

Lars Borgersrud

Wollweber-organisasjonen i Norge

Doktoravhandling i historie
ved Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo
1995

Komplett utgave
med alt tidligere gradert materiale

Oslo 2017

www.larsborgersrud.no

Forord til pdf-utgave 2017

Første utgave av denne avhandlingen ble avlevert til Universitetet i Oslo med tillatelse fra Politiets Overvåkingstjeneste POT 1. august 1994. Den bestod av ti nummererte eksemplarer, som bare var tilgjengelig for bedømmelseskomiteen. I 1995 tillot POT en offentlig utgave nummer to. Men i den hadde POT tatt ut kapitlene 26 og 31, samt en rekke avsnitt, noter og kildeopplysninger. Begrunnelsen var i de fleste tilfellene hensynet til rikets sikkerhet. En rekke navn var anonymisert. De graderte delene og nøkkelen til anonymiseringen ble deponert i POTs arkiv.

En tredje utgave ble i 1997 trykt og utgitt i Universitetsforlagets serie *Acta Humaniora* som avhandling nr. 7. Den var praktisk talt identisk med den andre utgaven. Den har vært tilgjengelig fra Universitetsforlaget fram til i dag.

Omstendighetene rundt graderingene og noen andre mindre endringer i disse utgavene er gjort rede for i forordet fra 1995 og i brev fra POT samme år (se under).

Under doktordisputasen i 1995 ble det fra bedømmelseskomiteen uttrykt ønske om at avhandlingen måtte bli tilgjengelig på engelsk. I 1996 søkte jeg om å få avhandlingen helt avgradert, dels med tanke på et engelsk publikum, dels med tanke på et norsk. Det ble avslått av Justisdepartementet. Da også Norges forskningsråd avslo støtte til oversettelse, syntes det vanskelig med videre utgivelser.

Først i 2015 ble avhandlingen avgradert av Justisdepartementet. De graderte partiene ble deretter sydd inn i teksten igjen og de anonymiserte navnene ble rekonstruert, slik at avhandlingen endelig – etter tyve år – er blitt tilgjengelig i sin opprinnelige form.

Etter formelle og språklige rettinger i de ulike utgavene, vil sidetalene ikke være helt de samme med denne siste utgaven. Noen andre rettinger av mindre betydning er også foretatt, sammen med noen svært knottete formuleringer. Notene er renummerert. Men forskingsfronten er ikke oppdatert. Det betyr at mer omfattende, ny kunnskap, som for eksempel kom fram under prosjektarbeidet med boka *Sabotører i vest* fra 2015, ikke er ført tilbake til denne teksten. Avhandlingen speiler den kunnskapen vi hadde i 1994.

Endelig har det siden 1994 skjedd endringer i de tyske og russiske arkivsystemene, hvilket har ført til ny proveniens for mange kilder i avhandlingen. Særlig gjelder dette i Tyskland, hvor bestander fra tidligere DDR-arkiver og arkiver fra Bundesarchiv i Bonn og Koblenz er flyttet, og i dag i stor utstrekning er deponert i Bundesarchiv i Lichterfelde i Berlin. Opplysninger om ny proveniens må innhentes fra *www.bundesarchiv.de*.

Oslo 1.2.17

Lars Borgersrud

Forord til første utgave 1994

Jeg vil her få rette en takk til ansatte ved Bundesarchiv Koblenz, (tidligere Staatsarchiv) Potsdam og (tidligere) Aussestelle Freienwalder Strasse 18 i Berlin, samt Evabritta Wallberg ved Krigsarkivet på Gärdet i Stockholm og Lars Hallberg ved Riksarkivet i Stockholm. Jeg vil også nevne Ruth Weihe i Berlin, som tålmodig har svart på mine mange brev og latt meg få del i hennes møysommelig oppbygde arkivmateriale, Walter Voss, som har svart på mange spørsmål, Erika Wollweber, som har latt meg få tilgang til Wollwebers erindringsmateriale, John Pepper i Department of Administrative Services i Australian Archives, som energisk har saumfart australske arkiver etter opplysninger om den anonyme Martin Hjelmen, Dr. Ludwig Eiber i Hamburg, som mellom annet også kunne skaffe Gertrude Meyers klassiker *Nacht über Hamburg* til veie, Dr. Carol Leadenham ved Hoover Institution, som hjalp meg å nøste opp David J. Dallins forundelige noteføring i *Soviet Espionage*, Anne-Marie Hedström i Justitiedepartementet, som gjorde en hederlig innsats i mine bestrebelsler på å «få hjem» dokumenter om Hjelmen, Wollweber og andre motstandsfolk fra Säkerhetspolisen, Stein Ulrich, som har åpnet døren til Overvåkingspolitiets arkiver på gløtt, Per Gammelgaard, som har bistått i arbeidet med disse arkiver og velvillig stilt et kontor til disposisjon, og også på mine vegne rettet en rekke forespørsler rundt i verden, Sigurd Andresen, som har gjort en stor innsats for å ta vare på de viktigste delene av Säpos Wollweber-arkiv for norsk forskning, Per Madsen, Helge Paulsen og Ole Kolsrud ved Riksarkivet i Oslo, som med stor tålmodighet har bidratt med kunnskaper, nøkternhet og nyttige synspunkter til mine mange tråder, sammenhenger og teorier av vekslende kvalitet, og også har muntret opp en ubemidlet forskers ensomme liv i dystre øyeblikk, og Einhart Lorenz ved Arbeiderbevegelsens Arkiv i Oslo, som særlig har bidratt med opplysninger om tyske emigranter i Norge, Terje Halvorsen, som har bidratt med sine store kunnskaper om de norske kommunisters historie, og har latt meg få lese sine notater om NKPs krigshistorie, Tore Pryser, som aldri har gitt opp å oppmuntre meg («Kill your darlings!») og dessuten har bidratt med verdifulle kommentarer til mitt førsteutkast, Ole Kristian Grimnes, som også har lest førsteutkastet og med hard hånd har luket ut moralismer, og personalet ved Norges Hjemmefrontmuseum, som har vist toleranse og forståelse for en stadig strøm av forespørsler.

Ikke minst vil jeg få takke alle mine informanter, som kanskje for første gang har forsøkt å formidle denne utrolige historie, og som har vist meg stor tillit. Dere har vært svært tålmodige med meg, på tross av mye mas og ubehagelige spørsmål om et ømtålig emne. Takk særlig til to av Norges viktigste sabotører, «Karl» og «Bernhard». Uten dere hadde avhandlingen ikke blitt noe av.

Takk til Norges Forskingsråd, Ruhrgaskonsortiet og Nansenfondet, som har bidratt med forskingsmidler, og til Norsk Faglitterær Forfatterforening, som har bidratt til det endelige produkt.

Tilslutt en takk til de institusjoner som har stilt forskerplass til disposisjon: Riksarkivet i Oslo, Politiets Overvåkingstjeneste og Norges Hjemmefrontmuseum, og sist men ikke minst til Elling, Gro og Aslak, som har funnet seg i å leve i hus med denne hemmelighetsfulle historie i mange år, og Fanny, som har forsøkt å rette opp (så godt det har latt seg gjøre, mange av) mine ortografiske feiltrinn i den nedgraderte versjon.

Oslo 1.8.94

Lars Borgersrud

Forord til offentlig utgave 1995

Denne utgave av avhandlingen er godkjent for offentliggjøring av Politets Overvåkingstjeneste (POT). Når det gjelder faglig innhold, analyser og konklusjoner avviker den svært lite fra den graderte versjon som ble avlevert til Universitetet i Oslo med POTs tillatelse 1.8.94. Som vitenskapelig arbeide står den på egne bein uavhengig av de graderte partier, og kan etter mitt syn forsvares som avhandling til doktorgraden.

Grunnlaget for nedgradering av avhandlingen ligger i et notat fra POT primo desember 1994, skriv fra undertegnede til POT av 16. desember, samt skriv fra POT av 3. mars 1995. Rent teknisk er nedgraderingen foretatt på den måten at enkeltlinjer i teksten, enkelte noter eller deler av noter er tatt ut. En rekke navn er anonymisert. I første rekke dreier dette seg om del II, hvor kapitlene 26 og 31 i helhet er gradert. Det vil framgå av hver enkelt gradering i teksten utfra hvilke bestemmelser graderingen er foretatt, og hvor mange linjer som er tatt ut. De opprinnelige sidetall og notenummer er beholdt. Det forekommer derfor «hull» i pagineringen.

Det graderte materiale samt nøkler til anonymiseringene er arkivert i POTs arkiv i Overvåkingssentralen i Oslo. De som ønsker å orientere seg i korrespondansen som ligger til grunn for graderingen, eller i det graderte materialet, må søke POT om tilgang på vanlig måte.

I forbindelse med arbeidet med nedgradering har jeg også foretatt andre enkelte mindre endringer, i all hovedsak av språklig natur. Noen få noter er strøket fordi jeg etter fornyet vurdering har funnet de unødvendige. Av hensyn til graderingen har jeg beholdt notenummereringen. De noter som er utgått av denne grunn er merket «Utgår». Jeg har benyttet anledningen til i noen grad å ta med referanser til verk som er utkommet etter at første utgave av avhandlingen var ferdig. Det har bare i begrenset grad vært mulig å gi en vurdering av disse. Jeg har også gitt bilagene en bedre gjennomarbeiding enn i første utgave, bl.a. er et nytt bilag kommet med.

Graderingen vil bli innanket Justisdepartementet i nær framtid. Det er håp om at også dette materialet kan bli offentlig tilgjengelig.

Oslo 20.4.95

Lars Borgersrud

Politiets Overvåkingstjeneste
Overvåkingssentralen
Per Gammelgård

Dato: 25. april 1995

WOLLWEBER-PROSJEKTET – AVGRADERING

Overvåkingssentralen har gjennomgått Lars Borgersruds avhandling til graden dr.philos ved Universitetet i Oslo. Avhandlingen ble levert for gjennomgang 1. august 1994. I henhold til de merknader og skriv som foreligger i saken, er deler av avhandlingen gradert etter personverninstruksen, offentlighetsloven og sikkerhetsinstruksen. De graderte deler av avhandlingen foreligger samlet i dokumentet «Graderte deler av Lars Borgersruds doktoravhandling «Wollweberorganisasjonen i Norge»» (pag.1–49), og er deponert i OVSs arkiv.

Kommisjonens medlemmer og andre som på et vitenskapelig grunnlag ønsker tilgang til dette dokumentet, kan søke OVS om dette. Søknaden vil bli behandlet på linje med andre søknader om tilgang på gradert materiale i OVSs arkiv.

Den foreliggende versjon av avhandlingen, som er datert i forordet til 20. april 1995, er med dette avgradert og tilgjengelig for offentligheten.

Hans Olav Østgaard (sign.)

Per Gammelgård, politiinspektør (sign.)

Innhold

Forord til pdf-utgave 2017	ii
Forord til første utgave 1994.....	iv
Forord til offentlig utgave 1995	vi

DEL I: WOLLWEBER-ORGANISASJONEN I NORGE 1935–45 **Historien om NKVDs sabotasjeorganisasjon i Norge** **før og under Andre verdenskrig og om dens forfølgere 1**

Innledning.....	3
Metode og form.....	6
Et kort riss	9
Tidligere forskning og annen litteratur	13
Hvilke kilder – og min vei til dem	19
Problemstillinger.....	22

Kapittel 1:

Ta kampen op, på arbeidsplassen, ombord i skibene!	25
Fritz «Ernst» Wollweber	28
Martin Rasmussen Hjelman	41
Verdenskommunismens kongress i 1928	46
NKP legger seg til venstre	49
Nye krefter inn i sjømannsarbeidet	52
Stiftelsen av ISH	59
Fagforbund av en ny type	62

Kapittel 2:

De sekteriske tendenser er ennå ikke overvunnet.....	68
Krebs to reiser til Norge.....	69
Myndighetene strammer til.....	78
Flyttingen til København	79
Klassekamp eller motstandskamp?	82

Kapittel 3:

Starten	86
Den vanskelige illegaliteten.....	87
Arrestasjon, infiltrasjon og kidnappingsforsøk	90
Begynnelsen: Samtale med «Maxim»	95

Hvilken sovjetisk institusjon?	102
Josef Schaap og Ernest Lambert	107
Ansvarsområde Nord-Atlanteren	111
Ideologiske forberedelser i Amsterdam	113
Franz von Rintelen	116
Fra Leningrad til Oslo	120

Kapittel 4:

Sjøfolkene hær	123
Den første etablering	126
Oppdrag i Antwerpen	130
Oslos første sabotasjegruppe	131
Den nye sprengstoffleverandør	134
Utviding av operasjonsområdet til Sverige	136
Trådene knyttes i Oslo	139
Ulovlig verving?	141
Sabotørene	146
Det tekniske byrå	149
Rekrutteringen	152

Kapittel 5:

Til aksjon!	154
En vanskelig start	155
Aksjonene i Rotterdam og Antwerpen	159
Oppløsning og sammenbrudd	164
Danmark	166
Politisk splittelse i DKP	170
Østersjøen	172
USA	174

Kapittel 6:

De første spor	176
Den internasjonale kriminalpolitikommisjonen	178
Nazifiseringen av politiet i Tyskland	181
Gestapo i Hamburg	185
En lite troverdig versjon	188
Aksjonen mot «Claus Böge»	191
Pionerene: belgisk politi	194
Identifisering av Wollweber i København	198
Tyske etterretninger fra Sverige, Danmark og Norge inntil 1938	199

Oslo blir orientert.....	203
Den hemmelige politikonferansen i Berlin i 1937.....	205
Kapittel 7:	
Et kriminalpolitisk gjennombrudd	210
Nye undersøkelser i Oslo, Göteborg og Stockholm.....	211
Skipssabotasjen blir en kriminalsak.....	216
Presset på Gestapo øker	220
Carlsson-saken sprekker	225
Kapittel 8:	
Mot et politisk skifte	226
Behovet for bedre bomber	226
Wollweber i Moskva i 1938.....	232
Forberedelse av aksjoner inne i Tyskland.....	236
Haggens og Baiers dekkhistorie.....	238
Virkningen av utenrikspolitiske krisen og utrenskinger	242
Kapittel 9:	
Politiinfiltrasjon.....	245
Ceders historie	245
Jakten på «Nilsen»	248
Tysk-svenske sikkerhetsforbindelser blir tettere.....	252
Politikonferansen i Stockholm 16. mars 1939.....	257
Den finske infiltrasjonen	261
Arrestasjonen av Lambert.....	264
På leting etter hovedkvarteret i Oslo.....	266
Kapittel 10:	
Overvåking på villspor	269
Hagens undersøkelser i Oslo.....	269
Leonard Aspås.....	272
Ole Gustav Skåkberget.....	275
Den tyske militærspionasje vokser	278
Kapittel 11	
Sabotasje bak de finske linjer	283
Politiske diskusjoner i Moskva	283
Illegalt til Norge.....	286
Sabotasje i Finland.....	288

Finlandssabotasjen i nordisk sammenheng.....	293
--	-----

Kapittel 12:

Den store forvirring.....	298
Fabrikasjon av et bevis.....	298
Identifiseringen av «Hans Koller».....	300
Koslowski, Knüfken og Rickman.....	302
Innspill fra Sureté.....	308
Arrestasjon av Martin Hjelmen 10. februar 1940.....	313
Overvåkingen i Norge – siste fase.....	314
Utgivelsen av <i>Out of the Night</i>	317
Wollwebers siste konferanser i Oslo.....	318
Evakuering fra Oslo.....	320

Kapittel 13:

Oppbrudd og arrestasjon.....	322
Lysakeraksjonen – spor av Section D.....	325
Panikkdagen 10. april.....	328
Deltakelse i felttoget.....	334
Wollwebers flukt.....	336
Uten ledelse.....	341

Kapittel 14:

Utlevering av Hjelmen til Tyskland.....	342
Spillet starter.....	344
Beslutningen.....	348
Iverksettelsen.....	351
Forklaringen.....	352
Hjelmens versjon.....	354
Dekkoperasjon?.....	357

Kapittel 15:

Alene om ansvaret.....	361
Oppløsning?.....	362
Aksjonene mot NKP.....	365
Arrestasjonen av Vogel, Schwarze og Eltvig.....	367
Sunde i 1940.....	369
Identifiseringen av Ragnhild Wiik.....	375
Hjelmen og Wiik til Hamburg.....	382

Kapittel 16:

Krav om utlevering av Wollweber	385
Opprettelsen av «Sonderkommando Hamburg»	386
«Någon läcka någonstans».....	387
En avslørende invitasjon	390
Madame Kollontaj griper inn.....	393
Den endelige juridiske løsning.....	395
Politiet slår til.....	397

Kapittel 17:

Sabotasjekrigen begynner	400
Wollweber og Knüfken	401
Tysk krav om utlevering av Knüfken.....	403
Utvisningsdommene mot Wollweber og Wiik	404
Sinnsykepasient Knüfken.....	406
Arthur Illner forsøker å overta ledelsen	407
Til Norge med nye ordre	409
Malcolm Munthe, Gudå og Krylbo.....	413
GRUs sabotasjeorganisasjon i Sverige 1939–41	416
Sundes aksjoner starter i Norge	418
Tortur i Hamburg	420
Sonderkommando Hamburg til Oslo	422
Nye allianser	424

Kapittel 18:

Snarest mulig uskadeliggjøres	431
Propagandautspillet 22. juni 1941.....	432
Arrestasjonen av Schaap	433
Prosesen i Danmark 1941	434
En taktisk manøver	436
Gestapo i Stockholm	438
Aksjonen mot «Figge».....	440
Dommene.....	442
Hans-Hendrik Neumann til Stockholm.....	445
Wagner og Neumann.....	446
Den svenske regjering gir etter	451
Karl Staf og Wollweber.....	453
En provokasjon	456
Endelig til Sovjetunionen.....	460

Kapittel 19:

Statspolitiets hovedkvarter	462
Sabotasjen etter unntakstilstanden	464
Øst- og Vestbanen	465
Aksjonene på havna og Norma Prosjekttil.....	468
Sonderkommando Hamburg slår til	472
Kompetansestrid i Oslo – og en konsekvens av den.....	475
Arrestasjonsbølge.....	478
Reidar Kristoffersen	479
Oppdragsgiver for likvidasjoner	480
Åkebergveien	484
Identifiseringen av «Osvald»	485
Planleggingsarbeide sommeren 1942	488
Sprenghningen av Statspolitiet i Henrik Ibsens gate 7	490
Reaksjoner.....	493
Motstandspolitisk strid høsten 1942	497
Starten på den hemmelige overvåking av norske kommunister i Sverige.....	500
C-byrå koples inn.....	505

Kapittel 20:

Fra kontakter til samarbeid	508
Forutsetning for samarbeid	509
Fra fagopposisjon til motstandspolitikk.....	511
Nasjonalgarden	514
Sunde blir kommunistpartiets sabotasjeleder.....	518
Tyskerne slår til.....	523
Feil kronologi.....	525
Ny organisasjon fra høsten 1942?	526
Angiveri, oppriving og arrestasjoner	529

Kapittel 21:

Fra samarbeid til brudd	535
Samarbeid eller innlemming?	536
Hovedkvarteret vinteren 1942–43.....	537
Fehmer blir snytt for et bytte	543
Arbeidskontorene i Oslo 20. april 1943	546
«Den sorte hånd» og «Den bleke hånd»	548
Drapene på Håkon Sunde, Peter Bruun og Reidar Holtmon	552

Nyoppbygging sommeren 1943	558
Den store jernbaneaksjonen	560
Forholdet til politigruppa, XU og Milorg	564
Oppdrag fra SOE i Stockholm	565
Samarbeid med XU	568
Aksjonene høsten 1943	569
Innebygde konflikter	573
Veien mot brudd	580

Kapittel 22:

NKGB griper inn	587
Narvik og Skibotn til Sovjetunionen?	588
Et vanskelig utgangspunkt	591
Etterretningssamarbeidet innledes	594
Britisk-sovjetisk samarbeid om etterretning og sabotasje	600
Dahls aksjon mot Arne Lund	601
Legasjonens finske kontakter	604
Stemningen snur i E-kontoret	606
Sundes kurérforbindelse til Stockholm	609
Mat, penger og våpen	614
Mangel på våpen	617
Fra mars til juni 1944	620
Angrepet på Sollia	626
Svaret	630
Sovjetiske interesser bak bruddet mellom Sunde og Furubotn?	633

Kapittel 23

Avvikling i kamp	638
Den første demobilisering	639
«Pelle-gruppa» og «Sabotørenes Landsforbund»	642
Vågård-gruppa og siste fase på Ringerike	644
Østmodum	649
Sunde og Saborg i Bergen	651
Rollebytte?	659
Fangeliv	663
Tyskland	664
Avslutning	668
Sabotasjeorganisasjonen internasjonalt og i Norge 1935–39	668
Sabotasjeorganisasjonens virke i Norge etter 9. april 1940	671
Organisatoriske hovedtrekk 1940–44	672

Nye problemstillinger vedrørende sabotasjevirksomheten.....	681
Behov for en bred registrering og dokumentasjon av sabotasje	682

DEL II

JAKTEN PÅ WOLLWEBER-ORGANISASJONEN 1945–55

Virkelighet, fantasi eller desinformasjon?	685
---	------------

Innledning.....	687
------------------------	------------

Fortsatte Wollweber som sabotasjeleder for NKGB?	688
--	-----

Sovjetiske sabotasjeforberedelser i vest 1947–53.....	691
---	-----

Kapittel 24:

Nye mistanker.....	696
---------------------------	------------

De første meldingene fra utlandet.....	696
--	-----

Kurt Singers fantastiske innspill	698
---	-----

Norge.....	699
------------	-----

Gjenoppliving av ISH?	702
-----------------------------	-----

Sjøfolkenes stilling etter krigen	705
---	-----

Infiltrasjon i sentrale institusjoner og Forsvaret.....	707
---	-----

Overvåkingens interesse	708
-------------------------------	-----

Gudrun Wiik kommer hjem	711
-------------------------------	-----

Kapittel 25:

En sabotasjesentral i Berlin?	714
--	------------

En terrørsentral i Berlin?.....	715
---------------------------------	-----

Per Monsen til Berlin.....	719
----------------------------	-----

Monsen finner Bargstädt	721
-------------------------------	-----

En bredere bakgrunn	727
---------------------------	-----

Sant eller ikke sant?	728
-----------------------------	-----

Media tas i bruk	732
------------------------	-----

Bargstädts løse tråder.....	735
-----------------------------	-----

Fokus på Asbjørn Sunde	736
------------------------------	-----

Kapittel 26:

Sabotører, kurerer eller bare kommunister?.....	738
--	------------

En hemmelig kurer på «Stavangerfjord»?	739
--	-----

Ingeborg Bakken.....	743
----------------------	-----

Den anonyme legen.....	746
------------------------	-----

Fredrik Nissen.....	749
---------------------	-----

Asvor Ottesen.....	750
Arne Lund	753
Perlekjede-saken	755
Spionasje likevel?	756
Ragnhild og Gudrun Wiik.....	757
Wilhelm Dietrichkeit.....	758
Føringsoffiser for Sunde?	760

Kapittel 27:

Sunde-saken – bakgrunn.....	762
«Kommunistkupp» og illegal våpenproduksjon?	763
Restaurant Cecil	770
Analyse av dokumentet.....	772
Aksjon mot Bryhn?	774
Forsøket på å lage en «Lingeklubb»	781
Politiske ambisjoner?	782
Starten på den nye hemmelige beredskapsorganisasjonen	785
Sikkerhetssjefen	793
Spaning	795
Forsvarsstaben melder sin interesse.....	798
En ny juletradisjon i Horten.....	801
Konspirativ – og åpenhjertig.....	802

Kapittel 28:

Våpensmugler og sabotør?.....	805
Sabotasjerykter.....	805
Høne med ris	808
På leting etter Wollwebers kurerer.....	812
Motstridende rykter.....	813

Kapittel 29:

En siste teori	819
Den mystiske smører på «Stavangerfjord»	819
Attester og depoter	824
Eriksen og andre	827
Den siste overraskelsen.....	828
Pengebeviset	829
Dom på svevende grunnlag.....	832

Kapittel 30:

Spionkrigen 1953–54.....	838
Wollweber rydder opp.....	840
Ny skipssabotasje?	842
Fantasirike innspill.....	846
Wollweber illegalt i Norge?	847
Styrtet – men likevel i aktivitet?	850
I Cairo?.....	851

Kapittel 31:

Mistankene som aldri slapp	853
Reinardt Paulsen – renvasket og ikke renvasket.....	854
Den evig mistenkte lege.....	857
Advokaten som ikke lot seg knekke	857
Evig mistenkt – Arne Lund	858
Føringsoffiser eller vanlig kommunist?	861
Wiik-søstrene	865

Kapittel 32:

Sabotasje eller ulykker?	867
DS «Skoghaugs» forlis i 1947	868
Russisk oppbringning av motorskipet «Farnes»?	872
Med «Wollweber» i bunkersen	873
Andre opplysninger i POT om mulig skipssabotasje.....	879
Avslutning	886
Ryktene – første runde	886
Realitetene.....	887
Ryktene – siste runde	889
Politiarbeidet.....	889
Wollweberspøkelset – et resultat av desinformasjon?	891
Elementer i et tenkt «Wollweber-spill».....	894
Argumenter mot	895
En hysteribølge?.....	898
Kilder og metode.....	899

Bilag 1: Aksjonsoversikt.....	901
Bilag 2: Falne.....	908
Bilag 3: Dekknavn	909
Bilag 4: Forkortelser	913
Bilag 5: Avdelingen for spesielle operasjoner (USSR) – historikk...	914
Bilag 6: Intervjuer og samtaler	915
Bilag 7: Arkivkilder	917
Bilag 8: Litteratur.....	944
Aviser og tidsskrifter.....	952
Utrykte hovedoppgaver, avhandlinger etc.	953

DEL I

WOLLWEBER-ORGANISASJONEN I NORGE 1935–45

Historien om NKVDs sabotasjeorganisasjon i Norge før og under Andre verdenskrig og om dens forfølgere

By 1938 Wollweber was already engaged in sabotage actions against Western shipping. The first attempts were directed against Germany and France, the two countries «most ripe for the revolution». Dock strikes were staged at Hamburg, Bremen, Bordeaux and Marseilles. In the latter port the newly built cargo boat «Paul Legat» was burnt out by arson when still in the dock, next came the «Paris», a luxury liner at Le Havre. Then the new fine German Liner «Europa» was destroyed by a fire which twelve hundred firemen was not able to extinguish, and the French «Asie» burnt out shortly before she was to sail to the Red Sea. In the United States Wollweber had established an effective cell [...] The FBI was able to prevent more serious sabotage actions, but Wollweber's men succeeded in desprying the USS «City of Honolulu» which burnt out soon after leaving Hawaii.

By the early thirties Wollweber began the biggest ship sabotage campaign the world had ever known; within three years the London insurance market had to pay out more than P.St. 7.000.000 [...] for ships damaged or destroyed, mainly by fire. [...] Hence, between 1930 and 1933, Wollwebers fire-raisers were mainly directed against British and French shipping. The catalogue of ships destroyed, damaged or crippled during that period is very long: The «Lamartine» at Marseilles, the «Andre Lebon», the «Azay-le-Rideau», the «Fontainbleu», the great liner «France», the

«Isle de France», «L'Atlantique» [...] «George Phillipar»
[...] «Bermuda» [...] «Duke of Lancaster» [...] «Moldan-
ger» [...] «Pieter Hoft» [...] «Dempo» [...] «Tajima Maru»
[...] «Munich» [...] «Segovia» [...]

[...]

*He went to Moscow and in 1935 emerged in Copen-
hagen, where he set up a shipping firm under the name of
Adolf Seelo & Co. It became the centre of elaborately devi-
sed sabotage operations against the shipping of nazi Ger-
many. Scandinavian ports were soon unsafe for any German
and Italian vessel. Between 1937 and the outbreak of war
nine hundred German ships were destroyed or damaged in
German and foreign ports and at sea, despite strict security
measures and special guards provided by the Gestapo and
the SS.*

E. H. Cookridge: *Gehlen – Spy of the Century*
(1972) s. 273–275

Innledning

Personen Ernst Wollweber hører til de legendariske skikkelser fra Andre verdenskrig. Om han er det spunnet myter og fortalt historier i 50 år. Det samme gjelder de personene som ble trukket med i hans internasjonale sabotasjeorganisasjon.

Mange av mytene bygger på hendelser som virkelig fant sted, men mange er skapt i malstrømmene rundt de dramatiske hendelsene, og har lite med virkeligheten å gjøre. Gestapo var opphavet til mange myter. Wollweber og hans folk sto på topp på listene over ettersøkte i nesten ti år. Det tyske politiet lette verden rundt etter denne personen som de aldri klarte å få kloa i. En av hans senere ledende motstandere, general Reinhard Gehlen, som under krigen var sjef for Wehrmachts etterretningsorganisasjon Fremde Heere Ost (FHO), brakte med seg materialet og mytene over til Office of Strategic Service (OSS) og senere til Central Intelligence Agency (CIA), CIAs tyske avlegger Organisation Gehlen (Org. Gehlen), senere Bundesnachrichtendienst (BND), som fortsatte jakten på Wollweber etter krigen.¹ Gehlens biograf, E. H. Cookridge, har i sitt store verk *Gehlen. Spy of the century* fra 1971 bidratt til å gi en del tvilsomme opplysninger om Wollweber preg av vitenskapelighet. Hans kilder er i liten grad spesifisert. Hans framstilling er i stor grad basert på militært etterretningsmateriale, først og fremst på Abwehrs² og FHOs krigsarkiver i USA, dernest på intervjuer med personale fra disse tjenester og fra Org.

-
- 1 OSS – Office of Strategic Services – var forløperen for CIA, og ble avviklet i 1945. BND – Bundesnachrichtendienst – Forbundsrepublikken Tysklands etterretningsorganisasjon fra 1955. Reinhard Gehlen var sjef for Abwehrs Fremde Heere Ost fra mai 1942, og fikk en nøkkelrolle i Wehrmachts kontraspionasje og kontrabotasje etter oppløsningen av Abwehr i 1944. Gehlen gikk over til amerikanerne i krigens slutfase, og brakte med seg arkiver fra Fremde Heere Ost og Abwehr til USA. I 1946 ble Gehlen leder av etterretningsstjenesten «Organisation Gehlen» i den amerikanske okkupasjonssonen i Tyskland, under ledelse av amerikanske myndigheter. I 1955 ble organisasjonen omdøpt til Bundesnachrichtendienst (BND), med Gehlen som sjef.
 - 2 Den tyske militære overkommandos etterretnings- og kontraetterretningsorganisasjon.

Gehlen.³ Hans framstilling har oppnådd å få en viss status som kilde for andre forfattere. Få har underlagt hans forfatterskap et kritisk blikk.⁴

Mens Cookridges framstilling derfor baserer seg på tysk militært materiale, har materiale med opprinnelse i politiorganisasjonen Geheime Staatspolizei (Gestapo) gitt opphavet til en annen kildetradisjon om Wollweber. Gestapo-agenten Richard Krebs ble under psevdonymet «Jan Valtin» med sin bok *Out of the Night*, som ble utgitt i USA i 1941, opphavet til denne tradisjon.⁵ Hans bok, som baserer seg på en blanding av egne erfaringer og materiale fra Gestapos avdeling N i Hamburg, fikk selv en status som kilde.⁶ Krebs Wollweber var den grå eminense, som ledet

-
- 3 Cookridge (eg. Edward Spiro) anfører dokumentgrupper på mikrofilm fra Oberkommando des Heeres (OKH/FHO) Oberkommando der Wehrmacht (OKW/AMT Ausland Abwehr) i United States National Archives i Washington, samt fra originaler fra samme i Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg. Disse dokumentgrupper er ikke anført som referanse til hans behandling av Wollweber, og forøvrig sparsomt referert til i resten av verket. De må derfor sees på som generell, ikke-etterprøvbar referanse. Cookridges notehenvvisninger består stort sett av tradisjonell litteratur. Cookridge legger selv vekt på at det er de tyske militære kilder som er hans hovedkilder. Det vil derfor neppe være i strid med hans oppfatning at hans verk står i tysk militær tradisjon.
 - 4 Et unntak er Nigel West, som i *Unreliable Witness. Espionage Myths of The Second World War* (1986) s. 64–70, stiller seg kritisk til Cookridges konklusjoner og metodebruk utfra hans framstilling av antatt tysk etterretningsvirksomhet i forbindelse med senkingen av «Royal Oak» (1939) i boken *The Third Man*.
 - 5 «Jan Valtin» – Richard Julius Hermann Krebs, f. 17.12.05 – hadde bakgrunn i det tyske kommunistpartiet (KPD), hvor han særlig hadde arbeidet i sjømannsklubben i Hamburg, og i International Union of Seamen and Harbour Workers (ISH). Michael Rohrwasser har behandlet omstendighetene rundt *Out of the Night*, og Krebs øvrige arbeider i *Richard Krebs – Jan Valtin, Exil 1986/1*, og i *Der Stalinismus und die Renegaten. Die Literatur des Exkommunisten* (Stuttgart 1991). Et kritisk tilsvare basert på forskning i Gestapos arkivmateriale vedrørende Krebs er gitt av Dieter Nelles: «Jan Valtins «Tagebuch der Hölle» – Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselromans der Totalitarismustheorie», *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* nr. 1, 1994.
 - 6 Krebs ble arrestert av Gestapo i Hamburg 8.11.33, og ble dømt til 4,5 års tukthusstraff. I fengsel ble han rekruttert som infiltrasjonsagent overfor det tyske kommunistpartis ledelse i København. I august 1937 kom han til København, hvor han straks ble avslørt. Som «V-mann Erika» opererte han deretter i Paris, Antwerpen, og på forskjellige skip, hvorfra han stadig sendte etterretningsrapporter til Gestapo. Han lyktes i å vinne fortrolighet hos Det internasjonale transportarbeiderforbundet (ITF), som han også leverte rapporter til Gestapo om. Gestapo hadde gitt ham instruks om å reise til USA, for å utspionere havnene på østkysten. Siste spor om «Erika» i Gestapos arkiver er fra november 1938. I slutten av 1938 rømte Krebs i land fra et skip i Norfolk, og kom seg til New York. I New York

verdenskommunismens undergraving av Vesten. Boken til Krebs vakte enorm oppsikt og kom i kolossale opplag.⁷ Forfatteren ble omstridt allerede under krigen, da hans tilknytning til Gestapo ble avslørt.⁸ Boken spilte på mellomkrigstidas kommunistfrykt i USA, og hadde antakelig en viss påvirkning på den amerikanske opinion.

I 1945 kom svensken Kurt Singers *Duel of the Northland*, en patriotisk og antifascistisk bestseller som framstilte den hemmelige kommunistiske motstandsbevegelsen som anfører i kampen mot fascismen. I Singers bok ble mye av oppmerksomheten festet på det som skjedde i Norge og Skandinavia.⁹

Forfatterens overstrømmende bilde av Wollweber i denne bok bør sees på bakgrunn av det intime samarbeid svenske myndigheter hadde med tyske nettopp når det gjaldt Wollwebers organisasjon i begynnelsen av krigen. Singer hadde selv under krigen arbeidet med tilknytning til Sakerhetspolisen, og bidratt til at en britisk organisasjon ble revet opp. Jeg skal komme nærmere tilbake til dette. Hans overstrømmende beundring for Wollweber ser jeg som uttrykk for en mental snuoperasjon i svensk media, som nok et stykke på vei reflekterte en virkelig snuoperasjon i svensk sikkerhetspolitikk. Ikke lenge etter krigen begynte Säpo igjen å interessere seg for Wollweber, og Singer kom med nye bidrag. Dette skal

begynte han på en karriere som skribent og forfatter, og utga flere sterkt antikommunistiske artikler. I samarbeid med den kjente amerikanske journalist Isaac Don Levine skrev han deretter *Out of the Night*. Nelles, s. 11–45.

7 *Out of the Night* ble utgitt i New York i november 1940. Inntil mars 1941 var den solgt i 347.000 eksemplarer. ved utløpet av året hadde opplaget overskredet 1 million. Nelles, s. 11.

8 Den første advarsel mot Krebs kom i det danske *Arbejderbladet* 28.11.37. Deretter ble en advarsel trykket i den kommunistiske sjømannsavisen *Die Schifffart* i New York nr. 1, 1938 (januar). Nelles, s. 36. 5. mai 1938 offentliggjorde det amerikanske kommunistpartiets hovedorgan *Daily Worker* en ny advarsel, med bilde av Krebs identifikasjonskort i Gestapo. Etter utgivelsen av *Out of the Night*, ble det utstedt arrestordre på Krebs 28.3.41. Han ble arrestert kort tid etter, og plassert på Ellis Island for deportasjon. Derfra ble han sluppet fri mot kausjon, men nok en gang plassert etter arrestasjon i 1942. Etter appell fra prominente liberale ble han imidlertid benådet, og satt fri. Rohrwasser, s. 48–51.

9 Singers bok ga Wollweber og Wollwebers organisasjon fortjenesten for nær sagt alle sabotasjehandlingene som ble foretatt, og krediterer også organisasjonen tyske krigsulykker. Fra et vitenskapelig synspunkt er boken idag uten interesse. Singer hadde tidligere utgitt *Carl von Ossietzky* (1937) sammen med «Felix Burger» (Kurt Grossman). *Duel of the Northland* kom i 1947 i en revidert og utvidet utgave med tittelen *Spies and traitors of World War II*, som også ble oversatt til norsk og utgitt under tittelen *Spioner og forrædere i den annen verdenskrig* samme år. Nyutgivelsen bedret dessverre ikke originalens uetterrettelighet.

jeg ta opp i siste del av avhandlingen. Singer ble en aktiv bidragsyter til å skape et røykteppe over de svenske sikkerhetstjenestenes opprivning av britiske og sovjetiske organisasjoner i Sverige i første del av krigen. Det kan heller neppe være tvil om at Säpos meget aktive og dyktige politiarbeidere mot norske motstandsorganisasjoner i første del av krigen bidro til å sette motstandskampen i vanskeligheter. Når det gjaldt Wollweber og kommunistaker generelt skjedde det et betydelig samarbeid med Gestapo. Singer var selv aktør, og hadde som Krebs en uoppgjort historie.

Gehlen, Krebs og Singer ble alle sentrale bidragsytere til Wollweber-myter, og gjennom dem bidro også de organisasjonene de hadde sin tilknytning til – Abwehr, Gestapo og Säpo – til å gi form til den kalde krigens Wollweber-bilde.

Metode og form

Behandlingen i avhandlingen er omfattende, og noen spørsmål som er drøftet kan synes detaljerte og spissfindige. Det er imidlertid nødvendig å ha klart for seg at denne historie er så å si ubearbeidet av historisk forskning. Å si noe om forskningsfronten på dette området blir først og fremst å si noe om politisk litteratur, journalistiske arbeider, artikler og andre framstillinger skrevet av personer med spesiell kjennskap til enkelte episoder eller personer. Jeg kommer ikke utenom å forholde meg til dette. Det ville for eksempel være en mangel ved denne avhandling ikke å befatte seg med sjømanns- og fagforeningsaktivisten Arthur Samsing, fordi han har vært sentral i det meste som har vært skrevet om Wollwebers organisasjon i Norge. På samme måte ville det være en mangel ikke å omtale Richard Krebs, som med sin beskrivelse av to egne reiser i Norge, sin beskrivelse av Martin Hjelman, Ernst Wollweber, Arthur Samsing (m.fl.) selv har plassert seg på kartet. Det vil imidlertid framgå av behandlingen at verken Samsing eller Krebs hadde noe med Wollwebers organisasjon å gjøre. Noen slike ekskurser er også nødvendige fordi kildene krever det. Det ligger for eksempel i sakens natur at politietterforskning nødvendigvis også måtte befatte seg med personer som det skulle vise seg ikke hadde noe med saken å gjøre. Noen slike feilspor er part i denne historie.

Dette er ikke bare historien om Wollwebers sabotasjeorganisasjon, det er også historien om hvordan den ble etterforsket, bekjempet og forfulgt, – og tidvis samarbeidet med. Det har også derfor vært nødvendig å behandle begivenheter og episoder som ikke snevert sett direkte hadde med den å gjøre, men som indirekte berørte dens virksomhet, eller enkelte flikker av dens virksomhet, eller personer som sto i dens nærhet. Det

gjelder for eksempel britisk sabotasjevirksomhet i Sverige i begynnelsen av krigen, og britisk-sovjetisk samarbeid om illegal virksomhet i Norge.

Jeg har foretatt et utvalg av hvilke viktige begivenheter som behandles. Alle kan ikke behandles. Det ville sprengte rammene for avhandlingen. Flere viktige sabotasjeaksjoner blir bare kort referert, selv om de angikk mange i organisasjonen. Derimot foreligger det en så komplett som mulig aksjonsoversikt som eget vedlegg. Andre forhold, for eksempel skjebnen til sabotasjelederen Martin Rasmussen Hjelmen i Sverige, er inngående beskrevet, selv om det bare dreide seg om en manns skjebne. Valg av oppmerksomhet i slike tilfeller er ikke tilfeldig. I noen tilfeller kan også kildetilgangen ha bestemt slike valg. Et eksempel på det er den finske agent Aholas reise i Norge i 1938. Men stort sett er utvalget basert på min oppfatning av hva som er viktig.

Irriterende for både leser og forfatter er at noen viktige og svært interessante spørsmål slett ikke kan besvares med det kildemateriale jeg har hatt tilgang til, og derfor er stemoderlig behandlet. Dette dreier seg særlig om organisasjonens sovjetiske ledelse. Jeg kan gi noen svar, men ingen fullestgjørende beskrivelse.

Avhandlingen strekker seg over tidsrommet 1935–55, med hovedvekt på perioden 1935–45. Dette er en lang periode for denne type detaljstudie. Framstillingen berører begivenheter i Norge, Sverige, Danmark, Belgia, Nederland, delvis også Spania, Finland, Sovjet, samt noen andre land. Når det gjelder noen av disse landene har jeg benyttet gode politikilder, særlig gjelder det Sverige. Svenske kilder er viktige fordi begivenheter i Sverige i perioder var viktige for organisasjonen.

Forholdet mellom kronologisk og tematisk framstilling er vanskelig. Som et hovedprinsipp har jeg forsøkt å ta utgangspunkt i en kronologisk framstilling, hvor forskjellige aspekter er behandlet i samme kapittel. Jeg har ikke ønsket å behandle sammenliknende aspekter, strukturelle trekk og begivenheter adskilt, men har forsøkt å skape en organisk helhet hvor begivenhetene selv er den dynamiske faktoren. Helt har jeg ikke klart å gjennomføre dette, særlig gjelder det behandlingen av Gestapo i første del. Dette valget av form innebærer en fare for å gli fra det empiriske til det empiristiske, fra å legge hovedvekt på empiriske begivenheter til å la disse fortrenge den store sammenhengen og oversikten. Jeg håper det ikke har skjedd.

Alle historikere har en eller annen gang sittet over et nytt og spennende kildemateriale, og følt hvor viktig det er at kilden selv blir formidlet til leserene. Det kan være en fare for at historikeren blir «trollbundet» av kilden, som om denne var en spill levende person med egen vilje. Jeg

er kjent med denne følelsen fra før, og jeg må tilstå at jeg har også hatt den under dette arbeidet. På den annen side vil alltid kravet til dokumentasjon bli spesielt når en helt ny og spennende historie skal skrives på basis av helt nye kilder. I denne avhandlingen gjelder det særlig materiale fra Säkerhetspolisens arkiv og Politiets Overvåkingstjeneste. Utførlig bruk av disse kilder er tilsiktet. Jeg mener fortsatt at det ville være en større synd å være for gjerrig på empiri enn det motsatte, nettopp fordi dette er materiale av en helt spesiell karakter.

Når dette er skrevet vil jeg føye til at overdreven teoretisering og generalisering på et område hvor den kalde krigen har gjort tema og kilder så utilgjengelige at det nesten ikke eksisterer forskning, lett kan føre ut på viddene. Litteratur om hemmelige organisasjoner er dessuten full av spekulasjoner, som det er viktig å forholde seg kritisk til. Jeg har forsøkt å ikke skjule manglende kunnskaper med tom teori, vel vitende om hvor ubevisst det motsatte kan herje med en historiker. Jeg har forsøkt å holde meg strengt til de kilder som foreligger. «Hvite flekker» – som det finnes mange av i denne historie – har jeg først og fremst ønsket å gjøre synlige. De steder hvor min generelle vurdering har ligget til grunn for en slutning har jeg forsøkt å bruke jeg-form, og å unngå de upresise «man», «en» og «vi», slik at det ikke skal være tvil om hvem som «vet» eller «vurderer» hva.

Tross alle svakheter ved form og «hvite flekker» i historien selv, er dette først og fremst et forsøk på å formidle til leseren en viktig (og kanskje oppsiktsvekkende) del av Norges nære historie. Jeg skal her også knytte noen korte kommentarer til et spesielt tematiske utvalg. Leseren forstår at dette er en avhandling om skipssabotasje og annen sabotasje rettet mot de fascistiske makter før Andre verdenskrig, i dens forberedende og innledende fase og under okkupasjonen senere i Norge. Under okkupasjonen dreide det seg om all form for militær sabotasje. Det dreide seg også om likvidering av spesielt farlige angivere. Det ble likvidert få angivere i Norge i forhold til andre land. Likvidasjoner ble utført av Milorg, Special Operations Executive (SOE) og Wollwebers organisasjon, og i noen få tilfeller av andre motstandsgrupper. Selv om likvideringer inngikk i sabotasjeorganisasjonens virke, ønsker jeg av personvern hensyn ikke å behandle denne delen av aktiviteten. Jeg begrunner dette med at temaet ennå er så følelsesmessig belastende for sabotører og pårørende, at det er vanskelig å gi det en vitenskapelig behandling med skikkelig dokumentasjon uten at det vil få negative følelsesmessige konsekvenser for mange mennesker. Slike aksjoner vil derfor ikke bli behandlet utover de som allerede er kjent i litteraturen.

Et kort riss

Jeg skal her gi noen korte synspunkter på helheten og noen hovedkonklusjoner i avhandlingen, og deretter drøfte problemstillinger som har vært stilt i forhold til noen av de viktigste kildene. Jeg antar at tilnærmingen til stoffet dermed kan bli enklere for leseren.

Jeg har nevnt tre opphav til Wollweber-myter. En fjerde angikk i større grad den krigsaktivismen Wollwebers folk sto for i motstandskampen, enn selve organisasjonen. Etter okkupasjonene i 1940, overlevde Wollwebers organisasjon utenom Sverige kun i Norge. Den aktivistiske linje som den her i landet stilte seg i spissen for fra juni 1941 var en betydelig del av grunnlaget for det patriotiske USAs oppdagelse av Norge som et motstandens pionerland tidlig under krigen. Sin klassiske utforming fikk dette bilde i John Steinbecks *The Moon is Down*, som skildret et lite norsk lokalsamfunn på Vestlandet på veien fra forvirring til væpnet motstand.¹⁰ Boka er en drivende litterær anvendelse av kommunistenes anti-fascistiske folkefrontspolitikk og hadde antakeligvis den ønskede virkningen i USA. Den var imidlertid tendensiøs som virkelighetsskildring: Det var riktig at kommunister drev sabotasjekrig i Norge, men noen folkefront var det ikke i 1941–42. Det gjaldt heller ikke alle kommunister. I USA og i Storbritannia var tidspunktet inne til å framheve motstandskampen i Norge. Begrepet *Look to Norway!* ble skapt i USA som et resultat av Steinbecks og liknende skildringer, og fikk et innhold som neppe var i overensstemmelse med det offisielle eksil-Norges ønsker. Det var britisk og kommunistisk motstandsaktivisme Steinbecks bok propaganderte for, ikke den offisielle norske motstandslinje. Det var et mytisk bilde, som i ikke liten grad var Wollweber-organisasjonens ansvar.

Bortsett fra det halv-mytske materialet og det som tyskerne hadde tillatt spredd i aviser – ofte bare korte meddelelser om «kriminelle terroristaksjoner» og henrettelser – var det i 1945 lite som var kjent om Ernst Wollweber og hans sabotasjeorganisasjon. Wollweber selv ble i 1946 ansatt i generaldireksjonen for innlandsskipsfart i den sovjetiske besettersesonen i Tyskland, og i 1953 utnevnt til statssekretær for statssikkerhet i Innenriksdepartementet. I 1957 ble han offer for Walter Ulbrichts utrensning av opposisjonen i det øst-tyske kommunistpartiets ledelse.¹¹

10 Utgitt i New York i 1942.

11 Ernst Wollweber ble anklaget for å ha dannet en opposisjonsgruppe i sentralkomiteen i SED på partilandsmøtet i 1957. Sammen med Gerhard Ziller og Karl Schirdewann, ble han anklaget for å ha utfordret Ulbrichts ledelse. Alle ble fratatt samtlige politiske verv i partiet, og Gerhard Ziller begikk kort tid etter selvmord. Ifølge

Dermed ble han også en «ikke-person» i DDR. Materiale om og av han ble systematisk fjernet for offentligheten.¹² Hans familie ble isolert, og personlig ble han satt under observasjon av den institusjonen han hadde ledet i fire år. I denne tid begynte han å skrive sine erindringer, som er en hovedkilde til denne avhandling.¹³ Fra 1958 snakket man ikke om personen Wollweber i DDR. Mange forskere i DDR har ønsket å forske om den virksomheten han ledet før og under krigen, men ingen har fått lov.¹⁴ Wollweber selv hadde vært forsiktig med å spre informasjon om hvem som hadde vært med i hans organisasjon. Selv begrunnet han det med hensynet til disse personenes sikkerhet.¹⁵ Heller ikke i DDR har man derfor hatt kunnskaper om virksomheten til Wollweber og hans apparat.

Schirdewann var gruppa konstruert av Ulbricht selv, for å oppnå den ønskede effekt på partidagene. Imidlertid hadde de tre hvert på sitt hold stått for kritikk av utviklingen i DDR, i særlig grad av bruken av udemokratiske midler i den politiske kampen. I sine erindringer framhevet Wollweber kritikk av hvordan Statssikkerhetsministeriet ble brukt som et redskap for Ulbricht. Se «Aus Erinnerungen, Ein Porträt Walter Ulbrichts», i *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* nr. 3, 1990.

- 12 I den grad at til og med partiarkivene til SED, som bare var tilgjengelig for autoriserte personer, nesten ikke inneholder referanser til hans navn. Arkivene ble først åpnet for forskning ved sammenbruddet i DDR i 1990, og viser dette med all tydelighet.
- 13 Da Wollweber begynte arbeidet med sine erindringer etter at han i 1957 var fratatt alle sine verv, måtte det skje i all stillhet, og uten tilgang til støtelitteratur og arkivmateriale. Første del av manuskriptet ble gravd ned i hagen ved hans bolig i Möggensee i (den daværende utkant av) Berlin. Etter et lengre sykehusopphold fikk han ferdig et siste kapittel om sitt forhold til Walter Ulbricht i januar 1964. For å unngå å bli avlyttet av sikkerhetstjenesten, ble dette kapittel diktert under spaserturer til hans kone Erika Wollweber, som tok stenografiske notater. Erika Wollweber gravde også ned dette manus. Ernst Wollweber døde 3.5.67. I oktober samme år ble manuset gravd opp, og renskrevet i tida etter. 20.9.74, året etter Walter Ulbrichts død, leverte Erika Wollweber det 345 siders manuskriptet til Erich Honecker for å få det utgitt. Det ble imidlertid ikke tillatt. I stedet ble det «mistet» mens det var i Honeckers varetekt. Fru Wollweber hadde heldigvis tatt kopi. Da jeg intervjuet henne 21.7.90 i Berlin, lot hun meg velvilligst få låne en slik kopi. Kapittelet om Ulbricht ble offentliggjort i *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* nr. 3, 1990 under tittelen «Aus Erinnerungen, Ein Porträt Walter Ulbrichts.» Noe av dette materialet er også benyttet av Jan v. Flocken og Michael F. Scholz i *Ernst Wollweber. Saboteur, Minister, Unperson*, som ble utgitt høsten 1994, etter at førsteutkastet til denne avhandling var avlevert til Universitetet i Oslo.
- 14 Professor Jan Peters ved det øst-tyske vitenskapsakademi til undertegnede 25.7.90.
- 15 Wollweber skrev selv at flere av personene fortsatt «er aktive». Sitatet er fra *Antifascistische Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der*

Som det vil framgå av denne avhandlingen, gikk et avgjørende skille i organisasjonens historie i 1941, etter omfattende arrestasjoner i Danmark, Sverige, Norge, Belgia og Nederland. Etter denne tid fortsatte virksomheten – så vidt jeg har brakt på det rene – i noe omfang kun i Norge. Her var sjømannen, kommunisten og spaniakjemperen Asbjørn Sunde satt på som leder etter Martin Hjelmen, og under hans ledelse ble sabotasjekrigen satt i gang fra juli 1941. Sundes organisasjon drev en omfattende sabotasjevirkosomhet fram til sommeren 1944, og har fått ansvaret for mye av aktivismen i motstandskampen fram til 1944.¹⁶

Men på samme måte som Wollweber ble en ikke-person i DDR i 1957, ble Asbjørn Sunde utsatt for en lignende skjebne i Norge etter 1954. Etter en opprivende arrestasjon og påfølgende rettssak ble Sunde dømt for spionasje.¹⁷ Dermed ville heller ikke NKP ha noe med ham å gjøre. Den kalde krigen gjorde den spiondømte Sunde til et svært vanskelig forskningsobjekt. Justisdepartementet i Norge tillot først i 1988 at domsslutningen mot han ble offentlig tilgjengelig.

Wollweber og Sunde – begge «ikke-personer» blant de som skulle stå dem nærmest. Begge sterkt involvert i den kalde krigen, og dermed varme poteter for forskning. Disse historiske fakta har bidratt sitt til å holde mytene om den kommunistiske sabotasjeorganisasjonen levende, og holde scenen åpen for skribenter som ikke alle er like nøye med å granske kilder.¹⁸ Den illegalitet som de selv omga seg og sin virksomhet med, og som den tyske kommunistveteran og nære venn av Wollweber Karl Schir-

KPD, redigert av Julius Jörgensen, et utkast til studiemateriale om den illegale motstandskampen mot fascismen. Deler av manuskriptet på 53 sider er utdrag fra en utredning som Wollweber selv har skrevet, men som jeg ikke har funnet. Wollweber har også skrevet en kommentar til manuskriptet 23.10.57. Det må altså være forfattet før den tid, men antakelig ikke lenge før. Dette dokument er ett av tre mer omfattende analyser fra Wollwebers egen hånd som jeg kjenner til. Boks merket «ZK der KPD Politbüro. 2/3/334–345. FBS 278/12557.», Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wilhelm Pieckstrasse 1, Berlin (1990). Denne institusjonen heter idag Stiftung der Parteien und Massenorganisationen der DDR in Bundesarchiv Berlin (SAPMO).

- 16 «Asbjørn Sundes organisasjon (var) i tre år – fra sommeren 1941 til sommeren 1944 – den eneste organisasjon av betydning i Norge som drev systematisk sabotasje i hjemlig regi.» Terje Halvorsen i etterord til nyutgivelse av Asbjørn Sundes bok *Menn i mørket* (1987).
- 17 Sunde ble dømt til 8 års fengsel 3.7.54. Han hevdet til sin død at saken var en farse, og at han var urettmessig dømt.
- 18 Egil Ulateig har bidratt i denne genre med sin bok *Raud krigar, raud spion* (1989). Jeg skal kommentere partier fra boken senere i avhandlingen.

dewann har omtalt som «det illegale innenfor det illegale [...]» har i 1994 kun historisk interesse.¹⁹

Jeg skal her knytte en kort kommentar til bruken av organisasjonens navn i denne avhandlingen. Det navn som ble brukt av sabotørene var «Organisasjon mot fascismen og til forsvar av Sovjetunionen». Navnet ble kjent av Gestapo i 1941, men selvsagt aldri brukt av tysk politi. Det var Gestapo som innførte navnet «Wollweber-organisasjonen» i 1938. I tida 1939–41 begynte Gestapo også å bruke navnet «Schaap/Wollweber-organisasjonen». I Säpo brukte man først navnet «Carlsson-affæren». Etter at den uheldige opphavsmann til dette navn omsider gikk i glemmeboken i 1941, overtok man Gestapos betegnelse. Norsk politi brukte før 1940 «Hjelmen-gruppen». Jeg har stort sett brukt «Wollweber-organisasjonen» før 1940, og «Sundes organisasjon» etter 1940. Det er imidlertid nødvendig å presisere at disse navn betegner en og samme organisasjon i denne avhandlingen.²⁰

Det er vel kjent for forskingen at det fra sommeren 1941 eksisterte en kommunistisk sabotasjeorganisasjon under ledelse av Asbjørn Sunde, selv om denne ikke er behandlet av forskning. At det før krigen eksisterte en skipssabotasjeorganisasjon som har fått navn etter den tyske kommunisten Wollweber, er også vel kjent. Denne avhandling vil vise at vi her har med samme organisasjon å gjøre, og at helt spesielle forhold i Norge gjorde at den her, i det eneste av de tysk-okkuperte landene i Nord-Europa, overlevde de omfattende opprullingene som Gestapo foretok etter okkupasjonene i 1940. I den forstand kan man hevde at den militære kampen mot Hitler-Tyskland i Norge startet i 1936, ikke i 1940. Forskjellige politiske forhold i etterkrigens Norge har gjort at dette faktum har blitt underslått. De pionerene vi her har med å gjøre, har snarere blitt ansett som «spioner» enn som «ordentlige» motstandsfolk.²¹

I 1951 begynte det igjen å versere rykter om at Wollweber hadde reaktivisert sin gamle sabotasjeorganisasjon. Mange av ryktene fant veien til avisspaltene, men ennå flere til de vestlige lands overvåkingsetater,

19 I intervju 23.7.90.

20 Var det en og samme organisasjon? Jeg skal komme tilbake til dette flere steder i avhandlingen, og også drøfte andre syn på dette. Her begrenser jeg meg til min begrepsbruk.

21 Begrepet «spion» er verdiladet. Ofte forekommer kommunistiske «spioner» i Vesten, og vestlige «etterretningsagenter» i Østen. I Sovjetunionen har det kanskje vært motsatt begrepsbruk. Jeg forsøker å bruke konsekvent «etterretningsagenter», med få unntak hvor formålet nettopp er å gi et ekstra karaktertrekk. Begrepet «spionasjesak» er derimot innarbeidet i jussen, og blir derfor brukt.

inklusive Politiets Overvåkingstjeneste (POT) i Norge. Et britisk hangarskip, og flere andre krigsskip skulle ha blitt utsatt for uforklarlige eksplosjoner. Også på passasjerskip mente man at uforklarlige branner hadde opphav i sabotasje. I 1954 ble Wollwebers gamle kampfelle, Asbjørn Sunde dømt i landets mest omfattende spionasjesak siden 1945. Var det noen sammenheng mellom disse presserykter og saken mot Sunde? Mange mente det, men ingen svar ble gitt, eller kunne gis. Avisene spekulerte videre, men utad forholdt myndighetene seg tause.

Så, etter 1955, ble det stillere om disse ryktene. Overvåkingspolitiet fortsatte å ha øynene oppe for Wollweber, og Wollwebers folk i Norge, men interessen begynte å dale. Ut på 60-tallet, flere år etter at Wollweber selv satt under overvåking ved Müggelsee i Berlins østlige utkant, avsluttet man jakten i all stillhet. Det ble aldri helt klart om man hadde jaktet på et spøkelse, eller på noe som virkelig hadde eksistert.

Okkupasjonsforskningen i Norge har beskjeftiget seg med forskjellige emner og aktører. De militære synspunkter har i rikt monn funnet sitt uttrykk i arbeider som har plassert det politiske ansvar for 1940 på regjering og regjeringsparti. Et viktig tidlig arbeide var Sverre Kjeldstadlis *Hjemmestyrkene* fra 1959. Det rådende forskingsmiljø på 60- og 70-tallet forsøkte å lage sin historiske syntese mellom de politiske og militære synspunkter, særlig representert ved professor Magne Skodvin. Ole Kristian Grimnes reiste på 80-tallet fanen for rehabilitering av regjeringen Nygaardsvold. Forskingsleder Olav Riste hadde i mellomtida analysert London-regjeringens rolle, og gitt et viktig supplement til de mange arbeider om Hjemmefronten.

Ennå 50 år etter, er lite skrevet om kommunistenes motstandsvirk-somhet, og i særdeleshet om de kommunistiske sabotørenes. Jeg håper at dette arbeidet kan være et bidrag til å rette opp noen mangler på dette området. Menneskene i Wollweber-organisasjonen var i stor grad vanlige sjømenn og arbeidere. De var den typen mennesker som i mye mindre grad blir viet oppmerksomhet enn de kjente innflytelsesrike menn (og noen kvinner). I liten grad var de skrivende mennesker selv.

Tidligere forskning og annen litteratur

Da jeg tok fatt på denne avhandling var jeg klar over at det nesten ikke fantes forskning som hadde beskjeftiget seg med emnet. I motsetning til den britiske organisasjonen Special Operations Executive (SOE), som har enkelte likhetstrekk med Wollwebers organisasjon, og som etter hvert har interessert mange forskere og forfattere, så finnes det ingen helhetlig be-

skrivelse fra verken deltakere eller historikere. Ingen forskere fra Sovjetunionen, DDR eller andre øst-europeiske land har – så langt jeg har kunnet erfare – kommentert eller behandlet organisasjonen. En tidligere NKVD-agent har gitt en kort referanse til den.²²

I 1994 kom Pavel Anatolevitch Sudoplatov med sin store selvbiografi, som han selv hadde gitt den engelske tittel *Special Tasks* (norsk tittel «Den røde terror»), hvor hans arbeide som leder av sabotasjevirksomheten i Vesten blir behandlet. Hans referanser til Wollwebers organisasjon er imidlertid sparsomme.²³ Det er det eneste foreliggende arbeide som forsøker å beskrive den tankegang som lå bak organisasjonens sovjetiske ledelse. Sudoplatovs bok brakte referanse til en kortfattet russisk selvbiografisk framstilling av Zoja Voskresenskaja (Rybkina), som på norsk ville hete *Nå kan jeg fortelle sannheten*, fra 1993. Voskresenskaja hadde ansvar for sabotasjeorganisasjonens virksomhet i Norge fra Stockholm i årene 1941–44. Sent på høsten 1994 lyktes det meg å få oversatt de deler av hennes beretning som omhandler Norge. Hun tegner et interessant bilde av personen Wollweber, men gir dessverre ellers få opplysninger.

I Vest-Europa har kun en historiker bidratt med et eget arbeide, nemlig nederlenderen H. Dankaart, med sin kortfattede avhandling fra 1975: *De organisatie Wollweber in Nederland en Belgie 1933–39*.²⁴ Hans avhandling omhandler organisasjonens virksomhet i Belgia og Nederland. Dankaart hadde noe belgisk og nederlandsk materiale som grunnlag, men ellers kun deler av materialet fra den tyske folkekommissarstolen. Hans avhandling er derfor stort sett bare lagt til grunn der annet kildemateriale bekrefter hans synspunkter. Dankaarts spinkle kilder har ført til at han nesten ikke har skrevet om begivenhetene i Skandinavia, og spesielt ikke i Norge.

I litteraturen har Wollwebers organisasjon blitt behandlet omfat-

22 Nikolai Khokhlov: *I samvittighedens navn*, København 1960 (original tittel «Pravo na sovest»). Khokhlov hadde gjort tjeneste i det sovjetiske folkekommissariatet for indre anliggender (Narody Kommissariat Vnutrennich Dyel – NKVD), og hoppet av i Vest-Tyskland i 1957. Han var den første sovjetrusser som ga opplysninger om noen av de personer og den organisasjon som hadde ledet partisanarbeidet i vest. Wollweber nevnte han imidlertid ikke. Det ser ikke ut til at POT bet seg merke i de opplysninger han ga. Boken ble imidlertid innkjøpt til biblioteket i Overvåkingssentralen (OVS) i Oslo.

23 Og på noen punkter feilaktige. Jeg skal senere komme tilbake til Sudoplatovs bok.

24 Amsterdam 1978. Jeg har velvillig fått en kopi av en tysk oversettelse av avhandlingen av Ruth Weihe. Oversettelsen er utført av Walter Voss. Avhandlingen er tilgjengelig i mitt arkiv.

tende av dansken Erik Nørgaard, i seks bøker og en rekke artikler. Nørgaards framstilling er den mest omfattende som er gitt. Han bygde særlig på materiale fra den danske parlamentariske undersøkelseskommissjonen som gransket forholdene under okkupasjonen²⁵, intervjumateriale med danske medlemmer av organisasjonen, samt den svenske parlamentariske gransking av behandlingen av flyktninger i Sverige under krigen, den såkalte Sandlerkommissionens innstilling.²⁶ Nørgaards framstilling er interessant og detaljrik. Han plasserte også hovedbegivenhetene i Danmark riktig. Fortsatt i dag er Nørgaard den som framfor noen skal ha æren for at ikke organisasjonen helt har gått i glemmeboken i Skandinavia. Nørgaards framstilling bærer preg av de svakhetene som et for snevert dansk orientert kildemateriale lett vil skape. Det dreier seg for mye om de danske begivenhetene. Organisasjonens virke i Norge er nesten fraværende. Nørgaards perspektiv var også voldsomt bredt. Hans historie ble tegnet i en ramme av internasjonale begivenheter som ofte er for enkelt og overflattisk beskrevet.

Hans journalistiske perspektiv er ikke ulikt perspektivet til den svenske journalisten Mert Kubu, som i boken *Gustaf Möllers hemliga polis* fra 1968 ga en skisse av svenske Wollweber-folks aktiviteter. Sammen med den svenske kommunist Hilding Hagbergs *Röd bok om svart tid* fra 1966 utgjorde disse to de kanskje viktigste svenske bidrag etter Kurt Singers mer fantasirike bøker fra 40-tallet. De har begge gitt drypp fra den store historien. Deres perspektiv har imidlertid først og fremst vært å fo-

25 *Beretning til Folketinget afgivet av Kommissionen til Undersøkelse av Ministres og andre særlig ansvarliges Embedsvirksomhet under den tyske Besættelse*, med bilag, København 1948 og 1949.

26 «Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktningärenden och säkerhetstjänsten», ble nedsatt etter regjeringsbeslutning 12.1.45. Den umiddelbare årsak var at byråinspektør Robert Paulson i Statens utlänningskommission i desember 1944 var pågrepet for ulovlig etterretningsvirksomhet for Tyskland. Sandlerkommissionen fikk sitt navn etter den tidligere utenriksminister (1932–39) Richard Sandler, som ble kommisjonens leder. De øvrige medlemmene var Georg Branting, Gunnar Hedlund, Gustav Mosesson og Ivar Sefve. Sekretær var Sven Romanus. Kommisjonens mandat skulle være, foruten å granske Paulson-saken, å ta opp klager mot myndigheter og tjenestemenns behandling av flyktninger, samt hvordan politiets sikkerhetstjeneste (Säkerhetspolisen – Säpo) hadde arbeidet. Kommisjonen avga tre innstillinger på totalt 1200 sider: I Betänkande angående flyktningars behandling (SOU 1946:36), II Betänkande angående utlämnande av oppgifter om flyktningar (SOU 1946:93) og III Betänkande angående sikkerhetstjänstens verksamhet (SOU: 1948:7). Janne Flyghed har i *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget* (1992) drøftet Sandlerkommissionens vurderinger og slutninger i bred sammenheng.

kusere på den rolle den hemmelige svenske Säkerhetspolisen spilte under krigen, ikke å tegne noe fullstendig historisk bilde.

Svenske forskere har ikke interessert seg vesentlig for Wollwebers organisasjon, men begrenset seg til kortfattede henvisninger.²⁷

I Norge har det stått mye om Wollwebers organisasjon i avisene etter 1945. Ingen har imidlertid forsøkt å beskrive organisasjonens virke i en bredere sammenheng. Leif Vetlesen er den som har bidratt mest i avisene. Han skrev i 1978 to store artikler i «Dagbladet», og igjen to i *Aftenposten* ni år senere.²⁸ Mange har oppfattet Vetlesen som en autoritet på området, med «inside» informasjon.²⁹ Da Kaleb Nytrøen i 1980 gjorde ferdig sin *Fremstilling av overvåkingspolitiets virksomhet før den andre verdenskrig*, viste han til Vetlesens artikler som autoritative.³⁰ Den første som forsøkte å gi organisasjonen en vitenskapelig behandling var Per Madsen i artikkelen «Nøytralitet og ettergivenhet» fra 1982.³¹ Senere har Ørnulf Tofte ofret noe oppmerksomhet på organisasjonen i sin biografi *Spaneren* fra 1987. Her må også nevnes Egil Ulateigs bok om Asbjørn Sunde *Raud krigar, raud spion*, fra 1989. Felles for de to siste bøkene er at forfatterne hevder at Wollwebers organisasjon fortsatte etter krigen, og at Asbjørn Sundes virksomhet etter krigen må forstås i en slik sammenheng. Det er vanskelig å vurdere deler av innholdet i disse to bøkene, siden kildematerialet ikke er spesifisert. Forfatternes påstand om eksistensen av en slik etterkrigsorganisasjon blir hengende i luften. I Nytrøens,

27 For eksempel Karl Molin, som i sitt arbeide om interneringene av de svenske kommunistene under Andre verdenskrig bare ser Wollwebers organisasjon som en av flere ytre forhold. *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget* s. 114 og 196, Stockholm 1982.

28 *Dagbladet* 14.1.78 og 21.1.78, og *Aftenposten (A-magasinet)* 13.6.87 og 20.6.87.

29 Leif Vetlesen var sjømann og uteseiler under krigen, og kom derfor ikke i kontakt med sabotasjearbeidet i Norge. Som en av lederne av NKPs sjømannsarbeide etter 1945, skaffet han seg imidlertid et stort kontaktnett blant sjøfolkene og tilegnet seg kjennskap til Wollwebers organisasjon den veien. Under partioppgjøret i 1949 deltok han på Furubotns side. Vetlesens artikler bygger mye på opplysninger i Nørgaards bøker, men også på mangeårig bekjentskap med Nørgaards danske hovedkilde Richard Jensen, den norske lege Arne Halvorsen, den kommunistiske fagforeningsveteran Leif O. Foss og andre. Jeg tror Vetlesen føler seg misforstått hvis han blir utlagt som autoritet på Wollwebers organisasjon utfra personlige erfaringer.

30 Nytrøens beretning er avlevert til Riksarkivet sammen med en del bilag, som utgjør noen av beretningens referanser.

31 I *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2, 1982. Madsen brukte bl.a. materiale fra Statspolitiets arkiv, fra den tyske folke-domstol og Sandlerkommissiøns *Betänkande I og II*.

Toftes og Ulateigs framstillinger foreligger også en del unøyaktigheter som jeg i tur og orden vil drøfte. Nytrøen ga enkelte interessante opplysninger om Wollwebers virksomhet, men refererte samtidig opplysningene til anonyme kilder. Jeg skal senere undersøke hvilke kilder dette kan være.

Jeg har allerede nevnt omstendighetene rundt Richard Krebs bok *Out of the Night*, og at den ble en viktig kilde for arbeider om Wollwebers organisasjon. Boken er ironisk nok, skrevet av en som ikke kjente organisasjonens eksistens. Krebs beskrev Ernst Wollweber, Martin Hjelman, Arthur Samsing, Herman Knüfken og en lang rekke andre personer, som kom til å spille en mer eller mindre betydningsfull rolle i historien om Wollwebers sabotasjeorganisasjon. På tross av at Gestapos klo er tydelig, er boken likevel blitt hyppig sitert i etterkrigstida. Blant disse vil jeg særlig nevne Günther Nollaus *International Communism and the World Revolution* fra 1961, samt David J. Dallins *Soviet Espionage* fra 1955. Disse to amerikanske forskerne bidro med sin autoritet til å rehabilitere Krebs under den kalde krigen, og autoriserte hans analyser for en rekke andre skribenter som ikke stilte spørsmål ved de amerikanske forskernes kilder. Som jeg skal vise, er det grunn til å stille slike spørsmål.

Blant tyske skribenter vil jeg først og fremst nevne tre. Den ene er den tidligere *Spiegel*-journalisten Heinz Höhne, som i en rekke år har interessert seg for etterretningslitteratur og den skjulte krigen mellom de hemmelige tjenester, særlig i Tyskland. Her vil jeg spesielt nevne *Pullach Intern* fra 1972, og *Der Krieg im Dunkeln* fra 1985. Höhne er framfor alle den internasjonale opphavsmannen til teorien om at Wollwebers organisasjon fikk sitt andre liv etter Andre verdenskrig. Höhne er en kunnskapsrik forfatter, med nær kjennskap til hemmelige tjenester.³² Mange av hans kilder lar seg ikke etterprøve, og jeg antar at flere av disse stammer fra Bundesnachrichtendienst (BND), den vest-tyske etterretningstjeneste. Höhne brukte også Krebs for langt mer enn han var verdt. For Ulateigs bok om Sunde, som ikke oppgir kilder, antar jeg at Höhnes materiale er dominerende.

De to andre tyske forfattere er Jan v. Flocken og Michael F. Scholz, som høsten 1994 kom med boken *Ernst Wollweber. Saboteur, Minister, Unperson*. Boken er kommet for sent til at jeg har hatt mulighet til å vurdere den nærmere i avhandlingen. Det er imidlertid klart at den står

32 *Der Spiegel* ble ufrivillig forsøkt brukt av BND. Höhne har gitt sin versjon av hvordan dette skjedde i *Pullach Intern*, amerikansk utgave *The General was a Spy* (1972) s. 273–279, se også 205, 322 og 328.

i tradisjonen fra Höhne, og bringer videre mange av hans konklusjoner, særlig hva angår etterkrigstida. Nytt frigitt materiale fra sovjetiske arkiver er ikke benyttet. Boken bringer videre Höhnes teori om en ny sabotasjeorganisasjon i Wollwebers regi etter krigen, men bringer ikke fram nye kilder fra DDR-tida som kan bekrefte dette.

Var Wollweber-organisasjonen og «Osvald-gruppa» samme organisasjon? Tore Prysers *Klassen og Nasjonen* fra 1988, Haakon Lies *Krigstid* fra 1982 og Magne Skodvins *Krig og okkupasjon 1939–45* fra 1990, har gitt svar på dette spørsmål som peker i samme retning. Prysers behandling av Wollweber og Sunde bygde i vesentlig grad på to notater av Terje Halvorsen fra 1979.³³ Forfatterne av disse arbeider ser ikke Sundes organisasjon som en ren videreføring av Wollwebers organisasjon, men som noe nytt. Ikke minst er det Asbjørn Sunde selv som har skapt dette synspunkt i sin bok *Menn i mørket* fra 1947, der han daterte starten for «Osvald-gruppa» til årsskiftet 1941/42. I denne avhandling skal jeg forsøke å vise at dette var en historisk betinget påstand fra Sundes side, og at realiteten var en annen.

Når det gjelder den splittelsen som oppsto mellom NKPs partileder Peder Furubotn og Asbjørn Sunde i 1944, bør Frode Færøy nevnes. Han har drøftet forbindelsen mellom NKP og sabotasjeorganisasjonen i Bergen, og sannsynliggjort at Saborg høsten 1944 ikke sto under Sundes ledelse.³⁴ Egil Christophersen har i sitt arbeide *Vestfold i krig* fra 1989 likeledes argumentert for at sabotasjeorganisasjonen Saborg i Vestfold brøt med Sundes organisasjon i 1944. Ikke minst har Torgrim Titlestad i *Peder Furubotn. I kamp, i krig* fra 1977 presentert Furubotns versjon av denne konflikten, hvor han også presenterer nytt stoff om Sunde. Boken har imidlertid den svakhet at forfatteren ikke forsøkte å analysere mulige andre grunner til konflikten enn at Sundes opptreden var styrt av NKVD, og derfor i siste instans var Stalins ansvar.

Et forsøk på å oppsummere litteratur utfra holdning til organisasjonen vil måtte konkludere med at den overveiende del er fiendtlig inn-

33 Terje Halvorsen: «Parti og motstandsorganisasjon» I og II. Notatene var tenkt som forstudier til Halvorsens bok om NKPs krigshistorie. Jeg har velvilligst fått tilgang til de samme notater av Halvorsen, og bruker noe materiale fra dem. I noen grad drøfter jeg synspunkter fra dem i denne avhandling. I slike tilfeller er notatene angitt i noter.

34 Frode Færøy: *Den kommunistiske motstandsbevegelse i Bergensdistriktet*, hovedoppgave, Universitetet i Bergen 1991. Hans hovedkonklusjon er nok korrekt. Jeg skal senere drøfte noen fakta som kan tyde på at Sundes organisasjon spilte en viss rolle for oppbyggingen av «Saborg», og for noen av dens aksjoner.

stilt. Kun tre arbeider – Sundes selvbiografiske bok fra 1947, Voskrensen-skajas fra 1993 og Sudoplatovs fra 1994 – har forsøkt å beskrive den på dens egne premisser. Når det gjelder forskingsarbeider har kun ett av noe omfang beskjeftiget seg med den som eget tema (Dankaart), og ett gitt en bredere behandling som del av et annet tema (Halvorsen). Øvrige arbeider er kortfattede og til dels summariske.

Hvilke kilder – og min vei til dem

Før jeg beskriver de kilder jeg har brukt, ønsker jeg å gjøre rede for hvorfor jeg i det hele tatt tok opp emnet.

Jeg traff Asbjørn Sunde i 1973–74 i forbindelse med solidaritetsarbeide for forfulgte baskere i Spania. Han vakte min interesse for den kommunistiske sabotasjeaktiviteten under krigen, men avviste kontant enhver forbindelse med Wollweber. Jeg trodde for en tid at skriveriene i avisene om forbindelsen mellom Sunde og Wollweber kun var antikommunistisk propaganda. I 1976 ble jeg kjent med Eilev Granum, en av Sundes sabotører under krigen. Han vakte påny min interesse, og hadde også klart for seg en del av de store perspektivene i saken. Jeg var på den tida i ferd med å utgi et arbeide som Granum studerte med stor interesse.³⁵ Han utfordret meg til å skrive om den kommunistiske sabotasjen under krigen, den organisasjonen han selv hadde vært del av og om den mystiske personen Ernst Wollweber. Jeg tok hans utfordring, men skjønnte etter hvert at det ikke ville være mulig å løse denne oppgaven kombinert med skiftarbeide og altoppslukende fagforeningsaktivitet. Årene gikk, uten at det ble mulig å komme vesentlig videre. Ennå på 70-tallet var det vanskelig å snakke om denne organisasjonen. Sundes spionasjedom fra 1954 gjorde saken til en «ikke-sak» i NKP-miljøet, og slik var det fortsatt i mange år. Noen intervjuer ble det imidlertid etter hvert mulig å gjennomføre, særlig blant Granums nærmeste samarbeidspartnere fra krigstida.

Da nedleggingsbølgen på 80-tallet gjorde meg arbeidsløs, fant jeg ut at tida var inne til et nytt forsøk. Takket være støtte fra interesserte forskere – først og fremst Tore Pryser og Terje Halvorsen – ble det mulig å få et kort Ruhrgas-stipend til et forprosjekt i tyske arkiver. Arne Kokkvold hadde flere år tidligere funnet dokumenter fra den tyske folkedomstolens behandling av sakene mot en rekke norske Wollweber-folk i Berlin. Dette ble mitt første arkivmessige spor. Jeg reiste først til DDR, hvor jeg i statsarkivet i Potsdam til min overraskelse fant en rekke arkiva-

35 *I tilfelle opprør* (1979), *Den hemmelige hæren* (1978) og *Stille mobilisering* (1977).

lia om saken. Under ettersporingen av dokumenter som hadde forsvunnet fra SEDs partiarkiver i Berlin, gjorde jeg en annen stor oppdagelse. I en anonym fabrikkliknende bygning i Freienwalder Strasse 18, fant jeg et eget Stasi-arkiv med verdifulle bestander av Gestapo-dokumenter.³⁶ Arkivet hadde vært stengt for forskere. Jeg forsto at det var oppløsningen av DDR-staten selv som hadde kommet meg til hjelp.³⁷ Her fant jeg materiale fra avdeling II N i Stapoleitstelle Hamburg, fra den såkalte «Kommando Hamburg» under ledelse av Kriminalrat Peter Kraus, som fikk seg tildelt ansvaret for den internasjonale etterforskning i Wollweber-saken av Reichssicherheitshauptamt (RSHA) i Berlin.

Av dette materialet framgikk det at det tyske utenriksdepartement hadde vært involvert. Etter en del undersøkelser i Bundesarchiv Bonn, Politische Archiv, fant jeg deler av dette materiale. I Bundesarchiv Koblenz fant jeg mer Gestapo-materiale. I de militære arkiver i Freiburg ble det imidlertid vanskeligere. Materiale vedrørende de militære etterretnings- og kontraspionasje organisasjonene Abwehr og Fremde Heere og deres arbeide mot Wollwebers sabotasjeorganisasjon var nesten fraværende. Jeg trakk konklusjonen at slikt materiale fortsatt i stor grad måtte befinne seg i BNDs arkiver i Pullach. Jeg har ikke senere funnet grunn til å endre denne konklusjon. BND har ikke svart på henvendelser med annet enn knappe høflighetsfraser.

Det var klart etter forprosjektet at et nøkkelspørsmål var et omfattende hemmelig samarbeid mellom Gestapo og de hemmelige tjenestene i Sverige, Danmark, Belgia, Nederland og Norge i tida før utbruddet av Andre verdenskrig. I særlig grad gjaldt det Sverige og Danmark. Min oppsummering så langt konkluderte derfor med at det var nødvendig å forsøke å få tilgang til det svenske Säkerhetspolisens (Säpos) arkiv. For å oppnå dette var det helt nødvendig å etablere et samarbeid med det norske overvåkingspolitiet (POT). Den første reaksjonen fra POT var negativ. Ikke lenge etter fikk jeg imidlertid tilgang til en personsak i Overvåkingscentralen om Wollweber. Jeg antar at bakgrunnen for dette var at jeg var i stand til å sannsynliggjøre at Kaleb Nytrøen i stor utstrekning bygget på et dokument fra denne mappe, en beretning fra Karl Bargstädt. Samtidig skjedde det også en løpende revurdering innad i POT om holdningen til tjenestens arbeide under den kalde krigen.

36 Daværende navn var Staatsarchiv Potsdam, Aussenstelle Freienwalder Strasse 18.

37 Jeg ble fortalt i arkivet at jeg var den første forsker og den første utlending som fikk adgang til dette arkivet, som tidligere hadde vært til bruk for en eksklusiv elite i toppen av DDRs partihierarki. Bestandene er nå flyttet til institusjonen Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

Et gjennombrudd for prosjektet skjedde da POT stilte seg bak en søknad om å få tilgang til Säpos arkivmateriale vedrørende saken. Etter mange runder lyktes det endelig våren 1993 å få utlånt et omfattende arkivmateriale til OVS i Oslo, hvor jeg i 1993 kunne arbeide med det, parallelt med at POT tok ansvaret for å kopiere hovedtyngden av dokumentene. I materialet fantes også gjenparter av materiale fra det danske hemmelige politi – Afdeling C ved Københavnpolitiet, og gjenparter av korrespondanse mellom Säpo og POT fra før 9. april 1940. I forlengelsen av denne gransking har jeg fått tilgang til en rekke arkivsaker fra OVS's arkiv med forskjellig tilknytning til Wollweber-saken og dens utløpere. Noen av disse arkivsakene var avsluttet på 60-tallet. Jeg må føye til at dokumentvolumet har vært meget stort. Det har ikke vært anledning å ta kopier. Noen av arkivsakene har vært utlevert med korte frister. Dette har selvsagt forvansket arbeidet noe, og stilt en del spesielle krav til min arbeidsform.

I OVS's personsak på Wollweber fant jeg Karl Bargstädt's beretning fra 1948. Sammen med Wollwebers egne *Lebenserinnerungen* var dette den eneste omfattende kilde fra deltakerne selv. Den siste er datert fra begynnelsen av 60-tallet. Kildene har derfor den åpenbare svakhet at det er lite fra deltakerne selv. Jeg forsøkte å bedre dette ved undersøkelser i (tidligere) sovjetiske arkiver sommeren 1993. I Kominterns arkiver fant jeg Wollwebers person-dossier, med biografisk materiale om og av Wollweber og noen av de norske deltakerne. Noe av dette materialet har jeg først lyktes med å få frigjort i mai 1994, og de rekker med nød og neppe å bli bearbeidet. I det statlige spesialarkivet («Osobii») fant jeg imidlertid mer materiale fra «Kommando Hamburg». Det øvrige materiale fra SUKPs internasjonale kontor og Komintern var relativt alment, og brakte meg ikke videre. Daværende NKVD/NKGB, nåværende Ministeriet for statsikkerhet og kontraspionasje, har ikke villet åpne sine arkiver.

Jeg har foretatt en rekke intervjuer med deltakere og motstandere av organisasjonen. Det har vært viktig å kontrollere disse mot andre kilder, særlig fordi den lange tid siden begivenhetene skaper spesielle problemer utover de som vanligvis er knyttet til muntlige kilder. Når det gjelder opplysninger om aksjoner, har Statspolitiets arkiv i Riksarkivet vært en nyttig kontrollinstans.³⁸ I noen få sentrale kilder har svært viktige opplysninger ikke latt seg kontrollere mot andre kilder. I slike tilfeller har

38 Statspolitiets arkiv er stort og inneholder betydelig mengde opplysninger om motstanden mot okkupantene, siden disse ofte ble etterforsket av Statspolitiet. Selv i de tilfelle hvor tysk politi overtok sakene, ble de ofte registrert i Statspolitiet. Arkivsituasjonen er imidlertid et problem når det gjelder Statspolitiets arkiv.

jeg gjennomført flere intervjuer og samtaler over tid, i ett tilfelle gjentatte samtaler over fem år. Intervjuene er referert skriftelig, i de fleste tilfeller gjennomlest og godkjent av informant. Jeg har også brukt et utvalg av intervjuer som Torgrim Titlestad tok opp i forbindelse med sitt Furubotn-prosjekt, og som ligger i NKPs krigsarkiv i Arbeiderbevegelsens arkiv. Endelig har Terje Halvorsen også latt meg få tilgang til noen intervjuer, deriblant ett med Sunde selv fra 1971.

Et forsøk på å oppsummere kildene må bli slik: Hovedtyngden av samtidige kilder er fra organisasjonens fiender (politietterforskning). Fra overløpere finnes en stor beretning (Bargstädt) og en del mindre beretninger. Fra organisasjonen selv har vi samtidig korrespondanse med NKP fra 1942–44, og noe annet materiale. Fra 1957–64 har vi to større beretninger fra Wollweber, et arbeide av Sunde fra 1947, samt noen tidlige intervjuer. Fra tida etter 1982 finnes flere intervjuer.

Jeg har brukt flere arkiver og kilder enn det som kan refereres i denne innledningen. En strukturert oversikt over kilder, forskning og litteratur foreligger i eget vedlegg. Nøkkeltkilder er der beskrevet relativt detaljert.

Problemstillinger

Avhandlingen er delt i to deler. Del I behandler starten, førkrigstida, samt aktivitetene i Norge under krigen. Her er følgende problemstillinger sentrale: For det første ønsker jeg å belyse dannelsen av organisasjonen, dens virke og dens deltakere. Når var starten? Nesten all litteratur om organisasjonen er preget av en grunnleggende usikkerhet om dette. De fleste opererer ikke med noen klar start i det hele tatt, men hevder at den nærmest vokste fram av den øvrige kommunistiske virksomhet på 20- og 30-tallet. Noen tar skrittet fullt ut og hevder at den eksisterte helt tilbake på 20-tallet, og at det kommunistiske sjømannsforbundet «International Union of Seamen and Harbour workers» (ISH) var en slags dekkorganisasjon for skipssabotasje. Dette er det første problem jeg skal undersøke. Var det en konkret start? Var det bestemte begivenheter som betinget dette startpunkt? Hva var ISH? Hva var forholdet mellom ISH og Wollwebers organisasjon?

Dernest er det viktig å kartlegge formålet med organisasjonen. Hvilke oppgaver skulle den løse, hvilke midler skulle den bruke? Var det bare en sabotasjeorganisasjon, var det en etterretningsorganisasjon

Det finnes ikke registre eller kataloger som er tilgjengelig for publikum for disse verdifulle bestander.

som også drev med sabotasje? Her foreligger hos mange forfattere en sammenblanding med det britiske etterretningsapparatet innenfor «Den internasjonale transportarbeiderføderasjonen» (ITF). På dette punkt foreligger såpass mye materiale at svaret kan bli entydig.

Hvem var ledelsen over Wollweber? Lenge trodde jeg at organisasjonen var ledet av den kommunistiske internasjonale Komintern. Andre har hevdet at det var det sovjetiske folkekommissariat for indre anliggende – NKVD. Atter andre at det var en generalstabsavdeling i Den røde hær. Noen har også hevdet at det i praksis ikke var noen forskjell mellom disse organisasjonene. I tur og orden har vi vært innom alle disse teoriene. Dette spørsmålet kan ikke bli helt tilfredsstillende besvart, av grunner jeg har gjort rede for over. Men jeg skal forsøke å begrunne en teori.

For det andre ønsker jeg å beskrive virksomheten i Norge under okkupasjonen, deriblant spesielt beskrive aksjoner og samarbeid med andre grupper. Var Asbjørn Sundes organisasjon en ren videreføring av Wollwebers organisasjon? Norske historikere som har kommentert spørsmålet tror ikke det. Jeg skal forsøke å vise at organisasjonen under hele okkupasjonen var den samme, på tross av at mange forhold – inklusive kontakten til Moskva – endret seg betydelig. Hvilke aksjoner ble utført? Samarbeidet organisasjonen med andre motstandsorganisasjoner – eventuelt hvilke? Fant det sted noe samarbeid med den britiske organisasjonen SOE gjennom dens avlegger Kompani Linge? Kan man se på Wollwebers organisasjon som sovjetisk parallell til SOE? Fantes det annet samarbeid mellom sovjetiske og britiske hemmelige tjenester, f.eks. på etterretnings-siden, som sannsynliggjør at det fra sovjetisk side fantes et ønske om slikt samarbeid også på sabotasjesiden?

Et viktig spørsmål er forholdet til Norgers Kommunistiske Parti (NKP) og den øvrige kommunistiske motstand. Samarbeidet Sunde med Furubotn, og eventuelt på hvilket grunnlag? Var Sunde underordnet partiets og Furubotns ledelse? Hva var grunnen til det endelige brudd med Furubotn? Hvorfor ble organisasjonen avvirket høsten 1944?

En tredje type spørsmål er knyttet til etterforskning og politiforfølgelse fra Gestapo og de nordiske lands politimyndigheter. Jeg skal forsøke å vise at Gestapo som drivkraft lyktes i å etablere et godt samarbeid med de skandinaviske lands politimyndigheter. Særlig hadde dette betydning i Sverige, som Nord-Europas eneste nøytrale stat. Hvilke opplysninger utleverte svensk politi til Gestapo om Wollwebers folk generelt og den norske delen av organisasjonen spesielt?

Del II av avhandlingen handler om tida etter 1945, med hovedvekt på tida fram til 1954. Dens hovedproblemstillinger kan beskrives slik: I

media og i politikorrespondansen mellom de hemmelige tjenester i Norge, Danmark og Tyskland, kom det meldinger som tydet på at sabotasjeorganisasjonen fortsatte sitt virke under Wollwebers ledelse, blant annet med skipssabotasje mot vestlig skipsfart under Koreakrigen. Var dette virkelig tilfellet? Er det mulig å undersøke om slik sabotasje ble foretatt mot norske skip? Ble eventuelle slike tilfeller etterforsket som mistenkt sabotasje? Lå slike mistanker bak da etterforskningen mot Asbjørn Sundde ble startet opp etter krigen? Hvis slike momenter lå til grunn, hva var grunnen til at han ikke ble dømt for slik virksomhet? Hva kan man idag utfra en samlet vurdering av politimaterialet, rettsmaterialet og annet materiale si om Sundes virksomhet inntil arrestasjonen? Var han en sovjetisk storspion, som det ble hevdet? Kan det argumenteres for en annen teori – i tilfelle hvilken?

Det er ingen enkel historie jeg her inviterer til deltakelse i. Jeg starter i del I med en beskrivelse av de to nøkkelpersonene Ernst Wollweber og Martin Rasmussen Hjelman. På denne bakgrunn gir jeg en skisse av den politiske utvikling i de nasjonale og internasjonale kommunistmiljøene de hørte til i, fram til Hitlers maktovertakelse. Dernest tar jeg for meg starten av sabotasjeorganisasjonen, og beskriver sabotasjevirksomheten i de land den fant sted. Jeg gir altså først en internasjonal oversikt. Først da blir behandlingen konsentrert til Norge og den norske del av organisasjonen.

Kapittel 1

Ta kampen op, på arbeidspladsen, ombord i skibene!

*Sjøfolk: Ta kampen op, direkte på arbeidspladsen, ombord i skibene [...] belys skibsredernes stilling [...] Få mannskape-
netil å kjempe på en revolusjonær plattform [...] De arbeids-
løse sjøfolk må trekkes aktivt med i kampen [...] Arbeid eller
underhold. Vi forlanger 3 vakter på dekk, 4 vakter i maskin
[...]*

Arthur Samsing 1931³⁹

Fredag 29. januar 1954 ble storsabotøren fra krigstida, kommunisten Asbjørn Sunde, arrestert som mistenkt for etterretningsvirksomhet til fordel for Sovjetunionen. Arrestasjonen slo ned som en bombe i det politiske miljøet i Norge. For mange ble det den endelige bekreftelsen på hva de alltid hadde ment om kommunistene: landssvikere, spioner og sovjetagenter. Selv om McCarthyismen var på nedtur i sitt hjemland USA, var den i Norge først nå i ferd med å nå sitt høydepunkt. På sett og vis ropte tida på en «Sunde-sak», som kunne gi antikommunismen håndfaste holddepunkter.⁴⁰

Asbjørn Sundes liv hadde alle ingredienser som skulle til. På første

39 Fritt etter Samsings referat fra «Landskonferansen for sjøfolk og havnearbeidere» 31.1. og 1.2.1931, den revolusjonære opposisjons plattform. Lars Borgersruds arkiv.

40 8.9.1951 ble hydrograf i Norges Sjøkartverk, marineløytnant Per Danielsen, frifunnet i Eidsivating lagmannsrett for anklager om etterretningsvirksomhet til fordel for Sovjetunionen. Danielsen ble arrestert i april 1951 etter at Politiets Overvåkingstjeneste (POT) tre ganger hadde observert at han hadde møtt sovjetiske tjenestemenn. Roy Andersen, som har skrevet biografien *Sin egen fiende. Et portrett av Asbjørn Bryhn* (1992), mener at frifinnelsen av Danielsen var et betydelig nederlag for påtalemyndigheten ved statsadvokat Dorenfelt og overvåkingssjef Bryhn. De godtok aldri at han var uskyldig. Utfallet i Danielsen-saken var en viktig forutsetning for politiarbeidet i overvåkingen av Sunde, som pågikk parallelt.

halvdel av 30-tallet hadde han ertet på seg sosialdemokrater og borgerlige i Horten med direkte aksjoner i fagbevegelsen og utfordrende artikler i lokalpressen. Under borgerkrigen i Spania ble han overvåkingsobjekt for politiet for solidaritetsarbeide og verving av spaniakjempere. Fra Spania kom han hjem med ry blant sine egne som partisan og sabotør. Under okkupasjonen ble han den fremste representant for den kommunistiske sabotasjelinje, i konflikt med Furubotn og hjemmefront. Han hadde mange fiender, og enda flere skeptikere, også innenfor kommunistmiljøet. Alt ble nå rullet opp i avisene. Det var som om en hel generasjons undertrykte anklager skulle hevnes og festes på en person. Ganske snart dukket «Wollweber»-komplekset opp, og samlet alle disse enkeltfaktorene i seg.

Framfor alt var det *Arbeiderbladet* i Oslo som slo an disse toner i artikkel etter artikkel våren 1954. En av høydepunktene var en omfattende artikkel som sto på trykk 16. februar, og som også ble utgitt som særtrykk til bruk for DNAs tillitsvalgte og aktivister i kampen mot kommunistene. Den bar tittelen «Norges Kommunistiske Parti som rekrutteringsmark for spioner og sabotører. Asbjørn Sunde – den norske leder av Wollwebers liga». Artikkelen begynte med å fastslå at:

Det undergrunnsarbeidet for russerne – som politiet nå har avslørt – begynte ikke igår, ikke etter frigjøringen heller. Det begynte for 20–30 år siden. Vi forstår ikke karakteren av dette arbeidet, og heller ikke mentaliteten hos de ledende menn i komplottet uten at vi går tilbake, og følger utviklingen opp igjennom årene. Alt har ligget dypt under jorden hele tiden. Når vi kan fortelle om det, er det tildels fordi det svenske og danske politiet kom underfunn med arbeidet, tildels fordi noen av de sammensvorne falt fra slik som Jan Valtin [...] ⁴¹

Leseren blir fortalt at «undergrunnsarbeidet for russerne» startet alt på 20-tallet, og artikkelforfatteren lar ikke leseren være i tvil om at det særlig var det kommunistiske sjømannsarbeidet som var viktig:

[...] det ble bygd ut en egen sjømannsinternasjonale for sjøfolk og havnearbeidere. Verden over ble denne organisasjonen kjent under betegnelsen I.S.H. Den hadde ikke sitt hovedkvarter i Moskva, men i Hamburg, og ledelsen lå i hendene på to tyske kommunister:

41 Artikkelen og brosjyren var skrevet av Rolf Gerhardsen, antakelig med assistanse av Haakon Lie. Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94. Enkelte partier kan tyde på at Gerhardsen også må ha hatt hjelp av personer med bakgrunn i kommunistpartiet.

Albert Walter og Ernst Behrend. Den siste skulle siden bli kjent under navnet Ernst Wollweber. I tillegg til sine mere offisielle oppgaver hadde I.S.H. disse hovedformål: 1) Spionasje for Sovjet-Samveldet i handelsflåten og i havneområdene, 2) kurertjeneste og 3) revolusjonær propaganda og aksjon. Et nett av sjømannsklubber ble bygd ut over hele verden. En stab av funksjonærer og agenter sto til tjeneste for Walter og Behrend [...] Inn i dette bildet kom selvsagt Norge, med verdens 4. største handelsflåte. Lenge før nordmennene var klar over flåtens verdi i tilfelle av krig, var russerne det. Et svært arbeid ble lagt ned blant våre sjøfolk [...] Arthur Samsing organiserte mellom 2–300 celler i norske skip. I Oslo var det Martin Hjelmen som sto for arbeidet [...]

Det kommunistiske sjømannsarbeidet hadde altså bare vært en eneste stor sammensvergelse! At kommunistene skulle ha drevet et fagforeningsarbeide ut fra sine politiske og faglige oppfatninger – akkurat som sosialdemokratene – ble ikke vurdert i det hele tatt. Pressekampanjen våren 1954 skulle dra disse slutningene ennå videre. I virkeligheten var Sunde «Wollweber» fortsatt! På denne måten ble begrepet «Wollweber» innført i norsk presse. Å være «en Wollweber» betydde ikke bare å være en særdeles farlig spion, men i tillegg også høre til en superhemmelig 5. kolonistisk sammensvergelse som utførte bombeattentater, likvidasjoner osv. Wollwebers liga eksisterte ennå!

Dette var dristige påstander, som ikke kunne bevises offentlig. En liten gruppe personer, som i aller høyeste grad var aktive i denne pressekampanje, visste at i overvåkingspolitiet i Oslo fantes det mer enn bare rykter. I flere år hadde POT mottatt rapporter fra kilder i de vestlige okkupasjonssoner i Tyskland om at Wollweber var i full gang med sabotasje igjen, og at han hadde en sabotasjeskole i Øst-Tyskland. Uoppklarte skipsulykker og eksplosjoner om bord i vestlige skip ble skrevet på Wollwebers konto. Noe av dette fant også veien til norske presse. Kilder var «utilgjengelige» og etterprøving naturligvis umulig. Det inntrykket man ville gi leserne var blant annet at det fortsatt var all grunn til å se med skepsis på fagforeningsvirksomhet fra kommunistiske sjøfolk. Stort sett var denne pressekampanjen, med alle dens tilsiktede og utilsiktede konsekvenser – vellykket. Det fantes motforestillinger, noen var kraftige og velbegrunnede.⁴² De ble likevel unntak, kraften i den bølgen som nå ble satt i gang var for stor. Den kom til å prege media i mange år framover.

42 Journalist Axel Kielland gikk kraftig til felts mot heksejakten i *Dagbladets* spalter.

Men var det sannheten som kom fram? Hadde kommunistenes sjømannsarbeide egentlig vært et komplott? Var ISH en sovjetisk spionasjeorganisasjon kamouflert som et fagforbund? Var de ledende norske sjømannsaktivistene i dette miljøet egentlig sovjetiske spioner og agenter? Var de kommunistiske sabotører fra krigen egentlig gangstere og snikmordere, som hadde brakt ulykken ned over uskyldige med sine uansvarlige metoder?

Jeg skal starte behandlingen av disse spørsmål med en beskrivelse av to av hovedpersonene selv: Ernst Wollweber og Martin Hjelmen. Der nest skal jeg forsøke å tegne et bilde av det kommunistiske sjømannsarbeidet og organisasjonen «International of Seamen and Harbour Workers» (ISH) i lys av to forhold: utviklingen i den kommunistiske bevegelsen selv og den antifascistiske kampen.

Fritz «Ernst» Wollweber

Jeg skal gi et kort riss av personen Wollwebers liv inntil året 1933, basert på hans egen *Lebenserinnerungen* samt annet materiale. Samtidig ønsker jeg å vise eksempler på hvor unøyaktig noen internasjonalt godt kjente og noen hjemlige forfattere har behandlet det samme tema.

At Ernst Wollweber ble født 29. oktober 1898 i Hannoversch-Münden, er de fleste forfattere enige om. Fornavnet er det verre med. Ifølge David J. Dallin var hans døpenavn «Ernst Friedrich», ifølge Günther Nollau «Ernst», ifølge Kaleb Nytrøen «Ernst Friedrich». ⁴³ Hans virkelige navn var imidlertid Fritz. ⁴⁴ Dekknavnet «Ernst» klarte Gestapo aldri å knekke. Navnesaken ble først ryddet opp i ved inngåelsen av Wollwebers annet ekteskap i 1960. Siden «Ernst» var så innarbeidet, søkte han og fikk det godkjent. ⁴⁵ Som 13-åring måtte Wollweber forlate skolen, og begynte som skipsgutt. Først i elvefarten, og senere i Nord- og Østersjøfarten. I 1916 ble han innkalt i marinen til ubåttjeneste. Fra 1917 av deltok han i det illegale opprørsarbeidet blant matrosene i Den keiserlige marine, ble med i Spartakusforbundet ⁴⁶ og ble valgt til leder av soldaterrådet un-

43 David J. Dallin: *Soviet Espionage* (1955), Günther Nollau: *International Communism and World Revolution* (1961), Kaleb Nytrøen: *Fremstilling av overvåkingspolitiets virksomhet før den andre verdenskrig* (1980).

44 Intervju med Erika Wollweber 21.7.90.

45 Ved inngåelsen av ekteskapet med Erika Wollweber måtte Wollweber søke innenriksdepartementet om navnendring til «Ernst». Intervju med Erika Wollweber 21.7.90.

46 Stiftet 1916. Spartakusforbundet var en liten organisasjon med 2500–3000 medlemmer. I 1919 tok forbundet navnet Tysklands kommunistiske parti (KPD).

der det påfølgende opprøret i november 1918. Opprøret blant de 80.000 skipsmannskapene i flåten utløste ammenbruddet i keiserriket, og førte til avslutningen av krigen. Wollweber spilte en relativt sentral rolle som leder for ubåt-mannskapene under opprøret i Kiel.⁴⁷ Krebs plasserte ham imidlertid ikke bare som leder av matrosopprørerne i Bremen, men også som matros på «slagskipet Helgoland». I en malerisk framstilling fortalte han om sitt møte med den lille «tykke»⁴⁸ matrosen som personlig heiste det røde flagg på «Helgoland».⁴⁹ Episoden savner belegg i andre kilder, men inngikk likevel i Dallins versjon av den samme begivenhet⁵⁰. Senere forfattere har blandet sammen disse to framstillingene. Wollweber selv skrev ikke om episoden med flagget på «Helgoland», og det hadde han gjort hvis han hadde vært innblandet.⁵¹ Det er et spørsmål om episoden i det hele tatt fant sted.⁵²

I tida 1919–27 var Wollweber omreisende organisator for det tyske kommunistpartiet (KPD). I 1919 stiftet han en partiavdeling på hjemstedet Hannoversch-Münden, og ble valgt som første formann. Han ble også valgt som medlem av distriktsstyret i KPD i Niedersachsen, og deltok på et illegalt kurs for ledere i KPD på Lüneburger Heide. KPD var et vitalt parti, og selv om det var lite, drev det en intens og omfattende organisatorisk virksomhet. Matrosene fra flåten satte spor etter seg i partiet, og

47 Wollwebers persondossier i Kominternarkivet inneholder dokumenter vedrørende hans opphold i Sovjetunionen, og hans partimessige forhold. I en egenrapport daterert 4.3.45 omtalte han sin rolle i Kiel i 1918 som leder av ubåtmattrosavdelingen i Soldatrådet. *Lebenslauf* (pag. 30, 1 til 4), 495-205-8628, Kominternarkivet, Moskva.

48 Erika Wollweber har et fotografi av Wollweber fra 1918, i den tradisjonelle ubåtmattrosuniformen. Bildet viser en stram og slank 20-åring, som iallfall kroppslig sett ikke minner så mye om den runde Wollweber vi vet Krebs møtte i første halvdel av 30-åra.

49 Jan Valtin (Richard Krebs): *Ud af mørket* bd. 1 (1946), s. 13 og s. 189.

50 Dallin plasserte derimot «Helgoland» et annet sted, nemlig i Kielerkanalen. Dallin, s. 91.

51 Wollweber var ikke beskjeden på egne vegne i *Lebenserinnerungen*. Hans skrev inngående om begivenhetene i Kiel og om sin deltakelse i dem.

52 Wollweber skrev i *Lebenserinnerungen* (s. 34) at røde flagg ble heist på alle skip 4.11.18. Ifølge skipssjefen på SMS «Helgoland» var imidlertid opprøret der avsluttet 31. oktober, uten at noe rødt flagg er nevnt heist, verken av skipets egen besetning eller mannskaper utenfra. *Bericht Über die Vorgänge an Bord S.M.S. «Helgoland» am 30. und 31. Oktober*, fra Kapitän zur See Luppe, 1.11.18. RM 8/1007 (Kriegswissenschaftliche Abteilung der Marine), Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg. Om «Helgoland» spilte noen rolle under opprørets annen fase 4.11.18, er ukjent for meg.

Wollweber hadde som en av lederne raskt fått en viktig posisjon. Under dramatiske omstendigheter deltok han i stiftingen av KPD i Kassel samme år. Selv omtalte han seg som «Wanderredner», omvandrende agitator, i 1919. For å tjene til det daglige underhold hadde han tatt seg arbeid som bygningsarbeider. I januar og februar 1919 befant han seg Bremen, og deltok i det væpnede forsvaret av rådsstyret i byen.

Det endte med forferdelse. Etter et blodig angrep ble det arbeiderstyrte Bremen erobret av riksregjeringen 9. februar. Så fulgte opprøret i München i april, med proklamasjonen av Rådsrepublikken Bayern. Wollweber antyder at han var med, men gir ingen detaljer. I begynnelsen av mai vant kontrarevolusjonen også der en blodig seier. Tilbake i Hannoversch-Münden ble Wollweber valgt som nestleder i det faglige industrikartellet, ifølge han selv en viktig posisjon som ga store muligheter for innflytelse på det faglige arbeidet blant bygningsarbeiderne. Blant bygningsarbeiderne som blant andre faggrupper var det en sterk radikalisering. Streiker og faglige aksjoner ristet det utmattede Tyskland i sine grunnvoller.

Generalene som hadde reddet den sosialdemokratiske regjeringen ved å slå ned spartakistoppstandene i 1919 forsøkte i midten av mars 1920 å overta makten gjennom det såkalte «Kapp-Putsch». Kuppforsøket ble mislykket, ikke minst fordi kommunister og sosialdemokrater sammen organiserte den første og eneste virkelig vellykkede generalstreiken vi kjenner til. Alt stoppet opp, inklusive kommunikasjoner, vann og strøm. 17. mars, etter en ukes generalstreik, måtte generalene gi opp.

I Münden var Wollweber valgt til leder av de fagorganisertes aksjonskomite. De besluttet, som i mange andre byer, å bygge opp et væpnet arbeidervern til forsvar for regjeringen. Her var Wollweber den rette mannen. Alle våpen i distriktet, også forstmennenes jaktvåpen, ble samlet inn til arbeidervernet.

Avslutningen av generalstreiken ble også dramatisk. Gjeninnsettingen av regjeringen i Berlin ble etterfulgt av arrestasjoner og forfølgelse av lederne under generalstreiken. Münden ble for en tid okkupert av Riksvernet, og Wollweber fratatt sine tillitsverv i fagbevegelsen. Det var nederlag i seieren. «Men i de nærmeste dagene var kameratene opptatt med å grave ned våpnene fra arbeidervernet i skogen,» skrev Wollweber. Og føyde til: «For alle tilfellers skyld».⁵³

I 1921 besluttet KPD å slå sammen partiavdelingene i Münden og Kassel, og Wollweber var mannen som ble satt til å organisere prosessen,

53 *Lebenserinnerungen* s. 56

som sekretær for Hessen-Waldeck. Det var et viktig politisk verv. Wollweber var nå steget i gradene i KPD. Han må ha skikket sitt verv vel, for på KPDs partikongress i Jena samme år, ble han, i en alder av 22 år, valgt inn i partiets sentralutvalg.⁵⁴

Sommeren 1922 åpnet KPD sin første partiskole i Berlin, og Wollweber var student. Den uskolerte matrosen fikk fordype seg i dialektisk og historisk materialisme, og arbeiderbevegelsens historie. Senere på året fikk han oppfylt en enda større drøm. I november ble han sendt til Moskva som delegat til Kominterns 4. verdenskongress.

I den tyske delegasjonen var det store uenigheter om det videre arbeidet, blant annet på grunn av de mislykkede væpnede opprørene i Tyskland. I separatmøter mellom den tyske delegasjonen og Lenin og andre fra Komintern, ble uenighetene med blant andre Ruth Fischer og andre fra hennes ultravenstre fraksjon tatt opp. Noen avklaring kom det ikke til. Partiet var i virkeligheten modent for splittelse. Riktignok ble det enighet om å forbedre massearbeidet med cellebygging i bedriftene. Men ellers har han ikke mye godt å si om Ruth Fischer.⁵⁵

Tilbake i Tyskland fortsatte Wollweber arbeidet i Kassel som leder for Hessen-Waldeck, og deltok på nyåret 1923 på partikongressen i Leipzig, som i stor grad ble preget av kampen mot Ruth Fischers, Maslow og Ernst Thälmanns fraksjon. Økonomien i Tyskland var i ferd med å løpe løpsk i en enorm inflasjon, og KPD antok at en revolusjonær situasjon var i ferd med å utvikle seg. Rett før partikongressen hadde franske styrker okkupert Rhinområdet, og det skjerpet situasjonen ytterligere. Fischer og Maslow angrep KPDs ledelse for å være opportunister, fordi de ikke besluttsomt gjennomførte revolusjonen. I valgene på kongressen tapte de likevel. Wollweber ble gjenvalgt til sentralutvalget.

Men Tyskland sto nå i opprørets tegn. Venstrefløyen mente at partiet måtte utvikle de spontane lokale oppstandene og væpnede aksjonene som oppsto flere steder i landet til å dra igang en landsomfattende reisning. Komintern og partiledelsen hadde avvist denne strategien, og ønsket i stedet å organisere et planmessig landsomfattende opprør.

Sommeren 1923 ble Wollweber innkalt til konferanse med KPDs nyvalgte leder Heinrich Brandler, og bedt om å bygge opp en militær organisasjon i KPD i Hessen-Waldeck. Et intenst arbeide med å skaffe våpen, sprengstoff og våpenutrustning startet. Politi og riksværn skulle

54 Partiets «Zentralausschuss».

55 Ruth Fischer har gitt sin versjon i *Stalin and German Communism: A Study in the Origin of the State Party*. Cambridge, 1948.

opløses, eller i det minste svekkes. Revolusjonære komiteer ble dannet over hele landet. I Berlin ble det dannet en sentral revolusjonskomitee – «Revko» – under partiledelsen. Felix Neumann ble utnevnt til KPDs militære leder, og den detaljerte opprørsplanen ble lagt. Tidlig på høsten, Wollweber nevner ikke datoen, men vi må anta at det må ha vært i begynnelsen av oktober, ble en slags «generalstabsorientering» holdt i Berlin, under ledelse av Neumann. Tyskland var delt opp i seks militære distrikter, og det var de seks militære distriktslederne som møttes, en av dem Wollweber. Wollweber brukte dekknavnet «Stein», og er antakelig identisk med den militære distriktsleder som Erik Nørgaard omtaler som «general Stern».⁵⁶ Slagplanen ble drøftet. Det legale utgangspunktet for oppstanden var den kritiske situasjonen i Sachsen og Thüringen, hvor kommunistiske ministre var med i regjeringen. Partiledelsen ventet at det bare var et spørsmål om tid før riksværnet ville rykke inn og besette området, og tidspunktet for opprøret ble fastsatt til denne innmarsjen.

Noen dager senere var Wollweber sammen med de andre militære distriktslederne samlet i Dresden, men partiledelsen nølte med å iverksette oppstanden, på tross av at innmarsjen var begynt. De militære lederne ble sendt til hvert sitt distrikt, og skulle starte oppstanden etter ordre pr. kurer. Kurere ble imidlertid aldri sendt. Bare i Hamburg startet opprøret etter den opprinnelige planen, fordi deres militær leder ikke hadde vært til stede i Dresden, da planene ble endret.⁵⁷ Opprøret i Hamburg hadde selv sagt ingen mulighet for å lykkes alene, og ble et blodig nederlag for KPD. I Kassel ble det også iverksatt sabotasje mot et pansertog, men forøvrig ble ingen andre militære tiltak iverksatt.

Erik Nørgaard gir en annen versjon av kurerhistorien.⁵⁸ Det var Komintern i Moskva som skulle fastsette tidspunktet for opprøret, men som stadig utsatte avgjørelsen. I Berlin hadde Felix Neumann og Brandler fått overført sovjetiske militære rådgiverne, blant andre Alexis Skoblevisky. Den endelige datoen ble til slutt fastsatt til 23. oktober, men igjen tilbakekalt. Imidlertid nådde ikke kureren til Hamburg fram i tide med tilbakekallelsen.

Wollweber ga på sin side en politiske begrunnelse for at opprøret ikke fant sted. Brandler-fløyen i KPD vek tilbake for revolusjon, og lot hele partiet i stikken. Da Brandler senere ble skarpt kritisert i sentralkomiteen, svarte han med å utvikle en spontanitetsteori: «Hvis det faktisk

56 Erik Nørgaard: *Drømmen om verdensrevolusjonen* (1984) s. 73

57 *Lebenserinnerungen* s. 82–83

58 Erik Nørgaard: *Drømmen om verdensrevolusjonen* (1984) s. 73

hadde vært en revolusjonær kampstemning i Tyskland, så hadde det også blitt kjempet.» Wollweber føyde til at dette kun var en unnskyldning for hans eget forræderi. De to forklaringene kan forstås i sammenheng. Brandler kan ha forsøkt å dekke Kominternledelsens vakling overfor sin egen partiledelse.⁵⁹ Krebs ga en tredje versjon. Ifølge han var det Thälmann som på eget initiativ sendte ut kurerene med ordre om opprør, mens Brandler tilbakekalte dem. Kureren til Hamburg lykkes det imidlertid ikke å nå.⁶⁰ En ny analyse av KPDs hemmelige apparat bekrefter at beslutningen om ikke å iverksette opprøret ble fattet i den tyske partiledelsen, og ikke i Moskva. Det samme gjør en moderne KGB-studie.⁶¹

Etter den mislykkede oktoberoppstanden i 1923 analyserte Wollweber partiet som splittet i tre fraksjoner: Ultravenstre under Ruth Fischer, høyre under Brandler, og sentrum, som han selv plasserte seg i.

KPD ble omgående forbudt. Tross nederlaget ville partiledelsen, som nå hadde etablert seg i Weimar, forsøke å opprettholde den militære organisasjonen. Wollweber ble sendt til Kassel som militærleder, og tilbrakte de neste månedene med å reise rundt i Tyskland for å sikre at våpen ble gravd ned og sikret, og at det militære nettet ikke gikk til grunne. Det var et vanskelig arbeide, og det er liten grunn til å tro at det lykkes å holde beredskapen ved like. Flere i den militære ledelsen ble arrestert, og Brandler ble kastet som partiformann. KPD var dypt splittet, og satt langt tilbake. Venstrefraksjonen tok over ledelsen, og valgte en ny sentralkomite med Ruth Fischer som leder. Med Fischer fulgte også nye folk inn i ledelsen av partiets distriktsarbeide, og Wollwebers militærarbeide ble vanskelig.

En arrestordre var utstedt på Wollweber, og den innhentet han i juli 1924. Han var sendt til Breslau for å etterforske infiltrasjon i KPD i Schlesien. Resultatet av undersøkelsene festet oppmerksomheten på Ruth Fischers nyutnevnte partileder i Breslau, riksdagsrepresentanten Alfred Hamann. Hamann tipset politiet og Wollweber ble omgående arrestert. Samme dag offentliggjorde avisene i Breslau at to høytstående

59 *Lebenserinnerungen* s. 83

60 Krebs, bind 1, s. 69–70

61 Bernd Kaufmann, Eckhard Reisener, Dieter Schwips og Henri Walther: *Der Nachrichtendienst der KPD 1919–1937* (1993) s. 86–92. Denne framstilling er i stor grad basert på kildemateriale fra KPDs arkiver som tidligere ikke har vært tilgjengelig. Den aktuelle KGB-analyse er Christopher Andrew og Oleg Gordievskij: *KGB sett fra innsiden* (1990) bind 1, s. 113. Framstillingen baserer seg på Aino Kuusinen: *Before and after Stalin* (1974) og W. T. Angress: «The takeover that remained in Limbo», i *The Anatomy of Communist Takeovers*, Yale University Press 1975.

Tsjeka-agenter var arrestert. Dette var første gang Wollweber offentlig ble knyttet til agent-virksomhet for Sovjetunionen, og ifølge han var bakgrunnen prosaisk.⁶²

Hele resten av sitt aktive liv kom Wollweber til å bli beskyldt for å være spion eller agent for et varierende utvalg sovjetiske organisasjoner, og opphavet til denne oppfatningen kan føres tilbake til denne arrestasjonen i Breslau i 1924. Fra Breslau bar det til Alexanderplatz-fengselet i Berlin, og deretter til Moabit-fengselet, som senere skulle bli et kjent sted for norske kommunister. Deretter fulgte transport til Stargard i Pommern.⁶³ Greve og Ulateig har en helt annen versjon. Ifølge Greve sonet han aldri straffen.⁶⁴ Ulateig vil ha det til at han «gjekk i dekning i Breslau».⁶⁵ Hermann Weber har imidlertid bekreftet Wollwebers framstilling.⁶⁶

På tross av at KPDs nye ledelse la om kursen med en mer radikal politikk, beholdt partiet en sterk posisjon. Partiet var igjen blitt lovlig. Ved riksdagsvalgene i 1924 ble det landets fjerde største parti. Flere ledende medlemmer, bl.a. Felix Neumann, var arrestert, og i kjølvannet av rettssakene mot dem ble over mange partimedlemmer arrestert. Partiet satte igang en omfattende amnestikampanje, hvor blant annet sultestreik blant de arresterte var en av ingrediensene. Riksretten ble satt i Leipzig rett før jul 1925. Felix Neumann var politiets kronvitne mot Wollweber, men hadde bare opplysninger om Wollweber som militærleder i Kassel. Skoblevski og andre arresterte fra den sentrale revolusjonkomiteen ga imidlertid ingen opplysninger om Wollweber. Juridisk sett hadde påtalemyndighetene en spinkel sak. Dommen lød på tre års fengsel. 6. mars 1926 ble han benådet etter amnesti, og sluppet ut av statsfengselet i Cottbus. Bakgrunnen for amnestiet var arrestasjonen av landsrettsdirektør Jürgens. Han hadde trenert saken slik at Wollweber ikke kom inn under Hindenburg-amnestiet for politiske fanger.

Jürgens-skandalen ble indirekte årsaken til at Wollweber fikk ry som framstående kommunist også utenfor KPDs rekker. Vel ute av fangenskap, ble han sendt rundt i Tyskland som «Jürgens-offer», og holdt

62 Hamann var forsøkt ført bak lyset med en falsk historie om at Komintern-mannen Kuralski skulle besøke Breslau dagen etter. Opplysningene fra Hamann var grunnen til at politiet faktisk trodde de hadde arrestert Kuralski, og dermed en «Tsjeka-agent». Episoden er behandlet utførlig i *Lebenserinnerungen* s. 95.

63 Nåværende Szczecinski.

64 Tim Greve: *Spionjakt i Norge* (1982) s. 147

65 Egil Ulateig: *Raud krigar, raud spion* (1989) s. 58

66 Hermann Weber: *Die Wandlung des deutschen Kommunismus* (1969) bind 1, s. 349

taler i en rekke forskjellige byer. Etter at turneen var gjennomført, ble han innkalt til Ernst Thälmann i Berlin. Ruth Fischer og venstrefløyens periode i ledelsen av KPD var over. Thälmann ville at Wollweber skulle dra til Schlesien som instruktør for sentralkomiteen. Ifølge Hermann Weber ble han sendt som fagforeningssekretær.⁶⁷ Utnevnelsen viser at hans posisjon i den sentrale lederkretsen nå var knyttet til Thälmann-fløyen, som så langt hadde seiret i fraksjonskampene i partiet.

I Breslau var partikonfliktene mellom høyre- og venstrefløyen sterke. Organisatorisk var partiet også svekket etter Alfred Hamanns formannstid. På tross av samarbeidet med politiet, var han først blitt fjernet ett år etter arrestasjonen av Wollweber. Venstrefløyen ville ikke arbeide innenfor fagforeningene, mens høyrefløyen kritiserte partiet for høy profil. Så tidlig som 1928 var nazipartiet ennå relativt svakt, mens SPD hadde sin høyborg i Schlesien. Wollweber arbeidet for å gi KPD et grunnlag i fagbevegelsen, men oppnådde selv å bli ekskludert fra forbundsstyret for bygningsarbeiderne, etter at han tidligere var valgt som representant for bygningsarbeiderforbundet i Breslau.⁶⁸ Venstrefløyen tok eksklusjonen til inntekt for sin egen linje.

I mellomtida hadde dramatiske ting skjedd på verdenskommunistens arena. Kominterns 6. verdenskongress var holdt i Moskva, og hadde vedtatt nye politiske linjer for verdens kommunistiske partier. Kongressen hadde tilbakevist synspunkter om at verdenskapitalismen hadde stabilisert seg, og tvertimot forutsett at verdensøkonomien sto rett foran en dramatisk krise. Og denne krise ville uvergerlig føre til krig mellom imperialistsstatene, eller mot Sovjetunionen. Kongressen advarte også mot fascismen, og påla de nasjonale partiene å skjerpe kampen mot de sosialdemokratiske partiene.

I Tyskland var Ernst Thälmann en aktiv talsmann for Kominterns vedtak. Uenighetene mellom partiets nye venstrefløy og høyrefløyen om den nye politikken kom dramatisk til uttrykk i en intern koflikt som involverte Thälmann personlig. På et møte i sentralkomiteen⁶⁹ 26. september 1928 ble Thälmann løst fra sin stilling som partiformann etter et angrep som satte han i forbindelse med økonomiske misligheter.⁷⁰ Etter Woll-

67 Hermann Weber: *Die Wandlung [...]* bind 2, s. 349

68 *Lebenserinnerungen* s. 125. Opplysningene om Wollwebers faglige karriere har jeg ikke hatt muligheter for å kontrollere.

69 Betegnelsen «sentralkomite» ble tatt i bruk i 1925.

70 Thälmann ble beskyldt for å ha dekket opp økonomiske misligheter i Hamburg (Wittorf-affæren). Ifølge Weber var Wittorf-affæren høyrefraksjonens siste forsøk på å utmanøvrere Thälmann fraksjonens kontroll over partiledelsen. Webers

webers oppfatning var disse beskyldningene kamuflerte angrep på Thälmanns forsøk på sette igjennom Kominterns nye vedtak i KPD, og mannen bak forslaget var Erich Hausen, som var partileder i Schlesien. Etter et turbulent møte i partiledelsen i Breslau, hvor flertallet støttet Hausen, gjennomførte Wollweber et kupp mot partikontoret ved hjelp av medlemmer i Det røde frontkjemperforbundet⁷¹, og Hausens tilhengere ble fysisk kastet ut. Deretter samlet han sine meningsfeller i partiledelsen, og fikk Hausen avsatt og innsatte seg selv som ny leder. Aksjonen var et dristig brudd på vedtaket i sentralkomiteen i KPD, og Wollweber beskriver det som «en av de tyngste beslutningene i mitt liv».⁷² I mellomtida hadde eksekutivkomiteen i Komintern 6. oktober besluttet å støtte Thälmanns fraksjon. Etter nye møter i Breslau, hvor blant andre formannen i det kommunistiske ungdomsforbundet Karl Schirdewan fikk sin partidebut, ble Hausens linje diskutert og forkastet.⁷³ Erich Hausen ble tilslutt ekskludert sammen med flere av sine meningsfeller, og høyrefraksjonen fikk sin endelig knekk.⁷⁴

I mai 1928 var Wollweber valgt som representant til det prøyssiske parlamentet fra Breslau. I sine erindringer forteller han at KPD i hans distrikt i denne perioden særlig konsentrerte seg om arbeidet blant de arbeidsløse. Schlesien var fortsatt et svakt KPD-område, med klar SPD dominans. Massearbeidsløsheten gjorde streiker og vanlig faglig arbeide vanskelig. På den andre siden kunne streiker raskt få landsomfattende po-

framstilling gir Wollweber medhold i at Wittorf-affæren var et «kamuflert» angrep, og at Thälmann fløyen, ved hjelp av støtten fra Stalin og EKKI, var istand til å gjenerobre ledelsen. Se *Die Wandlung des deutschen Kommunismus* s. 199–209.

- 71 Rote Frontkämpferbund (RFB) var stiftet i 1924 og besto vesentlig av tidligere frontsoldater fra Første verdenskrig. I 1928 hadde RFB antakelig ca. 150 000 medlemmer i hele Tyskland. Ledelsen i RFB støttet Thälmann-fraksjonen. Datoen for aksjonen mot partikontoret i Breslau er uklar, antakelig må det ha skjedd i siste halvdel av oktober 1928.
- 72 *Lebenserinnerungen* s. 130
- 73 Karl Schirdewan ble Wollwebers nærmeste våpendrager i den siste kampen mot Walter Ulbricht i 1956–57. Da var de begge på den tapende side.
- 74 Det er en interessant historisk parallell at Asbjørn Sunde kom til å utføre en liknende aksjon mot NKPs partikontor i 1949. Selv om den interne situasjonen i de to partiene i henholdsvis 1928 og 1949 ikke hadde mye til felles, var det åpenbart en liknende uformell og «realpolitisk» vurdering som lå til grunn, og ikke minst en absolutt lojalitet til det de begge oppfattet som den internasjonale kommunismens senter i Moskva. Sunde og Wollweber kom til å stå hverandre nær etter 1938, og det er rimelig å annta at Wollweber har fortalt Sunde om aksjonen i Breslau.

litisk betydning i den skjerpede politiske situasjonen som var i Tyskland, og KPD forsøkte å utvikle slike aksjoner maksimalt, bl.a. i en gruvestreik som ble utløst av en gruveulykke i byen Neurode.⁷⁵

I slutten av 1929 ble Wollweber plutselig trukket tilbake fra Breslau for å utføre faglig arbeide i Rhinområdet, hvor det var brutt ut streik blant sjøfolkene i Duisburg. Senere ble han sendt til Hamburg, hvor det hadde utviklet seg stridigheter om det faglige arbeidet. Polakken Alfred Bem («Adolf Shelley»), opprinnelig representant for den Røde Faglige Internasjonale (RFI) i Moskva, var ansatt som sekretær i Hamburg, og var kommet på kollisjonskurs med KPD under en pågående streik.⁷⁶ Wollweber nektet å godta hans linjer. Kritikken av Bem ble tatt til følge, og ble bemerket i Moskva.⁷⁷ For Wollweber personlig førte kritikken til at han ble plassert i sekretariatet i ISH, og valgt til leder av riksledelsen for Sjøfolkenes og Havnearbeidernes Enhetsforbund, og dermed fikk Hamburg som sitt faste arbeidsområde.⁷⁸

En viktig konsekvens av vedtakene på Kominterns kongress i 1928 var å skjerpe kampen mot sosialdemokratene om innflytelsen på arbeidsplassene. For å organisere dette ble «Den revolusjonære fagopposisjonen» dannet, med formålet å danne en landsomfattende faglig fraksjon for opposisjonen mot SPD. Den internasjonale sjømanns- og havnearbeider-

75 Nåværende Nowa Ruda.

76 Adolf Shelley, f. 12.2.00 i Lodz i Polen, eg. navn Alfred Bem (Boehm). Bem kom illegalt til Sovjetunionen fra Polen i 1929, og arbeidet deretter i den Røde Faglige Internasjonale (RFI), som nestleder for RFIs Balkan-seksjon. RFIs ledelse sendte han så til Tyskland som RFI-instruktør. Etter Hitlers maktovertakelse arbeidet han for RFI i Frankrike og som sekretær for ISH i Danmark. Bem ble arrestert i Moskva i 1936, og antakelig henrettet. Han ble rehabilitert posthumt 1955. Bem brukte en serie med dekknavn: Shelley i ISH-sammenheng, Stolarski i Sovjet, Boehm og Zamiccki i Polen, m.fl. Vita om Bem finnes i Henryk Malinowski: *Slownik biograficzny dzialaczy polskiego ruchu robotniczego*, T.1, Warszawa 1987, s. 175–177.

77 *Lebenserinnerungen* s. 153–154

78 Einheitsverband der Seeleute, Hafenarbeiter und Binnenschiffer. Organisasjonen var den tyske avdelingen av ISH. Wollweber oppgir at forbundet i 1932 oppnådde betydelig styrke, med ca. 12.000 medlemmer, og sterkeste avdelinger i Hamburg, Bremen, Bremerhaven, Danzig og Duisburg. Opplysningene er fra Wollwebers forklaring til det svenske politiet etter arrestasjonen i Sverige 18. mai 1940. Wollweber tidfestet valget som riksleder i enhetsforbundet til 1932. Se *Betänkande angående utlämnande av uppgifter om flyktingar*, SOU 1946: 93, s. 71. «Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst» (Sandlerkommissionen). Dette må være feil. En rapport skrevet av Wollweber i april 1931 drøftet vedtak fra møte i ledelsen i ISH, se nedenunder.

unionen (ISH)⁷⁹ ble en av viktigste fagforeningsprosjektene som direkte utfordret den sosialdemokratisk kontrollerte internasjonale transportarbeiderføderasjonen (ITF).

I tida fra 1931 til Hitlers maktovertakelse i 1933 var Wollwebers viktigste arbeidsoppgave å lede ISHs arbeide fra Hamburg, og han var bl.a. involvert i ledelsen av flere sjømannsstreiker. I 1932 ble han også valgt inn i den tyske riksdagen. Wollweber forteller lite om sin virksomhet i Hamburg 4og i ISH. Weber hevder at han fra 1932 ble trukket ut av partiarbeidet, og satt igang med å bygge opp et hemmelig apparat på oppdrag fra Sovjetunionen.⁸⁰

Når startet Wollwebers hemmelige arbeide med å bygge opp sin sabotasjeorganisasjon? Webers tidfesting til 1932 savner kilde. Ulateig plasserer han på «militærskule» i Moskva allerede på midten av 20-tallet, og fortsetter «[...] frå han avslutta militærskulen i Moskva, var han medlem av den mest aggressive hemmelige tenesta i samtida: han var offiser i det såkalte «Klara-apparatet», fjerde hemmelige avdeling av Den røde arme».⁸¹ Han skriver også at Wollweber var blitt organisasjonsleder i det tyske kommunistpartiet, og ledet det sammen med Heinz Neumann og Ernst Thälmann.

Den siste påstand er åpenbart feil. Wollweber var aldri organisasjonsleder i KPD, og nådde nærmest en slik funksjon først etter Hitlers maktovertakelse i 1933. Heinz Neumann var fordømt og endelig fratatt sine verv i oktober 1932, men var da sterkt kritisert i KPD i lengre tid.⁸² Ulateig, som var så godt orientert at han kunne oppgi navnet på Wollwe-

79 «The International Union of Seamen and Harbour workers» (ISH) ble stiftet i Hamburg 3. oktober 1930.

80 Weber: *Die Wandlung [...]* bind 1, s. 349

81 Egil Ulateig: *Raud krigar, raud spion* s. 58 er her antakelig blitt kilde for Jan v. Flocken/Michael F. Scholz, som – uten kildeangivelse – skriver følgende: «Als Wollweber im Frühjahr 1924 nach Deutschland zurückkehrte, gehörte er zu den Verbindungsleuten des «Klara-Apparates», der Vierten Geheimdienstabteilung der Roten Armee, zuständig für Sabotage und Diversionen.» *Ernst Wollweber. Saboteur. Minister. Unperson* 1994, s. 50.

82 Weber: *Die Wandlung [...]* bind 2, s. 234. Den politiske bakgrunn for dette var at han sto bak skuddløsning mot to politifolk ved Bülowsplass i Berlin. Walter Ulbricht ble fjernet som partileder i Berlin fordi han hadde det faktiske ansvaret for at episoden kunne skje. Ingen av disse var derfor aktuelle i det tremannssekretariatet som under Thälmann utgjorde ledelsen: John Schehr, Wilhelm Florin og Wilhelm Pieck. Etter Thälmanns arrestasjon, var John Schehr den faktiske partileder inntil han ble arrestert. Deretter overtok Ulbricht partiledelsen fram til november 1933. Wollweber: «Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichts», *BzG* nr. 3, 1990.

bers føringsoffiser i GRU, oppga ingen kilde.⁸³ David J. Dallin har lignende formuleringer. Ifølge han ble Wollweber sendt til Sovjetunionen på begynnelsen av 20-tallet, for å studere på den «nye militærpolitiske skolen», og han kom tilbake til Tyskland som en trenet kommunistisk undergrunnsleder.⁸⁴ En annen kilde oppgir at Wollweber i 1924 ble sendt av KPD til Moskva for å studere på «Militærakademiet», og fortsetter: «Her fikk han sin «spesialutdanning» av Den Røde Hærs 4. avdeling. Senere hørte han til de mest prominente i den internasjonale sovjetiske agentstab».⁸⁵ Den tidligste kilden til koplingen mellom Wollweber og «M-skolen» i Moskva er den tidligere tyske kommunisten Erich Wollenberg, som i 1952 utga brosjyren «Der Apparat». Der hevder han at Wollweber deltok som elev på den første M-skolen, som startet i april 1924.⁸⁶ Vi vet at Wollweber antakelig i et kort tidsrom har besøkt denne skolen, muligens noen uker i 1924.⁸⁷ Karl Wilhelm Fricke plasserte Wollweber på en lignende skolegang i Sovjetunionen i 1922–23, og hevder at han tok eksamen ved «Den internasjonale Lenin skolen».⁸⁸ Det finnes ikke materiale i kontrollerbare kilder som kan bekrefte dette. Dallin oppga som kilde noe han omtalte som «D-papers», som imidlertid heller ikke lar seg kontrollere.⁸⁹ Fricke

83 GRU – den sovjetiske militære etterretningstjeneste underlagt generalstaben.

84 David J. Dallin: *Soviet Espionage* s. 91

85 Bernhard Sagolla: *Die rote Gestapo. Der Staatssicherheitsdienst in der Sowjetzone*, utgitt av «der Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit», 1953, s. 30.

86 «Der Apparat», fantes ikke tilgjengelig i Norge, og selv om en rekke forfattere har ført den opp på sine litteraturlister, er det lite trolig at mange har lest den. Jeg har nå skaffet tilveie en mikrofilm av den 50-siders store brosjyren fra Friedrich Ebert-Stiftung i Bonn, og den er tilgjengelig i Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo. Wollenberg hevder at han selv deltok på M-skolens første kurs fra april 1924, forøvrig sammen med Wilhelm Zaisser, Hans Kippenberger, Joseph Gutsche, Artur Illner (Richard Stahlmann), Albert Schreiner og Ernst Wollweber. Hvis Wollweber har vært på et slikt kurs må det ha vært av svært kort varighet. Han ble arrestert i forbindelse med Hamann-saken i Breslau i juli 1924, og vi vet at han en kort tid (mai–juni) før dette var midlertidig partileder i Hessen-Waldeck. Wollenberg er den eneste primærkilden til opplysningene om Wollweber som M-skole elev, og sannsynligvis den opprinnelige.

87 I et personalskjema som Wollweber fylte ut ang. overføring av sitt medlemskap fra KPD til SUKP i 1934, opplyste han at han «besøkte skolen», uten å opplyse noe om varighet eller tidspunkt. Pag. 4, Personalskjema 5.10.34, 495-205-8628, Kominternarkivet, Moskva.

88 Karl Wilhelm Fricke: *Die DDR-Staatssicherheit* (Köln 1989) s. 209

89 Ifølge Dallin ble de kildene han refererer til som «D-papers» deponert hos Yale University, New Haven Connecticut, med 15 års klausul. Yale opplyste til meg at noen «D-papers» fra Dallin ikke fantes der. Derimot lyktes det å finne en «Dallin Collection» i Hoover Institution Archives, i Hoover Institution on War, Revoluti-

hevdet at Wollweber i begynnelsen av 1932 fikk i oppdrag av sovjeterne om å bygge opp et hemmelig apparat, og derfor ble trukket ut av direkte partiarbeide.⁹⁰

Denne introduksjonen til Wollwebers liv fram til tida omkring Hitlers maktovertakelse illustrerer to forhold: For det første at faktiske opplysninger om Wollwebers person har vært såpass vanskelig tilgjengelig, at forfattere som har følt behovet for å skrive om ham har vært konfrontert med en arbeidskrevende forskingsoppgave. For det andre, at flere av disse forfattere stilt overfor denne oppgave i steden valgte en snarvei, ved dels å sitere hverandre, dels å bruke opplysninger fra Krebs – med og uten referanse – dels å anføre rene kildefiksjoner.

Det er imidlertid ikke nødvendig å henfalle til slike metoder for å finne logikk og sammenheng i Wollwebers politiske utvikling og politiske liv. Han var modnet gjennom partiarbeide på 20-tallet til de vanskelige illegale oppgavene han nå skulle få. I Moskva ble hans talenter antakelig først registrert i Kominterns apparat da han fikk vervet som sekretær i ISH i 1930. Dette vervet førte ham inn i Kominterns faglige arbeide, og gjennom det i kontakt med Kominterns vestbyrå, som var etablert i Berlin i november 1928. At han ble bemerket av sovjetiske hemmelige tjenester i denne forbindelse, anser jeg som sannsynlig. Om han før denne tid sto i regulær forbindelse med slike tjenester, anser jeg som mindre sannsynlig. Kun en sovjetisk kilde gir grunnlag for en slik slutning. Det er Zoja Voskrenskaja (Rybkina), som i sin selvbiografi skriver at han hadde hatt kontakt med den sovjetiske etterretningstjenesten helt fra den ble opprettet, men at forbindelsen ble avbrutt da Wollweber ble medlem av sentralkomiteen av KPD. Denne opplysning svekkes av andre opplysninger hun gir.⁹¹ Det var som faglig tungvekter og samvittighetsfull partikader han

on and Peace, ved Stanford University i California. Carol Leadendam, arkivarassistent ved denne institusjon, opplyste i brev av 29.5.91 at i det minste noen av «D-papers» finnes på 7 mikrofilmruller etter Dallin. Jeg gjorde i brev av 5.8.91 et utvalg på 5 anførsler fra hans bok, samtlige fra kapittel 3 i hans bok: Avsnitt 3, note 8, avsnitt 6, note 5, 9, 11 og 13. Alle disse noter er vesentlige for hans tekst. Det viste seg at for de tre første inneholdt «D-papers» kun hans egne notater, og så langt jeg kan forstå er innholdet punkter til hans tekst. De to siste kunne ikke finnes. De to siste refererte til et upublisert arbeide av Ignaz Müller, med tittel «The Wollweber League». Dette arbeide er ukjent, og «D-papers» gir ingen tips om hvor det kan finnes.

90 Karl Wilhelm Fricke: *Die DDR-Staatssicherheit* (Köln 1989) s. 210

91 Hun begrunner opplysningen om at forbindelsen ble avbrutt med at «Det var en regel at vi ikke skulle trekke kommunister inn i vårt etterretningsarbeid. Det var forbudt for at vi ikke skulle skade de kommunistiske partiene og for at vi ikke

hadde gjort seg bemerket.⁹² De fantastiske historiene om ham som sabotasjekonge og hemmelig agent på 20-tallet er nok spennende lesning, men har neppe mye med virkeligheten å gjøre.

Martin Rasmussen Hjelmen

24. januar 1904 ble en annen av denne avhandlingens hovedpersoner, Martin Rasmussen Hjelmen, født på gården Hjelmen, på Herdla i Øygarden vest for Bergen. Hans oppvekstkår skulle bli ganske forskjellig fra Wollwebers. Wollwebers liv er intimt knyttet til utviklingen i det mest urbane kommunistpartiet verden har sett, og hans personlige livsløp skulle komme til å bli direkte formet av kampen mellom fascismen og kommunismen i Europas hjerte. Martin Hjelmen vokste opp i den ytterste provins i en provinsiell stat i Europas utkant, og guttens forestillinger om det tyske keiserriket har nok vært mer knyttet til de årvisse besøkene av de tyske panserskipene i Sognefjorden enn til kjennskap til de ulmende klassemotsetningene i Det første riket. Det var en verden så totalt forskjellig fra Øygarden som vel mulig.

Hjelmen var et lite og tungdrevet vestlandsbruk.⁹³ Faren, Rasmus Mathias Olsen Hjelmen, dro til sjøs som 14-åring i 1884. Av de åtte barna han senere fikk, måtte alle de seks guttene finne leveveg på sjøen. Rasmus Hjelmen seilte i utenriksfart, og vervet seg som kvartermester i den ame-

skulle gi noen et påskudd til å anklage Sovjetunionen for å «eksportere kommunisme.»» Imidlertid opplyser hun videre at kontakten ble gjenopprettet i Norge da Wollweber ble nødt til å dra hit, da Hitler kom til makten. Dette er ikke riktig. Wollweber ble ikke etablert i Norge med sin organisasjon før i 1936. I 1933 dro han til Danmark, og han bekrefter selv at forbindelsen ble opprettet i Moskva i 1935. Kilder i sovjetiske arkiver synes å bekrefte dette (se kap. 3). Zoja Voskrenskaja (Rybkina): *Teper ja mogu skasatj pravdu* (Moskva 1993) s. 107. Sitatet er oversatt av Tore-Jarl Bielenberg.

92 To rapporter skrevet av Wollweber i april 1931 beskrev hans faglige arbeidsområde innen sjøfart og industri. Den første rapporten gjennomgikk situasjonen innenfor Enhetsforbundet, streikebevegelsen på Rhinen, situasjonen blant fiskerne og situasjonen innad i ledelsen i ISH, og er datert 17.4.31. Den andre ga et kort sammendrag av den faglig-politiske situasjon i Hamburg, og de nærmeste planene for Hamburg og distriktet Wasserkante, og er datert 18.4.31. Begge, SAPMO ZPA, I 3/16/60. Om etableringen av ISH og Vestbyrådet, se kap. 2.

93 Opplysningene i dette avsnitt om Rasmus Hjelmen og Martin Hjelmens barndom er basert på samtaler og korrespondanse med Valda Hjelmen Solberg, Martin Hjelmens søster, og niese Liv Rusten Tveit, høsten 1991. Brev og referater i mitt arkiv. De er kontrollert mot de biografiske opplysninger som senere ble gitt i forskjellige politiforklaringer vedrørende Martin Hjelmen fra 1940–42.

rikanske marinen. Han deltok i den spansk-amerikanske krig på Cuba i 1898, men reiste så hjem for å ta seg av familie og gårdsdrift.⁹⁴

Etter hvert ble barneflokket så stort at gårdsbruket ikke kunne fø på dem. I 1918, da Martin var 13 år, solgte familien Hjelmen, og reiste til Vestby i Akershus. Der kjøpte de gården Rokker, som ville gi sikrere utkomme. Noe værende sted var det ikke for de av barna som kunne reise ut. Ett år etter reiste Rasmus med sin 14 årige sønn til Oslo, og mønstret gutten på som messegutt i kystruta Oslo–Stavanger. Førstereisgutten så aldri faren igjen.⁹⁵ To år senere mønstret han på en bark i Brevik i utenriksfart. Etter hvert ble det flere seilskuter, før han i 1924 slo seg ned i Australia som sjømann og arbeider.⁹⁶

Ikke mye kan sies om Martin Hjelmens politiske utvikling i disse åra. Faren hadde vært venstremann, og selv om moren var mer konservativ enn han, hadde de skapt en radikal og opplyst familie. Flere av barna skulle vokse opp til å bli sosialister. Farens eventyrlige liv hadde stimulert eventyrstrangen hos den unge gutten, og det var neppe bare nøden som tvang han til å lukte på den store verden. Martins brev forteller ikke nøyaktig når og hva som forårsaket at han utviklet seg til å bli kommunist. Til familien fortalte han senere at han fikk radikale venner under et sykehusopphold i Australia, og at han under påvirkning av dem utviklet seg til kommunist.⁹⁷ Men det er ikke klart om dette skjedde på begynnelsen eller slutten av 20-tallet.

De sparsomme opplysningene om Martin Hjelmens tid i Australia tyder ikke på at hans politiske utvikling førte til andre endringer i hans personlighet eller livsførsel. Den åpne, eventyrlystne gutten hadde de samme karaktertrekkene som vi kjenner fra den ansvarsfulle og hardt arbeidende kommunistiske organisatorien fra slutten av 30-tallet. Han var en glad og utadvendt gutt, som levde et liv fra jobb til jobb, fra sted til sted. I brev forteller han om arbeid i gruver, på sauefarmer, vedlikeholdsarbeide på skip og i kystfarten på Australia.⁹⁸ Politikk sier han lite om. Det ser ikke ut til at han etablerte seg fast noe sted, eller at han fikk

94 Han desserterte faktisk fra den amerikanske marine, etter hva hans datter fortalte. Telegrafisk var han blitt underrettet om at hans kone var død i barsel, og at han hadde et nyfødt barn. Permisjon var ikke mulig å få. Han måtte derfor rømme for å komme hjem. I 1901 giftet han seg igjen med Marie Hatten, som ble Martins mor.

95 Rasmus Hjelmen døde i 1920, mens Martin var ute.

96 Fra tida i Australia brevvekslet han med sin mor og søster.

97 Intervju med Valda Solberg 10.11.91.

98 Martin Hjelmen skrev svært ofte til sin søster Valda, og hun har fortalt meg om innholdet i disse brev. Kun ett av dem er bevart. Fra Martin Hjelmen til Valda

familie. Penger sendte han hjem til sin mor, som satt vanskelig i det etter at faren døde og gården måtte selges. Av et brev fra sjømannspresten i Stockton, New South Wales fra denne tida, framgår det at han besøkte leseværelset i den skandinaviske misjonen hver gang skipet hans anløp byen.⁹⁹

Det livet Martin Hjelmen levde, var typisk for unge norske sjøfolk på 20-tallet. Høykonjunktorene etter verdenskrigen skapte jobber knyttet til varefrakten over hele verden. En åpen verden lå der og lokket med eventyr og kunnskap for fattiggutter uten framtid i Norge. Det var bare å ta for seg for den som hadde pågangsmot. Den organisasjonen som Martin Hjelmen senere kom til å ofre livet for, kom til å bli preget av sjøgutter med bakgrunn lik hans.

Selvsagt opplevde Martin Hjelmen ikke bare eventyr i Australia. På slutten av 20-tallet nådde den internasjonale krisa også dit, med sosial nød, streiker og lockout som resultater. Han kan vanskelig ha unngått nær kontakt med disse omfattende sosiale og faglige konfliktene, som også hans eget fagforbund, det australske sjømannsforbundet, var aktiv deltaker i. I et brev fra 1929 fortalte Hjelmen at havna i Sidney var full av skip som lå i opplag. Rederne hadde innført lockout for sjøfolkene, fordi gruvearbeiderne var i streik. Selv hadde han blitt satt på land, men hadde vært så heldig å få noe vedlikeholdsarbeide om bord i et skip i opplag.¹⁰⁰

Det har neppe vært noe stort skritt for han å gå over i kommunistenes rekke, og rent praktisk kan det ikke ha betydd de store forandringer. Han eide fortsatt ikke nåla i veggen, og fortsatt sendte han penger hjem til moren.

Han skrev at han kunne tenke seg å komme hjem, og det var ikke unaturlig etter så mange år ute. Først i 1932 gjorde han alvor av dette ønske, og jeg ser ikke bort fra at det på det tidspunkt kunne være andre grunner enn hjemlengsel som lå bak. Grunnen til denne antakelse er at den danske forfatter Erik Nørgaard plasserte Hjelmen midt oppe i en viktig politisk begivenhet for kommunistiske sjøfolk, som fant sted i Hamburg i slutten av mai 1932¹⁰¹. Var det for å delta i denne begivenhet Hjelmen reiste hjem?

De faktiske forhold er klare. 23. mars 1932 gikk han om bord i

Hjelmen (Solberg) 24.3.29. Valda Solberg har vennligst gitt meg en kopi av dette brev.

99 Fra Chr. Thomsen til Marie Hjelmen (udatert). Valda Solberg har vennligst gitt meg en kopi.

100 Fra Martin Hjelmen til Valda Hjelmen (Solberg) 24.3.29.

101 Erik Nørgaard: *Revolutionen der uteblev* (1975) s. 94

motorskipet «Temeraire» i Sidney, med billett som konsulatpassasjer til Norge via Antwerpen. Noen dager tidligere hadde han henvendt seg til Knut Lykke ved det norske generalkonsulatet for Australia, og bedt om å få hjelp til å reise hjem til Norge. Begrunnelsen var plausibel nok, han var arbeidsløs. Det var ikke noe uvanlig at norske sjøfolk gikk arbeidsløse slik forholdene på det australske arbeidsmarkedet var blitt. Det var heller ikke noe uvanlig at de ba om hjelp til å reise hjem. Martin Hjelmen opplyste at han hadde vært uten arbeide i ca.2 år. Til dekning for reisen depo- nerte han en sjekk på 25 australske pund. «Temeraire» ankom Antwerpen 3. mai, og 7. mai gikk Hjelmen om bord i dampskipet «Paris» med kurs for Oslo.¹⁰²

At Hjelmen var blitt kommunist i Australia, har vi fra ham selv. Vi vet også at han etter hjemkomsten aktiviserte seg i det kommunistiske sjømannsarbeide. I et politiavhør i Oslo nesten ni år senere, fortalte Hjelmen at han tilbrakte hele sommeren 1932 på Slora.¹⁰³ Han bekreftet ikke at han hadde vært i Hamburg i mai. Det bekreftet han heller aldri i noen annen sammenheng. Men hva var det ved denne begivenheten i Hamburg som var så viktig, og hva var bakgrunnen for at Nørgaard plasserte ham der?

I dagene 21.–25. mai 1932 avholdt «The International of Seamen and Harbour Workers» (ISH) sin første verdenskongress i Altona i Hamburg. Kommunister over hele verden så på kongressen som en stor internasjonal begivenhet. Kommunistiske sjømannsdelegater fra hele verden var til stede. Kongressen var ikke illegal, men såpass diskret arrangert at man slapp å bli plaget av politiet. Fra Norge stilte også en delegasjon. Men deltok Martin Hjelmen? Det ville være svært logisk at han var der, utfra den stillingen han senere fikk i det kommunistiske sjømannsarbeide i Norge. Han kunne vært i den norske eller den australske delegasjon. I så fall måtte han allerede ha hatt et navn i det internasjonale kommunistiske sjømannsarbeide. Om Hjelmen ikke da allerede kjente lederne av ISH, med Alfred Bem, som var blitt generalsekretær, og lederen Albert Walter i spissen, så kunne han ikke unngå å bli kjent med dem på kongressen. Ikke minst med lederen av ISHs havnearbeide, Ernst Wollweber, som kanskje allerede fra da av var en av Hjelmens nærmeste medarbeidere.

102 Dokumentene vedrørende hjemreisen finnes i sak «Hjemsendelse av nødlidende norsk sjømann Martin Hjelmen» (Refusjons- og Arvekontoret), Sjøfartsavdelingen, Sjøfartskontoret – Journalsaker, eske 942, Handelsdepartementet, Riksarkivet i Oslo.

103 Nedtegnet av overkonstabel Alf Dybhavn ved Oslo politis kriminalavdeling, 21.1.41. Statspolitiskak 1535/41, Riksarkivet.

Det kunne forklare at Wollweber, som sekretær i ISH og som skulle bli sentral i oppbyggingen av ISHs nye hovedkvarter i København etter Hitlers maktovertakelse i 1933, allerede da hadde Hjelmen som en av sine nærmeste, og derfor nesten automatisk også hadde ham som medarbeider i sin sabotasjeorganisasjon – som kanskje allerede eksisterte?

Det er riktig at Hjelmen skulle bli hans første sjef for sabotasjeorganisasjonens virksomhet i Norge og Sverige. Det er imidlertid ikke sikkert at Hjelmen var så sentral allerede ved hjemkomsten fra Australia. Erik Nørgaards kilde viser seg ved kontroll å være en fiksjon.¹⁰⁴ Også andre har hevdet at han måtte ha vært der, men uten kilde.¹⁰⁵ Det som imidlertid er sikkert, er at han aktiviserte seg i sjømannsarbeidet etter hjemkomsten fra Australia, og gjennom arbeidet her la grunnlaget for sin senere betydningsfulle innsats i kampen mot de fascistiske stater. Om han var i Hamburg eller ikke spiller ikke så stor rolle i den sammenhengen.¹⁰⁶ Det har heller ikke stor betydning om dette var den direkte årsak til at han kom hjem fra Australia. Det kan like godt ha vært en tilfeldighet at han reiste hjem kort tid før kongressen.¹⁰⁷ Det er imidlertid viktig å understre-

104 Jeg har etterlyst kilden i brev til Nørgaard, og Nørgaard svarte i brev av 3. og 14.11.91 at han ikke husker hvor han har opplysningen fra. Det er sannsynlig at Nørgaard har hørt det nevnt, eller har tatt det for gitt at han måtte ha vært der.

105 Ruth Weihe i Berlin har interessert seg i mange år for det kommunistiske sjømannsarbeidet, Wollwebers organisasjon og sjøfolkernes kamp mot fascisme. Hun er ikke faghistoriker, men har samlet en mengde kilder og kjenner emnet godt. Hun er også vel kjent med øst-tyske arkiver vedrørende disse forhold. I et brev til meg av 17.12.91 anførte hun at det eksisterer to fotografier fra ISH-kongressen, hvor ca. 12 personer kan identifiseres. Fotografiene befinner seg i Bundesarchiv Potsdam, Z/C 14299 Bd. 2. Hjelmen er imidlertid ikke mulig å identifisere på disse fotografiene. Jeg har også reist spørsmålet for Erich Nase, som har arbeidet sammen med Ruth Weihe for å kaste lys over de kommunistiske sjøfolks historie. I brev av 16.11.91 opplyste Erich Nase til meg at det ikke finnes opplysninger om deltakere på kongressen fra Skandinavia.

106 Det har imidlertid en viss betydning for vurdering av Nørgaards kildebruk.

107 Var Martin Hjelmen sentral i det kommunistiske sjømannsarbeidet i Australia? Jeg har henvendt meg til forskjellige arkivinstitusjoner i Australia med spørsmål om hans navn har vært kjent i forbindelse med kommunistiske organisasjoner eller sjømannsarbeide. Australian Archives har undersøkt Commonwealth Investigation Service (CIS) registre uten at man har funnet slike opplysninger. Brev fra Australian Archives, ACT Regional Office, Michell av 20.11.91. Det samme gjelder offentlige og private registre fra New South Wales. Brev fra Australian Archives, Sydney Office 6.12.91. Endelig har en undersøkelse i arkivene til Australian Federal Police og Australian Security Intelligence Organisation konkludert med at hans navn ikke finnes i relevante politiregistre, hvilket hadde vært naturlig hvis han hadde vært en framtrædende organisator eller propagandist. Brev fra ACT

ke at det var som fagforeningsmann Hjelmen hadde gjort seg bemerket før han ble med i Wollwebers organisasjon. At han skulle ha hatt noen tilknytning til hemmelige sovjetiske tjenester er helt uten grunnlag i kilder.

Verdenskommunismens kongress i 1928

For å forstå bakgrunnen for dannelsen av ISH og det politiske miljø som kom til å prege organisasjonen, er det nødvendig å beskrive noen trekk ved utviklingen i den internasjonale kommunistiske bevegelse og i Norge etter 1928.

I 1928 hadde Norges Kommunistiske Parti eksistert i fem år. Det var et ungt parti i en ung tradisjon. Siden stiftelsen i 1923 hadde partiet vært i tilbakegang. Oppslutningen i fagbevegelsen gikk tilbake, og partiets innflytelse i form av antall tillitsvalgte fulgte, så vidt det lar seg dokumentere, samme utvikling som velgersvikten. Men tilbakegangen var ujevn, og på noen områder var innflytelsen fortsatt betydelig, særlig i deler av fagbevegelsen. Partiet var på ingen måte knust, selv om bevisstheten i egne rekker om sviktende oppslutning var klar. I 1927 gikk Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti sammen med Det Norske Arbeiderparti i et nytt DNA. NKP, som også hadde luktet på sammenslutningen, valgte å opprettholde sin egen organisasjon. Men heller ikke det nye DNA så på NKP som et knust parti, på tross av at styrkeforholdet fra 1923 var dramatisk endret til DNAs fordel. På toppplanet fortsatte kampen mellom sosialdemokratene og kommunistene med uforminsket styrke. I ideologiske spørsmål skjerpet DNA sin profil i 1930, og i manges øyne ble forskjellen mellom partiene mindre. I DNAs partiprogram i 1930 ble det tatt med revolusjonsretorikk som overflatisk sett ikke skilte seg særlig fra NKPs. Men tida var full av motsigelser. Samtidig som NKP hadde sett på Hornsruds kortvarige regjeringsdannelse i 1928 med mild kritikk, var en sterk prosess igang i det nye DNA for å omdanne partiet med tanke på parlamentarisk regjeringsansvar.

Med dette som bakgrunn kom den sterke venstredreining med vedtakene fra den Kommunistiske Internasjonals 6. verdenskongress i Moskva i dagene 17. juli–1. september 1928, og andre initiativ i forlengelsen av disse vedtak.¹⁰⁸

Hovedemnet på kongressen var den internasjonale situasjonen og

Regional Office, Michell av 18.12.91 og 18.2.92. Det er derfor ingen kilder som tyder på at han kan ha vært en særlig framtrendende kommunist i Australia.

108 Vedtak og referater fra kongressen er trykt i *Protokoll des 6. Weltkongresses des Kommunistischen Internationale* (Berlin-Hamburg 1928), Arbeiderbevegelsens

krigsfaren, hvor hovedsynspunktet var at den kapitalistiske verden sto foran et økonomisk sammenbrudd, med sterk økende krigsfare som resultat. I programdebatten var det særlig forholdet mellom sosialdemokratene og fascismen som sto i sentrum, og Ernst Thälmann fra Det tyske kommunistparti hevdet at sosialdemokratiet utviklet seg i fascistisk retning. I et eget avsnitt om fascismen, ble det slått fast at den nye krisen åpnet veien for parlamentarismens fallitt, og en fascistisk utenrikspolitikk av ytterst aggressiv karakter.¹⁰⁹

Det problematiske ved analysen var ikke at den ropte varsko mot fascismen, men at den gjorde de sosialdemokratiske partier til hovedfiender, – i den grad de ikke sluttet seg til den revolusjonære enhetsfront mot kapitalen. Resultatet kom til å bli skjebnesvangert, særlig i Tyskland. Begrepet «sosialfascist» ble tatt i bruk om sosialdemokratene i SPD, som i Weimar-republikkens siste år forsøkte å overleve ved å spille nazibevegelsen ut mot kommunistene.

Denne nye politikk hadde blitt skissert av Stalin selv i en artikkel i juli 1927.¹¹⁰ Der hevdet han at den britiske regjering og det britiske borgerskapet arbeidet for å skape en forent front mot Sovjetunionen. «Engelsk kapitalisme har alltid vært, er og kommer alltid til å være den mest iherdige undertrykkeren av folkets revolusjoner.» Den britiske regjering hadde lagd en sammensvergelse med tre hovedstadier. Det første var raidet mot den sovjetiske ambassaden i Peking, der hensikten var «å avsløre forferdelige» dokumenter om Sovjetunionens «nedbrytende» arbeid og på den måten skape en generelt «indignert atmosfære». Det andre var razziaen mot det sovjetiske handelsselskapet Arcos i London, med påfølgende britisk diplomatisk brudd med Sovjetunionen for å «starte en diplomatisk blokade av Sovjetunionen i Europa» som et forspill til krigen. Det tredje stadiet var mordet på den sovjetiske ambassadør Voikov i Warszawa, som ble sammenliknet med mordet på erkehertug Frans Ferdinand i Sarajevo i 1914. For å møte denne trusselen måtte man bekjempe de som lukker øynene for «borgerskapets forberedelser til ny krig». Det var nødvendig «å styrke forsvarsevnen i vårt land» gjennom økonomisk vekst, særlig i krigsindustrien, og forbedre årvåkenheten til det sovjetiske folk. Videre

arkiv. Einhart Lorenz har i *Det er ingen sak å gjøre partiet lite* (1983) gitt en gjennomgang av kongressens innflytelse på NKP.

109 Vedtaket om fascismen er referert i *Arbeidernes leksikon*, «Fascisme», bind 2, s. 844, av Jakob Friis og Trond Hegna.

110 Artikkelen av Stalin 23. juli 1927. Jane Degras (red): *Documents on Soviet Foreign Policy* bind 2, London 1952, s. 233–237. Jeg har hentet referatet fra Oleg Gordievskij: *KGB* bind 1, s. 147–148.

krevde situasjonen å skjerpe kampen mot opposisjonen i Sovjetunionen selv, mot terrorister, industrisabotører, mot de som «forsterker sine angrep på partiet når krig truer». Stalins konklusjon var entydig: «Det kan knapt være tvil om at det viktigste spørsmålet i samtida er trusselen om en ny imperialistisk krig. Det er ikke snakk om en eller annen udefinerbar og immateriell «fare» for en ny krig. Det er snakk om en reell, håndgripelig trussel om en ny krig generelt, og en krig mot Sovjetunionen spesielt.»

Stalin ga her på få linjer mange innfallsporner til å forstå forskjellige sider av sovjetisk politikk 1928–33.¹¹¹ For innenrikspolitisk opposisjon betød den en voldsom kampanje mot høyreavvikere, som i de nasjonale partiene i vest fant en parallell i kampanjer mot sosialdemokratene. De sosialdemokratiske partiers regjeringsplaner ble sett på som redningsoperasjoner for kapitalismen, og derfor som krigsfremmende tiltak. De svekket arbeiderklassens muligheter til å forhindre krigen. Det var derfor ikke bare et spørsmål om å skjerpe tonen mot sosialdemokratene, men faktisk om å sette de små kommunistpartiene i vest på ganske kort sikt i en krigsberedskap.

I Sovjetunionen selv gikk startskuddet for en indrepolitikk som i forhold til de siste årene betød indre krigstilstand. En omfattende militarisering for å møte trusselen om krig forutsatte industrireising av helt nye dimensjoner. Kollektivisering av jordbruket kom på dagsordenen igjen med ny styrke. Tungindustri, krigsindustri, en voldsom satsing på infrastruktur og opprustning. Sovjetunionen kom til å starte en økonomisk prosess som snart tvang fram en politisk ensretting og innordning som sto i kontrast til liberale verdier og meningsbrytningene fra 20-åra. Tvangs tiltak, prosesser, arbeidsleire og henrettelser i masseomfang kom til å feie det som var av demokrati under teppet.

I tråd med sine offensive analyser vedtok kongressen offensive organisatoriske tiltak. Komintern skulle etablere en ledelse for den ventede revolusjonen i vest, – ved å opprette sitt «Vestbyrå» i Tyskland. Videre skulle det, så langt det lot seg gjøre, opprettes egne revolusjonære fagforeninger og forbund, som skulle overta hegemoniet fra den sosialdemokratiske fagbevegelsen. Hvis det ikke var mulig å omforme slike foreninger med medlemmenes støtte, skulle kommunistene gå ut av dem og bygge nye. Særlig var dette viktig på sjøfartens område, siden transportvirksomheten var selve livsnerven i kapitalismen. Dette var bakgrunnen for å opprette ISH, som jeg allerede har introdusert. ISH skulle være

111 Det faller utenfor denne avhandling å gi en nærmere vurdering av realismen i Stalins analyse.

verdensomspennende, og formelt politisk uavhengig av Moskva, det vil si ikke medlem i RFI.¹¹²

I løpet av november 1928 var Vestbyrådet etablert i et nett av illegale leiligheter i Berlin. Arbeidsforholdene var vanskelige, med stadig politifølgelse. I byen var allerede de europeiske ledelsene i «Den Internasjonale Røde Hjelp», den kommunistiske bondeinternasjonalen, «Den Røde Sportsinternasjonalen» og i en rekke andre kommunistiske organisasjoner etablert. Vestbyrådet ble fra 1929 ledet av den bulgarske kommunisten Georgij Dimitrov, som utfoldet en stor aktivitet i ledelsen av dette kommunistiske illegale miljøet i Berlin. Mellom Vestbyrådet og ledelsen i KPD oppsto det naturlig nok et tett forhold. Da Hitler overtok makten i Tyskland ble arbeidsforholdene etter hvert umulig for et så stort apparat. I slutten av februar 1933 ble Vestbyrådet avviklet, og i første omgang evakuert til København.¹¹³

NKP legger seg til venstre

Det kommunistpartiet som Martin Hjelmen vendte tilbake til i 1932 var i sterk tilbakegang. Fra 1924 til 1930 sank medlemstallet fra ca. 14.000 til 3.000.¹¹⁴ Fra stortingsvalget i 1924 til 1930 sank stemmeprosenten fra 6,1 til 1,7. Einhart Lorenz har i boken «Det er ingen sak å få partiet lite» (1983) beskrevet hvordan tillempingen av Kominterns nye kurs medvirket til å redusere partiet til en politisk sekt i 1930.¹¹⁵ Denne prosess er i seg selv ikke tema for denne avhandling. Noen hovedtrekk er likevel nødvendig for å forstå utviklingen i det kommunistiske sjømannsarbeidet, som jeg skal behandle senere.

Det var ikke Kominterns analyse av den internasjonale situasjon med advarsler mot krig og fascisme som skapte problemer for NKP. Det gjorde derimot vedtakene om den skjerpede kamp mot sosialdemokrate-

112 Det ble også vedtatt å utarbeide nye prinsipper for faglig kamp. I januar 1929 ble det avholdt en konferanse i Strasbourg, hvor nye retningslinjer ble utførlig drøftet, de såkalte «Strasbourgertesene». Tesene er bl.a. gjengitt i *TFAH* nr. 1, 1977, s. 241–260 og i et eget hefte, *Streik!* (Oktober 1977).

113 Richard Gyptner: «Das Westeuropäisches Büro der Kommunistischen Internationale (1928–1933). Erinnerungen an Georgi Dimitroff». *BzG* nr. 3, 1963, s. 481–489.

114 Einhart Lorenz: *Det er ingen sak å få partiet lite* (1983) s. 180–187

115 Boken var opprinnelig tenkt som en bearbeiding av Lorenz bok *Norwegische Arbeiterbewegung und Kommunistische Internationale 1919–1930*, men tilgangen på nytt materiale – særlig fra NKP selv – gjorde det mulig å foreta en vesentlig utbygging og nyansering.

ne. DNA var i ferd med å strebe etter regjeringsmakt, og fagbevegelsen spilte her en sentral rolle. NKP kunne motvirket denne prosess ved å styrke sine posisjoner, men bidro istedet til det motsatte.

På sitt 3. landsmøte i februar 1929 gjorde NKP de nødvendige vedtak for å tilpasse seg Kominterns vedtak. Vedtakene innebar en dramatisk omlegging, særlig av det faglige arbeidet. Nå ble DNAs ledelse betraktet som agenter for det imperialistiske borgerskap, og LOs ledelse sett på som hinder for å reise arbeiderklassen til kamp. Peder Furubotns stilling ble betydelig styrket.¹¹⁶ Den fargerike bergenseren talte sterkt for nye linjer i det faglige arbeidet. Illegaliteten som nå skulle forberedes førte til at det ikke ble offentliggjort noen ny ledelse, men Furubotn fungerte som partileder fram til årsskiftet 1930/31. Deretter startet han på et åtteårig opphold i Sovjetunionen. Arvid Hansen var den nye toneangivende partiteoretiker.

Første forsøk på å sette landsmøtets vedtak ut i livet, var et forslag fra Furubotn om egne førstemaigrupper over hele landet. Forsøket ble totalt mislykket, og den nye partiledelsen måtte oppsummere opportuniste, passivitet og sabotasje fra medlemmenes side.¹¹⁷ Noe bedre ble arrangementen av en «Antikrigsdag» 1. august, men en «Arbeiderkongress» i Oslo 24. og 25. august var derimot ingen suksess. Lanseringen av de organisatoriske tiltakene i den nye faglige politikken kom på den faglige «Skienskonferansen» i midten av juli, hvor det ble besluttet å opprette egne aksjonsutvalg ved bedriftene foran neste lønnsforhandlinger, og å opprette et sentralutvalg med sete i Odda for å lede den videre kampen. Formålet var å omforme fagbevegelsen på et «revolusjonært» grunnlag¹¹⁸, ved å rive den løs fra den reformistiske ledelsen.

Reaksjonene ble sterke. Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund reagerte med lojalitetskrav og trusler om eksklusjoner. Kjemisk i Tyssedal nektet å skrive under, og ble kollektivt ekskludert fra forbundet. Utover høsten ble stadig flere revolusjonære aksjonsutvalg stiftet av opposisjonen, og usikkerheten begynte å spre seg i fagbevegelsen om kommunistene faktisk ønsket en sprengning. Partiets ledende faglige kadre fikk store problemer med lojaliteten, og en rekke sentrale fagforeningsfolk meldte seg ut. Strasbourgertesene ble en tid holdt hemmelig. Ryktene om tesene

116 Furubotn var valgt som medlem av eksekutivkomiteen (EKKI) i Komintern på Kominterns 6. kongress.

117 Lorenz: *Norwegische Arbeiterbewegung und Kommunistische Internationale 1919–1930* s. 293

118 Fra Elias Volans foredrag på Skienskonferansen, ifølge *Norsk Kommunistblad* 17. juli 1929.

begynte å svirre ut over høsten, men først i desember fulgte offentliggjørelsen i *Arbeideren*. Bakgrunnen for denne nølingen var i virkeligheten uenigheter sentralt i partiet, som først nå kom til uttrykk. De dramatiske nederlag førte til nytt bytte av ledelse.¹¹⁹ Elias Volan gikk ut av partiet.

Også innenfor arbeideridretten tok kommunistene initiativ til egne organisasjoner. Men DNA slo tilbake, og resultatet ble at Arbeidernes Idrettsforbund (AIF) meldte seg ut av den Røde Sportsinternasjonalen (RSI) i 1931.¹²⁰ Forsøk på å organisere arbeidsløse i egne foreninger endte med eksklusjoner, og senere krav om at ingen kunne være med i Arbeidsløses Foreninger uten å være fagorganiserte. Dette betød at arbeidsløse ungdommer uten arbeidserfaring verken kunne bli fagorganierste eller medlemmer av Arbeidsløses Foreninger.

Tilbakeslaget kom. De faglige samorganisasjonene tok avstand fra kommunistene også der hvor partiet hadde hatt flertall eller stått sterkt. I særstilling kom striden i Bergen, hvor forretningsutvalget i Bergens Faglige Samorganisasjon på et møte 15. desember 1929 protesterte mot LOs angrep på fagopposisjonen. Denne protesten utløste mottiltak fra DNA-hold, og konflikten utviklet seg videre gjennom en bitter arbeidskonflikt i kommunistavisa *Arbeidet* i Bergen. Den tradisjonelt NKP-dominerte fagbevegelsen i byen svingte i løpet av konflikten over til DNA. Først i 1934 ble konflikten i *Arbeidet* løst, men NKP klarte aldri å gjenerobre sine gamle styrkeposisjoner.

Også innenfor Norsk Jern og Metallarbeiderforbund, Norsk Skog og Landarbeiderforbund og i andre forbund led partiet nederlag. Forbundsårsmøtene i 1930 viste dramatisk redusert innflytelse for partiet. I løpet av 1929 forsvant seks av NKPs aviser. Hovedorganet *Arbeideren* kom i store økonomiske problemer. Medlemstallet sank til 3.000 i slutten av året. Partiet hadde mistet halvparten av sine medlemmer på ett år.

Situasjonen krevde ekstraordinære tiltak, og en delegasjon dro til Moskva i juni 1930 for å diskutere situasjonen med ledelsen i Komintern. Besøket resulterte i et åpent brev til medlemmene fra politbyrået, hvor krisen i partiet ble forklart med passivitet, dårlig organisasjonsarbeide, og dype ideologiske svakheter. Men Komintern kritiserte også venstresekte-

119 Peder Furubotn ble trukket tilbake som leder og sendt til Moskva. Ifølge Torgrim Titlestad ble ikke Furubotn sendt mot sin vilje (*Peder Furubotn. 1890–1938* s. 160). Aksel Zachariassen hevder i *Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl* s. 269 at Furubotn var blitt for vanskelig. Dette er antakelig riktig, men Furubotn hadde neppe noe i mot å tilbringe noen år i Sovjet.

120 Se Gunnar Ousland: *Fagorganisasjonen i Norge* bind II, s. 455. NKP dannet sitt eget idrettsforbund, som holdt det gående til 1934.

risme i partiet, en fare som EKKI allerede i februar hadde pekt på. NKPs ledelse kunne vanskelig lese dette som noe annet enn en advarsel.¹²¹ Resultatet ble nye endringer i partiledelsen.

Stortingsvalget i oktober 1930 endte med ny katastrofe. Det ble ingen mandater, og stemmetallet sank fra over 40.000 i 1927 til 20.352, en reduksjon fra 4 til 1,7 %. *Arbeideren* gikk over til ukeavis på grunn av de økonomiske vanskelighetene.

Bunnen var nådd. Språkbruken overfor DNA ble nå justert. De politiske hovedlinjer lå imidlertid fast. Partiets ledelse var klar over at Komintern våket over situasjonen, og kunne gripe inn igjen. Først med Kominterns 7. kongress i 1935, ble politikken fra 1928 endelig avviklet.

Den «Revolusjonære Fagopposisjonen» (RFO) ble et «skjelett uten liv», som produserte en «overflod av resolusjoner og rundskriv».¹²² Mens skrivebordsideen var at «sosialfascistene» skulle isoleres, var det istedet den nye «Revolusjonære Fagopposisjon» som ble en episode.

Nye krefter inn i sjømannsarbeidet

Den nye kurs i 1928 førte til at kommunistene i Norge for første gang begynte å arbeide systematisk med sjøfolkene. Faren for krig og fascisme stilte åpenbart denne oppgaven i forgrunnen, siden Norge hadde verdens fjerde største handelsflåte. I særlig grad er dette arbeidet knyttet til Arthur Samsings navn.

Arthur Charles Grønhoff Samsing ble født i Kristiania 11. mai 1899, og dro til sjøs som 17-åring. I tida etter Første verdenskrig ble han aktiv i Norsk Matros og Fyrbøterunion¹²³, og hadde flere tillitsverv i forbundet fram til 1926. Ved splittelsen av DNA i 1923 fulgte han kommunistene, som mange andre av de politisk aktive sjøfolkene. En stor del av unionens medlemmer fulgte kommunistene de første årene etter 1923.¹²⁴

I 1923 ble Samsing sendt som lovende organisator til London for å bygge opp en ny avdeling av unionen i verdensbyen. Etter at han kom i politiets søkelys ble han utvist fra England.¹²⁵ Etter dette ble han sendt

121 Trond Gilberg: *The Soviet Communist Party and Scandinavian Communism* s. 74–75

122 Christian Hilt, i beretning til det skandinaviske sekretariat, *Die Kommunistische Internationale*, h. 42, 12.11.1930, s. 2235.

123 Sjømannsforbundet ble først dannet i 1933, ved at Norsk Stuert- og Kokkeforbund gikk sammen med Norsk Matros- og Fyrbøterunion.

124 Ifølge Aksel Zachariassen: *Fra trellekår til frie menn. Norsk Sjømannsforbund gjennom 40 år* s. 425.

125 Antakelig var grunnen samarbeid med engelske kommunister. Aksel Zachari-

til Hamburg for å opprette en avdeling der. Hamburg var blitt viktig for norsk sjøfart, siden Tyskland under verdenskrigen hadde mistet mesteparten av sin handelsflåte. Mange norske sjøfolk samlet seg i byen, og de fleste av dem var arbeidsløse. De sosiale forholdene blant dem var forferdelige, og unionen hadde helt siden 1922 forsøkt å bedre forholdene ved å henvende seg til Rederforbundet og til norske myndigheter, men uten resultater. Siden Samsing ble ansett som en dyktig organisasjonsmann, ble han sendt for å få orden på de vanskelige forholdene og ankom Hamburg i 1925. Imidlertid samarbeidet han med det tyske sjømannsforbundet, hvor kommunistene sto sterkt, og dette falt unionens ledelse hjemme i Oslo tungt for brystet. Særlig gjaldt dette for Hamburgavdelingen, som sto under ledelse av kommunisten Albert Walter, som senere skulle bli ISHs første leder. De tyske kommunistenes sjømannsarbeide var organisert utfra interklubben i Hamburg, som også hadde en skandinavisk seksjon. Det var ikke til å unngå at Samsing ble en sentral person i dette miljøet.

Konfliktene med ledelsen hjemme førte til at Samsing ble hjemkalt og avsatt i 1926.¹²⁶ Men han må utvilsomt ha utført et godt arbeide i Hamburg, for året etter var han igjen på plass i byen, nå som leder av den skandinaviske seksjon i den internasjonale sjømannsklubben. Vi må anta at det var Albert Walter som hentet Samsing til Hamburg igjen, og ordnet med hans stilling ved Interklubben. Blant sjøfolkene var Samsings stilling sterk, og han ble valgt som formann i unionens stedlige avdeling av medlemmene.¹²⁷ For å utmanøvrere Samsing, sendte ledelsen i Oslo kommunisten Hjalmar Tomsvik som ny avdelingsformann. Hvordan samarbeidet mellom dem ble vet vi ikke, men Zachariassens omtale av arbeidet var ikke nådig: «Kommunistene laget avdelingsmøtene til rabaldermøter og dannet sine celler ombord på alle norske skip som anløp Hamburg.»¹²⁸ Et

assen skriver i *Fra trellekår til frie menn* s. 427 at Samsing ble utvist fordi han organiserte «kommunistisk cellevirksomhet». Hva han konkret skal ha gjort er uklart. Zachariassens bok fra 1950 er sterkt preget av kampen mot kommunistene og gir her som ofte ellers en svært ensidig og mangelful framstilling av denne kampen.

- 126 Denne framstillingen av Samsings første opphold i Hamburg er basert på Zachariassens opplysninger (s. 427–428).
- 127 Av Zachariassen karakterisert som «et kupp» (s. 457).
- 128 Zachariassens mening om dette gir neppe noe rettferdig bilde. Zachariassen har et noe «slentrende» forhold til fakta, noe som gjør boka usikker som kilde. Fakta for ett og samme forhold kan endre seg fra en side til en annen. Han skrev f.eks. at Rolf Møller ble avløst av Hjalmar Tomsvik som formann i Hamburg våren 1928 (s. 457). Samtidig skrev han at Rolf Iversen hadde denne stillingen i to år fra 15.

slikt møte har vi en beretning om. Tidlig på høsten 1928, antakelig i begynnelsen av september, innkalte Tomsvik et møte i Hamburgavdelingen i NMFU, og la fram et eksklusjonsforslag på Samsing. Forslaget ble avvist med stort flertall av medlemmene.¹²⁹

Oppholdet i Hamburg fikk en brå slutt. Politiet hadde begynt å interessere seg for virksomheten, og 15. august 1929 ble Samsing utvist også fra Tyskland. Nå begynte istedet et hektisk organisasjonsliv for han i Norge. For perioden 1929–35 har vi flere kilder, som tilsammen gir et bedre bilde av hans virksomhet, særlig i den siste del av perioden.¹³⁰

april 1926 (s. 428). Om Samsing skrev han at han kom til Hamburg i mars 1925 (s. 427). Ti linjer lengre ned skrev han at Samsing kom til Hamburg høsten 1925 (s. 428).

Så har vi rene urimeligheter, som når han utla Albert Walters senere personlige skjebne som et argument mot kommunistenes politikk. Etter sin arrestasjon i 1933 skrev Albert Walter under på en erklæring om at han ikke skulle drive mer politisk virksomhet, og slapp ut av fengselet i 1934. Senere skrev han brosjyren *Der englische Krieg und die deutschen Arbeiter*, som lot seg bruke i nazistenes propaganda. Etter krigen representerte han det tysknasjonale «Die Deutsche Partei» i den vesttyske forbundsdagen. Walter valgte å samarbeide med naziregimet. Dette hadde han til felles med mange andre antinazister fra ulike politiske leire. Deres personlige tragedie kan ikke brukes som noe politisk argument verken i den ene eller annen retning. Om Walters skjebne, se Pst 3/26 s. 63, Bundesarchiv Potsdam, og I/2/3/101 s. 196, SAPMO, Berlin. Endelig har vi rene feil, som da han skrev at Samsing ble utvist fra Hamburg våren 1929 (s. 458). Det skjedde 15. august. Zachariassen falt også for fristelsen til å krydre sine personbeskrivelser. I og for seg er det forståelig utfra hans store personlige bekjenskapskrets, men ikke desto mindre gir det et lite balansert inntrykk. Kommunistene var stadig «politiske eventyrere», «fanatiske», mens deres motstandere var «solide», «skikkelige» o.l.

- 129 En utførlig beretning om dette møtet og om Arthur Samsings posisjon i Hamburg foreligger i notatet *Det hender her også*, avfattet i 1937 av Alf Amble. Alf Maria Amble, f. 3.2.09, gjorde på dette møtet sin faglig-politiske debut som forsvarstaler for Samsing. Amble oppga at den svenske kommunisten Gustav Söder var også til stede på møtet, og han vil vi senere møte som en sentral person i Wollwebers organisasjon. Landsvikdom 2813 Alf Maria Amble, eske 2, Riksarkivet i Oslo.
- 130 I 1932 skrev Samsing en detaljert rapport om det norske sjømannsarbeidet til ledelsen i ISH, og dette dokumentet er bevart (heretter kalt *ISH-rapport*). Dokumentet finnes i Leif Vetlesens arkiv, og Vetlesen har vennligst latt meg få en kopi. Samsing kom i søkelyset til «Opdagelseschefen» ved Oslo politikammer fra det øyeblikk han satte sine ben på norsk jord. Generalstabens etterretningskontor var også interessert i Samsing, og brukte penger på å følge hans bevegelser. Samsing er omtalt både i Richard Krebs *Out of the dark* og Wollwebers *Lebenserinnerungen*. Da Samsing kom til Sovjetunionen i 1934, ble det opprettet en egen persondossier på ham i Kominterns arkiv. Dette dossier inneholder flere beskrivelser

NKPs landsmøte i februar 1929 bestemte å opprette en landsledelse for arbeidet med sjøfolkene under partiets faglige leder Leif O. Foss. Foss kontaktet den 20-årige Alf Amble, som hadde gjort seg bemerket i den internasjonale sjømannsklubben i Hamburg høsten tidligere, og engasjerte han som ulønnet sekretær for sjømannsopposisjonen.¹³¹ Han delte kontor med NKPs faglige utvalg, og utførte ellers forefallende arbeide for dette. Amble fungerte fram til begynnelsen av august, da han brått forsvant.¹³² Men kort tid etter kom Samsing fra Hamburg. I Hamburg hadde Samsing bygget oppe et partilag for sjøfolkene i utenriksfarten, og partilaget ble høsten 1929 også flyttet med til Norge. Dette betydde tilsammen en vesentlig styrking av arbeidet, ved at landsledelsen fikk et nett å jobbe igjennom både utenriks og langs kysten. Man begynte å utgi avisen «Internasjonale sjøtransportarbeider» med Foss som redaktør. Under Arbeiderkongressen i august ble det avholdt en spesialkonferanse for de sjøfolkene som var til stede, og et permanent landsutvalg ble valgt, med Samsing som selvskreven sekretær. Tanken var at dette utvalget skulle bli ledelsen av «Sjøfolkenes Revolusjonære Fagopposisjon» (Sjøfolkenes RFO), helt parallelt til det fraksjonsarbeidet kommunistene lanserte i de øvrige fagforbund.

Partilaget i Hamburg hadde kontakter til 67 skip, og hele dette nettet ble overført med medlemmene til Oslo. Den Røde faglige internasjonale hadde siden begynnelsen av 20-tallet opprettet en serie med

av Samsings liv og virke, også fra hans egen hånd. 495-247-540 Kominternarkivet, Moskva. Dokumenter vedr. Samsing finnes også i 495-247-540, Kominternarkivet.

131 En bredere presentasjon av interklubbene følger senere i dette kapittel.

132 Alf Maria Amble ble arrestert av Oslopolitiet, og tiltalt for en hel serie innbrudd og tyverier. Leif O. Foss må ha fått seg et sjokk da han oppdaget at den samme Amble, som bare var 20 år gammel, hadde en omfattende kriminell fortid. I 1925 fikk han påtaleunndlatelse for flere tyverier under forutsetning av at han emigrerte til Canada. I Canada ble han dømt til 6 mnd. fengsel i Winnipeg i 1926 – igjen for tyveri – før han etter soning ble utvist, og dro til sjøs. Etter hvert endte han opp i Antwerpen og Hamburg. Ambles detaljerte beretning om denne tid i notatet *Det hender her også* forteller om hans videre skjebne fra 1929 til 1934. For sine forhold i 1929 ble han idømt 3 års fengsel, 5 års sikring og 10 års tap av statsborgerlige rettigheter. Etter å ha tilbrakt en tid i Opstad arbeidsleir, ble han benådet. Under den spanske borgerkrig drev han støttarbeide for Franco i Norge, og hadde egne kontakter til Francoregimet. I samme periode bemerket han seg med å stå bak aggressiv antijødisk propaganda i Norge. Etter 1936 utviklet Amble seg politisk i retning av nazismen, og var fra 1940 tilknyttet den tyske militære etterretningstjenesten Abwehr. I 1947 ble han idømt 4 års landssvik. Landsviksak Alf Amble, Riksarkivet i Oslo.

internasjonale sjømannsklubber i de store havnebyene i verden, og disse klubbene ble bindeleddet for å holde partilaget sammen. Men partiarbeidet til sjøs var mye vanskeligere enn på landjorda. Avstandene var store, og kommunikasjon til kommunistene om bord var umulig. Alt måtte skje på land. I tillegg var de politiske forholdene på skipene vanskelige, svært mange sjøfolk var uorganiserte. Mange av aktivistene var også tillitsmenn i Unionen, og hadde de samme problemene i sitt arbeide med å organisere lokalavdelingene av Unionen som i partiarbeidet. Særlig store var problemene i enkelte rederier, som for eksempel i Fred Olsen og Wilh. Wilhelmsen.¹³³

I løpet av høsten 1929 lyktes det å etablere stedsgrupper av partilaget i Bergen, Haugesund, Stavanger og Tromsø. Det var særlig forberedelsene til tariffrevisjonen 1930 arbeidet konsentrerte seg om. Ledelsen i unionen slo hardt tilbake, og ekskluderte åtte kjente kommunister fra stedsgruppa i Oslo. På landskonferansen til den nystiftede Røde Fagopposisjon (RFO) i 1930 var det representanter også fra Porsgrunn og Tønsberg, og det ble valgt en ny ledelse for «Sjøtransportarbeidernes RFO».

Men så kom tilbakeslaget. En rekke tillitsvalgte i unionen gikk ut av partiet for å beholde sine verv. På unionens landsmøte i 1930 ble eksklusjonen av Samsing og 33 andre opprettholdt mot fem stemmer, og det var kun de samme fem som stemte imot tarifforslaget. Landsmøtet ble et generaloppgjør med kommunistene. Formannen i den sosialdemokratisk kontrollerte Internasjonale Transportarbeiderføderasjonen (ITF) Edo Fimmen var gjest på landsmøtet, og gikk i sin hilsningstale hardt ut mot «russerne». Talen er blitt oppfattet som Fimmens endelige brudd med dem.¹³⁴

Kommunistene tok åpent til orde for å bygge opp en revolusjonær fraksjon i forbundet, som skulle anerkjenne NKP som sin ledelse. Med kommunistenes øyne var dette i virkeligheten den samme måten som arbeiderpartifolkene i unionen jobbet på i forhold til DNA. Det var imidlertid en viktig forskjell. Kommunistene ønsket å gjennomføre dette på tross av at de aldri representerte flertallet, og derfor ville resultatet i praksis bli splittelse – og to organisasjoner. Det var et merkelig fravær av realisme i dette, som ubønhørlig måtte føre til isolasjon og utelukkelse, unionens ledelse hadde knapt noe valg.

Opposisjonens linje kan selvsagt ikke sees isolert fra den faglige linje som unionens og ITFs ledelse sto for. Sett med opposisjonens øyne samarbeidet de med rederne mot sjøfolkene, først og fremst for å unngå

133 Fra *ISH-rapport*.

134 Ifølge Zachariassen, s. 460

konflikter, som kunne bringe folk fra opposisjonen opp i ledelsen, dernest for å beskytte sine egne stillinger. Det var ikke vanskelig å finne faglig grunnlag for slike påstander. Rundt omkring i verdens havnebyer gikk arbeidsløse sjøgutter uten rettigheter. Typisk var situasjonen i New York, hvor rederne skaltet og valt med sjømennenes skjebne gjennom det såkalte «Sjømannshjemmet», uten at unionens ledelse klarte å ordne opp.¹³⁵ Det samme gjaldt manglende initiativ når utenlandske sjøfolk aksjonerte i hyreskonflikter. Konfliktene tilspisset seg etter den japanske innmarsjen i Mandsjuria i 1931, hvor ITF og Edo Fimmen stilte seg avvisende til boykottaksjoner mot den japanske våpentransporten, og krigsviktig transport til Japan.¹³⁶ Ikke minst viste det seg under de mange enkeltaksjonene under storlockouten i 1931.

Opposisjonen hadde særlig konsentrert seg om forberedelsene til tariffoppgjøret i 1930, og det var stilt krav om en aksjon for å få opp hyrene. Men den sterkt svekkede opposisjonen på fem delegater kunne ikke forhindre at forslag om prolongasjon ble vedtatt på landsmøtet. I 1931 kom så det virkelige tilbakeslaget. Rederne stilte krav om 20 % hyrereduksjoner. I mellomtida hadde verdenskrise for fullt gjort seg gjeldende i Norge. Skipsopplaget steg fra uke til uke, fra et par hundre tusen tonn høsten 1930 til nesten det tidobbelte to år senere. Etterat meklingen i begynnelsen av 1931 var resultatløs, gjennomførte rederne lockout innenfor Rederforbundets område.

Men noen storkamp ble det ikke på skipsfartens område. Unionens linje ble å gjennomføre blokade bare av de skip hvor hyresreduksjonen ble gjennomført. Flere redere var dessuten mot lockouten, og ønsket ikke å bli rammet. Kommunistene derimot ønsket å snu lockouten til en offensiv kamp, særlig gjennom blokade mot bestemte skip som ble oppfattet som blokadebrytere. For RFOs synspunkt måtte kampen innen sjøfarten

135 Det norske sjømannshjemmet i Brooklyn verserte i norske aviser, også i kommunistavisene, se f.eks. *Arbeideren* 15. juni 1932 og *Arbeidet* 14. juni samme år. Striden om sjømannshjemmet ble først løst da Scandinavian Seamens Club ble opprettet i Brooklyn i 1935, og selv tok hand om forhyringen. Klubben utga bladet *Paa Tørn*, og ble en torn i øynene på rederne fordi de fikk gjennomslag for forhyring etter tørnprinsippet, en av kommunistenes merkesaker. Det norske sjømannsforbundet førte en hard og langvarig kamp mot klubben, som tjente forbundet lite til ære. Se Gus Aleksander: *Society's Stepchildren Fight Back. The Story of the Scandinavian Seamen in America* (New York 1946) og Per-Arne Brunvolls hovedoppgave *Scandinavian Seamens Club of America 1935–41*, UiO 1993.

136 En verdensomfattende boykottparole mot japanske krigstransporter ble sendt ut av ISHs ledelse i juni 1932. Offentliggjort i *Arbeidet* 9. juni 1932.

sees på som en del av arbeiderklassens kamp mot storlockouten som helhet. I ett tilfelle skal en slik blokade ha blitt vellykket i Oslo, mens et lignede tilfelle i Bergen ikke lyktes, etter at ledelsen i unionen grep inn og støttet rederen. På det påfølgende årsmøtet i Bergensavdelingen ble flertallet ekskludert av ledelsen.¹³⁷ Også andre eksklusjoner fant sted etter lokale aksjoner langs kysten. Blant de som ble ekskludert i løpet av konflikten finner vi flere som senere kom til å bli sentrale i Wollwebers sabotasjeorganisasjon, blant andre Gustav Søder og Fredrik Nissen.¹³⁸

Kommunistenes taktikk var den samme som i Norsk Skog og Landarbeiderforbund, hvor det også var en serie konflikter. Mest kjent er aksjonene mot streikebryteriet ved Menstad, som også var organisert av fagopposisjonen.¹³⁹ Den store militære og politmessige mobiliseringen i forbindelse med Menstad oppfattet partiet som en bekreftelse på hvor stor faren for fascisme nå var.

Menstad-konflikten ble utvilsomt et høydepunkt under lockouten, og isolert sett ble den sett på som en seier for fagopposisjonens linje. Men uansett stor lokal aktivitet ble avstanden til revolusjonsfrasene enorm. Norge sto fjernt fra en sosialistisk revolusjon, og storlockouten hadde ikke brakt den nærmere. Opposisjonen hadde gått inn i konflikten med krav om 7-timers dag, men maktet ikke å gjøre dette kravet til det sentrale. Isteden ble det seier og revolusjon, eller nederlag og fascisme. Noen samlende faglig strategi for lockouten er det vanskelig å oppdage fra opposisjonens side, og det er vanskelig å tro at de menige kommunistene kan ha hatt særlig tiltro til frasene. Det ble en selvalgt tomhet, en distanse fra virkeligheten, som sammen med splittende organisasjonspraksis gjorde at den reelle innflytelsen på beslutningene i lockouten ble minimal. Økonomisk ble resultatet store lønnsreduksjoner for LOs medlemmer i de fleste fag, mens reduksjonene innenfor sjøfarten ble noe mindre. Dette kan nok et stykke på veg skyldes RFOs iherdige virksomhet, men viktige var nok likevel redernes lunkne holdning til lockouten. Resultatet var et nederlag, uansett hvilken synsvinkel en valgte.

For Arthur Samsing personlig var resultatet eksklusjon og svart-listing. Men sett i forhold til situasjonen i 1928, hadde han utvilsomt rett i at kommunistenes sjømannsarbeide hadde tatt store skritt framover. Et landsomfattende nett av revolusjonære sjøfolk var skapt, i stor grad hans personlige fortjeneste. Sjøfolkenes RFO hadde skapt en landsledelse, som

137 Ifølge *ISH-rapport* s. 4 var avstemningen på årsmøtet 92–8. Samtlige 92 ble ekskludert. Sjømannsforbundets historie nevner ingen av disse episodene.

138 *ISH-rapport* s. 4.

139 Just Lippe: *Norges kommunistiske partis historie* (1963) bd. 1, s. 266

i realiteten var et alternativ til Unionens ledelse. Sjømannsklubber var under oppstarting en rekke steder, og NKP hadde lyktes i å organisere celler om bord i mange skip.

Stiftelsen av ISH

Rammene for denne faglige strategi var lagt på Kominterns verdenskongress i 1928. Innenfor sjøfartens område skulle kommunistene enten føre de eksisterende sosialdemokratiske dominerte fagforeningene inn under sin ledelse, eller de skulle skape nye. For at denne strategien skulle gi mening, var det nødvendig å organisere disse sammen i en internasjonal sammenslutning. Derfor fattet også kongressen et hemmelig vedtak om å forberede opprettelsen av et internasjonalt fagforbund for sjø- og havnearbeidere. Og slik ble «International Sea- and Harbourworkers Union» (ISH) født, som skulle bli motstykket til den sosialdemokratiske «International Transportworkers Federation» (ITF).

Organisasjonen fikk en kort levetid og gikk inn i ITF i 1938. Høydepunktet ble i 1931 og 1932. Etter Hitlers maktovertakelse ble det nesten umulig å arbeide blant tyske sjøfolk og havnearbeidere, og dermed forsvant organisasjonens viktigste forbund, det tyske Enhetsforbundet. Denne korte eksistensen er antakelig den viktigste grunnen til at det har vært svært vanskelig å skaffe informasjon om ISH. Ifølge Günther Nollau ble organisasjonen stiftet på et møte i Hamburg i 1931.¹⁴⁰ Richard Krebs hevdet å ha deltatt på stiftelsesmøtet, og han plasserte det til Moskva i januar 1930.¹⁴¹ En (tidligere) østtysk kilde oppgir at stiftelsen skjedde 3. oktober 1930 i Hamburg.¹⁴² Ingen av disse kildene er samtidige. Arthur Samsings *ISH-rapport* som er skrevet 25. august 1932, bekrefter at møtet fant sted i Hamburg i oktober 1930, og det er ingen grunn til å tvile på at dette er riktig.¹⁴³ Forøvrig ble møtereferater offentliggjort i kommunistpressen verden over allerede i oktober 1930, basert på en artikkel i

140 Günther Nollau: *International Communism and World Revolution* s. 149

141 Krebs, bind 1, s. 197–198

142 *Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung in Daten*, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED 1986, s. 281

143 *ISH-rapport* s. 3. Samsings rapport er stilet til ISHs ledelse i Hamburg, og er godkjent av landsledelsen i RFO i Norge. Formelle feil om så viktige begivenheter som stiftelsen av ISH er lite sannsynlig.

pressetjenesten.¹⁴⁴ Forfattere som senere har skrevet om møtet har istedet ukritisk lagt Krebs framstilling til grunn.¹⁴⁵

Kildene er enige i at engelskmannen George Hardy ble valgt som formann og Albert Walter som generalsekretær. Vi vet fra tidligere at Wollweber også kom med i sekretariatet, som leder av det tyske Enhetsforbundet og med i ledelsen til det tyske RFO.¹⁴⁶ Men Wollweber var ikke til stede, ifølge Krebs. Erik Nørgaard, som bygger på Krebs, «tror» derimot at Wollweber var til stede.¹⁴⁷ Nørgaard «tror» rett, det er Krebs som tar feil. Enten har han konstruert opp møtet i Moskva, eller så blander han sammen med et møte i den faglige internasjonale.

Ifølge det offentlige referatet fra stiftelseskonferansen i Hamburg 2. og 3. oktober 1930, var 38 delegerte fra 26 forskjellige land til stede i Hamburg.¹⁴⁸ Sjøfartskonferansen besluttet å bygge opp ISH til et verdensomspennende fagforbund for sjøfolk og havnearbeidere, i direkte konkurranse med ITF. Forøvrig skulle strukturen være lik, med tilsluttede nasjonale fagforbund og foreninger. Formålet skulle være å arbeide for sjøfolkenes økonomiske interesser, mot den truende fascismen og faren for imperialistisk krig.¹⁴⁹

Arthur Samsing deltok på møtet som norsk representant, og ble valgt inn i den provisoriske eksekutivkomiteen og i sekretariatet. Han ble ansvarlig for arbeidet i Skandinavia.¹⁵⁰

Kort tid etter ble ISHs ledelse etablert i lokalene til interklubben i Hamburg, som i tida fram til februar 1933 kom til å bli sentralen for det verdensomspennende kommunistiske sjømannsarbeide. Det fantes allerede interklubber i mange store havnebyer. De fleste av dem ble drevet av de lokale kommunistpartiene, men hadde en viss forbindelse til interklubben i Leningrad. Det var naturlig at Hamburg ble senteret. Det tyske Enhetsforbundet var langt det største, og hadde stor innflytelse i de tyske

144 *Internationale Presse-Korrespondenz* Nr. 86, 14. oktober 1930: «Die Gründung der Internationale der revolutionären Seeleute und Hafearbeiter», s. 2110.

145 Nollau, Nørgaard m.fl.

146 Ifølge Richard Krebs fargerike beskrivelse, som forøvrig konsentrerer seg vel så mye om deltakernes sex-orgier etter møtet som hva som skjedde i forhandlingene, var det Komissarenko, leder av det sovjetiske sjømanns- og transportarbeiderforbundet, og A. Lossovskij, leder av RFI, som var de dominerende personlighetene på møtet. Ossip Piatnitzki, orgleder i Komintern, holdt også et lengre foredrag. *Ur Nattens djup* (1942) s. 159–160.

147 Erik Nørgaard: *Drømmen om verdensrevolutionen* s. 111

148 Inprekorr 86, 14.10.30, skrevet av George Mink.

149 Fra *Geschichte [...] in Daten* s. 281

150 *ISH-rapport* s. 3

havnebyene, og særlig i Hamburg. Interklubben i Hamburg var allerede et senter for radikale sjøfolk fra før ISHs tid.

I Norge kom det i løpet av 1930–32 til å bli dannet interklubber i følgende byer: Oslo, Stavanger, Bergen, Haugesund, Ålesund, Fredrikstad, Trondheim, Larvik, Tromsø og Narvik, tilsammen ti steder. Ansvarlig for å drive dem var RFO-gruppene i sjøfarten, tilsammen 15 stykker. Dette ble grunnstammen til ISH i Norge. I Oslo lå klubben fram til 1933 i Karl Johans gate 2, i 1934 i Rødfyllgata 12, og i 1935 en kort tid i Nygata 6.¹⁵¹ Siden 1935 var virksomheten opphørt. Noe fast styre hadde klubben ikke, det skiftet fra uke til uke. Det var særlig arbeidsløse, yngre sjøfolk som hadde tilhold i klubben. Inntil 1933 var Samsing leder, senere var det Martin Hjelmen.

Klubbene krevet mye arbeide fra de lokale kommunistene. Hensikten var at de skulle være kulturelle og politiske møtesteder for sjøfolk, med tilbud som leserom, biljardrom og restaurant. Når skipsopplag og anløp varierte drastisk, ble det vanskelig å holde oppe stabile klubber. Så antallet varierte temmelig sterkt. På en landskonferanse for sjøfolk og havnearbeidere som ble avholdt i Oslo i månedsskiftet januar/februar 1931, ble det vedtatt å oppfordre sjøfolkenes RFO til sterkt å prioritere opprettelse av klubbene:

[...] hvis de ikke kan make å få opprettet internasjonale sjømanns-klubber på de viktigste havnepladser i Norge, så vil organiseringen av den revolusjonære opposisjon måtte foregå i ett altfor langsomt tempo som vil skade sjøfolkenes revolusjonære kamp for forbedring av sine lønns og arbeidsvilkår. Sjøfolkene er i motsetning til arbeiderne forøvrig (på grunn av sit arbeide) ikke istand til å følge regelmessig med i arbeiderklassens bevegelse og dens kamper, de har som regel liten eller ingen anledning til å delta i sin fagforening eller andre masseorganisasjoners møter etc.¹⁵²

Arthur Samsing var en energisk partimann, som ikke ga opp for motgang. Tallet på partceller var i februar redusert fra 67 til 10. I den følgende måneden økte det igjen med 4. Å holde dette apparatet oppe krevde stor innsats, og Samsing la ikke fingrene imellom. På partiets utvidede sentralstyremøte 14.–15. mars 1931 ble han kritisert av Henry W. Kristiansen

151 «PM» fra politifullmektig Ivar Hagen, Oslo 5.4.39, IC2c, pärm 3, Säpos arkiv, Stockholm.

152 Rapporten finnes i NKPs arkiver, Arbeiderbevegelsens arkiv (avl. Lippe) og er temmelig sikkert skrevet av Samsing.

for sin usmidige arbeidsstil, men kritikken ble avvist temmelig kontant.¹⁵³ Istedet tok Samsing offensiven, og kritiserte partipressen for manglende interesse, blant annet ved liten forståelse for havnestreiken i Hamburg.

Med krisens utvikling øker krigsfaren mot Sovjetunionen, og det er da nødvendig at partiet konsentrerer sig mer om det arbeide som spiller en stor rolle i kampen mot krigsfaren, nemlig arbeidet blant sjøfolkene, og herunder må man søke å trekke havnearbeiderne med.

Her hadde Samsing utvilsomt et poeng. Det relativt svake NKP kunne ikke ha håp om å påvirke verdensutviklingen på andre områder enn sjøfarten. Her hadde man derimot muligheter som ingen andre kommunistpartier, Norges store handelsflåte tatt i betraktning. En bitter undertone kan leses i Samsings bemerkning. Et annet vitnemål om Samsings misnøye med partiets handtering av sjømannssaker kom under den store tyske sjømannsstreiken på høsten 1931, mot lønns- og hyresreduksjoner. ISH hadde sendt ut boykottparole som førte til at en mengde tyske skip ble stoppet i havner verden over. En slik parole var også sendt til havnearbeiderforeningen i Bergen, hvor kommunistene Karl M. Johannesen og Georg Sørebo satt i ledelsen, da det tyske skipet DS «Delia» ankom sammen med to andre tyske skip 20. oktober. Hyrene var redusert med 13,6% og arbeidstida forlenget til ni timer. Samsing dro sporenstreks til Bergen, bare for å oppdage at havnearbeiderne ikke fulgte parolen. Episoden førte til et ramsalt eksklusjonsforslag på de to fra Samsing.¹⁵⁴

Fagforbund av en ny type

På ISHs stiftelseskongress i 1930 ble det vedtatt å innkalle til en verdenskongress for sjøfolk og havnearbeidere allerede i oktober 1931. Den knappe tidsfristen var nok satt utfra oppfatningen av at verdenskrisen på svært kort sikt ville utvikle seg mot en ny imperialistisk krig mot Sovjetunionen. I mellomtida arbeidet Samsing som skandinavisk sekretær for å få avholdt en skandinavisk konferanse, og Ernst Olsen fra RFO reiste til

153 Referat i NKPs arkiver i Arbeiderbevegelses arkiv (avl. Lippe).

154 Hva som skjedde med de to har jeg ikke klart å bringe på det rene. «En erklæring fra ISHs norske sekretær Arthur Samsing», Bergen 21. oktober 1931. NKPs arkiver i Arbeiderbevegelses arkiv (Lippes avl.).

Göteborg, Malmö, Oslo og Bergen for å sikre forberedelsene. Av økonomiske grunner ble det imidlertid umulig å gjennomføre konferansen.¹⁵⁵

Verdenskongressen ble utsatt til våren 1932, men da den ble avholdt var forberedelsene grundig gjennomført, og den ble en betydelig suksess. Selve forberedelsene til kongressen hadde vært en prioritert oppgave for Sjøfolkenes RFO i over ett år. Delegater ble valgt på RFO-møter i de forskjellige gruppene, som også samlet inn penger for å betale reise og opphold. Penger var et stort problem, og det er rimelig å anta at antallet delegater fra Norge har vært mindre enn betydningen av den norske handelsflåten skulle tilsi. Merkesalg blant havnearbeiderne ble satt igang for å skaffe inntekter til kongressen, men resultatet ble heller magert. Ifølge Samsing hadde man i løpet av vinteren 1931 ennå ikke klart å skaffe en eneste kontakt blant havnearbeiderne for å sikre dette, på tross av at partiet hadde mange ledende tillitsmenn blant havnearbeiderne. Sjøfolkene måtte ta grep. I tillegg ble det spredd en egen brosjyre for kongressen i et opplag på 2000, samt løpesedler i flere tusen i opplag. De enkelte RFO-gruppene utga også egne aviser med materiale om kongressen.

Landskonferansen for Sjøfolkenes RFO i 1930 hadde opprinnelig bestemt å sende tre representanter til verdenskongressen, fordelt på Oslo Bergen og Nidaros. Utsettelsen gjorde det mulig å sende flere. I alt åtte sjøfolk ble valgt som delegater fra Oslo, Fredrikstad, Tønsberg, Bergen, Haugesund og Ålesund. I tillegg ble B.R. Amundsen valgt fra Landsledelsen til Sjøfolkenes RFO. Blant sjøfolkene kjenner vi navnene på Arthur Samsing fra Oslo, Nils Olsen fra Bergen, og muligens Eugen Pedersen, som skrev referatet fra kongressen i kommunistavisene.¹⁵⁶ Om Martin Hjelmen deltok er ikke sikkert. Hvis han deltok kan han ha representerte Australia.¹⁵⁷ Forøvrig deltok antakelig også Leif O. Foss, men kilden er usikker.¹⁵⁸ Ifølge Samsing var dette en «fullstendig delegasjon», og det må bety at representasjonen var i tråd med delegatnøkkelen for

155 *ISH-rapport* s. 3

156 Ifølge referat i *Arbeidet* 16.6.32 holdt Ole Olsen en innledning om kongressen på et masse møte i Bergen 15.6.32 og ble presentert som representant for Bergens-sjøfolkene. Eugen Pedersens referat sto i *Arbeideren* 13.6 og i *Arbeidet* 15.6.32.

157 Nørgaard: *Drømmen om verdensrevolutionen* s. 125. Nørgaard er sikker i sin sak, men har ingen kilde, se foran.

158 Nørgaard hevder at Leif O. Foss deltok, og det er sannsynligvis riktig. Foss, som på dette tidspunkt arbeidet for RFI som skandinavisk sekretær, deltok ventelig på kongressen som representant fra RFI. Noe bevis for at han var der har vi imidlertid ikke.

kongressen.¹⁵⁹ Vi må regne med at de øvrige norske deltakerne var blant Samsings nærmeste medarbeidere. Ifølge dansken Gustav Longfors, som deltok som tolk og sekretær for den danske delegasjonen, var det opp mot 100 representanter fra de skandinaviske land.¹⁶⁰ Dette er nok en grov overdrivelse. Regner vi en liknende representasjon som fra Norge, vil det samlede antallet bli ca. 40–50. Den danske delegasjonen kan ha vært noe større enn den norske, fordi det danske sjømannsforbundet rett før kongressen hadde meldt overgang fra ITF til ISH.

Ledelsen av Norsk Matros og Fyrbøterunion tok sterk avstand fra kongressen, og ønsket ikke engang å sende observatører. Istedet forsøkte de å ekskludere medlemmer av unionen som deltok i forberedelsene. Det lykkes i Ålesund, hvor den lokale RFO-lederen Sievert Sievertsen, som hadde 16 års medlemskap bak seg i unionen, ble ekskludert. Han hadde sammenkalt et RFO-møte på kaien i Ålesund, for å velge delegat til kongressen. Ifølge en artikkel i *Arbeidet* 16. juni 1932, altså vel tre uker etter kongressen, var innbydelse sendt til både Norsk Transportarbeiderforbund og til Norsk Sjømanns og Fyrbøterunion, men begge valgte å ikke behandle henvendelsene. Det sier også noe om NKPs styrke i to forbund hvor partiet tidligere hadde hatt mange posisjoner.

«Den første verdenshetskongressen til sjøtransportarbeiderne», som var det imponerende offisielle navnet, ble sammenkalt 20. mai 1932 i Altona i Hamburg. Det var ikke meningen at kongressen skulle være hemmelig. ISH hadde søkt borgermesteren i Hamburg om å få avholde den i byen, og en kilde oppgir at byens SPD-valgte borgermester i det lengste forsøkte å forpurre arrangementet.¹⁶¹ Det ble fotografert under åpningen, og ganske detaljerte møtereferater ble trykt i kommunistpressen verden over i løpet av juni. Den sosialdemokratiske pressen unnlot stort sett å bringe omtale. Antakelig lå det taktiske grunner bak denne taushet.

Igjen er det Krebs som har blitt søkt til som kilde. Hans møtereferat er ispedd anekdoter om GPU og Stalins makt over de sju hav, og er mye sitert av skribenter og historikere.¹⁶² Jeg skal imidlertid nøye meg med de offisielle referatene som kom i kommunistpressen i dagene etter avslutningen.¹⁶³ Pussig nok ble det offisielle referatet fra konferansen først trykket i *Inprekorr* 8. juli, altså seks uker etter at den var slutt. Krebs

159 *ISH-rapport* s. 5.

160 Nørgaard: *Drømmen om verdensrevolutionen* s. 125

161 Ifølge omtalen av kongressen i *Arbeidet* 16.6.91.

162 *Ur nattens djup* s. 256

163 Kilder til framstillingen av kongressen er tatt fra dette referat, samt en rekke artikler i *Arbeidet* og *Arbeideren* fra 10. til 20.6.32.

framstilling gir inntrykk av at kongressen var svært stor, men det var slett ikke tilfellet. Det offisielle referatet angir 173 delegater fra 31 land, av dem fem kolonier. 67 delegater kom fra «røde» organisasjoner tilsluttet ISH, mens 55 kom fra sosialdemokratiske fagforeninger, to fra syndikalistiske, ni fra uavhengige fagorganisasjoner, dette må vi anta er kristne fagorganisasjoner. 11 kom fra RFI/RFO, og 29 var uorganiserte. Eugen Pedersen, som skrev om kongressen i *Arbeideren* 13. juni, opererer med 197 delegerte fra 29 land, og forskjellen er ikke større enn at vi skjønner at det er snakk om det samme møtet.

Kongressen kom til å stå fram som ISHs viktigste styrkemanifestasjon. Ifølge Krebs besto den av organisasjoner i 22 land og 19 kolonier, med en stab på 15 reisende instruktører. *ISH-bulletin* ble utgitt på 13 språk. Det var en imponerende organisasjon som var skapt på kort tid. Ambisjonene var utvilsomt store, og av temaene som ble diskutert på kongressen kan vi se at de ble tatt alvorlige. Første dag gikk med til behandling av verdenskrisens betydning for sjøfolkene og havnearbeidernes stilling. Dernest ble krigsfaren tatt opp. Om dette tema forelå det nok av konfliktstoff, særlig knyttet til den japanske invasjonen i Kina og Mandsjuria i 1931, som ble sett på som den første innledende krigen til en ny verdenskrig. På den amerikanske vestkysten var våpen- og materielltransport til Japan allerede i gang, og ISH forsøkte boykottaksjoner. Men våpentransporter til området var også igang fra Europa, hvor aksjoner mot transport fra Göteborg og Oslo ganske nylig var mislykkede. I det siste tilfellet var det ledelsen i det Norsk Transportarbeiderforbund som fikk ansvaret.

I krigsspørsmålet var ISH utvilsomt på offensiven i forhold til ITF. ISH organiserte boykottaksjoner mot japansk skipsfart overalt hvor det var mulig. ITF rettet istedet henvendelser til Folkeforbundet i Genève sammen med Amsterdam-Internasjonalen om internasjonal avrustning. Mens ISH tok stilling, uttrykte ITF motstand mot krigen som sådan, men samtidig forståelse for japanske sikkerhetsinteresser i Kina og Mandsjuria, og med særlige forhåpninger om at Frankrike skulle legge press på Japan. I en artikkelserie i danske og norske kommunistaviser umiddelbart før ITFs kongress i Praha 16. juni 1932, framhever Thor Vang og Arnold Jensen i det danske sjømannsforbundet nettopp det hule i dette resonnetet: Frankrike hadde ytet Japan et rustningslån på 800 millioner franc.

Dette var en av grunnene til at det danske sjømannsforbundet rett før ISHs kongress meldte seg ut av ITF og gikk over til ISH. Men det fantes flere grunner: ITFs tariffpolitikk som i praksis godtok hyresreduksjoner og forlengelse av arbeidsdagen i mange land. Særlig viktig var striden

i Tyskland, hvor det tyske ITF-organisasjonen «Gesamtverbandes» hadde motarbeidet sjømannsstreiken høsten 1931, og tilogmed godtatt fengsling av streikende skipsmannskaper.

Situasjonen for sjøfolkene fra de koloniale land ble også tatt opp til drøfting, og det ble vedtatt å utgi en egen publikasjon for å nå disse sjøfolkene.¹⁶⁴ Den internasjonale krise hadde gjort dette spesielt viktig. IFT-avdelingene i Belgia og Nederland hadde tatt initiativ til å få de koloniale sjøfolkene ut av sine respektive handelsflåter, og for å hindre at de ble gående uten arbeide i Antwerpen og Rotterdam. Men saken hadde også en annen side. ISH så det som helt avgjørende å organisere sjøfolk i kolonilanda nå som krigen nærmet seg, og sikkert ville bryte all kontakt over landegrensene.

Høsten 1932 var ISHs gyldne tid. Det skulle ikke vare lenge. ISH-prosjektet hadde vist seg å svare til et ønske hos mange sjøfolk verden over om å skape et kampvillig forbund i motsetning til ITF. Samtidig er det ikke tvil om at det fylte Komintern og Sovjetunionens behov i tilfelle krigsutbrudd. ISH var utvilsomt en reell sammenslutning, som først og fremst hadde sin styrke i faglig arbeide, og som sådan representerte det en betydelig utfordring til ITF og sosialdemokratenes internasjonale fagforeningsarbeide. Den internasjonale litteraturen om ISH som ble skapt på 40- og 50-tallet reduserte ISH til en sovjetisk spionorganisasjon, for såvidt på linje med vurderingene av kommunistenes øvrige fagforeningsarbeide. Denne forvanskningen av virkeligheten gjorde det vanskelig å forstå ISHs styrke, og ikke minst forstå dens svakheter og endelige sammenbrudd. Drivkraften til de mange aktivister som var grunnstammen i organisasjonen var overbevisningen om at ITF hadde sviktet, og at de sosialdemokratiske forbundene hadde sviktet.

Drømmen om å skape dette «rene» forbund «av en ny type» kom ikke til å vare lenge, og førte til store personlige ofre i form av svartlisting og arbeidsløshet. For mange kom det også til å bety fengsel og død. Det er neppe rettferdig å redusere deres streven til spionasje for Sovjetunionen, selv om de så sin fagforeningskamp også som solidaritet med dette land.

Samtidig med de framgangsrike måneder høsten 1932 var det nazi-tyske spøkelset vokst fram til å bli en reell trussel på kort sikt, ikke bare mot ISH, men mot hele det ikke-nazistiske politiske miljøet i Tysk-

164 Dette var i tråd med vedtakene fra Kominterns 6. kongress, som hadde gjort kolonispørsmålet til en hovedsak.

land.¹⁶⁵ Virkeligheten skulle bli mer forferdelig enn de mest drastiske spådommer.¹⁶⁶ Den nazistisk forfølgelse skulle knuse ISHs tyske avdeling, fengse de fleste av dens aktivister, og drive det som var igjen av dens ledelse i utlendighet.

165 Nazistenes midlertidige valgtilbakegang høsten 1932 gjorde at det virkelige omfanget av faren neppe ble forstått.

166 Men på dette tidspunkt trodde ikke de tyske kommunistene og Komintern at en nazistisk maktovertakelse i Tyskland ville bli av lang varighet.

Kapittel 2

De sekteriske tendenser er ennå ikke overvunnet

In Norwegen sind bis jetzt die sektierischen Tendenzen nicht überwunden [...] die Einheit hat ein Ziel, nämlich die Schlagkraft der Arbeiterschaft zu erhöhen und allein dem Kampf gegen Bourgeoisie und Faschismus [...] und Interessen der Arbeiter zu dienen.

«Von Sh.», ISH, 1934¹⁶⁷

Noen enhet mot fascismen lykkes det ikke å oppnå i Tyskland før utnevnelsen av Hitler til rikskansler var et faktum. Den nye rikskansler sløste ikke med tida. I løpet av noen korte uker ble alt legalt kommunistisk fagforeningsarbeidet feid bort. Kunne et internasjonalt fagforbund som ISH, som var avhengig av omfattende legalt arbeide, overleve under strengt illegale forhold? Det tok tid å innse at det ikke gikk. Tyngdepunktet hadde ligget i Tyskland, det tyske Enhetsforbundet var den største organisasjonen i ISH, og alle tyske kommunister måtte gå under jorden. Selv om man flyttet hovedkvarteret fra Hamburg til København, tok Gestapo opp jakten, og det ble umulig å arbeide åpent. Forestillingen om at det i lengre løp ble umulig å opprettholde den omfattende virksomheten i ISH under slike forhold, ble etter hvert klarere. Stadig oftere kom andre og mer påtrengende oppgaver i forgrunnen: Boykottaksjoner mot nazi-tyske skip, aksjoner mot hakekorsflaggene, innsmugling av antinazistisk materiale til Tyskland, flyktningearbeidet o.l.

ISH kom til å stå i veien for denne utviklingen. Ledende kadre kom til å få høyere prioriterte oppgaver. Faglig arbeide måtte vike for kampen å overleve, og i siste instans – militær kamp. Dette skulle i grove trekk bli veien fra ISH til Wollweber-organisasjonen.

Hvorfor kunne ikke ISH omformes til en militær sabotasjeorganisasjon? Det er nødvendig å stille dette spørsmålet fordi så å si alle som

167 Shelley (Alfred Bem). «Für die Kampfseinheit der Seeleute und Hafearbeiter», *Rundschau* 45/34, s. 207. Arbeiderbevegelsens arkiv.

tidligere har skrevet om dette har blandet sammen de to organisasjonene. Hvor lett er det å omforme et faglig sammenslutning til en operativ militær avdeling? ISH hadde mange dyktige ledere og aktivister, og en del av dem ble senere også rekruttert av Wollweber. Men samtidig lå ISH åpen for kartlegging. En illegal motstandsorganisasjon måtte stille helt andre krav til sikkerhet og konspirasjon. Hvor forskjellig var det ikke å være en dyktig agitator fra å være en dyktig «bombemann»? Dessuten, var ikke selve eksistensen av ISH en utfordring for personer som man burde samarbeide med?

Utviklingen gikk fort. Et eksempel som viser dette er to reiser som ble foretatt av Richard Krebs i Norge i denne brytningstida. Den første reisen, som foregikk fra desember 1932 og ble avbrutt på grunn av Hitlers maktovertakelse 30. januar 1933, var en instruksjonsreise etter den gamle strategi. Krebs skulle få de norske kommunister til å legge mer vekt på «oceanets betydning». Den andre reisen, som ble gjennomført i april 1933, var sannsynligvis et militært oppdrag til Narvik.

Krebs to reiser til Norge

Sent på høsten 1932 ble Richard Krebs, propagandaleder og instruktør i Hamburgs interklubb, innkalt til konferanse med Georgi Dimitrov i Kominterns Vestbyrå i Berlin.¹⁶⁸ Dimitrov ønsket at Krebs skulle foreta en reise for Vestbyrået til Norge.¹⁶⁹ Krebs så på dette som en utnevning, og var mer enn villig til å reise. I Oslo ble Sentralstyret i NKP innkalt til konferanse, hvor Krebs, ifølge sitt muntre referat fremmet anklager om såvel politiske som private avvik.¹⁷⁰ Det er sannsynlig at en slik konferan-

168 Vi har bare Krebs ord for at oppdraget kom fra Vestbyrået, men flere forhold gjør at det var sannsynlig. En rapport som Krebs sendte under reisen, var imidlertid stilet til ISH, og ikke Vestbyrået, og omhandlet bare ISH-saker. Den kan tyde på at oppdragsgiveren var ISH. Vi kan ikke se helt bort fra at Krebs har ønsket å forstørre sin egen betydning.

169 Som vanlig er Krebs unøyaktig med detaljene. Ifølge *Ud af mørket* bd. 1, s. 348 fant møtet sted 6. desember. Etter 2 dagers forberedelser i Berlin-Lankwitz, 10 dagers opphold i Danmark, og 4 dagers opphold i Göteborg, reiste Krebs til Norge med nattoget fra Göteborg. Han skriver videre at han tilbrakte et par uker i Oslo før han startet sin rundreise i Fredrikstad. Han fylte ut fremmedkontrollens meldeblankett første gang på Hotel Østfold 7.12.32, ifølge en orientering om saken fra førstebetjent H. Skullerud ved Oslo politikammer, Fremmedkontoret, til Generalstabens efterretningskontor av 2.5.33. Eske 323, Genst. IV, Riksarkivet. Møtet i Berlin må altså ha vært i midten av november.

170 Krebs er ofte opptatt av kommunistenes sexliv, og når det gjelder NKPs ledelse, er han ikke nådig. Her florerer konebytte og avsindig alkoholbruk i skjønn

se virkelig fant sted, men antakelig ikke som et sentralstyremøte.¹⁷¹ Krebs la fram en aksjonsplan for partiet som var utformet av Vestbyrådet, og som omfattet framstøt innenfor hvalfangerflåten, konsolidering av posisjonene i havnene og i skipsfarten. Planen ble enstemmig godtatt. Det er grunn til å tro at disse hovedtrekk stemmer.¹⁷²

Det var Arthur Samsings posisjon og virksomhet som var bakgrunnen for reisen til Krebs. Samsing var en iherdig sjel, og ville ikke finne seg i den innsats partiet ytet på skipsfartens område. Han beskrev situasjonen høsten 1932 som løfterik, og det hadde han all grunn til. Han hadde nå 48 skipsgrupper, og en rekke kontakter på skip og i havner verden over. Sjøfolkene RFO hadde innpå 1000 medlemmer, hvorav 250 også som medlemmer av NKP. Men det var også problemer. Det hadde blitt nødvendig å slå sammen ledelsen for RFO med landsledelsen for Sjøfolkene RFO, antakelig av kadmangel. Leif O. Foss var i Sovjetunionen, og dit hadde også flere aktivister reist. Samsing stilte krav til ISHs ledelse om å prioritere arbeidet blant de norske sjøfolkene i utenriksfart, og hans beskrivelse av ISHs manglende forståelse for vanskelighetene langs Norges lange kyst var ikke nådige: Det må bli slutt på «at vi gang på gang får det samme svaret fra ISHs ledelse: Slutt med de evige klagene! Dette viser en fullkommen mangel på forståelse for situasjonen langs den norske kysten og i den norske skipsfarten i det store og hele, og gjør det nødvendig med en endret forståelse av den virkelige situasjonen.»¹⁷³ Samsing hadde også private grunner til å svinge piskene. Et sentralt partimedlem hadde plutselig forsvunnet fra sine verv, og Samsing måtte overta som distriktsleder i Tønsberg distrikt og som sekretær for RFO. Dermed ble det vanskelig for han å bruke nok tid på sjømannsarbeidet. Han var i en svært vanskelig stilling økonomisk, siden han ofret alle sine ressurser på partiet og ISH. Uten lønnet arbeide var han etter hvert blitt en svært fattig mann. I Berlin så man selvsagt hva som var problemet: At NKP ikke pri-

forening. Dette kan selvsagt leses som uhøytideligheter, men man må ikke glemme at Krebs skrev for et høymoralsk amerikansk publikum.

171 NKPs sentralstyre og politibyrå førte referater som foreligger i Arbeiderbevegelsens arkiv. Noe referat fra det møtet hvor Krebs deltok, har jeg ikke vært i stand til å finne.

172 Både Leif O. Foss og Arthur Samsing bekreftet at Krebs første og andre reise i Norge stort sett var riktig framstilt i Krebs bok. Samsing riktignok med det forbehold at det var «endel irriterende unøyaktigheter» (Reidun Samsing i brev til Leif Vetlesen i januar 1977). Under sitt andre opphold, i april 1933, bodde Krebs hos Foss på Nordstrand, og Foss omtalte han som «en flink og arbeidssom kar» (i intervju med Leif Vetlesen).

173 *ISH-rapport* s. 6.

orienterte sjømannsarbeidet høyt nok. Antakelig var det Samsings rapport som utløste alarmklokkene i Berlin, og som var den direkte bakgrunnen for Krebs reise.

Da Krebs kom til Norge var Leif O. Foss allerede vendt tilbake fra Sovjet, hvor han hadde arbeidet for den faglige internasjonale. Om hans tilbakereise også var et resultat av initiativ fra Vestbyrået vet vi ikke, men det er sannsynlig.

Krebs reise ble fulgt med argusøyne. Hans rundreise i landet startet i Fredrikstad, og endte i Trondheim. Fremmedpolitiet registrerte han første gang ved den vanlige rutinekontrollen av fremmedkontrollkortene ved Hotel Østfold i Oslo 8. desember, men da en tjenestemann ankom hotellet var fuglen fløyet. Det samme gjentok seg da han dukket opp på andre hoteller. 10. februar kom det en telefonisk henvendelse fra kriminalpolitiet i Stockholm om han. Svenskene bekymret seg for om han ville ta seg over til Sverige via malmbanen Narvik–Kiruna. Oslo politikammer henvendte seg derfor via telegram til kriminalpolitiet i Hamburg, som 10. februar kunne opplyse at han hadde vendt tilbake til Tyskland. Generalstabens etterretningskontor var også interessert i Krebs, og hadde funnet ut at han var i Norge for å styrke fagopposisjonen, særlig blant sjøfolkene og havnearbeiderne. De var også orientert om samarbeidet med Arthur Samsing, som ble holdt under oppsikt. Dessuten hadde man mistanke om at besøket hadde noe med militære forhold i nord å gjøre, særlig i forbindelse med malmbanen. Men på denne reisen var Krebs oppgaver begrenset til å få partiet til «å forstå oceanets betydning», i seg selv ingen liten oppgave.

Samsing var et kapittel for seg. Ifølge Krebs var han i ferd med å komme i en uholdbar stilling, ikke minst på grunn av hans skarpe kritikk innad. Krebs skrev at han ikke hadde gått av veien for å kritisere såvel Dimitrovs påståtte luksusliv, som Sovjetunionens nasjonale ambisjoner. I Moskva ønsket man, ifølge Krebs, å tvinge Samsing til å sende sin kone og barn til Sovjetunionen av helsemessige grunner, og selv å følge etter. Dette skjedde etter at Samsing hadde fått i oppdrag av NKP å lede en aksjon på Stortingsgalleriet, for å avbryte forhandlingene. Etter at aksjonen ble utført, forbød Vestbyrået NKP å bruke Samsing i slike aksjoner, med den begrunnelsen at Samsing var i ferd med å bli for populær! Dermed ville man få slutt på den brysomme kritikken hans. Dette skal også ha skjedd. Samsing ble tvunget til å reise, og forsvant. Krebs kunne selv lese politiets eterlysning av Samsing i *Aftenposten*, og fikk bekreftet at han var blitt sendt til Sovjetunionen av lege Arne Halvorsen.¹⁷⁴

174 Den samme dr. Arne Halvorsen ble framstilt som NKVDs fremste mann i Norge.

Denne framstillingen er typisk for Krebs. Han brukte Samsings kritiske holdning, som var vel kjent, til å smøre sammen en dramatisk historie. Historien kan imidlertid lett avkreftes. Det var aldri noen aksjon på Stortingsgalleriet. Derimot avholdt Arbeidsløses Forening en demonstrasjon mot Oslo bystyre, og Samsing ble arrestert på galleriet i bystyresalen.¹⁷⁵ Det er riktig at Samsing ble etterlyst av politiet, men det var etter en protestdemonstrasjon mot den tyske legasjonen 13. mars 1933.¹⁷⁶ Samsing ble arrestert som en av hovedmennene bak opptøyene, og pålagt meldeplikt av politiet. Da han ikke overholdt meldeplikten, ble han etterlyst.¹⁷⁷ Ifølge Krebs hadde følgende skjedd: Samsing ble innkalt til

175 Oslo Arbeidsløses Forening arrangerte protestmarsjen til bystyrets siste møte før jul, 15.12.32 på Grev Wedels plass. Grunnen var at Oslo bystyre nektet å utbetale julebidrag til de arbeidsløse. Videre krevde foreningen at kommunen skulle utvide sin boligbygging, støtte Arbeidsløses Kafe og hjelpe de hjemløse med herbergsplass. En deputasjon fra de demonstrerende ble mottatt og overleverte kravene. Men da bystyret avsto samtlige krav, forsøkte Samsing å tale fra galleriet, mens andre kastet løpesedler ned i salen. Galleriet ble ryddet av politiet, som tok med seg Samsing til arresten i Rådhusgata. Demonstrantene marsjerte til Møllergata 19, i den tro at Samsing var satt inn der. Politiet hadde i all hast sperret gatene rundt Møllergata 19 for å hindre dem i å nå fram til selve bygningen. En deputasjon forlangte å få møte politiledelsen, og krevde at Samsing måtte slippes fri. Dette ble også resultatet. Begivenheten er omtalt i Oslo-avisene 16.12.32 og de nærmeste dagene.

176 Etterlysningen sto i *Aftenposten* og *Morgenbladet* fredag 21.4.33. *Morgenbladet* spanderte på seg en etterlysning med ironisk vri: «Den drabelige kommunist er forsvunnet. Samsing eftersøkes». Bakgrunnen var følgende: 13.3.33 arrangerte sjøfolkenes RFO en protestdemonstrasjon mot den nye tyske regjering. Marsjen gikk fra Jernbanetorget til Tordenskiolds plass, hvor bl.a. Carsten Aasebø og Eugen Pedersen holdt taler. Etter talene ble en resolusjon vedtatt, og kursen ble satt for den tyske legasjonen på Drammensveien for å overlevere resolusjonen. En politistyrke stoppet demonstrantene i krysset Niels Juels gate/Drammensveien, og ifølge *Morgenbladet* forsøkte demonstrantene å forsere sperringen. Ifølge demonstrantene ble de angrepet av politiet før de rakk fram til politisperringen. Samsing ble senere etterforsket og pålagt meldeplikt, da politiet mente han var anføreren og opptrådte aggressivt. En politimann fikk en fanestang i hodet, og ble rapportert «såret». Sekretær Schröder-Evensen og fyrbøter Erik Myhre Kittelsen ble arrestert og innbrakt til Møllergata 19. Men Samsing klarte man ikke å få fatt i. Derimot lyktes Lørenskog-politiet i å finne han noen dager senere, og transporterte ham til Opdagelsespolitiet på Møllergata 19. Meldeplikt ble resultatet.

Schröder-Evensen ble holdt i fengsel til rettssaken 12.5.33, som ble koplet sammen med en annen tiltale for ulovlig blokade. Han fikk 120 dagers fengsel, og en liknende dom ville være sannsynlig også for Samsing.

177 Allerede 8.4.33 skrev *Arbeideren* at Samsing var ettersøkt av politiet, og det er sannsynlig at Krebs ble orientert om dette ved ankomsten til Norge under sin

en konferanse med Richard Jensen i København. Dit hadde han ankommet – til alles forbløffelse – døddrukken. «Samsing var dømt. Det var kun et spørsmål om uker. I slutten av januar ble Samsing kalt til København til en konferanse med Richard Jensen. Til Københavner-aktivistenes forbløffelse ankom Samsing døddrukken. Han vendte ikke tilbake til Oslo. Han forsvant.»¹⁷⁸ Underforstått i denne beretning var selvsagt at Samsing var drept i Sovjetunionen, formodentlig av NKVD, som allerede hadde tvunget han til å sende kone og barn til «rekonvalesens» – les gisler – i arbeidernes forgjettede fedreland.

Virkeligheten var enklere. Samsing ble ansatt som instruktør for den skandinaviske seksjon ved interklubben i Leningrad. Han tiltrådte i april 1933.¹⁷⁹ Hans kone, Aagot Wiik Samsing, reiste med ham, og ble også ansatt som instruktør i den skandinaviske seksjon. De var bosatt i Leningrad det meste av tida før de begge returnerte til Norge i november 1936. I 1936 var de også stasjonert en periode ved interklubben i Arkhangelsk. Aagot Samsing var vaskedame på et sykehus i Oslo før de reiste, og antakelig fortsatte hun i dette yrket etter at de kom tilbake.¹⁸⁰ Ekteparet hadde forøvrig ingen barn, og ingen av dem døde i Sovjetunionen. De returnerte til Norge i november 1936, og oppholdt seg en tid i Tønsberg, hvor han arbeidet som kaiarbeider, og agiterte blant sjøfolkene der. Samtidig arbeidet han politisk som nestformann i partilaget i byen.¹⁸¹ I 1937–38 bodde de på Sagene i Oslo, og han var aktiv i partiarbeidet fram til sin første arrestasjon, 16. august 1940. Krebs dramatiske historie om Sam-

andre reise, fordi Krebs selvsagt ønsket å snakke med Samsing. Ifølge Krebs bok overnattet han første natt hos Arne Halvorsen. 8.4.33 var Samsing allerede i Sovjetunionen. 5.4.33 er oppført på hans personalskjema fra den internasjonale sjømannsklubben i Leningrad. «Anketa» Arthur Samsing, 495-247-540, Komin-ternarkivet i Moskva.

178 *Ud af mørket* bd. 1, s. 361

179 Opplysningen om Aagots stilling ved interklubben framgår av «Anketa List» Arthur Samsing, fra Interklubben for sjømenn, Leningrad november 1936, som ble satt opp i forbindelse med Samsings tilbakereise til Norge. 495-247-540 Komin-ternarkivet, Moskva.

180 Aagot Samsing (f. 6.3.02) brukte som privatadresse Rådhusapoteket, Krumgata 10, fra 1932 til 1940, med unntak av de år hun var i Sovjetunionen. Bruk av denne adresse kan ha vært et arrangement for hennes mann. Ifølge hennes nevø, Willy Wiik, var hun ikke særlig opptatt av politikk, i motsetning til søstrene Gudrun og Ragnhild. I 1938 flyttet Aagot og Arthur Samsing inn i Maridalsveien 144. Krebs tok altså feil når han skrev at Aagot døde i Sovjet. Aagot Samsing døde ifølge Oslo folkeregister i Oslo 27.12.40.

181 Opplyst i et notat fra Tønsberg politimesterembete 18.8.58 til Overvåkingsentralen. P 10.231, OVS.

sings skjebne har altså lite med virkeligheten å gjøre, selv om de ytre begivenhetene i forbindelse med hans første reise i Norge lar seg bekrefte.

17. januar telegraferte Krebs til sine foresatte i Berlin en foreløpig rapport, og kritiserte arbeidet i Norge i temmelig skarpe ordelag.¹⁸² Kun RFO-gruppene i Oslo, Stavanger, Bergen og Trondheim fungerte tilfredsstillende. En del innsamlede midler for å finansiere 16 norske sjøfolks reise til en planlagt ISH-konferanse i København var bokstavelig talt drukket opp, mente han. Krebs tok også opp Samsings stilling: «Fra et økonomisk synspunkt er Samsings stilling umulig. Han er absolutt uten midler og må understøttes inntil vi finner noen som kan ta hans jobb. Det er absolutt nødvendig at det fattes en snarlig avgjørelse med hensyn til Samsing.»

Det var et paradoks at Samsing, som kom fra en velstående familie, var kommet i et økonomisk og politisk uføre. Som mennesketype var han kompromissløs og altoppførende. Det er sannsynlig at en stilling ved interklubben i Leningrad passet ham utmerket. Dessuten hadde han før vist at dette var noe han dugde til.

Krebs reiste påny i Norge i april 1933, men denne gangen var hans ærend militærpolitiske anliggender. I boken fortalte han at veien gikk direkte til Narvik, etter å ha besøkt lege Arne Halvorsen i Oslo. I Narvik ble han tatt i mot av Martin Hjelmen. Formålet med reisen var å omorganisere kommunistenes arbeide i malmbyen. I stedet for å prioritere faglig arbeide blant sjøfolkene og fiskerne, måtte oppmerksomheten rettes mot malmbanen og malmtransporten, byens strategiske beliggenhet og store internasjonale betydning, og ikke minst Gestapos etterretningsvirksomhet i byen.

Martin Hjelmen var i ferd med å bygge opp partiapparatet i byen, og Krebs hjalp han med å avsløre Gestapos stedlige agent. Under arbeide med dette ble Krebs gjenkjent av tyske nazister, og politiet kom på sporet. Krebs kom seg unna, og etter en eventyrlig flukt kom han seg til Oslo, for bare å bli arrestert av kriminalpolitiet. Men avslutningen av norgesoppholdet skulle overgå det mest eventyrlige Krebs hadde opplevd til nå. Lege Arne Halvorsen og hans medhjelper Kitty Andresen klarte å forgifte Krebs i fengselet, slik at han måtte transporteres til sykehus. Deretter ble

182 Rapporten foreligger i Oslo politikammer, Fremmedavdelingen, Sak 6733-46 «Richard Krebs», Riksarkivet. Omstendighetene rundt oppspappingen av telegrammet har ikke latt seg oppklare. Sak 6733-46 «Richard Krebs» er en av et fåtall saker fra fremmedkontrollen ved Oslo politikammer som ikke ble ødelagt i forbindelse med en omfattende destruering av arkivene ved dette kammer. Materialet ble funnet i forbindelse med nedleggingen av Grønland politikammer.

han utstyrt med nytt falsk pass og satt om bord i «Brabant», som fraktet han til Antwerpen, vel ute av politiets – og dermed Gestapos – klør.¹⁸³ Så langt Richard Krebs.

Hva stemmer så av denne historien? Krebs ble arrestert 26. april, og utvist to dager senere.¹⁸⁴ Han ble avhørt av fremmedpolitiet to ganger, 26. og 27. april.¹⁸⁵ I avhørene forklarte Krebs at han var kommet til Norge for å besøke Kitty Andresen, som han hadde truffet under sin første reise. Ifølge begge politirapportene forklarte han at han var kommet til Norge den 24., men han nektet for å ha vært i Narvik. Politiet var interessert i å vite om han hadde vært i kontakt med Arthur Samsing, men Krebs benektet i det hele tatt å kjenne Samsing. Stort mer fikk ikke politiet ut av han. Til stede ved forhøret den 27. var også en svensk politimann, som var telefonisk tilkalt.

Men Krebs nektet å forklare seg, på tross av at han var blitt tatt med kompromitterende skriftelig materiale på seg. I lommene hadde han kvitteringer, som viste at han hadde betalt forskjellig materiale under den nettopp avsluttede svenske sjømannsstreiken. Politibetjent Skullerud, som satte opp sin endelige rapport 2. mai, ga et referat av den svenske politimannens skriftelige materiale, som stort sett stemmer overens med Krebs framstilling av sin rolle under sjømannsstreiken. Det svenske politiet hadde gjort et grundig arbeid.

Krebs dramatiske framstilling av forgiftningen i fengselet og Arne Halvorsens redningsaksjon må vi derimot skrive på Krebs frie fantasi.¹⁸⁶

183 Krebs beretning om den andre reisen i Norge står på s. 54–76 i bd. 2 i *Ud af mørket*.

184 Utvisningen av Krebs er innført i politikontorets journal 3.5.33, jnr. 2325, Justisdepartementets arkiv, Riksarkivet.

185 Oslo Politikammer, Fremmedkontrollen, sak 6733-46 «Richard Krebs», Riksarkivet.

186 Det er derimot mulig at Krebs kan ha konstruert historien utfra følgende: NKPs sekretær Schrøder-Evensen ble slått ned av politiet og innbrakt etter demonstrasjonen mot den tyske legasjon 13. mars. Viggo Hansteen, som var Schrøder-Evensens advokat forlangte at Evensen fikk legetilsyn av dr. Arne Halvorsen, noe som ble innvilget etter noen dager. I mellomtida var Schrøder-Evensen satt på vann og brød i Møllergata 19, med besøksforbud, og hele saken ble en het potet for politiet. NKPs hjelpeorganisasjon, Arbeidersamarittene, som ble ledet av Arne Halvorsen sendte hilsingstelegram til fengselet. Det samme gjorde Bryn-Hellerud NKU. Etterat Arne Halvorsen kunne konstatere hjernerystelse som følge av «politibehandlingen» i Munkedamsveien, ble Schrøder-Evensen krevd løslatt for behandling i sykehus eller privat pleie. Men politiet var bestemt på gjøre mest mulig ut av saken, og Carsten Åsebøe, Johan Strand-Johansen, Rolf Midsem, Yngvar Jensen, Th. Thorseng og Samsing ble innkalt til forhør. Samsing

Vedtak om utvisning etter fremmedlovens § 16, bokstav a, fordi han ikke hadde meldt seg for myndighetene ved innreise, ble opplest for Krebs den 27. Han vedtok beslutningen med sin underskrift, og ønsket ikke saken forelagt Centralpasskontoret. Den 28. ble han sendt med «Brabant» til Antwerpen. Det finnes ikke spor av Halvorsens eventyrlige redningsaksjon i sakens akter.¹⁸⁷

Fremmedpolitiets behandling av Krebs var mild. Han ble ikke utvist til Tyskland, på tross av at han var tysk statsborger.¹⁸⁸ Det var også temmelig dramatiske beskyldninger mot Krebs i politibetjent Skulleruds materiale, fra at han skulle være offiser i Den røde hærs generalstab, rus-

-
- forsvant før saken kom opp. Saken inneholder derfor alle ingrediensene i Krebs historie: Besøk i fengselet av Arne Halvorsen, vann og brød med besøksforbud, løslatelse av medisinske grunner, samt forsvinningsnummer. Saken må ha vært det store samtaleemne blant kommunistene i Oslo under Krebs besøk, og er utføelig dekket av *Arbeideren* fra 14. mars og ut til saken kom opp 13. mai. Krebs bodde hos hovedpersonen selv, Arne Halvorsen, og kan ikke ha unngått historien.
- 187 Verken i vaktjournalen til Møllergata 19 eller i Krimlavdelingens journal finnes noen innførsler om at Krebs hadde besøk av Kitty Andresen eller dr. Arne Halvorsen. Det finnes heller ikke spor etter en forgiftningshistorie. Begge journaler finnes i Justisdepartementets arkiv, Riksarkivet. Det finnes et ytterligere dokument i forgiftnings-saken som ikke lar seg forklare utfra denne tolkningen. Alfred Bem og (hans kjæreste) Hildegard Volkersen, foretok en reise i Norge i september 1933, hvor de bl.a. overnattet hos Arne Halvorsen. I 1946 skrev Hildegard Volkersen en beretning om deler av sitt liv, på bakgrunn av Richard Krebs bok, som ble utgitt i Danmark i 1946. «Dette skal være en komplettering av Jan Valtins bog *Ud af mørket*,» skrev hun. Erik Nørgaard bruker beretningen som en hovedkilde til sine bøker, og han siterer lange avsnitt. I denne beretningen skriver Volkersen (ifølge Nørgaard) at hun hørte forgiftningshistorien i forbindelse med Krebs besøk av både Halvorsen og Kitty Andresen. Det er imidlertid vanskelig å akseptere hennes beretning som primærkilde. Hun refererer også at de traff Samsing hos Halvorsen og at «Shelley» fortalte henne at han var kommet tilbake fra Moskva etter omskolering fordi han hadde vært ulydig. Det er lite sannsynlig at de traff Samsing, som i så fall måtte ha reist fra Leningrad ens ærend. Han var tilbake i Norge først i 1936. Volkersenens beretning er derfor ikke pålitelig.
- 188 Fra tysk hold ble det heller ikke satt igang noen aksjon for utlevering. Den tyske legasjon innberettet 28.4.33 til tysk UD at Krebs var utvist og avreist til Antwerpen dagen i forveien. Krebs hadde vært i Norge på oppdrag fra ISH, og ifølge opplysninger som legasjonen hadde fått fra den norske generalstabens etterretningsavdeling, hadde hans andre reise hatt som formål å undersøke mulighetene for å ødelegge Ofotbanen i tilfelle krig. Oslo politikammer hadde meddelt legasjonen at norske kommunister hadde forsøkt å hindre utvisningen. AA. Ges. Oslo 243/4 1939/40 Spionage, Politischen Archiv, Auswärtiges Amt, Bundesarchiv Bonn.

sisk spion og til å være verdenskommunismens representant i Skandinavia.

En av grunnene til at fremmedpolitiet ikke la like stor vekt på saken som det svenske politiet, kan nok ha vært telegrammet fra kriminalpolitiet i Hamburg, hvor det framgikk at han verken var straffet eller ettersøkt. Noe besøk i Narvik lot seg ikke påvise. Politiet i Narvik var på utkikk etter han, men hadde ikke oppdaget han. Det er ikke umulig at Martin Hjelman tilbrakte noen uker i byen i april 1933, for å få sving på sjømannsarbeidet, og Krebs kan ha truffet han der. Imidlertid er Krebs skildring av Hjelmens bakgrunn så feilaktig at det kan tyde på at han ikke har truffet Hjelman personlig, men bygger på annenhånds kunnskap. Fremmedpolitiet fikk ikke mye å bygge på. Men i generalstabens etterretningsavdeling satt man på opplysninger om at Krebs var interessert i Narvik-området og malmbanen, som rimer svært godt med Krebs egen framstilling.¹⁸⁹

Jeg har gått såpass grundig inn på Krebs reiser i Norge, fordi hans beretning har dannet grunnlaget for alle senere norske arbeider om Wollweber-organisasjonen.¹⁹⁰ I disse ble Arthur Samsing gjort til en av de mest sentrale personene i Wollweber-apparatet, sammen med lege Arne Halvorsen og Leif O. Foss. Som vi skal se senere, savner dette grunnlag i kildene. Krebs bok ble et kildeskript for gestapokunnskap om Wollweber og kommunistmiljøet i Tyskland og Skandinavia. Imidlertid var ikke Krebs oppdatert om Samsing etter sin annen reise i Norge i april 1933, på tross av at han gir inntrykk av å være det. Verken Halvorsen eller Foss kan knyttes til den senere Wollweber-organisasjonen, men på samme måte som for Samsing, har Krebs blitt kilden til den motsatte oppfatning.¹⁹¹

Samsing dro til Leningrad, og ble i Sovjetunionen i tre år. Dermed mistet Sjøfolkenes RFO sin mest pågående organisator. Martin Hjelman forsøkte å holde trådene sammen ennå i noen måneder, men på forsommeren 1934 måtte også han gi opp.

189 Det var forøvrig ikke uvanlig at etterretningsavdelingen mistenkte internasjonale kommunister for å ha militære oppdrag i Norge. Ofte var slike mistanker basert på rene politiske spekulasjoner. Det ser ikke ut til at etterretningsavdelingen har hatt konkret materiale som utgangspunkt for sine mistanker mot Krebs.

190 Særlig kanskje fordi Nørgaard i *Truslen om krig* helt ukritisk går god for Krebs versjon, og ofret et helt kapittel på å presentere den («Drama i Norge», s. 45–47). Episoden økte utvilsomt den dramatiske effekten i begge bøker.

191 For Arne Halvorsen ble antakelig Krebs skildringer av ham årsak til at han ble arrestert 12.9.41. Han ble sittende på Grini til krigen var slutt, men ble aldri tiltalt eller dømt.

Myndighetene strammer til

30. januar 1933 ble Hitler utnevnt til tysk rikskansler. 24. februar ble KPDs hovedkvarter Liebknecht-huset i Berlin stormet av det prøyssiske statspoliti, og 27. februar brant riksdagsbygningen i Berlin, umiddelbart etterfulgt av klappjakt på tyske kommunister.

I Norge var bondepartiregjeringen inne i sin siste regjeringskrise. På mange hold i de borgerlige partier så man lite engasjert på maktskiftet i Tyskland. En av justisminister Asbjørn Lindboes siste embedshandlinger var tvertimot å utnytte maktskiftet i Tyskland til å stramme til overfor flyktninger, og da særlig flyktninger som var kommunister. I et skriv til Centralpasskontoret av 3. mars, skrev han at «De forhold som nylig er avslørt i Tyskland ved ransakningen i kommunistenes hovedkvarter i Berlin ¹⁹² (Liebknechthuset) og de siste dagers begivenheter omkring branden i riksdagsbygningen sammestid, gjør det maktpåliggende å være på vakt likeovenfor utenlandsske kommunistagitatorer og deres virksomhet. Departementet skal henstille til Centralpasskontoret å ha oppmerksomhet henvendt herpå ved spørsmål om oppholds- og arbeidstillatelser samt under håndhevelsen av fremmedkontrollen overhodet.»¹⁹³ 4. mars sendte oppdagelseschefen ved Oslo politikammer ut en etterlysning av 40 ettersøkte tyske kommunister. Opplysningene var hentet fra *Deutsches Kriminalpolizeiblatt*, hvor de 40 ble ettersøkt for høyforræderi. I etterlysningen, som gikk ut til alle politidistrikt, grenseoverganger, havnebyer osv, bemerkes det særlig at det «pålegges den største diskresjon for at den skjærpede kontroll ikke skal bli alminnelig kjent.»¹⁹⁴

At Krebs ikke ble utvist til Tyskland skyldtes at man i embetsverket i Justisdepartementet var usikre på situasjonen i landet. Embetsverket innen politiet hadde samarbeidet med det tyske politi i en årrekke, særlig i kommunist saker. Dette tradisjonelle politisamarbeidet kom etter 1933 til å stå i konflikt med stadig mer informasjoner via media og andre kon-

192 Kriminalpolitiet i Berlin hevdet at man i Karl Liebknecht-huset hadde funnet bevis på at kommunistene planla å gjøre opprør 7.–9.3.33. I forbindelse med riksdagsbrannen ble det umiddelbart hevdet at det forelå bevis for at kommunistene sto bak. Utover i mars 1933 ble norske aviser foret med detaljer om begge begivenheter, som ble stått stort opp. Reportasjene gjorde inntrykk på folk. I begge tilfeller er det imidlertid mest sannsynlig at «dokumentasjonen» var skapt av det prøyssiske statspolitiet.

193 Oslo Politikammer, Fremmedkontrollen, sak 6733-46 «Richard Krebs». Riksarkivet.

194 «Den revolusjonære bevegelsen i Norge 1928–33», Politikontoret, Justisdepartementets arkiv, Riksarkivet.

takter om de virkelige forholdene i Tyskland. «Skal vi bli nødt til å ta imot alle kommunister som blir jaget ut av Tyskland», spurte byråsjefen i Politikontoret i 1933, og fortsatte: «Det vil ende med det, hvis vi skal begynne med å betrakte Tyskland som et så farlig land at det ikke går an å sende utviste dit, eller tvinge folk som er nektet oppholdstillatelse i Norge å vende tilbake dit. Da innfinder de sig nok i flok og følge.»¹⁹⁵

Etter 1935 kom det til å bli lettere for politiske flyktninger å komme til Norge enn det var i 1933, men noe stort antall ble det aldri snakket om. Jødiske flykninger ble først sluppet inn i et svært lavt antall mot slutten av 30-tallet.¹⁹⁶

Men på tross av skiftningene i opinionen når det gjaldt flyktningene, kom politisamarbeidet med tysk kriminalpoliti – og senere med Gestapo – til å fortsette når det gjaldt kommunistene. Gestapo kom til å få de beste kunnskaper om kommunistene i Norge og Skandinavia fra en fremragende nyrekrutert agent – ved navn Richard Krebs.

Flyttingen til København

I en stort oppslått artikkel i *Morgenbladet* 21. mars 1933, ble kriminalråd Hiller fra kriminalpolitiet i Berlin intervjuet om sine funn i Karl Liebknecht-huset. «Ja, der gjorde vi et funn», sier han, «for dette sekretariatets tilstedeværelse kunde vi ikke bevise. Vi visste at det hadde været i Berlin, trodde senere at det var i Amsterdam, vet nu at det er i Wien». Det var Kominterns Vestbyrå han snakket om.

Men det tyske politi var på blindspor. Eksekutivkomiteen i Komintern hadde allerede i slutten av februar besluttet å oppløse Vestbyrådet.¹⁹⁷ Arkivene ble sannsynligvis fraktet omtrent samtidig til Moskva via København. Vestbyråets strenge illegale regler førte til at lite ble kjent om byråets virksomhet, på tross av at Dimitrov ved en tilfældighet ble arrestert i Berlin om morgenen 28. februar og omgående ble tiltalt som hovedmannen bak riksdagsbrannen den foregående natt.

En av de siste sakene byrådet håndterte var forberedelsene til en internasjonal antifascistisk kongress, som var planlagt avholdt i København i pinsen.¹⁹⁸ Imidlertid innførte regjeringen Stauning både møte- og

195 Sitert etter Per Ole Johansen: *Oss selv nærmest* (1984) s. 97.

196 Per Ole Johansen: *Oss selv nærmest* (1984) s. 131. Ved krigsutbruddet 9.4.40 skal vel 400 utenlandske jøder ha oppholdt seg i Norge (inklusive statsløse).

197 Richard Gyptner: «Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationale (1928–1933)», *BzG* nr. 3, 1963, s. 481–489

198 Richard Gyptner: «Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationa-

demonstrasjonsforbud i byen i pinsedagene,¹⁹⁹ ganske sikkert etter tysk press, og kongressen ble i stedet lagt til Paris. ISH planla også å avholde en sjøfartskonferanse i tilknytning til kongressen, og det er sannsynlig at den også ble lagt til Paris.

København var kommet i brennpunkt for den antifascistiske kampen. Erik Nørgaard har i sitt omfattende forfatterskap om Wollweber-organisasjonen og kommunistenes internasjonale arbeide, gjort det til et hovedpoeng at København kom til å bli et internasjonalt sentrum for denne kampen i tida mellom 1933 og 1940. Er dette riktig?

Et historisk utgangspunkt for en slik oppfatning lå i noen av de forberedelsene til illegalitet som de tyske kommunistene hadde gjort. Wollweber fikk i slutten av 1932 i oppdrag av KPDs formann Ernst Thälmann å legge forholdene til rette for å opprette et støttepunkt i København i tilfelle illegalitet. Støttepunktet skulle sikre forbindelsene til partidistriktene Wasserkante, Nordwest, Mecklenburg, Pommern, Danzig og Ostpreussen.²⁰⁰ Wollweber kom selv til København i slutten av august 1933, og overtok da ledelsen av ISH.²⁰¹ ISHs kontorer og interklubben i Hamburg var blitt stormet av politiet i begynnelsen av mars, og Albert Walter ble arrestert.²⁰² Men sekretariatet var allerede flyttet til København, så også her gikk det tyske politiet glipp av storfangst.²⁰³

I april 1933 kom ISH-sekretæren Alfred Bem til Hamburg fra Moskva. Han hadde med seg beskjed fra Moskva om at man umiddelbart måtte ta initiativ til samarbeid med SPD. Ifølge samtalen mellom Bem og Wollweber hadde KPDs politikk overfor SPD vært et hinder for å oppnå en antifascistisk enhetsfront. Wollweber understreker dette ytterligere i sine erindringer, ved å sitere Aleksander Losovskij fra et besøk i Moskva i 1934: «Beslutningen kom ikke bare tre måneder, men et år for sent. Om dette er det ingen meningsforskjeller, men ingen snakker heller om det lenger.»²⁰⁴ ISHs sekretariat i København sendte omgående ut et opprop med tilbud om samarbeid med ITF, basert på kampen mot fascismen og forsvaret av lønns- og arbeidsvilkår. De tidligere kravene om at alt slikt

le (1928–1933)», *BzG* nr. 3, 1963, s. 481–489

199 *Arbeideren* 23.5.33

200 «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien-Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlasse Jüle Jürgensen. 2/37344-345 FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

201 «Antifascistische Widerstandskampf in Skandinavien-Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlasse Jüle Jürgensen. 2/37344-345 FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

202 *Arbeideren* 13.3.33. Artikkelen nevner ikke dato.

203 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 175

204 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 175

samarbeid måtte være basert på et revolusjonært grunnlag og forsvar av Sovjetunionen var nå fjernet.²⁰⁵

I København ble ISH etablert i nye lokaler i Vesterport, under navnet ingeniørselskapet «A. Selvo & Co», forøvrig i samme bygning som Gestapo etter hvert etablerte sitt hemmelige hovedkvarter i byen. Aktiviteten var stor verden over, og mange eksempler kan nevnes på streiker, lønnskamper og andre aksjoner.²⁰⁶ Hvordan gikk det med Enhetsforbundet i Tyskland? Alle lederne hadde gått i illegalitet, men forsøkte likevel å skjutte sine verv. Ennå i april 1933 ble forbundets organ *Rote Wacht* utgitt på tysk jord. Men forbundets inntekter var allerede sterkt redusert.²⁰⁷ Lübeck-ledelsen holdt det gående ennå i slutten av august, da Wollweber forlot Tyskland.²⁰⁸

I august 1933 fikk Wollweber beskjed fra Alexander Losovskij, leder av RFI i Moskva, om å reise til København for å overta ledelsen av ISH. Beslutningen var godkjent av KPDs sentralkomitee.²⁰⁹ Reisen til København forløp ikke uten dramatikk. På jernbanestasjonen i Lübeck kom Wollweber og Willi Soltau inn i en SS-kontroll. Soltau var organisatorisk leder for Enhetsforbundet, men ikke kjent som kommunist, og fikk derfor ikke problemer. Wollweber derimot, en av de få offentlig kjente KPD-lederne som fortsatt var på frifot, var ille ute. Han holdt hodet kaldt, og presenterte seg for SS-sjefen som dansk «volksdeutsch» journalist, og ba om et intervju for *Politiken* i København, om kampen mot kommunistenes undergravingsarbeide i Tyskland. Bløffen holdt, og reisen kunne fortsette.²¹⁰

205 *Arbeideren* 24.4.33

206 For eksempel gjorde matrosene på det nederlandske krigsskipet «De Zeeven Provinsien» mytter i Indonesia i slutten av mars, og nederlandske ISH-aktivister var aktive blant mannskapet. Aksjonen var helt i tråd med ISHs paroler, og særlig viktig fordi den fokuserte på koloniherrredømmet og forholdene i koloniene.

207 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 176

208 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 179

209 Beskjeden ble brakt til Hamburg av Georg Hegner, dansk kommunist og mangårig tillitsvalgt i Søfyrbøterunionen.

210 Episoden er også omtalt av Richard Krebs i *Out of the dark*, og gir nok et godt eksempel på hans litterære metode. Episoden er flyttet til Ludwigslust, en jernbanestasjon nær Berlin på strekningen Berlin-Hamburg. Istedenfor Willi Soltau var det John Scher, KPDs virkelige leder på dette tidspunkt, Hildegard «Cilly» Volkersen, en dansk-tysk antifascist, som etter Krebs oppfatning var sentral funksjonær i KPDs orgapparat, og sist selvsagt den allestedsnærværende Richard Krebs, som reiste med Wollweber. John Scher ble avslørt og arrestert, og senere myrdet i fengsel. John Schers arrestasjon har ingen tilknytning til denne episoden. Krebs metode er å plassere seg sammen med to ledende og kjen-

I København ble Wollweber i slutten av september også innsatt som ansvarlig for KPDs nordlige avsnitt, og fungerte med dette verv i noen få måneder før han ble kalt til Sovjetunionen.²¹¹ Det ser ut til at «Abschnitt Nord» var et svært dominerende organ i det eksiltyske miljø i Danmark i de første månedene etter Hitlers maktovertakelse. Senere ble dette endret etter vedtakene på KPDs Brussel-konferanse i 1935, men da var Wollweber helt trukket ut av partiarbeidet.²¹²

Hvis vi nå vender tilbake til Nørgaards påstand om København som det store sentrum for den tyske motstanden mot Hitler, så kan vi noe betinget godta en slik påstand for en kortere periode fra ettersommeren 1933 og fram mot årsskiftet. Da ble «A. Selvo» avviklet, og ISH flyttet til Antwerpen. Nørgaard skiller heller ikke riktig mellom KPD, Kominterns Vestbyrå og ISH. Han tillegger f.eks. Wollweber en rolle i det nedlagte Vestbyrådet, noe som ikke stemmer. Etter 1935 ble Praha, Antwerpen, og ikke minst Paris viktigere enn København. Etter 1940 ble Stockholm det store politiske eksilsentrum. Men sentrum for den militære organisasjon som skulle få Wollwebers navn knyttet til seg, kom ikke til å ligge noen av disse stedene. Tvertimot valgte Wollweber en hovedstad som var tilnærmet fri for mange av disse metropolenes problemer for en illegal organisasjon, nemlig Oslo.

Klassekamp eller motstandskamp?

I København var ISH i full gang med å organisere en ny type aksjoner som fikk stor oppmerksomhet over hele Europa. Tyske handelsfartøyer førte nå hakekorsflagget, og parolen gikk ut om at ingen skulle laste eller losse skip som førte hakekorsflagget. Dette var en lett forståelig aksjonsparole, men selvsagt umulig å tolerere fra myndighetenes side. Dette ga et legitimt grunnlag for det tyske diplomati å styrke sine forbindelser, særlig på politiplanet, med de skandinaviske statene. I Norge henvendte den tyske legasjon seg til Utenriksdepartementet i begynnelsen av mai 1933, og ba om underretning om alle aksjoner mot hakekorsflagget. Henvendelsen

te kommunister innenfor rammene av en dramatisk begivenhet som mange kjente til. Parallellen til forgiftningshistorien i Oslo i april 1933 er slående. Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 179, Valtin: *Ud af mørket* bind. 2, s. 43–49.

211 «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien-Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlasse Jüle Jürgensen. 2/37344-345 FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

212 Om organiseringen av det tyske eksilmiljøet i Danmark etter 1935, se Hans Uwe Petersen: «Die Kommunistische Partei Deutschland (KPD) im dänischen Exil 1939–1941/43» m.fl. i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–45*, utgitt av Hans Uwe Petersen.

førte til at Justisdepartementet påla politikamrene en slik rapportering, hvilket også sparte legasjonen for selvstendig etterretningsarbeide.²¹³

I noen tilfelle førte slike aksjoner til utrykning med Statspolitiet, som for eksempel i Tønsberg 20. mai og i Fredrikstad 2. mai. I Fredrikstad hadde det stått et veritabelt «torvslag» i denne forbindelse 1. mai, etter at flagget var blitt revet ned utenfor det tyske konsulat. Avisene fortalte om en rekke aksjoner. I Trondheim var et tysk lasteskip under lasting 25. mai, og havnearbeiderne hadde stoppet arbeidet da skipet heiste svas-tikaen. En liten gutt hadde revet ned flagget på en tysk lystbåt som lå ved siden av lasteskipet. Statspolitiet ryddet deretter kaia. Justisdepartementet ga kommunistene skylden, og forlangte underretning om resultatet av etterforskingen.²¹⁴ I Oslo måtte skipperen på «Holstenthor» finne seg i å fire det nye riksflagget, for å få sitt skip lastet.²¹⁵

Disse aksjonene var enkle å utføre, men de illustrerte også at ISHs arbeide ble mer og mer konsentrert om ren antifascistisk kamp. Wollweber som ledet både ISH og Abschnitt-Nord/KPD fra København, erfarte at grensene mellom ISH og KPDs arbeide ble mer og mer utvasket. ISH organiserte transport og innsmugling av mye illegalt materiale til Tyskland, men dette materialet ble for en stor del produsert i København av KPD, for eksempel *Rote Fane*, *Ingepress*²¹⁶, og en rekke andre brosjyrer og løpesedler. Normalt gikk veien via danske skip som trafikkerte tyske havner, eller over Antwerpen–Saarbrücken. Da Wollweber etter ca. tre uker i København, foretok en illegal reise til Hamburg, ble han presentert for sterke motforestillinger fra partiet i Hamburg. De mente at store deler av dette materialet ikke egnet seg for massespredning, og brakte partiets apparat og andre antifascisters liv i fare.²¹⁷ De ønsket mer reell informasjon, men mindre agitasjonsmateriale. Tilbake i København, førte denne oppsummering til en videre diskusjon om prioriteringer og om innretting av arbeidet.²¹⁸ Det var særlig *Ingepress* KPD-Hamburg var misfornøyd

213 Om henvendelsen, se «Den revolusjonære bevegelse i Norge 1928–33». Politikontoret, Justisdepartementet, Riksarkivet.

214 «Den revolusjonære bevegelse i Norge 1928-33». Politikontoret, Justisdepartementet, Riksarkivet.

215 *Arbeideren* 24.5.33. Wollweber nevner også aksjonen mot «Holsteinthor» i sin beretning i «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien-Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlasse Jüle Jürgensen. 2/3/344-345 FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

216 *Internationale Gewerkschaft-Pressekorrespondanz*, nyhetsbulletin for RFI.

217 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 185

218 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 186–187. Wollweber beskytter ofte identiteten til bestemte personer når de etter hans oppfatning «tar feil». I dette tilfellet

med, og det var ikke bare fordi *Ingepress* var en tungt fordøyelig publikasjon.

Uenighetene var av prinsipiell betydning, og berørte de grunnleggende linjene for motstandsarbeidet inne i Tyskland. Skulle restene av KPD inne i landet fortsette å kjempe for sosialistisk revolusjon? Var parolen fortsatt «revolusjonære fagforeninger»? Gjaldt tesen om «sosialfascistene» fortsatt?

Skulle man nå endelig samarbeide mot Hitler? Det var dette som var de presserende spørsmål. I 1933/34 tvang en slik enhet seg fram i det illegale Tyskland nedenfra.²¹⁹ Nazistene var i full sving med å opprette sin «Arbeidsfront», som skulle erstatte de forbudte fagforeningene. I den situasjonen hadde *Ingepress* trykket en artikkel som oppfordret arbeiderne istedet til å danne «Klassefagforeninger». Skulle arbeiderne i Tyskland risikere sine liv for slike urealistiske prosjekter, og skulle de – ikke minst – risikere sine liv for å spre slike dumme artikler?

Wollweber forteller at det ble satt opp beretninger om de forskjellige syn, og noen uker senere ble uenighetene tatt opp til diskusjon i RFIs ledelse i Moskva. Både Wollweber og Deter var til stede. I de følgende dagene var det flere samtaler i Moskva mellom Wollweber, Piatnitzki og Losovskij om den faglige strategi. Ifølge Wollwebers korte referat lå det i kortene store politiske endringer. Det var allerede avgjort at ISH skulle oppløses.²²⁰ Wollweber selv skulle overta som leder av interklubben i Leningrad, og derfra holde kontakten med sjømannsmiljøet og spesielt forbindelsene til Tyskland via tyske og skandinaviske sjøfolk. Alfred Bem skulle stå for avviklingen av ISH fra Antwerpen.²²¹ Som ledd i dette skulle han også sørge for å knytte kontaktene til erkefienden ITF.

For Wollweber var altså Leningrad neste stasjon. Det skulle gå nesten et år før han kom så langt. I mellomtida fikk han ordre om å bistå ISH med ledelsen av den ventede sjømannsstreiken i Danmark. Rederne hadde sagt opp tariffene høsten 1933, og kampviljen var stor blant sjøfolkene. Streiken brøt ut i april 1934, men ble ingen suksess for de danske sjøfolkene. Kort tid etterat sjømannsstreiken var avsluttet ble Wollweber

er det «Adolf» (Bem) og særlig «Leo» (Alfred Deter) som argumenterer mot KPD-Hamburg.

219 Ole Stender Petersen: «Exilleitung und innerdeutscher Widerstand», *Hitlerflüchtlinge [...]* s. 260

220 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 186–189

221 Etterpå skulle han etter eget ønske delta i den administrative ledelsen av det store Moskva–Volga prosjektet. Alfred Deter skulle fortsatt brukes i utenlandsarbeidet.

blandet inn i to dramatiske begivenheter, som ytterligere understreket behovet for de store politiske endringene som skulle komme.

Kapittel 3

Starten

Du weisst, was wir wollen, wie es gemacht wird, du hast Erfahrungen. Du kennst viele Seeleute, Eisenbahner und Funktionäre und hast damit alle Voraussetzungen, eine internationale Kampforganisation aufzubauen, die nichts mit der Sowjet-Union als Staat, nichts mit einer legalen Partei zu tun hat. Deine Partei ist illegal. Deine Parteiführung ist einverstanden.

«Maxim»²²²

Da Kominterns 7. kongress i 1935 lanserte folkefrontpolitikken i sin fulle bredde, hadde situasjonen allerede vært overmoden for disse endringene i over et år. I mange land var folkefronten forlenget lansert. De lokale RFO-organisasjonene var enten avvirket eller under avviking. ISH var under avviking, men ennå ikke formelt lagt ned. ISH ønsket en sammenlutning med ITF, men det var situasjonen ennå ikke moden for.

Det var ikke bare politiske grunner til at ISH kom iveien for den politiske nyordningen. Det viste seg at Hitler ikke var noen døgnflue, men at nazistene systematisk utviklet den tyske stat til et mønster som ingen hadde kunnet forestille seg. Det hadde vært mange i KPD som i 1933 trodde at Hitler bare ville holde seg ved makten noen måneder, et år, kanskje noen få år. Istedet for et vaklende regime, som kanskje kunne fjernes med en generalstreik som «Kapp-Putsch» i 1921, oppsto det et dynamisk maktapparat, som stadig tok pusten fra sine motstandere ved å flytte grensene for sin innflytelse. Det prøyssiske statspolitiet ble omformet til Gestapo, konsentrasjonsleire ble opprettet, opposisjonelle, ikke bare til venstre men også kristne og liberale forsvant inn i fangehullene. KPD, som i over ti år hadde utviklet illegale og konspirative arbeidsmetoder, opplevde å få revet opp hele sin organisasjon. Et helt nytt middel som Gestapo viste seg å utnytte med stort raffinement, var bruken av «Ver-

222 Sitert etter Ernst Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 207.

trauensmänner»²²³. For nordmenn flest var dette et spill som nesten ingen hadde hørt om før 1940. Men hva med kommunistene?²²⁴

Den vanskelige illegaliteten

Innenfor den kommunistiske bevegelsen var det selvsagt en viss tradisjon for illegalt eller konspirativt arbeide. Både Marx og Engels hadde lagt vekt på dette i forskjellige sammenhenger. Forfølgelsen av revolusjonære etter revolusjonsforsøkene i Tyskland og Frankrike i 1848–50, hadde tvunget mange opposisjonelle, ikke bare kommunister, til å utvikle konspirative arbeidsmetoder. Men særlig de russiske sosialdemokratene, som hadde arbeidet i lange prioder under jorda, hadde innarbeidet sikkerhetsrutiner i sitt daglige arbeide på en mer omfattende måte enn sine kolleger i vest.

Hvilke forestillinger hadde norske kommunister om slike arbeidsformer? Det er rimelig å anta at de mange streikene etter 1918 må ha betydd en viss skolering i diskresjonens kunst. Det har sikkert også ligget enkelte tradisjoner i minner fra den politiske tilstramming som fulgte etter at Thranebevegelsen var slått ned i 1851. Det eksisterte hemmelige selskaper av opposisjonelle også i Norge i tida etterpå. Men vi vet lite om dette, og det er ikke sannsynlig at slike minner var levende så lang tid etter. Det norske samfunnet var åpent, og det preget også kommunistene. Et eksempel belyser dette.

På NKPs 3. landsmøte i 1929 var hovedsaken å forberede partiet på ny krig og fascisme. Vi har sett hvordan partiet la om sine analyser og sin politikk i et tidligere kapittel. Det ble i denne forbindelse også vedtatt at medlemmene skulle innstille seg på illegalitet. Men hva ble faktisk gjort med dette? En ting ble iallfall iverksatt: Navnene på de nyvalgte sentralstyremedlemmene ble ikke offentliggjort. Men utover dette tiltaket er det ikke lett å se at partiet iverksatte spesielle tiltak. Partiet brukte i utstrakt grad posten for å kommunisere med sine medlemmer. Opdagelsespolitiet kunne bare snappe opp brev for å holde seg orientert.²²⁵ I midten av juli

223 I denne avhandling stifter vi ved flere anledninger bekjentskap med «V-männer», eller «Spitzel», som var en mer vanlig betegnelse.

224 Politiets bruk av «Vertrauensmänner» har lang tradisjon i Tyskland. Ifølge E. H. Cookridge: *Gehlen – Spy of the Century* (s. 214) ble det for første gang systematisk og i stort omfang tatt i bruk av den prøyssiske «Nachrichtdienst» mot Østerrike foran den tysk-østerrikske krig i 1866, under ledelse av Wilhelm Stieber.

225 Opdagelsespolitiet og Centralpasskontoret foretok postkontroll, og sendte kopier av aktuelle brev til Generalstabens Efterretnings- og Utenriksavdeling. Disse etatene korresponderte med tilsvarende etater i andre land. Opdagelsesarkivet ved

1929, altså ca. et halvt år etter landsmøtet, snappet Opdagelsespolitiet opp et brev fra Alf Amble, som var ansvarlig for sjømannsarbeidet før Arthur Samsing kom fra Tyskland. Brevet var til John Pettersen, norsk sjømann på et skip i Arkhangelsk, som var nyinnmeldt som medlem. Med i brevet lå hans partimedlemsbok, en bestillingsliste på forskjellig kommunistisk litteratur, siste nr. av «Den internasjonale sjøtransportarbeider», en celleavis fra Oslo sjømannscelle, en månedsberetning fra «Sjømennenes landsfraksjon» (dvs. kommunistene i Norsk Matros og Fyrbøterunion), en anbefaling fra NKPs sekretær Ottar Lie i forhold til «våre broderpartier» (ang. evt. medlemskap), og ikke minst en «posisjonsliste» over NKPs samtlige sjømannskontakter med personnavn og skipsnavn. I tillegg oppga Amble navnene på medlemmene i styret i Oslo sjømannscelle, og ga en kort instruks for arbeidet til sjøs.²²⁶

Dette var altså ingen glipp? Var dette virkelig rutine for et parti, som fem måneder tidligere hadde vedtatt å forberede seg på illegalitet? Ja, det ser slik ut. Posisjonslistene gikk rutinemessig ut til samtlige skipskontakter. Selvsagt til stor glede for generalstabens etterretningsavdeling. Dette var helt vanlig arbeidsmåte for partiet, ikke bare i sjømannsarbeidet. En noe øket bevissthet om spørsmålet kan illustreres med et brev skrevet av Arthur Samsing i 1931. Istendenfor navnet på mottaker, har han skrevet «Kamerat Sarpen» øverst på brevarket, men også her er mange detaljer vedrørende virksomheten åpent beskrevet.²²⁷

Det er rimelig å anta at de kommunistiske sjøfolkene har vendt seg til en større grad av illegalitet enn de hjemlige partimedarbeiderne, utfra sin mye større internasjonale kontaktflate. Takket være Hamburg-politiets nitid overvåking av sjøfolkene i byen, har vi et slående bevis på det. På et havnemøte i Altona i 1931, holdt lederen for de skandinaviske sjøfolkene en tale hvor han uttrykkelig gjorde oppmerksom på at hans navn ikke måtte nevnes. Denne lederen var sannsynligvis Arthur Samsing, som etter hvert hadde fått betydelig erfaring med politiet.²²⁸

Oslo politikammer, som var landsdekkende, ble ødelagt i 1940, men noe av korrespondansen kan gjenfinnes i arkivene til andre politikamre, i militære arkiver i Norge, og dels i andre land. Særlig gjelder det samarbeidende etater i de nordiske land. Jeg skal komme nærmere tilbake til dette.

226 Eske 359, Genst. IV, Riksarkivet.

227 Samsing oppga derimot navn på en annen kommunist i brevet. Fra Arthur Samsing, Internasjonal Sjømannsklubb til «Kamerat Sarpen», Oslo 1.6.31, Eske 323, Genst. IV, Riksarkivet.

228 Fra en politiberetning av 12. januar 1931 om et internasjonalt havnemøte 10. januar 1931 i forsamlingshuset «Vaterland» i Hamburg-Altona. Brev fra Erich Nase til LB.

Et tredje eksempel er et brev som Martin Hjelmen skrev til Leif O. Foss, NKPs faglige leder, i 1934. Bortsett fra at brevet er skrevet på engelsk, er innholdet detaljert vedrørende organisatoriske forhold med mange navn, samt med den uunnværlige posisjonslisten.²²⁹ Dette var altså ISH-praksis over et år etter at KPD var tvunget i illegalt eksil. Av dette kan vi slutte at stilen og metodene i NKP og det norske kommunistmiljøet var nokså åpene og tillitsfulle. Svært lite av dette kom til å endre seg for partiet NKP fram mot 1940. En politirassia mot partiets lokaler i 1938, med utgangspunkt i den ulovlige vervevirksomheten til borgerkrigen i Spania, førte til at politiet fikk tilgang til såvel medlemslister som intern korrespondanse. Ennå så sent som etter aprilfelttoget i 1940, var det en uttrykt målsetting for partiets offisielle politikk å beholde organisasjonen legal så lenge som mulig. Det er ingenting som tyder på at NKP som parti gjorde noen alvorlige forsøk på å forberede illegalitet, eller illegalisere deler av sin virksomhet, før partiet som det første norske partiet ble ærklært ulovlig av Reichskommissar Terboven 16. august 1940.

Men andre kommunister levde illegalt i Norge allerede fra 1933. Det var et lite antall tyske kommunistiske og sosialdemokratiske flyktninger, som etter hvert søkte seg et fristed i Norge via Danmark og Sverige.²³⁰ Noe betydelig innslag ble de aldri, og de flyktningefiendtlige kretsene i Norge blåste opp deres betydning ut over rimelig dimensjon. De norske hjelpeorganisasjonene legaliserte etter hvert de fleste flytningene, og det var antakelig kun noen 10-talls illegale tyske flyktninger i landet før 1940.²³¹ Av dem var noen sentrale partifunksjonærer, som stadig var på reise for å utføre forskjellige partioppdrag. Når de oppholdt seg i Norge ble de huset av norske kommunister. Det ser ikke ut til at mange av dem spilte noen aktiv rolle i forhold til NKPs holdning til konspirative arbeidsmetoder.

I en spesiell gruppe for seg kom Wollweber, som fra 1936 etablerte

229 Legg merket «Wollweber, Foss, Hjelmen», eske 215B, Genst. IV, Riksarkivet.

230 Einhard Lorenz har vurdert foreliggende kilder og litteratur om hvor mange personer som flyktet til Norge fra nazismen i sin bok *Exil in Norwegen* s. 105–111. Hans konklusjon er at det eksakte tall ikke lar seg fastslå, men at det kan ha dreid seg om rundt 2000 personer totalt (1933–40). Av disse kan ca. 500 plasseres i gruppa jødiske flyktninger, mens gruppa av ofre for annen religionsfølgelse er vanskeligere å anslå. Ved det tyske overfall 9.4.40 er antallet politiske flyktninger anslått til ca. 390. Usikkerhet ved anslagene endrer ikke på at man trygt kan anslå antallet rene KPD- og SPD-flyktninger som svært lavt.

231 Lorenz gir ingen oppgave over illegalister blant flyktningene. Anslaget er basert på min vurdering, og er bare ment for å angi hvilken størrelsesorden det er snakk om.

sin hovedbase i Oslo.²³² Wollweber var stadig på reise mellom nord-europeiske byer for å bygge opp sin organisasjon, og han hadde stadig tilreisende trafikk fra forskjellige ledd i organisasjonen. Alt dette arbeidet ble gjennomført etter strenge illegale prinsipper. Hans første norske medarbeidere fikk pålegg om å melde seg ut av NKP, og å bryte all offisiell kontakt med partiet. Dette var ikke bare for å sikre den nye organisasjonen mot det åpnere NKP, men også for å hindre at den nye organisasjonens kommende virksomhet skulle bli belastende for partiet. Det skulle vise seg at dette var et forutseende tiltak. Samme praksis ble innført overfor det offisielle og illegale tyske flyktningsmiljø. Personkontakter, vennskapelige forbindelser og sosiale omgangsformer ble avbrutt uten forklaring, noe som også skulle komme til å skape vondt blod og personlige motsigelser i det lille eksilmiljøet.

Man skulle kanskje vente at etableringen av strenge illegale arbeidsmetoder i et relativt sett aktivt miljø av personer i utkanten av NKP, ville smitte over på partiet. Det ser ikke ut til å ha skjedd. Ettersom utbruddet av Andre verdenskrig nærmet seg i Europa under folkefrontperioden 1935–39, ble retten til «normal» politisk legalitet et sterkt element i partiets politiske selvbylde. Senere, under den tysk-sovjetiske ikke-angreps pakt og vinterkrigen i Finland, kom det svenske, danske og norske kommunistpartiet under sterkt press og sto overfor krav om forbud. Ennå så sent som sommeren 1940 kjempet NKP for sin legalitet, og det var utvilsomt mange i partiet som trodde at den tysk-sovjetisk pakt ville bli langvarig og gi beskyttelse.

Arrestasjon, infiltrasjon og kidnappingsforsøk

En av konspirasjonens grunnprinsipper var å holde et skarpt skille mellom legale og illegale personer. En illegal person var som flyktning avhengig av hele tida å iverksette nødvendige forberedelser for å sikre seg gode reisepapirer, gode passforfalskinger, og gjennomarbeidede falske identiteter. Han kunne bare unntaksvis omgå kjente og offisielt tilmeldte flykninger, siden det var grunn til å vente at disse var under politiovervåking i alle nordiske land. Vi vet idag at denne frykten var vel begrunnet, og at tysk politi ble holdt underrettet. Imidlertid opererte tysk politi også direkte i de skandinaviske land. Det samme gjorde det tyske militære etterretningsvesenet Abwehr, og flere andre tyske institusjoner.²³³ Etter

232 Om etableringen, se senere i dette kapittelet.

233 Den store politireformen i Tyskland i 1936 førte til at det prøyssiske statspolitiet Geheimes Staatspolizeiamt (Gestapa) ble slått sammen med de tilsvarende eta-

hvert ble nazistatens etterretningsvirksomhet i utlandet preget av en omfattende parallellorganisering, hvor konkurranse om etterretninger ble et viktig element i striden mellom etatenes innflytelse i statsstrukturen.²³⁴

Den tyske utenlandsspionasjen skjedde også som infiltrasjon i flyktningemiljøet. En vanlig metode var at arrestanter i Tyskland ble truet eller tilbudt lettelse hvis de utga seg som flyktninger.²³⁵ For å motvirke slike tiltak gjennomførte flyktningeorganisasjonene etter hvert obligatoriske avhør og godkjenningrutiner for nye flyktninger. Men det viste seg at det ikke var godt nok. Noen virkelig sikkerhet hadde ikke de illegale flyktningene så lenge flyktningeorganisasjonene var store og åpne, og alle kjente alle.

Spesielt ille var det for Wollweber, som måtte pendle mellom en halvlegal ISH-rolle og en illegal partilederrolle. I den ene funksjonen ble han et trekkplaster for oppmerksomhet på grunn av sin halvoffisielle rolle med kontakt med f.eks. danske fagforeningsfolk og det internasjonale sjømannsapparatet, i den andre skulle han minst av alle dra noen oppmerksomhet mot ledelsen av KPDs motstandsarbeide i Tyskland. Det var en særdeles lite gunstig kombinasjon, og året 1934 kom til å demonstrere dette med all mulig tydelighet. Ved to forskjellige anledninger kom det nesten til å gå galt.

Møtene i Moskva høsten 1933 hadde tatt den reelle beslutning om avvikling av ISH. Organisasjonens sekretariat skulle overføres fra København til Antwerpen, og det skulle legges en plan for å utvikle samarbeidet med ITF med tanke på sammenslutning. Inntil det var gjennomført skulle ISH drives videre på sparebluss. Det var flere hensyn som tilsa en overflytting til Antwerpen. I byen lå den best utbygde interklubben utenom Leningrad, og skipstrafikken var betydelig større enn i København. I

tene i de øvrige delstatene til Geheime Staatspolizei (Gestapo). Fra da av var det på polisiden kun Gestapo og Kriminalpolizei som var i virksomhet i utlandet. Auswertiges Amtes (UD) hadde også sitt eget etterretningsapparat, som var svært aktivt i Norge. Nazipartiet hadde også sitt eget utenriksapparat.

- 234 Et sentralt trekk i tysk okkupasjonspolitikk i Norge skulle nettopp bli denne striden mellom marinens, nazipartiets, Utenriksdepartementets og Rikskommisariatets interesser. Se Helge Paulsen: *Terboven i konflikt med Kriegsmarine* (1977), i serien *Norge og den 2. verdenskrig* og Magne Skodvin: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge fram til 25. september 1940* (1956).
- 235 Wollweber beskrev flere forsøk på å trenge inn i emigrantmiljøet i København. Et av dem var da den tidligere leder i det tyske Enhetsforbund Martin Holstein, våren 1934 kom med skip fra Tyskland som «flyktning», og forsøkte å få oppgaver i tilknytning til ledelsen av Abschnitt Nord/KPD. Senere ble det påvist at han kontaktet Gestapo i Hamburg. *Lebenserinnerungen* s. 194.

København var situasjonen utrygg,²³⁶ hvilket begivenhetene snart skulle demonstrere. Men det har nok også spilt en viss rolle at den geografiske avstanden til ITFs hovedkvarter i Amsterdam var kort, og gjorde det mulig å etablere et nærmere samarbeid med tanke på den ønskede sammenlutning.

De praktiske tiltak vedrørende overflyttingen og de videre planene for tilnærming med ITF skulle drøftes på en konferanse i Antwerpen så snart den danske sjømannsstreiken var slutt. I de første dagen av mai 1934 fikk Wollweber ordre om reise til Antwerpen for å sikre gjennomføringen av konferansen.²³⁷ Av sikkerhetsmessige grunner ble reisen lagt via Harwich i England, og med seg på reisen fikk han Leif O. Foss fra Norge og en av de danske sjømannslederne.²³⁸ Ved avreisen fra København var ekstra sikkerhetstiltak satt i verk, og man unngikk å gå på toget til Esbjerg i København. Avreisen skjedde under tidspress, hvilket skulle forklare at Wollweber, som fortsatt oppholdt seg illegalt i Danmark, måtte reise på et dårlig forfalsket norsk pass. Imidlertid var politiet i Harwich tipset på forhånd, og ved ankomsten i Harwich 8. juni 1934 ble Foss og Wollweber arrestert, og nektet innreise. Istedet for å kunne fortsette reisen til Antwerpen, ble de satt på første båt tilbake til Esbjerg.²³⁹ Situasjonen var dermed blitt ytterst prekær for Wollweber. Ved tilbakekomsten var det å vente at dansk politi hadde utvisningssak klar. Wollweber forteller i sine erindringer, at skipets besetning, som var tilsluttet ISH, ble informert

236 Fra årsskiftet 1933–34 merket Wollweber at han ble skygget når han forlot ISH-kontorene i Vesterport, og at situasjonen generelt var blitt utrygg. Forhør med svensk politi, 7.9.41. R 70, UDs arkiv, Stockholm.

237 *Lebenserinnerungen* s. 195

238 Wollweber oppgir selv at det var Richard Jensen (*Lebenserinnerungen* s. 197), mens Erik Nørgaard hevder, formodentlig med Richard Jensen som kilde, at det var Otto Melchior (*Truslen om krig* s. 111). Leif O. Foss har ikke etterlatt seg erindringer eller andre opplysninger som kan avgjøre saken.

239 En rapport om saken ble sendt norsk politi, fordi Wollweber hadde reist på falsk norsk pass. Av rapporten framgår at britisk politi umiddelbart satte seg i kontakt med dansk politi. Med rapporten ble sendt kopi av en beslaglagt rapport om sjømannsarbeidet i Norge, skrevet av Martin Hjelman 30. mai 1934. Dokumentet må ha blitt funnet ved ransaking av enten Foss eller Wollweber. Dokumentene ble oversendt kaptein Holtermann i Generalstabens etterretningsavdeling av fremmedkontrollen 18. august 1934. Ekspedisjonen ble funnet i arkivet til generalstabens etterretningsavdeling, som i alle slike saker fikk kopier fra Oslo Opdagelsespoliti. Legg merket «Wollweber, Hjelman, Foss», eske 215 B, Genst. IV, Riksarkivet. 21. august sendte Oslo politikammer ut et sirkulære om Wollweber og andre tyske kommunister. «Notat Ang. Ernst Wollweber», Oslo 23.11.48 signert «RA», P 10.231, OVS.

om at deres internasjonale sekretær var under fangetransport til Esbjerg. I Esbjerg lyktes det i full fart å samle folk utenfor politistasjonen. Det likte politiet dårlig, særlig fordi det var flere av de samme sjøfolkene og havnearbeiderne som hadde utfoldet stor aktivitet under sjømannsstreiken i byen noen få uker tidligere. Stemningen ble igjen nervøs. Politiet valgte å løse problemet ved å sette Wollweber på toget til København med politivakt, isteden for å avvente utvisningssak fra København. Ved ankomsten i København lyktes det å komme seg unna.²⁴⁰ Dermed var utvisning avverget. Wollweber meldte seg selvsagt ikke for politiet i København. En utvisning til Tyskland hadde vært en sikker vei i døden.

På tross av den nærmest mirakuløse slutten på affæren var det klart at Wollweber var kommet i søkelyset. Om det var tysk eller dansk politi som hadde tipset politiet i Harwich ble ikke klarlagt.

Men dramaene sto i kø for Wollweber. Inntrykkene fra den overraskende vending som saken hadde tatt i Esbjerg, hadde neppe fått anledning til å synke innen han og Leif O. Foss åpnet morgentavisene på toget fra Korsør, og leste om et dramatisk kidnappingsforsøk på åpen gate i København 1. juni.²⁴¹ Den tyske flyktningen Franz Vogel var blitt presset av ukjente gjerningsmenn inn i en bil på åpen gate i København. Senere klarte han å rive seg løs, og løpe inn i en forretning, hvor han gjorde ansøkning. Gjerningsmennene, som presenterte seg som politi, løp etter. Men det lyktes å få varslet kriminalpolitiet, som etter en stund kom til. I første omgang lot de gjerningsmennene gå, og arresterte Vogel istedet. Dette ble imidlertid Vogels redning. Som illegal flyktning ble han idømt en kortere fengselstraff og utvisning, men han ble i det minste reddet fra å bli transportert til Tyskland.²⁴²

Det skulle senere vise seg at det var Horst von Pflugk-Harttungs «firma» Continental i Vesterport som hadde dratt i trådene under aksjo-

240 Kanskje er forklaringen på denne overraskende løsningen at henvendelsen fra britisk politi ikke var nådd Esbjerg før skipets ankomst. Reisen fra Harwich, og fra Esbjerg til København foregikk uten pass overhodet. Erik Nørgaard gir (*Truslen om krig* s. 111) en litt annen framstilling, men han bygger antakelig på den forklaring som Wollweber ga under politiforhørene i august og september 1941. Her fortalte Wollweber blant annet at hans pass ble beslaglagt av politiet i Esbjerg, og at han faktisk fikk det i retur av politiet, da han pr. brev opplyste om at han hadde reist til Sovjet. Denne historien ble oppkonstruert av Wollweber etter arrestasjonen i Sverige. Vi vet fra britisk politi at passet ble beslaglagt i Harwich, men for Wollweber var det et poeng å dempe episoden i Harwich ned mest mulig overfor svensk politi.

241 *Lebenserinnerungen* s. 200

242 Han ble utvist til Sovjetunionen.

nen. Continental hadde etablert seg i Vesterport for å kunne avlytte den sovjetiske handelslegasjonens lokaler, men hadde også bygd ut kontakter til dansk politi og dansk nazimiljø. I 1938 ble Pflug-Harttungs etterretningssentral avslørt og mange av dens kontakter blottlagt.²⁴³

For Wollweber var aksjonen mot Franz Vogel illevarslende. Vogel hadde nettopp overtatt Wollwebers partifunksjoner i Abschnitt Nord/KPD, og han hadde anvendt seg av et falsk pass lydende på navnet Kuhlmann.²⁴⁴ Dette passet hadde Wollweber brukt selv flere ganger. I tillegg var Franz Vogel av utseende ikke ulik Wollweber. Det var nærliggende å slutte at aksjonen var rettet mot Wollweber, og ikke Vogel. Man hadde altså hadde tatt feil person.²⁴⁵

Gestapo hadde ikke lyktes i å få tak i Wollweber, men ledelsen i Abschnitt Nord/KPD var revet opp. København var ikke lengre trygt som tysk motstandssenter.²⁴⁶ I stedet tok han for en kort tid opphold i Sverige, mens EKKI i Moskva ble varslet.²⁴⁷ 2. juli ba den tyske representant i EKKI om øyeblikkelig innreisetillatelse for Wollweber til Sovjetunionen.²⁴⁸ Et par uker senere senere gikk Wollweber om bord på den sovjetis-

243 Det ble i 1945 dokumentert i Sverige at svensk politi hadde blitt orientert av dansk politi i 1938 om at Pflug-Harttung hadde et svensk kontaktnett. En av hans kontakter var den senere byråinspektøren i Statens utlänningskommission Robert Paulson, som i desember 1944 ble arrestert for spionasje. Han fikk en mild dom i 1946 for å ha utlevert opplysninger om flyktninger til Gestapo. Sandlerkommissionens arkiv, Vol. F 1:2, Riksarkivet i Stockholm.

244 «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlasse Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

245 Wollweber var ikke i tvil, og hans vurdering var nok riktig. Planen hadde vært å bringe han i bedøvet tilstand til det tyske skipet «Holstenthor», som lå i København, for avlevering til politiet i Hamburg. Wollwebers beretning, s. 26. Franz Vogel hadde vært på veg til et møte som Kurt Beiling egentlig hadde anmodet Wollweber om. Det spesielle med Kurt Beiling var at han levde sammen med Herma Krebs, Richard Krebs kone, som høsten 1933 var blitt arrestert på et oppdrag i Hamburg. Beiling og Herma Krebs ble sett på som suspekter i emigrantmiljøet, og kidnappingsforsøket ble tatt som det endelige beviset på deres samarbeid med Gestapo. *Lebenserinnerungen* s. 195.

246 «Et videre illegalt arbeide i København var dermed vanskeliggjort («erschwert»), og jeg fikk ordre av kamerat Losovskij om å komme til Moskva.» Wollweber i «Lebenslauf», til SUKPs kaderavdeling 4.3.45, 495-205-8628 Komintern, Moskva.

247 26.7.34 henvendte en representant for EKKI seg til sentralkomiteen i SKP og ba om omgående bekreftelse fra Otto Kühne i Abschnitt Nord/KPD om Wollweber måtte forlate landet. 495-205-8628, Komintern, Moskva.

248 «An die Genossin Stasowa». Fra Fritz Heckert 2.7.34, 495-205-8628, Komintern,

ke damperen «Oka», og ble fraktet til Leningrad.²⁴⁹ Den avvikling av hans oppgaver som var planlagt ett år tidligere var gjennomført, om enn på en mer dramatisk måte enn ønsket. I Leningrad ventet en post som leder av den internasjonale sjømannsklubben, i samarbeid med Arthur Samsing. I Leningrad skulle han også treffe den unge norske kommunisten Ragnhild Wiik, som kom til å spille en sentral rolle i de neste fem årene av hans liv.

Begynnelsen: Samtale med «Maxim»

I Richard Krebs bok kan man lese mye om Wollweber, men ingenting om Wollweber-organisasjonen. Krebs ble arrestert høsten 1933 i Hamburg, og antakelig omgående rekruttert av Gestapo.²⁵⁰ Omfattende arrestasjoner i Hamburg høsten 1933 ble satt i samband med arrestasjonen.²⁵¹ I august 1937 dukket han opp i København, og forsøkte å trenge inn i det kommunistiske miljøet. Han ble imidlertid avvist, og forsvant til USA.²⁵²

Moskva.

- 249 Det praktiske arrangementet rundt den raske avreisen ble ordnet av formannen i det danske sjømannsforbundet Georg Hegner, og Ernst Lambert i ISH. *Lebenserinnerungen* s. 202.
- 250 Tidspunktet er noe usikkert. Krebs antyder at han lot seg rekruttere i mars 1934. Tilståelsene kan imidlertid ha startet mye tidligere. Noen klar datering kan ikke skaffes fra foreliggende kilder. Nelles, s. 30 og 39.
- 251 Ifølge Wollweber hadde han fått tilnavnet «Vannfallet», fordi han «sang for Gestapo i alle tonearter», dvs. han fortalte mer enn han visste. *Lebenserinnerungen* s. 194. Richard Jensen skrev i *Frem i lyset* (1946) s. 18, at man hadde absolutt sikre etterretninger på at han opererte som infiltratør blant fangene i tukthuset Fuhlsbüttel. Dieter Nelles dokumenterer i *Jan Valtins «Tagesbuch der Hölle» – Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselsromans der Totalitarismustheorie* ved hjelp av de nyåpnede Gestapoarkivene fra (tidl) DDR at Krebs lot seg rekruttere som Gespao-agent med V-mann navnet «Erika». Hans agentvirksomhet var meget omfattende. Antakelig startet hans virksomhet i fengselet i mars 1934. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* nr. 1, 1994.
- 252 Richard Jensen skrev boken *Frem i lyset* i 1946 som et tilsvarende til Krebs bok, som da var kommet i dansk utgave. Jensen skrev at man forsøkte å isolere Krebs på et landsted i Køge Bugt, slik at hans korrespondanse med Gestapo i Hamburg, som gikk via en konduktør på Mitropa-toget mellom København og Hamburg, skulle bli så vanskelig som mulig. Etter hvert stilte man Krebs overfor valget om å dra til Sovjet eller til Spania, og han valgte da Spania. Imidlertid rømte han fra reisegruppa i Paris, kom seg til England, og endelig med skip til USA, hvor han dukket opp på våren 1938. Jensen sørget for at han ble etterlyst som Gestapo-agent, og etterlysningen ble spredd videre av de skandinaviske sjømannsklubbene i USA. Det omfattende bakgrunnsmateriale, som Krebs nødvendigvis må ha hatt for å kunne skrive boka, ble laget ferdig av Gestapo i Hamburg, og sendt til Krebs i København i dobbeltbunnede kofferter, hvor det ble avfotografert av Jen-

Da Krebs ble aktivisert av Gestapo i august 1937, og forsøkte å trenge inn i kretsen rundt Wollweber, hadde arbeidet med den nye sabotasjeorganisasjonen pågått i 18 måneder, uten at Gestapo hadde lyktes i å avsløre den.

Den vitenskapelige litteraturen som har behandlet temaet og epoken, har høyst uklare forestillinger om når starten var.²⁵³

I rekken av bøker som bygger på disse, er spekulasjonene om tidspunktet ennå mer fantasifulle, fra slutten av 20-tallet til 1933–34. Forfatterne blander sammen virksomheten i ISH og den nye sabotasjeorganisasjonen.²⁵⁴ Wollweber selv gjorde sitt beste for å forvirre. I politiavhørene i Sverige opererte han med flere årstall, vel vitende om at referatene av hans forklaringer også gikk til Gestapo. Imidlertid har det i vel 25 år vært mulig med en nøktern tidfesting av starten fra en annen kilde. Fra slutten av 60-tallet har rettsdokumentene fra den tyske folke-domstolsaken mot Martin Hjelmen og Barly Pettersen vært tilgjengelige i Norge, hvor Hjelmen fortalte at han ble trukket inn i arbeidet i begynnelsen av 1936.²⁵⁵

sens medarbeidere. Krebs gir en helt annen versjon, men Jensens versjon stemmer med Wollwebers. Wollweber opplyser at Krebs lyktes i å hoppe av en buss i Paris, og komme seg inn i den tyske legasjon. Side 29 i *Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD*, Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAPMO, Berlin. Dieter Nelles bekrefter at Krebs var aktiv Gestapo-agent, og at han leverte rapporter fra København. Han gir også en rekke nye detaljer vedrørende Krebs agentvirksomhet i 1937–38, bl.a. at han klarte å innynne seg for ITF i Antwerpen, og dermed lyktes å opptre som agent til sjøs på flere skip. Videre at hans reise til USA var på instruks fra Gestapo. Derimot ser det ut til at Krebs brøt kontakten med Gestapo da han var vel i land i USA. Etter årsskiftet 1938–39 finnes ikke flere rapporter fra «Erika» i Gestapos arkiver. En arrestasjon i 1940 var forårsaket av en tidligere rapport fra Krebs. Nelles, s. 11–45.

253 F.eks. Dallin, Nollau og Weber.

254 Hvor galt man kan ende er når Egil Ulateig hevder at Martin Hjelmens rapport til Leif O. Foss fra 30.5.34 over RFOs skip- og havnekontakter var et ledd i organiseringen av sabotasjeorganisasjonen, og slutter ut fra bl.a. dette dokument at Leif O. Foss og Arthur Samsing var sentrale aktører i sabotasjen. (*Raud krigar, raud spion* s. 40.) Men dette dokument hadde ingenting med oppbyggingen av Wollweber-organisasjonen å gjøre. Det var en organisasjonsrapport over RFOs kontakter, som Wollweber og Foss trengte til det planlagte møte med ITF i Antwerpen, om sammenslutning mellom ITF og ISH. En slik oversikt var et naturlig forhandlingskort. Dokumentet ble beslaglagt av engelsk politi da Wollweber og Foss ble arrestert i Harwich.

255 Mikrofilmen av disse dokumenter ble funnet i SEDs partiarkiv i Berlin (Nåværende SAPMO) av Arne Kokkvold, og brakt til Arbeiderbevegelsens arkiv i Norge ca. 1968–69, hvor de siden har vært tilgjengelige. Denne mikrofilm befinner seg i: Rettssaker, mikrofilm fra IML i Berlin (øst) 9406481 R, Arbeiderbevegelse.

Opplysningene ble satt på papiret i 1944, og var antakelig framkommet etter flere omganger med omfattende tortur. Dette materialet ga også mer enn tilstrekkelig informasjon til å kunne trekke slutningen at den nye sabotasjeorganisasjonen ikke hadde noe med ISH å gjøre.²⁵⁶

Hans Dankaart, som har skrevet om organisasjonens virksomhet i Nederland og Belgia, satte starten til 1933, og dens oppgaver til å omfatte innsmugling av skriftelig materiale til Tyskland, samt skipssabotasje.²⁵⁷

Det er nå på tide å drøfte når det første initiativ ble tatt, og under hvilke omstendigheter det skjedde. Wollwebers *Lebenserinnerungen* er eneste tilgjengelige kilde som gir en beskrivelse av Wollwebers virksomhet i Leningrad og selve oppstarten. Ingen av begivenhetene er datert, så framstillingen kan gi rom for et spenn på over et år, fra oktober 1934 til slutten av 1935. Først da Wollwebers persondossier i Kominternarkivet ble frigitt i 1994 ble det mulig å datere hendingene før perioden.²⁵⁸ I oktober 1934 kom spørsmålet opp om å overføre hans partimedlemskap

sens arkiv i Oslo. Originalen befinner seg idag i Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

256 Dallin og Nollau var opptatt av å levere vitenskapelige argumenter mot kommunismen under den kalde krigen, mens Greve og Ulateig forsøkte å lage populariserte bestselgere i spiongeneren for et bredt publikum. For begge kategoriene var nøkkelbegrepene «kommunist» og «spion». Ingen av dem var interessert i å utforske forskjellen mellom ISH og sabotasjeorganisasjonen, og heller ikke la vekt på å undersøke de indre problemene i motstandsarbeidet og i ISH som la grunnlaget for den nye organisasjonen. Tidspunktet for sabotasjearbeidet ble satt nokså tilfeldig, men alltid tidligere enn det virkelige. Effekten ble at kommunistisk sjømannsarbeide i praksis var ensbetydende med spionasje, og at overgangene mellom de to var mer glidende enn skarpe. En slik tilnærming gjorde det vanskelig å forstå hva som drev det internasjonale kommunistmiljøet framover i årene 1933–40. Nærmest i å tidfeste starten var Heinz Höhne i *Krieg im Dunkeln*, som skriver at «man begynte» i slutten av 1935 (s. 297).

257 Hans Dankaart: *De Organisatie Wollweber in Nederland en België 1933–39*, Amsterdam 1978. I den tyske oversettelse, som Ruth Weihe har vært så elskverdig å overlate meg, s. 9–12. Dankaart blander sammen den innsmugling av materiale som ISH-aktivistene utførte for KPD og for egen regning, i perioden 1933–35, med aktiviteten til noen av de samme personene etter 1935. Dankaarts historiske avhandling er fri for de ideologiske overtoner som preger øvrig materiale.

258 Persondossier «Ernst Wollweber» inneholder dokumenter vedrørende overføring av Wollweber til Leningrad fra Danmark, forespørslers og bekreftelser på hans identitet og partimedlemskap, et 4-siders «Lebenslauf» fra 1945, og et personalskjema fra 1946, som ble satt opp i forbindelse med hans tilbakeføring til KPD. Deler av dokumentene ble frigitt i april 1993. Først 18.4.94 ble restene av dokumentene frigitt. Skriv fra Kiril Anderson av 18.4.94.

fra KPD til SUKP, men uten at det ble fattet noen beslutning om det.²⁵⁹ Spørsmålet om å erstatte Wollweber som instruktør ved interklubben i Leningrad kom opp i midten av 1935. Wollweber skrev i et brev at han har fått beskjed om å komme til Moskva, og ber om næmere opplysninger om tidspunkt. Han spurte også om han kunne ta med seg sin kone, siden det ellers ville kunne bli vanskelig for henne både med bolig og arbeide i Leningrad. Han bekreftet med det at det var snakk om en nytt oppdrag av varighet for ham selv.²⁶⁰ I et brev fra begynnelsen av juni kunne den tyske representasjon ved EKKI informere Wollweber at man hadde funnet en erstatning for ham ved interklubben.²⁶¹ Men en rapport fra 20. august 1935 viser at Wollweber hadde hendene fulle med arbeide i interklubben sommeren 1935.²⁶²

4. november 1935 ga den tyske representasjon sin anbefaling til at Wollweber skulle ansettes som «instruktør for de utenlandske arbeidere».²⁶³ Det sies ikke noe om hvilke oppgaver dette skulle innebære. I en beretning fra 1945 skrev Wollweber at «Im November 1935 wurde ich nach Moskau berufen».²⁶⁴ Dette er den siste opplysningen vi får om hans virke fra hans persondossier i Kominternarkivet. Wollwebers etterfølger i interklubben i Leningrad informerte i 1936 den tyske representasjon i EKKI om at han ikke hadde opplysninger om Wollweber, og henviste dem til sentralkomiteen i SUKP.²⁶⁵ To andre skriv antyder at Wollweber ble trukket tilbake fra Leningrad fordi han var innblandet i fraksjons-

259 Wollweber fylte ut et personalskjema med søknad om overføring 5.10.34. 13.10.34 bekreftet KPDs ledelse ved Heckert hans vita, og anbefalte overføringen. Men kaderavdelingen i EKKI utsatte saken, skriv fra Krajevskij, EKKIs kaderavdeling, til partiavdelingen ved interklubben i Leningrad, 20.10.34. Det ser ut til at saken ble stilt i bero. 495-205-8628 Kominternarkivet.

260 «Werter Genosse», fra Berent», Leningrad 11.5.35, 495-205-8628 Kominternarkivet.

261 Skriv fra Richter til «Behrendt» av 3.6.35, 495-205-8628 Kominternarkivet.

262 Wollweber omtaler spesielt en hektisk periode da det tyske passasjerskipet DS «Stuttgart» ankom byen 20.8.35, og det nazistiske befalet om bord forsøkte å utnytte begivenheten i prpogandistisk øyemed. Episoden er også omtalt i *Lebenserinnerungen*, hvor særlig Arthur Samsings positive rolle ble framhevet av Wollweber. For flere detaljer, se avsnittet «Fra Leningrad til Oslo» på slutten av dette kapittel.

263 «An WCSPS Inobüro!», skriv fra Wilhelm Pieck 4.11.35, 495-205-8628 Kominternarkivet.

264 «Ernst Wollweber. Lebenslauf». Moskau 4.3.45, 495-205-8628 Kominternarkivet.

265 Fra Svitalla til «Deutsche Vertretung beim EKKI», 21.10.36, 495-205-8628 Kominternarkivet.

stridigheter i KPD.²⁶⁶ I en høyt gradert melding fra 1938 blir det kun informert om at man ikke har opplysninger om ham.²⁶⁷ På bakgrunn av disse dokumenter må det ansees som avklaret at Wollweber i november 1935 ble kalt til Moskva fra Leningrad.

I sine erindringer forteller Wollweber at det var Aleksander Losovskij, leder av RFI, som sto bak innkallelsen. I Moskva ble han presentert for en «Maxim», som han i de påfølgende dager hadde en rekke diskusjoner med. Disse diskusjonene endte med at han tok på seg oppdraget med opprettingen av den organisasjonen som senere er blitt knyttet til hans navn.²⁶⁸

Hvem var «Maxim»? «Maxim» hadde hatt som oppgave å ødelegge fiendens transportlinjer under intervensjonskrigene 1918–21. Han var «gammelboljsevik», dvs. partimedlem før revolusjonen i 1917. Han innledet til diskusjon om erfaringene fra matrosoppstandene i Tyskland i 1918, fra forberedelsene til oktoberoppstanden i 1923, og mer generelt om de militære erfaringene etter Første verdenskrig. Spesielt hadde han notert seg at Wollweber engang i 1927–28 hadde skrevet en artikkel om betydningen av å rive opp transportlinjene til eventuelle intervensjonstropper, hvis Sovjetunionen skulle bli angrepet.²⁶⁹ «Maxim» var altså en person som var vel orientert om militære og politiske spørsmål. Den autoritet Wollweber tiller ham tyder på at han må ha vært en høyt betrodd senioroffiser innenfor den sovjetiske sikkerhetstjeneste eller Den røde hær. Stort nærmere kan jeg ikke identifisere ham utfra Wollwebers opplysninger.²⁷⁰

Samtalene fortsatte et par timer hver dag over noen uker på «Maxims» datsja, og hadde ifølge Wollweber karakter av en utveksling av erfaringer. Etter hvert endret diskusjonene karakter, og konsentrerte seg mer om konkrete planer for hvordan dette kunne gjøres. «Maxim» trakk fram Wollwebers mange kontakter innenfor sjømanns- og transportarbeidermiljøene. På slutten av samtalene fortalte «Maxim» at KPDs ledelse var informert om at Wollweber nå skulle begynne arbeidet med å bygge opp

266 Usignert til kamerat Henlin 17.5.36, og notat av Mertens 27.4.36. Det første er påskrevet «Hemmelig», det andre «Fortrolig», 495-205-8628 Kominternarkivet.

267 Men at han ifølge ubekreftede opplysninger befinner seg i landet. «Til informasjon», 26.8.38, merket «Topp hemmelig», og «Priporotskaja», 495-205-8628 Kominternarkivet.

268 Min framstilling her bygger på *Lebenserinnerungen* s. 206 og utover.

269 I *Schlesische Arbeiterzeitung*.

270 Ut fra et metodologisk synspunkt er det svært tvilsomt å foreta en identifisering utfra opplysninger som er så spinkle, og mellom 20 og 30 år gamle.

en «Kamporganisasjon», som ikke skulle ha noen tilknytning til Sovjetunionen som stat, eller til noen legale partier.

Vi får ikke vite noe om eventuelle motforestillinger som Wollweber måtte ha hatt. Det er slett ikke sikkert at han på dette tidpunkt var fremmed for en så dramatisk oppgave. Wollweber hadde demonstrert stort personlig mot og evne til å håndtere en illegal tilværelse. De store politiske problemene i det halvlegale motstandsarbeidet gjennom ISH-apparatet, og det reduserte utbyttet av å drive fagforeningsarbeide i en slik situasjon kan ha motivert han til å ta skrittet fullt ut i militært motstandsarbeide. Samtalene konkluderte med at Wollweber skulle ta en første kontakt med enkelte personer som kunne være aktuelle å rekruttere, uten å komme inn på oppgavene til organisasjonen.

Samtalene fortsatte i Paris noe senere, hvor en konkret arbeidsplan, organisasjons- og ledelsesprinsipper ble utarbeidet. Organisasjonen skulle ledes enten direkte av Wollweber personlig, eller via hans stedfortreder. Organisasjonen skulle bestå av operasjonsgrupper, et forbindelses- og et støtteapparat. Forbindelsesapparatet skulle sikre at medlemmene av forskjellige operasjonsgrupper ikke kom i kontakt med hverandre eller ble kjent med hverandre. Hvert skritt som skulle tas måtte sikres så effektivt som om livet sto på spill. Ingen skulle være medlemmer av noe legalt parti, eller ha en bakgrunn som kunne sette organisasjonen i tilknytning til Sovjetunionen. Økonomiske midler skulle komme fra «Maxim». Forøvrig fikk Wollweber oppgitt en illegal adresse i Paris, som kunne brukes i nødsfall, samt en nødskontakt for kurerkontakt. Ellers var han på egenhånd, og personlig ansvarlig for det han måtte foreta seg. Et år ble satt som tidsfrist til å gjøre organisasjonen aksjonsklar.

Med dette oppdrag ble et nytt kapittel innledet i Wollwebers liv. Han var ingen sentimental mann. Han visste hvilken risiko han løp. Han visste også hvilken livsfare han utsatte dem han trakk inn i organisasjonen for. Selvsagt hadde valget av ham til denne oppgaven å gjøre med hans konspirative talenter. Men i enda større grad hadde det å gjøre med hans politiske forutsetninger og kunnskaper om den fienden som lederskapet i Moskva så som den store nye trussel for Sovjetunionen, Nazi-Tyskland. I Weimar-perioden hadde sovjetlederne også vært redd for krig. Vi har sett at krigstrusselen var en viktig del av bakgrunnen for Kominterns 6. kongress i 1928. Men i kongressens vedtak var også Storbritannia sett på som en stor fare. Med Weimar-Tyskland hadde det vært et visst samarbeid, også på det militære plan.²⁷¹

271 Weimar-Tyskland var den første europeiske stat som anerkjente sovjetstaten

Møtet i Moskva var et utvetydig bevis på at lederskapet i Moskva nå regnet en krig med Tyskland som overveiende sannsynlig. Hvordan en slik krig ville oppstå, og hvilke allianser som ville utvikle seg må ha vært mer usikkert på et så tidlig tidspunkt. Men den tradisjonelle frykten for Storbritannia må ha gjort det naturlig å frykte en allianse mellom denne stat og Tyskland. Japans frammarsj i øst skapte den tredje naturlige alliansepartner.

Å opprette en sabotasjeorganisasjon innebar utvilsomt et element av utenrikspolitisk desperasjon, og var et uttrykk for hvor isolert Sovjetunionen oppfattet seg i 1935. Lanseringen av folkefrontpolitikken sto for døren, og formålet med den var gjennom indre antifascistiske allianser i de vestlige land å skape grunnlag for en antifascistisk statsallianse. Fra 1935 var dette målet for sovjetisk utenrikspolitikk. Innebar det ikke en betydelig risiko for denne politikk samtidig å starte en sabotasjekrig mot Tyskland, Italia og Japan, selv om det skjedde i det skjulte? Hva hvis Tyskland avslørte virksomheten? Hvilke følger kunne det få for mulige allianser med vestmaktene? Vurderte man ikke hvordan slike avsløringer kunne svekke sovjetvennlige kretser innad i de vestlige land? Svarene på disse spørsmål kan først gis når sovjetiske arkiver fra denne tid er åpnet i større bredde enn i dag. Vi må begrense oss til å fastslå at et så desperat tiltak uttrykte betydelig frykt for at folkefrontpolitikken ikke skulle nå fram. Bak det diplomatiske språk og den politiske propaganda, som nok kom til å vekse, lå det en kalkulert risiko: De innerste sirkler i Sovjetunionen hadde innsett at krigen var uunngåelig, og at Sovjetunionen sto alene i en trangt posisjon.

Tyskland fryktet sabotasje, og avsatte tidlig store midler til å bekjempe den. Særlig på skipsfartens område var landet utsatt. Den tyske krigsmarine og handelsflåte ble tatt av de allierte etter verdenskrigen. Det krevde tusenvis av menneskers innsats gjennom mange måneder for å bygge et skip, og byggekapasiteten var sterkt begrenset. Skipsfart var en livsnødvendighet for den tyske opprustning, særlig når det gjaldt malmer, kjemikalier, brennstoff, visse maskinvarer og matvarer. Sivil skipsfart var av strategisk betydning for moderne krigføring, ikke bare for forsyninger, men også for strategiske og taktiske trekk i krigføringen. For eksempel var praktisk talt hele den tyske krigsmarine og hele den tilgjengelige tys-

(Rapallo-traktaten 16.4.22) og ble Sovjetunionens viktigste europeiske samarbeidspartner. Innenfor denne ramme skjedde det også et visst samarbeid på det militære område. Sovjetunionen var ikke invitert til Versailles-forhandlingene i 1918 og undertegnet heller ikke traktaten, som satte strenge bestemmelser for Tysklands framtidige forsvarsmakt.

ke sivile handlesflåte engasjert under invasjonen i Norge i april dagene i 1940. Ingen stormakt var så utsatt på skipsfartens område som Nazi-Tyskland. Det kom også til å bekrefte seg under Andre verdenskrig at mangelen på militær og sivil tonnasje ble en svært viktig strategisk hemsko for Tyskland.

For å senke et skip i krig krevdes store ressurser av våpen, våpenbærere, mannskaper i bakenforliggende ledd, samband osv. For å senke et skip i fredstid trengte man kun noen få, dyktige og ikke minst dristige sabotører. Disse folkene fantes allerede, og Wollweber kjente mange av dem personlig. Som han var de fleste av dem sterkt motivert.

Hvilken sovjetisk institusjon?

Hvilken organisasjon representerte «Maxim»? Det er liten grunn til å tvile på at «Maxim» faktisk har eksistert. Han figurerer både i *Lebenserinnerungen* og i de mange avhørene i svenske fengsler i 1941. Men noe mer om hans posisjon eller bakgrunn får vi ikke vite. Jeg har selv stilt det samme spørsmålet både til den russiske generalstab, russisk UD og til dagens russiske sikkerhetstjeneste. Alle har svart at det neppe finnes arkivmateriale vedrørende Wollweber-organisasjonen i deres arkiver, og ingenting om noen «Maxim».²⁷²

Wollwebers organisasjon har i litteraturen vært knyttet til forskjellige organisasjoner, både Den røde hær, Komintern og den sovjetiske sikkerhetstjeneste. Wollweber har selv fortalt at han i mars 1946 ble «avlevert» til KPD i Berlin av en sovjetisk offiser, og antydnet med det at han hadde stått under militær kommando.²⁷³ En slik tolkning er imidlertid usikker. Sikkerhetstjenesten opererte nemlig etter krigen med militære grader. De fleste som har skrevet om Wollweber-organisasjonen har ment at den sto under Komintern, eller direkte under Stalin selv.²⁷⁴ Noen har

272 En henvendelse til den russiske generalstabssjef i mai 1993 resulterte i at Forsvarsministeriets sentralarkiv samt Generalstabens senter for historisk arkivmateriale erklærte overfor norsk UD at man ved disse institusjoner ikke hadde funnet noe materiale vedrørende Wollweber-organisasjonens virksomhet. Brev fra norsk UD til meg 12.11.93. KGBs arkiver har ikke svart skriftelig på noen henvendelse, men muntelig uttalte arkivsjefen oberst Vladimir Konstantinovitch Vinogradov i en konferanse 19.5.93 at han ikke kunne forstå at dette hadde noe med NKVD å gjøre. Russisk UD gikk så langt at de betvilte at det i det hele tatt fantes noe om organisasjonen i russiske arkiver. Brev fra norsk UD til meg av 9.11.93.

273 «En sovjetisk major var kommet med meg fra Moskva til Berlin. Han hadde oppdraget om, så å si, å avgi meg til Wilhelm Pieck.» *Lebenserinnerungen* s. 321

274 Ifølge Torgrim Titlestad skal Furubotn ha ment at Asbjørn Sunde tilhørte «den

ment at den sto under sikkerhetsministeriet NKVD, selv om ingen av de mange KGB-analysene som har vært offentliggjort har gitt noen slike indikasjoner.²⁷⁵

At Den røde hær kan ha vært den overordnede sovjetiske institusjon er i og for seg ikke urimelig, tatt i betraktning den omfattende desimering som KPD hadde vært utsatt for. Det internasjonale kommunistmiljøet rundt Komintern var preget av politiske rivninger, og ble også utsatt for omfattende utrenskninger i Sovjetunionen etter 1935. Kravene til sikkerhet og konspirasjon må ha gjort en institusjon som Den røde hær vesentlig bedre egnet, sett med sovjetiske øyne. Den røde hær organiserte også andre illegale organisasjoner i Skandinavia i samme periode. Wollweber-organisasjonens organisasjonsform og ledelse var derfor ikke unik. Her er nok å vise til Willi Roms sabotasje- og etterretningsgruppe, som er dokumentert både etter avsløring og politietterforskning i Sverige, og Willi Roms egen beretning. Roms organisasjon, som ikke hadde noen tilknytning til Wollweber-apparatet, forberedte sprengninger av veier og jernbaner fra Norge til Sverige, i tilfelle tysk invasjon i Sverige. Rom ble rangert som oberstløytnant i Den røde hær.²⁷⁶ Wollweber fortalte at «Maxim» var lederen så sent som 1939.²⁷⁷ Det utelukker en rekke ledende militære som ble henrettet i 1937, da utrenskningene rammet Den røde hær med full tyngde.²⁷⁸

Men fra eksempelet Rom vet vi altså at Den røde hær opererte

gruppen som var organisert direkte fra Moskva. Hans gruppe var ikke underlagt Komintern, men kun Stalin.» *Peder Furubotn i kamp, i krig* (1977) s. 59.

- 275 Oleg Gordievski, som er opphavsmann til den omfattende KGB-analysen (*KGB sett innenfra* bind I og II, 1990) og selv har hatt forskjellige stillinger i organisasjonen, har i brev til meg av 21.6.91 beklaget at han ikke kan gi noen opplysninger om Wollweber-organisasjonen. Jeg tolker dette lakoniske svar slik at han ikke vet noe. Wollweber er heller ikke nevnt i verket.
- 276 Rom i intervju med meg 28.7.90. Professor Jan Peters har en artikkel om Rom i *Nordeuropa-Studien*, Sonderheft 7, Greifswald 1978, s. 62–73, under tittelen «Antifascistische Kundschafter in Schweden während des zweiten Weltkrieges». Rom kjente ikke til eksistensen av Wollwebers organisasjon før etter krigen, men mente at den organisatorisk mest sannsynlig var underlagt NKVD, muligens Komintern.
- 277 Forhørene i Sverige.
- 278 Inklusive Jan Karlowitch Bersin, selve nestoren i den sovjetiske militære etterretningsorganisasjon GRU, og hans etterfølger, Semjon Petrowitsch Uritzki. 1936–37 ledet Bersin den sovjetiske militærmisjonen til den spanske republikken. Bersin ble henrettet i 1937, som ledd i Stalins utrensking av den militære ledelse. Det samme gjaldt Uritzki, som overtok ledelsen av GRU i 1935, da Bersin ble beordret til det fjerne østen. Uritzki ble av Heinz Höhne utpekt som den ansvarlige

med sabotasjelignende prosjekter i vesten. Under generalstabens 4. avdeling²⁷⁹ skal det ifølge en forfatter ha hørt en seksjon for «terroraksjoner» i Vest-Europa.²⁸⁰ Roms beretning bekrefter at en slik seksjon har eksistert.

Det er to grunner til at det virker mindre sannsynlig at Wollwebers organisasjon skulle ha ligget under Den røde hær. For det første eksistensen av Roms organisasjon i Sverige, med tett beslektede oppgaver. Det virker ikke sannsynlig at generalstaben la to sabotasjeorganisasjoner til samme område med nokså like arbeidsoppdrag.

Rom mente at Wollweber arbeidet for NKVD. Et direkte bevis for at dette var tilfelle har Wollweber gitt selv. Da han i 1946 ble overført tilbake fra sine sovjetiske oppdragsgivere til KPD, fylte han ut et personalskjema til kaderavdelingen i SUPKs internasjonale avdeling. Der skrev han at han hadde vært til NKVD/NKGBs disposisjon mellom 1935 og 1946.²⁸¹ Det må bety at hans virksomhet har vært innen NKVD, og at han ikke har blitt overført videre til GRU eller andre organer.²⁸² Jeg konkluderer derfor med at «Maxim» var en høytstående offiser i NKVD med ansvar for sabotasjeaktiviteter rettet mot Nazi-Tyskland.

Sommeren 1993 forsøkte jeg uten hell å lokalisere tidligere generalløytnant i NKVD, Pavel Anatolievitsj Sudoplatov, i Moskva. Jeg kjente til Sudoplatov fra en innførsel i Gordievskijs bok om KGB²⁸³, og fra et

leder for Wollwebers sabotasjeorganisasjon. Heinz Höhne: *Der Krieg im Dunkeln* s. 297.

279 Hovedforvaltningen for etterretning (Glawnoje Raswedywatelnoje Upravlenije) i den første tida kun omtalt som Raswedka, senere forkortet GRU.

280 Heinz Höhne: *Der Krieg im Dunkeln* s. 266.

281 Personalskjema for Ernst Wollweber av 4.3.46, 495-205-9628 Komintern, Moskva.

282 I personalskjema fra 4.3.46, opplyste Wollweber at han har stått til disposisjon for NKGB fra 1935. NKGB var det sovjetiske sikkerhetsdepartementet («Folkekommissariatet for statens sikkerhet») i 1941, og fra 1943 til 1946. I skjemaet har Wollweber skrevet en «G» over «V», slik at NKVD ble endret til NKGB. NKGB eksisterte ikke i 1935. Jeg tolker dette slik at det var NKVD – innenriksdepartementet – han sto til disposisjon for fra 1935 («Folkekommissariatet for indre anliggende»). Det framgår av ovennevnte dokumenter at overføringen av ham til NKVD har vært forberedt i god tid før møtet med «Maxim». Jeg kjenner ikke til om det var vanlig at overføring av utenlandske kadre til sovjetiske statsorgan gikk via sikkerhetstjenesten, eller om de også kunne gå fra Komintern direkte til andre organ. Wollweber opplyste imidlertid aldri noe om andre organisasjoner for den periode han sto til disposisjon for NKVD. Det er derfor rimelig å slutte at han i denne tid tjenestegjorde i NKVD. 495-205-9628 Komintern, Moskva.

283 Gordievskij/Andrew: *KGB sett fra innsiden* bind 1, s. 381

parti i Nikolai Khoklovs bok om KGB fra 1960.²⁸⁴ Jeg trodde Sudoplatov var Wollwebers sjef «Maxim», og visste at han var i live. På denne tid satt imidlertid to amerikanske journalister med intense intervjuer med Sudoplatov, som nå er blitt til boken *Den røde terror*.²⁸⁵ Boken bygger i helhet på intervjuer med Sudoplatov, og er støttet av begrenset dokumentasjon. Det framgår av hans bok at Sudoplatov er den første høytstående KGB-sjef som forteller om organisasjonens virksomhet fra et sovjetiske synspunkt, uten å anta rollen som den angrende synder. Han er også den første som gir noen detaljer om Wollwebers virksomhet.²⁸⁶ Jeg skal her kort skissere de opplysninger han gir som er relevante for denne avhandlings tema.

Sudoplatov forteller at NKVD fra begynnelsen av 30-tallet hadde to separate utenlandsavdelinger. Den ene del var den ordinære utenlandstjenesten.²⁸⁷ Det fantes også en annen tjeneste som ble kalt «Kontoret for spesialoppdrag», som var direkte underlagt ledelsen av NKVD. Denne tjeneste skulle utføre sabotasjeoppdrag i utlandet i tilfelle krig, og besto i 1938 av en liten stab på 20 personer i Moskva, og ca.60 illegale agenter i utlandet. Tjenesten ble i NKVD-sjargong kalt «Jasja-gruppa», etter sin sjef Jakov Serebrjanskij, og hadde sitt nettverk i Frankrike, Tyskland og Skandinavia. Nettverket rekrutterte fortrinnsvis fra Komintern-miljøet, men var så hemmelig innad i NKVD at Sudoplatov bare kan gi brokker

284 Nikolai Jevgenivitsj Khokhlov: *I samvittighedens navn* (København 1960) s. 30 o.u. Dansk oversettelse av *Pravo na sovest*. Khoklov var ansatt i Sudoplatovs avdeling i NKVD og hoppet av i Vest-Tyskland i 1957.

285 Jerold og Leona P. Schechter. Jeg antar at KGB skjermte Sudoplatov i 1993, og at utgivelsen av den internasjonale utgaven *Special Tasks* skjer i et visst samarbeid med KGB. Boken ble lansert i Norge i mai 1994 under navnet *Den røde terror*. Sudoplatov var ikke særlig begeistert for dette navnevalg.

286 Hvor pålitelig er Sudoplatov? Jeg antar at Sudoplatovs grunnholdning til sin virksomhet idag, at han fortsatt regner seg som kommunist og ikke har avhopperens tilnærming, betyr at hovedtrekkene i hans beretning er etterrettelig, og ikke er skapt av vestlige forfattere. Når det gjelder detaljene er jeg mer skeptisk, av følgende grunner. For det første framgår det av bokens innledning at KGB har medvirket, uten at det er klart om det kan ha påvirket boken. Jeg opplevde selv å bli hindret av KGB i å få kontakt med Sudoplatov. For det andre er det gått så lang tid at Sudoplatovs hukommelse vanskelig kan ha klart å holde orden på de mange detaljer han gjør rede for. Boken bærer preg av en viss sammenblanding av Sudoplatovs egen historie, kommentarer fra hans sønn Anatoli Sudoplatov, og kommentarer fra Jerold og Leona Schechter.

287 Avdelingens sjef var fra 1934–38 Abram Slutskij. Opplysningen bekreftes av Gordievskij (*KGB [...]* bd. 1, s. 10), som ga avdelingen betegnelsen INO. Sudoplatov: *Den røde terror* (1994) s. 78.

av opplysninger om dets oppgaver og personell. En av nøkkelpersonene var Leonid «Naum» Isakovitsj Eitingon, veteran i Felix Dsjersjinskijs Tsjeka²⁸⁸ fra 1918, i 1930 og 1933 Serebrjanskijs nestkommanderende, og fra 1932 sjef for en instans i NKVD som koordinerte illegale operasjoner i utlandet.²⁸⁹ I 1933 var Eitingon en av NKVDs mest høyt respekterte og dyktige tjenestemenn ifølge Sudoplatov.²⁹⁰ I 1936 ble han sendt til Spania, hvor han ledet geriljaaksjoner bak Francos linjer under navnet «general Kotov», med ansvar spesielt for aksjoner mot jernbaner og flyplasser.

I november 1938 ble Jakov Serebrjanskij og hele hans stab arrestert, som ledd i utrensningene av NKVD. Kontoret for spesialoppdrag ble lagt under Sudoplatovs inspeksjon, og følgelig de nettverk kontoret ledet.²⁹¹ Store nye endringer skjedde etter angrepet på Sovjetunionen. 4. juli 1941 ble Sudoplatov utnevnt til leder av avdelingen for spesialoppdrag, med Eitingon som nestkommanderende, og Serebrjanskij som avdelingsleder.²⁹² I oktober 1941 ble avdelingen omorganisert til NKVDs 2. uavhengige departement, og i februar 1942 omdannet til NKVDs 4. uavhengige direktorat for spesialoppdrag og geriljavirksomhet. Direktoratet fikk ansvaret for NKVDs partisanvirksomhet bak de tyske linjer for resten av krigen, en virksomhet av stort omfang og med betydelig innvirkning på krigens gang.²⁹³

På bakgrunn av disse opplysninger er det grunnlag for å konkludere at det var til denne tjeneste Wollweber ble overført i 1935, og at «Maxim» i 1935 antakelig må ha vært identisk med Jakov Serebrjanskij.²⁹⁴ Wollweber styrker denne konklusjon ytterligere ved å opplyse i 1946 at han da

288 Tsjeka var den første sikkerhetstjeneste i sovjetstaten, og var ledet av Felix Dsjersjinskij. I 1922 ble Tsjeka omorganisert i NKVD.

289 Leonid «Naum» Isakovitsj Eitingon, f. 1.12.99, i 1918 nestleder av Tsjeka i Gommel. Sudoplatov, s. 53.

290 Sudoplatov, s. 54

291 Intervju med Sudoplatov 26.5.94.

292 Serebrjanskij ble fengslet og dømt til døden under utrensningene i 1938, men ble ikke henrettet. Sudoplatov hentet ham ut av fengslet i 1941, da det var sterk mangel på erfarent personell. Sudoplatov s. 148–149.

293 For partisankrigen opprettet dette direktorat i 1942 Den sentrale stab for partisanbevegelsen (Ctentralnyj Shtaab patizanskogo dvizenija – CSPM). Betydelige arkivalia etter CSPM ligger i SUKPs partiarkiver i Moskva, særlig fondene 68,69 og 625 fra selve staben. Stabssjefen, general Panteleimon Kondratievich Ponamarenko (1902–84) har avlevert hele sitt arkiv til fond 625. For studier av partisan-krig under Andre verdenskrig er dette et verdifullt materiale.

294 Sudoplatov omtaler Jakov Serebrjanskij som en imponerende personlighet. Han var intelleuell, jøde, snakket tysk og fransk flytende. Han var imidlertid ikke gammelboljsevik, han hadde hørt til det sosial-revolusjonære partiet inntil 1917. Han

sto til disposisjon for NKVD/NKGBs 4. departement. Fra høsten 1938 er det Sudoplatov som er Wollwebers «Maxim», og det er han fram til krigsslutt. Sudoplatov rydder selv ut all tvil om dette ved en omtale av et møte med Wollweber i Norge i 1938.²⁹⁵ Imidlertid er vesentlige detaljer han gir om Wollweber i denne sammenheng ikke korrekte, og han indikerer dermed at han neppe personlig kan ha hatt mye kontakt med Wollweber.²⁹⁶ Sudoplatov fastholder i intervju med meg at han hadde ansvaret for å innsisere og kontrollere Wollweber fra slutten av 1938.²⁹⁷

Organisasjonen fikk også et navn, «Organisasjonen til forsvar av Sovjetunionen, og mot fascismen». Antakelig ble det bestemt i Moskva.²⁹⁸ Navnet framkom i en rekke avhør av medlemmer av organisasjonen i tyske og svenske fengsler. Gestapo innførte begrepet «Wollweber-apparatet» og Wollweber-organisasjonen», og brukte stort sett denne betegnelsen etter 1941. I 1939–41, og tidvis senere, brukte Gestapo også andre betegnelser, delvis for å knytte organisasjonen til Storbritannia.²⁹⁹

Wollwebers betegnelse tyder på at man i utgangspunktet ikke avgrenset virksomheten til skipsfartens område, men kunne tenke seg andre arbeidsområder. Det var imidlertid sabotasje mot tysk, japansk og italiensk skipsfart som var den sentrale oppgave, fra 1936 også Franco-spansk skipsfart, fra 1938 også polsk, og etter 1939 også finsk.³⁰⁰

Josef Schaap og Ernest Lambert

Det er betydelige kildeproblemer knyttet til å datere Wollwebers første skritt i å bygge opp organisasjonen. I hans erindringer foreligger en beskrivelse, men det er sparsomt med dateringer for 1935–36. I forhørs- og

hadde ledet et attentat mot en sentral tsaristisk politioffiser i Gomel-området før revolusjonen. Intervju med Pavel Sudoplatov 26.5.94.

295 Sudoplatov s. 46–47

296 Han nevner senking av det polske skip «Stefan Batory», som skulle blitt sabotert fra Bergen av fem polske medlemmer av organisasjonen i 1938. Her blander han nok sammen to aksjoner, en fra København og en fra Oslo. Videre nevner han at Wollweber, etter å ha blitt arrestert i Sverige, ble utlevert til Sovjetunionen like før krigsutbruddet i 1941. Wollweber ble imidlertid ført utlevert i 1944, etter svært omfattende sovjetisk engasjement. Begge disse begivenheter er utførlig behandlet senere i avhandlingen.

297 Intervju med Sudoplatov 26.5.94.

298 Men ble ikke nevnt av Wollweber i hans erindringer.

299 «Schaap/Wollweber-organisasjonen», «Schaap/Lambert-organisasjonen» og forskjellige kombinasjoner av disse.

300 Fram til 1941 med noen få unntak, som jeg skal komme tilbake til. Etter 1941 forekom skipssabotasje bare unntaksvis.

tiltaledokumenter for arresterte medlemmer forekommer både dateringer og beskrivelser, men dette materialet kan alene danne grunnlag for misforståelser, alt avhengig av hvilken taktikk den enkelte la opp vis-à-vis sine avhørsledere. De fleste av dem viste seg å være fāmælte under forhør, og særlig gjaldt det de tre mest sentrale.

Wollweber reiste først til Amsterdam, og oppsøkte Josef «Joop» Rimbertus Schaap, som fra 1931 hadde vært leder av interklubben i Rotterdam. Schaap hadde siden 1933 organisert en gruppe innenfor ISH, som smuglet anti-nazistiske trykksaker inn i Tyskland. Et betydelig kontaktnett blant tyske sjøfolk på Nordsjøfarten og Rhinen gjorde dette mulig. Schaap hadde bakgrunn både som sjømann, og havnearbeider i Amsterdam, hadde vært en ledende organisator innenfor ISH siden starten, og hadde gjennom dette arbeidet stått i nær kontakt med Wollweber.³⁰¹

Under Schaaps ledelse hadde ISH-gruppa i Rotterdam spilt en viktig rolle ved å opprettholde noen av de få illegale kanalene til industriområdet i Rhindistriktet. gruppa var relativt stor, og forsøkte å opprettholde kontakt med restene av det omfattende KPD-apparatet i Duisburg, Düsseldorf og de andre industribyene. Sjøtransporten på Rhinen og tilgrensede kanalsystemer var uoversiktlig, og vanskelig for Gestapo å overvåke. En rekke av de sjøfolkene som var engasjert i dette arbeidet, ble senere arrestert av Gestapo. Også tyske kommunister deltok i dette arbeidet, for eksempel Hermann Knüfken, som i 1934 ble arrestert av nederlandsk politi og utvist til Belgia. Senere fortsatte han det samme arbeidet fra Antwerpen, inntil han i 1936 ble ekskludert fra KPD.³⁰² En rekke nederlendere ble senere arrestert og fikk harde dommer for dette arbeidet: Brødrene Peter og Jochem Ruiters, Bouven Ruighaver, Arie Fransen m.fl. og tyskerne Peter Scholzen, Alois Huber med flere.³⁰³

Schaaps organisasjon var en del av et mer omfattende nett som

301 «Joop» Schaap var født 3.5.1899 i Amsterdam, og hadde seilt som kokk og stuert, før han i 1919 gjorde tjeneste i den nederlandske marinen. I 1924 ble han medlem av Nederlands kommunistiske parti, og ble også medlem av partiets distriktsledelse i Amsterdam. I 1929 ble han invitert av det sovjetiske transportarbeiderforbundet på en halvårig rundreise i Sovjet. I 1931 flyttet han til Rotterdam, hvor han også ble medlem av partiets byledelse. Fra dommen mot Schaap i Volksgerichtshof, 2.4.43. Z/C 10467 Bd. 1, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

302 For trotskisme. Anklageskrift mot Peter Ruiters, Der Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof, 24.7.41. Z/C 12902, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

303 Scholzen, Huber og 15 andre ble dømt for høyforræderi av Volksgerichtshof i en enkelt prosess. Dato for dommen er uklar.

med vekslende hell dekket de nordvestlige delene av Tyskland, fra Saarbrücken til Hamburg. I perioder ble området fra Bremen til Hamburg dekket via gruppa i Antwerpen³⁰⁴, mens Scholzens gruppe sikret Rhintrafikken. Rhintrafikken ble vanskelig tilgjengelig etter at Scholzens gruppe ble revet opp i 1934.³⁰⁵ Til spredning inne i Tyskland kom *Rundschau* fra Basel, *Inprekorr* fra Praha, *Die Rote Fahne* fra København, samt diverse andre fra Paris.³⁰⁶

Selv om Schaaps nett formidlet materiale fra forskjellige organisasjonsledd i KPD, var selve nettet bygget opp på oppdrag fra Wollweber i København, via ISHs kontakter. Nesten uten unntak var det sjøfolkene fra ISH som sto for arbeidet.³⁰⁷ Schaap var derfor vel bevandret med erfaringer fra antinazistisk arbeide, og han hadde oversikt over et omfattende nett av kommunistiske sjøfolk.

Wollweber forteller at han oppsøkte Schaap i Amsterdam, og etter en litt løsere samtale spurte ham om han ville bli med i en ny sabotasjeorganisasjon. Schaap var ikke overrasket, men ville ha garantier for hvem oppdragsgiverne var. Wollweber hevdet at oppgaven legitimerte han. Men

304 «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAPMO, Berlin, s. 5.

305 Avhør av Peter Ruiters, Hamburg 5.10.40. Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof – Peter Ruiters. RSHA, Z/C 12902, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

306 *AIZ*, *Gegenangriff*, og andre trykksaker, som Gestapo omtaler som harmløse. I denne første tida hadde KPD spredd sine eksilorganisasjoner ut med en viss arbeidsdeling. Praha dekket Berlin og sørøstlige deler, Paris vestlige, København «Wasserkante». Etter 1935 ble ansvarsdelingen skikkelig organisert med avsnittsledelser i Paris, Praha og København, og inntil okkupasjonen av Tsjekkoslovakia sto denne strukturen ved lag. I Basel var redaksjonen av Kominterns *Rundschau* plassert.

307 Gestapo etterforsket en rekke saker fra 1933 og utover mot 1940, og en rekke saker – hvor et stort antall sjøfolk var involvert – ble pådømt. Rettsmateriale etter sakene i Volksgerichtshof samt politimateriale ligger i Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, og omfatter RSHA, Z/C 12902 (Ruiters m.fl.), Z/C 19265 (illegale skrifter i Düsseldorf), Z/C 10467 Bd. 1 (Makurat, Hölzer, Ruiters, Fichtels, Hoonard, Lehmann, Wouters, Werner, Achille, Vercammen), NJ 17015 (Peter Scholzen, Huber, Kogelchaft m.fl.), NJ 13089 (Scholzen, Sams, Gemüth, Greser, Hirsch, Werner, Müller, Seib, Krauth, Komnetka, Schlaut, Ebling, Frischauf), samt Z/C 39 som i bind fra I til XXIX gjennomgår personvis det belgisk-nederlandske smuglernettet. Sakene er blandet sammen med sakene vedrørende Wollwebers sabotasjeorganisasjon, siden mange av pionerene i Schaaps smuglernet ble trukket med i sabotasjeorganisasjonen fra 1936 av.

Schaap ga seg ikke. Enden på visa ble et arrangement som var typisk for Wollwebers arbeidsstil. Schaap fikk visum til Sovjetunionen, og en avtale med Aleksander Losovskij i Moskva. På kontoret til Losovskij skulle det ligge klar en teaterbillett til operaen, samt returbillett til Amsterdam. Schaap kunne velge om han ville snakke med Losovskij om saken eller ikke. Schaap dro til Moskva, gikk i teateret med Losovskijs billett, og returnerte uten å snakke med noen. Han hadde fått den forsikring han ønsket.³⁰⁸

Nestemann på Wollwebers liste var den lettiske sjømannen Ernest Lambert.³⁰⁹ Lambert hørte til ISH-staben, og hadde arbeidet sammen med Wollweber i København, og senere med Alfred Bem etter flyttingen av ISHs sekretariat til Antwerpen. Hans spesialområde var sjøfarten i Østersjøen, som han kjente som sin egen lomme. Av type var Lambert svært forskjellig fra den utadvendte familiemannen Schaap. Lambert var formet av de politiske og økonomiske forhold i sitt hjemland, hvor fattigdom og undertrykking hadde tvunget kommunistene til illegalt arbeide under svært vanskelige forhold. Typisk nok kom Lambert til det første møte med Wollweber i København som blindpassasjer. Det var nærmest et prinsippsspørsmål for Lambert å reise slik.³¹⁰ Som garvet sjømann ble han fra 1930 knyttet til ISHs sekretariat, og hadde særlig utført kurerarbeide, som han av prinsipp alltid utførte som blindpassasjer. Tross strabaser og slit var han alltid klar til nye oppgaver.

Det var ikke vanskelig å vinne han for den nye oppgaven, skrev Wollweber. Det var adskillig vanskeligere å få han til å forstå de konspirative regler, og enda vanskeligere å overbevise han om at det av sikkerhetsmessige grunner kunne være nødvendig å reise med et ekte pass på

308 *Lebenserinnerungen* s. 209

309 Lambert var mest kjent under dekknavnet Awotin, eller varianter av dette: Avatin, Avortin. Wollweber brukte vekselvis Viktor Awotin og Lambert Awotin. Ernest Alexander Davidovitch Lambert ble født 13.3.1902 i Riga, og flyktet med sin far til Nikolajev i Sovjet da tyske tropper rykket inn i Latvia i 1918. I 1919 gikk han til sjøs i Vladivostok, og seilte deretter som sjømann på alle hav til 1932, ifølge dødsdommen ved Hanseatischen Sondergericht, 12.3.43. Det er mulig at Lambert klarte å «lyve bort» de to årene fra 1930 til 1932 overfor Gestapo. 15.10.39 ble Lambert arrestert av belgisk kriminalpoliti, og i den forbindelsen ble han pass beslaglagt. Ifølge dette passet var siste tur registrert fra Mexico til Le Havre i 1930. Fra «Notat. Lambert-Schaap-organisasjonen», P 10.231 OVS. Det er derfor sannsynlig at Lambert ble tilknyttet ISH-sekretariatet allerede fra starten sommeren 1930.

310 *Lebenserinnerungen* s. 211

første klasse.³¹¹ Lambert fikk oppgaven å bygge opp den nye organisasjonen i Østersjøbyene, mens Schaap – som ble Wollwebers stedfortreder – fikk ansvaret for Nordsjøen.

Ansvarsområde Nord-Atlanteren

Sentrum for den nye sabotasjeorganisasjonen ble lagt til Oslo. I praksis betød det at Wollweber kom til å oppholde seg mest i Oslo, og samle trådene der. En stor handelsflåte og mange aktive kommunister blant sjøfolkene må ha vært viktig for denne beslutning, og ga gode muligheter for illegale kontakter over hele kloden. Den norske handelsflåten var Norges viktigste bidrag i det internasjonale varebytte, og det skulle ikke stor fantasi til for å kunne forutse dens betydning i tilfelle krig. Så var det også en annen viktig grunn. Malmbanen fra Kiruna til Narvik gjorde Narvik til innfallsport til Europas viktigste malmløper, av helt avgjørende strategisk betydning for tysk opprustning. Derfor måtte Narvik stå i tysk politisk fokus, og det var å vente at skipsfarten fra Narvik til Tyskland ble mer og mer intens.

Sist men ikke minst var Norge enklere overvåkingsmessig enn landene på kontinentet. Den militære etterretningstjenesten var kun et lite kontor under generalstabens utenriksavdeling, og overvåkingstjenesten – Opdagelsespolitiet – var fram til 1937 kun en spesialtjeneste under Oslo politikammer, med små ressurser. Det var enkelt å bevege seg illegalt i Norge.

Det var derfor mange og gode grunner for å legge hovedkvarteret til Oslo, og det var ganske sikkert med disse forhold i tankene at Wollweber dro til Oslo for å treffe Martin Hjelmen.

Hjelmen hadde tatt opp trådene etter Samsings tid som leder av sjøfolkenes RFO. I 1934 hadde sjøfolkenes RFO løsrevet seg mer eller mindre fra RFO, og kalte seg nå «Eastern District RFO» i forhold til ISH. Misnøye med NKPs arbeide med RFO kom klart til uttrykk. Misnøye med ledelsen i det nysammenslåtte Norsk Sjømannsfordundet var enda større. Det ser ikke ut til at ISHs parole om å søke allianser med ITF-

311 *Lebenserinnerungen* s. 211. Lambert blir av Richard Krebs omtalt som GPU's mest brutale og kyniske leiemorder på en rekke steder i *Out of the dark*. Dette er en sjofel og høyst urettferdig karakteristikk, som ikke blir rettfærdiggjort i noen kilde. Personen Lambert, slik vi får inntrykk av han gjennom Gestapos materiale, virker snarere jordnær og spontan. Wollweber beskriver han som litt rask og ubetenksom, men som «[...] ein Held auf allen Weltmeeren», «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAPMO, Berlin, s. 23.

foreninger og forbund hadde vunnet noe gjennomslag hos Martin Hjelmen.³¹² Han sto fortsatt på den gamle enhetsfrontlinje.

I Kominterns *Rundschau* polemiserte Alfred Bem på ISHs vegne mot de norske sjøfolkene. Sekteriske tendenser fører til isolering fra massene, og vanskeliggjør enhetsfrontpolitikken. Med bruk av den største elastisitet og taktikk, er det gunstige betingelser for å kunne lykkes, hevdet han.³¹³ Men virkeligheten var anderledes, sett med aktivistenes øyne. RFO-politikken, som de hadde trodd på og ofret seg for, var mislykket, og hadde etterlatt seg bitterhet etter hvert som organisasjonen gikk i oppløsning. Norsk Sjømannsforbund derimot, hadde stor framgang etter sammenslutningen med Norsk Stuert- og Kokkforbund i 1933, og organisasjonsprosenten steg drastisk.³¹⁴ Bem tok året etter æren for framgangen utfra ISHs nye politikk, men dette er mer enn tvilsomt. Det var strategene i Sjømannsforbundet som drev igjennom oppbyggingen og rekrutteringene, mens kommunistene var isolerte og stengt ute fra posisjoner.³¹⁵ Hjelmen selv trakk seg ut av arbeidet og mønstret på Fred Olsens «George Washington» på Australiafart, og kom først tilbake til Oslo tidlig på høsten 1935.³¹⁶ I midten av september fikk han seg arbeide på Rådhusomtå i Oslo. Der jobbet han da han fikk besøk av Wollweber.³¹⁷

Noen detaljer fra møtet får vi ikke av Wollweber. Derimot tegnet han en skisse av personligheten Martin Hjelmen. Ved behandlingen av de alvorligste spørsmål hadde han alltid en uutholdelig ironisk smålatter på lur. Sine personlige anliggende tok han ikke særlig alvorlig. Av natur var han filosofisk anlagt, men turnerte de største praktiske vanskeligheter med sjømannens jordnære innstilling, og dessuten alltid med et smil. Hans type må ha vært nær idealet av en kader i Wollwebers øyne: Sterk og atletisk, ettertenksom og myndig, men framfor alt uavhengig av alle bånd.

312 Rapport fra «Eastern District RFO», 30.5.34. Legg merket «Wollweber, Foss, Hjelmen», eske 215 B, Genst. IV, Riksarkivet.

313 *Rundschau* Nr. 33, s. 2027 1934. «Für die Kampfeinheit der Seeleute und Hafendarbeiter» (av «Shelley»).

314 Rekrutteringen var særlig stor blant fiskere og fangsfolk, hvalfangere og telegrafister. I krigsårene var prosenten nær 100. Fra *Sjømann. Lang vakt*, bind 3 i *Handelsflåten i krig* av Guri Hjeltnes (upubl, mars 1995), ramme s. 225.

315 *Rundschau* nr. 23/1935, s. 1153. «Die Internationale der Seeleute und Hafendarbeiter im Kampf für die Einheit» (av «Shelley»).

316 Statspolitisak 1535/41, melding nr. 2864-41, Riksarkivet.

317 I brev til sin mor 23.9.35 forteller han at han er begynt i arbeide med å legge fundament på Rådhusbygningen. Wollweber nevner at Hjelmen hadde startet som hjelpearbeider på bygg noen tid før han oppsøkte ham i Oslo. Tidspunktet må ha vært rundt årsskiftet 1935/36.

Ingen kone, barn eller kjæreste å bekymre seg for. «I kamp var han hard som det norske fjellet, men deretter filosoferte han gjerne.»³¹⁸

Vi vet at Hjelmen svarte ja på forespørselen, og at han ble bedt om å komme til Amsterdam i januar 1936 for å legge nærmere planer.³¹⁹ Hans ansvarsområde var Nord-Atlanteren.

Ideologiske forberedelser i Amsterdam

Wollweber var hele sitt liv en utpreget ideologiserende type. I sine nedtegnelser gjør han stadig vekk et poeng av betydningen av å bruke sjøfolk og havnearbeidere – tildels også industriarbeidere – til den farligste virksomheten. En viss skepsis mot intellektuelle var åpenbar. Dette hang selvsagt sammen med hans erfaringer fra Tyskland. Intellektuelle var fåtallige og privilegerte, og inntok dermed en tvetydig holdning til kampen mellom arbeid og kapital. Kampen mot fascismen var et ledd i arbeiderklassens frigjøring, og som tysk anliggende var det ingen nasjonal kamp, snarere tvert imot. I utgangspunktet var det også slik for de norske kommunistene som ble med i organisasjonen, men etter okkupasjonen kom det for disse også et nasjonalt perspektiv inn i kampen. Utgangspunktet gjorde Wollweber-organisasjonen til en av de mest ideologiserte motstandsorganisasjoner i Vest-Europa under Andre verdenskrig.³²⁰

Da Hjelmen ble innkalt til Amsterdam var hensikten å klarlegge hvilke ideologiske og praktiske erfaringer arbeidet skulle bygges på. Wollweber hadde tatt seg god tid til å forberede denne side av saken. Vi må anta at han har hatt to helt forskjellige utgangspunkt for dette. For det første var Schaap, Lambert og Hjelmen tre svært forskjellige typer, og ikke uten svakheter i forhold til oppgaven. Schaap hadde markert skepsis i forhold til oppdragsgiverne, og Wollweber hadde blitt tvunget til å bruke flere uker for å legge denne skepsis død. Lambert var lettvinnt i forhold til konspirasjon og illegale regler. Hjelmen var desillusjonert og bitter

318 *Lebenserinnerungen* s. 213

319 Fra anklageskriftet mot Hjelmen ved Volksgerichtshof, 11.12.43. Arbeiderbevegelsens Arkiv, Oslo. Originalen i Bundesarchiv Potsdam, kopi ligger også i Berlin Document Center. Ifølge anklageskriftet forklarte Hjelmen at møtet med Wollweber var helt tilfeldig, og at det fant sted på nyåret 1936. Motivet bak denne nødløgn kan ha vært å fjerne oppmerksomheten fra arbeidsforholdet på Rådhusomtå, hvor Asbjørn Sunde også hadde tatt seg arbeide. Hjelmen identifiserte aldri sin etterfølger «Osvald» – som stadig figurete i Gestapos materiale under dette og andre dekknavn.

320 Under Asbjørn Sundes tid som leder i Norge skulle dette bli dempet adskillig ned.

på nedprioriteringen av RFO-arbeidet. For det andre var det et faktum at oppbyggingen av den nye organisasjonen faktisk skjedde på ruinene av ISH («klasse mot klasse») epokens politikk, og på ruinene av det engang så mektige KPD. Utgangspunktet var i begge tilfelle negativt. Å skape noe nytt måtte bety å legge et nytt grunnlag, både i ideologiens og i den praktiske verdens erfaringer.

Allerede innkallingen til møtene i Amsterdam viser den nye konspirative stil. Wollweber hadde personlig oppsøkt Schaap i Amsterdam, Lambert i København og Hjelmen i Oslo i nevnte rekkefølge, drøftet kort oppdraget, og så forlagt videre diskusjoner til senere. Denne ressurskrevende arbeidsstil skulle bli typisk. Stadige reiser med direkte kontakt fra person til person, stadig kryssing av landegrenser, aldri møter mellom mange personer, aldri lenge på ett sted. Wollweber kunne f.eks. gi en person i oppdrag å reise over lange avstander bare for å gjøre seg kjent med en annen persons utseende, for å forsikre seg mot senere misforståelser. Hans metode for ledelse var aldri å ta lett på uenigheter eller vanskeligheter, men skritt for skritt legge forholdene til rette.

Både Gestapo-materialet og Wollwebers erindringer bekrefter at Amsterdam-møtene fant sted, og hva som ble diskutert.³²¹ Hjelmen ble plassert i en leilighet, og hadde deretter samtaler i flere dager med Wollweber som kom og gikk. Vi må anta at Schaap og Lambert var plassert i andre leiligheter, og at Wollweber pendlet mellom dem. Selv om de tre ganske sikkert må ha truffet hverandre tidligere gjennom ISH-arbeidet, ble de først på et senere tidspunkt introdusert for hverandre i sine nye roller.³²²

Wollweber snakket først om den internasjonale politiske situasjon,

321 Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin, og *Lebenserinnerungen*, fra s. 217 og utover.

322 Av de tre er det kun Hjelmen som har gitt opplysninger om møtene. Vi kan derfor ikke være helt sikre på at de tre ble diskutert med samtidig. Schaap benektet ethvert kjennskap til organisasjonen, og hevdet at han hadde seilt utenriks i perioden 1936–40. Anklageskriftet, Volksgerichtshof, R 60II/76, Bundesarchiv Koblenz. Lambert bekreftet at han hadde vært kontaktet av Wollweber på høsten 1936. Gestapo klarte ikke å fastslå tidspunktene eller rekkefølgen, og hadde kun vage utsagn fra Ragnhild Wiik å holde seg til. Wollwebers erindringer plasserer samtaler med Schaap og Lambert før samtalen med Hjelmen i Oslo. Wollweber må altså ha reist Moskva–Amsterdam–København–Oslo–Amsterdam i perioden november–januar, og i mellomtida skal Schaap ha vært i Moskva. Et så tett program må ha vært på grensen til det mulige å rekke over og indikerer at det kan foreligge feil i mitt resonnement.

og plasserte den nye organisasjonen i forhold til forsvaret av Sovjetunionen. Arbeidsfolk i vesten har ikke anledning til å bruke samme midler som statsapparatene, men er tvunget til å finne andre metoder. En partisankrig må føres. Skip med krigsmateriell må stoppes med sabotasje eller streiker. Kommunikasjonsmidler, lagre, oljetanker, jernbaneanlegg og bruer må ødelegges. Her viste han til T.E. Lawrences arbeider, og Franz von Rintelens bok *The Manhattan Front* som eksempler.

Lawrences store verk om den arabiske partisankrig mot tyrkerne under Første verdenskrig, *Seven Pillars of Wisdom* kom i bokform i 1935, og var blitt gjenstand for stor interesse og presseomtale.³²³ Verket er et av de tidligste forsøk på å utvikle teorier om partisankrigføring, hvor den politiske frigjøringsprosessen blir knyttet sammen med de militære kampformene. Lawrence la særlig vekt på betydningen av angrep på fiendens svakeste punkter, så som jernbaner, bruer, utposter o.l. Den militære oppbygging måtte skje i intim sammenheng med den politiske, og den strategiske offensiven med maktovertakelse kunne først finne sted når forutsetningene var til stede på begge områder. Det er interessant at Wollweber valgte Lawrences utgangspunkt og ikke Kominterns klassiker om væpnet kamp, *Det væpnede opprør*, hvor all oppmerksomhet var lagt på opprøret i maktsentrum, opprørsøyeblikket og maktovertakelsen.³²⁴ Boka var blitt en klassiker i ortodoks revolusjonsteori, og var godt kjent av kommunister og revolusjonære i den vestlige verden, og ble oppfattet som en slags kokebok i den sosialistiske revolusjonens taktikk.³²⁵ Det var imidlertid en bok skapt av 20-tallets politiske tenking i Europa, og perspektivet med den antifascistiske front var ikke behandlet. Militær kamp ble sett på som en teknikk for maktovertakelse, ikke som en langvarig

323 En mindre utgave med tittelen *Revolt in the Desert* kom i 1922.

324 Utgitt av pseudonymet «A. Neuberg» på det ikke-eksisterende forlaget «Otto Meyer, Zürich», i 1928. Forfatterne må søkes innenfor Kominterns og Den røde hærs militærteoretikere. Bo Cavefors forlag, som ga ut boka i 1971 i svensk utgave, har i et ikke-signert etterord hevdet at forfatterne var Kominterns generalsekretær O. Piatnitskij, den tyske kommunisten Hans Kippenberger, Josef Unshlikht, marskalk Mikhael Tukhatsjevskij og Ho-Chi-Minh. I et biografisk verk om Komintern hevdes det imidlertid at «Neuberg» var den finske kommunist Tuure Lehen, f. 1893. Lehen ledet Kominterns militærpolitiske apparat under navnet Alfred Langer/A. Neuberg. Etter 1930 ledet Lehen OMS, Kominterns interne forbindelsesapparat. Branko Lazitch/M. M. Drachkovitch: *Biographical Dictionary of the Comintern* (1986) s. 251.

325 Det er rimelig å anta at utgivelsen av *Det væpnede opprør* har sitt opphav i de forelesninger og diskusjoner som foregikk ved Kominterns militærskole i Moskva rundt midten av 20-tallet.

strategi. Wollweber valgte å hente de teoretiske og historiske erfaringene innenfor en helt annen tradisjon, hvor konspirasjon, militær sabotasje, indirekte og langvarig partisanstrid var nye nøkkelbegrep. Å introdusere Lawrence betød å vende tilbake til Clausewitz' grunntese om forholdet mellom politisk og militær kamp. Lawrences tyrkisk-okkuperte Arabia kunne ikke uten videre sammenliknes med forholdene i Europa midt på tredvetallet. Den fascistiske statsmakt var allestedsnærværende i Tyskland og indirekte representert i øvrige land i Vest-Europa, mens den tyrkiske hær bare kunne strekke sin makt ut til større befolkningssentra i Midtøsten under Første verdenskrig. Likevel kunne stridsforholdene sammenliknes. Den militære kampen var helt avhengig av de betingelsene som den langvarige politiske kampen skapte. Fienden kunne ikke konfronteres direkte på sitt sterkeste frontavsnitt, og kampen måtte i en relativt lang periode føres mot fiendepunkter som var militært sett svake. Dermed ville også fienden bli tvunget til å omdisponere sine styrker ved å svekke sin hovedfront. I de samme årene satt Mao Tse-Tung i Sian i nordvest-Kina og utviklet sine teorier om «Folkekrigen» etter parallelle linjer som Lawrence. Hva ørkenbeduinene kom til å bety for Lawrence, kom de fattige bondemassene til å bety for Mao.³²⁶ Wollweber ble ingen teoretiker på dette området, men han hadde utvilsomt sans for de almene og langsiktige perspektivene:

«Målet til de operative tiltak besto ikke bare i å avbryte, og til tider helt å ødelegge fiendens transportlinjer, og gjennom dette å svekke fienden materielt. Langt viktigere var det å tvinge fienden til å bruke større ressurser på å sikre sine transportlinjer. For hver troppeenhet som ble satt inn for å sikre transportlinjene, ble det en mindre i fronten. Denne indirekte militære virkning var sogar viktigere enn den umiddelbare skade.»³²⁷

Franz von Rintelen

Det må ha vært uvanlig at en kommunist anbefalte den britiske Secret Service-agenten Lawrence som emne for studier. Enda mer uvanlig var hans andre forslag; Franz von Rintelens sabotasjeliga i USA i 1915. Men logikken er ikke vanskelig å forstå. Wollweber trengte også en jordnær

326 Det er uklart om Mao hadde satt seg inn i Lawrences arbeide.

327 *Lebenserinnerungen* s. 218

praktisk oppskrift, og den hadde han fått i boka *The Dark Invader*, som Rintelen utga i 1933. I den var hans metoder inngående beskrevet.³²⁸

Franz von Rintelen var kaptein i den keiserlige tyske admiralstab da Første verdenskrig brøt ut, og hadde markert seg som en handlekraftig junioroffiser. Som andre patriotiske offiserer var han levende opptatt av den krise som oppsto i den tyske krigføringen etter Marne-slaget foran Paris: Fronten låste seg fast, og krigen ble en skyttergravskrig. Tilgangen på ammunisjon kom til å avgjøre krigen. USA kom dermed i fokus for tysk politikk, med sine stadig økende leveranser til Frankrike og Russland. Rintelen ble sendt i all hemmelighet til USA med tre formål: Å lamme amerikanske havnebyer med streiker og faglige aksjoner, å få Mexico til å gå til krig mot USA, og sist med alle midler å forsøke å ødelegge ammunisjonstransporter fysisk.

Første del av oppgaven hadde en viss suksess. Rintelen kom til USA i begynnelsen av april 1915, og i løpet av noen uker hadde han lyktes i å starte et nytt fagforbund for havnearbeidere ved hjelp av rikelige mengder av tyske mark og irske havnarbeidere.³²⁹ Streiker fulgte og havnene ble i perioder lammet. Rintelens «fagforeningsfolk» kunne spille på den utstrakte oppfatningen at arbeiderklassen ikke hadde noe å vinne på en imperialistisk krig, uten at de selv visste at de var i den tyske keisers sold.

Å få Mexico til å erklære USA krig ville vært en diplomatisk genistrek, og det lyktes heller ikke. Rintelen var ikke diplomat. Han kontaktet den avsatte diktator Huerta, som satt i Spania, og fikk han fraktet til New York. På vegne av admiralstaben inngikk han så en avtale med Huerta om

328 *The Dark Invader* kom ut i hele 13 utgaver mellom 1933 og 1938 bare i USA og Storbritannia. Skipssabotasjen i USA var beskrevet i del 2, med tittelen *The Manhattan Front*. Det er den tittelen det refereres til i Hjelmens anklageskrift. En svensk oversettelse av *The Dark Invader* kom i 1933 med tittelen *Manhattan Fronten*, og det er antakelig denne utgave Wollweber har brukt. I 1935 utga Rintelen også *The Return of the Dark Invader*. Rintelens organisasjon er lite studert. Egil Ulateig omtaler Rintelen som diplomat med det nederlandskliknende navnet «Frantz Rintelen van Kleist» i sin bok om Asbjørn Sunde *Raud krigar, raud spion* s. 92. Riktignok hadde Rintelen en medarbeider i New York med navnet Karl von Kleist, men han hørte til den tyske aristokratfamilien von Kleist. Rintelen var ikke diplomat, men offiser (kapteinløytnant) i den tyske admiralstab, og utførte sine oppdrag i USA direkte på ordre fra admiralstaben. Erik Nørgaard omtaler også Rintelen i *Krigen før krigen* s. 23–26 og er antakeligvis Ulateigs kilde, siden han bruker en liknende feilskrivning av navnet. Forvirrende nok bruker Nørgaard henholdsvis «Frantz Rintelen von Kleist» og «Von Rintelen» om hverandre.

329 Med navnet «Labours National Peace Council».

leveranser av våpen fra tyske ubåter. Huerta på sin side måtte love å gå til krig hvis opprøret lyktes. Prosjektet falt i fisk fordi Huerta ble fengslet i El Paso, og døde kort tid etter av forgiftning, til amerikanernes største letelse.³³⁰ Dermed fikk ikke Rintelen mer med «Prosjekt Mexico» å gjøre. Etter et kort mellomspill, hvor tyskerne vurderte å satse sine kort på Pancho Villa, svingte de istedet over til å støtte Carranza.³³¹

Det var Rintelens sabotasjelige Wollweber interesserte seg mest for, og den var i seg selv eventyrlig nok. Forutsetningen for at den i det hele tatt var mulig var antikrigsagitasjonen som ble drevet blant sjøfolk, fra en rekke forskjellige politiske partier og fagforbund. Dessuten var det to spesielt viktig forhold på USAs østkyst: I stor utstrekning var havnearbeiderne irske emigranter, som var villige til å gå langt i sin kamp mot Storbritannia. Den irske leder Sir Roger Casement hadde dukket opp i Berlin før Rintelen reiste til USA, og planleggingen av den irske oppstand var i full gang, med tysk støtte. Irske sjøfolk og havnearbeidere var derfor pålitelige allierte for antibritiske tiltak. Det fantes også tusenvis av tyske sjøfolk i amerikanske havner, som var mannskaper på internerte tyske skip. De hadde lite å gjøre, og så med stor uvilje på de stadig økende ammunisjonstransportene.

For å komme seg unna britisk og amerikansk overvåking bygde Rintelen opp et produksjonssted for bomber om bord i det internerte tyske skipet «Friedrich der Grosse». Om bord ble det produsert en type brannbomber som ble en modell for Wollweber.

Et blyrør på størrelse av en sigar var delt på midten med en rund kopperplate. Det ene kammeret ble fylt med pikrinsyre, det andre med svovelsyre. Begge kamrene ble lukket på endene med en vokset blyplugg. Når syren etset seg gjennom kopperplaten, slo det ut en 20–30 cm lang intens stikkflamme fra begge ender, som også hadde den fordel at selve blyrøret fordampet, og dermed slettet alle spor. Tidsforsinkelsen kunne endres ved å endre tykkelsen på kopperplaten.

Bombene ble fordelt på mannskaper som den tyske skipperen Karl

330 Og antakelige fortjeneste. Se Barbara W. Tuchman: *The Zimmermann Telegram* (1959) s. 83.

331 President Carranza falt ut av den tyske kabal, da det viste seg at Japan ville forholde seg nøytral i forhold til en mexicansk-amerikansk konflikt. Det kom bare til begrensede fiendtligheter etter at Pancho Villa gjennomførte et raid i New Mexico, og USA svarte med en straffekspedisjon. Alt i alt var den tyske mexicopolitikken mislykket, men etter hvert som amerikanske aviser avslørte de tyske trekkene bidro den avgjørende til å endre den amerikanske opinion. Se Barbara Tuchmans framstilling av den tyske mexicopolitikken fram til den amerikanske krigserklæring i *The Zimmermann Telegram*, London 1959.

von Kleist rekrutterte blant iredne og tyskerne. Først i New York, senere også i andre havnebyer. Så ble bombene plassert i lasten i skip som skulle til Russland og Frankrike med ammunisjon. Rintelen holdt seg orientert om resultatet ved å abonnere på *Shipping News* fra Lloyds i London, som skrev om shipping, shipsforsikring, og brakte anløps- og avreiseinformasjoner. Wollweber kom også til å bli en ivrig kjøper av *Shipping News* 20 år senere. Etter hvert som virksomheten spredte seg fra New York til andre havnebyer, ble Rintelen holdt orientert om resultatene også ved hjelp av postkort, hvor motivet ble variert i tråd med vellykket eller mislykket bombeplassering. Usynlig skrift ble også brukt. Begge metodene tok Wollweber opp senere.

Vanligvis ble skadene begrenset til skipsbranner, hvor ammunisjonslasten ble satt under vann og ødelagt, men det hendte også at skip sank som følge av skadene. Rintelen utviklet også en sprengbombetype, som ble montert på skipsroret, og satt av ved rorets bevegelser. Noen skip gikk derfor tapt også som følge av manøvreringsudyktighet.

På et avgjørende område ble Rintelens lærdommer kun negative. Rintelen oppnådde sine store resultater på fire måneders intens virksomhet. Det kunne selvsagt bare skje uten altfor store hensyn til konspirative metoder og sikringsarbeide. Britisk og amerikansk politi peilet seg inn på virksomheten, særlig fordi Rintelen spredte sin utrolige aktivitet på forskjellige områder og derfor pleiet en mengde kontakter. Det britiske admiralitet hadde lyktes i å snappe opp den tyske legasjonskoden, og sendte et falsk tilbakekallingstelegram til Rintelen, via den tyske legasjon i USA. Sendemannen, von Papen og militærattachéen Boy-Ed, som mislikte å bli utmanøvrert av den politiserende admiralstaben, formidlet ordren til Rintelen. Resultatet var at Rintelen i god tro gikk om bord på det nederlandske «Noordam», som så ble oppbrakt av britiske marinesoldater utenfor Ramsgate i den britiske kanal 13. august 1915. I Storbritannia ble han internert til 1917, da USA gikk inn i krigen. Etter utlevering til USA ble han dømt i en ordinær kriminalsak til fire års fengsel. Straffen tilbrakte han sammen med svært mange av sine medsamensvorne som kriminalfange i statsfengselet i Atlanta, og slapp ut i 1921.³³²

Det var mye å lære av Rintelens organisasjon. Positivt: Betydningen av den politiske motivasjon for de sammensvorne, bruken av sjøfolkene, bruken av enkle metoder som falsk skrift og symbolske postkort, bruken av dekknavn. Bruken av enkle informasjonskilder som *Shipping*

332 Jeg baserer meg her på den versjonen som Rintelen selv ga i *The Dark Invader* (1933).

News. Og ikke minst den tekniske bombekonstruksjonen, som skulle bli modell for Wollwebers første generasjon av bomber. Negativt: Mangelfull vekt på illegale metoder, forbindelsen til det motvillig innstilte offisielle tyske legasjonsapparatet, og den sikkerhetsrisiko som det representerte. Det kom til å bli mange paralleller.

Wollweber oppfordret til videre studier og praktiske øvelser for å finne ut hvordan bombetypen kunne forbedres i praksis. Mest av alt la han vekt på betydningen av å gå planmessig og skrittvis fram, og ikke ta uoverveide skritt. Rintelen brukte fire måneder. Wollweber kom til å bruke fire år, og hans etterfølgere ytterligere fire.

Før de skiltes i Amsterdam ba Wollweber Hjelmen om å reise hjem til Oslo, for å starte rekruttering av meningsfeller. For å dekke hans levekostnader, ville han få utbetalt et beløp hver måned.

Fra Leningrad til Oslo

Wollweber hadde hatt stillingen som leder av Interklubben i Leningrad i omlag 15 måneder. Etter møtene i Amsterdam i januar 1936 kom han til å befinne seg mest i Oslo, men også i København og Paris, avbrutt av stadige reiser mellom Europas havnebyer.

Det er rimelig å anta at perioden i Leningrad i noen grad hadde redusert Gestapos interesse for hans person, i det minste hadde han et håp om det, selv om det også der hadde oppstått konfrontasjoner med internasjonale komplikasjoner. Jeg har i forrige avsnitt referert episoden med DS «Stuttgart» i Leningrad. Jeg skal her gi noen detaljer, også fordi det belyser personen Arthur Samsing, som så mange har ment var sentral i Wollwebers organisasjon.

De to store tyske passasjerskipene «Stuttgart» og «Reliance» kom omtrent samtidig til Leningrad med tyske turister i midten av august 1935, og de illegale kommunistiske cellene om bord kunne rapportere til Wollweber i interklubben at det var forberedt en fascistisk provokasjon. Vanligvis var det forbudt for tyske mannskaper å besøke interklubber i utlandet, men denne gang kom det henvendelse om fotballkamp mot et lag fra interklubben, etterfulgt av en felles kulturaften i klubbens lokaler. Hensikten skulle være å arrangere en fascistisk demonstrasjon fra klubben til skipene, en distanse på ca. 1 km, uten at militsen i byen rakk å gripe inn. Wollweber forteller at Arthur Samsing i det rette øyeblikk tok

den tyske aksjonslederen i nakkekraven og dro han inn til «Kommandanturet», dvs. Wollweber, og dermed hindret aksjonen.³³³

På bakgrunn av Samsings tidligere sentrale stilling i sjømannsarbeidet i Norge, kan man spørre seg hvorfor det ikke var han som ble bedt om å bygge opp den nye sabotasjeorganisasjonen i Norge, men istedet Hjelmen. I litteraturen har dette vært så logisk at Samsings navn automatisk er blitt knyttet til sabotasjeorganisasjonen. Wollweber omtaler Samsing bare i positive vendinger fra tida i Leningrad, så heller ikke her kan vi lett finne argumenter. Det er imidlertid tre forhold som likevel må ha diskvalifisert Samsing i Wollwebers øyene. For det første hadde han kjørt seg svært langt ut i kritikk av det kommunistiske sjømannsarbeide, som jeg tidligere har vært inne på. For det andre ble Samsing beskrevet som en sårbar og nervøs type.³³⁴

På et senere tidspunkt ble Samsing innblandet i en episode i interklubben i Leningrad som skapte ytterligere usikkerhet.³³⁵

Episoden fikk følger. Den sovjetiske avdelingen av ISH avsatte han fra stillingen 26. august 1936.³³⁶ Samsing var da instruktør ved interklubben i Arkhangelsk. Kaderavdelingen i EKKI grep deretter inn. I et brev til EKKI i slutten av oktober 1936 ble han sterkt kritisert: «Samsing er politisk sterkt ubalansert, og han forstår ikke særlig klart spørsmålene vedrørende byggingen av sosialismen og partiets politikk.» Man foreslo istedet at Samsing måtte sendes hjem: «Kaderavdelingen i EKKI tror at når kamerat Samsing har slike karaktertrekk, er det ikke fornuftig å bruke ham videre for arbeide i USSR, og det er nødvendig å sende han tilbake til Norge.» I brevet ble det videre opplyst at Wilhelm Florin i EKKI, Jens Galåen, skandinavisk sekretær, samt Samsing selv hadde sagt seg enige i

333 *Lebenserinnerungen* s. 204–206

334 Leif Foss i samtale med Leiv Vetlesen. Vetlesens arkiv.

335 Lederen for den tyske avdelingen i klubben, Hess, kom på et møte med en uttalelse om oppslutningen om Trotskij i utlandet, som falt klubbens partiledelse tungt for brystet. Møtet fant sted 26. juli 1936, og stemningen var fortsatt hysterisk anti-trotskyistisk i Sovjet. Samsing, som var til stede, avfattet en erklæring som stadfestet uttalelsene til Hess. Samtidig tok han sterk avstand fra innholdet i dem, vel vitende om at han kunne bli kritisert for ikke å ha grepet inn på møtet. Ingenting i Hess uttalelser – som Samsing siterte – kan tolkes som pro-trotskyistisk, og episoden er et grelt eksempel på virkelig heksejagt. Hvordan det gikk med Hess er ikke klart. ZPA, I2/3/82 SAPMO.

336 «Om Samsing», «Strengt hemmelig» fra G. Alikhanov til Moskvinn 23.10.36, 495-247-540 Komintern, Moskva.

en slik løsning.³³⁷ Kort tid etter reiste Samsing og hans kone hjem. Noen tilknytning til Wollwebers organisasjon fikk han ikke.³³⁸

Wollweber må ha vært godt orientert om Samsing i Leningrad også av en annen grunn. I mars 1935 hadde han giftet han seg med Ragnhild Elisabeth Wiik, søster av Arthur Samsings kone Aagot, og ble dermed Samsings svoger. Ragnhild Wiik kom til Leningrad i månedsskiftet august–september 1934, og ble ansatt som aktivist i interklubben. Hennes oppgave var å følge opp skandinaviske sjøfolk, med teaterbesøk, kulturaftener, omvisning i byen og liknende. Ekteparet bodde sammen inntil Ragnhild flyttet tilbake til Oslo i januar 1936.³³⁹ Ragnhild Wiik hadde hatt tilknytning til kommunistenes sjømannsarbeide i interklubben i Oslo siden begynnelsen på 30-tallet. Hun hadde de beste forutsetninger for å følge opp dette arbeidet i Leningrad, ikke bare fordi hun kjente sjøfolkene og miljøet, men også i kraft av sine språkkunnskaper, vinnende personlighet og aktive vesen.

Hennes tilbakereise i januar 1936 hang åpenbart sammen med Wollwebers etablering i Oslo.³⁴⁰ Innen kort tid var også hennes søster Gudrun, trukket inn i arbeidet.³⁴¹

337 «Om Samsing», «Strengt hemmelig» fra G. Alikhanov til Moskvin 23.10.36, 495-247-540 Komintern, Moskva.

338 Derimot ser det ut til at han senere ble kontaktet for andre oppdrag av sovjetiske tjenester. I et notat undertegnet «Vilkov/Moltke» fra 16.7.41, vedrørende Samsing og Wollweber, ble det kort opplyst at Samsing «for noen år siden ble satt på et spesielt arbeide». Hva dette arbeide har vært framgår ikke av hans persondossier. 495-247-540 Komintern, Moskva.

339 Ragnhild Elisabeth Wiik var født 31.8.1910, datter av Emil og Kathinka Wiik. Av familiens 6 barn ble 4 sterkt aktive i NKP, og en rekke av barnebarna. Ragnhild og hennes seks år eldre Gudrun kom til å få viktige roller i Wollweberorganisasjonens kurerapparat. Også nevøen, Willy, ble trukket med som lokal kurer i Oslo. Intervju med Willy Wiik 7.2.89.

340 I avhør med Gestapo i Hamburg 5.5.41 forklarte Ragnhild Wiik at hun hadde dratt til Leningrad i 1934 for å gifte seg med sin forlovede Harald Eriksen, som hadde arbeide i byen. Imidlertid ble forholdet brutt, og etter en tid ble hun kjent med «Bernt» (Wollweber). I januar 1936 reiste hun tilbake til Norge pga en nyrelidelse, og regnet dermed at ekteskapet med Bernt var avsluttet. Hun ble forbausset da Bernt kontaktet henne igjen i juni 1936. RSHA, IV Abt, Srt/836, Bundesarchiv Potsdam.

341 Gestapo klarte aldri å plassere Gudrun Wiik i denne sammenhengen. I de forklaringene hun ga til svensk politi i 1940, vevet hun sine egne opplevelser inn i Ragnhilds i den grad at hun faktisk «overtok» Ragnhilds liv fra 1934 av. Gudruns forklaring ble sannsynligvis gjort tilgjengelig for Gestapo av svensk politi, og må ha vært en av grunnene til usikkerheten rundt Ragnhilds egentlige rolle. Gudruns forklaringer ligger i UDs arkiv, R 70, CT I, Stockholm.

Kapittel 4

Sjøfolkenes hær

Zu den Operativgruppen gehörten nur Seeleute, Hafen- und andere Arbeiter. Es war kein einziger Intellektueller darunter. In dem Verbindungsapparat gab es eine Reihe von Menschen, die nicht aus der Arbeiterklasse kamen oder zur Arbeiterklasse gehörten; aber sich durchaus als zuverlässig erwiesen hatten.

E. Wollweber³⁴²

Kanskje hadde Martin Hjelmen forstillet seg at han ville kunne forberede sine oppgaver i ro og mak. Men slik kom det ikke til å gå. I det kommende år flyttet storkrigens forspill seg fra Afrika til Europa.

Bare noen få uker etter at Hjelmen i januar 1936 hadde vendt tilbake til Norge, gikk republikkanerne i Spania av med sin store valgseier, og i mars dannet Miguel Azana y Diez sin folkefrontregjering. 18. juli heiste general Franco opprørsfanen, med innenlandsk støtte fra godseiere, kirke og offiserskorps, og med oppmuntring fra Hitlers Tyskland og Mussolinis Italia. Borgerkrigen var et faktum.

Det er blitt sagt at borgerkrigen ble Andre verdenskrigens militærtekniske laboratorium. Nye typer fly og stridsvogner av tysk, italiensk og sovjetisk fabrikat ble prøvd ut i stort tempo. Men realiteten ble at republikken kom til å lide sterkt under materiell underlegenhet og politisk isolasjon. De vestlige stormakter og de nøytrale stater overlot, med visse unntak, landet til seg selv. En internasjonal non-intervensjonskomite ble opprettet på britisk initiativ, og arbeidet for at ingen stater skulle blande seg inn. For Tyskland og Italia, som også gikk med i komiteen, betød det muligheter til å hindre støtte til republikken, samtidig som begge disse statene, med sin forakt for internasjonale forpliktelser, kunne engasjere seg dypt i arbeidet med krigsforsyninger til Franco. Sovjet følte seg diplomatisk presset til å innta en nøytral holdning som stat, men forstod tidlig at republikkens tid ville bli kort uten militær støtte.

342 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 217

I Norge fikk kommunistene sin første store samlende oppgave siden RFO-politikkens nederlag i 1933, og den nye folkefrontpolitikken fikk plutselig et høyst konkret innhold. Støttekomiteer på politisk og humanitært grunnlag grodde opp i et stort antall, og ble samarbeidsfora mellom sosialdemokrater, kommunister og uavhengige, ofte på initiativ fra NKP. Norges kommunister følte en ny vind i ryggen, og partiets aktivisme og virketrang i Spaniasaken smittet langt inn i DNAs, og særlig AUFs rekker.

Samtidig var det DNAs utenriksminister Halvdan Koht som dirigerte partiet og landet inn i non-intervensjonspolitikken.³⁴³ Utenriksdepartementet ønsket å håndheve den offisielle nøytraliteten. Det betød i praksis at den norske stat ikke skulle støtte noen av partene. Mer uklart var det om staten måtte hindre den uoffisielle vervingsvirksomheten, som støttegrupper og NKPer hadde satt igang for de internasjonale brigadene. DNA kom derfor i en merkelig dobbeltrolle: Partiet støttet republikken, samtidig som partiets justisminister ikke kunne eller ville hindre at politiet ble satt inn i overvåking av Spania-aktivister, og det ble gjennomført politiaksjoner på mistanke om ulovlig vervevirksomhet for Spania.

For Wollweber-organisasjonen betød borgerkrigen en ny og uventet front. Sabotasje av skipsfarten til Franco fikk topp prioritet. Men borgerkrigen betød også vanskeligheter, fordi mulige rekrutter blant sjøfolkene forsvant til Spania. Mange kom til å falle. På den andre siden var det grunn til å vente at de som vendte tilbake ville virke som en vitamininnsprøyting, med kunnskaper om fascismen, om våpen og sprengstoff.

I dette kapittel skal jeg kaste et lys over den første organisering av sabotasjeorganisasjonen. Jeg skal også undersøke hvilken betydning borgerkrigen fikk for det videre arbeidet med organisasjonen, særlig med tanke på rekruttering. Endelig skal jeg komme inn på det norske politiets rolle i denne første tid. Utgangspunktet for behandlingen av politiets rolle er at Politiets Overvåkingstjeneste etter krigen hevdet at man hadde vært oppmerksom på Wollwebers sabotasjeorganisasjon allerede fra den første tid den ble etablert. Jeg skal vise i denne avhandling at det neppe var tilfelle.³⁴⁴ Derimot er det riktig at politiet trappet opp sin virksomhet

343 Oberst Birger Ljungberg, som fra slutten av desember 1939 kom til å avløse Fredrik Monsen som forsvarsminister, ble anmodet om å være norsk representant i Non-intervensjonskomiteen.

344 Per Ole Johansen skriver i *Samfunnets pansrede neve*, at «I 1933 ble Oslopolitiet underrettet om at Komintern var igang med å bygge opp en internasjonal sabotasjeorganisasjon under ledelse av den tyske kommunisten Wollweber» (s. 141). Da de første organisatoriske tiltak i denne organisasjonen ble tatt i 1936, er dette

mot aktivistene i Spaniasaken, deriblant de frivillige. Det skjedde en sterk generell utbygging av politiets overvåkingsvirksomhet i perioden. Her følger noen summariske hovedtrekk i denne utvikling.

Politiets Overvåkingstjeneste i sin moderne form fikk sin forløper i april 1935 under navnet Oslo Politikammers Efterforskningskontor, og var underlagt Opdagelsespolitiet ved samme politikammer. Oppgaven til kontoret var å «føre kontroll med revolusjonær virksomhet»³⁴⁵ og skulle særlig bygge opp dertil egnede kartotek.³⁴⁶ Bemanningen var på kun to personer, men dette ga neppe et virkelig inntrykk av virksomhetens omfang, fordi kontoret også utnyttet personalet i Fremmedpolitiet.³⁴⁷ Men både på militært og sivilt hold var det misnøye med resultatet av innsatsen³⁴⁸, og etter flere innspill, ble virksomheten i 1937 ytterligere utvidet. Oppdaterte instruksjoner om spionkontroll ble sendt ut.³⁴⁹ DNAs justisminister Trygve Lie var en drivkraft i å få vedtatt nye politireformer i 1937, som bestemte at alt politi ble statlig, og at Statspolitiet ble omorganisert og omdøpt til Utrykningspolitiet. Innretningen av overvåkingsarbeide ble imidlertid ikke vesentlig endret.³⁵⁰ En sentral person i det daglige overvåkingsarbeidet fra denne tid var politifullmektig Ivar Kristoffer Hagen, som fra 1934 var tilknyttet Opdagelsesavdelingen i Oslo.

Solidaritetsarbeide for Spania var lett synlig i det politiske land-

en meningsløs påstand. Gestapo underrettet Ivar Hagen og Welhaven første gang om denne organisasjonens eksistens i 1938, altså hele 5 år senere. 29.7.38 sendte Hagen ut den første etterlysningen av Wollweber, som var basert på de tyske og danske mistankene om sabotasjevirksomhet. Etterlysningen, som er undertegnet av Welhaven for Oslo politikammer, understreker at undersøkelser skal gjøres så diskret som mulig, og «[...] det bør ikke gjøres henvendelser til kommunistiske tillitsmenn». Dok 14. «Notat. Ang. Ernst Wollweber» 23.1.48, P 10.231, OVS.

- 345 Setningen «Av kommunistisk eller fascistisk art» var føyet til i parantes i brevet. Hvor alvorlig det siste var ment skal diskuteres i et senere kapittel. Per Ole Johansen holder i *Samfunnets pansrede neve* (1989) det ikke for utelukket at enkelte nazister ble sett nøyere på (s. 137).
- 346 Politimester Welhaven i brev til politimestrene, april 1935. Som bilag til K. Nytrøen: «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tida før 9/4 40», Riksarkivet.
- 347 Arnt Erik Selliaas: «Politisk politi i Norge 1914–1937», *TFAH* nr. 2, 1982, s. 79.
- 348 Et særlig aktivt innspill hadde 6. divisjons stab i Harstad, under ledelse av generalmajor C.G. Fleischer, kommet med. Staben ønsket oppprioritering av kontraspionasje i Nord-Norge utfra økende frykt for sovjetisk militær aggresjon i nordområdene. Selliaas, s. 78.
- 349 Bilag til K. Nytrøen: «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9/4-40», Riksarkivet.
- 350 «En noe større diskresjon i overvåkingen av Arbeiderpartiet må man imidlertid anta fant sted fra regjeringsskiftet.» Selliaas, s. 78.

skap, og innbød til interesse fra overvåkingen. Det arbeidet som Martin Hjelmen startet var på en ganske annen måte usynlig.

Den første etablering

Da Martin Hjelmen kom tilbake fra Amsterdam avsluttet han sin karriere som bygningsarbeider. Offisielt var han arbeidsløs, reelt var han lønnet av Wollweber for å kunne konsentrere seg helt om oppgaven.³⁵¹ Hvilke kontakter han tok de første månedene får vi aldri vite. Men det ser ikke ut til at de førte til viktige resultater. I de senere avhørene med Gestapo var han mer enn vanlig vag om dette, og det betyr i praksis at han ikke har gitt noen opplysninger. Ingen av de andre arresterte nordmennene kunne brukes til å konfrontere hans opplysninger fra denne tidlige tid. Ingen av dem ble rekruttert før sommeren 1936.

Hjelmen hadde snakket med to fyrbøtere om å opprette kontakt med tyske emigranter i Oslo. Videre anstrengelser for å rekruttere medarbeidere viste seg også forgjeves. Så langt Gestapo.³⁵²

Hjelmens antydning om kontakt med tyske emigranter ble ikke tatt ut av lufta. Det ble faktisk opprettet en slik kontakt tidlig i 1936. Det lille kommunistiske emigrantmiljøet i Oslo var oversiktlig, og Gestapo i Hamburg hadde allerede i 1940 i sitt omfattende materiale om Wollweber-organisasjonen dokumenter som gjorde det mulig å foreta en identifisering av kontakten. På forsommeren 1940 hadde nemlig en lovende og høyaktiv medarbeider blitt ansatt i Gestapos avdeling IV N på Victoria Terrasse, og han hadde allerede høsten 1936 lyktes i å trenge inn i det tyske emigrantmiljøet. Men fordi hans aktiviteter var svært verdifulle for Gestapo kunne han åpenbart ikke nevnes i anklageskriftet mot Hjelmen. Hans navn var Georg Angerer, i Oslo opererte han under navnet «Edgar Löwe».³⁵³ Den høflige og sympatiske «Löwe» ringte en kveld høsten 1936

351 I avhør med overkonstabel Alf Dybhavn, 21.1.41. Statspolitiskak 1535/41, Politidepartementet, Riksarkivet.

352 Anklageskrift mot Hjelmen, Z/C II 27, bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

353 Georg Heinrich Christian Angerer, f. 14.10.03 i Wilhelmshafen. Han arbeidet som typograf i Essen, senere i Düsseldorf og Leipzig, og emigrerte til Norge allerede i 1933. Han var med i Willy Brandts SAP, og det var Brandt som godkjente Angerers papirer for Arbeidernes Justisfond, og som dermed ga han godkjent flyktingestatus. Senere brøt Angerer med Brandt, og gikk over til en gruppe som kalte seg «Revolutionäre Sozialisten». Under navnet «Edgar Löwe» utfoldet han en hektisk reisevirksomhet i de nordiske land, og pådro seg tidlig mistanke som infiltratør, særlig i faglige organisasjoner og miljøer. Han kunne ikke vise til noen

på døren hos Alf og Olga Eltvig i Stockflets gate 41C, og spurte etter en Karl Bargstädt. Henvendelsen resulterte i at Alf Eltvig inviterte «Løwe» til sammenkomster med flere emigranter i deres leilighet, av dem også Bargstädt. Eltvig inviterte seinere «Løwe» til å bo hos dem, men dette vil ikke hans kone vite noe av.³⁵⁴

Karl Max Bargstädt kom til Norge illegalt i februar–mars 1935, med oppdrag fra KPD om å organisere Den Internasjonale Røde Hjelpens (IRH) arbeide i Norge.³⁵⁵ I Oslo fikk han kontakt med lege Arne Halvorsen og tannlege Martin Solheim. Hos den siste fikk han også ordnet med en illegal bopæl for en kortere tid. Hans faste tilholdssted fra omtrent samme tid var imidlertid hos Alf og Olga Eltvig.³⁵⁶ Bargstädt omgikk

klar årsak for emigrasjonen, og ser ikke ut til å ha vært ettersøkt av tysk politi. Sommeren 1940 ble han ansatt i SD, og kort tid etter ble Emil Schwarze arrestert, den første i kretsen rundt Wollweber, og deretter Olga Eltvig. I forbindelse med krigsforbrytersaken mot Angerer i 1945 bekreftet flere vitner at han hadde deltatt på møter i kretsen rundt Bargstädt og Eltvig, noen av dem hjemme hos Eltvigs. Angerer selv benektet at han hadde hatt noen tilknytning til Gestapo før 1940. Senere under krigen ble han kjent som en uberegnelig og brutal gestapist. I 1943 dukket han opp i Sverige som flyktning, og tilbød norsk politi omfattende materiale om Gestapo i Norge og Sverige. Gjennom en serie med avhør, blant annet utført av Kaleb Nytrøen og Rolf Gerhardsen, mente Angerer å kunne dokumentere at han hadde samarbeidet med Hjemmefronten, og var kommet i Gestapos søkelys selv. I 1948 ble Angerer sendt til Tyskland, uten at krigsforbrytersaken mot han var kommet opp. Beslutningen om dette vakte strid, bl.a. fordi utvisningen skjedde uten at Riksadvokaten var informert. Justisdepartementet hadde imidlertid ikke noe håp om at bevisene mot Angerer ville føre fram i retten. Krigsforbrytersak L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

354 Krigsforbrytersak Georg Angerer, L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

355 Karl Max Bargstädt var opprinnelig fra Berlin-Hermsdorf. Han ble medlem i KPD i 1927, og i 1932 Gauleiter (områdeleder) i Det Røde Frontkjemperforbundet. I september 1933 fikk han ordre av KPDs ledelse om å reise til København, og ble noe senere sendt derfra til Malmö, hvor han arbeidet med IRH. Våren 1934 kom han i konflikt med Otto Kühne, som da ledet KDPs illegale arbeide i København, men ble igjen sendt til Malmö. Etter noe tid ble han bedt av Wollweber om å reise til Stockholm, for å undersøke forholdene rundt en tysk emigrant, som ble mistenkt for å være infiltratør i miljøet rundt SKPs ledelse. Bargstädt arbeidet videre med IRH i Stockholm og Göteborg, og etter initiativ fra bl.a. Herbert Warnke ble han bedt om å reise til Oslo i samme øyemed. Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

356 Olga Marie Eltvig, født 25.10.02 i Oslo, ble arrestert av Gestapo 18.9.40. Hun var dermed en av de første i Wollwebers organisasjon som ble tatt, og den første i den norske delen av organisasjonen. Den direkte foranledigelsen var arrestasjo-

en liten krets av tyskere, bl.a. Heinrich Buhr, Franz Stephany, Wilhelm Rhode, Willy Müller og Emil Schwarze og Kurt Vogel. Schwarze ankom direkte fra Hamburg med båt, mens de øvrige kom til Oslo via andre oppholdssteder i løpet av 1936. Det var et aktivt politisk miljø som «Løwe» forsøkte å trenge inn i, og nettopp på samme tid hadde det oppstått et lite skisma, som hadde med Wollwebers aktivitet å gjøre.

Sommeren 1936 ble kontakt opprettet mellom Karl Bargstädt, og Wollweber i Oslo. Mellommann var Emil Løvlien, som tok Bargstädt med på restauranten «Humla». Der traff de Ragnhild Wiik, og Løvlien forlot dem. De tok en taxi til et nytt møtested, hvor Wollweber ventet på dem i en annen taxi. Så kjørte de til Grefsen, hvor Ragnhild Wiik forlot dem. Wollweber og Bargstädt kunne så i fred og ro snakke sammen mens de spaserte, fri for eventuelle overvåkere.³⁵⁷ Vi må regne med at Hjelmen sto bak henvendelsen til Bargstädt via Løvlien. De konspirative reglene var omstendelige å følge, som eksempelet viser. Men virkningen kan studeres nettopp i dette tilfellet. Karl Bargstädt og Martin Hjelmen arbeidet med de samme oppgaver i Norge og i Oslo. Men jeg kan si med stor sikkerhet at Bargstädt aldri oppdaget hva Hjelmen drev med, knapt nok visste om hans eksistens. Bargstädt avga en detaljert forklaring til norsk overvåkingspoliti i 1948, altså fire år etter Hjelmens henrettelse. I denne forklaring nevnes Hjelmen knapt. Noen interesse av å holde Hjelmens navn utenfor kunne han neppe ha hatt på et slikt tidspunkt. Den eneste forklaring må være at han ikke har kjent til Hjelmens virksomhet.³⁵⁸

Noe senere på høsten fikk Bargstäds en ny diskret henvendelse. Denne gang var det Ottar Lie som formidlet kontakt. En «indisk» kommunist, som kom med en henvendelse fra Moskva, ønsket assistanse i

nen av Emil Schwarze, som fant sted sommeren 1940 i Norge. Han ble transportert til Tyskland tidlig i september 1940. Schwarze sprakk i forhør, og ga en rekke opplysninger om Bargstädt og Eltvig. I første omgang ble hun trodd av sin forhørsleder Bahrsdorf, da hun bedyret at hun ikke hadde hatt noe med Bargstäds virksomhet å gjøre, og dermed sluppet midlertidig på frifot 7.12.40. Krigsforbrytersak Georg Angerer, L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

357 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

358 I sin forklaring i 1948 innrømmet han bare at han visste at Wollweber hadde en «gruppe på 3 personer i Oslo, som jeg ikke hadde noe med å gjøre. Men jeg så en gang en mann fra denne gruppen i Göteborg». Bargstäds forklaring, P 10.231, OVS.

Trotskij-saken.³⁵⁹ Etter dette ble det ikke gjort flere forsøk på å bruke Bargstädt utenfor Wollwebers kontroll.

Da Bargstädt sa ja til å arbeide for Wollweber, ble han nødt til å trekke seg ut av det ordinære partiarbeidet og av den aktivitet han hadde drevet for IRH og RFI. KPDs sentralkomitee ble varslet av Wollweber, men likevel ble det mistenksomhet i emigrantgruppa rundt Eltvigs. Det forekom nokså ofte i emigrantmiljøene at enkeltpersoner ble utbrent, eller sank inn i depresjoner. Det var heller ikke uvanlig at det lyktes Gestapo å rekruttere enkeltpersoner ved hjelp av press på familiemedlemmer i Tyskland. I KPD-miljøene var det også skarpe politiske motsigelser mellom de aktive og framtreddende og de perifere medlemmene. Det var derfor logisk at Bargstädt ble møtt med skepsis da han ble tilsynelatende helt passiv. I dette tilfellet fulgte KPDs leder i Sverige, Herbert Warnke, opp med et politisk utspill innad. Utspillet endte med at Komintern grep inn.³⁶⁰ Men i emigrantgruppa i Oslo ble ikke ballen lagt død før Franz Stephany observerte Bargstädt og Wollweber sammen.³⁶¹

Det var midt oppe i disse stridighetene «Løwe» dukket opp i omgivelsene. Han var særlig interessert i Bargstädt og i hans kone Erna, i Wollweber og i Ragnhild Wiik.³⁶² Bargstädt og Vogel advarte mot kontakt med han, men på tross av dette lyktes det Angerer å delta både i møter og

359 «Indieren», som skal ha forelest ved Universitetet i Oslo, hadde fått i oppdrag å skaffe til veie dokumenter om Trotskij. Dokumentene var i justisminister Trygve Lies besittelse, og oppdraget gikk ut på å arrangere et tyveri fra hans kontor. Bargstädt diskuterte saken med Wollweber, og sammen ble de enige om ikke å foreta seg noe. Overfor «indieren» unnskyldte Bargstädt seg med andre oppgaver. Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS. Antakelig var «indieren» identisk med Gregorij Kheifetz, fra NKVDs utenlandsetterretning. Kheifetz er omtalt av Sudoplatov i *Den røde terror* s. 103-105. Wollweber var ikke underlagt utenlandsetterretningen, og hadde derfor sitt på det tørre.

360 Herbert Warnke, KPDs leder i Sverige, protesterte overfor KPDs Absnittleitung Nord i København, og hevdet at Bargstädt var trotskist. AL-N sendte protesten videre til sentralkomiteen i KPD. Tilslutt endte saken på Sven Lindroths bord. Sven Lindroth var ikke bare formann i SKP, men i denne sammenheng er det mest interessant at han var skandinavisk representant i Kominterns eksekutivkomite (EKKI). Sven Lindroth reiste til København og snakket med avsnittslederen om Bargstädt. Ifølge et referat av samtalen, bemerket Lindroth syrlig at det hadde vært bedre om de gjorde undersøkelser om en mann før de dømte han. Dermed var saken død. Bundesarchiv Potsdam, ZC/5929 Bd. 3, s. 195.

361 I Olga Eltvigs leilighet. Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

362 Forklaringer av Olga Eltvig og Kurt Vogel i Krigsforbrytersak Georg Angerer, L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

sosiale sammenkomster hos Eltvig. Angerer pleiet særlig forbindelse med Alf Eltvig.

Det var derfor flere grunner til å gjøre slutt på sammenkomstene hos Eltvigs. Rent praktisk ble det gjort ved at Olga Eltvig flyttet ut for en periode, og Bargstädt skaffet seg en annen leilighet. Den ordinære emigrantgruppa flyttet etter en tid sine møter til en leilighet som Franz Stephanys norske kjæreste Hedvig Aubert skaffet til veie.³⁶³ «Løwe» på sin side forsvant fra Oslo en tid.³⁶⁴

Denne beredskap mot infiltrasjon kostet mye arbeide, men sammen med den vanntette oppdelingen av organisasjonen ga den en rimelig sikring, og stoppet Angerers virksomhet, uansett hva som måtte ha motivert denne. Senere i 1940, da Angerer på Victoria Terrasse konfronterte den arresterte Olga Eltvig med fotografier av Bargstädt, Wollweber, Ragnhild og Gudrun Wiik, Hjelmen m.fl., kunne hun rolig nekte kjennskap til alle unntatt den første, fordi hun visste at Angerer ikke hadde truffet dem i hennes leilighet i Stockflets gate 41 C. Angerer var særlig ivrig etter to medlemmer av gruppa som hadde kalt seg «Martin» og «Harry», men begge var flyktet til Sverige.³⁶⁵

Oppdrag i Antwerpen

Til de operative gruppene brukte Wollweber kun sjøfolk og andre arbeidere. Til forbindelsesapparatet, som Olga Eltvig hørte til, brukte han også personer som hadde annen bakgrunn.³⁶⁶ Mellom de forskjellige gruppene skulle det kun være forbindelse på toppen.

Bargstädt, som ble en slags omreisende operasjonssjef med direkte oppdrag fra Wollweber, kom til å spille en sentral rolle. Hans husvertinne kom til å fungere som hans personlige sambandsledd. Bargstädt hadde allerede i 1934 bodd hos Alf og Olga Eltvig, som da utførte tjenester for tyske emigranter. I deres leilighet ble det produsert illegale trykksaker,

363 Persondossier Franz Stephany, hemmelig (rød) mappe, avhør av Hedvig Aubert 5.5.52, Statens utlänningskommission, Riksarkivet, Stockholm. Franz Stephany og Hedvig Aubert ga mange detaljer om emigrantmiljøet til KPD i Oslo i forbindelse med Stephanys statsborgersøknad i Sverige etter krigen. Hans søknad ble ikke innvilget, og en vesentlig grunn var mistanke om at han fortsatt var illegal agent for Wollweber. Saken pågikk i flere år.

364 Fra Alf Eltvigs forklaring i Krigsforbrytersak Georg Angerer, L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

365 Avhør av Olga Eltvig. Krigsforbrytersak Georg Angerer, L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

366 *Lebenserinnerungen* s. 217

som så ble distribuert i Tyskland.³⁶⁷ Det var Alf Eltvig som hadde trukket sin kone med i virksomheten. Senere skilte ekteparet lag, og ble separert i 1938. Alf fikk ingenting å gjøre med Olgas virksomhet for Wollweber, som besto i å formidle beskjeder mellom Bargstädt og resten av organisasjonen, og utføre andre kureroppdrag. Hun trakk også sin søster Else med.³⁶⁸ Karl Bargstädt flyttet inn hos Olga Eltvig, først alene, og senere kom også hans kone etter fra Sverige. I den første tida opererte Bargstädt alene, senere fikk han ansvaret for en egen gruppe.³⁶⁹

Kort tid etter den første kontakten mellom Wollweber og Bargstädt i Oslo, fikk Bargstädt sitt første oppdrag. De to møttes i Olga Eltvigs leilighet, og hadde en lengre diskusjon om metodene for illegalt arbeide. Bargstädt fikk ordre om å ta en rundreise til Frankrike, Belgia, Nederland, Danmark og Sverige for å oppsøke kontaktleddene i de forskjellige byene. Dernest skulle han dra til Antwerpen for å kontakte en sabotasjegruppe der.³⁷⁰

Oslos første sabotasjegruppe

Bargstädt hevdet at han var den første Wollweber hadde rekruttert i Norge, men det er ikke riktig.³⁷¹ Hjelmen utfoldet parallelt en stor aktivitet

367 Denne virksomheten forsvant fra leiligheten i Stockflehts gate 41c etter at Bargstädt og hans kone hadde bodd der en tid. Olgas bror, Olav Eriksen, besøkte ofte Alf og Olga, og husker både Bargstädts og Emil Schwarze, som også bodde i leiligheten en tid. Schwarzes og Bargstädts koner var søstre. Intervju med Olav Eriksen 11.10.91.

368 Gestapo kom til den konklusjon at Elses navn kun ble brukt av Olga, uten at hun selv var klar over det. Dette kan være riktig.

369 Emil Schwarze ble arrestert i Oslo og transportert til Tyskland sommeren eller tidlig på høsten 1940. Ifølge Eltvigs forklaring i saken mot Angerer i 1945 var Schwarze ikke med i sabotasjeorganisasjonen. Han hadde sine observasjoner fra utsiden. I et brev til sin kontakt i Sverige i 1941, skrev Olga Elvig at «Det er slutt med Emil, og han står med det andre benet i Gestapos tjeneste». Beskjeden, som var skrevet med usynlig skrift, ble imidlertid snappet opp av Gestapo. Preiss fra Gestapo Oslo, som kommenterte funnet i brev til Gestapo i Hamburg 23.4.1941, oppfattet «Emil» som en annen arrestert tysk emigrant, som Gestapo forsøkte å rekruttere, nemlig Kurt Vogel. Kurt Vogel ble løslatt av Gestapo i Oslo i håp om at han skulle rapportere tilbake. Olga Eltvig måtte innrømme i forhør at «Emil» var identisk med Schwarze, og hun bekreftet dette i saken mot Angerer etter krigen. Krigsforbrytersak Georg Angerer, L-sak H5931 Oslo Politikammer, Landsvikarkivet, Riksarkivet.

370 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok. 13, P 10.231, OVS.

371 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok.

som var usynlig for Bargstädt. En av hans første kontakter var Osvald Abrahamsen. Abrahamsen var havnearbeider og sjømann, og var bekjent av Hjelmen fra sjømannsarbeidet.³⁷² Hjelmen hadde en lang diskusjon med Abrahamsen om formålet til organisasjonen, og betydningen av det i en krigssituasjon. Abrahamsen tipset Hjelmen på sin venn og nabo Einar Martinsen, som også var havnearbeider og sjømann.³⁷³

Samtidig med Hjelmens første kontakter til sine kolleger blant sjøfolkene, gjorde Wollweber forsiktige framstøt for å finne en sikker måte å oppholde seg på i Oslo. Ragnhild Wiik reiste til Oslo i januar 1936, og flyttet i første omgang tilbake til sine foreldre, mens hun forsøkte å finne sikre leiligheter som kunne brukes av seg og Wollweber. Da hun senere ble arrestert 5. mai 1941, forsøkte hun fortvilet å bortforklare kontaktene til Wollweber.³⁷⁴ Etter tre dagers forhør måtte hun innrømme noen fliker av sannheten for å virke troverdig. Wollweber hadde sendt henne et brev og bedt henne om å møte ham på Holmenkollen. I løpet av juni møttes de to til tre ganger i uken, dels på Holmenkollen, dels på Grefsen. I slutten av juni sa Wollweber at han skulle reise bort, og han ba henne om å skaffe en leilighet. Men Wiik sa ingenting om møtet med Bargstädt, og hevdet at de kun hadde snakket om hverdagslige ting. Leilighet skaffet hun tilveie på Sinsen i Sinsen Terrasse, senere Båhusveien 18. Ellers innrømmet hun ingenting om Wollwebers gjøren og laden. Ikke visste hun hvem han ellers møtte, hvor han bodde, eller i og for seg hva han het.

I denne tid bodde Wollweber i leiligheter som Hjelmen skaffet til veie, antakelig mest hos Yngvar og Bergljot Jensen, hvor Hjelmen hadde bodd på hybel.³⁷⁵ Hjelmen selv fikk låne en leilighet på Grünerløkka, som også ble organisasjonens første illegale «postkasse»adresse, til et stykke ut i 1937.³⁷⁶ Hjelmen og Yngvar Charles Jensen var gamle bekjente fra

13, P 10.231, OVS.

372 Osvald Abrahamsen ble arrestert 10.4.42 og døde 28.10.42 under transport i Tyskland.

373 Einar Martinsen ble arrestert 17.4.42. Abrahamsen bodde i Tøyengata 36, mens Martinsen bodde i Nordbygata 21.

374 Avhørene av Ragnhild Wiik i Fuhlsbüttel tukthus i Hamburg blir behandlet i et senere kapittel, hvor flere kilder blir brukt.

375 I 1936 flyttet Yngvar og Bergljot Jensen til Yngvar Jensens mor, som var enke og levde alene i Schweigaards gate 95. I 1937 flyttet de til Ljabruveien 6. Bergljot Jensen innrømmet senere at Hjelmen hadde hatt hybel hos dem i Schweigaards gate i lengre perioder. Det er sannsynligvis her Wollweber bodde sommeren og høsten 1936. Avhør av Bergljot Jensen 6.5.42, Z/C 39, Bd. 5, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

376 Hos tømmermann Sverre Solhaug, Sannergata 5, oppg. B 3. Sverre Solhaug var

sjømannsarbeidet. Yngvar Jensen var sjømann som Hjelmen, og hadde ikke vært redd for å ta et tak i sjømannsklubben i Oslo.³⁷⁷ Der hadde han også blitt kjent med Ragnhild Wiik. Yngvar Jensen var en utpreget «Jack of all trades», med mange interesser, mange yrker og mange adresser. Etter noen år til sjøs, begynte han i rørleggerlære. Samtidig skaffet han seg en kull- og vedforretning i Møllergata 50. Han var medlem av NKP fra 1932, og opprettholdt medlemskapet helt fram til krigen, på tross av Wollwebers klare beskjed om å melde seg ut. Han hadde også interne verv i partiet, og var aktiv i Rørleggersvennenes Forening. Som om det ikke var nok, var han også aktiv i arbeideridretten.³⁷⁸ Jensens første oppdrag for Hjelmen var å være «postkasse» for brev til Wollweber, antakelig fra våren 1937.

Hjelmens neste henvendelse gikk til Harald Braathen, også han tidligere sjømann og havnearbeider³⁷⁹, og noe senere til Anker Torsrud³⁸⁰ og Alv Thorbjørnsen, begge med samme bakgrunn som de øvrige, og til Birger Augland, som var grabbfører på Vedbolaget. Det var en tidkrevende prosess for Hjelmen. Han hadde inngående diskusjoner med hver av dem, hvor han gikk igjennom den internasjonale politiske situasjon og reglene for konspirativt arbeide. Vi må regne med at han også brukte tid på erfaringene til Lawrence og Rintelen. Wollweber la stor vekt på nød-

født 22.7.96, og ble kjent med Hjelmen gjennom NKP, hvor han hadde vært medlem fra 1932 til ca.1937. Solhaug hadde ei hytte som han flyttet til mens Hjelmen lånte hans leilighet. Hjelmen satte opp en postkasse på inngangsdøren, og hadde en egen nøkkel til postkassen. Etter hvert ble Solhaug irritert over den store postmengden, og ba Hjelmen om å avvikle det hele. Gestapo arresterte Solhaug 13.4.42 og satte ham inn på den tyske avdeling i Møllergata 19. Dagen etter ble han forhørt og deretter sluppet fri. Konklusjonen var at han ikke hadde hatt noe mer med organisasjonen å gjøre. Personal-Akten Sverre Solhaug, RSHA Z/C 39, bd. X, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

377 Sjømannsklubben hadde samme adresse som ISH og lå først i Karl Johans gate 2, senere i Elvegata på Vaterland. Intervju med Johan Karlsen 6.5.93. Johan Karlsen, f.2.2.07, er en av de få gjenlevende av medlemmene av NKPs sjømannslag i Oslo («sjømannscella») fra RFO-tida. Karlsen ble ikke medlem i Wollwebers organisasjon, men kjente godt Samsing, Hjelmen og andre som sto sentralt i sjømannsarbeidet.

378 Yngvar Charles Marentius Jensen var født 3.9.06. Han ble arrestert 29.4.42 og tilbrakte resten av krigen i fangenskap i Tyskland. Etter krigen var han aktiv i Rørleggernes fagforening i Oslo, men er altså ikke identisk med sin navnebror og foreningens mangeårige leder Charles Jensen. De er heller ikke i slekt.

379 Harald Emil Kristiansen Braathen, f. 26.7.98.

380 Anker Solfred Torsrud, f. 7.12.12.

vendigheten av å være grundig og forsiktig. Rekruttering av noen krevde diskusjoner med mange, med desto flere spor etter seg:

Lederne måtte oppta forbindelse med en lang rekke personer. Når fem eller syv mann var vunnet for organisasjonen, så hadde man minst vært nødt til å snakke med trediv. De andre, som på grunn av en eller annen upålitelighet ikke kunne komme i betraktning, kunne etterlate seg spor. Dette var nok enda mer tilfelle på grunn av de tallrike samtalene vi måtte ha for å kunne bygge opp sambandsapparatet. Dette var tallmessig mye større enn operasjonsgruppene. Til lederne i operasjonsgruppene førte det derfor naturligvis mange spor. De måtte følgelig ikke bare arbeide illegalt, men også leve og bo illegalt. De var hele tida i fare.³⁸¹

Hjelmen var på hektisk reisefot fra sommeren 1936. Han var i Bergen noen dager etter de første samtalene med sjøfolkene i Oslo, og hadde en første diskusjon med havnearbeideren Frank Nilsen.³⁸² Nilsen tok på seg oppgaven med å bygge ut en havnegruppe i Bergen. I løpet av høsten vervet Nilsen en «Hansen», som Gestapo senere fikk et svare brev med å identifisere. Først i 1942 fikk de bekreftet at «Hansen» var identisk med smeden Leif Myrmel, ansatt ved Bergens Gassverk.³⁸³

Turen til Bergen var for å få ting i gang. Nilsen skulle kontakte Hjelmen i Oslo ved hjelp av postkasseadressen hos Solberg, og fortelle hvordan det gikk. Til det formål hadde Hjelmen satt Nilsen inn i bruken av hemmelig skrift. I mellomtida fortsatte Wollweber og Hjelmen planleggingen i Oslo.

Den nye sprengstoffleverandør

Arbeidet med gruppene var igang. Omtrent på dette tidspunkt må forslaget om å trekke Kiruna-området inn i bildet ha kommet. Utgangspunktet kan ha vært eksperimenter med Rintelens bombe-konstruksjon.³⁸⁴ Som brannstifterapparat i ammunisjonsfarten under Første verdenskrig hadde

381 *Lebenserinnerungen* s. 218

382 Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

383 Nilsen var født 1.1.12 i Bergen. Opplysningene om identifiseringen av Myrmel finnes i Personal-Akten Olaf Rutledal, RSHA, Z/C 39. Bd. II, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten. Myrmel kom til å spille en viktig rolle i motstandsarbeidet i Bergen under de første krigså, og senere som kurer for Furubotn og Asbjørn Sunde. Han ble aldri tatt av Gestapo.

384 Vi vet at Hjelmen og Wollweber diskuterte denne konstruksjonen etter Hjelmens første tur til Bergen. Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

den vist seg effektiv. Men hvordan ville den virke i malmfarten? Narvik var Norges og en av Europas viktigste havner på grunn av de tyske malmoppkjøpene fra LKAB i Kiruna og Gällivare. Å plassere et brannstifterapparat i malmlast ville neppe gi ønsket resultat. Wollweber foreslo å utvikle konstruksjonen ved å erstatte Rintelens pikrinsyre med en blanding av bensin og kaliumklorat eller klorkalk.³⁸⁵ En slik blanding vil eksplodere, hvis den blir avsatt i et lukket rom. Fram til 1890-årene var det vanlig i Norge å produsere sitt eget krutt til jaktformål, og framgangs måten var å blande kull, svovel og salpeter i et bestemt forhold. Enhver guttunge visste at kullet kunne erstattes med sukker, bensin eller et annet lett brennbart stoff. Istedenfor salpeter kunne brukes kaliumklorat eller natriumklorat, eller enklest: ugrassalt, som landmannskontorene solgte til bøndene. Men som sprengstoff betraktet, var det likevel en primitiv løsning. Å sprengre hull i skipssider av stål ville bare la seg gjøre med uhandterlig store mengder krutt.

Disse problemene hadde Hjelmen klart for seg på sin neste reise, som noen dager etter gikk til Narvik via Bergen. I Narvik oppsøkte han Barly Pettersen, mangårig tillitsmann i det tidligere Norsk Matros og Fyrbøterunion og Narviks-gruppa til Norsk Transportarbeiderforbund. Pettersen hadde sjømannsbakgrunn, og hadde gått fra DNA til NKP i 1932.³⁸⁶ Hjelmen gjennomførte den obligatoriske politiske og ideologiske diskusjonen med han. Formålet var, som i Oslo og Bergen, å bygge opp en partisan- og sabotasjegruppe. Pettersen skulle benytte seg av egnede lokale kommunister, helst med sjømannsbakgrunn. Som Bergen var Narvik en «radikal» by, med en aktiv fagbevegelse, og Barly Pettersen hadde gode forutsetninger for å lykkes ved hjelp av sine mange faglige og politiske kontakter. En av sine turer i byen og omegnen la de til Bjørnefjell, og vurderte fram og tilbake hvilke muligheter som forelå for å kunne iverksette sabotasjeaksjoner mot malmbanen. Diskusjonen dreide seg om mangelen på sprengstoff til dette formålet. Kanskje nettopp på Bjørnefjell har en av dem rettet blikket østover vidda, og stilt det geniale spørsmål: Hvorfor ikke la tyskerne betale sprengstoffet? I Kiruna lå en av verdens store sprengstofflagre, innkjøpt for tyske riksmark som betaling for malmleveranser. Leverandør: Grängesberg. Nøyaktig hvordan ideen oppsto vet vi selvsagt ikke, men den må ha vært påtrengende nær på Bjørnefjell denne sommerdagen i 1936.

385 Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

386 Barly Devold Paul Pettersen, f. 18.2.00 på Lurøy.

Vi vet imidlertid at Wollweber etter Hjelmens tilbakekomst til Oslo og nye inngående diskusjoner bestemte at organisasjonen skulle strekke ut sin virksomhet til Sverige, og særlig Kiruna-området.³⁸⁷

Utviding av operasjonsområdet til Sverige

Denne beslutning fikk vidtrekkende konsekvenser. Den la grunnlaget for å løse sprengstoffproblemet på en enkel måte. Samtidig gjorde den det nødvendig å trekke svenske kommunister inn i organisasjonen, først i sambands- og forsyningsleddet, senere også i form av operasjonsgrupper.

Beslutningen satte fart i det videre organisasjonsarbeidet. Et mønster for den framtidige sabotasjeorganisasjonen ble klarere: LKAB i Kiruna «leverer» sprengstoff som i praksis var betalt av den tyske stat. På malmbanen transporteres sprengstoffet til havnebyene Narvik og Luleå, hvor det blir distribuert til operasjonsgruppene i Nordeuropas havnebyer. Operasjonsgruppene plasserer sprengstoffet om bord i fortrinnsvis tyske, italienske, japanske og frankistiske skip.

Wollweber tilkalte Schaap og Lambert til Oslo for å orientere om beslutningen og for å drøfte de videre planer. Hjelmen dro til Stockholm ens ærend for å innkalle Lambert.³⁸⁸ Det ville være logisk at en så viktig beslutning krevde et felles møte, men det er slett ikke sikkert. Ifølge kilde-ene møttes Schaap, Hjelmen og Wollweber i Oslo i august 1936, mens møtet med Lambert fant sted i november. Hjelmen hevdet senere at Schaap hadde kritisert han for innsatsen hittil ved denne anledning.³⁸⁹ Det som imidlertid er klart, er at en rekke tiltak ble tatt for å sikre organiseringen av grupper i Nord-Sverige. Det første var at den svenske partiledelsen ble kontaktet, for å sikre at ledelsen i partiets Norrbotten-avdeling ble anmodet om å hjelpe til med å knytte kontakter. Det er en av de få anledninger-

387 Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

388 Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

389 Opplysningen om Schaaps kritikk av Hjelmen må antakelig stamme fra Hjelmen selv, for Schaap innrømmet aldri at han hadde noe å gjøre med sabotasjeorganisasjonen i det hele tatt. Det er imidlertid en mulighet for at Gestapo produserte denne opplysningen selv i saken mot Schaap for å framheve at Schaap var Wollwebers stedfortreder. Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, mot Schaap Z/C 10467, Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

ne hvor det kan dokumenteres at legale partikontakter ble brukt til slikt formål.³⁹⁰

Nå sto et nytt omfattende organisasjonsarbeide foran Hjelmen i Nord-Norge og Nord-Sverige, og det var nødvendig med et lengre opphold i nord. Han benyttet den vanlige reiserute via Bergen, og fikk derfor anledning til å følge opp Myrmels og Nilsens arbeide samtidig. Det eneste vi vet om samtalene i Bergen, er at de dreide seg om metodene for rekruttering blant sjøfolk. Hjelmen hadde selv erfart hvor vanskelig det var å skaffe egnede folk i Oslo, og de samme problemene gjorde seg antakelig også gjeldende i Bergen.³⁹¹

Fra Bergen reiste Hjelmen direkte til Kiruna, hvor han kontaktet lederen av SKPs Norrbotten partidistrikt Gotthild Ögren. Ögren, som på dette tidspunkt må ha vært orientert om Hjelmens ærend fra sin partiledelse, viste han videre til to menn, som begge kom til å spille en svært viktig rolle i de videre begivenheter. Den ene, elektrikerer Johan Edvard Nyberg ved LKAB i Kiruna, fordi han var i besittelse av et usedvanlig teknisk talent. Den andre, grovarbeideren Gustav Anton Ceder i Luleå, fordi han senere tystet til politiet, og gjennom det forårsaket organisasjonens opprulling i Sverige.³⁹²

Hjelmen, som i Sverige brukte dekknavnet «Nilsen»,³⁹³ tok seg god tid, og hadde flere samtaler med Nyberg og Ceder.³⁹⁴ Han gikk igjennom den politiske situasjonen, og de perspektivene som Wollweber hadde trukket opp, blant annet med henvisning til Rintelen og Lawrence. Nybergs talenter tiltalte Hjelmen med en gang. Hovedformålet i Kiruna var å sikre leveranser av sprengstoff, og Nyberg hadde mange ideer til personer som kunne kontaktes for å bygge opp en gruppe som kunne utføre tyveriene. Han hadde forslag om hvordan forskjellige typer bomber kunne konstrueres, både ved å forbedre Rintelens brannbomber, og ved rene nykonstruksjoner av sprengbomber og tidsforsinkelser. Nyberg hadde meldt seg

390 Kontaktene ble formidlet av lederen i Norrbottens partidistrikt Gotthild Ögren. «PM» (om Wollweberaffæren), Sandlerkommissionens arkiv Vol F 1:2, s. 14. Sveriges Riksarkiv, Stockholm.

391 Anklageskrift mot Hjelmen m.fl. RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

392 Dette blir dokumentert i et senere kapittel.

393 I 1936–37. Anklageskrift mot Hjelmen, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

394 Samtalene er bekreftet både gjennom anklageskriftet mot Hjelmen m.fl., samt flere svenske kilder, så som «PM» om Wollweberaffæren, Sandlerkommissionens arkiv (948) vol F I:3, Riksarkivet i Stockholm, dommen mot Einar Nyberg m. fl. ved Jukkasjärvi tingslags Häradsrett 12.11.41 i Kiruna m. m.

ut av SKP i 1931, men det var snarere en fordel enn en ulempe. Politisk sto han helt på linje. Ellers var han familiemann, med nøkternt forhold til alkohol, og førte en «normal» tilværelse.³⁹⁵ Han var et funn for Hjelmen.

I Luleå ønsket Hjelmen at Ceder skulle bygge opp en havnegruppe, av samme type som i Narvik. Formålet skulle være å distribuere forsendelser av sprengstoff fra Kiruna med malmskip til grupper i Antwerpen, Rotterdam og Hamburg, samt å forberede sprengninger av malmskip fra Luleå.³⁹⁶ Både Nyberg og Ceder fikk et lynkurs i bruken av chiffer og hemmelig skrift, samt sikre postkasseadresser i Oslo.

Samtalene i Nord-Sverige pågikk fra slutten av november til slutten av desember. Nyttårsaften 1936 var Hjelmen igjen i Narvik, hvor han ordnet med bolig for de nærmeste månedene, og tok deretter kontakt med Barly Pettersen. Gestapo forsøkte å rekonstruere Hjelmens bevegelser nesten fra dag til dag under den senere etterforskning, men oppdaget ikke at kontaktene i Nord-Sverige var opprettet ved hjelp av det svenske partiapparatet allerede i november og desember 1936. Det går fram av rettsdokumentene at de antok at Hjelmen opprettet sine kontakter direkte fra Narvik, etter årsskiftet 1937. Hjelmen gjorde ingenting for å rette opp denne feilslutning, og en lang rekke nye navn unngikk dermed å komme i Gestapos søkelys.³⁹⁷

Hjelmen hadde allerede sendt melding til Wollweber i Oslo om det gunstige utfallet av samtalene med Nyberg da han vendte tilbake til Narvik. Transportsystemet til kontinentet kunne nå organiseres, og Schaap kom kort tid etter fra Oslo, antakelig for å avtale direkte med kontaktene i Narvik og Luleå om hvordan transportsystemet skulle fungere.³⁹⁸

395 Wollweber omtaler Nyberg som ytterst punktlig og uten laster og svakheter. *Lebenserinnerungen* s. 228.

396 Ceder levte i 1939 og 1940 utførlige forklaringer til politiet. «PM» om Wollweberaffæren, Sandlerkommissionens arkiv (948) vol F I:3, Riksarkivet i Stockholm.

397 «PM» om Wollweberaffæren, Sandlerkommissionens arkiv (948) vol F I:3, Riksarkivet i Stockholm.

398 I anklageskriftet mot Hjelmen m.fl. tidfestes Schaaps reise upresist som på «foråret» 1937. I samme dokument omtales senere et nytt Narvik-besøk av Schaap i mars. Det er derfor sannsynlig at Schaap var i området ved to anledninger. I mars reiste han med Hjelmen til Kiruna og Luleå, og det er sannsynlig at detaljene da var klare. «PM» om Wollweberaffæren, Sandlerkommissionens arkiv (948) vol F I:3, Riksarkivet i Stockholm.

Trådene knyttes i Oslo

Møtet mellom Schaap, Hjelmen og Wollweber i Oslo i august 1936 fant sted under betydelige sikringstiltak, som nå var i ferd med å bli en del av dagliglivet. Det kan være interessant å se nærmere på hvordan kontaktene ble opprettet i tilknytning til dette møtet, for å få et instruktivt innblikk i det sikkerhetssystemet organisasjonen utviklet.

Ragnhild Wiik hadde utpå høsten «gjort seg et ærende» hos en fjern venninne Inga Ring, i hennes bopæl i Svingen 3 i Ekebergskrenten. En uskyldig kaffeprat hadde endt med at Inga Ring tok på seg oppgaven å ta i mot brev som Ragnhild Wiik – eller en hun sendte – skulle hente.³⁹⁹ Dessuten sa hun seg villig til å kunne ta imot overnattingsgjester. Hennes mann Johan Ring, hadde gått ut av NKP i 1934, men som leder i Lokomotivførernes personalforbund i Oslo og som lokfører var han mye ute og reiste, og det var derfor god plass og liten risiko.⁴⁰⁰ Ikke mange dager etter ankom Schaap, og noen timer senere Ragnhild Wiik. Slik ble Inga Ring introdusert til «Fred», som overnattet hos henne i tre dager. Schaap og Wiik forlot ikke leiligheten samtidig. Først gikk Wiik, et kvarter senere fulgte Schaap etter.⁴⁰¹ Ankomsten til Oslo var også diskret arrangert. Ragnhild Wiik hadde kontaktet sin private lege Ole Fossen, som hadde legekantor i «Grünerløkkas Folkets Hus» i Schleppegrells gate 32. Hun visste at Fossen hadde vært aktivt engasjert i NKP, og at han var sympatisk innstilt til Sovjetunionen. Han var aktiv i hjelpearbeidet til Spania, og særlig i Arbeidersaniteten, forløperen til Norsk Folkehjelp.⁴⁰² Det var imidlertid særlig en bestemt begivenhet som hadde gjort Fossen kjent i

399 Ragnhild Wiik brukte både sin søster Gudrun og sin nevø Willy til slike oppdrag. Intervju med Willy Wiik 7.2.89.

400 Avhør av Johan Ring 25.8.41. Gestapo fant ingen grunn til å knytte Ring til organisasjonen, og han ble sluppet fri fra den tyske avdeling i Møllergata 19 etter avhørene. Personal-Akten Inga Karoline Ring, RSHA, Z/C 39, Bd. IX, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

401 Avhør av Inga Ring, 6.8.41 i Oslo. Personal-Akten Inga Karoline Ring, RSHA, Z/C 39, Bd. IX, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

402 Ole Fossen var født 3.8.05 i Vestre Gausdal. I studietida var han med i Mot Dag, men etter bruddet med NKP fulgte han partiet. Fossen delte forværelse med tannlege Martin Solheim i Schleppegrells gate 32. Dette skapte grunnlag for mistanke om at også Solheim hadde en tilknytning til Wollwebers organisasjon. Den sovjetiske agenten Zoja Rybkina forteller at hun som kurer i 1938 kontaktet Wollweber via et tannleges kontor og en tannlege, og dette kan tyde på at Wollweber i det minste ved denne anledning hadde avtalt et slikt arrangement med Solheim. Forøvrig er ikke påvist at Solheim hadde noen permanent tilknytning til organi-

det antifascistiske miljøet i Norge. I 1935 hadde han deltatt i en offisiell delegasjon som reiste til Berlin for å finne ut om Thälmanns tilstand. De forsøkte bl.a. å komme i kontakt med Himmler, og vakte en del oppstyr i Berlin.⁴⁰³

Det var ikke vanskelig for Ragnhild Wiik å overtale Fossen til å være «postkasse» for brev til henne.⁴⁰⁴ Når Fossen oppdaget at han hadde mottatt et brev til Wiik, ringte han et bestemt telefonnummer. De brukte en enkel kode. Men Fossen sa også ja til å formidle personkontakt. Det skulle skje på den måten at vedkommende person kom inn i køen på venteværelset som vanlig pasient.⁴⁰⁵ Da det var hans/hennes tur spurte vedkommende etter «Olsen», og Fossen kunne overbringe en adresse fra Wiik ved et nytt oppmøte på legekantoret.⁴⁰⁶ Det var slik Schaap hadde ankommet, og hadde fått Inga Rings adresse, uten at Ragnhild Wiik behøvde å kontakte han personlig.⁴⁰⁷

Selvsagt var systemet omstendelig, men enhver som ville forsøke å overvåke det enkelte ledd måtte bruke mange dager, og overvåke mange personer, som tilsynelatende kun sto i en helt naturlig og ikke påfallende kontakt med hverandre. Det lyktes aldri norsk politi å bryte systemet, og det ser heller ikke ut til at de ble oppmerksomme på arrangementet før 1940. Om dette skrev Kaleb Nytrøen i sin beretning om Overvåkingstjenestens historie før krigen:

sasjonen. Zoja Voskresenskaja (Rybkina): *Teper ja mogu skasatj pravdu* (1993) s. 107.

403 Han reiste sammen med en kvinne som het Collett. Intervju med Ole Fossen 3.3.89.

404 Fossen kontaktet Just Lippe i NKP før han ga sitt samtykke. Just Lippe hadde ingen innvendinger. Intervju med Ole Fossen 6.3.89.

405 Under de senere Gestapoavhør etter at Fossen var arrestert, klarte Fossen å bli trodd i at antallet personkontakter som ble formidlet på denne måten var svært lite. I virkeligheten var det langt større. Både Hjelmen og Wollweber brukte denne framgangsmåten i forbindelse med reiser. Wollweber var den eneste som var frimodig nok til å bruke sitt eget navn overfor Fossen. Intervju med Ole Fossen 6.3.89.

406 Avhør av Ole Fossen, Oslo 11.8.41. Personal-Akten Ole Fossen. RSHA, Z/C 39, Bd. VII, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

407 Verken Ragnhild Wiik eller Ole Fossen var lett lurte. Det var imidlertid ikke til å unngå at Gestapo klarte å oppdage forskjeller i deres forklaringer under avhørene i august 1941. En slik sak var spørsmålet om når arrangementet på kontoret til Fossen kom istand. Wiik ga seg ikke på at det skjedde rundt midten av 1937, på tross av at Gestapo hadde verifisert tidspunktet sent på høsten 1936, som Fossen innrømmet. Det samme gjaldt antall brev og antallet personer som hadde fått kontakt via Fossen.

«Angående de andre to norske leddene man hadde kjennskap til i Wollwebers sambandskjeder, hadde man fått opplyst at de – foruten å være mottakere av postforsendelser til Wollweber – også skulle assistere med å skaffe deknings- og møtesteder for illegallister som kom til Oslo i oppdrag for Wollweber. Disse to leddene utførte sin legale virksomhet på et felles arbeidssted i Oslo og hadde en forholdsvis stor tetthetsgrad av forskjellige typer besøkende som gjorde det umulig for overvåkingstjenesten under de rådende forhold å avdekke deres illegale virksomhet. Det lot seg i hvert fall ikke gjøre for en tjenestemann som bare av og til kunne avses til oppgaven.»⁴⁰⁸

Det er Martin Solheim og Ole Fossen Nytrøen her skriver om. Det er imidlertid ikke noe kildemateriale som styrker denne framstillingen. Ingen av Nytrøens bilag, og ikke noe arkivmateriale i Wollweber-saken i OVS' arkiv tyder på at Overvåkingstjenesten kjente til arrangementet hos Ole Fossen før 1940. Som vi senere skal se, stammet disse opplysningene i siste instans fra Gestapo, etter forhørsrunder i 1940–42. Nytrøens formuleringer er ikke egnet til å gjøre leseren oppmerksom på denne kilde, og gir dermed et feilaktig bilde av politiarbeidet i Wollweber-saken.

I 1936 var Wollwebers organisasjon ennå usynlig for politiet i Norge. Det var imidlertid ikke den aktivitet som ble bedrevet til fordel for Spanias regjering. Her kom politiet i berøring med et saksområde og et personmiljø som senere kom til å få betydning for Wollwebers organisasjon. Flere av de polititjenestemenn som ble satt inn i overvåkingsarbeidet mot Spania-aktivistene, ble i 1938–40 satt inn i jakten på Wollweber og Hjelmen, og fortsatte dette arbeidet under de nye myndigheter etter 9. april 1940. Begivenhetene i forbindelse med borgerkrigen i Spania er derfor en slags overvåkningsmessig start på denne historie, og har også av denne grunn krav på oppmerksomhet.

Ulovlig verving?

Hvor mange nordmenn deltok på republikkens side i Spania? Yngvar Ustvedt opererer med et tall omkring 300, men senere undersøkelser tyder på at tallet var nærmere 200.⁴⁰⁹ Vi vet sikkert at 108 av 185 identifiserte av

408 Fra «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9.4.40», s. 60, av Kaleb Nytrøen. Riksarkivet.

409 Årdal, O. og Myklebust J.O.: *Pasaremos! To nordmenn i spansk borgarkrig* (1982) s. 129. Antallet sjøfolk som mønstret av i spansk havn direkte er usikkert,

disse kom ut av Spania i live.⁴¹⁰ Av disse 108 tok noen del i vinterkrigen i Finland⁴¹¹, og mange var med i felttoget i 1940. Myklebust og Årdal hevder at sju ble henrettet av tyskerne senere under krigen; de fleste for sabotasjevirksomhet. Minst fem mistet livet ved krigsforlis, og over 30 satt i tysk fangenskap. Minst 90 andre var med i ulike former for motstandsarbeide.⁴¹² Vi snakker altså her om en gruppe personer som fikk stor betydning for den senere norske motstandskamp.

22. januar 1937 proklamerte Trygve Lie at det ble forbudt for nordmenn å delta som frivillige i den spanske borgerkrigen, kort tid etter ble det også forbudt å verve frivillige.⁴¹³ Dermed ble Spaniasaken en affære for politiet, som konsentrerte store ressurser i etterforskning og overvåking av Spania-aktivister i 1937 og 1938. Tidligere hadde ikke norske myndigheter lagt seg opp i norsk frivillig krigsdeltakelse i utlandet, på tross av at adskillige norske offiserer hadde deltatt i krigshandlinger. Senere, under vinterkrigen i Finland, var det offiserer i og med tilknytning til generalstaben som organiserte et uoffisielt vervingskontor, uten noen form for offentlig inngripen.⁴¹⁴ Tiltakene i 1937 var formelt begrunnet juridisk med straffelovens § 133⁴¹⁵.

26. januar 1937 hadde *Gjengangeren* i Horten et oppslag om at to Hortens-gutter var reist til Spania. Politibetjent E. Solhøi i Horten politikammer fant ut at det var brødrene Alf Anker og Ovar Peder Ås

likeledes hvor mange som forsvant ut av republikkens område igjen på samme måte. Tallet kan derfor være noe høyere.

410 Årdal, O. og Myklebust J.O.: *Pasaremos! To nordmenn i spansk borgarkrig* (1982) s. 129

411 På finsk side. Jeg skal senere vise at også en liten gruppe nordmenn og tyskere ble sendt på sabotasjeoppdrag i Finland vinteren 1940, på ordre fra Wollweber for å sprengte våpentransporter til finnene.

412 «Mest kjent er vel storsabotøren Asbjørn Sunde, «Osvald» under krigen. I sabotasjegruppa hans fanst det fleire som hadde fått den første treninga på den spanske slagmarka». Årdal/Myklebust: *Pasaremos!* s. 136.

413 Per Ole Johansen: *Samfunnets pansrede neve* s. 131

414 «Frivilligekontoret» under «Finlandskomiteen» var drevet av tidligere generalstabspersonell, benyttet seg av den militære tjenestevei i sin korrespondanse og var i praksis en uoffisiell forlengelse av generalstabens mobiliseringsavdeling. Se Lars Borgersrud: «Den hemmelige våpenhjelpen», *Materialisten* nr. 1–2, 1988, s. 18–21.

415 Straffelovens § 133 forbød å verve mannskap til fremmed krigstjeneste uten Kongens tillatelse, eller å medvirke til dette. Det var særlig denne bestemmelsen tiltalemyndighetene forsøkte å bruke. Senere forsøkte man å bruke § 185, annet ledd, om forbud mot dokumentfalskneri, men politiet klarte ikke å samle tilstrekkelig dokumentasjon for tiltale.

Beckmann, begge sjøfolk. Sekretær Ottar Lie i NKP ble mistenkt for å ha organisert vervingen og nedreisen.⁴¹⁶ Allerede 22. januar var Ottar Lie blitt forhørt av K. Stenerud i overvåkingen i en liknende sak. De to Drammensguttene Harry og Aksel Hansen hadde reist til Spania, og faren Karl Marinius Hansen anmeldte Lie som ansvarlig. Lie kunne imidlertid lite annet si enn at alle fire hadde dratt av eget ønske og vilje, og at de ikke var vervet. Hansen og hans kone sendte også et telegram til Lie, med appell om å gripe inn. Lie svarte med et medfølende brev.⁴¹⁷ Etter hvert ble politiet dratt inn i en serie med liknende saker. Bekymrede foreldre, onkler og tanter henvendte seg til politiet i et håp om å få hjelp til å hindre at deres arbeidsløse sønner og nevøer forsvant til Spania. De fleste hadde kun sine kjæres ve og vel i tankene. Drastiske krigsskildringer i avisene hadde gjort dypt inntrykk. Enkelte ble også hindret i å dra ved slike initiativ, men noen vervesentral eller press fra NKPs side ble det aldri mulig å dokumentere. I de forskjellige sakene som politiet var borte i, var det tvertimot den enkeltes egen motivasjon som dominerte. 10. desember 1937 slo politiet til og arresterte seks frivillige og en «verver» i Oslo. *Aftenposten* og *Morgenbladet* lagde store oppslag om «Rød menneskehandel», med påstander om at kommunistene skulle verve 400 personer. 20. januar kom *Aftenposten* igjen med nye oppslag.

18. januar 1938 møtte en fortvilet verksmester Bjarne Voldstad på Kaldnes mekaniske verksted opp på Horten politikammer. Han hadde fått vite at hans sønn skulle reise til Spania dagen etter. Planen var å reise sammen med en annen Hortensgutt, som allerede hadde to brødre i Spania. Reisen ble forhindret for begge to. Men politiet festet seg ved kameraten, Rolf Sunde.⁴¹⁸

Presset mot politiet var nå stort. Den påståtte ulovlige verving ble stadig vekk omtalt i avisene. 25. januar ransaket politiet NKPs Oslo-kontor på Lilletorvet 1, samt Ottar Lies privatbolig. En rekke beslag av korrespondanse, politiske dokumenter og regnskapsbøker ble gjort. En serie av ransaker, ble nå gjort i avisene *Ny Tid* i Trondheim, *Klassekampen* og

416 Politirapport av 1.2.37. Tønsberg politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2, Statsarkivet i Oslo.

417 Lie henviste også til de unges politiske syn på saken. Politirapport av 1.2.37. Tønsberg politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2, Statsarkivet i Oslo.

418 Rolf Edgar Sundes to brødre i Spania var Asbjørn og Oddvar Sunde. Oddvar var i Spania fra oktober 1937 til april 1938, da han reiste hjem via Marseilles. Det foreligger en erklæring fra Generalkonsulatet i Paris 4.5.38. Asbjørn dro antakelig 6. januar 1937 og var dermed blant de første nordmenn som dro. Han kom tilbake i løpet av sommeren 1938, antakelig i juli måned. Tønsberg politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2 (1938), Statsarkivet i Oslo.

Arbeideren i Oslo, og hos en rekke privatpersoner. Likeledes ble en rekke personer forhørt av politiet.⁴¹⁹ Politiet mente at hovedmennene var Ottar Lie, partisekretær i NKP, Johan Geråtti Slåttelid, medarbeider i *Arbeideren* og Rolv Edgar Sunde, som var nestleder i NKU i Horten. Sammen med Bjarne Voldstad og Sverre Johannes Nilsen ble de siktet for blant annet brudd på straffelovens § 133. Tilsammen ble 16 personer siktet, vekselvis etter § 133 og § 185, eller begge. Politiet satte inn store mannskaper for å avhøre vitner over hele landet.⁴²⁰

Arbeideren protesterte mot aksjonene, og hevdet at det ikke var mulig å avsløre en vervesentral som ikke fantes. NKPs sentralkomite og AUFs sentralstyre protesterte overfor regjeringen. Det samme gjorde enkelte fagforeninger og *Arbeiderbladet* i Oslo.⁴²¹

For politiet kom det lite ut av disse aksjonene, selv om de hadde lagt beslag på betydelige ressurser utover i 1938. Politispanere og saksbehandlere ble pålagt å avhøre slektninger og venner av personer som hadde reist, og de utførte ikke alltid disse oppdrag med stor lyst. Sunde-guttenes gamle far Anton Sunde i Kopervik, måtte finne seg i ransaking og beslagleggelse av mange private brev. Han fikk dem aldri igjen. Hans ivrige sønn Rolf ble etter arrestasjon underkastet detaljerte forhør. I Larvik innledet politiet samarbeid med en provokatør, som henvendte seg til *Arbeideren* med forespørsel om hjelp til å reise. Med politispanere i hælene, forsøkte han å avsløre dem han fikk hjelp av. En av dem, repsluger Karl John Christiansen fra Tønsberg fikk seg et møte med politiet. Episoden fikk et etterspill. Riksadvokat Haakon Sund grep inn og refset Larvikpolitiet: «Jeg går ut fra som en selvfølge at politiet verken setter i verk eller oppfordrer til eller er inneforstått med provokasjon av noen art.»⁴²² Resultatet ble at riksadvokaten forlangte at sakene måtte overføres til Oslo politikammer.

Politiet oppdaget at det var politiske og moralske grunner som drev de frivillige. De største politiressursene ble satt inn i Oppegård, Horten og Oslo. Det viste seg at bildet var det samme. De frivillige hadde gjerne be-

419 Arkivsaker etter aktivitetene til politiet i Horten og Follo, og tildels i Trøndelag, foreligger i Tønsberg Politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2 (1938), Statsarkivet i Oslo. Esken har lenge blitt oppbevart i POTs arkiv, men er nå tilgjengelig i Statsarkivet i Oslo.

420 Tønsberg Politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2 (1938), Statsarkivet i Oslo.

421 Yngvar Ustvedt: *Arbeidere under våpen* s. 144–154

422 Fra Riksadvokaten 12. april 1938. Tønsberg politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2 (1938), Statsarkivet i Oslo. Se påtegningsdokument.

stemt seg etter et offentlig solidaritetsmøte med den spanske republikken, men da hadde de oftest tenkt på saken en stund allerede. De informerte ofte ikke sine nærmeste før de hadde forlatt hjemstedet. Deres politiske motivasjon var åpenbar, og politibetjenter som lette etter et velsmurt verveapparat forsto det etter hvert. At de enkelte kunne få praktisk hjelp til reisen, og at det fantes personer som hadde som politisk oppgave å hjelpe til med det, fikk politiet bekreftet. Enkelte, som Rolf Sunde, engasjerte seg aktivt med å motivere og å bistå praktisk, og så på det som sin personlige oppgave. Det var imidlertid åpenbart engasjementet som drev han, og det kunne ikke dokumenteres at han hadde fått dette som politisk oppgave av NKP. Den hjelpen som han og andre kunne gi, var i praksis ikke annet enn noen adresser i Oslo og Paris, hjelp til reisepenger, og ellers noen råd og vink om reisemåte.

Riksadvokaten var lite begeistret for politiets manglende evne til å få de 16 for domstolene. Oslo politikammer hadde fått i oppdrag å sentralisere etterforskningen, og foreslo 5. september 1938 å henlegge sakene for ni av de tiltalte. Mot Johan Slåttelid, som var mistenkt for verving i Bergen, foreslo de en bot, mot ytterligere tre foreslo de henleggelse etter vedtagelse av forelegg.⁴²³ For de gjenstående tre med Rolf Sunde, Bjarne Voldstad og Karl Kristiansen foreslo de at saken ble sendt tilbake til Tønsberg og Bergen politikammer, i praksis en henleggelse. Statsadvokatembete i Oslo ga 7. september sin tilslutning til dette forslaget. Avgjørelsen falt ikke i nådig jord hos konstituert riksadvokat Kåre Moe. I et brev av 15. september forlangte han at tre av de tiltalte istedet ble siktet etter lov av 19. mars 1937, hvis § 133 ikke kunne føre til dom.⁴²⁴ Oslo Statsadvokatembete skrev tilbake 21. september og bemerket at overtredelsen av lov av 19. mars juridisk var å betrakte som forseelse, og at tiltale derfor hørte under politiet. I mellomtida hadde konstituert riksadvokat Moe trådt tilbake for riksadvokat Haakon Sund, og Sund hadde ikke vanskelig for å ta belæringen fra statsadvokatene i Oslo til etterretning.

Dermed var det fullt tilbaketog på hele linjen. En rekke forelegg ble skrevet ut til spaniakjemperne etter hvert som de vendte hjem og deres identitet ble brakt på det rene. Men de ble i liten grad betalt eller

423 Oddvar Sunde, Erik Thoresen og Leif Larsen.

424 Lov nr. 1 av 19. mars 1937, § 1 annet ledd, som omhandlet forbud mot krigstjeneste i utlandet. Loven var fremmet av Trygve Lie direkte for å hindre frivilliges deltakelse i borgerkrigen. Riksadvokaten ønsket Ottar Lie, Johan Slåttelid samt Sven Nilssen tiltalt.

inndrevet. Foreleggene ble først inndrevet av det nazifiserte rettsapparatet under krigen.⁴²⁵

Det lyktes altså ikke å felle noen dommer mot de antatte hovedmennene. Det voldsomme oppstyret hadde ikke ført til noe juridisk resultat, men bidro likevel til å dempe reiselysten. En rekke enkeltpersoner som hadde planlagt å reise, men som hadde fått politiets oppmerksomhet mot seg, lot det være.⁴²⁶ Kampanjen var derfor ikke uten effekt. Samme effekt ble også oppnådd ved å ta i bruk et spesialstempel ved utsteding av sjømannspass, og pass til personer som politiet hadde under mistanke for å dra til Spania. Stempelet gjorde passet ugyldig ved innreise til Spania.

Sabotørene

Vi vet lite om de norske frivilliges krigserfaringer i Spania utover de rent generelle menneskelige erfaringene som ble gjort i denne blodige og ubarmhjertige krig. Det ser imidlertid ut til at flere nordmenn og svensker ble tilknyttet partisanvirksomhet bak de frankistiske linjene. Gösta Andersson, som ble sentral i Wollweber-organisasjonen etter hjemkomsten fra Spania, ble selv tilknyttet en slik avdeling, under kommandoen av en tysk emigrant med navnet Richard Shenk.⁴²⁷ Shenks avdeling tok seg tilbake gjennom frontlinjene og spesialiserte seg på sprengning av jernbaner, broer og veier.

I denne avdelingen tjenestegjorde Gösta Andersson sammen med Monthey Røse fra Flisa, og Alf Kristiansen fra Drammen, samt en uidentifisert nordmann.⁴²⁸ Svensken Karl Ernstedt var kompanisjef. Asbjørn Sunde kom inn i en liknende avdeling høsten 1937, og han ble værende der i nesten et år.⁴²⁹

Vi vet ikke om det ble knyttet spesielle kontakter mellom de av spaniakjemperne som gjorde tjeneste som partisaner og sabotører. Vi vet imidlertid at flere av dem ble trukket inn i Wollweber-apparatet etter hvert som de vendte hjem til Norge i løpet av 1938. Asbjørn Sunde er allerede nevnt. Vi kan også nevne Larvikgutten Johan Peter Bruun, som også hadde sjømannsbakgrunn, Monthey Røse fra Flisa, Reidar Kristoffersen

425 Den rettslige korrespondanse foreligger i Tønsberg politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2 (1938), Statsarkivet i Oslo.

426 Det gjaldt f.eks. Asbjørn Sundes bror Rolf, som ble sett på som en hovedmann av politiet.

427 Gösta Anderssons første kontakt med Bataljon Shenk er omtalt i han egen bok *Partisaner* s. 53. Ifølge Andersson falt Shenk senere under borgerkrigen.

428 Gösta Andersson: *Partisaner* s. 111

429 Yngvar Ustvedt: *Arbeidere under våpen* s. 126

og Alf Kristiansen fra Eiker, Erling Evang fra Oslo og Norman Iversen fra Bergen. Evang var bakersvenn, men ellers hadde samtlige sjømannsbagrunn. I den svenske delen av apparatet kom Gösta «Göken» Andersson, Hans Oscar Eriksson, Karl Staf og Karl Einar Risto, med. Alle med bakgrunn fra sjøen og Spania. Her bør også nevnes de to tyskerne Rolf Hagge og Adolf Baier, som kom direkte fra Spania til illegalitet i Oslo.⁴³⁰ Sommeren 1938 ble nederlenderen Achille Beguin og belgieren Rene Wouters satt inn av Schaap som aksjonsledere i Amsterdam og Antwerpen. Begge kom direkte fra partisanavdelinger i Spania, og hadde – ifølge Gestapo – deltatt på et kurs i Madrid for sabotører som skulle arbeide med å sabotere Franco-skipsfart.⁴³¹

Ble kontaktene til Wollweber-organisasjonen etablert allerede i Spania? Ble de ovennevnte rekruttert utfra sine fortjenester som partisaner under borgerkrigen? Er det tenkelig at «Wollweber-folk» ble sendt til Spania og plassert i partisanavdelinger?

Flere forfattere har vært inne på dette. Men ingen har dokumentert kildemateriale som kan bekrefte verken det første eller andre spørsmålet. Vi beveger oss med andre ord i «det muligens verden». Ifølge Torgrim Titlestad hevdet Peder Furubotn f.eks. at Asbjørn Sunde gikk i sovjetisk tjeneste i 1935–36, og at han fikk i oppdrag å dra til Spania.⁴³² Det er imidlertid lite sannsynlig at det kan ha skjedd en slik målrettet rekruttering. Rekrutteringen til Wollweber-organisasjonen var vanskelig nok i seg selv, og gikk tregt. Det var prekær bruk for dem hjemme. Ingen av de vi med sikkerhet vet ble med i 1936 og 1937 dro til Spania. Når det gjelder det første spørsmålet, er det mulig å gi et sannsynlig forklaring.

Wollweber forteller at KPD-veteranen Richard Stahlmann i Spania «[...] så å si hadde gjennomført den første prøving av en rekke viktige medlemmer av den illegale kampgruppa».⁴³³ Hva dette konkret innebar,

430 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

431 Beguins og Wouters bakgrunn fra Spania er antakelig riktig, men opplysningene om at sabotasjekurset i Madrid dreide seg om skipssabotasje kan bygge på ønsketenkninger hos Gestapo. En mengde militære kurs ble avholdt i Madrid under borgerkrigen, men ingen annen kilde har omtalt kurs for skipssabotasje. Om Beguins og Wouters bakgrunn, se anklage mot Schaap, Volksgerichtshof, ZC II 39 Akte 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

432 Furubotn har fortalt Titlestad at Sunde dro illegalt på et skip til Leningrad, og der deltok på et møte på høyt hold i Komintern. Etterpå skal han ha undertegnet sin kontrakt. Titlestad i telefonsamtale med meg 4.5.92.

433 Richard Stahlmanns egentlige navn var Arthur Illner, f. 15.10.91 i Königsberg.

røper han ikke. Stahlmann ble senere under krigen omtalt som «Partisan-Richard» i indre kretser i KPD.⁴³⁴ En annen av geriljalederne var bataljonssjef Richard Shenk.⁴³⁵

Den som imidlertid fikk overordnet ansvar for denne virksomhet var den lite kjente «General Kotov». «Kotov» er blitt identifisert som russeren Eitingon.⁴³⁶ Inntil nylig er lite om hans virksomhet kjent.⁴³⁷ Leonard Naum Isakovitsj Eitingon⁴³⁸ ble i 1936 sendt til Spania fra NKVDs utenlandsetterretning, med ansvar for geriljavirksomhet bak Francos linjer. Eitingon hadde i 1930 og 1933 vært Jakov Serebrjanskij's nestkommanderende i NKVDs kontor for spesialoppdrag i utlandet. I 1938 overtok Eitingon ledelsen av NKVDs illegale virksomhet i republikken, med overordnet ansvar for geriljavirksomhet.⁴³⁹ Med hans bakgrunn som høytstående offiser i NKVD og som tidligere nestsjef for Serebrjanskij's avdeling, er det sannsynlig at det er han som har vært den samlende hånd i organiseringen av sabotasjekursene, rekrutteringen til dem, og den videre utveksling av informasjon til Wollweber om resultatene.⁴⁴⁰

Stahlmann ble en av DDR-statens grå eminenser på 50- og 60-tallet. En kortfattet biografi er tatt med i *SBZ-biographie*, utgitt av Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen (1961) s. 334. «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD» s. 23, Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344–345. FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

434 I et notat av Odd Biltvedt av 16. juni 1948 blir de svenske bestrebelsene på å få arrestert Stahlmann under krigen omtalt. I den forbindelse ble betegnelsen «Partisan-Richard» brukt av Carl Mewis og Georg Hanke, som begge ble arrestert i 1942. Navnet henspilte på hans innsats i Spania. Dok 3, «Notat» av 16.6.48, P 10.231, OVS. Arthur Illners («Stahlmanns») vita er i likhet med Wollwebers omgitt med adskillig taushet. I 1941–42 kom han til å spille en viss rolle for Wollwebers organisasjon i Sverige.

435 Jeg har ikke klart å bringe på det rene om dette var hans virkelige navn.

436 Av Hugh Thomas: *The Spanish Civil War* s. 389 (note 3). Gordievskij har gjort Eitingon til to personer. *KGB sett fra innsiden* (1990) bind 2, s. 413.

437 Følgende vita om Eitingon er fra P.A. Sudoplatov: *Den røde terror* (1994) s. 53–59.

438 Født 1.12.99 i Sklov i Hviterussland.

439 Fordi hans sjef Aleksandr «Orlov» Nikolskij i juli 1938 flyktet til USA. Sudoplatov, s. 56.

440 Etter at dette er skrevet, har Pavel A. Sudoplatov bekreftet i intervju 12.6.94 at rekrutteringen i Spania skjedde utfra en ide av Wollweber selv. Han mente imidlertid at Jakov Serebrjanskij i Kontoret for spesielle oppdrag også hadde tenkt på denne løsning. Det er ikke grunnlag for spekulasjoner om tidligere kontakter eller utplassering av Wollweber-folk til Spania.

Det tekniske byrå

Den viktigste hjelpen de norske frivillige fikk fra NKP var en papirlapp med en adresse i Rue de Lafayette i Paris, Kominterns sentrale rekrutteringskontor.⁴⁴¹ Der ble de loset videre på forskjellige transportertil Spania.⁴⁴² Like i nærheten, i Rue de Chabrol, hadde Komintern etablert et teknisk byrå. Byrået organiserte oppbyggingen av brigadene og støtteambeidet rundt dem. Det ble ledet av polakken Karol «Walter» Swierczewski.⁴⁴³

En vesentlig del av det tekniske byråets oppgaver var å bygge opp et internasjonalt nettverk for våpenoppkjøp til republikken. Oppkjøpene skulle ikke kunne assosieres med Sovjetunionen. Flere forhold gjorde at virksomheten kom nølende igang. Hugh Thomas, historikeren som har gitt den klassiske framstillingen av borgerkrigen, legger vekt på at Sovjet reelt sett følte forpliktelser overfor Non-intervensjonskomiteen, som landet deltok i. Både innen det sovjetiske utenrikskommisariatet og i den militære ledelse var det skepsis mot for sterkt engasjement. Dels fordi det kom i konflikt med utenrikskommissar Litvinovs bestrebelse på å oppnå resultater av den fransk-sovjetiske pakten, og å legge grunnlaget for en bredere allianse med vestmaktene, dels fordi det kom i konflikt med ønsket om sovjetisk opprustning og generelle krigsforberedelser.

Det tekniske byrå var derfor ikke i stand til å kjøpe våpen på offisielt vis, verken av Sovjetunionen eller andre land. Man måtte benytte seg av det internasjonale nettverket av våpenopphandlere, som opererte mer utenfor enn innenfor de forskjellige statenes lovgiving. Mange av dem var internasjonale forbrytere, eller tilknyttet forbrytersyndikater. For å gjennomføre handelen registrerte byrået selskaper som skulle drive med internasjonal handel. I mange tilfeller ble man lurt av våpenhandlerne, som forsøkte å selge ubrukelige eller dårlige våpen.⁴⁴⁴ Men i andre tilfel-

441 Ellers var det rekruttsenter i Maison des Syndicat, 8, Rue Mathurin-Moreau, og flere andre steder i Paris, Frankrike og Belgia. Hugh Thomas: *The Spanish Civil War* s. 383.

442 Den første gruppa ankom Albacete 14. oktober 1936. Thomas, s. 383.

443 Thomas, s. 382

444 I 1937 kom den tyske våpenhandler Joseph Johann Mattias Veltjens i det svenske politiets mistanke for spionasje. I et politiavhør 17.8.37 bekreftet han at han hadde solgt våpen for 18 mill. kroner til «de røde» i Spania, uten at de hadde fått noe som helst. Han bekreftet også å ha samarbeidet med den tyske stat for å bekjempe de «røde» i Spania. Sandlerkommissionens arkiv, Vol 1:3, Riksarkivet i Stockholm. Det er sannsynlig at Veltjens utførte disse oppdrag direkte på oppdrag fra Berlin.

ler oppnådde man betydelige resultater, selv om man ikke fikk tak i moderne utrustning på denne måten. En av dem som oppnådde store resultater i denne handelen, var formannen i det danske Søfyrbøterforbundet, dansken Richard Jensen, som med ett slag kunne skilte med status som «spansk» skipsreder. Det var formannen i ITF, Eduard Fimmen, som på den spanske regjerings vegne kontaktet Richard Jensen med spørsmål om han kunne hjelpe til med å organisere våpenhandelen.⁴⁴⁵ På instruksjoner og under overoppsyn fra Wollweber startet han «Jensen Shipping Company», som etter hvert besto av ni skip, av dem tre norske.⁴⁴⁶ Skipene fraktet våpen fra overalt hvor de kunne kjøpes.⁴⁴⁷ Richard Jensen nevner Estland, Latvia, Romania, Mexico, Danmark, Sverige og Finland. Fra Tyskland lyktes det å kjøpe våpen via en tredjepart. Vi vet at besetningene besto av mange danske kommunister, og jeg går utfra at det også var en rekke norske. Tre av skipperene var norske.⁴⁴⁸

Den norske regjering hadde iverksatt forbud for norske redere mot å frakte våpen i den spanske konflikten. Det er derfor av interesse å lokalisere nærmere omfanget av den norske andelen av denne handel, hvilke

445 Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse* s. 146. Wollwebers rolle i forhold til «Jensen Shipping» er kommentert av han selv i forhørene med svensk politi høsten 1940.

446 Ifølge Jensen var selskapet eiet av den spanske stat, og vi kan regne med at dette også var regelen for de øvrige selskapene. Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse* s. 146. Betegnelsen «Jensen Shipping Company» ble brukt av spanske myndigheter i korrespondansen med Richard Jensen. *En omtumlet tilværelse* s. 161.

447 Wollwebers organisasjon ble engasjert direkte i oppbyggingen av «Jensen Shipping», og det er lite sannsynlig at Jensen hadde kjennskap til alle sider av hvordan dette skjedde. Gestapo har imidlertid gitt oss en beskrivelse av arrangementet. Nederlenderen Adrian Feij, som ble en sentral person i den nederlandske sabtotasjegruppa, samarbeidet med Gestapo etter sin arrestasjon, og avga en serie forklaringer høsten 1940 om sitt arbeide i gruppa. I disse forklaringene forteller han hvordan han fikk i oppdrag om å kjøpe et kystfartøy av en kaptein Meertens i Groningen. Fartøyet skulle brukes i ammunisjonstransport til Spania. Ved to anledninger ble Feij sendt til Hamburg våren 1937 i liknende ærend. Under svært konspirative forhold hadde han samtaler med en «Peterson», som sonderte mulighetene for å kjøpe krigsutrustning i Danzig. Ifølge Feij viste dette seg etter hvert umulig å arrangere. Identiteten til de aktuelle skip ble kjent, på tross av at de skiftet navn 6–7 ganger. Avhør av Feij, 14.8.40, Person-Akten Wollweber, RSHA IV Abt. St3/836, Bundesarchiv Potsdam.

448 Trolig var det offisielle arrangementet rundt rederiet følgende: I Paris var registrert et rederi under navnet Fransk Navigation, med en avdeling i København og en i Marseilles. Jensen Shipping Company var den nordlige del.

redere, eventuelle skippere og mannskaper som var innblandet. Forholdet er imidlertid ikke behandlet av norsk forskning.⁴⁴⁹

I perioden 1936–38 foretok Wollweber en rekke reiser til København, og også til Paris. Flere av reisene ble foretatt sammen med Ragnhild Wiik. I København var det oftest Richard Jensen som fikk besøk av de to. Ragnhild Wiik ble forhørt i detalj om disse reisene av Gestapo i mai 1941. Hun innrømmet å ha reist tre ganger til Paris for Wollweber, men detaljene rundt personer hun møtte og steder hun oppholdt seg var så uklare at de var uten verdi. Det eneste hun forklarte nøyaktig var reiseruta. Hun innrømmet også at hun kvitterte for pengebeløp hun mottok i Paris, som hun fraktet med seg tilbake til Wollweber. Hun hadde også med seg brev, men var aldri kjent med innholdet.⁴⁵⁰ Det er rimelig å anta at det var det tekniske byrå hun besøkte, og at hun formidlet penger og beskje-der mellom «Maxim» og Wollweber.

Wollweber var ansvarlig for Jensens redervirksomhet overfor det tekniske byrå, og fortalte åpenhertig om det i avhørene med svensk politi senere.⁴⁵¹

Om sin virksomhet på denne tida skrev Wollweber at «det gikk ut på å forhindre transporter av krigsmateriell til Spania etter Franco-kuppet, dessuten å understøtte de internasjonale brigadene med våpen og ammunisjon.»⁴⁵² De stadige kontaktene med Richard Jensen i København om rederivirksomheten og våpentransportene, som kom fram i de senere politiavhør i Danmark, skjerpet Gestapos interesse for Jensen. Jensen ble dømt i dansk rett 7. juli 1941 for å ha vært en av lederne av Wollweber-organisasjonen.⁴⁵³ Han benektet til sin død at han hadde vært med i

449 De tre norske skipene seilte ifølge Jensen (*En omtumlet tilværelse* s. 150–152) under panamaflagg, mens det engelske «Lola» seilte under svensk flagg. Det svenske «Saga» var kjøpt av skipsreder Ericsson. «Tampico» var kjøpt i Mexico, og var delvis bevæpnet. Dessuten nevner han skipet «Regnar», uten nærmere identifisering. I *Krigen før krigen* s. 18 (bildetekst) gjengir Erik Nørgaard et bilde av nok et skip, «Reina», som var chartret gjennom en svensk skipsmegler. Ifølge Just Lippes *Norges kommunistiske partis historie* bind 1, s. 306–307 var både norske sjøfolk og norske skip med i denne farten. Lippe ga imidlertid ingen detaljer.

450 RSHA, IV Abt. 701 St.3/836 Personal-Akten Ernst Wollweber. Bundesarchiv Potsdam.

451 Referater av avhørene ligger i svensk UD, R 70, CT I og II. Om Wollwebers kontrollfunksjon i forhold til «Jensen Shipping», se avhør 5. og 7.9.41, CT II.

452 «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD», s. 22, Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAP-MO, Berlin.

453 Av de 22 som var fengslet i den danske sabotasjesaken, ble 11 frifunnet, mens 7

sabotasjeorganisasjonen, og historien gir han medhold. Jensens antatte tilknytning er basert på hans forhold til Wollweber. Det finnes ingen dokumentasjon som knytter han til sabotasjeorganisasjonen. Wollwebers ansvar overfor det tekniske byrå i Paris når det gjaldt «Jensen Shipping», må ikke blandes sammen med hans funksjon som sabotasjeleder.⁴⁵⁴

Rekrutteringen

Det kan altså ikke påvises at Wollweber-folk ble sendt til Spania. Derimot har det skjedd en bevisst rekruttering blant de frivillige i Spania, og trådene til organisasjonen ble antakelig knyttet på spansk jord. Hjemvendte frivillige ble også rekruttert eller forsøkt rekruttert.⁴⁵⁵ Karl Bargstädt bekreftet senere at Wollweber hadde slike planer⁴⁵⁶, men han visste ikke at Wollweber hadde fått et nytt internasjonalt oppdrag som gjorde dette enkelt å utføre. I midten av juli 1938 fikk Wollweber beskjed av «Maxim» om å reise til Paris, for å gi orde om at de internasjonale brigadene skulle evakueres fra Spania. 1. august forlot han Moskva, og reiste via Stockholm til Paris, og la der sitt oppdrag fram for det tekniske byrået. Deretter reiste han til Oslo, hvor han fortsatte arbeidet med å organisere hjemreisen for de frivillige. Disse opplysningene la Wollweber fram for det svenske politiet i august og september 1941, og de var ledd i en lengre utredning for å forklare hans bruk av falske pass i Sverige, men på en slik måte at han ikke sto fram helt skyldfri.⁴⁵⁷ Hans ansvar i forbindelse med oppløsningen av brigadene kunne trygt innrømmes, og bruk av falske pass

fikk lange fengselsstraffer. Jensen fikk 8 års fengsel. Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse* s. 180.

- 454 Sabotasjeorganisasjonen og «Jensen Shipping» var altså to strengt adskilte apparater. For «Jensen Shipping» hadde Wollweber et kontroll- og inspeksjonsansvar. For sabotasjeorganisasjonen var han operativ leder. «Jensen Shipping» sto under den spanske stat, med Jensen som operatør og befrakter. Jensen konsulterte åpenbart Wollweber i viktige avgjørelser. Det reelle innhold i dette arrangement var ganske sikkert at NKVD ønsket å sikre at «Jensen Shipping» ga maksimalt resultat ved å benytte Wollwebers ekspertise, som var mye større enn Jensens. «Jensen Shipping» var neppe et rent NKVD-prosjekt.
- 455 Harald Jensen fra Larvik ble f.eks. gjentatte ganger forsøkt rekruttert av sin sambygding Johan Peter Bruun etter at de var kommet hjem. Egil Christophersen: *Vestfold i krig* s. 246.
- 456 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.
- 457 Protokoll av politiforhør av Wollweber 3.9.41, Svensk UD, R70, CT II. Det framgår av Wollwebers erindringer at forklaringen hadde som hensikt å innrømme nok skyld til å hindre utlevering til Tyskland.

for å reise kom i et mildere lys. Wollweber nevnte dette arbeidsoppdraget allerede i de første politiavhørene i Sverige 19. og 22. mai 1940, nokså spontant og uten baktanke, og han gikk aldri senere tilbake på det.⁴⁵⁸ Vi kan derfor være temmelig sikre på at Wollweber sto i en posisjon sommeren 1938 hvor han med enkle midler kunne kople de Spaniaveteranene han ønsket å bruke til sitt eget sabotasjeapparat. Det faktum at såpass mange av dem faktisk ble rekruttert rundt midten av 1938 etterlater liten tvil om at han benyttet seg av denne posisjon.

I neste kapittel skal jeg vise med eksempler hvordan den konkrete rekruttering foregikk. En rekke frivillige fra forskjellige land ble under stor diskresjon hentet ved forskjellige avdelinger til sabotasjekurs i Madrid. Etter kursene ble de transportert til Frankrike hvor nye kurs ventet i Paris, i det minste for en del av dem. Etter ca.1 måneds tid reiste de norske hjem i all stillhet. Det var da allerede klart at de skulle gå inn i sabotasjegrupper hjemme, og at Asbjørn Sunde skulle være deres leder.⁴⁵⁹

458 Det er imidlertid et uklart punkt om det dreier seg om alle brigadene eller kun den XI. brigaden. I avhøret 3.9.41 er «elfte» strøket og igjen påført håndskrevet med tall (i parentes 11), s. 9. I andre avhør snakkes det om «brigadene» eller «brigaden» om hverandre. R 70, CT I og II.

459 Monthey Røse i intervju med Torgrim Titlestad 8.12.76. NKPs krigsarkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

Kapittel 5

Til aksjon!

Die operative Fernkampfgruppe [...] hat ihre erste Probe in der Unterstützung des Kampfes gegen den Franco-Putsch bestanden [...] Militärische Ausrüstungen für ganze Regimenter verrotten irgenwo auf dem Meeresgrund.

Wollweber⁴⁶⁰

Ved starten var Wollwebers grupper i Norge bare en del av en nord-europeisk organisasjon. I dette kapittel skal vi kort se på virksomheten i hele dette området. I senere kapitler vil enkelte spørsmål og begivenheter som jeg her bare refererer bli nøyere drøftet. Dette internasjonale overblikk er nødvendig som bakgrunn for beskrivelsen av Wollweber-organisasjonens virksomhet i Norge.

Vi starter behandlingen i slutten av året 1936, et år da sovjetiske sikkerhetsinteresser hadde opplevd en serie med alvorlige tilbakeslag. Tilbakeslaget startet med inngåelsen av den britisk-tyske flåteavtalen i 1935, som med sovjetiske øyne kunne tolkes som innledning til et nærmere tysk-britisk militært samarbeid. Tendensen fortsatte i begynnelsen av 1936, med den tyske innmarsj i Rhinland, uten britiske mottiltak. Så kom den tysk-italienske tilnærming, med tysk anerkjennelse av anneksjonen av Etiopia, og italiensk anerkjennelse av anneksjonen av Rhinland. Francos fascistiske opprør midt i 1936 ble fra starten en tysk og italiensk fanesak, uten annen britisk reaksjon enn non-intervensjon. Mot slutten av 1936 ble tendensen ytterligere forsterket ved to begivenheter: Japan og Tyskland inngikk Anti-Kominternpakten, og Tyskland innførte to års verneplikt. Dermed hadde Tyskland frasagt seg alle forpliktelser etter Versailles-traktaten. Året etter tiltrådte også Italia Anti-Kominternpakten, og i Storbritannia ble Neville Chamberlain statsminister. En av hans fanesaker var tilnærming mellom Storbritannia og Tyskland.

460 *Lebenserinnerungen* s. 215

Denne utvikling må forstås som bakgrunn for at Wollweber i slutten av 1936 fikk ordre om å starte sabotasjen. En beslutning av så stor politisk rekkevidde må ha blitt gitt av Stalin selv, men når og hvordan det skjedde er fortsatt en russisk statshemmelighet.

Wollwebers organisasjon var ennå ikke klar til aksjoner. Det ble nødvendig å forsere arbeidet.

En vanskelig start

Karl Bargstädt hadde på høsten 1936 fått i oppdrag å foreta en rundreise i Nord-Europa for å gjøre seg kjent med organisasjonen. Det var et fornuftig tiltak med god sikkerhetsmessig begrunnelse. Men plutselig kom Wollweber med en annen beskjed. Bargstädt måtte dra straks til Antwerpen, for å bygge opp en sabotasjegruppe blant sjøfolkene der. Det hastet å komme igang med aksjonene. Han ble utstyrt med et falsk svensk pass, som Schaap hadde brakt med seg til Oslo til møtet med Wollweber og Hjelmen i august 1936. I slike tilfeller var regelen at det falske passet ikke måtte brukes i «hjemlandet», så Bargstädt var også utstyrt med norsk flykningepass for bruk i Sverige.⁴⁶¹

Sent på høsten reiste Karl og Erna Bargstädt med båt til Antwerpen. De etablerte seg i byen med tanke på et langvarig opphold. Noen hjelp av Schaap i den første tida var ikke å tenke på. Wollwebers framskynding av planene hadde også tatt ham på senga. Mens Bargstädts etablerte seg i Belgia, satte Wollweber igang en liknende prosess i Nederland. I Rotterdam lå Europas største havn, og her var det selvsagt viktig å få etablert en sabotasjegruppe. Wollweber innkalte Schaap, og to sjøfolk som Schaap hadde rekruttert, Adrian Johannes Feij, og Alfons Fichtels, til et møte i Amsterdam på slutten av året. Budskapet på møtet var klart. Det hastet med å komme igang. Brannbomber måtte plasseres på tyske, italienske og japanske skip.

I Antwerpen måtte Bargstädt gå igang på egen hånd. Han var ikke godt kjent med forholdene i byen, og på dette tidspunkt satte den karismatiske sjømannsaktivisten Hermann Knüfken et visst preg på den anti-fascistiske aktiviteten i havnemiljøet. Knüfken var nylig utvist fra Nederland, og nyekskludert fra KPD. Hva foretok han seg egentlig i Antwerpen? Det gikk rykter blant sjøfolkene i byen om at Knüfken drev med spionasje, fartøysødeleggelse og smugling av emigranter fra Tyskland –

461 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

alt for penger naturligvis. Gestapos agenter snuste rundt i øllhallene med ører og øyne ute.⁴⁶²

Hermann Knüfken var gått inn i ITF i Amsterdam, og hadde utviklet et tett samarbeid med formannen Eduard Fimmen.⁴⁶³ Knüfken var i ferd med å bygge opp et eget etterretningsnett inn i Tyskland.⁴⁶⁴ Offisielt representerte han ITF, reelt arbeidet han for britisk etterretning.⁴⁶⁵ Hermann Knüfkens nett er i liten grad beskrevet av historikerne, og vi har få kunnskaper om både dets omfang, og ikke minst dets praktiske tilknytning til britisk etterretning. Det er imidlertid sannsynlig at hans etterretningsvirksomhet for britene var i gang allerede før eksklusjonen fra

-
- 462 Tyske sjøfolk som ankom Hamburg og Bremen etter anløp i Antwerpen ble avhørt om Knüfkens virksomhet. Avhørene, som ble foretatt av Gestapo, er forvirrende og selvmotsigende, men gir en del interessante detaljer om aktiviteten rundt Knüfken. Avskrift av forhørsprotokoll opptatt av den offentlige anklager i Bremen, mars 1940, bilag til «P.M. ang. utlänning av Wollweber och Knüfken», i egen konvolutt merket «Wollweber og Knüfken», Kontroll av utlänninger 1942–45, Justitiedepartementet – hovedarkivet, Riksarkivet i Stockholm.
- 463 Et sammendrag av ITFs etterretningsvirksomhet er gitt av Dieter Nelles: ««Landsforræderi» som motstand! Den Internasjonale Transportarbeiderføderasjonens (ITF) samarbeid med engelsk etterretningstjeneste 1939–1945». *TFAH* 1994, s. 219–236.
- 464 Dieter Nelles, Universitetet i Bochum, arbeider f.t. med et prosjekt om ITF og dets antifascistiske arbeid. I *TFAH* 1994 (s. 219–236) gir han et kortfattet sammendrag av sitt arbeide i artikkelen ««Landsforræderi» som motstand. Den Internasjonale Transportarbeiderføderasjonens (ITF) samarbeidet med engelsk etterretningstjeneste 1939–1945». I artikkelen gir han en beskrivelse av noen sentrale personer i ITFs etterretningssamarbeide med SIS, men er svært knapp på relasjonene til ISH-miljøet. Han nevner ingen detaljer om etterretningsvirksomheten, og heller ikke de tre tilfellene av sabotasje som gruppa ble beskyldt for av Gestapo.
- 465 Erik Nørgaard hevder at Knüfkens gruppe arbeidet under ledelse av de britiske etterretningsoffiserene Richard Stevens og S. Payne Best (den siste under stadig varierende navn. I *Revolutionen der uteblev* omtales han som «Fayton Best» (f.eks. s. 191) og i *Krigen før krigen* som «Payton Best»). De ble begge kidnappet av Gestapo i den nederlandske grensebyen Venlo 9. november 1939. Episoden er detaljert skildret av Best i hans bok *The Venlo Incident* fra 1950. Nørgaards sammenknytning av Knüfkens gruppe og Best/Stevens er ikke belagt med kilder, og heller ikke bekreftet gjennom Bests bok, eller andre kilder som jeg er kjent med. Det er ikke sannsynlig at ITF-nettet arbeidet direkte mot lokalt stasjonerte britiske (PCO) etterretningsoffiserer. Nelles oppgir at Gestapo fikk vite av Stevens at Knüfken hadde agentbetegnelsen «101B». Det er mulig at han var knyttet til SIS via «Section D»s «Z»-apparat. Mer om dette senere. Som vi også skal se, var det ITFs gamle president Charles Lindley som formidlet kontakten fra ITF-nettet til britisk etterretning i det minste fra høsten 1939. Det er sannsynlig at dette var en vel innarbeidet kontakt.

KPD, og altså antakelig stammer fra tida før 1936.⁴⁶⁶ Knüfkens nett besto av kommunister,⁴⁶⁷ sosialdemokrater og uavhengige.⁴⁶⁸ En sentral person var Waldemar Pöttsch, som hadde tilknytning til SPDs eksilorganisasjon Sopade i Praha. Brødrene Kurt og Werner Lehmann var sjøgutter fra Hamburg, som tidligere hadde gjort seg bemerket i ISH-arbeidet.⁴⁶⁹ Walter Benninghaus var sjømann med KPD-bakgrunn. Han brøt senere med

466 Dieter Nelles hevder at den startet i 1934. ««Landsforræderi» som motstand! Den Internationale Transportarbeiderføderasjonens (ITF) samarbeid med engelsk etterretningstjeneste 1939–1945», *TFAH* 1994, s. 227.

467 Noen av dem trodde de arbeidet for Moskva, kfr. Bargstäds forklaring.

468 Gestapo Hamburg brukte betegnelsen «Knüfken-Lehmann-gruppen», og mente at den i 1937 besto av 15 aktivister, og 700 kontaktpersoner (Vertrauensleute). Foruten det faglige arbeidet i ITF, var den sentrale virksomhet spionasje for britene mot Tyskland. I tilfelle krig skulle tysk skipsfart saboteres, og til det formål hadde Knüpfken mottatt 30 flasker kvikksølv fra Eduard Fimmen, som ble fordelt på aktivister og skip. Kvikksølvet skulle helles ned i kulelagre, og forårsake maskinhavari. I 1942 hadde Gestapo kommet fram til at gruppa hadde gjennomført to tilfelle av skipssabotasje. Den første var dampskipet «Havenstein», som 2. april 1935 fikk brann i rommet i sjøen mellom Montevideo og St. Vincent. Werner Lehmann og Hermann Bieber ble mistenkt for å stå bak aksjonen. Det andre tilfellet var dampskipet «Westerland», som i 1938 fikk akslingshavari utenfor den amerikanske østkyst. August Kastner og Paul Pfeiffer ble mistenkt. Kontakten til Knüfken i Antwerpen ble opprettholdt ved hyppige reiser av Fimmen fra Amsterdam. Fra «Bericht über die «Internationale Seeleute Gruppe»/Knüfken-Lehmann-Gruppe/ in Antwerpen und ihre Betätigung in hoch- und landesverräterischer Hinsicht sowie aus dem Gebiete der Schiffssabotage», fra RSHA, IV A2, 15.7.42, ZC 10467 Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten. Ved en skjebnens ironi ble gruppa ved krigsutbruddet tillagt hele ansvaret for Wollweberorganisasjonens aksjoner av Gestapo. Det skal vi komme nærmere tilbake til. Ved krigsutbruddet i 1939, befant Waldemar Pöttsch seg i København, hvor han ble arrestert og dømt for spionasje for britene. En annen i gruppa, Jef Last, var plassert i Narvik, hvor han var kamuflert som fiskeoppkjøper. Last rapporterte om den tyske malmtrafikken. Knüfken selv ble arrestert i Göteborg, og kun dømt for passforfalsking etter påtrykk fra britene. De fleste av gruppas medlemmer forsvant i KZ-leire, fengsler og tukthus under krigen. Knüfken overlevde imidlertid i svensk fengsel. Dokumenter om gruppa finnes bl.a. i folkeDOMstolssaken mot Schaap, ZC 10467 Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten. Se også Dieter Nelles: ««Landsforræderi» som motstand», *TFAH* 1994, s. 219.

469 En sammenfatning over gruppa fra Gestapo finnes i «Bericht über die «Internationale Seeleute-Gruppe»/Knüfken-Lehmann-Gruppe/ in Antwerpen und ihre Betätigung in hoch- und landesverräterischer Hinsicht sowie auf dem Gebiete der Schiffssabotage.» RSHA A 2, Berlin 15.7.42, Z/C 10467 Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

Knüfken.⁴⁷⁰ Jef Last, nederlandsk matros, kommunist og forfatter, ble ekskludert fra det nederlandske kommunistpartiet etter politiske uenigheter i Spania, hvor han deltok som offiser.⁴⁷¹

Bargstädt var sterkt skeptisk til Knüfken, og omtalte han som «trotskist». Skepsisen viste seg berettiget, men på et annet plan. Ettersom det lyktes å få kontakt med flere av hans folk, viste det seg at de trodde at de arbeidet for Moskva. Da de fikk høre den virkelige sammenheng, lot de seg overtale av Bargstädt til å gå over til hans gruppe. En av disse ble arrestert av Gestapo i Hamburg.⁴⁷²

Bargstädt fulgte i grove trekk Knüfkens modell. Hans kontakter i Antwerpen ble brukt til å knytte forbindelse med tyske havnebyer. I mars og april 1937 reiste Adrian Johannes Feij to ganger til Hamburg for å få nye kontakter, men uten å lykkes.⁴⁷³ Noe snakk om sabotasje hadde han ikke gitt seg inn på – ennå.

Gruppen hadde ikke tilgang til sprengstoff, og for å bøte på problemet eksperimenterte Bargstädt med termitbomber av varierende typer.⁴⁷⁴ Plutselig en dag kom Schaap med beskjed fra Wollweber om å skaffe brannbomber til veie. Det hastet, og det var snakk om et spansk skip. Bargstädt hadde laget noen bomber ferdig, og overleverte disse til Schaap. Samtidig fikk han beskjed om å forsvinne fra Antwerpen. Erna Bargstädt reiste omgående til Oslo, mens mannen foretok en lengre omvei

470 En del av persongalleriet i Knüfkens gruppe ble beskrevet i forhørsprotokoller fra den offentlige anklageren i Bremen. Protokollene ble overlevert det svenske UD av den tyske legasjon som bilag til verbalnote av 29.8.40, med krav om utlevering av Knüfken fra Sverige til Tyskland. Se det svenske Justitiedepartementet, Hovedarkivet, Kontroll med utlänningar 1942–45, egen konvolutt merket «Wollweber og Knüfken».

471 Gestapo-biografi over Last, se «Last, Jef./Ho II. Sp. Kp-aus! RR-880», RSHA Z/C 20, Bd. 8, Sondb. VI, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

472 Antakelig Kurt Lehmann, som senere ble drept av Gestapo i fengsel i Berlin. Bargstäds vurderinger i dette avsnitt er hentet fra avhør opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

473 Hans Dankaart: *De organisatie Wollweber in Nederland en Belgie*

474 Termit er en blanding av jernoksyd og aluminiumspulver, som når det antennes brenner med en svært høy temperatur. Det egner seg derfor utmerket til brannbomber. Antennelsen skjer ved at et stoff som lett avgir oksygen, f.eks. kaliumklorat eller bariumperoksyd, blandes med magnesium- eller aluminiumspulver. Selve «luntene» kan være et magnesiumbånd. Fordelen med termit var at den kunne lages med enkle midler, som kunne kjøpes i en fargehandel. Termit har vært mye brukt i brannrør til granater og bomber, og de fleste barn har brukt det i form av «stjerneskudd».

via Paris, Dunkirque, Esbjerg, Hirtshals til Fredrikstad og Oslo. Hvilke oppdrag han utførte på denne turen kommenterte han ikke.⁴⁷⁵ Vel framme i Oslo fikk han beskjed av Wollweber om å dra til Göteborg, med samme oppdrag som i Antwerpen. Det var blitt mai 1937. I Antwerpen var alt rolig, ingen skip ble meldt påtønt. Hvilket skip sabotørene ønsket å forsøke seg på, er ikke kjent.

Schaap og Wollweber pendlet mellom København, Antwerpen og Rotterdam, og alle steder forsøkte de å verve medarbeidere som både kunne lage og bruke brann- og sprengbomber. Men vi må vente helt til september 1937 før vi med sikkerhet kan registrere en bekreftet aksjon.

Aksjonene i Rotterdam og Antwerpen

Adrian Feij gikk igang med å rekruttere blant sjøfolkene i Rotterdam, og fikk etter hvert samlet en krets rundt Jan van den Hoonard, Willem van Vreeswijk, Rollof Vogelzang, Jan Hoorn og Jan van Schaik, samtlige havnearbeidere og sjøfolk.⁴⁷⁶ Van Vreeswijk var matros om bord på malmskipet «Westplein», som regelmessig trafikkerte Narvik, Luleå og Rotterdam med malm til Tyskland. Han ble spesielt spurt om å forberede seg på smugling fra malmhavnene i nord til Rotterdam.

«Westpleins» neste tur gikk til Narvik, hvor Martin Hjelmen kom om bord og presenterte seg som «Nilsen». Hjelmen forklarte at han var informert om Vreeswijks oppdrag fra Rotterdam, og spurte om han kunne ta med «noe» fra Luleå ved første anløp. I Luleå ble han møtt av Gustav Søder, som tok han med til Ceders bolig, og overbrakte en metallkiste og en liten pakke. Kisten inneholdt 9 kilo dynamitt, og pakken 12 tennsatser. 23. august 1937 kom «Westplein» til Rotterdam, og Feij fikk overlevert pakken. Den større kisten ba Feij Jan van den Hoonard om å hente dagen etter. 25.8 ble han tatt av tollbetjentene, da han med en potetsekk som innpakning skulle forlate havneområdet. Dynamitten ble beslaglagt, og Hoonard ble arrestert.⁴⁷⁷

475 Opplysningene her om Bargstäds opphold i Antwerpen er basert på Bargstäds egen forklaring til POT. Bargstädt er sparsom med dateringer. Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

476 Hans Dankaart

477 I forbindelse med sin avhandling *De Organisatie Wollweber in Nederland en Belgie* fra 1978 forsøkte Dankaart uten hell å bringe klarhet i Hoonards videre skjebne. Hoonard fikk imidlertid den samme ublide skjebne som nesten alle i hans gruppe. I første omgang lyktes han med å overbevise politiet om at han bare hadde blitt betalt for å bære en sekk ut av havnen, og han ble sluppet løs igjen

Det var nå nesten et år siden Wollweber hadde slått fast at det var nødvendig å skjerpe innsatsen, men ingenting hadde skjedd. Den første dynamittsendingen fra Kiruna var tatt av politiet. For å få fart i arbeidet ble Bargstädt igjen tilkalt fra Oslo. En koffert med Bargstädts brannbomber ble sendt om bord i det italienske skipet «Alfredo Oriani» som fraktgods. Skipet gikk i linjefart mellom Rotterdam og Genoa. Men også denne gang måtte gruppa avfinne seg med negativt resultat. Ingen nyheter om brann i skipet kunne registreres. Om det brøt ut brann i skipet, eller om kofferten ble funnet, er ikke klarlagt. Gestapo registrerte imidlertid ikke attentatforsøket. Omtrent på samme tid plasserte gruppa i Antwerpen en brannladning om bord i et tysk uidentifisert skip fra rederiet «Hapag». Det var ikke mulig å fastslå resultatet.⁴⁷⁸

Wollweber ble lite begeistret for resultatet. I et møte i oktober i Rotterdam, kritiserte han aksjonen som «barnestreker»⁴⁷⁹, i en situasjon der mange hver dag satte sine liv på spill.⁴⁸⁰ Karl Bargstädt, som traff Wollweber ved årskiftet i København, fortalte at han da var helt bestemt på at metoden med brannbomber var feil. Skipene måtte senkes, og da måtte det brukes dynamitt.⁴⁸¹

Men det var ikke så enkelt å skaffe dynamitt. I løpet av måneden etter «Alfredo Oriani»-aksjonen lyktes det å skaffe noe dynamitt i Belgia. Om det kom fra de belgiske gruvene, fra «Westplein» eller fra

samme dag, den 25.8. Men det var avgjort en stor fare for at han ble overvåket. All kontakt ble derfor avbrutt. 13. mai 1940 ble han igjen arrestert sammen med Feij og Proost, samt en rekke nederlandske nazister. En uke senere veltet den tyske flodbølgen inn over Nederland, og de tre kom etter hvert i tysk fangenskap. Hoonard og Proost «forsvant» i konsentrasjonsleirene. Den tyske politiske domstolen, Volksgerichtshof, ble holdt underrettet av Gestapo etter hvert som fangene døde. Pr. 13. juli 1942 var fire fra den nederlandske gruppa døde i Sachsenhausen: Jonas Hakker, Johannes Proost, Roelef Vogelzang og Jan van den Hoonard. I et skriv fra Gestapo til Volksgerichtshof av denne dato, oppgis at Hoonard døde 27.4.42 av «hjertekollaps», som var en svært vanlig brukt dødsårsak. Pr. samme dato var tre medlemmer i den belgiske gruppa døde i samme leir: Jan Lemmens, Petrus Loduvikus Geerts og Armand Foutrel. Anklager for Volksgerichtshof, og korrespondanse vedr. den belgisk-nederlandske gruppa finnes i ZC 10467. Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

478 Anklage mot Schaap, s. 11. Z/C 39, bd. I, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

479 «Spielerei»

480 Anklagen mot Schaap, RSHA Z/C II 39, Bd. 1, s. 12, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

481 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

Paris, er uklart. 19. oktober 1937 ble imidlertid Adrian Feij arrestert på den belgisk-nederlandske grensen. I bagasjen hadde han med seg dynamitt fra Antwerpen til Rotterdam.⁴⁸² Grappa i Antwerpen lyktes i å redde resten av sprengstoffet unna, og rundt midten av november ble den første sprengbomben plassert i et skip⁴⁸³. Det var det 3000 bruttotonn store italienske dampskipet «Boccaccio», som lastet kopper, tinn og jern. Dagen etter inntraff det en kraftig eksplosjon i skipet, i posisjon sørøstlig av øya St. Quessant utenfor Bretagne. En skipsoffiser mistet livet da skip og last forsvant i bølgene.

Schaap hadde selv tatt ledelsen i denne aksjonen, som involverte de fleste i grappa i Antwerpen. Etter at Bargstädt var dratt tilbake til Oslo, hadde Alfons Fichtels fortsatt arbeidet med å bygge ut grappa. Louis Schokkaert, Jean Mastbooms, Gummerus Vercammen, Charles Dieltjens og Gerard Rodrigues var de mest sentrale.⁴⁸⁴

Mens «Boccaccio»-aksjonen var vellykket, og burde danne grunnlag for optimisme, skapte arrestasjonen av Feij stor bekymring. Det var fare for de belgisk-nederlandske gruppene. Det var selvsagt sannsynlig at han før eller senere ville sprekke i forhør, og at rapporter ville «flyte» til Gestapo. Det var nettopp dette som var i ferd med å skje. Som vi senere skal se, var det arrestasjonen av Feij som satte Gestapo på det første spor etter Wollweber-organisasjonen.⁴⁸⁵

Arrestasjonen av Feij førte til at Wollweber sendte Schaap til Göteborg, med beskjed til Bargstädt om å innfinne seg i København. Bargstädt reiste 2. juledag 1937, og traff en bekymret Wollweber. Det var nå nødvendig for all del å forhindre at arbeidet i Rotterdam og Antwerpen brøt sammen, hevdet Wollweber. Bargstädt ble bedt om å dra til Antwerpen med en gang, for å sprengre et italiensk eller tysk skip. Bargstädt

482 Anklage mot Schaap, s. 12. Feij ble senere dømt til fengsel i 2 år for dynamittsmugling.

483 Datoen for forliset er noe uklart. Ifølge en beretning fra Gestapo 2.9.40 forlot skipet Antwerpen 15.11 og forliste 18.11. Ifølge tiltalen mot Schaap fra 9.2.43 skjedde forliset 19.11. Skipet kunne umulig ha brukt 3 dager på denne korte strekningen, og jeg velger derfor å feste størst lit til opplysningen i tiltalen.

484 Etter Gestapos oppfatning, som i dette tilfelle ser ut til å stemme med Dankaaarts.

485 Adrian Feij gikk inn i et omfattende samarbeid med Gestapo, og ble en sentral angiver ikke bare mot de øvrige deltakerne i Wollwebers organisasjon, men også mot andre kommunister i Belgia og Nederland. Saken mot han ble innstilt av overanklageren i Volksgerichtshof i februar 1943. RSHA ZC 10467, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin. Feijs videre skjebne er uklar. Dankaaert oppgir at en særdomstol i den Haag behandlet i dom 22.4.49 sak vedrørende A. J. Feij. Jeg kjenner ikke innholdet i denne dom.

spøkte tilbake, og lurte på hva han skulle gjøre hvis noe slikt skip ikke fantes? «Ta et japansk», brummet Wollweber. «Og helst et stort et!» Før Bargstädt reiste videre, ble det avtalt at dynamitt skulle komme med kurer fra Paris til Antwerpen.⁴⁸⁶

Det viste seg at kurerene fra Paris var to franske damer, ifølge Bargstädt⁴⁸⁷. Men de kom for sent til at det påtenkte tyske skipet kunne tas. Derimot lå det 7296 bruttotonn store japanske damskipet «Tajima Maru» i Rotterdam. Bargstädt hadde kommet til Rotterdam på nyåret, og informert gruppa om at han hadde tatt Feijs plass. Det lyktes Vogelzang å få jobb på skipet, og rundt 23. februar klarte han å plassere en sprengladning som Bargstädt hadde gjort i stand, i skipets lasterom. «Tajima Maru» forlot Rotterdam den 23., ankom Bremen 2.3.38 via Hamburg og samme dag inntraff det en eksplosjon på forskipet.⁴⁸⁸ Skaden var imidlertid liten, og det viste seg senere at sprengladningen ved en tilfældighet var blitt flyttet opp på forskipet på grunn av rengjøring i lasterommet.⁴⁸⁹

Bargstädt reiste kort tid etter til Esbjerg og København, hvor han kom i kontakt med Ragnhild Wiik og en Wollweber i meget dårlig humør. Aksjonen måtte ha vært mislykket, siden det ikke sto noe om skipet i avisene.

486 Samtalen i København følger Bargstädts forklaring til Biltvedt.

487 Tyskeren Bargstädt hadde ikke lett for å plassere ikke-tyske nasjonaliteter. Den ene av de to var svensken Lily Hermine de Korte Jakobsen, som presenterte seg med det fransklignende «DesCortes». Den andre er uidentifisert, men kan ha vært Ragnhild Wiik.

488 Bargstädt hevder i sin forklaring at aksjonen mot «Tajima Maru» skjedde i Antwerpen, men på dette punktet tar han feil. Andre kilder legger den til Rotterdam.

489 Skaden er referert i *Asahi Shinbun* 4.5.38. Artikkelen satte attentatet i samband med et liknende attentat i USA 20.1.38. Avisen kunne opplyse at det hadde vært forbud om å skrive om saken i pressen, fordi saken lett kunne skade det gode forholdet til Tyskland. Nå kunne avisen opplyse at saken var løst, og at tysk politi hadde forberedt å arrestere de 10 skyldige, som hadde rømt til et annet land. De 10 var kommunister fra Kina og «et annet ubetydelig land». Formålet med aksjonen skulle ha vært å ødelegge det gode forholdet mellom Tyskland og Japan. Dagen etter brukte avisen mer dramatiske ord. Skipet var blitt ødelagt i Bremerhaven av en «antijapansk kommunistisk gruppe av kinesere og andre». Kaptein Fumio Takahia uttalte at det var sprengt et hull på 60 x 90 cm i skipssiden, og området så «forferdelig ut». (Oversettelse ved Masako Fukuda Andersen.) Skipet var eid av rederiet Nippon Yusen Kaisha (NYK). Sabotasjen var ikke nevnt i rederiets 100-års historie i 1984. Skipet gikk i militærtransport under krigen, og ble tilslutt senket av den amerikanske ubåten USS «Gurnard» ved Menado 6.5.1944, med 2701 soldater om bord. Shigetoshi Kizu: *A 100 years history of the ships of the Nippon Ysen Kaisha* (1984) s. 166–167. Brev fra «The National Diet Library» 1.7.92.

Wollweber fikk imidlertid snart kjennskap til den virkelige sammenhengen. Kommunistenes etterretningskontakter i Bremen kunne rapportere om eksplosjonen, som hadde funnet sted på et svært gunstig tidspunkt. Enkelte diplomatiske komplikasjoner hadde vært under oppseiling mellom Berlin og Tokyo i dagene før aksjonen, og ifølge Wollweber skulle Japan ha beskyldt Gestapo for å stå bak eksplosjonen.⁴⁹⁰ «Wollweber var riktig godt fornøyd med mitt arbeide, og den inntrufne situasjon.»⁴⁹¹

Arrestasjonene av Hoonard og Feij gjorde det videre arbeidet i Antwerpen vanskelig. Usikkerheten om hvorvidt politiet var på sporet, skapte nervøsitet og nerveproblemer hos flere i gruppa. Som følge av dette var resten av dynamitten fra «Boccacio» blitt ødelagt.⁴⁹² Med Bargstädt i Göteborg bestemte Wollweber seg for å forsterke gruppa i Antwerpen med Ernest Lambert. Lambert hadde hatt flere oppdrag i Antwerpen tidligere, blant annet hadde han hjulpet til med å skaffe dynamitten som ble brukt mot «Boccacio». Forøvrig hadde han spilt en rolle i støtteapparatet, men ikke deltatt selv i aksjonene. Da Lambert senere ble stilt for retten i Tyskland, ble han gjort til hovedansvarlig også for «Boccacio», men det ser ikke ut til at Gestapo har annet å bygge på enn at han hadde oppholdt seg i Antwerpen.⁴⁹³

Lamberts ansvarsområde var Østersjøen, og hans hovedbasis hadde stort sett vært Stockholm. Etter «Boccacio» hadde Wollweber bedt Lambert om å opprette en sabotasjegruppe i Helsinki, og Lambert hadde derfor konsentrert seg om dette våren 1938. Nå ba imidlertid Wollweber Lambert om å dra til Antwerpen, for å sikre at aksjonene ikke stoppet opp. Lambert klarte å skaffe nye 5 kilo dynamitt til veie, og monterte denne sammen med en tennladning i en koffert. Kofferten ble plassert om bord i det japanske skipet «Kasij Maru», som lastet maskindeler og jernstenger for den japanske regjeringens regning ved Scheldekaaien i Antwerpen fra 21. juli 1938. «Kasij Maru», en damper på 6820 tonn, var fra samme rederi som «Tajima Maru». Den 23. løp skipet ut, og den følgende

490 I en kommentar fra japansk UD ble dette aspektet kommentert: «Det viste seg at en kommunistisk gruppe i et lite ubetydelig land står bak. Aksjonen var planlagt for å ødelegge vennskapet mellom Tyskland og Japan. gruppa rømte ut av Tyskland, sannsynligvis til et lite land. Vi setter alt inn på å arrestere dem.» Gaimusho kohyoshu 17, Ministry of Foreign Affairs 1938, s. 51.

491 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

492 Av Roderigus, som hadde oppbevart sprengstoffet. Fra anklage mot Schaap, ZC II 39 Akte 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

493 Tiltale og dom for Hanseatisches Sondergericht 117/43. Z/C 10467. Bd. 1, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

dagen inntraff det en eksplosjon i den engelske kanal, med store skader som følge. Skipet klarte å nå inn til nødhavn og gikk derfor ikke tapt. Det ble heller ikke rapportert om personskade.⁴⁹⁴

Men nå var situasjonen i Rotterdam og Antwerpen så vanskelig at det var nødvendig å skape en ny ledelse for gruppene. Ytterligere forsøk på aksjoner viste seg vanskelig å realisere, og det var nødvenig å få tak i nye, erfarne folk som både var ukjente for politiet og som kunne drive aksjonene mer selvstendig igjennom.

Oppløsning og sammenbrudd

I rettssaken mot Schaap i 1943 påsto aktoratet at nok et skip fra det tyske rederiet Rickmers-Linie ble forsøkt sprengt, men klarte verken å produsere navnet på skipet eller nærmere detaljer rundt omstendighetene. Det betød lite til eller fra for Schaap, som uansett var garantert dødsstraff.⁴⁹⁵ Det er sannsynlig at flere forsøk ble gjort, men vi har ingen kunnskaper om dette.

Jeg har vært inne på at arrestasjonene av Hoonard og Feij representerte en fare for organisasjonen. Schaap var sterkt eksponert. Wollweber ville imidlertid ikke gi opp aktivitetene. Istedet tok han tiltak for å bytte ut de mest utsatte lederne. Lambert, som i mellomtida hadde organisert liknende aksjoner i Østersjøområdet, overtok Schaaps overordnede ansvar.⁴⁹⁶ Achille Beguin overtok etter Feij, og Renee Wouters for Fichtels i Antwerpen.

Achille Beguin var bilmekaniker.⁴⁹⁷ På sommeren 1937 hadde han meldt seg til brigadene i Spania. I februar 1938 ble han rekruttert til Wollwebers organisasjon, og deltok den påfølgende måneden i en omfattende innføring i arbeidet, sammen med en rekke personer av forskjellig nasjonalitet. Sammenkomstene fant sted på et landsted utenfor Madrid, og var under ledelse av en tysk «Lena» og en fransk «Andre». En annen deltaker

494 Anklage mot Schaap. ZC II 39 Akte 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

495 Anklagen mot Schaap, s. 17.

496 «Jupp Schaap og Lambert Awotin byttet oppgaver. Begge kjente den andres områder, men uten å være eksponert der.» *Lebenserinnerungen* s. 212. Lambert må ha overtatt ansvaret etter Schaap på nyåret 1939. Kort tid etter februar ble Renee Wouters, den nye lederen for gruppa i Antwerpen presentert for Lambert i dennes nye rolle. Forklaring av Wouters til Gestapo Hamburg, oversendt Volksgerichtshof 13.1.43. ZC 10467 Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

497 Dette avsnittet følger i hovedsak Dankkaart.

var belgieren Rene Wouters, en intellektuell kommunist som også hadde meldt seg til innsats i Spania. I sin senere forklaring til Gestapo Hamburg ga Wouters en rekke detaljer fra disse kursene i Madrid. Flere parallelle kurs fant sted samtidig, og sammen med Wouters gikk det to nordamerikanere, en tysk-østerriker, en polakk, to italienere og en franskmann. Det ble gitt forelesninger om hvordan man kunne komme seg bak fiendens linjer for å sprengre kommunikasjoner, veier og jernbaner, ta fanger, teoretiske og praktiske øvelser i framstilling av sprengladninger⁴⁹⁸ Beguin nevnte også mer personlige forhold som berørte det konspirative arbeid, så som forholdet til de legale kommunistpartiene, forholdet til alkohol og til kvinner.⁴⁹⁹ I april ble de nye sabotørene ført over grensen fra Fronteras, og etter hvert innkvartert i Paris, hvor nye kurs ventet.⁵⁰⁰

Achille Beguin forklarte seg i de senere avhør såpass detaljert om kursene i Paris, at det lyktes Gestapo å arrestere den praktisk ansvarlige, en fransk kommunist med navnet Pierre St. Giron etter at Frankrike ble okkupert.⁵⁰¹ St. Giron oppga i forhørene at den ansvarlige var franskmannen «Henri Paul», som ikke er ytterligere identifisert i kildematerialet. Videre at en dame «Lena» oversatte, samt at en ikke-franskmann instruerte i bombekonstruksjon. Vi må anta at «Lena» var Lily Hermine de Korte Jakobsen, og at instruktøren var Ernest Lambert. Det ser ikke ut til at Gestapo med sikkerhet identifiserte disse. Forøvrig var det flere uidentifiserte utlendinger til stede. Det kan neppe herske tvil om at kursene i Madrid var et målrettet tiltak for å rekruttere til Wollwebers organisasjon. Det er all grunn til å anta at det var brigadenes tekniske byrå i Paris som sto for arrangementet, og at de videre kursene i Paris dreide seg om spesialkurs, særlig i framstilling av sprengladninger.

Innsettingen av Beguin og Wouters som gruppeledere i henholdsvis Rotterdam og Antwerpen fant sted på våren 1939, men verken dette tiltaket eller rokaden mellom Schaap og Lambert førte til at nye aksjoner ble iverksatt fra de to havnebyene.⁵⁰² I oktober 1939 inntraff den virkelige store katastrofen. Belgisk politi hadde lenge hatt Lambert i søkelyset, og

498 Wouters forklaring til Gestapo Hamburg, ZC 10467 Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

499 Dankaaert s. 33

500 I den gruppa som Wouters tilhørte var det 15 mann som ble transportert fra Fronteras til Frankrike. Av dette kan vi slutte at rekrutteringskursene i Madrid må ha omfattet et relativt stort antall personer.

501 Kildematerialet fra RSHA vedrørende St. Giron og kursene i Paris på sommeren 1938 foreligger i ZC 39 Bd. XXXIII, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

502 Dankaaert s. 32 og s. 36

endelig lyktes det å arrestere ham. Etter å ha sittet seks måneder i fengsel i Antwerpen og i belgisk interneringsleire, ble han evakuert til Frankrike i forbindelse med den tyske invasjonen i Belgia. Til sist befant han seg i et arbeidskompani i Grand Combe i Sør-Frankrike, hvor han 4. september 1942 ble gjenkjent og fengslet.

30. september ble han utlevert til tyske myndigheter.⁵⁰³ Etter arrestasjonen av Lambert brøt alt arbeide sammen i Belgia og Nederland, og ved Feijs samarbeid med Gestapo lyktes det å rive de to gruppene fullstendig opp.⁵⁰⁴

Danmark

Selv om Danmark ikke var noe betydelig sjøfartsland, og heller ikke hadde noen betydelig havneby, gjorde naboforholdet til Tyskland det til et viktig sted å bygge opp en sabotasjegruppe. I tillegg var de danske Søfyrbøter- og sjømannsforbundene noe så sjeldent som ledet av kommunister i perioder. Henholdsvis Richard Jensen og Georg Hegner hadde et omfattende kontaktnett. Under den harde sjømannsstreiken i 1934 hadde Wollweber lagt ned et stort arbeide som rådgiver i kulissene. Men det ser ikke ut til at verken Schaap, Hjelmen eller Lambert fikk ansvaret for å bygge opp den danske gruppa. Dette ansvaret tok Wollweber personlig, og skjøttet det parallelt med virksomheten i «Jensen Shipping», ved stadige reiser fra Oslo til København.

I litteraturen er den danske gruppa den som er best beskrevet. Dette er først og fremst takket være den danske forfatteren Erik Nørgaard, som i seks bøker og en rekke artikler har lagt ned et stort arbeide.⁵⁰⁵

503 Fra 14. januar 1943 var han plassert i Fuhlsbüttel tukthus i Hamburg til disposisjon for Gestapo Hamburg. Fra dommen mot Lambert ved Hanseatischen Sondergericht 12.7.43. ZC 10467 Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

504 Dankaart diskuterer i avsnittet «Forræderi, arrestasjon og pådømming» i hvilket tidsrom Feijs samarbeidet med Gestapo startet, og er ikke fremmed for at de første kontaktene kan ha blitt knyttet allerede da Feij ble sendt av Bargstädt til Hamburg i mars og april 1937.

505 Nørgaards skrev først *Revolutionen der uteblev* og *Den usynlige krig*, som utkom i 1975. 10 år senere utga han så 4-bindsvirket *Drømmen om verdensrevolutionen*, *Truslen om krig*, *Krigen før krigen* og *Krig og slutspil*, som bygger på noe mer kilder enn de to første bøkene. Samme år skrev han en artikkelserie i *Information* om samme tema. Nørgaards horisont er betydelig videre enn bare Wollwebers organisasjon, og gir en ansats til en nesten encyklopedisk framstilling av den danske og internasjonale kommunismen. Denne store horisont gjør at hans arbeider også er preget av enkelte svakheter i behandling av såvel data som vurderinger.

Wollweber hadde et nært samarbeid med Richard Jensen som ansvarlig for å kontrollere virksomheten i «Jensen Shipping», og det var Jensen som formidlet kontakt til sjømannen Kaj Gejl på høsten 1936.⁵⁰⁶ Kaj Gejl hadde pådratt seg en viss berømmelse i den engere krets av sentrale danske kommunister som ansvarlig for nedbrenningen av DFDS 15.000 br.t. «United States» 3. september 1935. Skipet var solgt til Italia, og man antok at skipet ville bli brukt som troppetransportskip til Etiopia.⁵⁰⁷

Kaj Gejl, som bare var 20 år, gikk i løpet av høsten og nyåret gjennom den samme runden av forelesninger og diskusjoner, som Wollweber hadde gjennomført med de øvrige gruppelederne, før han fikk i oppdrag å bygge opp en dansk gruppe. I løpet av påsken 1937 fikk han seg tildelt en uidentifisert tysker med dekknavn «Conrad», og på høsten sjømannen Alberti Hansen. I februar 1938 kom Gustaf Wilhelm Longfors, også han sjømann, tilbake til Danmark fra et opphold i Shanghai, og ble tilknyttet gruppa.⁵⁰⁸ Disse fire ble de sentrale i gruppa. Mer perifer tilknytning i

Nørgaards arbeider bygger først og fremst på materiale som stammer fra Richard Jensen, og bærer på sett og vis preg av å være Richard Jensens historie. Disse svakhetene gjelder særlig behandlingen av organisasjonens virksomhet utenfor Danmark. Det ser ikke ut til at Nørgaard kjenner til at Wollwebers hovedbase lå i Oslo, eller kjenner til aktiviteten til den viktigste sabotøren i organisasjonen: Asbjørn Sunde og hans gruppe. Men Nørgaard skrev sine arbeider i en tid da få kilder var tilgjengelige, og hans innsats har bidratt mye til å vekke interessen for Komintern og Wollwebers virksomhet også i Norge.

506 Kaj Gejl (f. 1.3.16) hadde vært sjømann fram til 1935 og var deretter havnearbeider i København.

507 Aksjonen var ikke Gejls påfunn. Initiativet kom fra ledende DKP-hold, som også ga den endelige godkjenning for aksjonen. Det er ikke usannsynlig at det opprinnelige initiativet kom fra Kominternhold, men jeg kjenner ikke kilder som kan belyse dette. Nørgaard, *Truslen om krig* s. 165–170.

508 Gustav Ludvig Wilhelm Longfors (f. 28.12.94) ble sendt til Shanghai på nyåret 1934, på initiativ av Richard Jensen. Reisen ble betalt av ISH, og formålet skulle være å åpne en kafe for sjøfolk og å bygge opp en avdeling av ISH etter europeisk mønster. Det var Alfred Bem som ga ham oppdraget på vegne av ISH. I Shanghai åpnet han restauranten «Wayside» fra august 1934, og en «Fred» fra ISH dekket hans omkostninger. «Fred» var tysker. Longfors hadde også kontakt med en sabotasjegruppe i Shanghai, under ledelse av en tysk kommunist ved navnet Herbert «Martin» Bornemann, som ankom byen fra Moskva over Vladivostok i juni 1935. Bornemann, som antakelig er et pseudonym, bygde i ly av ISHs etablissementer i byen opp et illegalt apparat, og Longfors oppgave var å sette europeiske sjøfolk i kontakt med ham. I politiafhør i 1941 nevnte Longfors at en rekke nordmenn var inne i bildet, og av disse nevnte han spesielt Halfdan Høgdahl fra Tromsø, og en norsk los med navnet Lundberg. Grunnstammen i gruppa

forskjellig sammenheng fikk Kjeld og Julius Vanman, Harry Rasmussen, Kristen Eskildsen, Ejnar Berthelsen, Kaj Thanderup Christensen og Alexander Larsson. Yrkesmessig var sammensetningen som vanlig, alle hadde bakgrunn som sjøfolk og havnearbeidere. I tillegg kommer et større antall personer i utkanten av gruppa, som delvis ikke er identifisert, eller som ikke med sikkerhet kan plasseres blant medlemmene.

Gruppas første aksjon var mot det polske passasjerskipet «Batory». 29. januar 1938 ble det oppdaget en brannbombe om bord i en av lugarene, på havna i Gdynia. Skipets siste anløpshavn hadde vært København, og bomben var blitt plassert av «Conrad», som fulgte skipet som passasjer. Det polske kriminalpoliti etterforsket saken, men klarte ikke å finne de ansvarlige. Deres teorier strakte seg fra politisk attentat til konkurrerende rederi, eller gal manns verk.⁵⁰⁹ 9. april fant attentat nummer to mot samme skip sted. Også denne gang var den en relativt ufarlig branninnretning som var brukt, men nå ble den ikke oppdaget før skipet var i rom sjø, på vei fra København til USA. Det danske politi brukte mye tid på saken, men måtte til slutt kaste kortene.⁵¹⁰ Bomben var plassert i lasten av Kjeld Vanman, og hensikten var at det skulle oppstå et branntilløp i lasten kort tid etter avgang, før skipet hadde passert Helsingør.⁵¹¹ Begge attentatene bar mer preg av en markering enn egentlig et ønske om å skade skip og passasjerer.

Overfor Alberti Hansen begrunnet Wollweber aksjonene mot «Batory» med at sovjetiske tog var blitt angrepet av Den polske legion på polsk område. På sovjetisk hold hadde man underretninger om at polske myndigheter sto bak. Ifølge Hansen måtte det sees i sammenheng med ryktene om Alfred Bems skjebne. Disse ryktene gikk ut på at Bem, etter avviklingen av ISH, i Moskva var blitt avslørt som løytnant i den polske etterretningstjeneste. Hvis det var riktig, betød det at han i flere år hadde infiltrert det internasjonale kommunistiske sjømannsarbeide, og dermed

var kinesere og koreanere. Da Japan okkuperte Shanghai høsten 1937, var det meningen å sabotere japanske fly, skip, jernbaner og andre krigsmål. I det minste to japanske fly ble ødelagt. Forklaringer av Longfors til dansk og tysk politi, 1. og 3.3.41 (IC2c pärm 10, Säpos arkiv) og 17.5 1941 (IC2c pärm 13). Longfors forklaringer er svært «omtrentlige».

509 Kriminalkommissar i Gdynia, Feliks Szynekman, drøftet saken 5.5.38 med Bjerring, og mente at motivet måtte være konkurransehensyn, pyromantilbehøyligheter eller terrorhandling. Rapport av Bjerring 9.5.38, IC2c pärm 12, Säpos arkiv, Stockholm.

510 Nørgaard gir en spennende framstilling av etterforskningen i denne saken i *Truslen om krig* s. 71–75.

511 Avhør av Kjeld Vanman 28.5.41, IC2c pärm 13, Säpos arkiv.

måtte ha skaffet en mengde verdifulle opplysninger til myndighetene i Polen. Ryktene gikk ut på at Bem var blitt henrettet i Moskva. Hvis alt dette stemte, måtte attentatene mot de sovjetiske togene være en hevnaakt for Bems skjebne.

Det er ikke grunn til å tvile på at Wollweber har forklart sammenhengen slik for Hansen. Men argumentasjonen var komplisert, og det er ikke sikkert at Wollweber har hatt den fulle oversikt. I sine erindringer bekreftet han ikke denne forklaring.⁵¹²

Etter et mislykket forsøk i mars⁵¹³, plasserte Gejl 9. april en 7 kilos bombe om bord i det italienske dampskipet «Felce» i København. Skipet, som var på 5639 bruttotonn skulle til Bremen gjennom Kielerkanalen, og Gejl antok at tidsforsinkelsen på tennsatsen på 12 timer ville føre til at bomben eksploderte i selve kanalen. Men slik gikk det ikke. Igjen ble aksjonen mislykket. I dette tilfellet var det den usikre konstruksjonen av tennsatsen som var årsaken, bomben eksploderte aldri. Skipet kom til Bremen, hvor det tok inn en kull-last. 8.6.38 satte det kursen for Taranto i Italia. Ved ankomsten 30.6 ble bomben funnet, og Gestapo ble varslet av det italienske politiet. Dynamitten om bord var tydelig merket «Express Dynamit 1937 – Grängesberg».⁵¹⁴ Funnet var et u diskutabelt bevis på at noen stjal dynamitt i Kiruna, og plasserte det i skip. Riktignok trodde Gestapo først at bomben var plassert i «Felce» i Bremen, og ikke i København. Men i mellomtida hadde dansk presse og dansk politi fått øynene opp for at Danmark var åstedet for dramatiske begivenheter, som gjorde det forholdsvis enkelt for Gestapo å trekke riktigere slutninger. To skip hadde blitt utsatt for dynamittangrep i Fredrikshavn!

22. mai plasserte Alberti Hansen ved hjelp av de lokale kommunistene Niels Christensen og Hjalmar Nielsen en sprengbombe på de to trålerne «Abrego» og «Cierco» på skipsverftet i Fredrikshavn. Trålerne

512 Forbindelsen med attentatene mot de sovjetiske tog i Polen er nevnt i både politiavhør og rettslig avhør av Kjeld Vanman, Kaj Gejl og Alberti Hansen, og også tatt med i domspremissene i dommen ved København byrett 7. juli 1941. Koplingen med Alfred Bems skjebne er imidlertid mer komplisert, og det kan se ut til at dette er et forhold som Hansen selv bringer inn i et rettslig avhør 29.5.41.

513 Målet for aksjonen var det italienske skipet «Torino», men ifølge Gejl forvekslet Conrad «Torino» med «Toronto», og Gejl, som allerede hadde plassert bomben om bord, måtte ta belastningen med å fjerne bomben igjen. Etter dette insisterte Gejl på at Conrad måtte stenges ute fra gruppa, og dette skjedde kort tid etter. *Den usynlige krig* s. 68.

514 «Bericht betr. Sprengstoffanschläge auf deutsche, italienische und japanische Schiffe in den Jahren 1937 und 1938», Gestapo Hamburg 2.9.40. RSHA Abt. IV St3/836, Bundesarchiv Potsdam.

var opprinnelig bestilt av det spanske rederiet «Psybe» før borgerkrigen brøt ut, men nå hadde Franco-regimet krevd skipene utlevert. Aksjonen ble iverksatt for å hindre denne utlevering. Skadene som oppsto ved eksplosjonen den påfølgende dag, var såpass omfattende at skipene ikke ble utlevert før etter borgerkrigens avslutning. Få dager etter attentatet klarte det danske politiet å finne fram til de tre sabotørene. Alberti Hansen hadde brutt mange av Wollwebers sikkerhetsinstrukser. Særlig alvorlig var at han hadde benyttet seg av hjelp fra de to lokale og kjente kommunistene Christensen og Nielsen, som med en gang kom i fokus for folkeprat og politi. Men i de påfølgende avhør ble stort sett bare de umiddelbare hendingsene rundt attentatet avdekket. Konsekvensene for Wollwebers danske gruppe og for DKP ble dramatiske.

Politisk splittelse i DKP

Attentatet i Fredrikshavn førte nokså umiddelbart til fullstendig oppløsning av Wollwebers danske gruppe. Alberti Hansen ble dømt til tre års fengsel, Thandrup Christensen til et år, og de to lokale kommunistene til seks måneder. Julius Vanman, Alexander Larsson og Gustaf Longfors forlot landet og mønstret på i «Jensen Shipping». Kjeld Vanman, Berthelsen og Eskildsen trakk seg ut av arbeidet. Kaj Gejl ble trukket ut av arbeidet av Wollweber.

Det siste hadde sammenheng med at Gejl kort tid etter attentatet hadde latt seg presse av DKPs formann Aksel Larsen til å gi en redgjørelse for gruppas arbeide, og dermed brutt en helt avgjørende sikkerhetsregel. Aksel Larsen hadde definitivt ikke Wollwebers tillit. DKP på sin side satte igang en voldsom kampanje mot aksjonen i Fredrikshavn. Allerede dagen etter attentatet ble Richard Jensen innkalt til møte i DKPs forretningsutvalg, som han var medlem av.⁵¹⁵ Flertallet på møtet fordømte aksjonen i sterke ordelag. Aksel Larsen mente at gjerningsmennene var «trotskister, stikkere, gestapoagenter og fascister», og at aksjonen var en provokasjon. Richard Jensen mente at det var mer sannsynlig at det var «våre spanske kamerater» som sto bak, og spurte om hvor klokt det var å henge dem ut som trotskister og fascister. Aksel Larsen mistenkte Jensen for å være den ansvarlige for attentatet, og ønsket derfor å ekskludere han fra partiet.⁵¹⁶

Hva var bakgrunnen for denne voldsomme reaksjonen fra DKPs

515 Richard Jensen har i *En omtumlet tilværelse* s. 158–163 lagt fram sin versjon av de følgende begivenhetene.

516 Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse* s. 160

ledelse? Det var åpenbart en serie faktorer som gjorde DKPs reaksjoner logiske og forståelige. Partiet hadde vært splittet i synet på taktikk og strategi helt tilbake til RFO-perioden rundt 1930.⁵¹⁷ Richard Jensen og Aksel Larsen hadde plassert seg på hver sin fløy i denne striden. Både i Sverige og i Norge hadde vi sett en liknende utvikling. Det var nettopp innenfor sjømannsmiljøet at den kompromissløse klasse-mot-klasse politikken hadde hatt spesielt gunstig vekstvilkår, og funnet sterke talsmenn. Da RFO-perioden ble avløst av folkefrontpolitikken i 1935, sto partiene utvilsomt samlet rundt de store endringene i politikken. Uenighetene gikk neppe på behovet for en antifascistisk front med de sosialdemokratiske partiene.

Talsmennene for det ytterste venstre innad i partiene mente flertallet i ledelsen prioriterte arbeidet blant sjømennene for lavt. Det dreide seg fra deres synspunkt særlig om prioritering av ressurser og personer. Dette var også et syn som Martin Hjelmen delte i 1934. Den nye linjes talskvinner og menn så på seg selv som initiativtakere til å få gjort noe, utvikle ny politikk og ta nye initiativ for å bringe kommunistpartiene ut av dødvannet. For dem ble RFO-politikkens representanter sett på som frasologer som slang om seg med radikale slagord, men som i praksis ikke fikk gjort mye. Når det gjelder DKP, så kan vi heller ikke komme bort fra at partiet under Aksel Larsens ledelse hadde gjort stor framgang. Senere under okkupasjonen skulle den samme ledelse igjen bevise både handlekraft og energi som drivkraft i å skape illegale aviser, sabotasjeorganisasjonen BOPA og «Frihetsrådet».

Når denne splittelsen fant så voldsomt uttrykk etter Fredrikshavn-attentatet, så hang det sammen med at DKP var inne i en sterk satsing på å gjenerobre sine posisjoner i arbeiderbevegelsen gjennom Spania-arbeidet. Partiet ønsket å stå fram som seriøst demokratisk, med en humanistisk fundert solidaritet med Spania. Attentatet punkterte fullstendig denne forestilling, og ikke desto mindre ettersom både Christensen og Nielsen, som kjente DKP-medlemmer i Fredrikshavn, hadde vært med. Begge ble omgående ekskludert av DKP. For Richard Jensen personlig fikk saken et dramatisk etterspill. Aksel Larsen la fram eksklusjonsforslaget for Kominterns generalsekretær Dimitrov personlig, i Moskva. Ifølge Jensen ble Larsens forslag avvist, og Larsen fikk beskjed om at Jensens partimandat lå hos Komintern og ikke DKP.⁵¹⁸

517 Kurt Jacobsen har i *Moskva som medspiller* (1987) beskrevet hvor dyptgående og opprivende denne splittelsen var.

518 Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse* s. 162

DKP kom nå i en vanskelig situasjon. Partiets ledelse var klar over den virkelige sammenheng, og at menneskene bak sabotasjen handlet med Moskvas velsignelse. Likevel fortsatte partiet gjennom pressen å for-dømme aksjonen som en provokasjon.

Eksklusjonen av Jensen fant først sted etter at den tyske okkupasjo-nen hadde skapt større distanse til Moskva. Men forholdet mellom DKP og «bombefolkene», som de ble kalt i DKPs presse, ble aldri lindret. Etter hvert som Gestapo lyktes i å lokalisere og fengsle medlemmene av den danske gruppa, i stor grad ved hjelp av dansk politi, ble DKPs behov for å markere avstand til dem stadig viktigere for å beholde sin legale status. Til og med i fengsel og internering fortsatte denne kampen, og DKPs le-delse søkte å isolere «bombefolkene» også innenfor murene. Etter krigen fortsatte striden, og ble en kilde til videre stridigheter i partiet. På dette punktet er det en klar parallell til den senere utvikling i Norge, hvor stri-den om linjene i motstandskampen mellom Asbjørn Sunde og Peder Fu-rubotn var en av de bakenforliggende årsakene til partisplittelsen i NKP i 1949.

Østersjøen

På tross av sammenbruddet i den danske gruppa, registrerte Gestapo nok en aksjon som hadde sitt sannsynlige opphav i København.⁵¹⁹ Det var det 19580 bruttotonn store tyske passasjerskipet «Reliance», som 7. august 1938 ble utsatt for en omfattende brann i Hamburg havn, som endte med totalforlis.⁵²⁰ To menneskeliv, og verdier for 25 millioner riksmark gikk tapt. Gestapo kunne fastslå at brannårsaken var en brannbombe. Opp-rinnelig hadde skipet kommet fra Leningrad, og hadde via København og Cuxhafen ankommet Hamburg 4. august. 1. august løp skipet ut fra København, og bomben var etter all sannsynlighet plassert her. Attentatet ble aldri oppklart, og det lyktes aldri for Gestapo å avsløre hvem som var ansvarlige.

«Reliance»-aksjonen var ikke enestående. I det store og det hele foreligger ikke politimateriale fra Gestapo eller rettsmateriale fra Volks-

519 «Bericht betr. Sprengstoffanschläge auf deutsche, italienische unde japanische Schiffe in den Jahren 1937 und 1938», Gestapo Hamburg 2.9.40. RSHA Abt. IV St 3/836, Bundesarchiv Potsdam.

520 Opplyst i de tyske framstillingene til svenske myndigheter i anledning kravet om utvisning av Wollweber fra Sverige. «P.M. ang. utlänning av Wollweber och Knüfken», Justitiedepartementet-hovedarkivet, kontroll av utlänningar 1942–45. Sveriges Riksarkiv.

gerichtshof som behandler aksjoner i tyske eller baltiske havner. Vi vet at Ernest Lambert utfra sin hovedbasis i Stockholm arbeidet med grupper i Riga, Reval og Helsinki. På tross av omfattende etterforskning i Lambert-saken, med bruk av de forskjellige virkemidler som Gestapo hadde til rådighet, så lyktes det aldri å skaffe fram noe som kunne ligne på en tilståelse. Fra Lambert-saken er bare dødsdommen ved Hanseatisches Sondergericht bevart, og i den er det bare tatt inn forhold som baserer seg på forklaringene til forskjellige medlemmer av gruppene i Belgia og Nederland, særlig Feij og Wouters. Vi kan derfor være temmelig sikre på at andre opplysninger fra Lambert ikke forelå.

I en rettslig forklaring 17. mai 1941 forklarte Gustaf Longfors at han i mars 1938 fraktet en bombe og penger til Reval, hvor han overleverte dette til en «Josef».⁵²¹ Bomben ble brukt til et attentat mot det tyske skipet «Saar». Longfors rapporterte om aksjonen til Wollweber ved å sende et postkort fra Stockholm. Kortet hadde et havnemotiv, det avtalte motivet for vellykket aksjon. Nørgaard, som bruker Longfors som kilde, skriver at «Saar» ble delvis ødelagt.⁵²² Indikasjonene på at det fantes en gruppe i Reval ble sterke etter at en ødelagt brannbombe ble funnet om bord på det lille damskipet «Nordeney», i Hamburg havn 13. mai 1938. Det 885 bruttotonn store skipet hadde forlatt Reval 9. mai. Det er imidlertid også mulig at aksjonene ble utført av Lambert personlig.

22. september 1938 eksploderte et sprenglegeme om bord i det 1369 bruttotonn store tyske skipet «Phila», på havnen i Königsberg. Skaden beløp seg til 9000 riksmark. Skipet hadde forlatt Riga 17. september, og Gestapo var overbevist om at bomben var brakt om bord i Riga.⁵²³ Longfors fortalte i det samme avhøret at det var under oppbygging grupper på «Dagø» og «Øsel». Formålet med disse gruppene var å tre i aksjon hvis øyene ble okkupert av Tyskland i forbindelse med en krig mot Sovjetunionen. Sovjetunionen fryktet etablering av tysk flyplass og ubåtstasjon på øyene, som da ville ligge i en framskutt posisjon i forhold til Leningrad.

521 Antagelig 7.–8. mars. Rettslig avhør av Longfors 17.5.41, IC2c pärm 13, Säpos arkiv.

522 Hans kilde er antakelig avhøret av Longfors. Longfors sa at han ikke visste om aksjonen var vellykket. Men på tilbakeveien over Stockholm sendte han et postkort med motiv av et skip til Wollweber, og dette var det avtalte signal på en vellykket aksjon. Aksjonen må ha funnet sted i tidsrommet april–mai 1938. Gestapo hadde så sent som 1940 ikke registrert aksjonen som en «Wollweber-aksjon».

523 «Bericht betr. Sprengstoffanschläge auf deutsche, italienische und japanische Schiffe in den Jahren 1937 und 1938», Gestapo Hamburg 2.9.40. RSHA Abt. IV St 3/836, Bundesarchiv Potsdam.

Men Gestapo hadde fienden fortsatt innenfor sine egne landegrenser. En kraftig påminnelse om det kom i slutten av juni 1938. 23. juni brøt det ut brann om bord i det 4350 bruttotonn store tyske dampskipet «Hestia», i Passarges i Francospania. Skipet fraktet krigsforsyninger til de spanske opprørerne, og hadde forlatt Bremen 9. juni. Det udiskutable beviset på at det fantes en femtekolonne i Bremen kom omtrent samtidig fra italiensk kriminalpoliti. Igjen var det havnebyen Taranto som var åstedet. Om bord på det 5639 bruttotonn store italienske skipet «Felce» ble det funnet et redningsbelte, som inneholdt 7 kilo dynamitt, merket «Express Dynamit 1937 – Grängesberg». Skipet hadde forlatt Bremen 8. juni med en ladning kull, og ankom Taranto 24. juni. Seks dager senere ble dynamitten funnet i et lasterom.

Som vi skal se i neste kapittel, var Gestapo på sommeren 1938 tvunget til å erkjenne at det fortsatt fantes ikke bare motstand mot naziststyret i Tysklands nabostater, men også en militær motstand inne i selve Tyskland. Denne motstanden var ikke bare tilfeldig og lokal, og ikke bare mer eller mindre tilfeldig utslag av den motstandsvilje som ennå ga seg uttrykk i spontane aksjoner over hele Tyskland. Det fantes nå udiskutable beviser for at det eksisterte en planlagt militær aktivitet rettet mot tysk skipsfart. Og den fantes både innenfor og utenfor de tyske grenser.

Nok en alvorlig påminnelse om det første kom sent på høsten. Det tyske passasjerskipet «Deutschland» ble 25. oktober utsatt for en eksplosjon med påfølgende brann, omlag 320 kilometer sørøst for Cap Race på Newfoundland. Skipet, som var på 21000 bruttotonn, var på veg til New York fra Hamburg. Etterforskingen viste at bomben var plassert i en kiste under betegnelsen «antikviteter», og var avsendt til Hamburg fra Sveits. Aksjonen viste hvor vanskelig det i praksis var å gardere seg mot sabotasje, i dette tilfelle «fjernsabotasje» uten at sabotørene engang trengte å være i nærheten av skipet.

USA

Men også fra den andre siden av Atlanteren tikket det inn meldinger til Gestapo om sabotasje mot tyske skip. Vi kjenner allerede til at amerikanere hadde deltatt på kursene i Madrid tidligere på året. Deres identitet ble aldri kjent av Gestapo, og hva FBI gjennom sin etterforsking fant ut er ikke kjent. Det har ikke lyktes denne forfatter å få tilgang til amerikansk politimateriale.⁵²⁴

524 På tross av utallige henvendelser til sentrale og lokale institusjoner i USA.

20. januar 1938 ble en sabotasjeaksjon foretatt mot det japanske skipet «Nichie-Maru», fra det samme rederi som eide de to andre nevnte japanske skipene som var sabotert i Europa. Skipet lå i Seattle i USA.⁵²⁵ Hvem som sto bak ble neppe klarlagt, og det er slett ikke sikkert at aksjonen hadde noen tilknytning til Wollwebers organisasjon.

På slutten av året ble imidlertid to tyske skip utsatt for attentater i californisk farvann. 3. november ble det tyskeide lasteskipet «Vancouver» utsatt for en kraftig eksplosjon i San Fransisco-bukta. Det lyktes å redde det 8268 bruttotonn store skipet ved å kjøre det på land, men skadene var store. Etterforskingen viste at en ny type sprengladning nå var tatt i bruk: En magnetisk mine, som var plassert utvendig under vannlinjen på skipet. Som vi skal se senere, var dette Johan Edvard Nybergs nyeste konstruksjon, som Wollweber ga betegnelsen «vugge». Konstruksjonsmessig var dette forløperen til den velkjente «limpets», som ble brukt av allierte sabotører over hele verden under verdenskrigen. Den 27. i samme måned ble det funnet en brannbombe i nok et tysk skip i California.

Denne gang var det det 9179 bruttotonn store dampskipet «Weser», som var utsatt for oppmerksomhet. Bomben ble funnet rett etter avgang fra havna i San Pedro.⁵²⁶ Sannsynligheten for at begge disse skip ble utsatt for aksjoner etter initiativ fra Wollweber er større enn i tilfellet med «Nichie Maru».

Det ble etter hvert et problem for Gestapo å sortere de forskjellige attentatene. Kunne virkelig så mange tilfelle av sabotasjeaksjoner bli iverksatt av en og samme organisasjon på så kort tid? Sto man overfor forskjellige organisasjoner? Det skulle ta flere år før kortene var så nøyaktig sortert. Helt sortert ble de aldri. Selv om gruppene i Danmark, Belgia og Nederland ble revet opp, og Gestapo lyktes i å engasjere det danske og svenske politi i en hektisk sabotørjakt, lyktes det aldri å komme til bunns i aktivitetene i Norge. Tvertimot, på tross av en rekke arrestasjoner etter okkupasjonen av Norge, fortsatte aksjonene i stadig nye former etter at krigen mot Sovjetunionen endelig kom igang 20. juni 1941. Jakten på den mystiske «Osvald», som på sommeren 1938 overtok ledelsen for de norske gruppene, skulle aldri lykkes for Gestapo. Og de to kanskje mest vellykkede skipsaksjonene som Wollweber-organisasjonen gjennomførte, en fra Oslo og en fra Göteborg, ble aldri oppklart.

525 *Asahi Shimbun* 4.5.38. Rederiet var Nippon Yusen Kaisha.

526 Opplysningene om de attentatene som er nevnt i dette avsnitt, er – når ikke annen kilde er angitt – hentet fra «Bericht betr. Sprengstoffanschläge auf deutsche, italienische und japanische Schiffe in den Jahren 1937 und 1938», Gestapo Hamburg 2.9.40. RSHA Abt. IV St 3/836, Bundesarchiv Potsdam.

Kapittel 6

De første spor

Det bolsjevikiske undergrunns- arbeidet har antatt en farligere og mer framgangsrik form i Norge enn i de øvrige skandinaviske land, fordi Moskva med alle midler forsøker å gjøre Norge til en sovjetstat [...] Den flyktede tyske kommunisten Ernst Wollweber er kjent som en ytterst farlig agitator. Han har nylig vendt tilbake fra Leningrad, og er aktiv som instruktør for Komintern i Norge, under navnet «Valentin».

Fra Gestapos årsberetning for 1937⁵²⁷

Wollweber-saken kom til å bli en suksess for Gestapo. Det lyktes å trekke de skandinaviske statene, Belgia og Nederland med etterforskingen, og grunnlaget ble lagt for et politisamarbeid mot kommunismen i en bredere sammenheng. Politetatene i de skandinaviske landene utleverte ikke bare data om tyske flyktninger, men også om sine egne innbyggere, så lenge de kunne rubriseres som kommunister, antifascister, mulige sabotører eller på annen måte knyttet til Wollwebers organisasjon. I dette kapittelet skal jeg kaste lys over det politimessige samarbeidet som allerede forelå da Wollweber-saken startet, og hvordan det stadig mer nazifiserte tyske politi utnyttet dette samarbeidet i Wollweber-saken. Jeg skal videre forsøke å kaste lys over den avdeling av Gestapo som ble mest sentral i jakten på sabotørene, og hvordan de første kontakter med de skandinaviske politimyndighetene ble etablert.

Et sentralt trekk ved den tyske nazistat var at den meget hurtig definerte politisk opposisjon som kriminalitet, og tok i bruk et vidt spekter av metoder i dens bekjempelse. Tortur av fanger, snikmord, kidnapping i inn og utland, utrydding av spesielle grupper etter genetiske eller politiske

527 Fra «Lagebericht 1937». «Stand der Kommunistischen Bewegung in Deutschland und den angrenzenden Ländern. Überblick über die maxistische und anarchistisch-syndikalistische Umtriebe. Entwicklung des russischen Emigrantentums und die sowjetischen Institutionen in Deutschland.» RSHA 701: St. 3/562, Bundesarchiv Potsdam.

kriterier ble vanlig. Slike metoder ble etter hvert anerkjente og aksepterte metoder innen alle deler av tysk politi.⁵²⁸ I ettertid er det nærliggende å stille spørsmål om hvordan det var mulig at politimyndighetene i de skandinaviske statene kunne samarbeid med slike organisasjoner, uten at mer prinispielle sider ved slikt samarbeid ble vurdert. Mens Sverige av indre politiske årsaker ble tvunget til å foreta granskinger av dette samarbeidet etter krigen, ble det i Norge forbigått i taushet.⁵²⁹

Det finnes ikke noe enkelt svar på dette. Det har vært hevdet at man i liten grad registrerte utviklingen i Tyskland. Dette kan nok gjelde for personer uten særlig tilgang på nyheter fra utlandet. Vi må imidlertid ikke glemme at den stadige nazifisering av det tyske lovverket skjedde for åpent vindu, og ble offentliggjort i *Deutsches kriminalblatt*, juridiske tidsskrifter, i noter og meldinger til vårt hjemlige justisdepartement og politi. Forklaringen må søkes på et annet plan. Det gjorde selvsagt et sterkt inntrykk i Tysklands nabostater, at den tyske makt i seg selv vokste så enormt. Selv om det hadde vært et politisk systemskifte i Norge i 1935, hadde ikke dette ført til store endringer innenfor politi- og militæretaten. Det var i all hovedsak de samme personer og personkretser som ivaretok disse funksjoner i Norge før og etter regimeskiftet. Imidlertid er heller ikke dette tilstrekkelige forklaring. Politisamarbeidet med Gestapo nådde nemlig sitt høydepunkt hele tre år etter at de nye koster hadde tiltrådt i Justisdepartementet.

Den positive holdningen til samarbeidet med Gestapo i årene 1938–40 må først og fremst ha blitt skapt av de sjokkbølger som sabotasjeaksjonene skapte i 1938, og myndighetenes ønske om å sikre norske interesser mot slik virksomhet. Det mektige tyske politi etablerte seg som en kraft i dette arbeidet, og når det kom henvendelse derfra, falt det naturlig å følge opp initiativet. Disse holdninger var gjødslet i den politiske kamp i Norge, hvor det gjengse syn på kommunister i politi- og militærledelse ikke var ulikt det som hersket i den politiske ledelse. Kommunister

528 Walter Schellenberg, som avanserte til posisjonen som sjef for utenlands etterretningen i SD, gir i sin bok *The Schellenberg memoirs* (norsk oversettelse *Den usynlige fronten* (1964)) en skjellsettende innføring i SDs mentalitet og metoder. En utvidet tysk utgave av boken kom i 1979 under tittelen *Auzeichnungen*.

529 De embetsmenn som hadde ivaretatt kontakten med Gestapo i Norge i tida før 9. april 1940, ble ikke gransket i det hele tatt med henblikk på dette. Derimot ble de gransket med henblikk på medlemskap i NS, og andre forhold etter 9.4.40. Den eneste sammenfattende historiske undersøkelse av politiets forhold under krigen ble foretatt av Nils Johan Ringdal på oppdrag av Justisdepartementet, og er senere publisert (*Mellom barken og veden* (1987)). Den har ikke kommentert politisamarbeidet med Gestapo, ei heller de embetsmenn som ivaretok det.

ble sett på som en større sikkerhetsrisiko enn nazister og fascister.⁵³⁰ Politiet hadde imidlertid ytterligere en viktig grunn til å se på samarbeid med Gestapo som en naturlig ting.

Internasjonalt politisamarbeid i organiserte former var ikke noe nytt i 1938, men eksisterte i mange år før nazistatens oppkomst i Tyskland. Dette samarbeidet ga praktisk og prestisjemessige nytte for det norske politi i det daglige politiarbeidet. Det eksisterte sterke ønsker om et slikt samarbeid i hele Europa, særlig begrunnet i den internasjonalisering av kriminalitet som foregikk i tida etter Første verdenskrig. Tette personlige og faglige kontakter ble knyttet og utviklet mellom politiembetsmenn over landegrensene. Disse bånd hadde stått sin prøve i en årrekke. Nære politifaglige behov overstyrte politiske og moralske betraktninger.

Det var særlig «Den internasjonale kriminalpolitikommisjonen» som ga dette samarbeid en ramme som Gestapo kunne utnytte videre i Wollweber-saken.

Den internasjonale kriminalpolitikommisjonen

Dagens internasjonale politiorganisasjon «Interpol» har en lang og innfløkt historie.⁵³¹ Selve navnet «Interpol» ble tatt i bruk i 1946. Tidligere het organisasjonen «Den internasjonale kriminalpolitikommisjonen» (IKPK).⁵³²

IKPK ble stiftet i 1923 i Wien, etter initiativ av Wiens politipresident Schober, i tilknytning til den første internasjonale politikongress. Formålet var å bekjempe internasjonal kriminalitet ved å etablere et byrå i Wien.⁵³³ Som medlemmer av organisasjonen var Tyskland, Østerrike, Polen, Jugoslavia, Romania, Ungarn, samt Kina med fra starten av. Danmark ble med i 1923, Tsjekkoslovakia i 1925, Spania og Sveits i 1926, Frankrike i 1927, Storbritannia, Finland og Belgia i 1928, Nederland i

530 Likestilling mellom kommunister og nazister skjedde først ved chifftertelegram til politikamrene fra politimester Kristian Welhaven 15.1.40. Bilag til «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9. april», avgitt til Riksarkivet i 1983.

531 Hovedkilder til dette avsnitt er dokumenter og korrespondanse etter IKPK i Norge i Politidepartementet, «IKPK», Riksarkivet, og i Sverige i Sandlerkommisjonens arkiv, Vol 1:3 «IKPK», Riksarkivet i Stockholm.

532 Navnet ble endret i 1946 som en følge av den kompromittering av organisasjonen som hadde skjedd under krigen. IKPK var i praksis blitt en ekspedisjonssentral for tysk kriminal- og sikkerhetspoliti.

533 Det ble valgt et presidium, og presidenten ble valgt for 5 år ad gangen. Etter 1934 skulle Wiens politipresident være kommisjonens permanente president.

1929, Sverige og Norge i 1931, samt USA i 1939. Under krigen ble også de nazi-skapte Slovakia og Kroatia tatt med.

Formålet skulle være å skape størst mulig samarbeid mellom medlemslandenes kriminalpoliti, innenfor rammen av de enkelte lands lovstifting. I praksis betød dette å formidle opplysninger om internasjonale forbrytere, og å opprette felles forbryterarkiv, fingeravtrykkarkiv og fotoarkiv, og forskjellige underutvalg med mer avgrensede formål. Et eksempel på et slikt utvalg var da kommisjonen 18. mars 1936 opprettet en internasjonal sentral for «bekjempelse av sigøynervenuesenet». Sentralen skulle registrere sigøynere i medlemslandene, få opplysninger om deres bevegelser, om deres kriminelle vita, samt forsøke å bygge opp stamtavler for å kartlegge den enkeltes genetiske avstamning.⁵³⁴

Kommisjonen skulle ikke blande seg inn i politiske forhold. Dette ble et komplisert forbehold, etter at den største og mest dominerende medlemsstaten i IKPK, Tyskland, systematisk startet å kriminalisere politisk og religiøs opposisjon. Et eksempel viser dette. IKPK la fra starten av stor vekt på bekjemping av passforfalskinger og ulovlige pengetransaksjoner. Men begge deler var nødstiltak som opposisjonen i Tyskland ikke kunne overleve uten. Politiseringen av kriminalpolitiet i Tyskland gjorde en streng avgrensning av det kriminaltekniske saksfelt innenfor IKPK illusorisk.⁵³⁵ Tysk politi overtok etter hvert organisasjonens sentrale apparat.

Norge ble ikke med i kommisjonen før i 1931, men hadde i en rekke år deltatt i organisasjonens møteaktivitet som observatør. Særlig politimester Kristian Welhaven og hans opdagelsesjef, kriminalsjef Reidar Sveen var lite fornøyd med at Norge ikke var med, og foreslo ved flere anledninger at Norge måtte bli medlem.⁵³⁶ Begrunnelsen var dels av politifaglig art, men Welhaven la også vekt på internasjonal politimessig anseelse. Det var i praksis liten forskjell mellom observatører og medlemmer. Som observatørland mottok Norge bladet *Internationale Öffentliche*

534 Vedtaket avstedkom ingen norske reaksjoner. Informasjon om den nye sentralen ble oversendt Justisdepartementet 11.5.36 fra Oslo politikammer. Politidepartementet, IKPK, Riksarkivet.

535 Mens det politiske politiet og kriminalpolitiet før 1933 hadde vært skarpt adskilt både forvaltningsmessig og politifaglig i alle delstatene, skjedde det senere en gradvis sammensmeltning under samlebetegnelsen «Sicherheitspolizei» (Sipo).

536 I 1930 ble saken satt på en spiss med flere henvendelser til Justisdepartementet fra Oslo politikammer om saken. Welhaven reiste saken i skriv 10. juni, 27. juni og 4. desember. Etter å ha utsatt saken nok en gang, måtte Justisdepartementet strekke våpen, og innmelding skjedde 15. september 1931. Politidepartementet, IKPK, Riksarkivet.

Sicherheit, som kommisjonen i Wien sendte ut to ganger i måneden, med etterlysninger, kriminaltekniske- og andre politinyheter. Bladet ble fordelt i 40–60 eksemplarer til de viktigste politiinstansene.⁵³⁷

Fra norsk side var det opdagelseschef Reidar Sveen og politimester Kristian Welhaven som deltok på politikonferansene, og ivaretok korrespondansen med IKPK. Det ser ikke ut at det fra norsk hold ble vurdert å melde seg ut, på tross av den stadig større nazityske dominans. Da verdenskrigen brøt ut høsten 1939 ble all forbindelse mellom IKPK og Storbritannia og britiske allierte brutt, men Norge og de skandinaviske statene fulgte ikke britene.⁵³⁸ Både begivenhetene i Wien og bruddet med britene var synlig fra Oslo, men det ser ikke ut til at politimester Welhaven eller Justisdepartementet hadde betenkligheter med å fortsette samarbeidet.⁵³⁹ Ny sjef ble nå sjefen for SD, Reinhard Heydrich. Da Heydrich i 1942 ble likvidert av britiske agenter i Praha, overtok først SS-general Nebe ledelsen, og etter han SD-sjefen Kaltenbrunner, Heydrichs etterfølger i SD.

Noen systematisk gransking av IKPKs profil i årene før og etter krigsutbruddet er ikke kjent. Nærmest en slik gransking kommer den undersøkelsen som ble gjennomført i Sverige i 1945–46 av Sandlerkommissionen. Etter omfattende mediakritikk av behandlingen av flyktningene, særlig i første del av krigen og av det svenske politis samarbeid med Gestapo⁵⁴⁰, ble Sandlerkommissionen nedsatt for å granske disse påstander. Det ble foretatt en systematisk registrering av korrespondanse og an-

537 En eske med sirkulære, referater fra konferanser, samt diverse andre dokumenter fra IKPK ligger i Politidepartementet, IKPK, Riksarkivet i Oslo. Nesten årlig oppsto det en diskusjon om fortsatt deltakelse i organisasjonen, motivert utfra det like årlige kontingentkravet fra Wien. Fordelingen av sirkulære til politikamrene framgår i noen grad av korrespondansen.

538 Etter «Anschluss» i 1938 ble presidenten i IKPK Michael Skubl, som også var politipresident i Wien, styrtet av nazistene, og embedet ble overlatt den straffedømte nazisten Otto Steinhäusl. Steinhäusl ble hentet rett ut av fengslet, og overtok uten protester fra andre land også presidentvervet i IKPK. Etter dennes død i 1940, ble organisasjonen ganske enkelt flyttet til Berlin.

539 Så sent som i begynnelsen av april 1940 sendte Welhaven en forespørsel til UD om økonomisk støtte for deltaking i en IKPK-konferanse samme år. Politidepartementet, IKPK, Riksarkivet.

540 Forfatteren Ernst Pflöging var en aktiv kritiker av politisamarbeidet, og offentliggjorde et omfattende angrep på svensk politi og IKPK i *Uppsala Nya Tidning* 6.5.44. Harry Söderman, som hadde forestått det svenske samarbeidet med IKPK under krigen, måtte vedgå overfor Sandlerkommissionen at mye av innholdet i hans artikkel var riktig. Artikkelen som sådan avfeide han som politisk propaganda. Södermans randbemerkninger ligger i Sandlerkommisionens arkiv, Vol 1:3 «IKPK», Riksarkivet i Stockholm.

net samband mellom IKPK og svensk politi.⁵⁴¹ Harry Söderman ved Statens Kriminaltekniska anstalt (SKA), som fra svensk side hadde ivarettat korrespondanse og radikommunikasjon med IKPK, ble i 1945 konfrontert av Sandlerkommissionen med denne korrespondanse.⁵⁴² Det framgår av materialet etter disse undersøkelser at det ved en rekke tilfeller hadde vært etterlyst og utlevert opplysninger om jødiske/politiske flyktninger, om tyske desertører, om andre utlendinger og såvel svenske statsborgere, til Gestapo via IKPK-nettet, såvel før som etter krigsutbruddet.⁵⁴³

Noen tilsvarende undersøkelser foreligger ikke for Norge, kanskje særlig fordi arkivet til Politiets Overvåkingstjeneste ble ødelagt i 1940. Det er imidlertid ingenting som tyder på at norsk politi forholdt seg vesentlig anderledes til IKPK enn svensk politi. Den tyske overtakelsen av IKPK, som skjedde steg for steg, gjorde at den tillit som hadde sin opprinnelse i et felles arbeide mot ren kriminalitet på 20-tallet, naturlig ble gjeldende for Gestapo.

Samarbeidet i IKPK-nettet var en viktig grunn til at de nordiske politimyndigheter ikke hadde motforestillinger i Wollweber-affæren. Det eneste som trengtes var at saken som helhet ble definert som kriminalsak.

Før vi kan gå videre i undersøkelsen av hvordan Gestapo organiserte jakten på Wollwebers sabotører, må vi se nærmere på grunnleggende trekk ved det tyske politiapparatet selv, og hvilket forhold det etter hvert utviklet til de skandinaviske politimyndighetene.

Nazifiseringen av politiet i Tyskland

I 1939 ble institusjonen «Reichssicherheitshauptamt» (RSHA) skapt og etablert i Berlin.⁵⁴⁴ Etableringen var et forsøk på å forene sentral politiforvaltning med operativ ledelse under kommando av den sentrale naziledelsen. RSHA var en forutsetning for den sentralisering av etterforskningen

541 Om Sandlerkommissionen, se s. 15, note 26.

542 SKA ble overdratt dette ansvaret 30.12.39. Tidligere var ansvaret underlagt politimesteren i Stockholm. Sandlerkommissionen, Vol 1:4, Riksarkivet i Stockholm. I Norge hørte korrespondansen under politimester Welhaven ved Oslo politikammer, som samtidig var leder av det nye Politiets Overvåkingstjeneste (POT).

543 I forhøret som ble foretatt 14.9.45, forsøkte Söderman systematisk å bortforklare eller glatte over de omfattende informasjonsmengdene som var overlevert Gestapo på denne måte. Referat ligger i Harry Södermans arkiv – 72 Vol. 24A, Riksarkivet, Stockholm.

544 «Hovedkontoret for rikets sikkerhet»

som skjedde i Wollweber-saken. Utviklingen av tysk politi fram mot RSHA var uoversiktlig, og rekonstruksjonen av den er komplisert.⁵⁴⁵

Det ene historiske utgangspunktet for denne utvikling var at det ikke fantes noe alltysk, statlig politisk politi i Weimarrepublikken.⁵⁴⁶ Det fantes også landsomfattende organisasjoner for etterretning under forsvarsledelsen (Abwehr), marinen og hæren (den siste under betegnelsen «Fremde Heere»). Det tredje utgangspunktet var nazistpartiet.⁵⁴⁷ Endelig var det i tråd med gammel tysk tradisjon, også etablert et etterretningsapparat innenfor rammen av det tyske utenriksdepartementet. Alle var opp tatt av sabotasjetrusselen.

I løpet av nazitida ble alle disse politi- og etterretnings-organisasjoner forsøkt smeltet sammen i et statelig politiapparat, som skulle brukes etter førerens vilje, uten formalhensyn. Den direkte overtakelse av delstatspolitiet, sentralisering av politiet på riksplan, løsriving fra forvaltningen, og tilsist nazifisering av forvaltningen selv, var viktige trinn mot dette mål.⁵⁴⁸ Grunlaget for stadig nye konflikter lå i statens voldsomme geografiske, militære, og som følge av dette økonomiske og politimessige ekspansjon, som ikke kunne regjeres uten et visst sideblikk til regler, forordninger og lover.⁵⁴⁹

Nøkkelen til å forstå utviklingen i politiet, ligger i utviklingen mellom partiets egne sikkerhetsorgan SS og SD og den tyske stat.⁵⁵⁰ For at

545 En strukturell analyse av det tyske politis utvikling fra Weimarstaten til 1945 er gjort av Hans Buchheim i «Die SS – das Herrschaftsinstrument», i *Anatomi des SS-Staates*, Bd. 1, s. 13–253. Eldre arbeider om tysk politi gir ofte motstridende opplysninger.

546 Delstatene hadde sitt politiske politi, sitt kriminalpoliti og sitt ordenspoliti, som operativt og forvaltningsmessigt var underlagt delstatenes politiledelser.

547 SS og SA drev etterretningsvirksomhet av forskjellig slag. Fra 1931 også Sicherheitsdienst (SD), først som en innenrikspolitisk «lyttepost», senere også med utenriksetterretning. Partiet hadde også sitt utenrikspolitiske etterretningskontor.

548 Det var typisk for nazistatens forvaltning og operative organer at en rivalisering om makt og innflytelse stadig fant nye plattformer innenfor de nye institusjoner. Noen fullstendig sammenslåing kunne neppe lykkes.

549 Det viste seg gang på gang at denne kaotiske staten ikke kunne regjeres uten en forvaltning, på tross av at forvaltningen stadig framsto som byråkratiets angrep på førerstaten.

550 NSDAP var blitt forbudt etter Hitlers kuppforsøk i 1923, men etter at Hitler slapp ut av fengselet i 1924, kunne en legal reorganisering skje. For å sikre partiledelsen startet han opp organisasjonen «Schutzstaffel» (SS). Opprinnelsen var «Die Stabwache» som ble etablert i 1925 (Buchheim, s. 31). NSDAP hadde allerede et voldsapparat, «Sturmabteilung» (SA), men dette var en væpnet masseorganisasjon på linje med kommunistenes «Rote Frontkämpferbund» (RFB) og sosialde-

partiet skulle kontrollere staten, måtte systemet SS/SD smelte sammen med det tyske politi, og få kontrollen med den virksomhet som ble drevet gjennom UD og det militære apparatet, og med domstolene.

De første ledd i denne prosessen skjedde i 1933, da SS-føreren Himmler ble utnevnt som politisjef i delstatene, unntatt i Preussen.⁵⁵¹ Det var lite hensiktsmessig for partiet å utøve sin kontroll over politiet via Himmlers lange rekke med politisjefverv i delstatene. Han trengte en sentral, utøvende stab, og dermed ble RSHA skapt og etablert i Gestapas gamle lokaler i Prinz Albrechtsstrasse 8 i Berlin. SD ble gjort til en egen

mokratenes «Reichsbanner». SA var et motstykke til «Reichswehr», på 20-tallet tenkt som starten på et nazistisk forsvar, som i tidens fylde skulle avløse Reichswehr. SS var Hitlers livvakter, og var derfor en eliteorganisasjon av få, pålitelige kadre. Formelt ble SS underlagt SA. Ennå så sent som i 1929, da Heinrich Himmler ble leder av SS, var organisasjonen fåtallig. Dette året skjedde en voldsom vekst, men ennå i 1933 var medlemstallet kun noen 10-tusener, sammenliknet med SAs millionhær. Ennå var SA-sjefen Ernst Röhm Himmlers overordnede. Mens SS var partiets indre, væpnede elite, var masseorganisasjonen SA i ferd med å bli en alternativ maktbase, en halvmilitær utgave av Reichswehr, hvor arbeiderklassekultur og gatekamptradisjoner skapte en plattform for ambisjoner som skremte partiledelsen. Etter 1933 skjedde en masseinnmelding i SA fra de forbudte Rote Frontkämpferbund og Reichsbanner, hvilket øket skepsisen mot organisasjonen. Dermed var SA dømt.

I 1931 skjedde det ytterligere en knoppskyting, da «Sicherheitsdienst» (SD) ble startet innenfor SS. SD var partiets etterretningsorganisasjon, som skulle holde partiledelsen orientert om opposisjonen i partiet, SA og annet av interesse. I juni 1934 fikk SD etterretningsmonopol for hele den nazistiske bevegelsen (Buchheim, s. 72).

- 551 I Preussen ble Herman Göring utnevnt som ministerpresident, og dermed også som sjef for politiet, som han straks begynte å omorganisere. Det prøyssiske statspolitiet fikk betegnelsen «Geheime Staatspolizei» (Gestapo) og fikk et hovedkontor i Berlin med betegnelsen «Geheimes Staatspolizeiamt» (Gestapa). Da Himmler på våren 1934 ble utnevnt som stedfortredende leder av det prøyssiske politi, ble Gestapa et hovedkontor for alt tysk politisk politi, og Himmler dets leder. Betegnelsen «Gestapo» ble fra nå av tatt i bruk på delstatenes politiske politi, mens den regionale betegnelsen var den gamle «Stapo». I 1938 fantes det 57 Gestapo Dienststellen, 21 Stapo Leitstellen, og 36 Stapo Stellen. Den fortsatte bruken av «Staatspolizei» på lokalt plan var en konsesjon til polititradisjonene fra Weimar-tida, som fortsatt sto sterkt lokalt. Etter politiforordningen av 28. august 1936 skulle tjenestestedene betegnes Stapo, men vi finner også bruken av betegnelsen Gestapo ganske hyppig etter 1936. Den administrative modellen fra Preussen ble lagt til grunn. Delstatenes kriminalpoliti hadde allerede hatt et Reichskriminalpolizeiamt i Berlin, som blant annet sto for kontakten med IKPK. Alt personell skulle gå inn i SS og ble gitt SS-grader. Dermed ble Himmler sjef for alt politi, under det imponerende tittel av «Reichsführer der SS und Chef der deutschen Polizei».

avdeling, også med etterretningsoppgaver innad i politiet. Foruten en avdeling for forvaltning og personalsaker (Amt I), og en for lønnsaker (Amt II), utgjorde RSHA av følgende avdelinger: Sikkerhetstjenesten «SD» (Amt III), det politiske politiet «Gestapo» (Amt IV), kriminalpolitiet «Kripo» (Amt V), utenlandsavdelingen «Ausland» (Amt VI), saksutredning «Auswertung» (Amt VII). En egen avdeling for militære spørsmål med navnet «MIL» (Amt VIII) ble startet etter krigsutbruddet.⁵⁵²

I forhold til tysk politiorganisasjon før 1933 representerer RSHA en tilsynelatende kaotisk sammensmeltning mellom SS, SD, politisk politi, kriminalpoliti og forvaltning. I realiteten var det partiet gjennom SD og moderorganisasjonen SS som overtok ledelsen på alle plan. SD-sjefen Reinhard Heydrich ble øverste sjef.⁵⁵³ Alle politiansatte ble gitt SS-grader, politiets underordning under SS vises ved at den SS-grad de fikk lå en grad under deres politigrad.⁵⁵⁴

Ble RSHA et strømlinjeformet redskap for «førerviljen»? Ifølge Buchheim ble det aldri det – i alle fall sett med naziledernes øyne.⁵⁵⁵ Delstats-, etats- og forvaltningsinteresser ble blandet sammen med ulike nazigruppers maktkamp, og institusjonen var i en permanent omskappingsprosess fram til krigsslutt.⁵⁵⁶ Først ved etableringen av politiet i okkuperte land, ble en strømlinjeformet politiorganisasjon høyt hevet over tysk delstats- og forvaltningsinteresser mulig.

552 Hovedtrekkene i denne strukturen ble beholdt fram til 1944, da RSHA gikk gjennom en ny stor endringsprosess.

553 Med tittel «Chef der Sicherheitspolizei und des SD für Deutschland und besetzte Gebiete, SS-Obergruppenführer und General der Polizei und der Waffen SS».

554 I vanlig språk ble «Sicherheitspolizei» (SIPO) brukt om hele strukturen, en språkbruk som skaper forvirring i forhold til nordisk tradisjon, hvor «sikkerhetspoliti» bare blir brukt om statenes overvåkingstjenester, og ikke om kriminaltjenestene.

555 Buchheim, s. 76 og utover

556 «Kjært barn har mange navn.» I tilfellet med RSHA ble det nærmest motsatt. For den indre korrespondanse ble brevhodene utstyrt med betegnelsen «RSHA». I korrespondansen med tjenestestedene ble brukt «Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD», «Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei», eller «Der Reichsminister des Innern», forkortet ChdtPol, RFSSuChdtPol og RMD I. Gestapo (Amt IV) kalte seg ofte Gestapa, og kriminalpolitiet (Amt V) ofte «Reichskriminalpolizeamt» eller Kripo. Buchheim tolker denne dyrking av forskjellige navn på samme institusjon som uttrykk for sprengende interesser, og ser på RSHA mer som en geografisk samling av de forskjellige politiinstitusjoner under samme tak, enn som en sammensmeltning i samme institusjon.

Gestapo i Hamburg

Politiet i Hamburg kom i en særstilling i Wollweber-saken. Hamburg var Tysklands viktigste havneby, og det dominerende senter i Wasserkante, det nordtyske kystdistrikt.⁵⁵⁷

Når det gjaldt den indre og ytre opposisjon mot naziststyret etter 1933 utviklet det seg en arbeidsdeling mellom politiet i sjøfartsbyene Kiel, Bremen og Hamburg, hvor politiet i Hamburg kom til å spille hovedrollen. Mens politiet i Stettin, Kiel og Bremen tok seg av opposisjonsgruppene i Danmark og Sverige, konsentrerte Hamburg seg om Norge, skipsfarten og sjømannsmiljøet, Storbritannia og de oversjøiske områdene. Aachen, Duisburg og Düsseldorf tok seg av spionasjen og infiltrasjonen av emigrantgruppene i Belgia og Nederland. Etter okkupasjonene i 1940 fikk Gestapo i Hamburg i oppdrag å sentralisere all etterforskning mot Wollweber-organisasjonen, og de kunne da bygge på mangeårig erfaring fra overvåking og infiltrasjon i sjømannsmiljøet.

Utgangspunktet for denne prioritering var at senteret for KPDs sjømannsarbeide før 1933 lå i Hamburg. Her hadde ISH hatt sitt hovedkvarter, og her hadde de fleste kommunistene blant de tyske sjøfolkene og havnearbeiderne sin hjemstavn.

Rikspresident Hindenburgs nødsforordning av 28. februar 1933 ble det formelle utgangspunktet for å sette Weimarforfatningen ut av kraft, og i Hamburg ble konsekvensene suspensjon av byens folkevalgte forfatning. I løpet av kort tid ble politiledelsen fjernet, og i natten til 6. mars ble politikammerene besatt av SS, SD og NSDAP. To tredjedeler av tjenestemennene ble avskjediget, og det nye nazistiske bysenatet legaliserte nytilsetninger fra nevnte organisasjoner.⁵⁵⁸ En omfattende terror satte inn, og fram til utgangen av 1935 ble ca. 21.000 personer trukket for domstolene og av disse ble 60 henrettet.⁵⁵⁹

I 1935 ble statspolitiet i Hamburg omstrukturert etter Gestapo-modellen, slik at de forskjellige avdelinger og referater korresponderte med de tilsvarende i Preussen.⁵⁶⁰ Det ble en vidt forgrenet struktur, som bare

557 Hamburg var fristad og hansaby, hadde en egen forfatning og var ikke en del av Preussen. Hamburg var Tysklands neststørste by og som Berlin sterkt preget av arbeiderbevegelsens innflytelse.

558 Gertrud Meyer: *Nacht über Hamburg* s. 13–15

559 Meyer, s. 53

560 Avdeling IV i RSHA (Gestapo) svarte til avdeling II i Hamburg (Gestapo Dienststelle Hamburg). I 1944 ble avdelingsbetegnelsene regionalt justert til RSHAs system: Fra da av var avdelingen for bekjempelse av høyforræderi, kommunisme, marxisme osv. Amt IV i såvel Oslo som Hamburg.

i Hamburg omfattet hundrevis ansatte. Bekjempelsen av kommunistene hadde topprioritet, slik det også ble i lange perioder under okkupasjonen i Norge. Hovedtrekkene i strukturen ble slik: Avdeling II A 1 ble tildelt kommunistisk virksomhet, II A 2 skulle konsentrere seg om sosialdemokratene, II A 3 om utenlandsk, statsfiendtlig virksomhet, og også overvåking av slik virksomhet, II B om tiltak mot kirkemotstand, jøder og sekter, II C om blant annet høyrepartier, II D skulle føre de nødvendige fangekartoteker, II E skulle sørge for organiseringen av slavearbeidskraften fra utlandet. Det fantes i alt 18 slike avdelinger, som tilsammen skulle håndtere alle tenkelige former for opposisjon, også innenfor nazistiske organisasjoner.

Her skal vi spesielt feste oss ved avdeling II N, «Nachrichten», som fra 1938 av sto under ledelse av Kriminalrat Peter Kraus. Etter 1933 var Kraus den sentrale figur i politiapparatet for forfølgelsen av KPD.⁵⁶¹ Han kommer til å spille en sentral rolle i vår historie, og hadde en spesiell bakgrunn for å kunne gjøre det.⁵⁶²

Peter Kraus kombinerte bakgrunn i SD og det politiske politiet i Hamburg, hvor han før 1933 hadde ledet saksområdet «kommunisme».⁵⁶³ I sjøfartsbygningen i Hamburg hadde hans oppgave, som SD-mann, vært å organisere et spionasjenettverk i skipsfarten.⁵⁶⁴ Etter maktover-

561 Professor Ludvig Eiber i brev til undertegnede 5.9.91.

562 Meyer, s. 70–72. Meyer hevder at Kraus ledet AMt II N til etter «krigsutbruddet». Potsdam materialet fra Amt N viser imidlertid at han fortsatt ledet avdelingen våren 1941, og det er sannsynlig at han var ved avdelingen til avslutningen av etterforskingen i Nederland/Belgia og Danmark, utover mot årsskiftet 1941–42. Ifølge Meyer ble han deretter overført til Gestapo i Lemberg. Etter en kortere periode i Hamburgpolitiet i 1943, ble han antakelig leder av Gestapo i Smolensk, og satt i sovjetisk krigsfangeskap fram til 1954. Han døde i krigsforbryterleiren «Perwo Uralsk 5110/23» i april 1954. Meyer, s. 120–121.

Nørgaard omtaler i sine bøker Peter Kraus som Paul Kraus, og med dette navnet har han senere figurert i den litteraturen som har brukt Nørgaard som kilde. I *Krig og slutspil* skriver Nørgaard forsiktig at «Hverken i centrene for historisk forskning i DDR eller i Hamburg har det været muligt at få klarhet over Paul Kraus' bevegelsesmønster. Han er tilsynelatende påfaldende ukendt udover de oplysninger, der har kunnet framlægges i disse bøker» (s. 173–174). Påfallende er dette imidlertid ikke. Ingen av Nørgaards opplysninger kan knyttes til en Kriminalrat Paul Kraus, siden navnet ikke stemmer. Det var Richard Krebs som foretok navnebyttet, og i mangel av gransking av de skriftelige kilder har senere forfattere overtatt dette navnet. Meyers bok om Gestapo i Hamburg har vært tilgjengelig siden 1971.

563 Meyer, s. 120

564 Virksomheten ble drevet utfra sjøfartsbygningen i Hamburg («Stella-bygning-

takelsen fikk Kraus i oppdrag av den selvutnevnte statspolitijefen Milewski-Schröden å lede «Sonderkommando Kraus». «I hendene til den rutinerte politibyråkraten Kraus, ble den et redskap for en ustoppelig, planmessig jakt på de som hørte til arbeiderbevegelsen.»⁵⁶⁵ Utover i 1933 spredte denne særkommando gru og redsel i opposisjonen i byen, og kombinerte profesjonelt politiarbeide med vold og terror. Kraus var en allsidig nazipolitmann. Samtidig som han ledet særkommandoen på sine raids gjennom arbeiderkvarterene, overleverte de dødsdømte til sin skjebne i gestapohuset i det gamle keisergalleriet, eller sørget for at de mistenkte ble halvt slått ihjel under forhørene i undersøkelsesfengselet i rådhuskjelleren eller i fangeleiren Fuhlsbüttel, fortsatte han arbeidet med skipsspionasjen i SD-regi. Denne virksomheten tok han med seg over i Amt II N, som han senere ble leder av. Det er rimelig å anta at denne virksomheten først og fremst var rettet mot ISH-apparatet, sjømannsklubbene, særlig for å avdekke kurer- og innsmuglingsvirksomheten til Tyskland via havnebyene, og endelig for å avdekke kommunistenes og ITFs etterretningsvirksomhet i Tyskland.⁵⁶⁶ Tidlig i 1935 ble avdeling Ns nett på de tyske atlanterhavsdamperne overført til Abwehr, og ble utgangspunktet for det nye tyske militære spionapparatet i USA.⁵⁶⁷ Vi skal senere se at Amt Ns skipskontakter ble et nyttig redskap også i kampen mot Wollwebers sabotasjeorganisasjon.

Avdeling II N førte en tilbaketrukket tilværelse, og utviklet åpenbart gjennom skipsfartsspionasjen en særlig kompetanse på ISH, ITF og den kommunistiske sjøfartskadren. Gjennom sine V-menn i havnebyene i Tyskland og i utenlandske havner ble det skaffet tilveie en spesiell kompetanse på Kominternsaker, særlig fordi sjøfolkene hyppig var kurerer til og fra Sovjet, og fordi avdelingen også lyktes i å rekruttere tidligere kommunister og sosialdemokrater med store kunnskaper.

En av de mest prominente av disse var Albert Walter, tidligere leder av ISH. I fangenskap ble han tvunget til å skrive politiske rapporter til bruk av politiet. I en slik rapport fra begynnelsen av april 1935, analyserte han betydningen av Hamburg havn for Kominterns kurerapparat. Walter var ingen uforbeholden overløper. Han ga ingen ferske detaljer, og røpet ingen sentrale navn.⁵⁶⁸ Den spesielle oppmerksomheten rundt Hamburg

gen»), hvor SD hadde organisert denne skipsfartsspionasjen under dekke av firmaet «Maritime Bureau». Ladislav Farago: *The Game of the Foxes* s. 43.

565 Meyer: *Nacht über Hamburg* s. 15

566 Farago, s. 44

567 Farago, s. 47

568 «Bericht betr. den Aufbau und die Organisation der Komintern», signert Krimi-

havn i mai 1935 kom i forbindelse med en ny arrestasjonsbølge blant sjømannskadren i byen. 14 nye arrestasjoner var foretatt, og dermed regnet statspolitiet at mesteparten av Kominterns nøkkelpersoner i byen var tatt. To sentrale personer var ennå ikke identifisert eller arrestert. Etter disse og øvrige arrestasjoner i mai var undersøkelsesfengslet i Hamburg så overfylt, at det ikke var praktisk mulig å overføre arrestantene fra varetekt. Dermed var det heller ikke mulig å pådømme sakene i ønskelig tempo.⁵⁶⁹

En lite troverdig versjon

I 1981 la Politiets Overvåkingstjeneste fram en framstilling av sin virksomhet før krigen, ført i pennen av Kaleb Nytrøen.⁵⁷⁰ Her ble overvåkingstjenestens arbeide med å overvåke Wollwebers organisasjon gjennomgått. Nytrøen hevder at man visste at Wollweber i 1934 var begynt å bygge opp en spionasje- og sabotasjeorganisasjon med aktive grupper i de nordiske land.⁵⁷¹ Videre at han rekrutterte fra ISH-miljøet. Man hadde konstatert at han oppholdt seg i Oslo sommeren og høsten 1936. Man visste at dansken Kaj Gejl var beordret til Oslo, og at han var gitt opplæring i sabotasjeteknikk. Videre skriver han at politiet i januar 1936 fikk den første melding om at Wollwebers sabotasjegrupper hadde vært i aksjon. «Det gjaldt den italienske båten «Cesare Batisti», som ble senket i Rotterdam 12. januar 1936.»⁵⁷²

Hvis overvåkingstjenesten hadde disse kunnskapene på et så tidlig tidspunkt, er det all grunn til å ta av seg hatten for deres arbeidsmetoder. Men, som vi har sett, begynte Wollweber sitt organisasjonsarbeide i Norge først i 1936, og det er da umulig at overvåkingen skal ha hatt kjennskap til dette allerede i 1934. At dansken Kaj Gejl var i Oslo var selvsagt mulig for politiet å bringe på det rene, men det er svært lite sannsynlig

nal-Inspektør Kraus 3.4.35, RSHA, R 58/760, Bundesarchiv Koblenz. V-mannens identitet framgår ikke, men omtalen i et oversendelsesskriv til Gestapa av 10.5.35 gjør det sannsynlig. «Polizeibehörde Hamburg» til Gestapasjefen Müller 10.5.35, samme sted.

569 Skriv om aksjonen i Hamburg til Gestapa, RSHA, R 58/760, Bundesarchiv Koblenz.

570 «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9. april» med bilag ble avgitt til Riksarkivet i 1983. I det følgende referert til som «Fremstilling [...]». Avsnittet om Wollweber på s. 56–62.

571 Antakelig har Nytrøen resonnert seg fram til denne feilslutning fordi han kjente til arrestasjonen av Leif O. Foss og Wollweber i Harwich i 1934.

572 «Fremstilling [...]», s. 58

at de faktisk gjorde det. I 1936 var Gejl uten interesse, og ikke engang dansk politi hadde satt han i noen sammenheng med sabotasje. Politiet hadde registret om Gejl at han var kommunist og at han i 1935 var blitt arrestert for ulovlig plakatklistring.⁵⁷³ Forøvrig var han ikke i søkelyset til politiet.

Etter sammenbruddet i den danske gruppa, som fulgte etter arrestasjonene i Fredrikshavn-saken sommeren 1938, hadde det lyktes Gejl å komme seg unna politiets oppmerksomhet. I februar 1941 lyktes han i å komme seg til Hamburg i den hensikt å iverksette sabotasje mot Elbtunnelen.⁵⁷⁴ Først nå ble Gejl arrestert.⁵⁷⁵ Jakten på den mystiske «Rasmus», som var hans dekknavn, var til da resultatløst. Den første identifikasjon av Gejl som «Rasmus» ble foretatt av opdagelsesavdelingen ved kriminalpolitiet i København i tida etter 10. mars 1941.⁵⁷⁶ Kaj Gejl fortalte om sin reise til Oslo først etter sin arrestasjon i 1941, og i det rettslige avhør 24. mai 1941, under den store danske prosessen mot skipssabotørene, ga han for første gang detaljerte opplysninger om reisen.⁵⁷⁷ Reisen foregikk rett før jul 1936. Det er derfor ikke mulig at Oslopolitiet var oppmerksom på Gejl allerede i 1936. Like umulig var det for det norske opdagelsespolitiet å vite om sabotasjeaksjonen mot det italienske skipet «Cesare Batisti» i 1936. Aksjonen mot skipet ble foretatt et helt år etter den datoen Nytrøen nevner.⁵⁷⁸

573 Rapport av 11.3.41 fra politikommissær Bjerring ved Københavns Opdagelsespoliti. IC2c pärm 10, Säpos arkiv.

574 Bekreftet av Svend Nielsen, Frihetsrådet, i skriv 9.9.73. Gjengitt i Nørgaard: *Krig og slutspil* s. 85.

575 12.3.41 ble Gestapo i Hamburg anmodet om å foreta anholdelse av Kaj Gejl pr. fjernskriver fra København. 14.3.41 ble han arrestert på sin arbeidsplass på Reeperbahn av kriminaloberassistentene Foch og Schneider, og ført til politifengselet i Fuhlsbüttel. Omstendighetene rundt arrestasjon og identifisering av «Rasmus» er beskrevet i rapport til Stapoleitstelle Hamburg, II N, av 25.3.41, ført i pennen av kriminalassistent Michalsky. Michalsky ledet etterforskningen i København. IC2c pärm 10, Säpos arkiv, Stockholm.

576 *Krig og slutspil* s. 81

577 IC2c pärm 13, Säpos arkiv

578 Skipet er aldri entydig blitt påvist sabotert av Wollwebers organisasjon. Kildematerialet vedrørende skipet er uklart, likedan dateringen av aksjonen. I et «PM» av Vilhelm Magnusson i Stockholmspolisens 6:e roteln av 11.2.39 ble det referert at 6:e roteln hadde opplysninger om at skipet 23.12.36 ble utsatt for en kjeleeksplosjon i Massauas havn. At skipet ble senket 12.1.36 i Rotterdam savner kildegrunnlag, men skipet hadde ifølge samme «PM» tatt inn kull i havnen. IC2c pärm 2, Säpos arkiv.

Nytrøen har sine opplysninger om «Cesare Batisti» fra et skriv av Odd Biltvedt

Nytrøen hevder videre at «man» sporet opp tre av Wollwebers dekkleiligheter, og at arrangementet med møtestedet hos dr. Ole Fossen var kjent for politiet. Det inntrykk man sitter igjen med etter å ha lest denne beretningen, er at opdagelsespolitiet – fra 1937 Politiets Overvåkingstjenste – etter forholdene var godt orientert. At man ikke klarte å arrestere Wollweber berodde mer på kapasitet: «Overvåkingstjenesten, som bare i spesielle, enkeltstående tilfeller kunne avse en mann til den svære oppgaven å spore opp, skygge og pågripe Wollweber på fersk gjerning, hadde en nær sagt umulig oppgave. Man måtte bare erkjenne at en enslig amatør i denn spesielle tjenesten hadde svært lite å stille opp mot Wollwebers avanserte, konspirative teknikk og årelange erfaring som illegalist.»⁵⁷⁹

De viktigste kilder vi har for å kunne vurdere overvåkingens arbeid med Wollweber-saken er den internasjonale korrespondansen som er tilgjengelig i den svenske Säkerhetspolisens arkiver og i Sandlerkommissionens arkiver. Korrespondansen foregikk mellom politietatene i Finland, Sverige, Norge, Danmark og Gestapo, og i noen grad Belgia, Nederland og Frankrike. Denne korrespondansen er bevart i Sverige, siden landet aldri ble okkupert⁵⁸⁰, og det er mulig på bakgrunn av den å rekonstruere hva overvåkingstjenesten kunne vite, og hvilke utspill de foretok seg.

Sandlerkommissionen siterte en lang rekke av disse brev i sin innstilling, og satte derfor opp en fortegnelse over korrespondansen. Det framgår av den at det i perioden 24.6.38 til 13.2.42 ble mottatt og avsendt 116 dokumenter mellom svensk og utenlandsk politi i Wollweber-saken.⁵⁸¹ En rekke av disse er blitt mottatt eller avsendt av norsk politi, eller sendt norsk politi til informasjon. En annen kilde er dokumenter fra Gestapos arkiver som kan si noe om når Gestapo selv ble klar over at det eksisterte en sabotasjeorganisasjon, og om dette kan knyttes til et bestemt

av 1.12.48, som igjen baserte seg på et skriv fra Gestapo av 1. august 1938. I dette skrevet oppgis datoen 12.1.36 og stedet Rotterdam. Dette skrevet fra Gestapo var skrevet i en innledende fase av etterforskningen, og datoen og sted ble senere korrigert.

579 Nytrøen, s. 59

580 I Stockholms kriminalpolis 6:e roteln gikk sakskomplekset under betegnelsen «Wollweberärendet» eller «Luleåärendet». Materialet ligger i dag i Säkerhetspolisens (SÄPOs) arkiv i Stockholm. Under «Luleåärendet» ligger det omfattende arkivmaterialet fra etterforskningen 1938–45 arkivert dels i det eldre arkivsystemet (I C 2 c Luleåärendet), og omfatter 18 store permer, dels i personarkivet, hvor Wollwebers p-akt (P 423) alene omfatter 12 permer. Forøvrig ligger delmateriale spredt på et stort antall p-akter.

581 Sandlerkommissionens arkiv, Vol F1:3, Riksarkivet i Stockholm.

tidspunkt og en bestemt begivenhet. Tilsammen kan disse kilder gjøre det mulig å rekonstruere hvilke kunnskaper man kunne ha i Oslo, hvilke kilder denne kunnskap hadde, og et stykke på veg den politimessige virksomheten som ble utført i saken på norsk hold.

Aksjonen mot «Claus Böge»

Vi vet at opdagelsesavdelingen og fremmedkontoret i Oslo hadde opplysninger om Wollweber og Leif Foss etter deres mislykkede reise til Antwerpen over Harwich i 1934, og at overvåkingspolitiet hadde etterlyst Wollweber i Norge på initiativ fra tysk politi i juli 1938.⁵⁸² Det betød ikke at overvåkingen kjente til Wollwebers rolle som sabotasjeleder.⁵⁸³

Serien av sabotasjeaksjoner våren 1938 hadde ført til at tysk politi hadde fått henvendelser fra italiensk, polsk og belgisk politi i tilknytning til mistenkelige branner og eksplosjoner på skip. En slik begivenhet dreide seg om det tyske lasteskipet DS «Claus Böge». 7. april 1938 var det avholdt en sjøforklaring i Hamburg i forbindelse med at dette skip 19. mars hadde hatt totalforlis i Nordsjøen nordvest for Horns Rev. To eksplosjoner i lasterommene forut hadde blåst store hull i skroget, og skipet sank hurtig. Skipet hadde fraktet en last koks fra Emden til Oslo, og hadde i Oslo mottatt ordre om å gå i ballast til Huelva i Spania, for å frakte malm til Rotterdam. 17. mars forlot skipet Oslo havn. «Claus Böge» var eiet av rederiet Blumenthal i Hamburg, og var bygget i Rostock i 1936. Det var altså et helt nytt skip. Under sjøforklaringen var skipsoffiserene av den mening at det var norske sabotører som hadde vært på ferde. 3. maskinisten mente at flere av de norske arbeiderne «uttrykkelig var av forbrytertypen».⁵⁸⁴ De tillot seg å hånle da skipets høytaleranlegg brakte de begeistrede meldingene om «Anschluss» i Østerrike, som fant sted samtidig med lossingen på Filipstad.⁵⁸⁵ To norske piker hadde fått jobb i messa i lossetida. En av dem hadde holdt hånden opp foran et bilde av Hitler som om hun ville skyte han. Den andre hadde sagt at hun var «Rød Front».

1. styrmannen hadde hatt ubehagelige dager i Oslo. Sammen med

582 Etterlysning av 29.7.38 til politimestrene fra Welhaven. Wollweber ble etterlyst som illegal kommunist, ikke som sabotør. P-sak 10.231 OVS' arkiv.

583 Jeg skal i et eget avsnitt i dette kapittel vise hvordan identifiseringen av Wollweber skjedde.

584 Sjøforklaringssak vedr. Claus Böge, Statspolitiet 1940-45, SP 1535/41 M.R. Hjelmen, Riksarkivet.

585 Den tyske annekasjon av Østerrike

skipperen hadde han vært på Holmenkollen, hvor folk var rystet over hendene i Østerrike. De hadde følt seg «ugjerne servert» i restauranten, og flere nordmenn hadde sagt til dem at nå kom Tyskland snart til å sluke Norge og Sverige. Stemningen blant lossearbeiderne, som gjorde et «stupid inntrykk», var overveiende kommunistisk, og da skipet endelig forlot kaia ble det ropt «Rot Front» etter skipet. Ikke nok med det, da de passerte et annet skip i havneområdet, ble det hyttet mot dem med knyttede never.⁵⁸⁶

Disse inntrykkene bør nok først og fremst leses som uttrykk for nervøsitet blant besetningen. De var selvsagt i søkelyset for sabotasjen. De sakkyndige mente at en ulykke eller minesprengning var utelukket. Selv om besetningen hadde grunn til å være nervøse, var deres vitnemål om stemningen i Oslo sikkert riktig. «Claus Böge» var det eneste tyske skipet i Oslo i disse bevegede Anschluss-dagene, og det er ikke urimelig at stemningen var fiendtlig.

21. mars ble et kort postlagt i Oslo med adressat Elly Jonsson, Carl Johans gatan 111 i Göteborg. Motivet forestilte sjømannskolen på Ekeberg, med utsikt over sjøen. Noen småbåter kunne også ses på bildet. Kortet er tydelig skrevet av en kvinne. Teksten er dagligdags. Hun forteller at hun fortsatt lever, at matvarene er blitt så dyre, og at hun nok må få seg en rik mann. Så ber hun hilse. Kortet var en melding til Wollweber om at aksjonen mot «Claus Böge» var vellykket. Hadde motivet vært en kirke, hadde aksjonen vært mislykket og oppdaget, hadde det vært av en statue hadde aksjonen vært mislykket, men ikke oppdaget. Men nå var det altså en båt. Hvem som skrev kortet ble aldri fastslått. Svensk politi fant det senere hos mottakeren i Göteborg.⁵⁸⁷

Wollwebers sabotasjegruppe i Oslo hadde på det tidspunktet både Oswald Abrahamsen, Einar Martinsen, Harald Braathen, Anker Thorsrud i arbeide på havnen. gruppa hadde rekruttert havnearbeideren Carl Johan Jacobsen, antakelig rundt årsskiftet 1937/38.⁵⁸⁸ Martin Hjelman var også i byen. Han hadde vært travelt opptatt med å organisere arbeidet i Kiruna og forbindelsene til henholdsvis Narvik og Luleå. For å sikre seg en mindre gjennomiktig begrunnelse for stadig å være i området, hadde han mønstret på Grängesbergsbolagets malmskip «Oxelösund» i juni 1937. I

586 Sjøforklaringen, s. 17

587 Kortet ligger i dag i P 4385 (Karl Bargstädt), OVS, Oslo.

588 Tidspunktet er noe uklart, men det er rimelig at Jacobsen ble trukket med på initiativ av Braathen i slutten av den første oppbyggingsfasen.

januar finner vi han igjen i Oslo.⁵⁸⁹ Det er rimelig å anta at han i de neste månedene konsentrerte seg om å forberede aksjoner på Oslo havn.

Det er sannsynlig at gruppa må ha diskutert aksjoner mot «Claus Böge». Skipet var et nærmest ideelt mål. Det var et moderne, verdifullt skip, med offisielt reisemål til en av Francos viktigste havnebyer.

I den pressedebatt som fulgte etter forliset, dementerte rederiets talsmenn at skipet førte krigsmateriell til Huelva fra Oslo. Men det var likevel et åpenbart misforhold til stede. Våren 1938 gikk det en strøm av tysk krigsmateriell og krigsforsyninger til Spania fra Hamburg, Bremen, Rotterdam og Antwerpen. Skipets offisielle ferd, å gå i ballast helt til Huelva i en situasjon med knapphet på fraktonnasje den samme veg, måtte vekke mistanke. Offisielt hadde skipet ordre om å bunkre i Vlissingen på veg til Huelva, og det var ikke urimelig å regne med at ordre om ny last ville foreligge innen skipet hadde forlatt Vlissingen.

Det lyktes aldri Gestapo å klargjøre omstendighetene rundt sabotasjen mot «Claus Böge». På den andre siden har vi klare bekreftelser på at Wollweber tok på seg dette ansvaret. Vi kan derfor regne det som sikkert at det var havnegruppa i Oslo som var ansvarlig. Både Anker Thorsrud og Olga Eltvig har bekreftet at de var innblandet.⁵⁹⁰ Anker Thorsrud var med i lossejengen om bord og har fortalt at han ropte «Rød Front» etter skipet da trossene var kastet.⁵⁹¹

«Claus Böge»-saken ble en varm potet for overvåkingen, som akkurat i de samme dagene var under omdanning til Politiets Overvåkings-tjeneste. Hvilke skriv som har gått mellom tysk og norsk politi vet vi ikke. Tre år senere nedtegnet politibetjent Karl Stenerud i det nazistiske Statspolitiet en rapport om Hjelmen i forbindelse med utleveringen av Hjelmen til Tyskland. Ifølge denne rapporten hadde politiet satt igang undersøkelser om Hjelmen i forbindelse med «Claus Böges» forlis i 1938. Det er imidlertid uklart om dette skjedde før eller etter Hjelmens arrestasjon i Sverige i 1940.⁵⁹²

Foreløpig har vi altså ingen kilder som viser at overvåkingen hadde godtatt de tyske påstander om sabotasje, og koblet «Claus Böge» med ek-

589 I januar 1938 måtte Hjelmen søke om nytt pass, da Oslo politikammer hadde inn-drakt hans gamle pass. SP 1535/41 M. R. Hjelmen, Statspolitiet 1940–45, Riks-arkivet.

590 Anker Thorsrud i intervju med Per Madsen. Olga Eltvig har fortalt til Olaf Eriksen at hun var med på aksjonen. Olaf Eriksen i intervju med meg 11.10.91.

591 Anker Thorsrud i intervju med Per Madsen.

592 Rapporten fra 22.8.41 bar den dramatiske tittelen «Den hemmelige interskandinaviske bolsjevikbande». Den tittelen kunne neppe vært brukt i 1938. Fra samme.

sistensen av en sabotasjeorganisasjon, enn si med Wollweber. Koblingen mellom sabotasje og Wollweber skjedde først i en hektisk brevveksling mellom de forskjellige lands politimyndigheter fra månedsskiftet juni/juli 1938.⁵⁹³

Pionerene: belgisk politi

Er det mulig å fastsette når og i hvilken sammenheng Gestapo ble klar over at det fantes en sabotasjeorganisasjon? En slik datering lar seg gjennomføre. Vi må da vende tilbake til begivenhetene i Belgia.

Umiddelbart etter den tyske invasjonen i Belgia og Nederland i mai 1940, ble kriminalkommissar de Block i det belgiske statspolitiet arrestert i Antwerpen. Det var det tyske militærpolitiet som foretok arrestasjonen, og det tyder på at den skjedde i de aller første timer etter okkupasjonen, før SD og Gestapo hadde fått etablert seg. Block ble brakt til Münster, hvor han fikk beskjed om å skrive ned alt han visste om skipssabotasjeorganisasjonen. Block hadde spesielle forutsetninger for å kunne gjøre det. Han var ansvarlig for den belgiske etterforskning av skipssabotasjen. Rapporten han skrev ble en detaljert redgjøring for det belgiske politis håndtering av saken. Særlig la han vekt på innsatsen for å beskytte tyske skip som hadde lastet og losset i Antwerpen. Rapporten ble oversatt til tysk og oversendt til RSHA. Avsender var Kriminaloberassistent John Fock fra Gestapo Hamburg avdeling II N, altså Peter Kraus avdeling.⁵⁹⁴ Det er sannsynlig at avdeling II N hadde anmodet Wehrmacht om å ettersøke Block. Begrunnelsen for å frakte han til Münster må ha vært usikkerhet om Block ville samarbeide eller forsøke å rømme til England. Avdeling II N var altså klar over Blocks sentrale rolle i den belgiske etterforskning. Ventelig har det eksistert en korrespondanse mellom Gestapo og Block om saken tidligere, mest sannsynlig med Gestapo i Münster, hvilket kan forklare at Block ble brakt dit og ikke til Hamburg.

Av Blocks rapport framgår det at belgisk politi startet sin etterforskning etter arrestasjonen av Feij rett før årsskiftet 1937/38. Fra Feij ledet det to klare spor. Det ene gikk til Waldemar Pöttsch i Antwerpen. Politiet

593 Det foreligger ingen tilgjengelig kilder i arkivene i Overvåkingsentralen som kan dokumentere at tjenesten selv koplet «Claus Böge»-saken til Wollweber før juli 1938.

594 I den tyske oversettelsen bærer dokumentet tittelen «Memorandum betr. die Terrorakte an Bord von deutschen, italienischen und japanischen Schiffen. Allgemeine Aufgabe der gerichtlichen Polizei», RSHA Abt. IV, St.3/836, Bundesarchiv Potsdam. Oversettelsen er datert 16.6.40, og oversendelsen til RSHA 19.9.40. Når ikke annet er nevnt, er dette dokument kilde til dette avsnittet.

gjennomførte husundersøkelse hos han, men fant ikke noe som kunne sette han i forbindelse med sprengstoffsmugling. Pöttsch var allerede under overvåking, og politiet hadde registrert en stor personkrets i hans omland som var mistenkt for våpensmugling til Spania og annet undergravingsarbeide rettet mot Tyskland.⁵⁹⁵ I denne krets var to skandinaver registrert. Det ene var en Andersson, og den andre var en Lund.⁵⁹⁶

Det andre sporet ledet til Alphonse Fichtels, som avgjort spilte en viktig rolle i sabotasjeorganisasjonen.⁵⁹⁷ Etter arrestasjon og forhør innrømmet Fichtels å ha vært i kontakt med en gruppe av skipssabotører. Han ga detaljerte opplysninger som gjorde det mulig for politiet i mai 1938 å overvåke lederen for gruppa – «der grosse Herr» – i det han ankom Antwerpen. Han ble skygget til Amsterdam. Block kontaktet der nederlandsk politi, og anmodet dem om å identifisere «der grosse Herr» og hans videre kontakter i Nederland. En identifisering skjedde kort tid etter ved en trikkekontroll.⁵⁹⁸ «Der grosse Herr» viste seg å være Schaap.

Forbindelsen mellom Schaap og Feij var dermed klarlagt, og tyske myndigheter ble for første gang varslet.⁵⁹⁹ Dette var altså i mai 1938. Umiddelbart etter ble samtlige landkapteiner for tyske rederier i Antwerpen varslet, og omfattende sikkerhetstiltak ble iverksatt ved lossing og lasting av tyske skip. I juni ble Schaap igjen observert i Antwerpen, denne gang ble besøket knyttet til attentatet mot «Kasii Maru». Det belgiske politiet hadde også registrert attentatet mot «Vancouver» i USA, og knyttet måten attentatet var utført på til utsagn fra Schaap om magnetiske miner. Kilden må ha vært Fichtels eller Feij. Ny etterforskning blant dokkarbeiderne om attentatet mot «Hestia» i juni kunne ikke bekrefte om sprengstoffet var brakt om bord i Antwerpen. Utgangspunktet for interessen omkring «Hestia» var at politiet ved en ny husundersøkelse hos Pöttsch hadde funnet en notisbok med notater om avreisedatoen for skipet. Man

595 Bl.a. Philipp Auerbach

596 De mest aktuelle å assosiere med er svensken Gösta Andersson, som på dette tidspunkt var i Spania, men kan ha vært i Antwerpen under nedreisen eller tidligere, og nordmannen Arne Lund. Overvåkingspolitiet mistenkte Arne Lund for å ha vært med i Wollwebers organisasjon. Dette er den opprinnelige kilde for at Arne Lund ble mistenkt for å være medlem i Wollwebers organisasjon av norske overvåkingspoliti under og etter krigen.

597 Politiet hadde funnet hans navn på en papirlapp hos Feij.

598 Kontrollen var arrangert av det vanlige politiet på anmodning fra Statspolitiet, den var altså «tilfeldig» for ikke å vekke mistanke.

599 Kontakten ble tatt via representanten for Hapag (Hamburg Atlantik Pack Aktiengesellschaft) i Antwerpen, til tysk politi. Bl.a. ble et fotografi av Schaap oversendt via denne kanalen.

fant også en annen notisbok med liste over skip i innenriksfarten og kystfarten. Pöttsch ble som følge av dette utvist fra Belgia, og etter utvisningen fant politiet ytterligere dokumenter hos ham, bl.a. ett dokument hvor han omtalte brannen på «Havenstein» og at det var en Werner Lehmann som hadde utført aksjonen. Ytterligere navn dukket opp i etterforskningen av denne saken, og personkretsen ble etter hvert ganske stor. Pöttsch hevdet selv i forhør at han arbeidet for en vestlig stormakt, mens en annen implisert hevdet at han arbeidet for Sovjet.

Gjennom etterforskningen mot Pöttsch kom politiet på en privatkrets ved navnet «Florida», og lokaliserte de barer og kafeer hvor kretsen hadde sine sammenkomster i Antwerpen.⁶⁰⁰

Sentrale personer var de tyske sjøfolkene Kurt og Werner Lehmann, en Badewitsch, Knüfken og en anonym «Karl»⁶⁰¹, mens en serie andre navngitte personer blir omtalt som mer perifere.

Blocks etterforskning hadde altså gitt enestående resultater så langt, selv om relasjonene i persongalleriet ikke var forstått riktig. Mer skulle imidlertid komme. Block opplyser at Fichtels i mai 1939 ble tatt for å ha misbrukt arbeidsløshetsstrygd, og dermed måtte byttes ut som leder av gruppa i Antwerpen. Hans etterfølger ble skygget av politiet fra Antwerpen til Brussel, hvor det stedlige statspolitiet identifiserte han korrekt som Wouters. Block opplyser at Wouters skal ha sagt til «pålitelige» personer at Schaap skulle bli erstattet av en annen leder, og vi må gå ut ifra at disse personene, som altså er Blocks kilder, fortsatt er Fichtels og Feij.

I mellomtida hadde statspolitiet i Antwerpen fått melding fra politiet i Oslo eller Stockholm, om at terroristen «Eslon» skulle komme til Nederland eller Belgia. Ifølge belgisk identifikasjonstjeneste var «Eslon» identisk med Ernst Lambert. Vi må dermed gå ut fra at det var fra Stockholm meldingen kom. Lambert hadde brukt Stockholm som sin hovedbase for virksomheten i Østersjøhavnene, og hadde bare vært på korte besøk i Norge.

I samtaler i Antwerpen hadde han sagt at hans oppgaver var å sende agenter til USA, samt å forberede evakuering av organisasjonens hovedkvarter fra Skandinavia i tilfelle en tysk okkupasjon. I september 1939 ble Lambert arrestert, i det han forlot leiligheten til Van der Welde, som var under politiovervåking. Regjeringen besluttet å internere ham så lenge den internasjonale spenningen varte.

600 Blant de stedene Block nevner finner vi også «Lille Norge».

601 Antakelig Karl Bargstädt, som i flere sammenhenger ble omtalt «anonymt» som Karl.

Block bekreftet i sin rapport at Feij og Fichtels samarbeidet med politiet. Uten deres medvirking hadde det vært umulig å identifisere Schaap, Wouters, Van der Welde, og Lambert, som alle var virkelige deltakere i sabotasjevirksomheten. Block bekreftet også at Hoonard var under overvåking av nederlandsk politi, etter forsøket på å smugle sprengstoff fra «Westplein» ut av havneporten i Rotterdam. Det var derfor betydelig kunnskap om virksomheten i Belgia som faktisk var samlet. Det er imidlertid samtidig åpenbart at Block og hans inspektør van Frachem ikke var istand til å skille mellom Knüfkens gruppe og Wollwebers. De forskjellige personkontaktene går temmelig kaotisk på kryss og tvers, mens de i virkeligheten var skarpt adskilt. Analysene er basert på personforbindelser og bekjenskaper i sjømannsmiljøet i Antwerpens havnekvarter, og ikke på kunnskap om politiske forhold.

Hvor pålitelig var Blocks rapport? Skrev han for «publikum» i Münster? Det er lite trolig. Rapporten behandlet stoff som kun var opp til to år gammelt, altså i praksis samtidig. Block bekreftet selv at det har gått informasjon til tyske myndigheter fra og med mai 1938. Innholdet kunne med letthet kontrolleres av herrene på den andre siden av bordet, og Block hadde ingen grunn til å tvile at de kjente hans tidligere informasjoner.⁶⁰² Selvsagt var det viktig for Block å framstille belgisk politi i gunstigst mulig lys overfor Gestapo, og særlig understreke hvor mye man hadde gjort for å sikre tysk skipsfart i Antwerpen. Jeg ser bort fra at han her har overdrevet tiltakene noe. Men særlig ett forhold i rapporten styrker dens troverdighet. Verken Wollweber eller «Anton» nevnes. Bloch har altså ikke identifisert «Anton»/Wollweber. Det høyeste han kom i oppnøstingen av organisasjonens ledelse var til Lambert og Schaap. Det lengste han nådde utover Belgias grenser er å identifisere Schaap og Hoonard i Nederland, og upresise henvisninger til skandinavernene Lund og Anderson. Men disse to siste er gjengitt blant en mengde navn fra både ITF- og ISH-miljøet. Da Block avga sin rapport i Münster var han selvsagt klar over Wollwebers identitet og rolle, men han falt ikke for fristelsen til å tilbakeføre denne kunnskapen til 1938.

Vi kan derfor være temmelig sikre på at Gestapo ikke har fått noe materiale fra belgisk politi som kunne sette Wollweber i forbindelse med sabotasjen så tidlig som mai 1938. Vi kan også være sikre på at Gestapo

602 I skriv fra gestaposjef Heinrich Müller til politisjef Martin Lundqvist i Stockholm av 8. mars 1939, ble alle viktige detaljer vedrørende arrestasjonene av Feij og Hoonard gjennomgått.

har vært underrettet av belgisk politi om Schaap, Feij og de øvrige i persongalleriet rundt dem fra dette tidspunkt.

Identifisering av Wollweber i København

Det var politietterforskingen under «Batory»-saken som gjorde det mulig å identifisere Wollweber som lederen av sabotasjen. Den første konkrete opplysning som beskrev en leder for organisasjonen kom i dansk politis avhør av Alberti Hansen i midten av juni 1938. Hansen ga en fysisk beskrivelse av Wollweber, men unngikk omhyggelig å nevne navn.⁶⁰³ Men avdeling C ved Københavnpolitiet hadde endelig lyktes i å skaffe en rapportør innenfra i miljøet, en sjømann med bakgrunn fra ISH. Agenten ga i fortrolige forklaringer opplysninger om at «bagmanden» hadde deltatt i oppstanden i Kiel i 1918, og hadde vært den første leder av Arbeider- og soldatrådet i Kiel.⁶⁰⁴ Sikkerhetspolitiet i Berlin kunne skaffe et fotografi av en «Artelt», som nå var bosatt i Ruhr. Agenten kunne med sikkerhet bekrefte at det ikke var den rette personen. Men han kunne nå opplyse at den mystiske «x» også fantes på et fotografi, som var offentliggjort fra ISHs verdenskongress i Hamburg i 1932. På dette fotografiet pekte Vanman ut en person som Sipo i Hamburg og Berlin identifiserte som den sovjetiske fagforeningslederen Kommissarenko. Men Sipo kunne også opplyse at signalementet forøvrig stemte dårlig. Dansk politi fikk oversendt 15 fotografier over sentrale aktuelle personer, og blant disse identifiserte agenten endelig Ernst Wollweber. Utfra denne identifisering kunne Gestapo i Hamburg oversende vita på Wollweber, som var ført ajour til høsten 1937.

Ifølge det «PM» som utredet kontakten mellom svensk politi og Gestapo under krigen, ble Alberti Hansens opplysninger referert i et brev fra Københavnpolitiet til Stockholmspolitiet 12. juli, og i dette brevet nevnes Wollweber for første gang.

Ifølge den offentlige utredning som bygde på det samme «PM», ble

603 Alberti Hansens beskrivelse er referert i en avskrift utført i avd. II N i Hamburg, datert 2.9.40, RSHA, IV Abt, St.3/836, Bundesarchiv Potsdam. Det kan derfor ikke være tvil om at Hansen ga beskrivelsen uten identifisering.

604 En gjennomgang av politiets samarbeid med Julius Vanman finnes i «Fortrolig Meddelelse vedrørende Attentater forøvet i Danmark og Udlandet», utarbeidet av Københavns Opdagelsespoliti, 23. juli 1938, med supplement om Wollweber og Kommissarenko av 27. juli. Säpos arkiv, IC2c, perm 1–2. Vanmans identitet blir ikke røpet i politimaterialet. Nörgaard beskytter også hans identitet i sine bøker, på tross av at hans navn ble avslørt av Richard Jensen allerede i 1946. Se *Frem i lyset* s. 68–70.

imidlertid Wollwebers navn nevnt i et brev fra Stockholmspolitiet til Københavnspolitiet allerede 28. juni. Det er imidlertid ikke riktig.⁶⁰⁵ I brevet til Stockholmspolitiet av 12. juli er det et vedlegg, og i dette vedlegget bringer kriminalassistent Bjerring Wollwebers navn på bane, og ba om alle opplysninger om Wollweber som fantes i svenske arkiver. Et liknende brev gikk til finsk politi.⁶⁰⁶ Men Kommissarenko er nevnt i selve brevet og er fortsatt i bildet. Det kan se ut som at vedlegget om Wollweber er føyet til etter at selve brevet er skrevet.⁶⁰⁷ Vi kan altså fastslå at Wollwebers navn for første gang blir knyttet til sabotasjen i tidsrommet mellom 28. juni og 12. juli 1938. Bjerring føyer en interessant opplysning til: «Med hensyn til Oslo indledes Undersøkelsen fra København».

Det som forøvrig sies om Wollweber i vedlegget er spinkelt: Han opererer i Sverige og Norge under dekknavnet «Valentin», er gift med en norsk dame «Kitty», født Andersen, og «han har i Oslo forbindelse med «Z.K.»-gruppen, Egede-Nissen og en Dr. Halvorsen.»⁶⁰⁸ Vi har tidligere vært inne på at Gestapos initiativ via tysk UD for å komme i kontakt med svensk politisk politi kan dateres tilbake til 5. juli. Vi må regne med at bakgrunnen for denne raske reaksjon var at Gestapo uformelt var blitt orientert om hva Bjerrings nye agent hadde sagt. Grunlaget for en helt sensasjonell endring i saken kunne nå være til stede. Det er rimelig å anta at opplysningen om at «Valentin» var i Sverige og Norge stammer fra Gestapos Hamburg-arkiv. Det er helt sikkert at den ikke stammer fra Norge, siden Bjerring i sitt skriv sier at man ennå ikke har fått svar fra Norge.

Tyske etterretninger fra Sverige, Danmark og Norge inntil 1938

Kan det tenkes at SD og Gestapo hadde kjennskap til sabotasjeorganisasjonen og Wollwebers rolle i den før 1938? Hvis det var tilfellet var det selvsagt også mulig at slike kunnskaper kunne være i Oslo på det tidspunktet Kaleb Nytrøen angir.

Vi har tidligere nevnt at tysk utenlandspionasje skjedde gjennom flere organisasjoner. Når det gjelder de nordiske land ser det ut til at mest

605 Dette brevet angår kun Carlssons personlige vita og hans nærmeste omgangskrets. IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

606 «PM» vedr. Wollweberaffæren, Sandlerkommissionen, Vol F 1-3, 2, s. 2, Riksarkivet i Stockholm.

607 Sammenhengen er antakelig at Wollweber ble pekt ut etter at selve brevet var skrevet.

608 IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

data ble samlet inn gjennom tysk UD's etterretningsvirksomhet. Mes-teparten av denne virksomhet skjedde på helt vanlig diplomatisk vis. I Norge gikk det en stadig strøm av etterretninger fra legasjonen i Oslo og konsulatet i Bergen og Narvik til Berlin. Det kunne dreie seg om utklippede avisartikler, orientering om interessante pressedeletter, offentlige møter, demonstrasjoner, men også mer spesielle ting, som rapporter fra illegale V-menn, tysk- og nazivennelige nordmenn osv. Særlig konsulatet i Bergen ga detaljrike og fyldige rapporter, spesielt om virksomheten til kommunistene i byen.⁶⁰⁹

Samarbeidet mellom UD og SD var imidlertid ikke hjertelig, og sistnevnte organisasjon har neppe hatt tilgang til UD's materiale inntil 1938. SD samlet inn sine egne etterretninger delvis gjennom de regionale Stapoleitstellen, som Hamburgs Amt II N, eller gjennom agenter som hadde reiseoppdrag i Norden. Fra og med 15. februar 1937 innførte Heydrich et systematisk rapportørsystem, som skulle oppdatere naziledelsen i stat, Wehrmacht og politi om rikets indre og ytre politiske trussler. Fra nå av ble «Lagebericht» en fast praksis som beslagla mye arbeid for SD-organisasjonen.⁶¹⁰

Årsberetningen er på 301 tettskrevne sider, og er disponert i fem deler: Situasjonen i den kommunistiske bevegelse i Tyskland, i de øvrige europeiske land, den marxistiske bevegelse i Tyskland og i utlandet⁶¹¹, anarko-syndikalister, og sovjetisk virksomhet i Tyskland og utlandet.⁶¹² I det følgende skal vi se litt på det generelle bildet av motstanden, så litt om de tre nordiske land.

Generelt tegner SD et bilde av svekket motstand fra 1936 til 1937.⁶¹³ Forklaringen var dels bedre politiarbeide, dels effekten av bor-

609 Betydelig arkivmateriale fra denne etterretningsvirksomheten ligger i Bundesarchiv Bonn, Auswärtiges Amt, politisches Archiv.

610 På bestemte datoer skulle det lages en halvmånedsbetretning, en kvartalsbetretning, en halvårsbetretning og en årsbetretning. På grunn av den relativt store fordeling av disse betretningene, har vi bevart den komplette versjonen av årsbetretningen fra 1937. Dokumenter vedr. innføring av «Lageberichte», de forskjellige frister som skulle overholdes, hvilke instanser som skulle rapportere til hvem etc., samt den komplette årsbetretningen for 1937, foreligger i Bundesarchiv Potsdam, RSHA 701: St. 3/562.

611 «Marxistisk» ble i tysk polititradisjon 1933–45 brukt om de forskjellige sosialdemokratiske grupper og partier.

612 Fordi utkastene til de enkelte avsnittene ble lest og kommentert av lokale og regionale SD og Gestapo-institusjoner, må vi gå ut fra at den endelige årsbetretningen ikke beskriver situasjonen i strid med den foreliggende ekspertise.

613 8068 personer ble arrestert for kommunistisk virksomhet, mot 11.687 i 1936.

gerkrigen i Spania. Særlig tydelig blir dette på det området som angår oss mest, nemlig det som kalles «organisert kommunistisk sabotasje og terrorvirksomhet». På dette området har ikke et eneste tilfelle blitt registrert i 1937. KPD-ledelsen har «åpenbart» ikke gitt noen retningslinjer for dette, kan vi lese. I den grad det forekom, så dreide det seg om enkelttilfeller utført av KPD-sympatisører uten organisert kontakt med partiet. Her ble to tilfelle nevnt: Det ene var en brannstiftelse ved Güterbahnhof i Halle på foråret, det andre var ødeleggelse av byggstillasjer i forbindelse med utbyggingen av Autobahn.

Med denne informasjon som utgangspunkt skal vi se nærmere på hvilket bilde beretningen gir av Danmark, Sverige og Norge, og om det finnes noen antydning til mistanke om eksistensen av en skipssabotasjeorganisasjon med eller uten Wollweber i disse landa.

Det danske kommunistpartiet er best kartlagt av de tre. Organisasjonsforhold, arbeidsområder og det sentrale persongalleri er nøye beskrevet. Det samme gjelder den regionale organisasjon og partiets underutvalg. I avsnittet om ISH i Danmark er Richard Jensen, Ernst Wollweber og Julius Vanman nevnt. Om Wollweber står det at han var leder for det nordeuropeiske byrå i ISH, og at han nå er sentral funksjonær i Komintern. Vanman blir beskrevet som leder av «den tyske skipsfartsgruppe» i København.

Beretningen om det svenske kommunistpartiet overrasker mest. Her er det få detaljer, få personer, og mest almene kommentarer. Vi får

927.430 illegale skrifter ble spredd rundt i landet, hvorav 70 % med kommunistisk bakgrunn. Den sosialdemokratiske motstanden er inne i en merkelig stor tilbakegang: 773 personer med slik bakgrunn ble arrestert i 1937, mot 1374 året før. Tilbakegangen forklares delvis med de vellykkede politiaksjonene året før, delvis med innvirkningen fra borgerkrigen i Spania. På mange områder er også den kommunistiske motstanden betydelig svekket: Lokale organisasjoner er ødelagt eller sterkt presset av politiaksjoner. Den nye folkefront-politikken er i liten grad vellykket, i emigrantkretser i liten grad ført til annet enn formålsløse diskusjoner. Nytt er imidlertid at kommunistene har begynt å støtte den borgerlige kirkeopposisjonen. KPDs organisasjon er betydelig ødelagt, og det ser ut som at lokale grupper mer og mer mister sin kontakt, eller må knytte direkte kontakt til KPD i utlandet. Fra Berlin nevnes spesielt en bedriftscelle på Osram-fabrikken, og tre grupper i Schöneberg med 130 arresterte, 45 arresterte fra en gruppe i Steglitz, og 116 fra en gruppe i sørøst. Ellers framheves særlig Dortmund (64 arresterte), Köln (100 arresterte) og Wilhelmshaven (med 100 arresterte). Nytt av året var den kommunistiske radiostasjonen, som fra utlandet spredte antinazistisk propaganda over hele landet. Det var imidlertid lyktes å motvirke den med landsomfattende støysendere. (Det lyktes aldri SD å lokalisere senderen med sikkerhet. Den var imidlertid plassert på republikkens område i Nord-Spania.)

bare oppgitt navnene på de helt sentrale tillitsvalgte. Beretningen er særlig opptatt av splittelsen mellom Sillén- og Kilbomfraksjonen, men medlemstallene er voldsomt overdrevet.

Forholdene i Norge har man flere detaljer om. NKPs svake stilling er nokså nøkternt beskrevet. Særlig er det «der Kulturbolschewismus» som er partiets styrke, og vi kan lese at Nordahl Grieg er den drivende personligheten blant de fordekte og åpne kommunistiske intellektuelle, som har stor innflytelse i det norske samfunnet. På tross av kommunistenes svake posisjon, kan vi på den andre siden lese at «det bolsjevistiske undergravingsarbeidet» er farligere og skjer hurtigere i Norge enn i de øvrige skandinaviske land. Grunnen er at «Moskva med alle midler forsøker å gjøre Norge til en sovjetstat.» Det er særlig den lange kyststrekningen som i mange år har vært et bolsjevikist mål, og særlig Narvik.

Narvik er omtalte som «det europeiske Arktis' eneste isfrie havn», og hver tredje innbygger er kommunist. «Allerede idag er kommunistpartiet i gang med et målbevisst ødeleggingsarbeide, for å bolsjevisere befolkningen. [...] Den bolsjevistiske invasjon blir målbevisst forberedt».⁶¹⁴ Wollweber har fått sitt pass påskrevet: «Som ytterst farlig kommunistisk agitator, er kjent den flyktede tyske kommunist Ernst Wollweber f. 29.10.98 i Hann. Münden. Han har først for kort tid siden vendt tilbake fra Leningrad, og er under dekknavnet «Valentin» aktiv som instruktør for Komintern i Norge.» Han er altså ikke beskrevet som sabotør. SD er lite fornøyd med den norske befolknings holdning til slike farlige folk: «Selv om man på borgerlig hold mer og mer erkjenner betydningen av den kommunistiske fare for landet, må ikke rekkevidden av denne erkjennelse overvurderes. Nordmannen er, som engelskmannen, motstander av alle radikale mottiltak. Humanisme, også mot bolsjevister, veier her alltid tyngre enn statens nødvendighet.»

Det som interesserer oss her er at det er nøyaktig samme opplysninger om Wollweber i «Jahreberichte 1937» og i Bjerrings «Fortrolig meddelelse [...]» av 23. juli 1938: Instruktør i Komintern, arbeidsområde Oslo, dekknavn «Valentin». At den første og andre opplysning bare er korrekte i betinget grad, og at den tredje neppe er riktig i det hele tatt, styrker at begge dokumenter har samme kilde.⁶¹⁵ Det finnes ikke en antydning til eksistensen av noen sabotasjeorganisasjon mot skip i det hele tatt.

614 En annen pussighet er at Franz Josefs land blir beskrevet som allerede «okkupert» av Moskva, og at neste sovjetiske mål er Svalbard.

615 Assosiasjonen går umiddelbart i retning Richard Krebs, som traff både dr. Arne Halvorsen og Kitty Andresen i Oslo på reise bestemt av ISH/Wollweber i 1933.

Oslo blir orientert

Det var altså kriminalassistent ved Københavnpolitiet Bjerrings hemmelige agent, som først identifiserte Wollweber, umiddelbart før 5. juli 1938. Nå slo Gestapo til, og sendte to av sine sentrale politifolk til Skandinavia. Det var Regierungsrat Bruno Streckenbach, i 1938, først inspektør for Sipo i Hamburg, så sjef for Gestapo i samme by, samt Reinhold Heller, Kriminalrat og Oberregierungsrat ved «Sicherheitshauptamt» i Berlin.⁶¹⁶ Heller representerte Heydrich. De brakte med seg sitt foreløpige arbeide om skipssabotasjonen, sine navnelister og fotografier av henholdsvis Kommissarenko og Wollweber. Ennå var begge aktuelle som sannsynlige ledere.

Kriminalassistent Bjerring hadde ferdig sin store utredning om saken 27. juli, og i den kunne norsk og svensk politi ikke bare studere Kommissarenkos og Wollwebers vita, men også studere de gode fotografiene av de to. Det tyske bakgrunns materialet omfattet en liste på 11 sentrale personer i den antatte sabotasjeorganisasjonen, inkludert Wollweber, samt vita over 44 andre mistenkelige.

I en politirapport fra 1941 skrev politibetjent Kristian Stenerud at det eneste materialet om sabotasjeorganisasjonen som eksisterte i det norske overvåkingspolitiet i 1938, var en undersøkelse angående Martin Hjelmen i forbindelse med forliset til «Claus Böge».⁶¹⁷ Dette er sannsynlig hvis vi tenker på «eldre» materiale. Men åpenbart har Gestapo overbrakt nytt materiale ved sitt besøk i 1938. Det er ingen grunn til at Streckenbach og Heller ikke skulle levert fra seg det samme materialet i Oslo som i København, Göteborg og Stockholm. Vi må regne det som sikkert at identifiseringen av Wollweber som leder må ha blitt foretatt av Gestapo overfor politifullmektig Ivar Hagen ved dette besøket, altså i slutten av juli 1938. Når Bjerring i sin utredning kan skrive at undersøkelsen i Oslo ennå ikke er slutført, så er det i visshet om at avdeling C fortsatt venter på svar på sin henvendelse, og ikke minst fordi han vet at Heller og Streckenbach er i Oslo i de samme dagene som han skriver sitt dokument.

Endelig vet vi at Bjerrings utredning ble sendt også til Oslo umid-

616 Streckenbach ble personalsjef i RSHA (Amt II) i 1939. Denne posisjonen hadde han fram til 1943, da han ble utnevnt til General i Sipo, og inspektør for Sipo i Polen og Hviterussland. Kortfattet vita over Streckenbach i Meyer, s. 128 m.v.

617 Rapporten hadde overskriften «Den hemmelige interskandinaviske bolsjevikbande», 22.8.41 og ligger i dag i Statspolitiskak 1535/41 «Martin Rasmussen Hjelmen», Riksarkivet.

delbart etter 27. juli. Her lå Gestapos materiale til grunn, og Wollweber var identifisert mellom dets permer.

Dette er de harde fakta om hva norsk overvåking kunne kjenne til om Wollwebers sabotasjeorganisasjon i juli 1938. Kilden er klar. Opplysningene kom fra dansk, i noen grad fra svensk, og i avgjørende grad fra tysk politi. Nytrøen nevner ikke Gestapo som kilde. I stedet bruker han formuleringer som leder leseren til å assosiere i andre retninger, som følgende sitat illustrerer:⁶¹⁸

«Man hadde da også stått fullstendig opprødd om man ikke hadde fått assistanse fra gode hjelpere med et visst kjennskap til Wollwebers bevegelser og enkelte av hans norske agenter. Ved slik assistanse fikk man rede på at noen av hans agenter og kontakter tilhørte kommunistpartiets harde kjerne av illegalister.»

Jeg har nevnt at det ikke foreligger kilder som kan belegge at noen av Wollwebers norske agenter røpet noe om organisasjonen før 9. april 1940. De som senere fortalte deler av historien, gjorde det til Gestapo under tortur eller trussel om tortur. Etter 1945 er det bare Karl Bargstädt som har fortalt detaljert om aktivitetene i Norge, og han var heller ikke norsk.

Hvem var da «de gode hjelperne»? Vi skal ikke se bort fra at Nytrøens presisjonsnivå er bevisst valgt for å beskytte Bargstädts identitet. Men det er også sannsynlig at Nytrøen ikke hadde inngående kjennskap til saken. Mistanken om det kommer fra hans henvisning til at overvåkingen fikk kjennskap til sabotasjen mot «Cesare Battisti» i januar 1936, og at skipet ble senket i Rotterdam 12. januar samme år, altså lang tid før aksjonen faktisk fant sted.⁶¹⁹

Det er påtakelig at Nytrøen ikke nevner Gestapos rolle i forbindelse med den internasjonale etterforskingen av organisasjonen. Han nevner nemlig at det 16. mars 1939 ble holdt en konferanse mellom norsk, svensk, dansk og finsk politi i Stockholm, med den hensikt «å få i stand en koordinasjon av de forholdsregler som i landenes felles interesse måtte treffes for å uskadeliggjøre organisasjonen».⁶²⁰ Han nevner imidlertid ikke at initiativet til politikonferanser i saken kom fra Gestapo i form av et

618 Kaleb Nytrøen: «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9. april 1940», Oslo 1981, s. 60–61

619 Nytrøen, s. 58

620 Nytrøen, s. 59

muntelig forslag under reisen, og en skriftlig invitasjon til en slik konferanse i Tyskland noe senere.

Året før disse begivenheter hadde Gestapo hatt stort utbytte av å samle politifolk fra andre land til en hemmelig konferanse mot kommunismen. Slike konferanser var derfor en arbeidsmåte som var innarbeidet av Gestapo. At Gestapo ønsket å avholde en politikonferanse i Tyskland i 1938 for å oppdatere skandinavisk politi, var en naturlig utvikling. Før jeg kommer nærmere inn på denne konferanse, skal jeg gi noen nærmere detaljer om konferansen i 1937, og om bakgrunnen for den.

Den hemmelige politikonferansen i Berlin i 1937

Sporadisk tysk samarbeid med skandinavisk politi hadde foregått uanfektet av Hitlers maktovertakelse, både innenfor IKPK som vi har sett, ved direkte henvendelser og via diplomatiske kanaler. En av de absolutt tidligste kontaktene hvor skipssabotasje ble brakt på banen kan dateres til i september 1937. Og da riktignok på det almene plan. I tilknytning til en av de utallige advarslene om attentatplaner mot Hitler, hadde Gestapo mottatt en meddelelse fra «fortrolig» hold om at Komintern på høyeste plan hadde besluttet seg for å iverksette sabotasjeaksjoner mot tyske og italienske skip i Middelhavet, ifall krigsutviklingen i Spania ble ugunstig. I samme åndedrag var det også besluttet å iverksette attentater mot ledende tyske personligheter i Danmark og Sverige. Bakgrunnen for meldingen kan ha vært et planlagt besøk av det italienske statsoverhodet i Sverige. Tysk UD ble bedt av Gestapo om å gjøre den svenske regjering oppmerksom på trusselen. Henvendelsen til den tyske legasjonen i Stockholm gikk 24. september, og allerede dagen etter kunne sendemannen i Sverige, prinsen av Wied, melde tilbake at en etterretningsmann hadde gjort det svenske «politiske politi» oppmerksom på faren.

I henvendelsen hadde man antydnet at attentatmennene kunne finnes blant tsjekkiske, latviske og nederlandske innreisende, og 16. oktober kunne Wied oversende Gestapo en fullstendig navneliste over 94 innreisende av disse nasjonalitetene i perioden 23. september til 12. oktober. Legasjonen måtte betale for listen, og garantere at «hjemmelmannens» navn ble holdt hemmelig.⁶²¹

Denne typen kontakter over og under bordet var altså innarbeidet

621 Hans identitet framgår derfor ikke. Det opplyses at opplysningene er skaffet av «amtlicher Quelle». Relevant Amt i dette tilfelle er politiets pass- og fremmedkontroll, eller Stockholmspolitiets overvåkingsavdeling 6:e roteln. Ekspedisjonen ligger i 83-69/46-47 AA/Inland II Geheim, Politisk Arkiv, Bundesarchiv Bonn.

i forhold til Sverige på det tidspunkt da Wollweber-affæren ble varm i 1938. Sverige, Danmark og Norge var på tysk politihold ikke definert som nære samarbeidsland, og Sipo var ofte avhengig av diplomatisk bistand for å utrette nødvendige ærend. Man kan si at kontaktene til de nordiske etatene var sporadiske, selvsagt først og fremst fordi det tradisjonelle behovet for kontakter fra tysk side gikk mot vest og øst, ikke mot nord. Men på den andre side var kontaktene helt normale og ukompliserte, da behovene for tettere forbindelser oppsto.

Gestapo hadde behov for diplomatisk bistand. I tysk UD var man ikke særlig begeistret for verken NSDAPs eller politiets aktiviteter i utlandet. Mangelen på begeistring var gjensidig. Nazifiseringen av politiet hadde sin parallell i nazifiseringen av utenrikstjenesten, en prosess med mange skjær i sjøen. Det er ikke vanskelig å lese en viss distanse inn i utenrikstjenestens håndtering av enkelte Sipo-oppdrag i utlandet.⁶²²

Ennå våren 1937 var politikontaktene til de skandinaviske statene mindre tilfredsstillende sett med tyske øyne. Anderledes var det med en rekke andre stater, som hadde innledet et intimt politisamarbeid med Tyskland. Våren 1937 sendte politiledelsen ut en innbydelse til politiet i Belgia, Bulgaria, Brasil, Finland, Hellas, Nederland, Danzig, Italia, Japan, Jugoslavia, Polen, Portugal, Sveits, Ungarn og Uruguay om å delta på en politikonferanse i Berlin. UD ble først orientert om invitasjonene da opplegget var klart.⁶²³ Formålet med konferansen var å bedre samarbeidet mot kommunismen, og Heydrich kunne skryte av at tysk politi nå hadde tatt ledelsen i dette arbeidet. På programmet sto forelesninger og diskusjoner ved sentrale tyske politistørrelser. Konferansen ble avholdt i dagene 30. august–13. september 1937 i all hemmelighet. Deltakerne var de øverste politiledelsene i samtlige inviterte land. Fra Finland deltok sjefen for fremmedpolitiet B.S. Aaltonen, og overvåkingssjef Esko Riekki.

Konferansen ble en stor suksess for Heydrich og Himmler, som var drivkraften bak initiativet, og det ble bestemt å forsøke å utvide kretsen av land fra de åpent anti-kommunistiske, til de land som sto fjernere

622 25. januar 1935 sendte tysk UD ut et generelt pålegg til samtlige diplomatiske stasjoner om å avvise ethvert samarbeid med utsendte politiagenter. Tilsvarende hadde Gestapa forbudt sine agenter å henvende seg til stasjonene. Disse skarpe skillelinjene var neppe motivert bare ut fra sikkerhetsmessige hensyn, men avspeilte diplomatiets uvilje mot å bli et redskap for NSDAP. Det samme gjaldt forholdet til politiet, etter hvert som politiet ble nazifisert. Konflikten utviklet seg senere under krigen dit at SD-personell ble direkte tilknyttet UD. 83-69/46-47. AA/Inland II Geheim, Politischen Archiv, Bundesarchiv Bonn.

623 I skriv fra RFSSuChdDtPol 22.7.37 til Auswärtige Amt. Samme sted.

fra Tyskland. 20. september henvendte Heydrich seg til UD og ba om et diplomatisk utspill overfor følgende stater: England, Danmark, Sverige, Norge, Litauen, Lettland, Estland, Spania (nå kunne man henvende seg til Franco), samtlige søramerikanske stater (med unntak av Mexico, og dessuten Brasil og Uruguay, som begge hadde deltatt på den første konferansen) og Egypt. Heydrich kunne tenke seg at det «er hensiktsmessig å gjøre en uforpliktende forespørsel til de nevnte lands politisjefer om de ønsker et tettere samarbeid med tysk politi i kampen mot bolsjevismen». Han kunne også tenke seg at en slik forespørsel ble gjort via de diplomatiske representasjonene.⁶²⁴ Synspunktene i UD var neppe egnet til å oppmuntre Heydrich. Von Marschall i avd. II var negativ til å rette noen henvendelse til britisk politi, selv om han medga at engelsk politi i og for seg ikke nødvendigvis ville være avvisende. Imidlertid var den engelske regjeringens standpunkt at kampen mot bolsjevismen var et indre anliggende.

For å unngå å få et negativt svar, måtte en henvendelse til den engelske politisjef ta som utgangspunkt bekjempelsen av internasjonale forbrytelser generelt. I generelle vendinger føyde Marschall til for egen regning: «Under dette faller også kampen mot bolsjevismen, i den grad det blir anvendt metoder som står i motstrid til det enkelte lands lovgivning (f.eks. sabotasje)». Et slikt syn var åpenbart i sterk strid med rådende filosofi i Sipo. Forøvrig ville han uansett først be om synspunkter fra den tyske legasjon i London.⁶²⁵ Svaret fra avd. VI om de skandinaviske og baltiske statene var i samme dur. Landene forsøker å opprettholde en virkelig nøytralitet, og ønsker å forsvare demokratiet. Syrlig bemerket avdelingen at den ikke var kjent med om det eksisterte noe politisamarbeid med Tyskland, men antydte at det kanskje kunne være mulig å knytte *personlige* forbindelser *underhånden* fra tysk politi. Noen diplomatisk henvendelse burde ikke finne sted. Hva angikk Estland, kunne en forsiktig uforpliktende henvendelse kanskje være mulig, men slett ikke overfor Latvia og Litauen.⁶²⁶

UD var altså overveiende negative til å bistå Sipo i en utvidelse av politisamarbeidet høsten 1937 til de skandinaviske land, og planen lot

624 Henvendelsen er referert i et notat av statsekretær von Bülow-Swante 23.11.37, hvor han for egen regning føyde til: «Det bør tas stilling til om en slik henvendelse er hensiktsmessig ut fra utenrikspolitiske synspunkter.»

625 Fra Pol. II, 2. des. 1937. 80-46/60. AA Inland Geheim, Politischen Archiv, Bundesarchiv Bonn.

626 Fra Abt. VI til Bülow-Swante 2. des. 1937. 80-46/60 AA Inland Geheim, Politischen Archiv, Bundesarchiv Bonn.

seg vanskelig gjennomføre uten slik bistand. De hektiske begivenhetene som nå sto for døren, bidro til at Himmler og Heydrich fikk mer enn nok av praktiske gjøremål å tenke på, enn å bruke sin tid på konkurranse med diplomatene. 1938 kom til å bli et usedvanlig hektisk år for Sipo, med innmarsjen i Østerrike, hvor Sipo ble tildelt en hovedrolle i oppbyggingen av det nye nazipoliti. På høsten fulgte innmarsjen i Sudetenland, med den politimessige infiltrasjonen av Tsjekkoslovakia og utrensning i de nye områdene. 15. mars 1939 fulgte okkupasjonen av Böhmen og Mähren, etter noen hektiske måneder med infiltrasjon av SD.

Den planlagte nye politikonferansen ble imidlertid aldri helt lagt vekk. Ut på høsten 1940 ble den hentet fram igjen, nå på bakgrunn av det intime samarbeidet som i mellomtida var oppstått rundt etterforskningen av Wollweber-organisasjonens aktiviteter.

Den internasjonale politikonferansen i 1937 var en suksess for tysk politi, men kanskje i enda større grad for Heydrich personlig. I striden med forvaltningen i UD og i politibyråkratiet hadde han demonstrert vilje og evne til å styrke naziledelsens posisjoner. Riktignok var det et anti-kommunistisk politisamarbeid på et relativt alment plan, men det kunne selvsagt komme til nytte i senere konkrete saker. Heydrich utnyttet all den prestisje som saken kunne gi hos Himmler, som var på toppen i politipyramiden.⁶²⁷

Da Wollweber-saken eksploderte som en bombe i 1938 fikk man en stor sak å fylle et politisamarbeid med. Heydrich hadde fingerspissfølelse nok til å forstå at saken i utgangspunktet var for politisk til å kunne håndteres innenfor IKPK-nettet. Dette ble ikke til hinder for at man senere kunne forsøke seg med å definere den som en kriminalsak. Her var det ikke snakk om prinsipper, men om hvor langt man kunne trekke med seg de nordiske politikollegerne.

627 Heydrich skrev til Himmler: «Den internasjonale politikongressen som står for døren, demonstrerer, på tross av sin hemmelige karakter, den førende rolle som Tyskland nå har overtatt i forsvarskampen mot bolsjevismen. Dens utenrikspolitiske virkning må ikke undervurderes [...]. Det er definitivt et uvanlig resultat med betydelig politisk rekkevidde, at representanter for statsmaktene i 15 nasjoner finner sammen til samtaler i et tredjeland, som på denne måten blir beæret på en ganske spesiell måte. Denne stat overtar dermed også bestemte forpliktelser.» Fra utkastet til brevet, av 24.8.37. Hensikten med brevet var å meddele Himmler at SD (les Heydrich) ønsket at Himmler skulle kaste glans over kongressen med personlig å være til stede. Heydrich har anstrengt seg for å finne «riktig» form. Tendenser til å gi instruks er endret til blomstrende ønsker. «Sehr verehrter Herr Himmler!» er endret til «Lieber Parteigenosse!» 80-46/60 AA Inland Geh, Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Bundesarchiv Bonn.

I begynnelsen av juli 1938 hadde man på bordet i Prinz Albrechtstrasse en brennvarm meddelelse fra sikkerhetspolitiets kontaktmann på dampskipet «Feronia». Skipet lå i Kielerkanalen med eksplosjonsskader. Man hadde også på bordet en henvendelse fra kriminalassistent Bjerring ved København-politiet, som hadde pekt ut den tyske kommunisten Ernst Wollweber som ansvarlig for skipsattentatene i Danmark. Endelig forelå det et konkret spor i saken, og vi må regne med at motivasjonen for å utnytte det har vært særdeles høy. Man må ha øynet et gjennombrudd i etterforskningen, og det var åpenbart at nøkkelen til et slikt gjennombrudd lå i å innlede et samarbeid med de skandinaviske politimyndighetene.

5. juli ringte Kriminalrat og Regierungsrat Heller fra avd. II i Gestapa til legasjonssekretær Stahlberg i UD, og orienterte om behovet for en meget rask reaksjon overfor svensk politi.⁶²⁸ En grovtegnet skisse av det man i Sipo hittil visste om skipssabotasjen ble samme dag oversendt UD fra Gestaposjefen Heinrich Müller selv, med en sterk anmodning om diplomatisk assistanse. I brevet, som bar preg av å være en første orientering til UD, ble navnet Wollweber ikke nevnt. Ti sabotasjetilfeller blir referert, og som de ansvarlig blir ISH og ITF pekt ut. Müller informerte kort om at en ledende embedsmann fra Gestapo om få dager blir sendt til Sverige, og med seg skal han ha en saksarbeider og en tolk. Müller skrev at han var lite kjent med svensk politi, og ba om å bli underrettet om delegasjonen kan sette seg direkte i forbindelse med politiet i Göteborg, eller om de først bør anmelde seg i Stockholm. Dernest ba han om opplysninger om navn og tjenestegrader på aktuelle svenske politifolk, og om hans delegasjon bør besøke de diplomatiske stasjonene i Göteborg og Stockholm. UD satte seg omgående i sving, og 15. juli ble et ferdig arrangement lagt på Müllers bord. Politidelegasjonen skulle presentere seg for politimester Fontell i Göteborg, og kunne deretter reise til Stockholm. Noen forhåndsannmeldelse i Stockholm var ikke nødvendig.⁶²⁹

628 Bjerring bekrefter i sitt «Fortrolig meddelelse [...]» at man på dansk politihold allerede har en kontakt til tysk politi. Dette forklarer at man ikke følte behovet for diplomatisk assistanse i forhold til København. Oslo hadde man også hatt kontakt med i Claus Böge-saken tidligere.

629 Eksepedisjonen foreligger i 83-60A AA/Inland II Geheim, Politischen Archiv, Bundesarchiv Bonn.

Kapittel 7

Et kriminalpolitisk gjennombrudd

På den konferanse for politimyndighetene fra Skandinavia og Vesteuropa som fant sted i september 1938 var man [...] enige om at anslagene ikke lengere hadde med politikk å gjøre, men måtte ansees som tarvelige forbrytelser.

Sikkerhetspolitiet i Berlin 1941⁶³⁰

Den umiddelbare foranledning til det første gjennombruddet i etterforskningen var den identifisering av Wollweber som kriminalassistent Bjerring var istand til å foreta i dagene rett før 5. juli 1938. Den skjedde ved hjelp av en agent, en person som selv hadde realtvt nær tilknytning til aktørene selv.⁶³¹ Bakgrunnen for dette gjennombruddet var arbeidet med «Batory»-saken og attentatet i Fredrikshavn.

I Sverige hadde 6:e roteln i Stockholms kriminalpoliti i all stillhet begynt etterforskningen av August Enar Georg Carlsson. Initiativet kom fra Bjerring, som i sitt brev til Stockholmpolitiet av 24. juni hadde knyttet Carlsson til det første «Batory»-attentatet. I Norge var Politiets Overvåkingstjeneste igang med en liknende undersøkelse av Carlssons bevegelser – også på oppfordring av Bjerring. Carlsson hadde nemlig passert gjennom Oslo på veg til Spania i midten av april, og var blitt avbildet av *Dagbladet* 16. april 1938 i et oppslag om spaniafrivillige.

Bare i Danmark hadde det politiske politiet bak seg systematisk arbeide med saken.

Slik var situasjonen da Gestapo kom med sitt første offisielle innspill. Men betød det at de skandinaviske politietatene var totalt fremmed for denne illegale og konspirative kommunistiske trussel? En slik slutning ville være helt feilaktig. Årsaken til at Bjerring gikk stille i dørene i «Ba-

630 «Betrifft: Schiffssabotageorganisation Schaap/Wollweber Unter besonderer Berücksichtigung der schwedischen Gruppe», IC2c, pärm 4, Säpos arkiv.

631 Hans navn var Julius Vanman, bror av Kjeld Vanman som hadde plassert bomben i lasten til «Batory».

tory»-saken var prosaisk. Saken ble åpnet ved en direkte henvendelse fra den polske handelsattaché Dr. Rediger til Opdagelsespolitiet i København 4. februar 1938. Han ønsket bistand til avhør av de danske besetningsmedlemmene på «Batory», og antydte at saken dreide seg om et større tyveri. Samtidig hadde han presisert at man ikke ønsket noen utvidelse av saken, og framfor alt at man ikke ønsket at Danmark skulle blande seg inn i den.⁶³² Bjerring konstaterte etter hvert at det var ganske andre forhold enn tyveri som lå under, men dette skulle ikke endre på dens følsomme diplomatiske aspekter.

Saken var følsom og hadde altså diplomatiske sider, som gjorde den svært spesiell. På den andre siden var ingen av politietatene i Norden ukjente med overvåking av kommunister og «kommunistsaker». I samme tidsrom sto man midt oppe i etterforskingen av vervevirksomheten til Spania, som la beslag på store ressurser over lange tidsrom. I både Danmark, Sverige, og Finland forsøkte man – som for Norges vedkommende – å etterspore ververe, og få dem pådømt. Kommunistledere og andre som markerte seg i spaniasaken i aviser, offentlige opprop og liknende ble registrert, og deres bevegelser i denne sammenheng ble forsøkt kartlagt. Det kommunistiske persongalleriet var derfor stort sett kjent allerede.

Også når det gjaldt politiske flyktninger rådde en skepsis i politietatene i Norden. Den ble ikke mindre av at legale og illegale flyktninger pleiet kontakter i de kommunistiske miljøene som allerede ble overvåket. Flyktingeproblemet hadde vært oppe til behandling på den tredje nordiske politisjefkonferansen i Stockholm 23.– 5. mai 1938. Kriminalsjef Reidar Sveen fra Oslo var satt opp med foredraget: «Politiets arbeide med de såkalte politiske flyktninger». De øvrige bidragsyterne var statspolitisjef Bruno Aaltonen fra Finland, politisjefen i Stockholm Martin Lundqvist, og politidirektør I. Stamm fra København.⁶³³ Aaltonen og Lundqvist kom til å spille sentrale roller i det tyske sikkerhetspolitiets jakt på kommunister generelt, og Wollweber-organisasjonen spesielt.

Nye undersøkelser i Oslo, Göteborg og Stockholm

Som jeg tidligere har pekt på hadde Bjerring innledet undersøkelser i

632 «Fortrolig meddelelse vedr. attentater forøvet i Danmark og Udlandet», (kriminalassistent Bjerring) av 23. og 27. juli 1938, IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

633 «Tredje nordiska polischefskonferansen», Vol. 24 «Utrikesdepartementet – diverse meddelelser», Harry Södermans arkiv, Enskilda arkiven Nr. 72, Riksarkivet i Stockholm.

Oslo. Før han fikk noe svar, hadde han gjort gjennombruddet med sin agent, Julius Vanman. Vanman kunne også opplyse at attentatet mot «Claus Böge» var «utført av Oslo-folk, og det var benyttet samme slags dynamitt og tenningsanordning som i Fredrikshavn».⁶³⁴ Vanmans sensasjonelle angiveri var en av grunnene til Streckenbachs og Hellers reise. De ankom først til København, antakelig 19. juli. Med seg hadde de et omfattende materiale vedrørende forskjellige skipsattentat, og persongalleriet rundt. Materialet omfattet 12 attentater mot tyske, italienske, spanske og et hollandsk skip. På et skip som kom fra Tallin var det funnet en tenningsanordning, og Bjerring kunne konstatere at det fotografiske materialet av denne viste stor likhet med den som Alberti Hansen hadde beskrevet fra Fredrikshavn. Streckenbach og Heller kunne også opplyse at det var funnet 7 kilo Grängesberg-dynamitt om bord på et italiensk dampskip.

I København hadde de også truffet Vilhelm Magnusson fra 6:e roteln ved Stockholms kriminalpoliti. Magnusson var sendt av fungerende polisintendent, notarie Otto Lindell, til Bjerring, for å bli orientert om den siste utviklingen i saken.

Bjerring satte umiddelbart igang med å utarbeide sitt omfattende dokument om saken, som jeg tidligere har referert fra, og kunne legge til grunn ikke bare Vanmans informasjonen og Gestapos materiale, men også de opplysninger han tidligere hadde fått fra Oslo, Stockholm og Helsinki.⁶³⁵ Fra overvåkingen i Oslo hadde han fått en utskrift fra sjøforklaringen i Hamburg vedrørende «Claus Böge». Sitt brev med spørsmål om Wollweber hadde han ikke fått noe svar på. Han bekreftet at han hadde opplysninger om Wollwebers og Leif O. Foss mislykkede reise til Harwich i 1934. Fra tidligere vet vi at disse opplysningene kom fra britisk politi. Opplysningene om dekknavnet «Valentin», Kitty (Andersen), Egede-Nissen og dr. Halvorsen ble ikke referert med kilde Oslo. Han opplyste at undersøkelsene pågår videre i Oslo.

Bjerring opplyser i sin meddelelse at Gestapo var igang med å lage en «Nærmere beskrivelse», som vil bli sendt fra Berlin. Man hadde altså reist fra Berlin i så stor hast at man ikke fikk tid til å utarbeide en «nærmere beskrivelse» først. Det samme inntrykket av tidsnød går fram av det

634 «Fortrolig meddelelse vedr. attentater forøvet i Danmark og Udlandet», (kriminalassistent Bjerring) av 23. og 27. juli 1938, IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

635 «Fortrolig meddelelse vedr. attentater forøvet i Danmark og Udlandet», (kriminalassistent Bjerring) av 23. og 27. juli 1938, IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

vi tidligere har sitert fra tysk UD's arkiver. Det er rimelig å anta at Vanmans nye opplysninger har brakt saken inn i et nytt lys for Gestapo.

21. juli ankom Streckenbach og Heller til kriminapolitiet i Göteborg. Sammen med dem reiste Magnusson, som presenterte dem ved politikammeret.⁶³⁶ Bakgrunnen for interessen for Göteborg var lett å forstå.

Göteborg hadde vært sete for det ferskeste av alle attentatene. 27. juni hadde dampskipet «Feronia» blitt utsatt for en eksplosjon ved Holtenau-slusen i Kiel-kanalen. Skipet kom fra Göteborg, hvor det 23. og 25. juni hadde tatt inn stykkgoods og valsetråd for Bremen. Meningen var å gå direkte via Skagen, men på grunn av tung sjø og hard vestavind, besluttet skipperen istedet gå igjennom Kiel-kanalen. Under den påfølgende sjøforklaring, kunne maskinisten Henrich Buns gi en rekke interessante opplysninger. Buns var såkalt politisk leder på skipet, og arbeidet som sådan i direkte kontakt med sikkerhetspolitiet i Tyskland.⁶³⁷ Han hadde oppdaget at etter eksplosjonen i bakerste delen av lasterummet, var lensepumpen ødelagt. Man kunne ikke holde vannmassene unna etter eksplosjonen. En slepebåt like i nærheten hadde kommet til, og det var bare ved hjelp av dens pumper at skipet ble reddet. Hadde eksplosjonen inntruffet utenfor Jyllands vestkyst, hadde skipet gått tapt. Buns hadde også en teori om attentatmannen. Under lastningen i Göteborg hadde han registrert en mistenkelig, tysktalende mannsperson, som hadde vært om bord i fartøyet for å få mat.⁶³⁸ En ulykke var i denne sammenhengen fullstendig utelukket. Bomben måtte være plassert i Göteborg.

Et så ferskt og klart tilfelle ga Streckenbach gode kort på hånden. Hans ærend i Göteborg trengte neppe noen annen begrunnelse. Det var av største betydning for tyske interesser at politiet i Göteborg satte igang undersøkelser, og særlig forhørte seg blant sjauergjengen. Saken var et godt utgangspunkt for en nær kontakt med politiet i Göteborg videre.⁶³⁹

636 Nørgaard skriver feilaktig at det var Kraus og Michalsky som besøkte Göteborg. *Krigen før krigen* s. 113.

637 En så følsom opplysning er overraskende å finne i en sjøforklaring. Vi må regne som temmelig sikkert at han var del av SDs tidligere skipsfartsnett, i 1938 underlagt Amt II N i Hamburg med dens nye sjef Peter Kraus.

638 «PM» (udatert) om «Feronia» med fortegnelse over sjauergjengen som hadde lastet skipet. Buns kunne videre fortelle at han på et senere tidspunkt, da «Feronia» hadde vendt tilbake til Göteborg, hadde klart å bringe på det rene at mannens navn var Karl Davidowsky, og at han hadde seilt som fyrbøter på de svenske skipene «Werna» og «Libau». IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

639 Det var Karl Bargstädt som sto bak aksjonen mot «Feronia», men svensk politi klarte aldri å identifisere hvem som plasserte sprengladningen om bord. Gestapos tiltak i saken fikk dramatiske følger for to antakelig helt uskyldige personer. Karl

Streckenbach og Heller kunne også hjelpe politiet ved å overlevere sitt foreløpige materiale om attentatene, og dermed bidra med en gjenytelse. Deretter fortsatte de tre til Stockholm, hvor de ble tatt i mot av fungerende politimester Otto Lindell. Noen dager senere fortsatte reisen til Oslo.⁶⁴⁰

Hvor langt hadde man kommet i saken i Stockholm fram til dette besøket? Det var ikke så mye man hadde fått gjort. «Feronia»-saken var ennå ikke registrert, og det var bare tre knappe uker siden Bjerrings første brev om Carlsson, som hadde satt etterforskningen i gang. Det første man hadde gjort var å ta fram utredningen om spaniavervingen, hvor Carlsson figurerte. Man hadde også opprettet et persondossier på ham. Det framgikk at en informatør hadde fortalt om Carlssons reise over Oslo.⁶⁴¹ Man hadde sjekket ham i mantall, folkeregister, spanet hans nærmeste omgivelser, og kikket litt på personene i hans nærmeste omgangskrets. I det minste hadde man brakt på det rene at han var bortreist. Man hadde skaffet seg kvitteringer med hans signatur, og sjekket opp om han eller noen i

Davidowsky ble identifisert (f.9.10.13 i Altona), med hjemstavn i Danzig. Han hadde åpenhertjet forhørt seg om eksplosjonen om bord i «Feronia», og kom dermed i søkelyset. Undersøkelser viste at han i denne perioden hadde vært fyrbøter om bord i det svenske skipet «Werna». Senere flyttet han til sine foreldre i Danzig, og ble ansatt ved Danziger Werft. Gestapo i Danzig ble bedt om at han måtte bli overvåket.

Karl Davidowsky hadde fortalt om bord i «Feronia» at han hadde hørt om ulykken av den tyske emigranten Alfred Scheffel (f. 23.8.10). Undersøkelser viste at Scheffel hadde en merkelig bakgrunn. Han hadde vært ansatt om bord i det tyske skipet «Elektra», et søsterskip av «Feronia», fra samme rederi (Neptun-Reederei, Bremen). Om bord hadde han vært «støttepunktsleder» for NSDAP. 10. september 1938 flyktet han fra skipet i Göteborg. Gestapo mente at hans kone og svoger begge var medlemmer av SKP, og at svogeren hadde vært med på attentatet. Ennå et forhold gjorde Scheffel suspekt for politiet. Den pågående overvåkingen av ITFs kjente kontakter i Sverige hadde avslørt at den tyske emigranten Friedrich Schröder – kjent som ITF-aktivisten «Heinz» for det svenske politiet, hadde hatt en kontakt om bord i «Elektra». Det måtte være Scheffel. Scheffel ble arrestert av det svenske politiet, og det ble besluttet at han skulle utleveres til Tyskland. Det ble avtalt med Gestapo at han skulle gripes på grensen. Hvordan det gikk videre med Karl Davidowsky og Scheffel er ikke kjent. Opplysningene er hentet fra udatert skriv om «Feronia» og «Reliance», overlevert til 6:e roteln av Kopkow og Mittmann, som ankom Stockholm fra Berlin 26.7.41. IC2c pärm 8, Säpos arkiv.

640 Vilhelm Magnusson satte opp en rapport om reisen til politimester Martin Lundqvist 25.5.41. IC2c pärm 4, Säpos arkiv.

641 Fra «Sammandrag ang. August Enar Georg Karlsson» 8.6.39, IC2c pärm 2, Säpos arkiv.

hans nære omgangskrets hadde figurert på listene over reisende til Tallin og Riga. Det viste seg at han var ankommet Stockholm på «Heimdal» fra Åbo 2. februar 1938. Videre viste det seg at han var reist til Spania. Flere konkrete opplysninger lyktes det ikke å bringe på det rene.

Imidlertid vokste tallet på interessante personer i hans omgivelser. 15. juli skrev man til det finske statspolitiet, for å få undersøkt i hvilken sammenheng han hadde oppholdt seg i Åbo. Det framgår av brevet at man så på hans spaniatursom en «skenmanøver». ⁶⁴² Finsk politi svarte tre dager senere at man ikke hadde noe kjennskap til Carlsson, men brakte istedet på bane opplysninger om en tysk emigrant, som Gestapo hadde etterlyst som spion for en fremmed makt. ⁶⁴³ Heller ikke i den saken kunne det finske statspolitiet bidra med noen oppklaring.

Rundt 25. juli må Streckenbach og Heller ha ankommet Oslo, og ført påfølgende samtaler med overvåkingstjenesten. ⁶⁴⁴ Det var et sjeldent prominent besøk å få for en provinsiell politietat. Vi vet at politifullmektig Ivar Hagen skal ha hatt samtale med de to herrene fra Gestapo, men vi har ingen opplysninger om hva som ble sagt. ⁶⁴⁵ Selv om samtale rimeligvis ble holdt i like diskrete former i Oslo som i Sverige og Danmark, er det ikke sannsynlig at Welhaven lot en politifullmektig være den eneste samtalepartner. Reihold Heller representerte Sikkerhetspolitiet i Berlin på høyeste plan, og Streckenbach var tross alt sjef for sikkerhetspolitiet i Hamburg, ett av de største korps i Europa. Vi må regne med at også Welhaven deltok i samtale, noe annet ville bli oppfattet som uhøflig. Ganske sikkert må «Claus Böge»-saken ha vært et hovedtema, men etterforskningen hadde ikke gitt andre resultater enn at man kan ha mistenkt Martin Hjelman for å ha hatt noe med den å gjøre. ⁶⁴⁶ Fra tysk hold

642 Brev til byråsjef Karl Löfving 15.7.38, IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

643 Ekspedisjoner vedr. samtlige av de nevnte sakene i dette avnitt ligger i IC2c, pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

644 Utfra Magnussons rapport vet vi at de avreiste til Oslo etter noen dager i Stockholm. Vi vet også fra samme rapport at politifullmektig Ivar Hagen deltok som norsk representant på konferansen i Hamburg 16.–19.9.38, etter Streckenbachs muntlige invitasjon. Den må ha blitt overlevert i Oslo. Wilhelm Magnussons «PM» om saken av 25.5.41. IC2c pärm 4, Säpos arkiv, Stockholm.

645 Kaleb Nytrøen skrev i sin beretning at man hadde en politikonferanse i Stockholm om saken i 1939, men nevner ikke de første samtale med Gestapo i Oslo i juli 1938. Kaleb Nytrøen: «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9. april 1940», s. 59, Riksarkivet.

646 Rapport fra politibetjent Kr. Stenerud, 22.8.41. Stapo-sak 1535/41, Riksarkivet, Oslo. Helt sikkert er det ikke at man koplet Hjelman med «Claus Böge»-saken så tidlig som i 1938.

ble det ganske sikkert også understreket et sterkt ønske om å samarbeide videre i kampen mot bolsjevismen og den kommunistiske sabotasjevirksomheten. I den forbindelse ønsket sikkerhetspolitiet å avholde en egen politikonferanse i regi av Streckenbachs etat i Hamburg, i siste del av september. Man ønsket norsk deltakelse.

Skipssabotasjen blir en kriminalsak

I begynnelsen av september kom den skriftlige invitasjonen fra Streckenbach til Stockholm, og antakelig samtidig til Oslo.⁶⁴⁷ Fra Norge deltok politifullmektig Ivar Hagen, fra Sverige politimester Ernst Fontell fra Göteborg, polisintendent Johan Westlin fra Göteborg og Vilhelm Magnusson fra 6:e roteln i Stockholm, fra Danmark politikommissar Bjerring, samt tre politimenn fra Nederland.⁶⁴⁸

Det finnes ikke noe referat fra konferansen, kun et notat som Magnusson satte opp i 1941.⁶⁴⁹ Ifølge dette diskuterte man resultatet av etterforskningen i de forskjellige land og «man ansåg sig (därvid) på det klara med, att anslagen vad beträffar det taktiska utförandet och användingen av material utginge från en och samma organisation.»⁶⁵⁰ Ifølge Sandlerkommissionen var hovedsaken «vika åtgärder som försättningsvis borde vidtagas för att genom effektivt samarbete klara upp de inträffade fartygs-sabotagen.»⁶⁵¹ Forøvrig finnes det referanser til hva som skal ha foregått i enkelte andre dokumenter, som kan tyde på at det må ha foreligget skriftlig materiale fra konferansen i Säpos arkiv.⁶⁵² F.eks. reiser man fra svensk hold i et sju siders langt brev til gestaposjef Heinrich Müller, datert 26. september 1939, et spørsmål om kontrollen av fabrikasjon og distribusjon av Grängesberg-dynamitt, som var oppe til diskusjon på konferansen.⁶⁵³

647 Referert i «PM» fra Magnusson

648 Notat fra Magnusson til Lundqvist 25.5.41, IC2c pärm 4, Säpos arkiv, Stockholm.

649 Notat fra Magnusson til Lundqvist 25.5.41, IC2c pärm 4, Säpos arkiv, Stockholm.

650 «PM» av Lönn, Stockholm kriminalpoliti, 22.11.41. IC2c, pärm 9, Säpos arkiv.

651 «Betänkande angående utlämnade av uppgifter om flyktingar II, s. 58 (SOU 1946:93).»

652 Magnusson skriver i sitt «PM» bl.a. at «beträffande vad som forekom vid nämnda konferens hänvisas till bifogade avskrift av anteckningar, förde vid nämnda konferens.» Dette referat er ikke blant de tilgjengelige dokumenter om saken i Säpos arkiv.

653 Dette brev er ikke tatt inn i den fortegnelse over korrespondansen som ble utarbeidet av Sandlerkommissionen og som ligger i Sandlerkommissionens arkiv i det svenske riksarkiv.

Gestapo Hamburg opprettet et eget arkiv under Amt II N fra konferansen. Det må altså ha blitt utvekslet en betydelig dokumentmengde.⁶⁵⁴

Det finnes ingen opplysninger om konferansens varighet i de dokumenter som ble gjort tilgjengelige for Sandlerkommissionen. Kommisjonen kunne dermed bare opplyse at den var midt i september.⁶⁵⁵ Man sitter igjen med det inntrykk av det var en kortvarig affære. Tyske kilder opplyser imidlertid at den varte i fem dager, fra 14. til 19. september 1938, i praksis en hel uke.⁶⁵⁶ Dette tyder på at det må ha vært en bredt anlagt konferanse, med inngående drøfting av situasjonen i etterforskningen og videre tiltak. Hvorvidt reservasjoner overfor Gestapo-samarbeidet var gjenstand for drøftinger, kan ikke belegges ut fra tilgjengelig kildemateriale. Men i den videre korrespondanse fram til krigsutbruddet i Norden 9. april 1940 framgår ingen opplysninger om slike forbehold.

På konferansen skjedde en viktig kriminalpolitisk utvikling i Wollweber-affæren. Det tyske syn på denne utvikling framgår av en sentral tysk utredning som ble oversendt svensk politi 18. mars 1941 av sjefen for det tyske sikkerhetspoliti.⁶⁵⁷ Dokumentet henviser først til den sammenfatning som RSHA oversendte til politimyndighetene i de skandinaviske land høsten 1938, hvor det ble pekt på det resultat som kunne oppnås gjennom felles etterforskning, og fortsetter videre:

På den konferansen for politimyndigheter fra Skandinavia og Vesteuropa, som i september 1938 fant sted i Berlin, var man på det rene med at anslagene, utfra deres taktiske utførelse og anvendelse av materiale, utgikk fra en organisasjon. Man var videre enige om at disse ikke lenger hadde noe med politikk å gjøre, men måtte ansees som tarvelige forbrytelser.⁶⁵⁸

I det spesielle «PM» som ble utarbeidet av Säpo til Sandlerkommissionen om Wollweber-saken er det vesentlige innhold i dette dokument

654 Dette underarkiv fikk betegnelsen «Akte Tagung holländischer, schwedischer, norwegischer und dänischer Polizeibeamten in Hamburg und Berlin vom 14.–19.9.1938». Se RSHA, IV Abt. St3/836, Bundesarchiv Potsdam.

655 «Betenkande [...]», II, s. 58

656 Dateringen foreligger i to avskrifter av politiforhør fra Hamburg Amt. II N av 2.9.40. Begge ligger i Person-Akten Ernst Wollweber (håndpaginert 48 og 54), RSHA IV St3/836. Bundesarchiv Potsdam.

657 «Betrifft: Schiffssabotageorganisation Schaap/Wollweber Unter besonderer Berücksichtigung der schwedischen Gruppe», IC2c, pärm 4, Säpos arkiv.

658 «[...] in gemeinsamer Aufklärungstätigkeit [...] erreicht werden konnten»

referert.⁶⁵⁹ Imidlertid er det avsnitt som er sitert over utelatt.⁶⁶⁰ Sandlerkommissionen fikk seg ikke forelagt originaldokumentet. Kommisjonen drøftet ikke hvilken betydning et slikt skille mellom kriminalsak og politisk sak hadde for Wollweber-saken. Det ser i det hele tatt ikke ut til at kommisjonen var seg skillett bevisst, på tross av at kriminalpolisintendent Martin Lundqvist gjorde oppmerksom på det i et sammendrag i 1945: «[...] Samarbetet i Wollweberaffären inleddes i fredstid och ansågs, så länge fredstillstånd rådde, som en sedvanlig internationell brottmålsutredning».⁶⁶¹

Hva innebar et slikt skille? En «internasjonell bråttmålsutredning» – en ordinær kriminalsak – var underlagt internasjonale avtaler, i dette tilfelle gjaldt for eksempel en avtale mellom Tyskland og Sverige fra 1878 om utlevering av ettersøkte i kriminalsaker. En anerkjent politisk flyktning kunne ikke kreves utlevert etter denne avtale. Det fantes en tilsvarende internasjonal praksis når det gjaldt opplysninger om forbrytelser og ettersøkte, som vi har sett når det gjaldt IKPK-nettet. Da Wollweber-komplekset som helhet ble ansett som «internasjonell bråttmåls» falt de personer som var mistenkt, ettersøkt eller arrestert i saken utenfor den internasjonale beskyttelse som var politiske flyktninger til del.

Da Högsta domstolen i Sverige i 1941 behandlet det tyske krav om utlevering av Wollweber, var det nettopp dette aspekt ved saken som var utslagsgivende. Fordi hans forbrytelser ble bedømt som kriminelle og ikke politiske, måtte han etter utleveringsavtalen mellom Sverige og Tyskland av 1878 utleveres. Riktignok ble det strid om denne tolkning av Wollwebers forbrytelser i regjeringen, og strid om regjeringen kunne overprøve Högsta domstolens beslutning. På begge punkter dissenterte det sosialdemokratiske mindretall, men uten å kunne hindre at utleveringsbeslutningen ble stående, nettopp med henvisning til sakens karakter av kriminalsak.⁶⁶² Etter at Martin Hjelman var arrestert i Sverige i 1940, ble han dømt for passforfalsking i en kriminalsak, og utlevert til tyskerne i Norge i 1941, på tross av at det ikke hersket noen tvil om hans sentrale

659 «P.M.» (Om Wollweber-affären), udatert, usignert fra Säpo 1945. Dette «PM» på 107 sider ble lagt til grunn for Sandlerkommissionens utkast til «Promemoria angående svensk polisförbindelse med tysk polis (den s.k. Wollweberaffären).» Kriminalpolisintendent Martin Lundqvist kritiserte dette utkast som mangelfullt i skriv av 21.12.45, fordi det hadde utelatt deler av politiets PM. Vol F 1:3, 2 «Gestapo och SD», Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet.

660 Det var altså også viktige mangler i Säpos «PM».

661 «Betenkande [...]» II, s. 97

662 Gustav Möller drøftet det sosialdemokratiske mindretalls synspunkter i *Vis* julenummer 1953, i artikkelen «Låt Wollweber rymma».

rolle i Wollwebers organisasjon. Hjelmen endte sitt liv på huggeblokken i Tyskland.

I kriminalsaker hadde man praksis for utlevering av informasjon. I Wollweber-saken utleverte Säpo fram til krigsutbruddet stort sett uten begrensninger de informasjonen tysk politi etterlyste. Så ble det et avbrudd i korrespondansen med Gestapo fram til februar 1941, og deretter et år med nye brev og andre kontakter i saken. Wollweber-saken fikk særstatus i de tysk-svenske forbindelser. Med alle dens avgreninger skapte den en skjerm, som store mengder informasjon om svenske og utenlandske kommunister kunne utveksles under. Dette ble realiteten i det svensk-tyske kriminalsamarbeid i Wollweber-saken. Sandlerkommissjonen gjorde ikke engang et forsøk på å skaffe seg en oversikt over hvor mange mennesker som ble drept, lemlestet, og tilbrakte år i tyske fengsler som direkte eller indirekte følge av denne informasjonsstrøm.

På tysk side var synet på Wollweber-saken som kriminalsak i samsvare med synet på kommunisme generelt, og politisk opposisjon i Tyskland spesielt, som kriminell virksomhet. Det var derfor en indre logikk i det tyske syn.

Men hvordan kunne svensk (og skandinavisk) politi så lett godta dette syn på Wollweber-saken? En videre drøfting av dette faller utenfor denne avhandling. Her vil jeg bare nevne enkelte momenter. For det første hadde skandinavisk politi erfart både i forbindelse med Spania-saken og tyske emigranter at det blant kommunister og sympatisører fantes personer som ikke respekterte de lover og regler som til enhver tid ble gjort gjeldende. Dessuten hadde man lang tradisjon i å overvåke kommunister av andre grunner. Samarbeidet i IKPK-nettet hadde sin betydning. Endelig må vi ikke undervurdere gjennomslagsstyrken i de tyske argumenter, som i og for seg var saklige: Man måtte beskytte liv og eiendom mot slik terror.⁶⁶³

Det er imidlertid ikke vanskelig å peke på inkonsekvenser i det svenske (og skandinaviske) syn. Det belyses best ved de etater som hadde

663 Det framgår av Säpos arkivmateriale at etaten under okkupasjonen tok i bruk en Gestapo-liknende terminologi. Sabotasje i Norge ble ofte omtalt som «terrorisme» (og ikke bare den kommunistiske andelen av sabotasjen.) Standardbegrepet som ble brukt i Säpos personarkiv om norske sabotører som kunne mistenkes for å være «kommunistiske» var «Medlem av den illegale kommunistiska terror- og sprängningsgruppen». Dette var betegnelsen på Wollwebers organisasjon. Se «Förteckning över funktionärer och medlemmer av Norges förutvarande kommunistiska parti samt inblandade i spräng- och terrorgrupper som för närvarande antagligen uppehåller sig i Sverige.» XV Norge Skrivelser 1939–1944, pärm 2B, Säpos arkiv, Stockholm.

og fortsatte å ha etterforsningsansvaret: i Danmark Københavnpolitiet Afdelning C, i Sverige Stockholm kriminalpolis 6:e rotel, i Norge Politiets Overvåkingstjeneste. Alle disse etater var politiske overvåkingsorganer, og skulle etter sine instruksjer først og fremst bekjempe den revolusjonære og kommunistiske trussel mot staten. Sandlerkommissionens vurdering ble også inkonsekvent. På den ene siden kritiserte man sterkt utleveringen av Hjelmen, fordi det åpenbart var en politisk sak. På den andre side kritiserte man ikke at politimyndighetene hadde betraktet Wollweber-affæren i helhet som en ren kriminalsak.

Slike realiteter tilsier at man innså at selv om den omdefinering som skjedde hadde en reell side, så var det de rent formelle konsekvenser som var viktigst, og de hadde fra tysk side som hensikt å sikre at det praktiske samarbeidet under etterforskningen ble minst mulig hindret av politiske hensyn.

Et spørsmål gjenstår. Ble de juridiske fagmyndigheter eller de politiske myndigheter konsultert i forbindelse med konferansen i 1938? Ikke noe tilgjengelig kildemateriale kan bekrefte det. Det er ikke urimelig å anta at dette spørsmålet fra skandinavisk hold ikke ble sett på som nødvendig å ta opp. Man hadde respekt for den tyske fagekspertise, og genuint behov for assistanse. Den formidable bombetrusselen må ha overskygget eventuelle tvil.

Presset på Gestapo øker

Ennå tidlig på høsten 1938 var etterforskningen på et forstadium. Etter at Fredrikshavnsaken var avsluttet ved dansk rett hadde Bjerring riktignok gjort et betydelig framskritt med de opplysningene Vanman hadde gitt om Wollweber, og skjerpet interessen for den mystiske «Conrad/Gustav». Lengere kom man imidlertid ikke. Det viktigste sporet man hadde var Georg Carlsson, som fortsatt var mistenkt for aksjonen mot «Batory». Men Carlsson var antakelig i Spania, og absolutt ikke tilgjengelig for forhør.

Allerede tre dager etter politikonferansen i Hamburg smalt det igjen. Denne gangen var det dampskipet «Phila», som lå fortøyd ved kai i Königsberg da det smalt. Skipet, som var kommet fra Riga, fikk store skader under vannlinjen, men ble hengene i fortøyningene. Så fulgte det slag i slag. 25. oktober skjedde eksplosjonen i «Deutschland» utenfor New Foundland, 3. november fikk «Vancouver» sprengt hull i skipssiden ved San Francisco, 27. november ble det funnet en brannbombe i «Weser» ved San Pedro, og 17. desember oppsto det en mistenkelig brann i lasten

på «Karpfanger», på veg fra Sprängsviken i Sverige. En brann som hadde oppstått i «Reliance» på havna i Hamburg 7. august var også mistenkelig.

Gestapo kunne vanskelig beskyldes for å være beskjedne, men i denne saken så det ut som at de villeste forestillinger var de virkelige. Noen god internreklame for etatens effektivitet kan det neppe ha vært at man ikke presterte annet enn å skrive brev, mens Tysklands handelsflåte gikk i luften rundt på alle kanter. Et desperat behov for resultater kan avleses i den mengden av brev som politiledelsen i Prinz Albrechtsstrasse 8 overdyngtet de nordiske politimyndighetene med denne høsten. Mellom 6. august og 22. november mottok 6:e roteln i Stockholm hele åtte henvendelser fra Berlin, i gjennomsnitt ett brev annenhver uke.

I noen av skrivene kan vi se at man famler temmelig i blinde. I et skriv av 3. november bringer Müller opp et stort persongalleri i tilknytning til noe som kalles «Die kommunistische Universität der nationalen Minderheiten des Westens», uten noen egentlig tilknytning til saken. Fire dager senere tar man opp spørsmålet om to svenske statsborgere med dekknavn «Axel» og «Robert», som skal ha delatt i et militærpolitisk kurs i Moskva i 1930–31. 18. november er det en «Peter Salyn», en tysk statsborger som skal oppholde seg i Sverige, som er viktig. I samme brev ble det sendt med et fotografi av en ukjent sovjetagent, som også skulle oppholde seg i Sverige. 22. november oversendte Müller en oversikt over svenske statsborgere som var tatt til fange av frankistene i Spania, med Gestapos utgangspunkt var samtlige relevante i saken. Det ble også gjort nye undersøkelser om tidligere skipsulykker, og vurdert om det kunne dreie seg om sabotasje.⁶⁶⁴

Det svenske overvåkingspolitiet var satt under press. Foruten å følge opp de sakene som Müller tok opp i tur og orden, hadde 6:e roteln fra egen etterforskning hendene full med å kartlegge sikkerhetsrutinene ved Grängesberg, Carlssonsaken, og å følge opp spaniakjemperne som vendte hjem.

Sikkerhetssentralen i Berlin tok også mer direkte tiltak. I september ble tre erfarne agenter sendt på en lengre rundreise i Danmark og Sverige, i et forsøk på å trenge inn i eller knytte kontakter i det tidligere ISH-miljøet. Håpet var at det skulle lede inn mot sentrale personer i sabotasjesaken, og initiativet selv uttrykker selvsagt den begrensede tillit Berlin hadde til politiets effektivitet i de to landene. I rapportene tegnet hovedagenten, «V-mann Gi-22», det kommunistiske sjømannsmiljøet og

664 Det dreier seg om tre tilfeller: Det svenske MS «Gotland», de italienske DS «Cesare Battisti» og DS «Aventino». IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

det kommunistiske miljøet i seg selv med bred penn. Vi kan også studere hvilken teori han på dette tidspunktet hadde om skissabotasjen.⁶⁶⁵

Etter at ISH var lagt ned, mente han at det hemmelige sovjetiske apparatet innenfor ISH var blitt omorganisert og underlagt Den røde hær. Med utgangspunkt i Leningrad var en gruppe i Riga gitt i oppdrag å organisere «fastlandet», og en tilsvarende gruppe i Helsinki hadde fått ansvaret for Skandinavia. Hvordan kontakten til Sverige, Danmark og Norge var organisert, var ikke klart. Men det var sikkert at i alle havnebyene skulle tidligere ISH-kadre erobre ledelsene i de ITF-gruppene de nå hadde gått inn i, og dessuten danne terrorgrupper på fem og fem personer. En «Fritz» som «Gi-22» ganske tilfeldig traff i København kunne supplere dette konsept ytterligere.

I København søkte «Gi-22» sin første kontakt hos dansker som var kjent gjennom KPDs tidligere Berlin-organisasjon. Slik fikk han kontakt med en «Axel», en tysk emigrant som drev en bokhandel i byen. Fra han fikk han opplysninger om at det rumenske skipet «Besarabia» var blitt utsatt for brannstiftelse mens det lå til reparasjoner på skipsverftet «Burmeister & Wain».⁶⁶⁶ Ved hjelp av «Axel» lyktes det å komme i kontakt med Richard Jensen, men denne var tilbakeholden og mistenksom. Et forsøk på å legitimere seg som flyktning ved hjelp av «Axel» falt i fisk, da denne avbrøt forbindelsen. «Gi-22» regnet da med at han var blitt advart, og det ble omgående bestemt å forlate landet. I rapporten er Richard Jensen og hans omgivelser gått relativt grundig etter i sømmene.⁶⁶⁷

I Sverige klarte de å bli presentert for en David Carlsson, men had-

665 «Bericht des «Gi 22» über seine Reise nach den skandinavischen Ländern in Sachen Schiffssabotage», Berlin 24.9.38, RSHA Abt. IV, St. 3/439, Bundesarchiv Potsdam.

666 Wollweber nevnte tilfellet med «Besarabia» i «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien. Abschnittsleitung Nord der KPD» (s. 22). Aksjonen var ikke utført av hans organisasjon, men av havnearbeiderne selv. 2/3/344-245 FBS 278/12557 Nachlasse Jülle Jürgensen, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

667 Den ene v-mannens agentbetegnelse var «Gi-22», den andre omtales som «Hein», den tredje som «Schütz». Det framgår at «Schütz» hadde lyktes å treng inn i det kommunistiske emigrantmiljøet i Sverige. Ingen av de tre er identifisert. Gi-22 avla sin Danmarks-rapport 24.9.38 i Berlin. Sverigerapporten ble avlagt i oktober. Rapportmaterialet går over 40 sider, og består av delrapporter, som det er vanskelig å datere separat. Gestapas Amt II A 4, som sto som oppdragsgiver for de to, lagde flere utdrag av materialet og sirkulerte det til relevante instanser. Den siste av disse er datert 6.2.39, og omhandler forholdet mellom ITF og ISH. Det er derfor grunn til å tro at «Gi-22» ble tillagt en viss tyngde. RSHA Abt IV, St.3/439, Bundesarchiv Potsdam.

de problemer med å trenge videre inn i sjømannsmiljøet, delvis på grunn av språkproblemer.⁶⁶⁸ I mangel av mer konkrete resultater, forsøkte de å presentere seg som tyske emigranter for «Røde Hjelp» i Stockholm, og tilby sine tjenester. Denne tradisjonelle Gestapo-framgangsmåten vakte mistanke. «Schütz» og «Hein» ble utsatt for overvåking og filming på gata. Senere ble de innkalt til nye forhør, og fikk beskjed om at de kunne velge mellom å innfinne seg, eller å bli arrestert av det svenske politi. Med denne avslutning besluttet «Gi-22» å vende tilbake til «Reich». Rapporten fra Stockholm inneholder en lang rekke personnavn og vita på mer eller mindre sentrale personer i SKP, emigrant- og havnearbeidermiljøet.

Jeg har valgt å referere såpass grundig fra dette materialet for å belyse den doble karakter ved Gestapos virksomhet: På den ene side det offisielle politisamarbeidet, på den andre den direkte infiltrasjon av samarbeidspartnerens område. Det framgår forøvrig en oppsiktsvekkende opplysning av rapporten: «Gi-22» hevdet at de lyktes i å observere selveste Wollweber 10. september 1938 på jernbanestasjonen i Stockholm. Antakelig var det denne opplysning som lå til grunn da man på tysk hold under Hamburgkonferansen kunne hevde at Wollweber oppholdt seg i Sverige. Svensk politi undersøkte påstanden, men fant intet som kunne bekrefte den.⁶⁶⁹ Opplysningen må samtidig ha skapt mistanke hos svensk politi om at Gestapo arbeidet uavhengig på svensk territorium.

Presset på tysk politi var stort. Man hadde avdekket eksistensen av noe som så ut som en effektiv, militær motstandsorganisasjon. Den hadde allerede oppnådd betydelige resultater. Det var ikke vanskelig å forstå at situasjonen var uholdbar. Tyskland hadde mistet hele sin handelsflåte i 1918. Nå besto flåten (av store skip) av noen få hundre fartøyer. Tonnasjekknappheten i tilknytningen til borgerkrigen i Spania var merkbar. Frakttonnasje ville bli svært viktig i tilfelle krig.

Man hadde all grunn til å frykte det verste. Det forelå dokumentasjon i Gestapos arkiver på 24 tilfeller av mulige sabotasjeaksjoner mot 23 forskjellige skip, av dem 12 tyske. Alle hadde forekommet fra september 1937 til utgangen av 1938. Kanskje var det virkelige antallet ennå større? Det fantes ingen tvil om at Nazityskland var utfordret av en formidabel fiende, som i høyeste grad fortsatt var oppegående. Visst hadde Nazityskland knust all opposisjon, og tvunget sine fiender til anger eller inn i mørket. Nå slo fiendene tilbake fra mørket, og det var umulig å finne dem.

668 «[...] aus dem Akten bekannten». Gestapa hadde altså en P-akt på denne Carlsson.

669 Til «Oberregierungsrat H. Müller» av 29.6.39, IC2c pärm 3, Säpos arkiv, Stockholm.

Man visst at det utvilsomt fantes en sabotasjeorganisasjon, men opplysningene var fortsatt sparsomme. «Gi-22»s rapport bekrefter for oss at man famlet i blinde.

Et annet tegn på usikkerhet fra Gestapos side var et merkelig initiativ fra Hamburgpolitiet i oktober 1938. I et skriv av 19. oktober ble Gestapa⁶⁷⁰ anmodet om å foreslå for innenriksministeriet at Wollweber ble fratatt sitt statsborgerskap.⁶⁷¹ I henvendelsen er gitt et sammendrag av ni forskjellige registreringer av Wollweber i Hamburgpolitiets arkiver, av disse også at han fra mars 1936 hadde arbeidet for engelsk etterretningstjeneste.⁶⁷² Merkelig nok ble ikke et ord om sabotasjevirksomheten nevnt.⁶⁷³

Hvordan skal man tolke et slikt innspill? Var det et utslag av rent rutinemessig tiltak etter fem års uanmeldt emigrasjon? Eller var det et utspill for å ramme Wollweber, når man nå endelig hadde lyktes i å identifisere hans virkelige rolle? En tredje mulighet finnes. Rene forvaltningsmessige interesser kan stå bak initiativet: Når det nå engang var vedtatt en slik lov skulle den etterleves uansett hvilke kortsiktige etterforskningsmessige interesser som forelå. Vi vet fra annen forskning at interessekonflikten mellom å styre etter «Gesetzte» eller etter naziledelsens ånd var en dyptgående konflikt i politiet.⁶⁷⁴ Initiativet kom fra Amt II B og ikke Amt II N, som hadde ansvaret for den løpende etterforskningen i sabotasjesaken, og det kan styrke en slik tolking. Men uansett var dette et meget uklokt tiltak, som antakelig må ha forårsaket irritasjon i Amt II N. En fratagning måtte svekke den juridiske legitimitet bak eventuelle framtidige krav om utlevering fra de skandinaviske land. Siden Gestapo allerede hadde forsøkt å kidnappe Wollweber i København, er det merkelig at en slik konsekvens kan ha blitt oversett. Kanskje var ikke det Amt II B 2s bord, men det var allfall ansvaret til politiledelsen i Berlin, som ikke stoppet forslaget. Med virkning fra 19. juli 1940 ble Wollweber fratatt sitt tyske statsborgerskap. I mellomtida var han blitt arrestert i Sverige.⁶⁷⁵

670 «Aberkennung der deutschen Staatsangehörigkeit des deutschblütigen Emigranten Ernst Wollweber», fra Amt II B 2, Hamburg 19.10.38, RSHA Abt. IV: St. 3/830, Bundesarchiv Potsdam.

671 Etter § 2 i lov om fratagning av tysk statsborgerskap av 14.7.33.

672 Disse opplysninger var hentet fra Amt III A 1.

673 Etter kontroll med det kriminelle strafferegister i Göttingen hadde det vist seg at det ikke forelå noen dommer i kriminelle saker. «Aberkennung der deutschen Staatsangehörigkeit des deutschblütigen Emigranten Ernst Wollweber», Hamburg 19.10.38, RSHA Abt. IV: St. 3/830, Bundesarchiv Potsdam.

674 Burcheim: *Anatomi des SS-Staats*

675 Michael Hepp: «Die Ausbürgerung deutscher Staatsangehöriger 1933–45 nach

Mens «Gi-22»s rapporter sirkulerte «im Hause» i Prinz Albrechtsstrasse 8 i Berlin i desember og januar, og kanskje kan ha skapt en dårlig begrunnet entusiasme, hadde en annen begivenhet brakt dansk og svensk politi brutalt ned på bakken.

Carlsson-saken sprekker

7. desember 1938 ble endelig den lenge søkte Carlsson arrestert i Esbjerg, på veg hjem fra Spania. Han ble omgående transportert til Bjerring i København, og tatt i forhør. Han nektet kategorisk å ha noe med «Batory»-saken å gjøre. Han hevdet videre at han aldri hadde reist med skipet eller noen andre skip av Gdydnia-Amerika Linjens skip. Han bekreftet at han var «kommunistisk orienteret», men hadde aldri deltatt i noe politisk arbeide med tilknytning til andre land enn Sverige. Det siste var en sannhet med modifikasjoner, tatt i betraktning at han var på veg hjem etter å ha deltatt i Den spanske borgerkrig. Det eneste han innrømmet var at han hadde mistet sitt pass.⁶⁷⁶

Etter arrestasjonen tok Bjerring omgående kontakt med Stockholm, men alle videre undersøkelser bekreftet Carlssons historie. En håndskriftsprøve viste at de meldeskjemaene som den ukjente sabotøren hadde utfylt på sin tilbakereise etter reisen med «Batory» ikke var skrevet av Carlsson. 22. desember ble han løslatt uten at noen tiltale kunne fremmes, og utvist til Sverige. Politiet hadde ikke godtatt hele historien, hvertfall ikke den delen om at han hadde mistet passet. Sannsynligvis hadde han overlatt det til noen, etter Bjerrings oppfatning.⁶⁷⁷ Dette var sikkert en riktig konklusjon. Men den hjelp ikke politiet så mye. Det lå ikke den helt store optimisme i den siste setningen i Bjerrings rapport: «Undersøgelserne fortsettes.»

Høsten 1938 hadde endt med seier for sabotørene. De nederlag som hadde kommet var på grunn av arrestasjonene etter Fredrikshavn-atentatet, og ikke minst på grunn av Julius Vanmans samarbeid med politiet. Vanman var imidlertid ikke med i organisasjonen, selv om han kjente miljøet og mange av aktørene godt. Han kunne ikke avsløre flere store hemmeligheter for politiet. Det var imidlertid en annen, og mye farligere person som var med i organisasjonen, som rundt årskiftet 1938/39 var blitt moden for å skifte side.

den in Reichsanzeiger veröffentlichten Listen», Bd. 1 Liste 190 Nr. 165.

676 Avhørene av Carlsson er referert i skriv fra Bjerring av 6.1.39. IC2c, pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

677 Rapport av 6.1.39, IC2c pärm 1, Säpos arkiv, Stockholm.

Kapittel 8

Mot et politisk skifte

Arbeidet var svært farlig. Nervepresset for de kameratene som levde illegalt var stort. De var ikke det minste i tvil om hva som ville skje hvis de ble tatt. De ville bli fryktelig torturert, og døden ville bli den sikre slutt.

Wollweber⁶⁷⁸

1938 var et formidabelt år for Wollwebers organisasjon. Resultatene var store. Men det var også tapene. Gruppene i København og i Antwerpen og Rotterdam var i praksis ødelagt. Men ved årsskiftet 1938–39 var hele det øvrige nettet usynlig for politimyndighetene: Baltikum, Finland, Sverige og Norge. Likevel tok aksjonene mot skip brått slutt ved årsskiftet. Vi kjenner ikke til en eneste aksjon mot skip i 1939. Hva var grunnen til denne endringen? Var det et resultat av ukontrollerte omstendigheter, eller var det en villet aksjonsstopp?

Klare og enkle svar på disse spørsmål kan ikke gis. Tilgjengelige kilder gir ikke grunnlag for det. Men etter ett år med aksjoner var presset utenfra selvsagt følbart. Politiet var på sporet. Året 1939 kom til å bli et år med dramatiske politiske endringer, som selvsagt måtte få sitt å si. Det er rimelig å vente at virkningene av disse endringene må ha gjort seg gjeldende i god tid før krigsutbruddet 1. september. Organisasjonen hadde også problemer av mer teknisk natur, og ett av disse kan ha vært tilstrekkelig til å gi en kortsiktig og jordnær begrunnelse for å utsette videre aksjoner.

Behovet for bedre bomber

En rekke rapporter og avhør etter de senere arrestasjonene i Sverige, vitner om at man høsten 1938 for alvor forsto at det var nødvendig å utvikle bombeteknologien videre. De velprøvede brann- og sprengbombene som

678 *Lebenserinnerungen* s. 235

Karl Bargstädt og Edvard Nyberg hadde konstruert, hadde alle en tennsats basert på variasjoner av Rintelens modell. De hadde alle Rintelenbombenes svakhet: enten man brukte svovelsyre, som var upålitelig og farlig, eller aluminiumoksyd, som i Bargstäds termitbomber, som også var uberegnelig. Men problemet var ikke bare den kjemiske tennanordningen. Spengladningene måtte plasseres nede i skipet, under vannlinjen. Da måtte man altså om bord først. Skulle man montere ladningen utvendig, måtte den henges opp til skipssiden, og den måtte være vanntett. En slik anordning var lett å oppdage, og selvsagt temmelig sårbar. Alt i alt var hele konseptet krevende for sabotøren, og erfaringene viste at sjansen for mislykket resultat var stor. Vi vet at mislykket resultat var ensbetydende med at bomben før eller senere ble funnet, og politiet koplet inn.

I september 1938 hadde Hjelmen og Wollweber hatt inngående diskusjoner om dette problem i Oslo.⁶⁷⁹ Wollweber mente at det var nødvendig å konstruere sprenglandninger som kunne monteres utvendig på skipssiden. En slik konstruksjon ville innebære mange fordeler: Det ville ikke være nødvendig å ta seg om bord i skipene for å plassere bombene. Risikoen for at bombene ble forflyttet eller ødelagt ved en tilfældighet om bord forsvant. En magnetisk mine ville f.eks. kunne monteres med et håndgrep. Andre festemuligheter ble også diskutert, såsom bek og «skidvalla».⁶⁸⁰ På den andre siden krevde det en ny type teknisk løsning. Den måtte monteres under vannlinjen, og derfor være helt vanntett. For å motstå sjø og vannpress måtte den være mer kompakt konstruert, og ha sterke magneter. De ble enige om at Hjelmen skulle legge fram ideene for en slik konstruksjon for Nyberg i Kiruna, og foreslå at han lagde en modell.

Hjelmen og Wollweber diskuterte også forskjellige organisatoriske spørsmål, og antakelig hadde disse spørsmålene sammenheng. Hjelmens ordinære virksomhet til da hadde vært å sikre at dynamitt ble skaffet tilveie i tilstrekkelige mengder, at den ble transportert til de rette mottakere, at beskjeder vedr. aksjoner ble besørget på riktig vis. Det kan se ut til at konklusjonen på møtet mellom Hjelmen og Wollweber i september ble at Hjelmen for en tid utelukkende skulle konsentrere seg om å sikre utviklingen av nye konstruksjoner, samt utprøving og transport av dem til rette

679 Anklageskrift mot Hjelmen, s. 11, RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

680 Det eneste dokument med forklaringer av Hjelmen er «Rapport angående den svenska gruppen av sabotageorganisationen Schaap/Wollweber enligt Martin Rasmussen Hjelmens uttalanden.» Dokumentet er en svensk oversettelse av den tyske original som datert av Gestapo 7.3.42. Originalen er forsvunnet. Pärm 8, s. 1087, IC2c, Säpos arkiv, Stockholm.

vedkommende. Ganske store mengder dynamitt ble skaffet til veie, og bare mindre partier ble noen gang funnet av politiet. På det området var situasjonen neppe akutt. For å kunne konsentrere seg om det nye prosjekt besluttet Wollweber at Barly Pettersen skulle ta over hans koordinerende virksomhet i området Bodø-Narvik-Kiruna-Luleå.

Kort tid etter dro Hjelmen til Kiruna, og presenterte de nye ideene for Nyberg. Nyberg mente at det kunne la seg gjøre å lage en magnetisk løsning ved hjelp av en høytalermagnet, og gikk umiddelbart igang med å utvikle en slik konstruksjon. I mellomtida tok Hjelmen grep om de organisatoriske spørsmålene. Barly Pettersen ble budsensent, og ankom Kiruna. På Nybergs hytte møttes han og Hjelmen med Karl Viktor Sundberg⁶⁸¹, og avtalte hvordan Pettersen skulle gripe det an. Deretter tok Hjelmen med seg Pettersen til Luleå, for å presentere han for kontaktene der. Noen dager senere var de tilbake i Kiruna, hvor Nyberg hadde klar en prototyppe.

Tilbake i Oslo avla Hjelmen en positiv rapport for Wollweber. Ifølge hans forklaring skulle han så gå igang med å skaffe høytalermagneter, men klarte bare å få tak i en i Oslo. Senere klarte han å få tak i noen flere i Stockholm, og disse overleverte han til Nyberg i desember. Nyberg hadde også klart å få tak i et par magneter, men disse viste seg å være for svake. Endelig klarte han å få sammen en modell, som Hjelmen tok med seg til Göteborg.

I kildematerialet har vi nå en lakune fram til april 1939, da vi vet at Hjelmen satte igang Nyberg med å masseprodusere magnetbomber. Hjelmen hevdet at den modellen han hadde brakt til Göteborg i desember ble oppbevart av Gustav Söder, og senere i april 1939 igjen ble fraktet av han selv til Stockholm, hvor han overleverte den til en ukjent person. Det er mulig at denne forklaringen var et forsøk fra Hjelmens side på å forvirre Gestapo.⁶⁸² Det er lite trolig at hele saken plutselig kunne bli liggende i fem måneder etter å ha vært prioritert så høyt.

Uansett kan vi ikke med sikkerhet si om magnetiske miner ble tatt i bruk før krigsutbruddet, men vi vet at Wollweber var stolt over nyutviklingen, og ikke kunne rose Nybergs tekniske talent nok:

681 Karl Viktor Sundberg, f. 3.10.99, ble rekruttert av Nyberg våren 1937, og presentert for Hjelmen. Ifølge Sundbergs senere forklaring til svensk politi var hans besøk hos Nyberg, som han tidfestet til sensommeren 1938, helt tilfeldig. «Tids-schema ang. Martin Hjelmen», bilag til brev fra Lundqvist til Müller 31.8.41.

682 «Rapport angående den svenska gruppen av sabotageorganisationen Schaap/Wollweber enligt Martin Rasmussen Hjelmens uttalanden.», 7.3.42. Pärm 8, s. 1087, IC2c, Säpos arkiv, Stockholm.

Han var et menneske uten synlige feil. Han var tekniker i den grad, at han ikke bare kunne konstruere og bygge et apparat etter tegninger, men hadde også selv utmerkede ideer for viderutvikling. Når man ga han et oppdrag, ble man alltid overrasket noen måneder senere, når man mottok et lite, velkonstruert apparat. Denne kameraen var alltid punktlig, og hadde ingen av de lastene som var farlig for det illegale arbeidet. Det oppsto fra tid til annen vanskeligheter som følge av karaktersvakheter hos enkelte, men aldri hos ham.⁶⁸³

Nyberg klarte virkelig å konstruere og bygge en magnetisk mine, ikke ulik den «limpet» som ble tatt i bruk av allierte sabotører under Andre verdenskrig. Bomben skulle bare plasseres på stålplatene utvendig, under vannlinjen. Under den senere rettssaken mot Nyberg og andre, etter de store arrestasjonene i Sverige i 1941, demonstrerte aktoratet bomben for åpen rettsal. Med dårlig skjult stolthet kommenterte Wollweber øyeblikket:

På dommerens bord i Sverige lå til almen beskuelse et teknisk instrument, – kalt «vuggen». Det ble gitt inngående beskrivelser av hvordan en slik «vugge» ble konstruert og operativt brukt. Siden teknikken var svært enkel å lære og effektiv å bruke, var det mange antifascister som brukte disse anvisninger, – som altså ikke ble gitt av oss – i sin kamp.⁶⁸⁴

3. november 1938 ble den tyske damperen «Vancouver» utsatt for en sabotasjeaksjon ved San Francisco. Gestapo var overbevist om at det måtte ha vært en sprengladning festet på utsiden av skroget.

Dette var den eneste aksjonen der det er sannsynlig at en magnetisk mine ble anvendt, men heller ikke dette kan påvises med sikkerhet.⁶⁸⁵ Kan «Vancouver» blitt sabotert med Nybergs første magnetiske bombe, som Hjelman brakte til Göteborg? Det er lite sannsynlig at det var tilfelle.

683 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 228

684 Wollweber: *Lebenserinnerungen* s. 219

685 Det forligger bare spredte opplysninger om «Vancouver»-aksjonen. I UDs arkiv ligger et nyhetstelegram fra Deutschen Nachrichtenbüro (DNB) fra 4.11, som forteller om en kraftig eksplosjon etterfulgt av en vannsøyle, som også kunne observeres fra land. Skipet ble kjørt opp på en sandbanke, og de 17 passasjerene og besetningene ble reddet. Ifølge meldingen, som refererer *The Daily Herald* og *The News Chronicle* i London, hadde en Oakland-avis samtidig mottatt en anonym telefonoppringing med følgende spørsmål: «Vil De ha en god melding? Akkurat nå har en bombe eksplodert i et tysk skip!» 83-69/A AA/Inland II Geheim, Auswärtiges Amts, Politisches Archiv, Bundesarchiv Bonn.

Det forutsetter at de forsøkene på tidsfastsettelse, som jeg har gjort i dette kapittel ikke er korrekte, og forutsetter videre en altfor stram skipsforbindelse fra Göteborg til USA. Det foreligger ikke noe materiale som kan belegge en egen gruppe av Wollwebers organisasjon i San Francisco eller i USA.⁶⁸⁶ Vi kjenner til en annen aksjon knappe tre uker etter «Vancouver» også i San Francisco. Det er derfor rimelig å anta at det har eksistert en sabotasjegruppe, enten organisert på lokalt grunnlag, eller med annen tilknytning til NKVD.⁶⁸⁷ Uansett hvordan en slik gruppe var organisert, er det mest sannsynlig at sabotører på USAs vestkyst ville finne det hensiktsmessig å skaffe seg nødvendige rekvisita lokalt.

Vi kan altså ikke trekke noen klar konklusjon om hva disse anstrengelsene for teknisk utvikling resulterte i når det gjaldt aksjonsresultater. Hjelmens utrettelige innsats viser imidlertid at det var høyt prioritert. Det er rimelig å anta at håpet om å skaffe nye magnetiske miner må ha lagt en kortsiktig demper på aktiviteten med de gamle konstruksjonene utover på foråret 1939.

Vi vet imidlertid noe om hvilke resultater Nybergs kreativitet hadde ført til ved slutten av året. Tidlig på høsten 1939 hadde Hjelm rekruttert Gösta Sigfried Andersson til organisasjonen.⁶⁸⁸ Ifølge Anderssons senere politiforklaring var han allerede presentert for Wollweber. Det skulle ha skjedd da Wollweber var på hjemreise etter et besøk i Moskva sommeren 1938. Hjelm ga Andersson i oppdrag å bygge opp en gruppe i Stockholm. Til denne skulle han rekruttere blant sine bekjente fra borgerkrigen i Spania. Hjelm hadde sagt at vennskapspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen ikke kom til å være langvarig, og at sabotasjevirk-

686 Pavel A. Sudoplatov, som i 1938 hadde overtatt kontrolloppsynet med Jakov Serebrjanskijs avdeling i utlandet, omtaler i sin biografi to sovjetiske agenter, som var plassert i California i 1933 av Serebrjanskijs nestkommanderende Leonard Eitingon. Han knytter ikke disse til Wollwebers organisasjon: «Den opprinnelige plan var å etablere et illegalt nettverk i amerikanske havner, likt det vi hadde i Skandinavia, for å ødelegge skip som transporterte strategisk råmateriale og drivstoff til Japan. Vi visste ikke at de hadde til hensikt å angripe Sørøst-Asia eller Pearl Harbour; vi trodde de ville angripe oss først.» Høsten 1938 ble Gregorij Kheifetz sendt fra NKVDs utenlands etterretning til San Francisco for å aktivisere disse to agenter, men Sudoplatov knytter dem ikke til sabotasjeoppdrag. *Den røde terror* (1994) s. 105.

687 I det tyske dampskipet «Weser» ble det 27.11.38 funnet en brannbombe.

688 Gösta «Göken» Sigfried Andersson, f. 2.6.11, ble arrestert 26.11.41. I de første forhør benektet han all kjennskap til organisasjonen, men i forhør i dagene 14.–23. juli ga han forklaringer som ble summert opp i en rapport av 27.8.41. Den videre framstilling her baserer seg på denne rapport. IC2c, pärm 3, Säpos arkiv, Stockholm.

somheten skulle settes igang så snart det var blitt krig mellom Tyskland og Sovjet. Målet skulle være fascistiske skip med krigsmateriell.

En av de første oppdrag Andersson fikk, var å reise til Kiruna, hvor han av Hjelmen ble presentert for en «Stig». Andersson identifiserte ham senere som Nyberg. Av Nyberg fikk Andersson overlevert sabotasjemateriell, og da de var tilbake i Stockholm, gikk Hjelmen gjennom alt materiell for Andersson, slik at han skulle bli kjent med deres virkemåte og anvendelsesområdet.

Han hadde fått med seg et titalls tidstennere av tre forskjellige typer, en magnetmine og en eske dynamittfengheter. Den ene tennertypen var den tradisjonelle, et messingrør med ett kammer for svovelsyre og ett for en blanding av sukker og kaliumklorat. Mellom disse kamre skulle anbringes en pappskive, som bevirket tidsforsinkelsen. En annen type var en liten svart metallboks med lokk. I denne skulle anbringes to batterier og et lommeur. Strømkretsen ble sluttet når klokken begynte å ringe. Samme tenner kunne også anvendes under jernbaneskinner, ved at en liten metallstang ble montert i et hull i lokket. Når tenderen ble plassert under en jernbaneskinne med et par millimeters klaring, ville kretsen bli sluttet når det passerende tog presset skinnen ned. Den tredje typen besto av en treplate med batterier som var knyttet til en liten sinkplate som sto i belastning. Når sinkplaten ga etter for presset, ble kretsen sluttet. Den magnetiske minen skulle festes under vannlinjen på utsiden av skip, og ble holdt til skipssiden ved hjelp av to magneter. Selve bomben, som skulle fylles med omlag fire kilo sprengstoff, var en strømlinjeformet beholder. Tennmekanismen besto av en alunstein som ble spist opp av sjøvannet, og dermed sluttet en elektrisk krets. Minen var også konstruert slik at den ble satt av hvis den ble fjernet fra skipssiden. Etter demonstrasjonen ble materialet pakket sammen og tatt med av Hjelmen.⁶⁸⁹

Her får vi en pålitelig beskrivelse av hvilket teknologisk nivå Nyberg hadde nådd i sitt lille verksted i Kiruna. På samme måte som den svenske, danske og tyske etterforskning bare avdekket deler av det mannskap som ble rekruttert til organisasjonens virksomhet, på samme måte ble bare enkelte transporter av sprengstoff og sprengmateriell kartlagt. Men vi kan regne som temmelig sikkert at innen det tyske angrep kom 9. april var betyderlige mengder sabotasjemateriell av den type som Andersson her beskrev, blitt distribuert og lagret i Nord-Europas havnebyer. Det-

689 Rapport vedr. forklaringer fra Gösta «Göken» Sigfried Andersson, 27.8.41. IC2c, pärm 3, Säpos arkiv, Stockholm.

te kan også forklare at gruppa i Oslo bare få dager etter det tyske angrep på Sovjetunionen kunne iverksette en hel serie med sabotasjeaksjoner.

Wollweber i Moskva i 1938

Det var imidlertid skjedd internasjonale politiske endringer som kunne motivere en dempet sabotasjeaktivitet, eller i det minste reise spørsmålet om det. Vi vet at Wollweber sommeren 1938 var i Moskva i tilknytning til avviklingen av de internasjonale brigadene, og – som vi må kunne forutsette – avviklingen av Richard Jensens skipsrederi, og andre presserende spørsmål.

I Moskva skjedde interne begivenheter av betydning for Wollweber etter at han hadde reist tilbake til Oslo. I november 1938 ble den avdeling i NKVD som ledet Wollwebers apparat – Kontoret for spesielle oppdrag – i praksis avviklet.⁶⁹⁰ Jakov Serebrjanskij og hele hans stab ble arrestert som ledd i utrenskningene. Ifølge Sudoplatov ble alle skutt, unntatt Serebrjanskij og hans kone. Også i utenlandsavdelingen var et stort antall NKVD-offiserer blitt arrestert, anklaget for forræderi. Arrestasjonene stoppet først opp ved at NKVD-sjefen Nikloai I. Jesjov ble fjernet i desember 1938, og erstattet med Lavrenti Pavlovitsj Beriia. Disse tiltakene førte til at Sudoplatov i august 1938 ble utnevnt til assistent for sjefen for utenlandsavdelingen, og etter arrestasjonene tildelt inspeksjonsansvar for Wollwebers organisasjon.

Sudoplatov var allerede blitt kjent med Wollweber. I mai 1938 hadde han vært på illegalt oppdrag i Norge for å inspisere Wollwebers organisasjon. Det ser ut til at møtet fant sted i Bergen. Sudoplatov forteller at Wollweber imponerte ham.⁶⁹¹ Da Wollweber besøkte Moskva i 1938, bodde han på Sudoplatovs datcha utenfor Moskva. Under oppholdet hadde Sudoplatov og Wollweber flere samtaler med Vsevolod Nikolajevitsj

690 Intervju med Pavel A. Sudoplatov 26.5.94. Opplysningene om NKVD i dette avsnitt er, når ingen annen kilde er angitt, fra dette intervjuet.

691 I forbindelse med besøket i Bergen, forteller Sudoplatov om en aksjon mot det polske lasteskip «Stefan Batory», som var beordret av NKVDs ledelse som en «test» av Wollwebers organisasjon, og utført av en gruppe fem polske agenter. Det framgår av denne avhandling at dette ikke stemmer. Sudoplatov blander her sammen erindringer om forskjellige aksjoner. Han hevder også feilaktig at Wollweber ble utlevert fra Sverige til Sovjetunionen før krigsutbruddet 22.6.41. Slike unøyaktigheter tyder på at Sudoplatov neppe har vært personlig ansvarlig for Wollwebers virksomhet, men har hatt et overordnet ansvar. Sudoplatov nevner ingen detaljer fra Wollwebers virksomhet før mai 1938. Sudoplatov, s. 46–47.

Merkulov, som overtok som nestsjef i NKVD etter at Jesjov ble styrtet. Sudoplatov kan ikke opplyse noe om innholdet i samtalene.⁶⁹²

Vi vet fra Karl Bargstädt's forklaring, at problemer i sabotasjeorganisasjonen ble tatt opp under disse diskusjoner. Karl Bargstädt registrerte Wollwebers Moskva-opphold i en snever sammenheng. Han hadde oppfattet at oppholdet først og fremst var for å diskutere detaljer vedrørende bombekonstruksjonene. Wollweber fortalte han etterpå at «man» i Moskva hadde vært fornøyd med Bargstädt's konstruksjon.⁶⁹³ Vi vet imidlertid at Bargstädt i andre sammenhenger kun ble informert om det han trengte å vite, og det var sannsynligvis også tilfelle i denne sammenhengen. Bargstädt hadde organisert aksjonen mot «Feronia» fra Göteborg, og denne var Wollweber svært fornøyd med. Bargstädt ble brukt som aksjonsleder, men han kjente ikke de han fikk sprengstoff og andre rekvisita av, og heller ikke identiteten på de sabotørene han ledet. Det var også tilfelle ved aksjonen mot «Feronia».

Wollweber kom antakelig tilbake i slutten av juli 1938, kort tid før hans møte med Hjelmen. En del av bakgrunnen for reisen har antakelig vært de dramatiske begivenhetene som hadde skjedd i Danmark, med arrestasjonene av Alberti Hansen og de tre øvrige som ble avslørt i Fredrikshavn-aksjonen. Som jeg har vært inne på tidligere, hadde formannen i DPK, Aksel Larsen, i den turbulente situasjonen som oppsto i Danmark som følge av aksjonen, rettet skarp kritikk av de arresterte, anbefalt dem å tilstå til politiet, og angrepet aksjonen som en provokasjon.

En ting var at selve avsløringen og arrestasjonen og den etterfølgende rettssaken skapte problemer for Wollweber. Dette var kanskje den lettest kalkulerbare effekten. Vanskeligere var det å forutse hva Larsens politiske angrep ville innebære. Wollwebers sabotører var beskyttet av en «dobbel» illegalitet, en illegalitet som også gjaldt innad i kommunistpartiene. Men kretsen av personer som likevel visste noe, eller visste en god del, kan neppe ha vært helt ubetydelig. Larsens politiske angrep innad i DKP må selvsagt ha skapt en lojalitetskonflikt hos disse, og det

692 Ifølge Gordievskij/Andrews *KGB fra innsiden*» bind 1, s. 320, ble Merkulov først påsatt som Berijas nestkommanderende i desember 1938, altså vel 5 måneder etter Wollwebers besøk i Moskva. Det foreligger derfor en mulighet for at Sudoplatov husker feil, og blander sammen Wollwebers besøk i Moskva i 1938 og 1939. Det er mulig at samtalene med Merkulov fant sted ved Wollwebers neste besøk, i august 1939. Sudoplatov opplyser nemlig at han da førte samtaler med Wollweber og Merkulov. Intervju med Sudoplatov 26.5.94.

693 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

kunne ikke være vanskelig å forutsi at denne usikkerhet ville spre seg til Norge og Sverige. Wollweber kritiserte Larsen temmelig skarpt i sine erindringer, og vi har all grunn til å regne med at tonen ikke var mildere under besøket i Moskva. De arresterte ga etter for presset, og fortalte om hva som hadde skjedd. Resultatet ble identifiseringen av Wollweber kort tid etter, selv om dette ikke på lang tid ble offentlig kjent, og neppe heller kjent av Wollweber selv før han ble arrestert i Sverige i 1940. Men Gestapo kom dermed et langt skritt videre. «En del av organisasjonen ble lamm som følge av tilståelsene», forteller Wollweber, «og en annen måtte konserveres for lengre tid».⁶⁹⁴

Hvilke mottiltak kunne settes inn? Wollweber, som ikke ønsket å la seg styre av tilfeldighetene, må ha diskutert dette med sine foresatte i Moskva. Et tiltak som nå kunne gjøres, var å flytte på folk både geografisk og arbeidsmessig. Som vi allerede har sett, ble Lambert og Schaap ombyttet som følge av arrestasjonen av Hoonard og Feij. Lambert overtok ledelsen i Belgia og Nederland, mens Schaap overtok Østersjøområdet. Hjelmen ble flyttet fra Oslo til Sverige. Barly Pettersen overtok ansvaret for Narvik – Kiruna – Luleå.

Et annet tiltak var å sette inn nye folk. Og nettopp høsten 1938 ga muligheter for det, i og med avviklingen av de internasjonale brigadene i Spania. Bargstädt forteller at Wollweber kom hjem fra Moskva med planer om å ta med folk fra Spania, uten direkte å bekrefte at det var blitt bestemt i Moskva.⁶⁹⁵ Men det er sannsynlig at det har skjedd. Han forteller videre at de tyske emigrantene Rolf Konrad Hagge og Adolf Baier kort tid etter ankom Oslo, og ble satt inn i arbeidet via den sedvanlige omstendelige opptakelsesprosess som alle måtte gjennomgå. En rekke spaniakjempere kom i tur og orden denne høsten tilbake til Skandinavia, og ble kontaktet etter hvert: Monthey Røse fra Flisa, Erling F. Evang fra Skien, Johan Peter Bruun fra Larvik, Norman Iversen fra Bergen, Alf Kristiansen og Reidar Kristoffersen fra Eiker og framfor alle Asbjørn Sunde fra Horten.⁶⁹⁶

Asbjørn Sunde kom til å spille en hovedrolle i Wollweber-organisasjonens videre historie. Wollweber nevnte aldri hans navn i sine erindringer. Først i 1942 hadde Gestapo klart å identifisere han. Han kom til å versere under mange dekknavn i en serie med gestapoavhør, men det ser

694 *Lebenserinnerungen* s. 234

695 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

696 De fleste av disse kom hjem i november og desember 1938.

ikke ut til at noen av de norske deltakerne avslørte hans identitet. Wollweber introduserer Sunde som Hjelmens etterfølger i Sør-Norge:

I dette operasjonsområdet ble de tyske fascistene utsatt for (empfindliche) følbare angrep av de operasjonsgruppene som Hjelmen skapte, og som senere ble ledet av hans etterfølger helt til avslutningen av krigen. Hans [Hjelmens] etterfølger var ikke mindre stålsatt og kampinnstilt. Han utførte en stor oppgave [hat eine grosse Aufgabe erfüllt], men jeg kan ikke nevne hans navn, fordi han ennå lever i Norge. Med Norges NATO-tilhørighet, må man regne med at han vil bli utsatt for videre forfølgelser.⁶⁹⁷

Ifølge tiltalen mot Hjelmen fra 11. desember 1943, introduserte Wollweber Hjelmen for Sunde i tida omkring et møte i september 1938, altså kort tid etter at Wollweber var kommet tilbake fra Moskva. Det refereres ikke direkte til Hjelmen som kilde.⁶⁹⁸ Vi får vite at han ble ført sammen med sin senere etterfølger Sunde («Oswald») av Wollweber, og at de snakket om organisasjonen, og utførte forsøk med sprengstoff. Dessuten leste de den foreskrevne litteratur. På sensommeren 1939 ble Sunde overdratt ledelsen av gruppene i Oslo og Bergen, ifølge samme tiltaleskriv. Hvis Hjelmen var kilden til disse opplysningene, har han altså skapt inntrykk av at han fortsatt hadde den operative ledelsen av gruppene i Oslo og Bergen i de kommende tolv månedene, og at Sunde tok over først etter at verdenskrigen hadde startet.

Det er mulig at bakgrunnen for denne tidsforskyving var et forsøk på å beskytte Sunde, men det er også mulig at Hjelmen formelt hadde ledelsen helt fram til høsten 1939. Det er imidlertid ikke tvil om at Sunde allerede tidlig på høsten 1938 hadde overtatt Hjelmens kontakter i Oslo og Bergen.⁶⁹⁹

Et tredje preventivt tiltak var å endre dekknavn. Hjelmen iverksatte slike navneendringer på nøkkelpersoner i Sverige fortløpende etter møtet med Wollweber i september.⁷⁰⁰

697 *Lebenserinnerungen* s. 214

698 Men det er sannsynlig at det er Hjelmen som er kilde.

699 Olaf Rutledal tidfestet Hjelmens beskjed om at «Oswald» skulle ta over kontaktene til «etwa im Sommer 1938». Utdrag av forhør av Rutledal 16.4.42, 1323-2-113, Osobii arkiv, Moskva. Denne opplysning bekreftes av avhør av de øvrige i gruppa.

700 Nyberg skiftet fra «Sten» til «Stig», Hjelmen fra «Nielsen» til «Karl Olssen», Ceder fra «Laura» til «Ludvig» osv.

Forberedelse av aksjoner inne i Tyskland

Bargstädt bestyrte en skarpt avgrenset del av organisasjonen. Denne delen fikk på høsten 1938 på oppdrag av Wollweber å organisere sabotasjeaksjoner inne i selve Tyskland. Hvis de hadde blitt vellykkede, hadde de funnet sted i vintermånedene av 1939. Det betyr at det var planlagt aksjoner i dette tidsrommet. Kilden til disse forsøkene er Bargstädts egen forklaring, og til dem er knyttet enkelte problemer med tidsfastsettelsen, som jeg skal komme nærmere inn på.

I historien om Wollweber-organisasjonen støter vi stadig på begivenheter som ikke lar seg verifisere gjennom flere kilder, eller som bare indirekte kan bekreftes ved resonnementer hvor tidsfaktoren blir en vanskelig variabel. Karl Bargstädts forklaring for tidsrommet høsten 1938–våren 1939 er eksempel på det. Bargstädt fikk ordre av Wollweber om å gjennomføre sabotasje inne i Tyskland ved hjelp av emigrantene Rolf Konrad Hagge og Adolf Baier høsten 1938.⁷⁰¹ Ifølge han var sammenhengen følgende: Da Bargstädt vendte tilbake til Oslo etter å ha gjennomført aksjonen mot «Feronia» i Göteborg, hadde han problemer med å komme i kontakt med Wollweber. Heller ikke Ragnhild Wiik kunne opplyse hvor Wollweber var. Men så, etter omlag 14 dager, dukket han opp igjen, og det viste seg da at han hadde vært i Moskva. I Moskva hadde han fanget opp nyheten om at det hadde vært en stor gasseksplosjon i Göteborg, og han var nervøs for at dette kunne ha tilknytning til Bargstädt.⁷⁰² Wollweber fortalte at han hadde demonstrert Bargstädts patenter i Moskva, og der hadde man vært fornøyd. Han var lovet sovjetisk visum hvis noe skulle gå galt. Dessuten hadde Wollweber med et stort radioapparat, som var en gave til Bargstädt fra senteret i Moskva.

Kort tid etter kom de tyske emigrantene Rolf Konrad Hagge og Adolf Baier fra Spania. De ble først innkvartert på et hotell i Oslo, senere ble de innkvartert illegalt. Hagge ble utstyrt med et sveitsisk pass, Baier med et norsk. Begge var selvsagt falske. En norsk kommunist som var ansatt i Oslo Klisjeanstalt ordnet falske politistempler. Det ble også ordnet med utreisestempler for reiser mellom Norge, Sverige og Danmark. Wollweber hadde et eget strengt system for bruk av reisedokumenter. Falske

701 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS. Følgende framstilling baserer seg på denne kilde når ikke annet er nevnt.

702 Han ble imidlertid beroliget da så viste seg ikke å være tilfelle. Det hadde vært en eksplosjon, men det viste seg å være en tysk ingeniør som hadde drevet eksperimenter med gass.

pass måtte aldri brukes i hjemlandet, mens norske papirer kunne brukes mellom Danmark og Sverige osv. Bargstädt var selv i gang med å bygge opp kompetanse og nødvendig utstyr for produksjon av reisedokumenter, som sammen med sprengstoff og annet illegalt materiell ble oppbevart i en illegal leilighet på Sinsen.⁷⁰³

Utstyrt med nødvendige reisepapirer reiste så Bargstädt, Hagge og Baier til Danmark. Kort tid etter fortsatte Hagge til Halle i Tyskland. Han skulle undersøke mulighetene for å foreta sprengninger ved Leuna verkene i nærheten av Halle, samt ved en fabrikk for syntetisk bensin ved Leuna. Baier skulle gjøre liknende undersøkelser ved et elektrisitetsverk, og en annen fabrikk for syntetisk bensin. Begge var utstyrt med et reservepass, som var gjemt i et reisesjakksett. Hvis noe skulle gå galt, kunne de bare ødelegge det passet de hadde brukt inntil ulykken skjedde, og så ta fram sitt reservepass og fortsette reisen og arbeidet.⁷⁰⁴

Begge kom tilbake til København, og sammen reiste de tre til Oslo for nye diskusjoner om framgangsmåten med Wollweber. De ble enige om å konsentrere seg om å forsøke å sprengre Leuna verkene, og Hagge ble sendt på nok en reise til Tyskland for å organisere selve aksjonen. To, tre mann måtte finnes for å foreta selve plasseringen av sprengstoffet. Sprengstoffet skulle sendes til en bestemt adresse i Hamburg, i dobbelt-

703 Bargstädt hevdet at han ikke ble ferdig med forberedelsene til dokumentarbeidet før 9. april 1940. Jeg antar at Bargstädt her ønsket å nedtone sin virksomhet noe, og helst unngå å innrømme et straffbart forhold, selv om det var gått 10 år da Bargstädt forklarte seg for Biltvedt. Wollweber er lojal i sine erindringer, og nevner ikke navn når han kommenterer Bargstädts dokumentarbeider. Men han presiserer at han var svært dyktig, og det er derfor rimelig at Bargstädt kom lengre enn til forberedelsesstadiet.

704 Zoja Rybkina, som var stasjonert i den sovjetiske legasjon i Finland, forteller at hun i 1938 reiste til Wollweber i Oslo med falske pass. Passene kom fra Se-rebrjanskis avdeling. Hun gir en levende beskrivelse av oppholdet i Oslo, hvor hun fikk problemer med politiet. Hun klarte imidlertid å riste dem av seg, og fikk kontakt med Wollweber på Holmenkollen, etter å ha tatt kontakt etter den foreskrevne rutinen. Kamouflert som et spaserende, forelsket par, utvekslet de pass, rapporter og diskuterte politikk. Ifølge Rybkina var Wollweber «meget avvisende» til utrenskingene i Sovjetunionen, som han karakteriserte som «mas-seterror mot leninister.» Det er mulig at de falske passene fra Moskva hadde med aksjonene ved Leuna Werke å gjøre. Rybkinas beretning er imidlertid for uklar til å avgjøre dette med sikkerhet, selv satte hun passene i forbindelse med en sabotasjeaksjon mot skip. Zoja Vozkresenskaja (Rybkina): *Teper ja mogu skasatj pravdu* (Moskva 1993) s. 106–111. Sudoplatov har i intervju 12.6.94 bekreftet reisen til Rybkina.

bunnede koffertene. Så skulle Hagge overbringe det videre til aksjonsgruppa når alle forberedelser var klare.⁷⁰⁵

Etter Bargstädt's kronologi er vi på «høsten 1938», men det er sannsynlig at han har forskjøvet tida noe. Antakelig er vi over årskiftet.

Hagge returnerte fra Tyskland, men aksjonen ble ikke iverksatt. Man ble gående uvirksomme i Oslo. Årsaken var akutt pengemangel, det var så knapt med penger at Bargstädt måtte pantsette sin nye radio. Man hadde ikke midler til å iverksette aksjoner. Wollweber var i denne tida blitt ganske fortvilet. Bargstädt foreslo at man skulle likvidere apparatet. Wollweber kontaktet Emil Løvlien i NKP, og ba han reise fort til Moskva, og forelegge saken for Dimitrov. Løvlien reiste ca. 1. august 1939, og returnerte med ordre om at organisasjonen skulle legges ned. Samme dag ankom imidlertid en illegal kurer fra Moskva direkte til Wollweber. Kurieren hadde med seg penger og nye ordre. Ordren gikk ut på at rekrutteringen skulle styrkes, opplæringen skulle prioriteres, og nye sabotasjeaksjoner skulle forberedes. Samtidig ble det presisert at Løvlien og NKP ikke skulle vite noe om dette, da denne politikken var stikk i strid med den offisielle sovjetiske politik, som nå var inne i sterk endring. Dette var ifølge Bargstädt det første tegn på den tysk-sovjetiske tilnærming.

Så langt Karl Bargstädt. Både Hagge og Baier ble senere arrestert i Sverige. De forklaringene de avga til svensk politi og svensk rett rimer tilsynelatende lite med de opplysningene Bargstädt kom med. Begge hevdet at de ankom Norge fra Antwerpen i 1939, hvilket gjør Tysklandsplanene vanskelige å plassere i kronologien. Jeg skal derfor gi en kort presentasjon av deres egne forklaringer.

Hagges og Baiers dekkhistorie

Rolf Konrad Hagge flyktet i april 1934 til Danmark⁷⁰⁶, men etter utvis-

705 Sudoplatov husker den hemmelige gruppa ved Leuna Werke godt. Gruppa var organisert av Wollweber på 30-tallet. Den skaffet svært viktige informasjon til NKVD før, under og etter krigen. Sabotasjeaksjonene ved fabrikkene var planlagt av Wollweber, og ble tillagt stor betydning sentralt i Moskva. Sudoplatov er ikke i stand til å huske bakgrunnen for hvorfor aksjonene ikke ble en suksess. Intervju med Sudoplatov 12.6.94.

706 Rolf Konrad Hagge, f. 26.2.09 i Langenfelde i Altona ved Hamburg. I tida 1924–30 hadde Hagge livnært seg som sjømann, i de siste 2 årene som fyrbøter. Etter 1930 hadde han deltatt aktivt i antinazistisk arbeide, og flyktet i 1934 til Danmark, da en rekke medarbeidere av han ble arrestert. Det var særlig spredningen av illegale aviser som var årsaken. I København ble han arrestert etter 2 ukers opphold, og utvist. Da han hadde fått innreisetilattelse til Sovjet, dro han dit i juni

ning reiste han i juni til Sovjet.⁷⁰⁷ I Sovjetunionen livnærte han seg som metallsliper i nærheten av Moskva.⁷⁰⁸ I 1937 meldte han seg frivillig i den spanske borgerkrigen, og ankom i begynnelsen av året Valencia fra Odessa.⁷⁰⁹ I Spania ble han først plassert i den 11. internasjonale brigaden, hvor han gjorde tjeneste inntil han meldte seg til partisanvirksomhet på sommeren 1937.⁷¹⁰ Fra våren 1938 var han igjen i den 11. brigaden. I desember 1938 ble en del av hans avdeling presset over i Frankrike. Han oppholdt seg illegalt i Paris i vel to måneder, inntil han fikk ordre om å reise illegalt til Sovjet.⁷¹¹ Han reiste via Antwerpen til Oslo, hvor han traff en «Sigurd» på avtalt sted utenfor Oslo i midten av mars 1939. Meningen var at han skulle fortsette reisen, men vanskeligheter med innreisepapirer til Sovjetunionen gjorde at han måtte vente i Oslo.⁷¹² I mellomtida ble han innkvartert illegalt i Oslo.

På forsommeren 1939 ble han så rekruttert av «Sigurd» til en antifascistisk motstandsorganisasjon. Da var det mest hensiktsmessig at han ble i Norge istedenfor å reise videre til Sovjet. Etter utbruddet av verdenskrigen ble han så kontaktet av en tysktalende mann, som han hadde flere

1934. Fra rapport om Hagge av Erik Lönn 24.10.41. Rapporten gir på 35 sider et sammendrag av alle opplysninger om Hagge som var verifiserbare til denne dato, i det vesentlige basert på en rekke politiforhør. IC2c, pärm 20, Säpos arkiv, Stockholm.

707 Rapport Erik Lönn fra 24.10.41. IC2c, pärm 20, Säpos arkiv, Stockholm.

708 Ifølge opplysninger i Kominternarkivet arbeidet Hagge ved Karbolit fabrikken i Orekhovo-Zujevo 1934–37. «Fra Andrejev» 21.12.38, Kominternarkivet 495-205-530.

709 I Sovjetunionen fikk han militæropplæring, antakelig for partisantjeneste i Spania, og fikk sertifikat som troppsleder av «gruppen «A»». Jeg går utfra at gruppa «A» er identisk med Jakov Serebrjanskijs avdeling for spesielle oppdrag i NKVD. Det framgår av samme kilde at Hagge som frivillig var beordret av gruppe «A» til partisantjeneste. «Fra Andrejev» 21.12.38, Kominternarkivet 495-205-530. Lönn skriver i sin rapport at han kom til Valencia i januar 1937.

710 Hagge kom 2.6.37 til 14. Corpus (partisan) bataljon direkte fra Sovjetunionen, ifølge skriv «Fra Gustav 2.4.40», Kominternarkivet 495-205-530. Det er vanskelig å avgjøre hva som er riktig.

711 I skrevet fra «Gustav» fra 3.2.40 er gitt en annen versjon. Etter oppløsningene av de internasjonale partisanenhetene i Spania skulle Hagge overføres til en artillerienhet. Dette nektet han å etterkomme og rømte istedet med et engelsk skip fra Valencia til Barcelona. I Barcelona ble disse forhold brakt på det rene av kommunistpartiet, og Hagge ble fjernet fra 14. Corpus. Han ble deretter tatt over i spesialtjeneste av de «russiske vennene». Dette siste må bety NKVD. Flere opplysninger om ham framgår ikke av denne kilde. «Fra Gustav» 3.2.40, Kominternarkivet 495-205-530.

712 «Sigurd» hadde Hagge truffet både i Spania og i Paris.

samtaler med utover høsten. Han ble da satt til å lære seg å gå på ski, og forberedt på delta i en aksjon inne i Finland. Formålet med denne skulle være å sprengne jernbanelinjer bak de finske stillinger under vinterkrigen.

Adolf Baier hadde bakgrunn i KPD fra 1929, og flyktet til Frankrike i august 1933.⁷¹³ Etter å ha oppholdt seg i Frankrike og Sveits, reiste han i begynnelsen av november 1936 til Spania, hvor han deltok i krigen på ulike avsnitt inntil han ble alvorlig såret i slutten av 1937. Et års sykeleie endte med evakuering til Frankrike i slutten av 1938. Her oppholdt han seg illegalt til august 1939, da han som Hagge kom seg til Oslo via sjøveien fra Antwerpen. I Oslo ble han tatt hånd om av en «Kalle», som innkvarterte han i en leilighet på Sinsen, hvor han oppholdt seg til 15. april 1940.

Hvor troverdige er disse to forklaringene? Det er ikke sannsynlig at noen av dem ville avsløre mye for svensk politi. Det hadde også lite å bety for svensk politi hva som hadde skjedd før ankomsten til Sverige i april 1940, så de ble derfor ikke kryssforhørt om de mange uklare punktene i forklaringene. Begge var drevne illegalister. Hvorvidt de tre nøkkelpersonene «Sigurd», «tysktalende mann» og «Kalle» var virkelige personer, er usikkert. Hagge forteller at han først traff «Sigurd» i Spaniakomiteens lokaler i Paris, sent på høsten 1938. Vi vet at den norske sjømannen og spaniakjemperen Johan Peter Bruun først kom tilbake til Norge i desember 1938, som en av de siste fra borgerkrigen.⁷¹⁴ «Tysktalende mann» rimer med Karl Bargstädt, som også ble omtalt som «Kalle» i emigrantmiljøet. Det som er felles i begge forklaringene er at de begge krysset grensen til Frankrike rundt årsskiftet 1938–39, og at de deretter har en illegal periode fram til 9. april 1940 som ikke har noen sikre referanser. Det er påtakelig at ingen av dem har «lagt inn» et eneste verifiserbart holdepunkt for denne perioden. De utelukker altså ikke Bargstäds forklaring, selv om de heller ikke bekrefter den. Men deres situasjon etter arrestasjon var dramatisk. Reelt var de i livsfare. Det var å vente at svensk politi «lakk» til Gestapo, og kunnskap om aksjoner inne i Tyskland vil-

713 Adolf Andreas Baier, f. 30.9.07 i Oberkirch, Baden, hadde vært arbeidsløs etter at han ble sagt opp som følge av innskrenkninger ved gassverket i Pforzheim i 1932. De siste dagene før flukten hadde han vært i dekning, etter at både kone, bror og svoger var blitt arrestert. Flukten skjedde ved å svømme over Rhinen ved Strasbourg. De videre detaljene om Baier i dette avsnitt er hentet fra forhørsprotokoll av 14.8.41, som Baier selv har signert. IC2c, pärm 8, Säpos arkiv, Stockholm.

714 Johan Peter Bruun kom først tilbake til sin hjemby Larvik 23. desember 1938, antakelig noen dager etter at han var kommet tilbake. Intervju med Finn Bruun og Elsa Anderson 31.7.92.

le bli mye mer alvorlig for dem enn det de sto tiltalt for.⁷¹⁵ Utvisning til Tyskland var ensbetydende med dødsstraff. Konklusjonen blir at Hagge og Baier skapte sine forklaringer for å utelukke Tysklandsaffæren.

Bargstädt på sin side forklarte seg i 1948 av egen fri vilje. Han hadde ingen interesser av å fortelle eventyr om de to, som han hadde grunn til å anta hadde posisjoner i det nye system i østsonen. I 1948 nærret Bargstädt ingen vennlige følelser verken for dem eller Wollweber, men ingen av dem hadde særlige muligheter for å påvirke Bargstädts videre skjebne hvis de skulle ha ønsket dette. Begivenhetene lå ikke mer enn ti år tilbake, og dermed er det ikke sannsynlig at Bargstädt har gjort store erindringsforskyvninger. Sannsynligvis er derfor hans forklaring i all hovedsak korrekt.

Hva skjedde videre med selve prosjektet? Hvor langt kom forberedelsene til sprengningsaksjonene i Tyskland? Bargstädt ga ingen ytterligere opplysninger. Wollweber forteller imidlertid selv om en svært farlig situasjon som engang oppsto ved en dynamittransport direkte inn i Tyskland. Da dreide det seg også om en dobbeltbunnet koffert:

[...] Den unge damen fra et nordisk land sitter rolig og ubesværet og strikker i det toget passerer grenseovergangen til det vestlige Tyskland. Hun vet ikke hva som er i den dobbeltbunnede kofferten hun bringer med seg. Vi hadde regnet med at en så harmløst utseende kvinne ikke kom til å vekke noen mistanke hos den fascistiske pass- og tollkontrollen. Den kameraten som skal overta denne kofferten i det indre av Tyskland, har selv plassert den i bagasjetettet over kvinnen. Kommer de fascistiske tolleren til å forlange at hun må ta den ned og åpne den? Da kommer hun til å merke at den er svært tung, og da blir hun nervøs. Eller blir tollerne lurt av den uskyldige scenen til å avstå fra å se nærmere på kofferten?

Vår kamerat i den andre kupeen er forberedt på alt. Han sitter i klemma hvis innholdet i kofferten blir oppdaget. Selvsagt må han regne med at damen kommer til å oppgi han som den egentlige eier. I disse minuttene handler det om nakken til kameraten vår. Hvis hemmeligheten blir oppdaget, har han mye forferdelig i vente. Men det går bra. Hvis damen hadde kjent til innholdet i kofferten, hadde hun nok blitt nervøs, og falt ut av rollen.»⁷¹⁶

715 Sabotasjeforsøket mot det finske dampskipet «Figge», på Stockholms havn 26.8.41. Denne aksjon blir behandlet i et senere kapittel.

716 *Lebenserinnerungen* s. 221

Hvem var den strikkende unge damen? Var det dynamitten til Leuna-verkene hun fraktet med seg? Wollweber gir oss ikke flere detaljer om henne. På dette tidspunkt var flere kvinner trukket med i organisasjonen i Oslo: Ragnhild og Gudrun Wiik, Olga Eltvig, Inga Ring og Bergljot Jensen, den siste var Yngvar Jensens kone. Karl Bargstädt hadde også rekruttert ungdommkommunisten Ingeborg Bakken i Oslo i 1936 eller 1937.⁷¹⁷ Bargstädt ba henne om å avslutte sitt politiske arbeide i partiets ungdomsorganisasjon, og ga henne deretter et oppdrag for organisasjonen.⁷¹⁸ Bakken forteller at hun deretter hadde et oppdrag i Berlin.⁷¹⁹ Det er derfor en mulighet for at den kvinnen Wollweber beskrev var Ingeborg Bakken.⁷²⁰

Virkingen av utenrikspolitiske krisen og utrenskinger

Grunnlaget for en sabotasjestopp kan også ha ligget i den utenrikspolitiske utviklingen i Europa. Hvor nært lå krigsutbruddet? Hva ble situasjonen for Wollwebers organisasjon hvis Skandinavia ble okkupert av Tyskland, og Sovjetunionen sto alene mot Hitler? Hele organisasjonen ville i en slik situasjon bli liggende bak de tyske linjer, presis slik man hadde forberedt seg på. Men hvor lett ville det bli å operere over grensene, som også var en forutsetning? Hvor realistisk var det alternativ at Norge og Sverige klarte å holde seg utenfor storkrigen, noe som også var vurdert?

Disse alternativene hadde vært diskutert om og om igjen på utallige møter mellom Wollweber, Hjelmen, Schaap og Lambert. Den virkeligheten som oppstod 1. september 1939, og 9. april 1940, vet vi kom overraskende. Det har vi Wollwebers egne ord for, som vi senere skal se. Samtidig vet vi idag at signalene på dette skiftet kom betydelig tidligere, og det er å vente at de må ha skapt en ny usikkerhet.

717 Kilden til opplysningene om Ingeborg Bakken er en kort selvbiografi som hun skrev til SUKPs internasjonale kontor ved et besøk i Moskva i 1946. Bakken var nyvalgt medlem i NKPs sentralkomite. Jeg regner hennes opplysninger for å være korrekte. Hennes beretning er oversatt fra russisk til engelsk av Lada Tsikhounova. «Autobiografi Ingeborg Bakken», desember 1946, Kominternarkivet 495-247-482.

718 «Jeg ble sent til skolen for fremmede språk i Oslo for å vokte (to watch) på en lærer», skrev Bakken i 1946. Kominternarkivet 495-247-482. Om dette oppdraget, se s. 374.

719 Og i London. Oppdraget i London skal jeg berøre senere. Kominternarkivet 495-247-482.

720 Bakken opplyser at hun hadde kontakt med Hjelmen og Wollweber. Kominternarkivet 495-247-482.

De første offentlige signalene til endring i sovjetisk utenrikspolitikk kom med fjerningen av utenriksminister Litvinov 15. april 1939. En så dreven politiker som Wollweber kan ikke unngått å registrere minister-skiftet, ei heller de tallrike pressekommentarene til skiftet. Mer uklart har det nok vært hva skiftet innebar. De ørkesløse sovjetiske forsøkene på å etablere en tremaktsallianse mot Tyskland foregikk for åpen scene, og ble ikke vurdert som realistiske på noe diplomatisk hold.

Perioden mellom München-avtalen 30. oktober 1938 og 15. mars 1939 var fra sovjetisk synspunkt en dyster utvikling. Tross alle de vakre forhåpninger og løfter fra München, gikk Wehrmacht uhindret inn i Böhmen og Mähren 15. mars. Dermed var staten Tsjekkoslovakia en saga blott. Sovjetunionen hadde tilbudt seg å iverksette sin del av den fransk-tsjekkkisk-sovjetiske støtteavtale, og hadde iverksatt visse mobiliseringstiltak i september 1938, men Frankrike hadde torpedert forsøket ved å støtte britenes press mot statsminister Benes. Realitetene var at Sovjetunionen var mer isolert enn noensinne. Chamberleins regjering var etter 15. mars fortsatt ikke villige til å innlede reelle forhandlinger med Sovjet, og utstyrte istedet de østeropeiske stater med ensidige garantier. Det kunne se ut som at britene under ingen omstendigheter ville inngå en kollektiv sikkerhetsavtale mot Hitler. Utsiktene til å bli et isolert krigsmål for Tyskland i relativ nær framtid må derfor ha vært tegnet med store og dystre bokstaver i Stalins gemakker i Kreml. Det var ingen grunn til å se lyst på situasjonen etter 15. mars. Det er grunn til å tro at Wollweber har delt denne vurderingen.

Et annet element som kan forklare aksjonsstoppen har med situasjonen i NKVDs ledelse i Moskva å gjøre. Jakov Serebrjanskij og hele hans stab var arrestert. Følgen av disse arrestasjoner måtte antakelig bli at Wollwebers organisasjon ble liggende uten ledelse. Spørsmålet er hvor lenge dette kan ha vart. Sudoplatov er temmelig uklar på når han faktisk overtok ledelsen av organisasjonen. Han kan forstås som at det skjedde umiddelbart, i april 1939 eller noe senere, men han er ikke i stand til å avklare dette etter sin hukommelse i dag. Han er sikker på det var han som var Wollwebers vertskap under Wollwebers besøk i Moskva i 1939, og at de sammen hadde diskusjoner med Merkulov. Opprinnelig mente han at han også hadde tatt seg av Wollweber ved dennes besøk i 1938, men han ble mindre sikker på dette da jeg reiste motforestillinger om dette kunne ha vært mulig.⁷²¹ Hvis vi antar at det faktisk var brudd i forbindelsene etter desember 1938, kunne det forklare at også pengeforsendelser uteble.

721 Intervju med Sudoplatov 26.5.94.

Videre er det mulig å forestille seg at Wollweber og hans sentrale folk kom under den samme mistanke som eventuelt hadde rettet seg mot staben i avdelingen for spesielle operasjoner.

Vekten av dette argument vil avhenge av hvor lang tid det tok før Sudoplatov overtok ansvaret. Vi må forutsette som ganske sikkert at det må ha vært en viss periode uten noen ansvarlig ledelse i Moskva. Spørsmålet er da hvor lenge den kan ha vart. Bare dokumentasjon fra arkivene kan avklare dette.

Et sammendrag av de forskjellige forklaringer på aksjonsstoppen i 1939 gir følgende bilde: Antakelig var de tekniske problemene som var oppstått i tilknytningen til nyutvikling av sprenglegemer, de organisatoriske problemene som var oppstått som følge av arrestasjonene i Danmark, Belgia og Nederland, og kanskje også pengeproblemer årsakene til at aksjonene stoppet opp tidlig i 1939. Derimot er det rimelig å søke forklaringen på at stoppen fikk en viss varighet, i endringen av de politiske forhold i Moskva. På kort sikt må utrenskingen av avdelingen for spesielle operasjoner i NKVD betydd at kontakten ble brutt. De utenrikspolitiske endringene kan så ha betydd at dette brudd ble av varig karakter. Først på høsten 1939 vet vi at situasjonen ble formelt avklart, da Wollweber selv hadde inngående diskusjoner med den nye ledelse av avdelingen for spesielle operasjoner.

Kapittel 9

Politiinfiltrasjon

Jeg takker dem hjertligst for de verdifulle opplysningene som De har gitt meg, og jeg vil senere meddele Dem det man kommer frem til her i denne saken.

Stockholms kriminalsjef Martin Lundqvist
til gestaposjef Heinrich Müller 2. mars 1939⁷²²

Lørdag 4. februar 1939 kom grovarbeider Gustaf Anton Ceder inn på politistasjonen i Luleå med tre metallrør, som han hevdet hørte til en «helvetesmaskin» som skulle brukes mot skip. Han fortalte at han hadde mer utstyr til den samme maskinen liggende, og fikk med seg en konstabel for å hente sakene. På politistasjonen kunne man senere konstatere at han hadde snakket sant: Vesken inneholdt dynamitt, verktøy og annet utstyr til å produsere sprengladninger. Statspoliskommissarie Olofsson været en sensasjon. Han ringte umiddelbart landsfogden i Norrbotten län, Aksel Danielsson, og spurte hva han skulle gjøre. Danielsson ba han ta Ceder under detaljerte forhør, men uten å foreta arrestasjon. Olofsson skulle ikke la noe slippe ut om saken.

Slik innledet Ceder sitt samarbeid med det svenske politiske politiet, som i løpet av kort tid skulle utvikle seg til infiltrasjon og angiveri med de største konsekvenser for organisasjonen.⁷²³

Ceders historie

Ceder fortalte at han hadde hørt til en hemmelig sabotasjeorganisasjon mot krig og fascisme helt siden 1936. Han fortalte hvordan han var blitt kontaktet av nordmannen «Nilsen», som var blitt presentert for han av

722 Fra Lundqvist til Müller 2.3.39, IC2c pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm.

723 Ceders første forklaringer og omstendighetene rundt hans første kontakt med politiet framgår av Olofssons politirapport av 14.2.39, IC2c, pärm 1, Säpos arkiv. Det følgende avsnitt baserer seg på denne rapporten.

lederen av SKPs partidistrikt Gotthild Ögren. «Den här mannen är här för att organisera illegalt arbete», hadde han sagt. «Nilsen» sa at formålet var på illegalt vis å bekjempe krig og fascisme. Ceder sa seg villig til å medvirke, men tok forbehold om dårlig helse og økonomi. Dette betydde ikke så mye, hadde «Nilsen» svart. I første omgang skulle han bare holde seg i ro. Så hadde «Nilsen» snakket mye om hvilke farer som ville oppstå hvis fascismen kom til makten, med forbud av kommunistpartiet og arbeiderorganisasjonene. Derfor var det nødvendig å forberede seg på en slik situasjon med å opprette en illegal organisasjon allerede nå. I første omgang ville Ceders oppdrag være å transportere brev, pakker og andre forsendelser om bord i skipene på Luleå havn.

For at Ceder ikke skulle trekke til seg oppmerksomhet, var det nødvendig at hans medlemskap i SKP opphørte. Videre, mente «Nilsen», var det nødvendig at han avsluttet alt arbeide for SKP, inklusive salg av kommunistisk litteratur om bord i malmskipene, som han hadde drevet en del med. Til slutt hadde de blitt enige om å stå i brevkontakt minst en gang i måneden. Ceder fikk en adresse i Narvik. Brevskrivningen skulle skje med usynlig skrift etter et bestemt chiffersystem.

Dagen etter fortsatte samtalen med «Nilsen». Ceder hadde fått trene seg med å kryptografere, og «Nilsen» var ganske godt fornøyd med resultatet. Ceder fikk også et stikkord, som skulle brukes for identifisering i forhold til andre medlemmer av organisasjonen. Før «Nilsen» reiste fikk han beskjed om å bruke dekknavnet «Ludvig».⁷²⁴

I januar 1937 ble Ceder innlagt på garnisonssykehuset i Boden, og han sendte et uchiffrert brev til narvikadressen om at det ikke hadde skjedd «noe særlig». Da han kom tilbake til Luleå i april hadde «Nilsen» vært der med en hilsen til han, som Ceder ikke besvarte.

Ceders historie var lang og detaljert. Han tegnet bildet av seg selv som en nokså ugjerne deltaker. Sykdom, mismot, og resignasjon sikret også av politisk art gjorde at hans deltakelse ble temmelig avmålt. I det minste er dette bildet han tegnet for politiet. Men presset på han var stort. Etter hvert ble det mange besøk, og «Nilsen» introduserte han for «Sven», som Ceder oppfattet var leder for organisasjonen i Sverige.⁷²⁵ I september 1937, mens Ceder igjen var på sykehus, hadde en veske med

724 Når det gjaldt Wollwebers system for dekknavn, skulle lokale medlemmer ha et navn som begynte på samme bokstav som første bokstav i det lokale stedsnavn. Ceder ble «Ludvig», senere «Laura», han skulle arbeide i Luleå.

725 «Sven» var Gustav Söder, som i 1937 flyttet tilbake til Sverige fra Norge. Söder hadde vært aktiv i sjømannsarbeidet helt tilbake til 20-tallet, og hadde vært nær kollega av Hjelmen i ISH-arbeidet.

sprengstoff blitt transportert om bord på den hollandske damperen «Westplein» i Luleå. Ved hjelp av et postkort med bilde av et passasjerskip, ble Ceder noe senere koplet sammen med en hollandsk matros fra samme skip, og spurt «om det gikk bra?» Han hadde svart positivt på dette.⁷²⁶ Senere hadde dynamitt ved flere anledninger passert Ceders hender på videre transport. Oftest var det «Sven» som hadde stått for dette.

Planer var også lagt for bruken av dynamitt i selve Luleå havn, i tilfelle krig. Meningen var at jernbanebroer, skip, og elektrisk utstyr på havneanlegget skulle sprenges. Også selve innseilingen til havneområdet, Tjuvholmsundet, var planlagt sprengt i tilfelle krig. Formålet skulle være å hindre fremmede makter å hente ut malm fra malmgruvene. En gang på våren 1938, etter at isen var gått og skipsfarten åpnet, kom «Sven» til Ceder for å lære han opp i konstruksjonen og utplasseringen av sprengladninger om bord i skip. Han hadde med seg det nødvendige verktøy og utstyr, men Ceder hadde aldri forstått hvor det kom fra. Ennå hadde ikke Ceder forstått at skip skulle sprenges allerede i fredstid. Men da «Sven» kom tilbake til Ceder to uker senere forsto han det. Han fikk bestemt ordre av «Sven» om å plassere den ladningen de hadde satt sammen om bord i en av de tyske eller polske malmskipene på havnen. Når oppdraget var utført, skulle Ceder underrette «Sven» via en adresse i Göteborg.

Ceder fant oppdraget motbydelig og meningsløst, men sa likevel at han skulle utføre det. Det hadde han imidlertid ikke til hensikt å gjøre. Midt på sommeren kom «Sven» tilbake, og ga beskjed om at Ceder måtte avvente nærmere ordre før han plasserte ut bomben. Bakgrunnen var at et tysk skip var sprengt etter avgang fra Oslo.⁷²⁷ Kort tid senere vendte «Sven» tilbake og ga beskjed om at all videre korrespondanse med ledelsen måtte skje til Oslo, ledelsen hadde nemlig flyttet dit fra København. Årsaken var at noen hadde «pratet för mycket». Ceder spurte om dette hadde noe med de spanske trålerne å gjøre. Til det svarte «Sven» at de hadde plassert ladningene «så djävla dårligt».

Ceder fortalte villig om alle kontakter og personer han hadde hatt kontakt med. blant annet en «Sten» i Kiruna, om aktiviteter i Torenådalen og Porjus. Om en rekke adresser og personer ikke bare i Nordsverige, men også i Göteborg, Stockholm og Oslo. Han kunne identifisere «Sven» som «Gustaf Söder», da han fikk tenkt seg om. Over 200 kilo dynamitt var etter hvert blitt transportert over til Narvik. Utpå høsten 1938 hadde

726 Men det gjorde det ikke. Det var ved denne anledning at Hoonard var blitt tatt i toll i Rotterdam, med dynamitten i en sekk.

727 «Claus Böge»

«Nilsen» presentert han for en «Frans» fra Narvik, som skulle overta ledelsen av virksomheten i Nord-Norge og Nord-Sverige. Ceder skulle korrespondere med «Frans» over en adresse i Narvik.⁷²⁸ Han fikk også oppgitt en besøksadresse i Narvik, som Ceder på høsten 1938 benyttet seg av da han reiste til byen for å kontakte «Frans». Til politiet hevdet Ceder at formålet med reisen var å komme seg ut av arbeidet, men mistanken ligger om at formålet var å forsøke å identifisere «Frans» nærmere. «Nilsen» hadde også levert sin egen adresse. Den var «Osval Jensen, Brinkens gate 2B, Oppg. 3, I H, Oslo. «Nilsen» hadde understreket at nå måtte noe skje snart i Luleå.

Jakten på «Nilsen»

Etter Ceders forklaring 4. februar 1939 fikk landsfoged Axel Danielsson en inngående innføring i saken på politikontoret i Luleå. Vi må regne med at han i utgangspunktet må ha vært skeptisk overfor Ceders fantastiske historie. Ukjent var han selvsagt ikke med at Nord-Sverige hadde storpolitisk betydning. Men han kjente neppe til det som allerede hadde skjedd i Wollweber-saken, verken ettersøkingen etter Georg Carlsson, eller de høyt graderte brevene som hadde sirkulert mellom 6te:roteln, Sicherheitshauptamt i Berlin og Afdeling C ved politiet i København. For ham må det ha vært en dramatisk ny verden som åpnet seg. Hva dreide denne saken seg om i det hele tatt? Noe måtte det jo være i den, på grunn av Ceders omfattende og detaljerte forklaringer. Det var i det minste åpenbart at hans første instruks til Olofsson om ikke å arrestere Ceder hadde vært riktig. Nå kunne man få mer ut av han.

Etter samtalen hadde Danielsson enda flere spørsmål i hodet:⁷²⁹ «Sven» hadde fortalt Ceder at han hadde vært i Porjus med dynamitt, og organisert så mange som trengtes til å sprengte dammen til kraftverket. Når og hvorfor skal dammen ødelegges? Hva er meningen med den hemmelige organisasjonen? Dens mål og middel? «Är den kommunistisk?» noterte han. Kan det finnes noen hemmelig måte som medlemmene av organisasjonen kan varsle hverandre på, i tilfelle oppdagelse? Hvorfor har Ceder nå oppgitt tanken på å fortsette det hemmelige arbeidet? Hvordan er alt dette finansiert?

Noen av svarene lå i Stockholm, noen lå kanskje i Narvik, noen lå

728 Den husket Ceder i forhøret. Det var «Peder Wilhelmsen, Flöttman Stasjonen, Narvik».

729 Han skrev dem også ned i et «PM», som han 7.2.38 sendte til Vilhelm Magnusson i 6te:roteln i Stockholm. IC2c, pärm 2, Säpos arkiv.

i Oslo. For 6te:roteln lå de akkurat nå først og fremst i Luleå. 7. februar satte Vilhelm Magnusson seg på toget til Luleå, for å bli førstehånds orientert av Olofsson og Danielsson. Han nyttet også høvet til å få et inntrykk av stedet. Hvor lett ville det være å holde en slik sak hemmelig lenge nok til å avsløre de impliserte? Hvor mange ganger kunne Ceder gå til politistasjonen før det ble oppdaget? For å beskytte Ceder ble man enige om at han fortrinsvis skulle unngå politistasjonen, og istedet komme hjem til Olofsson privat, etter mørkets frambrudd. Av et notat som Magnusson satte opp etter reisen, framgår at man for alle tilfelles skyld lagde en dekkhistorie.⁷³⁰ Den gikk ut på at politiet tok opp forhør i anledning av hans fattigunderstøttelse «vilket [...] kommer att dragas ut på längdan». Videre mistenkte man kvinnene på telefonsentralen til å stå nær kommunistene, og derfor skulle 6:te roteln bruke navnet «Karlsson» når man ringte med politiet i Luleå. Magnusson ønsket å bli løpende orientert om utviklingen. Danielsson og Olofsson skulle bli fullt oppdatert. Magnusson lovet å sende oppover avskrifter av alle viktige dokumenter i saken.

Dette ønske etterkom Magnusson umiddelbart etter at han var tilbake i Stockholm. I tillegg satte han 11. februar opp et notat med gjennomgang av de tolv tilfellene av skipssabotasje som man visste om.⁷³¹ Nå var det virkelig kommet fart i saken. Helt nye problemstillinger kunne føyes til Carlsson-mysteriet. Hvem var nå denne «Frans» i Narvik? Hvem var «Nilsen», og hvem var «Osval Jensen, Brinkensgate 2 B» i Oslo? Hvem var den ukjente hollandske matrosen som smuglet dynamitt? Hvem skjulte seg bak de adressene Ceder hadde brukt på brev til Göteborg og København? Var den mystiske sabotøren fra Batory og den ukjente hollandske matrosen på «Westplein» identisk med den Richard Krebs som Bjerring hadde brakt på bane?⁷³² Her var mer enn nok å ta fatt på. Danielsson hadde ringt til politimester Ulfsby i Narvik. Men Ulfsby var helt ukjent med saken. «Westplein» var ikke i Narvik, men var ventet til Narvik om noen dager.

13. februar skrev Magnusson to brev til politiet i Oslo.⁷³³ Det ene var holdt i en offisiell tone, og var stilet til sjefen for kriminalpolitiet. Det var også undertegnet på topp hold, av polisintendent Martin Lundqvist,

730 Notatet ligger i IC2c, pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm.

731 Dokumentene ble oversendt Danielsson 11.2.39. IC2c, pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm.

732 Batory-sabotøren ble også kalt «mannen fra Randstatene»/»Gustav»/»Conrad». Virkeligheten kom til å skuffe Bjerring. «Batory»-sabotøren ble aldri identifisert.

733 «Til Chefen for kriminalpolisen i Oslo», 13.2.39, pärm 2, IC2c, Säpos arkiv, Stockholm.

for å understreke sakens prioritet. Vedlagt var en kopi av Ceders første forklaring. I brevet viste man til vedlegget, og gikk gjennom innholdet av den vesken Ceder hadde oppbevart. Lagt ved var også kopier av det fotografiet som Ceder hadde brukt for å komme i kontakt med matrosen på «Westplein». På baksiden var skrevet matrosens navn med utydelig skrift. Det kunne tydes som «W. v. Wreeszogh». Det ble også presisert at Ceder ikke var arrestert, og at saken ikke var kjent utenfor politiledelsen.

På bakgrunn av opplysningene anmodet det svenske politiet om en diskret undersøkelse om «Nilsen» og Osval Jensen, og anmodet om at politimesteren i Narvik ble fullt orientert.

Det andre brevet til Oslo undertegnet Magnusson selv, og han stilet det direkte til «broder» Ivar Hagen. Han ønsket å orientere underhånden om noen detaljer i saken utover det som var nevnt i brevet til kriminalpolitijefen. Ceder var en person med brokete fortid, han var tidligere straffet, han var syk, og han mottok fattigunderstøttelse fra kommunen. Antakelig snakket han sant, og grunnen var at han hadde samvittighetskvaler for det han hadde vært med på. Opplysningen om den hollandske matrosen og dynamittsmuglingen var verifisert. Magnusson visste nok her at han tok vel hardt i. Det man hadde fått verifisert var at kapteinen på «Westplein» hadde meldt til havnemyndighetene i Luleå at politiet i Rotterdam hadde oppdaget et tilfelle av dynamittsmugling i 1937. Så i dette tilfellet kunne man bekrefte de ytre data.

Når det gjaldt «Westplein», så var skipet ventet til Narvik. For å finne ut hvem den hollandske matrosen var, måtte Ulfsby først bli skikkelig orientert om hele saken, og ikke minst om behovet for diskresjon, så han ikke trampet i salaten.

Ceder hadde også oppgitt at han på sommeren 1938 hadde fått ordre om ikke å foreta noen sabotasje fordi et skip fra Oslo hadde gått under, som følge av sabotasje. Magnusson var overbevist om at det måtte være «Claus Böge» det var snakk om her. Ceder hadde også nevnt at ledelsen av organisasjonen ble flyttet til Oslo etter attentatene i Fredrikshavn. Det var håp om at han ville fortelle mer om dette i de videre forhør. Ellers hadde Ceder ødelagt alle brev han hadde hatt, unntatt ett: et brev fra «Frans» i Narvik. En kopi vil bli oversendt så man kanskje kunne identifisere «Frans».

Grunnen til at Ceder ikke var arrestert, avsluttet Magnusson, var ønsket om diskrete undersøkelser på de forskjellige stedene uten at dette ble oppdaget. Han håpet at det norske politiet fulgte opp dette med de mulighetene man hadde, med «övervakning av korrespondens m.m.». Avhørene av Ceder skulle fortsette, og etterforskningen var selvsagt ikke

slutt. Men forholdene for politiet i Luleå var vanskelige, og det var ikke lett å holde saken hemmelig på et så lite sted. «Därest Du under utredningens gång ville lämna något meddelande hit, vore jag tacksam.»⁷³⁴

De nærmeste dager ble hektiske for politiet i Stockholm. I Oslo ser det imidlertid ikke ut til at Hagen har overanstrengt seg. Magnusson fikk så mange telefoner om saken at han begynte å føre telefonreferater.⁷³⁵ 15. februar ringte Bjerring og måtte beklage at han ikke fant ut av den antydning til adresse som Ceder hadde brukt til København. Ellers visste han ikke hvem «Frans» eller «Nilsen» var. Han ønsket å komme til Sverige.

Dagen etter ringte Hagen. Han visste heller ikke hvem «Nilsen» var. Men han hadde vært i kontakt med Ulfsby i Narvik, og var orientert om at Danielsson allerede hadde vært der. Ulfsby hadde lovet å forhøre kapteinen på «Westplein» og å skaffe en liste over besetningen. Hagen ønsket som Bjerring å få bedre kontakt med Sverige, men istedet for å reise dit hver for seg, foreslo han en felles konferanse for «alle». 18. februar ringte Hagen igjen. Nå ville han vite om Ceder hadde oppgitt noen datoer for «Svenns»/ Gustaf Söders besøk i Oslo.

Det var ikke vanskelig for Hagen å bringe på det rene at Osval Jensen var bror av Yngvar Jensen, en kjent sjømannsaktivist som var blant de kommunistene politiet holdt under oppsyn. Om man hadde registrert at Jensen hadde en hybelbeboer ved navn Martin Rasmussen Hjelman vet vi ikke. Men Hagen trengte ikke engang å spasere den korte veien ut til Gamlebyen for å bringe det på det rene. 20. februar kunne han meddele den fatale identifiseringen i brev til statspolisintendent Georg Thulin.⁷³⁶ Hjelman hadde meldt midlertidig flytting til Sverige 26. januar 1936, sommeren 1937 hadde han fått hyre på DS «Oxelösund», 10. januar 1938

734 Lignende brev gikk samme dato til Bjerring i København og Westlin i Göteborg. Til Bjerring føyde Magnusson til et spørsmål:» Ceder har vid olika tillfällen hört talas om «chefen, som blir förbannad.» Det synes vara troligt, att han härmed avser Wollweber eller hvad mener du?» Forøvrig sendt han også med et fotografi av Richard Krebs, som han synes liknet på den ukjente hollandske matrosen på Ceders bilde. Krebs navn hadde dukket opp igjen i Bjerrings utredning av Batory-saken, på tross av at han forlengst var kjent i sjømannskretser som Gestapo-agent. Krebs var ankommet USA på våren 1938, og en advarsel mot han var offentliggjort i den skandinaviske sjømannsavisen i USA. Se artikkel av Arthur Samsing i Richard Jensens *Frem i lyset. Jan Valtin, Gestapo agent nr. 51* s. 61–64. Afdeling C og 6:te roteln var altså ikke særlig godt orientert fra åpne kilder, og Heydrich hadde ikke omtalt sin nye agent i de mange skriv til København og Stockholm.

735 Som ble lagt i saken. IC2c, pärm 2.

736 IC2c, pärm 2

hadde han meldt seg på Oslo Arbeidskontor. 11.1.38 fikk han pass for utenriksfart. På passkontoret hadde han oppgitt følgende adresse: Yngvar Charles Marentius Jensen, Ljabroveien 6, I. Hagen hadde neppe rukket å få disse opplysningene om Hjelmen så fort hvis han hadde gått den offisielle vei. Men som vi skal se, så hadde politiet i flere år samlet opplysninger om Hjelmen. Hagen kunne bare gå rett til arkivet. Passkontoret var i tillegg et obligatorisk sted å søke om ferske opplysninger om sjømenn. Det var til gjengjeld i samme bygning som Hagens kontor.

Helt sikker på identifiseringen var Hagen ikke. For sikkerhets skyld sendte han med bilder av seks andre tenkelige kandidater. Nå var det opp til Ceder.

Den svenske henstilling om å innføre utvidet telefon- og telegrafkontroll var mer problematisk for Hagen. Bortsett fra Hjelmen hadde han ingen klare navn. Og Hjelmen visste han ikke hvor var. Etter å ha diskutert saken med Welhaven, ble enden på det hele at Welhaven i midten av april tok opp saken med justisminister Terje Wold. En uke senere sendte han ut et rundskriv til politimestrene om at overvåkingstjenesten nå «på begjæring kan få avlytte oppgitte personers telefonsamtaler, og få se telegrafkorrespondanse». I rundskrivet ba han om opplysninger om hvilke telefonsentraler og telegrafstasjoner rundt i landet som var mest aktuelle å foreta slik avlytting fra.⁷³⁷

Tysk-svenske sikkerhetsforbindelser blir tettere

Ceders avsløringer førte en ny dimensjon inn i Wollweber-saken for svensk politi. Da saken startet i juli 1938 hadde den først dreid seg om etterlysning av den svenske statsborger Georg Carlsson for dansk politi i «Batory-saken». Det var en tradisjonell kriminalsak, uten store implikasjoner av diplomatisk art. Så kom «Feronia-saken» noen uker senere, som var ett hakk alvorligere. 6te:roteln hadde sendt navnelister over svenske havnarbeidere til Gestapo. Saken var full av uklarheter likevel, og politiet hadde ingen forutsetninger for å forutse omfanget av den. I slutten av februar 1939 ble et helt nytt perspektiv brettet ut. Nå var det klart at en lang rekke svenske, norske og danske, sannsynligvis også finske statsborgere var innblandet.

Det internasjonale klima hadde også endret seg. Den tyske agitasjonen mot rest-Tsjekkoslovakia var under voldsom opptrapping. I Bratislava var den tyske infiltrasjon under full utfoldelse, delvis under direkte ledelse fra Heydrichs Sicherheitshauptamt. I det diplomatiske korps i

737 Rundskriv fra Welhaven til politimestrene 20.4.39. Bilag 54 til Nytrøens «Fremstilling [...]», Riksarkivet, Oslo.

Berlin ble signalene registrert med en blanding av voldsom skuffelse og frykt. München-systemet, i seg selv en imøtekommenelse av de tyske krav overfor Tsjekkoslovakia, var i ferd med å bli avskaffet av det samme Tyskland. Diplomaterne skrev hjem om økende krigsfare.

I denne dramatiske diplomatiske situasjon var det å vente at det intime politisamarbeidet mellom de nordiske stater og Tyskland ble dempet ned, i det minste i påvente av en avklaring av den tsjekkoslovakiske krisen.

Det faller utenfor denne avhandling å gå nærmere inn på utviklingen i det generelle forholdet mellom Tyskland og Sverige i mellomkrigstida. Sverige var i en helt annen situasjon enn Norge. Her er det nok å peke på de sterke økonomiske bånd som den omfattende svenske eksport av malm og industrivarer hadde skapt. Tyskland – som det internasjonale bolverk mot kommunismen – var en viktig faktor, særlig for svenske militære som hadde engasjert seg sterkt på de hvites side under borgerkrigen i Finland i 1918. Høsten 1938 startet hemmelige forhandlinger mellom Sovjetunionen og Finland om sovjetiske grensekrav⁷³⁸, samtidig som det på svensk hold ble planlagt befestning av Åland. Begge forhold signaliserte en skjerpning av situasjonen i Østersjøen, og begge måtte stimulere den anti-kommunistiske aktivismen i Sverige, og motivere for tettere samarbeid med Tyskland.

Dette kom til uttrykk i to etterretningssaker rundt årskiftet 1938–39, som berører emnet for denne avhandling. Ingen av dem har vært drøftet i tilgjengelig svensk forsling om dette emnet.⁷³⁹

20. november 1938 ble den tyske spionen Horst von Pflugk-Harttung arrestert i Danmark. Han hadde ledet en militær etterretningsgruppe med hovedoppgave å rapporterte om skipsfarten gjennom de danske sundene. Grappa rapporterte også om næringslivsforhold, og om politiske forhold, særlig rettet mot kommunistvirksomhet.⁷⁴⁰ Ved krigsutbrudd mellom Tyskland og Sovjetunionen ville Østersjøen bli hovedskueplass for

738 Se V. Tanner: *The Winter War* (1957) s. 3–16 og J. Nevakivi: *The Appeal that was never made* (1976) s. 7 og s. 186 (note 16).

739 Wilhelm Carlgren i *Svensk underrättelsetjänst 1939–1945* (1985), Hakon Leche i «Huvuddragen av de militära insatserna på säkerhetstjenestens område», *Sveriges militära beredskap 1939–45* (1982), eller Claus-R Böhme i «Svensk polis och Gestapo», *I orkanens öga* (1992). Ingen av disse arbeider har heller behandlet Wollweber-saken, på tross av at Sandlerkommissionen hevdet at den «spilade jämväl en dominerande roll i den förbindelse, som Säkerhetstjänsten under krigsåren upprätthöll med den tyska polisen», kfr. SOU 1946:93, «Betänkande [...]» II, s. 55.

740 En av Pflugk-Harttungs kontakter var emigranten Kurt Wurbs, som også var bindeledd til Abwehrstelle Kiel. Wurbs brukte agentnavnet «Kurt Paul». Skriv fra

oppgjøret mellom den tyske og den sovjetiske flåten, og nettopp sundene – særlig Öresund – gjorde det mulig å kartlegge alle bevegelser mellom de sovjetiske flåtestyrkene i Barentshavet, Svartehavet og Østersjøen. Pflugk-Harttungs etterretningsvirksomhet angikk altså i høyeste grad norske, svenske og finske sikkerhetsinteresser.⁷⁴¹

Det danske politiet fant et omfattende materiale ved arrestasjonen, blant annet notatbøker og lister over et vidt forgrenet kontaktnett i Sverige.⁷⁴² Det danske politi betraktet saken som en ren politisak, og overleverte avskrifter av materialet til svensk politi.⁷⁴³ I forhør opplyste Pflugk-Harttung at han hadde et liknende nett i Norge. Disse opplysningene dannet grunnlaget for en henvendelse fra Kommanderende General til distriktskommandoene 15. juni, og i det minste en av dem tok saken opp med det lokale politiet for å få skjerpet overvåkingen mot tyske spioner.⁷⁴⁴ I Norge ble ingen av hans kontakter identifisert. Noen av de svenske kontaktene var antakelig bare påtenkte, men i det minste fire av dem var åpenbart aktive kontakter, med tilgang på informasjon om kommunist-spørsmål, fremmedkontroll og krigsindustri. En av disse fire var lett identifiserbar. Det var Robert Paulson, innehaver av et tilsynelatende privat

AA Pol. I M711 g, 23.2.39 til OKW Abt.A.IV, med påskrift fra Stapo Kiel. RSHA Abt. IV, St.3/212, Bundesarchiv Potsdam.

- 741 Pflugk-Harttung var en gammel kjenning av svensk politi og svensk militærvesen. Han ble utvist fra Sverige i 1932, da det ble avslørt at han hadde bistått svenske militære med illegal våpensmugling i den såkalte Munck-affæren. Generalstabs-sjef Munck ble avsatt etter å ha konspirert mot forfatningen. Fra Sverige reiste han til Norge. Imidlertid ble hans opphold i Norge kjent, og hans beryktede bakgrunn som bl.a. deltaker i mordene på Karl Liebknecht og Rosa Luxembourg i 1918, skapte en politisk storm. Resultatet ble at regjeringen Kolstad ble tvunget til å utvise ham. Pflugk-Harttung etablerte deretter sin etterretningsgruppe i Danmark. Se A. Lindboe: *Fra de urolige tredveårene* (1965) s. 118–119 og S. Hartmann: *Fører uten folk* (rev. utg. 1970) s. 90–97 og 160.
- 742 Generalstabens utenriksavdeling utarbeidet en oversikt over organisasjonen, til bruk for overvåkingspersonell. 8.6.39 sendte Ivar Hagen denne orientering også ut politimestrene. Bilag 57 til «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 1940», av Kaleb Nytrøen. Riksarkivet, Oslo.
- 743 Et notat om saken ligger i Sandlerkommissionens arkiv, datert 3.3.45. Vol F 1:2, Riksarkivet, Stockholm. De følgende informasjonen er hentet fra dette dokument.
- 744 Fra 5. divisjon W. Steffens til politimesteren i Bergen, udat. J.nr. 414/39H: «I samme forbindelse er opplyst at Pflugk-Harttung også hadde planer om å organisere en fiskerflåte som skulle ha til egentlig oppgave å sende lignende meldinger. Tyske trålere og andre fartøyer på den norske kyst kan tenkes å ha lignende oppdrag. Det bør holdes særlig opsikt med utlendinger som bor slik til at de har lett adgang til å se utover sjøen [...]». Bilag 144 til Nytrøens «Fremstilling [...]», Riksarkivet, Oslo.

detektivbyrå⁷⁴⁵, politiansatt, spesialist på kommunist saker. De tre øvrige lyktes det ikke å identifisere.

Martin Lundqvist, sjefen for 6te:roteln, må ha gjort store øyne da han fikk dette materialet på bordet. Robert Paulson var ingen hvem som helst for det politiske politiet. Han var ansvarlig for utlendingssaker under Socialstyrelsen, hadde flere år på baken i politiet, og var kjent for sin bakgrunn i den militære etterretningstjeneste.⁷⁴⁶ Stilt overfor dette udiskutable bevis på en eller annen form for tilknytning til tysk militær etterretning, var det å vente at det ble tatt affære overfor Paulson. Det skjedde imidlertid ikke. Istedet ble saken dysset ned. Paulson avanserte til byråinspektør, og kom senere til å spille en nøkkelrolle i svensk håndtering av flyktningsaker, og spesielt i håndteringen av norsk grensetrafikk under verdenskrigen. Først i 1945 ble hans etterretningsarbeide for tyskerne – som fortsatte under hele krigen – påtalt, med avsettelse og dom som følge. Det er rimelig å anta at det var nettopp Paulsons tilknytning til det militære etterretningsvesen som reddet han ved årsskiftet 1938–39.

Hvordan saken ble håndtert mellom 6te:roteln og det militære etterretningsvesen vet vi ikke. Vi vet imidlertid at avsløringen kom på et lite gunstig tidspunkt. På dette tidspunkt hadde nemlig den militære ledelse innledet et uoffisielt etterretningssamarbeid med den tyske militære etterretningstjeneste. Bakgrunnen var følgende: En geskjeftig svensk student hadde i siste halvdel av 30-tallet oppholdt seg lengre tid i Tyskland. Han arbeidet med en doktoravhandling. Hans navn var Uno Erik Wilhelm Willers. I slutten av 1936 eller i begynnelsen av 1937, ble han kontaktet av en tysk akademiker, som innviet han i et følsomt problem. Han fortalte at Tyskland hadde mange agenter i Polen, men at det ikke var mulig å sende etterretningsmaterialet direkte til Tyskland. Det var imidlertid mulig å sende det via Sverige. Spørsmålet var nå om Willers kunne formidle en henvendelse til den svenske militære ledelse, om et arrangement som begge land kunne tjene på. Willers satte seg i forbindelse med forsvarsstaben, som ba han akseptere forslaget.⁷⁴⁷ Det aktuelle etterretningsma-

745 «[...] nur offiziell Privat»

746 Paulson fikk disse stillingene etter anbefaling av den militære etterretnings-tjenesten, som han fortsatt arbeidet for. Se Klaus-R Böhme: *Svensk polis och Gestapo* s. 67, *I orkanens öga* (1992). Paulson hadde deltatt i borgerkrigen i Finland som frivillig på de hvites side.

747 Ettersom forsvarsstaben ble etablert først 1.7.37, er det rimelig å anta at det var generalstabens utenriksavdeling som ble kontaktet av Willers ved årssiftet 1936/37. Det var etterretningskontoret ved denne avdeling som sto for den militære utenriksetterretning før opprettelsen av forsvarsstaben.

terialet ble først gransket i Stockholm, og så sendt videre til Berlin. Hvis arrangementet hadde blitt avslørt av den polske kontrapionasje, som var alment anerkjent som dyktig, ville det ta seg ut som en vennligsinnet, nøytral stats spionasje. Men det var altså Wehrmachts Abwehr som var endestasjonen, som den svenske militærledelse på denne måten opptrådte som klient for. Militærledelsen ble på sin side kostnadsfritt stadig oppdatert av Abwehr om polske militære forhold.⁷⁴⁸

I den offisielle svenske etterretningshistorien er denne kontakten omtalt i svært almenne ordelag.⁷⁴⁹ Sjefen for generalstabens utenriksavdeling, Helge Jung, etablerte høsten 1936 kontakt med Abwehr. Denne kontakt gjaldt bare «forholdene i øst, først og fremst de baltiske statene og deres strategiske situasjon.» Kontakten ble opprettholdt i største hemmelighet. Våren 1937 var Adlercreutz, Jungs etterfølger, på ny i Berlin, og hadde personlige samtaler med sjefen for Abwehr, admiral Canaris. Hensikten med besøket var et arrangement med en svensk offiser som skulle studere militær sikkerhetstjeneste i Tyskland. Ifølge Adlercreutz ga Canaris i Adlercreutz påhør ordre om at all tysk agentvirksomhet i Sverige skulle opphøre. Dette skuespillet gjorde inntrykk. Den naive Adlercreutz, som mente at tysk agentvirksomhet i Sverige dermed opphørte «for lang tid framover»⁷⁵⁰, trodde at det avtalte samarbeidet mellom Abwehr og försvarsstaben skulle beskytte Sverige mot videre hemmelig agentinfiltrasjon. Det var selvsagt ikke tilfelle, som Pflugk-Hartung saken viste. For Adlercreutz var denne tilsynelatende gevinst selvsagt av betydning presisjemessig. Hvordan opplysningene om Robert Paulson ble håndtert av försvarsstaben i 1938–39 vet vi ikke, men det er rimelig å se utkommet av den i dette lys.

Ved årsskiftet 1938–39 sto vi altså overfor en situasjon da Sverige i sikkerhets-, etterretnings- og overvåkingsaker var på vei inn i et tettere samarbeid med Tyskland. Det rent sivile, politimessige samarbeidet som er beskrevet, korresponderer med en liknende utviklingen på det militære området. Politisamarbeidet som ble etablert gjennom Wollweber-saken,

748 Fst, C-byrå, H, Diverse, Vol 1: Fra forhør i C-byrå saken, 2.2.48: Uno Erik Wilhelm Willers, fil.dr., 1911, Grevgatan 67, Stockholm. Krigsarkivet, Stockholm. Arrangementet var så vellykket, at Willers i 1941 ble innkalt til å gjøre tjeneste i det nystartede «C-byrå», Försvarsstabens hemmelige etterretnings-tjeneste for grenseområdene. «C-byrå» fikk ved stiftelsen høsten 1940 navnet Gränsbyrå («G-byrå»), i 1941 omdøpt til Centralbyrå.

749 Wilhelm M. Carlgren: *Svensk underrättelsestjänst 1939–45*, utgitt av Försvarsdepartementet, s. 15.

750 Sitatene i dette avsnitt er fra Carlgren, s. 15.

var i tråd med militære interesser, og tendensen var at forholdet var i ferd med å bli tettere.⁷⁵¹

Men med Ceders første opplysninger i Wollweber-affæren fikk dette samarbeidet en ny dimensjon. Saken handlet ikke lengre bare om Moskva og tyske emigranter. Nå ble et stort galleri av svenske statsborgere, og statsborgere av andre nordiske land rullet opp. Hvilke konsekvenser kunne det få også å utlevere opplysninger om disse til Gestapo? Hadde man ingen forestillinger om hvilke personlige følger dette kunne få for de impliserte hvis Sverige og de andre nordiske land ble trukket inn i en krig med Tyskland?

Politikonferansen i Stockholm 16. mars 1939

I de siste dagene av februar 1939 var kommissarie Sven Vilhelm Magnusson travelt opptatt med å sjekke Ceders «løse tråder». Det tekniske utstyret ble gransket inngående, og sjekket med tanke på hvem som hadde produsert det, og hvor det var forhandlet. I Göteborg fant man fram til Gustav Söders husvert, og personkretsen rundt denne. Man oppdaget at Söder hadde gjort en tabbe. Han hadde uteblitt fra verneplikstjeneste. Dermed fikk man et påskudd til å ettersøke han.⁷⁵² 21. februar tok Magnusson seg tid til å systematisere en navneliste over alle personnavn som var kommet fram hittil, tilsammen 19 stykker, og ba om en utskrift av alle opplysninger man hadde om dem i 6te:rotelns register. Utskriften fikk han samme dag, og den inneholdt opplysninger om 16 personer. Her var kreti og pleti tatt med. Politiske verv, oppføring på valglistor, nevnt i artikler i kommunistpressen, julehilsener i samme⁷⁵³, utenlandsreiser, frivillige verv⁷⁵⁴, skolegang⁷⁵⁵, men også mer obskure ting.⁷⁵⁶ Lite av dette var til

751 Dette forhindret selvsagt ikke at man samtidig arbeidet for å avsløre illegal tysk spionasje i Sverige.

752 Notat av Magnusson, 20.2.39, IC2c, pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm.

753 Det eneste man hadde på Gustav Söder var at han hadde sendt en julehilsen til *Arbetartidningen* i 1936.

754 Gustav Alfred Anderson i Kiruna var registrert fordi han hadde vært ført opp som kommunistenes kandidat til kirkefullmektig i Kiruna-Jukkasjärvi.

755 Gotthild Ögren, som hadde introdusert Hjelman for Ceder, var registrert som kommunist i Gällivare i 1932. Han var oppført på kommunistenes valgliste i Malmberget i 1934, som organisator av spaniafrivillige i 1937 og som innvalgt medlem av kommunistenes distriktsstyre i 1938. 6:e roteln hadde også fått med seg at han også hadde meldt seg på kurs ved Björknäs Folkhögskola i 1937.

756 Om Robert Samuelson i Luleå, som Ceder hadde gått til for å få dekket sine øko-

nytte, bortsett fra opplysninger om adresser. Opplysningene gir liten tvil om at 6te:roteln hadde et meget omfattende register, som var ført på rent politisk grunnlag.

Mer nyttig var en telefon fra Bjerring 23. februar. Han hadde lokalisert Ceders postadresse i København. Det viste seg å være hos Alberti Hansens søster. Han kunne også oppgi tre datoer for Gustav Söders besøk i byen. Endelig gjentok han ønsket om at man nå måtte komme sammen for å diskutere nærmere, men Magnusson mente at man måtte vente til flere opplysninger forelå.

I Luleå hadde Axel Danielsson hatt et nytt møte med Ceder, som hadde fått se et utvalg av fotografier over Narviks ivrigste kommunister. Danielsson hadde fått bildene av Ulfsby. Umiddelbart hadde Ceder kjent igjen Barly Pettersen som «Frans». Bildet av Hjelmen, som Magnusson hadde sendt til Danielsson, mente Ceder lignet på «Nilsen», men helt sikker var han ikke.⁷⁵⁷ Det fantes imidlertid en annen måte å få dette brakt på det rene. Ceder hadde opplyst at «Frans» og «Nilsen» hadde besøkt han siste gang i midten av august 1938. Da hadde «Nilsen» bodd på Standard Hotell i Luleå. Danielsson fant ut at to nordmenn hadde skrevet seg inn i hotellregisteret 22. august 1938. 4. mars skrev han til Ulfsby og spurte om han kjente til noen av dem.⁷⁵⁸ Enkel kriminalteknikk gjorde resten. Ulfsby fikk gjennomgått registreringskortene på Hotel Nobel i Narvik, hvor man ganske riktig fant at Martin Hjelmen hadde ført seg inn 29. mai 1938. Kortet ble sendt til Danielsson, som etter en sammenlikning med kortet fra Hotell Standard lett kunne fastslå at skriften var lik. For sikkerhets skyld ba han om en skrifteknisk bekreftelse.⁷⁵⁹ En slik forelå noen dager senere, og bekreftet Danielssons konklusjon.⁷⁶⁰

Helt sikker på Ceder var ikke Danielsson.⁷⁶¹ I de siste dagene av februar kom han to ganger hjem til Olfosson om kvelden. Men han hadde ikke noe nytt å si. Danielsson var bekymret: «Få se hur det kan bli i kväll?» Dagen etter ringte Hagen igjen til Magnusson.⁷⁶² Han lurte på hva Ceder hadde sagt. Han kunne også fortelle at «Westplein» lot vente på seg, og forslo at man i påvente av anløpet skrev direkte til politiet i Rot-

nomiske utlegg, hadde man blant annet fått med seg at han skulle ha vært kommunistisk våpenoppkjøper på 1920-tallet.

757 Danielsson til G. Thulin, 28.2.39, IC2c, pärm 2.

758 IC2c, pärm 2

759 Til Thulin fra Danielsson, 11.3.39, IC2c, pärm 2.

760 Fra Statens Centralbyrå för Fingeravtryck, 28.3.39. IC2c, pärm 2.

761 Til Thulin, 6.3.39, IC2c, pärm 2.

762 Notat av samtalen av Magnusson 7.3.39, IC2c, pärm 2.

terdam. Videre ville Hagen vite om det ble noe av en sammenkomst. «Jag sade att vi sedan ev. träffas här alla.»

Det var nå gått vel en måned siden Gestapos siste henvendelse om «Karpfanger», som Magnusson hadde sendt videre til politiet i Sprängviken. Et svar måtte lages, sett på bakgrunn av det betydelige press Gestapo utøvet. Ceder-saken var en måned gammel. Det ville være direkte pinlig om Berlin fikk kjennskap til den via andre kanaler. Som vi har sett, fantes slike. 2. mars var Magnusson ferdig med et omfattende skriv, som ble lagt fram for kriminalsjef Martin Lundqvist til undertegning. Formen var åpenbart diskutert i lys av den nye dimensjonen saken hadde fått, kanskje også utfra de skjerpede utenrikspolitiske forhold. Man hadde valgt å beskytte Ceder ved at en «x» hadde erstattet hans navn. Det ble også presisert at korrespondansen nå måtte være strengt fortrolig. All henvendelse skulle gå direkte til Martin Lundqvist personlig.⁷⁶³ Brevet ble avsluttet med en påtatt hjertelig frase, og 11 omfattende bilag, hvor Ceders utrustning ble dokumentert. Alle viktige detaljer som man pr. dato hadde vedrørende identifiseringene av «Anton», «Sven», «Frans» og «Nilsen» var tatt med, så det kan ikke ha vært hensynet til disse personene som motiverte diskresjonsønsket. Det farlige var at saken kunne bli offentlig kjent, når politiet nå forsøkte å få Ceder aktivisert igjen i organisasjonen.

Svaret fra Müller var datert allerede 8. mars, og ga oppklaring på to punkter i Ceders forklaring. Müller kunne gi en detaljert beskrivelse av den smuglervest som Adrian Feij var blitt arrestert med 15. oktober 1937. Den minnet svært om den som var beskrevet i Ceders utrustning. Müller kunne også oppklare episoden med smuglingen av dynamitt på Westplein, og ga et sammendrag av det som var kommet fram ved arrestasjonen av Hoonard 24. august 1937, da denne forsøkte å passere tollerne i Rotterdam med dynamitt i en potetsekk. Når det gjaldt Ceders metallhylser, så henviste han til de funn som politiet hadde gjort i tilknytning til attentatet mot «Nordeney», omtalt i brev fra Berlin 6. august. Forøvrig skulle Müller fortsette etterforskingen med ettertrykk, men trodde ikke at det var i Berlin de største framskrittene nå kom til å skje.⁷⁶⁴

10. mars gikk 6te:rotelns brev til Rotterdam-politiet⁷⁶⁵, med spørsmål om man kunne gjennomføre en diskret undersøkelse av hvem den ukjente sjømannen på «Westplein» kunne være. Også her ble det under-

763 Og absolutt ikke til notarie Lindell, som hadde tatt seg av Streckenbach og Heller ved besøket i Stockholm sommeren 1938. IC2c, pärm 2.

764 IC2c, pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm

765 Fra Stockholms politisjef Erik Ros til politipresident Einthoven i Rotterdam, IC2c, pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm.

streket behovet for strengt fortrolig korrespondanse personlig til Erik Ros. Nå ble også de tre hovedpersonene Söder, Hjelman og Pettersen nevnt ved navn for første gang for utenlandsk politi.

16. mars 1939 møttes så representanter for politimyndighetene i Norden til konferanse hos politimester Ros i Stockholm. Lundqvist kunne legge fram et 14 siders rykende ferskt «PM» om saken, som Danielsson nettopp var blitt ferdig med.⁷⁶⁶ Fra Danmark kom politiinspektør Eivind Larsen, fra Finland konstituert statspolitisjef Bruno Aaltonen, fra Norge Hagen og Ulfsby, og fra Sverige Ros, Fontell, Danielsson, Thulin, Lundqvist og Magnusson.

Eivind Larsen kunne også overraske med et stort dokument, som Bjerring nettopp var blitt ferdig med. Hans konklusjon var entydig at den organisasjon som Ceder beskrev var den samme som den politiet kjente fra Danmark, at den var kommunistisk ledet, og at Wollweber var lederen. Bjerring hadde funnet fram til Ellen Hansens adresse i København, men ellers var det ikke så mye nytt i hans opus.

Som ved de øvrige konferansene i Wollweber-saken er alle møtereferater ødelagt. Sandlerkommissionen interesserte seg imidlertid for den, og derfor kjenner vi i det minste til en sentral konklusjon som ble fattet, nemlig at dansk politi fikk ansvaret for å holde en felles kontakt med Gestapo i denne spesielle sak. Svensk politi tok på seg ansvaret for å holde en liknende kontakt til Nederland, samt skaffe til veie aktuelle adresser.⁷⁶⁷ Finsk politi fikk ansvaret for Estland, Lettland og Polen.⁷⁶⁸ Ros forklarte senere til kommisjonen, at dette var en ren rutinemessig fordeling av spaningsarbeidet.⁷⁶⁹ Dette var nok også riktig. Det foreligger ingen kilder som antyder at man hadde noe forbehold mot det videre samarbeidet med Gestapo. Det ser ikke ut til at spørsmålet i det hele tatt ble diskutert.

Arbeidsdelingen ble imidlertid ikke overholdt. Den direkte korrespondansen med Gestapo fortsatte for alles vedkommende.⁷⁷⁰ Det eneste svenske politi kunne finne fra møtet under den senere gransking, var en lapp, hvor Ros hadde skrevet «Ingen husransaking».⁷⁷¹ Om de norske for-

766 Med fordeling til København, Oslo, Narvik, Göteborg, Helsingfors, Luleå, samt de interne svenske staben i 6te:roteln, arkiv og kriminalsjef Thulin.

767 Det framgår av et PM fra Ros av 11.4 at slik kontakt var etablert d.d. IC2c, Pärm 2.

768 Liknende kontakter i Tallin, Riga og Warszawa ble sirkulert av det finske statspolitiet 12.4. IC2c, Pärm 2.

769 SOU 1946: 93, II, s. 63

770 Med et forbehold om Hagen. Som tidligere nevnt ble de norske overvåkingsarkivene ødelagt i 1940.

771 Brev fra Nothin til Sandler, 7.11.46. Sandlerkommissionens arkiv, Vol F 1:3, Riksarkivet, Stockholm. Det var tydeligvis enighet om at man ikke skulle gå til

hold visste man lite i de andre land, vi vet heller ikke hva Hagen la fram på konferansen. Men vi vet at han etter tilbakekomsten til Oslo begynte å arbeide med en egen utredning. Denne skal vi komme tilbake til. Det var imidlertid den finske statspolitisjefen Bruno Aaltonen som kom med det mest spennende nye sporet på konferansen.

Den finske infiltrasjonen

Hittil hadde det finske politiet spilt med sine kort tett mot brystet i Wollweber-saken. Man hadde imidlertid ikke ligget på latsiden. I Helsinki var man blitt holdt løpende orientert av Sicherheitshauptamt i Berlin, og utvekslingen av informasjon om flykninger og kommunister hadde pågått løpende i flere år. Den spesielle innenrikspolitiske situasjon i Finland hadde skapt grunnlag for en betydelig skarpere kontroll og overvåking av kommunistene enn i de øvrige nordiske land.

I sitt foredrag på konferansen 16. mars gjorde Aaltonen oppmerksom på et spor som ledet fra Sverige til Finland. Det skulle dreie seg om en kurer som formidlet kontakt med en egen gruppe av Wollwebers organisasjon i Finland.⁷⁷² Han nevnte også at han hadde lyktes i å infiltrere organisasjonen med en agent som nok kunne bistå politiet i Sverige og Norge.⁷⁷³ I motsetning til den resignerte og demoraliserte Ceder, var dette en høyst oppegående og aktiv agent, som drev et høyt spill med sine godtroende medsamsvorne. Dette vakte selvsagt interesse, og Aaltonen ble anmodet om å sirkulere en utredning når han kom hjem. Utredningen ble sirkulert til hovedstedene 8. april, og ga et lærerikt innblikk i såvel politietterforskning som politiske forhold i Finland. Hittil er dette dokument det viktigste kildematerialet vi har om sabotasjeorganisasjonens virksomhet i Finland. Det er derfor av interesse å gå nærmere inn på hva det kan fortelle oss.⁷⁷⁴

arrestasjoner eller husransaker foreløpig. Dermed kunne man arbeide seg inn på organisasjonen mens den fortsatt var aktiv, og ha håp om å avsløre større deler av virksomheten. Bortsett fra Ceders utrustning hadde man ennå spinkle bevis.

772 Aaltonen identifiserte kureren som en «H. Larson». Fra «PM til Luleå-ärendet», IC2c, pärm 2.

773 «PM» fra Magnusson 29.6.39, IC2c, pärm 3.

774 Selve utredningen «Om den mot fartyg riktade internationella, kommunistiska sabotagrörelsen i Finland, Skandinavien och Baltikum» var på 14 sider, med et bilag på 5 sider. Det følgende avsnitt baserer seg på dette dokument. Aaltonen hadde to agenter, og rapporten er sammensatt av rapporter fra begge to, «M» og «K». Begge infiltrerte organisasjonen i samarbeid med Statspolitiet, men på

Dokumentet startet med å referere til at det tyske politi hadde informert Statspolitiet om at de siden attentatet mot «Nordeney» 18. mai 1938 hadde bevis for at det eksisterte en slik organisasjon, og fortsatte så med en generell politisk analyse.⁷⁷⁵ På denne bakgrunn hadde Statspolitiet skaffet seg to agenter, som i dokumentet omtales som «M» og «K». Begge infiltrerte den finske sabotasjegruppa uavhengig av hverandre. «K» har oppnådd sine kontakter via kommunistpartiene i Sverige og Finland, mens «M» har blitt rekruttert direkte av organisatorene. Betegnende for den politiske orienteringen i gruppa er at det vil bli planlagt aksjoner også mot finske fartøy hvis Finland befester Åland, som av Sovjetunionen oppfattes som en trussel.⁷⁷⁶ Tilknytningen mellom organisasjonen og krigsmakten i Sovjetunionen er i det hele tatt så intim, at det er vanskelig å avgjøre om den er ledet av Komintern eller den sovjetiske krigsmakten. Forat den skal kunne lykkes i sine aksjoner, må den også i en viss grad spionere på sine mål. Det er høyst sannsynlig at organisasjonen ledes av militært utdannet personell.

Agent «M» kunne fortelle at personalet i organisasjonen besto av sjøfolk og havnearbeidere på grunn av deres maritime ekspertise. Dessuten var sjøfolk stort sett mer radikale enn «landkrabber», mer internasjonalistiske. Deres harde liv stilte de åpne for harde metoder. Ideen om å sprengte fartøy som ledd i denne kamp var ikke ny. «M» kunne også fortelle at det under sjømannstreiken i Finland i 1933 var planlagt å rigge til en kollisjon mellom et tysk fartøy og det finske fartøy «Primula» i København. Aksjonen ble imidlertid forhindret.

Agent «K» fortalte at fordi kommunistiske organisasjoner som

forskjellig plan. «M» i ledelsen, «K» som vanlig medlem. De kjente ikke til hverandres virksomhet. IC2c, pärm 3, Säpos arkiv, Stockholm.

775 De tyske myndighetene trodde at slik sabotasje kom til å gå ut over alle borgerlige land før eller senere. Imidlertid var Sovjetunionen for tida så avhengig av delvis sympatiserende land, at denne situasjon ennå ikke hadde oppstått. Grunnlag for dette finner man i beslutningen på Kominterns VII kongress, hvor det heter at fascismen er kommunismens verste fiende, og «om en begynnende kontrarevolusjonær krig tvinger Sovjetunionen til å mobilisere den røde arbeider og bondehæren til forsvar av sosialismen, så vil kommunistene kalle alle arbeidende til hjelp, til hvilken som helst pris, for at Den røde armeen skal beseire de imperialistiske armeene.» I tråd med dette strever Sovjetunionen for å få til en allianse med de borgerlige landene mot fascismen. Dette er bakgrunnen for at skipssabotajen nå rammer de fascistiske statene. Her tok Statspolitiet det forbehold at man ikke kunne se bort fra aksjoner utført av «terrorister» på eget initiativ.

776 Sovjetunionen oppfattet de finsk-svenske planene om befestning av Åland som en fortsettelse av de tyske angrepsplanene mot Leningrad og den baltiske sovjetflåten. Særlig var man bekymret for å få en tysk ubåtbase på øyene.

«ISH» ikke har kunnet virke i Finland⁷⁷⁷, hadde det skjedd en sammenblanding mellom sabtotasjeorganisasjonen og kommunistpartiet. «Kalle»⁷⁷⁸, som bygger opp Wollwebers organisasjon, har også hatt kureropdrag for partiet til Sverige. Ifølge «K» ligger sentralen hvor ledelsen holder til i Oslo, og de sentrale personene står ISHs ledelse svært nær. I det hele tatt er det så mange fellestrekk mellom organisasjonen og ISH, at all etterretning mot den bør ta utgangspunkt i kunnskapene om ISH og ISHs folk. Hvor i Oslo hovedkvarteret ligger vet agentene ikke, men «M» har deltatt på et møte i ISH-sammenheng sammen med en «Frits/Friman» i en villa som ikke finnes på bykartet over Oslo. Dette er hovedkvarteret. Like ved går et jernbanespor mot vest. «Friman» er nå en av lederne i sabotasjeorganisasjonen.⁷⁷⁹ Alle ordrer går ut fra sentralen i Oslo, men via andre adresser. Den finske sentralen i Helsinki får sine ordre via en adresse i Stockholm⁷⁸⁰, og holder kontakt med medlemmene i Åbo, Kotka og Viborg.

Statspolitiets første kunnskap stammet fra juni–juli 1938, da «Friman» engasjerte «M» til forberedende arbeider etter å ha gjennomført politiske diskusjoner med han. Da «Kalle» ankom i september 1938 hadde «M» allerede knyttet forbindelser mellom Artturi Liukkonen og Väinö Johannes Virtanen i Kotka, til Viljo Suutari i Helsinki.⁷⁸¹ «Kalle» refererte til «Frimans» besøk, og ba «M» om å være organisasjonens leder i Finland. Etter flere detaljerte diskusjoner og forholdsregler, ble kontakter knyttet til en Westerlund⁷⁸² i Åbo, Aarne Ahti⁷⁸³ i Viborg, og en Ahlqvist⁷⁸⁴ i Kotka. Dynamitt skulle skaffes i Estland, hvis det ikke lyktes å skaffe den i Åbo. I november kom Liukkonen og en Molander⁷⁸⁵ til «K», og ga han instruksjoner om å ha nærmere oppsyn med skipstrafikken i Kotka, og å forberede aksjoner. Til «M» hadde «Kalle» opplyst at en mann også skulle plasseres på Åland. Forøvrig instruerte «Kalle» «M» i de samme illegale teknikker som vi kjenner til fra Norge. Han skulle skrive brev til hovedkvarteret to ganger i måneden, og bruke et chiffer fra en avtalt bok.

777 Fordi de var forbudt som i Tyskland (min komm).

778 Lambert (min komm)

779 Schaap (min komm)

780 Allan Thunberg, Idrottsgatan 6 G (Hagalund)

781 Artturi Matinpoika Liukkonen, f. 13.10.00, havnarbeider i Helsinki. Väinö Johannes Virtanen, f. 30.1.01, havnarbeider i Kotka. Viljo Herman Suutari, f. 11.12.03, havnarbeider i Helsinki.

782 Wilhelm Senner Adier Westerlund, f. 16.4.01, sjømann, bosatt i Åbo.

783 Aarne Johannes Ahti, f. 22.4.05, sjømann, bosatt i Viborg.

784 Kunne ikke identifiseres av Statspolitiet, muligens et dekknavn.

785 Kunne ikke identifiseres av Statspolitiet, muligens et dekknavn.

Lokale dekknavn i Finland skulle være alfageografisk bestemt («Åke» – fra Åbo). Videre fikk han en detaljert innføring i produksjonen av sprengladninger, og teknikken var den samme som vi kjenner til fra de andre land.

I bilaget ble personene gjennomgått og beskrevet. «Fritz/Friman» ble ikke identifisert, men ble så godt beskrevet at det knapt kan være tvil om hvem han var: Joop Schaap. «Kalle» var også godt beskrevet, og «M» hadde i tillegg fanget opp noen betegnelser: «Ernst», «Ernst Alwot» og «Leblanck». Det var Ernst Lambert. En kurer til Sverige var sjømannen Bror Harald Larsson fra Stockholm, og for han hadde Statspolitiet registrert en hel serie med grensepasseringer mellom de to land.

Arrestasjonen av Lambert

Vi skal nå hoppe noen måneder framover i tid. Agent «M»s virkelige navn var Ernst Leopold Ahola. Han hadde den rette bakgrunn som sjømann og fyrbøter, og hadde lyktes i å infiltrere helt inn i ledelsen av den finske delen av Wollwebers organisasjon. I tillegg hadde det finske statspolitiet ytterligere en infiltrator igang – agent «K» – på et lavere plan, riktignok, men uavhengig av Ahola, og derfor også svært verdifull. I Skandinavia var altså hele fire politiagenter aktive, og ingen av dem var avslørt. I Danmark opererte fortsatt Bjerrings agent Julius Vanman, heller ikke han avslørt. I Luleå kom Ceder fortsatt til sine nattlige stevnemøter med politibetjent Olofsson, og rapporterte fra sine forsøk på å bli sendt i oppdrag for organisasjonen. I Nederland spilte Feij og Hoonard samme roller. Fra alle strømmet informasjon til Gestapo i Hamburg via politimyndighetene.

Vi kan på denne bakgrunn uten videre fastslå at Wollwebers organisasjon var svanger med tikkende bomber. Politiet lot sine agenter arbeide videre, men kunne når som helst slå til. Wollwebers store tiltro til proletarene i organisasjonen hadde vist seg å være feil. Alle overløperne var sjøfolk eller havnearbeidere. Bare i Norge var organisasjonen vanntett. Ivar Hagen hadde ingen «gode hjelpere» så langt det lar seg fastslå.

Blant Aholas opplysninger var det to forhold som åpenbart kunne gi videre gevinst. Det ene dreide seg om «Kalle», det andre om hovedkvarteret i Oslo. I tråd med tilbudet på konferansen 16. mars, tok Altonen 29. juni telefonisk kontakt med Magnusson, og avtalte at Ahola skulle komme til Stockholm. De avtalte at Maguson skulle varsle Hagen, og at kostnadene for hans videre virksomhet skulle deles av Oslo og Stockholm. Aaltonen var bekymret for sikkerheten til sin verdifulle agent, så

Ahola skulle selv møte opp på 6te:rotelns kontorer, og identifisere seg med et medbrakt brev. Han skulle ikke møtes ved kaia. Det var godt håp om at Ahola skulle klare å gjenopplive sine gamle forbindelser i Stockholm og Oslo.⁷⁸⁶

Klokken 1000 3. juli 1939 kom en sjømann inn på Vilhelm Magnussons kontor i kriminalpolitiets 6te:roteln i Stockholm. Han presenterte seg som «Martin» og overbrakte et kryptisk brev med hilsen fra en «A».⁷⁸⁷ «Martin» var Ernst Leopold Ahola.

Ahola kunne fortelle at han nå hadde identifisert «Kalle» til «Avotin». I de siste månedene hadde Ahola ikke hørt noe fra «Avotin», han hadde derfor en rimelig grunn til selv å ta et initiativ til å undersøke saken.⁷⁸⁸ Inntil helt nylig hadde han bodd på Kungsholmen.⁷⁸⁹ Nå var han imidlertid flyttet, antakelig avreist i midten av juni til Rotterdam. Men «Avotin» hadde hatt en dekkadresse hos en Tea Hedin, i Brännkyrkogatan 28. Ahola hadde oppsøkt Hedin, og fått lese et brev som «Avotin» hadde sendt fra Rotterdam helt nylig. Han skulle forsøke å stjele brevet.⁷⁹⁰ Hedin, som ikke gjennomskuet Ahola, betrodde seg troskyldig til han om at hun var «Kalles» sentrale poststed, og at all hans korrespondanse gikk gjennom henne.⁷⁹¹

Mens Ahola etter denne vellykkede aksjon la veien til Oslo, satte Magnusson med en gang opp et brev for Lundqvist til politipresident Einthoven i Rotterdam.⁷⁹² Han gjorde rede for Aholas opplysninger, ga en detaljert personbeskrivelse av Lambert («Avotin») som skulle lede den «skandinaviske terrororganisasjonen», og anmodet om å få tilsendt en biografi over han, samt en bekreftelse på om han var i Rotterdam. Nå hadde man endelig muligheten for å nå helt inn i ledelsen av organisasjonen.

Einthoven slo til med en gang. En omfattende razzia i byens herberger og sjømannshjem ble iverksatt. Boligene til kjente kommunister ble også endevendt. I første omgang var imidlertid resultatet negativt, Lambert ble ikke funnet.⁷⁹³ For å skaffe flere opplysninger om «Avotin»

786 «PM» fra Magnusson, av 29.6.39, IC2c, pärm 3.

787 Brevet ligger i IC2c, pärm 3.

788 Det er uklart om Ahola noen gang ble avslørt.

789 Hos Sam David Johanson i Karlviksgatan.

790 Fra et nytt «PM» av Magnusson fra 4.7.39, IC2c, pärm 3.

791 At Tea Hedin var Lamberts hovedadresse kommer fram i et «PM» av Magnusson fra 8.7.39, IC2c, pärm 3.

792 Fra Lundqvist til Einthoven 7.7.39, IC2c, pärm 3.

793 Brev til Lundqvist av 21.8.39, IC2c, pärm 3.

tok Einthoven kontakt med Block i Antwerpen. I begynnelsen av september fikk han en fyldig orientering tilbake. «Avotin» var identisk med Ernst Lambert. Antwerpenpolitiet hadde registrert ialt seks alias-er på Lambert.⁷⁹⁴

Jakten på Lambert ble nå organisert i Antwerpen. Vel en måned senere kunne Einthoven meddele Lundqvist det sensasjonelle resultatet: Lambert var arrestert av belgisk politi! Vita, beskrivelse av dekknavn, fotografi og fingeravtrykk gikk omgående til Stockholm.⁷⁹⁵ Forhåpningene til hva Lambert kunne fortelle var selvsagt store, ikke minst i Hamburg og Berlin. Etter hvert måtte man imidlertid innse at gevinsten hadde store begrensninger. Lambert sa ikke et ord til politiet. For svensk politi forsvant han etter hvert ut av interessefeltet. Hvilke kommunikasjon som gikk i saken mellom Block og Aaltonen vet vi imidlertid ikke.

For Wollweber var arrestasjonen av Lambert den første store katastrofe. For finsk, svensk og belgisk politi var det en suksess, og et bevis på betydningen av internasjonalt politisamarbeid. Arrestasjonen var en direkte følge av drøftingene på politikonferansen 16. mars. Kriminalteknisk var det et førstehånds bevis på effekten av provokasjon og infiltrasjon.

Selv om belgisk politi ikke hadde andre juridiske grunner til å holde på Lambert enn at han hadde forbrutt seg mot en utvisningsbeslutning mot han så langt tilbake som 1931, ble han en høyt prioritert fange. Det kan vi lese av hans videre skjebne. Ikke engang det tyske angrepet mot Belgia i 1940 førte til at han ble satt fri. Istedet ble han av belgisk politi overført til fransk fangenskap, og etter hvert til en arbeidsleir i Vichy.⁷⁹⁶ Da Tyskland okkuperte Vichy høsten 1942, fikk Gestapo endelig kloa i han.⁷⁹⁷

På leting etter hovedkvarteret i Oslo

Etter suksessen i Stockholm fortsatte Ahola med toget til Oslo, hvor han ankom 5. juli. Hagen var allerede varslet av Magnusson pr. brev om hans ankomst, og hadde avsatt to mann til å bistå han. Ahola hadde nemlig del-

794 Lamberts, Eslon, Avotin, Ketners, Olhoff og Kurkis

795 Til Martin Lundqvist, 28.10.39, IC2c, pærm 3.

796 I Grand Combe

797 Vi har sparsomme opplysninger om Lambert etter arrestasjonen. De få vi har, stammer fra dødsdommen ved Hanseatisches Sondergericht i Hamburg, 12. juli 1943. Z/C 10467 «Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof», Bundesarchiv Potsdam.

tatt på et møte med Wollweber i 1936 i «hovedkvarteret». Nå skulle han forsøke å finne igjen stedet.

Hva visste Ahola om dette stedet som han omtalte som «hovedkvarteret for sabotasjeorganisasjonen i Skandinavia, Baltikum og Finland»?⁷⁹⁸ Han hevdet at han hadde hatt en konferanse med Wollweber der i 1936. Men det må ha vært i ISH-sammenheng, siden Ahola selv først ble rekruttert til Wollwebers sabotasjeorganisasjon i 1937. Videre nevner han at «Fritz/Fridmann» (dvs. Schaap) hadde hatt en konferanse der i 1935, også i ISH-sammenheng. Ahola mente at denne nå var «en slags leder» av sabotasjeorganisasjonen. Antakelig var dette annenhåndsinformasjon for Ahola.⁷⁹⁹ Begge disse møtene fant sted i en villa utenfor selve byen. Mellom denne villaen og hovedkvarteret inne i byen måtte det være en forbindelse. Men hvor lå villaen? Noen adresse til «hovedkvarteret» fantes selvsagt ikke. Wollweber hadde sørget for at man i Finland bare kunne korrespondere med «hovedkvarteret» gjennom postadresse i Stockholm. Den omtalte villaen fantes ikke på bykartet over Oslo.⁸⁰⁰ Men Ahola hadde et spor. Han husket at det i nærheten av huset gikk en jernbanelinje mot vest. Den burde han klare å finne.

Aaltonens sans for sikkerhetstiltak fornektet seg ikke i Oslo heller. Ahola hadde fått streng beskjed om å presentere seg på politivakten i Møllergata 19 med dekknavn som i Stockholm, og først legitimere seg overfor Hagen ved hjelp av medbrakt skriv fra Aaltonen. Ahola, som selvsagt ikke var en ukjent person i det kommunistiske sjømannsmiljøet i Skandinavia, var for verdifull for politiet i Finland til at man tok sjansen på at hans navn kom i vaktprotokollen, og senere ble lest av en tilfeldig politimann. Man hadde selvsagt ingen garantier for hvor sympatien til den enkelte politimann lå nå, når krigsryktene og krigsfrykten økte fra dag til dag.

Ahola hadde knapt med tid. Etter at presentasjonen overfor Hagen var overstått, fikk han med seg de to politifolkene som Hagen hadde plukket ut, og sammen kjørte de ut til den villabebyggelsen hvor villaen skulle ligge. Det viste seg imidlertid ikke å være så enkelt som Ahola hadde trodd. Han husket få landskapsdetaljer. Bebyggelsen var blitt mye tettere siden 1936, og veinettet var blitt betydelig mer forgrenet. Etter å ha kjørt

798 Sitert i Aaltonens utredning av 8. april, IC2c, pärm 3.

799 Fordi han omtaler møtet uten å bekrefte at han var til stede selv.

800 Man kan få inntrykk av at Ahola egentlig mener at den var fjernet fra bykartet av sikkerhetsmessige hensyn. I så fall sier det en del om Aholas dømmekraft. Det finnes imidlertid en annen tolkning. Ahola kan ha hørt av andre at villaen ikke lå *innenfor* bykartet, og det ville være tilfellet hvis den lå i Vestre eller Nordre Aker.

rundt i mange timer måtte de gi opp. En skuffet Ahola fikk reise penger av Hagen, og satte seg samme kveld på toget til Stockholm.⁸⁰¹

En oppklaring av Aholas mysterium i Oslo har ikke betydelig historisk interesse, men jeg skal likevel gjøre et forsøk. Vi vet at Wollweber aldri hadde noe «hovedkvarter» i egentlig forstand, utover at Oslo var hans hovedbase. Wollweber pendlet stadig mellom forskjellige leiligheter, stort sett beliggende i bydelene Vålerenga, Gamlebyen og Sinsen. Møter ble holdt over hele byen, og avtalt fra gang til gang. Mange hjalp til med å skaffe slike leiligheter.⁸⁰² Svært ofte benyttet Wollweber seg av forbindelser til slektninger eller pålitelige venner til medlemmer i organisasjonen.

Den villaen som Ahola skal ha deltatt på møte i, har sannsynligvis vært huset til bryggearbeider Arthur Andersen i Tåsenveien 125 på Korsvoll.⁸⁰³ Beliggenheten er ikke ulik den han beskrev, Gjøvikbanen ligger i nærheten og går i nordvestlig retning. Huset hadde en liten kjellerstue som i perioder var i bruk av Wollweber. Det ble også gjort et forsøk på å rigge opp en radiomottaker ved eiendommen, men det fikk de ikke til. Huset var antakelig siste oppholdssted for Wollweber før flukten til Sverige i 1940, og ble også senere under krigen brukt som dekkleilighet for flyktninger.⁸⁰⁴ Selv om politiet hadde lokalisert huset, hadde de ikke funnet tilbake til Wollweber eller andre i organisasjonen. Verken Arthur Andersen eller noen av hans slektninger hadde noe med organisasjonen å gjøre, eller visste noe om hvem de hadde på besøk.

801 Aholas opphold i Oslo 5. juli 1939 er beskrevet av Welhaven i brev til Ros av 7.7.39. IC2c, pärm 3.

802 Politiet kunne f.eks. da ha nøstet seg tilbake til Arne Halvorsen, som var like uangripelig og vanskelig å ha med å gjøre som Richard Jensen. De to hadde mange fellestrekk i sitt forhold til Wollweber, og ikke minst i sitt suverene forhold til politiet. Hvis noen kommunister var vel kjent for Hagen, så måtte det være Halvorsen.

803 Advokat Ragnar Solheim hevdet i et intervju i *Arbeiderbladet* 6.12.75 at det var han som hadde skaffet villaen til veie. Det er mulig at det var slik. En annen kanal er også mulig: Ragnhild Wiiks bror Eugen var gift med Gerda Karlsen (senere Strand Johansen). Hun var en nær venninde av Arthur Andersens kone Minni. Det er sannsynlig at Eugen har gitt Ragnhild et tips.

804 Kilden ønsker å være anonym.

Kapittel 10

Overvåking på villspor

Ole Skåkberget har etterlatt seg mange ubesvarte spørsmål for overvåkingstjenesten.

Kaleb Nytrøen⁸⁰⁵

På politikonferansen 16. mars orienterte politifullmektig Ivar Hagen om hva man kjente til om Hjelmen og miljøet rundt ham. Noen nye navn hadde også dukket opp, og Hagen tok på seg å sette opp et notat som senere kunne sirkulere til de øvrige politimyndighetene. Hagens rapport vitner om liten interesse for saken fra politiets side. Vi må selvsagt her ta det forbehold at den dokumentasjon av aktiviteten som framgår av de svenske arkivene er representativ. Det skulle å gå enda et år uten at overvåkingstjenesten i Norge klarte å lokalisere Hjelmen. I denne tida arbeidet det svenske overvåkingspolitiet under høytrykk, med Gestapo pustende i nakken. Hjelmen utfoldet en stor aktivitet, men politiet klarte verken å finne ut hva han gjorde, hvem han omgikk med, eller hvor han oppholdt seg. Det inntrykk som Kaleb Nytrøen har gitt, at man hadde en viss oversikt, kan derfor neppe være i tråd med virkeligheten. Tverimot kan det se ut til at overvåkingstjenesten forfulgte minst to arbeidskrevende blindspor, og heller ikke forsto Gestapos arbeide mot de kommunistiske sjømenn, som også skjedde på norsk jord.

Hagens undersøkelser i Oslo

Jeg har tidligere vært inne på omstendighetene rundt Hagens identifisering av «Nilsen»/Hjelmen. I tida etterpå ser det ut til at Hagen har foretatt enkelte undersøkelser omkring de adressene som framkom.⁸⁰⁶ I folke-

805 Kaleb Nytrøen: «Fremstilling av overvåkingstjenestens virksomhet i Norge i tiden før 9. april 1940», s. 54. Riksarkivet.

806 En udatert svensk rapport fra Cedersaken dukket i 1949 opp i den personsak som overvåkingspolitiet da satte opp på Martin Hjelmen. De omstendighetene som

registeret fant han ut at Hjelmen i 1937 var oppført med adresse hos en Trygve Andreas Garthe, Hermann Foss gate 10. Garthe hadde også vært sjømann som Hjelmen, men fyrbøter. Nå var han malersvenn. I 1938 hadde han flyttet til Trasoppgata 2 D, hvor han fortsatt bodde. Det kunne se ut som at han hadde vært i Sovjet i 1932–33, i fem måneder.

Den andre adressen var Yngvar Jensens i Ljabruveien 6. Om Yngvar Jensen kunne Hagen bare opplyse at han ikke hadde deltatt i politisk arbeide. mer interessant var tydeligvis hans bror, Osvald Jensen, Brinkens gate 2 B. Han var invalid, og kjørte motorsykkel. Hagen hadde omhyggelig notert ned registreringsnummeret. Han hadde åpenbart også tatt seg bryderiet med å spasere ut til Kampen, for i underetasjen oppdaget han til sin overraskelse at det bodde en familie med navnet Nilsen. Hjelmen hadde sagt til Ceder at han skulle skrive til «Nilsen», Brinkens gate 2 B, når han skulle ha kontakt med ledelsen.

Men Hagen måtte medgi at det var lite trolig at det var noen sammenheng. Men Osvald Jensen var interessant. På Grønland hadde han rigget til et fotoatelier i Grønland 34, og levde av dette, inntil han fikk jobb som vever ved Prinds Christian August Minde. I 1937 tok det slutt, etter at han hadde forsøkt å organisere arbeiderne der. Deretter har han stemplet ved arbeidskontoret. I fotoatelieet holdt en annen mistenkelig invalid til, en Martin Kittelsen. Dessuten hadde arbeideridrettslaget «Kvik» møter der en gang i uka.

Dette var jo unektelig nokså tynt, og bekrefter det inntrykk man har at overvåkingspolitiet var nokså isolert i forhold til det mest naturlige sted å lete, nemlig Oslos havnearbeidermiljø.

Hagen hadde lovet å skrive et notat til sirkulering, og 5. april hadde han det ferdig.⁸⁰⁷ Det tok først og fremst for seg ISHs «interklubb» i Oslo, og var særlig opptatt av hvem som hadde spilt sentrale roller i klubben. Noe fast styre hadde klubben imidlertid ikke, det skiftet fra uke til uke, ettersom hvem som var i byen. Ellers var det spesielt arbeidsløse, yngre sjøfolk som holdt til der. Inntil 1933 var det Samsing som var den drivende person, så overtok Martin Hjelmen. Hjelmen har fortsatt å ivareta klubbens interesser, blant annet ved å agitere blant sjøfolk. Hagen hadde

gjorde at overvåkingspolitiet i 1949 igjen tok opp Wollweber-saken, blir behandlet i siste del av denne avhandling. Den svenske rapporten er et gjennomslag av en oversatt rapport fra Hagen, som omhandler de undersøkelser han foretok våren 1939 om Hjelmen m.fl. Rapporten ligger ikke i Säpos Wollweberarkiv (IC2c-serien) – så langt jeg har kunnet bringe på det rene. P 10.207 «Martin Hjelmen», OVS.

807 «PM», Oslo 5.4.39, IC2c, pärm 3, Säpos arkiv, Stockholm.

også funnet ut at Samsing var i Sovjet fra 1933 til 1936, og deretter bosatt seg i Tønsberg. I 1938 flyttet han til Oslo, og har ingen påviselig inntekt. Ellers hadde Hagen også sjekket opp noen opplysninger om Leif O. Foss, som hadde ledet ISH-arbeidet fram til 1934. Han ble nektet innreise til Harwich sammen med Wollweber i mai 1934. Nå driver han et annonsebyrå, og er uten tvil ivrig kommunist, riktignok ikke i offisiell sammenheng.

Sammen med dette notatet, som ble sendt til Stockholm samme dag, hadde Hagen satt opp resultatet av en kontroll han hadde hatt på hotelregistrene angående Gustav Söder. Det viste seg at Söder hadde oppholdt seg i byen tre ganger i 1937.

Begge Hagens utredninger havnet i Sverige. Der ble de skrevet av og sirkulert i den øvrige korrespondansen, i tråd med den avtale som var gjort 16. mars. Når det gjaldt Hjelmens, Samsing og Foss var det ingen som helst tvil om at de hadde deltatt i kommunistisk sjømannsarbeide, og som sådanne var interessante i miljøet rundt Wollwebers organisasjon. Men kun for Hjelmens vedkommende fantes det noe spor til denne. I Gestapo hadde man interessert seg for Foss og Samsing i andre sammenhenger. Etter Harwich-affæren hadde Foss deltatt på en delegasjonsreise til Tyskland i 1935. Formålet med reisen var å orientere seg om Thälmanns situasjon, og med på reisen var også Ragnar Solheim, Øysten Trægde og Valdemar Larsen. Det tyske sikkerhetspolitiet var overbevist om at reisen var en fordekt operasjon fra KPDs side, og at dens egentlige formål var opprettholdelsen av partiets illegale kontaktnett til utlandet.⁸⁰⁸ Samsing hadde vært i Hamburg og Leningrad, og en sentral mann i stapo-Hamburgs arkiver. Han hadde oppmerksomheten rettet mot seg i den grad at han ikke bare kom til å bli en av hovedpersonene i Richard Krebs internasjonale bestseller, men også bli referert til i den offisielle tyske begrunnelse for angrepet mot Sovjetunionen i 1941.

Da Hagen på denne måten uten noe nærmere bevis knyttet Foss og Samsing til Wollwebers organisasjon i en utenlandsk ekspedisjon, bidro

808 Gestapo fikk senere bekreftet at Karl Bargstädt var en av initiativtakerne i Norge. Det er ikke sannsynlig at reisen kan ha vært viktig i illegal sammenheng, for i Norge ble det skapt adskillig blest om initiativet, og delegasjonen gjorde ikke noe forsøk på skjule prosjektet. Men for deltakerne ble saken likevel svært alvorlig. Etter okkupasjonen ble de alle arrestert og ført til Tyskland, hvor de ble dømt for høyforræderi ved Hanseatisches Oberlandesgericht 23.10.43. Saken mot dem ligger i «Reichsministerium», «Foss und andere (Norwegen/Dänemark). Norwegen - 5 -», RSHA IV A 1 7125 43, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

han utvilsomt til den skjebne de begge skulle få under okkupasjonen. Enda mer tankeløse var omtalene av Trygve Garthe, Osvald Jensen, familien Nilsen og Martin Kittelsen. Om dem forelå det kun løse spekulasjoner, som nærmest må karakteriseres som høyttanking. Det ser heller ikke ut til at Hagen har trodd på alvor at de hadde noe med saken å gjøre. I så fall hadde han antakelig iverksatt videre undersøkelser.⁸⁰⁹

Hagens håndtering av undersøkelsene omkring Hjelmen innbyr til mange spørsmål. Det er ikke rimelig samsvar mellom hans notater og de undersøkelser han faktisk foretok. Det kan virke som at han ikke tok de svenske tips og sin egen identifisering av «Nilsen» videre alvorlig. Vi finner ikke mye systematisk etterforskning, og sitter istedet igjen med et inntrykk at han har notert seg noen poenger i farten.

Dette kan ha sin forklaring først og fremst i to forhold. For det første hadde overvåkingstjenesten svært berensede ressurser. Dette poeng hadde også Wollweber notert seg: «I Norge følte jeg meg [...] sikrere. Det norske politi var mindre godt organisert enn det svenske [...]»⁸¹⁰ For det andre hadde Hagen allerede et par arbeidskrevende saker under etterforskning i begynnelsen av 1939, som begge ga håp om å lindre hans hodepine nummer 1: «Claus Böge». Det var naturlig at han ga dem prioritet.

Leonard Aspås

I mai 1941 mottok kommissarie Lönn ved 6:e roteln opplysninger fra det finske statspolitiet om «en mengde dokumenter» som politiet i Oslo hadde sendt til Statspolitiet 22. mars 1939.⁸¹¹ Dokumentene gjaldt en Leonard Aspås, som «misstänkes för att vara delaktig i mot fartyg riktad sabotagevirksamhet».

809 Selv om det ikke var noen vanlig oppfatning at Norge kunne bli okkupert av Tyskland, var det ikke til å unngå at personer som ble referert i et mistenkelig lys i en internasjonal korrespondanse av så stor sikkerhetsmessig betydning for Tyskland, ble av interesse for tyske hemmelige tjenester i Norge. Ifølge Kaleb Nytrøens «Fremstilling [...]» var man i samme periode sterkt opptatt av å motarbeide tysk etterretningsvirksomhet i Norge. Hagens notater kan vanskelig oppfattes som noe bidrag til det. Hvorfor undersøkelsene ikke kunne vært referert uten identifisering av personer i tilknytning til negative funn er vanskelig å forstå.

810 *Lebenserinnerungen* s. 246

811 Jeg kjenner ikke selve dokumentene, men kun et sammendrag som ble lagt ved den svenske Wollweber-saken. Opplysningene i dette avsnitt er hentet fra dette. Sammendraget er merket «Komm. Lönn utlånit dessa uppgifter av Helsingforspolisen i maj 1941.» Sammendraget finnes i pärm 8, IC2c, Säpos arkiv, Stockholm.

Det framgår ikke av saken hva som var bakgrunnen for mistanken mot Leonard Aspås, men det første initiativ kom i juli 1937 fra det norske konsulatet i Shanghai. Et halvt år tidligere hadde Leonard Aspås, som var dekorasjonsmaler, avreist til Norge via Sovjet, etter tre års opphold i Shanghai. Siden han ikke hadde ankommet Norge, rettet legasjonen i Moskva på initiativ fra konsulatet en henvendelse til sovjetisk UD. Noe svar fikk man imidlertid ikke, og først tre måneder senere dukket Leonard Aspås selv opp for å fornye sitt pass. Legasjonen synes det var merkelig at han hadde oppholdt seg så lenge i Shanghai uten synlige inntekter. De festet seg også ved at han var gift med en russisk emigrant, og at han kunne være seks måneder i Sovjet uten at sovjetisk UD ville gi informasjon om det. 1. november anbefalte legasjonen derfor overfor norsk UD at Leonard Aspås burde stilles under overvåking når han kom tilbake til Norge.

Da familien kom tilbake til Tromsø ved juletid 1937, ble de derfor satt «under observation». Politiet kunne bringe på det rene at Leonard Aspås hadde omgang med kommunister i byen, og at hans bror, Ingolf Aspås, hadde vært formann for ISHs lokale avdeling. Videre hevdet en lokal NS-mann at Leonard Aspås hadde presentert seg som «GPU-mann» for han, og hadde forsøkt å selge «hemmelige» opplysninger.⁸¹² Blant dokumentene forelå også mange avskrifter av private brev uten interesse for saken.

28. september hadde politiet i København henvendt seg til Oslo og informert om hva som hadde kommet fram i avhørene av Gustaf Longfors: en ukjent nordmann med et pass som var utferdiget i Tromsø i 1935, hadde vært delaktig i attentater mot japanske skip og fly i Shanghai. Alberti Hansen hadde i forhør 9. august innrømmet enda en detalj. En gang i 1935 eller 1936, hadde han på oppdrag for Kominterns kurerapparat overført et pengebeløp til en nordmann i Shanghai ved navn Leonard Aspås.⁸¹³ Københavnpolitiet mente at denne nordmann burde ha vendt tilbake til Norge i mars–april 1938, og spurte om hvem dette kunne være.

Det var imidlertid en smal sak for politiet å bringe på det rene at Leonard Aspås hadde ankommet til Oslo 5. oktober 1937, altså før aksjonen mot «Claus Böge». Nå var det om å gjøre å finne ut av hans bevegelser rundt 19. mars 1938.

Politiet i Tromsø ble satt inn i oppgaven. En rekke opplysninger var lett tilgjengelige, for Leonard Aspås hadde nemlig søkt jobb på politikkammeret som oversetter, og hadde i den forbindelsen gitt en rekke opp-

812 Denne forklaring ble av det finske statspolitiet kommentert som «egendomlig».

813 Rapport av Bjerring 9.8.41, IC2c, pärm 8.

lysninger om seg selv. Man fant ut at han muligens kunne ha vært borte fra byen i første halvdel av mars 1938. Og det passet jo bra, i og med at «Claus Böge» hadde blitt losset mellom 10. og 17. mars. Men noe nærmere kom man ikke. Istedet henvendte politiet seg til konsulatet i Shanghai, og ba om opplysninger om fru Leonard Aspås korrespondanse samt om inntektene til paret.⁸¹⁴ Konsulatet kunne svare at man tidligere hadde fått en henvendelse fra det franske politiet (i det franske konsesjonsområdet) om Leonard Aspås, og at Leonard Aspås hadde forklart seg i saken for konsulatet. Da hadde han svart at han levde et sparsommelig liv på oppsparte midler. Konsulatet kunne også opplyse om at man mistenkte Leonard Aspås for å være delaktig i smugling av narkotika til Kina!

Det er mulig at det var den sistnevnte opplysning som førte til at saken ble lagt vekk. Det hele mistet virkelighetens skjær, og Leonard Aspås tapte sin interesse for politiet. I all fall i denne omgang. Men det var en arbeidskrevende sak. Man hadde såpass mange opplysninger at det ikke kunne herske tvil om at Leonard Aspås hadde hatt en eller annen form for tilknytning til internasjonal kommunistisk virksomhet i Shanghai. Men derfra til «Claus Böge» var det en lang og kronglete slutningskjede, som aldri senere ble forsøkt tatt opp igjen.

Hva var realiteter når det gjaldt Leonard Aspås? Hadde han noe med Wollwebers organisasjon å gjøre? I Kominternarkivet fant jeg en persondossier på Leonard Aspås⁸¹⁵ I en selvbiografisk beretning fra 1937 fortalte han at han i perioden 1933–37 hadde vært på oppdrag for EKKI i forskjellige land. Høsten 1937 ble han fritatt for videre arbeide, og i november reiste han hjem for å ta opp partiarbeide i Norge. Det er sannsynlig at han i denne periode har tilhørt Kominterns kurerapparat OMS. Hvis han i en senere periode hadde blitt overført Wollwebers organisasjon, er det svært sannsynlig at det hadde foreligget dokumentasjon for overføring til en eller annen form for spesielt arbeide.⁸¹⁶ I oktober 1940 rømte Leonard Aspås sammen med sin bror Ingolf Aspås til Sovjetunionen. Deres virksomhet under krigen skal jeg komme tilbake til. Noen tilknytning til Wollwebers organisasjon har han ikke hatt.

814 Leonard Aspås ble 30.9.35 gift med den russiske statsborger Helen Andersson i Khabarovsk.

815 495-247-211 Leonard Aspås, Kominternarkivet, Moskva.

816 Leonard Aspås søkte i 1945 i et brev til Dimitrov om å starte opp et filmbyrå i Norge basert på importerte sovjetiske filmer. Dette brev ligger i hans persondossier. Hvis han på dette tidspunkt hadde hørt til Wollwebers avdeling, ville sannsynligvis en merknad fra NKVD vært påkrevd. «Til Dimitrov» fra Leonard Aspås, Moskva 8.6.45, 495-247-211 Kominternarkivet.

Ole Gustav Skåkberget

Ole Gustav Skåkberget fra Solør var også omtalt i de opplysningene som Lönn fikk fra det finske statspolitiet i 1941. Han var skogsarbeider, og var blant de skogsarbeiderne som under den store arbeidsløsheten i 1931 dro fra Østerdalen til Sovjet på skogsarbeide.⁸¹⁷ I slutten av 1935 kom han tilbake til Norge, og bosatte seg med sin russiske hustru Martha på Storsteinnes ved Tromsø. Her kom paret under spionmistanke av en lokal politibetjent, både på grunn av deres tilbaketrunkede levestil og Skåkbergets besettende hobby. Han var nemlig radioamatør.⁸¹⁸ Det kan se ut til at dette var grunnen til at paret forlot Tromsø. Etter hvert ble en veritabel spion-sak knyttet til ektefellene, og deres bevegelser siden de ankom landet ble gjenstand for nøye politigransking. Noe egentlig bevis ble aldri produsert, men da Martha Skåkberget reiste hjem til Sovjet, og mannen mønstret på dampskipet «Rym» i Rotterdam 7. juni 1938, virket saken temmelig klar for politiet.

I mars 1937, vel et halvt år etter at paret hadde forlatt Storsteinnes, ble det tatt beslag i deres etterlatte eiendeler i leiligheten på Storsteinnes. En radiokyndig uttalelse konkluderte med at det radiomateriell som ble funnet kunne brukes til å bygge kortbølgeomottaker.⁸¹⁹ Utover i 1937 forsøkte politiet å finne ut hvor materiellet var kjøpt, og hvilke bankforbindelser paret hadde hatt. Man kontaktet det finske statspolitiet, som imidlertid ikke hadde noen opplysninger av interesse.⁸²⁰ Etterat Tromsø politikammer avsluttet saken våren 1937, kunne Sør-Varanger politikammer føye til nye opplysninger om at Skåkberget i 1936 hadde forsøkt seg som skinnoppkjøper i Finnmark, og der blant andre hatt kontakt med en Magnus Dahler⁸²¹, også fra Grue i Finnskog, som Skåkberget.⁸²² Men man var i Kirkenes langt fra sikker på at Skåkberget og Dahler drev spionasje.

817 som «[...] angivelig på skogsarbeid» mente Kaleb Nytrøen. Fra «Fremstilling [...]», s. 50.

818 Politibetjent Sigv. Hagen skrev flere utredninger i saken, bl.a. 2.3.37, hvor han satte den i forbindelse med tre tyske statsborgere som hadde oppholdt seg i byen i 1934. Hagen fortok også flere avhør. Hans siste rapport er datert 12.1.40, hvor han omtaler Skåkberget som spion. Noe bevis for denne påstand produserte han imidlertid ikke. P 6747, OVS.

819 Uttalelse ved radiotelegrafist Alv Pedersen 12.3.37. P 6747 Ole Skaakberget, OVS.

820 Skriv fra sjefen for Detektiva Centralpolisen Esko Riekkilä til kriminalsjef Reidar Sveen 12.4.37. P 6747, OVS.

821 Magnus Jensen Dahler, f. 2.10.94 i Grue

822 Rapport av politibetjent Chr. Jenssen, Kirkenes 12.7.37. P-sak 6747, OVS'arkiv.

For å unngå at Tromsø politikammer med den ivrige politibetjent Sig. Hagen etablerte en egen etterforskningsentral i saken, fant Welhaven det nødvendig å minne om at Oslo politikammers etterforskningskontor skulle underrettes i alle saker vedrørende spionasje med videre. Politibetjent Sig. Hagen hadde allerede sendt henvendelser til både Kirkenes, Narvik og Senja, så irettesettelsen kan sies å ha vært på sin plass.⁸²³ Saken demonstrerte svakhetene i overvåkingsvirksomheten i Norge. Etterforskningskontoret hadde ingen myndighet til gripe inn i lokale eller regionale overvåkingsprosjekter.⁸²⁴

Saken Skåkberget vokste imidlertid til en betydelig sak, og Welhaven fant det nødvendig å informere byråsjef Rognlien i Justisdepartementet. I et møte mellom de to ble det besluttet å legge saken under etterforskningskontoret.⁸²⁵ 7. april markerte etterforskningskontoret sitt ansvar i saken ved å oversende endel dokumenter til Kongsvinger politikammer, med anmodning om post- og telegramsensur. Welhaven understreket i brevet at «all korrespondanse av politisk art skal adresseres til politimester Welhaven personlig og rekommanderes».⁸²⁶

I Grue bodde Skåkberget avsides til. Nye momenter av betydning ble ikke kjent før han etter ca. ett år mønstret på utenriksfart. Senere hevdet politiet at han i mellomtida hadde reist til Sovjet.⁸²⁷ Ved brevkontroll ble det oppdaget at han oppga en adresse i Rotterdam.⁸²⁸ Oslo politikammer henvendte seg til politiet i Rotterdam, og anmodet om at Skåkberget ble satt under overvåking. Man antok at han hørte til Wollwebers sabotasjeorganisasjon.

15. april 1939 mønstret Skåkberget av dampskipet «Senta» i Kristiansand, og dro til Oslo. Nå ble hans bevegelser fulgt med argusøyne. Skipskapteinen på «Senta» ble avhørt, flere hoteller ble kontrollert for å kartlegge hans bevegelser, og man søkte i hans omgangskrets etter opplysninger. I begynnelsen av 1940 kunne en informant fortelle lensmannen i Grue at han bodde i Pilestredet i Oslo, under navnet «Arne Berg», og at han stadig hadde omgang med en Sverre «Stenbæk» fra Roverud på Brandval, og en Kåre Kleven fra samme sted. Kleven var ansatt på Ny-

823 Undertegnet Reidar Sveen, Oslo politikammer, kriminalavdelingen 15.4.37. P-sak 6747, OVS'arkiv.

824 Forsåvidt var etterforskningen i saken Skåkberget med på å legge grunnlaget for etableringen av Politiets overvåkingstjeneste noe senere i 1937.

825 Møtet mellom Welhaven og Rognlien fant sted 2.4.37. P 6747, OVS.

826 Til politimester P.O. Johnsen, Kongsvinger 7.4.37. P 6747, OVS'arkiv.

827 Nytrøen, s. 53

828 Veerhaven 12, Rotterdam

land Mek. Verksted i Oslo. Lensmannen satte nå saken i sammenheng til den store spionsaken som verserte i Nord-Norge på denne tida.⁸²⁹

Ole Skåkbergets liv fikk en dramatisk slutt uten at politiet klarte å bringe avklaring på de mange mistanker og beskyldninger han var utsatt for i etterforskningsdokumentene. 12. april 1940 forsøkte Sverre Stenbekk og Skåkberget å ta seg hjem fra Oslo. Ved Strandlykkja på østsiden av Mjøsa ble de tatt av tyske styrker som var på framrykking ut av Oslo. Begge ble stilt opp på en lastebil som gisler, og kjørt fram i ildlinjen mot den sperrestilling som de norske styrkene hadde anlagt. Tyskerne selv søkte dekning. De norske styrkene forsto at de var sivile og innstilte etter hvert skytingen. Nå ble Skåkberget og Stenbekk stilt opp med front ned mot jernbaneskråningen for å skytes bakfra. Etter å ha avfyrt en del skudd, besinnet tyskerne seg, og gikk i stedet på dem med geværkolbene. De ble nå jaget mot de norske stillingene, med stadige skudd bakfra. Stenbekk ble truffet i begge armene, og fikk kastet seg overende mens han ennå var ved sans og samling. Skåkberget ble truffet i hodet, og døde antakelig momentant.⁸³⁰ Stenbekk overlevde. Etter en time ble han tatt opp av en tysk soldat og beskyttet mot videre trusler. Saniteten ble tilkalt, og hans sår ble forbundet. Så fikk han reise hjem.⁸³¹

Da overvåkingspolitiet begynte å interessere seg for Wollweber-saken igjen etter krigen, ble Skåkberget nok en gang hentet fram. Denne gang var det Skåkbergets kone som interesserte. Et signalement på henne ble satt opp i 1948.⁸³² Da saken omsider ble avsluttet i 1955 ble det notert at hun med sin mann var innblandet i en spionsak i Finnmark, at hun var mistenkt for å ha drevet rekognosering for russisk regning, at hun hadde besøkt USA, og at hun sannsynligvis hadde vært i Bayonne 25. november 1938.⁸³³ Wollweber-aspektet ble ikke lenger nevnt.

Kan Komintern-arkivet gi noen løsning på gåten Ole Skåkberget? En persondossier ble opprettet på hans navn i 1940. Den inneholder kun en artikkel fra *Arbeideren* fra 1940, og omtaler hans død ved Strandlykkja. Det opplyses at han var medlem av det sovjetiske kommunistparti, at han var i Spania det siste året under borgerkrigen, og at han returnerte til

829 Gunnarisaken. Rapport til politimesteren i Kongsvinger fra lensmannen i Grue, 20.1.40, P 6747, OVS.

830 Skåkbergets navn er oppført på den minnestøtte som ble reist ved Strandlykkja.

831 Fra Stensbekks forklaring til rettskontoret ved den norske legasjon i Stockholm (udatert), antakelig i slutten av desember 1944. P 6747, OVS.

832 Notat av Odd Biltvedt av 1.12.48. P-sak 6747, OVS' arkiv.

833 «Notat. Skåkberget, Martha f. Karlsson 5.2.13», med påtegning 25.6.55 fra Odd Biltvedt: «Forsvant ved mannens død». P 6747, OVS.

Norge i april 1939. Opplysningene om hans partimedlemskap indikerer at han har vært tilknyttet sovjetisk militær eller sivil etterretning.⁸³⁴

Saken Skåkberget var sammen med saken Leonard Aspås arbeidskrevende og opptok mye oppmerksomhet i overvåkingspolitiet høsten 1938 og våren 1939. Sakene hadde flere ting til felles. De synes å ha blokkert for oppfølging av de inititiv som kom fra Sverige. Begge sakene ble knyttet til Wollwebers sabotasjeorganisasjon, men indisiene som kunne peke i den retning er svake, og har karakter av påstander. Den dokumentasjon som kunne antyde forbindelsen må enten ha gått tapt, – eller aldri ha eksistert. Begge sakene kan indikere at politietterforskerne anså denne forbindelse for så åpenbar at den var utenfor tvil. Dette kan tyde på at Wollweber-saken var betydelig mer dominerende i det aktuelle tidsrom enn andre kilder kan bekrefte.

Den tyske militærspionasje vokser

For å yte overvåkingstjenesten full rettferdighet, så må selvsagt engasjementet i Hjelmen-saken sees i forhold til det totale overvåkingsbildet, som var i voldsom forandring fra høsten 1938 til høsten 1939.

Fra verdenskrigens begynnelse 1. september 1939, og særlig etter vinterkrigens begynnelse en måned senere, økte innslaget av spionsaker med kommuniststempel voldsomt. Dette hadde delvis sammenheng med at sovjetisk virksomhet økte som direkte del av krigshandlingene i nord, men delvis også sammenheng med at norsk overvåking i landsdelen på dette tidspunkt inngikk en intimt direkte samarbeid med finnene. Men allerede høsten 1938 ble overvåkingstjenesten stilt overfor en sterkt økende mengde meldinger om tysk militær etterretningsvirksomhet langs kysten, ikke minst i nord. Tyske journalister, forretningsfolk og turister ble observert i økende antall. Mange av disse ble forsøkt observert, men bare et fåtall var man istand til å gripe inn overfor.⁸³⁵

En av disse tyske militære agentene var Erich Karl Gustav Reder, som ved årsskiftet 1938–39 oppholdt seg i lengre tid rundt Tromsø. Så tidlig som 1936 hadde han pådratt seg oppmerksomhet fra de militære

834 Artikkelen er imidlertid ikke kommentert og kan derfor ikke betraktes som bekreftet. 495-275-686 «Ole Skaaberget», Komintern-arkivet, Moskva.

835 En rekke av disse sakene overlevde krigen fordi gjenparter av korrespondanse og rapporter ble samlet opp i 6. divisjons arkiv, da divisjonen ble satt opp fra høsten 1939. Etter krigen ble de overført til sikkerhetsstaben i Forsvarets overkommando, og er nå overlevert Riksarkivet. FO/S-staben, personellsikkerhetskontoret, eske 31, Riksarkivet.

myndigheter. Han var representant for «Nordsee Deutsche Hochseefische-rei», et stort tysk trålerrederi i Cuxhafen, og oppga at han skulle studere forretningsmessige forhold vedrørende tyske trålere i Tromsø.⁸³⁶ Reder dukket opp i landsdelen både i sesongen 1937–38, og igjen på høsten 1938.

Han viste en merkelig interesse for det kommunistiske miljø i Tromsø, og var en aktiv fotograf. De militære myndigheter hadde fått et finsk tips om at det skulle finnes en kommunistisk «etappstasjon» i Tromsø, hvor en Arne Hansen var en sentral person.⁸³⁷ Denne Hansen ble derfor observert nærmere av IR 16, som kunne konstatere en forbindelse mellom han og den tyske matros Willy Nørning fra den tyske tråleren «Lauenburg» og, overraskende nok, den engelske matrosen Albert Morley fra tråleren «Mountbatten». 6. divisjon mente at enten forsøkte Reder å rekruttere Hansen som tysk spion, eller så var det en kommunistisk spionasje det var snakk om.

Den virkelige sammenhengen kom først for dagen gjennom flere politiavhør som ble tatt opp av politibetjent Sig. Hagen, og oversendt 6. divisjon i midten av januar 1939. Kommunistene i byen kunne fortelle politiet at Reder stadig vekk forsøkte å komme i kontakt med deres miljø, på tross av at man stadig forsøkte å avvise han. Han ble oppfattet som tysk spion. Han var også observert i det han fotograferte kaianleggene i byen. En av de avhørte kunne bekrefte at Reder forsøkte å utgi seg for å være kommunist, og at han forsøkte å vise for seg en kommunistisk medlemsbok.⁸³⁸

Kommunistene i Tromsø forsøkte å få politiet interessert i Erik Reder. 14. desember meldte Leonard Aspås bror Ingolf Aspås seg på politikammeret i Tromsø. Han hadde flere ting på hjertet. Han kunne fortelle at Reder hadde kontakt med en navngitt person i byens kommunistmiljø. Denne personen var nå ute av NKP. Imidlertid hadde man oppdaget at den samme personen nettopp hadde ekspedert en forsendelse for Reder til Reine i Moskenes, Lofoten. Mottaker var en av Reders kontakter. Kommunistene mente at politiet «kunne ha interesse av å undersøke» forsendelsen. Ingolf Aspås fant det også merkelig at Reder hadde sagt seg villig til å dekke opp utestående som byens nazi-inspirerte glassmester hadde

836 Skriv fra IR 16 (W. Faye) til 6. Div 10.12.36. FO/S-staben, personellsikkerhetskontoret, eske 31, Riksarkivet.

837 Referert i skriv fra 6. divisjon til politimesteren i Senja 24.1.39, FO/S-staben, personellsikkerhetskontoret, eske 31, Riksarkivet.

838 Fra Sig. Hagen til 6. div 16.1.39. FO/S-staben, Personellsikkerhetskontoret, eske 31, Riksarkivet.

hos den samme personen. Endelig ønsket Ingolf Aspås å gjøre politiet oppmerksom på at denne personen og glassmesteren hadde sammenkomster hjemme hos eks-kommunisten.⁸³⁹

20. januar ble situasjonen enda mer dramatisk. Da brakte avisen *Nordlys* en melding om at 12 av de tyske trålerne uten for kysten var rekvirert til tysk krigstjeneste.»Samtidig har rederiene fått beskjed om at i løpet av de neste tre måneder skal ytterligere en rekke båter bli beordret til samme tjeneste. Ordren gjelder bare nye store fartøier som er bygget med stort statstilskudd og derfor er utstyrt med kanonfundamenter og eller er godt skikket til å gjøre tjeneste i marinen.» «Hitler rekvirerer båter til Franco?», spurte avisen. *Nordlandsfolket* kunne melde fra Hammerfest at det nå var kommet 102 tyske «vaktbåter» til Nord-Norge, og spurte om nazistene tenker på å underlegge seg nordnorske farvann. Meldingen ble også registrert i Sverige.⁸⁴⁰

Nå begynte situasjonen også å bekymre de militære. Samme dag som *Nordlys* brakte meldingen om de tyske trålerne, skrev Wilhelm Faye i IR 16 til 6. divisjon om at politiet i Tromsø holdt oppsyn med Reder. Han kunne også fortelle at Reder hadde søkt medlemskap i kommunistpartiet, men var avvist. Han var nektet adgang til Folkets Hus. Til politiet hadde Reder opplyst at han skulle reise til Tyskland, men det hadde han ikke gjort. Istedet hadde han reist til Lødingen. Politiet i Narvik var varslet. Faye kunne også fortelle om beslag av telegrammer fra Reder. De var i kode, og generalstabens etterretningskontor hadde ikke klart å knekke koden.⁸⁴¹

Endelig 27. januar ble Reder tatt inn til forhør på Harstad politistasjon. Han innrømmet å høre til «en filial i Hamburg Altona for Nordsee, og er der fremdeles forsåvidt som han har arbeidet der når han ikke er i Norge.»⁸⁴² Han innrømmet ellers også sin interesse for kommunistene i Tromsø, og russiske båter. Ellers forsøkte han å overbevise politiet om at han la vekt på å orientere om sine bevegelser. Med andre ord, han antydde sin virksomhet indirekte. Avhøret kunne forstås dit at han regnet med forståelse fra politiet. Da politiet senere på dagen foretok undersøkelse i hans hotellrom, forsøkte Reder å dempe dette inntrykket. Politibetjent Jonas Madsø, som senere satte opp en tilleggsrapport om denne samtalen,

839 Rapport fra politimester Leiv Øie, 18.1.39, Genst. IV 323 1939, Riksarkivet.

840 Avskrift i Generalstabens utenriksavdeling, Genst. IV, 323, Riksarkivet.

841 Etterretningskontoret fikk seg forelagt 5 chiffertelegrammer av politimesteren i Tromsø 27.12. og 4.1., men måtte melde til Ivar Hagen at de ikke klarte å komme noen veg med dem. Genst. IV 323, 1939, Riksarkivet.

842 Denne «filialen» var trolig organisert av Abwehr.

fikk inntrykk av at han ville unngå at den virkelige sammenhengen kom fram overfor den tyske konsulen i Harstad eller norske myndigheter som sto i kontakt med Tyskland. Reder forsøkte altså å gardere seg.⁸⁴³

Madsø hadde hatt en erfaren etterretningsmann med seg i avhøret, nemlig stabssjefen ved 6. divisjon kaptein Odd Lindbäck-Larsen. Lindbäck-Larsen skrev også en rapport av avhøret til politimesteren i Senja, og han var ikke i tvil om den virkelige sammenhengen:

Jeg bedømmer resultatet av forhøret over Reder 27/1–39 slik: Reders egentlige arbeid er i Tyskland. Hans arbeide her er antagelig en «job» som han tar for egen risiko og antagelig på kommisjonsbasis. Iallfall har han neppe fast lønn for dette av trålertrusten. Det er temmelig klart at hans arbeide ikke bare er av forretningsmessig art. Det ser ut til at hans «politiske» arbeide har hatt til formål å avbryte forbindelsen mellom de tyske trålerne og de norske kommunister. Det ser også ut til at han har løst denne oppgave. Det synes han å ha oppnådd dels ved å «rense» de tyske trålbesetninger, dels ved å passe på disse besetninger under landlov, og dels kanskje gjennom sine bekjenskaper blant norske kommunister. Det er mulig at han har hatt til oppgave eller til hensikt å skaffe seg forbindelser på russiske båter – og da kanskje med spioneri som mål. I så henseende har han neppe oppnådd noe. Reder er en intelligent og kultivert person – og meget snarrådig.⁸⁴⁴

Etter dette forsvant Reder fra Nord-Norge – og oppmerksomheten til politiet. Antakelig forlot han landet, og andre overtok hans oppgaver. Saken ble aldri oppklart. Hans oppdragsgivere var etter alt å dømme den tyske militære etterretning Abwehr, som hadde overtatt skipsfartnettene til Peter Kraus i Hamburg.⁸⁴⁵ Reder var bare en i en stadig tettere strøm av tyske agenter langs kysten, som skapte flere og flere oppgaver for overvåkingen utover i 1939. Etter krigsutbruddet 1. september ble de så mange at situasjonen ble helt uoversiktlig. Noen av disse agentene ble tatt og deres saker ble pådømt i Norge før 9. april 1940. Gjennom disse sakene

843 Avhørsrapporter av 27. og 28. januar av politibetjent Jonas Madsø, FO (osv), eske 31, Riksarkivet.

844 Notat «Reder», 28.1.39. FO (osv), eske 31, Riksarkivet.

845 Utplasseringen av Abwehrs etterretningsnett i Norge rettet mot skipsfarten, og dets kommunikasjon til senteret i Hamburg, er vel beskrevet i Abwehr-litteraturen etter krigen. F.eks. Paul Leverkuehn: *German Military Intelligence* (1954) s. 82. Leverkuehn var offiser i Abwehr.

ble eksistensen av Abwehrs nett i forbindelse med sjøfarten dokumentert, men omfanget av det ble aldri klarlagt. Eksempelet Reder er i vår sammenheng nokså tilfeldig valgt blant de uoppklarte tyske etterretningsaker i 1939 og 1940. Det viser imidlertid det paradoksale i overvåkingens arbeidssituasjon: På den ene side samarbeidet man politimessig med tyskerne i jakten på kommunistiske sjøfolk og emigranter i Hjelmen- og Wollweber-saken. På den andre side sto man overfor dokumenterte tilfeller av tysk etterretningsvirksomhet rettet mot kommunistiske miljøer i Norge, på tyske skip, mot britisk skipsfart, mot Sovjetunionen.

Trålerfrykt og spionasjemistanker spredte seg til resten av landet. 27. januar hadde *Aftenpostens* ettermiddagsnummer et intervju med den tyske konsul i Harstad, som kunne dementere rykter om at 100 tyske trålerne utenfor kysten i all hast var kalt til Tyskland, akkurat som under septemberkrisen i 1938. Den tyske legasjonen i Oslo oversatte artikkelen og fikk den sendt til UD i Berlin.⁸⁴⁶ Kommunistene følte seg neppe særlig beroliget av den tyske konsul. 3. april brakte *Arbeideren* et frontalangrep på den tyske legasjonen, som de hevdet ledet det nazistiske undergravingssarbeidet i Norge. Den ledende kraft var legasjonssekretær Hans Joachim von Neuhaus. Gestapos havnespionasje-agentur hadde spioner i alle de største norske havner. Det var kraftige påstander som de få *Arbeideren*-leserne fikk seg servert. Legasjonen oversatte som vanlig artiklene og sendte dem til Berlin.⁸⁴⁷

846 AA. Ges. Oslo 243/4 1939–40 Spionage, Politisches archiv, Auswärtiges Amt, Bonn.

847 AA. Ges. Oslo 243/4 1939–40 Spionage, Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Bonn.

Kapittel 11

Sabotasje bak de finske linjer

Det vi har gjort til nå var bare generalprøven, selv om man er blitt ganske lydøre rundt i verden, særlig i Berlin.

«Maxim» til Wollweber 24. august 1939⁸⁴⁸

I august 1939 kom en kurer til Wollweber i Oslo, med ordre om at organisasjonen skulle bygges videre ut, og forberede seg på nye aksjoner. Bakgrunnen for denne ordre var problemene som hadde ført til situasjonen med aksjonsstopp i 1939, og som Wollweber hadde bedt Emil Løvlien om å forelegge rette vedkommende i Moskva. Kurieren hadde også med seg ordre til Wollweber om straks å komme til Sovjetunionen. Avreisen ble foretatt i all hast, etter at Bargstädt hadde lagd et nytt pass pålydende den sveitsiske kjøpmann «Hans Koller».⁸⁴⁹ Mens Wollweber var i Moskva brøt verdenskrigen ut.

Politiske diskusjoner i Moskva

Wollweber gir i sine erindringer en framstilling av politiske diskusjoner som foregikk mellom ham og «Maxim» i Moskva.⁸⁵⁰ «Maxim» gikk nøye inn på Wollwebers oppfatning av situasjonen i Europa, og Wollweber følte seg utsatt for en politisk «prøve».⁸⁵¹ «Maxim» ønsket først og fremst å

848 Fra «Maxim»s (Pavel Sudoplatov) diskusjon med Wollweber i Moskva august–september 1939. *Lebenserinnerungen* s. 241.

849 «Hans Koller» ble registrert utreist fra Stockholm 1.8.39. P 423 lnr. 1, Säpos arkiv, Stockholm.

850 *Lebenserinnerungen* s. 236–243

851 I november 1938 ble Jakov Serebrjanskij, som ledet Kontoret for spesielle operasjoner i NKVD, arrestert sammen med sin stab. Pavel Anatolievitsj Sudoplatov var i januar 1939 blitt utnevnt som nestleder av utenlandsetterretningen, en stilling han også hadde hatt midlertidig i november. Dette var tida for de store utrenskningene i NKVD, og stillingene skiftet med stor hyppighet. Sudoplatov hadde imidlertid overtatt inspeksjonsansvaret for Wollweber etter Serebrjanskij,

finne ut om Wollweber ville være lojal mot Sovet i de store politiske forandringene som nå sto for døren.

Han inviterte derfor Wollweber til å legge fram sine synspunkter på forholdet mellom Tyskland og Polen, og Tyskland og vestmaktene. Wollweber kjente godt til de tysk-polske stridsmål fra sin tid som partileder i Schlesien, og mente at avklaring med Polen var nødvendig for Hitler fordi det var nødvendig med ryggdekning i øst. For den tyske imperialisme var nemlig kontroll av området rundt Rhinmunningen så viktig, at Hitler ville risikere krig med England og Frankrike for å besette det. Ryggdekning i øst, så nedkjemping av de vestlige rivaler. Det var grunntanken i tysk stormaktsstrategi, og det var ikke tilfeldig at Hitler oppkalte sine to største krigsskip etter Bismarck og Tirpitz, som begge hadde stått for denne grunntanke. På spørsmål om hvor lenge den polske og franske militærmakt ville holde i en krig, ga Wollweber dem begge seks uker.

Den avgjørende test kom samme dag som den tyske utenriksminister Ribbentrop ankom Moskva, 23. august. I flere uker hadde det nå pågått forhandlinger mellom den fransk-britiske militærdelegasjon og Vorosjilov i Moskva om en tremaktsavtale mot Hitler.⁸⁵² Det springende punkt i forhandlingene var hvorvidt den franske og britiske regjering ville garantere Sovjetunionen rett til militær gjennommarsj av polsk og rumensk område, og hvorvidt vestmaktene ville gi bindende forpliktelser om at tysk angrep på en av partene ville automatisk føre til krig med alle. Sovjetunionen ønsket en forpliktende militær tremaktpakt. Regjeringen Chamberlain kunne ikke godta noen av de sovjetiske krav, og ønsket i realiteten ikke et forpliktende samarbeid med Sovjetunionen mot Tyskland.

Det siste forsøket på bringe klarhet i britenes standpunkt kom 21. august, omtrent samtidig med Wollwebers ankomst til Moskva. Stalin og hans nærmeste medarbeidere kunne denne dagen oppsummere at britene ikke ønsket noen avtale.⁸⁵³ Hvordan skulle den britiske avvisning tolkes? Var britene iferd med å finne fram til en ordning med Hitler? 21. og 22. august ble den dramatiske situasjonen vurdert og vurdert. Diplomatiske kontakter til Berlin bekreftet at tyskerne nå satt oppe i en liknende valg-

en oppgave han hadde fram til krigsutbruddet. Den «Maxim» Wollweber møtte i Moskva i september 1939 var derfor Sudoplatov. P.A. Sudoplatov: *Den røde terror* (1994) s. 78 m.v.

852 Den politiske analyse her følger Dmitri Volkogonov: *Stalin. Triumph and Tragedy* og Ivan Maiskij: *Hvem hjalp Hitler?*

853 NKVDs agent Donald Maclean i det britiske UD hadde rapportert at den britiske regjering stilte seg motvillig til å støtte Sovjetunionen i tilfelle krig med Tyskland. Sudoplatov, s. 116.

ituasjon: allianse mot vest eller mot øst.⁸⁵⁴ Tyske følere kunne bekrefte at man ennå ikke hadde bestemt seg. Den 22. om kvelden traff Stalin endelig sin beslutning. Den 23. kunne Vorsjilov informere den fransk-britiske militærmisjon om at videre forhandlinger ikke hadde noen hensikt.

Om kvelden 23. august fikk Wollweber beskjed om at neste morgens utgave av *Pravda* ville inneholde viktige nye politiske beslutninger. Hvis han var enig i dem, skulle han i løpet av dagen skrive en begrunnelse for sitt syn. Hvis han var uenig, var det ikke nødvendig med noen begrunnelse. Wollweber visste at «Maxim» ikke elsket mystifikasjoner, så han forstod at noe alvorlig var iferd med å skje: «Tross dette ble jeg overrasket da jeg kunne lese om den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakt, som ble offentliggjort i *Pravda*, og kunne studere bildet av Ribbentrops galgenfuglansikt.⁸⁵⁵ Ikke desto mindre var jeg enig i beslutningen. Nå måtte jeg begrunne min oppfatning.»⁸⁵⁶

På ettermiddagen ble han hentet av «Maxim», og de to kjørte til Borodin, stedet hvor Napoleons hær møtte sitt nemesis i 1812. På turen unnskyldte «Maxim» seg for at han hadde stilt opp denne prøven: «For min egen del var jeg ikke i tvil om hvordan du ville reagere. Jeg er stort sett enig i dine vurderinger. Vi mener begge at en krig nå begynner. Men hadde du hatt den minste tvil på beslutningen, så kunne du ikke reise tilbake som leder for organisasjonen. Tvil kan jo den beste ha».⁸⁵⁷

I Borodin kjørte de til det huset hvor marskalk Kutusov hadde hatt sitt hovedkvarter i 1812. «Maxim» forestilte seg at sovjet hæren også kom til å måtte trekke seg tilbake, hvis den var istand til det. Men kanskje ikke så langt? «Du vet at fiendens transportlinjer i så tilfelle blir lengre. Da først begynner vår egentlige oppgave. Det som har blitt gjort til nå, var bare generalprøven.»⁸⁵⁸ Han mente at Berlin var blitt ganske lydhøre, og forsto at man måtte sikre sine transportlinjer bedre, og dermed svekke fronten. Den nye situasjon krevde nye tanker. Tiden for den ensidige skipssabotasjen mot fasciststatene var over. Nå måtte en mer allsidig

854 Dmitri Volkogonov: *Stalin. Triumph and Tragedy* (1991) s. 252–255

855 Sudoplatov forteller at undertegningen av avtalen med Ribbentrop kom som en fullstendig overraskelse på ham. NKVD hadde bare to dager tidligere mottatt ordre om å undersøke mulighetene for en fredelig avtale med Tyskland, og var i ferd med å sende sine strategiske forslag til Stalin og Molotov da avtalen ble undertegnet. Det er derfor mulig at Wollweber overdriver, når han skaper inntrykk av at «Maxim» var godt orientert. Sudoplatov, s. 118.

856 *Lebenserinnerungen* s. 240

857 *Lebenserinnerungen* s. 240

858 *Lebenserinnerungen* s. 241

partisanstrid planlegges. Aksjoner direkte mot Tyskland måtte unngås så lenge ikke-angrepspakten sto ved makt.⁸⁵⁹

«Maxim» fryktet at det ikke var så mye tid til disposisjon. Først ville det komme et angrep på Polen, og deretter mot vest. Så ville Tyskland angripe Sovjetunionen. Det kunne komme før man ante det, på tross av ikke-angrepspakten. Slik det lå an, var det nødvendig at Wollweber straks reiste tilbake. Ledelsen for organisasjonen regnet ikke med at selve organisasjonen ville vakle, selv om det var sannsynlig at det ville skje med enkelte medlemmer.

Så skjedde ting fort. Angrepet på Polen kom raskere enn «Maxim» hadde regnet med. 5. september gikk Wollweber om bord i et svensk fly i Moskva, som skulle bringe han til Stockholm. Ifølge passet han hadde i lommen, var han fortsatt den sveitsiske kjøpmann «Hans Koller».

Illegalt til Norge

I Sverige var det innført visumtvang, og i Sveits var det gjennomført mobilisering. På Bromma flyplass ble Wollweber møtt av politi, som kunne informere han om at han umiddelbart måtte ta kontakt med det sveitsiske konsulat. Dessuten ble passet beslaglagt. Wollweber tok det rolig, ba om en kvittering for passet, ba om adressen til konsulatet, og kunne opplyse om at han skulle kontakte politiet i løpet av dagen. Så tok han flybussen til Stockholm sammen med sine medpassasjerer, og fant fram til sitt hotell. Det hadde han også opplyst politiet om. Deretter etterlot han bagasjen, og gjennomførte et av sine mange forsvinningsnumre. Stockholm var en praktisk by å riste av seg spanere i, på grunn av mange ferjer, trikker, busser og t-baner. Wollweber var en mester i slike teknikker, og klarte det også denne gang. Utpå dagen kom han endelig fram til en av organisasjonens illegale leiligheter, og fikk kontakt med sin kone, Ragnhild Wiik.

Karl Bargstädt hadde etter Wollwebers avreise fra Oslo fått beskjed av Ragnhild Wiik om å reise til Stockholm, for å organisere Wollwebers tilbakereise til Norge. Det var ikke lengre så enkelt som før, siden de nordiske reisekortene nå var blitt ugyldige som følge av krigsutbruddet. Bargstädt måtte derfor «spasere» over grensen.⁸⁶⁰ Han forteller at han

859 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

860 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

hadde en kontakt i Trysil som hjalp med dette.⁸⁶¹ I Stockholm fikk han kontakt med Wollweber gjennom Wiik. Wollweber orienterte om den nye situasjonen, og Bargstädt forsto det slik at sabotasjen mot Tyskland nå var slutt som følge av den tysk-sovjetiske pakten.⁸⁶²

Innen tilbakereisen ble gjennomført, hadde Wollweber samtaler med Schaap, Lambert og Hjelmen i en hytte i nærheten av Stockholm. Wollweber diskuterte gjennom situasjonen med dem en etter en. Hjelmen fikk beskjed om å ta en rundreise i Sverige for å forsikre seg om at det ikke oppsto vakling.⁸⁶³ Dessuten skulle han også introdusere Gösta Anderson som ny leder i Sverige, noe som var bestemt av Wollweber allerede i juni–juli. Først dro han til Gustav Söder i Göteborg, deretter til Stockholm igjen hvor han traff Andersson. Ved denne anledning fikk Andersson beskjed om å skaffe 2–3 sjøfolk til en ny gruppe i Stockholm. Så fortsatte reisen til Kiruna, hvor Andersson, Nyberg og Barly Petterson ble presentert for hverandre. Andersson fikk med seg 10 kilo dynamitt tilbake til Stockholm. Hjelmen kunne forsikre seg om at ingen vaklet, og spesielt når det gjaldt Nyberg, som Wollweber var opptatt av. Nyberg var en viktig person. Ikke bare skaffet han dynamitten, han konstruerte og bygde også bombene. Her får vi også et godt eksempel på Wollwebers sikkerhetspolitikk. Før han ble satt på som ny leder i Sverige, hadde Andersson ikke kjennskap til organisasjonen rundt i landet. Selv i sin nye oppgave kjente Andersson bare sine egne folk.

Lambert reiste tilbake til Antwerpen, for å gå igjennom de samme diksusjonene med gruppene i Antwerpen og Rotterdam/Amsterdam. Hvor langt han rakk vet vi ikke. Kort tid etter at han kom til Antwerpen ble han arrestert. Schaap fikk antakelig i oppdrag å diskutere med finnene. Nå var det viktigste å holde den finske delen av organisasjonen ved like, inntil den skulle aktiviseres når Tyskland angrep Sovjetunionen.⁸⁶⁴

Etter samtalene i Stockholm var det viktig å komme seg tilbake til

861 Kontakten i Trysil var Ragnvald Wiik, en bror av Gudrun og Ragnhild Wiik. Ragnvald Wiik kjøpte et gardsbruk i Innbygda i Trysil, som han drev til sin død i 1943. Han hadde god kontakt med sine søstre, og var flere ganger på besøk hos Ragnhild og Wollweber i Oslo før krigen. Intervju med Ragnvald Wiiks sønn Hans Wiik 20.1.94.

862 Forklaring av Bargstädt, P-sak 10.231, OVS' skriv, Oslo.

863 Hjelmens bevegelser er beskrevet i «Notat. Rapport angående den svenske gruppen av sabotasjeorganisasjonen Schaap/Wollweber, ifølge uttalelser fra Martin Rasmussen Hjelmen». Dette er en udatert ovrsettelse av et tysk sammendrag av Hjelmens forklaringer i tysk fengsel, og stammer antakelig fra begynnelsen av 1943. P-sak 10.231, OVS.

864 *Lebenserinnerungen* s. 245

Oslo. Krigsutbruddet hadde ført til at betydningen av Norge og Nordsjøen hadde økte ytterligere i forhold til Østersjøen.

Tilbakereisen skjedde godt forberedt. Wollweber og Gudrun Wiik reiste sammen med et svensk par til en togstasjon nord for Charlottenberg, kamuflert som en ferieutflykt. Der traff de Bargstädt, som hadde organisert den videre reisen til fots over grensen til Trysil-traktene, og deres hjelper fra Trysil.⁸⁶⁵ Det ble en strabasiøs tur, med to overnattinger under åpen himmel, før de kom fram til Trysil.⁸⁶⁶ Fra Rena tok de toget til Oslo.⁸⁶⁷

Sabotasje i Finland

30. november angrep Sovjetunionen Finland. Det ser ut til at krigsutbruddet kom overraskende på Wollweber. Uansett hvor rettferdige og logiske Sovjetunionens preventive krav i Leningradområdet kunne oppfattes i Moskva, utløste krigen en voldsom antikommunisme i Skandinavia. Wollweber bestemte seg til å forsøke å ta et initiativ til den finske gruppa, som krigen hadde avbrutt forbindelsen med. Den eneste måten det kunne skje på var ved å gå på ski over den gjenfrosne Bottenviken. En nordmann og en tysker fikk beskjed om å gjøre turen. Forbindelsen med den finske gruppa ble gjenopprettet. Aksjonene ble imidlertid ikke noe av på grunn av sovjet hærens militære gjennombrudd. I sine knappe beskrivelser av dette prosjektet lar Wollweber flere uklarheter henge i luften.⁸⁶⁸ Ble de to virkelig sendt ut? Eller var det noe annet som skjedde?

Bargstädt gir en annen versjon. Han ble orientert om forberedelsene av Rolf Hagge, som han hadde fått beskjed om å lære opp til å gå på ski,

865 Wollweber hevder at det var en «svensk kamerat» som sto for dette opplegget, men Bargstädt skildrer også selve turen, som han hevder han deltok på sammen med «mannen fra Trysil». Det var Ola Nergård som hadde fått dette oppdraget av Ragnvald Wiik. Ola Nergård bodde på gården Steingrunnen, 2–3 km nord for Engerneset ved Engersjøen. Intervju med Hans Wiik 20.1.94.

866 Turen startet antakeligvis i Särna. Derfra gikk de over Tjárnvallen og Storbäcken, og passert grensen nord for Rødefjellet og Drevsjøen. Derfra har de fulgt stien sørvestover til Bitterseter, og videre til Steingrunnen ved Engersjøen. Ruten er forsøkt rekonstruert med Hans Wiik utfra Bargstädt og Wollwebers opplysninger. Intervju med Hans Wiik 20.1.94.

867 Wollweber forteller i sine erindringer at fotturen var på 30 kilometer. Bargstädt, som stadig avlegger Wollweber små visitter i sin beretning, forteller at Wollweber var så sliten, at han «la seg rett ned og ville gi opp det hele». Vi vet fra svenske kilder at Wollweber under sitt senere fengselsopphold i Sverige var svært sykkelig. Det er derfor ikke urimelig at Bargstädts betraktning er korrekt.

868 *Lebenserinnerungen* s. 248

sammen med Adolf Baier. Opplæringen skjedde i Nordmarka. Antakelig har Hagge fortalt om planene på en av de mange skiturene rundt årsskiftet. Ifølge han var planene å sprengte det finske statspolitiets hovedkvarter i lufta, og det var to nordmenn som skulle være med, i tillegg til Hagge og Baier. En ukjent russer skulle være oppdragsgiver. Bargstädt var sterkt mot planene, delvis fordi han mente at marsjruta var uforsvarlig lagt opp, delvis fordi han mente at aksjonen ville være uten politisk virkning.⁸⁶⁹

Erik Nørgaard har en tredje versjon. Ifølge han kom initiativet fra Gösta Anderssons gruppe i Stockholm av spaniafrivillige. Formålet skulle være å spre forvirring bak de finske linjene med sabotasje. Hensikten skulle først og fremst være av psykologisk karakter, noen avgjørende militær betydning regnet man ikke med. Ledelsen i Moskva hadde nølende godtatt forslaget, men forutsatte at aksjonen ikke måtte bringe vanskeligheter for Sveriges stilling. Gruppen kom ganske langt med planene, men før aksjonen kunne bli satt ut i livet kapitulerte Finland.⁸⁷⁰

Beskrivelsene spriker altså. Bargstädt opplyser at han hadde fått beskjed om å overlate Hagge og Baier til en nordmann, som skulle lede ekspedisjonen. Dette stemmer bra med den forklaring som Hjelmen senere ga i 1942.⁸⁷¹ Ifølge denne hadde Hjelmen fått i oppdrag av Wollweber å organisere en aksjon mot en jernbanestrekning i Finland, og hvis denne lyktes, skulle man foreta nok en aksjon. Det var altså snakk om to aksjoner. For å forberede den første aksjonen, satte Hjelmen seg i forbindelse med Gösta Andersson, og knyttet kontakt mellom han og Karl Einar Risto.⁸⁷² Risto skulle føre de tre mennene fra Stockholm til Luleå, hvor Andersson skulle utruste dem med sprengstoff, som han skaffet hos Nyberg i Kiruna. Fra Oslo til Stockholm var det Asbjørn Sunde som hadde ansvaret for at de tre kom trygt fram. Hjelmen sørget for at Sunde og Risto ble identifisert for hverandre i Stockholm. Risto fikk beskjed av

869 Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

870 Nørgaard oppgir ikke kilde til sin versjon. *Krigen før krigen* s. 145.

871 Notatet om Hjelmens forklaring finnes i svensk og norsk oversettelse. Den tyske originalen mangler imidlertid. Den norske oversettelsen er datert 8.2.49 av Odd Biltvedt, som også har påført at rapporten er fra Gestapo av 7.3.42. Den dreier seg om Hjelmens forhold til de forskjellige svenske medlemmer av organisasjonen, og er derfor antakelig et utdrag av forklaringer som har blitt presset ut av Hjelmen mot slutten av 1942. P 10.231, OVS.

872 Karl Einar Risto ble rekruttert av Gösta Andersson i desember 1939. Risto hadde sjømannsbakgrunn, og bodde da hos Karl Ivar Staf i Österlånggatan 25, i Stockholm. Staf var også sjømann, og begge hadde deltatt i borgerkrigen i Spania. Staf ble rekruttert av Risto omkring nyttår 1939/40.

Hjelmen om å lære seg å gå på ski, for han skulle være med på neste ekspedisjon, hvis den første ble vellykket.

De tre kom vel fram til Stockholm i slutten av januar 1940, og Hjelmen sørget for at Risto overtok ansvaret for den videre transport til Luleå slik det var planlagt. Risto fikk reisepenger og de nødvendige kontakter i Luleå, og reisen fortsatte. Før Hjelmen selv ble arrestert i Stockholm noen dager senere, hadde han fått vite at de tre var blitt utrustet i Luleå slik som avtalt.

En femte kilde til ekspedisjonen er forklaringene til Hagge og Baier til svensk politi. Baier benektet ethvert kjennskap til prosjektet, mens Hagge ga enkelte opplysninger.⁸⁷³ I kapittel 12 har jeg antydnet at den ukjente «Sigurd» som hadde ansvar for Hagge i Oslo, var identisk med Larviks-gutten Johan Peter Bruun. Bruun var ungdomsvenn av Asbjørn Sunde, som på dette tidspunkt hadde overtatt ledelsen av organisasjonen i Norge etter Hjelmen, og som vi vet hadde ansvaret for å bringe Hagge, Baier og en ukjent nordmann til Stockholm i forbindelse med aksjonen i Finland. De to hadde også vært sammen i Spania. Hagge forteller at han sammen med «Sigurd» stadig trente på skigåing i Nordmarka, og da avreisen til Sverige endelig kom, var det «Sigurd» som presenterte Hagge for en «Anna», som fulgte han til grensen. «Anna» var åpenbart Gudrun Wiik. I nærheten av Charlottenberg overlot Gudrun Wiik Hagge i en annen nordmanns varetekt, og sammen passerte de grensen på et ubevoktet sted.

Denne andre nordmannen var antakelig Montey Røse, og han sørget for at Hagge kom vel avsted på toget til Stockholm fra Charlottenberg. I Stockholm installerte han seg i en leilighet som han hadde fått oppgitt av «Sigurd». Senere ble han kontaktet av Gösta Andersson og denne presenterte han for Karl Risto. Gjennom Risto ble han noe senere kjent med en «Jenny», som Hagge senere identifiserte som grovarbeideren Oskar Harry Eriksson fra Luleå. Hagge forsto det slik at disse skulle være med på ekspedisjonen til Finland. I mellomtida kom den store politirazziaen 10. februar, og planene ble tydeligvis utsatt. Eriksen, Risto og Hagge brukte tida til skigåing, og diskuterte forskjellige problemer knyttet til ekspedisjonen. Omkring 20. februar fikk han besøk av Gudrun Wiik, som sa at han måtte reise tilbake til Norge. Reisen foregikk 3–4 dager senere. Risto fulgte han på toget til Arvika, og der ble han tatt hånd om av den ukjente nordmannen som han hadde passert grensen sammen med tidligere. De gikk på ski til Skotterud, og tok derfra toget til Oslo. I

873 Rapport av 24.10.41, IC2c, pärm 20, Säpos arkiv.

Oslo traff Hagge «Sigurd» igjen, men han fikk aldri noen forklaring på hvorfor ekspedisjonen var blitt innstilt.

Aksjonen ble altså ikke noe av. Senere kunne politiet få bekreftet Haggens bevegelser via flere vitner. Han fortalte sannheten. I det minste den delen av den han kjente til. Men det var ikke så mye.

På Wollwebers instruksjer hadde Hjelmen lagd et sinnrikt innviklet sikkerhetsnett rundt Finlands-operasjonen. I virkeligheten var mange mennesker involvert, men deres «etapper» var så korte og deres kunnskaper så ufullstendige, at en rekke versjoner ble skapt. Den som kjente mest til de ytre begivenhetene var Karl Risto.⁸⁷⁴ Risto ble presentert for en nordmann med dekknavnet «Olav» av Hjelmen, og dagen etter overlot han ved Centralstasjonen tre «tyskere» i Ristos varetekt. «Olav» var Asbjørn Sunde. Uten å gjøre tegn til at de var kjent for hverandre reiste de til Luleå med toget. I Luleå ledet Risto dem etter Hjelmens instruksjer til et overnattingssted. Etter et par dager ankom Gösta Andersson med dynamitt fra Kiruna, og dagen etter fulgte Risto de tre ut igjennom skjærgården.⁸⁷⁵ En times marsj fra Luleå snudde han om, mens de tre fortsatte på egenhånd mot Finland. Luleåmannen Sven Persson, som også hadde vært med ut gjennom skjærgården, fikk beskjed av Risto om å avvente «tyskerne» tilbake etter fem dager.

Noen dager senere reiste Risto til Stockholm, og avla rapport for Hjelmen. Hjelmen var svært fornøyd med innsatsen. Kort tid etter at Risto var vendt tilbake til Stockholm, ble han av Gösta Anderson ført sammen med Hagge. Hagge var helt alene i Stockholm, og Risto fikk i oppdrag å gå skiturer sammen med han. Gösta Andersson kom også med en tredje mann, Harry Eriksson, og sammen fikk de beskjed om at de skulle gjøre en ekspedisjon til Finland, men denne gangen fra Obbola. Det var nå blitt tidlig i mars. Hagge skulle lede gruppa. Risto sto for innkjøp av utrustning, og Andersson skulle skaffe til veie sprengstoff.

7. mars ble Risto oppsøkt av Gösta Andersson, som ba han om å reise til Nord-Sverige igjen, for å forberede denne andre ekspedisjon til Finland. Risto reiste dagen etter, først til Luleå, hvor han traff Sven Persson. Persson kunne fortelle at han hadde møtt de tre «tyskerne» ved Svartöviken, etter deres tilbakekomst fra Finland. De hadde vært helt utslitte, men stemningen hadde vært høy. Det hadde ledd og grått om

874 Risto forklarte seg i detalj om sin deltakelse i en serie forhør etter 17.6.41, da han ble arrestert. Hans forklaringer ligger i en samlerapport av 8.9.41, IC2c, rapporter, pärm 4, og den følgende framstilling baserer seg på s. 9–20. Säpos arkiv.

875 Ifølge Risto gikk ferden sørøstlig ut forbi Svartöviken. Derfra var retningen mot Vasa.

hverandre. Han hadde fulgt dem tilbake til Skurholmen ved Luleå, hvor de hadde overnattet samme sted som før de dro.⁸⁷⁶ Dagen etter hadde de reist, antakelig hadde de vendt tilbake til Norge over riksgrensen. Risto fikk også overlevert en pistol som «tyskerne» hadde hatt med seg til Finland. Den andre delen av oppdraget var å få tak i en person i Luleå som hadde kontakter eller var kjent i Vasa. Dette måtte Risto til slutt gi opp, og 11. mars reiste han videre med tog til Vännäs og Umeå, og derfra med buss til Obbola. Der klarte han til slutt å finne fram til en lokal kontakt.⁸⁷⁷ Etter å ha instruert denne om at han måtte skaffe husrom for tre eller fire menn, som skulle gå over isen til Vasa, overleverte han pistolen med streng beskjed om at den ikke skulle leveres ut til andre enn de tre. Så dro han tilbake til Stockholm, og avleverte rapport til Gösta Andersson. Få dager senere fikk han vite at prosjektet var innstilt, og han trakk den slutning at årsaken var fredsslutningen mellom Finland og Sovjetunionen.

Hvem var de tre «tyskerne»? Hva fikk de gjort i Finland? Svensk politi fikk senere anledning til å gå nøye inn på disse spørsmål. Mens Risto mente de var «tyskere», innrømmet Persson at en av dem snakket godt svensk. Husverten på Skurholmen mente imidlertid at de snakket svensk med norsk eller dansk brytning. Ellers kunne begge fortelle at de var påtatt tause ved alle anledninger. Nærmere kom man ikke.

Det er imidlertid lite sannsynlig at de skulle være tyske. Det finnes ingen andre tyske emigranter i miljøet rundt Wollweber som vi kan velge blant. En så strabasios skitur krevde skiferdigheter som det er mest rimelig å finne i Norden, men neppe i Danmark. Vi står da igjen med Norge, og den kretsen av trenede sabotører som hadde vendt tilbake fra Spania. Av disse var det faktisk en som røpet seg. Johan Peter Bruun var mye på farten i 1939–40, men en gang i blant kom han innom sin søster Astrid i Oslo og drakk kaffe. En gang ved et slikt besøk sa han plutselig, og helt umotivert at han hadde vært i Finland. Noen nærmere forklaring ga han ikke.⁸⁷⁸ De to andre er ukjente, men det er rimelig å anta at en av dem var Monthey Røse, som vi allerede har møtt som grenselos.⁸⁷⁹

Forvirringen om aksjonene i Finland var stor i det svenske politiet. Som vi har sett, dreide det seg om to aksjoner. Det var imidlertid kun

876 Hos familien Granberg

877 Halvar Johansson

878 Intervju med Astrid Bruun Hansen. Hun hadde grunn til å merke seg bemerkningen, siden Peter var kommunist, og kommunistene støttet russerene under Vinterkrigen. De som dro til Finland som frivillige ønsket å delta på finnenens side.

879 Egil Ulateig hevder at Alf Kristiansen også deltok, i sin bok *Raud krigar, raud spion*. Han oppgir ingen kilde. Det er derfor vanskelig å bedømme opplysningen.

Martin Hjelmen og Karl Risto som kjente til begge.⁸⁸⁰ De øvrige impliserte svenske medlemmene som var med i forberedelsene kjente kun sin lille bit, og i politiavhørene høsten 1941 fortalte de dels at aksjonen ble innstilt, dels at den ble gjennomført. Det er derfor ikke så merkelig at også politiet blandet aksjonene sammen.

Hva kom ut av aksjonen i Finland? Det ble heller aldri avklart i Sverige. Martin Lundqvist henvendte seg 21. juli 1941 til konsituert sjef for det finske statspolitiet, Bruno Aaltonen. I henvendelsen ga han et sammendrag av det som hadde kommet fram i de svenske avhørene, og spurte om man på finsk hold hadde kjennskap til sabotasjeaksjoner under vinterkrigen, som kunne settes i sammenheng med ekspedisjonen fra Luleå. Noe svar på denne henvendelse foreligger ikke i det svenske materialet.⁸⁸¹

Jeg har stilt det samme spørsmål om igjen i skriv til det finske sikkerhetspolitiet i 1993. Noe svar foreligger ikke.

Finlandssabotasjen i nordisk sammenheng

Hva var det sannsynlige målet for aksjonene? Det faller utenfor denne avhandlings rammer å gå nærmere inn på den sikkerhetspolitiske betydning av grenseområdene i Sverige og Finland under Vinterkrigen. Det er imidlertid helt på det rene at både Tyskland, Storbritannia, Frankrike og Sovjetunionen hadde planer for området i de aktuelle månedene. I ly av krigen var den store fransk-britiske ekspedisjonen til nordområdene planlagt. Formålet var å gjøre landgang i Vest- og Nord-Norge, besette malmområdene i Nord-Sverige, og derfra rykke inn i Finland. Dels var disse planene sett på som tiltak mot den tyske malmimporten, dels som støtte til finnene.

I en slik sammenheng var jernbanelinjen Boden-Rovaniemi-Vasa av avgjørende betydning, og en kan tenke seg at en forberedelse til ødeleggelse av den kan ha vært i Wollwebers tanker. Nå ble ekspedisjonen aldri noe av før freden i Moskva 12. mars. Vi vet at Wollweber hadde planlagt ødeleggelse av kraftverket i Porjus, havneanleggene i Luleå og Oxelösund, samt veier og jernbaneforbindelsene over grensene, hvis

880 Men Hjelmen kjente ikke til plasseringen av Hagge i Stockholm, til den andre aksjonen. I Norge var det Bargstädt som hadde ansvaret for Hagge og Baier, og Hjelmen traff han først i Stockholm. Utfra Gösta Anderssons forklaringer ser det ikke ut til at han kjente den første ekspedisjonen, selv om dette ikke rimer med Hjelmens forklaring. Det er helt sikkert at han ikke visste hvem de tre «tyskerne» var. Hjelmens forklaring om den svenske gruppa, P 10.231, OVS.

881 IC2c, pärm 5, Säpos arkiv.

Tyskland angrep Sverige. Slike planer lå også til grunn for britenes svenske politikk helt fram til 1942, og skulle iverksettes av Section D i SIS, og etterfølgeren SOE.⁸⁸² Imidlertid gikk det ikke mer enn 14 dager etter freden i Moskva, før den fransk-britiske planen ble hentet fram igjen, og gjorde de vestallierte sabotasjeplanene aktuelle på nytt.⁸⁸³

Uavhengig av den vekslende diskusjonen og uenighetene i det allierte krigskabinettet om nordekspedisjonen før og etter freden i Moskva, ble jernbanelinjen selve livsnerven i den materielle støtte til Finlands krig. Etter forholdene betydelig materiell støtte ble gitt til Finland under Vinterkrigen, og det meste av dette materiell passerte denne jernbanelinje. Det dreide seg om fly, artilleri og håndvåpen og ammunisjon fra de vestallierte, som for en betydelig del ble utlastet i norske havner.

Transittvirksomheten gjennom Norge ble så omfattende at NSB måtte leie ekstra lokomotiver i Sverige. De aktuelle jernbanelinjene i Norge ble satt under skjerp militært vakthold direkte rettet mot sabotasje-fare. Særlig gjaldt dette Bergensbanen.⁸⁸⁴ De tidligere anti-revolusjonære bestemmelsene om militær jernbanedrift var blitt avvirket i 1932, men 8. januar 1940 samtykket forsvarsdepartementet i et forslag fra 4. distriktskommando om oppsetting av militære jernbanevakter langs Bergensbanen.⁸⁸⁵ «Denne bane er allerede idag av så stor betydning for transitt av varer til og fra krigførende land, at en ikke kan se bort fra faren for en ødeleggelse av banen ved illgjerningsmenn.»⁸⁸⁶

I slutten av desember hadde norske myndigheter klarert våpenteknisk transitt gjennom Norge til Finland, under finsk og vestalliert press.⁸⁸⁷ En skarp sovjetisk protestnote fra 6. januar ble besvart med vennlig utenomsnakk, og utskipningene i norske havner, som allerede hadde begynt, fortsatte uhindret. Materiellet til Finland ble omlastet til tog først og fremst i Bergen, hvor SIS-kapteinene Andrew Croft og Malcolm Munthe ble sendt 19. desember for å lede den delikate omlastning og transport, et prosjekt i beste fall på kanten av norsk nøytralitetspolitikk. Flydelene var for store for godsvognene, og måtte splittes ytterligere på stedet. Men

882 I mars 1942 avvirket SOE sine planlagte aksjoner i tilknytning til alternativet tysk okkupasjon av Sverige, etter at også sjefen for SIS, Stewart Menzies, hadde stilt spørsmål om hvor aktuelle disse forutsetninger var. Nigel West: *Secret War* s. 102.

883 Men nå uten begrunnelse i Vinterkrigen

884 Den norske militære hjelp til Finland er behandlet av meg i «Den hemmelige våpenhjelpen», *Materialisten* nr. 1/2 1988.

885 «Den hemmelige våpenhjelpen» s. 33

886 Skriv fra 4. DK til KG 12.1.40. Genst. 0421 1940, Riksarkivet.

887 «Den hemmelige våpenhjelpen» s. 33

Croft og Munthe gjorde det beste ut av situasjonen, og godset kom vel avgårde merket som jordbruksmaskineri.⁸⁸⁸

Kapasitetsproblemer gjorde imidlertid at også andre havner ble brukt. Bergensbanen ble det viktigste sambandsmiddelet for vestmaktene til Finland. Fra Oslo til Finland gikk transportene over Kornsjø, Kongsvinger eller Meråker.

Transportene ble en ømtåelig sak for regjeringen, særlig fordi realitetene neppe var i overenstemmelse med den svarnoten man hadde gitt den sovjetiske regjering.⁸⁸⁹ Transportene ble derfor omgitt med den største hemmelighet. NSBs personale fikk forbud om å uttale seg om transportene – særlig til pressen –, og det ble innført et nytt system for merking av vognene slik at skipets navn ikke kunne identifiseres.⁸⁹⁰ Adgangen til havneområdene ble sterkt begrenset.

Men det var ikke bare vestalliert våpenhjelp som passerte linjen Boden–Rovaniemi–Vasa for å komme til fronten i Finland. I Norge var det stiftet en «Finlandskomite» 15. og 16. desember, hvor en rekke offiserer i og utenfor aktiv tjeneste var blant initiativtakerne. Finlandskomiteén var i realiteten en uoffisiell vervesentral, direkte underlagt generalstabten. Her var det ikke snakk om noen heksejakt fra Welhavens overvåkings-tjeneste, som den som ble spaniaververne til del. De 727 frivillige ble kledd opp og transportert til Finland i full offentlighet av offiserer som til daglig hadde hatt liknende oppgaver i forsvaret. Verveoppøpet hadde man latt utenriksminister Koht få utforme, hvilket mildnet hans irritasjon over at komiteen tillot seg å bruke den militære tjenestevei i sin korrespondanse.⁸⁹¹ I all hemmelighet ble det også sendt våpen og utstyr til en (komplett) bataljon feltartilleri og 12.000 granater fra hærens mobiliseringslagre til Finland. Den kamuflerte transporten gikk 19. februar og ble registret mottatt av den finske generalstab 22.–24. februar.⁸⁹²

Fra Sverige gikk det betydelig større forsendelser av både personell og materiell. På tross av betydelig agitasjon fra svensk høyreside om å tre inn i krigen på finsk side, veide likevel tyngst en erkjennelse av at Sveri-

888 Etter opplastningen dro Croft og Munthe til Tornio, hvor de overleverte utstyret til finnene. Croft og Munthe var i Skandinavia som agenter for MI R (Military Intelligence – Research), en annen SIS-avdeling som senere gikk inn i SOE. Cruickshank: *SOE in Scandinavia* s. 50.

889 Svarnoten er gjengitt i Egil Danielsen: *Norge–Sovjetunionen* s. 236.

890 «Den hemmelige våpenhjelpen» s. 33.

891 Om hvordan dette skjedde har Koht selv fortalt i *For fred og fridom i krigstid* s. 124. Selve oppøpet er gjengitt i «Rapport fra Finlandskomiteen, desember 1939–juni 1940». Finlandskomiteens arkiv, Riksarkivet.

892 «Den hemmelige våpenhjelpen» s. 29–32.

ges ikke-deltakelse var en forutsetning for at materielleleveransene kunne ha et så stort omfang.⁸⁹³ Krigsdeltakelse ville avskjære et skjørt avstemt arrangement med Tyskland, som langt overskred egne svenske leveransmuligheter. Bakgrunnen for dette arrangement var den voldsomme opptrapping av finske våpenoppkjøp i utlandet umiddelbart før forhandlingsbruddet med Sovjetunionen, deriblant fra Tyskland. Etter krigsutbruddet 30. november ble direkte tyske leveranser umulige utfra den tysk-sovjetiske ikke-angrepsavtalen.

Istedet ble tyske leveranser til Sverige trappet opp, med klare uformelle ønsker fra Göring om videreforsendelse til Finland.⁸⁹⁴ Den norske militærattachéen i Helsinki, major Wilhelm Hansteen rapporterte med den svenske militærattachéen som kilde, at to av tre skudd som ble avfyrt fra finske styrker «i den seneste tid» kom fra svenske lagre, som på sin side ble fylt av Tyskland. «Denne erstatningstilførsel fra Tyskland vil komme til å opphøre hvis Sverige går offisielt inn i krigen.»⁸⁹⁵ Meget autoritativt svensk hold har senere bekreftet at 20–30 % av de svenske krigsforsyninger gikk til Finland.⁸⁹⁶

Til slutt: Noen spørsmål henger fortsatt i luften. Kjente de tre norske sabotørene til at det gikk store krigsleveranser fra Norge og Tyskland? Kan det tenkes at det var disse de spesielt var ute etter? Hvis de kun var ute etter å ødelegge materiell på veg til fronten, hvorfor slo de ikke da til f.eks. i Norge, hvor jernbanelinjen var mye lettere tilgjengelig enn i Nord-Finland?

Tidspunktet i seg selv er ikke tilstrekkelig til å anta at Wollweber hadde kjennskap til de konkrete transportene, selv om store våpentransporter passerte linjen Boden–Rovaniemi–Vasa nettopp i de dagene sabotørene var avsted. Det var den almene situasjonen som var bakgrunnen for prosjektet, og det var den almene effekten av et anslag som interesserte Wollweber, ikke de konkrete ødeleggelsene. Ei heller om det var svensk, tysk, norsk eller vestalliert materiell som ble ødelagt. Dette var også bakgrunnen for valg av sted. Finland var i krig med Sovjetunionen, ikke Sverige og Norge. Derfor måtte aksjonen skje på finsk jord. Den diplomatiske situasjonen mellom Sovjetunionen og Norge og Sverige var

893 Sverige avga aldri noen nøytralitetserklæring.

894 Dette ble rapportert til norsk UD fra den norske minister i Helsinki, Johan Michélet, 18.1.40. UDs arkiv, Oslo.

895 Skriv fra Hansteen «Tyskland–Finnland», 4.2.40 Militærattachéen, Nr. 34/40. Riksarkivet.

896 Bankier Marcus Wallenberg. J. Nevakivi: *The appeal that was never made* (1967) s. 84.

anstrengt nok som den var, og det lå ikke i sovjetiske interesser å diskreditere svensk eller norsk nøytralitet i stormaktskrigen.

Kapittel 12

Den store forvirring

Beslutningen til USA [...] om å oppheve embargoen på handelen med de krigførende, har framkalt en fornyelse av den terroristiske virksomheten mot de engelske og franske handelsfartøy. De kommunistiske handtlangerne, som er særlig tallrike i de mexikanske havnene, har, for å befordre Kominterns propaganda i landet, mottatt forskrifter for å bringe uorden i forsendelsene av våpen og ammunisjon fra Nord-Amerikas havner.

Fransk Sureté 1939⁸⁹⁷

Våren og sommeren 1939 fortsatte etterforskningen i Wollweber-saken under fullt trykk i Sverige. Etter verdenskrigens utbrudd 1. september inntrådte det imidlertid en merkbar endring. Mot slutten av året var personen Wollweber skjøvet nesten ut av politiets interessefelt. Hva var grunnen til denne bemerkelsesverdige utvikling?

Fabrikasjon av et bevis

I et brev fra politiet i Rotterdam av 13. april 1939 ble den mystiske matrosen om bord på «Westplein» endelig identifisert.⁸⁹⁸ Det var matrosen Wilhelm van Vreeswijk. Politiet hadde registrert at en person med dette navn i oktober 1938 hadde gitt et økonomisk bidrag til en kommunistisk kabaret, og dermed hadde man også oppnådd å plassere ham politisk. Magnusson brakte på det rene at «Westplein» 21. april var ventet til Oxelösund, og muligheten burde være til stede for å overvåke hvilke illegale kontakter Wreeswijk hadde på land. Utpå kvelden samme dag ankom to tjenestemenn fra 6:e roteln til havnen, og installerte seg i et skur ved innlastingskaia.

897 Sitat fra et analysedokument fra november 1939, som den franske etterretningsoffiser L. Thiry overleverte til norsk politi i januar 1940. IC2c PM, Säpos arkiv, Stockholm.

898 Til Erik Ros, 13.4.39, IC2c, pärm 2, Säpos arkiv, Stockholm.

Det ble lange timer bak telelinsene. Endelig 23. så de ut til å ha hell med seg. En mann som liknet på den mistenkte begynte å spille fotball på kaia sammen med noen gutter og tre andre fra besetningen. Det lyktes å få tatt bilde av han gjennom en sprekk i eternittveggen på skuret. Ellers ble trafikken opp og ned landgangen registrert, og en rekke personer beskrevet og fotografert. Utpå kvelden gikk den mistenkte og to andre iland, og bega seg opp i tettstedet i selskap med et par jenter. En av de tre mente man ikke hørte til besetningen. Var det en hemmelig kurer? Forsøk på å skygge mennene ble mislykket. Det samme gjentok seg dagen etter. Flere mistenkelige biler ble også registrert.

I mellomtida var det slått alarm i tollsentralen i Oxelösund. Man hadde hatt en mistanke om at det ble smuglet sigaretter fra mannskapet på «Westplein». Nå var det plutselig dukket opp en Stockholmsbil, og mistanken kom med en gang om at denne bilen skulle ta imot et større parti sigaretter. Tollpersonalet henvendte seg til bilregisteret i Stockholm, men der fikk de opplyst om at man ikke kunne utlevere opplysninger om hvem som var bilens eier. Enda mer mistenkelig ble det da man kunne observere at bilen stadig ble flyttet rundt på stedet, og to mystiske menn ble observert. Til slutt ble hele tollpersonalet satt til å overvåke skipet og de mystiske fremmede.

Det var ikke hver dag 6:e rotelns folk ble anholdt av tollene, men denne kvelden skjedde det. Etter en stund ble misforståelsen oppklart. Oppdraget ble ingen suksess for spanerne. Vreeswijk hadde man ikke funnet ut noe mer om.⁸⁹⁹

Politiet valgte en betydelig mer gjennomtenkt framgangsmåte for å avdekke Gustaf Ceders forbindelse. Ceder var Wollwebers avhopper i Luleå. For å avdekke hvilken måte organisasjonen ble finansiert på, hadde Ceder skrevet et brev til Barly Pettersen i Narvik for å få sine delvis konstruerte utgifter dokumentert. Noe svar hadde han ikke fått. Avtalen med politiet var at han skulle bruke et slikt svar overfor kasserer Robert Samuelsson i Norbottens partidistrikt, for å forsøke å få penger denne veien. Dermed ville han ha produsert et «bevis» på at SKP finansierte virksomheten, som ville gi politiet et påskudd til å gripe inn.

Siden «Frans» ikke svarte på brevet, hadde Ceder skrevet en regning direkte til Samuelsson, og vedlagt regninger for to oppkonstruerte reiser. Samuelsson skulle ta saken opp på SKPs partikongress i Stockholm.⁹⁰⁰ Det politiet ikke visste, var imidlertid at Hjelmen hadde koplet

899 Fra «PM angående bevakning i Oxelösund» 25.4.39. IC2c, pärm 2.

900 «PM» av statspoliskommissarie A. W. Olofsson, Luleå, 11.4.39. IC2c, pärm 3.

Ceder ut av organisasjonen. Beslutningen om dette var tatt etter Ceders besøk hos Barly Petterson i Narvik høsten 1938.⁹⁰¹

SKPs partidistrikt derimot, gikk rett i fellen. 8. juli om kvelden kom Ceder hjem til sin politikontakt, kommissar A.W.Olofsson, og kunne fortelle at en del av beløpet var innløst på en veksel i Luleå sparebank. Resten av beløpet skulle utbetales når partiformann Svend Lindroth vendte tilbake fra en reise i Sovjetunionen. En heldigere løsning kunne man ikke ventet. Nå ville man kunne dokumentere utbetalingen via banken, og kanskje kunne vise at resten av pengene kom fra Sovjetunionen. Robert Samuelsson hadde advart Ceder. Han måtte være forsiktig, og unngå kontakt med kommunister. Man regnet med at Ceder selv og «Frans» var under overvåking. Noen ny kontakt med organisasjonen ville han ikke få før tidligst om seks måneder.⁹⁰² Men Ceder fikk ingen ny kontakt.

Hvem var Barly Pettersons nye kontakter? Hadde noen overtatt Ceders oppgaver? For å bringe klarhet i dette ble en samordnet overvåking av Barly Petterson etablert mellom politiet i Narvik og Kiruna. Da Petterson 14. oktober 1939 satte seg på toget til Kiruna, ble politiet i Kiruna varslet, og kunne spane hans bevegelser fra stasjonen. Han overnattet hos en jernbaneansatt i byen⁹⁰³, og reiste dagen etter tilbake til Narvik. Politiet sørget for at en pålitelig nabo ble satt inn i situasjonen, og denne tok på seg oppgaven om å rapportere til politiet om besøk og annen virksomhet av interesse.

Ceders rolle var ennå ikke helt uttømt. 1. november kunne han melde til Olofsson at han hadde funnet igjen adressen til organisasjonen i København.⁹⁰⁴ Melding om dette gikk umiddelbart videre til København.⁹⁰⁵ Dessuten hadde Robert Samuelsson utbetalt resten av pengene for hans falske regninger.⁹⁰⁶

Identifiseringen av «Hans Koller»

8. september registrerte kriminalpolitiets utlendingsavdeling i Stockholm at den sveitsiske kjøpmannen «Hans Koller» var forsvunnet. Han hadde lovet å anmelde seg for politiet klokken 11 6. september, etter at han hadde ankommet Bromma dagen i forveien uten gyldig visum til Sverige.

901 Hjelmens forklaring, P 10.231, OVS

902 «PM beträffande Gustaf Anton Ceder» fra Olofsson, 11.7.39. IC2c, pärm 3.

903 Gustav Andersson

904 Det var «Ingrid Madsen, Haraldsgaten 21, København».

905 Til Eivind Larsen 6.11.39, IC2c, pärm 3.

906 Fra Olofsson 1.11.39. IC2c, pärm 3.

På Hotel Savoy kunne personalet opplyse at Koller hadde forlatt hotellet uten å ta med sin bagasje.⁹⁰⁷ 12. september kom politiet tilbake igjen, men Koller hadde ikke vist seg. Personalet fikk beskjed om ikke å utlevere bagasjen før passkontrollen var varslet. Dagen etter ble den sveitsiske legasjonen kontaktet og bedt om å holde politiet orientert hvis han skulle dukke opp. Man lovet også å skrive til Sveits for å undersøke nærmere. En rekke sykehus i Stockholm ble kontaktet, men ingen Koller var innlagt. 25. september satte Robert Paulsson i Socialstyrelsen opp et lite notat om saken.

Den sveitsiske konsul kunne opplyse at den sveitsiske statsborger Hans Koller var blitt drept i den spanske borgerkrigen, der han hadde deltatt på de «rødes» side. Dermed var det brakt på det rene at man hadde med en illegal innreise å gjøre, og passkontrollen kunne oversende saken til 6:e roteln.⁹⁰⁸ En fotografisk kopi av fotografiet i passet ble lagt ved brevet. 8. november ble det holdt beslag i «Kollers» eiendeler fra Hotel Savoy, men ingenting utover vanlig reisebagasje ble funnet.⁹⁰⁹

På tross av at man hadde et godt fotografi av «Koller» var det ingen som tok bryderiet med å sjekke det mot andre fotografier man hadde i registeret.

11. november kom en henvendelse fra sjefen for det nystiftede Sikkerhetspolitiet i Danmark, E. Strøbech, til Stockholms kriminalpoliti. Brevet var også sendt til Malmö-politiet 4. november, som ekspederte det videre til Statspolisen ved Martin Lundqvist. Kopier ble også oversendt Forsvarsstaben og Utenrikesdepartementet. I brevet kunne Strøbech opplyse om at kommunistlederen Ernst August Wollenweber etter «de seneste opplysninger, der foreligger om ham», antakelig oppholder seg i Sverige, og at han flere ganger har benyttet seg av falsk pass.⁹¹⁰ Hvilke «seneste opplysninger» Strøbech hadde fått opplyste han ikke om. Det er imidlertid rimelig å anta at han enten har fått et tips fra en tyster, eller at han har fått et innspill fra tysk politi. For sikkerhets skyld sendte Malmöpolitiet nok en henvendelse om saken 13. november til Stockholm.⁹¹¹

Hvem var nå denne «Wollenweber»? I 6:e roteln sjekket man sitt register, og fant ut at man hadde navnet registrert i en sak i 1939. Forøvrig hadde man ingen opplysninger.⁹¹² Rutinemessig sendte man over standardskjemaet for undersøkelser av opplysninger hos utlendingsbyrået

907 P 423 Inr. 1, Säpos arkiv

908 Fra Kurt Hellström til 6:e roteln 18.10.39. P 423 Inr. 1, Säpos arkiv.

909 Protokoll over beslag i P 423 Inr. 1, Säpos arkiv.

910 P 423 Inr. 1, Säpos arkiv

911 Otto Rosengren til Säkerhetschefen 13.11.39. P 423 Inr. 1.

912 «PM angående Ernst August Wollenweber» av 23.11.39

i Sosialstyrelsen når det gjaldt «Wollenweber», men fikk det tilbake med påskrift om at alle opplysninger «saknas». På et eller annet tidspunkt må imidlertid noen ha fått en mistanke om at sakene «Wollenweber» og «Koller» hadde noe med hverandre å gjøre. På baksiden av passfotografiet av «Koller» er påført navnet «Wollenweber», med spørsmålstegn bak. I et kort kommentar til fotografiet bemerkes det at Ernst August Wollenweber har opptrådt under navnet «Hans Koller».⁹¹³ Ifølge den etterlysning som ble sendt ut med fotografiet, sto det imidlertid «ukjent tysk». Det ble utlovet stor belønning.

I den senere utredning av «Wollweber-affæren» som ble gjort av politiet i tilknytning til Sandlerkommissionens undersøkelser, ble det hevdet at man tidlig ble klar over at «Koller», «Wollenweber» og Wollweber var en og samme person.⁹¹⁴ Men såvidt jeg kan se er dette ikke riktig, på tross av den åpenbare navnelikhet. Først 28. februar 1940 vet vi med sikkerhet at man i 6:e roteln hadde foretatt denne identifisering, og først etter arrestasjonen av Wollweber 18. mai 1940 ble denne opplysning hentet fram igjen.⁹¹⁵

Koslowski, Knüfken og Rickman

Forklaringen på denne tilsynelatende forvirring fra svensk politi i forhold til personen Wollweber ligger i at det faktisk skjedde en betydelig endring av det svenske politis interessefelt ut på høsten 1939. En av årsakene til denne utvikling lå i Sverige selv. Det var ikke bare Wollwebers organisasjon som var interessert i tysk skipsfart på Sverige og svensk malmeksport. Det var heller ikke bare denne organisasjonen som syslet med planer om sabotasje mot tysk skipsfart.

14. oktober 1939 gikk den tyske damperen «Marion Traber» på

913 Med blyantpåteknning datert 4.11.

914 «PM» om Wollweberaffæren, s. 41, Sandlerkommissionens arkiv (948) vol F I:3, Riksarkivet i Stockholm.

915 I et «PM» datert 20.5.40 ble opplysningene om «Hans Koller» hentet fram igjen i forbindelsen med arrestasjonen av Wollweber. P423 Inr. 1, Säpos arkiv. I avhør hos Stockholmpolitiet 29.9.41 ble Wollweber spurt om hvordan navnet «Ernst August Wollenweber» kom inn i bildet. Han forklarte at han hadde brukt så mange slags fornavn i sin tid, at han ikke lenger var sikker på hvilke som var de rette. Han mente at «Ernst August Wollenweber» kan ha blitt oppgitt til dansk politi ved arrestasjonen i Esbjerg i 1934, etter den mislykkede turen til Harwich. «August» hadde han ingen forklaring på hvordan hadde dukket opp, men «Berent», «Karlowitz» (sønn av faren – Karl) og «Fritz» var nok brukt litt om hverandre. «Wollenweber» var den nord-tyske varianten av Wollweber. Korrespondansen mellom KPDs ledelse og EKKI i 1934 vedrørende Wollwebers opphold i Sovjetunionen, viser at at han da brukte navnet «Wollenweber». 495-205-8628 Kominternarkivet.

grunn utenfor Oxelösund. Svensk politi klarte ikke å finne årsaken til grunnstøtningen. Kapteinen på skipet mente at kompasset hadde vist feil. Den virkelige forklaringen kom først et par uker senere. I Oxelösund bodde den tyske emigranten Fritz Koslowski, som det svenske politi hadde satt under post og telegramkontroll.⁹¹⁶ Koslowski hadde i Sverige tatt opp kontakten med ITF, og var anmodet om å holde øye med den tyske skipsfarten i havnen. Svensk politi brakte høsten 1939 på det rene at han stadig besøkte de tyske skipene, og brakte med seg propagandamateriale om bord. Tilsynelatende var han kommunist, og politiet visste om at han spredte brosjyrer for de tyske eksilkommunistene i Norge og Sverige. Hans korrespondanse og omgangskrets forvirret politiet, fordi han hadde kontakter både til kommunistene og til ITF. Det kan imidlertid se ut til at Koslowski i virkeligheten var i bevegelse fra kommunistene til sosialdemokratene i denne perioden. Hans korrespondanse om forholdene om bord i de tyske skipene ble skrevet med usynlig blekk til en annen tysk emigrant, Heinrich Sommer⁹¹⁷, som igjen overlot det til Charles Lindley i ITF.⁹¹⁸

Lindley var pensjonert president i ITF, og hans kanaler tilbake til britisk etterretning varierte antakelig temmelig sterkt. Fra slutten av september 1939 ankom Peter Tennant som ny britisk presseattaché i Stockholm, og på det tidspunkt ble kontakten formidlet gjennom Norman Laming, offisielt korrespondent for *Reynold News*. Senere overtok Tennant selv kontakten direkte gjennom sammenkomster med Lindley.⁹¹⁹ Peter Tennant var plassert i Sverige av «Section D» i SIS.⁹²⁰

916 Fritz Friedrich Koslowski, f. 17.2.07 i Essen, kom til Sverige som politisk flyktning 31.10.34 fra Tyskland. IC2c, pärm 6.

917 Heinrich Sommer, f. 18.8.95 i Heiligenwald i Rheinprovinz, hadde vært sentral i oppbyggingen av «Eisenbahner Verband Deutschlands», flyktet til Sverige via Paris i september 1935. IC2c, pärm 7.

918 Charles Lindley var bosatt i Bromma utenfor Stockholm.

919 Peter Tennant beskriver disse kontaktene selv i *Touchlines of War* s. 73, 97, 124, 204 i den svenske utgaven *Vid sidan av kriget* (1989). Tennant opererte også et annet nettverk, som under navnet «Tirsdagsklubben» samlet et varierende antall antityske svensker og emigranter fra høyere sosiale skikt under grevinne Emilie Posses ledelse. Tennant ble beskyldt for å være leder av «Secret Service» i Sverige, og dette ga – ifølge ham selv – et utmerket dekke for den det virkelig gjaldt. Ifølge Nigel West: *Secret War. The story of the SOE*, var Tennant ansvarlig for SOE i Sverige, Danmark og Tyskland fra oktober 1940 til mars 1941 (s. 32).

920 «Secret Intelligence Service» (SIS) opprettet i 1938 Section D (destruction) under ledelse av major Lawrence Grand, med formål å «angripe mulige fiender med andre midler enn militære» (sabotasje). Sammen med Foreign Office «Electra House», som drev svart propaganda, ble Section D i 1940 omdannet til «Special Operative Executive» (SOE). Personell fra Military Intelligence Research (MIR)

Hans aktiviteter der ville avhjelpe en del på manglene på den britiske propagandafronten i Sverige, men det ble tidlig klart at hans kapasitet på «spesielle» områder ble for liten.⁹²¹ Men Section D hadde en løsning på dette problem. De hadde allerede rekruttert en passende mislykket forretningsmann, Alfred R. Rickman, og skapt en egnet bakgrunn for han ved å la han reise i Sverige som journalist og forfatter.⁹²²

Høsten 1939 ble Rickman installert i Stockholm med proforma agenturer for diverse firmaer, og med kjelleren full av det nye militære plastics-sprengstoffet, detonatorer, limpets og annet nødvendig utstyr. Hans viktigste oppdrag var å bygge opp en sabotasjeorganisasjon som skulle ødelegge anlegg knyttet til den svenske malmeksporten til Tyskland. Rickman startet sin rekruttering blant briter i Stockholm, blant anti-nazistiske svensker, og tyske, sosialdemokratiske emigranter. Den norske forretningsmannen Helmer Bonnevie ble også med.⁹²³ Section D hadde sett seg ut fire mål for sabotasje: havneanleggene i Oxelösund, Luleå og Narvik, og kraftverket i Porjus som forsynte malmbanen med strøm.

Grappa ble revet opp av svensk politi. Rickman og hans nærmeste ble arrestert 19. april 1940, midt under et febrilsk forsøk på å evakuere sprengstoff fra Stockholm. Britene ventet tysk invasjon i Sverige hvilken dag som helst, og ligaen ville forsøke å slette sine spor – inntil videre. I

inngikk også. Charles Cruickshank: *SOE in Scandinavia* (1986) s. 2. SOEs historie har etter krigen blitt et omstridt tema, særlig på grunn av store katastrofer som organisasjonen var involvert i ved krigens begynnelse: Nederland («Venlo-affæren»), Sverige (Rickman) og Frankrike. Arkivene fra SOEs virksomhet i Skandinavia ble åpnet i mai 1994, dessverre for sent til at det kunne få betydning for denne avhandling. Jeg baserer meg derfor på bruk av eksisterende framstillinger. Et kort sammendrag av de forskjellige oppfatninger av SOEs historie finnes i Nigel West: *Secret War. The story of SOE, Britain's Wartime Sabotage Organisation* s. 1–8.

921 Cruickshank: *SOE in Scandinavia*, s 49

922 Han fikk i oppdrag å skrive en bok om svensk malmeksport, som Section D besørget utgitt på det renommerte forlaget Faber & Faber under tittelen *Swedish Iron Ore* (London 1939).

923 Rickmans viktigste medarbeidere var Ernest Biggs, en britisk forretningsmann, Ture Nerman, utgiveren av *Tross Alt*, journalisten Kurt Singer, Elsa Johansson, som senere ble hans kone, de tyske sosialdemokratene Arno Berisch, dr. Ber-man-Fischer, Erich Bost og den uidentifiserte «Dago». I utkanten av denne krets ble en lang rekke andre personer innviklet på nokså uklare premisser. Bonnevie kom seg over til Norge da grappa ble revet opp, men ble tatt av Gestapo i august 1940, og dømt til to års fengsel av den tyske Volksgerichtshof, den politiske domstol som også dømte Wollwebers medarbeidere. Cruickshank, s. 28–42. Bonnevis rolle er bekreftet i intervju med Alf R. Jacobsen: *Muldvarpene* (1982) s. 148 og 326.

mellomtida hadde gruppa gjort flere forsøk på å sprengre lastekranene i Oxelösund, etter at London omsider, etter stadig press fra Churchill, hadde gitt grønt lys. Arrestasjonene var imidlertid ingen tilfeldighet. Både svensk og tysk politi fulgte organisasjonens virksomhet. Rickman hadde vært uforsiktig. Internt hadde han brutt de fleste konspirative regler. Alle medlemmene kjente alle. Rickman hadde rekruttert direkte, uten mye dikedarer. En av de han forsøkte seg på var tyskeren Emanuel Birnbaum, som rapporterte om gruppa til Tyskland. En annen, journalisten Kurt Singer, rapporterte til svensk politi.

Rickman-affæren kompromitterte ikke bare det tyskeksile sosialdemokratiske miljø, men selvsagt i enda større grad britene, og særlig deres diplomater i Stockholm, som i varierende grad lyktes i å distansere seg fra ligaen. Dens klossete virksomhet skapte selvsagt store problemer for den øvrige aktiviteten til SIS i Sverige, og motiverte svensk politi til skjerpet innsats mot ITF-nettet. I kjølvannet til Rickman ble Sommer, Koslowski og en rekke andre arrestert fra høsten 1939 og utover i 1940.⁹²⁴

31. oktober 1939 rapporterte Koslowski med usynlig blekk til Sommer at «Marion Traber» var satt på grunn «av to kamerater».⁹²⁵ Under opprullingen av de kontakter Koslowski hadde hatt, ble det klart for politiet at man sto overfor et omfattende spionasjenett i svenske havnebyer, som via ITF var knyttet til SIS. Det fantes agenter i Landskrona, Luleå, Göteborg, Oxelösund, Nyköping/Norrköping, Stockholm, Ludvika, Gävle och Malmö. Som vi allerede har sett, fantes et liknede nett i Danmark – hvor Waldemar Pöztch allerede satt i fengsel etter en spionasjedom – og i Narvik – hvor Jef Last rapporterte til London.

Ved arrestasjon og husransaking hos Koslowski fant politiet en lapp med navnet «Knudsen», som var en av hans kontakter. «Carl Knudsen» var dekknavnet til Hermann Knüfken, som hadde ankommet Sverige 29. oktober 1939 fra England via Norge.⁹²⁶ Allerede 16. november ble han arrestert av svensk politi, og allerede 12. desember ble han ved Stockholms rådhusrätt dømt til fem måneders straffearbeide for passforfalsking og for å ha overlevert etterretningsmateriale vedrørende tyske sjøfartsforhold og tyske sjømilitære forhold til den britiske legasjon. Knüfken hadde den korte tid han hadde oppholdt seg i Sverige rukket å ta opp en rekke kontakter innenfor ITF-nettet, og flere av disse ble i løpet av etterforskningen i Knüfken-saken avslørt for svensk politi.⁹²⁷

924 Rickman selv ble dømt til 8 års hardt straffearbeid, men ble sluppet ut etter 4.

925 IC2c, pärm 6 (sid. A–K)

926 Sandlerkommissionens innstilling, («Betänkande [...]», I) s. 67

927 Flere av Knüfkens kontakter er omtalt i Sandlerkommissionens innstilling,

Rickman, Knüfken og øvrig SIS-virksomhet opptok etter den britiske krigserklæring 3. september 1939 på denne måten økende oppmerksomhet for svensk politi. Etterforskning og arrestasjoner ga – i det minste i forhold til arbeidet med de forskjellige trådene i Wollweber-saken – raskt store resultater.

Når disse begivenheter i Sverige så raskt kunne oppta så stor oppmerksomhet, må forklaringen knyttes til inngåelsen av det tysk-sovjetiske pakt. Wollweber ble skjøvet ut av interessefeltet. Vi har sett hvordan inngåelsen av pakten hadde ført til at aksjonsstoppen fra tidlig i 1939 fortsatte. Den nye alliansen måtte legge en demper på Gestapos jakt på Wollweber, i det minste på det offisielle politiplan. Det var det samme hensyn som gjorde at Tyskland ikke kunne engasjere seg offisielt på Finlands side under Vinterkrigen.

Den virkelig dramatiske kursendring i sabotasjesaken skjedde 23. november, da Deutsches Nachrichtenbüro beskyldte britisk etterretningsvesen for å stå bak de samme skipssabotasje som Wollweber – og bak han Sovjetunionen – siden juli 1938 hadde fått skylden for. I de følgende dagene brakte *Völkischer Beobachter* en rekke oppslag med flere detaljer i saken. Stoffet kom direkte fra SD. Selve fakta i saken, hvilke skip som det var utført attentat mot, tidspunkter og omstendigheter rundt de 15 attentatene det var snakk om nå, var stort sett uendret. Med et slag var hele grunnlaget for samarbeidet i det som hittil var blitt omtalt som «kommunistische Terroranschläge» endret. De sentrale navn SD heftet sabotasjen på denne gang var Waldemar Pötzsch, som satt arrestert i København, og de to SIS-agentene Stevens og Best, som var blitt kidnappet av SD fra den nederlandske byen Venlo 9. november. Operasjonen i Venlo var et gedigent kupp utført av sjefen for SDs utenlandsavdeling Walter Schellenberg, etter lang tids infiltrering i SIS' organisasjon i Nederland.⁹²⁸ Resultatet ble et fullstendig sammenbrudd i SIS' operasjoner i Nederland, og et betydningsfullt tilbakeslag for SIS.⁹²⁹

For politiet i de nordiske land, som hver på sitt hold hadde lagt ned

(«Betänkande [...]», I), således s. 174 (Luleå) s. 53 (Göteborg) s. 51 og s. 67 (generelt om ITF og Knüfken).

928 F. H. Hinsley: *British Intelligence in the Second World War* bind 1, s. 56–57

929 Stevens var PCO (Passport Control Officer) i Haag fra 1937, som var den ordinære dekkstilling med diplomatisk immunitet for SIS-ledere i utlandet. Best ledet den såkalte «Z»-gruppa i Nederland. «Z»-gruppene i utlandet var bygget opp av Claude Dansey i SIS fra midten av 30-tallet, og opererte helt uavhengig av PCO-systemet, ofte også ukjent for det. Ladislav Farago: *The game of the Foxes* s. 129–131. Ingen av disse strukturene overlevde britenes etterretningsnederlag i 1939–40.

et stort arbeide i sabotasjesaken, måtte nødvendigvis de nye tyske avsløringer komme som en kalddusj.

Da den finske vinterkrigen brøt ut 30. november, endret i tillegg det indrepolitiske klima seg svært i alle fire land, og den offentlige opinion krevde tiltak mot kommunistene. Når politiet uten mye tvil kunne bevise at det var i det kommunistiske miljø organisasjonen hadde rekruttert, og i tillegg bevise at det var SKP som hadde betalt Ceders regning, så hadde man også en rimelig begrunnelse for slike tiltak. Men tysk politi hevdet, ifølge de tyske avisoppslag, at de to SIS-agentene Stevens og Best hadde tilstått å være hovedmennene bak sabotasjen. En av deres nærmeste medarbeidere skulle være den samme Hermann Knüfken som satt arrestert i Stockholm.

Knüfken på sin side, ga et sympatisk inntrykk i sin fengselscelle. Han viste seg å være ytterst samarbeidsvillig med det svenske politi fra første øyeblikk. Noe av det første han gjorde i fengselet var å forfatte en rapport om alt han visste av interesse om kommunistene. I rapporten behandlet han Kominterns historie, ga en detaljert innføring i de forskjellige undersekretariater og skoler, ga en skisse av sovjetisk utenlandsetterretning og om Kominterns interne sambands- og kurerapparat OMS. Så gikk han inn på en beskrivelse av de sentrale personer i de forskjellige komintern-organisasjonene, transporter av illegale personer med russiske skip, litteraturtransporter, verving av sjømenn på utenlandske fartøy for sovjetisk etterretning, og et oppsiktsvekkende avnitt om hemmelige transporter av krigsmateriell mellom Russland og Tyskland i årene 1926–39. Wollweber, Schaap, Walter og andre blant lederne av det kommunistiske sjømannsarbeide var blant de omtalte.

Rapporten inneholdt imidlertid et merkelig avsnitt. Pötzsch, Knüfkens nære kollega i ITF-nettet, ble omtalt på en påtatt negativ rolle. Han var en bedrager, som hadde mistet all politisk betydning. Tidligere hadde han samarbeidet med Gestapo, og skulle være skyldig i mange arrestasjoner i Tyskland. Han hadde presset agenter fra den franske etterretningstjenesten for penger. Fra 1938 var hans bedragerier kommet så langt at den belgiske fagbevegelse og sosialistiske parti var ferdig med han. I Antwerpen hadde han opptrådt som hallik. Fra 1939 av var det alment kjent at han samarbeidet med Gestapo.⁹³⁰

Dette fikk 6:e roteln å lese fra Knüfken i de samme dager som

930 «Komintern. Schematisk oppstilling av organisationen och dess under avdelningar». Påtegnet «Knüfkens oppgifter november 1939». IC2c, pärm 3.

Pöttsch av Gestapo ble utropt som hovedmannen bak 15 sabotasjeaksjoner rettet mot Tyskland, Japan og Italia.

Men Waldemar Pöttsch hadde innrømmet for det danske politi at han arbeidet for SIS, til PCO-København Bernhard O'Learys store overraskelse. Han kjente ikke til Pöttsch, men måtte redusere sin virksomhet som følge av hans innrømmelser. Det kan ha ligget en ekte irritasjon i bunn av Knüfkens bredside mot Pöttsch, selv om vi i hovedsak må se på det som spill for galleriet.⁹³¹

Innspill fra Sureté

Det er her nødvendig å bruke noe plass på et innspill med opphav i den franske sikkerhetstjeneste «Sureté» i november 1939. I begynnelsen av februar 1940 overleverte Oslopolitiet en fotografisk kopi av en utredning fra denne organisasjon til svenske politimyndigheter.⁹³² Skrivet var ikke utstyrt med noe følgebrev eller tilstiling, og var derfor neppe sendt offisielt fra Sureté til Oslopolitiet. Oslopolitiet utstyrte derimot dokumentet med et følgebrev, hvor de oppsiktsvekkende franske konklusjoner ble omtalt som fullstendig uproblematisk. Av dette følgebrev har vi bare en avskrift av første side, som gir oss knapt med holdepunkter for å si noe nærmere om dets opphav.⁹³³ Følgebrevet inneholdt tilsynelatende en selv-

931 Pöttsch har antakelig hørt til Claude Danseys Z-organisasjon. Nigel West antyder dette i *MI6* s. 133, selv om han blander sammen Knüfken og Pöttsch. Samme forfatter hevder at Z's sjøfartsavdeling oppsto omkring firmet General Steamship Navigation Company under ledelse av Ian Hopper (s. 129). Opplysningene om Z og SIS/MI6 er imidlertid vanskelig å kontrollere, og forfattere som skriver om disse organisasjoner blir stadig korrigeret. Det er derfor ikke mulig å fastslå nærmere hvordan ITF-nettet ble ledet. Dieter Nelles har i en artikkel gitt en skisse av ITF samarbeid med SIS. Nelles hevder at selv om dette samarbeidet hovedsakelig dreide seg om etterretning, var det også sabotasjeplaner inne i bildet. Nelles gir enkelte nye opplysninger om hvilke personer som var inne i bildet, men bidrar ikke til nærmere avklaring av hvordan samarbeidet med SIS var organisert. Dieter Nelles: ««Landsforræderi» som motstand! Den Internasjonale Transportarbeiderføderasjonens (ITF) samarbeid med engelsk etterretningstjeneste 1939–1945», *TFAH* 1994, s. 219–236.

932 Ligger i IC2c, egen perm merket «Luleåårendet. P.M. ang. Kominterns opprättande av en internationell sabotageorganisation. Pärn 1». Denne perm må ikke forveksles med den ordinære IC2c-serien eller IC2c-rapporter. I det videre er denne perm bare referert til som «IC2c, PM» for å unngå forveksling. I denne perm ligger også diverse annet materiale, som i det videre vil ha samme referanse.

933 Hele ekspedisjonen om denne sak ligger i IC2c, PM.

stendig analyse, men må ha basert seg på et sammendrag av det franske materialet.⁹³⁴

Selv om faktagrunnlaget i skrevet ikke var ukjent for svensk politi, ga organiseringen av det innenfor rammene av helt nye sabotasjeorganisasjoner med oppsiktsvekkende internasjonale forbindelser et slags svar på den nye tids behov. En skarpsindig analytiker ville uten mye anstrengelser kunne fastslå at det dreide seg om skrivebordskonstruksjoner, basert på kjent empiri. Mysteriet omkring dets opphav ble imidlertid ikke oppklart av svensk politi, og heller ikke senere av Sandlerkommissionen. Forklaringen skulle først komme i 1947, etter at saken da ble tatt opp i pressen i tilknytning til debatten om Sandlerkommissionens innstillinger.

Dokumentet var blitt overlevert til norsk politi i januar 1940 av den franske etterretningsmannen L. Thiry, som var plassert i dekkstilling i legasjonens passkontroll.⁹³⁵ Han hadde bedt om at skrevet ikke ble levert videre, siden Frankrike var i krig. Som en forholdsregel hadde han fjernet innenriksministeriets brevhode og navnet til den kriminalkommissar som hadde utarbeidet dokumentet, hvilket skulle forklare dets amputerte utseende.⁹³⁶ Så til innholdet av det franske materialet:

Oslopolitiet skriver at Komintern 31. oktober 1939 hadde hatt en sammenkomst i Moskva hvor det ble besluttet å opprette en «central» for internasjonal sabotasje, rettet mot krigførende og nøytrale stater. Hensikten var å forvandle krigen til en generell borgerkrig. Hovedvekten var lagt på England, Frankrike og USA, men man skal også arbeide i Tyskland. Metoden skal være streiker og sabotasje i krigsindustrien, i havner, på handelsskip og innenfor jernbanenettet. Ledelsen, som består av Walter Ulbricht, André Marty og Eugéné Varga, befinner seg i «Arbeiderpalaset», rom 379 i Moskva. «Wohlweber» er Europa-sjef, og under han fin-

934 Vi har heller ikke den franske originalen, men en svensk sammenfatning. Imidlertid foreligger en norsk oversettelse av et dokument som omhandler «Lambert-Schaap organisasjonen» i P 10.231 i OVS, Oslo. Avskriften er foretatt av Odd Biltvedt i 1949, og henviser til et dokument fra 9.6.41. Formuleringene i dette dokument følger den svenske sammenfatning, tidvis med identiske formuleringer. Det er derfor sannsynligvis en avskrift fra 1941 av oversettelsen av det originale franske dokument som Biltvedt har brukt.

935 De franske legasjonene hadde sine «Service de controle des passeport», britene sine «Passport Control Officers». Før krigen var passkontrollen en vanlig diplomatisk dekkstilling for utenlandsetterretning for en rekke stater.

936 Brev fra L. Thiry til statspolisintendent Thulin 13.4.47. I 1947 var Thiry plassert i passkontrollen i den franske legasjon i Stockholm. For å bidra til en fullstendig oppklaring av mysteriet fra 1940, kunne han med sitt brev oversende en fullstendig versjon av dokumentet. R 70 CT, svensk UDs arkiv.

ner vi både «Knufken» (Antwerpen) og «Waldewer Petzcha» (Brussel). Organisasjonen har åtte adresser, fra 218 E, 84. Street i New York (1) til Place de la Revolution i Mexico City (8). I Oslo holder man til i Møllergata 24 (7).⁹³⁷ Hensikten med organisasjonen er å skaffe den russiske imperialismen herredømme over hele verden. Så langt Oslopolitiet.

Den franske utredning starter med å henvise til et rundskriv fra innenriksministeren av 8. juli 1939, hvor det ble beordret en rekke overvåkingstilstand og undersøkelser mot sabotasjen. I skrivet ble vanlig sabotasjemetoder beskrevet, og det ble også lagt ved en fortegnelse over de mistenkte personer, alle utlendinger. Aksjonene startet i 1936. De fleste undersøkelser som er gjort, viser at det er tre forskjellige organisasjoner i arbeid, alle med utgangspunkt i Holland og Belgia, og rettet mot handelsflåten fra «visse fremmede land». «Men nå har de tysk-russiske avtalene, som fant sted umiddelbart før krigserklæringene, ført til en fullstendig endring av formålet med disse attentatene.» Nå er formålet å bringe uorden og å svekke den allierte handelsflåte.⁹³⁸

Etter at disse politiske forutsetninger er slått fast, innledes en detaljerte gjennomgang med konstatering av at det eksisterer tre organisasjoner: 1. Potsch-Biesemann, 2. Lambert-Schaap og 3. Lenen-Lunieff.

Organisasjonen Potsch-Biesemann ledes av Waldemar Potsch og Leo-Marie Biesemann, begge tyske emigranter. Fra denne organisasjonen er ytterligere 28 personer ramset opp, ledsaget av vita, signalement og fotografier. Brødrene Werner og Kurt Lehmann er ført opp på denne liste, og også Liesebeth Jastrzembski og hennes norske «elsker», sjømannen

937 Denne adressen er til nabobygningen til den bygning i Oslo som har adressen Henrik Ibsens gate 7: «Bygningsarbeidernes hus». «Bygningsarbeidernes hus» huset forskjellige fagforeningskontorer, men også kontoret til advokat Ragnar Solheim, som hadde nær tilknytning til Wollweber. Solheim var også forretningsfører i gården. Hans advokatfullmektig Asvor Ottesen utførte fra 1938 og fram til krigsslutt i 1945 en rekke oppdrag for Asbjørn Sunde, som overtok som leder av Wollwebers organisasjon i Oslo fra dette år. Referansen til denne adresse forekommer ikke i noe annet dokument før krigen som omtaler skipssabotasjen. Om koblingen av sabotasjen med Møllergata 24 baserer seg på en forveksling med Henrik Ibsens gate 7, er ikke godt å vite. mer sannsynlig er det at man har brukt Møllergata 24 fordi NKP hadde sine partikontorer der.

938 Denne analysen blir utpenslet videre i siste avsnitt av dokumentet: «Beslutningen til USA [...] om å oppheve embargoen på handelen med de krigførende, har framkalt en fornyelse av den terroristiske virksomheten mot de engelske og franske handelsfartøy. De kommunistiske handtlangerne, som er særlig tallrike i de mexikanske havnene, har, for å befordre Kominterns propaganda i landet, motatt forskrifter for å bringe uorden i forsendelsene av våpen og ammunisjon fra Nord-Amerikas havner.»

Arne Lund. I Lambert-Schaap-organisasjonen er angitt 17 medlemmer, i tillegg til Lambert og Schaap. For denne organisasjonen gjelder spesielt at den er rettet mot «kapitalistdemokratiene» Frankrike og England, og de nøytrale stater som har sympati for disse. Man «har» informasjon som viser at dette ble vedtatt i Moskva i juni 1939. Det ble også vedtatt at Lambert skulle kunne låne norske, finske og lettiske båter for sine «omflyttinger». Begge disse organisasjoner står nå til Tysklands tjeneste.

Den tredje organisasjonen Lenen-Lenieff er enda mer hemmelig enn de to første, og man har mindre kunnskaper om den. Nært samarbeid med de to første er det imidlertid. Så følger en liste på 100 personer, hvorav flere allerede er nevnt som medlemmer av de to første, bl.a. Lehmann-brødrene og Knufken. Ellers kan vi merke oss lege Arne Halvorsen på denne listen, Charles Dawidowski – Gestapos mistenkte fra Feronia-attentatet i Göteborg – Kowalski, antakelig en skrivefeil for Koslovski, og Wollweber. Om den siste kan vi lese at han «viser stor aktivitet i Sverige og Danmark, er sterkt mistenkt for å lede visse terroristgrupper i de skandinaviske land». Skrivet slutter med å vise til oppslag i Parisavisene 6. november, der attentat mot en dansk skip som skulle hete «Canada» blir omtalt, likeledes et gresk dampskip. Skrivet avsluttes med et spørsmål: «Vilket folk har i dag interesse av, ettersom det ikke har herredømmet over havet, å sprengte til og med nøytrale fartøy i luften?» Og gir selv et «svar»: «Ingen kan være i tvil om svaret.»

Hva ligger bak denne franske analysen? Har Sureté gjort helt nye oppdagelser som hadde gått Gestapo og det øvrige politi hus forbi? Hadde det skjedd helt nye organisatoriske tiltak i Moskva som ingen andre hadde oppdaget? Hadde Sureté i så fall kilder i maktens sentrum i Kreml?

Dette er spørsmål som var logiske å stille i Oslo og Stockholm på bakgrunn av de helt nye analysene som blir gjort.

Men detaljene i dokumentet avslører dets opphav. Utfra de kunnskaper vi sitter inne med, kan vi slå fast at dette dokument var av tvilsom verdi. Kilden kan i liten grad være egen etterforskning. De biografiske opplysningene er stort sett hentet fra ulike rapporter om kommunistiske etterforskningsobjekter fra politiet i de skandinaviske land, Tyskland, Belgia og Nederland, og ser ut å ha blitt fordøyd ukritisk av fransk politi. Det er betegnende at Wollweber har fått en anonym rolle, mens helt ukjente og i denne sammenheng uinteressante personer har fått sentral betydning. Edo Fimmen, Knüfken og Wollweber plasseres som nære sammensvarne. Flere er ført opp med flere identiteter, som for eksempel Alfred Bem – Alfred Adolph. Den stakkars 70-årige sosialdemokraten Karl August Apel er

tatt med.⁹³⁹ Skrivefeil i personnavn tyder ikke på stor seriøsitet. Opplysningene om at disse organisasjonene ble stiftet på et møte i Moskva sommeren 1939 strider med alle fakta vi har. Opplysningene om en sentralisering bestående av Ulbricht, Marty og Varga savner ethvert grunnlag.

Det mest interessante ved dokumentet er forsøket på å knytte organisasjonene til Gestapo og Tyskland, ved å gjøre dem til et ektefødt barn av den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten. Denne manøver må man ha oppdaget i Oslo og Stockholm, all den tid hovedtyngden av de personvita som er gjengitt stammer fra Gestapo selv. På politikonferansen i Hamburg i 1938 hadde man også blitt enige om at alle sabotasjeaksjoner stammet fra en og samme organisasjon. Nå mente franskmennene at det eksisterte tre forskjellige. Men likevel ble materialet fra Sureté tatt på alvor, kanskje særlig fordi det ga et kriminalpolitisk svar på de storpolitiske behov som den tysk-sovjetiske pakt og krigserklæringen hadde skapt for fransk politi. Her gjorde man et kraftig forsøk på å justere terrenget etter den nye tids krav. Begrepet «Organisasjonen Lambert-Schaap» ble etter hvert innarbeidet utover i 1940 og avløste for perioden fram til 22. juni 1941 tidligere betegnelser.

At Suretés materiale ble tatt på alvor framgår av at det ble sendt ut til de forskjellige overvåkingsdistriktene i Sverige i slutten av februar 1940. Da hadde 6:roteln gått igjennom sine arkiver og lagd en utfyllede vita-oppstilling for samtlige nevnte personer i det franske materialet.⁹⁴⁰ Det rettet opp de fleste skrivefeil i navn, men hadde overtatt den kaotiske sammenblandingen av interessante og uinteressante personer, slik at persongalleriet nå ble uten indre logikk. Wollweber og Wollenweber var ført opp som forskjellige personer, men en håndskrevet påskrift viser at man på et senere tidspunkt har skjønt at det var samme person. «Hans Koller» er imidlertid identifisert som Wollweber.⁹⁴¹

Ved årsskiftet og utpå nyåret hadde fortsatt 6:roteln sine egne tråder å nøste. Man fortsatte å dokumentere hvilke veier betalingen til Ceder hadde gått, og hvilke personer som hadde vært inne i bildet. I Nord-Sverige hadde man fått et nytt tips om en «rød tråd» til Finland, en hemmelig kommunistisk kommunikasjonskanal, trodde man. Også i denne saken ble det husundersøkelser og forhør, men uten at man knyttet det åpent til sabotasjesaken.

Men på det sentrale plan hadde man registrert at Gestapo nå mente

939 Som vi husker ble hans navn brakt på bane som en av flere mulige ledere etter de første tipsene fra Julius Vanman til Bjerring i juli 1938.

940 Ic2c, PM

941 Dette er den første sikre identifisering vi har av «Hans Koller».

at det var britiske krefter bak sabotasjen, mens Sureté mente det var sovjetisk-tysk. Ingen av «de store» ute mente lenger offisielt det alle hadde trodd: at det var en hemmelig kommunistisk sabotasje rettet mot fascistene.

Arrestasjon av Martin Hjelmen 10. februar 1940

21. desember 1939 tok statsråd i socialdepartementet, Gustav Möller, opp spørsmålet om å foreta en husundersøkelse hos kommunistene over hele landet.⁹⁴² Dagen etter skrev underståthållare Eric Hallgren, Sveriges säkerhetschef, til alle de forskjellige overvåkningsområdene, og varslet en razzia. 16. januar ble saken tatt opp igjen på nytt av Möller i en statsråds-konferanse. Hallgren frarådte aksjonen, men Möller henviste til at opinionen krevde at noe måtte gjøres. 5. februar ble de konkrete planene lagt.

Klokken 0700 om morgenen 10. februar gikk over 2000 politifolk til husundersøkelse hos 1009 kommunister, en rekke partilokaler og avisredaksjoner. Det var den største politiaksjonen som ble utført i Sverige under hele Andre verdenskrig. Aksjonen var i betydelig grad et resultat av politisk press. Politiledelsen var ikke særlig begeistret. I særlig grad gjaldt det i forhold til den pågående etterforskning i sabotasjesaken, hvor aksjonens almenne karakter bare kunne lage problemer, og ha en preventiv virkning. De nye utenlandske innspill hadde jo også nå skapt stor uklarhet om hva man var på jakt etter. Politiet hadde en samordnet aksjon under planlegging for sabotasjesaken, og så helst at den ble gjennomført i alle fire land samtidig. Men det skulle være en målrettet og godt forberedt aksjon. Nå kom Möllers aksjon istedet inn utenfra som et forstyrrende element.

På tross av sitt store omfang, ga razziaen et svært beskjedent resultat: Politiet mente å kunne bevise at SKP en gang under valgkampen i 1934 hadde mottatt et mindre beløp fra utlandet. Det var imidlertid et nokså spinkelt bevis på den alminnelige påstand om at kommunistene var kjøpt og betalt av Sovjetunionen. På toppen av det hele var det uklart om dette beløp hadde kommet fra Sovjetunionen. I den grad man hadde håpet å finne bekreftelse på at Ceder hadde fått sine penger direkte fra SKPs partikasse, ble man skuffet.

Men hjemme hos tapetserereren Theodor William Jonsén i Angantyrvägen 5 i Ångby, utenfor Stockholm, traff politiet tilfeldig på en nordmann med navnet Fridtjof Johannesen fra Oslo. Ved nærmere undersøkelse viste det seg at han i alt hadde tre nordiske reisekort. Hans øvrige identiteter var Karl Johan Johannesen og Oswald Jensen, den siste med

942 Mert Kubu: *Gustav Möllers hemliga polis* s. 45–48

adresse Brinken 2 B i Oslo. Mannen ble arrestert. 13. februar innrømmet han sin virkelige identitet: Martin Rasmussen Hjelmen. Han var den eneste som forble sittende i fengsel etter razziaen.

Overvåkingen i Norge – siste fase

Nytrøen skriver at overvåkingstjenesten ved krigsutbruddet i september 1939 – «med unntak av Sør-Varanger – måtte slippe av hendene Wollweber-komplekset og all annen sovjetisk spionasje og sabotasjevirkosomhet for å forsøke å demme opp for den tyske invasjon av agenter.»⁹⁴³ Som vi har sett med eksempelet med det franske materialet er dette neppe riktig. Under vinterkrigen skjedde det en intensifisering av overvåkingen av kommunistene også i Norge på et mer generelt grunnlag, mens interessen for Wollwebers person sikkert ble mindre som i Sverige. Dette kan imidlertid ha samme grunn som i Sverige, nemlig at Tyskland nå hadde fastslått i full offentlighet at det var britene som sto bak Wollwebers aksjoner.

Spesielt ved norske overvåkingstiltak var imidlertid deres nære tilknytning til våpentransportene gjennom landet fra havnebyene til Finland. Spesiell beskyttelse av havnene, militærvakt langs Bergensbanen, bestemmelser om å skjule innholdet i militære transportere, alle disse var tiltak som rettet seg mot en mer eller mindre uklar kommunistisk trussel. Som vi har sett med aksjonene i Finland, så var dette en reell trussel. I Nord-Norge ble 6. divisjon mobilisert, og Jonas Lie ble sendt dit som overvåkingssjef. Med han som kraftkilde skjedde det en voldsom opptrapping av anti-kommunistisk aktiviteter.

Materialet fra Sureté forårsaket den samme forvirring som i Sverige. Det kan vi lese ut av et telegram fra Welhaven til politimestrene fra 10. januar, hvor det helt åpenbart ligger bak en sterk tvil om hvilke krefter som står bak skipssabotasjevirkosomheten:

Circulære nr. 1/1940

Hemmelig

Hr. politimester.

Som bekjent ble det under forrige verdenskrig i utstrakt grad drevet sabotasje mot skipsfarten. Flere skip ble senket, eller ødelagt på den måten.

943 Nytrøen, s. 60

Det er nå kommet opplysninger som gir sterk grunn til å frykte at det forsøkes eller vil bli forsøkt sabotasjehandlinger overfor skipsfarten til og fra alle krigførende land. Det har vært antydning at brann- og sprengbomber vil bli forsøkt brakt om bord mens skipet ligger i havn. Det må antas at faren for denslags sabotasjehandlinger øker ytterligere med en skjerpet krigssituasjon.

Man må derfor være på vakt for å verne mot denne fare som også truer vår skipsfart. Det må passes nøye på i havneområdene og treffes alle forholdsregler som kan sikre mot sabotasjehandling av denne art.

Et eksemplar av denne rundskrivelse er sendt Arbeidsgiverforeninger, Landsorganisasjonen, Norsk Sjømannsforbund og Norsk Rederforbund og Tollvesent, med anmodning om å treffe passende forholdsregler.

Oslo politikammer den 10. januar 1940

Welhaven⁹⁴⁴

Opphavet til dette skrivet er umiskjennelig. Vi kan her se at utspillet om at nøytrale stater ville bli rammet av skipssabotasje har fått full uttelling.

Først rett før den siste avgjørende sovjetiske offensiven i Finland tok Welhaven initiativ til å sette norske og utenlandske nazister under overvåking. 15. januar 1940 ble politimestrene bedt om å begynne dette arbeidet.

Som for kommunistene bes innsendt en liste over nazister som kan være farlige for statens sikkerhet under væpnet konflikt, samt en over alle utlendinger selv om de har fått norsk statsborgerrett, som vil kunne være farlige under samme forhold.

Denne siste opsettes alternativt under forutsetning av konflikt med vestmakterne og under forutsetning av konflikt med Tyskland.⁹⁴⁵

Vi har lite materiale for å bedømme i hvor sterk grad dette initiativ førte til konkrete resultater før 9. april, men det er ikke trolig at mye skjedde. Til det var tida for kort. Det er også sannsynlig at et slikt tiltak måtte bli møtt med betydelig motstand, hvis det skulle gjennomføres med noen

944 Nytrøen, bilag 72

945 Chiffertelegram fra Welhaven, Nytrøen, bilag nr. 144.

konsekvens. Welhaven hadde ikke begrenset kretsen av interessante personer til å gjelde medlemmer av partiet Nasjonal Samling. Et betydelig antall personer i Norge var sterkt sympatisk innstilt til Tyskland. Særlig problematisk måtte det være å nærme seg et ikke ubetydelig antall offiserer, som enten hadde vært eller var medlem av NS. blant dem fantes regimentssjefer, sjefer på annet nivå, og personell i den militære administrasjon.

Vi kjenner lite til tankene bak dette telegrammet, heller ikke om ytterligere tiltak var diskutert. Ble Quisling overvåket? Asbjørn Bryhn hevdet i et intervju i 1979 at Quisling var blitt overvåket nærmest «time for time». Hvis dette virkelig var tilfelle er det merkelig at det ikke ble dokumentert etter krigen.⁹⁴⁶ Hans bevegelser i de siste dagene før 9. april var lett synlige i terrenget. Abwehr foretok den siste debriefing av ham som ledd i de militære forberedelsene til angrepet på Norge, i fred og ro på et hotell i København.⁹⁴⁷ Realitetene i den politiske situasjon, som Welhaven hadde en meget fin nese for, tilsa at det var personer som Aspås og Skåkberget som nitid ble gransket og spanet, mens Vidkun Quisling var mobiliseringsdisponert for tjeneste ved Hærens Overkommando for mobiliseringsåret 1940.

Det var ikke det eneste paradoks denne våren. Krigen i 1940 ble et paradoks for de som hadde sett i tillit til Tyskland som vern mot terror og boljevisme, og av dem var det flere i overvåkingspolitiet, og i politiet i allminnelighet. Noen av dem engasjerte seg i obstruksjon mot de nye herrer, i den grad det var mulig. Noen av dem gled videre over i illegal motstand, etter hvert som den kom i stand. En liten gruppe ble aktivister, og kom til å samarbeide i perioder med Wollwebers folk. Adskillig flere var de som tilpasset seg den nye situasjon. Noen av dem så det nye regime som den konsekvente fortsettelse av den virksomhet overvåkingen hadde bedrevet før krigen.

Det skal også sies at da okkupasjonen var et faktum, gjennomførte

946 Ifølge Bryhn var det Håkon Lømo og Henry Ness som skygget Quisling og avga daglige rapporter til Welhaven. Verken Nytrøen eller andre som har skrevet om overvåkingspolitiet i denne tida har lagt fram noen dokumentasjon om dette. Welhaven og hans politiske overordnede har verken framskaffet slik dokumentasjon eller hevdet at slik overvåking foregikk, på tross av at begge må ha hatt betydelige interesser knyttet til å bevise dette. Det er derfor ikke sannsynlig at Bryns påstand er korrekt. Bryhn i intervju med Ragnar Ulstein 12.6.79, NHM, Oslo.

947 Møtet mellom oberstløytnant Hans Piekenbrock og Quisling fant sted på hotel d'Angleterre i København 3.4.40. Se Hans Fredrik Dahl: *En fører for fall* (1992) s. 69–70.

overvåkingens sjef sitt livs viktigste embetsgjerning ved å beordre ødeleggelsen av Overvåkingsentralens (OVS) arkiver.

Utgivelsen av *Out of the Night*

Høsten 1939 og vinteren 1940 var Wollwebers navn og den organisasjon som var knyttet til ham kommet i bakgrunnen for den internasjonale politietterforskingen. Den storpolitiske utvikling hadde gjort det opportunt for Tyskland å gi britene skylden for Wollwebers sabotasjeaksjoner, og Frankrike Tyskland. Mens det direkte etterforskningspresset mot Wollweber fra Berlin forsvant, skapte vinterkrigen i Finland et mer generelt behov for tiltak mot kommunistene, særlig i Sverige og Finland, men også i Danmark og Norge. Wollweber kom mer i bakgrunnen for en generell antikommunistisk bølge, dels for en skjerpet interesse for britenes virksomhet. Men brått skjedde det noe som igjen ville bringe Wollwebers navn i fokus.

Umiddelbart før angrepet på Norge fikk Wollweber ordre om å reise til Moskva så fort det kunne la seg gjøre. Han fikk ingen begrunnelse.⁹⁴⁸ Først på slutten av krigen fikk han vite at bakgrunnen for denne ordre var Richard Krebs bok *Out of the Night*, som var under utgivelse i USA.⁹⁴⁹

948 *Lebenserinnerungen* s. 250

949 I boken *Frem i lyset* tidfester Richard Jensen (s. 50) og Arthur Samsing (s. 63) utgivelsen til 1940. I en anmeldelse i *Manchester Guardian* 27.5.41, som ble snap-
pet opp av Büro-RAM, tidfestes den imidlertid til januar 1941 (83-43/54 Sabota-
ge, Anschläge u.a. Bd. 1 1940–41 Politischen Archiv). Erik Nørgaard og Ladislas
Farago tidfester den også til 1941. Den første skandinaviske utgaven kom i Sveri-
ge i 1942. Michael Rohrwasser opplyser at originalen kom i New York i novem-
ber 1940. Deretter kom en serie utgaver i USA. Hvordan kunne Wollweber bli
informert om utgivelsen allerede i mars 1940? Forklaringen må være at NKVDs
utenlandsetterretning gjennom dets resident Gajik Ovakimian i New York var
orientert om Krebs aktiviteter. Rohrwassers opplysninger om Krebs' vita i USA
bekrefter en slik hypotese. Krebs hadde omgang med eksiltyskeren og anarkisten
Robert Bek-Gran, som utga tidsskriftet *Gegen der Strom* i New York. Tidsskriftet
hadde samlet en gruppe skuffede kommunister og anarkister rundt seg. Bek-Gran
introduserte Krebs til den kjente journalist Isaac Don Levine, og Krebs bodde hos
denne i Danburg, Connecticut i 1939–40, mens han skrev *Out of the Night*, for en
betaling av Levine på 10 dollar dagen. Levine redigerte boken. I 1939 publiserte
Krebs to artikler under psevdonymet «Jan Valtin» i tidsskriftet *Ken*. I tidsskriftet
American Mercury, utgitt av exilrusseren Eugene Lyons, kom han med artikkelen
«Communist Agent» i november 1939. Don Levine og Eugene Lyons var bety-
delige skikkelser i New Yorks journalist- og presse miljø. Det må derfor anses
dokumentert at Krebs kort tid etter hans ankomst i USA var introdusert i såvel

Det er lett å forstå at Krebs oppmerksomhet mot Wollweber måtte gjøre NKVDs ledelse bekymret. Wollweber ledet sin organisasjon fra Oslo i anonymitet. Krebs gjorde ham til et verdensnavn. Wollweber forteller at «denne utgivelse måtte naturligvis føre til at politiet med alle midler forsøkte å etterspore meg. For meg betød det en stor fare, og for organisasjonen en belastning.»⁹⁵⁰

Et større apparat ble umiddelbart satt i sving for å organisere reisen til Moskva. Etterlysningen av «Hans Koller» i Sverige hadde gjort Sverige til et utrygt sted. Istedet ble det bestemt å forsøke å organisere reisen via Vardø og Murmansk. Gudrun Wiik ble sendt nordover for å gjøre forberedelser. 9. april var hun i Nord-Norge, og ble som alle andre overrasket av den tyske besettelsen. Wollweber forteller at hun fikk store problemer med å komme seg tilbake til Oslo. På tilbakereisen hadde hun på en strekning brukt dressin. Det siste strekket inn til byen hadde hun tilbrakt på hesteryggen.⁹⁵¹

Wollwebers siste konferanser i Oslo

På tross av ordren om å reise til Moskva, fortsatte oppbyggingen av organisasjonen for fullt. Hjelmen hadde gitt Gösta Andersson intensiv opplæring fra slutten av 1939 og i januar 1940. Andersson hadde blitt lært opp i sprengningsteknikk, i bruken av chiffer, i skigåing, og Hjelmen hadde inspisert oppbyggingen av hans gruppe i Stockholm. Det var Andersson som hadde skaffet Hjelmen leilighet hos Theodor Johnsen i Ängby gjennom sin bekjente Elin Karlsson, en aktiv ungkommunist i Stockholm. I den siste tida før Hjelmens arrestasjon hadde de truffet hverandre så å si annenhver dag.⁹⁵²

Tre eller fire dager etter arrestasjonen av Hjelmen ble Andersson kontaktet av Gudrun Wiik i Stockholm. Hun kunne fortelle at «Anton» kjente til arrestasjonen av Hjelmen, og at Andersson nå måtte fortsette dette arbeidet. Andersson måtte kjøpe inn to eksemplar av en bok for å

politiske dissenterkretser som kulturliberale borgerlige miljø i New York, med en utpreget anti-stalinisme som fellesnevner. At han skulle ha unngått NKVDs oppmerksomhet er usannsynlig, likeledes hans bokprosjekt med Don Levine, som han selv i flere intervjuer etter utgivelsen fortalte hadde pågått siden han rømte i land i Norfolk. Krebs skrev senere flere artikler og bøker om samme tema. Michael Rohrwasser: «Richard Krebs-Jan Valtin», *Exil* nr. 1, 1986, s. 40–42.

950 *Lebenserinnerungen* s. 250

951 *Lebenserinnerungen* s. 251

952 Fra avhørene av Andersson i rapport av 27.8.41, IC2c, rapporter, pärm 3.

holde chifferkontakt med Wollweber i Oslo.⁹⁵³ Han hadde også fått beskjed om at hans menn skulle oppholde seg på bestemte tider i Stockholm i en tidagers periode. Dette var et ledd i Wollwebers sikkerhetstiltak. Ved slike anledninger ble ingen kontaktet, men de ble observert av kurerer som senere kunne hvite hvem de skulle kontakte. Andersson trodde istedet at dette var et mislykket kontaktopplegg. Antakelig var det Hjelmens etterfølger, Asbjørn Sunde, som ved denne anledning skulle lære seg å kjenne medlemmene i Stockholm uten Anderssons kunnskap. Andersson fikk også enkelt andre småoppdrag av Wiik, og endelig beskjed om at han, Karl Staf og Risto skulle innfinne seg i Oslo.

På avtalt dag reiste Andersson til Oslo, og ble ført sammen med Wollweber av Gudrun Wiik. Sammen diskuterte de den situasjonen som var oppstått i og med arrestasjonen av Hjelmen. Andersson hadde i mellomtida hatt kontakt med Elin Andersson, som bekreftet arrestasjonen. Wollweber bestemte at forberedelsene til aksjonen i Finland fra Obbola skulle fortsette. Samme kveld returnerte Andersson til Stockholm, etter at han hadde fått overlevert noe penger i finske mark og svenske kroner, slik at virksomheten kunne fortsette.

I Stockholm fikk Andersson tak i Risto, og sendte han avgårde til Luleå og Obbola for å knytte de nødvendige kontakter og forberede innkvarteringen av aksjonsgruppa. Etter at Risto var tilbake, ble han sendt med Rolf Hagge til Arvika. På dette tidspunktet var den andre Finlandsaksjonen avblåst. Deretter dro han selv legalt til Oslo for samtaler.⁹⁵⁴

Etter ankomst på Østbanestasjonen hadde Risto instruks om å ta en trikk til endestasjonen på Sinsentrikken. Der ble han kontaktet av en kvinne, som plasserte han i en leilighet i nærheten. Dagen etter ankom hun med Wollweber. Hele dagen gikk med til politiske diskusjoner, og med gjennomgang av situasjonen i krigen. Han ble også presentert for en annen anonym kvinne og fikk beskjed om å merke seg hennes utseende. Noe oppdrag fikk han imidlertid ikke, og dagen etter returnerte han til Stockholm.

Så var det Karl Stafs tur.⁹⁵⁵ 2. april ankom han Oslo, hvor han ble plukket opp av Gudrun Wiik på Østbanestasjonen. Han ble innkvartert hos en arbeiderfamilie i en blokkleilighet, og dagen etter ankom «Anton».

953 Utvalget av chifferbøker var temmelig spesielt. Det ser ut til at galgenhumor har styrt innkjøpene. F.eks. hadde Wollweber en forkjærlighet for Søhrs spionbok fra Første verdenskrig: *Bomber og spioner*. Andersson valgte en som også hadde med kommunikasjon å gjøre: *Woodo, woodo*.

954 Ristos forklaring ligger i IC2c, rapporter, pärm 4.

955 Stafs forklaring ligger i «Tilläggsrapport» 30.9.41, IC2c, pärm 6.

Wollweber spurte Staf ut om hans opplevelser i Spania og om hans tidligere liv, og om hans bekjentskapskrets i Stockholm. Snart konsentrerte diskusjonen seg om faren for fascismens videre frammars, og Wollweber spurte om Staf var villig til å delta i oppgaver som kanskje kunne koste han livet. Dette svarte Staf ja til. Wollweber forklarte at organisasjonen i alminnelighet var mot bruken av terror, men at det kunne oppstå situasjoner da vold måtte tas i bruk. Her brukte han som et eksempel hvis tusentalls av liv kunne reddes hvis en forsvant. Wollwebers siste ord før Staf returnerte var: «Glem aldri at du er arbeider!»

7. april reiste Gösta Andersson for annen gang på kort tid til Oslo.⁹⁵⁶ I mellomtida hadde han vært hos Nyberg i Kiruna for å hente en tennanordning for en landeveismine.⁹⁵⁷ Samtalene med Wollweber i Oslo skjedde mens de spaserte gatelangs. Nå ga Wollweber endelig ordre om å innstille den planlagte aksjonen fra Obbola. Alt sabotasjemateriale som befandt seg i Stockholm skulle graves ned på en slik måte at ikke noe tok skade, og at det var tilgjengelig ved behov. Før kulda kom på høsten måtte sprengstoff graves opp igjen, fordi det tok skade av kulde. Noen nærmere ordre om nye sabotasjeaksjoner ga han ikke. Både Staf og Risto hadde gjort et godt inntrykk under samtalene i Oslo, men Wollweber synes Staf var svært ung.⁹⁵⁸ Andersson fikk beskjed om å lære opp sine folk i Stockholm i alle de stridsmetodene han hadde lært i Spania, særlig alt om sprengningsteknikk og kjemikaliene som trengtes for å konstruere forskjellige brann- og sprengbomber.

Evakuering fra Oslo

Det tyske angrepet kom mens Gösta Andersson var i Oslo, og de var antakelig like overrumplet begge to. Nå ble det nødvendig med nye tiltak. Særlig viktig var det å få evakuert de tyske emigrantene i organisasjonen til Sverige. Andersson hadde to sammenkomster med Wollweber om slike tiltak, den første allerede 10. april. En mann måtte sendes til Arvika for å ta i mot flyktninger, som skulle videre til Stockholm. Losji skulle forberedes i Karlstad og Arvika. En annen skulle reise til Kiruna for å undersøke mulighetene til å komme inn i den ikke besatte delen av Nord-Norge. Andersson fikk også med seg penger til videre drift av organisasjonen i Stockholm, og penger til de flyktningene som skulle komme.

Tilbakereisen til Stockholm fra Oslo viste seg å være vanskelig.

956 Fra rapport av 27.8.41, IC2c rapporter, pärm 3.

957 Basert på en snoranordning tvers over veien.

958 Karl Staf var født 18.3.15.

Andersson fikk ordre om å ta inn på hotell under sitt virkelige navn, og sikre seg legal tilbakereise. Han tok inn på misjonshotellet like ved hovedpolitistasjonen i Møllergata, og fikk ordnet med gyldig pass i det svenske konsulat. Først 24. april var det mulig å reise.

I Stockholm sendte han Karl Staf til Arvika med nærmere instruksjoner om å holde seg i nærheten av jernbanestasjonen i ti dager. Karl Risto ble først sendt til Kiruna, hvor han kontaktet Nyberg for å få hjelp til å opprette en forbindelse til Nord-Norge. Det lyktes imidlertid ikke. Nyberg kunne ikke hjelpe han. Deretter ble han sendt til Karlstad og Arvika for å forberede losji for flyktninger fra Norge, antakelig for Wollweber selv. Dette fikk han ordnet med, og kunne i slutten av mai rapportere til Andersson at alt var i orden.⁹⁵⁹

De fire tyskerne Wollweber, Bargstädt, Baier og Hagge var selvsagt kommet i en ubehagelig posisjon i Oslo. Senkingen av «Blücher» i Drøbaksundet hadde gitt en kort respitt, da krysseren tok med seg Gestapos og SDs arkivmateriale til bunns. Men det var ingen grunn til å regne med at utsettelsen ville bli særlig lang. Wollweber ga Bargstädt beskjed om å ødelegge kompromitterende materiale fra leiligheten på Sinsen, og deretter komme seg over til Sverige. Bargstädt forteller at han utførte dette nokså uvillig. Han mente at de hadde samlet så mye materiell og utstyr at de kunne ha gjort en ganske god illegal innsats mot tyskerne. Papirer, stempler og annet utstyr ble fraktet til Olga Eltvigs leilighet og brent der.⁹⁶⁰ Umiddelbart etter bega Bargstädts seg til Sverige, hvor Karl Bargstädt ble internert i flyktningeleiren Långmora helt fram til august 1940, og hans kone Erna i en annen leir.

Hagge og Baier ble tatt hånd om av den ukjente «Sigurd». 15. april forlot de Oslo, og ble fulgt av denne et stykke på vei mot grensen, og tok seg deretter på ski alene gjennom skogen i retning Charlottenberg. Etter å ha overnattet flere netter på bondegårder sammen med andre flyktninger, klarte de ved hjelp av kompass å krysse grensen på riktig sted. De fortsatte imidlertid forbi Charlottenberg, antakelig av sikkerhetsgrunner, og ankom Arvika 20. april. Der satte de seg samme kveld på toget til Stockholm. I Stockholm ble de tatt hånd om, og plassert i illegale leiligheter.⁹⁶¹

959 Fra Anderssons forklaringer i IC2c, pärm 3.

960 P 10.231, OVS

961 Forklaring av Hagge i rapport 24.10.41, IC2c, pärm 20.

Kapittel 13

Oppbrudd og arrestasjon

Nå var timen kommet for våre norske kamerater. På enkelte steder hadde norske soldater, i første rekke kystartilleriet, ytet kraftig motstand.

Wollweber⁹⁶²

Det norske folk [...] vil fred, det vil landets nøytralitet. Det har ingen interesser å ivareta i krigen mellom stormaktene.

NKP 11. april 1940⁹⁶³

Haakon Lie tente en brannfakkell mot NKP da han i 1973 utga boken *Hvem kan vi stole på?*. Hans hovedpoeng var at NKP i 1940 hadde manet til samarbeid med okkupantene, at de fordømte den motstanden som regjering og forsvar hadde tatt opp, at de oppfordret folket til å svike regjering og kongehus, og at de kynisk prøvde å vinne makt for seg selv under nazistenes okkupasjon.

Kommunistene så angrepet som urettferdig, ikke uventet etter de store tapene som partiet hadde lidd under krigen. Også langt utenfor NKPs krets var Lies angrep tungt fordøyelige. For det første var hans siktemål et annet enn å bidra til klarhet om hendingene i begynnelsen av krigen. Han ønsket å så tvil om kommunistenes holdning i en mulig framtidig skjerpert situasjon mellom Norge og Sovjetunionen.

For det andre hoppet Lie over at regjeringen selv ikke avskrev forhandlinger med angriperne, særlig det første døgn etter angrepet.⁹⁶⁴ Han drøftet ikke den innvending at regjeringen aldri satte begrepet «krigstilstand» på noe papir under hele felttoget, og at noen formell krigserklæ-

962 *Lebenserinnerungen* s. 249

963 Opprop fra NKP i *Arbeideren* 11. april 1940.

964 Tvertimot ble det opprettet en forhandlingsdelegasjon. NKP forsøkte ikke å utnytte dette poenget i debatten om 1940 etter krigen, antakelig fordi man ikke var i tvil om at det hersket krigstilstand.

ring aldri ble fattet av den norske regjering mot Tyskland.⁹⁶⁵ Bak denne uklarhet kan det ha ligget et ønske om ikke å avskjære mulighetene for en fredlig avslutning av krigshandlingene.⁹⁶⁶ Framstillingen av ikke-angrepspakten var for det tredje også for enkel. Den ble framstilt helt løsrevet fra de forutgående begivenheter og den desperate utenrikspolitiske isolasjon Sovjetunionen befant seg i, og som Storbritannias appeasementpolitikk overfor Tyskland hadde en betydelig del av ansvaret for. Sovjetunionens forsøk på balansegang i paktperioden, ble forvridd til pro-nazisme.

For det fjerde innebar Lies fokus på NKP en skjønmmaling av det samarbeid med okkupantene som Administrasjonsrådet hadde innledet, og som fortsatte i Terbovens forhandlinger med Stortingets presidentskap og representanter for Høyesterett om Riksrådet, sommeren 1940. Under disse forhandlinger framtvang Terboven avstemninger i stortingsgruppene om avsettelse av regjering og kongehus, og den eneste stortingsgruppe hvor det var flertall for begge deler var nettopp DNAs.

En balansert framstilling av begivenhetene i det okkuperte Norge i 1940 vil vise at det var betydelig resignasjon og nederlagsstemning i de borgerlige politiske leire og i DNA. NKPs utgangspunkt var et annet. For det første var det viktig å bevare fagbevegelsen utenfor nazistisk og tysk kontroll.⁹⁶⁷ For det andre hadde man hensynet til sovjetisk utenrikspolitikk. For det tredje hadde NKP et ideologisk fundert utgangspunkt.⁹⁶⁸ De norske aktørene under riksrådsforhandlingene lot seg drive betydelig lengre. Denne faglige tilpassning, som NKP kalte «venstre» i Oslo, og som senere er blitt kalt «Fagopposisjonen av 1940» og riksrådsforhandlingene, kan også sees som tysk kompromittering av kommende motstand. Men også fra tysk side var det motstridende interesser og uklare linjer, som

965 Kohts utsagn til den tyske sendemann Curt Bräuer om morgenen 9.4.40 om at kampen allerede var igang («Der Kampf ist schon im Gange»), kan ses på som en opplysning fra Kohts side og behøver ikke ha vært ment som en krigserklæring.

966 Var de norske skuddløsninger ved kystfortene om morgenen 9.4.40 de facto krigshandlinger? Eller må de ses på som varselsskudd i tråd med den norske erklæring om væpnet nøytralitet fra høsten 1939? Noen av de norske militære sjefene ved kystfortene så det som nøytralitetsmarkeringer. Det er imidlertid etter mitt syn noe søkt å oppfatte hele serier med skuddvekslinger (som fant sted f.eks. ved Kristiansand) som varselsskudd.

967 Et synspunkt og en målsetting som også ble delt av de fleste tillitsvalgte fra DNA.

968 Med utgangspunkt i Lenins analyse fra Første verdenskrig, om at kommunistene så på den imperialistiske krig som en interimperialistisk konflikt, hvor kommunistenes oppgave var å kjempe mot sitt eget borgerskaps krigsdeltakelse eller støtte til noen av stormaktene.

foreløpig fikk sin avslutning 25. september 1940, da Terboven kunngjorde det generelle partiforbud (utenom NS), og det kommissariske styret. I denne forvirrede tid var det bare et lite miljø innenfor arbeiderbevegelsen som hadde tatt skrittet over til den andre side, men av disse hadde hovdaktørene sitt ståsted i Lies DNA og ikke NKP.

Når det er sagt, så hadde Lie likevel mange poenger. NKP hadde som parti verken støttet den militære motstandskampen under felttoget, eller oppfordret sine medlemmer til å mobilisere. NKP desavuerte offentlig regjeringens krigslinje under felttoget. I partiets presse ble England gitt skylden ikke bare for den tyske invasjonen, men også krigen generelt. Det var riktig, som Haakon Lie hevdet, at bakgrunnen for denne politikk var forholdet til Komintern og SUKP. Det lå ingen politisk tvang bak NKPs forsøk på å utnytte situasjonen ved å foreslå en ny regjering. Derimot er det tvilsomt, slik Lie insinuerte, at det bak NKPs utspill lå sovjetiske ordre. Mye taler snarere for at det var forventningene om hva Sovjetunionens politikk ville være, som var bakgrunnen. Noen direkte forbindelse mellom partiene i april dagene ser ikke ut til å ha funnet sted, så NKP var overlatt til seg selv.

NKP kunne, i forbindelse med Lies utkjør, ha benyttet anledningen til å gå sin egen krigspolitikk etter i sømmene, men valgte istedet å slå tilbake.⁹⁶⁹ De vanskelige spørsmål fikk sveve videre, slik de fikk gjøre i 1945 og 1949. Hvem mente hva i NKPs ledelse i tida 9. april 1940 – 22. juni 1941? Var partiets senere generalsekretær Peder Furubotn, tilhenger av motstand, mens restene av partiets ledelse var tilhenger av samarbeide? Eller var Furubotn bare mer vår for nyansene i Stalins politikk – og ikke minst utviklingen av dem? Disse spørsmål ble liggende å ulme i bakgrunnen under partistriden i 1949, nettopp i en ny dramatisk utenrikspolitisk periode. I krokene hadde man da allerede en tid tisket om at Furubotn kanskje hadde samarbeidet med Gestapo i 1940. Om hans bitreste antagonist, Asbjørn Sunde, tisket andre om at han «egentlig» hadde jobbet for Secret Service! Ryktene fløy, noen ble også, som vi senere skal se nærmere på, satt på papiret.

Som behandlingen i den forutgående del har vist, så innebar eksistensen av Wollwebers sabotasjeorganisasjon at vi neppe kan snakke om noen enhetlig kommunistisk bevegelse i Norge da krigen kom til landet. Wollwebers organisasjon hadde sine egne kommandolinjer til Moskva. Den var en militær, ikke en politisk, organisasjon, og partiet NKP hadde

969 Riktignok ble det utgitt en «Hvitbok» som svar, men uten å gå inn på de brennbare spørsmål.

ingen innflytelse på dens ledelse. Medlemmene hadde med noen få unntak meldt seg ut av partiet, og det er høyst tvilsomt om noen flere enn ytterst få personer i NKPs ledelse kjente til dens eksistens.⁹⁷⁰

Partiets politikk kan ikke utledes av sovjetiske direktiver, men av signaler man mente forelå fra Komintern. Fordi det ikke forelå direktiver, kan vi heller ikke utelukke at det kunne være divergerende syn i Moskva på NKPs politikk. Det er mindre sannsynlig at Wollwebers organisasjon kan ha foretatt seg ting i strid med sovjetiske interesser, siden organisasjonen sto under kommando av NKVD. Wollwebers disposisjoner må derfor bli sett som direkte uttrykk for sovjetiske politikk, avkledd diplomatiske, temporære hensyn. Hva var så Wollwebers initiativ i aprildagene i Norge? Kan vi peke på vesentlige forskjeller fra NKPs politikk?

Lysakeraksjonen – spor av Section D

NKP bestemte 9. april å ikke utgi *Arbeideren* den påfølgende dag. Først 11. kom avisa ut igjen med et opprop som la det fulle og hele ansvaret på briternes forsøk på å utvide krigen til Norden. Det norske folk vil leve i fred, og krigen må ikke føres på norsk jord. Den viktigste oppgaven i den nye situasjon er å stå sammen, og spesielt ta vare på fagforeningene og de faglige rettigheter. På dette siste punkt var innholdet av oppropet det samme som et tilsvarende opprop som *Arbeiderbladet* trykket 12. april.

Samme dag trykket *Arbeideren* utdrag fra en *Izvestia*-artikkel fra foregående dag, som analyserte situasjonen i Norge som et resultat av tyske motforholdsregler til de britiske planer i Skandinavia. Artikkelen ble også kommentert i de øvrige lands-aviser. Noen støtte til invasjonen kunne man ikke legge inn i den, men heller ikke noen avstandstagen. Den inneholdt riktignok et krav om øyeblikkelig fred, et krav som ingen av de krigførende i Norge kunne godta etter at det var klarlagt om kvelden 9. april at tyskerne forutsatte norsk godtakelse av en ny regjering under Quislings ledelse. Kong Haakon hadde markert at det bare kunne skje ved en abdikasjon, og dermed låst den norske posisjon. Etter utnevnelsen av Ruge som ny Kommanderende General 10. april, kunne det overhodet ikke være tvil om at det hersket en de facto krigssituasjon, selv om en kan hevde at situasjonen var uklar 9. april.

At avisene 10. og, i noen mindre grad 11. april, ikke kommenterte at krigssituasjon var inntrådt er ikke merkelig. *Arbeideren* kunne i like liten grad som de øvrige avisene, gå ut over de rammer som den tyske

970 Ottar Lie og Emil Løvlien

okkupasjonen av Oslo medførte, så lenge som man ikke bevisst valgte illegalitet.

Et av de mest betydningsfulle politiske initiativ i Oslo i de nærmeste dagene var det omfattende oppropet mot sabotasje og franktirørvirksomhet som sto trykt i avisene 15. april. Oppropet var undertegnet av toppene i næringsliv, organisasjonsliv, fagbevegelse og embedsverk. Det lå et intenst døgnns arbeide i kulissene bak oppropet både fra norsk og tysk hold, etter at flere tilfeller av det tyskerne oppfattet som sabotasje fra sivilbefolkningen hadde funnet sted.

Fra tysk hold ble situasjonen i Oslo sett på som usikker og vanskelig de første dagene etter 9. april. Store deler av den tyske flåte var gått tapt i aksjonen. Det militære og politiske kupp man hadde håpet å kunne gjennomføre i Oslo var langt på vei mislykket. Nå sto man istedet overfor mobilisering utenfor de små tyske brohodene i de største byene, med mulig britisk hjelp underveis. En omfattende sivil og militær sabotasje inne i de samme brohodene ble sett på som en betydelig trussel.

Flere mindre episoder hadde allerede skjedd da Lysakerbrua ble sprengt natten til 14. april. Lysakeraksjonen var den første militære sabotasjeaksjonen mot tyskerne etter 9. april, og tyske militære reagerte meget skarpt. Hvem sto bak aksjonen? Selve sprengningen var utført av to norske vestkantungdommer, Kåre Moe og Oluf Reed Olsen.⁹⁷¹ Men hvem sto bak disse ungdommene? Dette har vist seg vanskeligere å bringe på det rene. Oluf Reed Olsen forteller at han fikk en hevnvendelse fra speidervenner som kom til byen etter å ha vært i kontakt med norske styrker som lå på Sollihøgda. Disse kjente til at han var sprengningskyndig. Samtidig hadde Reed Olsen kontakt med to britiske offiserer som hadde tilknytning til den britiske legasjon.⁹⁷² Disse oppfordret han til å gjennomføre sprengningen av brua for å hindre tyskerne å rykke ut av Oslo. To dager tidligere hadde Reed Olsen planlagt å ødelegge fire tankvogner med flybensin på Sørenga. Aksjonen ble ikke noe av fordi han ikke fant vognene. Han var full av raseri over den norske militære unntakshet, og trengte neppe noen overtalelse da forslaget om å sprengte brua kom opp. Dynamitt ble

971 Aksjonen ble utført om natten mellom 13. og 14.4.40 Oluf Reed Olsen har omtalt aksjonen i *Vi kommer igjen* s. 11–20.

972 Identiteten til disse to er ennå ikke kjent. Reed Olsen forteller at en av dem var kaptein. Ingen av dem var identisk med Frank Foley (SIS), som var stasjonert i Oslo etter å ha blitt overført fra Berlin etter stengingen av legasjonen der i 1939. Frank Foleys aktiviteter i Oslo er beskrevet av Margaret Reid og Leif C. Rolstad i *April 1940* (1980). Foley og hans assistent Margaret Reid fulgte Ruges hovedkvarter, og sikret den vitale radioforbindelsen til London under felttoget.

stjålet fra en anleggskasse oppe i Ullernåsen, som på denne tid var under utbygging. Reed Olsen forteller også at andre nordmenn var involvert.

Jeg har tidligere skissert organiseringen av Section Ds virksomhet i Sverige rundt den uheldige Rickman, som endte i fengsel for å ha planlagt ødeleggelse av de samme anlegg i Nord-Sverige som Wollwebers organisasjon. Rickman baserte seg også på et nett av svenske statsborgere. Det er grunn til å stille spørsmål om Kåre Moe og Oluf Reed Olsen var del i et lignende nett i Oslo. Ikke minst de videre begivenhetene synes å bekrefte det. Reed Olsen fikk i oppdrag å drive etterretning på flyplassen på Fornebu. Han fjernet i denne forbindelse helt nytt radarutstyr som var montert i en havarert Heinkel-maskin, og de britiske offiserene satte stor pris på dette resultat. Dessverre endte det galt for Reed Olsen personlig.⁹⁷³

Lysakeraksjonen utløste en kjede av politiske begivenheter i Oslo. Først kom det spontane oppropet, med sin «inntrengende appell til alle befolkningslag» om å avstå fra enhver form for sabotasje. «Ro, orden og disiplin» er enhvers plikt, kunne Oslo-borgere lese i oppslag på stolper og vegger i de kommende dager. Oppropet var ikke bare i tråd med tyske militære ønsker. På norsk hold var initiativet i tråd med næringslivets mer generelle interesse av arbeidsro. I noen mindre grad var det også uttrykk for mange sentrale næringslivslederes personlige syn. Ca.150 næringslivstopper hadde underskrevet oppropet på et møte som var trommet sammen i rekordfart samme dag.⁹⁷⁴ Omfattende sabotasje i okkuperte områder ville selvsagt ramme produksjonslivet, både direkte ved mulige ødeleggelser, men også indirekte ved tyske represalier og restriksjoner. På annet norsk hold var man selvsagt bekymret for gisselhenrettelser etter slike aksjoner.

Den tyske sendemann Curt Bräuer og general von Falkenhorst var stilt overfor Quislings statskupp 9. april som et fullbyrdet faktum, og dermed enda en kompliserende faktor som dro folkestemningen opp. Det var utvilsomt et skremmende aspekt ved situasjonen hvis store deler av befolkningen mistet all respekt for autoritetene i Oslo. Dermed kunne man stå overfor en borgerkrigsliknende utvikling i de okkuperte områder.

Den tyske militære sjef, general Nikolaus von Falkenhorst, hadde

973 Intervju med Oluf Reed Olsen 2.11.93. Se forøvrig *Vi kommer igjen*, hvor Reed Olsen forteller om de videre begivenhetene som senere førte ham til England og tilbake til Norge igjen som SIS-agent.

974 I et auditorium ved Medisinsk institutt ved Universitetet i Oslo (sentrum). Møtet ble ledet av direktør Kvaal ved Elektrisk Bureau og var representativt for næringslivet i Oslo. Referat av direktør Thor Bjørn Schyberg 5.2.68, 948.181.22 Nafstads arkiv, Norges Hjemmefrontmuseum.

gjort tjeneste i staben til general von der Golz under den tyske intervensjon på de hvites side under borgerkrigen i Finland i 1918. Den gang hadde det tyske ekspedisjonskorps avgjort borgerkrigen til de hvites fordel.⁹⁷⁵ Falkenhorts hadde derfor erfaring i å håndtere sivil motstand bak linjene.⁹⁷⁶ Etter folkeretten var krig foran linjene regulert, mens væpnet motstand av sivile bak de regulære linjer var uten beskyttelse, og dermed ifølge tysk militærrett å betrakte som franktirørvirksomhet og utlevert til militær standrett.

Den tyske nervøsitet for en slik utvikling i Oslo hadde fått næring i en spesiell begivenhet i Oslo 10. april, som jeg skal komme nærmere inn på.

Panikkdagen 10. april

Plutselig og uten varsel oppsto det panikkevakuering i Oslo litt før kl. 1200 10. april. *Dagbladet* kunne melde at panikken hadde oppstått i området ved Slottsparken, og deretter spredt seg utover. Samtidig gikk flyalarmen, som stimulerte panikken ytterligere. Folk kastet seg på det som fantes av biler, og snart gikk en vill og uorganisert strøm av mennesker opp i byens utkanter. Utpå kvelden begynte folk å vende tilbake, men en rekke overnattet som det falt seg utenomhus. Store deler av byens befolkning hadde deltatt. Hva hadde skjedd? Ryktene gikk om at det hadde vært et stort sjøslag i ytre Oslofjord, og at et britisk bombeflyangrep skulle komme kl.1200. Nedskytingen av to britiske fly, og et tysk flystyrt ble oppfattet som bevis. Avisene var i de påfølgende dagene fulle av de underligste historier om hvilke situasjoner folk hadde kommet i, men noen egentlig forklaring på hva som hadde skjedd kom aldri. På tysk hold var man irritert. I en kunngjøring til befolkningen som var underskrevet av både politimester Welhaven og byens tyske kommandant general Engelbrecht og offentliggjort i avisene 11. april, ble ryktene omtalt som «ondartede og falske». De tyske troppene hadde fått ordre om å arrestere de som sto bak, og «straffe» dem ved tysk krigsdomstol. Folk forsto hva det betød.

Welhaven ble også intervjuet. Til *Dagbladets* ettermiddagsutgave 10. april uttalte han at «det synes som det er ondsindede folk som har

975 Og lagt grunnlag for et godt forhold mellom Reichswehr (det senere Wehrmacht) og finske militære.

976 Ekspedisjonene til Finland i 1918 og til Norge i 1940 hadde interessante felles-trekk, som er lite påaktet av norske forskere.

vært på ferde.»⁹⁷⁷ Welhaven hadde en personlig grunn til å være irritert. Så å si hele politikorpset hadde evakuert sammen med befolkningen, riktignok ikke lenger enn til Ullevål Hageby. Bare et par mann tok ingen notis av panikken, deriblant den gamle kriminalsjefen Sveen, som ufortrødent fortsatte sitt arbeide på Møllergata 19.⁹⁷⁸ Luftvernssjefen oppfordret også folk om å holde seg i ro. I sentralkommandoen for de kommunale tjenester, som besto av ansvarlige for sanitet, sivile luftvern og politi, oppfattet man ryktespredningen som en provokasjon.⁹⁷⁹

Det kan derfor med sikkerhet hevdes at ryktene ikke hadde noe opphav i offentlige myndigheter eller tyske myndigheter. Tvertimot ble de sett på som farlige og «ondsindede». Welhaven gikk også temmelig langt i å antyde at konkrete personer sto bak. Hvem kunne de være, og hvilke interesser kunne de ha i å skape en slik panikk?

En presis observasjon ble gjort av den unge studenten Ørnulf Tofte, som svirret rundt i byen med tenke på å finne fram til norske militære for å la seg mobilisere.⁹⁸⁰ Plutselig kom en lastebil forbi, og på stigbrettet sto en kvinne som ropte ut til folk på fortauet at byen ville bli bombet kl.1200 og at folk måtte komme seg vekk. Opplevelsen gjorde et uutslettelig inntrykk: «Det dramatiske med tysk invasjon, flyalarmer, og så den bilen med kvinnen i stålhjelm med sin uhyggelige beskjed. Bilen var en vanlig lastebil med Sivilt Luftverns emblem på siden, kjørt av en mann i sivile klær og muligens en mannlig passasjer, også han i tilfelle i sivile klær. Begge hadde muligens stålhjelm. Kvinnen på stigtrinet kunne være i 30 års-alderen i ført stålhjelm og muligens en kjeledress med armbind. Hun hadde ikke ropert. Bilen var heller ikke utstyrt med høyttaler, den var i tilfelle ikke i bruk.» Bilen kom fra Aleksander Kiellands plass og kjørte Waldemar Thranes gate i retning Ullevålsveien, hvor den forsvant i gatekrysset.

Kvinne med stålhjelm, kjeledress med armbind og lastebil, til sammen ga det et naturlig inntrykk av å være utsendt fra det sivile luft-

977 *Dagbladets* forsideartikler denne dag er pressehistorisk i sin dokumentasjon av forvirringen i byen: På sidens sentrum en artikkel «Oslo i panikk. Ryktene stammer fra ondsindede folk, mener politimesteren», til høyre artikkelen «Tilbakekallelse av mobiliseringsordren», signert Quisling, og øverst til venstre en artikkel om forhandlinger med tyskerne: «Kong Haakon forhandler med den tyske sendemann».

978 Opplyst av Nils Johan Ringdahl på grunnlag av flere intervjuer.

979 Sjefen for Sanitetens redningsstjeneste, Witt-Endresen, som satt i sentralkommandoen 9. april, i intervju 30.3.93.

980 Ørnulf Tofte, som har beskrevet den følgende episode i *Spaneren* s. 16, og senere i brev til meg 27.2.91 gitt de siterte detaljer.

vern. Reaksjonene hos publikum var spontan. Men luftvernet hadde ikke sendt ut noen slik bil. Hvem hadde da gjort det? Hvem var kvinnen og bilens sjåfør?

Omtrent på samme tid hadde Oluf Reed Olsen, som jeg allerede har omtalt i forbindelse med Lysaker-aksjonen, tatt seg fram til kaiområdene på Sørenga. Han hadde et verv som brannvernsjef på Furulund, og i den forbindelse hadde han fått tips om at det sto fire tankvogner på Sørenga, som var beregnet for Gardermoen. Han hadde planlagt å sette fyr på disse, så tyskerne ikke skulle få tak i bensinen. Han kom på motorsykkel over Smedstad, men nedover mot Kirkeveien var trafikken så kaotisk på grunn av panikken, at han måtte kjøre i trikkesporet. Han forteller så videre:

«Jeg kom tilslutt inn på Sørenga, tidlig på dagen. Der sto denne lastebilen. Det var en liten lastebil. To mann satt inne i den. Og to mann sto på stiggjerdet eller utenfor bilen. De henvendte seg da til bryggearbeiderne, og ropte til dem at de måtte komme seg ut av byen. Jeg hadde jo annet ærend, og måtte kjøre utenom deres bil, som sto i veien. Jeg hørte hva de sa da. «Kom dere avgårde», sa de. Jeg fant ikke bensinvognene, og dro tilbake.»⁹⁸¹

Oluf Reed Olsen var som Tofte sterkt engasjert i begivenhetene. Han hadde kontakt med to britiske offiserer med tilknytning til den britiske legasjon. Det var i realiteten som sabotør han hadde lagt veien til kaiområdet. Han hadde all grunn til å være ekstra observant overfor det merkelige opptrinnet på kaia på Sørenga. I ettertid trodde han at britene hadde en finger med i spillet, uten at han visste det. Hadde de det? Ennå i dag vet vi lite om britenes hemmelige virksomhet i Norge 1939–40, langt mindre enn vi vet om virksomheten i Sverige. Det er imidlertid nesten sikkert at Section D også hadde folk plassert i Oslo, med oppgaver i samme gate som Rickman. Det ser imidlertid ut til at det var helt andre som hadde ansvaret for «Panikkdagen», og det skulle gå 50 år før vi fikk fliker av svaret på denne gåte.

Først i 1990 ble Wollwebers erindringer tilgjengelige for meg, og det ble mulig å gi en forklaring på hva som kan ha utløst panikken. Wollweber skrev følgende:

Vi ble [...] overrasket da overfallet mot Norge kom 9. april. Nå var timen kommet for våre norske kamerater. På noen steder hadde norske soldater, i fremste rekke kystartilleriet, ytet kraftig mot-

981 Intervju med Oluf Reed Olsen 2.11.93

stand. Etterhvert som de ikke kunne holde stillingen, kom de enkeltvis eller i grupper til Oslo. Besettelsen av Oslo ble fullført ved middagstider. Det fantes ingen større motstand. Etter å ha slått fast at byen var besatt, ble våre kameraters første oppgave å forhindre at soldater i uniform ble tatt som krigsfanger.

Soldater og matroser som ble påtruffet på Karl-Johan, ble av en av våre kamerater oppfordret om å skaffe seg sivile klær. Andre hjalp til med det samme. Og på denne måte unngikk noen hundre norske soldater å bli tatt til fange.

Med en gang etter besettelsen forsøkte den fascistiske ledelsen å forhindre at kong Haakons mobiliseringsordre ble effektiv i byene. Man måtte altså bryte igjennom den militære ringen rundt Oslo, så lenge den ikke var sterk og fullstendig etablert. Vi skaffet en høytalerbil. Denne kjørte på okkupasjonens andre eller tredje dag – og det var bare mulig fordi fienden ble fullstendig overrumplet – rundt i gatene og opplyste følgende: «Klokken 0800 (det betød et par timer senere) vil det engelske flyvåpen bombe Oslo. Befolkningen blir oppfordret om øyeblikkelig å forlate byen.»

Før den fascistiske ledelsen forsto hvilket spill dette var, kom en massebevegelse i gang. Etter to knappe timer var Oslo nesten mennesketom. Denne masseflukt kunne ikke engang de tyske kontrollpunktene stoppe. Dermed ble også veien fri for tusenvis unge nordmenn, som kunne følge sin mobiliseringsordre. Norske tropper befant seg nemlig rett nord for Oslo. I denne operasjonen, som i en rekke andre, spilte kameraten Viggo Hansteen, en betydelig rolle. Han var leder av LOs juridiske kontor.⁹⁸²

Wollwebers forklaring stemmer langt på veg med Toftes observasjon. Så langt er dette den eneste forklaring vi har på spørsmålet om hvem som kunne stå bak. Den rimer bra med det inntrykk vi har av Wollwebers evne til med stor handlekraft å gripe aktivt inn i en uventet situasjon.

En motforestilling melder seg: Kan Wollweber ha konstruert sitt ansvar for begivenheten? Hvilke interesser ville han i så fall ha av det?

Vi kan selvsagt ikke se helt bort fra denne mulighet. Kan han ha funnet på historien for å vise at hans organisasjon var i kamp fra første dag, vel vitende om at avisene ikke kunne finne noen ansvarlige bak? En slik ren eventyrteori rimer så lite med personen Wollweber forøvrig, at jeg velger å se bort fra den. En annen motforestilling kunne være at en

982 *Lebenserinnerungen* s. 249–250

slik aksjon måtte være en umulighet, fordi den var i strid med sovjetisk politikk. En slik motforestilling ville ha en viss rimelighet hvis vi forutsetter at partiet NKP faktisk uttrykte sovjetiske syn gjennom sine utspill. Denne forutsetning kan ikke uten videre godtas. Noen analyse av sovjetisk syn på NKPs «ro og orden»-linje utfra sovjetisk dokumentasjon foreligger ennå ikke. Ut fra Wollwebers behandling i sine erindringer, må NKPs utspill ses på som basert på en feiltolking av sovjetisk politikk. Tvertimot var det i sovjetiske interesser at den nasjonale motstanden mot det tyske angrepet ble så effektiv som mulig, uten at den ble knyttet til britiske interesser. Mens panikkdagen blir sett på som noe negativt i Norge, ble den i Wollwebers øyne noe positivt.

Men hva så med de andre panikkdagene som fant sted i andre byer, og tildels på andre dager enn 10. april? Sto det også konkrete personer bak dem? Det almene inntrykket er at dette var spontane massereaksjoner. Men det må tilføyes at knapt noen av disse hendingene er gått grundig etter i sømmene. Dessuten var Oslo 10. april den første «norske» panikkdagen.

Slike episoder reiser også spørsmål av interesse i sosialpsykologisk sammenheng, om hvorvidt en «ren» massepsykose uten mer eller mindre bevisste aktører overhodet kan forekomme? En videre drøfting av dette faller utenfor denne avhandlings rammer. Vi må imidlertid ikke glemme at det innenfor det kommunistiske miljø var lang erfaring i drive fram masseaksjoner, som nok utenfra kunne bli oppfattet som spontane. I mangel av ressurser og mediainnflytelse var slike aksjoner en viktig måte å skaffe oppmerksomhet på. Her er det selvsagt umulig å generalisere.

I kommunistenes presse ble imidlertid panikkdagen presentert og analysert som i de øvrige avisene. Det var ingen grunn til å adressere ansvaret til NKP.⁹⁸³

Fikk panikkdagen noen virkning for den frivillige mobilisering? Det er vanskelig å si om den konkrete panikkevakuerings førte til at flere fant veien til mobiliseringsstedene. Dette henger sammen med at tyskerne på dette tidspunkt stort sett bare hadde rukket å etablere en del sikringsvakter ved broene i byen. Veikontroller var det lite av så tidlig som 10. april, hvis de overhodet fantes. Dessuten kunne de som ville ut av byen lett finne fram utenfor veiene. Mange unge menn i ski- og turutstyr kunne observeres i sentrum av byen 9. og 10. april. Mange tok seg opp i Nordmarka og ga seg i vei mot Ringerike og Hadeland, hvor det fantes mobiliseringssteder utenfor tysk kontroll.

983 NKPs linje var dessuten at livet skulle fortsette så normalt som mulig.

Tyske militære fryktet at Nordmarka skulle bli et partisanområde. Biskop Berggrav bekymret seg sterkt for skjebnen til de som hadde begitt seg inn i marka. Han ble hentet opp til NRK og bedt om å komme med en appell med dette budskap. 12. april hadde han en konferanse med Falkenhorst, og lot seg 15. april kjøre av tyske militære opp til Stubdal i Åsa på Ringerike, hvor han ga seg til å rope med megafon inn i skogen med det samme budskap. De eneste som hørte ham var imidlertid en norsk militærpatrulje.⁹⁸⁴ Berggravs innspill viser at forestillingen om en massevandring gjennom Nordmarka og om dannelse av friskarer i høyeste grad var levende.⁹⁸⁵ Episoden ble en belastning for biskopens dømmekraft.⁹⁸⁶

Noen statistisk oversikt over hvor mange frivillige eller mobiliserte som kom seg ut av byen direkte i tilknytning til masseevakueringen er ikke foretatt. Kaoset skapte imidlertid en uoversiktlig situasjon for den tyske militære ledelsen i Oslo, som selvsagt på den ene eller annen måte må ha gjort det mindre problematisk å komme seg ut enn det ellers kunne ha vært.

En politikk for å skape «panikkdagen» var i strid med NKPs «ro-og-orden» linje. I *Arbeiderens* artikler fra 11. april og senere under felttoget forekom ikke (og kunne heller ikke forekomme i en avis utgitt i Oslo) noen oppfordring til krigsdeltakelse. Avisen var tvertimot negativ til krigsdeltakelse, uten direkte å oppfordre til å sabotere mobiliseringen.

Wollwebers organisasjon var i en annen situasjon. Dens medlemmer hadde omstillet seg til illegalitet allerede. Et politisk parti kan ikke gå under jorden over natten. En troverdig illegalitet krever omfattende forberedelser med en velbegrunnet politisk analyse bak, hvis den skulle bli forstått og etterlevd av medlemmene. En slik begrunnelse forelå ikke i NKP. Partiet sto derfor både politisk og organisatorisk langt fra en posisjon hvor den illegale kamp var ønskelig eller mulig.

Partiet gjorde likevel tiltak for å beskytte seg. Enkeltpersoner gikk i illegalitet, møteaktiviteter ble forsøkt beskyttet, og rutiner ble endret.

984 Enkelte grupper som var på vei gjennom marka fra Oslo kunne i streng forstand ses på som friskarer, fordi de var i grupper og noen hadde våpen. I realiteten var de imidlertid på vei til militære mobiliseringsplasser.

985 Det tyske tidsskriftet *Signal* publiserte i mai et bilde av Berggrav med roperten, med en tekst om at Berggrav oppfordret til å oppgi den meningsløse motstanden. Berggrav hevdet at han bare hadde advart mot at sivile ga seg i kamp mot tyskerne og protesterte så heftig overfor tyskerne at nummeret ble inndratt.

986 Helt uten skyld var han ikke i det, selv om hans beveggrunner kun hadde vært å hindre at liv gikk tapt. Berggrav ble senere sentral i «kirkefronten» og i Hjemmefrontens sivile arbeide, og hans ubetenksomhet i apriildagene kom i et forsonende lys.

Det kan se ut som at NKU gikk lenger i denne retning. Arkiver og viktigste funksjoner ble evakuert til en illegal leilighet på Bjølsen. Partiet ønsket ingen omlegging til full illegalitet. Da NKPs sentralstyre møttes på malersvennenes feriehjem i Enebakk i juni, var det stort sett enighet om at det var feilaktig å omstille partiet til illegalitet.⁹⁸⁷

Wollweber så i den sovjetiske forståelse for tyske «mottrekk» kun et uttrykk for en hårfin balansegang, som ikke fratok han muligheten for politiske initiativ. Den sovjetiske reaksjonen på den tyske Norges-ekspedisjonen kunne oppfattes som en lettelse over at den britisk-franske invasjon i Skandinavia kanskje ble umuliggjort, og først dernest et forsøk på balansegang. Noen begeistring over den tyske invasjon i seg selv er neppe sannsynlig. Umiddelbart før 9. april, da det tyske tankskipet «Jan Wallem» forlot sin ankringsplass ved Severomorsk for å delta i angrepet mot Narvik, reagerte sovjetiske militærmyndigheter negativt, og ba om at skipet ikke vendte tilbake. Deretter ble ordningen om at tyske fartøyer kunne benytte denne ankerplass som «Basis Nord» avviklet.⁹⁸⁸

Deltakelse i felttoget

Fortsatte Wollweber suksessen fra panikkdagen ved å kaste sin organisasjon inn i de militære kampene? I hvilken grad fulgte de realitvt fåtallige 8–900 partimedlemmene i NKP partiparolene om å forholde seg i «ro og orden»?

Den eneste offentlige dokumentasjon fra offisielt NKP-hold kom fra Troms. 16. april sendte distriktsstyret i Troms NKP ut et opprop til sine medlemmer i *Nordlys*: «Alle medlemmer og sympatiserende i Troms kommunistiske parti og ungdomsforbund i Troms oppfordres i denne alvorlige situasjon for vårt land, på den mest aktive måte å understøtte den lovlige regjering Nygaardsvold – så vel i militærtjeneste som i sivilt hjelpearbeid! La oss være foregangsmenn i kampen mot den angripende nazifiende på den ytre og indre front. For et fritt Norge!»⁹⁸⁹

Oppropet var sendt ut av formannen Leonard Aspås, og sekretæren Alf Hansen. Som vi har sett i kapittel 10, var Leonard Aspaas en person med gode internasjonale kontakter østover. Det er lite trolig at han i denne situasjon hadde foretatt seg noe som han visste var stikk i strid med

987 Intervju med Arne Pettersen 15.1.91

988 Tyske marinefartøyer hadde etter den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakt på bestemte betingelser fått rett til å benytte en ankringsplass ved Severomorsk. Waltherr Hubatsch: *Weserübung* s. 154.

989 Tore Pryser: *Klassen og nasjonen* (1988) s. 250

sovjetiske interesser. En «oppfordring» som ble offentliggjort på denne måte var vanligvis i Kominterns partitradisjon å oppfatte som et pålegg – et direktiv.

For Wollwebers organisasjon i Norge, med grupper i Narvik, Bergen og Oslo, og et kurerapparat, ble første prioriterte oppgave å besørge Wollweber trygt til Moskva. En rekke personer ble engasjert i dette arbeidet. Bargstädt, Hagge og Baier ble omgående evakuert til Sverige. Olga Eltvig, som hadde arbeidet tett sammen med Bargstädt, og trolig ikke hadde andre kontakter til organisasjonen, ble sittende alene igjen. Tilbake var havnegruppa i Oslo, Ingeborg Bakken og Reinhardt Paulsen, gruppene i Bergen og Narvik, samt de blant de nyrekruttede spania-veteranene rundt Asbjørn Sunde, som ikke ble engasjert i evakueringen av Wollweber.

Deltok noen av Wollwebers folk i kampene under felttoget i 1940? Noen systematisk undersøkelse av krigsdeltakernes partimessige plassering har ikke vært foretatt. Det finnes derfor ikke noe samlet materiale å gå inn i for å undersøke dette. Her vil jeg begrense meg til å trekke fram det som kommer fram i andre kilder.

I Bergens-organisasjonen ser det ut til at kun Leif Myrmel lot seg mobilisere. Myrmel hadde vært aktiv i AIF, og hadde også vært med i Bergen skytterlag. Da tyskerne kom 9. april 1940 reiste han fra Bergen til Voss, og deltok i mobiliseringen der. På grunn av sine skyteferdigheter ble han satt opp med maskingevær, og var med i kampene ved Skjervet. Han hørte til den styrken som ble forlagt på Hjørdre mot Gravingdalen, og ble omgått av av de framrykkende tyskerne.⁹⁹⁰

Monthey Røse, spaniaveteranen, deltok i kampene i Gudbrandsdalen og ble tatt til fange i Sør-Fron.⁹⁹¹ Reidar Kristoffersen fra Nedre Eiker var også med i felttoget, og ble tatt til fange av tyskerne.⁹⁹² Bjarne Hansen, sambygging av Kristoffersen, var med i kampene i Haugsbygd.⁹⁹³

Lysakeraksjonen og panikkdagen virket begge i samme retning. De synliggjorde svak tysk kontroll, og stimulerte uroen i den norske befolkning. De tyske mottiltak, først oppropet som synliggjorde for tyskerne at det fantes et sivilt skikt i Oslo som kunne utgjøre en basis for et adminis-

990 Intervju med Leif Myrmel (Titlestad), NKPs krigsarkiv (intervjuer), Arbeiderbevegelsens arkiv, Oslo.

991 Avhør av 43094 Monthey Røse, Lägerarkivet Kjesäter, Statens utlänningskommission, Riksarkivet, Stockholm.

992 Johan Kristoffersen til Audun Knappen. Referert i artikkel «Borgerkrigen i Spania sveiset dem sammen», «Osvaldgruppen i Buskerud», *Fremtiden* 28.1.89.

993 *Våre falne* bind 2, s. 154

trativt alternativ til Quislings regjering, dernest opprettelsen av et slikt råd og avsettelse av Quisling, var gjennomtenkte politiske manøvre for å gjenvinne initiativet. Samtidig ga de et nødvendig pusterom for videre oppsetting av norsk militær motstand. Indirekte og med svært mange forbehold kan man si at de hver for seg var uttrykk for britiske og sovjetiske innspill.

Wollwebers flukt

Gösta Andersson var som nevnt i Oslo da det tyske angrepet kom 9. april. Samme dag hadde han møte med Wollweber, hvor han fikk instruksjoner om tiltak i Sverige for å sikre mottakelsen av flyktninger fra Norge. To dager senere hadde de nok et møte om det samme. Samtidig fikk Andersson beskjed om å flytte ut av den leiligheten han bodde, og istedet flytte inn på et misjonshotell i Møllergata. Først 24. april fikk han togplass til Stockholm.

Wollweber evakuerte fra sin Sinsenleilighet til Korsvoll 9. april.⁹⁹⁴ Leiligheten ble tømt, og dokumenter og annet materiell ble fraktet til Olga Eltvigs leilighet i Stockflets gate. Der sørget Bargstädt og Olga Eltvig for at det nødvendige ble brent.⁹⁹⁵

Den planlagte reisen til Sovjetunionen via Nord-Norge måtte selv-sagt nå skrinlegges. Alternativet var flukt direkte til Sverige. Asbjørn Sundt fikk ansvaret for de praktiske tiltakene på begge sider av grensen. Han kontaktet advokat Ragnar Solheim, som tidligere hadde gjort tjenester for Wollweber.⁹⁹⁶ Solheim hadde etter ønske fra den sovjetiske handelslegasjonen latt sin privatbil registrere som legasjonens diplomatbil. Dermed fikk den diplomatisk status, og kunne brukes uten fare for tysk kontroll. Det er rimelig å anta at Wollweber sto bak henvendelsen. Solheim hadde hytte ved Magnor, som dermed ga han et legitimt reisemål tett inn til svenskegrensen.

Når det senere er blitt uklart når flukten fra Oslo virkelig skjedde, så skyldes det først og fremst Wollwebers forvirrende forklaringer til svensk politi. Han fortalte nemlig at den skjedde 9. april, sikkert for å redusere interessen for sin person ved å nedtone det apparat han hadde til rådighet for planlegging. Men en flukt hals over hodet ville ikke vært likt han. En rekke tiltak måtte tas for å sikre seg mot tilfeldige overraskelser. For det første måtte det planlegges evakuering fra Sverige over Østersjøen. Hvordan dette skulle skjedd ble aldri klarlagt. Men ved arrestasjonen

994 Hos Arthur Andersen, Tåsenveien 125

995 Bargstädts forklaring, P 10.231 OVS

996 Wollweber hadde bodd hos Solheim et par år tidligere. *Arbeiderbladet* 6.12.75.

hadde Wollweber en lapp med en beskjed til en kontakt i Stockholm om å skaffe bensin. Wollweber forklarte senere at reisen fra Stockholm til Sovjetunionen skulle skje med motorbåt.⁹⁹⁷ Et mottakerapparat på den andre siden av grensen måtte også rigges opp, og antakelig var det Gustav Söder som fikk den oppgaven.⁹⁹⁸

Ragnar Solheim sa at avreisen fra Oslo skjedde i de siste dagene av april, og dette er antakelig korrekt⁹⁹⁹, selv om Wollweber hevder en annen versjon.¹⁰⁰⁰ Wollweber ble plukket opp på Korsvoll av Solheim og Sunde. For sikkerhets skyld var også en funksjonær fra den sovjetiske ambassade med, og Gudrun Wiik. Ragnhild Wiik var syk, og ville ikke klare den strabasiøse turen. Meningen var at Wollweber senere skulle ordne hennes reise direkte fra Moskva. Den fullastede Opel Kadetten tråklet seg fram til Magnor på skogsbilveier uten episoder av noe slag, og Solheim innstallerte selskapet i hytta.

7. mai dro Gudrun Wiik tilbake til Oslo for å løse et annet praktisk problem.¹⁰⁰¹ Wollwebers gamle «Hans Koller»-pass var ikke særlig egnet til bruk i Sverige. Før avreisen hadde han overlatt problemet til den sovjetiske legasjonen. Men å skaffe til veie et «nytt» pass var ikke gjort i en fei. Først 11. mai kunne hun hente et nytt, visert pass, utferdiget med det lite fornuftige navnevalget «Fritz Koller», dansk agronom. 13. mai reiste hun tilbake til hytta på Magnor, dekket av pinsetrafikken ut av Oslo. 15. mai gikk ferden over grensen. Ifølge Wollweber var Gustav Söder, Asbjørn Sunde, Gudrun Wiik og en ukjent «Peer» med på passeringen. På svensk side gikk ferden sørover langs grensen, for å unngå det farlige Charlottenberg-området. Det svenske kontaktpunkt var et bruk i nærheten av Eda, men der hadde svenske militære slått seg ned. Det var derfor ikke mulig å ta kontakt med den sjåføren som etter planen skulle vente på dem der med sin bil. 16. klarte Gudrun Wiik å få kjøpt noen dagligvarer uten å vekke oppsikt. Natten til 17. mai var de kommet fram til Nysöckensjön, omlag fem kilometer fra det lille stedet Ottebol. Avstanden til grensen var

997 Lappen hadde følgende tekst (på russisk): «Viktor, vær snild å skaffe denne mann det han trenger av bensin /115–120 l. Wasili.»

998 Wollweber sier i sine erindringer at Söder dukket opp på hytta ved Magnor. *Lebenserinnerungen* s. 253.

999 Intervju i *Arbeiderbladet* 6.12.75

1000 I *Lebenserinnerungen* s. 251 hevder han at tidspunktet var pinsemorgen, og at kun Sunde var med i bilen, foruten ham selv. Denne datering må bero på en erindringsforskyving.

1001 Fra Gudrun Wiiks forklaring til svensk politi 24.5.40, P 423 löp 1, Säpos arkiv.

betryggende, og de besluttet seg for å gjøre et forsøk på å få kjøpt billetter på jernbanestasjonen i Ottebol, i første omgang bare til Laxå.

Den påfølgende arrestasjonen har senere blitt framstilt som en tilfeldighet.¹⁰⁰² Så enkelt var det imidlertid ikke. Improvisasjonene skulle nå straffe seg. 17. mai gikk Wiik inn til Ottebol, hvor hun først tok en kopp kaffe på den lokale kafe. Det hun ikke kunne vite var at innehaversken var informatør for den lokale militære vaktbefalhaven, som ble omgående varslet om at en norsktalende dame hadde vært i kafeen. Befalhaven slo alarm, men damen var sporløst forsvunnet. Stasjonsbestyreren kunne imidlertid melde at den ettersøkte damen hadde kjøpt to billetter til Laxå for påfølgende morgen. Lykkelig uvitende om ettersøkingen hadde Wiik gått tilbake til leiren ved Nysockensjön. Der senket de turbagasjen og unødvendige klær i sjøen, og tidlig neste morgen innfant de seg i parken ved jernbanestasjonen, for å vente på toget til Laxå. Wollweber forteller at plutselig sto to militære foran dem, og høflig anmodet om å få se passene. Så forvant den ene inn i stasjonsbygningen. Kort tid etter kom han tilbake, og ba de bli med. Da Wollweber protesterte, svarte han: «De er ingen danske. Alt videre er en sak for kriminalpolitiet.»¹⁰⁰³ Men ingenting tyder på at de militære på Ottebol hadde gjennomskuet hans falske identitet. For dem var det tilstrekkelig at de var utlendinger. Utlendinger hadde ikke lov til å oppholde seg i Värmland, som var grensesone. Denne framstillingen er i all hovedsak i overenstemmelse med den som ble gitt av den militære befalhaven. Han bekreftet at han han varslet troppsjefen i Åmotfors, som i sin tur underrettet fjärdingsmannen (lensmannen) i Ny-Socken. Etter kort tid kom han til stede og tok hånd om de to.¹⁰⁰⁴

Hva så? Wollweber hadde tatt visse sikkerhetstiltak. Gustav Söder befant seg like i nærheten, og var vitne til arrestasjonen. Men han kunne vanskelig gripe inn. Sunde og «Peer» oppholdt seg også i nærheten. Uheldigvis sto et trosskott på stasjonen. Ved det minste opprop ville

1002 Gustav Möller ga i bladet *Vi's* julenummer 1953 en unøyaktig framstilling av anholdelsen, som senere er blitt opphavet til skildringer av denne episoden. Feilaktig datering av arrestasjonen forekommer ikke sjelden i slike skildringer. Karl Molin har kommet i skade for å plassere den nesten et år for sent og lagt den inn som premiss for militære tiltak våren 1941. Karl Molin: *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget* s. 114, Stockholm 1982.

1003 *Lebenserinnerungen* s. 254

1004 Denne framstilling er basert på protokoll over avhør av vernepliktig furir Axel Johansson, avholdt i Ottebol, NySocken 5.6.40, P 423 løp 10, Säpos arkiv.

området sverme av soldater. Det var derfor ikke annen utvei enn å finne seg i skjebnen.¹⁰⁰⁵

Samme dag ble Wollweber og Wiik fraktet nordover igjen til Charlottenberg og avhørt av den fungerende landsfiskal Erik Hjärpe. Hjärpe ringte kriminalpolitiet i Stockholm og forhørte seg om «Fritz Koller», og ble orientert om ettersøkningen fra 1939 av «Hans Koller».¹⁰⁰⁶ I det fortsatte forhøret innrømmet Wollweber ikke bare at han var identisk med den ettersøkte «Hans Koller», men la også sin virkelige identitet på bordet. Wollweber var nemlig blitt nervøs da han oppfattet at de ble fraktet nordover igjen fra Ottebol, mot grensen. Det var allerede kjent at svensk politi tvangssendte flyktninger tilbake over grensen. Det gjaldt både tyske militære desertører og nordmenn. Wollweber var redd for at han skulle bli utlevert, og hadde bestemt seg for å gi politiet så mye at de ble interessert i å beholde han.¹⁰⁰⁷

Den forbløffende landsfiskalen ringte for annen gang til Stockholm og meldte om den store nyheten. Hjärpe hadde ingen erfaring i å håndtere internasjonale celebriteter. Over telefonen ble han instruert om at Wollweber var «farlig», og at han måtte ha «særskild behandling». Dagen etter måtte han føres under skikkelig bevåkning til landsfogd Holmström i Karlstad. Så satte Hjärpe seg ned igjen med de to flyktingene, og opptok det første i en nesten uendelig serie av forhør av Wollweber i Sverige under krigen.¹⁰⁰⁸

Wollweber husket tilbake på Hjärpe med lite glede. Han oppfattet han som aggressiv og pronazistisk av innstilling. Etter avhøret gikk veien til en mørkecelle på politistasjonen, og i korridoren kunne han observere Sunde, som han antok på en eller annen måte hadde klart å ta seg inn. Han hadde et bekymret ansiktsuttrykk, men ga seg selvsagt ikke til kjenne.¹⁰⁰⁹

Dagen etter gikk ferden sørover igjen, til Wollwebers store lettelse. I Karlstad ble det nye avhør, men denne gang i såpass siviliserte former at de avhørte fikk anledning til å gjennomlese og signere sine egne forklaringer.¹⁰¹⁰ 22. mai ble de to fraktet videre til Stockholm. Togturen foregikk i avslappede former, ikke minst – ifølge Wollweber – fordi den

1005 *Lebenserinnerungen* s. 254

1006 To håndskrevne lapper med notater fra telefonsamtalen finnes i P 432 löp 1, Säpos arkiv, Stockholm.

1007 *Lebenserinnerungen* s. 255

1008 Avhøret datert 18.5.40 ligger i P 423. Samme sted ligger også 6:e rotelns referat av telefonsamtalene mellom Hjärpe og kriminalpolitiet i Stockholm.

1009 *Lebenserinnerungen* s. 255

1010 Forklaringen i Karlstad er datert 21. mai, og signert av Wollweber. P 423 löp 1.

kvinnelig politibetjent som hadde ansvaret for Gudrun Wiik, vakte større interesse hos den mannlige vokter enn de to fangene. De to fikk lov til å stå og røyke i korridoren, innenfor synsvidde, men utenfor hørevidde av vokterne. Der ble den store planen lagt som antakelig kom til å redde Ragnhild Wiiks liv, og som ellers skapte så store vanskeligheter for 6:e roteln at de aldri kom helt til bunns i det sentrale rolleregisteret i Wollwebers organisasjon.¹⁰¹¹

Hovedtrekkene i planen var følgende: Gudrun Wiik skulle forklare seg i detalj om reisen til Nord-Norge i mars, slik at den lot seg bekrefte ved etterforskning. Hun skulle forklare at dette var for å forberede Wollwebers legale reise til Sovjetunionen. Den ulovelig innreisen til Sverige ble en nødløsning på grunn av den tyske okkupasjon av Norge. Hun skulle også forklare at «nordruten» var brukt tidligere for å transportere hjemvendte spaniakjempere til Sovjetunionen. Wollwebers hovedoppgave skulle være å organisere hjemreisene fra Spania. I denne egenskap skulle han ha vært stasjonert i Oslo. For å beskytte Ragnhild Wiik skulle hun overta hennes vita helt tilbake til 1933, inklusive rollen som Wollwebers kone eller «fästmö». De forskjellige viseringer i hennes lovlige pass skulle knyttes til Ragnhilds bevegelser så langt det lot seg gjøre. Ellers skulle minst mulig sies, og eventuelt bare nødvendige bekreftelser på den annens uttalelser.

Nesten 30 år senere lyktes DN-journalisten Mert Kubu å få et intervju med en av de svenske politifolkene som hadde stått sentralt i Wollweber-etterforskningen. Han kunne bekrefte i hvor stor grad taktikken hadde slått til:¹⁰¹²

– Wollweber talade skandinaviska förresten. Det var en styv kille. Vi som förhörde honom kände oss nästan som barnungar.

– När Wollweber anhölls i Sverige hade han en kvinna i sitt sällskap. Hon sändes vidare till Sovjetunionen. Blev det någonsin klarlagt vem det var? Hans fru eller syster eller [...]

– Det blev väl aldrig klarlagt [...]

1011 *Lebenserinnerungen* s. 257

1012 Mert Kubu: *Gustaf Möllers hemlige polis* s. 63

Uten ledelse

Wollweber hadde støtt på Sunde i korridoren i politistasjonen i Charlottenberg. Han trodde at Sunde hadde klart å ta seg inn i fengselet for å få dem ut. Sunde var imidlertid ikke i fengselet av egen vilje, han var rett og slett selv arrestert. Etter hendingene i Otterbol hadde Sunde tatt seg tilbake til passeringsstedet ved Magnor, og blitt arrestert av den svenske grensevakt.¹⁰¹³ Sunde ble tatt inn på politistasjonen i Charlottenberg og kledd naken. Alle hans eiendeler og tøyet ble gjennomgått. Sunde oppga falsk navn, og at han var på vei til Finnmark for å slåss. Politiet spurte om han hadde vært ifølge med en kvinne og en liten mann da han passerte grensen, men det hadde Sunde benektet. Deretter hadde han blitt internert på et hotell sammen med andre nordmenn som forsøkte å komme seg til Nord-Norge. Da det åpnet seg en mulighet til å rømme, kom Sunde seg ut, og reiste til Stockholm.

I Stockholm bodde han i dekning i fire uker, og besøkte jevnlig det avtalte møtested. Vi vet ikke hva han gjorde videre. Han kan ha vært i kontakt med den sovjetiske legasjon i Stockholm.¹⁰¹⁴ Men lenge kan han ikke ha vært i Sverige, for kort tid etter dukker han opp i Bergen.

Wollwebers organisasjon ble nå offer for sin største svakhet. På toppen var det Wollweber selv som hadde samlet alle tråder. Med han i fengsel var organisasjonen uten hode og kommunikasjon med ledelsen i Moskva. Hans stedfortreder Schaap var på frifot, og som jeg har vært inne på gjorde han et forsøk på å samle tråder og få aktiviteten igang i Danmark. Okkupasjonen gjorde at reisemulighetene fra Danmark til Norge var drastisk redusert. I Norge var Sunde leder for en organisasjon som var intakt. Men han må ha vært temmelig usikker på hva han skulle gjøre da han så Gudrun Wiik og Wollweber for siste gang i korridoren på politistasjonen i Charlottenberg.

1013 Det er Ørnulf Tofte som er kilde til disse opplysninger. Toftes kilde er en person som sto Sunde nær, men som ikke var medlem av organisasjonen i 1940. Sunde fortalte om arrestasjonen og det som videre skjedde til denne personen i 1952, og denne fortalte det videre til Ørnulf Tofte. Tofte ga et kort referat i *Spaneren* (s. 58–59) og har utdypet det i intervju med meg 15.2.94. Hans opplysninger stemmer med Wollwebers på dette punkt, og det er ingen grunn til å trekke dem i tvil. Tofte ønsker ikke at navnet på denne person skal bli kjent.

1014 Ørnulf Tofte i intervju 15.2.94.

Kapittel 14

Utlevering av Hjelmen til Tyskland

Utrikesdepartementets kontroll av sikkerhetstjänstens förbindelse med den tyska polisen, vilken kontroll naturligen måste ha avsett bland annat att tilse att sådana oppgifter ej lämnades ut, som kunde skada medborgare i av Tyskland ockuperat land, har i detta fall visat sig vara illusorisk.

Sandlerkommissionen¹⁰¹⁵

Det var en usedvanelig ordknapp Martin Hjelmen som ble forhørt av Erik Lönn etter sin arrestasjon 10. februar 1940.¹⁰¹⁶ I det første forhøret 10. februar fortalte han at han hadde kommet med bil fra Oslo til Charlottenberg over Lima tollstasjon 12. januar.¹⁰¹⁷ Fra Charlottenberg hadde han tatt toget til Stockholm. Han skulle besøke en kvinnelig bekjent, og dessuten søke arbeide. Han hadde bodd to uker hos henne, deretter hadde han flyttet til Ängby hvor han ble arrestert. Noe politisk parti hørte han ikke til. Utover disse opplysninger ønsket han ikke å forklare seg.

12. februar ble han framstilt til nytt forhør, men var mer avvisende. Så lenge han satt i fengsel ønsket han ikke å svare på flere spørsmål. Så, 13. februar, innrømmet han sitt rette navn, men ellers ønsket han ikke å forklare seg. Politiet ringte istedet til Oslo, og opplyste om arrestasjonen, de tre reisekortene, og ba om ytterligere opplysninger i saken. Svaret fra Oslo ble sendt samme dag. Av det framgikk at adressen til innehaver på det ene kortet: Oswald Jensen, Brinkens gate 2 B var identisk med Ceders Oslo-adresse til Wollweber. Dermed var det klart at Hjelmen var «Nil-

1015 «Betänkande [...]» I, s. 187

1016 Sandlerkommissionen utarbeidet et eget «PM» om Martin Hjelmen og Barly Petersen, og daterte det 28.6.45. Dette skriv ligger i Sandlerkommissionens arkiv, Vol B 2:1, Riksarkivet i Stockholm. Når ikke annet er angitt, er framstillingen av Hjelmens fengselsopphold i Sverige basert på denne kilden.

1017 Stedsbetegnelsen «Lima» ble i det minste skrevet ned.

sen», og at han var i Sverige på oppdrag fra Wollweber. For å rydde all tvil av veien sendte Svenska Kriminaltekniska Anstalten (SKA) dagen etter Hjelmens fotografi og fingeravtrykk til Identifiseringscentralen ved politiet i Oslo. Man opplyste i denne sammenheng at han nektet å forklare seg.

16. februar sendte kriminalpolitiet i Stockholm en fullstendig gjennomgang av alt man visste om Hjelmen til Oslopolitiet.¹⁰¹⁸ Man hadde fortsatt ikke fått noen klarhet i hensikten med oppholdet i Sverige. Man visste i det hele tatt bare at han het Martin Hjelmen. I håp om hjelp la man ved fotokopier av reisekortene. En av dem var åpenbart falskt, på det utbyttede fotografiet var stempelen tegnet for hånd. I kommunistrassiaen hadde man også funnet et norsk pass pålydende navnet Georg Stokke ved ransaking hjemme hos den svenske kommunist Bror Andersson. Man ønsket også å få brakt på det rene hvem dette var. Hagen svarte 19. februar.¹⁰¹⁹ Georg Stokke var styremedlem i NKP i Oslo, og passet hans var utvilsomt ekte. Sannsynligvis hadde Hjelmen hatt med passet til Stockholm, mente Hagen, og man var interessert i å høre hvordan Andersson forklarte saken.¹⁰²⁰ I nytt forhør 26. februar svarte Hjelmen at han bare var på besøk i Stockholm. Hvem han besøkte spilte ingen rolle. Han ville ikke svare på hvem han hadde truffet i Stockholm. Reisekortene hadde han fått av en han ikke ville gi oppgi navn på.

Ifølge de opplysninger som foreligger var dette alt man fikk ut av Hjelmen som hadde betydning for saken.¹⁰²¹ Men politiet hadde kommet litt lengre. Etter forhør av Hjelmens husvert i Ängby, tapetserer Theodor Johnsen, fant man fram til Elin Margaretha Karlsson, søster av mannens hustru.¹⁰²² Det var hun som hadde spurt om Hjelmen kunne få bo der noen dager. Ellers kunne hun ikke forklare mer enn at hun hadde vært ute og

1018 Til politifullmektig Ivar Hagen 16.2.40, P 905, Säpos arkiv.

1019 Til statspolisintendent Thulin 19.2.40, P 905.

1020 Georg Stokke, f. 19.10.99 i Oslo, hadde gått på Bjørknäs folkehøgskole utenfor Stockholm høsten 1938. Hjelmen kunne neppe tatt med passet fra Norge, siden det var utferdiget 3. februar 1940.

1021 Etter krigen opprettet POT en personsak på Hjelmen: Den har nå betegnelsen P 10.207. I denne sak foreligger et notat med et upresist sammendrag av Hjelmens forklaringer til svensk politi. Det framgår av dette notat at den tjenestemann som har skrevet det har hatt tilgang på materiale fra den personsak som Säpo opprettet på Hjelmen i 1940: P 905. Det er en viss uoverensstemmelse når det gjelder datoer på de forskjellige skriv mellom norsk og svensk politi i saken. Ved slike uoverensstemmelser har jeg valgt å legge Sandlerkommissionens versjon til grunn. Ingen av disse uoverensstemmelser har noen betydning for innholdet i saken.

1022 15.2.40, P 905, Säpos arkiv

danset med Hjelmen.¹⁰²³ Begge var kommunister, men utover å få dette brakt på det rene, var politiet bare interessert i å få henne til å innrømme at hun kjente Hjelmens virkelige identitet. Sabotasjesaken spurte de ikke om, ennå. Først etter 4. juni 1941, da politiet hadde aksjonert mot Wollwebers organisasjon i Sverige, fikk hun vite at hun var mistenkt for å være medlem av sabotasjeorganisasjon. I en serie nye forhør holdt hun fast ved sin første forklaring.

Statspolisintendenten ønsket å ta saken til retten, og henvendte seg i denne hensikt til Oslopolitiet for å få en offisell erklæring og rapport om at reisekortene var forfalskinger og en offisiell identifisering av Hjelmen. Med henvisning til denne rapport reiste Martin Lundqvist 1. mars sak for Överståthollarämbetet for å få utvisningsbeslutning.¹⁰²⁴ 1. april fikk kriminalpolitiet i Stockholm en fullstendig redgjørelse fra Oslo, med bekreftelse på at reisekortene var falske.¹⁰²⁵ Med rapporten lå også en overraskende erklæring fra overkonstabel Alf Dybhavn, som kunne opplyse at fotografiene i reisekortene var forevist politibetjent Karl Stenerud, som kjente Martin Hjelmen av utseende. Han hadde bekreftet at samtlige var av Hjelmen.¹⁰²⁶

Spillet starter

Det var da det spillet startet som kom til å koste Martin Hjelmen livet. I første akt var det Martin Lundqvist som hadde hovedrollen. Jeg har tidligere omtalt at den store kommunistrazziaen 10. februar ble presset gjennom av statsråd Gustav Möller i strid med en uvillig Eric Hallgren, Sveriges sikkerhetssjef, under sterk påvirkning av det opinionspress som vinterkrigen hadde skapt. Razziaen kom i veien for en annen stor politiaksjon, som politiet i en tid hadde planlagt å gjennomføre samordnet med politiet i de nordiske land. Arrestasjonen av Hjelmen var et «uhell», i det

1023 Elin Margareta Karlsson, f. 15.8.12, ble omtalt av Hjelmen som hans «fästmö». Hun ble senere avhørt en rekke ganger om sitt forhold til Hjelmen og antakelig utsatt for betydelig press. En gang svarte hun rasende at de hadde truffet hverandre flere ganger, og at hun godt kunne tenkt seg å treffe ham igjen. Hjelmen skrev flere brev til Anna Johnsen i Ängby, og det må være lov å anta at den egentlige adressat var hennes søster, Elin. Han fikk også låne noen bøker og et lite pengebølpe. Politiet fintygget brevene mellom dem, men klarte ikke å påvise noen skjulte meldinger.

1024 P 905, Säpos arkiv

1025 Ifølge det notatet om Hjelmens forklaringer til svensk politi som ble lagt i P 10.207, var korrespondansen i Oslo ivaretatt av Ivar Hagen.

1026 Dybhavn til Oslo Politikammer 1.4.40. P 905.

minste i den forstand at man fortrinnsvis ønsket å observere og overvåke de identifiserte medlemmene av organisasjonen framfor å få avbrutt spillet ved en arrestasjon. En godt forberedt aksjon kunne da rive opp hele organisasjonen med ett slag.

En rekke svenske medlemmer av organisasjonen var nå identifisert, men ingen var arrestert. Ennå. Hva betød det for håndteringen av Hjelmen? For det første betød det at Hjelmen ikke måtte få vite hva politiet visste, slik at han på en eller annen måte kunne få varslet ut av fengselet. Det var derfor nødvendig å sørge for streng isolasjon i fengselet. For å sikre dette ble det rettet en spesiell henvendelse til direktøren for Stockholms ransakningsfängsel om at Hjelmen ikke måtte være istand til å komme i kontakt med tre bestemte tyske emigranter som satt samme sted.¹⁰²⁷ Dessverre betød det også at man heller ikke kunne forhøre Hjelmen direkte om Wollweber-saken. For da ville han få mistanke.¹⁰²⁸ For det andre betød det at heller ikke offentligheten måtte få vite at man hadde en sentral Wollweber-mann i forvaring. Av den grunn kunne ikke noe om den egentlige kjerne i saken sies.

I Martin Lundqvist henvendelse til Överståthållarämbete er Hjelmen derfor omtalt som «farlig kommunist av internationella mått», ikke som skipssabotør.¹⁰²⁹ Den forbrytelse han var tiltalt for, nemlig å ha passert Lima tollstasjon 12. januar med et forfalsket reisekort, kunne neppe kalles en alvorlig forbrytelse. Men den måtte gi tilstrekkelig dom til at historien ikke behøvde å sprekke på en stund. Dessuten begynte det nå å haste. Spørsmålet om utvisning måtte etter loven sluttbehandles innen en to måneders frist, altså før 10. april. Utvisning til Norge ville være en logisk konsekvens. Og for Hjelmen ufarlig, slik forholdene var i Norge. Men var det ønskelig utfra svenske interesser?

2. april henvendte Lundqvist seg til landsfogden i Kopparbergs län og informerte offisielt om arrestasjonen av Hjelmen. Utfra tidspresset i saken ba han om at tiltale ble fremmet. Spørsmålet om utvisningsbeslutning hvilte inntil Hjelmens ulovlige grensepassering var rettslig prøvet.

Antakelig var bakgrunnen for henvendelsen til Kopparbergs län en smule forvirring av geografisk art. En av de få opplysningene man hadde

1027 Warnke, Sommer og Werner. Fra Fahlander 1.3.40. P905.

1028 Dette ble innrømmet i skriv fra 6:e roteln til landsfogden i Värmland av 28.11.40, «PM» om Hjelmen, Vol B 2:1 Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

1029 Sitert etter skriv fra landsfogd Anders Holström, Värmland, til Socialstyrelsen 20.11.40, Statens utlänningskommissions arkiv, Martin Hjelmen, Riksarkivet i Stockholm.

klart å få ut av Hjelmen var at han hadde passert grensen på «Lima» tollstasjon. Lima tollstasjon lå i Kopparbergs län. Men der hadde ingen av Hjelmens pseudonymer passert. Men så fikk Lundqvist det riktig. Stedet var «Lina» tollstasjon, mellom Magnor og Charlottenberg, i Värmland. En nærmere undersøkelse der kunne bekrefte at «Fridtjof Johannesen» hadde tatt bussen fra Magnor til Gunnarsbo 12. januar.¹⁰³⁰

Det begynte å haste. Lundqvist anmodet landsfogden i Värmland om telegrafisk å begjære Hjelmen overført til Karlstad for tiltale og straff. 6. april fikk Lundqvist sitt bestilte telegram¹⁰³¹, og Hjelmen ble overført til straffefengselet i Karlstad. 18. april kom saken opp for Jösse herredsrett.

Hjelmen nektet fortsatt. Ikke var han medlem av kommunistpartiet, selv om han innrømmet kommunistiske sympatier, og ikke ville han forklare seg om hva han gjorde i Sverige. Dommen falt samme dag, og lød på 8 måneder og 15 dagers fengsel.¹⁰³² Det var en streng dom for en liten forbrytelse. Men nå hadde man kontrollen på Hjelmen lenge nok til at resten av Wollweber-saken kunne bli håndtert. Og den virkelige gransking av Hjelmens gjøren og laden i Sverige kunne starte.

Hotellregistrene i Nord-Sverige ble lagt under lupen, og politidocent Harry Södermans Svenska Kriminaltekniska Anstalten fikk travle dager med å analysere Hjelmens brev, hans underskrifter på de falske reisekortene, og sammenlikne med innførsler i hotellregistrene. Dette arbeidet ble ikke uten resultater. Blant annet kunne man fastslå at han også hadde oppholdt seg i Boden. Familien Johnsens og Elin Karlssons forbindelser ble møysommelig kartlagt, og det viste seg at Theodor «Tedde» Johnsen hadde (fra Säpos synspunkt mistenkelige) kontakter i det tyske emigrantmiljø, og også kontakter til kommunister i Berlin. Også en slik detalj som Hjelmens slips ble underlagt nøye gransking, og til slutt kunne man påvise at det var solgt i Stockholm i 1938.

Fra 21. april 1940 til 5. januar 1941 satt Hjelmen i Vänersborgs fengsel, ikke i en forlegning som ville vært mer i tråd med den praksis man fulgte i liknende saker. Hvordan var forholdene for Hjelmen i fengselet? Da han satt i ransakingsfengselet i Stockholm var forholdene stren-

1030 Protokoll fra undersøkelse ved Lina tollstasjon i Eda sockn 5.4.40. Grenseopp-synsmannen Johan Fredrik Wihlner kunne identifisere «Johannesen» som den eneste passasjer med bussen fra Magnor denne dagen. P 905.

1031 Fra landsfoged Holmström i Karlstad til Lundqvist 6.4.40.

1032 Etter straffelovens kap 12, §§ 4,6 og 10 og utlänningslovens §§ 3 og 39, med henvisning til straffelovens kap.4 §§ 1 og 2.

ge. Han fikk for eksempel barbere seg kun to ganger i uka.¹⁰³³ Adgang til luftegård kun en time om dagen. Før det satt han tre uker i varetekt, og var totalt isolert. Senere bevitnet en av hans fengselskamerater i Tyskland at behandlingen hadde vært temmelig brutal. Først hadde han nesten frosset seg fordervet i en uoppvarmet celle. Da han klagde på dette, ble han flyttet til en celle som var glohet, og hvor lyset brant natt og dag.¹⁰³⁴ I Vänersborg fengsel var forholdene bedre, men også der var det betydelige restriksjoner. Brev fikk han bare skrive en gang i uken. En gang i uken fikk han også lese en klipt avis, og forsto at hans sak hadde vært omtalt i svenske aviser.¹⁰³⁵ Han fortalte i et brev at han regnet med at saken også var omtalt i norske aviser, og at han var i fare for å bli utvist. Men ellers var han totalt isolert fra omverdenen, og alle hans brev ble strengt sensurert av fengselsledelsen. I Vänersborg gikk tida med til å sy postsekker, og ellers fikk han lese bøker fra fengselsbiblioteket.

Forsto Hjelmen hvilket spill som foregikk bak hans rygg? Det går ikke fram av brevene om han var truet med utvisning til Tyskland eller Norge. Men vi vet at han i slutten av mars hadde bestemt seg for at det kunne være nyttig å lære seg skikkelig tysk.¹⁰³⁶ En ordbok fikk han sendt fra søsteren i Norge. Ellers var han opptatt med å lese det som fantes av historie. I de første brevene virker han optimistisk, men etter at krigen kom til Norge blir han mer resignert. Dessuten døde broren Alv denne sommeren, og brevene blir fulle av omsorg og trøst for moren.

Av Hjelmens brev får vi ingen indikasjon på at han var klar over at politet kjente til hans Wollweber-tilknytning. Antakelig har han vært svært usikker på hva hans virkelige situasjon var. På den ene siden kunne det tysk-sovjetiske pakt indikere at han ikke var i tysk interesse og derfor indirekte hadde en viss beskyttelse.¹⁰³⁷ Dessuten var han arrestert før 9. april. Selvsagt kjente han til at Gestapo beskyldte britene for å stå bak skipsattentatene. Men likevel benyttet ikke Hjelmen seg av muligheten

1033 Hjelmen i brev til sin søster Valda (nå Solberg) 14.3.40.

1034 «En alvarlig historia», *Ny Dag* 21.6.45. Lundquist karakteriserte disse opplysningene som «rent påhitt» i *Aftontidningen* 18.6.45.

1035 Nyhetene om angrepet på Norge fikk han med seg. Han beklaget at han ikke fikk anledning til å delta.

1036 Brev til Valda Hjelmen (Solberg) 28.2.40.

1037 Advokat J.B. Hjort traff Hjelmen i Fuhlsbüttel i 1942 og engasjerte seg senere sterkt i et forsøk på å få stoppet henrettelsene av ham og Barly Pettersen. Hjelmen fortalte Hjort at han ikke visste at han var ettersøkt av tyskerne, fordi han var arrestert i Sverige før 9. april 1940 og ikke kunne mistenkes for å ha forbrutt seg mot okkupasjonsmakten. Skriv fra J.B. Hjort av 2.1.45 til Den norske legasjon i Stockholm. Rikspolitisjefen, Riksarkivet.

til å påberope seg status som politisk flyktning. Han rettet heller ingen henvendelse om beskyttelse eller hjelp til den norske legasjon i Stockholm etter 9. april. Han hadde med andre ord ingen konkret mistanke om at hans utvisning ble avventet med åpne armer i Norge, og at hans liv var i fare. Men sikker har han ikke vært. Det går tydelig fram av et brev han skrev 10. november i det han returnerte bøker han hadde fått låne av en familie: «Jeg blir jo utvist samtidig med at straffen er slutt, og da ville det være synd å ta bøkene med til Norge, hvor antakelig en del av dem ville havne på bokbål.»¹⁰³⁸

I det siste brevet fra Sverige kan vi lese at noe har skjedd. Han forteller at han hadde fått beskjed om at han skulle bli sendt hjem 5. januar, men så hadde ny beskjed kommet om at «det ikke var i orden med min innreise».¹⁰³⁹ Han må smøre seg med tålmodighet inntil videre. Tonen er forsiktig optimistisk, og han tror at han skal komme hjem. Slik skulle det ikke gå. Først 6. juni fikk han lov til å skrive neste brev, og da var han i dødens forgård: politifengselet Fuhlsbüttel i Hamburg.

Beslutningen

Den norske legasjonen foretok seg ingenting. Men andre hadde en mistanke. 20. november skrev landsfogden i Värmlands län til socialstyrelsen og minnet om at straffetida ville utgå 5. januar. Bakgrunnen var at landsfogden var blitt oppfordret av overvåkingssjefen i distriktet å sørge for at socialstyrelsen gjorde framstilling om at Hjelmen måtte interneres i arbeidsleir etter at straffen var avtjent. Han argumenterte med at Hjelmen var samfunnsfarlig og måtte tas i forvar på en så effektiv måte at han ikke kunne meddele seg med utenforstående.

Motaksjonen startet umiddelbart. Kriminalpolitiet i Stockholm ga 28. november beskjed til landsfogden om at Hjelmen ikke ville bli forhørt nærmere om sin virksomhet i Sverige, dels fordi han ikke ville forklare seg, og dels fordi det «icke ansetts lämpligt att föregripa en fullständigare

1038 Brev til familien Johnsen 10.11.40, P 905, Säpos arkiv. Politiet var klar over at Hjelmen ville forsøke å opprette kontakt med sin organisasjon, og de var særlig interessert i et brev til Johnsens 4.3.40 og brevet som er nevnt over. I det siste brevet kan det se ut som at han brukte de bøkene han hadde lånt som påskudd til å opplyse at han skulle utvises. Sensuren oppdaget det, men det ser ut til at brevet ble sendt. Nederst på brevet hadde han skrevet: «Skriv snart. Håper dere forstår mine kråkeføtter». En alminnelig melding i et brev, men neppe tilfeldig her. Hva Elin Karlsson foretok seg, vet jeg ikke. Hun ønsket ikke å komme inn på saken da jeg intervjuet henne i februar 1992.

1039 Brev til Valda Hjelmen (Solberg) 7.1.41.

utredning angående hele den hemlige organisation som Hjelmen tydeligen under namnet «Nilsen» arbeidet för.» Istedet måtte han utvises fra riket. Hvis det ikke lot seg gjøre å utvise han umiddelbart etter at straffen var avtjent, måtte han ikke settes i forlegning, men i fengsel. Ellers ville han med stor sikkerhet rømme.

Men hvorfor skulle man utvise en mann som var mistenkt for så alvorlige forbrytelser – når han heller ikke var krevd utlevert? Noe utleveringskrav forelå ikke, verken fra Norge eller Tyskland. Trengte man ham ikke i Sverige når innspurten i opprullingen av sabotasjeligaen sto for døren? Kriminalpolitiets holdning fortonet seg merkelig for landsfogden. Han valgte å spille ballen videre. I brev til länsstyrelsen av 3. desember anmodet han om at saken ble tatt opp, i første rekke som utvisningssak, men dernest – hvis man anså det som vanskelig – å forelegge saken for regjeringen.¹⁰⁴⁰ I mellomtida burde Hjelmen holdes i forvaring. Länsstyrelsen valgte en tredje løsning, nemlig å oversende hele saken til länsstyrelsen i Älvsborgs län, siden Hjelmens opphold på Vänersborg hørte under länet.

Men länsstyret i Älvsborg ønsket heller ikke å utvise Hjelmen. Tvertimot mente man at det var en stor fordel å beholde ham i Sverige. I stedet ønsket de, som landsfogden i Värmland, at Kungl. Maj:t skulle ta ansvaret.¹⁰⁴¹ Regjeringen måtte sikre at beslutningen var i tråd med den juridiske tolkingen av den aktuelle bestemmelsen i utlendingsloven.¹⁰⁴² Det innebar at man hadde vanskelig for å se bort fra at saken var å betrakte som politisk utvisning. Dermed krevde loven hjemlandsklausul, og et vedtak som sikret Hjelmens personlige sikkerhet. Samme dag fattet länsstyrelsen vedtak om å holde Hjelmen fortsatt i forvaring etter 5. januar. Dermed var saken der den hørte hjemme, hos regjeringen.

Igjen ble Lundqvist anmodet om å komme med en utredning. Nå var han på defensiven. Kriminalkonstabel Bogefeldt satte 27. desember opp et utkast for Lundqvist, hvor han ganske riktig påpeket at Hjelmens identitet med «Nilsen» med «størsta grad av sannolikhhet vara för handen». At det ikke forelå noen erkjennelse fra Hjelmens side var fordi han ikke var forelagt hva man visste om dette, og derfor ikke var spurt. Men, fortsatte Bogefeldt, det følger av denne identifisering at Hjelmen «måste som en följd derav vara en av den omnaemda organisations ledare och i

1040 Kungl. Maj:t

1041 Regjeringsbeslutning med kongen til stede, altså tilsvarende vårt kongen i statsråd. Betegnelsen brukes ikke idag i Sverige.

1042 § 37

denne egenskap hava deltagit i organiserandet av sabotageverksamhet här i riket».

Bogefeldt hadde rett i at dette var en helt åpenbar konklusjon. Men Bogefeldt feiltolket Lundqvist når han insinuerte at han manglet logisk sans. Problemet var at Lundqvist ikke ønsket å spørre Hjelmen, dels fordi det kunne «sprekke» saken og forpurre det videre arbeidet, dels fordi det selvsagt forelå en viss risiko for at han ville innrømme noe, og dermed kunne forpurre utvisningssaken. Lundqvist var nå kommet opp i et hjørne, og valgte selv å formulere politiets utredning, istedet for å bruke Bogefeldts. Han kunne ikke unngå å kommentere Bogefeldts konklusjon. I «PM» av 28. desember til överståthållarämbete innrømmet han at Hjelmen var mistenkt for å være en av lederne i Wollwebers organisasjon som var under etterforsking, og at det også var omstendigheter som syntes å tale i mot at han fikk forlate Sverige. Men tre dager senere oversendte överståthållarämbete sin innstilling sammen med Lundqvists «PM» til Kugl. Maj:t, og her var konklusjonen helt klar: Hjelmen burde utvises.

10. januar 1941 ble saken behandlet i Kugl. Maj. Hva som skjedde på møtet er uklart.¹⁰⁴³ Det kan se ut som at Martin Lundqvist foretok nok et utspill rett før statsrådet. Til diskusjonen, som har dreiet seg om Hjelmens betydning for sabotasjesaken, har Lundqvist blitt forelagt spørsmål om hvorvidt det var aktuelt med inngipende mot Hjelmen i sabotasjesaken. Svaret han ga var at «nogra ingripande mot R-H i anl. av sabotasjehandlingar icke kommar att ske».¹⁰⁴⁴ Hvem som hadde regien bak dette siste innspillet er uklart. Det synes imidlertid helt klart at Lundqvist fulgte opp saken helt til målstreken. Konklusjonen fra Kungl. Maj:t var at utvisningen av Hjelmen måtte prøves som utvisningssak av utlending som var dømt for kriminelle forbrytelser¹⁰⁴⁵, og ikke som politisk utvisning, som länsstyrelsen mente¹⁰⁴⁶, og dessuten at det videre ansvaret for å iverksette beslutningen i saken lå på länsstyrelsen.¹⁰⁴⁷ I klartekst: Hjelmen skulle utvises som kriminell forbryter.

1043 Gösta Engzell, som i 1940–41 var utrikesråd i UD's rettsavdeling, sto sentralt i behandlingen av saken. I intervju 21.2.92 nektet han fortsatt å fortelle om behandlingen på møtet. Han innrømmet imidlertid at «det var ingen god sak».

1044 Både spørsmål og svar ble nedtegnet for hånd og lagt ved statsrådsbehandlingens akter. Justitiedepartementet, Huvedarkivet (Kungl. Maj:t), Riksarkivet i Stockholm.

1045 § 31, 4, første ledd

1046 § 37

1047 Statsrådsprotokoll 10.1.41 över Justitiedepartementets ärenden, Justitiedepartementets arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

Iverksettelsen

14. januar 1941 ble Hjelmen framstilt til forhør av länsstyrelsen. Noen rapport av dette avhør foreligger ikke, men av det sammendrag som Sandlerkommissionen nedtegnet får vi inntrykk av at han var ved godt mot, og at han ikke hadde noe i mot å bli utvist. Fortsatt var man nøye med å ikke gi han den minste informasjon om at han var sterkt ettersøkt av Gestapo som mistenkt i Wollweber-saken. Antakelig har han heller ikke hatt den minste mistanke om at det bak hans rygg ble arrangert forholdsregler med politiet i Oslo for å sikre seg mot flukt ved grensen. Vi må regne med at Hjelmen har regnet med at utvisning ville bety transport til grensen uten velkomstkomite. Fortsatt hadde han i avhøret mulighet for å velge en annen taktikk ved å gjøre innrømmelser. Han valgte ikke å gjøre det. I stedet for som Wollweber, å gi kalkulerte innrømmelser, valgte han fortsatt å nekte å forklare seg om hva han hadde foretatt seg i Sverige. Her må det tilføyes at Wollweber visste om det tyske utleveringskrav. Hjelmen var holdt i total uvitenhet. I en forklaring for fengselsdirektøren på Vänersborg 16. januar sa Hjalmen seg fornøyd med den utvisningsbeslutning som länsstyrelsen fattet samme dag.¹⁰⁴⁸

Var det ingen i länsstyrelsen som reagerte? Gjorde man ikke noe forsøk på å gi Hjelmen et siste vink om hva som ventet han? Det ser ikke slik ut. Derimot gjorde man et siste forsøk på å argumentere utfra rikets sikkerhet. Saksordføreren, länsassessor Sven Wetterlundh, ringte nok en gang til kriminalpolitiet i Stockholm og argumenterte med Hjelmens interesse i Wollweber-saken. Han fikk svar tilbake om at «anledning hvarhålla Hjelmen här i landet icke forelåge».¹⁰⁴⁹ Etter Kungl. Maj:ts uttalelse forelå det ikke mulighet for å anse saken som «politisk utvisning». Wetterlundh må også i denne samtalen ha fått instruksjoner om hvordan utvisningen rent praktisk skulle foregå.

Disse instruksjoner nedtegnet Wetterlundh i skriv til landsfiskalen i Vänersborg 17. januar, og etterlot ingen tvil om at det forelå et avtalt arrangement: To politimenn skulle hente Hjelmen i fengselet 19. eller 20. januar, og frakte han til grensen ved Kornsjø med det toget som ankom Kornsjø klokken 13.11. Melding om ankomsttid til Kornsjø skulle sendes

1048 Med henvisning til §§ 31 og 34 i utlendingsloven.

1049 Sven Wetterlundh i forklaring til Sandlerkommissionen. «PM» om Hjelmen.

Wetterlundh kunne ikke huske hvem i kriminalpolitiet han snakket med, men det er sannsynlig at det må ha vært Lundqvist. Wetterlundh ville neppe ha godtatt en autoritativ utlegning av Kungl. Maj:t av en underordnet i 6:e roteln. Sandlerkommissionen trakk også konklusjonen at samtalen var med Lundqvist.

telegrafisk til politimestrene i Halden og Oslo. Deretter skulle umiddelbart rapporteres til socialstyrelsen og länsstyrelsen.

I sin senere forklaring innrømmet Wetterlundh at det i realiteten ikke var snakk om en utvisning men en utlevering til kriminalpolitiet i Oslo. Det var også meningen. Begrunnelsen for det var «att han vore en person, om vars vistelse de ordinära norska civilmyndigheterna borde äga kännedom.» Han mente at overleveringen til norsk politi hvertfall ikke kunne ha stilt Hjelmen i en vanskeligere stilling i forhold til de tyske myndighetene. Han var fullstendig klar over at grensen sto under tysk kontroll.¹⁰⁵⁰

For sikkerhetsskyld hadde Wetterlundh selv varslet politimestrene i Oslo og Halden telegrafisk 16. januar om utvisningen, og om at nærmere underrettelse om tidspunktet ville komme senere.¹⁰⁵¹ 17. ser det ut til at han har ringt. Politibetjent Dybhavn noterte denne dag på en lapp at det skal komme ytterligere et telegram. 18. kom landfiskalens telegram. Vi har altså å gjøre med en usedvalig godt sikret utvisning. 20. ble Hjelmen overlevert ved Kornsjø, uten episoder av noen art. 21. ble han framstilt i det første forhør i Oslo og deretter innsatt i Åkerbergveien fengsel. Den 22. ble han hentet av Gestapo, og innsatt på Møllergata 19.¹⁰⁵²

I ro og mak kunne nå socialstyrelsen i Stockholm behandle Värmland länsstyrelses anmodning av 20. november om å sette Hjelmen i forlegning som alternativ til utvisning. 8. februar forelå det lakoniske vedtak om at behovet for et slikt tiltak ikke forelå, siden Hjelmen «numera utrest ur riket.»¹⁰⁵³

Forklaringen

Utleveringen av Hjelmen til Gestapo skjedde fordi svensk politi ønsket det. De var klar over at Hjelmen var et ettertraktet vilt, de hadde selv foret Gestapo med opplysninger om ham, og var fullstendig klar over deres intense jakt på blant andre nordmannen. Vi har sett at länsstyrelsene i Värmland og Älvsborg forsøkte å spille ballen til sentrale myndigheter, men mislyktes. Fra slutten av november var det Martin Lundqvist som

1050 Wetterlundhs forklaring til Sandlerkommissionen. «PM» om Hjelmen.

1051 Telegrammene og de videre dokumenter vedr. Hjelmen 21. og 22. januar 1941 ligger i Statspolitiskak 1535/41, melding nr. 2864-41 «Rød/Foseid», Riksarkivet.

1052 Den 22.1. skrev Welhaven at Dybhavn kunne melde at Hjelmen blir hentet av tysk sikkerhetspoliti. Kl.17.00 dagen etter ble han hentet.

1053 Protokoll fra socialstyrelsen 8.2.41, sak Hjelmen, Statens utlänningskommissions arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

drev saken igjennom. Det fantes de som argumenterte mot utleveringen. Deres synspunkt var at svenske interesser i den videre Wollweber-utredning tilsa å beholde Hjelmen.

Forklaringen på dette merkelige spill må søkes på to plan. For det første hadde Hjelmen konsekvent nektet å forklare seg. Med de metoder svensk politi hadde til rådighet, var det rimelig å anta at han ville fortsette å nekte. Det var derfor nærliggende å trekke den slutning at man regnet det som sannsynlig at man heller ikke ville ha noe nytte av han i fortsettelsen. Wetterlundh bruker nettopp dette argument som begrunnelse for utvisningen: Hjelmen nektet fullstendig å gi opplysninger, og dette burde norsk politi få kjennskap til. Riktignok hadde norsk politi fått opplysninger om det pr. brev allerede. Men utvisning betød ikke at man avskar seg muligheten til å få opplysninger fra Hjelmen, tvertimot. Tysk politi hadde til rådighet et helt sett av forhørsmetoder som svensk politi ikke hadde. Det er ikke urimelig å forestille seg at man hadde forhåpninger om at tysk politi skulle klare det svensk politi ikke klarte, og dermed bidra i den svenske etterforskning i annen omgang. Som vi har sett hadde allerede meget nyttig og detaljerte opplysninger om Wollweber-saken blitt utvekslet.

Det var også det som kom til å skje. Helt fram til 1942 holdt Hjelmen stand, tross harde forhør og tortur. I begynnelsen av mars 1942 klarte Gestapo endelig å knekke hans motstandsvilje, og en detaljert rapport om organisasjonens svenske medlemmer ble satt opp og sendt Martin Lundqvist i Stockholm.¹⁰⁵⁴ Noe bevis for at dette var avtalt spill har vi ikke. Det foreligger ingen skriftlige bevis på kontakt mellom svensk og tysk politi angående Hjelmen i tida 10. februar 1940 – 15. februar 1941. Det er imidlertid overveiende sannsynlig at det har vært slik kontakt sett på bakgrunn av den tidligere og senere kontakt i samme sak. Mistanken om dette bestyrkes også ved den nitid avtalte utvisningsprosedyren.

Et ytterligere indisium på at dette er hva som skjedde, var opplysninger som framkom i en artikkel av Just Lippe i Friheten 17. juli 1945. Lippe var også blitt arrestert i Sverige under krigen, og var blitt utsatt for hardhendt behandling. I forhør med kriminalkommissar Söderström i siste del av august 1941, fikk han vite at han var mistenkt for ulovlig etterretningsvirksomhet og for å ha deltatt i en sabotasjegruppe som arbeidet i Norge. Söderström opptrådte svært truende, og kastet frampå om Lippe kjente Hjelmen. Da Lippe benektet dette, sa Söderström følgende: «Tja, – han satt her i Sverige en tid. Så sendte vi han tilbake til Norge. Han er

1054 Rapporten foreligger i norsk oversettelse i P 10.231. Den er datert av Gestapo 7.3.42. OVS, Oslo.

i Tyskland nå. Og om ikke De vil snakke, så gjør vi akkurat det samme med Dem.» Da Lippe gjorde Söderström oppmerksom på at svenske myndigheter ikke hadde rett til dette, vinket Söderström han av med: «Vi skal nok finne på utveier.»¹⁰⁵⁵

Kan det ha vært helt andre interesser bak utleveringen av Hjelmen enn de kriminalpolitiske? Avisen *Ny Dag* dro inn dette perspektivet i en artikkel i juni 1945. Her ble det hevdet at utleveringen skjedde i samband med en større avtale om innkjøp av kull fra Norge. Bakgrunnen var den akutte kullmangel i Sverige høsten 1940.¹⁰⁵⁶

Hjelmens versjon

Det var antakelig Hjelmen selv som var opprinnelsen til denne opplysning. Yngvar Jensen og Anker Thorsrud ble som flere andre i Wollwebers organisasjon i Norge arrestert og sendt til Tyskland. Begge hadde truffet Hjelmen i Tyskland, og til dem hadde han fortalt en historie som punkt for punkt bestred de forskjellige svenske framstillinger. Da dette ble kjent for Sandlerkommissionen, ble det foretatt avhør av begge i Oslo. Til Yngvar Jensen fortalte Hjelmen at han ikke hadde ønsket å vende tilbake til Norge fordi han var fullstendig klar over at han var ettersøkt av tyske myndigheter. Han kunne ha unngått utvisning hvis han, som Wollweber, hadde innrømmet noe. Men han ønsket ikke å riskikere å kompromittere sine svenske venner.

Til Anker Thorsrud, som hadde tilbrakt tre måneder i samme celle som Hjelmen i Tyskland, fortalte Hjelmen at han i Sverige var blitt avhørt om sin forbindelse med Wollweber. Han hadde imidlertid benektet slike. Utvisningen hadde kommet som et resultat av tysk krav om utlevering av Wollweber og Hjelmen. Dette kravet var blitt fremmet fra tysk hold under forhandlingene om handelsavtalen mellom Tyskland og Sverige høsten 1940. Hvor godt orientert tyskerne var, visste ikke Hjelmen i Sverige. Men han hadde skjønt så mye at han ville miste hodet. Han hadde ikke motsatt seg utvisningen i seg selv. Men han hadde protestert under transporten til grensen, da han ble fortalt at han skulle utleveres direkte til det norske politiet. Men til ingen nytte.

Forsøkte den norske legasjonen å hindre utleveringen av Hjelmen? Det ser ikke ut til at legasjonen på noe tidspunkt før eller etter 9. april 1940 var involvert. Noen henvendelse til legasjonen fra svenske myndig-

1055 Lippes artikkel i *Friheten* ble omgående sendt til UD av den svenske legasjonen i Oslo. R 70 Ct, UDs arkiv, Stockholm.

1056 «En alvarlig historia», *Ny Dag* 21.6.45.

heter ser ikke ut til å ha forekommet. Vi vet ikke om legasjonen i det hele tatt kjente til saken. Kunne legasjonen blitt orientert gjennom avisene? Det har ikke latt seg bringe på det rene om arrestasjonen av Hjelmen var omtalt i avisene i Sverige. Det er tvilsomt om så skjedde. Derimot ble Hjelmen nevnt fire ganger i de svenske *Polisunderrättelser* (P.U.): 10. januar 1940, 22. april 1940, 8. januar 1941 og 18. januar 1941. Den femte og siste gang var 25. januar 1941, hvor det står innført at han var ført til Norge over Kornsjø.¹⁰⁵⁷ Polisunderrättelser ble sendt tyske og norske myndigheter.¹⁰⁵⁸

Det kan være at svenske myndigheter ikke ønsket å informere legasjonen. Men det er lite sannsynlig at legasjonen ikke hadde tilgang på P.U., hvis ikke helt spesielle tiltak ble gjort for å hindre dette. Det er imidlertid en mulighet for at ingen i legasjonen var i stand til forstå sakens reelle innhold. Noen orientering har ikke foreligget fra svensk hold, men å antyde et svar på hvorfor svenske myndigheter ikke henvendte seg til legasjonen er vanskelig. Jeg vil begrense meg til noen momenter som kan antyde en forklaring.

Forholdet til den norske diplomatiske representasjon i Sverige var anstrengt den første tid etter at den tyske okkupasjon av Norge var fullført. Det er naturlig å se spørsmålet i sammenheng med sterke svenske bestrebelse på å opprettholde sin legasjon i Oslo, mot tyske (og norske) ønsker.¹⁰⁵⁹ Bak det hele lå den tyske invasjonstrussel og tysk ønske om svensk diplomatisk brudd med Londonregjeringen. Svenske politimyndigheter fortsatte å ha kontakt med det som ble omtalt som «norsk politi» i Oslo. Både «norsk» og svensk politi fortsatte samarbeidet innenfor IKPK. Det er rimelig å anta at svenske politimyndigheter ville unngå å kunne bli beskyldt av tysk politi for å sabotere det som kort tid tidligere

1057 Bilag 5 i Doss 34.2/16, UDs arkiv.

1058 P.U. ble sendt ut i daglige 2600 eksemplarer til samtlige länsstyrelser, landsfogder, landsfiskaler og lokalt politi, lensmenn, svenske sentrale myndigheter, legasjoner og konsulater, flere utenlandske politimyndigheter inklusive det tyske, IKPK, politimyndigheter i Norge, Danmark og Finland. Først i 1942 forsøkte man å hindre at opplysninger om utenlandske statsborgere på dette vis kom til andre politimyndigheters kjennskap. Sandlerkommissionens innstilling (Betänkande II) s. 118.

1059 Tyske myndigheter bestemte 29.6.40 at den svenske diplomatiske representasjon i Oslo skulle opphøre senest 15.7.40, fordi Norge da var fullstendig militært okkupert av Tyskland. 15.7 ble legasjonen omdannet til konsulat, en ordning som fortsatte til krigsslutt. Tyske myndigheter øvde press på Sverige for å få begrenset og helst avvirket Londonregjeringens legasjon i Stockholm. Lars Lundgren: *Kontroversiell representasjon. Det svenska generalkonsulatet i Oslo 1941–45* (1990).

av begge parter ble ansett som legitime sikkerhetsinteresser i Wollweber-saken.

Hvem andre kunne ha informert legasjonen i Stockholm om Hjelmens situasjon? Det er naturlig her å bringe inn de norske polititjenstemenn og embetsmenn som fortsatt behandlet Wollweber-saken i Oslo. Hvorfor forsøkte ikke politimester Welhaven, politifullmektig Hagen eller kriminalsjef Sveen, eller noen av de andre politifolkene i Oslo som kjente alle sider ved saken fra sitt eget arbeide med den å orientere legasjonen eller varsku myndighetene i London til å legge press på svenske myndigheter? Hvorfor ble ikke et slikt initiativ tatt etter at noen av disse politifolk på høsten 1940 søkte sammen i en illegal politigruppe? Først 23. september 1940 ble Welhaven avsatt som politimester, men som vi har sett var han fortsatt i arbeide i politiet 22. januar 1941 og registrerte Hjelmens utlevering til Gestapo. Han måtte nødvendigvis ha fulgt sakens utvikling.

Forklaringen på dette må ligge på to plan. For det første er det lite sannsynlig at Welhaven, Hagen og Sveen hadde endret sitt syn på karakteren av den forbrytelse Hjelmens og Wollweber var skyldige i. Den tyske okkupasjon betød neppe at de så på dette som legitim motstandsaktivitet. Antakelig delte de oppfatningen om at et kriminalteknisk samarbeid kunne fortsette med det nye regime, og Hjelmens-saken ble ansett som en kriminalsak. For det andre er det tvilsomt om Welhaven og Hagen hadde forutsetninger for å forstå den reelle fare Hjelmens befant seg i. Det var tysk politi som var interessert i Hjelmens utvisning, og det er ingen grunn til å tro at de var orientert av Gestapo om planene.

Hvem kunne ellers orientert legasjonen? Vi kan her se bort fra Wollwebers egen organisasjon eller noen av dens medlemmer. Ikke noe kildemateriale tyder på at man fra det hold forsøkte å gjøre saken offentlig kjent. Vi vet at Wollweber kjente til arrestasjonen, men han ble selv tatt i mai og ble deretter holdt i streng isolasjon. Hans muligheter for å gripe inn var derfor ytterst begrenset.

Da Hjelmens-saken ble tatt opp i Norge etter krigen, ble verken legasjonens taushet eller politimester Welhavens rolle berørt. Hjelmens-saken var på det tidspunkt en ytterst pinlig sak for alle involverte. Både norske og svenske kommunister krevde gransking av saken, og erstatning til Hjelmens etterlatte fra den svenske stat. På tross av langvarig oppmerksomhet i avisene, og engasjement fra Utenriksdepartementets side, er den ikke senere tatt opp av de historikerne som har behandlet det norske samfunn i Sverige under krigen generelt eller legasjonen spesielt.¹⁰⁶⁰ Ut-

1060 Ole Kristian Grimnes nevner i *Et flyktningsamfunn vokser fram* fra 1969 ikke

leveringen av Hjelmen var et av de groveste overtramp fra svensk politi under hele okkupasjonen. Det er derfor vanskelig å finne noen forklaring på denne manglende interesse.¹⁰⁶¹

Dekkoperasjon?

Ble det fremmet noe krav – skriftelig eller muntelig – om utlevering av Hjelmen under de svensk-tyske forhandlinger om handelsavtale høsten 1940? Sandlerkommissionen gikk ikke inn på spørsmålet. I Säpos materiale om Wollweber-saken er spørsmålet ikke berørt. Säpos personsak om Martin Hjelmen omhandler i liten grad utvisningssaken, og inneholder ingen dokumenter knyttet til selve utvisningen. I Klaus-R. Böhmes utredning om samarbeidet mellom Säpo og Gestapo eller i Wilhelm M. Carlgrens arbeide om etterretningstjenesten er Hjelmen-saken ikke nevnt.¹⁰⁶²

Ble det i det hele tatt fremmet noe krav fra tysk hold, – skriftelig eller muntelig – om utlevering av Hjelmen? I tilgjengelige svenske og tyske arkiver har jeg ikke funnet noe slikt krav. Det ser ikke ut at noe slikt krav kan ha blitt fremmet via tysk UD.¹⁰⁶³ Imidlertid er det mindre rimelig at et krav ville ha blitt fremmet via diplomatiske kanaler, siden Hjelmen var norsk statsborger, og ikke ettersøkt. Det er sannsynligere at en slik henvendelse ville ha gått direkte fra RSHA til svensk politi, men noe spor etter en slik skriftelig henvendelse er ikke funnet i svenske politiarkiver. I de mangelfulle rester som har vært tilgjengelig av RSHAs arkiver har det heller ikke vært mulig å finne en slik henvendelse.

Når jeg holder det som sannsynlig at en overenskomst må ha eksistert, så er det først og fremst utfra den omtale som Reinhard Heydrich ga av saken noen måneder etter. I et sammendrag om arrestasjonene i

Hjelmen-saken med et ord. Det samme gjelder *Broderfolk i ufredstid* av Ekman/Grimnes (red.) fra 1991. Begge verk behandler utleveringsproblematikken.

1061 Det finnes noen få unntak. Tore Pryser skriver i *Arbeiderbevegelsens historie* bd. I (s. 389) at Hjelmen ble «utlevert til Gestapo». Haakon Lie har en annen versjon i *Krigstid* (s. 119) og skriver at Hjelmen «kom etter soning tilbake til Norge, ble fengslet av Gestapo og henrettet». 'Kom' er neppe et treffende begrep.

1062 Klaus-R. Böhme: *Svensk polis och Gestapo* (1992). Wilhelm M. Carlgren: *Svensk underrättelsetjänst 1939–1945* (1985). Heller ikke i hans omfattende *Svensk utrikespolitikk 1939–1945* (1973) er Hjelmen-saken nevnt. Derimot er den kort referert i Janne Flyghed: *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget* (1992). Flyghed går imidlertid ikke inn på de manøvre som lå bak utvisningen.

1063 Tysk UD's arkiv er relativt godt bevart, og sporene etter en slik henvendelse burde vært mulig å finne.

Sverige til utenriksminister Ribbentropp 8. august 1941, kommenterte han Hjelmen-saken slik:¹⁰⁶⁴ «Ved hjelp av det omfattende materiale som det svenske politi har oversendt til det tyske sikkerhetspoliti, er det blitt mulig såvel å arrestere og overføre den norske sabotasjelederen Hjelmen i hendene på Gestapo, som hvileløst å uskadliggjøre den eksisterende norske seksjonen av sabotasjeorganisasjonen.»

Heydrich hadde ingen interesser av å fortegne forholdet til svensk politi for Büro-RAM og Ribbentropp.¹⁰⁶⁵ Han var avhengig av et effektivt samarbeid med legasjonen i Stockholm, særlig nå som den diplomatiske takt og tone ble stilt på prøve i utleveringssaken om Wollweber. Dessuten planla han en oppbemanning av gestapo-staben ved legasjonen, og var derfor avhengig av velvilje i et ellers nokså avvisende miljø. Det er derfor ventelig at Heydrichs utlegning av Hjelmen-saken dekker realitetene.

Når det gjelder det øvrige i Hjelmens versjon, slik det ble overlevert av Thorsrud og Jensen, så Sandlerkommissionen seg ikke i stand til verken å avkrefte eller bekrefte. Det må imidlertid ha vært åpenbart for kommissionen at hvis Hjelmens versjon var den som lå sannheten nærmest, så må i det minste i spørsmålet om han ønsket å bli utvist, en veritabel dekkoperasjon ha blitt iverksatt. Avhøret 14. januar, 16. januar med fengselsdirektøren, samt forklaringer av betjentene som fulgte han til grensen, alle synes de å bekrefte at Hjelmen var fornøyd med utvisningen.

Mistanken om en dekkoperasjon kan ikke helt avvises. Et etterspill sommeren 1944 kan oppfattes som et ledd i en slik operasjon. Bakgrunnen var følgende. Høyesterettsadvokat J. B. Hjort engasjerte seg sterkt i Tyskland for å redde Hjelmens og Pettersens liv. I den sammenheng var han i kontakt med Richert, envoyé ved legasjonen i Berlin, som var helt ukjent med saken. Denne skrev imidlertid til Stockholm, og fikk et bekræftende svar fra utrikesråd Gösta Engzell, hva angikk fakta i saken: at Hjelmen var utvist fra Sverige.¹⁰⁶⁶ Engzell var sjef for rettsavdelingen i Justitiedepartementet under utvisningssaken mot Hjelmen, og var ansvarlig for den juridiske håndtering av saken under behandling i Kungl. Maj:t. Men Richert var ikke helt fornøyd med svaret. I et nytt brev av 17. juni, poengterte hans saken kjerne slik: «Mitt tack for upplysningarna i Ditt brev den 14 dennes angående Martin Rasmussen Hjelmens utvisning ber

1064 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, 83-43/54 Sabotage, Anschläge u.a. Bd. 1 1940–41, Bundesarchiv Bonn.

1065 Reichsaussenminister (RAM)

1066 Den følgende korrespondanse ligger i R 70 Ct, Uterikesdeparementets arkiv, Stockholm.

jag blott att få framställa ännu en fråga: visste man i Sverige då beslutet om utvisningen fattades, att Hjelmen var invecklad i Wollweber-affären? Om så icke var fallet vore det värdefullt att kunna meddela min härvarande norske vän.»

På dette brev svarte Engzell, den juridiske arkitekten bak utvisningen, følgende: «Till svar å Ditt handbrev den 17 dennes beträffande den på sin tid företagna utvisningen av Martin Rasmussen Hjelmen ber jag få saga, att utvisningen ifråga beslutasts av länsstyrelsen i Älvsborgs län i enlighet med 1937 års utvisningslag 31 pgf.4 mom, sedan Rasmussen Hjelmen avtjänat straff för förfalskning, samt att länsstyrelsen vid beslutets meddelande icke torde ha haft någon kännedom om att Hjelmen var inblandad i Wollweber-affären.»

Da Engzell skrev dette brevet må han ha trodd at saken neppe ville bli undersøkt nøyere. Det er uforklarlig hvorfor han omgår den behandling i Kungl. Maj:t som han selv var med og forberedte, og hvorfor han unnslår at denne behandling i realiteten dikterte utvisningsbeslutningen i en länsstyrelse som skriftelig hadde uttrykt ønske om en annen behandling. Det er videre uforståelig hvorfor han unnslår at Martin Lundqvist hadde orientert om alle sider ved saken, skriftelig til överståthållarämbete og pr.telefon til länsstyrelsen, og at hans utredning til overmåte lå ved sakspapirene til Kungl. Maj:t.

Avisen *Expressen* forsøkte sommeren 1945 å forsvare de svenske myndigheters opptreden ved å peke på at Hjelmen ble utvist fordi han ikke ønsket bli betraktet som politisk flyktning. Han var derfor selv skyld i at han ble utvist. Dessuten, hevdet avisen, så kjente ikke svenske myndigheter til at Hjelmen hadde noe med Wollwebers organisasjon å gjøre.¹⁰⁶⁷ *Dagens Nyheter* gjentok dette resonnement nesten ord for ord dagen etter. Ingen av avisene oppga kilde, men det var neppe tilfeldig at de to store, autoritative og konservative avisene kunne sette nesten identisk desinformasjon på trykk samtidig. Knapt en uke senere, etter at Sandlerkommissionen hadde levert sin innstilling om Hjelmen-saken til Kongen, måtte de begge krype til korset og innrømme at de hadde latt seg ta ved nesen.

Sandlerkommissionens kommentarer til Säpos håndtering av Martin Hjelmen var beske. Hjelmen var åpenbart å betrakte som politisk flyktning, og utvisning burde ikke ha skjedd. Det er likevel noe halvherjet i kommisjonens behandling av ansvarsforholdet. I sine sluttkommentarer fastslo man følgende: «Något rimligt skäl att få Hjelmen ytterligare

1067 *Expressen* 27.6.45

hörd av den tyska polisen förelå icke för säkerhetstjenesten.»¹⁰⁶⁸ Dette må betraktes som en velmenende moralsk ytring, som i praksis bidro til å tåkelegge at det var nettopp det motsatte som var tilfelle. Det fantes slike interesser i høyeste grad. Som vi skal se, etterlyste Säpo ved flere anledninger i månedene etter utvisningen, resultatene av forhør av Hjelmen hos tysk politi. Tysk politi beklaget seg tilbake om at Hjelmen nektet å forklare seg. Tilslutt kunne Gestapo oversende de etterlyste forklaringer, som var til stor nytte i den videre etterforskning i Sverige.

Sandlerkommissionen avskar videre undersøkelser av hvilke interesser Säpo kunne ha ved utlevering, ved simpelthen å fastslå at de ikke forelå. Dermed avskar man selvsagt også en videre undersøkelse av det kanskje viktigste spørsmålet i Hjelmen-saken på det tidspunkt: Forelå det en dekkoperasjon for å skjule at Hjelmen ble utlevert til Gestapo av kriminalpolitiske eller økonomiske grunner? Kriminalpolisintendent Martin Lundqvists iøynefallende rolle som pådriver, og utrikesråd Gösta Engzells kombinerte rolle som aktør og desinformator gjør dette spørsmål betimelig.

Kapittel 15

Alene om ansvaret

De operative gruppene som ble opprettet av ham gjennomførte usedvanlig harde slag mot de fascistiske okkupantene i Norge. I dette operasjonsområde tilføyde operasjonsgruppene – stiftet av Martin Hjelmen, og senere ledet av hans etterfølger til slutten av Den andre verdenskrig – de tyske fascistene følelige slag.

Wollweber¹⁰⁶⁹

Det har vært en vanlig oppfatning at Wollwebers organisasjon i Norge gikk i oppløsning etter april 1940. Men var det virkelig det som skjedde? I dette kapittelet skal jeg forsøke å gi et svar på det, og også antyde noe om hvorfor denne oppfatning har fått feste seg.

Jeg skal også gå inn på omstendighetene rundt arrestasjonene av Olga Eltvig, Martin Hjelmen og Ragnhild Wiik. Det var disse arrestasjonene, foruten av Wollweber selv, som skapte de vanskeligste problemene for lederen i Norge, Asbjørn Sunde, i tida fram til 22. juni 1941.

Noe samarbeid med NKP var det like lite tale om i 1940 som tidligere, selv om Sunde personlig opprettholdt den gamle kontakten til Ottar Lie. Antakelig har NKPs manøvrering i 1940 snarere øket avstanden enn minket den. Den tyske kommunistaksjon 16. august rammet NKP hardt, mens Wollwebers organisasjon gikk helt klar. Den indre prosessen i NKP som førte fra partiets passivitet under felttoget, via fagopposisjonen, arrestasjonene 16. august, og som gjennom betydelige indre rivninger endte med den aktive motstandspolitik fra begynnelsen av 1942, er ennå ikke skikkelig drøftet. Enten han ville eller ikke måtte Asbjørn Sunde forholde

1069 «Die von ihm aufgebauten operativen Gruppen führten Schläge gegen die fascistischen Okkupanten in Norwegen, die ausserordentlich hart waren. In diesem Operationsgebiet wurden den deutschen Faschisten durch die Operativgruppen – von Martin Hjelmen gebildet, später von seinem Nachfolger bis zum Ende des zweiten Weltkrieges geführt – empfindliche Schläge versetzt.» *Lebenserinnerungen* s. 214.

seg til den kaotiske situasjon som hersket i NKP etter invasjonen. Han kunne selvsagt ikke krige mot partiet. Men han kunne krige med et parti på sidelinjen. Det skulle bli situasjonen sommeren og høsten 1941. Foreløpig tiet våpnene mellom Tyskland og Sovjet, og da tiet de også i Oslo.

Oppløsning?

Haakon Lie forfektet i *Krigstid* den oppfatning at da Asbjørn Sunde tok fatt på arbeidet med å organisere «Osvald-gruppene», så skjedde dette ut fra erfaringene fra «Wollweber-ligaen», og med mannskaper derfra. Han mente at vi må skille mellom de to organisasjonene.¹⁰⁷⁰ Tore Pryser gikk lengre i *Arbeiderbevegelsens historie*, hvor han hevdet at Sundes organisasjon hadde sine «internasjonale røtter i den antifascistiske Wollweber-organisasjonen».¹⁰⁷¹ Pryser bygde på dette punkt på Terje Halvorsens materiale. Halvorsens synspunkt kom til uttrykk i et etterord til nyutgivelsen av Sundes bok *Menn i mørket* i 1987, hvor han hevdet at den sabotasjeorganisasjon som Sunde ledet i 1941–42 «bygde i utgangspunktet på kontakter fra Wollweber-organisasjonen». Han så her på Sundes organisasjon som noe nytt.¹⁰⁷²

For andre som har behandlet emne, som for eksempel Leif Vetlesen, var forbindelsen mellom Wollwebers organisasjon og «Osvald-gruppa» fraværende, selv om Vetlesen også var oppmerksom på Sundes medvirking i den første.¹⁰⁷³ Mest utpreget kom dette syn til uttrykk i Erik Nørgaards omfattende forfatterskap om emnet, hvor personen Asbjørn Sunde og «Osvald-gruppa» var fraværende.¹⁰⁷⁴ Det har altså etablert seg en oppfatning om at vi har hatt med to forskjellige organisasjoner å gjøre.¹⁰⁷⁵

Asbjørn Sunde var framfor noen ansvarlig for at denne oppfatning kunne feste seg. Han skrev det direkte i *Menn i mørket*: «Vinteren 1941–42 sluttet en del mennesker – de fleste nå døde – seg sammen til den organisasjonen som senere ble kalt «Osvald-gruppa».¹⁰⁷⁶ Da Sunde skrev dette i 1947 hadde han gode grunner for å velge disse ordene. Jeg kom-

1070 *Krigstid* s. 119

1071 Pryser, s. 388

1072 Riktignok med det utgangspunkt at Sunde ble innsatt av Hjelmen som leder av gruppene i Bergen og Oslo i 1939. Både Pryser og Halvorsen vil si seg enig i at det også var en kontinuitet. Pryser, s. 389.

1073 Leif Vetlesen: «Krigen før krigen» (1 og 2), *A-magasinet* 13. og 20.6.87.

1074 Selv om «Osvald» er nevnt perifert.

1075 Men hvor den ene var et grunnlag for den andre.

1076 Sunde, s. 53

mer i et senere kapittel nærmere inn på omstendighetene rundt tilblivelsen av *Menn i mørket*. I avisene var Sunde blitt angrepet for uansvarlighet og bandittvirksomhet, toner som hadde noe til felles med det terroriststempelet nazi-myndighetene hadde brukt mot Sundes folk under krigen. Vi vet at det rammet hardt. Kommunistspøkelset var også forsøkt hentet fram igjen, og blant disse spøkelser var Wollweber blant de mest virkningsfulle. For Sunde var det av stor politisk betydning å tilbakevise slike påstandene i 1947, i en situasjon da de internasjonale forholdene igjen tilspisset seg. Antakelig var dette den viktigste grunnen til at boken i det hele tatt ble skrevet. I den skapte Sunde bildet av «Osvald-gruppa» slik det er blitt akseptert i ettertid: en uavhengig og norsk sabotasjegruppe, med et i periodevis nært forhold til NKP, men aldri del av NKP. Wollweber og Hjelmen var ikke nevnt. Sunde var realist. Han skrev ikke for historien, men for å legge listen der han ønsket i den kommende kamp. I 1950 gjentok Sunde denne versjonen i Oslo Byrett under en sak som Holla Sparebank hadde anlagt mot Forsikringsselskapet Norge.¹⁰⁷⁷ Men han flyttet starten på gruppa tilbake til 1940.¹⁰⁷⁸

Haakon Lie valgte sine ord med en viss varsomhet. Det ligger en tvetydighet i hans tilnærming, og grunnen er lett å forstå. Han har bruk for begge forestillinger. På den ene siden passet det ikke Lie hvis en og samme organisasjon eksisterte mer eller mindre sammenhengende 1935–45. Det ville styrke forestillingen om at kommunistene – og den forhatte Stalin – bekjempet Hitler med våpen allerede fra midten av 30-tallet. Videre et like klart bevis på at pakt-perioden var av taktisk karakter. Mye av Lies antikommunistiske agitasjon etter krigen har nettopp vært basert på at kommunister og nazister grunnleggende hadde mange fellestrekk, og at pakten var det «egentlige» uttrykk for dette. Hvis Lie på den annen side kunne bevise at Sundes organisasjon var noe helt nytt i 1942, så ville han samtidig ha et godt argument for at kommunistene først ble mot Hitler etter at Stalin ble det etter 22. juni 1941. Dette er en forestilling som har vært mye brukt av Lie, men vanskelig forenlig med den første posisjon.

Men for det tredje hadde Lie også behov for bevis for at Sunde hele tida hadde hørt til Wollwebers organisasjon, fordi det ga et bevis på at Sunde i hele sitt voksne liv hadde vært agent for Sovjetunionen og ikke

1077 Sundes organisasjon hadde «hentet» 191.245 kr. i banken 7.9.44 for å dekke sine krigskostnader, og forsikringsselskapet forsøkte å unndra seg sitt erstatningsansvar ved å henvise til standardpolisens unntaksbestemmelser for krigshandlinger. Under saken ble Sunde forhørt om sin gruppes virksomhet, og avisene brakte flere referater i dagene 13.–22.2.50. Forsikringsselskapet tapte saken.

1078 *Friheten* 13.2.50

minst hadde han vært det under krigen. Han var altså ikke «ordentlig» motstandsmann, heller ikke først og fremst motstandsmann, men først og fremst «agent». Den eneste som jeg kan se har holdt fast på en entydig analyse var Ørnulf Tofte. Han hevdet at det var en og samme organisasjon helt til kapitulasjonen. I de kommende kapitler skal jeg vise at det var han som var nærmest sannheten. Tofte hevdet imidlertid også at organisasjonen fortsatte inn i etterkrigstida. Der tok han feil.

I 1954 kunne avisene slå fast i dramatiske oppslag at Sunde hadde vært agent for russerene helt siden begynnelsen på 30-tallet. Nå var Sunde arrestert mistenkt for spionasje. Særlig *Arbeiderbladet* forsøkte i oppslag etter oppslag å bevise dette ved hjelp av Wollwebers organisasjon, som avisa mente fortsatt eksisterte. Siden ble det stillere i media om dette, men en dyp skepsis mot avisenes integritet i prosessen mot Sunde og særlig *Arbeiderbladets*, gjorde at den motsatte oppfatning festnet seg hos mange. Historisk er det utvilsomt denne oppfatning som blir reflektert i Prysers, Halvorsens og Vetlesens vurdering.

Selv om organisasjonen ikke hadde mistet noen av sine medlemmer under felttoget våren 1940, var det ikke noen enkel vei Sunde hadde foran seg. Det ser ikke ut til at han oppnådde noen kontakt med sine foresatte under oppholdet i Stockholm. Heller ikke ser det ut til at han fikk noen klare forholdsregler fra den svjetiske legasjonen i Oslo. Vi vet at det et år tidligere var bestemt at Løvlien og NKP ikke skulle vite om organisasjonens videre eksistens. Det er derfor sannsynlig at Sunde har vært meget tilbakeholden med å henvende seg dit for å få hjelp til å etablere ny kontakt til Moskva. Vi må anta at det i «Maxims» stab har vært uklart hvem som nå satt ved roret i Norge, og at først Gudrun Wiiks reise til Moskva etter at hun slapp ut av svensk fengsel på høsten 1940 brakte klarhet i disse forhold.

På den politiske hjemmebane skapte NKPs faglige aktiviteter i den såkalte fagopposisjonen sommeren 1940 ytterligere usikkerhet, noenlunde samtidig og parallelt med riksrådsforhandlingene. Også den gamle illegalist og fagforeningsaktivist Arthur Samsing deltok i dette arbeidet.¹⁰⁷⁹ Selv om partiets utgangspunkt var å bevare fagorganisasjonen intakt, og forhindre forringelse av de faglige og tariffbestemte rettighetene, var det ikke til å unngå at det også utviklet seg ideer om direkte innflytelse på de nye tyske myndigheter. Det må ha vært et tankekors at mens den faglige situasjonen betinget forhandlinger med Rikskommissariatets menn og

1079 Brev fra Samsings andre kone Reidun Samsing til Leif Vetlesen 20.11.77. Leif Vetlesens arkiv.

sivilisert omgang med gestapofolk, passet andre kommunister på sine dynamittlagre i skogene rundt Oslo. Atter noen fablet med ideer om å bygge sosialisme på tyske bajonetter.¹⁰⁸⁰

Det var tyskerne som satte sluttstrek, både for kommunistenes innvolvering i fagopposisjon, for fagopposisjonen i seg selv og for forhandlingene om et såkalt norsk riksråd. Hitler hadde bestemt seg for et norsk kommissarisk statsråd under streng tysk oppfølging av Terbovens stab. Da Terboven med sin tale bekjentgjorde denne modell 25. september 1940, var fagopposisjonen med alle dens ønskedrømmer om arbeiderregjering lagt død. Kommunistene hadde da allerede fått et dramatisk forvarsel om hvor det bar hen. Forestillingen om at ikke-angrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen ga dem noen beskyttelse hadde vist seg å være naiv.

Aksjonene mot NKP

Tidlig om morgenen 16. august 1940 slo Gestapo til mot NKP og partiets virksomhet, ungdomsbevegelse og aviser. Aksjonen var nøye forberedt. Allerede i slutten av april 1940 hadde det tyske sikkerhetspolitiet skaffet seg utførlige underlag og kartotek over ledende norske kommunister.¹⁰⁸¹ Et sammendrag av det foreliggende etterretningsmateriale om de norske kommunistene ble fordelt til «Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD Oslo» og fraktet ut til de øvrige «Einsatzkommandos» utenfor Oslo med kurerer. To offiserer og 90 mann fra Schutzpolizei, en offiser og 30 mann fra det norske ordenspoliti, 34 norske kriminalbetjenter i sivil samt resten av Einsatzkommando i Oslo ble satt inn. Utenfor Oslo ble også Waffen SS, Schutzpolizei og norsk politi satt inn. Det var en omfattende aksjon, den første av sitt slag i Norge.¹⁰⁸²

1080 Sommeren 1940 hadde NKU en konferanse ved Skjærsjøen i Nordmarka, hvor deltakerne lå i teltleir. Arvid Hansen var blant talerne, og han uttalte bl.a. at man måtte drøfte muligheten av sosialisme i Norge under tysk okkupasjon. Det er sannsynlig at leiren ble holdt under oppsikt av Gestapo. Intervju med Willy Wiik 7.2.89.

1081 «Die Tätigkeit der norwegischen Kommunisten während der deutschen Besetzung», av Gertrud Thielicke Karlsen. Karlsen var norsk-tysk tolk og fikk også som oppgave å føre Sipos kommunistarkiv. Hun fikk etter hvert en viss betydning også operativt. Etter krigen skrev hun sin utførlige beretning om kommunistenes virksomhet mens hun satt i fengsel. Beretningen, som det ligger et betydelig arbeide bak, inngikk antakelig som bakgrunnsmateriale for den nye overvåking av kommunistene, særlig fordi det var sterkt biografisk orientert.

1082 Rapportene om aksjonen foreligger i tre «Tätigkeitsberichte» fra EK Oslo, datert

Aksjonen kom overraskende på NKP. Med noen få unntak ble samtlige ledende medlemmer av partiet i Oslo nokså uforberedt tatt hånd om.¹⁰⁸³ Størst spenning var selvsagt knyttet til partikontorene i Møllergata 24, hvor også kontorene til *Arbeideren* samt NKPs forlag var. Rett over gata i Henrik Ibsens gate 7 hadde NKU sine lokaler. I Dronningensgate 34 hadde tidsskriftet *Nytt land* lokaler, og i Christian Krohgs gate 32 lå trykkeriet som trykte *Arbeideren*, alt selvsagt av interesse for Sipo. I redaksjonslokalene gjorde man storvarp. Hele abonnentsarkivet til *Arbeideren* med flere tusen navn ble tatt. I byen ellers ble 80–90 privatleiligheter gjennomført, og store mengder materiale beslaglagt. Hos partikassereren Christian Bergstrøm, fant man medlemskartoteket med personalia og adresser til samtlige partimedlemmer i Oslo og Akershus, tilsammen omlag 450 personer. 15 av de mest sentrale ble avhørt, og av disse ble 11 tatt inn til nærmere avhør på Victoria Terrasse.

I Telemark, Vestfold og Hedmark fikk man også tak i medlemskartotekene. I rapporten fra den første aksjonsdagen, 16. august, understreket Sipo det gode samarbeidet med det norske politi. Det hadde ikke vært mosetninger eller episoder av noe slag.

26. august forelå nok en rapport fra Einsatztskommando Oslo.¹⁰⁸⁴ Det ser ut til at aksjonene rundt i landet har gått planmessig. En rekke ledende kommunister hadde vært til avhør, og man hadde særlig festet seg ved Christian Hilt. Man kunne nå danne seg et bedre bilde av situasjonen i partiet og partipresse. Den var ikke særlig lystelig. Samtlige partipublikasjoner var forgjeldet, partiet skyldte penger overalt. Noen flom av penger fra Moskva fant man svært langt fra bevis for.

Etter mer bearbeiding av det beslaglagt materiale kunne man noen dager senere også finne fram til lister over aksjeeiere i trykkeriet, som var av spesiell interesse.¹⁰⁸⁵ Man hadde her oversikten over de mest forpliktete og motiverte partimedlemmer. Noen aksjonæroversikt til *Nytt Land*¹⁰⁸⁶ fant man imidlertid ikke. Hilt innrømmet rolig at han hadde brent den. Sipo var spesielt interessert i denne fortegnelse, som de regnet med innehold oversikt over de mest hardkokte sovjetvenner i Norge. De tilbudte

19., 26. og 29. august 1940. Materialet ble vurdert som interessant av den militære etterretningstjenesten i 1945, og arkivert sammen med annet materiale om kommunistene i Forsvarets Overkommando. Rapportene ble overlevert Riksarkivet i 1992. Eske 30, FO/Fst.-personellsikkerhetskontoret, Riksarkivet.

1083 «Tätigkeitsbericht nr. 10», 19.8.40

1084 «Tätigkeitsbericht nr. 13», 26.8.40

1085 «Tätigkeitsbericht nr. 13», 29.8.40

1086 Tidligere *Sovjetnytt*

Hilt å slippe fri hvis han skaffet listen, men det ser ikke ut til at de noen gang fikk tak i den.

Samtlige arresterte fikk beskjed om å skrive ned alt om sine forbindelse med tyske emigranter, norske kommunister som var i Sovjet, eller som hadde vært på skoler i Sovjetunionen tidligere, medlemmer i sentrale tillitsverv. Særlig var de opptatt av hva Ottar Lie hadde å fortelle, og de var ikke fornøyd med resultatet. Resultatet var spesielt negativt når det gjaldt NKU. Både Arne Gauslå og Knut Willoch var blant de arresterte. NKU hadde lyktes i å få sitt viktigste organisasjonsmateriale evakuert fra offisielle eller kjente privatadresser. Mye var også brent i april.¹⁰⁸⁷ Derfor ble man heller ikke så hardt rammet som partiet.

Hva førte aksjonen til for NKP? Resultatet var en katastrofe. Med et slag ble så å si samtlige aktive kommunister i landet registrert. Sammen med resultatet av Jonas Lies registreringsarbeide, fikk man en meget godt kartotek. De 3500–4000 registreerte abonnentene på *Arbeideren* ble systematisert på egne lister, som så ble distribuert til Sipo rundt i landet. Innholdet i de forskjellige beretningene som partilederne skrev er vanskelig å bedømme.¹⁰⁸⁸ De som skrev visste at innholdet kunne kontrolleres. Vi må derfor regne med at beretningene ikke var helt uten verdi. Sipo mente selv at både det beslaglagte kartotekmaterialet samt de personlige beretningene var av største betydning.¹⁰⁸⁹ I det minste hadde Sipo fått se sine motstandere an.

Arrestasjonen av Vogel, Schwarze og Eltvig

Den første som ble arrestert i Norge med mulig tilknytning til Wollwebers organisasjon var den tyske emigrant Kurt Vogel. Han hadde ikke rømt til Sverige, men satset på at han ikke var i søkelyset. Bakgrunnen for arrestasjonen er uklar, men Vogel ble i juni innsatt i Møllergata 19.¹⁰⁹⁰ Ikke lenge etter ble Georg Angerer knyttet til ledelsen av fengselet. Vogel hadde støtt på Angerer under navnet «Edgar Löwe» da han tre år tidligere hadde for-

1087 Intervju med Arne Pettersen 15.1.91.

1088 Beretningene er gått tapt sammen med mesteparten av Sipos materiale.

1089 «Gjennom oppløsningen av NKP og arrestasjonene av partilederne, og gjennom beretningene fra de enkelte personene, ble et rikholdig materiale samlet, og dette gjorde under de senere begivenheter stor nytte.» Thiellicke Karlsen: «Die Tätigkeit [...]», se note 1081.

1090 Vogel kom tilfeldigvis innom advokat Fjalestads kontor i Storgata 12 i Oslo mens tysk Sipo var på besøk. Fjalestad ble etterforsket for sitt forhold til Arbeidernes justisfond. Krigsforbrytersak L-sak H5931 Georg Angerer, Oslo Politikammer. Riksarkivet i Oslo.

søkt å trenge inn i kretsen rundt Karl Bargstädt. Vogel oppfattet Angerer som en av de farligste ved tysk Sipo. Vogel ble satt til å organisere Sipos håndbibliotek om arbeiderbevegelsen i Norge, og ble først sluppet ut mot meldeplikt i november 1940.

Det er grunn til å tro at Vogels inntrykk av Angerer var korrekt. Det neste offer med en antatt Wollweber-tilknytning var emigranten Emil Schwartz, som også hadde hørt til den samme krets som Angerer forsøkte å infiltrere. Schwartz ble arrestert i Norge og sendt til Tyskland.¹⁰⁹¹ Før Schwartz døde i fangenskap hadde Kraus lyktes i å presse en forklaring ut av han. 11. september sendte Kraus et skriv til Barschdorf ved Sipos Einsatzkommando i Oslo, hvor han kunne opplyse at familien Eltvig i Stockfleths gate 41 c hadde hatt forbindelse med Bargstädt. Det samme hadde Dr. Arne Halvorsen i Åkebergveien. 19. september kunne Barschdorf melde tilbake at Olga Eltvig var arrestert.¹⁰⁹² Avhørene begynte omgående. Angerer var tolk for Barschdorf, men spilte en aktiv rolle under forhøret.

På bordet lå et fotoalbum. Angerer pekte ut de forskjellige for Eltvig. Først var det bilde av Karl Bargstädt. Hun innrømmet å kjenne ham. Det var vanskelig å unngå det, i og med at Angerer hadde truffet ham hjemme i Stockfleths gate 41 C. Dessuten visste hun at han var rømt til Sverige. Deretter kom bilder av Wollweber, Ragnhild og Gudrun Wiik, Hjelmen med flere. Hun nektet å kjenne noen av dem, og Angerer truet med at hun ville bli skutt hvis hun ikke ville snakke.¹⁰⁹³ Olga Eltvig var standhaftig gjennom flere forhør, og innrømmet ikke mer kjenskap til saken.

Forholdet i fengselet var strengt, med lese-, røyke- og besøksforbud. Til slutt ga tyskerne opp, i det minste for en tid. 19. desember ble hun sluppet fri.¹⁰⁹⁴ Det skulle imidlertid ikke vare lenge.

I desember 1940 ble Olga Eltvigs tidligere mann Alf Eltvig innkalt til forhør hos Barschdorf og Angerer. Han ble også forelagt de samme fotografiene, og i tillegg også utspurt om Willy Rhode og Franz Stepha-

1091 Avhør av Georg Angerer 10.10.46. Bilag 28 til doss 34.2/16 UD's arkiv.

1092 Begge skriv i Z/C II 27, Bd. V. Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1093 Fra Olga Eltvigs forklaring 11.10.46 Krigsforbrytersak L-sak H5931 Georg Angerer, Oslo Politikammer. Riksarkivet.

1094 Olga Eltvigs forklaring 31.5.46 i Krigsforbrytersak L-sak H5931 Georg Angerer, Oslo Politikammer. Riksarkivet.

ny, som hadde vanket i samme krets før «Löwe» dukket opp på scenen i Stockfleths gate 41 C.¹⁰⁹⁵

Georg Angerer utfoldet en intens aktivitet i sin virksomhet for Sipo, både i Møllergata 19 og på Victoria terrasse. Etter sin senere flukt til Sverige i 1943, gjorde han sitt beste for å nedtone de sakene han ble konfrontert med som Sipo-medarbeider.¹⁰⁹⁶ Men i Wollweber-saken innrømmet han faktisk en viss medvirkning. Han innrømmet at han var informert om at man mistenkte Wollweber for å være leder av den antinazistiske sabotasjevirkosomhet i Skandinavia.

Han innrømmet også at han hadde snakket med Martin Hjelmen da denne satt fengslet i Møllergata 19, men han benektet å ha vært med på noe formelt avhør. Hjelmen hadde vært «ergerlig på svenskene som hadde utlevert han mot sin vilje».¹⁰⁹⁷ Det var kriminalsekretær Gruber fra IV A som hadde avhørt Hjelmen, og Hjelmen hadde nektet å forklare seg. Det var først ca. 1 år senere at Angerer hørte mer om saken. Da kom to gestapomenn fra Hamburg, og forklarte at de hadde fått tilståelse av Hjelmen, og overblikk over saken. Nå skulle de ha fatt i Asbjørn Sunde.

Angerer hevdet at han ikke visste noe om sabotasjevirkosomheten her i landet før krigen, men det er en påstand som må vurderes mot det som både Vogel, Eltvig og Bargstädt oppfattet som et målrettet forsøk på å trenge inn i kretsen rundt Bargstädt.¹⁰⁹⁸

Sunde i 1940

Da Sunde kom hjem fra Sverige i juni hadde det skjedd store forandringer i Norge. Jeg har allerede nevnt fagopposisjonen, som NKP hadde kastet sine faglige krefter inn i. I sin bok *Menn i mørket* forteller Sunde at han i disse dagene hadde sitt første møte med NKPs organisasjonssekretær Otta Lie, for å planlegge organiseringen av sitt sabotasjeapparat. Mannska-

1095 Avhør 6.6.46 av Alv Eltvig i Krigsforbrytersak L-sak H5931 Georg Angerer, Oslo Politikammer, Riksarkivet.

1096 Noen krigsforbryterdom fikk han aldri. Han ble i stedet sendt ut av landet i all stillhet i 1948.

1097 Denne framstilling er hentet fra avhør av Angerer 10.10.46 i Krigsforbrytersak L-sak H5931 Georg Angerer, Oslo Politikammer, Riksarkivet.

1098 En vurdering av Angerers senere rolle faller utenfor denne avhandling. En kilde fra 1943 indikerer at Angerer på det tidspunkt hadde revurdert situasjonen, og begynt å gi nyttige tips til motstandsbevegelsen om Gestapos bevegelser. Brev fra «Dyrøy» til «Per» 20.10.43. NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

pene skulle han plukke blant sine spaniakamerater. Ottar Lie skulle også skaffe folk.

Denne eller flere samtaler har utvilsomt funnet sted, antakelig i løpet av sommeren 1940, selv om innholdet neppe har vært det som Sunde angir.¹⁰⁹⁹ Men noe vesentlig hjelp fra NKP hadde ikke Sunde å støtte seg på så tidlig. Det var NKPs sekretær Ottar Lie Sunde snakket med. Ottar Lie hadde tidligere hatt en lignende kontakt med Hjelmen, og var en av de ytterst få i NKPs ledelse som kjente til Wollwebers organisasjon. Det er imidlertid tvilsomt om Lie informerte videre om kontakten, det var neppe heller hensikten. Formålet må først og fremst ha vært å gi en gjensidig orientering, å holde en gammel kontakt ved like. Jeg vil heller ikke se bort fra at det fra Sundes side har vært et motiv å finne ut om det var grunnlag for å få praktisk hjelp. Det er nærliggende å anta at Sunde ønsket å høre hvordan personene i partiets indre krets så på situasjonen.¹¹⁰⁰ For Sunde var det ingen andre å henvende seg til. Ottar Lie var en egenrådig og dyktig organisator, som Sunde fikk stor nytte av senere. Han hørte selv til NKPs eldre kadre. Da Furubotn ved årsskiftet 1941–42 overtok partiledelsen, var Lie en av få gamle kadre fra 30-tallet som fortsatte i sin gamle funksjon.

Men nå, sommeren og høsten 1940, sto Sunde mer alene enn han kom til å gjøre under hele resten av krigen. Selv om apparatet hadde vært inntakt inntil 9. april, kunne det for alt det Sunde visste ha blitt revet opp under felttoget. Hva hadde skjedd med lagrene av sprengstoff og annet nødvendig materiell? Hvor var det blitt av utstyr til produksjon av falske identifikasjons- og reisedokumenter? Ved grenseovergangene sto nå Wehrmacht og tysk politi. I Narvik var jernbanen og havneanlegg ødelagt. Det betød at det ikke lenger var mulig å skaffe nye forsyninger av sprengstoff fra Kiruna.

Selv om Sunde hadde blitt satt på av Wollweber som leder av sabotasjegruppene i Norge i 1938, hadde hans oppgaver hele tida vært å utføre oppdrag fra Wollweber. Det forbindelsesapparat som Wollweber hadde omgitt seg med, antar jeg at han bare delvis hadde oversikt over, likeledes Bargstädt's kontakter.

Det var nok av arbeidsoppgaver som ventet. Han må ha vært klar over at det krevde en en stor innsats av ham for å skaffe seg en ny over-

1099 I sin bok var Sunde opptatt av å vise at hans organisasjon var en nyskapning. Sunde bekreftet samtalene under Holla-saken i 1950. *Friheten* 13.2.50.

1100 Jeg har et annet sted omtalt hvor forskjellig Henry W. Kristiansen, Leif O. Foss og Ragnar Solheim tenkte. Det er rimelig å anta at Asvor Ottesen har referert synspunktene for Sunde, og at Sunde var alvorlig bekymret.

sikt over situasjonen, diskutere den politiske utviklingen med den enkelte, samt å begynne å legge noen planer. Dessuten måtte han få ny kontakt med NKVD i «Moskva». Antakelig visste han ikke om «Maxim». Bare Wollweber hadde hatt kontakt til «Maxim». Det var bare å brette opp armene.

Det første han gjorde var å reise til Horten, hvor ektefelle Astrid og sønn Rolf var blitt sendt fra Oslo høsten 1939. De var tryggere der, blant slektninger og venner, mens han var på reisefot. De hadde bodd på Sinsen siden sommeren 1938, knapt 200 meter fra Wollweber og Ragnhild Wiiks ene leilighet. Astrid og Rolf Sunde hadde evakuert fra Horten etter angrepet i april, sammen med Astrids søster Esther, til Passebekk i Sandsvær. Der bodde den tredje søsteren Lilly sammen med sin mann Halvor Kolsrud. De kom tilbake til Horten omtrent samtidig med Asbjørn Sunde. Han hadde ordnet med en ny leilighet, hvor de rakk å feire 17. mai.¹¹⁰¹

I Oslo hadde Martin Hjelmen et sprengstofflager gravd ned i Grefsen-åsen, og et lager hjemme i kjelleren hos Yngvar Jensen i Ljabruveien 6.¹¹⁰² Dynamitten hos Jensen lå trygt, men det var verre med den som lå utendørs. Vi må regne med at en av de første tiltakene Sunde gjorde i Oslo sommeren 1940 var å få dette i hus. Ren gruvedynamitt kan lagres farefritt, faren for eksplosjon er minimal. Den enkleste løsning ble valgt, nemlig i kjelleren hos et nytt gruppe-medlem i Uelands gate 57 K.¹¹⁰³ Kort tid etter reiste Sunde til Bergen med samme ærend. Høsten 1939 hadde han leid et rom hjemme hos Alfred Bjørkmann, etter at Bjørkmann på Sundes oppfordring hadde skaffet seg en større leilighet.¹¹⁰⁴ Sunde betalte et mellomlegg for den nye husleien, for å kunne bruke kjelleren som lagerplass. Rutledal hadde fått en egen nøkkel, slik at han kunne utføre arbeide for gruppa der. Han hadde ansvar for brevvekslingen med Oslo, men siden denne både skulle kodes og dekodes, og i tillegg skrives med sitron, var det vanskelig for Rutledal å utføre dette i sin egne trange leilighet. Sunde hadde plassert to kofferter med dynamitt og tennsaker i kjelleren.¹¹⁰⁵ Bjørkmann var nervøs for å ha koffertene i hus, og ba en annen av medlemmene, Olaf Rutledal, om å fjerne dem. Rett etter invasjonen,

1101 Intervju med Rolf Sunde 28.4.93.

1102 Grängesberg-dynamitt fra Kiruna

1103 Sunde hadde i 1939 eller tidlig i 1940 fått kontakt med Øivind Eriksen og Sigurd Hansen, begge røleggere hos C.M. Mathisen i Oslo. Øyvind Eriksen hadde to brødre, Finn og Håkon. Alle fire ble med i organisasjonen. Bare Øyvind overlevde krigen. Intervju med Alf Møllerstedt 7.10.93.

1104 Avhør av Alfred Bjørkmann 9.4.42. RSHA Z/C 39 Bd. III, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1105 Person-Akte Norman Iversen, 1323-2-110, Osobii-arkivet i Moskva.

ennå mens kampene pågikk rundt Voss og det var unntakstilstand i byen, forsøkte Rutledal og Bjørkmann å redusere risikoen ved å pakke alt ned i en koffert.¹¹⁰⁶

I juni kom Sunde fra Oslo. Han oppfattet utvilsomt Bjørkmanns bekymring, men gjorde foreløpig ikke noe med saken. Først og fremst konsentrerte Sunde seg om å holde gruppa sammen. Han sammenkalte de enkelte, og orienterte om de siste begivenhetene. Det ble også tid til en demonstrasjon av de nyeste tekniske detaljene i bombekonstruksjonen.

Sundes besøk i Bergen i juni var en snarvisitt. I august kom han tilbake og hadde nye møter med gruppa. Nå ga han Rutledal beskjed om å fjerne koffertene med sprengstoffet.¹¹⁰⁷ Bjørkmann fikk i stedet et nytt oppdrag. Han skulle være «postkasse» for gruppa i Bergen. Brev fra Sunde med navnet «Norge» på skulle leveres til Norman Iversen.¹¹⁰⁸

Norman Iversen var blitt rekruttert av Hjelmen i 1938, og sammen med Frank Nilsen og Leif Myrmel utgjorde han kjernen i gruppa i Bergen.¹¹⁰⁹ Nå gjorde Sunde veteranen Myrmel, som hadde vært med helt siden 1936, til leder av gruppa, og avtalte hvordan de skulle holde kontakt via Bjørkmann.¹¹¹⁰ Myrmel hadde vært med i kampene ved Voss, og hadde sikkert mye å fortelle Sunde i den forbindelse. Antakelig har han vurdert Rutledal som en mulig sikkerhetsrisiko, for Bjørkmann fikk streng beskjed om ikke å nevne Iversens tilknytning til gruppa for Rutledal.

Mellom disse to besøk av Sunde i Bergen hadde det kommet igang en viss utbygging av organisasjonen. Norman Iversen fortalte at man fikk kontakt med spaniafrivillige og andre på havna og på byens mekaniske verksteder. Det var nok av frivillige. Aktiviteten fortsatte utover høsten, og det ble også planlagt aksjoner. Men de ble ikke noe av, delvis «grunnet den alminnelige politiske forvirring som også grep om seg blant våre egne», samt at de enkelte ble engasjert i annen politisk virksomhet, aviser med mer.¹¹¹¹ Det var trolig Kristian Steins store organisasjon Iversen hadde i tankene.

1106 I realiteten økte de dermed faren, ved å pakke fenghettene sammen med dynamitten.

1107 Avhør av Olaf Rutledal 11.5.42. RSHA Z/C 39 Bd. II, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1108 Avhør av Alfred Bjørkmann 28.4.42. 1323-2-110, Oslobii-arkivet i Moskva.

1109 Hjelmens forklaring om Myrmel 21.11.41. 1323-2-112, Osobii-arkivet i Moskva.

1110 Utdrag fra Person-Akte Leif Myrmel, notat av Kriminaloberassistent Johan Fock 8.4.42. 1323-2-112, Osobii-arkivet i Moskva.

1111 Fra beretning av Norman Iversen. Iversen skrev denne til Just Lippe, kort tid før sin død i 1964. Lippe var på denne tid engasjert i arbeidet med å skrive en krigshistorie for NKP, og samlet inn materiale fra partiets veteraner. Beretningen ble

Denne betraktning fra Iversens side bekrefter at den politiske utviklingen i NKP-miljøet i 1940 var et problem også i Wollwebers organisasjon. Iversen la i samme beretning ikke skjul på at han selv var trukket helt ut av kommunistpartiets virksomhet, og at denne påvirkning var et problem for ham personlig. Leif Myrmel bekreftet det samme i et intervju med Torgrim Titlestad 7. juli 1988.¹¹¹² En annen av Wollwebers veteraner, Monthey Røse, ga en helt annen framstilling. Han hevdet at organisasjonen i Oslo hadde startet med sabotasjeaksjoner umiddelbart etter 9. april. Den første aksjonen skulle ha vært sprenging av jernbanelinjen mellom Sandvika og Drammen, utført av ham selv, Alf Kristiansen og Reidar Kristoffersen.¹¹¹³

Dette stemmer neppe. Vi vet fra andre kilder at både Kristoffersen og Røse deltok i kampene på Østlandet i denne periode. Tyske kilder fra 1940 har ikke opplysninger om noen slike aksjoner etter Oluf Reed Olsens aksjon mot Lysakerbrua 13. april. Etter krigen var Røse svært kritisk til NKPs politikk i 1940 og 41, og det er rimelig å anta at erindringene har spilt ham et års puss. Men kommunistene var få i Norge, og selv om Wollwebers sabotører hadde ordre om å holde seg unna NKP, kunne de ikke helt unngå å bli påvirket. Svært mange av dem var nært beslektet med partiaktive kommunister, og gjennom vanlig sosial omgang måtte de selvsagt også bli påvirket. Nå var det ikke noe entydig NKP å forholde seg til sommeren og høsten 1940. Fra Arvid Hansens forestillinger om sosialisme under tyske bajonetter til Ottar Lies jordnærhet var avstanden stor. Det faller utenfor denne avhandling å behandle utviklingen av disse konfliktene innad i partiet. Jeg skal imidlertid illustrere denne konflikten gjennom introduksjonen av nok en personlighet i miljøet rundt Wollweber i Oslo.

I 1938 hadde Asbjørn Sunde etablert kontakt med Asvor Ottesen, nyutdannet cand.jur. og ansatt hos advokat Ragnar Solheim som advokatfullmektig.¹¹¹⁴ Det er ikke mulig idag å fastslå om kontakten ble etablert tilfeldig eller planmessig. Asvor Ottesen fikk inntrykk av at det var en ren

imidlertid fjernet fra Iversens bo av politiet og først etter gjentatte klager ble den utlevert til Iversens pårørende i september 1964. Beretningen er udatert, men er antakelig skrevet i begynnelsen av 1964, mens Norman Iversen var på tuberku-linkur på Voss. Monica Schanches arkiv.

1112 NKPs krigsarkiv 1940–45, intervjuer (Titlestad), Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1113 NKPs krigsarkiv 1940–45, intervjuer (Titlestad), Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1114 Intervju med Asvor Ottesen 15.1.92.

tilfeldighet at de kom i prat ved en anledning Sunde var innom på advokat Solheims kontor i Henrik Ibsens gate 7. De ble nære venner. Ottesen ble etter hvert med i sabotasjeorganisasjonen, men det er uklart når det skjedde.¹¹¹⁵ Asvor Ottesen var klar over at Sunde hadde vært i Spania og at han drev illegalt arbeide. Hennes arbeidsgiver, advokat Solheim, var ikke en advokat av den vanlige typen. Han hadde noen fellestrekk med Arne Halvorsen, men i motsetningen til Halvorsen ble han først partimedlem i 1940.¹¹¹⁶ Ellers var han kjent for å gjøre som han ville. Han hørte til en liten krets av «uavhengige» intellektuelle kommunister som Wollweber fra tid til annen ba om tjenester, var forøvrig bror til tannlege Martin Solheim som delte venteværelse med lege Ole Fossen i Grünerløkkas Folkets Hus, og NKPs studentleder Thorolv Solheim. Martin Solheim gjorde også Wollweber tjenester.¹¹¹⁷

Det var høyst sannsynlig en slik tjeneste Sunde formidlet den gang han traff Ottesen på Solheims kontor. Ottesen hadde tillit til Sunde, og følte ikke behov for å stille mange spørsmål. Da Asbjørn Sunde introduserte Asvor Ottesen i *Menn i mørket* som «Lilly Jensen» i 1941, røpet han ingenting om at de to hadde samarbeidet i nesten tre år allerede. Den sjarmerende kvinnen ble presentert med en litt mystisk bakgrunn. Asvor Ottesen kom til å spille en avgjørende betydning ved en av Sundes mest dramatiske sabotasjeaksjoner, nøyaktig ett år etter at det dramatiserte og litterært fingerte møtet i *Menn i mørket* skulle ha funnet sted.

På denne bakgrunn overrasker det ikke at Asvor Ottesen og Ragnar Solheim delte Sundes oppfatningen av situasjonen sommeren 1940. En dag ble Ottesen vitne til en opphisset diskusjon på Solheims kontor. Den gamle faglige lederen Leif O. Foss og redaktøren i *Arbeideren* Henry W. Kristiansen var kommet for å diskutere situasjonen med Solheim. De ble begge voldsomt opphisset over at Solheim kunne mene at det nå måtte gå mot krig mellom Tyskland og Sovjetunionen. Kristiansen var rasende og hevdet at det var bare tull at pakten ikke ville holde. Han underbygde påstanden med at hans kone var ansatt i den sovjetiske legasjonen, og derfor burde vite beskjed. Foss og Kristiansen forlot kontoret uten at de var blitt

1115 Vi vet at hun var med på minst en sabotasjeaksjon i 1941. Det er derfor rimelig å regne henne som medlem av organisasjonen. Selv benektet hun i intervju 15.1.92 å ha vært direkte medlem, og hun ønsket heller ikke da å bekrefte opplysninger om deltakelse i aksjoner. Dette har hun imidlertid tidligere bekreftet. Jeg skal komme nærmere tilbake til dette.

1116 Intervju med Nikolai Danielsen 17.2.88.

1117 Intervju med Ole Fossen 3.3.89.

enige, og de fortsatte også sin legale virksomhet.¹¹¹⁸ Solheim derimot gikk kort tid etter i illegalitet, i første omgang ved at han flyttet til sin hytte ved Magnor. Ottesen, som var et politisk ubeskrevet blad, overtok Solheims advokatpraksis. Hun måtte også overta hans ansvar som forretningsfører for Bygningsarbeidernes hus Henrik Ibsens gate 7, hvor kontoret lå. Som vi skal se senere, medførte dette ikke bare ulemper.

Når meningene var så delte mellom sentrale og velorienterte partimedlemmer, er det ikke å vente at situasjonen skulle være klarere nedover i kommunistmiljøet, og utenfor Oslo. For Sunde var slike meningsforskjeller selvsagt uhyre farlige, siden organisasjonens eksistens i seg selv var basert på at pakten var en kortvarig og taktisk affære. Vi må derfor regne med at han var svært oppmerksom på problemet også i Oslo. Men hva han gjorde med det vet vi ikke.

Derimot vet vi noe om hva han gjorde for å gjenopprette kontakten med Moskva. 14. oktober 1940 fikk Utrikesdepartementet i Stockholm en telegrafisk anmodning om transittvisum fra Oslo til Moskva for Ragnhild Elisabeth Wiik.¹¹¹⁹ Sovjetisk visum var allerede innvilget. Behandlingen gikk fort unna. To dager senere var visum klart. Det er vanskelig å tolke denne visumsøknad som annet enn et desperat forsøk på å gjenopprette forbindelsen. Vi må regne at han har henvendt seg den sovjetiske legasjon i Oslo, men det kan se ut som at ingen blant personalet der hadde kunnskap om Wollwebers organisasjon. Men Ragnhild Wiik reiste likevel ikke. Noe må ha skjedd.

Sunde hadde ingen kjennskap til at Gudrun Wiik 21. september var satt på fly til Moskva av svensk politi i Stockholm, med nøye instruks fra Wollweber om hva hun skulle foreta seg og hvem hun skulle henvende seg til. Endelig må noe ha skjedd. Hun visste hvem man skulle henvende seg til Oslo. Vi må regne at det ikke gikk svært mange dager før kontakten var gjenopprettet. Innen 16. oktober må Sunde ha fått nye forholdsregler, og Ragnhild Wiiks reise ble unødvendig.

Identifiseringen av Ragnhild Wiik

I 1947 foretok Justisdepartementet en gjennomgang av alle innsamlede

1118 Foss ble arrestert første gang 16.8.40, og siden 10.9.41 i forbindelse med unn-takstilstanden etter melkestreiken. Han satt til krigens slutt. Kristiansen ble arrestert 22.6.41 sammen med sin jødiske hustru Mirjam og døde 16.1.42 i Neuen-gamme. Mirjam Kristiansen ble likvidert i gasskammer i Auschwitz i mai 1942.

1119 Statens utlänningskommission, R.E. Wiik i mappe «Kunl. Utrikesdepartement», Riksarkivet i Stockholm.

og beslaglagte dokumenter i Hjelmen-saken. Det var daværende byråsjef, tidligere sjef for rettskontoret ved legasjonen i Stockholm, Olav Svendsen, som bearbeidet dokumentene og avfattet en rapport om saken. Utredningen var bestilt av UD i forbindelse med de erstatningskrav som var reist overfor den svenske og tyske stat.¹¹²⁰ I dette materialet foreligger også avhør av gestapo-folk. Sammen med gestapo-materiale som ble funnet i Berlin i 1990 og i Moskva i 1993, gir det oss mulighetene til å beskrive de arrestasjonene som feide Olga Eltvig og Ragnhild Wiik bak lås og slå i Tyskland fra første halvår 1941.

Kriminalkommissar Gustav Barschdorf hadde startet i utkanten av Bargstädt-kretsen. Så hadde han ved Angerers hjelp jobbet seg innover til Olga Eltvig. 16. desember 1940 ble hun løslatt, men var fortsatt under observasjon. Et par dager senere reiste Barschdorf og hans sjef i Gestapos avd. IV A, Friedrich Georg Preiss, på juleferie hjem til Tyskland. Reisen gikk med tog gjennom Sverige, og under reisen hadde de samtaler med svenske politifolk om Wollweber-saken.¹¹²¹ Det er grunn til å anta at Preiss på denne reisen orienterte de svenske politifolkene om etterforskningen av Eltvig og om hennes forbindelse til Bargstädt, som Gestapo nå visste holdt til i Sverige.¹¹²² Hensikten med å fortelle dette må ha vært å få Säpo til å avdekke forbindelsene til Eltvig eller andre i Norge. Säpo-folkene, som Preiss ikke identifiserte nærmere, må antakelig ha orientert om planene for transporten av Hjelmen til Norge. Ingen svenske politifolk innerømmet overfor Sandlerkommissionen at disse samtalene fant sted. De er et bevis på at Sandlerkommissionen ikke avdekket den fulle utstrekning av de tysk-svenske politiforbindelsene.

21. januar 1941, bare få dager etter at Barschdorf og Preiss var tilbake fra juleferien, ble Hjelmen overlevert Gestapo i Oslo. Dagen før hadde kriminalsjef Reidar Sveen sendt en ekspedisjon om Hjelmen til det tyske sikkerhetspoliti.¹¹²³ Innholdet av ekspedisjonen er ikke kjent, men den har antakelig inneholdt en bred orientering om saken. Sveen forklarte etter krigen at SD naturligvis kjente meget godt til utvisningen og hjemsendelsen til Norge.¹¹²⁴ I påvente av nærmere ordre fra SD i Berlin, ble Hjelmen sittende i varetektsarrest, formelt tiltalt for passforfalsking som i

1120 Av overlevende i Wollweber-organisasjonen eller deres slektninger.

1121 Avhør av Preiss, bilag 22 til doss 34.2/16, UDs arkiv.

1122 «[...] vi fortalte de svenske politifolk en del om den internasjonale skipssabotasje, og at tyske kommunister var flyktet til Sverige». Avhør av Preiss.

1123 Rapport fra Olav Svendsen om Hjelmen-saken av 15.7.47 (s. 19). Doss 34.2/16, UDs arkiv.

1124 Svendsen, s. 19

Sverige. 2. februar 1941 sendte så Heydrich innbydelse til statspolisintendant Martin Lundqvist om – sammen med sine nærmeste medarbeidere – «återupptagande av det tidligere tankeutbyttet mellom ledende personer innom tyska og svenska polisen». Jeg skal senere komme nærmere inn på dette møtet, som ble avvirket i Berlin 10. – 14. mars 1941. På dette møtet hadde Lundqvist sikret seg full ryggdekning fra svensk UD om fri utveksling av alle opplysninger i Wollweber-saken. På konferansen ble det nevnt fra tysk hold at Hjelmen var arrestert, og skulle sendes til Tyskland for forhør.¹¹²⁵

Heydrich ønsket en samordning av politiaksjonene i Skandinavia og i Tyskland. Det er liten tvil om at svensk politi fulgte opp dette ønsket. I Danmark gikk politiet til aksjon i april, i Sverige slo Säpo til 4. juni. En av de svenske Säpo-folkene i Lundqvists delegasjon reiste til Helsinki, for å få finnene til følge opp med en tilsvarende aksjon. Finnene avsto imidlertid. I Norge ble Ragnhild Wiik arrestert 28. mars og Olga Eltvig 14. april 1941. Dermed hadde Sunde mistet to verdifulle medarbeidere.

Arrestasjonene av Eltvig og Wiik faller ikke umiddelbart sammen i det etterforskningsmønster som ble lagt av avdeling II N i Hamburg. Avdelingen hadde fått eneansvar for Wollweber-saken, og gikk systematisk til verks. Etter at den belgiske og nederlandske gruppa var revet opp, var turen kommet til Danmark. Deretter sto de svenske sakene for døren. Først fra høsten 1941, men særlig fra første halvår 1942 kom turen til den norske organisasjonen.

Hva kom det da av at Eltvig og Wiik ble arrestert allerede tidlig på våren 1941?

Forklaringen lå i Eltvigs tilfelle i Sverige. Olga Eltvig var under oppholdet på Victoria Terrasse blitt klar over at Georg Angerer alias Edgar Löwe var gått i Gestapos tjeneste, og at Emil Schwarze allerede var død, antakelig etter tortur i Hamburg. Gestapo var med andre ord på sporet i Norge. Hun tok umiddelbart tiltak for å varsle sine kontakter, deriblant også Karl Bargstädt, som nå var bosatt i Göteborg. Hun gjorde det på den måten hun hadde lært, nemlig med usynlig skrift. Rundt 20. desember sendte hun et nyttårskort til Göteborg, adressert til Bargstäds husvert Gunhild Bengsson i Ekedalsgatan 2. I kortet, som var uten avsender, hadde hun i sin søsters navn «Gerd» skrevet en intetsigende hilsen. Mellom linjene hadde hun i urin påført en skarp advarsel mot «Löwe».

¹¹²⁵ De svenske politfolkene bekreftet at det var «mulig» at saken ble nevnt. Svendsen, s. 13.

Dessuten fortalte hun om Schwarzes skjebne.¹¹²⁶ Da Eltvig ble arrestert sammen med sine to søstre og svoger 15. april, ble hun forelagt en fotografisk framkalling av denne avslørende advarsel. Hun forsøkte seg standhaftig med en bortforklaring, men til liten nytte. Etter en serie forhør ble hun overført til Grini 27. juli, og i november til Tyskland.

Men hvordan hadde Gestapo oppdaget hennes hemmelige advarsel? Svaret skulle hun først få etter krigen. Sommeren 1945 reiste hun til Göteborg for å undersøke hva som hadde skjedd. Det viste seg da at Bargstädts husvertinne Bengsson, sammen med to andre personer, var blitt arrestert av Säpo i tida før hennes egen arrestasjon i 1941.¹¹²⁷ Da byråsjef Svendsen undersøkte forholdet i 1947, trakk han den eneste logiske slutning. Brevet måtte ha blitt beslaglagt av Säpo, og deretter oversendt til Gestapo.¹¹²⁸ Antakelig hadde Lundqvist overlevert det til Gestapo under besøket i Berlin 10.–14. mars. Det kunne forklare den lange tida som hadde gått siden kortet var sendt.

Sammenhengen var imidlertid mer komplisert. Først ved frigivelse av arkivmateriale fra RSHA i Øst-Tyskland i 1990 ble det mulig å påvise at det var Abwehrs postsensur i Oslo som hadde snappet opp kortet i sin rutinemessige kontroll av utenlandsposten.¹¹²⁹ Säpos razzia mot Bengssons i Ekedalsgatan 6 i Göteborg beviser at Säpo ble varslet av Gestapo om mottaksadressen, men enkelhetene er ikke mulig å fastslå. Antakelig har Gestapo anmodet om razzia. Det er sannsynlig at svensk tilbakemelding skjedde på konferansen i Berlin i mars, og at den hemmelige skrift først på dette tidspunkt var oppdaget. Kanskje var det også Säpo som gjorde denne oppdagelse.

Ragnhild Wiik ble arrestert 28. mars, mene det er uklart hvor det skjedde.¹¹³⁰ Bakgrunnen for hennes arrestasjon har aldri blitt klarlagt. Preiss hevdet i 1947 at hun var arrestert på anmodning fra Berlin eller Hamburg, og at tysk etterretningstjeneste i Stockholm hadde meddelt at

1126 En tysk oversettelse av advarselen finnes i brev fra Gestapo Oslo til avd. II N i Hamburg 23.4.41. Z/C II 27 Bd. V, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1127 Denne forklaringen av Eltvig ble bekreftet i Svendsens rapport, s. 22.

1128 Svendsen fant støtte for dette i Kriminalrat Essers forklaring i saken, samt i en uttalelse som Angerer ga til kriminalkonstabel Melbostad, se bilag 27 og 28 til doss 34.2/16, UD's arkiv. Angerer antydte imidlertid i et avhør at brevet var snappet opp ved Kornsjø (bilag 28). Postsensur fantes imidlertid ikke ved Kornsjø.

1129 Gestapo Oslo til avd. II N i Hamburg, signert Preiss 23.4.41. Z/C II 27 Bd. V. Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1130 På hennes fangekort i Møllergata 19 er oppført adressen «Stenborgveien 24».

hun hørte til Wollwebers organisasjon.¹¹³¹ Byråsjef Olav Svendsen pekte i sin rapport på en rekke faktorer som pekte i retning av en slik konklusjon. Allerede 19. juni 1941 ba statspolisintendent Martin Lundqvist om opplysninger om Wollwebers arresterte kone i et brev til Heydrich.¹¹³² Han var da klar over at hun var arrestert i Norge, på tross av at det var omgitt med den største hemmelighet. Ikke minst det faktum at hun ble arrestert 14 dager etter at Lundqvists politidelegasjon hadde vært i konferanse med Heydrich og Kraus i Berlin om Wollweber-saken, tydet etter Svendsens oppfatning på at det ved denne anledning var gitt opplysninger om henne.

Det er nokså sikkert at Ragnhild Wiik ble diskutert under konferansen i Berlin. Det er imidlertid tvilsomt om det var Säpo som var opphavet til identifiseringen av henne. Vi vet at Säpo så sent som juli 1941 ønsket å få opplysninger om henne fra RSHA. Etter arrestasjonen av Gudrun Wiik og Wollweber i Sverige hadde Gudrun Wiik påtatt seg Ragnhilds livshistorie og rolle, og hun kunne reise til Sovjetunionen høsten 1940, uten at norske eller tyske myndigheter krevde henne utlevert.

Jeg skal her bruke noe plass på å drøfte spørsmålet om omstendighetene rundt arrestasjonen av Ragnhild Wiik. Bakgrunnen for det er at denne saken har vært en kilde til mange spekulasjoner i det miljø i Norge som har vært opptatt av Wollweber-saken.

Erik Nørgaard har satt disse ryktene på papiret i sin bok *Den usynlige krig*.¹¹³³ Han skriver her, med henvisning til en dansk venninde av Ragnhild Wiik, at Ragnhild Wiik hadde vært på oppdrag i Nord-Norge.¹¹³⁴ Da hun vendte tilbake til Vålerenga, hvor hun og Wollweber hadde en dekkleilighet, ble hun oppsøkt av en slektning. Denne slektningen var gift med en nazist. Mens begge var i leiligheten dukket Gestapo opp og spurte etter Ragnhild Wiik. Slektingen identifiserte seg og viste sine papirer. Ragnhild derimot oppga det falske navn som sto på døren. Slektingen ristet umerkelig på hodet, og Ragnhild ble arrestert.

Denne forklaring kan være riktig, men mistanken kan lett lede mot feil personer.¹¹³⁵ Ragnhild og Gudruns søster Aagot var gift med Arthur Samsing. Som jeg tidligere har vært inne på var Samsing med urette sterkt mistenkt for å være med i Wollwebers organisasjon. Jeg har tver-

1131 Biltvedts avhør av Preiss 16.5.47, bilag 22 til doss 34.2/16, UDs arkiv.

1132 Rapport fra Svendsen, s. 21.

1133 Side 171

1134 Denne danske venninde er ganske sikkert Ingrid Madsens, Richard Jensens senere kone.

1135 At arrestasjonen kan ha foregått omtrent slik er bekreftet av Hans Wiik i intervju 20.1.94. Wiik ønsker imidlertid ikke å gi detaljer.

timot vist at Samsing, etter sin tid i Leningrad i 1935, ble vurdert som uskikket til noen form for internasjonalt arbeide av Komintern. Samsing hadde sommeren 1940 deltatt aktivt i den faglige opposisjonen, den såkalte «85-mannskomiteen». Han ble arrestert 16. august, men i motsetning til de fleste andre kjente kommunister ble han ikke sluppet fri.¹¹³⁶ 8. november ble han sendt til Moabit-fengslet i Berlin, hvor han, avbrutt av avhør i Hamburg, var til 2. mai 1941. Deretter var han plassert i Fuhlsbüttel i Hamburg. Ganske overraskende kom han hjem som fri mann uten meldeplikt 15. desember 1941.¹¹³⁷ Det var åpenbart at han hadde inngått en agentkontrakt med Gestapo. Han var ikke blitt fysisk torturert i Fuhlsbüttel, men hadde antakelig vært igjennom et psykisk sammenbrudd etter over ett års bearbeiding.¹¹³⁸ Den siste tida av fangenskapet fikk han lov til å bo utenfor fengselet.

Torolv Solheim betrodde sin dagbok 1. februar 1943 at han hadde vært i kontakt med Samsing og avskrev ham fullstendig. Solheim mente at han hadde meldt seg inn i NS og forkastet hans forsøk på forklaring.¹¹³⁹ 24. august 1943 ble Samsing igjen arrestert og sendt til Hamburg, etter et kortere opphold på Bredtvedt.¹¹⁴⁰ Han fikk denne gang et privilegert fangenskap, hvor han blant annet ble sendt rundt på offentlige kontorer som vaskehjelp. I denne tida var Leif O. Foss i Fuhlsbüttel, og han fortalte at Samsing hadde betrodde seg til ham og forklart at han hadde inngått en agentkontrakt med Gestapo for å slippe fri, og at Gestapos formål med å

1136 Datering ifølge *Norsk fangeleksikon* s. 307. Utfra den forklaring Samsing selv ga til politiet etter sin arrestasjon i 1943, ble han første gang arrestert i slutten av september 1940. Rapport av A. Sande 24.8.43, Statspolitiet A.2435/43, Riksarkivet. Jeg antar at den første opplysningen, som baserer seg på fangeprotokollene på Grini, er riktig. Samsing hadde i 1943 motiv for å distansere seg fra NKP, som var målet for aksjonene 16.8.40. Forøvrig er tidsforskjellen uten betydning.

1137 Som en betydelig størrelse i ISH og tidligere instruktør i sjømannsklubbene i Leningrad og Arkhangelsk interesserte Komintern seg for Samsings skjebne. Hans fangenskap ble oppfattet av Kominterns kaderavdeling, og et notat ble satt opp om hans arrestasjon og transport til Tyskland 16.6.41. 495-247-540, Kominternarkivet, Moskva. Jeg antar at dette notat er satt opp på basis av en etterrettingsrapport fra Norge.

1138 I sin forklaring til Statspolitiet 24.8.43, da han for annen gang ble arrestert, sa Samsing at han hadde undertegnet en erklæring i Hamburg om ikke å drive kommunistisk propaganda eller å ha forbindelse med tidligere meningsfeller. Statspolitiet A.2435/43, Riksarkivet.

1139 Torolv Solheim: *Isolnedgangstider* s. 128. Det har ikke latt seg gjøre å få bekreftet om Samsing faktisk ble medlem av NS.

1140 Arrestasjonen var beordret av politiinspektør Olaf Lindvig. 6.9.43 ble Samsing overført til Sipo, og antakelig sendt til Hamburg kort tid etter.

sende ham hjem hadde vært å infiltrere den kommunistiske motstandskampen. Samsing hadde ikke ønsket eller kunnet oppfylle sin del av kontrakten. NKP hadde frosset ham fullstendig ut.¹¹⁴¹ Han ble derfor igjen arrestert.

Samsings forhold til avdeling II N i Hamburg må ha vært av svært spesiell karakter, siden ingen dokumenter vedrørende hans arrestasjon eller fengselsopphold er referert til i Wollweber-materialet eller andre norske saker.¹¹⁴² Det er imidlertid på det rene at Samsing hadde fortalt noe om Ragnhild Wiik i fangenskap.¹¹⁴³ Samsing ble altså oppfattet som NS medlem og hans kone var «nær slektning» av Ragnhild Wiik. Her er sammenfallet med Nørgaards opplysninger for stort til at det kan være tilfeldig. Nørgaards kilde kan ha hatt Aagot og Arthur Samsing i tankene. Det fantes en leilighet på Vålerenga i Sveriges gate 11, som sto registrert på et annet navn.¹¹⁴⁴ Leiligheten var dekkleilighet for Ragnhild Wiik og Wollweber. En nær slektning av Ragnhild Wiik har bekrefter at hennes illegale dekkadresse på Vålerenga var Sveriges gate 11.¹¹⁴⁵

Arthur og Aagot Samsing hadde imidlertid ingenting med arrestasjonen å gjøre. Det framgår av datoen for Aagot Samsings død og Arthur Samsings fengselsopphold i Tyskland, at ingen av dem kunne være involvert. Denne mistanke skulle dermed være avkrefet.¹¹⁴⁶ Omstendigheten rundt Ragnhild Wiiks arrestasjon må derfor stå uoppklart inntil videre.

Det var under forhørene i Danmark at Ragnhild Wiiks identitet ble brakt på det rene. Som tidligere nevnt var en rekke av de danske medlemmer av Wollwebers organisasjon blitt arrestert i begynnelsen av mars 1941. De ble kryssforhørt av Gestapo i København om Wollwebers mystiske venninde, som gikk under navnene «Hilde» og «Else». Under forhø-

1141 Foss i samtale med Vetlesen. Leif Vetlesens arkiv. At dette faktisk var tilfelle, bekreftet Samsing selv i forhøret 24.8.43.

1142 Av Stapo-sak A. 2435/43 framgår det at statspolitikonstabel A. Sande ved arrestasjonen 24.8.43 var blitt instruert om å forhøre Samsing vedrørende Eugen Wiik og hans 5 søstre Ragnhild, Gudrun, Aagot, Marie og Sigrid, samt om broren Ragnvald Wiik. Han var også interessert i Eugens sønn Willy. Men Samsing opplyste ikke noe av interesse. Da Olga Eltvig ble forhørt av Sonderkommando Hamburgs folk i Oslo 15.8.41 fikk hun forelagt seg et bilde av Samsing.

1143 Reidun Samsing, Arthur Samsings andre kone etter at Aagot (Wiik) Samsing døde 27.12.40, bekreftet i et brev til Vetlesen 20.11.77 at han i 1945 hadde dårlig samvittighet for noe han hadde fortalt Gestapo vedrørende Ragnhild Wiik.

1144 Svale Solheim

1145 Samtale med Hans Wiik

1146 Familien Wiik brøt alle forbindelser med Samsing i 1945. Brev fra Reidun Samsing til Leif Vetlesen 20.11.77.

ret av Longfors ble det endelig mulig å få navnet på bordet. Kort tid etter sin arrestasjon 28. mars ble hun konfrontert med en rekke av de tiltalte, og hennes identitet ble bekreftet.

Hjelmen og Wiik til Hamburg

Med Ragnhild Wiiks arrestasjon 28. mars 1941 mistet Asbjørn Sunde en av organisasjonens mest erfarne kurerer. Ifølge hennes egen forklaring i 1947 tilbrakte hun ett døgn i den tyske avdeling på Møllergata 19, før hun ble hun framstilt på politiets identifiseringssentral for fotografering og for at det skulle tas fingeravtrykk av henne.¹¹⁴⁷ På Identifiseringssentralen ble hun ført av Gestapo forbi Martin Hjelmen, antakelig for å teste gjenkjennings-effekten mellom de to. De lot imidlertid begge to som om de ikke kjente hverandre. Hun ble deretter ført tilbake til sin celle i den tyske avdeling, hvor hun ble sittende til 1. mai uten forhør av noe slag. Det er i seg selv en sterk indikasjon på at det ikke forelå noe utredningsarbeide av hennes sak av norsk politi, eller tysk politi i Norge.

1. mai ble hun og Hjelmen tatt ut av cellene på Møllergata 19 og fraktet tungt bevoktet i privatbil til Fornebu. Barschdorf som ledet transporten, ga klar beskjed om at de ville bli skutt hvis de forsøkte å rømme. På Fornebu ble de tatt om bord i et tysk kurerfly og fraktet iført håndjern i første omgang til København. På Kastrup ble håndjernene fjernet, og Barschdorf spanderte kaffe og kaker. Barschdorf forklarte at årsaken til oppholdet på Kastrup var at han skulle sende telegram til «Der Führer og Kraus».¹¹⁴⁸ Etter et kort opphold fortsatte flyet til Berlin, hvor håndjernene igjen ble tatt av. Grunnen var at det hele skulle se så naturlig ut som mulig i det de ble ført igjennom vaktstuen. Derfra ble de kjørt med bil til RSHA i Prinz Albrechtsstrasse.

Et par dager senere ble de fraktet videre til Hamburg med tog, hvor de ble satt inn i SS-fengselet Fuhlsbüttel. For Ragnhild Wiiks vedkommende skulle hun oppholde seg der i 17 måneder. Først hadde hun imidlertid en rolle å spille for Kraus i Danmark.

I Danmark var de fleste medlemmene av organisasjonen under lås og slå. 24. mai skrev Lundqvist til Heydrich og ba om opplysninger. 4. juni ble virkelige og innbilte Wollweber-folk arrestert over hele Sverige. 19. juni skrev Lundqvist til Heydrich og røpet at han kjente til arrestasjonen av Hjelmen og Wiik. Han ba om å få vite om de hadde tilstått noe

1147 Avhør av Ragnhild Wiik 9.4.47. Bilag 12 til doss 34.2/16, UD's arkiv. Den følgende framstilling er basert på dette avhøret.

1148 Avhør av Ragnhild Wiik, bilag 12 til doss 34.2/16, UD's arkiv.

som kunne hjelpe mot den svenske gruppa. 8. juli ba han Kraus om å komme til Stockholm for å hjelpe til. 26. juli kom to tyske politifolk til Stockholm. Jeg skal senere behandle detaljene i dette politisamarbeid. Her er det nok å forstå at dette samarbeidet var en nødvendig forutsetning for aksjonen mot Eltvig, Hjelman og Wiik i Norge, som ga Asbjørn Sunde hans viktigste tap i tida før Operasjon Barbarossa ble sluppet løs på Sovjetunionen.

Sunde selv betonte i et brev til Furubotn i oktober 1942 at det var opprivingen av apparatet i Sverige som skapte de største problemene, og at problemene fortsatt var der i 1942: «Etter at en hel del av vårt apparat røk i Sverige, blant annet i Kiruna og Luleå, ble sjølsagt våre meldesteder og kurerposter for en stor del likvidert. Altså står jeg uten meldesteder på den andre sia av grensen.»¹¹⁴⁹

Det er altså langt fra sannheten at organisasjonen i Norge var i oppløsning før 22. juni 1941. Kun tre av dens medlemmer var tatt og av disse var Eltvig og Wiik begge fra sambandsnettets. Antakelig var det også i forbindelse med Eltvigs andre arrestasjon at Ingeborg Bakken, og gjennom henne Reinhardt Paulsen, mistet kontakten med organisasjonen.¹¹⁵⁰ Begge var trukket med i organisasjonen for å drive etterretning.¹¹⁵¹ Bakken engasjerte seg istedet i NKPs motstandsarbeide. Reinhardt Paulsens krigsaktiviteter er uklare, men det er klart at han senere hadde forbindelser med Sunde.¹¹⁵² Ingen fra aksjonsgruppene var tatt. Arrestasjonen av Hjelman var selvsagt et hardt slag, men han hadde vært borte helt siden tidlig i

1149 Brev fra «Stig Engen» til «Einar» 4.10.42. NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1150 Ingeborg Bakken fortalte i beretning til Det internasjonale utvalg i SUKP i 1946 at hun mistet kontakten til Wollwebers organisasjon i første del av krigen, før arrestasjonene i Sverige. Hennes beretning ligger i 17-128-973, arkivet til Den internasjonale avdeling, og i 495-247-482 Kominternarkivet.

1151 Det er sparsomme informasjonen vi har om deres aktivitet. Bakken fortalte i 1946 at hun ble bedt om å spionere på en lærer ved en språkskole i Oslo. Omstendighetene rundt dette synes uklare, men det kan se ut som at den aktuelle lærer var Josef Paap, østerriksk emigrant, som var lærer ved oslo Sprogskole. Han ble ansett som kommunist. Han flyktet ikke etter 9.4.40 og engasjerte seg i illegal avisvirksomhet. Han ble senere arrestert, og henrettet i Tyskland. Om hans virksomhet, se Kristian Ottesen: *Bak lås og slå* (1993) s. 128–139. Arrestasjonen av Paap er kommentert i «Tagesrapport» Sipo/SD 4.10.41. Bakken fortalte at hun hadde vært på et oppdrag i England. Antakelig var dette i september 1937. Det er bekreftet at hun og Paulsen hadde et oppdrag i London i september 1937 (fortalt av Ingeborg Paulsen 3.3.93), og senere et oppdrag i Tyskland. Autobiography Ingeborg Bakken des. 1946, 495-247-482, Kominternarkivet.

1152 Både Johan Peter Bruun og Asbjørn Sunde var ved forskjellige anledninger

1940. Fra høsten 1939 hadde han hatt oppgaver direkte for Wollweber i Sverige. For det praktiske arbeidet i Norge betød tapet av Hjelman lite i 1941, uansett hvor tungt det måtte ha blitt oppfattet følelsesmessig. Den desorganisering vi ser i 1940 var neppe til å unngå med tre viktige sambandspersoner samt Wollweber borte. Men på gulvet var alt ennå intakt.

Hvor mange medlemmer av organisasjonen er det realistisk å regne med rundt årskiftet 1940–41? Under Hollasaken i 1950 opplyste Sunde at «han begynte med 13 mann» i begynnelsen av 1941.¹¹⁵³ Det er all grunn til å se på dette tallet med skepsis. Derimot kan det passe godt på det antall som ble rekruttert etter krigstjeneste i Spania. Ved gjennomgang av de jeg med stor sikkerhet vet var medlemmer eller hadde vært medlemmer inntil dette tidspunkt, kommer jeg til følgende anslag:

Tilknyttet operativgrupper:	35
Etterretningsoppgaver:	2
Forbindelsesapparat:	11
Til sammen: ¹¹⁵⁴	48

Av disse hadde ti deltatt i den spanske borgerkrig. I tillegg til disse kommer en usikker.¹¹⁵⁵ Hjelpeapparatet har jeg bare i begrenset grad har oversikt over. Jeg har registrert ni som sikre, men antar at det må ha vært flere ganger så stort som dette tall.¹¹⁵⁶

i Paulsens leilighet i Akersbakken 23 i Oslo. Intervju med Ingeborg Paulsen 3.3.93.

1153 *Aftenposten* 11.2.50

1154 Det er usikkert når Erland Hovde, Oddvar Lykke, Alv Johan Gunnerud, Øyvind, Finn og Håkon Eriksen ble trukket med. Disse er ikke regnet med i oversikten. Usikkerheten vedrørende Terje Martinsen er nevnt. Han er regnet med her. Wollweber selv er ikke regnet med. Forøvrig må dette overslag betraktes med alle forbehold.

1155 Det er usikkert når Erling Evang ble trukket med. Han er ikke regnet med her blant de som ble rekruttert før 1941.

1156 Disse regnes ikke som medlemmer av organisasjonen. Det er svært vanskelig å definere dette hjelpeapparatet. Jeg har regnet med personer som var dekningsverter eller hjalp til med å skaffe slike, stilte sin postadresse til disposisjon, bidro med penger og liknende. Felles for dem var at de hadde høyst uklare forestillinger om hva de bidro til.

Kapittel 16

Krav om utlevering av Wollweber

Jeg holder en videre tankeutveksling med ledende personligheter i det svenske politi for ubetinget nødvendig i denne sak.

Heydrich til Auswärtiges Amt 27. januar 1941¹¹⁵⁷

Den fredlige okkupasjonen av Danmark og avslutningen av felttogene i Norge, Nederland, Belgia, Nederland og Frankrike, hadde utvidet Gestapos operasjonsområde enormt. Den tyske oppmerksomhet ble sensommeren 1940 rettet mot det neste store prosjekt, Operasjon «Seelöwe», invasjonen av de britiske øyer. Det var imidlertid noe tvetydig og nølende over de forberedelser som ble gjort. 2. juli ga Hitler ordre om gransking av prosjektet. 16. juli ga han ordre om å forberede invasjonen, med frist til iverksettelse innen midten av august. Disse tiltakene skjedde imidlertid på bakgrunn av et vedtak om en demobilisering av 35 divisjoner 22. juni. Allerede 21. juli kom Hitlers reservasjoner til syne i en uttalelse til Halder om at han om mulig ville angripe Sovjet allerede samme høst.¹¹⁵⁸ Stabsarbeide for østoperasjonen begynte få dager senere. «Slaget om Storbritannia» ble derfor aldri noe annet enn en langvarig og intens bombeoffensiv, som varte fra 13. august 1940 til 16. mai 1941. Fra denne dato ble størstedelen av Luftwaffe flyttet østover som forberedelse på angrepet på Sovjet.

Det er uklart om Hitler fortsatt i slutten av juli 1940 hadde håp om en politisk løsning med Storbritannia. Utsiktene for en slik løsning må ha blitt vesentlig mindre etter noen ukers intens terrorbombing over engelske byer. På den andre siden kan en slik bombeoffensiv, når den engang var satt i gang, ha blitt vurdert som nødvendig for å redusere britenes evne til

1157 «[...] Ich halte einen weiteren Gedakenaustausch mit leitenden Persönlichkeiten der schwedischen Polizei in dieser Frage für unbedingt notwendig.» Heydrich til Auswärtiges Amt 27.1.41. 80-46/60 AA Inland Geheim, Politisches Archiv, Auswärtiges Amt.

1158 B.H. Liddel Hart: *Den andre verdenskrig* (1971) s. 91

å åpne en annen front i ryggen på østfelttoget. Disse endringer i den tyske strategi høsten 1940 fikk vesentlig betydning også for tysk politi.

Jeg har tidligere vært inne på den politiske tilpassning av Wollweber-etterforskningen som førte med den tysk-sovjetiske ikke-angrepsavtalen fra høsten 1939. Nå, i september 1940, kom etterforskningen igang igjen etter de opprinnelige linjer. Det er rimelig å anta at dette først og fremst må forstås på bakgrunn av at de endrede realiteter i forhold til «Selöwe». Perspektivet Knüfken/Pötzsch hadde utspilt sin rolle, og kom i det videre politiarbeidet helt i bakgrunnen.

Opprettelsen av «Sonderkommando Hamburg»

15. september meddelte RSHA at det var opprettet en spesialkommando under ledelse av kriminalrat Kraus fra Staatspolizeileitstelle Hamburg, med alt ansvar for videre etterforskning i saken. Avdeling II N i Hamburg hadde gjort forberedelser siden 2. september, og i de påfølgende dagene diskutert opplegget i møter med RSHA i Berlin. Til disse møtene hadde Kraus latt utarbeide et sammendrag av saken, hvor 15 sabotasjetilfeller ble knyttet sammen med van Vreeswijk, van den Hoonard, Feij, Wollweber og Schaap. Bakgrunnen var at Hoonard og Feij var blitt funnet av Abwehr i en interneringsleir i Maquise i Boulogne i juni, og overlevert til Sipo.¹¹⁵⁹

Med seg i spesialkommandoen fikk Kraus kriminalsekretærene Michaelisky¹¹⁶⁰ og Fock, og sammen reiste de 25. september til Nederland. Hoonard og Feij var blitt forhørt i avdeling II N i Hamburg i dagene 10., 13., 14. og 15. august og hadde kommet med omfattende tilståelser.¹¹⁶¹ Feij hadde inngått et samarbeid med Gestapo. «Av taktiske grunner» ble han tatt med til Nederland og Belgia for å identifisere og peke ut organisasjonens medarbeidere.¹¹⁶² På reisen tok han igjen sin gamle rolle og

1159 Sammendraget fikk tittelen «Bericht betr. Sprengstoffanschläge auf deutsche, italienische und japanische Schiffe in den Jahren 1937 und 1938», og datert 2. september 1940. Dokumentet ble senere lagt til Wollwebers Personal-Akten i Amt II N 209/40-g-, sammen med de første avhørsrapportene fra august og september 1940. Personal-Akten Ernst Wollweber, RSHA 701 St. 3/836, Bundesarchiv Potsdam. Opprettelsen av Kommando Kraus er omtalt i «Auszug zur Akte Wollweber», datert 15.10.40, samme sted.

1160 Michaelisky byttet senere navn til Michelsen.

1161 Et sammendrag av deres tilståelser var utarbeidet 3.9.40 som grunnlagsmateriale for diskusjonene med RSHA. Personalakten Ernst Wollweber, RSHA 701 St. 3/836, Bundesarchiv Potsdam.

1162 Fra «Auszug zur Akte Wollweber», 15.10.40.

kartla Wollwebers grupper i Nederland og Belgia for Kommando Kraus. Mens Feij nøstet seg innover i organisasjonen og også lyktes i å identifisere personer han tidligere ikke hadde kjent, fulgte Gestapo tett i hans kjølvann og foretok arrestasjonene i tur og orden. Etter noen uker var de fleste tatt. Oppmerksomheten kunne nå rettes mot organisasjonen i Danmark.

11. august 1941 kunne kriminalkommissar Kopkow fra RSHA legge fram 32 personsaker for pådømming i den tyske folkedomstolen, i alt vesentlig et resultat av suksessen i Nederland og Belgia. I et referat fra diskusjonen med statsadvokat Dr. Meier i folkedomstolen om planleggingen av de rettslige skritt i denne omfattende saken, kunne Kopkow triumferende oppsummere at organisasjonen i Nederland og Belgia allerede var revet opp, medlemmene av den danske gruppe allerede var pådømt for dansk rett, og avsløringen av de svenske og norske gruppene var i full gang.¹¹⁶³

«Någon läcka någonstans»

Wollweber var ikke i tvil om at svensk politi samarbeidet med Gestapo. De mange spørsmålene han fikk om forskjellige størrelser innenfor den kommunistiske verden hadde nemlig marginal interesse for svensk etterforskning. I et avhør 2. januar 1941 ble han igjen forhørt detaljert om Ernst Lambert. Avhøret er avslørende for svensk politi, som var fullt på det rene med at Lambert var arrestert i Belgia. Etter det tyske angrepet på Belgia, ble imidlertid Lambert overført i fransk politis varetekt, og transportert i foreløpig sikkerhet til Grande Combe i Vichy. Sureté hadde fortsatt sin organisasjon intakt i Vichy, og Lambert var sentral i den franske sabotasjetterforskningen.

Gestapo var gjennom kriminalkommissar Bloch blitt orientert om Lamberts rolle i Belgia, og selvsagt også hvor han satt fengslet.¹¹⁶⁴ Men så forsvant han altså under tilbaketrekningen i Frankrike. Det er i denne sammenhengen vi må sette det fornyede avhøret av Wollweber om Lambert 2. januar. Wollweber svarte unnvikende at han ikke hadde truffet Lambert på ti år: «I detta sammanhang förklarade Wollweber sig vara övertygad om att Avotin-Lambert voro anhållen av Gestapo, och detta

1163 Referat av samtale mellom statsadvokat Dr. Meier og kriminalkommissar Kopkow 5.6.41, til riksadvokat Dr. Barnickel ved folkedomstolen, 11.8.41. RSHA Z/C 10467 Bd. I (Schaap), Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1164 Avhør i Münster 19.6.40, RSHA IV Abt. St 3/836, Bundesarchiv Potsdam.

vore for honom tillräcklig anledning att förtiga allt, som han eventuellt kände till om Avotin-Lamberts verksamhet.»¹¹⁶⁵

Direktøren ved Långholmen Centralfängsel hadde 20. desember 1940 gjort kriminalpolitiet oppmerksom på at Wollweber ville bli løslatt 20. januar 1941. Strengt tatt hadde han nå sonet det han var dømt for, og Wollweber hadde søkt og fått sovjetisk innreisevisum. Han hadde utvilsomt et lite håp om at dette kunne skje, fordi utvisningsvedtaket hadde hjemlandsklausul – dvs. han kunne ikke sendes mot sin vilje til Tyskland.

Dette var først og fremst et resultat av Wollwebers egen taktikk. Han hadde valgt rollen som politisk flyktning, og gitt den oppnevnte advokat Hugo Lindberg nok opplysninger til å prosedere på dette.¹¹⁶⁶ Det er mulig at en utenforliggende faktor også kan ha hatt betydning. I Moskva forhandlet Sverige og Sovjet om en handelsavtale sommeren 1940, men det var svært vanskelig å få Sovjet med på de svenske krav. I sine erindringer hevder Wollweber at politiet så en sammenheng mellom den endelige undertegning av avtalen, og klausulen om hjemland.¹¹⁶⁷ Men Wollweber hadde også en annen fordel framfor Hjelmen. Han hevdet at han hadde søkt sovjetisk statsborgerskap i 1939, og derfor sannsynligvis var sovjetisk statsborger.¹¹⁶⁸

Begivenhetene skjedde nå i rask rekkefølge. Wollweber hadde sittet seks måneder i svensk fengsel uten at den tyske legasjon hadde reagert. I løpet av noen få dager ble en voldsom aktivitet utfoldet, først for å hindre at Wollweber ble sluppet fri, og dernest, for å sikre at han ble utlevert til Tyskland. 2. januar 1941 leverte den tyske legasjonsråd Wilhelm von Grolman en verbalnote til Utenriksdepartementet. Noten var merket «Haster!», og innholdet var betegnende nok: Man ønsket på tysk hold å henlede den svenske regjeringens oppmerksomhet på at «den tyske statsborger» Wollweber snart hadde sonet ferdig sin straff. Videre varslet man

1165 Fra Olofsson, Luleå 3.1.41, til Erik Lönn, kriminalpolisen i Stockholm. P 3679 Ernst Alexander Lambert, Säpos arkiv.

1166 I Hugo Lindbergs privatarkiv i Kungl. Biblioteket i Stockholm ligger Lindbergs håndskrevne referat av sine første samtaler med Wollweber sommeren 1940.

1167 Før dommen spurte Bogefeldt Wollweber om grunnen til at Sovjet ikke undertegnet det ferdige avtaleutkastet var hans uklare framtidsutsikter. Da dommen med den klare hjemlandsklausul var gjort, og Wollweber var overført til Långholmen, kunne Bogefeldt triumferende fortelle at avtalen var undertegnet. *Lebenserinnerungen* s. 262. Kabinetssekretarare Erik Boheman ledet forhandlingene i Moskva. Han har gitt en levende framstilling av de vanskelige forhandlingene, men ikke gitt noe hold for en slik teori. *På vakt* s. 141–151.

1168 Wollweber var innvilget sovjetisk statsborgerskap ved overføringen til NKVD i 1935. Personalskjema 4.3.46, 495-205-8628 Kominternarkivet, Moskva.

om at et utleveringskrav fra Tyskland ville følge om kort tid. Noten er et bevis på at innholdet i skrivet fra fengselsdirektøren på Långholmen var lekket til tyske myndigheter, og kaster selvsagt en lignende mistanke mot håndteringen av Hjelmen-saken i de samme dagene.

To dager senere var von Grolman igjen hos kabinettsekretær Boheman med en ny verbalnote, som anmodet om at Wollweber fortsatt ble holdt fengslet.¹¹⁶⁹ I en telefonsamtale 9. januar orienterte von Grolman om innholdet i den fengslingskjennelse som Gestapo samme dag la fram for retten i Hamburg. Boheman gjorde oppmerksom på at vedtaket virket ufullstendig, men at han likevel skulle forsøke å bevirke at Justisdepartementet grep inn.¹¹⁷⁰ Samme dag skrev Engzell i UD's juridiske avdeling til Överståthållarämbetet og anmodet om fortsatt fengsling av Wollweber. 21. januar kvitterte Stockholmspolitiet tilbake til UD med fornyet fengslingskjennelse. Den 25. forelå UD's offisielle bekreftelse hos von Grolman.

Den tyske aksjon, som må ha startet ved en lekkasje, etter all sannsynlighet i Stockholmspolitiet, hadde lykkes nesten på alle punkter, på tross av at man ennå ikke hadde fått ferdig fengslingskjennelse og det formelle utleveringskrav i Berlin. Først 28. forelå fengslingskjennelse fra «Amtsgericht Hamburg» vedlagt det offisielle utleveringskrav.

Av dateringene på fengslingskjennelsen framgår at saken først var lagt fram for retten 9. januar. Det bekrefter hvor dårlig forberedt hele aksjonen var på tysk hold. Det rettslige vedtaket var – som Boheman hadde gjort von Grolman oppmerksom på over telefonen 9. januar – lite gjennomarbeidet. Man hadde valgt aksjonene mot «Tajima Maru», «Claus Böge» og «Reliance», men uten å tenke igjennom om man hadde tilståelser eller andre bevis som sannsynliggjorde Wollwebers ansvar. Det var også problemer med å få datoer riktig, hvilket kunne tyde på at det hele hadde gått for fort. Formelt sett var det merkelig at en fengslingskjennelse som var gått gjennom det tyske justisdepartement ikke hadde fått med seg at det samme departement hadde frakjent Wollwebers tyske statsborgerskap. Det er mulig at opplysningen om Wollwebers tyske statsborgerskap var en ren bløff, og at man opprinnelig satset på en så rask utlevering at det virkelige forhold ikke ble oppdaget før utleveringen var gjennomført. Men Wollweber hadde selv benektet at han var tysk statsborger. I en utredning fra 1. februar ble den tyske påstanden vurdert som tvilsom¹¹⁷¹

1169 Begge notene ligger i R 70 CT I, UD's arkiv i Stockholm.

1170 Boheman nedtegnet et kort telefonreferat på verbalnoten av 4.1. UD's arkiv, R 70 CT I.

1171 Internt PM ang. Ernst Wollweber, T.G. 1.2.41, P 423 löp nr. 4, Säpos arkiv.

og 10. februar hevdet Wollweber i et eget skriv at han hadde sovjetisk pass fra 26. oktober 1940.¹¹⁷²

Det tyske krav hadde altså flere momenter mot seg. Legasjonen forsøkte å løse disse problemer ved å presentere en «utvidet» fengslingskjennelse 28. februar, som også inkluderte «Boccacio», «Hestia» og «Kasii Maru». Dessuten erkjente man at Wollweber hadde «tapt» sitt statsborgerskap, og «formodentlig var statsløs».¹¹⁷³

Hvem i politiet hadde stått for lekkasjen til tyskerne, og dermed satt igang den heseblesende tyske aksjon? Spørsmålet ble aldri undersøkt. Advokat Lindberg bemerket at den tyske aksjonen hadde kommet på et merkelig sent tidspunkt. Han kontaktet et medlem av regjeringen, som kunne opplyse at regjeringen var ubehagelig berørt av det tyske krav. Det var det all grunn til. Wollwebers fengsling hadde vært omgitt med den største hemmelighet. Lindberg var av den oppfatning at det måtte være «någon läcka någonstans».¹¹⁷⁴

Wollweber krevde selvsagt at fengslingskjennelsen skulle oppheves, men til ingen nytte.¹¹⁷⁵ Da han ble informert om det tyske utleveringskrav og den nye svenske fengslingskjennelse, repliserte han at han synes det var merkelig at han kunne bli tiltalt for de samme forbrytelser som de to britiske etterretningsoffiserene Stevens og Best ifølge tyske meldinger til verdenspressen i 1939 allerede da hadde tilstått ansvaret for.¹¹⁷⁶

En avslørende invitasjon

I Berlin var man fornøyd så langt. Wollweber var innenfor rekkevidde. Den lynraske aksjonen i Sverige hadde demonstrert at tysk innflytelse var voksende. Lekkasjen som startet det hele var en demonstrasjon på det samme. Den tyske legasjon i Stockholm hadde også vist seg å være situasjonen voksen. Suksessen må ha motivert Heydrich for å utnytte situasjonen ytterligere.

27. januar mottok tysk UD en henvendelse fra Sipo-sjefen om en snarlig innbydelse av Martin Lundqvist til Berlin. Heydrich ønsket at legasjonen skulle innby Lundqvist og enkelte av hans nære medarbeidere

1172 Referert i skriv fra K.G.Westman til Överståthållarämbetet av 14.2.41.

1173 UDs arkiv, R 70 CT I

1174 PM av Magnusson, 26.2.41, P423 Säpos arkiv.

1175 Avvist av Kungl. Maj:t 14.2.41, og meddelt överståthållarämbetet samme dag.

P423 løp nr. 4, Säpos arkiv.

1176 *Lebenserinnerungen* s. 264

som Heydrichs personlig gjester til noen dagers opphold i rikshovedstaden. Formålet skulle være «tankeutveksling» om skipssabotasjesaken.¹¹⁷⁷ To liknende henvendelser fra 1940 var blitt avslått fra svensk side. Den ene dreide seg om et tilfelle av tysk spionasje i Sverige, den andre om Rickman-saken. Men Heydrich regnet riktig når han antok at det denne gangen ville bli vanskeligere å avslå.

Lundqvist kan ha oppfattet innbydelsen som pinlig. Det storslåtte opplegget rundt besøket fra tysk side kunne oppfattes som en hedersbevisning, og kunne kaste et mistenkelig lys mot ham som en mulig kilde til lekkasjen. Uansett måtte den bli forstått som uttrykk for ønske om et tettere forhold. Lundqvist la derfor saken fram for säkerhetschef Hallgren, som i sin tur tok den opp med sosialminister Gustaf Möller. Möller meldte muntlig tilbake at Lundqvist og hans medarbeidere kunne reise.¹¹⁷⁸ Før han reiste drøftet Lundqvist med utrikesråd Staffan Söderblom og Erik Boheman hvilke saker han kunne ta opp. Når det gjaldt Wollweber og Rickman fikk han tillatelse til å utveksle alle opplysninger. Når det gjaldt spionasje skulle han holde seg til det som var offentliggjort i pressen. Når det gjaldt videre politisamarbeid skulle han ikke gi noen løfter, men henviser til svenske myndigheter.

Lundqvist sørget for at besøket ble utsatt vesentlig. Først 3. mars kunne sendemannen, prinsen av Wied, melde tilbake at de tre som skulle reise var klare: Lundqvist, kriminalkommissarene Lönn og Fahlander. I svaret til Berlin understreket det svenske UD at man ønsket at ikke noe skulle offentliggjøres om reisen. 8. mars var alt klart. Legasjonen kunne melde at herrene ville ankomme Berlin 11. mars, og at Lundqvist underhånden også hadde uttrykt ønske om å bese en tysk konsentrasjonsleir under besøket.¹¹⁷⁹

I Berlin ble trekløveret presentert for de sentrale personlighetene som Heydrich mente det var hensiktsmessig for svenskene å ha kontakt med.¹¹⁸⁰ Først og fremst var det selvsagt Kriminalrat Kraus, som var spe-

1177 Fra CfdSIPOudSD til AA/Luther, 80-46/60 AA Inland Geh. Politisches Archiv, Bundesarchiv Bonn.

1178 Sandlerkommissionen, «Betänkande [...]» II, s. 73–74. Möller opplyste til kommisjonen at det var en uttrykkelig betingelse at de ikke fikk overlevere noen opplysninger om tyske flyktninger i Sverige. Hallgren derimot benektet at noen slik beskjed var gitt.

1179 Samtlige skriv vedrørende denne ekspedisjon ligger i 80-46/60 AA Inland geh. Politisches Archiv, Bundesarchiv Bonn.

1180 «PM» fra Erik Lönn om besøk i Berlin, mars 1941. De videre opplysninger om besøket er fra dette skriv. Vol 1:3, Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

sielt avsatt til sabotasjeutredningene og særlig Wollweber-ligaen i Tyskland og i de okkuperte områder. Det var Kriminalrat Kopkow fra RSHA, som var spesialist på det samme, og Regierungsrat Vought fra RSHA, med ansvar for bekjempelse av kommunister. Den siste ba spesielt om at tyske emigranter måtte bli overvåket i Sverige. Til Sandlerkommissionen opplyste Lundqvist senere at man gjennomgikk et tysk kartotek over tyske kommunistiske emigranter i Sverige, og fikk overlevert en fortegnelse over 25 av de mest sentrale. Rickman-saken og annen britisk spionasje i Sverige ble diskutert, og «muligens» ble det opplyst at Hjelmen var arrestert i Norge, og at han skulle til Tyskland.

Hovedsaken på konferansen var imidlertid Wollweber-saken. Framfor alt understreket man fra tysk hold betydningen av medvirking fra svensk politi for utlevering av Wollweber til Tyskland.

Men Heydrich hadde også et annet viktig formål med konferansen. Det var å lansere et helt nytt, og vidtrekkende forslag for ledelsen i det svenske politi. Det gikk ut på stasjonere en tysk politiattaché fast i Stockholm.

Dette siste forslaget ble ansett som viktig utfra nylige erfaringer i Danmark. Kraus, Fock og Michaelisky hadde nå gjort seg ferdig i Nederland og Belgia. Der var de sentrale impliserte arrestert, og brakt til Fuhlsbüttel fengsel i Hamburg. 28. januar 1941 hadde Staatspolizeileitstelle Hamburg blitt utstyrt med de nødvendige fullmakter av RSHS for å utvide sin aksjon og sitt myndighetsområde til dansk territorium.¹¹⁸¹ Her ble de nødvendige praktiske avtaler for hvordan Hamburgs avd. II N skulle opptre i København avtalt med statsadvokat Eivind Larsen. Avhørene skjedde i politihuset, og ble først innledet av Bjerring. Deretter overtok Kraus, som gjorde forhørene ferdig med eller uten tolk. Arrangementet var vurdert som nødvendig av hensyn til overordnede tyske interesser: inntrykket av dansk overhøyhet skulle opprettholdes.

I Sverige måtte Gestapo avfinne seg med en mer tilbaketrukket rolle. Men desto viktigere var det å formalisere politisamarbeidet med Säpo mest mulig. Riktignok hadde man klart å få Hjelmen utlevert, men det var ikke sannsynlig at dette ville være mulig med det store flertallet av de impliserte i Sverige, siden de var svenske statsborgere. Et arrangement i retning av det danske kunne derimot kanskje bli mulig.

Lundqvist, Lönn og Fahlander hadde med seg en fersk tysk utred-

1181 Fra Amt. IV 28.1.41 FS. Nr. 13 818, ref. i II Ns første avhørsreferat av Alberti Hansen 11.2.41, RSHA IV Abt, St.3/836, Bundesarchiv Potsdam. de følgende opplysningene om arrangementet med dansk politi er fra dette skrivet.

ning hjem, med tittelen «Skipssabotasjeorganisasjonen Schaap/Wollweber. Spesielt med henblikk på den svenske gruppe.»¹¹⁸² I en senere analyse av utredningen som Erik Lönn laget i mai, framhevet han særlig den nye tyske oppmerksomhet rundt Karl Bargstädt, Lilly Hermine de Korte-Jakobsson, samt tre nye svenske statsborgere som tidligere ikke var kjent for Säpo.¹¹⁸³ Han la vekt på at det også var dukket fram en annen kvinne som tyskerne var svært interessert i. Det var en «Else» av ukjent nasjonalitet, mest sannsynlig norsk eller tysk. Hun var ofte i selskap med Wollweber.¹¹⁸⁴

Den svenske gruppe skulle ha et depot i Malmö, som fikk sine forsyninger av sprengstoff fra Luleå. Selve operasjonssentralen lå i Stockholm, med støttepunkter i Luleå, Trelleborg, Hälsingborg og Malmö. Virksomheten var på ingen måte slutt. Tvertimot, da Schaap var blitt arrestert i København i 1940 var han i full gang med å forberede medlemmene i organisasjonene på nye oppgaver.

Baktanken med den tyske utredningen var å skjerpe innsatsen til Säpo. Muligheten for et gjennombrudd var til stede, selvsagt særlig fordi man hadde Wollweber. Bargstäds kontakter i Sverige var interessante fordi de kunne bidra til å avsløre kretsen rundt Olga Eltvig i Norge. Men så langt var Gestapo ennå ikke kommet.

Madame Kollontaj griper inn

I begynnelsen av mars 1941 fikk kabinettsekretær Boheman besøk av madame Kollontaj, sovjetisk minister i Stockholm, som sa at hun hadde et personlig ærende av stor betydning.¹¹⁸⁵ Hun forklarte at hun hadde hørt at tyskerne krevde å få Wollweber utlevert. I største fortrolighet ville hun fortelle at Wollweber nød den største aktelse i Sovjet, og at han kunne betraktes som en nær venn av Stalin. Boheman svarte at det var vanskelig å ikke utlevere Wollweber, siden han tydeligvis hadde gjort seg skyldig i alvorlige forbrytelser.

Et par dager senere kom hun tilbake, og kunne informere at Wollweber var sovjetisk statsborger. I løpet av den videre samtalen tok Boheman fram den tysk-svenske utleveringsavtalen. Uten å si et ord pekte han ut den paragraf i avtalen som bestemte at om to land krever en forbryter

1182 IC2c, pärm 4. Säpos arkiv

1183 IC2c, pärm 4, Säpos arkiv

1184 Ragnhild Wiik

1185 Bohemans versjon av den sovjetiske aksjon for å få utlevert Wollweber er skildret i *På vakt* s. 299–303.

utlevert, kan fortrinnsrett gis til det land som han er statsborger i.¹¹⁸⁶ Boheman forklarte at en smil gled over Kollontajs ansikt. Da han kunne forsikre at en utlevering ikke kunne ventes med det første, trakk hun seg hurtig tilbake. Men følgen av samtalen skulle snart vise seg.

5. mars ble den svenske minister i Moskva, Per Wilhelm Gustav Assarson, innkalt til viseutenrikskommissar Losovskij.¹¹⁸⁷ Losovskij leverte en note hvor han krevde at Wollweber måtte utleveres til Sovjet, for etterforskning og eventuell straff i henhold til USSRs lover. Han tilbød videre at USSR som gjengjeld kunne utlevere en svensk borger, som var anholdt for tilsvarende forbrytelse i Sovjet.

17. mars kunne madame Kollontaj overlevere det offisielle sovjetiske utleveringskrav.¹¹⁸⁸ Med kravet forelå en rettslig beslutning utformet av USSRs høyeste påtalemyndighet, hvor Wollweber ble anklaget for underslag av 6385 rubler, som ansatt ved kontoret for handelsflodskontoret Moskva-Oka. Videre ble han anklaget som mistenkt for mordbrann i 1938 mot skip som tilhørte fremmede stater. For begge forhold skulle Wollweber stilles til ansvar overfor paragrafene 16 og 59 i USSRs straffelov.¹¹⁸⁹

Foran de politiske realiteter kom det nå til å utspille seg en kamp om tolking av den tysk-svenske utleveringsavtalen av 1878. I en juridisk betenking¹¹⁹⁰ for UD ble det klart slått fast at svenske myndigheter kunne velge fritt, fordi Wollweber kom under kategorien forbryter, som var tiltalt i to land. Dette var regulert i svensk lov av 14. juni 1913. Men rent utenrikspolitisk var saken ytterst delikat. På den ene siden hadde Martin Lundqvist kommet hjem fra «en studieresa» i Tyskland, hvor Gestapo hadde forklart han hvor viktig det var at Wollweber ble utlevert til Tyskland. På den andre siden markerte madame Kollontaj de sterke sovjetiske interesser, ved nesten daglige skriftlige og muntlige henvendelser til UD. Hun hadde også understreket at det ville være en uvennlig handling overfor USSR å ikke utlevere ham dit. Justisdepartementet hadde foreløpig valgt å utsette problemet ved å la domstolene avgjøre det tyske krav.

1186 Boheman blandet her sammen bestemmelsene i den svenske utvisningslov av 1913 og den tysk-svenske utleveringsavtale av 1878. Han må ha henvist til den første.

1187 Losovsky var personlig venn av Wollweber, etter flere års samarbeid i Profintern før 1935.

1188 Ekspedisjonen vedr. det sovjetiske utleveringskrav ligger i R 70 CT I, UDs arkiv Stockholm.

1189 Undertegnet Botjkov, USSRs høyeste påtalemyndighet.

1190 Betenkningen var utarbeidet av M. Hallenborg 28.3.41 og ble sendt til Richert i Berlin og Assarson i Moskva. R 70 CT I UD's arkiv i Stockholm.

Siden Wollweber hadde sagt seg villig til å bli utlevert til Sovjet, trenges ikke noen domstolsbehandling for en slik løsning.

Assarson engasjerte seg på Wollwebers side. Etter å ha mot-tatt den juridiske betenkning kvitterte han med et engasjert innlegg fra Moskva.¹¹⁹¹ Wollweber skjebne engasjerte svært sentrale personer i Sovjet, kunne han fortelle. Og han føyde til «Sannolikt även Stalin själv». Sverige burde istedet benytte Wollweber-saken til å bedre forholdet til Sovjet, mente han. Særlig hadde han i tankene Sveriges ønske om å åpne konsulater i Sovjet, som hittil hadde blitt besvart med taushet i Moskva. Et annet «svävande» spørsmål var ønsket om overflytting av estlandssvenskene til Sverige. Assarson ba om tilbakemelding fra Boheman, og antydte med det at de forhold han hadde tatt opp hadde vært luftet fra sovjetisk hold.

Den tyske legasjonen svarte 10. april med et nytt argument i forhold til utleveringsavtalen av 1878.¹¹⁹² Det forholdt seg slik, hevdet legasjonen, at utleveringskravene ikke kunne likestilles, siden ingen sovjetiske skip var blitt sabotert. Derimot var to tyske skip nevnt i det tyske krav, «Reliance» og «Claus Böge». Det legasjonen ikke kom inn på, var at det nettopp i disse to tilfellene ikke forelå noe bevis som kunne knytte Wollwebers organisasjon til sabotasjen. Uheldigvis for Gestapo var det kun i tilfellene med «Tajima Maru» og «Kasii Maru» og «Boccacio» mulig å skaffe bevisbyrden ved hjelp av de foreliggende tilståelsene fra Belgia og Nederland. Men det var på den andre siden ikke tyske skip. Strengt juridisk var derfor legasjonens argumentasjon problematisk for tyske myndigheter.

Den endelige juridiske løsning

Våren 1941 ble Wollweber framstilt for Överståthollarämbetet og Stockholms rådhusrätt for avklaring av de tyske og sovjetiske krav. 6. mai erklærte Högsta Domstolen at Wollweber kunne utleveres til Tyskland for rettslig prøving. Domstolen hevdet imidlertid samtidig at Wollweber ikke kunne prøves i Tyskland for tilfellene «Boccacio» og «Kasii Maru». 11. juli ble von Grolman innkalt til utrikesråd Engzell, og informert om at regjeringen hadde gjort prinsippvedtak om at utleveringen skulle skje til Tyskland og ikke til Sovjet. Men regjeringen hadde nå knyttet ytterligere forbehold til utleveringen. Den pågående utredningen som pågikk i Danmark og Sverige kunne føre til at Wollweber også måtte tiltales for

1191 Til Boheman 7.4.41. R 70 CT I, UD's arkiv i Stockholm.

1192 R 70 CT I, UD's arkiv i Stockholm

forbrytelser i Sverige. Utlevering kunne først skje når disse forhold var avklart. Engzell nevnte også at det kunne bli aktuelt med utlevering til Danmark, hvilket von Grolman selvsagt ikke hadde noe imot. Von Grolman ønsket at et vedtak kunne bli gjort nå, selv om iverksetting først skjedde etter en slik avklaring, men det avviste Engzell som i strid med svensk rettspraksis.¹¹⁹³

Bak disse juridiske nyanser lå en vel gjennomtenkt plan. Svensk UD ønsket ikke å løse Wollweber-saken på en slik måte at Sverige kunne komme i en utenrikspolitisk krise i forhold til Sovjet. Men ennå viktigere var det ikke å støte Tyskland. Man trengte derfor tid. Tyskland kunne beroliges med et formalvedtak, Sovjet med signaler om realiteten bak. Så fikk man se krigsutviklingen an.¹¹⁹⁴

Denne løsning var ikke i tråd med Gestapos mer kortsiktige interesser, og ble neppe tatt i mot like velvillig av alle i ledelsen i svensk politi. Planen kan ha hatt sitt opphav i et av de utallige sammenkomster mellom den kreative madame Alexandra Kollontaj og realpolitikeren Boheman. På denne tid ble det iverksatt telefonavlytting av Kollontaj og advokat Lindberg og bakgrunnen kan ha vært å forsøke å motvirke planen.¹¹⁹⁵ Det var fortsatt hindringer i veien for at planen kunne lykkes.

Wollweber hadde fram til dette tidspunktet benektet enhver kjennskap til sabotasjesaken. Kollontaj trengte Lindberg for å få Wollweber til å endre taktikk. Lindbergs første tiltak var å foreta diskrete undersøkelser hos Boheman om hvor lenge krigen etter hans oppfatning ville vare.¹¹⁹⁶ Boheman antydte tre år. Deretter informerte Lindberg Wollweber om at Kollontaj var av den oppfatning at det var nødvendig for han å innrømme straffeansvar for straffbare forhold i Sverige.¹¹⁹⁷ Men Wollweber strittet mot. I tur og orden ble så Karl Risto, Gösta Andersson og Edvard Nyberg konfrontert med Wollweber i fengselet. Den store politiaksjonen mot organisasjonen var nå gjennomført. Wollweber kunne selv overbevise seg om at det allerede fantes tilståelser som kunne belastes ham. I de videre dagene fram til rettssaken i Kiruna fikk han anledning til å studere svensk

1193 R 70 CT I, UD's arkiv i Stockholm

1194 Boheman kan ikke huske hvem som først skisserte denne planen. «[...] I någon fertil hjärna, jag minns inte vems, uppkom då den ljusa ide'n [...]». *På vakt* s. 301.

1195 Avskrift av en telefonsamtale mellom de to finnes i P 423, löp nr.4, Säpos arkiv.

1196 Boheman: *På vakt* s. 302

1197 *Lebenserinnerungen* s. 265

rettspraksis, samt diskutere med Bogefeldt og Lönn hvilke straffbare forhold som ville gi ham tre års fengsel.¹¹⁹⁸

Politiet slår til

Under konferansene i Berlin hadde det tyske politi vært svært opptatt av at man nå måtte gripe inn overfor organisasjonen i Sverige. Med en gang Lundqvist var tilbake i Stockholm, startet planleggingen av aksjonen. I begynnelsen av april ble de formelle beslutningene fattet.¹¹⁹⁹ De mange trådene i etterforskningen ble nå samlet. Man skulle arrestere de som hittil var identifisert, og personkretsen ble utvidet ved at avhørsmateriale fra den pågående aksjonen i Danmark ble overlevert Säpo etter hvert som de forelå.

For å sikre seg at det finske politi grep inn samtidig, ble en representant for Säpo sendt til Helsinki. Der hadde man imidlertid ikke noe ønske om en koordinert aksjon, og informerte om at saken der kom til å ligge på is.¹²⁰⁰ 8. mai 1941 gikk det ut ordre til samtlige politidistrikt om skjerpet overvåking¹²⁰¹, og 26. mai ble nøkkelpersonell samlet til en forberedende politikonferanse i Stockholm. På konferansen ble lagt fram sammendrag fra svensk, dansk og tysk politi, og aksjonsdag ble fastsatt til 4. juni. 30. mai mottok man supplerende materiale fra Danmark og Tyskland. En henvendelse til Gestapo i Berlin fra 24. mai hadde man ennå ikke fått svar på. Her hadde man spurt om det var framkommet noe nytt i etterforskningen av «Feronia» og «Karpfanger», som begge hadde blitt sabotert etter anløp i svenske havner. Ellers etterlyste man nytt materiale om de tilfellene som var nevnt i det tyske utleveringskravet på Wollweber, og spesielt når det angikk «Claus Böge» og sambandet mellom norske og svenske medlemmer i denne sammenheng.

4. juni kl. 06.00 slo politiet til. Samtlige 26 personer som var øremerket på konferansen 26. ble arrestert. Samtidig ble det gjennomført razzia i SKPs partilokaler i Kungsgatan 84 i Stockholm, og i Sjöklubbernas centralledning i Lilla Nygatan 14 i Stockholm. Formålet med aksjonen hos SKP var å dokumentere utbetalingen av de 260 kronene som Ceder hadde fått utbetalt gjennom Robert Samuelsson i Luleå. Dette var til dekning for den falske reiseregning som Ceder hadde levert etter av-

1198 *Lebenserinnerungen* s. 265–270

1199 Sandlerkommissionen, «PM» om Wollweber-organisasjoen, s. 55, Riksarkivet, Stockholm.

1200 «PM» om Wollweberorganisasjonen, s. 64

1201 IC2c, pärm 4, Säpos arkiv, Stockholm

tale med politiet, i den hensikt å framskaffe bevis på at SKP finansierte sabotasjeorganisasjonen. I en rapport som Martin Lundqvist satte opp om aksjonene 18. juni, antakelig til statsråd Möller, framhevet han særlig at penger «[...] enligt oppgift « var sendt til «[...] en av de personer, som skäligen misstänktes vara inblandad i sabotageorganisationen och kommunistorganisationernas bokföring väntades kunna giva bevis för, att kommunistpartiet i Sverige försätt organisationen med peningmedel.»¹²⁰² Han skrev ikke at politiet søkte bilaget for den regning Ceder hadde sendt etter avtale med politiet.

Stor var skuffelsen da det viste seg at regningen ikke var bokført, og hele provokasjonen derfor falt i fisk. Lundqvist nevnte heller ikke razziaen mot sjømannsklubbene, som var irrelevant for den svenske etterforskning. Det forelå ingen indikasjoner på at denne organisasjon var innblandet. I lokalene til sjømannsklubbene ønsket man seg medlemslister. Her var suksessen stor. Medlemskartotek og posisjonslister ble funnet, et uvurdelig materiale for både Säpo og Gestapo.¹²⁰³ Men fant tilogmed en liste over kommunister som gjorde tjeneste i marinen. SKPs formann Sven Lindroth, som i de danske forhør var navngitt som den eneste fullt informerte i Skandinavia, klarte man imidlertid ikke å arrestere.¹²⁰⁴

En hektisk periode med avhør kunne nå begynne. Fra 9. juni og i de kommende dagene ble Wollweber konfrontert med hva som kom fram i avhørene av de øvrige medlemmer. 11. juni ble han konfrontert med de nyeste tyske opplysninger om Ragnhild Wiik. Hans spontane reaksjon var å nekte å gi opplysninger, siden slike kunne brukes mot henne. Etter noen nølen, innrømmet han imidlertid at det var hans kone. Omsider innrømmet han også at Gudrun Wiik etter arrestasjonen hadde tatt på seg rollen som hans forlovede for å dekke søsteren. Grunnen skulle være at Ragnhild hadde vært for svak etter sykdom til å følge med på den strabasiose flukten. Meningen var at hun skulle følge etter senere og dermed slippe belastningen av å være «Wollwebers kone».¹²⁰⁵

Wollwebers mistenksomhet på Ragnhilds vegne var berettiget. Det

1202 «PM» av 16.6.41 av Martin Lundqvist, IC2c pärm 5.

1203 Materialet fra SKP og sjømannsklubbene ble levert tilbake etter noen dager. Det kan ikke dokumenteres at listene fra sjømannsklubbene ble kopiert, men det er overveiende sannsynlig at dette skjedde og at Gestapo fikk tilgang til dette verdifulle materiale. Gjennom det ville Gestapo få betydelig bedre oversikt over mulig illegale kurerruter til Tyskland.

1204 Han ble ikke funnet. Dette sammendrag av aksjonene er basert på den framstilling som er gjort i «PM» om Wollweberorganisasjonen, s. 68–69, Sandlerkommissionens arkiv Vol F1:3, Riksarkivet i Stockholm.

1205 P 423 löp nr. 4, Säpos arkiv

tok ikke mer enn en uke før Martin Lundqvist ga opplysningen videre i brev til gestaposjef Heinrich Müller i Berlin. I brevet etterlyste han også om det var kommet fram noe nytt i avhørene i Tyskland av Martin Hjelman. Lundqvist var også interessert i mer materiale om Lilly Hermine de Korte-Jacobsen og Gustav Söder, samt den uidentifiserte «Conrad», som antakelig var ansvarlig for det første attentatet mot «Batory». Müllers spørsmål om Lambert 19. mars kunne Lundqvist ikke besvare med vesentlig nytt. Han var i Sverige kjent under navnet «Kalle», og han hadde også operert i Finland. Lundqvist ønsket rask svar, slik at man kunne lykkes i å uskadeliggjøre hele organisasjonen i Sverige.¹²⁰⁶

22. juni angrep Tyskland Sovjetunionen. For det tysk-svenske politisamarbeidet hadde denne begivenheten ingen betydning. Praktisk talt alle opplysninger av verdi for Gestapo i etterforskningen av Wollweber-organisasjonen, kom fortsatt til å bli stilt til rådighet av svensk politi.

Men det var først nå at Wollweber-organisasjonen virkelig kom til å spille en betydning i krigen. I Norge sto Asbjørn Sundes reorganiserte organisasjon klar til aksjon.

1206 Fra Lundqvist til Müller 19.6.41, IC2c pärm 5.

Kapittel 17

Sabotasjekrigen begynner

Jeg husker dette møtet med Osvald [...] Det var første gang vi traff han. Det var en slik kar som virkelig fikk det til å gå kaldt nedover ryggen på en. Han virket meget uhyggelig [...] oppførte seg i det hele som en født leder, hvilket han også var, hard leder. Vi fikk Osvald under kontroll, han gled inn i dette arrangementet [...] det var aldri nei i hans munn, aldri frykt.

Sverre Ellingsen¹²⁰⁷

Wollwebers svenske fengselsopphold varte i fire år. Som leder av sabotasjeorganisasjonen mistet han i denne tida interesse. Mens den svenske delen av organisasjonen ble utsatt for harde slag av det svenske politi, utviklet den norske seg videre uten ham. Men historien om fengselsoppholdet har interesse utover dette perspektiv. I seg selv ble det en fortettet del av den svenske historie i disse år. Wollweber-saken ble en gradmåler på den svenske ettergivenhet for Tyskland fram til de store vendepunktene i verdenskrigen. Mens de svenske politiske myndigheter i varierende grad, – og nøye tilpasset krigens utvikling – etter hvert innførte visse begrensninger i den informasjonsstrøm som fløt mellom statspolisen i Stockholm, RSHA i Berlin, og Gestapos hovedkvarter i Oslo og København, ble slike begrensninger kun i krigens siste år gjort gjeldende i Wollweber-saken, og i andre såkalte «kommunistsaker».

Denne åpne strømmen av informasjon i Wollweber-saken fikk særlig stor betydning for de nordmenn som utgjorde det norske partisanapparatet, som etter 1941 er blitt kjent under betegnelsen «Osvald-gruppa», med senere forgreninger til nye grupper. De var den eneste kjente del av Wollwebers apparat som var istand til å omstille seg etter okkupasjonen, og å ta initiativet i den militære motstandskampen etter 22. juni 1941. I Säpo tok man i bruk betegnelsen «medlem av kommunistiska illegala

1207 Sverre Ellingsen i intervju med Ulstein (grensetrafikken) 24.11.70, NHM.

terror- och spränggrupp», eller kort og godt «terrorister». Svensk politi hadde denne terminologi fra Gestapo, og den representerte gjennomslag for det kriminalpolitiske syn at denne form for motstand var kriminell og ikke politisk.

Dette betød mye for behandlingen av Wollweber og Gudrun Wiik i svensk fangenskap i tida før det tyske angrep på Sovjet. Som jeg skal vise ble kontrasten til behandlingen av Herman Knüfken slående. I dette kapitlet skal jeg også beskrive Arthur Illners og Herbert Wehners improviserte ekspedisjon til Norge i juli 1941, de første sabotasjeaksjoner i Sverige og Norge etter at krigen i øst startet, og Sundes motstandspolitiske plassering i Norge etter de første aksjoner og unntakstilstanden i september 1941.

Wollweber og Knüfken

Den planlagte storaksjonen mot Wollwebers organisasjon i de nordiske land var igjen blitt utsatt 9. april 1940. Denne gang ikke av Gustav Möllers behov for å imøtekomme opinionen, men av den tyske okkupasjonen som gjorde nordisk samordning umulig. Men invasjonen i Norge hadde gitt svenskene Wollweber. Fra før satt Martin Rasmussen Hjelman internert i Stockholm, og i Falun satt Hermann Knüfken, begge under strenge sikringstiltak. Det var en delikat situasjon for svenskene. Man hadde kontroll på tre svært sentrale illegalister, som brakte tyske, sovjetiske og britiske sikkerhetsinteresser ubehagelig nær. På tross av tyske forsikringer var invasjonsredselen meget stor.

24. mai 1940 ble Gudrun Wiik framstilt til sitt første forhør for Bogefeldt i 6:e roteln. Hun tok på seg en naivistisk rolle, og forklarte seg enkelt og greit om flukten til Sverige.¹²⁰⁸ Om Wollweber hadde hun ikke mye å si utover at de var blitt gift i Sovjet. Fire dager senere var det Wollwebers tur. Resultatet ble et opus på 22 sider, hvor Wollweber skisserte opp sitt politiske liv siden oppstanden i Kiel i 1918 til arrestasjonen i Sverige. Skipssabotasjen ble han ikke spurt om, og de illegale grensepasseringene til Sverige ble forklart med den tvangssituasjonen han var i, dels i forbindelse med demobiliseringen av de internasjonale brigadene i Spania, og dels som følge av okkupasjonen av Norge.

6. juni ble Wiik forhørt om uoverenstemmelser mellom de to. Hun innrømmet noen feil i deres personlige forhold, blant annet at hun kjente til hans virkelige fornavn Ernst. Motvillig innrømmet hun at de hadde

1208 De følgende forklaringer ligger i P 423, löp nr.1, Säpos arkiv, Stockholm.

brevvekslet før Wollweber kom til Oslo, at hun hadde skaffet en leilighet i Oslo, og at han arbeidet med å sende «visse personer» til Sovjet. På denne måten kom svært nølende hennes Nord-Norge-reise på bordet. Bogefeldt øynet her en sensasjonell utvikling i forhørene, og konfronterte umiddelbart Wollweber med de nye opplysningene. Wollweber måtte medgi at han ikke kunne bestride Wiiks «nye» opplysninger.

Dagen etter var det igjen Wollwebers tur. Nå ble han forhørt om det merkelige navnet «Wollenweber», og la ut på en lang og velvillig utredning av hvilke illegale navn han hadde brukt. «Wollenweber» var den nord-tyske formen for «Wollweber», og det dreide seg derfor om det samme navnet, kunne han fortelle. Fornavnet Ernst August forklarte han med at han som barn ble kalt Ernst August fordi det var så populært i Tyskland. Men om han faktisk het «Friedrich» kunne han ikke si med 100% sikkerhet. Han hadde brukt så mange navn i sitt liv, at det eneste han var sikker på var at han het Ernst. Ellers var politiet interessert i passene, men om hvordan de var lagd kunne han ikke vite. Han hadde fått dem av sin sjef i Moskva via kurer.

Bogefeldt hadde på kort tid skaffet seg helt nye, hittil ukjente opplysninger gjennom forhørene. Særlig festet han seg ved at transportruten via Nord-Norge til Russland var sentral i organisasjonens arbeide. I et «PM» om disse nye observasjonene noterte han at Wollweber med et stort kart foran seg hadde pekt ut tre alternative steder i Nord-Norge som var viktige for denne ruten: Havningberg, Vardø eller Kiberg. Han ville ikke si hvilket. Men det bodde mange kommunister der, kunne han opplyse.¹²⁰⁹ Kanskje Knüfken visste svar? Spørsmålet ble senere forelagt han, og Knüfken kunne svare at stedet var Vardø.¹²¹⁰

8. juni var Bogefeldt klart til å ta fatt på Wollwebers faglige engasjement. Han ble spurt om ISH-tida, om ITF og om motsetningsforholdene i ITF og om Knüfkens rolle. Wollweber ga en instruktiv og avdempet utgreiing om striden mellom ISH og ITF, og om ISHs arbeidsoppgaver. Hans egen rolle i København hadde vært som korrekturleser av artikler for *ISH-bulletinen*. Knüfken spilte neppe noen framtrødende rolle i ITF, mente han. Bogefeldt var ikke fornøyd med dette svar. 14. juni fortsatte forhøret om Wollwebers syn på Knüfken.

1209 P 423, l p nr. 1, S pos arkiv. Det skal nok være Hamningberg.

1210 «PM angående vissa observationer vid forhør med Wollweber», P 423 l p nr. 1, S pos arkiv.

Tysk krav om utlevering av Knüfken

Herman Knüfken var 13. desember 1939 blitt dømt til fem måneders straffarbeid for passforfalsking. Det var betydelig kortere tid enn Hjelmen. 27. april overleverte Utrikesdepartementet det tyske utleveringskravet til Justitiedepartementet, og vedlagt var også en arrestordre fra Bremen av 4. april. Ifølge denne var Knüfken mistenkt som ansvarlig for ti sabotasjetilfeller.¹²¹¹ 7. mai ble han forhørt om saken i Falun. Knüfken framholdt at han var uskyldig, og at utlevering av han ville bety den sikre død. Högsta domstolen fattet imidlertid 16. september vedtak om at det ikke var noe til hinder for at utlevering kunne skje.

Det er sannsynlig at Wollweber må ha fått mistanke om at også Knüfken var i svensk politis forvaring. Motsigelsene mellom de to var i realiteten skarpe. Som jeg tidligere har vært inne på, ble Knüfken ekskludert fra KPD i 1936 på grunn av sine forbindelser til Edo Fimmen og SIS. Men Wollwebers forklaring var fortsatt avdempet. Han betonte at Knüfken ikke hadde spilt noen viktig rolle innen KPD, og at det aldri hadde vært noe nært personlig forhold mellom de to. En episode dro han fram. Det var fra hans tid ved interklubben i Leningrad. Det hadde oppstått konflikter mellom tyske og sovjetiske sjøfolk på sovjetiske skip, og man mistenkte Knüfken for å stå bak. Etter dette oppfattet ikke Wollweber Knüfken som en venn av Sovjet. Knüfken sto i nær kontakt med Edo Fimmen, som var sentral i ITF. Fimmen gikk inn for å utelukke kommunister fra ITF, og derfor kunne ikke Wollweber samarbeide med dem.

Knüfken fikk neppe lese Wollwebers forklaring, men han ville i så tilfelle vært svært fornøyd med sin gamle fiende. Wollweber ga han et anti-kommunistisk alibi som måtte være begripelig for svensk politi. Skandaler eller andre forhold som kunne belaste Knüfken kom han ikke inn på, særlig ikke noe som hadde med skipssabotasje eller etterretning å gjøre.

Mens Wiik og Wollweber satt i ransakningsfengselet i Stockholm, satt Knüfken i Falun. Det tok derfor noen dager før Bogefeldt kunne konfrontere Knüfken med Wollwebers forklaring.

28. juni fant forhøret sted i fengselet i Falun. Det var en bitter og hevnjerrig mann som tegnet et usympatisk bilde av Wollweber. Selv om han ikke hadde noen beviser, regnet han med at Wollweber hadde med skipssabotasjen å gjøre, kanskje særlig i samarbeid med Richard Jensen.

1211 Fra «PM ang. utlänning av Wollweber og Knüfken», Kontroll av utlänningar 1942–44 (se konvolutt merket «Wollweber & Knüfken»), Justitiedepartementet – Huvedarkivet, Riksarkivet i Stockholm.

Wollweber var dessuten en ren agent for Moskva, uten egne meninger. Han ble drevet av pengebegjær, og likte å nyte sprit og kvinner. Han arbeidet for «GPU». Knüfken mistenkte han for å ha samarbeidet med Gestapo i 1933, med det formål å få ham (Knüfken) satt fast. Alvorligst i hans forklaring var utvilsomt at han også ga detaljerte opplysninger om en rekke av sine tidligere kollegaer i KPDs sjømannsarbeide og knyttet dem til Wollweber, for eksempel Schaap. På dette tidspunkt var Schaap den siste av de opprinnelige lederne i sabotasjeorganisasjonen som var på frifot. Gestapo søkte han intenst over hele Europa.¹²¹²

Men Knüfken ga seg ikke med det. I et nytt avhør 30. juni fortsatte han med å utvide persongalleriet rundt Wollweber med ytterligere ni personer.¹²¹³ Av disse var det bare Lambert som var relevant til den virkelige sabotasjeorganisasjonen. Men Knüfken, som selv ikke hadde førstehånds kunnskaper om organisasjonen, kunne spille på Bogefeldts uvitenhet, og dermed framstå som svært samarbeidsvillig. Blant de ni var det to nordmenn: Christian Hilt og Arvid Hansen. Ingen av dem hadde, så langt tilgjengelige kilder kan dokumentere, noen tilknytning til organisasjonen.

Utvisningsdommene mot Wollweber og Wiik

Wollweber ble som Knüfken og Hjelmen dømt for passforfalsking og fikk seks måneders straffarbeid. Helt uproblematisk lot ikke dette seg gjennomføre. Hans bruk av «Fritz» Koller var åpenbart diktet av den nødssituasjonen som den tyske okkupasjon hadde skapt. I sin forklaring hadde han presisert at intensjonen før 9. april hadde vært å bruke passet direkte mellom Norge og Sovjet. Det viste seg forøvrig umulig å påvise hvordan de to passene på henholdsvis «Fritz» og «Hans» Koller var forfalsket. Istedet måtte man slå seg til ro med at de var «helförfalskat». Wollweber hadde et visst håp om at han ville bli sluppet fri etter behandlingen ved rådhusrätten, eller at dommen ville bli kort. Han søkte derfor om sovjetisk innreise, hvilket forelå 26. september.¹²¹⁴

Også Lundqvist fant det nødvendig å gardere seg. 18. juni ble Wollweber framstilt for ny fengsling i ransakningsfengselet med mistanke om brudd på § 12 i straffeloven. For det tilfelle at rådhusrätten skulle frifinne ham og sette ham på frifot, bestemte kriminalpolisintendenten at han fortsatt på ubestemt tid skulle holdes i forvaring på statens bekost-

1212 Knüfkens forklaring 28. juni 1940 finnes i P 423, löp nr. 2.

1213 Bogefeldt ga protokollen fra forhøret betegnelsen «PM. angående bifigurer til Ernst Wollweber. P 423, löp nr. 2.

1214 Kopi ligger i P 423, löp nr. 2, Säpos arkiv.

ning. Dommen falt ved Stockholms rådhusrätt 17. juli, på basis av en omfattende 38 siders rapport avgitt til Överståthållarämbetet, og omhandlet kun bruken av de to falske passene. Som i Hjelmensaken var ennå ikke et ord sagt om skipssabotasjen.

22. juli ble Wollweber overført til Sentralgefängselet på Långholmen for straffarbeide. Utvisningssaken var det neste. Mens det mot Knüfken forelå ti alvorlige tyske tiltalepunkter mens utvisningsbeslutningen ble behandlet, forelå det ikke noe mot Wollweber. 9. august 1940 besluttet Kungl. Maj:t at Wollweber skulle utvises ved straffens avslutning, men med det forbehold at han ikke mot sin vilje kunne utvises til Tyskland eller et tredjeland, som ville kunne utlevere han til Tyskland.¹²¹⁵ Formaljuridisk forelå det ingen krav på Wollweber eller Hjelmensaken da utvisningssakene ble fremmet og pådømt.

Gudrun Wiik ble holdt fengslet i henhold til utlendingsloven, på tross av at utredningene ikke ga noe grunnlag for tiltale. Hun var heller ikke ettersøkt i Norge. Men hun oppholdt seg i Sverige uten godkjent visum, hvilket var blitt en forbrytelse etter 9. april. Kungl. Maj:ts beslutning 9. august omfattet derfor også henne. Da spørsmål om mottaksland kom opp, sa Wiik seg villig til å returnere til Norge.¹²¹⁶ Imidlertid insisterte Wollweber på at Wiik måtte søke om sovjetisk innreisevisum. Han reddet antakelig dermed hennes liv. Hvilke midler politiet brukte for å overbevise henne om å returnere til Norge, vet vi ikke. Men hun ble ikke gjort oppmerksom på Gestapos store interesse for den organisasjon hun hadde arbeidet for. Det var samme framgangsmåte som fikk så vellykket resultat overfor Martin Hjelmensaken noen måneder senere.

Wollweber oppfordret henne å ta kontakt med Dimitrov i Moskva for å be om hjelp, og også orientere Dimitrov om hva som hadde skjedd i Sverige. 27. september reiste Wiik med fly til Moskva.¹²¹⁷ Den norske legasjonen hadde heller ikke intervenert på vegne av Gudrun Wiik, på tross av at de hadde fått en forespørsel om hennes pass var ekte, hvilket de bekreftet. Den behandling hun var utsatt for, – 4,5 måneders strengt isolat

1215 Etter § 37 i utlendingsloven.

1216 «Notat» om Gudrun Anastasia Wiik, skrevet av Odd Biltvedt 14.1.49, P 10.212, OVS. Dette er Ragnhild Wiiks dossier. Dokumentet er antakelig blitt makulert i forbindelse med meget omfattende makulering i Gudrun Wiiks dossier. Kopien hos søsteren er derimot bevart.

1217 «PM» om Wollweber-saken, s. 48–49, Vol F 1:3, 2, Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

– ble ikke påtalt av norske myndigheter. Utvisningen fikk også etterkrigs-virkninger for Wiik.¹²¹⁸

Sinnsykepasient Knüfken

Den videre behandling av de tre ble svært forskjellig. Mens hemmelighetsskremmeriet i Hjelmen-saken ble kjørt til siste slutt, spilte man med åpne kort i forhold til Knüfken. Knüfken hadde SIS og det britiske diplomati i ryggen. Realitetene i saken gjorde at de juridiske formalitetene tidlig ble lagt til side. «Knüfken var en mann av en helt annen karakter enn Wollweber, og jeg skulle tro at man ikke gjerne fra svensk side gikk med på en utvisning av Knüfken», kommenterte Gösta Engzell i et senere notat.¹²¹⁹

Det tok litt tid før Gestapo innså denne realiteten. 3. januar 1941 leverte legasjonen en verbalnote der man etterlyste opplysninger om tid og sted for utlevering, oppfulgt 15. mars av en ny henvendelse. I Justiedepartementet hadde man imidlertid nå ønsket ut en nesten genial og enkel måte å gripe an fortsettelsen på. Knüfken ble overført til Långholmens fengselsykehus i Stockholm som mulig sinnssyk. I et skriv til UD av 26. mars 1941, kunne justitieministern informere om at alle de undersøkelsene som var igangsatt i Knüfken-saken fra justitiedepartementets side måtte avbrytes på ubestemt tid, grunnet Knüfkens helsetilstand. Det var derfor ikke godt å si når det kunne bli avklaring på utvisningssaken.¹²²⁰

Den tyske legasjonen i Stockholm forsøkte å holde saken varm i de kommende år, men det ble lengre og lengre mellom hver gang de forsøkte å reise den. Det ble ikke lagt noe tyngde bak forsøkene, selv om man forsøkte å kople saken med andre utvisningssaker.¹²²¹ Prisen måtte Knüfken

1218 Da hun 24. april 1946 ankom Stockholm på veg hjem etter sin flyktningtid i Sovjet, ble hun arrestert og utsatt for nærgående forhør. Ikke engang nå protesterte norske myndigheter. Tvertimot ble en rapport av avhøret med interesse registrert og lagt i den voksende personmappen på Gudrun Wiik på Victoria Terrasse. Da hun i 1955 søkte om innreisetilatelse til Sverige i privat anliggende ble søknaden avslått med henvisning til utvisningssaken fra 1940. Wiik var fortsatt under overvåking i Norge. Siste innførsel i hennes personmappe i OVS er datert 1964. Den nåværende P 10.212 består av restene av P7550 Ragnhild Elisabeth (Wiik) Biering, og P 7568 Gudrun Anastasia Wiik, OVS.

1219 I et «PM» (udatert) fra begynnelsen av november 1942, om utvisning av Wollweber og Knüfken, R 70 Ct, Utrikesdepartementets arkiv, Stockholm.

1220 Kontroll av utlånninger 1942–44, Justitiedepartementet – Huvedarkivet, Riksarkivet i Stockholm.

1221 En rekke bytteprosjekter ble foreslått.

betale med total isolasjon, inntil han 6. mars 1944 ble sluppet ut fra Långholmen. «Etter å ha feiret frigivelsen med et måltid med meg og Charlie, ble han fløyet til England [...]», kommenterte Peter Tennant, SOEs mann i Stockholm.¹²²² 11. november 1944 ble han hentet av SIS i et britisk spesialfly.

For Wollweber skulle oppholdet i Sverige bli av en ganske annen karakter. 20. desember 1940 skrev direktøren ved Långholmen Centralfängsel til kriminalpolisen i Stockholm med en påminnelse om at han vil bli sluppet fri 20. januar 1941.

Arthur Illner forsøker å overta ledelsen

Det ser ikke ut til at det svenske apparatet var forberedt på det alternativ som ble virkelighet, nemlig at Wollweber selv brått ble borte. Hva ble gjort for å forsøke å samle trådene? Om dette vet vi svært lite. Säpo fikk etter hvert mistanker, men klarte aldri å oppklare hva som skjedde. Først lenge etter krigen kom noen av kortene på plass. Det er nødvendig å se noe nærmere på en annen betydelig størrelse i det tyske emigrantmiljøet, Arthur Illner.¹²²³

Da POT åpnet en personsak på Richard Stahlmann med hans mange aliaser i mai 1951, forelå det ikke mange opplysninger om ham.¹²²⁴ Stahlmann hadde vært i Säpos søkelys under krigen, og i den forbindelse ble det satt opp noen notater. I forbindelse med et par saker i Utlänningskommissionens arbeide, kunne man supplere med noe mer. Dette materialet er redegjort for et annet sted.

Wollweber fortalte i 1957 at Richard Stahlmann «[...] etter min arrestasjon i Sverige tok ansvaret for de øvrige medlemmer, og for videreføring av arbeidet.»¹²²⁵ Richard Stahlmanns virkelige navn var Arthur

1222 «Charlie» var Charles Lindley, ITFs mangeårige president. Peter Tennant: *Touchlines of War* s. 204, svensk utgave.

1223 Säpo hadde vært nær ved å fukke Illner i 1942. Skriv fra Bogefeldt til Statens utlänningskommission 6.5.52. Statens utlänningskommission, Franz Stephany, Riksarkivet i Stockholm.

1224 Personsak Richard Stahlmann fikk først nummeret P 75895, senere forandret til P 4585, OVS.

1225 «Während des schwedischen Sabotage-Prozesses gegen mich musste der Kampf weitergeführt werden. Das ist auch geschehen [...] Richard Stahlmann muss erwähnt werden [...] Er hat nach meiner Verhaftung in Schweden sich um die Übriggebliebenen und die Weiterführung der Arbeit gekümmert. Diese erfolgreiche Arbeit liess sich auch im Land nicht ohne Verluste durchführen.» Wollweber sitert i «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung

Illner.¹²²⁶ Navnet Richard Stahlmann var så innarbeidet under illegaliteten under Hitler-tida, at dette ble det han vanligvis brukte etter krigen.¹²²⁷ Som Wollweber hadde han vært tilknyttet KPDs militære apparat i forbindelse med den planlagte oppstanden i Tyskland i 1923. I siste halvdel av 20-tallet skal han, ifølge et skriv av Odd Biltvedt, ha oppholdt seg ved sovjetiske militære skole, og blitt tilknyttet Den røde hærs generalstabs avdeling IV.¹²²⁸ Senere skal han ha utført oppdrag i Kina for Komintern.¹²²⁹ Under den spanske borgerkrig ledet Stahlmann partisanvirksomhet bak falangistenes linjer. Wollweber fortalte i sine erindringer om hvordan Stahlmann var behjelpelig med utvelgelsen av rekrutter til Wollwebers sabotasjeorganisasjon.¹²³⁰ Ifølge Biltvedts notat fra 1967 var flertallet av de som lå under hans kommando skandinaver eller tyskere. Biltvedt nevnte 14 navn, av dem Gösta Andersson, Eduard Schenk og Rolf Hagge.¹²³¹ Via Moskva kom han så til Sverige, med oppdrag om å ta opp trådene etter Wollweber. Han var i Sverige under hele krigen, og var en av de få tyske kommunister som klarte å oppholde seg illegalt uten å bli tatt av svensk politi.

Det er uklart om Stahlmann kom til Sverige i 1940 eller i 1941. Vi vet imidlertid at han var på plass i Sverige kort tid etter det tyske angrepet på Sovjet, og at han da hadde fått – eller tatt – et ansvar for Wollwebers organisasjon i Sverige. Vi vet også at han på dette tidspunkt hadde fått nye ordre fra Moskva for aktivisering av virksomheten.

Nord der KPD», Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAP-MO, Berlin.

1226 Født 15.10.1891 i Königsberg. I Sverige brukte han også Arthur Müller, Fritz Müller, Richard Steinmann. Blant tyske eksilkommunister gikk han under navnet «Partisanrichard».

1227 Det var ikke uvanlig. Willy Brandt (Herbert Frahm) gjorde det samme.

1228 Et notat av Odd Biltvedt om Stahlmann ble satt opp 14.6.67, og oppsummerte kjente data om Stahlmann. P 4585, OVS.

1229 Fra «notat» av 18.4.52 av 1695, P 4585. Notatet bygger på anonym kilde med tilknytning til NKP. Ifølge kilden kom Illner i vanskeligheter i Kina, og den norske Ingeleiv (Fluge Pettersen) Heiestad ble sendt på falsk pass for å hjelpe ham. Oppdraget, som ifølge kilden var meget farlig, hadde hun løst på en utmerket måte.

1230 «[...] er hat bei einer ganzen Reihe wichtiger Mitglieder dieser illegalen Kampfgruppe sozusagen deren erste Probung in Spanien durchgeführt.» Wollweber sitert i «Antifascistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittleitung Nord der KPD», Nachlässe Jüle Jürgensen, 2/3/344-345. FBS 278/12557, SAPMO, Berlin.

1231 De øvrige var: Viktor Preiss, Robert Rosenbaum, Enrique Sieloff, Nambert Etten, Oscar Hoch, Cuno Leutzow (Lustzov), Karl Ernsted, August Mahnke, Thomas Cacich og Alexander Kunstlich. Skriv av Odd Biltvedt 14.6.67, P 4585, OVS.

Til Norge med nye ordre

Omstendighetene rundt disse forhold ble først klart for svensk og norsk politi i 1952, i tilknytning til Franz Stephanys søknad om svensk statsborgerskap. Franz Stephany kunne fortelle at omkring tida for krigsutbruddet mellom Tyskland og Sovjet, kom Arthur Illner og Herbert Wehner fra Moskva til Stockholm, Wehner som «Kurt Frank».¹²³²

En dag rett etter det tyske angrepet på Sovjet, ble Stephany oppsøkt av Wehner, som var henvist til han av Karl Mewis, KPDs leder i Sverige. Wehner mente at nå måtte kommunistene handle, og spurte om han ville reise til Norge i oppdrag.¹²³³ Formålet med reisen skulle være å aktivisere motstanden, skaffe forbindelse med tyske soldater, å avlytte stemningen blant de norske kommunistene, og prøve å få ut en avis i Norge. Meningen var at han skulle reise sammen med Heinz Rauch, men denne hadde et annet hemmelig oppdrag som Stephany ikke kjente til.¹²³⁴ Rauch hadde deltatt i Spania som partisan, og han hadde partisanutdanning. Hedvig Aubert var med også med. Reisen var organisert av SKP gjennom Paul Söderman.

Etter at de i samarbeid med de norske kommunistene var installert i Norge, skulle de søke forbindelse med den nasjonale motstandsbevegelsen. Reisen gikk først til SKPs partikontor i Karlstad, men dit var ingen beskjeder nådd fram, og det ble problemer med innkvartering. Så dro de videre til Arvika, hvor de bodde noen dager hos en svensk kommunist. Deretter ble de ført over grensen til Norge, men med mistanke om at ingen på norsk side av grensen visste noe om besøket.

På den norske siden kom de i kontakt med advokat Ragnar Solheim, som for en kortere periode hadde gått «under jorden» og bodde

1232 Nøyaktig når Wehner ankom Stockholm var lenge uklart, men hans første oppdrag var å undersøke virksomheten til Karl Mewis, daværende KPD-leder i Sverige. Ifølge Wehner-biografen Helmut Schoell pågikk undersøkelsen ca. 1 måneds tid, og hans kommentarer til virksomheten er datert 26.4.41. Hartmut Schell: *Der junge Wehner* s. 470. Ifølge samme ankom Stahlmann Stockholm senhøsten 1940 med samme oppdrag (s. 453). I den nye Wehner-biografien *Die Akte Wehner. Moskau 1937 bis 1941* av Richard Müller, som bygger på persondossieret på Wehner i Kominternarkivet, er avreisedatoen fra Moskva fastsatt til 2.2.41 (s. 179).

1233 Ifølge Helmut Scheoll fikk Wehner henvendelse fra en kvinnelig russisk diplomat om å aktivisere den tyske motstand på «sommeren 1941» (s. 475). Det er sannsynlig at det var ved denne anledning Wehner fikk det oppdraget som var rettet til NKP.

1234 Oppdraget til Rauch må ha blitt overbrakt av Stahlmann.

på sin hytte ved Vingersjøen i Austmarka. Det var den samme hytta som Wollweber hadde benyttet i 1940. Av denne ble de alvorlig frarådt å dra til Oslo. Men de sto på sitt, og fikk til slutt en kontaktadresse. I Oslo kom de i kontakt med Just Lippe, som levde illegalt. Han skaffet Rauch de kontakter han søkte etter, mens Stephany selv måtte skaffe innkvartering for seg og Aubert. Begge var var kjent i Oslo. Stephany oppsøkte en av sine tidligere arbeidskamerater, og de fikk bo der.

Et par dager gikk, men verken Aubert eller Stephany klarte å etablere kontakt med motstandsbevegelsen. Lippe ba dem innstendig om å dra tilbake til Sverige. De fikk en adresse i Kongsvinger som skulle hjelpe dem. Hvorvidt Rauch fullførte sitt oppdrag fikk Stephany aldri vite. Pengene til reisen hadde Rauch fått av Wehner og Illner.¹²³⁵

I samme søknadssak ga Hedvig Aubert noen tilleggsopplysninger. Hun mente at initiativet kom fra Herbert Wehner, som hadde kommet fra Moskva.¹²³⁶ Han hadde overlatt dem et brev fra Dimitrov, som de skulle gi til Just Lippe i Norge. Da Rauch og Stephany etterpå avla rapport til Wehner i Stockholm ble han rasende. Det var en stor feil, hadde han sagt, at de ikke ble igjen i Norge. Lippe hadde ingen rett til å motsette seg Dimitrovs ordre.

Hedvig Aubert ga også flere detaljer fra selve reisen. Det var grenselosen som hadde koblet dem til Ragnar Solheim i Austmarka.¹²³⁷ Solheim var partimedlem og hadde med kurerlinjene å gjøre. Det viste seg også at Aubert og grenselosen var gamle kjente gjennom arbeidet i Asylrettens Venner før krigen. Da Solheim fikk vite hva reisen dreide seg om, rådet han dem sterkt fra å fortsette. Han mente at oppdraget ikke kunne gjennomføres. Men Stephany og Rauch insisterte.

Aubert forsto av en egen samtale med Solheim at hun ikke var blitt fullt informert om formålet med reisen. Solheim forklarte henne hvordan det hang sammen. Rauch og Stephany var sendt av Wehner for å instruere de norske kommunistene i sabotasjevirksomhet. Rauch var ekspert på området, siden han hadde fått spesiell utdanning i sabotasjevirksomhet i Spania. Solheim satte seg imidlertid bestemt imot dette, og hevdet at tida ennå ikke var moden for slikt i Norge, samt at de tre straks skulle vende

1235 Fra Franz Stephanys forklaring, personsak «Franz Stephany», Statens utlänningskommission, Riksarkivet i Stockholm.

1236 Det stemmer neppe. Wehners reise hadde ikke noe med «Barbarossa» å gjøre.

1237 Fram til dette punktum er kilden Hedvig Auberts egen forklaring. Resten av avsnittet baseres på tilleggsforklaring tatt inn i «PM», datert Statspolisen, T. Sjøstedt, 20.3.52. Begge i personsak Franz Stephany, Statens utlänningskommission, Riksarkivet i Stockholm.

tilbake til Sverige. Stephany og Rauch fastholdt imidlertid at deres oppdrag måtte bli gjennomført, og at det norske kommunistpartiet som Kominternutsluttet måtte lyde gitte ordre. Solheim lot seg ikke overbevise, men følte seg til slutt tvunget til å henvise dem til en bestemt kafe i Oslo, der innehaveren var «deres mann».

Reisen fortsatte til Oslo, og via restauranten kom de i kontakt med Just Lippe. De forstod at Lippe var en av de mest kjente kommunistene som oppholdt seg illegalt i byen. I likhet med Solheim var han helt avvisende og forklarte at det var svært vanskelig å ta imot og underholde de tre tilreisende. De ville bli en stor belastning for partiet. Han kunne ikke engang hjelpe dem med overnatting. En havnearbeider som Stephany kjente hjalp dem.

Dagen etter ble havnearbeideren beordret til å hente Lippe, siden de tre ikke våget å nærme seg Lippes illegale leilighet. Det ble til at kontakten mellom Lippe, Rauch og Stephany gikk gjennom Aubert. Lippe gjentok at de med en gang måtte vende tilbake til Stockholm. De fikk en adresse til en drosjesjåfør i Kongsvinger, som ville hjelpe dem. Rauch og Stephany måtte nå gi seg, og vende tilbake til Stockholm. På tilbakereisen holdt det på å gå galt. Det var nemlig unntakstilstand i Kongsvinger. Kryssingen av grensen ble også vanskelig, fordi den bondegården de skulle henvende seg på var omringet av Gestapo. De klarte imidlertid å komme forbi.

Det kom fram av Stephanys forklaring at Rauch hadde et separat oppdrag, antakelig fra Illner, til en spesiell kontakt, og dette oppdraget fikk han utført. Stephany visste imidlertid ikke hva det dreide seg om. Aubert, som var opptatt med å etablere forbindelsen med Lippe, fikk ikke med seg denne detalj.

Det er svært sannsynlig at Rauch hadde med seg ordre til Asbjørn Sunde. At Solheim og Lippe stilte seg avventende eller avvisende til Wehners politiske oppdrag til NKP er forståelig på bakgrunn av hva vi ellers vet om den uklare situasjonen i NKP. Det skulle betydelig mer til enn en ordre fra Dimitrov eller Sven Lindroth for å få partiet til å slå inn på en åpen kamplinje. Stephany var ikke spesielt betrodd. Det vi kjenner til om hans aktivitet i eksilmiljøet i Norge og Sverige tyder på at hans aktivitet aldri lå utenfor KPD, og ordinære arbeidsoppgaver i Røde Hjelp og andre frontorganisasjoner. Også hans forhold til (den borgerlige) Hedvig Aubert ville betinge en reservasjon mot å trekke Stephany inn i høyt prioritert illegalt arbeide.

Rauch derimot var en helt annen type. Han hadde gjort tjeneste i Spania under Arthur Illner, og var derfor av den grunn sikkert bekjent

med Sunde. Om han i Sverige hadde vært med i Wollwebers organisasjon er uklart. Det er mer sannsynlig at han hadde en direkte kontakt til Illner, eller var koplet til andre sovjetiske grupper i Sverige. Siden Illner på dette tidspunkt hadde tatt over ledelsen av Wollwebers organisasjon, er det overveiende sannsynlig at det var ordre om å aktivisere sabotasjeorganisasjonen i Norge han hadde med seg til Asbjørn Sunde.

Nøyaktig når foregikk denne reisen til Norge? Den første samtale mellom Wehner og Stephany skjedde i «juli» 1941.¹²³⁸ Selve reisen skjedde meget raskt, så raskt at nødvendige beskjeder til kontaktene underveis ikke var kommet fram da de reisende selv kom. Oppholdet i Oslo tok kun noen få dager. På veien tilbake var det unntakstilstand i Kongsvinger, men ikke i Oslo.¹²³⁹ Dette gjør det mulig å datere tidspunktet temmelig nøyaktig. 13. juli hadde nemlig NS-statsråd Riisnæs holdt en tale på et NS-møte i Kongsvinger. Talen utløste motdemonstrasjoner, hvor ifølge Sipo 40–50 demonstranter ropte «Leve Moskva – leve England – ned med Hitler!»¹²⁴⁰ En rekke personer ble arrestert de påfølgende dager. På bakgrunn av denne opplysning, må avreisen fra Stockholm ha foregått rundt 5. juli.¹²⁴¹

Hva hadde skjedd i Moskva som bakgrunn for disse begivenheter i Norge? Det er fortsatt ytterst lite vi vet om det. Pavel Sudoplatov, som i 1938 overtok kontrollansvaret for Wollwebers organisasjon i NKVD, har bidratt med noe mer lys over de endringer som skjedde i NKVDs ledelse etter 22. juni 1941.¹²⁴² Han forteller at hans posisjon ble fullstendig endret

1238 Tidfestet av Stephany i hennes forklaring.

1239 Hedvig Aubert fortalte at hun leste om unntakstilstanden på Kongsvinger i en avis på veien fra Oslo til Konsvinger. Tilbakereisen må derfor sannsynligvis ha startet 14. juli.

1240 Tagesrapport fra BdS Oslo 14.7.41. Tätigkeitberichte/Tagesrapporte, Reichskommissar, Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord, Riksarkivet i Oslo (heretter Tagesrapporte).

1241 Reisen er kort behandlet av Einhart Lorenz i *Deutsche Emigranten in Norwegen* (s. 341), som også konkluderte med at den vis-à-vis NKP ble mislykket. Det samme gjaldt Herbert Wehner i *Zeugnis* (s. 292 m.v.), og Karl Mewis i *Im Auftrag der Partei* (s. 270). Det ser imidlertid ikke ut til at disse forfatterene kjente til Illners spesielle oppdrag til Rauch, som ganske sikkert kom fra NKVD, en kanal verken Wehner eller Mewis hadde tilgang til. Mewis uoffisielle *Erinnerungen Karl Mewis* i (SAPMO, ZPA, EA 1244/l) SEDs partiarkiv, har jeg ikke lest. Ifølge Einhard Lorentz framgår det at Mewis var orientert om at oppdraget til Rauch dels var å understøtte en ventet partisankamp, dels å organisere propaganda, dels å organisere deserteringer fra Wehrmacht. Når det gjelder tidspunktet for reisen er det stor usikkerhet hos samtlige forfattere.

1242 *Den røde terror* (1994) s. 148–149

4. juli, da han ble formelt utnevnt som leder for Avdelingen for spesialoppdrag.¹²⁴³ Han utnevnte Leonid Eitingon som nestleder, og hentet 140 arresterte NKVD-offiserer ut av fengslene. Noen av dem, som Jakov Serebrjanskij – Wollwebers opprinnelige «Maxim» – hadde sittet fengslet helt siden 1938. Avdelingen for spesialoppdrag kom til å bli den viktigste organisasjon for organisering av geriljakrig, opprettelse av illegale nett i tyskokkuperte områder, og operasjoner bak de tyske linjer i Sovjetunionen. I samsvar med et dekret fra Komintern og SUKPs sentralkomite ble politiske emigranter i Sovjetunionen i et antall av 2000 innrullert i en egen brigade, som ble avdelingens operative gren, bestående av totalt 20 000 personer. Disse ble ryggraden i de enheter som avdelingen sendte bak de tyske linjer.¹²⁴⁴

Muntlig har Sudoplatov supplert disse opplysninger.¹²⁴⁵ I Stockholmlegasjonen hadde den kvinnelige NKVD-offiser Jartseva ansvaret for Wollwebers organisasjon.¹²⁴⁶ Det var hun som fikk instruksjoner fra Moskva om å starte operasjonene i Norge. Hvordan forbindelsen mellom Jartseva og Illner ble etablert er fortsatt ikke kjent.

Malcolm Munthe, Gudå og Krylbo

19. juli 1941 eksploderte et tysk ammunisjonstog på Krylbo jernbanestasjon i Dalarna. Toget var på veg til fronten i nord. I Sverige var de tyske troppetransportene et heftig samtaleemne. Tropper, artilleri, ammunisjon og andre forsyninger fløt i en uavbrutt strøm gjennom det nøytrale Sverige. Den tyske fronten i i nord var avhengig av denne svenske assistanse, beskyttet som den var mot angrep fra de krigførende. Eksplosjonen ga gjenlyd fra Stockholm til Berlin. Svenske aviser var forsiktige med spe-

1243 Tidligere Kontoret for spesialoppdrag, som ble ledet av Jakov Serebrjanskij fram til 1938.

1244 I oktober 1941 ble Avdelingen for spesialoppdrag ytterligere utvidet og reorganisert til NKVDs 2. uavhengige departement. Denne struktur ble i februar 1941 igjen endret og fikk navnet «NKVDs 4. uavhengige direktorat for spesialoppdrag og geriljavirksomhet». Sudoplatov, s. 148.

1245 Intervju med Sudoplatov 12.6.94.

1246 Hennes virkelige navn var Zoja Vozkresenskaja Rybkina, og hennes offisielle stilling var presseattaché. Hun var gift med oberst Boris Jartsev (eg. Boris Nikolajevitsj Rybkin), som var NKVD-resident, handelsråd og legasjonssekretær ved den sovjetiske legasjonen i Stockholm. Begge ble forflyttet til Stockholm fra Finland, hvor de hadde vært stasjonert under paktperioden. Peter Tennant var orientert om at de to var tilknyttet NKVD, og pleiet en viss sosial omgang med ekteparet. De ble forflyttet fra Sverige i 1944. *Vid sidan av kriget* s. 286–288.

kulasjoner om hvem som eventuelt sto bak. Allerede 22. juli kunne avisene melde at årsaken var varmegang i jullagre, og at det altså dreide seg om en ulykke. Uoffisielt var man ikke så sikre.

Spekulasjonene omkring Krylbo ble aldri helt avkreftet. Gestapos avdeling i Stockholm meldte inn til RSHA at man i brede kretser var overbevist om at det dreide seg om kommunistisk sabotasje.¹²⁴⁷ Mer enn mistanker ser det imidlertid ikke ut til at tysk sikkerhetspoliti har hatt. Visse indikasjoner tyder på at det var grunnlag for slike mistanker. En annen kilde til kunnskap om Krylbo er tidligere stortingsmann Jon Leirfall. Familien Leirfall hadde flyktet til Sverige, og høsten 1941 hadde de funnet husvære på Hammarbyhöyden, en av Stockholms nordlige forsteder. Sent en kveld kom det to trønderer opp til familien, og sa at de søkte skjul fra det svenske politiet fordi dei hadde vært med på sabotasje av eit tysk transporttog. Jon Leirfall hadde fulgt med i de svenske avissskriveriene om Wollwebers organisasjon. Av samtalen med de to forsto han at de hørte til organisasjonen, og at de nå var på veg til Trondheim, hvor de hadde kontakter til tyske sjøfolk. Det var snakk om et etterretningsoppdrag, og formålet var å få tak i den tyske marinekoden.¹²⁴⁸

Jon Leirfall har neppe fulgt med i debatten om Krylbo i Sverige, og har derfor ikke kjenskap til at gåten ble løst allerede i 1953, med offentliggjørelsen av Malcolm Munthes bok *Sweet is war*. Malcolm Munthe historie startet der Rickmans sluttet. Han kom fra Norge etter felttoget i mai 1940, og ble utnevnt til assisterende militærattaché i Stockholm. Han hadde bak seg et kortere eventyr i Finland under Vinterkrigen, og etter det vært utstasjonert som liaison-offiser i Stavanger under forberedelsene til den britiske invasjon i Norge før 9. april. Munthe var som Rickman hentet fra en overklassefamilie med visse svenske kontakter, men i motsetning til Rickman hadde han evner til å oppnå resultater. Mens Rickman var plassert i Sverige av Section D, var Munthe knyttet til Military Intelligence, Research, som hadde spesialisert seg på geriljaoperasjoner og sabotasje.¹²⁴⁹ I Stockholm ble han ansvarlig for det nystartede SOEs Norges-seksjon, i samarbeid med Peter Tennant. I oktober 1940 kom Charles Hambro, leder av SOEs skandinaviske seksjon, til Stockholm, og ga grønt lys for aksjoner i Norge, samt foreberedelser av aksjoner i Sverige i tilfelle tysk angrep.

1247 Fra Gestapo Schweden til RSHA A2 22.7.41. R22/3390, Bundesarchiv Koblenz.

1248 Den ene var Waldemar «Walle» Berg fra Stjørdal, den andre er ikke identifisert. *I storm og stille* s. 149. Leirfall har i samtaler og brev til meg hold fast ved beskrivelsen.

1249 MI R. Charles Cruickshank: *SOE in Scandinavia* s. 50.

Både Munthes og Tennants arbeidssituasjon i Sverige var svært vanskelig, særlig på grunn av Säpos overvåkning og kontakter til Gestapo. Munthe skapte en fiktiv organisasjonen «Røda hesten» som dekorkorganisasjon. En rekke norske og svenske statsborgere ble trukket inn, men svært få av dem har blitt identifisert.¹²⁵⁰

Den første aksjonen mot mål i Norge var 17. juni 1940, da en Section-D ekspedisjon med nordmenn som var sendt inn fra Storbritannia sprengte rørgatene til A/S Bjølvefossen i Ålvik.¹²⁵¹ Ifølge Munthe var den tredje aksjonen sprengningen av et lokomotiv i en tunnel ved Voss, utført fra Sverige.¹²⁵² I februar ble fire nordmenn og en svenske satt i sving for å sprengte jernbaneforbindelsen mellom Trondheim og svenskegrensen. Teamet som ble ledet av Arne Fredriksen, ble først sendt over til Shetland fra Sverige med Shetlandsbussen, og trenet opp der.¹²⁵³ Teamet forlot Lerwick 7. april, med planer om sprengninger på tre steder i Trondheim jernbanedistrikt. Kun en av dem ble vellykket. Natten mellom 17. og 18. april lyktes det Frans Hellstrøm og Gudmund Nygaard å plassere to sprengladninger på linjen i en tunnel ved Gudå stasjon, mellom Meråker og Storlien.¹²⁵⁴ Det var imidlertid ikke et ammunisjonstog, men et passasjertog som satte av den ene ladningen 18. april. Ifølge den tyske beretning var linjen underminert med to ladninger. Kun den ene eksploderte, med små skader på et par personvogner. Ingen ble drept.¹²⁵⁵

«Röda hästen»s mest virkningsfulle aksjon var imidlertid Krylbo-sprengningen. Meldingen om tiltak mot den tyske ammunisjonstrafikken var kommet fra London, og bomben ble plassert i toget i Sverige med

1250 Johnny Pevik og Jan Guettler oppgis av Munthe.

1251 Operation «Lady» var den siste operasjonen som ble utført før Section-D ble til SOE. Lady besto av den 11 tonn store fiskeskøyta «Lady» – omdøpt for anledningen til V 2 S – med Karsten Wang som skipper, Simon Field som styrmann og Karl Kronberg som maskinist, samt en 12 manns stor norsk besetning. Cruickshank: *SOE in Scandinavia* s. 44.

1252 Munthe, s. 140 (norsk utgave). Den andre sabotasjeaksjonen er uklar. Rent organisatorisk var antakelig Vossaksjonen registrert som utført av MI R.

1253 Via Kristiansund. Cruickshank, s. 190–1.

1254 Operasjon «Barbara» var ekspedisjonens kodenavn. Ifølge Cruickshank (s. 191). Munthe omtalte i 1953 foruten «Olsen» som leder av ekspedisjonen, en «Alf» og en Anderson. For å redde «Alf» unna svensk politi ble han sendt til Finland (Munthe, s. 150). Ifølge Cruickshank ble imidlertid alle, inklusive den operative leder i Sverige, William Millar, arrestert av svensk politi, og i dømt fengselsstraffer fra 3–18 mnd. Ifølge samme var svensk politi i detalj informert, og arrestasjonene skjedde kort tid etter grensepassering.

1255 To nordmenn ble etterlyst av Sipo. Det var Gunvald Andersen fra Oslo og Karl Andersen fra Bergen. KdS/Oslo, Tagesrapport 21.4.41. NHM 122.

tanke på sprengning på norsk side av grensen. Bomben gikk av på Krylbo i stedet. Senere har nordmannen Per Hasfjord stått fram og bekreftet Munthes beretning. Han var veiviser og kjentmann for fire andre nordmenn som utførte selve sprengningen.¹²⁵⁶ For denne og et planlagt attentat mot Himmler i Norge, ble Munthe erklært persona non grata i Sverige. 20. juli forlot han landet. Boheman ønsket ham personlig farvel, og signaliserte at man på svensk hold var fullt klar over sammenhengen. Det var imidlertid neppe tilfelle.

Hva med Waldemar Bergs og Willy Roms beretninger? Tok de æren for andres ansvar? Så enkel er forklaringen neppe. GRU-offiseren Willy Rom har stor troverdighet, og hans oppsiktsvekkende avsløring kom i tilknytning til en beskrivelse av GRUs apparat i Sverige, som jeg skal komme tilbake til. Leirfall kan neppe ha hatt annet enn mistanker om at de to trønderne hadde en tilknytning til Wollwebers organisasjon. Normalt ville det være fullstendig utelukket at en person med Leirfalls bakgrunn ville blitt innviet i slike hemmeligheter. Men vi må anta at det har kommet fram ting under deres besøk som pekte i retning av Krylbo. Opplysningen om forsøk på å skaffe den tyske marinekoden fra Trondheim er også mulig.¹²⁵⁷ Wollweber-tilknytning er det større grunn til å være skeptisk mot. Hemmelighetsskremmeriet rundt SOEs aktiviteter i Sverige under krigen har lagt et slør over Munthes organisasjon helt fram til idag. Forklaringene på disse detaljene kan ennå ikke gis. Det er imidlertid mulig at både Rom og Berg har hatt kontakt med «Röda hästen».

GRUs sabotasjeorganisasjon i Sverige 1939–41

Det er nødvendig her å knytte noen korte kommentarer til ytterligere en sabotasjeorganisasjon på svensk jord, som delvis ble forvekslet med Wollwebers organisasjon. Den tyske kommunisten Willy Rom var av Den røde armé gitt i oppdrag å bygge opp en beredskapsorganisasjon i Sverige i 1939.¹²⁵⁸ Formålet skulle være å forberede utsprengning av jernbaner og

1256 «Norsk sabotasje i Sverige», artikkel i *Aftenposten*, som det ikke har lyktes å datere. Artikkelen bygger på et intervju med Hasfjord i *Eskilstuna-Kurieren*. Det har ikke lyktes meg å få kontakt med Hasfjord for å få innholdet i artikkelen verifisert.

1257 Etterretningssmannen Peter Munthe-Kaas samarbeidet våren 1944 med den tyske Todt-ansatte Martin Gärtner i Trondheim som skaffet slikt kodemateriale. Det er sannsynlig at det er snakk om samme kontakt. Gärtner ble aldri avslørt av Sipo. Munthe-Kaas i intervju med Ulstein (etterretning) 3.5.85, NHM.

1258 Professor Jan Peters (tidl. ved «Akademi der Wissenschaft», Prenzlauer Promenade 149, Berlin) har gitt et sammendrag av organisasjonen og Willy Roms

veier for å vankeliggjøre tysk angrep på Sverige, og å forberede partisan-krig bak de tyske linjer.¹²⁵⁹

Willy Rom hadde flyktet fra Tyskland i 1935, og hadde også del- tatt i den spanske borgerkrig som partisan bak Francos linjer. Fra Spania kom han med et sovjetisk skip til Krim, og ble utdannet som radiopera- tør i en militær skolen. Via Frankrike kom han til Sverige i mars 1939, hvor han startet med å bygge opp sin organisasjon under navnet «Johann Götzinger», med streng ordre om å holde seg unna medlemmer av SKP. Organisasjonen hadde forbindelser til Norge. I Sverige ble sprengstoffla- gre utplassert på seks steder, og demolering forberedt på en rekke vei- og jernbaneoverganger fra Norge i løpet av 1940–41. Rom sto i radiokontakt med sin stab i GRU i Moskva, og reiste i 1940 også en gang til Sovjetuni- onen for å konferere med sin ledelse.

Organisasjonen besto av tre grupper, og omfattet sommeren 1941 med støtteapparat tilsammen ca. 120 mennesker. Sammenbruddet begynte på samme måte som for Wollwebers svenske apparat. Et medlem gikk til politiet og fortalte om virksomheten 1. september 1941. Säpo slo til med en gang, og arresterte en rekke av de sentrale medlemmer. 3. september ble Rom arrestert. Allerede 9. oktober startet rettsaken i Stockholms Rådhusrätt mot «Rom-Ligaen». Den endelige dom lød på åtte års feng- sel.¹²⁶⁰ I 1944 lyktes Rom å flykte fra fengselet, og kom seg over Øster- sjøen med skip til Riga, og fortsatte sin virksomhet for GRU.¹²⁶¹

Gestapo forsøkte å få utlevert Rom, og saken hadde mange likhets- punkter med Wollweber-saken. Gestapo var også overbevist om at det var en forbindelse mellom organisasjonen.¹²⁶² I virkeligheten fantes ingen for- bindelser, selv om begge var ledet fra Moskva. Det kan imidlertid se ut til at det har vært en viss overlapping mellom Roms organisasjon og «Röda

virksomhet i «Antifaschistische Kundschaftler in Schweden während des zweiten Weltkrieges». Her finnes også en oversikt over kilder om organisasjonen. Jeg kjenner ikke til hvor denne artikkel er publisert, men den er tilgjengelig i mitt arkiv.

1259 Intervju med Willy Rom 28.7.90.

1260 Dom falt 5.2.42 og lød på 7,5 års tukhusstraff. Hovrätten økte imidlertid straffen med et halvt år.

1261 Fram til sin pensjonering som oberst i GRU i 1964, utførte Rom en rekke opp- drag for GRU, blant annet som organisator av beredskapsgrupper i Rhindalen. Dette var sabotasjegrupper som skulle tre i virksomhet hvis USA gikk til angrep mot Sovjetunionen. Intervju med Willy Rom 28.7.90.

1262 Gestapo hadde vanskeligheter med å etablere Roms virkelige identitet. Han ver- serer oftest under navnet «Liebersohn», en av hans dekknavn fra Tyskland før 1935.

hästen». Rom var orientert om at eksplosjonene på Krylbo oppsto som følge av sabotasje. En svensk kommunist med tilknytning til jernbanen var hovedmannen. Hovedmannen hadde en liten gruppe på 4–5 svenske statsborgere, med visse kontakter til Norge. Gruppen ble aldri avslørt. Rom har også gitt visse andre detaljer om gruppa.¹²⁶³

Antakelig var det GRUs etterretningsnett under ledelse av Lars Nordbø, som Rom hadde kontakt med i Norge. Det hadde ingen tilknytning til sabotasjeorganisasjonen i Norge, men ble av Gestapo oppfattet som del dette da den ble revet opp i 1942.

Sundes aksjoner starter i Norge

Mens de norske avisene 21. juli lagde store oppslag om eksplosjonen i Krylbo 19. juli, sto det ikke et ord om et attentatforsøk mot et tysk ammunisjonstog i Oslo samme natt. I Norge ble det ikke skrevet om sabotasje i avisene, – hvis den skjedde i her i landet. En time etter midnatt hadde Asbjørn Sunde og Monthey Røse plassert en sprenglandning på jernbanelinjen ved Nyland, mellom Alnabru og Grorud. De hadde etterretninger fra kontakter i NSB om at et ammunisjonstog skulle passere.¹²⁶⁴ Isteden kom det bare et lokomotiv med en tom passasjervogn. Linjen gikk i lufta bak passasjervogna, der ammunisjonsvognene skulle vært. Tysk politi anmodet Statspolitiet om øyeblikkelig etterforskning.¹²⁶⁵

I tett rekkefølge fulgte det nå flere aksjoner i Oslo-området. 29. juli plasserte Alf Kristiansen og Yngvar Jensen en dynamittladning under jernbanespooret like ved Kværnerbrua mellom Loenga og Bryn. Meningen var å ta et ammunisjonstog, som var varslet fra havnegruppa. Ladningen ble oppdaget, og det viste seg at den elektriske tenningsmekanismen var ødelagt av regn.¹²⁶⁶ For tyskerne var aksjonen særdeles lite passende. Ved en tilfældighet skulle Heydrich skulle besøke byen et par dager senere.

Nyland-aksjonen har fått mye publisitet fordi Sunde beskrev aksjonen i stor detalj. Noen dager tidligere hadde han også forsøkt å få istand en sprengning av et ammunisjonslager på Oslo havn. Carl Johan Jakobsen og Harald Bråthen hadde undersøkt hvor ammunisjon var lagret, og funnet ut at det på det tidspunktet ikke lå ammunisjonsbeholdninger på hav-

1263 Intervju med Rom 28.7.90.

1264 Asbjørn Sunde: *Menn i mørket* s. 40.

1265 Vaktprotokoll for hovedpolitistasjonen i Oslo, Statspolitiet, Riksarkivet.

1266 Vaktprotokollen for Statspolitiet i Oslo 29.7.41, Riksarkivet i Oslo. Yngvar Jensen fortalte i samtale med Terje Halvorsen 21.9.78 at aksjonen var utført av ham og Kristiansen.

neområdet.¹²⁶⁷ I de senere politiundersøkelsene hevdet Jacobsen at Sunde ikke hadde tiltro til deres undersøkelser, og han presset stadig på for nye undersøkelser på havna.

19. august plasserte Reidar Kristoffersen og «Lilly Jensen» en sprengladning i en koffert inne i lokalene til den tyske restaurant og bordell «Löwenbräu» i Universitetsgata.¹²⁶⁸ Sprengladningen ble oppdaget før den eksploderte, fordi det lekket bensin utover gulvet.¹²⁶⁹ Bomben var beregnet til å bli satt av både ved spark og ved tidstønning. Teknisk representerte den en nyvinning.¹²⁷⁰

Neste utspill kom i Stockholm. En uke senere ble en aksjon mot det finske dampskipet «Figge» gjennomført i Hammarbyhavnen i Stockholm, med påfølgende arrestasjon av Rolf Hagge og Adolf Baier. Men også denne dag skjedde det noe i Oslo. Et to meter langt brett med pigger ble funnet i vegbanen mellom Oslo og Sandvika. SD regnet at det var sabotasje mot Wehrmacht. Om det var Sundes folk som sto bak vet vi ikke. Men vi vet at dekk-kuttere ble brukt senere av Sundes folk. Natten til 24. september plasserte Carl Johan Jacobsen, Alf Kristiansen og Reidar Kristoffersen dynamitt under jernbanespolet mellom Leirsund og Frogner stasjon på Eidsvoldsbanen.¹²⁷¹ Ladningen var omhyggelig kamuflert, men detonerte ikke av tekniske årsaker. Den ble først oppdaget etter at flere tog hadde passert. 28. september ble en lignende ladning funnet under banelegemet på strekningen mellom Blaker og Rånåfoss på Kongsvingerbanen.¹²⁷² Det var antakelig Monthey Røse og Anker Thorsrud som hadde plassert den.¹²⁷³ I begge tilfelle var det norske jernbanefolk som fant ladningene og rapporterte dem.

1267 Forhør av Carl Johan Jakobsen 24.4.42, 1323-1-115, Osobii-arkivet i Moskva.

1268 Asvor Ottesen bekreftet i intervju med meg at hun var «Lilly Jensen», men hun ønsket ikke å bekrefte Sundes versjon av aksjonen på «Löwenbrau», heller ikke hennes egen deltakelse. Det gjorde hun derimot i en samtale med journalist Bjørn Carling og Peter Munthe-Kaas 26.4.91 – nedtegnet 30.4.91 av Peter Munthe-Kaas. Privatarkiv Peter Munthe-Kaas, Riksarkivet.

1269 Tagesrapporte, KdS/Oslo 19.8.41.

1270 En kombinasjon av dynamitt og bensinflaske. Flasken inneholdt svovelsyre og bensin, og under korken var en fille som var dynket i natriumklorat og sukker skrudd fast. Når flasken ble snudd opp ned, ville den tungtflytende syren komme i berøring med tøystykket og forårsake tenning.

1271 Aksjonen er detaljert beskrevet av Jacobsen i forhør 24.4.42. 1323-1-115, Osobii-arkivet i Moskva. Se forøvrig Tagesrapport fra BdSuSD/Oslo 25.9.41, NHM 122.

1272 Tagesrapport 30.9.41 fra BdS/Oslo. NHM 122.

1273 Opplyst av Sunde i *Menn i mørket* s. 55. Sunde sjonglerer en del med datoer og

Samtlige fire jernbaneaksjoner var utført etter samme mønster. Dynamitten var enten Grängesberg eller av norsk fabrikat. Tennsatsen skulle settes av ved at skinnen ble presset ned og kortsluttet to ledere fra et lomelyktbatteri. Kondens eller regn var etter de tyske undersøkelsene årsaken til at tennsatsene klikket. Men Sipo var klar over at det var skolerte aksjonister ute, og forskjellige mottiltak ble satt i verk. Jernbanestrekningen Oslo–Lillestrøm–Eidsvold ble satt under spesiell overvåking. I en periode beordret Sipo daglige kontroller av alle reisende ved veikrysset på Skedsmokorset og ved Vigernes-krysset. Spesielle tjenestemenn i Stapo ble gitt spesialoppdrag ved sabotasje. Midt oppe i den aksjonsbølgen kom det så inn meldinger om alarmerende dynamitt-tyverier. 3. oktober kom det inn melding om tyveri av 100 kilo i Kirkenes, 11. november om tyveri av 40 kilo i Moss, 26. november om 30 kilo i Vikersund, 1. november om nok et stort tyveri i Kirkenes. Ingen var imidlertid arrestert, og man hadde få holdepunkter om gjerningsmennene.¹²⁷⁴

Midt i denne aksjonsbølgen kom unntakstilstanden etter Melkestreiken, og henrettelsene av Rolf Wickstrøm og Viggo Hansteen 10. september. Terboven og Rikskommissariatet var igang med sin endelige aksjon for å få kontroll med fagbevegelsen og brakte med sin voldsomme framgangsmåte stor uro inn i nye deler av befolkningen. Forordningen om sivil unntakstilstand var offentliggjort 2. august, og i stillhet var det foretatt tiltak for å sette Rikskommissariatet i alarmtilstand. Den nye sabotasjebølgen ble ikke brukt utad, eller forsøkt koplet til unntakstilstanden. Men den var jo der, uansett hvordan man så på det, og uttrykte som Melkestreiken at en ny type motstand var under utvikling.

Tortur i Hamburg

I brev til RSHA 8. juli hadde polisintendent Martin Lundqvist anmodet om assistanse fra tysk politi, og spesielt spurt om Kraus kunne komme personlig. Men på dette tidspunkt hadde avdeling II N i Hamburg ingen tid til å avse. I Hamburg hadde man endelig fått tak i to storfisker: Martin Hjelmen og Ragnhild Wiik, og begge var gjenstridige. På forhånd hadde man Arthur Samsing, som de to kunne kontronteres med. Alt ble satt inn

personer i sin bok, så helt sikkert er dette ikke. Anker Thorsrud fortalte i samtale med Terje Halvorsen 21.9.78 at han hadde vært med ved Blaker.

1274 Stapos vaktprotokoll i Oslo og de tyske Tagesrapporte rapporterte fortløpende disse aksjoner. Av disse er det bekreftet at tyveriet på Vikersund var utført av kommunister på Modum, antakelig med Erland Hovde som organisator. Dynamitten kom til Sunde. Intervju med Truls Røed 1.3.94.

på å få maksimalt ut av dem. Istedet sendte RSHA to andre tjenestemenn, som ankom Stockholm 26. juli.

Ragnhild Wiik og Martin Hjelman satt i Fuhlsbüttel, mens selve avhørene startet umiddelbart etter ankomst i Hamburgs gamle rådhus «Stadthaus», hvor avdeling II hadde sine kontorer. De valgte forskjellig taktikk under forhørene. Hjelman nektet fullstendig å forklare seg, mens Wiik vurderte hvilke muligheter hun hadde ved å spinne på det avdeling II N allerede visste. 8. mai oppga hun navnet på Ole Fossen og 19. mai Inga Ring. Begge var trukket med av henne, men ingen hadde store kunnskaper om organisasjonen. Kanskje håpet hun at de ville gå klar og bli behandlet mildt. Når det gjaldt Fossen var han allerede i ferd med å bli identifisert utfra avhørene i Danmark. Inga Ring hadde bare vært husvært ved Joop Schaaps besøk i Oslo, og hadde ingen andre kontakter.

For å utnytte maksimalt denne antydning til gjennombrudd ble Wiik fløyet til København og 27. mai og framstilt til konfrontasjon med Kaj Gejl. Kaj Gejl husket at hun møtte hans øyne med et iskaldt blick da han identifiserte henne for Kraus og Bjerring.¹²⁷⁵ Det tragiske var at både Gustav Longfors, Alberti Hansen og Kaj Gejl forklarte seg detaljert og uforbeholdent, selv om de foreløpig ikke var i fare for sine liv. Slik var imidlertid ikke virkeligheten for Wiik. Istedet møtte hun forhørslederne med dementier og avvisning.

3. mars hadde Longfors utpekt Arthur Samsing som ansvarlig for Wollwebers organisasjon i Norge, Gustav Söder i Sverige og seg selv i Danmark. Det var en vanvittig tilståelse. Longfors hadde ikke tilgang til opplysninger om hvem som var ledere på dette planet. Alle tre opplysninger var konstruert av Longfors. I forhør 21. mai ble det på grunn av disse utsagn en ny hard pågang på Samsing. Samsing kunne med godt hjerte nok en gang fastslå at han aldri hadde hatt noe med denne organisasjonen å gjøre.¹²⁷⁶

Umiddelbart etter konfrontasjonen i København ble Ragnhild Wiik fløyet tilbake til Hamburg. Kraus var på det rene med at det ikke ville bli lett å få noe mer ut av henne. Nå var det alvor. Wiik har selv gitt opp-

1275 Hun benektet forøvrig også at hun var gift med Wollweber, og hevdet at hun var ansatt som sekretær for dr.philos. Svale Solheim. Forbindelsen til Solheim var reell nok. Det var han som hadde leid det rommet hos Jørgen Hansen i Sveriges gate 11, hvor ekteparet Wiik-Wollweber hadde sitt tryggeste dekksted. Z/C 39 Bd. VIII, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1276 Hamburg Amt II N 21.5.41. Z/C 39 Bd. IV (Nissen), Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

lysninger om det som skjedde i de neste ukene.¹²⁷⁷ Det var Kraus, Christiansen og Schneider som sto for avhørene. Første gang ble hun kledd naken og spent over en trebukk, mens knærne og håndleddene var bundet sammen. Overkroppen var bundet til bukken med en lærreim. Ustrukket på denne måten ble hun slått med lærpisker, og kommandert til selv å telle slagene. På grunn av smertene kom hun ut av tellingen, og de begynte forfra igjen. Etter denne behandling ble hun puttet tilbake i enecellen i Fuhlsbüttel, hvor hun ble syk. Tre uker senere ble hun igjen hentet av Kraus, og kjørt til Stadthaus, hvor de samme tre satt klar til en ny omgang. Denne gang ble tenger funnet fram, og neglene trukket ut en for en. Hun svimmet av, og da hun våknet var hun tilbake i enecellen. Hun hovnet kraftig opp i armene og under armhulene. Det gikk nå bare 2–3 dager etter at neglene var trukket ut før hun igjen ble hentet av Kraus. Kraus viste henne noen blyanter, og spurte om hun visste hva de ble brukt til. «Til å skrive med», svarte Wiik. «De kan brukes til noe annet også», svarte Kraus, og satte en blyant mellom hver av hennes fingre og klemte til. Hun besvimte, og ble brakt tilbake til enecellen. Vi må anta at Hjelmen ble utsatt for lignende behandling som Wiik. Vi vet at han fortsatt var taus.

26. juli ble Samsing kryssforhørt om Fredrik Nissen, som Longfors også hadde røpet. Han bekreftet å ha kjent ham flyktig før 1933, men om han hadde hatt noen forbindelse med Wollweber siden den tid hadde han ingen formening om.¹²⁷⁸

Sonderkommando Hamburg til Oslo

Under forhørene av Wiik i juli telegraferte Kraus til Oslo og ba om undersøkelser av Hjelmens adresse hos Yngvar Jensen i Ljabruveien 6, samt Ole Fossen i Schleppergrells gate 32. Jensens adresse var kommet fra svensk politi. Ole Fossen hadde tatt sommerferie i begynnelsen av august, og da Gestapo ankom hans kontoradresse fant de en bare en lapp som opplyste at han ville være tilbake 11. august. Hans hjemadresse eller ferieadressen i Gausdal brydde de seg ikke om å undersøke. 11. var både han og Gestapo tilbake.¹²⁷⁹

Noen dager tidligere hadde Sipo vært hos Yngvar Jensen og for-

1277 Ragnhild Wiik har beskrevet den behandling hun ble utsatt for i en forklaring hun ga til lensmannen i Søndre Land 13.3.47 under et behandlingsopplegg på Hov i land. Det følgende bygger på denne rapport. Bilag 23 til doss 34.2/16, UD's arkiv.

1278 Utdrag av forhør av Samsing 26.7.41. RSHA Z/C 39 Bd. IV (Nissen), Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1279 Intervju med O. Fossen 1.3.89.

hørte seg om Hjelmen. Jensen varslet umiddelbart sine kontakter i organisasjonen: Den ene var til Monthey Røse, som bodde i Lettvintveien. Jensen regnet med å være overvåket, så han sendte beskjeden med en venninde av sin kone Bergljot, som leide hybel hos dem og kunne komme og gå uten mistanke.¹²⁸⁰ De andre varslet han selv.¹²⁸¹ Beskjedene kom åpenbart ikke fram til alle.

I begynnelsen av august 1941 var tida inne til å forflytte Gestapo Hamburg avdeling II N s virksomhet til Norge. Rundt 1. august kom det et nytt telegram fra Kraus til lederen av avdeling IV A, Preiss i Oslo om arrestasjon av de som nå var identifisert. En navneliste fulgte telegrammet.¹²⁸² På dette grunnlag ble Barly Pettersen arrestert 6. august i Narvik. Et par dager senere ankom kriminalsekretær Michalsky og kriminalassistent Christiansen fra Hamburg til Oslo, og etablerte seg på Victoria Terrasse som «Sonderkommando Hamburg». Med seg hadde de avhørsmateriale fra svensk og dansk politi og fra de nylig avsluttede forhørene i Hamburg. Michalsky reiste direkte til Narvik, hvor han foretok det første avhøret av Barly Pettersen og besørget arrestasjonen av Fredrik Nissen i Lødingen. Begge ble brakt til Oslo hvor de 21. august ble satt på den tyske avdeling i Møllergata 19.

I Oslo var Christiansen og Barschdorf igang med arrestasjonene av Ole Fossen og Inga Ring. I Bergen hadde man bare ett navn, nemlig Alfred Bjørkmann. Han ble arrestert av Sipo i Bergen 3. september, og 25. september fraktet til Oslo.

Kom også disse navn fra samarbeid med Säpo i Stockholm? RS-HAs to utsendte medarbeidere hadde vendt tilbake til Berlin og Hamburg fra Stockholm 1. august. Det er ingen tvil om at de hadde med seg de siste opplysninger fra svensk politi, og blant disse opplysninger om Barly Pettersen. 18. august kunne norske aviser avsløre at Barly Pettersen var Hjelmens medsamsvorne. Kilden var de offentliggjorte politidokumentene i forbindelse med rettssaken i Kiruna.¹²⁸³ Det var ennå mens Pettersen satt i fengsel i Narvik. Det er derfor ingen tvil om at svensk politi var ansvarlig for Pettersens skjebne.

1280 Mary Camilla Hoelseter, f. 1.11.15

1281 Hele denne affæren med varslingen i juli 1941 ble avslørt da Sipo la press på Hoelseter i 1942. Etter flere forhør måtte hun ut med at hun hadde vært hos Røse, og Jensens bemerkning om at han selv skulle varsle «de andre». Av sluttberetningen til personsak Yngvar Jensen går det fram at han hadde klart å snakke seg fra den pinlige detaljen om «de andre». 6.8.42. 1323-2-109, Osobii-arkivet i Moskva.

1282 Avhør av Preiss 16.5.47. Bilag 22 til doss 34.2/16, UDs arkiv.

1283 Se f.eks. *Aftenposten* 18.8 og *Morgenbladet* 19.8.41.

Fossen og Rings navn var oppgitt av Ragnhild Wiik under forhørene 8. og 19. mai.¹²⁸⁴ Fredrik Nissens navn var det Longfors som hadde oppgitt¹²⁸⁵, mens Michalsky hadde klart å presse Nissen til å oppgi Bjørkmanns navn i fengselet i Narvik. Så langt var altså samtlige arrestasjoner i Norge et resultat av Säpos innsats og tilståelsene til Gustaf Longfors. Longfors hadde også løyet sammen en ytterst farlig historie om den uskyldige Samsing.

Samme dag som Hansteen og Wickstrøm ble skutt var Christiansen og Michalsky tilbake i Hamburg, og nye intense forhør kunne begynne.

17. september eksploderte tre svenske eskortejagere i Hårsfjärden i Stockholms skjærgård. Samtlige ble totalvrak, og 33 mennesker mistet livet. Katastrofen var så omfattende at det var umulig å påvise årsaksforholdet. Jagerne var nødvendige for den svenske sikring av de tyske ammunisjons- og forsyningskip som mer eller mindre kontinuerlig befant seg i svensk nøytralitetsfarvann på veg til finske havner. Var det en sabotasjeaksjon? I så tilfelle var den som Krylbo usedvanlig velrettet mot tyske interesser, og som Krylbo var den usedvanlig vellykket. I avisene kunne man lese spekulasjoner om kjeleekspløsjon på en av skipene. Men ryktene om sabotasje gikk sterkere nå enn etter Krylbo. Eksplosjonene ble aldri oppklart tross en rekke utredninger.¹²⁸⁶

Nye allianser

Asbjørn Sunde fortalte at situasjonen etter unntakstilstanden ble slik at de for en «tid måtte gå under jorda.»¹²⁸⁷ Skuddene mot Wickstrøm og Hansteen varslet nye arrestasjoner, nye dødsdommer, nye terrorhandlinger, nye svik. Men også økt motstand og økt kampvilje. Sett i den store krigens lys var dette norske ettervirkninger av krigsutbruddet på østfronten. 17. september takket det tyske politis øverste leder i Norge, Wilhelm

1284 Om Fossen: Avhørsrapport fra II N 19.5.41. RSHA Z/C 39 Bd. VIII. Om Ring: Avhørsrapport fra II N 19.5.41 RSHA Z/C 39 Bd. IX. Begge Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1285 Longfors i forhør 6.3.41. «Auszug [...] z.z. Kopenhagen 24.3.41» Z/C 39 Bd. IV, Bundesarchiv Potsdam, Aussenstelle Freienwalder Strasse.

1286 Så sent som 10.7.45 fikk Säpo tips om at Hjelmen var sett ved Hårsfjärden rett før eksplosjonen inntraff. Kilden skulle være norsk. Erik Nilsson fra 6:e roteln kommenterte meldingen tørt med at Hjelmen var utvist til Norge 20.1.41, at Säpo hadde forhørt seg med Gestapo 19.6. om hva han hadde forklart seg om svenske sabotasje grupper, og at han var henrettet av tyskerne i 1944. Det kunne derfor ikke være ham. P 905, löp 3, Säpos arkiv.

1287 *Menn i mørket* s. 56

Rediess, offentlig Oslo og Akers politikorps for innsatsen under unntakstilstanden og talte om den «nye germanske ånd» i etaten. Nettopp forholdene i politiet kom til å få spesiell betydning for Sundes organisasjon i de kommende månedene.

Syv medlemmer i tillegg til Hjelmen var nå gått tapt. De hørte alle til de gamle medlemmene av organisasjonen. Arrestasjonene av Fossen, Ring, Nissen, Pettersen og Bjørkmann skjedde på tross av Jensens varsel. Det viste at sambandet innad var lite effektivt. Gruppene i Narvik og Bergen var i den største fare. Ragnhild Wiik og Olga Eltvig hadde mange kontakter og store kunnskaper. Hvor lenge ville de holde? Det var en trøst at ingen var blitt arrestert på grunn av aksjonene som var gjennomført.

I denne situasjonen må det ha vært naturlig at Sunde har sett seg om etter nye allierte. Hyppige aksjoner var helt avhengig av et stort forsynings- og dekkapparat. Dessuten trengte han penger for å holde seg med mat, og for å sikre et nødvendig minimum til pårørende. I Oslo var foruten Sunde, også Peter Bruun og Monthey Røse illegale på heltid. Alle hadde dessuten familie å forsørge.

Det hadde kanskje vært å vente at Sunde ville finne sine samarbeidspartnere i NKP. Men i realiteten var dette ennå ikke mulig. I NKP var ikke den politiske situasjonen avklart tidlig på høsten 1941. Først med sitt illegale og improviserte landsmøte ved årsskiftet 1941/42 var utviklingen henimot aktiv motstand ført til ende.

På dette tidlige tidspunkt av krigen var det flere antifascistiske og tyskfiendlige miljøer som var i ferd med å utvikle seg til motstandsorganisasjoner. Et av dem var det forsikringsagenten Øyvind Øvre¹²⁸⁸, skipsredersønnen Moritz Skaugen og juriststudenten Sverre Sunde som var drivkraften i. Fra høsten 1940 hadde de på hvert sitt hold bygget opp et nettverk som noe senere fikk betegnelsen «2A-systemet», hvor utgangspunktet var et kameratmiljø på vestkanten av Oslo. Lederen var Karl Armin Fürst. Høsten 1941 hadde de skaffet seg kontakter til en gruppe patriotiske politifolk som utgjorde sin egen gruppe. De brukte nå navnet «2A», og besto foruten politigruppa også av en etterretningsgruppe, en finansieringsgruppe og en eksportgruppe. Flere av aktivistene fra 2A kom senere til SOE, blant annet Sverre Ellingsen, som litt uhøytidelig i et senere intervju omtalte 2A som «private syklubber».¹²⁸⁹ En annen var Øyvind Øvre. Selv om dette var før det eksisterte motstandsorganisa-

1288 Øvres gruppe er betegnet som «Nordby-gruppa», etter «Nordby», som var Øvres dekknavn.

1289 Sverre Ellingsen i intervju med Ragnar Ulstein 24.11.70 (flyktingetrafikken), NHM.

sjoner med fast struktur, ledelser og motstandspolitiske linjer i Norge, så fantes det innenfor det såkalte 2A-systemet personer som oppfattet seg som ansvarlige for den kurs som skulle velges. To slike var Øyvind Øvre og byfogd Harald Gram. Sammen med Sverre Ellingsen fikk Øvre i oppdrag fra 2A om å kontakte Asbjørn Sunde med tanke på samarbeid. I det lille miljøet i Oslo gikk ryktene fort. Selv om det ikke hadde stått noe i avisene om de fire første jernbaneaksjonene, var det mange innenfor jernbanen og politiet som visste beskjed. «Alle visste om disse aksjonene», sa Gunnar Sønsteby i et intervju.¹²⁹⁰

Formålet var å få Sunde under kontroll. «Det var meget om å gjøre å få ham under kontroll, slik at han ikke foretok seg voldshandlinger som ikke var godkjent», sa Sverre Ellingsen senere.¹²⁹¹ Sunde hadde selv en litt annen versjon. Under rettssaken i forbindelse med Holla-saken i 1950 uttalte han at det ble inngått en overenskomst som gikk ut på at gruppa skulle utføre sabotasjeaksjoner etter ønske, mot å få en fast månedlig sum på 5000 kroner.¹²⁹² Dessuten fikk man noe våpen og kontakter til sprengstoffindustrien.¹²⁹³ Det første møtet ble holdt i en leilighet i Maridalsveien, antakelig i august 1941. En annen av 2A-aktørene opplyste at denne første kontakt var i juni, men det må være for tidlig.¹²⁹⁴

Et slikt arrangement passet Sunde utmerket. Sverre Ellingsen ble i løpet av høsten også med i 2As politigruppe, hvor Asbjørn Bryhn ble den dominerende person fra årsskiftet. På denne måten formidlet Ellingsen kontakt mellom Sunde og Bryhn.

Det illegale politiarbeidet hadde begynt forsiktig høsten 1940, men særlig fart i arbeidet ble det først sent på høsten 1941, etter at det ble klart at de gjenstridige politifolkene ville bli avskjediget. Kaleb Nytrøen reiste til Sverige allerede i april 1941, og hadde knapt rukket å delta i illegalt arbeide i Norge.¹²⁹⁵ Foruten Bryhn, var Odd Biltvedt, Otto Berg, Gunnar Foss, Lars L'Abée Lund, Tage Pettersen, Håkon Lømo, Henry Næss, Johan Fredrik Myklebust aktive. Gjennom Gunnar Foss ble det etablert kontakter til Stapo-folk som Mathias Løvestuhagen og Knut Rød. Begge var ved overvåkingsavdelingen, som fra sommeren 1941 var overført til Stapo. Rød var sjef for avdelingen. Gjennom ham hadde politigruppa

1290 Intervju med Gunnar Sønsteby 24.2.94.

1291 Sverre Ellingsen i intervju med Ragnar Ulstein 24.11.70 (grensetrafikken) NHM.

1292 Fra 2A

1293 *Friheten* 13.2.50

1294 Peter Munthe-Kaas i intervju med Ulstein (etterretning) 3.5.85. NHM.

1295 Nytrøen i intervju med Ulstein (grensetrafikken) 2.9.71, NHM.

oversikt over hva som var i vente.¹²⁹⁶ Det ble mulig å bygge opp en sikrings- og varslingstjeneste for 2A og de øvrige grupper.

Nettopp politiinspektør Knut Rød var en person av en viss interesse. Det har tidligere vært spekulasjoner om hvorvidt Rød kan ha hatt noen tilknytning til Wollwebers organisasjon, direkte eller indirekte, villet eller ikke villet. Richard Krebs antydte at Rød samarbeidet med Arne Halvorsen, og dermed med «GPU» i *Ud af mørket*.¹²⁹⁷ Med Krebs som kilde har spekulasjonene om dette fortsatt, selv om intet annet materiale har kunnet bekrefte Krebs antydning. Det framgår av Krebs bok at hans kjennskap til norske forhold neppe var særlig grundig. En naturlig og enkel teori om bakgrunnen for Krebs antydning, kan være alminnelig slarv i miljøet rundt Richard Jensen og hans personlige venn Arne Halvorsen. Halvorsen var Knut Røds svoger. Knut Rød var bror av Karin Halvorsen, Arne Halvorsens kone. Det er lett å tenke seg at det kan ha gitt opphav til en munter historie, at kommunisten Arne Halvorsen hadde en politimann i familien. En slik historie kan Krebs ha hørt, og spunnet videre på. Men det var uomtvistelig ikke lang vei fra overvåkingsmannen til Arne Halvorsen, som vi vet ved anledninger gjorde Wollweber tjenester.

Etter krigen ble det reist landssvikssak mot Rød for hans arbeide i politiet under okkupasjonen.¹²⁹⁸ Arne Halvorsen selv ble satt inn på Grini etter unntakstilstanden i 1941, men oppnådde raskt en privilegert stilling på Grini. Sipo lot ham i fred, på tross av sterke mistanker mot ham for å ha hatt kontakt med Wollweber. De av Røds politikolleger som hadde mottatt informasjonen til politigruppa, var kategoriske i sitt forsvar for ham etter krigen. Rød selv gjorde aldri noe større forsøk på å bevise hvordan han hadde gitt informasjonen videre, han holdt en svært lav profil. Saken endte med at han ble frifunnet og kunne fortsette i politiet.¹²⁹⁹

Det finnes en helt annen kilde som kan tolkes samme vei. Det var Wollweber selv, som i sine erindringer opplyste at han faktisk hadde en lyttepost på relativt høyt plan i politiet. I forbindelse med en sammen-

1296 Løvstuhagen i intervju med Ulstein (politi), NHM.

1297 Jan Valtin: *Ud af mørket* (1946) bd. 1, s. 75

1298 Knut Rød var født 30.6.00. Han ble cand.jur. i 1927 og samme år betjent i Aker politi. I 1929 ble han kriminalbetjent i samme. Høsten 1940 ble han overført til overvåkingsavdelingen, hvor han 1.7.41–14.9.43 ledet denne, som etatsmessig var overført til Statspolitiet. 15.5.45 ble han arrestert og innsatt på Ilebu, og løslatt 3.11.45. Han ble ved dommer 4.2.46 og 9.4.48 frifunnet. Landsvikdom 4094, Riksarkivet.

1299 Kritikken av Rød har særlig vært basert på hans ledelse av Statspolitiets bistand til Sipo under jødeaksjonene.

likning av vanskelighetene for organisasjonen i Sverige og Norge skrev han at

I Norge følte jeg meg av en annen grunn sikrere (enn i Sverige-LB). Det norske politi var dårligere organisert enn det svenske. Framfor alt hadde en av våre kamerater en venninde som var sekretær på kontoret til en høy statstjenestemann. Over hans bord gikk alle viktige informasjonsskriv. Dermed fikk vi viktige opplysninger, som ikke bare for meg, men for alle våre kamerater var til stor hjelp. Hun arbeidet i noen tilfeller så tilforlatelig, at kamerater rett før deres arrestasjon kunne bli brakt i sikkerhet.¹³⁰⁰

Wollweber satte her lyset på en kvinnelig sekretær. Formuleringen kan leses på to måter: Enten var hun den egentlige etterretningsagenten. Eller så var hun forbindelsesperson for den nevnte statsjenestemannen. I så tilfelle var det han som var den egentlige agenten. Hvem var han? Hvem var hun? Er det sannsynlig at Wollweber ville ønske å beskrive et slikt arrangement korrekt, slik at det ble mulig å identifisere de to? Erfaringsmessig er hans formuleringer ikke tilfeldige, og er ikke hentet ut av luften. Det er grunn til å tro at et eller annet arrangement har eksistert. På den andre side har vi flere eksempler på at Wollweber omskriver de ytre omstendigheter rundt en rasjonell kjerne. Formuleringen bør ikke leses som en nøkkelinformasjon.

Om denne personen var Rød, er derfor helt umulig å svare på. Spørsmålet må derfor stå åpent. Foreløpig må jeg begrense meg til å stille et stort spørsmål ved Nørgaards påstand. Rød-saken var imidlertid full av merkverdigheter og motsigelser. På sett og vis kan en si at Rød ble både dømt og frifunnet, og saken mot ham ble viet betydelig oppmerksomhet, også fra den juridiske teori.¹³⁰¹

Politigruppas sikringsarbeide avslørte angivere og negative tyske kontakter. Dermed kom et annet aspekt av motstandskampen på dags orden, nemlig nødvendigheten av i visse situasjoner å likvidere spesielt farlige angivere. Det var Sunde som fikk denne særdeles lite behagelige oppgave.

Samarbeidsforholdet mellom politigruppa og Sundes organisasjon kom til å bli av stor betydning for begge. Det er imidlertid en misforstå-

1300 *Lebenserinnerungen* s. 246

1301 Se forøvrig *Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs på 70-årsdagen 7. september 1982*, og artikkelen «Landssvikoppjørets merkeligste rettsak», av professor dr.juris. Knut Sveri. Småtrykk 2970, Riksarkivet.

else når Egil Ulateig i sin bok om Asbjørn Sunde etablerte et fast samarbeid mellom politigrupper og Sunde allerede fra dette første møtet. Det viktigste kildemateriale vi har om politigruppas tidligste arbeide er det intervjumateriale som Ragnar Ulstein nedtegnet i forbindelse med sitt verk *Grensetrafikken*.¹³⁰² Det framgår av dette materiale at politigrupper først ble etablert som systematisk organisert motstandsgruppe etter at Asbjørn Bryhn ble håndplukket til hvervet som leder av Øyvind Øvre rundt årsskiftet 1941–42. At det ikke skjedde tidligere hang sammen med den motstandspolitiske utvikling i sin alminnelighet, og særlig fordi Bryhn først nå var tilgjengelig for denne oppgave. Han var oppsagt i politiet 30. desember, og skaffet seg hurtig en stilling i forsikringsselskapet «Fram», som lett lot seg konvertere til en proformastilling.¹³⁰³ Bryhn ble koblet på Øvres kontakt med Sunde. Sunde bekreftet selv at samarbeidet med politigrupper startet etter årsskiftet.¹³⁰⁴

Før denne tid var politigrupper en svært løs affære. Det var heller ikke som medlemmer av politigrupper Øvre og Ellingsen arrangerte det første møtet med Sunde. Øvre var forøvrig aldri med i politigrupper, selv om han var en slags «fadder».¹³⁰⁵ For de som er spesielt interessert i utviklingen av 2A-systemet fra «Nordby-grupper» høsten 1941 til oppløsningen av 2A i oktober 1942, vil jeg henvise til den utredning om dette som Øyvind Øvre ga til Wilhelm Münther Rolfsen i forbindelse med utgivelsen av Rolfsens bok *Usynlige veier* i 1946.¹³⁰⁶ Det var først fra mars 1942 til september 1942 at samarbeidet mellom politigrupper og Sundes organisasjon var tett. Da var de til gjengjeld hverandres viktigste samarbeidspartnere. Bryhn omtalte senere dette samarbeidet som både viktig og nødvendig: «Vi spurte aldri om de var kommunister eller hva de var. At

1302 I avhandlingen betegnet som intervjuer av Ulstein (politi), NHM.

1303 Roy Andersen: *Sin egen fiende* s. 43

1304 I intervju med Terje Halvorsen 28.11.77, Terje Halvorsens arkiv.

1305 Ulateig omtalte forøvrig feilaktig Øvre og Ellingsen som «Milorg-folka».

1306 «Nordby-grupper» hadde sine forløpere i kaptein Rolf Riises gruppe fra 1940 – hvor blant andre Carsten Lütken spilte en viktig rolle – som senere gled over i en gruppe rundt arkitekt Hartvig Munthe. Både Lütken og Munthe ble arrestert i midten av desember 1941. «Per Nordby» var Øvres dekknavn, Sverre Ellingsen var «Sørby», Viktor Baumann var «Vestby» osv. «Nordby-grupper» ble heller ikke noe varig fenomen, men gled over i Larssen-grupper rundt Carl Armin Fürst, og Tangen-grupper under ingeniør Leif Eriksen. Det er ikke klart når begrepet «2A» avløste disse, men fra årsskiftet 1941–42 ser det ut til at 2AP (politi), 2AX (eksport/kurer) og 2AE (etterretning) var i bruk. Øvres materiale ligger i HHI nr. 65, NHM. Se forøvrig Ulstein: *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45* bd. 1, s. 162–163.

Asbjørn Sunde hadde vært i Spania og at han var en av disse rabulistene, det var jo klart, men det spilte ikke noen rolle for oss, han var en fremragende illegal type. I aller høyeste grad. Han gjorde en del glimrende ting.»¹³⁰⁷

1307 Bryhn i intervju med Ulstein (grensetrafikken), 12.6.79, NHM.

Kapittel 18

Snarest mulig uskadeliggjøres

Under de nåværende politiske forholdene tør det vel ikke lengre være spørsmål om utlevering til Sovjet. Wollwebers farlige virksomhet som sabotør og agent for Komintern krever i begge lands interesser at han snarest mulig uskadeliggjøres.

Heinrich Müller til Lundqvist 19. juli 1941¹³⁰⁸

Skipssabotasje-saken spilte en viktig rolle i den tyske propagandaen både ved angrepet på Belgia og Nederland 10. mai 1940, og ett år senere, ved angrepet på Sovjet. Blant de dokumenter som 10. mai 1940 ble sendt ut til verdenspressen gjennom nyhetsbyrået DNB, var også en redegjørelse fra innenriksminister Frick og sjefen for det tyske politi og SS, Himmler.¹³⁰⁹

Redegjørelsen 10. mai 1940 hevdet at den nederlandske generalstab, og spesielt general van Oorschoot og justisminister Dr. Goesling, deltok i en sammensvergelse mot det tyske riket, iscenesatt og ledet fra SIS i London. Dokumentet var utarbeidet av SD, og denne organisasjonens utenlandsetterretning hadde gjennomfiltrert etterretningsmiljøet i Nederland. Man hadde derfor nok av navn og begivenheter å henvise til. Waldemar Pötzsch ble utpekt som den operative leder av skipssabotasjen. Selvsagt var SD klar over den virkelige sammenheng: at ITFs illegale etterretningsnett som Pötzsch hørte til, kun med store anstrengelser og indirekte argumentasjon kunne knyttes til den skipssabotasjen som Wollweber utførte på oppdrag fra Moskva.

1308 Fra Müller til Lundqvist av 15.7.41, IC2c pärm 5, Säpos arkiv, Stockholm.

1309 Ekspedisjonen fra 10.5.40 ligger i Försvarsstaben, säkerhetsavdelningen, serie F VIII m, vol 2 «Sveits, Tyskland», Krigsarkivet i Stockholm.

Propagandautspillet 22. juni 1941

Walter Schellenberg, som var sjef for SDs utenlandsetterretning, fikk i oppgave på vegne av Heydrich å forfatte Frick og Himmlers bidrag til begrunnelse for «Barbarossa».¹³¹⁰ Resultatet ble offentliggjort sammen med de øvrige dokumentene i den offentlige propagandaen 22. juni 1941.

Nå var det fakta om den virkelige sabotasjeorganisasjonen som ble lagt fram, og dette var de ugjendrivelige bevis på Kominterns, Sovjets og bolsjevismens virkelige karakter. På tross av ikke-angrepspakten, hadde det framkommet bevis på «[...] at Komintern ikke er villig til å innstille sin forbryterske virksomhet mot Det tyske riket.» Organisasjonens virksomhet, som skulle ha ført til sabotasje mot 21 skip, ble knyttet sammen med all øvrig anti-tysk sabotasje i tysk-okkuperte områder og i selve Tyskland. Navnene på de mest sentrale arresterte i Nederland, Belgia og Danmark ble oppgitt. Også den uheldige Arthur Samsing ble trukket fram som en av de sentrale¹³¹¹, mens Hjelman, som satt i Fuhlsbüttel uten å ville forklare seg, ikke var nevnt. Det var heller ikke Lambert, som var forsvunnet i Frankrike. For ikke helt å latterliggjøre DNB-meldingene fra 10. mai 1940, hadde Schellenberg tatt med en kort henvisning til «de britiske gruppene for fartøyssabotasje som var dannet av Secret Service», som om de faktisk hadde eksistert. Av sammenhengen skulle man forstå at de ikke lengre spilte noen vesentlig rolle.¹³¹² At SIS tidligere hadde fått ansvaret for de samme skipsaksjonene som Wollweber fikk ansvaret for nå, ble forbigått i all stillhet.

I Schellenbergs redgjørelse forelå nye opplysninger om en person som hadde spilt en stor rolle i organisasjonen, men som hadde vært sporløst forsvunnet i mange måneder, også for hans nærmeste. Det var Joseph Schaap. Om Joseph Schaap kunne Schellenberg opplyse at han var arrestert av dansk politi 1. august 1940 i København, da han var i ferd med å sette i aksjon igjen den danske gruppa av sabotasjeorganisasjonen. Denne arrestasjon hadde gjort det klart for avdeling II N i Gestapo Hamburg at det var mer å hente i Danmark.

1310 Schellenberg: *Aufzeichnungen* (1979) s. 178–179

1311 I *Aftenpostens* utgave 23.6.41 ble de tyske dokumenter viet stor oppmerksomhet. Pussig nok var Arthur Samsings rolle sterkt nedtonet i oppslaget, og han var for anledningen omdøpt til «Arthur Sand». Om dette var en bevisst eller tilfeldig trykkfeil er uklart.

1312 Schellenbergs dokument ligger i IC2c pärm 8.

Arrestasjonen av Schaap

Jeg har tidligere vært inne på at det danske kriminalpolitis identifisering av Wollweber sommeren 1938 skjedde ved hjelp av utsagn fra Julius Vanman, bror av Kjeld Vanman. Kjeld Vanman hadde vært med i den andre aksjonen mot «Batory», men visste ikke om brorens samarbeid med politiet. Etter krigen undertegnet Julius Vanman på en tilståelse for sitt samarbeid med Bjerring før og under krigen.¹³¹³ Erklæringen var undertegnet i nærvær av Richard Jensen, Alberti Hansen, Thøger Thøgersen og Georg Hegener, alle personer med førstehånds kjennskap til Julius Vanmans virksomhet, og ga forklaringen på omstendighetene rundt arrestasjonen av Schaap.¹³¹⁴

Omkring 25. mai 1940 fikk Julius Vanman en henvendelse via sin bror om å treffe Joseph Schaap, som var kommet illegalt til København. Julius Vanman tok opp kontakten, men i mellomtida varslet han Bjerring. Ifølge den rapport som Bjerring satte opp 20. juni om saken, rapporterte Vanman følgende: Schaap var kommet til København kort tid i forveien. På oppdrag fra Wollweber skulle han etablere et forbindelsesnett mellom Norge, Tyskland (Stettin, Hamburg og Bremen) og de baltiske stater. I første omgang var det snakk om å skaffe personer som kunne formidle illegale brev. Schaap hadde ordre om å holde seg unna Richard Jensen og Alberti Hansen, antakelig fordi de var under oppsikt av politiet.¹³¹⁵ Istedet ville han at Vanman skulle sette han i forbindelse med 100% sikre sjøfolk.¹³¹⁶

Vanman avtalte med Bjerring hvordan politiet kunne anholde Schaap og spilte selv rollen som lokkedue. Men forsøket slo feil. Schaap var

1313 Gjengitt av Richard Jensen i *Frem i lyset* s. 68–70. Erklæringen er ikke datert på dette sted.

1314 I sine bøker om Wollweber-organisasjonen beskyttet Erik Nørgaard Julius Vanmans identitet ved å kalle ham «hr. X». Bakgrunnen for denne diskresjon var at Vanman fortsatt var i live (*Krigen før krigen* s. 103.). Ifølge denne framstillingen hadde Vanman begått et underslag i Søfyrbøderforbundet, hvor han var tillitsmann. Siden Vanman hadde vært nær medarbeider av Richard Jensen, forbundets formann, løste Jensen saken ved å forlange at Vanman skulle mønstre på en av hans «kruttbåter» for å innarbeide det underslåtte beløp. Vanman seilte ut 11.3.38. I mellomtida var han etterlyst av politiet. Ifølge Nørgaard (samme sted) fantes det også kilder til en annen versjon: Jensen skulle ha «lokket» Vanman inn i underslagsforholdet i den hensikt å få en «klemme» på ham. Allerede 31. mars skrev Vanman til politiet i København at han ville komme hjem og ta sin straff. Han reiste deretter hjem og innledet sin angivervirksomhet.

1315 Alberti Hansen var dømt for attentatet i Fredrikshavn. Det var rimelig å anta at han ville bli satt under overvåking så snart han ble satt på frifot.

1316 Rapport av Bjerring 26.6.40, IC2c pærm 11.

ikke i leiligheten hvor han etter avtale skulle være.¹³¹⁷ Politiet, som hadde møtt mannsterke opp, trakk seg diskret tilbake. I stedet gjorde Vanman en ny avtale med Schaap, som gikk ut på at Schaap skulle passere Bisiddervej 1. august. Denne gang gikk arrestasjonen etter planen.

Ved det følgende forhør oppga Schaap sin riktige identitet og at han hadde vært i landet i fire måneder.¹³¹⁸ Ellers nektet han å forklare seg. Til Vanman hadde Schaap sagt at han hadde en stedfortreder. Siden arrestasjonen av Schaap hadde skjedd ubemerket, håpet Bjerring at denne nå skulle melde sin ankomst. I stor hemmelighet ble Schaap holdt i forvaring. Men ingen ny person dukket opp.¹³¹⁹ 19. august ble Schaap overlevert til Gestapo i Flensburg.¹³²⁰

Prosessene i Danmark 1941

2. mai 1941 la Afdeling C ved Københavns kriminalpoliti fram for Københavns Byret en liste på 21 tiltalte. Dokumentene i saken var meget omfattende, og omhandlet foruten forhørsrapporter og ransakningsrapporter om «Terrorgruppen Wollweber» og «Terrorgruppen Schaap», også attentatene mot «Batory», «Felce» og «United States».¹³²¹ I realiteten var den påfølgende rettssaken mindre viktig enn selve dokumentasjonen. Materialet som hadde framkommet under saken var viktigere i avdeling II N i Gestapo i Hamburg enn i København byrett.

Det var Kraus, Fock og Christiansen som hadde dirigert politiarbeidet under forberedelsene til saken, lagt opp taktikk i forhold til de mistenkte, bestemt hvem som skulle anholdes, og i de fleste tilfellene selv foretatt avhørene. Richard Jensen har gitt en framstilling av hvordan det foregikk.¹³²² 7. juli ble Kaj Gejl dømt til seksten års fengsel, Alberti Hansen til ti år, Gustav Longfors til tolv år, Kjeld Vanman til åtte år, Harry Rasmussen til to og et halvt år, Richard Jensen til åtte år, Elsebeth Mollerup til tre år, mens de øvrige ble frifunnet. Selv om de enkelte selv sagt oppfattet dommene som harde¹³²³, kunne de i realiteten prise seg lyk-

1317 Teglbredervej Nr. 6. Rapport fra Bjerring 26.6.40., IC2c pärm 11.

1318 Rapport av Bjerring 1.8.40., IC2c pärm 11.

1319 Etterskrift til rapport av 1.8.40., IC2c pärm 11.

1320 Rapport av H.C. Spangtoft 19.8.40., IC2c pärm 11.

1321 En komplett kopi av dette store materialet ligger i IC2c pärm 10–15, tiltalen i første og dommen i siste mappe.

1322 Richard Jensen: *Frem i lyset* (s. 52–60) og *En omtumlet tilværelse* (s. 177–180).

1323 Det gjaldt særlig Richard Jensen, som etter appell fikk dommen fordoblet til 16 år. I appelldommen, som ble avsagt 27.11.41, fikk også Alberti Hansen øket sin straff med ett år, mens de øvrige dommene ble stadfestet.

kelige over den beskyttelse som det tyske arrangement med den danske «selvstendighet» ga dem. Hadde de blitt utsatt for samme juristiksjon som de nederlandske, belgiske og norske medlemmene, hadde utvilsomt en rekke av dem endt sitt liv på skafottet.

De som var frifunnet ble arrestert ved utgangen av rettsalen, og internert som kommunister i Horserød-leiren. 22. juni 1941 var nemlig de danske kommunistene blitt internert etter tysk ordre.¹³²⁴ Deres frifinnelse var dermed temmelig betinget. På tysk hold var man svært fornøyd med den vinkling saken fikk i media. Ikke minst var man fornøyd med innsatsen til departementssjef Eivind Larsen.¹³²⁵

Blant dem som ble arrestert for å ha hatt kontakt med Schaap i 1940 var Edvin Nielsen¹³²⁶. Nielsen var matros, og hadde deltatt i borgerkrigen i Spania, hvor han hadde mistet sitt venstre øye. Julius Vanman hadde tipset Bjerring på at Nielsen hadde vært tolk under samtalene han hadde hatt med Schaap.¹³²⁷ Et annet vitne kunne fortelle at Nielsen hadde bedt han ta imot brev.¹³²⁸ Men Nielsen nektet blankt for ethvert kjennskap til Schaap, oversettelse på møter, eller mottakelse av brev. I en senere framstilling 19. april nektet Nielsen å uttale seg mer om saken, og henvis-te til retten. Nielsen nektet imidlertid å uttale seg til retten også. Forsvare-ren krevde at han måtte frifinnes, siden det ikke forelå noe bevis på at han hadde deltatt i noe ulovlig. Dette ble også resultatet.¹³²⁹

Nielsens kompromissløse taushet førte til at den videre oppnøsting av Wollwebers organisasjon i Danmark stoppet opp. Både Gestapo og dansk politi var mest opptatt av å presse opplysninger ut av de tiltalte fra aksjonsåret 1938, kanskje særlig fordi flere av dem forklarte seg villig vekk. De løse trådene fra 1940 «druknet» i støyen fra Longfors med flere.

1324 22.6.41 kunne Renthe-Fink rapportere til Pol VI i Auswärtiges Amt at den danske regjering hadde erklært seg villig til å gjennomføre «[...] alle von uns in Zusammenhang mit Ausbruch Feindseligkeiten mit Russland gewünschte Sicherungs-massnahmen durchzuführen und hat die entsprechenden Anordnungen getroffen» 83-43/54 «Sabotage, Anschläge u. A.», Bd. 1 1940–41, Politisches Archiv, Bundesarchiv Bonn.

1325 Saken ble fulgt og innrapportert av legasjonen i København. Den gunstige vinkling i media ble først og fremst kreditert innsatsen til Eivind Larsen. Telegram til Auswärtiges Amt Pol VI 9.7.41 fra Kotze, 83-43/54 «Sabotage, Anschläge [...] u. A.» Bd. 1 1940–41, Politisches Archiv Auswärtiges Amt, Bundesarchiv Bonn.

1326 Edvin Heinrich Eugen Nielsen, f. 4.9.03

1327 Avhør av Edvin Nielsen 9.4.41, IC2c pärm 11.

1328 Robert Alfred Nielsen i avhør 9.4.41, IC2c pärm 11.

1329 Rettsboken s. 79, IC2c pärm 15.

En taktisk manøver

Presset på politiet i Sverige for å aksjonere mot organisasjonen var sterkt. I et videre perspektiv må det tyske initiativ i mars settes i samband med lanseringen av «Barbarossa», hvor en vesentlig del av fronten ville gå i nordområdene fra Fiskerhalvøya til Ladogasjøen. Kirkenes, Rovaniemi og Vasa var sentrale knutepunkter i det tysk-finske forsyningsnett. Jernbanenettet gjennom Sverige kom til å spille en helt avgjørende betydning for transport av ammunisjon, materiell og andre forsyninger til Lapplandsarmeen. Det samme gjaldt det svenske kystfarvannet i Østersjøen, hvor den svenske marinen ble trukket inn i eskortering av tyske transportkonvoyer til nordfronten, i stor grad beskyttet av svensk territorialfarvann. Fra tysk side var eksistensen av en intakt sabotasjeorganisasjon i de samme områder høyst problematisk.

At politirazziaen 4. juni 1941 ikke hadde fått med seg hele organisasjonen fikk politiet i Kiruna en påminnelse om 10. juli. Denne dag kom en ukjent kvinne til Edvard Nybergs hjem, og spurte etter «Sten». Kvinnen visste altså ikke at Nyberg var arrestert. Kirunapolitiet satte igang med en febrilsk spaning etter damen, men hun var forsvunnet.¹³³⁰ Det var altså ingen grunn til å regne med at saken på kort sikt kunne avsluttes. Det samme viste det overveldende materialet fra dansk politi.

15. juli kom et ny henvendelse fra gestaposjef Heinrich Müller i Berlin, som forsøkte å gi en sammenfatning av det som hadde kommet fram av betydning for det svenske politi.¹³³¹ Av stor interesse var hva Longfors hadde sagt om Söder, og Fichtels og Feij om Lilly Hermine de Korte-Jacobsen, som det svenske politi hadde etterlyst opplysninger om. Når det gjaldt Bargstädt kunne man opplyse at flere opplysninger om han var kommet fram etter arrestasjonen av Olga Eltvig. Særlig gjaldt det en Gunhild Bengson i Göteborg, som åpenbart var en dekkadresse for korrespondanse dem i mellom. Om Ragnhild og Gudrun Wiik hadde ikke Gestapo mer nytt å komme med enn det som svensk politi allerede kjente til.

Om forklaringer fra Martin Hjelmen, som Ludqvist hadde etterlyst gang på gang, sto det ikke noe. Müller benyttet også anledningen til å minne om det tyske kravet om utlevering av Wollweber: «Under de nåværende politiske forholdene tør det vel ikke lengre være spørsmål om utlevering til Sovjet.» Etter Müllers oppfatning var det i begge staters in-

1330 En rapport om saken ble umiddelbart (11.7.41) sendt til Lönn i 6:e roteln, IC2c pärm 5.

1331 IC2c pärm 5

teresse at han snarest mulig ble uskadeliggjort, og i tråd med det anmodet han Lundqvist personlig om å iverksette «tiltak».¹³³²

Avslutningsvis kunne Müller opplyse om at tyske tjenestemenn i den nærmeste tid ville ankomme Sverige. De skulle bringe med seg teknisk materiale som var brukt ved skipssabotasje, og som Lundqvist i sitt forrige brev hadde etterlyst.

Müllers sterke appell til Lundqvist må forstås på bakgrunn av en intrikat svensk diplomatisk manøver i de samme dager. Antakelig var formålet med manøveren å dempe Gestapos høye profil. Operasjonen startet 26. juni, da legasjonsråd von Grolman ble innkalt til UD. Engzell opplyste at Wollweber skulle undersøkes i forhold til den pågående sabotasjeutredningen i Sverige.¹³³³ Først deretter kunne man foreta et vedtak i utvisningssaken. Om Knüfken kunne han opplyse at han var sendt til legeundersøkelse. Von Grolman framholdt at forholdene hadde endret seg etter krigsutbruddet mellom Tyskland og Sovjet. Det var nå gått så lang tid at Berlin var irritert, og måtte få svar.

2. juli ble von Grolman innkalt igjen, og Engzell informerte om at Wollweber nå var mistenkt som delaktig. Det var sannsynlig at han kom til å bli framstilt for svensk domstol, og at utvisningssaken derfor måtte hvile.¹³³⁴ Om Knüfken kunne han fortelle at han var overført til sinnssykeavdeling for behandling. Von Grolman kunne ikke forstå at disse forhold behøvde å hindre en formell beslutning om utvisning, og hevdet at man i Berlin ikke ville nøye seg med slike argumenter. 11. juli ble von Grolman innkalt nok en gang. Engzell informerte om at regjeringen hadde fattet prinsipiell beslutning om utlevering av Wollweber til Tyskland, men først etter at han hadde avtjent eventuell straff i Sverige. Samtidig luftet han et ønske om å vite hvordan den tyske regjering ville stille seg til en eventuell utvisning til Danmark. Von Grolman ble overrasket over dette forslag. Han svarte at han personlig ikke hadde noe mot en slik løsning, og at konsekvensen i så fall måtte bli at den tyske regjering trakk tilbake sitt utvisningskrav.¹³³⁵ Av Engzells referat fra samtalen framgår at det var von Grolman som trakk denne konklusjon, men vi kan ikke være helt sikker på at ikke Engzell la ordene i hans munn.

1332 Den tyske tekst er «[...] Ihrerseits Schritte zu unternehmen, um die Angelegenheit vorwärtszutreiben». Det er anmodning om personlig å påvirke prosessen, og antyder at Lundqvist ved konferansen i Berlin 11. –14. mars kan ha skapt tyske forestillinger om at dette var mulig.

1333 «PM» fra Engzell 2.7.41, R 70 CT I, UDs arkiv i Stockholm.

1334 «PM» fra Engzell 2.7.41, R 70 CT I, UDs arkiv i Stockholm.

1335 «Uppteckning» av Engzell 29.7.41, R 70 CT I, UDs arkiv i Stockholm.

Denne svenske manøver for å få det tyske utvisningskrav trukket endte imidlertid i ingenting. Justitiedepartementet hadde mens denne diplomatiske utveksling pågikk samtidig gitt direktiv til Lundqvist om å fryse forbindelsene med dansk politi på kort sikt, og å innta en «avventende» holdning til et eventuelt dansk utvisningskrav.¹³³⁶ Det kan tyde på at «den danske løsning» ikke var alvorlig ment. Da von Grolman 27. juli meldte tilbake til Hallenborg om den tyske holdning til det svenske forslag, viste det seg at reaksjonen i Berlin var negativ. Man ønsket ikke å trekke kravet.¹³³⁷

Gestapo i Stockholm

26. juli 1941 ankom kriminalråd Horst Kopkow og sekretær Erich Mittmann fra RSHA Stockholm. De brakte med seg sabotasjemateriale fra sakene om «Felce» og «Nordeney», samt en rekke dokumenter. Materialet kunne nå undersøkes og sammenlignes med funn som var gjort i Danmark, og ikke minst det politiet hadde funnet i Nybergs verksted i Kiruna. Dokumentene inneholdt svært detaljerte forhør og forklaringer både vedrørende aksjonene i Tyskland, Belgia og Nederland. Erik Lönn oppfattet ingen av de to som særlig betrodde, men Kopkow var en slags «sabotasjespesialist».¹³³⁸

Fra svensk side etterlyste man igjen resultatene fra avhørene av Hjelmen i Tyskland, og man ble enige om at svensk politi skulle oversende tidsskjemaer for Hjelmens svenske forbindelser, så langt disse lot seg rekonstruere utfra de svenske avhør.¹³³⁹ Vi må regne som sikkert at Kopkow forklarte bakgrunnen til den tyske tausheten om Hjelmen, nemlig at Hjelmen så langt hadde klart å komme seg igjennom de tyske forhør uten å sprekke. Kopkow etterlyste på sin side svar på de tyske spørsmål om hvor i Sverige de tyske emigrantene befant seg, hvem av dem som var internert og hva som var kjent om dem.¹³⁴⁰

Kopkow og Mittmann reiste tilbake til Berlin 1. august, og med seg hadde de svenske ønsker om flere opplysninger om van Vreeswijks virksomhet som kurer, hans forhold til Ceder og Söder, om Olga Elt-

1336 «Uppteckning» av Hallenborg 29.7.41, R 70 CT I, UD's arkiv i Stockholm.

1337 Operasjonen bærer preg av Bohemans taktiske finger.

1338 «PM» fra Erik Lönn, udatert 1941. Vol 1:3, Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

1339 «PM» om Wollweberaffæren s. 86, Vol F 1:3, Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

1340 «PM» om Wollweberaffæren, s. 88.

vigs forbindelser med Karl Bargstädt i Sverige, samt om Ragnhild Wiik. Heydrich var svært fornøyd med resultatet av besøket. I et sammendrag til Ribbentropp om situasjonen i den svenske etterforskingen oppsummerte han at «Etter utbruddet av den tysk-sovjetiske krig har endelig Sikkerhetspolitiets langvarige bestrebelser på å bevege det svenske politi til aktive tiltak mot de terrorister som befinner seg på svensk jord lykkes.»¹³⁴¹

31. august sendte Lundqvist et takkebrev til Müller for det materialet som Kopkow og Mittmann hadde hatt med seg. Brevet var holdt i overstrømmende ordelag. Han ga også en orientering om de pågående svenske forhørene. Hans egentlige ærend var imidlertid å minne Müller på at man stadig ventet på avhørene av Hjelmen. Dessuten var en mystisk tysker ved navn Adolf Andreas Baier blitt arrestert i Stockholm 13. august. Forespørsler angående mannens identitet var allerede gjort i Reichskriminalpolizeiamt» i Berlin. Nå kunne Lundqvist også opplyse at Baiers dekknavn var «Alf», og at han helt sikkert var et framtreddende medlem av sabotasjeorganisasjonen. Ifølge flere av de svenske avhørene hadde Baier opptrådt sammen med en annen ukjent person med dekknavn «Arne». Begge skulle ha deltatt i den spanske borgerkrig.

Lundqvist refererte også til samtaler med Kopkow og Mittmann om den estiske statsborgeren Hjalmar Pöial, svensken Hunnar Olafsson og sovjeteren Slem Sorkin, som alle kunne ha en tilknytning til sabotasjesaken. Med brevet sendte Lundqvist en rekke bilag. Syv av dem var tidsskjemaer som forsøkte å kartlegge og tidfeste de syv mest sentrale arresterte svenskers forbindelser med Martin Hjelmen, og ga tilsammen en nesten komplett oversikt over Hjelmens virksomhet i Sverige. Tilsammen ga de et enstående utgangspunkt for Gestapos forsøk på å knekke Hjelmen. Bilag nr. 8 var en kopi av forhørene av den arresterte Adolf Baier.¹³⁴²

Lundqvists utlevering av opplysninger til Gestapo 31. august må sees på bakgrunn av at det svenske politi noen få dager tidligere hadde gjort et nytt gjennombrudd i saken. Man hadde kommet på sporet av en ny og ukjent del av sabotasjeorganisasjonen, og stod nå midt oppe i en ny opprulling. Hva Lundqvist ennå ikke visste var at et nytt sabotasjeforsøk var blitt foretatt så å si foran øynene på politiet i selve Stockholm. Rett før midnatt 25. august hadde ukjente menn forsøkt å sprengte det finske fartøyet «Figge» i Hammarbyhavnen i Stockholm. Riktignok var forsøket mislykket, men det skyldes en ren tilfeldighet.

1341 Til Büro RAM 8.8.41, 83-43/54 «Sabotage, Anschläge u. A.», Bd. 1 1940–41, Politischen Archiv, Bundesarchiv Bonn.

1342 IC2c pärm 8

For Lundqvist kom attentatet til å bli en påminnelse på at sabotasjesaken ikke var under kontroll. Politiet trengte all den hjelp man kunne få, og Gestapo var svært hjelpsom.

Aksjonen mot «Figge»

Verken Nyberg, Risto eller Gösta Andersson ble arrestert 4. juni. Nyberg ble identifisert gjennom de første forhørene, og deretter arrestert.¹³⁴³ Risto ble identifisert av de arresterte ved hjelp av fotografisk arkivmateriale av spaniakjempere i 6:e rotelns arkiv. Gösta Andersson ble også identifisert ved hjelp av arkivmateriale fra borgerkrigen i Spania, og deretter arrestert på sitt hjemsted.

Gjennom arrestasjonen av Risto og Andersson kom politiet på sporet av den delen av organisasjonen som Wollweber hadde bedt Andersson om å bygge opp i Sverige etter Hjelmens arrestasjon 10. februar. Andersson og Risto navnga en rekke personer under avhør, og blant dem var Erik Herman Lundahl og hans kone. De ble arrestert 4. august, og det var ved deres leilighet Adolf Baier ble arrestert 13. august.

En rekke av de arresterte hadde omtalt en annen utlending, som brukte dekknavnet «Arne». I hele august og utover i september pågikk spaningen etter «Arne» i Stockholm. En rekke av de møtesteder som hadde blitt brukt ble satt under overvåking. Politiet fikk også hjelp av en av de arresterte, som kjente «Arne». Sammen med politiet gjennomførte han samtlige kafeer og liknende steder som kunne være aktuelle i Stockholm, men uten resultat. Et annet tips førte politiet til familien Jonasson i Drottningholmvägen 18, men der var fuglen fløyet. En intensiv overvåking av samtlige familiemedlemmer startet nå, men heller ikke dette førte til noe. Imidlertid klarte politiet å få en ung pike, som var i slekt med familien, til å samarbeide. Hun kunne etter en tid lede politiet til familien Caris i Kungsholmstranden 157. Det lyktes å få portvakten i gården til å samarbeide, og etter tips fra denne ble endelig Rolf Konrad Hagge arrestert 28. september. Deretter ble Stig Erik Emanuel Jonasson arrestert. Etter å ha sittet til forhør i 14 dager kom Jonassen med en sensasjonell opplysning: Han hadde hjulpet Hagge og en annen ukjent tysker med å forsøke å sprengte ett finsk fartøy i Hammarbyhavnen i Stockholm!

Selve attentatet var amatørmessig planlagt. En sprengladning pakket i en veske skulle henges opp på skipssiden omlag en meter under

1343 Framstillingen i dette avsnitt av politiarbeidet som førte til identifiseringen og arrestasjonen av Baier og Hagge bygger på «PM» av Erik Lönn av 22.11.41, IC2c pärm 9.

vannlinjen. Vesken skulle henge i riktig høyde ved hjelp av en snor og en krok, som igjen skulle festes i et spygatt. Et forsøk som politiet senere utførte, viste imidlertid at bomben ikke ville gått av.¹³⁴⁴ Selve aksjonen var også amatørmessig utført. Fartøyet, som var den 500-tonn store finsk damperen «Figge», var valgt ut tilfeldig. For å komme ut til fartøyet måtte de tre stjele en livbåt, som de rodde ut i havnen ved hjelp av plankebitter. Årer hadde de ikke funnet i båten. Vel ute ved skipet ble de oppdaget av en sjømann som kom til rekka for å pisse. Dermed måtte aksjonen avbrytes, og tilbaketogget skjedde nokså panikkartet.

Den videre politietterforskningen klargjorde at omstendighetene rundt attentatsforsøket var følgende:¹³⁴⁵ Rolf Hagge og Adolf Baier hadde stort sett vært uvirksomme etter arrestasjonen av Wollweber. De ble gående i Stockholm, hvor de forsøkte å holde seg skjult for politiet. Etter den store politiaksjonen 4. juni 1941, hadde de bare kontakter til de svenske familiene som hadde hjulpet dem med husrom. Kort tid etter angrepet på Sovjetunionen 22. juni kom imidlertid Hagge i kontakt med en ukjent tysker med navnet «Walter», og denne formidlet fornyet kontakt med Wollwebers oppdragsgivere i Moskva.¹³⁴⁶ Hagge ble spurt om han kunne reorganisere virksomheten, etter at han først hadde foreslått å reise illegalt til Tyskland, noe «Walter» mente ikke var gjennomførbart.¹³⁴⁷ «Walter» utstyrte Hagge med noe penger, og koblet han sammen med en annen utlending, som Hagge kjente fra tidligere under navnet «Piet».¹³⁴⁸

Sammen drøftet de to den nye situasjonen som var oppstått etter det tyske angrepet på Sovjet, og særlig om det var mulig å trekke erfaringer av den partisanvirksomhet som allerede hadde oppstått bak de tyske

1344 Fengheten var for liten til å sette av dynamitten i bomben. Rapport fra Statens Kriminaltekniska Anstalt, signert av Harry Söderman 20.12.41, IC2c pärm 9.

1345 Kriminalpolisens 3:e roteln lagde mot slutten av selve etterforskningen av sabotasjesaken en sammenfatning på 183 sider, som fikk navnet «Wollweber-organisasjonen i Sverige». Sammenfatningen ble antakelig laget for internt bruk og er ikke datert. Den følgende framstilling av «Figge»-saken følger i hovedsak denne sammenfatning. IC2c pärm 23.

1346 Politiet klarte aldri å identifisere «Walter» og ble etter hvert skeptisk til om han eksisterte eller var konstruert av Hagge. Hagge opplyste at «Walter» også hadde deltatt i borgerkrigen i Spania. Vi vet at polakken Karol Swierzschewski opptrådte i Spania under navnet «general Walter», bl.a. som brigadesjef, og hans tilknytning til NKVD er svært sannsynlig. Om det er snakk om det samme «Walter», er imidlertid uklart.

1347 Fra Haggens forklaring 24.11.41 (s. 7), IC2c pärm 20.

1348 Hans virkelige fornavn ifølge Hagge. Piet hadde tidligere vært matros på den tyske Woermann-linjen i Hamburg. Haggens forklaring 24.11.41 (s. 7), IC2c pärm 20.

linjer på kontinentet. Det ble snakket om muligheten for aksjoner mot tyske våpen- og materielltransporter gjennom Sverige, mot finske og tyske skip som fraktet materiell for de tyske troppene på Lapplandsfronten, og antifascistisk virksomhet i det hele tatt. Det ble flere samtaler, og etter hvert ble de enige om at det mest hensiktsmessige var å forsøke å iverksette aksjoner mot tyske eller finske skip i Hammarbyhavnen i Stockholm.

Det var nødvendig å bygge opp en ny gruppe, og Baier forsøkte gjennom Lundahl å få kontakt med egnede personer. Dette lyktes imidlertid ikke, og kort tid etter Lundahls arrestasjon 4. august ble også Baier tatt. Det var med nød og neppe Hagge unngikk samme skjebne.

Hagge forsøkte å få kontakt med arbeidskolleger av Jonasson, men heller ikke det lyktes, på tross av omstendelige forsøk og grundige politiske overtalelser. Hagge forsøkte blant annet å få de til å kartlegge tyske våpentransporter på svenske jernbaner. Imidlertid lyktes han i å rekruttere Jonasson selv. I tida etter Baiers arrestasjon 13. august satte han Jonasson inn i de forskjellige planer som tidligere hadde vært diskutert med «Walter» og «Piet». Jonasson fikk beskjed om å bryte med SKP, og å gjemme unna sin partibok slik at partiet ikke skulle få belastningen hvis noe skulle gå galt.

«Piet» skaffet sprengladningen til veie, og sammen iverksatte så de tre det mislykkede attentatet mot «Figge».

Arrestasjonen av Hagge 28. september kom til å markere avslutningen av politiets aksjoner rettet mot Wollwebers organisasjon i Sverige. De videre avhørene skaffet stadig flere detaljer til veie, og personkretsen ble stadig utvidet, i håp om at perifere kontakter skulle lede inn til en ny aktiv gruppe. Det kom imidlertid ikke til å skje.

Dommene

Hovedforhandlingene i den store Wollweber-saken ble lagt til Jukkasjärvi tingslags Häradsrätt i Kiruna. Stedsvalget var neppe tilfeldig. De juridiske myndigheter i Sverige ønsket seg ingen internasjonal mediabegivenhet. Dessuten var de praktiske rammene rundt sikkerhetstiltak og kontroll med tilreisende mye enklere å gjennomføre i lille Kiruna enn i store Stockholm. I tillegg hadde landsfoged Danielsson i Norrland vært med i saken helt siden Ceder begynte å tyste i 1939, og var kjent med de fleste detaljer i etterforskningen.

Wollweber synes stedsvalget var utmerket.¹³⁴⁹ Arbeiderbyen Kiruna – kommunistenes høyborg i Sverige – var en utmerket ramme om en sak som mer enn noe dreide seg om selve kjernen i byens eksistens, malmgruvene. Her hentet Hitler stålet til sine kanoner og stridsvogner. Sabotasjeplanene hadde hatt som sin kjerne malmen, kraftverket i Porjus som leverte strøm til gruvene og malmbanen til Narvik og Luleå, jernbanen som fraktet malmen, og skipene som fraktet den videre til Tyskland. Gruvne hadde vært hovedleverandør av sprengstoffet som senket de tyske skip. Kiruna hadde en internasjonal symbolverdi som avspeilte dens krigsverdi for tyskere, sovjetere og briter. Byen hadde spilt en nøkkelrolle for Wollwebers sabotasjeorganisasjon på samme måte som for britene.

Selv om mange av Wollwebers medsammensvorne hadde gått relativt langt i sine forklaringer, var det bare Ceder som hadde lagt alle kort på bordet. Det var ikke til å unngå at uoverensstemmelser hadde gitt politiet mange billige stikk. Selv om ingen av de svenske arresterte kjente hele historien, kunne deres forklaringer for politiet bidra til å nøste opp stadig mer. Dette hadde også stor betydning for Hjelmen, Wiik, Schaap og de mange som satt i Fuhlsbüttel. På langt nær alle var tatt, særlig ikke i Norge. Wollweber valgte derfor å politisere saken fra første begynnelse, og aktivt å forsøke å avgrense den til svenske forhold. Dessuten var det viktig for Wollweber å spre budskapet om antifascistisk kamp gjennom saken, også når det gjaldt metoder.¹³⁵⁰ For han var det et høydepunkt da aktor Danielsson presenterte «Vuggen» – Nybergs magnetiske mine – for retten, og dermed for verdenspressen. Da aktoratet forsøkte å bevise at Nyberg hadde produsert samtlige messinghylser som hadde vært brukt til tennsatser,¹³⁵¹ kunne Wollweber hevde at han bare hadde produsert modellen. De som faktisk ble tatt i bruk hevdet han var produsert i den spanske republikk.

Wollweber tok på seg hovedansvaret for det tyveri av dynamitt som Nyberg hadde tilstått. Ellers hadde påtalemakten et spinkelt juridisk materiale, selv om de øvrige tiltalte innrømmet at Wollweber var «sjefen». Wollweber, som hadde bedt advokat Hugo Lindberg bli i Stockholm fordi han ville føre sitt forsvar selv, tok på seg alt ansvar, og erklærte for retten at det var krigsutviklingen og ikke retten som i realiteten avgjorde straffutmålingen. Ingen av de tiltalte ble dømt for sabotasje. Forsøkene på å dra inn ansvar for de aksjoner som var skjedd utenfor Sverige ble stort

1349 *Lebenserinnerungen* s. 277

1350 Wollweber lyktes med det. I premissene til samtlige dommer ble det tatt inn en formulering om at formålet med organisasjonen var antifascistisk kamp.

1351 Hvilket han hadde.

sett ikke godtatt av retten.¹³⁵² Det omstendelige «bevis» på at SKP hadde betalt virksomheten, som politiet i Luleå hadde konstruert i samarbeid med Ceder, ble ikke engang forsøkt lagt fram for retten.

En tid etter at prosessen hadde startet i Kiruna 18. august, kom SKP ut med en egen pamflett om saken under tittelen *Kommunisterna och «sabotaget» i Kiruna*.¹³⁵³ Den var pinlig for politiet. SKP hadde avslørt Ceders rolle som provokatør. Den falske reiseregningen som var konstruert for å få et fellende bevis for at SKP finansierte sabotasjeorganisasjonen hadde man fått med seg. Det var riktig når det ble hevdet at politiet forsøkte å ramme SKP. Riktignok overdrev man en del, da man framstilte dette som hovedsiktemålet. Overdrivelsen var større når man hevdet at ingen av de mistenkte var medlemmer av SKP, og at ingen av de som var dømt i Danmark var «kommunister». Men på den andre siden var det ikke langt fra sannheten når man skrev at «Bakom de två senaste processerna upptäcker man utan svårighet den tyska polisen (Gestapo). På dess order har hela denna s.k. sabotageprocess igångsatts och getts de orimligsta proportioner.» SKP distanserte seg mindre fra sabotasjen enn søsterpartiet DKP, som åpent angrep sabotørene. I realiteten var det betydelige meningsforskjeller mellom partiene. SKPs distansering var i hovedsak diktert av taktiske hensyn. Det viktigste var å unngå at SKP ble forbudt. Politisk var det neppe tvil i SKPs ledelse om hvilken makt sabotørene hadde i ryggen.

Dommene falt 12. november 1941. Wollweber fikk – ikke uventet – tre års straffarbeid. Edvard Nyberg fikk tre og et halvt år, Gustav Söder fire år, Karl Viktor Sundberg, Johan Markström og Gösta Andersson et år og tre måneder, Sven Hjalmar Svensson tre måneder, Karl Einar Risto og Oscar Harry Eriksson seks måneder, Erik Hjalmar Lundahl åtte måneder. Dette var et spinkelt resultat for politiet. Omkring 80 personer hadde vært arrestert, enten som delaktige i organisasjonen, eller fordi de skulle ha medvirket.¹³⁵⁴

Proessen mot Rolf Hagge, Stig Emanuel Jonasson og Adolph Baier for attentatet mot «Figge», fikk ikke samme mediaoppmerksomhet.

1352 Nyberg, Söder, Sundberg og Markström ble dømt som delaktige i attentatet mot de spanske trålerne i Fredrikshavn. Retten baserte seg her på den danske domsslutning, som fant bevist at sprengstoffet til dette attentat var brakt til Malmö av den svenske gruppa.

1353 Ligger i IC2c pärm 8.

1354 Fra «P. M. ang. utredningen i Wollweberfallet», utarbeidet 15.4.53 av 3:e roteln, ved L.P. Lindroth. IC2c pärm 23. «C.D» er anonymisert etter beskyttelsesinstruksen.

Saken ble ført ved Stockholm Rådhusrätt, og pågikk i det meste av desember og januar. Dommene falt først 8. februar 1942, og ble vesentlig strengere enn dommene i Kiruna. For de to førstes vedkommende var det viktigste innholdet i dommene forberedelse og forsøk på sabotasje. Hagge fikk straffearbeide i syv år, og Jonassen fire og et halvt år. Baier ble dømt for forberedelse til sabotasje, og fikk tre og et halvt år.¹³⁵⁵

Hans-Hendrik Neumann til Stockholm

I Berlin tenkte man ikke bare på opprullingen av Wollwebers organisasjon. Kopkow og Mittmann hadde understreket at man var svært opptatt av tiltak mot de tyske emigrantene i Sverige. Som en oppfølging av dette initiativ kom det en ny henvendelse fra Müller 12. september, med en liste på 101 tyske kommunister som oppholdt seg i Sverige. Müller var interessert i å vite deres adresser i Sverige, om de var internert og hva som ville skje med dem.¹³⁵⁶ Lundqvist oversendte hele saken til Utrikesdepartementet for å få en uttalelse om hvordan han skulle håndtere den.¹³⁵⁷

I mellomtida hadde 6:e roteln hendene fulle med «Figge»-saken. Et betydelig spaningsarbeide med et stort antall personer ble gjennomført i Stockholm. Senere fulgte henvendelser til Finland for å få full klarhet i hva som hadde skjedd 25. august i Hammarbyhavnen.

Müllers reaksjon på begivenhetene i Sverige var å forsøke en ytterligere opptrapping av politisamarbeidet. 30. oktober kom innspillet formet som et svar på Lundqvist brev av 31. august.¹³⁵⁸ Müller var overstrømmende begeistret for samarbeidet. Når det gjaldt det overleverte sabotasjematerialet, så stilte han det generøst til disposisjon for det svenske politi så lenge prosessene pågikk. Ellers kunne han gi flere opplysninger om Baier og Hagge. Om Olga Eltvig kunne han overlevere fotokopier av hennes korrespondanse med Bargstädt/Bengson i Göteborg. Så kom det viktigste: Müller anmodet Lundqvist om å motta Hans-Hendrik Neumann som representant for det tyske Sikkerhetspoliti. Neumann ville melde seg for Lundqvist om et par dager, hvis Lundqvist var inneforstått med dette, og Müller anmodet om at han ble orientert om de nye svenske erfaringer

1355 Utdrag av protokollet fra Stockholms Rådhusrätt 9.2.42, IC2c pärm 21.

1356 Et offisielt avslag på denne henvendelse ble først gitt av Statens utlänningskommission 13.4.45. Vol 1:5, Sandlerkommissionens arkiv.

1357 «PM» om Wollweberaffæren, s. 88, Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm.

1358 Brevet var fra Müller personlig til Lundqvist. IC2c pärm 9.

i sabotasjesaken. Også i andre politisaker av felles interesser stilte Müller Neumann til disposisjon. Særlig hadde Müller i tankene at den store eksplosjonen i Krylbo burde bli gjenstand for en felles tysk-svensk undersøkelse, og avsluttet med håp om at samarbeidet kunne bli ytterligere fordypet.

6. november 1941 ankom SS-Sturmbahnführer Hans-Hendrik Neumann og SS-Gruppenführer Georg Müller til Stockholm. Dermed var Wollweber-saken løftet opp på det høyeste politiplan. Begge representerte RSHA på høyt plan. Neumann var direkte ansvarlig under Heydrich. Samtidig satt han i ledelsen av Rikskommissariatet i Norge, og satt dermed som direkte underordnet Terboven. Neumann rapporterte til Berlin om at han hadde hatt samtaler med Lundqvist, politimester Ros og överståthållare Torsten Nothin. Alle var tyskvennlige og antikommunistiske, men Neumann fant det nødvendig å reservere seg for hvor ekte dette var, og føyde til at de nok var sosialdemokrater.¹³⁵⁹

Neumann og Müller etablerte seg i den tyske legasjonen, og for den førstes vedkommende hadde dette sammenheng med forsøk fra Büro RAMs side på å få han akkreditert som politiattaché i Sverige. Svensk UD hadde vanskelig for å godta denne form for offisielt politisamarbeid, og akkreditivene ble aldri mottatt. Imidlertid oppførte Neumann seg som om han var akkreditert.

Wagner og Neumann

RSHAs etablering i Stockholm hadde først og fremst utgangspunkt i Wollweber-saken, men ble etter kort tid utvidet til å omfatte et stort spekter av saker. Dette må sees i sammenheng med at Abwehr hadde et nærmest tysk etterretningsmonopol i Sverige. SD mottok sporadiske rapporter fra forskjellige V-menn, men var ellers svært avhengig av Büro RAM. Riktignok hadde Heydrich behandlet Auswärtiges Amt svært omsorgsfullt i forhold til Sverige, på tross av en generell misnøye med tysk forvaltning generelt og UD spesielt. Wollweber-saken økte RSHAs prestisje vis-à-vis Abwehr, og forsøket på å plassere en så høyt rangert politioffiser som Neumann i Stockholm var en naturlig utnyttelse av dette.

Det var legasjonsråd Hans Georg Wagner som var Abwehr-sjef i Stockholm. Hans «Büro Wagner» omfattet det meste av personalet i den tyske legasjonen, voldsomt oppsmulmet til ca. 220 personer. Hans nett

1359 Fra gjengivelse av denne rapport fra Neumann av Mert Kubu i *Gustaf Möllers hemliga polis* (s. 204–205). Kubu gjengir ingen datering.

spredte seg over hele Sverige.¹³⁶⁰ Wagner hadde klart å etablere en kanal inn til Säpo og Utlänningskommissionen. I hvor stor utstrekning og i hvor langt tidsrom dette fant sted ble aldri oppklart etter krigen. Byråinspektør Robert Paulsson, som selv var innblandet i denne trafikken uttalte senere til Sandlerkommissionen at socialstyrelsen og senere Utlänningskommissionen praktisk talt uten noen innskrenking overlot etterspurte opplysninger om ettersøkte personer, politiske flykninger av tysk og annen nasjonalitet samt statsløse til den tyske legasjonen. Til kontroll av denne virksomhet ble kopier overlatt Utrikesdepartementet og Säpo, representert ved kommissarie Thour.¹³⁶¹ En annen som samarbeidet med Wagner var Dr. John Lönnegren, sjef for «Skandinaviska Telegrambyrå». ¹³⁶²

Neumann og Müller anla en høy profil i Stockholm.¹³⁶³ I den første tid la de ikke fram noen konkrete ønsker, men brukte tida til å gjøre seg kjent og å knytte kontakter. Müller etablerte seg med sin svenske kone og med barn fast i byen, mens Neumanns opphold ble hyppig avbrutt av reiser til Berlin og Oslo. De gjorde ingen hemmelighet av at de fikk sine direktiver i Berlin. Begge frekventerte politihuset med den største selvfølgelighet. Müller var der fast én til to ganger i uka. I motsetning til Neumann hadde Müller som vane å anmelde sin ankomst i portvakten. Neumann derimot opptrådte som om han var høyt betrodd, og spaserte rett opp på Erik Lönn's kontor. Her hadde man ingen kontroll på hva han foretok seg, og Lönn måtte begynne å gjemme bort sine papirer.

I desember leverte Neumann en liste over emigranter som man ville ha opplysninger om.¹³⁶⁴ Ifølge Lönn ga UD offisielt et betinget nei til å gi de ønskede opplysningene. Det var imidlertid uklart om de ble skaf-

1360 Intervju med ambassaderåd Werner Dankworth i Vol F 1:1 i mappe «Dankworth m.m.» i Sandlerkommissionens arkiv.

1361 Fra forklaring av Robert Paulsson, for Kungl. Svea Hovrätts kanseli 11.12.45. Vol F 1:2, Sandlerkommissionens arkiv.

1362 Lönnegren hadde også sine Säpo-kontakter og klarte bl.a. å skaffe Wagner legasjonslister. Fra forklaring av Robert Paulsson, for Kungl. Svea Hovrätts kanseli 11.12.45. Vol F 1:2, Sandlerkommissionens arkiv, Riksarkivet i Stockholm. Paulsson ble dømt til 22 mnd straffarbeide i Stockholms rådhusrätt, men straffen ble etter appell senket til 12 mnd. Lönnegren ble dømt til 2 års straffarbeide. Dommene er referert i Sandlerkommissionens instilling (Betänkande I) s. 434–436.

1363 Erik Lönn ga en beskrivelse av Neumann og Müllers opphold i Stockholm i et PM. Det følgende avsnitt følger denne beskrivelse, når ikke annet er angitt. Vol 1:3 «Forbindelse med tysk politi», Sandlerkommissionens arkiv.

1364 Tilsammen 25 stk. «Verzeichnis über deutsche kommunistische Funktionäre in Schweden», Vol 1:3, Sandlerkommissionens arkiv.

fet andre veier. Istedet fikk de tilgang til opplysninger om en hemmelig sovjetisk kode som var dechiffrert etter et beslag sommeren 1941. Overkonstabel A. Ottossen fikk i oppdrag om å gjennomgå saken med Müller. Beslaget var fra tysk synsvinkel uhyre interessant, fordi det beskrev den standard sovjetiske kode som var i bruk i en lang rekke land, ganske sikkert også i Tyskland og på tysk okkupert område. Et stort arbeide lå bak den svenske dechiffrering.

Det var den svenske statsborger Bertil Eriksson som hadde operert senderen på Midtsommarskransen i Stockholm. En av hans siste meldinger til Sovjetunionen hadde vært: «Fire tyske troppetog passerer Krylbo hver dag.»¹³⁶⁵

Det ble upraktisk å formidle de store informasjonsmengdene gjennom topplanet i politiet. Istedet fikk Neumann og Müller direkte tilgang til personell med ansvar på de forskjellige saksområdene. Overkonstabel L.P. Larsson ga opplysninger om visse deler av Wollweber-saken, overkonstabel Lewin om kommunistbevegelsen, Lönn om radiospionasjen i Göteborg i 1941. Forøvrig hadde politisintendentene Bäckman og Thulin, politimester Ros, sjefen for den kriminaltekniske anstalten, dosent Harry Söderman, rektor Biörklund ved politiskolen, samt selvfølgelig Lundqvist, – løpende samtaler med de to.

I månedene november 1941 – februar 1942 fortsatte etterforskningen parallelt med behandlingene ved domstolene. Neumann og Müller ble fortløpende informert om alt som kunne være av verdi for tysk politi. Svensk politi hadde behov for identifisering av tyske emigranter eller tyske kommunister som dukket opp i etterforskningen. Neumann og Müller henvendte seg da til RSHA i Berlin og ba om opplysninger.¹³⁶⁶ Svaret kom i form av en muntlig rapport fra Müller, eller et «PM».

10. desember kunne Müller legge fram opplysninger om de siste undersøkelsene i Berlin. Martin Hjelmen hadde ennå ikke oppgitt noen opplysninger om organisasjonen. Men Gestapo i Hamburg hadde nå godt håp om at han skulle begynne å gi opplysninger, «enär det finns vissa tecken, som tyder därpå».¹³⁶⁷

Dette var en løgn. Hjelmen var på dette tidspunktet allerede knekt, og hadde begynt å fortelle. Men Gestapo ønsket ikke å fortelle svenskene dette ennå. Wollwebers kone, Ragnhild Wiik, hadde forklart at hun hadde vært tre ganger i Paris for Wollweber hos en «Paul». Hun forklarte at hun

1365 Vol 1.3 Sandlerkommissionens arkiv.

1366 «PM» om Wollweberaffæren, Vol F 1:3, Sandlerkommissionens arkiv.

1367 Referat av samtalen med Müller ble nedtegnet av Erik Lönn, IC2c pärm 9.

hadde bedt Inga Ring om å huse Schaap, en «Olsen» og en «Oswald». Dr. Ole Fossen hadde bare forklart at han hadde formidlet kontakt med tilreisende personer gjennom sitt legekantor. Inga Ring hadde erkjent at hun hadde tatt i mot Schaap i sin leilighet. Barly Pettersen var også arrestert av Gestapo, og satt i Fuhlsbüttel som de andre. Han hadde innrømmet at han var «Frans» og at han hadde fraktet 60 kilo dynamitt fra riksgrensen til Narvik vinteren 1937/38, igjen 20 kilo dynamitt til Hjelmen i Bodø i begynnelsen av 1938 og endelig 20 kilo til Oslo i november 1939. Gestapo i Norge hadde også arrestert Fredrik Nissen i Narvik. Han hadde forklart at han hadde vært med på eksperimenter med brannbomber, og at Hjelmen hadde koplet han sammen med en Bjørkmann i Bergen, som også var med i organisasjonen. Det var tre nye personene i bildet: Olsen, Oswald og Bjørkmann. Gestapo hadde ennå ikke identifisert noen av dem.

Müller ba om at de dømte i Sverige ble forhørt om sitt kjennskap til de refererte personene. Lönn iverksatt dette omgående. Han sendte rapporten fra samtalen til kommissarie Olofsson i Luleå, og ba han om å konfrontere de dømte med disse opplysningene.¹³⁶⁸ Til formålet hadde Müller også overlevert en fotoserie av Pettersen, Nissen, Fossen og Ring. Men resultatet var skuffende. Söder kjente ingen av dem. Nyberg trodde kanskje at han kjente igjen Pettersen, men var ikke sikker. Ellers kjente han ingen av de øvrige tre. Wollweber hadde aldri sett eller kjent noen av dem. Det hadde heller ikke Risto. Ceder derimot identifiserte Pettersen som «Frans».¹³⁶⁹ Noen dager senere ble Markström og Sundberg vist de samme bildene, men ingen av dem hadde sett dem før.¹³⁷⁰

15. desember kom Müller med et «PM» om Hagge og Pöial. Om denne siste kunne opplyses at han nå var arrestert i Tyskland. Han hadde innrømmet at han hadde blitt rekruttert av NKVD for å opprettholde forbindelsen til en etterretningsgruppe i Stockholm. Gestapo hadde imidlertid brakt på det rene at saken ikke hadde noen tilknytningsspunkter til sabotasjesaken. I slutten av januar overleverte Neumann og Müller et enda mer detaljert materiale om Hagge.

I begynnelsen av februar 1942 kunne endelig Neumann og Müller legge på bordet en omfattende rapport som inneholdt forklaringer fra Hjelmen om den svenske gruppa av sabotasjeorganisasjonen. Hjelmen ga et sammendrag av sin virksomhet i Sverige, og svarte på spørsmål om de

1368 Til Olofsson 17.12.41. IC2c pärm 9.

1369 «PM» fra Olofsson 12.1.42, IC2c pärm 9.

1370 Til Olofsson 27.1.42 (signatur uleselig), IC2c pärm 9.

18 mest sentrale personene som forekom i de svenske utredningene. Verken når det gjaldt Hagge eller den mystiske «Oswald» la han noe nytt på bordet. Han mente at det fantes 17 medlemmer av organisasjonen i Sverige, og av disse kunne han bekrefte identifiseringen av 14. En av de uidentifiserte var en person som han hadde truffet sammen med Wollweber i Stockholm sommeren 1939, og som tydeligvis var overordnet Wollweber. For svensk politi var det lite matnyttig i Hjelmens forklaring, men visse undersøkelser ble likevel iverksatt.¹³⁷¹

Tross det gode samarbeidsklima, ble omgangen med Neumann og Müller etter hvert vanskelig å håndtere rent praktisk. De opptrådte som om de hadde ubegrensede rettigheter i politihuset, og krevde stor oppmerksomhet. Sverige var tross alt ikke Danmark. I et forsøk på å få dem unna politihuset, fikk lavere tjenestemenn i oppdrag å arrangere de reneste utflukter med dem.

Når det gjaldt hvilke opplysninger de to skulle få utlevert, hadde Lundqvist umiddelbart etter deres ankomst innsett behovet for ryggdekning. 10. november skrev han til sikkerhetschef, underståthållare Eric Hallgren med et forslag til ordning. Når det gjaldt kommunistisk sabotasje kunne opplysninger utveksles fortløpende, og uten hinder. Når det gjaldt sabotasje, burde det ifølge Lundqvist gjøres unntak «som betingas [...] av Sveriges vänskapeliga förbindelser med andre statar än Tyskland». Når det gjaldt annen statsfiendtlig virksomhet, burde ikke annet gis en det som står i pressen.¹³⁷² Det ene forbeholdet her var Rickman-saken, og den var ikke lenger noe problem, ettersom man hadde gitt alle opplysninger allerede.

20. desember tok Lundqvist saken opp igjen i skriv til Hallgren.¹³⁷³ Han kunne vise til at det i den siste tida hadde vært et «visst samarbeide» mellom Gestapo og undertegnede, i all hovedsak om kommunistisk sabotasjevirksomhet i Sverige. Men i desember har Neumann forsøkt å utvide dette samarbeidet til at svenske myndigheter skal gi Gestapo opplysninger om a) all «kriminell» virksomhet som andre enn nordmenn drev i Sverige, b) all virksomhet som NKVD driver i Sverige mot Tyskland, c) alle tyske emigranter i Sverige, samt d) alle som er knyttet til sovjetisk

1371 Identifisering av en ukjent person i Åsögatan 123 eller 138, på Södermalm og en i Hälsingegatan 6. Ic2c pärm 9.

1372 Fra Lundqvist til Säkerhetsschefen 10.11.41, Vol 1:3 «Forbindelse med tysk politi», Sandlerkommissionens arkiv.

1373 «PM ang. Gestapo och SD», Vol 1:3 «Forbindelse med tysk politi», Sandlerkommissionens arkiv.

diplomatisk virksomhet i Sverige. Til gjengjeld lover Tyskland å gi i retur de opplysninger om liknende virksomhet som Sverige måtte ønske.

Hallgren sendte saken videre til UD med anbefaling om å gi Gestapo de opplysningene det var snakk om.¹³⁷⁴ Men 17. januar ble han instruert av UD om ikke å gi opplysninger om tyske flyktinger. Som plaster på såret fikk man, som nevnt over, tillatelse til å gi opplysninger om den beslaglagte sovjetiske kode fra Midtsommarskransen.

Neumann og Müller fant ut at de var svært interessert i å besøke politiet i Göteborg. Byen var i sentrum for tysk interesse på grunn av de internerte norske skip, «kvarstadbåtene». Abwehr var av den grunn på plass. Det var også sovjeterne, og politiet hadde avslørt en sovjetisk sendergruppe i byen. Endelig var det åpenbart at Wollweber hadde en uidentifisert gruppe sabotører i byen. Lundqvist instruerte politimester Ernst Fontell over telefonen at politiet ikke måtte gi noen opplysninger om sikkerhetstjenesten. Forøvrig skulle de få framføre sitt ærend.

De to ankom Göteborg 26. januar 1942. Neumann overrasket igjen. De var mer interessert i tiltak mot kommunistene i byen enn i Säpo. Iherdige forsøk på å få opplysninger endte i ingenting, og Neumann gjorde ikke noe forsøk på å skjule sin irritasjon.¹³⁷⁵ Med uforrettet sak vendte de tilbake til Stockholm, og forholdet var nå blitt mindre hjertelig. For sikkerhets skyld hadde Neumann også ved et par anledninger blitt overvåket, for å oppdage eventuelle andre kontakter enn de offisielle. Det bedret neppe stemningen.¹³⁷⁶

Den svenske regjering gir etter

Parallelt med Neumann og Müllers bearbeiding av Säpo, fortsatte legasjonen å presse på i UD for å sikre utlevering av Wollweber. 10. november ba von Grolman at den svenske regjering så snart som mulig bevirket et utvisningsvedtak.¹³⁷⁷ Fem dager senere kunne ekspedisjonssjef Bruno melde tilbake at et slikt vedtak kunne skje umiddelbart, siden dommen mot Wollweber allerede var rettskraftig. 8. desember var von Grolman hos Engzell og etterlyste en beslutning. Engzell svarte at den ville kunne

1374 «PM ang. Gestapo och SD»

1375 Fontell i brev til kommissionen 2.1.46, Vol 1:3 «Forbindelse med tysk politi», Sandlerkommissionens arkiv.

1376 Rapport fra overkonstabel Fahlander referert av K. Bergqvist i brev til Sandlerkommissionen 29.7.45. Vol 1:3 «Forbindelse med tysk politi».

1377 R 70 CT I, UD's arkiv i Stockholm. De skriv og henvendelser mellom den tyske legasjon og svensk UD som er referert i resten av dette kapittel er fra samme sted.

foreligge om kort tid. 20. januar var von Grolman tilbake, men måtte også denne gang gå med det samme svar. 7. februar gjentok det samme seg. Nå var Grolman irritert. Man fikk gjentatte henvendelser fra Berlin, og var ikke lengre istand til å begrunne svar. Siden det allerede var lovet et positivt bifall, kunne man ikke i Berlin forstå hvorfor det fortsatt drøyde. Engzell forklarte at det fortsatt drøyde på grunn av visse formaliteter, men lovet å frambringe Grolmans synspunkter.

Ved denne anledning gjenoppfrisket von Grolman også utvisningskravet på Knüfken. Svenske myndigheter hadde holdt lav profil i Knüfken-saken på grunn av det sterke britiske press. Istedet hadde man signalisert velvilje til Tyskland i to andre spionsaker.¹³⁷⁸ Ifølge von Grolman var Berlin ikke villige til å godta en slik løsning. Et avslag i Knüfken-saken ville føre til mye vondt blod i Berlin. For egen regning føyde han imidlertid til at en kopling kunne være hensiktsmessig.

11. februar 1942 ble saken tatt opp av departementet, som innstilte på at den ble håndtert i statsråd. To dager senere ble det formelle vedtaket om utvisning av Wollweber gjort i statsråd.

Vedtaket var underfundig formulert. For det første skulle Wollweber utleveres til Tyskland kun for å tiltales for attentatene mot «Tajima Maru», «Claus Böge», «Reliance» og «Hestia», men først etter å ha sonet ferdig i Sverige. Følgende betingelse var knyttet til utleveringen: Han kunne ikke tiltales i Tyskland for noen politisk forbrytelse som han kunne ha begått før utleveringen¹³⁷⁹, eller for noen handling som kunne ha forbindelse med en slik forbrytelse. Videre kunne han heller ikke tiltales for noen forbrytelse som ikke var angitt i statsrådsvedtaket. Men så kom forbeholdet: «[...] med mindre han, efter att hava undergått straff för de förbrytelser, som föranlett utlämnande eller blivit från åtal därför fri, antingen underlåtit att lämna landet inom loppet av tre månader eller ock återvändt dit, sedan han en gång lämnat det.»

Med andre ord, ble han mot formodning frifunnet i Tyskland, kunne han umiddelbart tiltales igjen. Det samme gjaldt etter en sonet dom. Dermed åpnet vedtaket for at man, etter en kort og mild dom for de nevnte attentat, umiddelbart kunne fremme ny sak med krav om dødsstraff.¹³⁸⁰

26. februar 1942 ble legasjonsråd von Geffcken orientert om vedtaket av Engzell. Engzell understreket at vedtaket ikke ville bli of-

1378 Mot de tyske spionene von Schoeler og Fleck. Von Schoeler var tysk kaptein.

Han var dømt av Svea hovrätt til straffarbeide i 3,5 år for spionasje. Soningstida utløp 28.6.44.

1379 Med unntak av de nevnte attentat

1380 Vedtaket ligger i P 423 löp nr.7.

fentliggjort i Sverige, og at man fra svensk side heller ikke ønsket at det skjedde i Tyskland. Engzell ønsket nå å benytte anledningen til å lukke Knüfken-saken. Etter at den svenske regjering hadde benådet den tyske spionen Fleck, burde Berlin slå seg til ro med en utlevering av den tyske spionen von Schoeler og ikke drive kravet på Knüfken videre.

UD håpet at Berlin med dette slo seg til ro. At det lå realitet bak utleveringsvedtaket kan det ikke være tvil om. Wollweber ble aldri informert om vedtaket, og heller ikke advokat Hugo Lindberg, den sovjetiske legasjon eller sovjetisk UD. Noe formelt vedtak om hemmeligholdelse ser det ikke ut til at ble fattet, men Engzell kunne støtte seg til en utredning av Justitiedepartementet.¹³⁸¹ Det var derfor et intrigant spill som her ble avtalt med Tyskland. Lundqvist sikret seg ved formell henvendelse til fengselsdirektøren i Härnösand mot enhver overraskelse ved sonings-slutt.¹³⁸² Formålet med dette arrangement må antakelig ha vært å legge vanskeligheter i veien for en ny sovjetisk intervensjon ved soningslutt.

Karl Staf og Wollweber

10. februar forlot Neumann og Müller Sverige, antakelig forvisset om at Wollweber-saken var løst til Tysklands fordel. Müller kom først tilbake i desember 1943, mens Neumann opprettholdt kontakten med Säpo ved en rekke senere besøk.¹³⁸³

Året 1942 ble et nytt år for tyske seire, og følgelig for fortsatt sterk tysk innflytelse i Sverige. Den tyske transittering foregikk uhindret som høsten 1941. De svenske sikkerhetstiltak mot kritiske røster fortsatte.

Utpå høsten fant Berlin tida inne til igjen å luften utleveringssaken. Sett fra tysk synspunkt var det ønskelig å få Wollweber utlevert for å få en samlet pådømming. Et stort persongalleri som satt i Fuhlsbüttel eller i nærliggende fengsler og leire ventet på rettssaker. 11. november var ni av de mistenkte nordmenn i Wollweber-saken samlet i Sachsenhausen.¹³⁸⁴

1381 Engzell til UD 11.5.43. Saken kom opp da den sovjetiske legasjonsråd Jartsev denne dag henvendte seg til Engzell for å besøke Wollweber i fengselet. R 70 CT I, UD's arkiv.

1382 Fra Lundqvist til Direktören för Centralfängselet, 27.2.42, P423 löp nr.7.

1383 «PM» av Erik Lönn i Vol 1:3 «Förbindelse med tysk polis», Sandlerkommissionens arkiv.

1384 Kristian Ottosen: *Bak lås og slå. Norske kvinner og menn i Hitlers fengsler og tukthus* (1993) s. 161. Ifølge Ole Fossen ble så en rekke av dem sendt på opprydningsarbeider etter britiske bombeangrep i Düsseldorf og Duisburg som «Baubrigade West». Gestapo mistet nå oversikten. Det framgår av et brev fra 26.1.43 at man trodde at 17 fortsatt befant seg i Sachsenhausen, Ravensbrück og Auschwitz.

Alternativet til rask pådømming var nå å spre fangene ut i KZ-systemet til bedre nytte for Det tredje riket. 10. november 1942 ba von Grolman Engzell om på ny å vurdere utlevering.¹³⁸⁵ Hans viktigste argument var at viktig bevismateriale sto i fare for å gå tapt. Den tyske regjering stilte Sverige overfor to alternativer: Enten benåder den svenske regjering Wollweber, og utleverer ham til Tyskland. Eller den svenske regjering avbryter soningen og oversender Wollweber for ransaking og tiltale i Tyskland. I så fall ville den tyske regjering forplikte seg til ikke å tiltale han for andre forhold enn de som var nevnt i det svenske vedtak, samt til å sende han tilbake til Sverige så snart den tyske dom var rettskraftig. Saken ble tatt opp i statsrådsberedning og avslått.¹³⁸⁶

21. januar 1943 forsøkte RSHA ved hjelp av Gestapo i Oslo å forberede et nytt utspill overfor svenske myndigheter. På Grini satt den svenske statsborger Ernst Harald Svenson og de to nordmennene Martin Blindheim og Per Andersen, arrestert i en avissak.¹³⁸⁷ RSHA ønsket å bruke Svenson som bytteobjekt mot Wollweber og Knüfken, forutsatt en passende dom. Dommen måtte være klar på det tidspunkt Wollweber hadde avtjent sin svenske straff.¹³⁸⁸ De tre ble sendt til Tyskland, og saken skulle etter planen opp for folkedomstolen 16. september 1944.¹³⁸⁹

Det gikk et halvt år før von Grolman fikk nye instruksjoner fra Berlin. Men det var et viktig halvår. De tyske nederlag ved El Alamein og Stalingrad gjorde det mulig å forestille seg at Tyskland kunne tape krigen på lang sikt. Våren 1943 begynte litt etter litt en nyorientering å vise seg både utenrikspolitisk og innenrikspolitisk i Sverige. Bildet var imidlertid ikke entydig. Det ble mindre sannsynlig at Tyskland av offensive grunner skulle ønske å okkupere Sverige, men faren for en slik utvikling av defensive grunner øket, på tross av reduserte tyske militære ressurser.¹³⁹⁰ Faren

Administrativt var det riktig, men ikke fysisk. Brev fra Gestapo IV A 2 Berlin til Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof 26.1.43, RSHA Z/C II 27 Bd. 1. Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1385 Fra Engzell 10.11.42 til diverse instanser i UD. R 70 CT I.

1386 Fra Bruno til Engzell 20.11.42. R 70 CT I.

1387 Ernst Harald Svenson (f. 7.8.90), Martin Blindheim (f. 2.2.16) og Per Andersen (f. 2.7.19) var arrestert 7.1.42 for ulovlig avisdistribusjon (*Norge, London Nytt*). Kristian Ottesen har behandlet saken mot de tre i *Bak lås og slå* (1993) s. 208–229.

1388 RSHAs ønsker med Svenson ble skissert i et notat fra IV C i Oslo 21.1.43. Martin Blindheims arkiv.

1389 Ottosen, s. 212

1390 Försvarsstabens underrättelsestjänst var godt orientert om de tyske militære planer under hele krigen. Etter 9.4.40 hadde Wehrmacht fått anledning til å bru-

øket for alliert landgang i Nord-Norge, og dermed også for tyske militære mottiltak i Midt-Sverige, særlig sommeren 1943.¹³⁹¹ Likevel var en ny optimisme kommet inn i svensk politikk.

I denne periode av strategisk likevekt i storkrigen kom et nytt initiativ fra tysk hold. Bakgrunnen var antakelig tilfeldig, og ikke noe forsøk på å utnytte ny svensk invasjonstryk.

15. mai 1943 reiste von Grolman på instruks fra Berlin igjen utvisnings-saken. Nå hadde den tyske regjering fått et nytt kort på hånden, og det kortet het Karl Staf. Karl Ivar Reinhold Staf var ikke ukjent for Säpo. Han hadde vært sterkt mistenkt i Wollweber-saken, men hadde gått klar straff. Staf hadde ikke lagt inn årene. I august 1942 rodde han over til okkupert Danmark i en liten robåt, utstyrt med en radiosender, en pistol og 2.000 kroner. I Danmark fikk han kontakt med de danske partisaner, og rigget opp sin sender. Hans oppdrag var å skaffe etterretninger om tyske militære styrker i Danmark, om dansk industris produksjon for Tyskland m.m. Etter en tid fikk han tekniske problemer med senderen, og i et forsøk på å skaffe en ny sender ble han arrestert i desember 1942.

19. februar 1943 ble han dømt til døden ved «Gericht des Befehlshabers der deutschen Truppen in Dänemark» for spionasje for Sovjet.¹³⁹²

Von Grolman foreslo nå at den tyske regjeringen skulle benåde Karl Staf. Som motytelse skulle den svenske regjeringen utlevere von

ke svenske kabler til kommunikasjon mellom Norge og Tyskland og Oslo og Finland. Denne trafikk ble systematisk tappet og dechiffrert, delvis støttet av klarteksttelegrammer som ble overlevert av svenske Abwehr-kontakter (Se Erika Schwarze: *Kodnamn «Onkel»* (1990).) Tyske utspill overfor Sverige var derfor kjent i UD før de ble framført av de tyske diplomater, likeså utviklingen i de tyske angrepsplaner. Wilhelm M. Carlgren: *Svensk underrättelsestjänst 1939–1945* (1985) s. 121–132.

1391 I november 1942 hadde Hitler beordret at det skulle skapes en operativ reserve i Norge. Ordren ble fornyet i mars 1943, og avdelinger ble overført til Norge i april–juni 1943. Samtidig var stabsoffiserer ved Armé Oberkommando Norwegen (AOK) i gang med å utarbeide en angrepsplan mot Sverige. Forutsetningen var alliert landgang nord for Trondheim, med formål å okkupere Nord-Sverige. Den tyske plan besto av en operasjon fra Trondheimsområdet i retning Östersund-Sundsvall, og en fra det indre østland i Norge nord for Väneren mot Stockholmsområdet. Samtidig skulle en tysk armé opprette brohoder bak de svenske linjer, og den tyske baltiske flåte skulle beslaglegge den svenske marine. Earl F. Ziemke: *The German Northern Theater of Operations 1940–1945* (1959) s. 252–264. Selv om faren for tysk invasjon ble ansett som mindre høsten 1943 og vinteren 1944, ble den først ved D-dagen 6. juni 1944 ansett som endelig over. Carlgren, s. 132.

1392 «PM» av Engzell 15.5.43. R 49 Ad, UD's arkiv.

Schoeler, Wollweber og Knüfken. Engzell uttrykte sin forundring over de store tyske motkrav.¹³⁹³ Von Grolman repliserte med at kravet om Knüfken neppe var alvorlig ment, siden man i Berlin hadde forståelse med hvor vanskelig dette var for den svenske regjering. Dessuten hadde Staf gjort seg skyldig i en svært alvorlig forbrytelse. Engzell bemerket at slike koplinger var vanskelige, siden man på tysk hold hadde store muligheter for stadig å skaffe seg nye «kompensasjonsobjekt».

Ny tysk pågang på Wollweber passet UD dårlig. Den sovjetiske legasjon hadde nå igjen begynt å vise interesse for ham og blant annet anmeldt besøk i fengslet. Det var en viss fare for at det hemmeligholdte utvisningsvedtaket kunne lekket ut, hvilket antakelig ville føre til uønskede diplomatiske kontroverser med Sovjet. Men den sovjetiske legasjonsråd Jartsev var orientert allerede, og var åpenhjertig til fengselsdirektør Göransson i Härnösand. Det var forferdelig at en så «utomordentlig man som Wollweber sutte i fängsäl nu, då han behöves så väl!»¹³⁹⁴ Göransson kunne rapportere at Jartsev informerte Wollweber om at det var besluttet at han skulle utleveres til Tyskland. «Men det skall vi nog sköta om att Ni får resa hem efter utståandet straff.» Engzell var bekymret for reaksjonene, og for å forberede UD på mulig sovjetisk pågang skrev han samme dag en rapport til Günther, Boheman og de øvrige avdelingssjefer. «Jartsev hade tydeligen reda på beslutet om utlämning till Tyskland, uantat detta ej delgivits sovjetlegasjonen».¹³⁹⁵

Hvordan gikk det med Karl Staf? I juli 1943 fikk UD meldinger fra Danmark at det kunne bli aktuelt med en fullbyrding av dommen. 20. oktober kunne den svenske legasjon i Danmark imidlertid melde at tyske militære myndigheter i Danmark hadde benådet han til tukthus på livstid. Han ble sendt til Tyskland for soning, hvor han i forbindelse med den tyske kapitulasjon i 1945 ble satt fri av britiske styrker i Rendsburg, og sendt hjem til Sverige.¹³⁹⁶

En provokasjon

Personen Wollweber kom i bakgrunnen etter sommeren 1943. Den sabotasjeorganisasjon han hadde skapt, eksisterte fortsatt i høyeste grad i Norge. I de øvrige land, inklusive Danmark, smeltet imidlertid hans sabotører

1393 «PM» av 15.5.43

1394 Rapport til Engzell fra Göransson

1395 Skrivet ble sendt med bud. R 70 CT I, UD's arkiv.

1396 Den danske parlamentariske undersøkelseskommisjonen, VII, bd. 1, s. 274. Om tortur av Staf i fengsel, se s. 233.

sammen med den bredere organiserte motstandsbevegelse. I Sverige ble det svært vanskelig for Säpo å sortere de norske aktivister fra hverandre, og de kommunistiske partisanene ble nok registrert, men noen aksept for å gripe inn med spesielle tiltak overfor dem var ikke lenger mulig å oppnå. Politiet var imidlertid på utkikk etter «Partisan-Richard», som ble mistenkt for å ha overtatt Wollwebers rolle i en periode.

Wollweber ble også overvåket i fengslet. Hans korrespondanse ble åpnet og kontrollert, avsenderne ble forsøkt kartlagt. Fengselsoppholdet var selvsagt en belastning, særlig fram til januar 1944 da hans isolat ble opphevet. Brev og oppmerksomhet utenfra var en kjærkommen oppmerksomhet, selv om de blomstene som avisene kunne fortelle var avsendt, aldri kom fram til han. Brevene kom fra meningsfeller, og Wollweber skrev om løst og fast, og særlig om sabotasjesaken og politiske emner. Politiet skrev av brevene. Det var nok av underfundige formuleringer og tvetydigheter i dem som ga hodebry. Sannsynligvis forsøkte Wollweber på denne måten å kommunisere med sine oppdragsgivere, men politiet klarte ikke å forstå hvordan det skjedde.¹³⁹⁷ De håpet at sporene skulle lede til en uoppdaget del av Wollwebers organisasjon, men klarte aldri å oppdage noe.

Derimot fikk politiet hjelp fra uventet hold. I fengslet i Härnösand satt også den norske sjømannen Olav Sveen.¹³⁹⁸ Da Wollwebers isolat ble opphevet i januar 1944, lyktes det Sveen og hans medfange Hans Bjarne Kittelsen¹³⁹⁹ å tilbringe tid i luftegården sammen med Wollweber. Sveen utga seg som kommunist, og forsøkte å vinne Wollwebers fortrolighet. Etter en tid lyktes det Sveen å dele celle med Wollweber, i forståelse med fengselsledelsen. Fra månedsskiftet februar/mars 1944 til Wollweber ble transportert til Halls interneringsleir utenfor Stockholm 27. juni, delte

1397 Kopier av to slike brev ligger i P 423 löp nr.7.

1398 Olav Sveen, f. 4.12.21, sonet i henhold til P 423 löp nr. 7, straff for ulovlig besittelse av dynamitt i centralfängselet i Härnösand fra 31.8.43 til 31.8.44. Kittelsen omtales som svensk statsborger. I henhold til en nærmere undersøkelse som politiet foretok i 1953, ble begge dømt ved Revsund, Brunflo og Näs tings heradsrätt 28.8.43 for «grov stöld, egenmäktig forfarande, bedrageri m.m.», Kittelsen til 1,5 års straffarbeid, og Sveen til 1 år. Kittelsen hevdet at tyveriet av dynamitten skjedde på ordre fra kaptein Heyerdahl-Larsen ved legasjonen, og at formålet var sabotasje i Nord-Norge. P 10.231, OVS, Oslo.

1399 Odd Biltvedt satte 1.12.48 opp en oversettelse av Sveens forklaring i tilknytning til den nye Wollweber-saken i Norge. Han omtalte imidlertid Hans Bjarne Kittelsen som norsk statsborger, mens den svenske originalen omtalte han som svensk.

de to celle. Sveen ga senere en rapport om hva Wollweber hadde fortalt i denne tida.¹⁴⁰⁰

En del av det Wollweber fortalte kan knapt ha overrasket politiet. Ceder var Wollweber «mycket arg» på. Gösta Andersson sammenliknet han mest med en «statist». Derimot hadde han stor tillit til Gustav Söder. Martin Hjelmen var den beste mann som Wollweber hadde truffet i hele sitt liv. Han kunne ikke godt tro at han var drept i Tyskland og klynget seg til et håp om at han levde «under jorden» et sted i Nord-Norge. Viggo Hansteen hadde også vært en av Wollwebers nærmeste medhjelpere i Norge, selv om han ikke hadde hatt noe å gjøre med skipssabotasjen. Hansteen hadde derimot vært engasjert i arbeidet med å verve frivillige til Spania, og hadde også vært forbindelsesmann mellom Norge og Sovjetunionen.

Sveens beretning inneholdt imidlertid også nye opplysninger, av den største interesse for politiet. Wollweber mente at Gudrun Wiik kom til å følge med de sovjetiske styrkenes innrykning i Finnmark, og at hun der ville ha «vissa organisasjonsoppdrag».

Wollweber fortalte om en krets i Norge som etter hans oppfatning sto i ledtog med Gestapo. En av dem var Willy Brandt, som hadde kommet som flyktning til Norge fra Tyskland. Han hadde bodd like ved Wollweber på Sinsen. Brandt hadde oppnådd norsk statsborgerskap ved hjelp av en frøken Urbye, som hadde spionert i Moskva for det norske Utenriksdepartementet i den tid hennes far var sendemann i Sovjetunionen.¹⁴⁰¹ Det var Håkon Meyer som ifølge Wollweber hadde introdusert Brandt til norsk arbeiderbevegelse, og han fant det bevist at Meyer var tysk spion. Wollweber hadde forsøkt å kontrollere Brandts bakgrunn i Tyskland, men klarte ikke å få noen troverdig bekreftelse. Moskva hadde senere gitt beskjed om at Brandt var agent for Gestapo. Da Sveen spurte hvorfor ikke de hadde angitt Brandt til svensk politi som gestapoagent, svarte Wollweber at det var bedre å beholde en kjent agent enn å få han erstattet med en ny ukjent.¹⁴⁰²

Sveen kunne bekrefte at Wollweber kommuniserte med utenverdenen via brev, særlig med en mystisk «Gerd Landström» i Kiruna.¹⁴⁰³ Det

1400 Sveens rapport ble nedtegnet 6.11.44 til kriminalkonstabel Georg Wuopio i Kiruna. P 423 löp nr.7. Det følgende er basert på denne forklaringen.

1401 Andreas Tostrup Urbye var norsk sendemann i Moskva 1924–39.

1402 Säpo hadde allerede opprettet en personsak på Brandt (Herbert Frahm: P 1738), men mistanke om at han var fordekt kommunist, var mer framtreddende enn mistanke om at han var fordekt gestapoagent.

1403 Wollweber trodde dette var Nybergs kone.

samme gjorde politiet, men det er uklart om de fant ut av saken. Han fikk også informasjonen i brev fra Stockholm, som etter Sveens oppfatning gikk utenom fengslets postkontroll. Wollweber rev dem alltid i stykker, og skylte bitene ned i toilettet.

Sveen fortalte også at Wollweber forsøkte å verve han til illegalt arbeide. I første omgang skulle det være rettet mot nazistiske undergrunnsorganisasjoner, som ifølge han ville oppstå i Norge etter fredsslutningen. Sveen sa ja til å bli med på dette, i den hensikt å skaffe opplysninger til Norges kontraspionasje. Han skulle begi seg til Finnmark i samband med den sovjetiske invasjon som ville komme der. Innen den tida regnet Wollweber selv med å være i Sovjetunionen. I Finnmark skulle Sveen sette seg i kontakt med Gudrun Wiik. Hvis dette ikke lyktes skulle han bli oppsøkt av en kurer fra Wollweber i Stockholm, etter en nærmere avtalt prosedyre.

Hva skjedde med Sveens prosjekt? Etter løslatelsen satte han seg i kontakt med en norsk prest i Holmarudden, som orienterte den norske legasjonen.¹⁴⁰⁴ Deretter forsøkte han sammen med Hans Bjarne Kittelsen og dansken Hans Peder Jacobsen å ta seg over til Finnmark. De ble imidlertid arrestert påny av svensk politi i Siikavuopio i Karesuando landsfiskaldistrikt, og reisen ble avbrutt. Etter at bakgrunnen for reisen var oppklart med politiet, ser det ikke ut til at noe nytt forsøk ble foretatt.¹⁴⁰⁵

Var vervingsforsøket reelt? Hadde Wollweber latt seg lure? Det er neppe sannsynlig. Wollweber omtaler episoden som en politiprovo-kasjon, og at det ikke var særlig vanskelig «die Würmer aus der Nase zu ziehen.»¹⁴⁰⁶ Han omtaler Sveen som en «yrkesforbryter» som var plassert i hans celle av Säpo, og at han ble lurt med røverhistorier. Man kan si til Sveens naivitet at det ikke var enkelt å avsløre Wollwebers historie, så sammenlevd med virkelige navn og virkelige hendelser som den var.¹⁴⁰⁷

1404 Ifølge Sveen orienterte den norske prest Guttormsen politifullmektig Bull ved rettskontoret. Ifølge samme skulle legasjonen ha bestemt å sende Sveen til England, for at han derfra kunne komme til Nord-Norge. Historien er ikke bekref-tet.

1405 Sveen og Kittelsen tok senere opp igjen sin kurer- og sabotørvirksomhet, for det meste i Nord-Norge og Finnmark. Deres samarbeid tok slutt da Sveen ble sendt til England. P 10.231, Säpos arkiv, Stockholm.

1406 Wollweber plasserte imidlertid episoden i 1943, ikke 1944. *Lebenserinnerungen* s. 291.

1407 Overvåkingspolitiet i Norge hentet fram denne merkelige saken igjen i 1953, og konkluderte med at Kittelsen sannsynligvis hadde latt seg verve av Wollweber, som han var en stor beundrer av. Saken ble undersøkt med Trondheim politikam-mer. Utfra et eget skriv om saken fra 12.6.53, konkluderte man at Kittelsen ikke

For Wollweber var Sveens provokasjon bare en i en serie. På tross av at hans dom på tre år utlöp, ble han ikke sluppet fri. Ifølge politiet skulle han sitte til 27. juni 1944. Det er uklart hvorfor datoen ble forlenget ut over 20. januar 1944.¹⁴⁰⁸ En annen var at fengselsledelsen i Härnösand forsøkte å hindre at han fikk kontakt med den sovjetiske legasjonen. Overdirektør Hardy Göransson hadde håp om ved det å forhindre at Wollweber skulle få ordnet med nytt pass. Erik Lönn grep imidlertid inn, og overbeviste han om at dette ikke kunne hindres.¹⁴⁰⁹ Forholdene i fengslet var ikke særlig behagelige, og Wollwebers dårlige helsetilstand plaget ham. Heller ikke etter 27. juni ble han sluppet fri, men internert videre på ubestemt tid. Selv om krigsutviklingen gikk den rette veien, beholdt han til siste slutt en usikkerhet på om han ville bli utlevert til Tyskland.

Endelig til Sovjetunionen

8. juni 1943 var von Grolman blitt informert om at det tyske kravet på umiddelbar utlevering av Wollweber var avslått. Men ennå en gang forsøkte Berlin med en byttehandel. 28. oktober 1943 fikk Reichert i Berlin en forespørsel som var knyttet til Hitlers brev til den svenske kongen i anledning av arrestasjon av svenske etterretningsagenter i Warszawa. Men noen direkte henvendelse kom ikke, og Reichert nøyde seg med å innrapportere episoden.¹⁴¹⁰

Først 11. juni 1944 ble von Grolman informert av Boheman om at Wollweber likevel ikke ville bli utlevert. Von Grolmans forbittring steg til kokepunktet.¹⁴¹¹ Dette utspillet forpurret også RSHAs plan med Svensson, Blindheim og Andersen, som var fraktet til Tyskland, for å bli idømt dødsstraff ved folkedomstolen. Saken skulle vært oppe 16. september, men på grunn av bombeangrep ble den utsatt til 28. oktober. Alle tre fikk dødsstraff etter en summarisk behandling. Det er uklart hvorfor prosessen ble gjennomført nå da forutsetningen for den var bortfalt. Det kan se ut som at administrasjonen ved Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof ikke

var troverdig. Man mente at det var stor sannsynlighet for at han hadde latt seg rekruttere, men at han selvfølgelig ikke fortalte dette. Man mente han hadde en asosial innstilling til samfunnet, hadde kommunist sympatier, og dessuten hadde tatt fast bopel i Kiruna. P 10.231, OVS, Oslo.

1408 Det er mulig at forklaringen ligger i at tida i ransakingsfengslet ikke ble trukket fra dommen, som lød på straffearbeide.

1409 «PM» fra Bogefeldt 23.3.44. Göransson ringte Lönn og la fram forslaget. Lönn avviste det. P 423 löp nr. 7.

1410 Fra Reichert til Engzell 28.10.43. R 70 CT I, UDs arkiv.

1411 Erik Boheman: *På vakt* s. 303

var fullt orientert, eller at et annet bytteobjekt var dukket opp. 2. desember 1944 grep RSHA inn for å stoppe henrettelsene.¹⁴¹²

27. juni ble Wollweber overført fra Härnösand til interneringsanstalten Hall ved Södertälje, og plassert i en sinnssykeavdeling. Forholdene ble her etter hvert vesentlig bedre enn i Härnösand. Usikkerheten om hva som skulle skje varte imidlertid helt ut i november. 14. november ble Wollweber informert om at han den følgende dagen ville bli fløyet til Moskva. Han var fortsatt skeptisk til å sette seg inn i et fly uten forutgående bekreftelse på at reisemålet var det rette, og forlangte derfor først en bekreftelse fra legasjonen. Dagen etter gikk han om bord i et sovjetisk militærfly på Bromma, og forlot landet med overveiende bitre minner. Hans beskrivelse av sine følelser for Sverige stemmer lite med den avslutning på hans Sveriges-opphold som Boheman beskriver. Boheman hadde behov for å nedtegne en forsonende versjon av siste akt av oppholdet. Ifølge ham møttes de for første og siste gang under en mottakelse hos madame Kollontai i den sovjetiske legasjonen, og skålte i fordragelighet. Wollweber skal ha takket for oppholdet og for hans beskyttelse i Sverige.

Wollweber, som ikke forteller at han var ute av interneringsleiren på Hall i det hele tatt før ferden til Bromma, hadde ingen gode minner. På flyplassen i Moskva ble han møtt av den svenske sendemannen Assarsson, som hadde engasjert seg for hans sak. Wollweber forteller selv hvordan han overøste Assarsson med beskyldninger mot det hemmelige svenske politi og dets ærende for Gestapo. Assarsson må ha følt seg forurettet.

Wollweber hadde ennå en grunn til å være bitter. Han kunne ikke tenke seg noen annen grunn til at Assarsson kom ut til flyplassen enn et forsøk på å registrere hvem som tok imot han fra sovjetisk side.¹⁴¹³

1412 Brev fra RSHA IV B 1 c 2.12.44 og svar fra Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof 23.12.44. Martin Blindheims arkiv. Forskjellige andre bytteobjekt ble vurdert i 1945, men alle tre satt i Tyskland til krigsslutt.

1413 *Lebenserinnerungen* s. 313

Kapittel 19

Statspolitiets hovedkvarter

In Oslo hatte sich gerade das Vorkommando der Gestapo in einem Haus einquartiert. Die Telefonleitung wurde von unseren Genossen gelegt. Als der Gestapomann zum ersten Mal den Telefonhörer abnahm, flog das gesamte Gestapoquartier in die Luft.

Wollweber¹⁴¹⁴

Den klassiske oppskriften for partisankrigen, som Thomas Edward Lawrence hadde beskrevet den, var å bygge seg opp politisk og militært gjennom perifere aksjoner. En kortvarig framgang måtte ikke forlede til en brushodig storm mot det sentrale militære og politiske apparat. Den avgjørende kampen måtte først komme etter at den gradvise styrkeoppbyggingen gjennom små, men avgjørende seire i periferien hadde skapt tilstrekkelige ressurser og erfaringer. Da Wollweber i sine erindringer så tilbake på situasjonen slik den var da krigen var igang, la han større vekt på spredningseffekten og eksempelets makt, enn den direkte militære skadeeffekten. Det avgjørende var å spre ideer som kunne føre til tiltak som igjen kunne binde opp fiendens styrker bak fronten:

Målet til de operative tiltakene var ikke bare å binde opp eller til tider å ødelegge fiendens transportlinjer. Hensikten med angrepene var også å tvinge fienden til å styrke sine sikringsmottiltak. De troppeenheter som ble satt inn til sikring av transportlinjer kunne ikke brukes på fronten. Denne indirekte virkning var i sin militære effekt endog viktigere en den umiddelbare skade.

1414 *Lebenserinnerungen* s. 250. Det framgår av sammenhengen at Wollweber trodde at denne aksjon fant sted tidlig under krigen, antakelig i 1940. Trolig har han først fått kjennskap til aksjonen etter krigen.

Et annet mål for kamporganisasjonens operative mottiltak var å skape forbilder for andre antifascister, som selv ikke hadde kontakt med oss eller som ellers av seg selv ikke ville finne på å gjøre slike ting mot fascistene. Det skjedde også i stort omfang [...] ¹⁴¹⁵

Det var en lett forståelig og jordnær strategi, og den hadde mye til felles med SOEs synspunkter. Wollweber var ikke særlig opptatt av forestillinger om at en slik sabotasjekrig, eventuelt utviklet videre i en partisanfase og en regulær fase, i seg selv kunne lede fram til sosialisme eller kommunisme, selv om den ble ledet av kommunister. Ingen av de avhør vi har eller annet materiale tyder på at han så slike perspektiver ved motstandskampen. For ham var «krigen bak linjene» kun forståelig som støtte for den mye viktigere kampen som Den røde hær førte på Østfronten, en oppfatning han delte med Sunde.

Vi skal nå vende tilbake til tida etter unntakstilstanden i september 1941. Unntakstilstanden hadde ført til en stopp i aksjonene, men dynamittyveriene fortsatte. Asbjørn Sunde hadde flyttet sitt hovedkvarter fra Yngvar Jensens leilighet i Ljabruveien 6 til Uelandsgate 57 K, og planleggingen av nye aksjoner var igang. Det var særlig havneområdet i Oslo Sunde hadde i tankene.

Samtidig som dette skjedde i Oslo, styrket RSHA påny sin kortsiktige kontakt med svensk politi. 6. november 1941 var SS-Sturmbahnführer Hans-Hendrik Neumann og SS-Gruppenführer Georg Müller på plass i Stockholm. Offisielt informerte de svensk politi om at Hjelmen fortsatt ikke snakket. Hjelmen hadde nå vært igjennom adskillige omganger i Stadthaus i Hamburg. Kraus kunne konfrontere ham med en rekke svenske politirapporter, blant annet et detaljert utarbeidet tidsskjema utarbeidet på bakgrunn av de svenske forhørene. At han må ha blitt utsatt for tortur forteller flere vitneutsagn om. Ragnhild Wiik så ham i luftegården i Fuhlsbüttel på denne tida, og fortalte at han så frykkelig ut. Hun trodde at han var blitt sinnssyk. ¹⁴¹⁶ Da Olaf Rutledal senere snakket med Hjelmen under transport til Sachsenhausen, hadde han fortalt at han var så torturert at han hadde hatt valget mellom å søke døden eller å oppgi noen perifere navn. ¹⁴¹⁷ Yngvar Jensen traff ham før Jul i 1942, altså omlag ett år etter. Da var han redusert til en skygge av seg selv, «likblek i ansiktet og innfallelen som en død». ¹⁴¹⁸

1415 *Lebenserinnerungen* s. 218

1416 Bilag 23 A til Doss 34.2/16, UDs arkiv.

1417 Bilag 38 til Doss 34.2/16, UDs arkiv.

1418 Jensen i forklaring til Sandlerkommissionen. Referert i Olaf Svendsens utredning

Det ser ut til at han kapitulerte 13. november 1941. Fra denne dato dateres nye forklaringer hver dag fram til 24. november. Så er det en pause til begynnelsen av januar, da nye skjerpede forhør tok til. Hjelmen mente selv at han måtte velge å si noe for å unngå å bli drept. Han valgte da å oppgi «noen personer i periferien av den illegale organisasjonen, idet han taktisk hadde regnet med at dette ville skade minst mulig og derved samtidig gi de som satt i ledende stillinger anledning til å gå i dekning.»¹⁴¹⁹ Det var selvsagt Asbjørn Sunde han spesielt hadde i tankene.

Sabotasjen etter unntakstilstanden

En hovedkilde til kjennskap om aksjoner i Oslo-området fra høsten 1941 til våren 1942 er Gestapos forhør av Carl Johan Jacobsen. Jacobsen ble tatt 14. april 1942, og materialet omfatter såvidt jeg kan se samtlige avhør som II N hadde med ham inntil han ble henrettet 27. august 1942.¹⁴²⁰ Materialet om Jacobsen stammer ikke fra Victoria Terrasse, men fra Amt II N i Hamburg.¹⁴²¹

Jacobsen var en av Sundes mest drevne sabotører, og hadde vært med på mange aksjoner etter Nyland-aksjonen. Han var klar over at han satt hardt i det. Hans forklaringer var omstendelige og unøyaktige, med fordreide tidspunkter og personopplysninger. Han forsøkte å unngå å bringe nye personer inn i saken, og gjorde sitt beste for å forvirre.¹⁴²²

I avhør 24. april innrømmet Jacobsen at han i begynnelsen av desember hadde utført et attentat sammen med Alf Kristiansen mot bensinstasjonen ved Oslo Ø. Aksjonen var beordret forberedt av Sunde, men ikke beordret utført. Likevel ble sprengstoffet plassert ved bensinlageret, men kom ikke til eksplosjon på grunn av tekniske feil.

om Hjelmensaken fra juli 1947 (s. 28), doss 34.2/16, UD's arkiv.

1419 Hjelmen til Rutledal under den senere transporten til Sachsenhausen. Rutledals forklaring i bilag 38 til doss 24.2/16, UD's arkiv.

1420 Det er svært sjelden at vi har et så komplett avhørsmateriale. Arkivmaterialet fra Amt IV A ble ødelagt ved krigsavslutningen.

1421 Sammen med andre personalmapper vedrørende Wollwebers organisasjon fra avdeling II N, ble denne saken funnet av sovjetiske etterretningsfolk i 1945, antakelig i RSHAs arkiv, og ført til Moskva. Vi må anta at den spesielle årsak til at disse dokumentene ble ettersøkt var den betydning Wollwebers organisasjon var tillagt på sovjetisk hold. I Moskva ble materialet oppbevart i avdeling A i Ministeriet for statsikkerhet (MGB) til 1952. På dette tidspunkt ble dokumentene overført til statsarkivet (Osobii) uten nedgradering, hvor de fortsatt ligger. Dokumentene er nå tilgjengelige for forskere. Personalakten Carl Johan Jacobsen, 1323-2-115, Osobii.

1422 Avhørsdokumentene må leses kritisk, og kontrolleres mot andre kilder.

I midten av januar 1942 orienterte Sunde Jacobsen, Kristiansen og Kristoffersen om at politigruppa ønsket statspolitibetjent Dønnum likvidert¹⁴²³, siden denne var sjeldent nidkjær i tjenesten. Sunde hadde med en tegning av Dønnums hus i Voldsveien 45 i Bærum. Dagen etter foretok man en rekognosering i området på Jar, og la de detaljerte planene. Om natten mellom 20. og 21. februar ble aksjonen iverksatt. Kristiansen og Jacobsen ble kjørt ut med Kristoffersens lastebil, og plasserte en sprengladning med snorutløser til Dønnums hageport. Den tekniske konstruksjonen var imidlertid lite fullkommen, og flere i familien Dønnum passerte porten om morgenen den 21. uten at noe skjedde. Det var tilslutt Dønnums 15-årige sønn som utløste ladningen, på veg til skolen. Han ble bare blåst overende. Det var hell i uhellet. Årsaken til at bomben ikke drepte var ifølge Sunde enkel.¹⁴²⁴ Kristiansen hadde glemt en viktig bestandel av «pakken». Sprengladningen skulle nemlig dekkes av jernbiter. I mangel av disse hadde Kristiansen dekket ladningen med isklumper, som ble pulverisert i eksplosjonen.¹⁴²⁵

Etter så mange mislykkede eller delvis lykkede aksjoner var det ikke merkelig om sabotørene ble preget av mismot. Jacobsen bekreftet at «Osvald» i denne tida var irritert på de amatørmessige feil som ble gjort. Nå skulle det imidlertid bli anderledes.

Øst- og Vestbanen

Sprengningen av Øst- og Vestbanestasjonen rett før midnatt 1. februar 1942 regnes som den første betydelige sabotasjeaksjon i Norge under krigen. Den er godt beskrevet i kildene. Statspolitiet, som hadde etterforskningen, har etterlatt seg en vel dokumentert sak.¹⁴²⁶ Sunde har gitt en utførlig politisk og operativ beskrivelse.¹⁴²⁷ Jacobsens tilståelse i forhør 24. april stemmer godt med disse to. Aksjonen er beskrevet i litteraturen, og det er ikke knyttet store usikkerheter til hva som foregikk.

Sunde vevde aksjonen inn i en mystisk personschildring av en demoralisert hirdmann ved navn «Anders Årby.» Om denne personen noen gang har eksistert er uklart, men Sunde lot ham være kilden til opplysnin-

1423 Jacobsen brukte betegnelsen «Jøssingkretser», men vi kan trygt anta at det var snakk om 2As politigruppe. Avhør 25.4.42, 1323-2-115, Osobii.

1424 *Menn i mørket* s. 87

1425 Dokumenter fra Statspolitiets etterforskning i saken foreligger i O.V. nr.781/42, Statspolitiet, Riksarkivet.

1426 Statspolitiet O.V. 475/1942, Riksarkivet.

1427 *Menn i mørket* s. 57–72

ger om at Rikskommissariatet forberedte en «statsakt» på Akershus festning, hvor Quisling skulle utropes til «Ministerpresident» og få seg tildelt en ny politisk rolle. Det var en stor politisk begivenhet for de som ønsket at NS skulle overta en større del av det politiske ansvar for okkupasjonsmakten. Landets NS-prominens kom til å være til stede på Akershus. Ekstratog skulle settes opp fra Øst- og Vestbanen for å frakte prominensen hjem igjen etter de store statshandlinger. Sunde ønsket å plassere en koffert dynamitt i hvert tog, for «å skremme vettet av dem».¹⁴²⁸ «Årby» skaffet fire hirduniformer til formålet.

Tidspunktet var valgt med omhu. Tyskernes festivitas rundt «statsakten» ville bremse på represaliebruk og gjøre en ny unntakstilstand lite sannsynlig. Aksjonen ville rette seg mot et av tyskernes svakeste ledd, nemlig deres kompromitterte norske allierte. De ville markere at det fantes et annet Norge.

Utførelsen av aksjonen ble litt anderledes enn Sunde hadde planlagt. Monthey Røse hadde undersøkt forholdene noen timer før aksjonene, og funnet ut at det var svært vanskelig å komme seg om bord i togene siden NS-folkene reiste i grupper hvor alle kjente alle. Planene ble derfor endret. Iført hirduniformer spankulerte Carl Johan Jacobsen og Reidar Kristoffersen inn i restauranten på Vestbanen, og satte fra seg dynamittkofferten inntil veggen rett innenfor døren. Ifølge Sunde tok de en pils før de forlot stedet. Ved stengtetid kl. 2400 tok diskdame Kristine Solem kofferten inn bak disken, hvor den gikk i luften kl. 0207. Lokalet var da tomt. På Østbanestasjonen utførte Alf Kristiansen, Monthey Røse og Harald Braathen en liknende operasjon, to av dem i hirduniformer. En koffert ble plassert ved en støpejernssøyle midt i lokalet, hvor den gikk i luften kl. 0127.

De to koffertene hadde begge en sprengladning bestående av dynamitt, samt en flaske med den vanlige blandingen av svovelsyre og bensin. Dynamitten ble antent ved at korken til flasken ble erstattet med et pergamentpapir gjennomtrukket av natriumklorat og sukker. Når flasken ble snudd, sank svovelsyren ned mot pergamentpapiret, og etsingen tok til. Effekten på Østbanen var størst. I motsetning til på Vestbanen var det fortsatt personer i lokalet, men ingen ble drept. Fire personer ble innbrakt til legevakten med sårskader.¹⁴²⁹ Ved eksplosjonen ble en bensinsky fordampet mot gulv, vegger og tak, og i løpet av noen få minutter var bygningen overtent. Et av vitnene fortalte til politiet at det så ut som at selve

¹⁴²⁸ *Menn i mørket* s. 65

¹⁴²⁹ Statspolitiet, sak O.V. 475/1942, Riksarkivet.

murveggene brant. Skadene på inventar og bygning var nærmest total. I gulvet der kofferten hadde stått var det sprengt ut en kvadratmeter stor flate.

En rekke reisende som hadde kommet med tog til Østbanen rett før eksplosjonen, skulle reise videre med tog fra Vestbanen, og fikk derfor også med seg ekslosjonen som inntraff der 40 minutter senere. Av en eller annen grunn forstøvet imidlertid ikke bensinen på samme måte, slik at effekten ble betydelig mindre. Skadene ble likevel store.

Kriminalpolitiet varslet saken, men Statspolitiets sabotasjegruppe bestående av politibetjentene Norheim og fem mann kom hurtig i sving. Det gjorde også den tyske Schnellkommando fra Victoria Terrasse, under overvåking av kriminalkommissar Esser. På Østbanen var det imidlertid lite å gjøre, siden bygningen brant helt ut. I første omgang ble 26 vitner registrert, og avhørt på Møllergata 19. Senere ble 40 tilreisende også registrert og avhørt.

Den senere rapporten fra Sprengstoffinspeksjonen kunne ikke hjelpe med konkrete spor, selv om sammensetningen og størrelsen av sprengladningene ble riktig analysert.¹⁴³⁰

Flere arrestasjoner fulgte i kjølvannet av aksjonene. En bussjåfør kom i søkelyset fordi han tidligere på dagen hadde sagt til en passasjer til Ulvøya at han synes det var så stille med folk på torget og ved Østbanestasjonen. Passasjeren tystet til Pipervika politistasjon.¹⁴³¹ Politifullmektig Lindvig beordret portier Albert Henry Jourdain som mistenkt i saken, fordi han fire måneder tidligere var anmeldt for å ha spredt «rykter» om en kollega ved jernbanen.¹⁴³² Så ble en ung kvinne anholdt som mistenkt, fordi hun hadde omtalt aksjonen i et brev til sin kjæreste i Bergen.¹⁴³³ En ung mann ble anholdt og mistenkt fordi han hadde fortalt sin vordende svigerfar at han hadde vært med på å kaste sprengstoff inn i restaurantene på Øst- og Vestbanen. Svigerfaren tystet til politiet. Påfølgende avhør bekreftet at gutten bare hadde forsøkt å gjøre seg interessant.¹⁴³⁴

Den omfattende etterforskingen ga imidlertid ingen virkelige spor. Det var en svært fornøyd Asbjørn Sunde som kunne inspisere resultatet etter ankomst fra Horten om morgenen 2. februar, selvom de opprinnelige planene ikke hadde blitt fulgt. I *Aftenpostens* ettermiddagsnummer

1430 Rapport av inspektør Th. Tharaldsen 19.2.42, O.V. 475/1942.

1431 Rapport av politibetjent J. Berge, O.V. 475/1942.

1432 Rapport av politibetjent A. Myrvold av 2.2.42, O.V. 475/1942.

1433 Avhør av I.J. Johansen 9.2.42, O.V. 475/1942.

1434 Rapport av statspolitibetjentene Norheim og Gudbrandsen av 11.3.42, O.V. 475/1942.

kom et lite oppslag om «Brander på Øst- og vestbanestasjonene», med oppfordring til publikum om å kontakte politiet hvis de hadde kunnskaper om dette «nye tilfelle» av «ansvarsløshet».¹⁴³⁵ Liknende oppslag kom i de andre avisene dagen etter. To dager senere minnet politiet publikum på oppfordringen.

Sprengningen av Øst- og Vestbanestasjonen var den første omfattende sabotasjeaksjon etter 1940. Den ble lagt merke til, både på norsk og tysk hold. Ikke minst kan vi lese dens betydning ut fra den mediabehandling den fikk. Tidligere var sabotasjeaksjoner blitt hindret all mediaomtale med hard hånd av den tyske sensuren. Denne praksis var vanskelig å fortsette med dominerende bygninger sprengt og utbrent midt i Oslo, synlige for alle. Den forholdsvis brede omtale aksjonen fikk i nazipressen, riktignok i skyggen av omtalen av Quisling og statsakten, viser at den markerte et tidsskille i den tyske politikk. Det man tidligere hadde forsøkt å fortie, var nå blitt så stort at det måtte åpent bekjempes.

Aksjonene på havna og Norma Prosjektil

Rundt 9. februar 1942 innkalte Sunde Jacobsen og Kristiansen til en ny diskusjon.¹⁴³⁶ Innkallingen skjedde som vanlig med en anonym lapp i postkassen. Sunde ville at de to skulle sondere mulighetene for å sprengre et lager med oljefat på Vippetangen. Samme dag undersøkte de området og la planene for hvordan sprengningen kunne utføres.

Omlag tre uker senere fikk Jacobsen overlevert en ferdig sprengladning av Sunde. Tidlig om morgenen den påfølgende dag bega Jacobsen seg til utstikker III, for å plassere den 2 kilo store dynamittladningen. Da han skulle innstille tennsatsen på bomben var han imidlertid uheldig. Tennsatsen eksploderte i hendene hans, og forårsaket brannsåre i den ene håndflaten. Han fikk panikk, kastet fra seg bomben, og løp vekk fra stedet. Han gjorde så alle de feil han kunne gjøre. Først løp han hjem, fortsatt i panikk, og vasket klærne sine. Så oppsøkte han Kristiansen, som ikke var hjemme. Resten av dagen virret han rundt i byen, før han endelig traff Kristiansen hjemme om kvelden. Sammen oppsøkte de så Monthey Røse, hvor Jacobsen overnattet. Lykken sto dem bi, Jacobsen hadde ikke

1435 Oppslaget om sabotasjen druknet i panegyriske omtaler av Quisling og «statsakten», som avisene var fulle av fra morgenen 2. februar. *Fritt Folk* kom med ekstrasnummer. I de kommende dager flommet avisene over av stoff om ministerpresidentens nye rolle som statsleder, lykkeønskinger fra tyske og norske prominenser og reportasjer om oppmarsjer og møter i Oslo i sakens anledning.

1436 Forklaring av Jacobsen 25.4.42, 1323-2-115, Osobii.

vært skygget. Han fikk roet seg ned om natten, og dagen etter dro han hjem igjen, hvor Sunde kontaktet ham på ettermiddagen. Sammen gikk de igjennom det som hadde skjedd.

I midten av mars fikk Jacobsen en ny lapp fra Sunde i postkassen, signalet for en ny aksjon.¹⁴³⁷ Oppdraget var i første omgang å undersøke om det var lagret ammunisjon ved Bjerkebanen. Det viste seg ikke å være tilfelle, kunne Jacobsen fastslå. Dagen etter møttes de to og diskuterte saken. De ble enige om å konsentrere seg om et anslag mot Norma Prosjektilfabrikk på Sinsen. Norma var kjent som ammunisjonsprodusent før krigen, og tyskerne brukte fabrikkens som reparasjonsverksted for håndvåpen og artilleri.

31. mars møttes Jacobsen og Kristiansen kl. 2030 på Jernbanetorget. Derfra tok de Majorstuetrikken til Industrigata, hvor Reidar Kristoffersen bodde i Nr. 45. Kristoffersen hadde med seg tre ferdiglagde bensinflasker fra Sunde. Jacobsen og Kristoffersen hentet så Kristoffersens tjenestebil, som sto i de kommunale garasjene ved Valkyrieplass. Sammen kjørte de til Carl Berners plass, hvor Monthey Røse ventet på dem i krysset ved Trondhjemsveien/Sinsenveien. De kjørte så opp bakken forbi Wollwebers gamle, Sundes nåværende dekkleilighet i Rødstuveien og inn i Lørenveien. Foran Norma Prosjektilfabrikk i Lørenveien 38 gikk det en liten privatvei av fra Lørenveien skrått innover langs fabrikkens, og inn på denne veien svingte Kristoffersen lastebilen, mens han bremsset ned farten, slik at det ble mulig å se an fabrikkbygningen.

SS-Sturmmann Griebe patruljerte denne natten området rundt Norma Prosjektilfabrikk.¹⁴³⁸ Han så lastebilen bremse ned ved avkjørsel, og ble mistenksom. Så kjørte bilen videre og ble borte. Griebe fortsatte vakttrunden. Plutselig så han lastebilen komme den samme veien tilbake. Ved enden av bygningen, ca.200 meter unna, stoppet den helt opp, og tre prosjektiler ble kastet mot vinduene i fabrikkfasaden. Flammer slikket opp langs veggen. Bilen satte så i rasende fart ned Lørenveien mot Sinsenveien. Griebe løsnet tre skudd, men til ingen nytte. Det eneste han husket av bilen var at den hadde kjennetegn «WL» – Wehrmacht Luftwaffe.

De tekniske undersøkelsene etterpå ga ikke noe resultat, utover å fastslå at det dreide seg om tre bensinflasker. Ingen av vitneavhørene som Norheims sabotasjegruppe foretok ga noe spor til attentatsmennene. Rutinemessig ble både Schnellkommando og Sipo varslet, men som vanlig gjennomførte Statspolitiet en egen etterforskning. Skadene på bygningen

1437 Forklaring av Jacobsen 27.4.42, 1323-2-115, Osobii.

1438 Bericht fra Griebe, O.V.1343/1942 Statspolitiet, Riksarkivet.

var begrenset til noen knuste vinduer og en stor svart flekk på fasaden. Det hadde ikke vært noen arbeider i gang i bygningen om natten. Ingen av de våpen som var til reparasjon ble skadet, ifølge rapportene.

Sunde oppsummerte etter aksjonen at avstanden hadde vært for stor: «Vi var ikke gode nok. Dette var bare tøv. Jeg skulle ikke la meg friste til slikt tull mer.»¹⁴³⁹ Men metoden ble prøvd igjen noen måneder senere, mot N. Jacobsens Elektriske Verksted A/S i Gøteborggata 38 15. juli. Bedriften monterte radiosendere for tyskerne. Fem mann «lempet inn «coctails» i annen etasje, og det smalt som bare pokker. Men tyskerne var på vakt og greide å slokke ilden før den fikk skikkelig tak.»¹⁴⁴⁰

Samtidig som Carl Johan Jacobsen konsentrerte seg om ammunisjonen på Oslo havn, hadde andre i havnegruppa fått i oppdrag å foreta seg noe med de tyske patruljebåtene i selve havnebassenget. Vi vet ingenting om hvem som fikk oppdraget eller hvordan de gikk fram. Resultatet var imidlertid vellykket. 19. mars litt over klokken 9 om morgenen hørtes en voldsom eksplosjon over hele Oslo. Statspolitiet beordret øyeblikkelig utrykning til havnebassenget foran Østbanestasjonen.¹⁴⁴¹ Det viste seg at patruljebåten O T 1 som var i bruk av det tyske havnepolitiet for vaktvirksomhet i havnebassenget, var sprengt fullstendig i småbiter. Også en annen tysk patruljebåt var gått med i eksplosjonen. Det fantes ingenting igjen av båtene.¹⁴⁴² Eksplosjonen hadde vært så kraftig at restene av fire tyskerne som hadde vært om bord i O T 1 ble funnet et stykke oppe i Havnegata. En ble funnet på taket av Østbanestasjonen. To personer ble innbrakt til Ullevål sykehus, mens en ble behandlet på legevakten.

De utsendte betjentene fra Statspolitiet antydte i sin rapport at eksplosjonen måtte ha vært forårsaket av en bombe fra et engelsk fly som var styrtet i havnebassenget noen tid tidligere.¹⁴⁴³ Den tyske Schnellkommando som kom til stede var ikke overbevist om denne konklusjon, og mente at saken var av interesse for tyske myndigheter.¹⁴⁴⁴ Saken ble dermed oversendt Sipo.¹⁴⁴⁵

1439 *Menn i mørket* s. 91

1440 *Menn i mørket* s. 91

1441 Avhør og forklaringer i Stapo sak 1329/42 Riksarkivet.

1442 Rapport til Staposjefen fra Norheim og Gudbrandsen 19.3.42, Statspolitiet sak 1329/42 Riksarkivet.

1443 Rapport fra Norheim og Gudbrandsen 19.3.42. Statspolitiet sak 1329/42 Riksarkivet.

1444 Rapport av 19.3 og 23.3.42 fra Schnellkommando til BdS, Statspolitiet sak 1329/42 Riksarkivet.

1445 Ifølge Asbjørn Bryhn trodde tyskerne at årsaken var flybombe inntil avhørene etter attentatet i Henrik Ibsens gate. Først da ble det «bragt på det rene at Osvald og

En annen aksjon på denne tid bør nevnes. Sundes hovedkvarter var siden høsten 1941 hos Rigmor og Sigurd Hansen i Uelands gate 57K. Begge var med i organisasjonen. Betydelige mengder sprengstoff var lagret i boder til gården. Inne i leiligheten var de nødvendige kjemikalier til framstilling av sprengladninger og tennsatser oppbevart.¹⁴⁴⁶ Sigurd Hansen var rørlegger, og var ansatt i rørleggerfirmaet C.M. Mathiesen. Der var også en annen av Sundes sabotører, Øyvind Eriksen, ansatt. Han var hele tida i jobb, på tross av sabotasjeaktivitetene.¹⁴⁴⁷

Sigurd Hansen fikk tilbud av sin arbeidsgiver om å ta et oppdrag på Værnes flyplass, og Sunde hadde overtalt ham til å dra.¹⁴⁴⁸ Hansen og flere andre i C.M. Mathiesen var fra tidlig i 1941 utleid til firmaet Lysgaard & Flick, som i 1942 hadde oppdrag for Wehrmacht på Værnes. Timeskriver på anlegget var Alf Møllerstedt. Møllerstedt forteller at Hansen var på Værnes i den hensikt å gjennomføre sabotasje mot tyske fly.¹⁴⁴⁹ Sunde fortalte selv at Hansen hadde klart å komme seg gjennom til en flyhangar, og plassert en sprengladning i et fly. Dynamitten hadde hans kone sendt med tøyvasken fra Oslo. Inntrykket var at han var alene om jobben. Møllerstedt har en litt annen versjon. Han mener at Hansen ikke var alene om jobben. Med seg hadde han også en annen rørlegger fra Lysgaard & Flick, og en tredje person var antakelig også innblandet.¹⁴⁵⁰ Møllerstedt mener at flyet som ble sprengt på tokt var et værvarslingsfly av typen JU-52. Det har ikke lyktes å datere aksjonen nøyaktig, men sannsynlig tidspunkt er rundt 1. april 1942.¹⁴⁵¹

Carl Johan Jacobsens siste aksjon var rett over påsken 1942. Harald Braathen hadde jobb om bord på den tyske damperen «Stettin» på

hans folk hadde vært på færde.» Rapport fra Asbjørn Bryhn til justisministeren, september 1942, svenskesak nr.103, «Hjemmearbeidet», Rikspolisjefens arkiv.

1446 Dette framgår både av forklaringene til de som ble tatt etter aksjonen i Henrik Ibsens gate 7 den 21. august, samt de beslag som ble gjort i den forbindelse.

1447 Ennå så sent som i april 1942 var det bare Johan Peter Bruun, Sunde selv og Alf Kristiansen som var sabotører på heltid. Monthey Røse og Carl Johan Jacobsen gikk på jobb om morgenen etter slitsomme og nervepirrende netter.

1448 *Menn i mørket* s. 83

1449 Intervju med Alf Møllerstedt 7.10.93.

1450 Rørlegger Arnt Iversen fra Oslo. Den tredjes navn var Pettersen. Ingen av dem er identifisert.

1451 Sunde er uøyaktig med sine dateringer i *Menn i mørket*, så dette forsøket må tas med adskillig forbehold. Han fortalte at aksjonen skjedde etter Norma prosjektil (31.3.42), men mens det ennå var sprengkaldt (s. 91). Utfra dette er logisk tidspunkt tidlig i april.

Vippetangen, som losset ammunisjon.¹⁴⁵² Braathen mente at det dreide seg om øvelsesammunisjon. 12. april vurderte Sunde og Jacobsen de undersøkelserne som hadde vært gjort, og Sunde mente bestemt at det måtte dreie seg om skarp ammunisjon. Det ble nå bestemt å forsøke med en sprengning av ammunisjonen i det lagerskur hvor den lå lagret på utstikker II på Vippetangen.

13. møttes de igjen, og Sunde brakte med seg en 4 kilos sprengladning. Kl. 0645 den påfølgende morgen ble sprengladningen plassert av Jacobsen i toalettet i lagerskuret på utstikker II.¹⁴⁵³ Så gikk han på jobb, som denne dag besto i lossing av damskipet «Hella». Senere på dagen hørte han at det hadde vært en eksplosjon på utstikker II på Vippetangen. Bomben hadde gått av etter planen, og ødelagt deler av skuret. Selve ammunisjonen hadde imidlertid ikke blitt antent.

Sonderkommando Hamburg slår til

16. april 1942 var tjenestemennene Fock og Christiansen fra Gestapo-Hamburgs Avdeling II N i full gang med etterforskningen av Wollweber-organisasjonen i Norge. Denne dagen hadde de to til avhør i den tyske avdeling i Møllergata 19 Carl Johan Jacobsen. Han var nettopp arrestert i Oslo av Fock og Christiansen, dagen etter at han hadde sprengt Wehrmachts ammunisjonslager på Vippetangen.¹⁴⁵⁴

Fock og Christiansen kom til Oslo 26. mars 1942. Med seg hadde de forhørsrapportene fra Hamburg, som inneholdt sammendrag av det avdeling II N hadde klart å banke ut de arresterte i Stadthaus. Av disse tilståelsene var det spor til både Narvik, Bergen og Oslo. Det aller viktigste nå var å få tak i Hjelmens etterfølger «Osvald». Hjelman hadde antydnet at «Bernt» i Bergen hadde hatt kontakt med «Osvald», og derfor prioriterte de to først etterforskningen i Bergen. 31. mars meldte Fock og Christiansen seg for Kommandeur der Sicherheitspolizei (KdS)¹⁴⁵⁵ i Bergen, som

1452 Avhør av Jacobsen 27.4.42. Aksjonen er også omtalt i anklageskriftet mot Hjelman, Pettersen, Braathen m. fl. for den tyske folkedomstol.

1453 Jacobsen nevner ikke Kristoffersen i forbindelse med denne aksjonen.

1454 Bericht fra Ref N 30.4.42, 1323-2-115, Osobii.

1455 Tysk sikkerhetspoliti i Norge ble omorganisert flere ganger under krigen. Detaljene i disse endringer faller utenfor denne avhandling. Et hovedtrekk er at den midlertidige «Einsatzkommando» (I til VI) fra 1940 ble omdannet til «Kommandeur der Sicherheitspolizei» for de forskjellige distrikter (eks. KdS/Bergen), med en felleskommando med betegnelsen Befehlshaber der Sicherheitspolizei (BdS) under SS Oberführer und Polizei, Heinrich Fehlis. BdS holdt opprinnelig til på Victoria Terrasse, men flyttet det siste krigsåret til Furulund i Bærum.

på forhånd var orientert om utviklingen av saken.¹⁴⁵⁶ 13. november 1941 hadde Hjelmen innrømmet at «Bernts» virkelige navn var Frank Nilsen, og det tok KdS/Bergen bare noen timer å identifisere ham. Det samme gjaldt Olaf Rutledal. Den tredje i Bergen hadde man bare dekknavnet «Hansen» på, og den fjerde med dekknavnet «Birger».

Sent om kvelden samme dag ble Rutledal og Nilsen arrestert.¹⁴⁵⁷ I forhør neste dag ble gassverksarbeider Leif Myrmel identifisert som «Hansen». Sipo i Bergen hadde i lengre tid hatt Myrmel i kikkerten, blant annet var han sterkt mistenkt for å ha vært deltatt i Stein-organisasjonen. Det var også riktig.¹⁴⁵⁸ Men Myrmel fikk man ikke tak i. Etter disse to arrestasjoner returnerte Fock og Christiansen til Oslo.

Hjelmen måtte oppgi navn på personer som ikke hadde spilt sentrale roller. Vi vet at han den dagen ikke lenger klarte å holde stand, 13. november 1941, oppga navnet til Oswald Abrahamsen.¹⁴⁵⁹ Syv dager etter ble han presset til å oppgi dekknavnene til to havnearbeidere i Oslo, «Karlsen»/»Karsten» og «Olsen». I de kommende dagene ble han spurt om sitt forhold til dem fra 1938 og framover. Abrahamsen kunne han ikke si annet om et han hadde vært negativ til å delta i organisasjonen. Det var også, så langt det lar seg gjøre å fastslå, riktig. Isolert sett hadde Abrahamsen ikke mye å frykte. Realiteten når det gjaldt «Karlsen» og «Olsen» var en ganske annen. Han fortalte ikke mer enn at de hadde holdt en viss kontakt, og diskutert situasjonen på ny etter at ikke-angrepsavtalen var inngått. I almene vendinger bekreftet han at de hadde utført enkelte etterretningsoppdrag i tilfelle angrep mot Sovjetunionen. Fock og Christiansen var særlig interessert i Hjelmens etterfølger «Oswald», men heller ikke her kunne han hjelpe med konkret navn.

Mens de to var i Bergen, var avdeling IV A i Oslo i full sving med å etterforske de sabotasjeaksjoner som hadde funnet sted i Oslo og omegn, den siste av dem som nevnt 13. april. Avdeling IV A mente at de hadde med en egen sabotasjegruppe å gjøre. Det framgår av avdeling II Ns rapport 30. april at samarbeidet mellom Sonderkommando Hamburg og avdeling IV A i Oslo var blitt anstrengt.¹⁴⁶⁰

1456 Bericht, Hamburg Ref. N, Oslo 8.4.42, 1323-2-113, Osobii.

1457 Hjelmens uttalelser om Frank Nilsen er referert i et sammendrag fra avdeling II N av 20.1.42, 1323-2-113, Osobii.

1458 Bericht, Ref. N, Oslo 8.4.42, 1323-2-112, Osobii.

1459 Bericht, Ref. N, Hamburg 19.1.42, 1323-2-115, Osobii.

1460 «Eine eingehende Vernehmung des Jacobsen war nicht mehr durchführbar, da dies die Beamten der Dienststelle IV A ausschliesslich für sich in Anspruch nehmen.» Bericht fra Ref. N, Hamburg 30.4.42, 1323-1-115, Osobii.

Fock og Christiansen var kommet tilbake til Oslo i første uken av april, og 10. april arresterte de Oswald Abrahamsen. Pågripelsen forløp uten problemer, men husundersøkelsen ga ikke noe resultat. Abrahamsen fikk seg forelagt bilder av Wollweber, Hjelmen, Ragnhild Wiik, Fossen, Ring, Pettersen, Nissen og Schaap, men kunne med hånden på hjertet si at han bare kjente Hjelmen. Forøvrig bekreftet han bare at han var blitt spurt av Hjelmen, og hadde avvist hans tilbud.¹⁴⁶¹

Striden mellom de to avdelingene har gjort at det neste skritt er vanskelig å bringe på det rene. 13. april hadde avdeling IV A arrestert Harald Braathen. Det kan se ut til at han ble tatt uten at avdelingen hadde kjenskap til hans rolle under dekknavnet «Olsen». Det er mulig at han ble tatt rett og slett på grunn av spredning av illegale avviser. I sin rapport av 30. april hevdet avdeling II N at IV A allerede hadde arrestert flere i saken, og at en av disse kunne identifisere «Karlsen» som en av hovedmennene bak aksjonen mot Øst- og Vestbanen. Dette skjedde ved en tilfeldig konfrontasjon i Møllergata 19. En av de arresterte kjente igjen Jacobsen, men kjente ham bare som «Karlsen». Identiteten til den som røpet hans navn ble ikke oppgitt.¹⁴⁶²

Det er her antakelig snakk om de som var tatt i Nordbø-saken. Lars Nordbø var arrestert i midten av mars, mistenkt for å være leder av en sovjetisk, militær etterretningsgruppe.¹⁴⁶³ Den kan se ut til at det har vært visse kryssningspunkter mellom personer i denne gruppa og Sundes organisasjon. I *Meldungen aus Norwegen* fra 26. april ble det opplyst at det ved gjennom søkingen av leiligheten til en av de arresterte i Nordbø-saken ble funnet sprengningsmateriell av samme type som «Osvald» hadde brukt. Når man fulgte sporet videre, tilsto en av de arresterte, og fortalte at to andre av de arresterte var blant sabotørene. Ingen navn ble nevnt. Vi har ingen muligheter for å kontrollere denne påstanden. Den er imidlertid en sterk indikasjon på at forklaringen til opprullingene lå utenfor Sundes organisasjon.

1461 Bericht, Ref. N, Oslo 13.4.42, 1323-2-105, Osobii.

1462 Det ser ikke ut til at avdeling II N fikk vite det.

1463 Nordbøs etterretningsgruppe er ikke behandlet av forskning. Det er av en viss interesse om Nordbø var knyttet til GRU eller til NKVD. Hvis han var knyttet til NKVD, kan det forklare de kontakter han ser ut til å ha hatt til Sunde. Sundes apparat var underlagt NKVDs IV uavhengige direktorat, parallelt med utenlands etterretningen. I den sovjetiske ambassade i Stockholm var Boris Jartsev ansvarlig for etterretning fra Norge, mens hans kone Zoja var ansvarlig for Sunde. Intervju med Pavel Sudoplatov 12.6.94. Hvis Nordbøs virksomhet lå under GRU, som Gestapo trodde, blir forbindelsene vanskeligere å forstå. Jeg holder likevel dette for mest sannsynlig.

Det er imidlertid klart at det var Braathen som ble den tragiske årsak til arrestasjonen av Jacobsen. Først benektet Braathen enhver befatning med saken. I neste forhør samme dag gikk Gestapo hardere på, og Braathen måtte innrømme at en av hans sammensvorne med dekknavn «Carsten» var identisk med en Karl Andersen i Jens Bjelkes gate 78. Det var et desperat forsøk på å vinne tid. Kriminalråd Preiss tjenestemenn fant fort ut at en slik person ikke fantes, og dermed var spillet slutt. 14. april brøt han sammen og slapp ut det virkelige navnet: Carl Johan Jacobsen.

Da Jacobsen kom hjem om kvelden 14. april gikk han rett i garnet. Han var ikke blitt advart.

Kompetansestrid i Oslo – og en konsekvens av den

Det fulgte nå harde forhør for Jacobsen. Ved stadige konfrontasjoner mellom han og Braathen, og med bruk av Gestapos vanlige register av metoder, kom etter hvert hans historie på bordet.¹⁴⁶⁴ Han fortalte hvordan han ble rekruttert av Hjelmen og «Osvald» i 1938, og hvordan det videre arbeidet hadde utviklet seg fram til april 1942. Fock og Christiansen konkluderte i sin beretning til avdeling II N at: «Etter de siste meddelelser kan det ikke være tvil om at de sprengstoffattentater som i den siste tid er gjennomført i Oslo og omegn må tilskrives gruppen Schaap – Wollweber. Ikke minst framgår det entydig av arrestasjonen av Jacobsen selv.»¹⁴⁶⁵ Noen oppklaring av «Claus Böge»-aksjonen hadde ennå ikke funnet sted, men de to hadde godt håp om at det kunne la seg gjøre ved nye inngående forhør av Jacobsen, og konfrontasjoner med de av organisasjonen som allerede satt fengslet i Hamburg. Han hadde allerede fortalt at den mystiske «Osvald» en gang i 1938 hadde sagt at Hjelmen hadde tatt «Claus Böge» på egen hånd.

Fock og Christiansen anmodet Preiss om å få sendt Jacobsen til Hamburg.¹⁴⁶⁶ Men Preiss, som utvilsomt så gjennombruddet i etterforskningen som en fjær i hatten, avsto. For sikkerhets skyld hadde han også informert Terboven. «Derfor måtte vi etterlate Jacobsen i Oslo», rapporterte de to vel tilbake i Hamburg.¹⁴⁶⁷ Likevel håpet de at Jacobsen ikke

1464 Avhørsrapportene er datert 16,19,23,24,25. og 27.4, og 22.6.42. 1323-1-115, Osobii.

1465 Bericht, Ref. N, Hamburg 30.4.42, 1323-2-115, Osobii.

1466 Bericht, Ref. N, Hamburg 30.4.42, 1323-1-115, Osobii.

1467 «Auf Anordnung von Kriminalrat Preiss – der seinerseits bereits dem Reichskommissar von der Festnahme des Jacobsen unterrichtet hatte – mussten wir Jacobsen in Oslo lassen.»

ville bli skutt så hurtig som antydnet i Oslo, og at han, etter at saken var ferdig til pådømming, kunne bli inngående forhørt i Hamburg. «Aktivitene til gruppen er på ingen måte lammet med Jacobsens arrestasjon», avsluttet de sin beretning, «siden lederen, nå kjent under sitt dekknavn «Oswald», ennå ikke er satt fast».

Det ser ut til at kriminalråd Preiss og avdeling IV A i Sipo/Oslo ikke uten videre var med på at «Oswald»s sabotasjeorganisasjon var identisk med Wollwebers organisasjon. Deres interesse av å skille de to lå i en kompetansestrid med avdeling II N i Hamburg, en mikroutgave av den mer omfattende interessekonflikt mellom Reichskommissariat i Norge og sentraltyske institusjoner som RSHA. Sentraliseringen av Wollweber-etterforskningen under avdeling II N i Hamburg hadde vist seg hensiktsmessig i Belgia og Nederland. I Danmark og Sverige hadde det vært en forutsetning for gjennombrudd at det nasjonale politi kunne forholde seg til en regional tysk politiinstitusjon, støttet av RSHA. I Norge virket ikke denne modell. Kildematerialet er spinkelt, men det kan se ut som at Gestapo i Oslo har ment at sabotasjen var så sammenvevd med den øvrige motstand at en streng utskillelse av den ikke lot seg gjennomføre.¹⁴⁶⁸

Carl Johan Jacobsen ble skutt 8. september uten at avdeling II N fikk avhørt ham igjen.

Reidar Kristoffersen ble arrestert 15. april. Han var nettopp kommet tilbake fra en tur med lastebilen til svenskegrensen med flyktninger.¹⁴⁶⁹ Vi må anta at opplysningene om ham kom fram i forhør med Braathen eller Jacobsen. Det er imidlertid også en mulighet for at det var flyktingetraffikken selv som var årsaken til arrestasjonene. Vi vet ikke.

I *Meldungen aus Norwegen* fra 26. april ble arrestasjonen av Braathen, Kristoffersen og Jacobsen satt i forbindelse med Nordbø-saken.¹⁴⁷⁰ Det er den nærmeste kilde i tid, og skrevet på et tidspunkt i etterforskningen da bare deler av saksforholdet var klarlagt. Antakelig er sammenhengen korrekt. Jeg har vist hvordan avdeling II N i sin sluttberetning fra reisen i Norge i april beklaget at man ikke fikk med seg Jacobsen til Hamburg, og slo fast at det uten tvil dreide seg om Wollwebers organisasjon.

1468 Amt IV As tolk og saksarbeider G. Thielicke Karlsen, kommenterte i sin første politiforklaring i 1945 ikke Wollweber-aspektet i det hele tatt, mens hun i «Die Tätigkeit der norwegischen Kommunisten während der deutschen Besetzung», s. 26–33, legger stor vekt på nettopp dette perspektivet. FO/personellsikkerhetskontoret, eske 30, Riksarkivet. Se note 59.

1469 Audun Knappen: «Borgerkrigen i Spania sveiset dem sammen», *Fremtiden* 4.2.89.

1470 *Meldungen aus Norwegen*, nr. 38 26.4.42, 90A, NMH.

Meldungens viktigste adressat var RSHA i Berlin, som selvsagt ble orientert som oppdragsgiver om avdeling II Ns problemer med Preiss i Norge.

Det er derfor ikke overraskende at Wollweber-aspektet også ble kommentert av SD, som ansvarlige for *Meldungen*:

Det ble slått fast at de arresterte [i Nordbøsaken – LB] sto i forbindelse med de fem arresterte norske kommunister i Schaap/Wollweber-saken, som allerede er transportert til Hamburg. Når det gjelder to av de som er arrestert i Schaap/Wollweber-saken, så er deres deltakelse i sprengstoffanslagene i Oslo påvist allerede. For tiden leter man etter ytterligere tre deltakere [...] Om en annen i denne kommunistiske gruppe, en tidligere rødespaniakjemper, er det allerede påvist at han har deltatt i eksperimenter med tidsinnstillinger [til bomber-LB]. Kort tid etter hans arrestasjon begikk han selvmord ved å hoppe ut av vinduet i Sikkerhetspolitiets tjenestebygning.¹⁴⁷¹

Etter sommeren 1942 forsvant bruken av begrepet «Schaap/Wollweber-saken» og variasjoner av det ut av både SDs og IV As terminologi i Oslo. «Osvald» ble til «Sunde», og deretter var det hans navn som ble brukt når sabotasjeorganisasjonen skulle omtales. Det egentlige navn «Organisasjon mot krig og til forsvar for Sovjetunionen» ble så vidt jeg har brakt på det rene aldri brukt av Sipo i Oslo. Betegnelsen «Wollweber-organisasjonen» eller variasjoner av det ble derimot fortsatt brukt både i II N i Hamburg, i RSHA og i Auswärtiges Amtes.¹⁴⁷² Denne end-

1471 Det var Kåre Waldemar Rødde, f. 12.2.04, som kastet seg ut fra 4. etasje i Victoria Terrasse 23.4.42. Rødde var lagsjef i Milorg/13260. *Våre falne* (bd. 3, s. 748) omtalte ham som kontaktmann til «sabotasje grupper» og NKP anga hans arbeidsområde som «Milorg, sabotasje» i en oversikt over partimedlemmer som skulle ha krigsmedaljen post mortem (FDs dekorasjonsarkiv, eske 2965, Riksarkivet). Også omtalt i *Minneskrift over falne i Milorg D13* (NMH) og *Friheten* 22.5.45. Rødde har antakelig ivaretatt en forbindelse mellom Sundes organisasjon og Milorg, men det at han også hadde forbindelser til Nordbøs militære etterretningsgruppe, som antakelig var organisert av GRU, viser hvilke kompliserte forbindelser som eksisterte i det illegale arbeidet våren 1942.

1472 Thielicke Karlsen hadde ingenting å opplyse om Wollwebers organisasjon i sin første politiforklaring i 1945, mens hun i sin siste beretning i 1948 ofret mye plass på å vise at Sundes organisasjon var en slags fortsettelse av denne. I siste del av denne avhandling skal jeg drøfte hvordan interessen for Wollweber var sterkt stigende igjen nettopp i 1948. Det er sansynelig at det var nettopp denne interessen som har vært motiverende for Thielicke Karlsens 1948-analyse, og som i det minste et stykke på vei kan forklare forskjellen mellom det hun svarte i avhør i 1945 og det hun skrev ut fra egen vurdering i 1948. Fehmer, som på slutten av

ring i analysen, som oppsto i avdeling IV A sommeren 1942, er viktig for etterkrigstidas forståelse av forholdet mellom Sundes og Wollwebers organisasjoner. De som har skrevet om epoken har i stor grad bygd på den versjon avdeling IV A dermed indirekte skapte, ved å bygge på kilder som her er referert. Avdeling II Ns materiale har overhodet ikke vært kjent av norske forskere. At realitene ikke var slik, bekreftet Sunde i et brev til Furubotn bare noen måneder senere. Jeg skal komme nærmere tilbake til det i neste kapittel.

Arrestasjonsbølge

Gjennombruddet i avhørene av Jacobsen og Kristoffersen ble innledningen til et kappløp mellom avdeling IV A og avdeling II N om den videre etterforskning. Fock og Christiansen fikk gjennomføre forhør med Jacobsen i Oslo, og samtlige av disse er bevart. Vi har ingen kilder til avhørene av Kristoffersen, kun noen korte referanser i *Meldungen* utover sommeren 1942. Da hans mor besøkte ham i fengsel rett før saken hans kom opp, så hun at han hadde stygge merker på kroppen, neglene var trukket ut, og fingertuppene var knust.¹⁴⁷³ Vi må regne med at liknende behandling ble brukt overfor de fleste av de som nå ble arrestert.

13. april var turen også kommet tilbake til Yngvar Jensen, som allerede hadde vært i søkelyset sommeren før. Fock og Christiansen fant bare hans kone Bergljot hjemme i Ljabruveien 6. Hun opplyste at hennes mann, som hun nå var separert fra, var på arbeide som rørlegger på den tyske flyplassen på Bardufoss ved Andselv. Dagen etter ble BdS i Tromsø varslet.¹⁴⁷⁴ 15. ble Jensen arrestert, og satt på transport til Oslo, hvor han ankom 29. april. I mellomtida hadde Fock og Christiansen tvunget Jacobsen til å bekrefte at han hadde truffet «Osvald» i Jensens leilighet i Ljabruveien 6. 24. mai ble Jensen transportert til Hamburg.¹⁴⁷⁵

Olaf Bjørkmann var arrestert 4. august 1941 i Bergen, og var satt inn i den tyske avdeling i Møllergata 19. I Hamburg ønsket man at han skulle sitte der inntil videre, slik at han kunne brukes til konfrontasjoner når man hadde lykket med å knekke Hjelmen. Bjørkmann klarte å

krigen ble leder for Amt IV N i Oslo, bidro som Thielicke Karlsen med skrevne erfaringer. Beretningene er fra sommeren 1945, og behandlet «Osvaldgruppen» uten å nevne Wollweber. «Meine Tätigkeit bei der Geheimen Staatspolizei», I og II, NMH krigsarkivet. Avsnittet om Sundes organisasjon er i Bd. I, s. 211–216.

En dårlig kopi ligger også i privatarkiv Peter Munthe-Kaas, Riksarkivet.

1473 Audun Knappen: «Borgerkrigen sveiset dem sammen», *Fremtiden* 28.1.89.

1474 Bericht fra Ref. N, Hamburg 30.4.42, 1323-2-109, Osobii.

1475 Bericht, Ref. N, Hamburg 27.5.42, 1323-2-109, Osobii.

begrense sine uttalelser i forhør til et minimum, men 9. april 1942 ble situasjonen kritisk. Fock og Christiansen var tilbake fra Bergen, og deres tålmodighet var slutt. I forhør denne dag måtte Bjørkmann oppgi Norman Iversens navn.¹⁴⁷⁶ Dermed var «Birger» identifisert. 10. april ble Sipo i Bergen anmodet om å arrestere Iversen, og Fock reiste selv over for å følge opp. Men Norman Iversen hadde kommet seg unna. Hans kone Aslaug oppga at han hadde reist på påsketur. Dermed ble hun arrestert istedet. Fock undersøkte om det fantes opplysninger om Iversen i politiarkivene i Bergen, og her hadde han hellet med seg. Politiet hadde flere opplysninger om han, blant annet at han hadde vært i Spania under borgerkrigen, og i Moskva før krigen. I sin rapport fastslo Fock at Iversen uten tvil var blitt varslet etter arrestasjonen av Rutledal 31. mars.¹⁴⁷⁷ Det var også riktig.

Hjelmen hadde oppgitt navnet til to svært perifere hjelpere i Oslo, nemlig en tidligere venninde, Lydia Viken, og Sverre Solhaug.¹⁴⁷⁸ Begge to hadde stilt sine leiligheter til disposisjon for møter, og formidlet brev. Begge to ble tatt inn til forhør av Fock og Christiansen, men kunne legge på bordet tilforlætelig historier. Det ble forstått at begge var blindspor, og de to ble sluppet ut uten nærmere pågang. En av de siste dagene i april reist Fock og Christiansen tilbake til Hamburg, etter at det var ordnet med transport til Tyskland av de som fortsatt satt i den tyske avdeling i Møllergata 19.

Reidar Kristoffersen

Reidar Kristoffersen ble arrestert av avdeling IV A 15. april. Vi må regne med at Fock og Christiansen fikk anledning til å foreta avhør av ham, men det er på det rene at det ikke lyktes dem å få ham overført til Hamburg. Som nevnt har vi ingen forhørsrapporter eller andre beretninger vedrørende hans sak. En rekonstruksjon av hans forklaringer må derfor basere seg på de beretninger som kom i avisene på sensommeren 1942, med adskillige forbehold for unøyaktigheter og fordreininger fra nazi-pressens side.¹⁴⁷⁹

På Årnes på Romerike hadde løytnant Karl Schei og advokat Paul

1476 Ref. N, Oslo 14.4.42, 1323-2-110, Osobii.

1477 Ref. N, Hamburg 29.4.42, 1323-2-110, Osobii.

1478 Utdrag av avhør av Hjelmen 25.1.42 (Viken), Personal-Akten Lydia Viken, 1523-2-107, Osobii, og utdrag av avhør av Hjelmen 15.11.41 (Solhaug), Personal-Akten Sverre Solhaug, RSHA Z/C 39 Bd. X, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

1479 *Fritt Folks* artikkel 28. august ga flest detaljer.

Scieflo i den lokale Milorg-gruppe besluttet at det var nødvendig å foreta likvidasjon av en Kolbjørn Bråten, en mistenkt angiver. Via Thorleif Andresen, som også var med i denne Milorg-gruppa, kom de i kontakt med Sunde i Oslo, for å få likvidasjonen utført.¹⁴⁸⁰ Reidar Kristoffersen fikk ordre om å utføre oppdraget, og 25. februar dro han opp til Årnes. Likvidasjonen lot seg imidlertid ikke gjennomføre. 26. mars gjorde han et nytt forsøk. Denne gang lyktes han i å treffe på Bråten utenfor Årnes kino, og innledet en samtale med ham. De forlot stedet sammen. Selve henrettelsen foregikk kort tid etter. Mens de gikk ved siden av hverandre, trakk Kristoffersen revolveren og skjøt ham gjennom nakken.

Avisartikkelen dro forøvrig opp de kjente begivenhetene rundt «Osvald-gruppa», Wollwebers organisasjon, personer med tilknytning til disse, samt omtalte en del av aksjonene. Det er imidlertid helt umulig å fastslå hva som stammer fra Kristoffersens, Jacobsens, Kristiansens eller de øvriges forklaringer. Som med Jacobsen gikk det mot snarlig henrettelse for Kristoffersen, og Sonderkommando Hamburg ble også her snytt for en viktig person.

Oppdragsgiver for likvidasjoner

De harde slagene rystet organisasjonen, men knuste den ikke. Tross tilståelser og forklaringer av forskjellig sannhetsgehalt, klarte også fangene i Tyskland å beholde verdigheten. Da de på høsten 1942 kom under samlet transport fra Hamburg til Sachsenhausen, fikk de pålegg av Hjelmen om «under ingen omstendighet å omtale noe om vår sak verken innbyrdes eller til andre før saken kom opp til doms, i det han uttalte som så at selv vegger har ører.»¹⁴⁸¹ Selv om også noen sentrale folk var tatt, overlevde organisasjonen blant annet ved denne selvdisciplin hos de arresterte.

Man kan kanskje se på det som et mottiltak at forbindelsen til 2As politigruppe ble tettere utover våren 1942. Asbjørn Bryhn hadde overtatt ledelsen av 2AP ved årsskiftet. I mars avholdt han et møte med Sunde, hvor han blant annet presenterte en liste på et 20-talls personer som han ønsket likvidert.¹⁴⁸² På denne listen sto navnene til stapo-tjenestemennene Dønnum, Thorhus og Tofteberg, alle effektive torturister, og statspolitiinspektør Gard Holtskog, Jonas Lies adjutant, en svært farlig motstander for

1480 Veien til Sunde kan ha gått via Milorg og derfra til 2AP.

1481 Rutledals forklaring til landssvikavdlingen 18.2.47, bilag 38 til doss 34.2/16, UDs arkiv.

1482 Bryhn i intervju med Ulstein (politi), NHM.

motstandsbevegelsen.¹⁴⁸³ Der sto også statspolitilegen Hans Eng, som var beryktet for sin fangehåndtering, og for deltakelse i henrettelser. Listen var ikke pønsket ut av Bryhn på egen hånd. Den hadde blitt til i konferanser med og etter ønske fra de forskjellige motstandsgruppene. Som vi allerede har sett, var slike ønsker kommet siden høsten både fra Milorg og 2A til Sunde, og han hadde utført dem etter evne.

Hvordan så Sunde på likvidasjoner? Spørsmålet er ikke uten betydning. Etter krigen ble det gjort til en belastning for Sunde og hans tidligere sabotører, med hentydninger om mangel på personlig moral og mistenkeliggjøring av deres motiver. Det startet allerede etter aksjonen i Henrik Ibsens gate 7, da nazipressen begynte med å omtale «Osvaldgruppen» som en terrorist- og mordergjeng. Alf Kristiansen og Reidar Kristoffersen ble framstilt som moralsk forkvaklede leiemordere av simpleste sort. I NTBs melding 24. august ble aksjonen omtalt som en av de mest «dyriske skjendselsgjerninger den kommunistiske terrorbanden har begått». Disse og liknende karakteristikker som fra denne tid hyppig ble brukt på nazihold, fant også forståelse på hjemmefronthold.¹⁴⁸⁴ Etter krigen ble denne tråd tatt opp igjen av overlege Johan Scharffenberg i et skarpt angrep på Sunde. Scharffenberg var spesielt opptatt av likvidasjonene.¹⁴⁸⁵ I et tilsvarende skrev Sunde at «Det er [...] umulig ved en avispolemik å klarlegge de motiver som lå til grunn for aksjonene, og jeg anser det derfor som helt formålsløst på denne måte å prøve å renvaske mine drepte kamerater for anklagen om å være eventyrjegere og banditter.»¹⁴⁸⁶ Men Scharffenberg fortsatte angrepene.

Kort tid etter lanserte Sunde sin egen versjon i *Menn i mørket*. «Forfatteren synes å ha dannet gruppen etter eget tiltak», skrev Scharffenberg i en omtale av boken, «uten oppfordring fra overordnet ledelse, og det er tydelig at han alene bestemmer aksjonene, derfor har man grunn til å spørre: Hva ga Asbjørn Sunde rett til å handle på en gang som anklager, dommer og fullbyrder?»¹⁴⁸⁷

Det var brutale ord fra den velinformerte overlegen. Men adressaten var feil. Han skulle først og fremst ha rettet spørsmålet til Sundes oppdragsgiver når det gjaldt likvidasjoner, til den nyutnevnte overvåkingssjefen Asbjørn Bryhn, og hans politiinspektør Odd Biltvedt. Isteden var det

1483 Rapport fra Asbjørn Bryhn til justisministeren, september 1942, svenskesak nr. 103, «Hjemmearbeidet», Rikspolisjefens arkiv, Riksarkivet.

1484 Ivar Kraglund og Arnfinn Moland: *Hjemmefront (Norge i krig, bd. 6)* s. 125.

1485 *Morgenbladet* 6.10.47

1486 *Morgenbladet* 7.10.47

1487 *Morgenbladet* 8.11.47

Sunde som tok skyllebøtten. Overvåkingssjef Bryhn forholdt seg taus. Vi vet at Sunde følte seg urettferdig behandlet, men han gjorde likevel ikke noe for å opplyse media om den virkelige sammenhengen.¹⁴⁸⁸ I ettertid har vi all grunn til å stille spørsmål om hvorfor han tok denne belastningen alene, og på denne måten beskyttet Bryhn og Biltvedts gode navn og rykte i det nye politiske klima som rådet i 1947.

Sunde hadde fremragende erfaringer som partisan fra den spanske borgerkrigen. Det samme gjaldt flere av hans menn, som også hadde lært teknikken ved likvidasjoner i Spania. Han var samtidig en type med sjeldne illegale kvaliteter, som tiltalte Bryhn.¹⁴⁸⁹ Dessuten hadde han et apparat. Dette apparatet var det eneste som fantes som kunne utføre slike aksjoner så tidlig under krigen. Dette var de enkle forhold som Bryhn forholdt seg til. Sunde på sin side var nøye på å overholde sin del av avtalen. De oppdrag han fikk, ble forsøkt gjennomført så godt det lot seg gjøre. Når det gjelder likvidasjoner i 1942–43 ser det ut til at nesten samtlige – i den grad det har latt seg gjøre å undersøke – ble utført på oppdrag fra politigruppen, eller fra andre motstandsorganisasjoner via denne. Han hadde heller ikke kilder innad i systemet som gjorde det mulig å kartlegge hvem de farligste nazistene var, slik Bryhn hadde. Bryhn plukket heller ikke ut de aktuelle ofre ut fra eget hode. En illegal dommer hadde oppgaven med å felle dødsdommene, og han fikk seg forelagt bevismateriale av de illegale organisasjonene.¹⁴⁹⁰

På våren 1943 fikk Kai Holst, som da var ansvarlig for Milorgs sikringstjeneste, i oppdrag å organisere «et par nye eksekusjonslag». Som vi skal se i et senere kapittel, henvendte Holst seg til den som hadde hatt ansvaret tidligere, Sunde. Jens Christian Hauge forsøkte å verve en høyesterettsdommer til å avsi dommene, men dette lyktes ikke. «Det ble derfor til at vi måtte ta oppgaven som dommer selv.»¹⁴⁹¹

Sundes rolle i likvidasjonene tilsier ikke at han så mer positivt på det enn andre motstandsledere. Tvertimot ga *Menn i mørket* nok av dystre skildringer av aktiviteten til å kunne trekke den motsatte konklusjon. Det var en jobb avkrevd ham av andre, en jobb som måtte utføres for å få ma-

1488 I brev til Ragnar Solheim 26.1.46 fortalte Sunde at han følte seg dypt krenket.

Personsak «Asbjørn Edvin Sunde», OVS.

1489 Sundes personlige politiske «rabulisme» var uinteressant for Bryhn, det var resultatene som telte. Bryhn i intervju med Ulstein (politi), NMH.

1490 Jens Christian Hauge fortalte at «eksekusjonsgjengen» gikk i oppløsning etter at den illegale dommer ble arrestert. Det var Sundes gruppe han her omtalte. Hauges rapport, avsnitt «Gestapo», Kjeldstadli, boks 5, NHM.

1491 Dette og foregående sitat, se Hauges beretning, Kjeldstadli, boks 5, NHM.

teriell støtte, forsyninger og penger til å holde den øvrige virksomheten i gang. På den andre siden var Sunde ikke motstander av å stoppe angivere, torturister og andre farlige motstandere med slike midler.¹⁴⁹² Men det er ikke vanskelig å forstå at han etter krigen kunne oppfatte det som urettferdig å måtte bære denne byrde alene, eller, for den saks skyld å få høre at han skulle like denne virksomheten.

I de fem månedene fra møtet i mars til aksjonen i Henrik Ibsens gate 7 ble forbindelsen mellom Sunde og Bryhn svært nær. Den viktigste kilden til samarbeidet var en rapport som Bryhn skrev til justisministeren i begynnelsen av september, da bølgene etter denne aksjonen ennå ikke hadde lagt seg. Videre ga Bryhn en supplerende forklaring på justisminister Wolds kontor 3. mars 1943.¹⁴⁹³

Det var Øyvind Øwre som hadde introduserte Bryhn som leder av politiorganisasjon, som først i begynnelsen av januar 1941 ble en regulær gruppe.¹⁴⁹⁴ Innenfor 2A-systemet brukte Øwre betegnelsen «Eksekutivgruppen» eller «Jøssingpolitiet», en betegnelse som vekslet med «Politigruppen» fram til 2A ble oppsplittet i oktober 1942. Bryhns ledelse av politigruppa ble berømmet av flere av hans kolleger.¹⁴⁹⁵ Han innskjerpet rutiner og sikkerhet, og ga prioritet til det som fra denne tid ble det illegale politiapparates sentrale oppgave under resten av krigen: varsling og sikring mot Statspolitiets og det tyske politis virksomhet. En egen avlyttingstjeneste, som i perioder var istand til å lytte på det tyske politiets og det norske Statspolitiets telefonsamband, var isving fra juni 1942, og ga enestående tips om hva som var på gang.¹⁴⁹⁶ For å sikre at det arrangement som 2A allerede hadde med Sunde ble ført videre under Bryhns le-

1492 Sundes organisasjon utførte også noen få likvidasjoner utfra egne vurderinger.

1493 Bryhns rapport i forbindelse med møtet på Wolds kontor finnes i privatarkiv Peter Munthe-Kaas (814), eske 2, legg «Korrespondanse mellom Stockholm og London 1942–45», og hans rapport til justisministeren fra september 1942 finnes i Rikspolitisjefens arkiv, svenskesak nr. 103, «Hjemmearbeidet», begge Riksarkivet i Oslo. De to rapportene er brukt av Roy Andersen i *Sin egen fiende. Et portrett av Asbjørn Bryhn* (1992).

1494 Øyvind Øwres beretning (håndskrevet) til Münter Rolfsen 11.12.45, HHI 65, NHM.

1495 Ragnar Ulstein foretok i forbindelse med sine arbeider om *Grensetrafikken og Etterretningstjenesten* en rekke intervjuer med deltakere i 2AP – den illegale politigruppa, deriblant Asbjørn Bryhn. Intervjuene ligger i Norges Hjemmefrontmuseum, og er merket henholdsvis intervjuer Ulstein (grensetrafikken) og Ulstein (etterretningstjenesten), og Ulstein (politiet). Framstillingene her følger disse intervjuene.

1496 Utskriftene fra disse avlyttingene ligger i Norges Hjemmefrontmuseum og gir et innblikk i hvilke informasjonen som kunne føre til plassering på politigruppas

delse, sørget Øvre for å etablere kontakt mellom de to. Denne førte igjen til Bryhns møte med Sunde i mars 1942. På dette møtet lovet Sunde lojalt å følge retningslinjene, og hans gruppe ble dermed betraktet som tilsluttet 2A. Bryhn oppfattet seg som ansvarlig sjef, men det er vanskelig å se noe grunnlag for en slik påstand i Bryhns eget referat av samtalen.¹⁴⁹⁷

Åkebergveien

Sunde hjalp imidlertid ikke Bryhn bare med likvidasjoner. Et eksempel på det var aksjonen i Åkebergveien 22. juli 1942. To av 2As folk var tatt. Den ene var Jens Ropstad fra politigruppen, og den andre var Rolf Karlsen. Begge satt hardt i det. Det var om å gjøre å få dem ut av fengslet før saken ble overtatt av tysk politi. Forskjellige utveier ble vurdert, men Bryhn endte med å innkalle Sunde for å få hjelp.

Det videre hendingsforløpet er detaljert skildret av Sunde og Andersen.¹⁴⁹⁸ Jeg skal derfor ikke bruke plass på det her. Statspolitibetjent Sverre Svendsen i politigruppen, som var ansatt på Stapostasjonen i Kirkeveien, som hadde saken, ble «ofret» i aksjonen. Asbjørn Sunde kjørte selv politibilen inn i fengslet, mens Svendsen ved hans side var utstyrt med rekvisisjon for utlevering av de to til forhør i Kirkeveien. Aksjonen ble en suksess. Det lyktes å få de to utlevert. Vel utenfor murene ventet Alf Kristiansen og andre fra Sundes gruppe. De to ble raskt brakt i sikkerhet i dekkleilighet hos Bryhns tante. Bilen ble etterlatt i rasert tilstand i skogen ved Grefsen.

Ropstad, Karlsen og Svendsen med familie ble i tur og orden eksportert til Sverige, men det voldsomme oppstyret som denne dristige aksjonen skapte, førte til eksponering av flere viktige ledd i 2A-systemet. Familien Andersen – «Bakern» på Grønland – fikk sterk oppmerksomhet på seg. Både Sundes og 2As folk var i sving for å få de impliserte av-

proskripsjonsliste. Materialet er rikest for 1944–45. For 1942 foreligger kun en uskrift. Se Avlyttingsrapporter – Statspolitiet, eske 12, NHM.

1497 «I mars 1942 kom jeg i forbindelse med «Osvald», idet vi trengte en egen gruppe til eksekusjoner, innbrudd og skygging av angivere. Etter hans egne opplysninger hadde han i Oslo en gjeng på 20–30 mann, vesentlig spaniafarere, samt forbindelser utover hele landet til folk som kunne stilles til disposisjon for oss til spesielle oppdrag.. Den avtale vi da ble enige om var at før et oppdrag ble utført skulle planene forelegges mig, slik at vi sammen kunne gå igjennom dem. Dette var han enig i.» Bryhn i rapport til justisministeren, september 1942, svenskesak nr. 103, «Hjemmearbeidet», Rikspolisjefens arkiv, Riksarkivet.

1498 Sunde, s. 67–76, Andersen, s. 53–56.

gårde.¹⁴⁹⁹ Aksjonen og det forberedende møtet, som Sunde har gitt en så levende skildring av, ble først rullet opp et år etter, da en av de impliserte statspolitibetjentene sprakk etter et mislykket fluktforsøk til Sverige. Løvstuhagen ble arrestert, og sendt til Tyskland. Biltvedt, som hadde overtatt ledelsen av politigruppa etter at Bryhn forlot landet etter aksjonen i Henrik Ibsens gate, måtte rømme til Sverige.¹⁵⁰⁰ Som følge av dette måtte politigruppa reorganiseres på nytt, med Johan Myklebust som sjef.

Identifiseringen av «Oswald»

Rundt 20. juni 1942 kom Fock og Christiansen tilbake til Oslo, med nytt avhørsmateriale fra avhørene i Hamburg. Formålet denne gang var først og fremst å få identifisert «Oswald», som man nå var overbevist om ledet den stadig mer plagsomme sabotasjeaktiviten i Norge. Dernest hadde man identifisert flere medlemmer av organisasjonen i Narvik og Oslo, og man hadde flere spørsmål til Lydia Wiken. Endelig hadde man det evindelige presset på å få oppklart sprengingen av «Claus Böge».

Siden arrestasjonene i april hadde avdeling IV A i Oslo også gjort framgang, og gjennomført en rekke arrestasjoner i det kommunistiske miljø. Mens avdeling II N i Hamburg arbeidet utfra «Wollwebersporet» og de personer som var brakt til Hamburg, konsentrerte avdeling IV A i Oslo seg om Carl Johan Jacobsen og Reidar Kristoffersen, samt andre kommunist saker som dukket opp. Avdelingene var reelt inne i et kappløp om oppklaring av saken, og ikke minst i spørsmålet om å få identifisert «Oswald».

Fock og Christiansen startet i Oslo med arrestasjon av bryggearbeiderne Birger Augland, Anker Thorsrud og Alf Thorbjørnsen 22. juni, og Bergljot Jensen 25. juni. Deretter fulgte arrestasjon av Kristian Beck og Henrik W. Larsen i Narvik 26. Det siste avhøret med Carl Johan Jacobsen ble foretatt i Møllergata 19 22. juni. Han innrømmet at «Oswald» ved en anledning hadde fotalt ham at det var Hjelmen personlig som sto bak sprengningen av «Claus Böge». Han benektet kjennskap til at Alf Thorbjørnsen, som han kjente personlig, var med i organisasjonen. Anker Thorsrud forsøkte han å framstille som en drukkenbolt, som han ikke visste noe om. Han ble konfrontert med Birger Auglands dekknavn «Olaf Kommune», men kunne ikke hjelpe med oppklaring.¹⁵⁰¹

Jeg har tidligere nevnt at vi ikke har noen samtidige kilder fra av-

1499 Se Ulstein, *Grensetrafikken* bd. 1, s. 73–77

1500 Andersen, s. 56

1501 Bericht Ref. N, Oslo 22.6.42, 1323-1-115, Osobii, Moskva.

deling IV As avhør. Det kjennskap vi har til disse avhør stammer i det alt vesentlige fra materiale etter den tyske tolk Gertrud Thielicke Karlsen.¹⁵⁰² Hun ble etter krigen bedt om å skrive ned en beretning om kommunistenes motstandsvirksomhet. Denne beretning er en hovedkilde til Avd IV As virksomhet.¹⁵⁰³ Det kan lett dokumenteres betydlige usikkerheter ved denne beretningen. Det er grunn til å anta at forfatterinnen var klar over at hennes videre skjebne var avhengig av hvor mye nytt stoff hun kunne produsere. Dessuten kunne hun spille på at lite var kjent om kommunistene, og ikke minst at arkivet til IV A var destruert. Hun må derfor neppe mistenkes for å ha vært beskjeden eller kritisk mot sin hukommelse, og opplysningene bør kontrolleres mot andre kilder, særlig mot det første politiavhør av henne fra 8. august 1945. En mer samtidig kilde er *Meldungen aus Norwegen*, som med regelmessige mellomrom ble utgitt av SD i Norge. I perioden april–september 1942 er samtlige bevar, og arrestasjonene i forbindelse med sabotasjevirksomheten til Sunde er utførlig omtalt.¹⁵⁰⁴

Thielicke Karlsens første sak i IV A var avhørene av Reidar Kristoffersen, hvor Preiss ønsket en tysk tolk. Kristoffersen ble voldsomt slått av tjenestemennene Lubinsky og Hlawiska, og etter hvert startet han å tilstå.¹⁵⁰⁵ Tilståelsene førte Sipo til Mjøndalen, Drammen, Årnes og Sørumsand, og en serie arrestasjoner fulgte. På Steinberg ved Mjøndalen hadde Alf Kristiansen og Reidar Kristoffersen organisert en egen gruppe, antakelig i 1940. Alle ble nå tatt.¹⁵⁰⁶

Samtidig foregikk avhør og arrestasjoner i saken mot Lars Nordbø, som var arrestert i mars. Også i denne saken ble en rekke navn oppgitt, og

1502 Thielicke Karlsen kom til Norge i 1927 og startet sitt arbeide for Sipo i oktober 1941.

1503 Hun startet som tolk i avdeling IV D, men ble utlånt til IV A i april 1942, og var tilknyttet denne avdeling som tolk, arkivfører og medhjelper ved avhør fram til krigsslutt. 29.4.48 ble hun dømt til 18 års straffearbeide. Allerede under saken mot henne hadde hun blitt spurt og sagt seg villig til å gjøre rede for alt hun visste om kommunistenes motstand under krigen. Det resulterte i flere dokumenter fra hennes hånd. Den siste versjon av disse fikk betegnelsen «Die Tätigkeit der norwegischen Kommunisten während der deutschen Besetzung», er i 1948. Skrivet ble overlevert Overvåkingspolitiet og Forsvarets Overkommando. Kort tid etter ble Thielicke Karlsen i stillhet sendt til Tyskland og friheten. L-dom 3679, Riksarkivet.

1504 *Meldungen aus Norwegen* nr. 38–45 1942, NMH 90A.

1505 Thielicke Karlsen 9.8.45, L-dom 3679, Riksarkivet.

1506 Bjørn Horgen f. 29.1.15, Bjarne Hansen f. 14.4.18, Alf Johan Gunnerud f. 17.3.14 og Oddvar Lykke Juritsen f. 17.10.20.

mange tatt. Avdeling IV A hadde derfor gjennom disse siste anholdelser et visst forsprang på avdeling II N. En rekke av de arresterte i både Hamburg og Oslo kjente Sundes navn, men det er ennå ikke klart hvordan det til slutt framkom. Ifølge Karlsen oppga Kristoffersen navnene på Røse og Kristiansen, og politiet anholdt på dette grunnlag fru Røse. Hun skal så ha nevnt navnet Asbjørn Sunde og Horten.¹⁵⁰⁷

Fra Sipo i Larvik skal det så ha kommet en melding om at Sunde var aktiv og farlig.¹⁵⁰⁸ I midten av juli reiste Barschdorf, Lubinsky og Thielicke Karlsen til Horten, men fant der Sundes leilighet avstengt. De dro så til Astrid Sundes foreldre, hvor det lyktes Thielicke Karlsen å stjele tre bilder av svigersønnen, uten at det ble oppdaget. De fikk videre oppgitt at Astrid Sunde var på ferie i Sandsvær. Turen gikk deretter videre til Halvor Kolsruds gård i Øvre Passebekk i Sandsvær, hvor Astrid Sunde, og søsteren Esther Nilsen ble anholdt. Thielicke Karlsen fortalte at de nå var så anspent på om Sunde var den berømte «Osvald», at de kjørte direkte til Akershus festning i Oslo, hvor de kom ved midnatt. Kristoffersen og Jacobsen var overført til Akershus. Begge pekte ut personen på de tre bildene som «Osvald».

Hvis denne framstilling er riktig, var Sunde identifisert ca. en måned før aksjonen i Henrik Ibsens gate 7. Thielicke Karlsen ga altså fru Røse skylden. På samme måte ga hun den arresterte Astrid Sunde skylden for at Sipo ble klar over adressen Uelands gate 57 K, hvor hun skal ha tilstått at hun hadde truffet sin mann ved en anledning, etter en «ørefikk». Det er flere grunner til at man kan stille spørsmål ved denne forklaring. For det første skriver Thielicke Karlsen selv i sin beretning fra 1947/48 at man ble klar over hans virkelige navn «om våren» (Frühjahr).¹⁵⁰⁹ Et annet sted i samme dokument skrev hun imidlertid at «[...] etter sprengningene fikk Sipo mange anonyme og mange legale meldinger om at når det gjaldt lederen for sprengningene så måtte det vel handle om den tidligere sjømann Asbjørn Sunde. Forbausende nok kom flere slike meldinger fra såkalte jøssinger. De begrunnet det med at de fordømte slike handlinger».¹⁵¹⁰

Her stilte hun opp en ganske annen teori. Det er ikke urimelig at hun her ønsket å spille på den uviljen mot Sundes sabotører som utviklet

1507 Avhør av Thielicke Karlsen 9.8.45, L-dom 3679, Riksarkivet.

1508 Avhør av Thielicke Karlsen 9.8.45, L-dom 3679, Riksarkivet.

1509 Side 5 i Thielicke Karlsons siste og mest utbygde versjon av «Tätigkeit [...]», FO-personellsikkerhetskontoret, eske 30, legg «Russisk og kommunistisk virksomhet i Norge 1945–46», Riksarkivet.

1510 Thielicke Karlsen, s. 27

seg i 1947 og 1948. Overalt beskyttet hun identiteten til disse «anonyme» angiverne, norske eller tyske. Som nevnt i hennes avhør kom det en melding fra Sipo i Larvik som omtalte Sunde. Denne melding er også forsvunnet. Det er imidlertid sannsynlig at den har omtalt Johan Peter Bruun, som var fra Larvik, og at den har vært et svar på en henvendelse fra IV A i Oslo om denne. Hvis det ikke var slik, så står det igjen å forklare hvordan politiet noen få timer etter aksjonen i Henrik Ibsens gate 7 kunne ha plakater ferdige med ikke bare Sundes bilde, men også Bruuns. De måtte ha hatt også dette på forhånd.

Kan Thielicke Karlsens opplysninger kontrolleres mot *Meldungen*? I *Meldungen* fra 21. august ble det opplyst at man har hatt framgang i etterforskningen av «resten» av den «kommunistiske terrorgruppen». Man hadde anholdt kona til en av lederne i deres leilighet i nærheten av Oslo. I leiligheten hadde man funnet tre pakker klorkalium og en flaske svovelsyre. I den påfølgende utgaven 19. september refererte man til denne melding, men korrigerste stedet til «i nærheten av Horten». Arrestasjonen førte til identifiseringen av Sunde. Etter arrestasjon av Sundes kone, fikk man kjennskap til nye spor til Sundes tidligere skjulesteder. «Disse ledet i morgentimene 21. august til oppdagelsen av produksjonsstedet for de sprengladninger som ble produsert til anslagene.» Thielicke Karlsen hadde her en annen versjon. Hun hevdet at Preiss bestemte seg, mot hennes råd, om å vente med aksjonen selv om stedet var oppdaget. Først 21. august var tida inne.

Thielicke Karlsens forskjellige forklaringer på hvordan og når Sunde ble identifisert har altså en viss dekning også i *Meldungen*. Hun var såpass sentral selv i disse begivenhetene at det er lite trolig at hun hadde sin versjon fra *Meldungen*.

Spørsmålet om hvordan dette skjedde må på denne bakgrunn betraktes som besvart. Det er sannsynlig at det skjedde i juli 1942.

Planleggingsarbeide sommeren 1942

Som en vil se av aksjonsoversikten vedlagt denne avhandling, så var sommeren 1942 tett belagt med sabotasjeaksjoner. Hvor stort anlagt virksomheten nå var, kommer først fram når man ser denne aktiviteten i forhold til tre omfattende prosjekter som samtidig var på planleggingsstadiet sommeren 1942. Det første av disse var en omfattende plan for å utvide sabotasjeaktiviteten innenfor bilverkstedsbransjen i Oslo. Dette var et svært sensitivt område for Wehrmacht, siden det som når det gjaldt jernbanene i siste instans dreide seg om Wehrmachts mobilitet. Sundes

virksomhet var nå i ferd med å bli såpass omfattende, at det var en naturlig utvikling av sabotasjekampen.

For å få dette arbeidet igang, ble det opprettet kontakt mellom Sunde og kommunister i bransjen, antakelig ved NKPs hjelp. Jeg skal i neste kapittel behandle forholdet til partiet, og det vil der framgå at det samtidig ble startet også annen rekruttering til Sundes organisasjon via NKPs organisasjonsapparat.

Tor Arne Barstad har i boka *Pellegruppa. Sabotører på Østlandet 1944–45* referert disse sabotasjeplanene, men tolker initiativet først og fremst som et partiinitiativ, dernest som et initiativ hvor Ragnar Sollie («Pelle») tok hånd om tiltaket overfor Sunde. Denne tolking står imidlertid i strid med den tilståelse som Alf Kristiansen ga 4. september 1942.¹⁵¹¹ Sunde ga Alf Kristiansen i oppdrag å organisere sabotasjen. Han kontaktet de aktuelle personer og sikret deres tilknytning til organisasjonen. Han diskuterte de konkrete planene ved de enkelte verkstedene direkte med de forskjellige, demonstrerte for de enkelte hvordan bomber skulle forarbeides og utløses, samt drev skyteøvelser med pistol i skogen overfor Østre Skytterlag sammen med dem. Det var Sunde som skaffet instruktør til disse øvelser. I henhold til Kristiansens forklaring forelå klare planer til utførelse ved Sørensen & Balchens Verksted i Middelthuns gate, Møller & Larsen A/S i Hedmarksgata, Gustav Thrane Steen, på Drammensveien, Autoreparasjon A/S i Waldemar Thranesgate, og Fram Motorkompani A/S i Trondheimsveien og i Pilestredet. Det kan derfor neppe være tvil om at det dreide seg om en direkte utviding av sabotasjeapparatet. I allfall ti ansatte ved disse verkstedene hadde sagt seg villige til å delta. Av disse festet Sipo seg mest ved Ragnar Armand Sollie («Halfdan»), Jørgen Hedlund, Arthur Folden, Arthur Andreassen, Bjarne Strand, Erland Kolden og Eilif Olsen.

Mens bilverkstedsaksjonene ble avbrutt av opprullingene etter aksjonen i Henrik Ibsens gate, ble den andre planlagt aksjonen satt ut i livet. At den ble mislykket berodde antakelig på tilfeldigheter. Milorg hadde godkjent og klarert likvidering av statspolitilegen Hans Eng. At aksjonen ble sett på som viktig framgår at Asbjørn Bryhn selv skulle være med. «Sammen med Osvald utarbeidet jeg så planene for eksekveringen av Eng, og jeg ringte til ham og ba ham komme i sykebesøk til et bestemt sted, idet det var meningen at han da skulle tas av Osvald og hans folk»,

1511 Oppsatt i rapport av førstebetjent Sverre Thorhus 6.9.42. Barstad har ikke brukt denne forklaring. O.V. 3980/42 Statspolitiets arkiv, Riksarkivet.

forklarte Bryhn senere.¹⁵¹² 20. august satt Bryhn, Sunde og noen av hans folk i den aktuelle leiligheten og ventet på Eng. Men Eng kom ikke, uvisst hvorfor.

Den tredje av disse viktige aksjonene kom til utførelse dagen etter. Den kom til å ryste både motstandsmiljø, norsk og tysk politi.

Sprengningen av Statspolitiet i Henrik Ibsens gate 7

Asbjørn Sunde kalte aksjonen mot Statspolitiets hovedkvarter i Henrik Ibsens gate 7 21. august 1942 for «Det store slaget».¹⁵¹³ Ifølge Bryhn dro Sunde direkte fra det mislykkede likvidasjonsforsøket mot Dr. Eng til aksjonsgruppa som skulle iverksette sprengningen. Bryhn forsøkte å spørre hva de skulle, men Sunde opplyste at han hadde ordre fra annet hold.¹⁵¹⁴ På møtet i mars hadde de blitt enige om at hver likvidasjon skulle varsles, men dette dreide seg om noe større. Å sprengre Statspolitiets hovedkvarter var en betydelig motstandspolitisk demonstrasjon, selv om den også kunne utføres slik at noen av personlighetene på Bryhns liste kunne gå med i smellet. Dette må ha vært grunnen til at Sunde ikke ønsket å varsle på vanlig måte. Når det gjelder selve aksjonen har vi to kilder. Den ene er Sundes egne beretning, satt på papiret i 1947. Den andre er fra avhøret av Alf Kristiansen utført av politibetjent Sverre Thorhus 4. september.¹⁵¹⁵ Disse to kildene gir i all hovedsak like framstillinger.

Sunde, Sigurd Hansen, Håkon Eriksen, Alf Kristiansen og Peter Bruun tok litt før kl. 2400 drosje til trappen foran Deichmann-søylene. Derfra spaserte de gjennom søylegangen, ned N. Hammersborggata og Møllergaten til bakgården ved Henrik Ibsens gate 7, hvor Sunde låste dem inn. De listet seg stille gjennom korridoren forbi politiets Akeravdeling, opp baktrappen til sjette etasje, og gjennom korridoren fram til værelse nr. 11, hvor torturistene Thorhus, Dønnum, Tofteberg og Voigt hadde sine kontorplasser. Mens Håkon Eriksen holdt vakt koplet Sunde opp en to og en halv kilos sprengladning mot Toftebergs telefonrørledning. Ladningen skulle virke slik at den ble satt av når Tofteberg tok av telefonrøret.¹⁵¹⁶ Deretter tok de med seg det de hadde plass til av papirer, og forlot kontoret samme veg som de hadde kommet.

1512 Andersen, s. 58

1513 *Menn i mørket* s. 96

1514 Bryhn i konferanse på justisminister Wolds kontor, sitert etter Andersen, s. 60.

1515 Til stede var også kriminalkommissar Hancke og Lubinsky fra avdeling IV i Sipo. O.V. 3980/42, Statspolitiet, Riksarkivet.

1516 Kristiansen fortalte at Sunde hadde bundet en tråd mellom telefonrørledningen og

Det var en dristig aksjon. Sunde skrev at han kunne høre klappingen av skrivemaskiner mens de lusket seg fram i gangene. Det stemmer at en rekke personer var på arbeide i bygningen under aksjonen.¹⁵¹⁷ Hadde de overraskende møtt noen inne i bygningen ville de ikke hatt andre muligheter enn å skyte seg ut. Den presise gjennomføringen forutsatte at Sunde hadde både nøkler og tegninger til bygningen. Hvor han hadde disse fra klarte politiet ikke å bringe på det rene. I ettertid har det vært antatt at noen i politigruppa hadde skaffet disse, men den egentlige hjelper var i dette tilfelle advokatfullmektig Asvor Ottesen, som inntil slutten av juli 1942 hadde bestyrt advokat Ragnar Solheims advokatforretning i samme bygning.¹⁵¹⁸ Solheim hadde allerede gått i dekning. Hans plikter som forretningsfører for A/S Bygningsarbeidernes Hus i det samme bygningskomplekset, gjorde at han hadde nøkler til hele bygningen. Tegninger kunne sikkert også skaffes, men Ottesen nøyde seg med å gi Sunde en muntlig beskrivelse som han så festet til papiret. Statspolitiets lokaler lå i etasjen over advokatforretningen, og dagen før hadde hun gjort seg et ærend opp. 21. august gikk Asvor Ottesen nervøst rundt i Stockholm og ventet på nyheter fra Oslo.¹⁵¹⁹

Som jeg tidligere har vært inne på hadde lederen av avdeling IV A Preiss bestemt seg for å vente med aksjon mot Uelandsgate 57 K til tida var inne, på tross av at stedet var lokalisert som tilholdssted for Sunde. Det var en av okkupasjonstidas mest uforståelige tilfældigheter at han 20. august bestemte at det skulle aksjoneres mot leiligheten 21. august kl. 05.30.¹⁵²⁰ I leiligheten ble Alf Kristiansen, Sigurd Hansen, Rigmor Hansen og deres lille datter anholdt. Rigmor Hansen rakk å velte en blomsterpotte i vinduet, et avtalt faresignal, som antakelig reddet Sundes liv. Tilbake på Victoria Terrasse bestemte gestaposjefen i Oslo, Hellmuth Reinhard, at det skulle gjennomføres en ny og grundigere aksjon i Uelandsgate 57, og i den forbindelse ble assistanse fra Statspolitiet rekvirert.

en fyrstikk. Fyrstikken var plassert i en klype, og når den ble trukket ut, klappet klypen sammen og sluttet strømkretsen. I boka fortalte Sunde at han hadde koplet seg inn på svakstrømskablene til telefonen. Den samme versjonen ga Josef Monsrud i intervju med meg 10.1.94. Hans kilde var Monthey Røse og Peter Bruun, den siste i samtale på Rudsetra rett etter aksjonen. Monsrud mente også at de to hadde fortalt at Røse hadde vært med på aksjonen. Hvilken versjon som er riktig er ikke godt å bringe på det rene.

1517 I Statspolitiets utredning om attentatet ble samtlige tjenestemenns bevegelser kartlagt. Sak O.V. 4174/42 Statspolitiet, Riksarkivet.

1518 Asvor Ottesen kom til Sverige 4.7.42. Intervju med Ottesen 15.1.92.

1519 Ottesen i intervju 27.3.93.

1520 Avhør av Thielicke Karlsen 9.8.45, L-dom 3679, Riksarkivet.

Thielicke Karlsen fikk i oppdrag å ringe, og hun antydet i avhøret i 1945 at det muligens var denne telefonen som forårsaket eksplosjonen. Mens hun ventet i telefonen, kom det en telefon i naborommet til Preiss om at Stapo-lokalene var sprengt. Mens disse telefonene ble tatt, satt Alf Kristiansen til forhør. Begivenhetene førte til at han ikke ble tatt på med silkehansker. Under den påfølgende aksjon hjemme hos Hansens ble store mengder sprengstoff funnet i en kjellerbod, og sammen med kjemikalier og andre rekvisita som var i leiligheten, samt en navnlister over kontaktene til bilverkstedene, som Kristiansen hadde i lommen, var beslaget i seg selv en stor suksess. De fleste kontaktene på bilverkstedene ble tatt. Asbjørn Sundes dekkleilighet hos vetrinær Reidar Solheim i Rødstuveien 14 ble oppdaget. Håkon Eriksen ble arrestert på sitt arbeidssted.

Peter Bruun oppholdt seg de første timene hos sin søster Astrid på Bjølsen.¹⁵²¹ Så reiste han med Finn Eriksen opp til Rudsetra på Harestua, hvor de lå i to dager. Deretter dro de videre til fots gjennom Nordmarka til Rukkedalen.¹⁵²² Gestapo kom til leiligheten på Bjølsen bare noen timer etter at Peter Bruun hadde forlatt den. Da hadde de allerede vært i Trondheimsveien 85, og arrestert Peter Bruuns kone Elna. Astrid Bruun ble også innbrakt og presentert for Sigurd og Rigmor Hansen. De var begge blodig forslått.

Sunde søkte hjelp hos Sverre Ellingsen og Asbjørn Bryhn. Etter å ha fått en oversikt over resultatene av selve aksjonen, samt hvilke arrestasjoner som var foretatt, kom han seg avgårde gjennom Nordmarka mot Hallingdal. De videre detaljer rundt begivenhetene 21. august er beskrevet dels av Bryhn, dels av Sunde selv, dels av Ellingsen og betyr mindre for denne framstilling.¹⁵²³ En liten detalj som beskriver samarbeidet mellom gruppene skal likevel nevnes. På grunn av etterlysningsplakaten, som preget byens stolper, hvor 100.000 kroner ble utlovet for Sunde og Bruun, ønsket Sunde å få forandret på ansiktet. Via Michael Hansson i Milorgs ledelse, ble lege Ole Jakob Malm kontaktet.¹⁵²⁴ Malm var representant for legene i Yrkesgruppens Koordineringskomite (KK) og hadde kontakt med overlege Hans Fredrik Fabritius ved Rikshospitalet. Fabritius hadde nemlig tilgang på en type spesialparafin, som var spesielt velegnet til innsprøyting. Malm forteller at resultatet ble svært bra, Sunde ble ugjenkjennelig. Samtidig fjernet Malm en «AS» som var tatovert inn på Sundes

1521 Intervju med Astrid Bruun Hansen 18.3.93. Hun bodde i Brochmanns gate 5.

1522 Intervju med Josef Monsrud 10.1.94.

1523 Ulsteins intervju med Ellingsen 1970 (etterretning), NHM.

1524 Intervju med Ole Jakob Malm 13.1.94.

venstre håndbak. Helst ville Malm og Hansson ha Sunde til Sverige. Sunde var imidlertid overhode ikke interessert i å dra til Sverige.

Det var ikke noe merkelig i slike kontakter. Sundes gruppe hadde et formalisert samarbeid med 2A, og var dermed blitt den viktigste del av 2As «eksekutivgruppe». 2A hadde en regulær kontakt med «O», dvs. Milorg. Det var betegnende for den motstandspolitiske situasjon at Sundes personlige politiske «rabulisme» var uinteressant for Bryhn, det var resultatene som telte.

Ett spørsmål er ubesvart. Hvem andre var det som sto bak sprengningen av Henrik Ibsens gate, hvis det ikke var Bryhn og 2AP? Var det Milorg, var det kommunistene? Roy Andersen har gjort dette til et hovedspørsmål i sin bok om Asbjørn Bryhn. Ved å sette oppmerksomheten på dette spørsmål, har han grepet fatt i ett av okkupasjonstidas og motstandskampens viktige vendepunkt. Han viser hvordan Bryhn etter de sterke reaksjonene mot aksjonen distanserte seg fra aksjonistene og tilpasset seg nye motstandssignaler. Ved å gjøre det kom han i en nøkkelposisjon, først i legasjonen i Stockholm og deretter i London.

Reaksjoner

25. august 1942 pranget avisenes forsider med store bilder av Sunde og Bruun. Samme dag var Toftebergs begravelse, som for anledningen var gjort til en statsbegivenhet. Quisling, Terboven og den tyske politiledelsen i Norge, inklusive Sturmbannführer Hans-Hendrik Neumann, var til stede. Den 27. falt dommene i den nye tyske domstol «SS und Polizeigericht Nord» mot Reidar Kristoffersen, Carl Johan Jacobsen og de andre syv som var tatt etter Årnes-saken.¹⁵²⁵ Kristoffersen ble dømt til døden fire ganger, Bjarne Hansen og Thorleif Andresen tre ganger, Jacobsen og Karl Fritjof Schei to ganger til døden.¹⁵²⁶ 5. september var det Alf Kristiansen, Sigurd Hansen og Håkon Eriksens tur. Kristiansen ble dømt til døden fem ganger, Hansen tre ganger og Eriksen «bare» en gang, riktignok med tillegg av fem års tukthus. 7. september 1942 om morgenen ble alle skutt på Trandum, etter at Terboven hadde avslått benådningssøknadene.

1525 Rettssaken er skildret av den svenske journalist Benkt Järneck i boken *Folket uten frykt* (1945), gjengitt i *Krigsinvaliden* nr. 3, 1989.

1526 Bjørn Horgen, Oddvar Lykke og Alf Johan Gunnerud, samtlige fra Steinberg-gruppa til Alf Kristiansen, fikk tukthusstraffer. Det samme gjorde advokat Pål Sciefloe fra Årnæs. Sciefloe døde i tysk fangenskap i Hamburg i 1944, Horgen døde rett etter frigjøringen. Bare Gunnerud og Lykke overlevde fangenskapet i Tyskland. Se forøvrig intervju med Lykke under tittelen «Fangeliv i dødens skygge», *Fremtiden* 28.10.1989.

Avisenes leverte inngående dekning av de to sakene. Asbjørn Bryhns navn og identitet kom ikke fram, men at disse «terroristene» hadde samarbeidet med militærorganisasjonen og «jøssingkretser» var malt ut i det vide og brede. Hovedpersonene Kristiansen, Jacobsen, Hansen og Eriksen var omtalt som lavpannede leiemorderne, som for de kyniske borgerlige motstandsmenn var enkle å manipulere.

Arnfinn Moland og Ivar Kraglund skrev i *Hjemmefront* at «Kommunistangrepet på Statspolitiets kontorer skapte bestyrtelse i den sivile hjemmeledelse».¹⁵²⁷ Betegnelsen «kommunistangrep» er som det framgår av denne behandling noe unyansert, i det minste hvis man med en slik betegnelse oppfatter aksjonen som planlagt og utført av NKP. Men at reaksjonen ble sterk hersker det ingen tvil om.

27. august 1942 utformet den sivile hjemmefronts uformelle ledelse «Kretsen» et voldsomt angrep på aksjonen, og dem man antok sto bak, i form av et brev til utenriksminister Trygve Lie.¹⁵²⁸ «Når vi henvender oss til Dem denne gang», innledet «Kretsen», «er det fordi det er skjedd – og er i ferd med å skje – ting her i landet som kan komme til å endre hele grunnlaget for vår nasjonale frihetskamp i Norge, og som vil få de uhyggeligste konsekvenser for utallige nordmenns liv. Fredag 21. august fant det sted et omhyggelig planlagt attentat i Statspolitiets bygning midt i Oslo. Av den begeistring med hvilken kommunister som sitter midt oppe i det illegale arbeidet, har uttalt seg om dette attentatet, og av forskjellige paroler de har sendt ut i det senere som går i samme retning, må vi slutte at det står en gruppe kommunister bak det. De har også bebudet en serie handlinger i tiden framover, og har det nå i sin hånd med et slag å endre hele den indre situasjon i landet uten at ansvarlige kretser får noen kontroll med utviklingen.»

Etter denne innledende kraftsalve, fortsatte «Kretsen» med å peke på at denne utvikling sto i skarp strid med den strategi «man» til nå hadde valgt, nemlig å motbeide nazifisering, og å «bevare kontrollen over utviklingen» i den grad det lot seg gjøre. Dermed hadde man unngått represalieskyting og unntakstilstand, og unngått at «landets mest uunnværlige krefter samtidig som utallige uskyldige nordmenns liv blir satt på spill». Hvis «uansvarlige nordmenn» fortsatte med «hensiktsløse terrorhandlinger» vil tyskerne få det beste påskudd til motterror. «Folket vil bli lamslått og splittet og store lag vil falle fra i passivitet. Ingen vil finne det

1527 *Norge i krig* bd. 6, s. 124

1528 *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen* (ROH), Dok. nr. 28, s. 109.

merkelig at tyskerne besvarer denslags med terror, og en fortsatt nasjonal frihetskamp etter de linjer vi har ført vil ikke bli gjennomførbar.»

«Kretsen» ba Lie om å gi instruks til de militære myndigheter om å forby å gi noen støtte til «terroristiske anslag». Slike planer måtte med alle midler hindres. «I den forbindelse vil vi ikke unnlate å gjøre oppmerksom på at vi er bekjent med at en norsk militærperson som har oppholdt seg i Norge i sommer, har vært i forbindelse med kommunistene, og såvidt vi forstår gitt sin konfirmasjon av den nye linje de har slått inn på.» Man ba også om at London radio måtte bli tatt i bruk av regjeringen for å advare mot sabotasje. Det ble opplyst om at «ledende hold» i norsk arbeiderbevegelse har sendt brev til Martin Tranmæl i Stockholm, for å få han til å kontakte den sovjetiske minister madame Kollontaj, for å få henne til å «bremse» de norske kommunister. «Vi mener å vite med sikkerhet at det nylig har vært en russisk offiser i landet, og det ligger nær å tenke seg at denne har gitt instruks [...].»

Minister Bull satte i tilknytning til oversendelsen av dette brev opp et eget skriv, hvor han også ba om diplomatiske skritt overfor Sovjetunionen.¹⁵²⁹ Også han satte fingeren på en antatt forbindelse mellom norske militære og sabotørene: «De norske militære myndigheter må få forbud mot å gi sin støtte til anslag av terroristisk natur. Om det alt finnes slike planer må en søke å forhindre at de blir satt ut i livet. I sommer har en militær som har vært i Norge, hatt kontakt med kommunistene. Den nye linje er da blitt godkjent, så vidt vi forstår.» Bull nevnte også historien om den russiske offiser. Det samlede bilde som ble skapt i disse to skriv var at en russisk instruks om aktiv sabotasjekrigføring var godkjent av Milorg.

Regjeringens oppfølging kom raskt. 6. september talte Nygaardsvold i London radio, og uttalte blant annet:¹⁵³⁰ «Under de rådende forhold retter jeg en inntrengende appell til alle om å avholde seg fra individuelle aksjoner som ikke tjener noen fornuftig hensikt, men som bare vil føre til skjerpert terror fra quislinger og tyskere. Regjeringen har konsekvent inntatt denne holdning, og vi er fullt overbevist om at alle ansvarlige kretser i Norge er enige i den.»

Det var selvsagt ingen trøst for familiene til Jacobsen, Kristoffersen, Hansen, Eriksen, Kristiansen og de øvrige dødsdømte å høre slike ord fra Nygaardsvold noen timer før henrettelsen. Realiteten i Nygaardsvolds ord var imidlertid en litt annen enn i de to innkomne skriv. Han

1529 ROH, dok. nr. 29

1530 Referert i ROH, dok. nr. 30.

snakket ikke mot sabotasje i generelle vendinger, og brukte ikke nazipresens terrorismefloskler om sabotørene, slik «Kretsen» gjorde.

Viktigst var kanskje likevel at for ingen som kjente til samarbeidet mellom Sunde, Øvre og Bryhn kunne begrepet «individuelle aksjoner» oppfattes som treffende. Sprengningen av Henrik Ibsens gate 7 var ingen individuell aksjon, men en etter norske forhold omfattende militær aksjon. Nygaardsvolds formuleringer var selvsagt ikke tilfeldig valgt. De gjenspeilte heller ikke regjeringens virkelige syn. Det vet vi fordi det også ble sendt en presisering av regjeringens syn internt til den sivile hjemmefront. I denne presisering, som ble oversendt fra UD til legasjonen i Stockholm 9. september, ble regjeringens syn presentert i fem punkter, hvorav det første dekket formuleringene i radiotalen. De øvrige fire var som følger:

II. Der er gjort demarché overfor den herværende sovjetambassade og av vår sendemann i Moskva for å hindre den russiske radiokampanje som oppmuntrer nordmennene til å begå sabotasjehandling og attentater. Det er dog tvilsomt om dette vil føre fram.

III. Alle herværende som saken angår er satt inn i Regjeringens og hjemmefrontens synspunkter. Den britiske luftfartsministers radiotale 2. sept. om sabotasje mot jernbanetransporter o.lign. ble stoppet hva angår Norge.

IV. Det meddeles fra høyeste militære hold at ingen norske offiserer har kjennskap til kommunistenes planer om bombeattentater. Når dette hevdes fra kommunistisk hold må det være løgn.

V. Ville være takknemlig for å få nærmere rede på den brist i hjemmeorganisasjonens arbeid som etter det som har hendt må eksistere. Regjeringen er takknemlig for råd og forslag om det kan gjøres noe for å avhjelpe dette forhold.

Innholdet i punkt tre henspeilte til den grad av utakt i motstandspolitik som allerede i lang tid hadde eksistert mellom norske hjemme- og utemyndigheter og britiske myndigheter, og som uttrykte seg i misnøyen med SOEs virksomhet i Norge. Skrivet gikk svært langt i å imøtekomme Kretsens ønsker. På bakgrunn av disse punkter sto radiotalen som et rent taktisk utspill. Men regjeringen gjorde ikke bare det. Den satte også en solid finger på den «brist i hjemmefrontens arbeid» som hadde gjort

sprengningsaksjonen mulig. Denne bristen var Asbjørn Bryhns ledelse av politigruppa. Det er liten grunn til å anta at personen Bryhns virksomhet var registrert på regjeringshold i London så tidlig. Ingen som leste dette skrevet i Kretsen eller 2A kunne være i tvil om hvem som her fikk søkelyset rettet mot seg.

Kretsen ble ikke videre fornøyd med radiotalen. I et brev, som krysset regjeringens brev av 9. september, kritiserte man omtalen av dødsdommene, selv om man ikke var mot at London hyllet nordmenn som ga sine liv, og fortsatte:

Og selv om en ikke har lov til å tro Osloradioen eller avisene uten å undersøke saken, var det i dette tilfelle i ethvertfall grunn til å ha mistanke om at de angjeldende hadde tatt del i handlinger som kunne få meget skadelige følger for deres land. Hensynet til hva der er hensiktsmessig å si må her gå foran alt annet så lenge man ikke sitter inne med konkret materiale som avslører tyskernes løgnaktighet.¹⁵³¹

Det var fryktelige ord å sette på papiret. Blant de henrettede var ikke bare Sundes sabotører, men også Milorgs sjef på Årnes, som vi må anta sto bak anmodningen til Sunde om assistanse. Likvidering av Tofteberg, Dønnum, Thorhus og Vogt var bestilt hos Sunde av blant andre Milorg. Når Kretsen valgte å tro på tyskernes versjon, som følger av en streng tolking, så valgte de ikke bare å ta avstand fra Sundes virksomhet, men også oppdragsgivernes: Milorg, 2A og ikke minst Bryhn selv. Bryhn var kommet i en delikat posisjon.

At Kretsens reaksjon ikke ble delt av Milorg og 2A får vi en klar indikasjon av gjennom den assistanse som ble gitt Sunde. Som jeg allerede har beskrevet, var det Michael Hansson, Sverre Ellingsen, Ole Jakob Malm og ikke minst Bryhn selv som sørget for at Sunde kom seg ut av Oslo. Malm, som selv satt sentralt i KK, delte overhodet ikke Kretsens vurderinger. Tvertimot oppfattet han sprengningen av Statspolitiets hovedkvarter som «veldig nyttig», og etter hans oppfatning delte han denne oppfatning med svært mange også i den sivile ledelse.¹⁵³²

Motstandspolitisk strid høsten 1942

Tilspissingen i synet på sabotørene i Norge høsten 1942 kan neppe for-

1531 ROH, dok. nr. 34

1532 Intervju med Ole Jacob Malm 13.1.94.

ståes bare som en skjerpning av kampen mot kommunistene, selv om dette i seg selv er et viktig aspekt. Først og fremst dreide konflikten seg om motstandspolitiske linjer, og om kontroll av motstandsbevegelsen. Når aksjonen i Henrik Ibsens gate 7 satte fokus på aktiviteten til Sundes organisasjon, så skjedde dette på bakgrunn av en mer omfattende strid mellom britenes SOE, hjemmefrontens sivile og militære deler og norske utemyndigheter. Striden oppsto allerede som en reaksjon på aktiviteten til Munthes «Röda hästen». Det kompliserte striden at aktivistene i 2A-systemet delte synspunktene til SOE, og som en følge av dette orienterte seg den veien. Ingen kunne mistenke dem for å være kommunister. Britenes aksjonisme i Norge hadde to aspekter. For det første ønsket man å gjennomføre regulære militære nålestikksangrep på kysten, enten som forberedelse til invasjon eller for å skape et slikt inntrykk. For det andre ønsket britene mest mulig sabotasjeaktivitet innad i landet, og hadde en helt annen vurdering av effekten av tyske represalier.

Dette syn kom godt til uttrykk i en rapport fra Norge fra februar 1942:

[...] En annen forklaring på den passive holdning er de stadige oppfordringer fra London om at vi skal holde oss i ro og ikke gå til overilte handlinger, oppfordringer som jeg personlig tror er uriktige [...] mangelen på positiv reaksjon (Etter Q-s maktovertakelse) er meget farlig, den vil med tiden sløve folket mentalt, ta kampånden fra det, og gjøre det usikkert til å møte de prøvelser som invasjonen vil bringe.

Jeg er fullt oppmerksom på at landet ikke vil vinnes igjen ved isolerte enkeltaksjoner, videre også på de represalier som vil bli truffet. Men jeg er også oppmerksom på at mordet på Hansteen og Wickstrøm har betydd mer for Norges sak – særlig i Sverige – enn tusener av falne soldater. Krig koster nå engang menneskeliv, og i så måte har vi hittil ført en billig krig. Men folket hjemme må ikke få anledning til å glemme at vi er i krig.

En temporær forordning, og en mer hensynsløs innsats er nødvendig for å vinne denne krigen, og jo før vi blir klar over at dette gjelder oss likevel som andre, desto bedre.

Den oppfatning at vi hjemme er ferdige med vårt, og skal nå bare sitte på baken og vente på at England vinner krigen for oss må

motarbeides positivt. Forslag i denne retning egner seg best for muntlig drøftelse. Attentatene på Øst- og Vestbanen viste etter mitt skjønn ihvertfall riktig innstilling. De ble da også dysset helt ned.

[...]

Raidene på Lofoten har nærmest vakt forbitrelse sjøl i de mest solide jøssingkretser. Man finner dem fullstendihg hensiktsløse.¹⁵³³

I september 1942 tok arrestasjonene til i Vefsn-området, etter betydelig SOE-aktivitet der siden årsskiftet. SOE hadde skapt inntrykk av at invasjon sto rett før døren, og hadde derfor utløst en kortsiktig sterkt ekspansjon av motstandsmiljøet, særlig i Majavatn-området. SOEs sabotasjeaksjoner mot Glomfjord og Fosdalen gruver og aktiviteten i Majavatn førte til henrettelse av 34 nordmenn, og store konsekvenser for innblandede personer og miljøer ellers.¹⁵³⁴ I London var SOE på denne tid i ferd med forberedelsene til «Biteren»- ekspedisjonen, som var innsendingen av et likvidasjonsteam under SOE-kommando til Norge. Tanken bak var utvilsomt å sikre britisk kontroll over denne aktiviteten, som man hittil hadde vært avhengig av å få Sundes organisasjon til å utføre. Oppførselen til et par av Biteren-karene i Oslo, førte imidlertid til at Milorg uten videre sendte gruppa ut av landet. Selv om KK, Kretsen, «Råd Sivil» og Milorgs ledelse neppe så like negativt på sabotasje høsten 1942, så bidro Majavatn og Biteren til at deres posisjoner nærmet seg hverandre. 2A-aktivistene sto utenfor denne ansvarlighet. Det var helt naturlig for dem å søke seg til britene, når deres hjemlige organisasjonsgrunnlag ble satt til side under Milorgs voksende tyngde. Milorg, som var godkjent av regjeringen som den militære organisasjon hjemme, krevde at 2A skulle gå inn i deres strukturer. Som resultat ble 2A oppløst i oktober 1942, men en stor del av kadrene gikk over til SOE, eller fortsatte utenfor Milorg i «100-gruppen», som fortsatt forsøkte å holde egne kontakter ut av landet og til britene.¹⁵³⁵

1533 Mappe: «Rapporter om forholdene i Norge 1941–44». Rapport fra ing. Fr. Müller, stemplet Royal Norw Min of Def E-office. Datering: «Reist fra Norge 15.2.42». Påskr: «Sett. T. W». Justisdepartementets Londonarkiv, Alminnelig avdeling, Nr. 24, Riksarkivet.

1534 Olav Riste: *London-regjeringa II*, s. 33

1535 Den siste av de gamle 2A-karene i Norge var Sverre Ellingsen, som forlot Norge sammen med Gunnar Sønsteby i februar 1943. Ifølge Sønstebys oppfatning bør dette tidspunkt brukes som den endelige slutt punkt for 2A som egen organisasjon.

1942 er av mange forskere analysert som det første store motstandsåret, hvilket utvilsomt er riktig. Holdningskampen hjemme, som var av meget stor betydning, fikk sitt gjennombrudd. Yrkesorganisasjonene konsoliderte sitt nett gjennom KK. Kretsen ble dannet og oppfattet seg som en sivil ledelse. Milorg ble konsolidert, tross store tap. Kommunistene lanserte sin nye aktive motstandslinje, og kastet sitt organisasjonsapparat ut i det illegale arbeide. Men okkupasjonsmakten hadde også store gevinster i 1942 og rammet, kanskje med ett unntak, dypt inn i alle motstandsstrukturer.¹⁵³⁶

Disse store forandringene i 1942 skapte nye utfordringer og krevde nye tiltak både i London og i Stockholm. Disse endringene og grunnlaget for dem er beskrevet både i Ole Kristian Grimnes *Hjemmefrontens ledelse* og *Et flyktningsamfunn vokser fram*», og Olav Ristes *Londonregjeringa*, og av andre forskere. Her skal jeg ta for meg noen av de endringene som fra høsten 1942 stilte Sundes organisasjon og kommunistene ellers i en særstilling.

Starten på den hemmelige overvåking av norske kommunister i Sverige

Den økte aktivitet i Norge både fra tysk hold og motstandshold stilte nye krav til legasjonen i Stockholm. Faren for infiltrasjon var økende, og på Rettskontoret hadde byråsjef Olav Svendsen oppgaven å holde oppsyn med dette. Rykter om misnøye med Svendsen hadde nådd London, og det var på tale å sende over major Finn Nagell, leder for Forsvarsdepartementets etterretningskontor (FD/E), for å undersøke forholdene. På grunn av Nagells store arbeidspress ble det imidlertid til at justisminister Terje Wold bestemte å sende riksadvokat Andreas Aulie. Han fikk i oppdrag å undersøke kritikken og foreslå tiltak for å styrke politiarbeidet.¹⁵³⁷

Det var ikke et enkelt oppdrag. Kritikken rettet seg særlig mot Svendsen, men også mot byfogd Harald Gram, som var øverste sjef for «Idrettskontoret», legasjonens sivile kurer- og sambandskontor for forbindelse med motstandsbevegelsen i Norge. Det var forskjellig kritikk

Intervju med Sønsteby 24.2.94. Selv om Ellingsen fortsatte sin gamle virksomhet i Norge fra oktober til februar, var det imidlertid SOE-kontoret i Stockholm som var hans kontakt og oppdragsgiver. Det er derfor antakelig riktigst å fastholde at Ellingsen reelt sett var SOE-agent allerede oktober 1942.

1536 Unntaket var den militære etterretningsorganisasjonen XU, som i større grad enn andre motstandsorganisasjoner klarte å beskytte seg mot okkupasjonsmakten.

1537 Aulies mandat ble vedtatt i regjeringskonferansen 24.8.42.

fra forskjellige personer og grupper. Flyktninger likte ikke å bli avhørt. 2A-aktivistene følte seg uglesett, og følte at lite skjedde. «Idrettskontoret» holdt mange av kurerrutene hjem, også til 2A og kommunistene. Dessuten hadde Gram ansvaret for å kanalisere finansielle midler hjem, og dette utførte han uten innsyn fra legasjonsledelsen. Mange mente han var for mektig. Kritikken gikk også den andre veien, med mistanker om at Rettskontoret hadde for nære forbindelser til svensk politi, og var mer byråkrater enn motstandsmenn.

Aulie mente at mange av problemene kunne løses ved å opprette et eget politikontor i legasjonen, og utvide antallet tjenestemenn fra det illegale politigruppa hjemme. De kunne også begynne med det store arbeidet med å forberede krigsforbryteroppgjør når krigen var over, som var en presserende oppgave.

Aulie kom til Stockholm kort tid etter 24. august 1942, og en av de første han hadde alvorlige diskusjoner med var Asbjørn Bryhn, som hadde kommet ens veg fra Norge. Om Bryhn kom til Stockholm fordi han hadde fått vite at Aulie var kommet, eller fordi han var kjent med Kretsens voldsomme angrep på aksjonen i Henrik Ibsens gate 7 er uvisst. Roy Andersen så hans reise som et resultat av den krisen politigruppa var kommet i etter aksjonen. Bryhn mente nå at det var nødvendig å ta avstand fra Sundes organisasjon, og de videre sabotasjeplanene han hadde.¹⁵³⁸ Det er rimelig å anta at det var Kretsens harde utkjør som tvang fram dette linjeskiftet. Roy Andersen forsøkte å finne ut om Bryhn kjente til attentatet på forhånd, siden dette senere ble hevdet av andre. Etter mitt syn er det imidlertid mindre viktig om Bryhn kjente til akkurat den aksjonen på forhånd, siden han hadde kjent til mange andre og selv hadde gitt Sunde oppdraget om å likvidere Tofteberg, Dønnum m.fl. Det avgjørende var at Bryhn ikke bare hadde støttet aksjonslinjen, han hadde vært oppdragsgiver for den. Dermed kom han som øvrige ledere i 2A i skuddfeltet til Kretsen.¹⁵³⁹

Det var i denne situasjonen Bryhn kom til Stockholm, og med seg hadde han rapporten til justisministeren om sitt forhold til Sunde.¹⁵⁴⁰ Essensen i hans forklaring var at han var ført bak lyset av Sunde. Det bevis

1538 Roy Andersen: *Sin egen fiende* s. 66–72

1539 Bryhn hevdet selv at han ikke kjente til aksjonen på forhånd. Rapport fra Bryhn, svenskesak nr. 103, «Hjemmearbeidet», Rikspolitisjefens arkiv. Dette bekreftet Asbjørn Sunde i intervju med Terje Halvorsen 28.11.77.

1540 Rapport fra Asbjørn Bryhn til justisministeren, september 1942, svenskesak nr. 103, «Hjemmearbeidet», Rikspolitisjefens arkiv, Riksarkivet. Roy Andersen daterer rapporten til 17.9.42. *Sin egen fiende* s. 344.

han anførte for dette var at han «etterhvert fikk rede på» at Sunde bak hans rygg gjennomførte sabotasjeaksjoner, illustrert med aksjonen på Øst- og Vestbanen, ammunisjonslageret på Vippetangen og den tyske patruljebåten. Bryhns argumentasjon var her problematisk. Det er helt sikkert at den første og den siste av disse aksjoner fant sted før Bryhns møte med Sunde. Aksjonen mot ammunisjonslageret var andre forsøk etter et tidligere mislykket forsøk, og det første fant også sted før møtet. Det var derfor heller ikke noe godt eksempel. Nettopp Bryhns valg av eksempler underbygger Andersens synspunkt om at Bryhn nå målbevisst ønsket å distansere seg fra sin tidligere aktivisme. Aulies rapporter til London tyder på at Bryhn også har gitt andre opplysninger om kommunistene i Norge.

I sin første rapport til regjeringen fortalte Aulie at han hadde oppdaget at kommunistene hadde sabotasjeplaner i «stor stil», hvilket måtte forhindres. Han anbefalte diplomatiske initiativ til USA og Sovjetunionen.¹⁵⁴¹ Aulie antydte et skille mellom «kommunistene» og Sundes organisasjon, ved å fastslå at det var på det rene at de grupper som utførte sabotasje i Norge hadde kommunister blant sine medlemmer. Forøvrig gikk kommunistene aktivt inn for sabotasje, de hadde sine egne illegale blader, og sine egne forbindelser til Stockholm og «russerne». Grams nøkkelposisjon når det gjaldt kontakter til Hjemmefronten var helt på det rene. Aulie avsluttet sin rapport med å opplyse om at han etter sine diskrete undersøkelser nå skulle sette seg i kontakt med Lars Evensen, på LOs Stockholmskontor. Han kunne forøvrig opplyse om at han hadde sendt en egen mann til London for å orientere mer om disse forholdene. Når det gjaldt kritikken mot Svendsens ledelse av overvåkingsarbeidet var han kommet til den oppfatning at kritikken skjøt over målet.

21. september telegraferte Aulie sin neste rapport til Wold. Gruppedannelsen blant flyktingene, den kommunistiske aktivitet, den stigende flyktingestrøm og faren for nye krigsbegivenheter i Norden gjorde den hemmelige overvåkingen i Stockholm svært viktig etter hans oppfatning¹⁵⁴². Videre føyde han til at

Den hemmelige overvåkingstjeneste arbeider jeg med å anlegge her nu. Den er meget viktig. Blant annet krever den økede aktivitet fra kommunistenes side en høy grad av påpasselighet. Jeg tror jeg har funnet en bra løsning. Men jeg tør ikke nevne den i brev. Jeg mener som statsråden at der bør settes inn en politiembetsmann

1541 Fra Aulie 17.9.42, Justisdepartementets Londonarkiv, Politiavdelingen.

1542 Fra Aulie til Wold 21.9.42. Justisdepartementets Londonarkiv, politiavdelingen, Riksarkivet.

foruten den der blir valgt til leder av overvåkingstjenesten. Jeg har da også allerede tatt skritt til å innkalle en yngre politiembetsmann som hjemmefra er meg anbefalt som særskiltd skikket.

I en ny rapport uken etter skisserte Aulie opp et nytt forslag til organisering av overvåkingstjenesten.¹⁵⁴³ Når det gjaldt etterretningstiltak mot kommunistene ville han gi en muntlig rapport når han kom hjem. Videre kunne han fortelle at han

[...] i ettermiddag har sittet i konferanse med Lars Evensen, Martin Tranmæl, professor Bergesen, Vik og nok en organisasjonsmann hvis navn jeg ikke fikk med meg. Alle er enige om at veien til å prøve å hindre den av kommunistene planlagte serie med terrorhandlinger er å henvende seg til Maiski. De er ikke i tvil om at det gjelder en ordre fra Moskva og at våre kommunister uten nølen retter seg etter den. De skal dog få lederen av den illegale faglige organsiasjon hjemme til å søke å influere på Furubotn og Sunde. Vedk. leder skal være en mann som kommunistene respekterer. Der går imidlertid nu igjen rykter om arrestasjoner av mange organisasjonsfolk på grunn av systematiske utmeldelser av LO og det er da fare for at den nevnte leder også er satt ut av funksjon. Madame Kollontay er meget syk så intet kan utrettes gjennom legasjonen her.

Aulie hadde sendt byråsjef Olav Svendsen til London for muntlig å orientere om det delikate ved å organisere en hemmelig overvåkingstjeneste, som skulle ha en av sine viktigste oppgaver rettet mot kommunistene. Det var også viktig for Aulie at Svendsen personlig kunne bli vurdert av Wold, forat striden om hvem som skulle lede Rettskontoret videre kunne bilegges. Etter samtaler med Svendsen, kom Wold fram til at Aulies konklusjon var riktig. Svendsen var riktig mann som leder av Rettskontoret. I et svar til Aulie 29. september telegraferte Wold:¹⁵⁴⁴

Har mottatt telegram angående lønnsforhold og sabotasjesaken. Rapport var grei og utførlig. Etter flere konferanser med Svendsen og Nagell om forholdene i Stockholm, har jeg bestemt at Svendsen

1543 Fra Aulie 25.9.42. Justisdepartementets Londonarkiv, politiavdelingen, Riksarkivet.

1544 Fra Terje Wold til Aulie i Stockholm 29.9.42 (London), Justisdepartementets Londonarkiv, politiavdelingen, Riksarkivet.

reiser tilbake til Stockholm, og overtar ledelsen av politikontoret. En tanke var å sende ham til USA, men nå bestemmer vi at han blir i Stockholm. Han skal ha all den backing vi kan gi [...] De rapporter vi i det siste har fått angående arrestasjonene av Johnsen, Baumann og Dahl, og likeledes de avsløringer som nå foreligger om samarbeidet mellom kommunistene og visse illojale aktivistiske kretser i Stockholm, viser at overvåkingen i Sverige er viktigere enn noensinde. Det er også av aller største betydning at illojale aktivister, de være kommunister eller ikke, ikke får anledning til å gjøre ugang, kommer under disiplin og, hvis intet annet hjelper, uskadeliggjøres. Nordmenn i Sverige eller andre steder utenfor Norge som vil følge sin egen politikk, f.eks. sabotasje, uten å følge de retningslinjer som Regjeringen eller andre ansvarlige myndigheter fastsetter, er kort og godt forbrytere, og må behandles som sådanne. I Deres melding nevner De at det planlegges flere sabotasje-handlinger i stor stil. Jeg er meget spent på å få Deres nærmere rapport om dette. Minister Bull nevner i et senere telegram at «forbryterske elementer» er kommet til Sverige for å forberede sabotasje-handlinger i forbindelse med norske skip og at det i saken er spørsmål om bomber av britisk fabrikat. Alt dette er nokså uklart for oss uten nærmere forklaring [...]

Jeg har sitert såpass grundig fra denne ekspedisjonen for å belyse de viktige nye politiske tiltak og signaler som nå slo igjennom. Asbjørn Bryhn hadde reist tilbake til Norge, men denne gang var det etter avtale med Aulie om å avvikle sitt lederskap av politigruppa for å overta den nye hemmelige overvåking i Stockholm. Sitatet fra Wold uttrykker mye om den temperetur som lå bak de nye tiltak mot kommunistene. Her var det snakk om «forbryterske elementer», «illojale» og «uskadeliggjøring», hva han nå kan ha ment med dette begrep. De «illojale kretser» Wold siktet til i Stockholm var de på «Idrettskontoret» som ønsket å opprettholde et kurersystem hjem som ikke ble kontrollert av Rettskontoret. Den mektige byfogd Harald Gram var øverste sjef for «Idrettskontoret», men hans autoritet og tyngde var så stor at man ikke våget direkte å fjerne ham fra legasjonen. «Idrettskontoret» selv ble imidlertid vedtatt oppløst ved kgl.res. av 26. mars 1943, og erstattet av Sambandskontoret. Den daglige ledelsen ble byttet ut, mens Gram fortsatte som øverste sjef.

Omorganiseringen av Rettskontoret, igangsettingen av det nye politikontoret med den hemmelige overvåkingen av kommunistene som skjedde samtidig, markerte et skille i motstandspolitikken med en rekke

konsekvenser både i legasjonen, i London og i Norge. Det faller utenfor rammen av denne avhandling å gi en fullstendig behandling av disse endringer og den betydning de etter hvert fikk. Det fantes også andre årsaker til konfliktene enn de som her er nevnt, og samlet kunne de neppe løses ved relativt enkle byråkratiske tiltak. De fortsatte også videre innenfor Sambandskontoret, og ble årsak til nye konflikter og nye endringer. Direkte ble de utløst av aksjonen mot Statspolitiet i Henrik Ibsens gate, indirekte uttrykte de øket frykt for at den motstandspolitiske utvikling i Norge var i ferd med å komme ut av de offisielle regjeringsmyndigheter og hjemmefrontens kontroll.

C-byrån koples inn

Et av de tiltakene Aulie foreslo var at en norsk politimann med overvåkingsoppgaver skulle kobles inn i rutinene i flyktningsmottaket på Kjesäter, hvor den svenske utlendingskommisjonen foretok alle avhør av ankomne norske flyktninger. Försvarsstabens hadde gjennom C-byrån allerede plassert en av sine folk på Kjesäter, en løytnant Horndahl. Hans oppgave var i utgangspunkt først og fremst å overvåke at bestemmelsene ble overholdt i behandlingen av flyktingene, særlig at avhørene ble gjennomført hurtig og i rette former.¹⁵⁴⁵ Horndahls oppgaver var blant annet å overvåke postsensur, og i noen tilfelle tok han selv opp direkte avhør. Horndahls status var imidlertid fullstendig hemmelig, og C-byråns leder Carl Pettersén ønsket tidlig at han ble knyttet til den offisielle sikkerhetstjenesten (politiet) for å sikre mot konflikter med landsfogeden gjennom en legal funksjon.¹⁵⁴⁶

C-byrån hadde også registrert aksjonene i Norge, særlig SOE-aksjonen mot kraftverket i Glomfjord 24. august 1942, mot Orkla Gruver og en antatt skipssabotasje mot skipet «Prinsesse Ragnhild», den siste registrert 18. august.¹⁵⁴⁷ Jeg antar at C-byrån ikke var fremmed for den situasjonsbedømming som etter attentatet i Henrik Ibsens gate var i ferd med å bryte igjennom i legasjonen i Stockholm og i London. 8. oktober 1942 var det i all stillhet etablert en overenstemt mellom C-byrån og den norske legasjonen om hvordan utskillingen av kommunistenes skulle

1545 Om Horndahls oppgaver, fra Carl Pettersén til avdelingssjefen i Försvarsstabens 7.8.42, Försvarsstabens, C-byrån B II, utgående skrivelser Vol 2 1942, Krigsarkivet Stockholm.

1546 Udatert skriv fra Pettersén, Försvarsstabens, C-byrån, BII utgående skrivelser Vol 2 1942, Krigsarkivet, Stockholm.

1547 Försvarsstabens, C-byrån. BI Rapporter, vol 8, 1942, Krigsarkivet, Stockholm.

skje. Carl Pettersén, sjefen for C-byråen, beskrev arrangementet utførlig i en rapport til sjefen for Försvarsstabens underrettelsesavdelning den samme dag. Fordi dette var en overenskomst av vidtgående betydning for de norske flykninger og motstandsaktivister, som var avhengig av å kunne pendle fram og tilbake mellom Norge og Sverige, skal jeg sitere dokumentet i sin helhet:

För att möjliggöra en ökad rörelsesfrihet åt de bästa elementen bland norska flyktingarna är det nödvändigt att inom dessa verkställa en viss klassering. Det gäller att från de pålitliga frånskillja sådana kategorier, som förbrytare, kommunister, quislingar och övriga aktive politici och agitatorer inom ytterlighetspartier.

En dylik klassering kan lämpligen ske på Kjesäter, dit det stora flertalet av flyktingar hänvisas och inregistreras. För detta ändamål kräves ytterligare ett hälst polisbildat biträde till lägerföreståndaren. Av värde är också bistånd från den av Norska legationen anställda personalen på Kjesäter.

Överstelöjtnanten Smith-Kielland har under hand meddelat, att Norska legationen är fullt beredd att genom sina representanter stå till förfogande med upplysningar för att underlätta den ifrågasatta klasseringen.¹⁵⁴⁸

Pettersén skriver her med rene ord at kommunister skal registreres på linje med «quislingar» og kriminelle forbrytere. På denne bakgrunn startet så et lite påaktet men svært viktig samarbeidet mellom Säpo, C-byråen og Försvarsstabens underrettelsesavdelning om å bygge opp arkiver over norske kommunister i Sverige, en oppgave som Säpo hånderte fra registreringen på Kjesäter, og som siden ble holdt ajour med de bevegelser som identifiserte kommunister foretok. Jeg skal i et senere kapittel vise at Sundes sabotører ble registrert på en helt spesiell måte i dette arkiv, og at dette fortsatte i det minste i 1944. Vi må ikke glemme at Säpo, som i dette samarbeidet fikk oppgaven med registreringen, allerede hadde fått klar tillatelse fra svenske myndigheter om å utlevere alle opplysninger om Wollwebers organisasjon som tysk politi måtte ønske, og at Hans-Hendrik Neumann var utnevnt som politiattaché i Stockholm for å sikre en slik in-

1548 «Strengt förtroligt. P.M. rörande norska flyktingar» fra Pettersén 8.10.42, Försvarsstabens C-byråen, B II, utgående skriv 1942, Vol 2, Krigsarkivet i Stockholm.

formasjonsutveksling, en stilling han ikke fant det vanskelig å kombinere med sitt viktige verv i Rikskommissariatet i Norge.¹⁵⁴⁹

1549 Han ble aldri akkreditert som politiattaché.

Kapittel 20

Fra kontakter til samarbeid

Så meget kan man vel nu allerede si, at alle ting er ikke helt korrekte m.h.t. de muntlige informasjonene du har fått om mitt apparat!

Sunde til Furubotn 6. oktober 1942¹⁵⁵⁰

Når ble Sundes organisasjon tilsluttet NKP som partiets sabotasjeorganisasjon? I partiets historie har dette blitt et viktig spørsmål, særlig på bakgrunn av NKPs holdning under felttoget og sommeren 1940. Samarbeidet med Sunde, og spesielt de mange aksjonene hans organisasjon iverksatte, ble et bevis på kommunistenes og NKPs aktive krigspolitikk. Sunde hadde betydelig prestisje rett etter krigen, og den prestisje kastet glans over partiets krigspolitikk. Men var det riktig å likestille NKP og Sundes aktiviteter? Denne likestilling synes idag altfor snever: En aktiv krigspolitikk måtte være langt mer enn bare sabotasjevirksomhet. Jeg skal i dette kapitlet vise at spørsmålet var komplisert. Først og fremst ønsket NKP å bygge opp militære avdelinger, og massiv sabotasje kunne sees som både et hjelpemiddel og en trussel for en slik politikk. Først da prosjektet med egne militæravdelinger ble mislykket, trykket NKP sabotasjegeneralen Sunde til sitt hjerte, på et senere tidspunkt enn alminnelig antatt. Jeg skal derfor i dette kapitlet gå nøye inn på dateringen av partiets samarbeid med Sundes organisasjon, drøfte hvordan det ble innledet og hvilket innhold det fikk.

Det er vanlig å tidfeste starten på NKPs såkalte aktive krigspolitikk til årsskiftet 1941–42. Det ville være logisk å vente at partiet da raskt innledet et nært samarbeid med Sundes organisasjon. Terje Halvorsen har hevdet at Sunde allerede på nyåret 1942 ble gjort til partiets sabotasjesjef, og at hans organisasjon ble formelt innordnet NKPs motstandsapparat fra

1550 Brev fra Stig Engen til Einar 6.10.42. NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv, Oslo.

dette tidspunkt.¹⁵⁵¹ Hans kilde for dette er et av de mest omstridte dokument fra partistriden i 1949–50. Dokumentet var ført i pennen av den Furubotn-kontrollerte kontrollkomiteen til partiet, og lanserte en versjon av krigshistorien og partistriden hvor Sunde spilte rollen som den egentlige ødelegger av partiet.¹⁵⁵² I dette dokument ble det hevdet at det etter sentralkomiteemøtet 31. desember 1941 ble inngått en avtale mellom NKP og Sunde, hvor Sunde fikk i oppdrag å bygge opp og lede sabotasje grupper. Han skulle også oppmuntre til og forberede ledelsen av partisan krig. I den sammenheng formuleringen står kan det ikke være tvil om at forfatterne mente at Sunde fikk oppdraget med en gang etter møtet 31. desember. Dokumentets hovedpoeng var å vise hvordan Sundes organisasjon, som før vedtaket 1941–42 kun var en ubetydelig gruppe uten interesse, først etter denne tid fikk betydning fordi den var et produkt av partiets krigspolitikk. Dermed ble Furubotn gjort til arkitekt og ansvarlig for den prestisje som Sundes organisasjon hadde opparbeidet seg under okkupasjonen.

Påstanden er urimelig i forhold til sabotasjeorganisasjonens historie. Jeg skal vise at den dessuten er villedende i forhold til NKPs militærpolitikk i første halvdel av 1942, og først og fremst må tolkes som et innspill i den eksplosjonsartede fraksjonskampen i NKP i 1949–50, hvor partiets krigspolitikk ble et viktig emne.

Forutsetning for samarbeid

Når en skal drøfte tilnærmingen mellom NKP og Sundes organisasjon er det naturlig å starte med de historiske faktorer som var spesielle og som tidligere hadde adskilt dem.

Vi har tidligere vært inne på de spesielle historiske faktorer som formet og utviklet Wollwebers organisasjon tilbake til starten i 1935, og som gjorde den til noe helt annet enn NKP, SKP og DKP. At et samarbeid ikke lett kunne etableres hadde mange årsaker. Jeg har pekt på at Wollwebers og senere Sundes apparat var en militær organisasjon, med sterk spesialisering og selvsagt nøye utvelgelse av deltakere. Et politisk parti

1551 Terje Halvorsen: *Parti og motstandsorganisasjon I* s. 70

1552 Dokumentet bærer tittelen «Asbjørn Sunde» og er i tysk oversettelse, antakelig tenkt til orientering for gjester på NKPs landsmøte eller til orientering for Kominform og søsterpartier. Skrivet er datert 10.2.50 og undertegnet Lars Nilsen, Charles Jensen, Aksel Wold og Eli Taraldsen, som utgjorde Furubotn-fløyens flertall. Jeg viser i denne avhandling at saksopplysningene i dette sterkt polemiske skriv er upålitelige. På dette punkt er Terje Halvorsens vurdering for lite inngående i *Parti og motstandsorganisasjon I* s. 59. Dokumentet ligger i Aksel Bull Njås arkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv.

som NKP hadde sitt eget program og overordnede mål som gikk langt ut over den militære kampen mot okkupantene. Arbeidet med illegale aviser, illegalt faglig arbeide, politiske studier og skolering, holdningskamp på arbeidsplassene, alt dette var sentrale oppgaver for et parti som NKP. På denne måten er det ikke vanskelig å peke på årsaker til at det kunne bli forskjellig syn på prioriteringer av ressurser av menneskelig og økonomisk art.

Viktigere enn disse sosiologiske betraktninger som hadde med problemet å integrere et militært apparat med en sivil politisk bevegelse å gjøre, var det flere andre faktorer, noen av dem problemer knyttet til NKPs nære historie. For det første må partiets opptreden under felttoget og deltakelse i «Fagopposisjonen av 1940» antakelig ha øket avstanden. I NKP fantes det forskjellige strømninger og holdninger til motstand, som gjennom 1941 hindret avklaring av kort- og langsiktige mål. Det gikk hele seks måneder etter 22. juni 1941 før partiet heiste kampfanen på en måte som var i tråd med Sundes innstilling. Det skjedde gjennom det personskiftet som førte Furubotn fram til lederposisjon. For det andre var Furubotn som ledertype omdiskutert, hans politiske lederstil kunne snarere være konfliktskapende enn samlende. Det er rimelig å anta at Sunde var usikker på hva Furubotn representerte, men det er ikke grunnlag for å si at Sunde var negativ til lederskiftet da det skjedde. For det tredje hadde arrestasjoner ført til at noen av de sentrale, gamle ledere var borte. En fjerde usikkerhetsfaktor var representert ved enkelte nye ledere som var nyrekruterte fra AUF.

Fra partisynspunkt er det rimelig å anta at det må ha gjort seg gjeldende en viss tilbakeholdenhet når det gjaldt å kaste partiets medlemmer ut i massiv sabotasje, eller på annen måte direkte å ta opp våpen mot okkupanten. Avstanden fra kritikk- og holdningskamp til sabotasje var betydelig. Det var å bryte alle bånd for seg selv, og å sette familie og de nærmeste, venner og slektninger i direkte livsfare. Det var også å utsette seg for voldsomt press fra andre motstandsfolk, som avviste vold i motstandskampen. Tradisjonene for væpnet kamp var skrinne i Norge, også i kommunistmiljøet. Riktignok var langt flere spaniaveteraner med krigserfaringer medlemmer i partiet enn i sabotasjeorganisasjonen. Det var likevel en viktig forskjell. Wollweber hadde rekruttert fra partisanavdelinger i Spania, mens de fleste nordmenn hadde gjort tjeneste i frontavdelinger. Deres forutsetninger for å bli pionerer i motstandskampen hjemme var derfor anderledes.

Men konsekvensene ville ikke bare være personlige. Reprisalier

fra besettelsesmakten ville kunne ramme partiets politikk på andre områder, og skape store forstyrrelser.

I partiet må det også ha gjort seg gjeldene en usikkerhet når det gjaldt Sunde og hans sabotører. Kun noen få enkeltpersoner som Ottar Lie og Emil Løvlien kan ha kjent til den fulle sannhet. Furubotn gjorde det ikke. Blant andre personer rundt Furubotn må det ha vært både usikkerhet og kanskje irritasjon. Hvem var denne Sunde, som hadde så spesiell posisjon? Hva representerte han? Hvorfor var han ikke medlem av partiet? Hvorfor tok ikke han det samme partiansvar som andre? Hvorfor hadde ikke han – som andre – vanlige partiplikter? Hva var det ved ham som gjorde at han var unndratt valg og partikontroll, men samtidig på en måte «var med»? Særlig for de nye unge som Furubotn rekrutterte til partiledelsen fra AUF i 1942 må eksistensen av Sundes uavhengige apparat ha vært vanskelig å forstå.

Det var altså en rekke faktorer som skulle overvinnnes før en sammenslutning mellom NKP og Sundes apparat kunne skje. Det faller for langt å gå inn på en detaljert drøfting av disse faktorer. Her skal jeg ta for meg hvordan noen av disse faktorer virket inn gjennom utformingen av NKPs motstandspolitikk i 1941, og forsøke å vise hvordan den virkelige tilnærming foregikk gradvis i løpet av første halvdel av 1942.

Fra fagopposisjon til motstandspolitikk

Jeg har vist i et tidligere kapittel at Just Lippe var svært negativ til utsendingene fra Stockholm, som forsøkte å overbringe melding fra Moskva, om at NKP måtte aktivisere motstanden etter angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941. Partiet hadde vært illegalt siden 16. august 1940, da Fagopposisjonen ble sprengt, og Jens Tangen 28. august ble satt på som ny LO-leder av tyskerne. Det faglige arbeidet ble viktig for NKP i det vakuum som partiforbudet skapte, kanskje en konsekvens av at partipolitisk arbeide måtte få en lav legal profil. At nettopp Jens Tangen, formannen i Bygningsarbeiderforbundet med NKP-bakgrunn ble innsatt, betød ingen seier for Fagopposisjonen, men heller ikke en seier for NS, som nå sto klar med nazifiseringsposjekter på løpende bånd, også for LO. Tore Pryser siterer i *Klassen og nasjonen* en rapport av Viggo Hansteen fra februar 1941, hvor han gjorde rede for at det med dette trekk på kort sikt var lyktes å holde NS-folkene ute av posisjoner i LO-apparatet.¹⁵⁵³

Antakelig var Hansteen selv aktør i kulissene bak dette taktiske

1553 Tore Pryser: «Klassen og nasjonen» (bd. 4 i *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*) s. 302–303

kompromiss med okkupasjonsmakten, og NKPs faglige leder Martin Brendberg holdt ham i ermet. Det var med en viss forundring Florin, ansvarlig for Skandinavia i Komintern i Moskva, kommenterte dette arrangement i en intern rapport i 1941.¹⁵⁵⁴ Det var ikke vanskelig å peke på viktigheten av et slikt taktisk spill med okkupasjonsmakten. Ulempen var at det taktiske spill i det faglige arbeidet antakelig bidro til at motstandskivistene, som i større grad ønsket å følge Stalins appell om militær kamp, ble holdt i tømme. Det var Henry W. Kristiansen, Ottar Lie, Just Lippe, Johan Strand Johansen og Emil Løvlien som utformet NKPs politikk i forhold til det tyske angrepet og den faglige politikken, og de fikk enstemmig støtte for den på et politbyråmøte 1. og 2. juni 1940.¹⁵⁵⁵

Det har i Norge i mange år pågått en debatt om Furubotns rolle i NKP i denne fase av krigen. Striden om dette har blitt knyttet til oppgjøret i NKP i 1949. Det er særlig Torgrim Titlestad som i bøker og artikler har hevdet at Furubotn allerede i 1940 ønsket å utvikle folkefrontpolitikken fra 1939 til en aktiv politisk og militær motstandspolitikk mot okkupasjonsmakten. Særlig har dette vært hevdet i tilknytning til debatten om den såkalte «Vestlandskonferansen» 21. juli 1940 i Bergen, som Titlestad har hevdet var et motstandsinitiativ. Tore Pryser har hevdet at det er naturlig å se «Vestlandskonferansen» som et ledd i fagopposisjonspolitikken, og det er ikke vanskelig å gi ham medhold i en slik konklusjon.¹⁵⁵⁶ Det impliserer også at Furubotn delte målsettingene til fagopposisjonen på dette tidspunkt. Videre har Titlestad hevdet at en åpen og klar omlegging av NKPs politikk ikke kunne la seg gjøre på grunn av sovjetisk motstand. Det har imidlertid aldri blitt dokumentert at det faktisk forelå en slik sovjetisk motstand mot en mer aktiv krigspolitikk fra NKPs side i Norge i tida mellom 9. april 1940 og 22. juni 1941.

På den andre side er det ikke vanskelig å gi Titlestad medhold i at Furubotn faktisk var pådriver og initiativtaker når endringene kom. I oktober 1940 sendte han et brev til Henry W. Kristiansen hvor skepsis

1554 I notatet, som antakelig baserer seg på referater av samtaler med representanter for NKP i Stockholm i begynnelsen av juni 1941, hevder Florin at NKP etter sammenbruddet i fagopposisjonen høsten 1940 avbrøt forbindelsen med det faglige venstremiljøet i Oslo. Fra nå av forsøkte partiet gjennom Martin Brendberg å påvirke den nye leder av LO, Jens Tangen. «Det er vanskelig å gi noen opplysninger om en person som Jens Tangen. Det er merkelig at han er leder for LO. Tyskernes forhold til ham er mer eller mindre å støtte ham,» kommenterte Florin. «NKP i løpet av tiden etter okkupasjonen», 495-74-390 Kominternarkivet, Moskva.

1555 Tore Pryser: «Klassen og nasjonen», s. 367

1556 Pryser, s. 272

kom klart til syne. Ifølge Titlestad forsøkte sentralkomiteen i Oslo med et mottrekk våren 1941, ved å sende Jens Galaaen til Bergen for å avsette Furubotn fra stillingen som vestlandssekretær i partiet. Forsøket skulle ha blitt mislykket.¹⁵⁵⁷ Denne tolking er imidlertid omstridt.¹⁵⁵⁸ På forsommeren 1941 la Martin Brendberg, da sekretær i sentralkomiteen, opp til et samarbeid, og konflikten ble dempet. Først i perioden etter 22. juni og fram til 19. oktober, skjedde de prinsipielle endringer i partiets politikk, under stadig press fra Furubotn. Denne dato sendte partiet ut retningslinjer for en ny politikk, hvor hovedsaken var å samle alle krefter til kamp for Norges frihet og selvstendighet mot fascismen, i samarbeid med Sovjetunionen, USA og England.¹⁵⁵⁹ 20. oktober sendte Furubotn et brev til Nygaardsvold, hvor han i syv punkter lanserte grunnlaget for en nasjonal frigjøringsfront. I ett av disse tok han til orde for organisert sabotasje i alle former, og geriljakamper. Henvendelsen var formet i den kraftpatriotiske språkdrakt, som fra dette tidspunkt skulle bli så typisk for Furubotn.

Den stort anlagte nasjonale front som ble foreslått i dette skriv kom aldri til å bli virkelighet. For de som hadde fulgt NKPs utvikling, enten fra utsiden eller innenfra, var kontrasten mellom dette utspillet og den tidligere politikken enorm. Særlig sterkt måtte det føles for personer som hadde funnet sitt ståsted i Sundes organisasjon, som allerede hadde vært i krig i lang tid. Kanskje spesielt gjaldt dette for Sunde selv, som antakelig så på Furubotn med en viss tilbakeholdenhet. «Han var en ordgyter. Skrev lange artikler som gikk til England, men han var ingen mann til å drive aktiv motstand.» Dette var Sundes kommentar i 1977.¹⁵⁶⁰ Jeg har likevel ikke funnet grunnlag for å tro at forholdet dem i mellom har vært vanskelig i begynnelsen av 1942. Det er rimelig å anta at Sunde så enhver endring av NKP i 1941–42 som en forbedring, lederskiftet inkludert.

Nyttårskvelden 1941 ble det arrangert en illegal landskonferanse i NKL-kantinen på Hasle i Oslo, kamuflert som en nyttårsfest. Der ble Furubotn valgt til partiets nye generalsekretær, hans og vestlandspartiets nye politikk ble godkjent, og det ble bestemt at partiet organisatorisk skulle omstilles for å sette denne ut i livet.

Først nå, fem måneder etter at Sunde lanserte sabotasjekrigen i den norske praktiske virkelighet, godtok NKP den i teorien. Men selv om par-

1557 Torgrim Titlestad: *Peder Furubotn. Stalin midt i mot* (1977) s. 127–130

1558 Frode Færøy finner ikke grunnlag for at Galaaen representerte partiledelsen. *Den kommunistiske motstandsbevegelsen i Bergensdistriktet 1940–45*, hovedoppgave i historie, UiO 1991, s. 131.

1559 Pryser, s. 371

1560 Sunde i intervju med Terje Halvorsen 28.11.77. Utlånt av Terje Halvorsen.

tiet sluttet seg til behovet for sabotasje, var det et annet prosjekt som fikk prioritet i det militære spørsmål.

Nasjonalgarden

Terje Halvorsen har undersøkt NKPs arbeide med militære spørsmål og vist at det sentrale prosjekt i dette arbeidet vinteren og våren 1942 var oppbygging av organisasjonen «Nasjonalgarden».¹⁵⁶¹ Militære grupper under dette navn ble dannet i Vestfold og Oslo. Meningen var nok å skape lignende i andre byer og tettsteder, men det ser ikke ut til at det skjedde. I Vestfold ble Nasjonalgarden startet i Larvik, og vokste seg utover Vestfold herfra.¹⁵⁶² I Trøndelag var det planer om å få til en liknende utvikling med Trondheim som utgangspunkt, men det er uklart om det kom lenger enn til planleggingsstadiet. Tankegangen bak var å bygge opp en militær organisasjon, som i påkommende tilfelle skulle settes inn. Organisasjonen var en parallell til Milorg, også med hensyn til oppbygging og distriktsvis organisering. I Oslo skjedde starten i jernindustrien, som var NKPs sterke faglige område. I april skal den ha omfattet vel 1200 mann, fordelt på fire kompanier, 16 tropper og 90 lag. Jeg vil anta at dette anslaget må være noe usikkert, i det minste kan vi neppe snakke om enheter som har eksistert over mange uker. Det fantes noe våpen til instruksjonsbruk, men ingen av lagene hadde våpen. En stab på seks var underlagt sentralkomiteens militære leder Ragnar Nordli.

Trolig har det foreligget planer om militære grupper lokalt allerede høsten 1941, mens selve organisasjonsbyggingen ser ut til å ha skjedd i løpet av nokså kort tid først etter årsskiftet. Terje Halvorsen mener at rekrutteringen til Nasjonalgarden gikk langt ut over NKPs rekker.¹⁵⁶³ Den raske og store oppbyggingen disse korte vintermånedene bekrefter at partiets agitasjon for en aktiv motstandslinje hadde sterk oppslutning, i det minste på de arbeidsplassene hvor partimedlemmer allerede hadde drevet faglig arbeide, gjennom det gjort seg kjent og istand til å føre ut den nye politikk.

Men Nasjonalgarden ble et kortvarig prosjekt. Ragnar Nordli hadde kontakt med Knut Møyen i Milorg, og i løpet av høsten 1942 ble Nasjonalgarden slått sammen med Milorg i Oslo, noe senere i Vestfold.¹⁵⁶⁴

1561 Terje Halvorsen: *Parti og motstandsorganisasjon I*

1562 Egil Christophersen: *Vestfold i krig* (1989) s. 238

1563 Terje Halvorsen: *Parti og motstandsorganisasjon I*

1564 Hauge beskrev kontakten mellom Nordli og Møyen i *Rapport om mitt arbeide under okkupasjonen* («Distriktene») fra 1948. Kjeldstadlis arkiv, boks 5, NHM.

Dette var en logisk beslutning utfra det motstandspolitiske program NKP hadde vedtatt ved årsskiftet, hvor det het at man ønsket lojalt samarbeid i en nasjonal front med myndighetene i London. Et slikt samarbeid var ikke forenelig med å opprettholde konkurrerende styrker av samme type som Milorg.

Sammenslutningen utløste en strid innad i de Milorg-avsnittene som hadde oppstått på Nasjonalgardens grunnvoll, som i løpet av 1943 endte med at NKP som parti mistet betydelig av sin innflytelse og kontroll over disse militære beredskapsapparatene. Dette er ikke stedet til å gå detaljert igjennom denne striden. Men det er vesentlig å se at kimen til det nederlag partiet led på dette området, allerede lå i ukklarhetene i det motstandspolitiske program. Samarbeid og underordning lot seg ikke kombinere med uavhengig militærmakt. Sabotasje i stor målestokk krevde noe annet enn beredskapsgrupper.

Var prosjektet med egne styrker dømt på forhånd? NKP overvurderte åpenbart sin egen styrke og evne til å utvikle initiativet. Til partiledelsens forsvar må det føyes til at situasjonen innbød til initiativ, særlig på grunn av Milorgs fastlagte standpunkt mot aksjoner av enhver art. Kommunistene ønsket å omforme Nasjonalgarden til en hær for militære aksjoner, noe som måtte ligge tett opp til britiske ønsker. Et blick på motstandsmønsteret de første krigsår skulle tilsi at aktivismen ikke var uten muligheter til å vinne fram.

Under hele krigen var den britiske krigsaktivisme en dominerende faktor i norsk motstandspolitikk. Organisatorisk hadde den sin opprinnelse i Malcolm Munthes «Röda hästen», som ga rammen til SOEs militære operasjoner med basis i legasjonen i Stockholm. Med oppbyggingen av «Kompani Linge» (Norwegian Independent Company No.1- NORIC) fikk SOE et mer egnet redskap for Norgesoperasjoner. Sammen med regulære britiske avdelinger og et britisk etterretningsnett med utgangspunkt i MI6 («Secret Intelligence Service»), utgjorde SOE et britiskstyrt apparat, som norske aktiviteter måtte tilpasse seg, riktignok med innvendinger av varierende karakter og voksende styrke.

På norsk side var de første spirer til Milorg etablert allerede høsten 1940, med basis i officerskretser som ønsket å føre motstanden fra felttoget videre, sterkt inspirert av Otto Ruge. Milorg knyttet allerede fra starten sin eksistensberettigelse til en vestalliert invasjon i Norge. Milorgs avdelinger skulle bygge seg opp konspirativt, men skulle ikke engasjere

seg i militære prosjekter eller sabotasje av noen art. Mot slutten av krigen ble denne holdning myknet opp.¹⁵⁶⁵

På den sivile side var bildet mye mer sammensatt, og synet på krigspolitikken også sterkt delt. I første halvdel av 1942 eksisterte mange grupper om hverandre. Yrkesgruppene hadde skapt motstandsnett på basis av organisasjonsmønstre fra før krigen. De fant sammen og dannet «Koordinasjonskomiteen» (KK), som var svært dominerte i arbeidet med å holde oppe den moralske holdningskamp mot nazifisering. Dette arbeidet blir av de fleste sett på som basis for all annen motstandsaktivitet. I forhold til myndighetene i London eksisterte en gruppe som kalte seg «Råd Sivil» (RS), med sterke embedsmannsrøtter, som i en periode ble oppfattet som en sivil ledelse av både Milorg og London. Det ble likevel en annen gruppe med betegnelsen «Kretsen», som i realiteten fylte denne rollen. «Kretsen» ble sammen med KK den sivile ledelse i krigens siste år.

Utenfor og delvis i forkant av disse grupper hadde vi 2A-systemet, som etter hvert orienterte seg direkte mot britene, og også avga mange av sine folk til Kompani Linge fra 1942. 2A var aktivistorientert.

Britiske og sovjetiske interesser var i 1941–42 sammenfallende med hensyn til aktivitetsnivå i motstand i Norge. Begge stormakter ønsket et høyt aktivitetsnivå, dels for å binde størst mulige tyske ressurser, og dels for å redusere tilgjengeligheten av norske ressurser for Tyskland. For begge stormakter var dette i samsvar med deres generelle politikk overfor okkuperte land, hvor Norge ikke hørte til de viktigste. I henhold til de allierte overenskomster holdt Sovjetunionen en lav profil i land som Norge og Danmark, mens de i egne okkuperte områder og i de øvrige okkuperte land i Øst-Europa ikke bare stimulerte militær kamp bak de tyske linjer, med endog ga skarpe direktiv til sivilbefolkning, politiske kadre, krigsfanger og omgåtte styrker om slik aktivitet. Dette hang sammen med den desperat vanskelige situasjon som eksisterte på selve østfronten fram til sommeren 1943.

Da kommunistene lanserte sin aktive krigspolitik i 1942 var det nettopp hensynet til den samlede krigsinnsats som ble brukt som hovedargument. Både fra sivile grupper og fra Milorg ble den britiske og den kommunistiske aktivismeargumentasjon avvist helt eller delvis. Argumentene mot aktivismen baserte seg hovedsakelig på faren for represalier, og at befolkningen ikke var moden. Argumentene om et internasjonalt

1565 Dels utfra ønsket om en viss aktivisering av mannskapene, dels utfra nye strategiske betraktninger hjemme og i den allierte militære ledelse.

ansvar for ødelegging av de samlede tyske ressurser ble i liten grad imøtegått. Men bak en uenighet om dette spørsmål, lå det ganske klart en uenighet i synet på om, og i hvilken grad man ønsket å støtte Sovjetunionen. Det gjorde seg gjeldende en frykt for konsekvensene hvis Sovjetunionen lykkes i å etablere seg med territoriell kontroll over det sentraleuropeiske tyske område.

Hvis formålet med den aktive krigspolitik var å trekke store tyske ressurser til Norge, så må den sies å ha oppnådd sin hensikt. Krigsutviklingen viste gjennom de enorme tyske militære investeringer i Norge hvor betydningsfullt landet ble. Sabotasjen i seg selv var bare en av mange årsaker til dette, og neppe den viktigste. Hvor viktig sabotasje før 1944 var i denne sammenheng, er neppe mulig å avgjøre. Britiske raids mot norskekysten, Murmansk-konvoyene og tyske mottiltak mot dem, betydelige norske økonomiske ressurser, særlig i form av (viktige) malmer og andre råstoffer, ga sammen med den tyske analyse av invasjonssfare i området det helhetlige bildet.

Innenfor den tyske trusselvurdering utgjorde Milorg med sitt beredskapsapparat selvsagt en potensiell fare hvis det kom til invasjon. Fra britisk side var det til tider skarp kritikk av det de oppfattet som en altfor passiv holdning. Mot slutten av krigen, da krigsutviklingen på sentrale krigsavnitt var klar, ble kritikken nedtonet, og samarbeidet ble bedre. På den andre side opprettet Milorg aksjonsgrupper, som utførte et betydelig antall sabotasjeaksjoner i krigens slutfase. Disse spilte selvsagt ingen rolle for krigsutfallet, men ga en viss indre tilfredsstillelse for aktivismiljøer som også fantes i Milorg. Denne betydelige militære aktivitet det siste krigsåret fra SOE og Milorgs side understreket for Sovjetunionen den britiske dominans i området.

Om NKPs militære grupper i Nasjonalgarden hadde mange formelle likhetstrekk med Milorgs grupper, så viste partiets brev til Nygaardsvold at det lå andre realiteter bak. Prosjektet var basert på forestillinger om kampformer som sabotasje og geriljakamper. Samtidig ønsket man samarbeid med regjering og Milorg.

I ettertid kan vi se at det her lå en uløselig konflikt. Verken regjering eller Milorg ønsket sabotasje, og i enda mindre grad partisanvirksomhet. Til NKPs forsvar må det imidlertid pekes på at det militærpolitiske bildet ved årsskiftet 1941–42 var svært uklart.

For det første gjorde de illegale forhold det vanskelig å vite endog om eksistensen av andre grupper, og selvsagt i enda større grad hva de faktisk sto for. For det andre var det logisk å anta at myndighetene i London i større grad lyttet til britiske myndigheter i spørsmålet om mot-

standsaktivitet, enn de faktisk gjorde. For det tredje var det på ingen måte gitt hvilken utvikling de militærpolitiske uenighetene ville få. Ettertida synes å bekrefte dette. I Danmark samarbeidet senere kommunister og borgerlige i «Frihetsrådet» med britisk støtte innenfor en langt mer aktivistisk og sabotasjevennlig målsetting enn Milorgs i Norge.¹⁵⁶⁶ I andre land, som f.eks. Frankrike, arbeidet SOE og senere OSS sammen med sabotasjegrupper med sterk kommunistisk innflytelse og kommunistisk ledelse.

Det var derfor ikke gitt at utviklingen av konfliktene om den aktive krigspolitikken og sabotasjen, slik den uttrykte seg gjennom en rekke konflikter i 1942 og 1943 måtte bli som den ble.

Sunde blir kommunistpartiets sabotasjeleder

På denne bakgrunn skal jeg nå forsøke å beskrive tilnærmingen mellom Sundes organisasjon og den nye ledelsen i NKP, så langt den lar seg rekonstruere. Det første møtet vi kjenner til var i midten av februar 1942. Antakelig var det Ottar Lie som hadde tatt initiativet, og antakelig møtte Sunde Furubotn selv, som på dette tidspunkt oppholdt seg i Ullevål Hageby. Det var bare et par uker etter sprengningene av bygningene på Øst- og Vestbanen.

Furubotn ønsket at Sunde skulle innstille sprengstoffanslagene.¹⁵⁶⁷ Sunde avslo dette. Dette møtet fant sted mens arbeidet med opprettelsen av Nasjonalgarden var i full gang, og det er sannsynlig at Furubotn var opptatt av å dempe Sundes aktivitet for å sikre seg mot overraskelser fra Sipo i den sårbare startfasen. På den andre siden er det rimelig å anta at han kunne være interessert i Sunde som instruktør for grupper av Nasjonalgarden og at dette kan ha vært motivet for kontakten.

Sunde var neppe fornøyd med utfallet av møtet. Vi vet at han nå i løpet av få dager istedet inngikk en avtale med Asbjørn Bryhn.¹⁵⁶⁸ På et møte mellom de to presenterte Asbjørn Bryhn en liste på et 20-talls personer som politigruppa ønsket likvidert. Sunde på sin side skulle få penger og annen praktisk hjelp.

1566 Ole Kristian Grimnes mener at en viktig grunn til den økte sabotasjeaktivitet i Danmark i 1943 var oppmuntring og stimulans fra SOEs side. «Sabotasjen i norsk og dansk motstandsbevegelse», i *Motstandskamp, strategi og marinepolitikk* (1972) s. 34.

1567 Carl Johan Jacobsen i forhør hos Amt II N 25.4.42. Personal-Akte Carl Johan Jacobsen, 1323-1-115, Osobii, Moskva.

1568 Bekreftet av både Asbjørn Bryhn og Sunde.

Sunde ble nå opptatt med gjennomføringen av et tett aksjonsprogram, som jeg har vist andre steder. Likevel ble ikke kontakten til NKPs ledelse helt brutt. Nikolai Danielsen har fortalt om brev og kontakter mellom Furubotn og Sunde i de kommende ukene.¹⁵⁶⁹ Ottar Lie, som var en praktisk mann, ba Sunde om å ordne med sitt partimedlemskap. Det kunne være utgangspunkt for ny kontakt. Dette var imidlertid i strid med prinsippene som Wollweber hadde slått fast. Antakelig har Sunde tenkt at det kunne være nyttig og nødvendig å gjøre unntak for seg selv. Det bød imidlertid på problemer. Sentrale personer i partiet ønsket rett og slett ikke å ha ham uten sjølkritikker og politiske proklamasjoner. Antakelig var det her en blanding av gammelt nag og politiske uenigheter som kom til syne, og Sunde var ikke den som ikke bet fra seg. I et brev til Furubotn i slutten av august angrep han i voldsomme ordelag personer i partiets ledelse som stilte seg hindrende i veien for omlegging av partiets politikk. De hadde ikke forstått nødvendigheten av «den sterkeste konsolidering og utnyttelse av alle krefter for så hurtig som mulig å nå målet».¹⁵⁷⁰

Sentralkomiteens økonomiansvarlige Ivar Ertesvåg, nektet kort og godt å godta Sundes partimedlemskap. Bak Ertesvågs trenering så Sunde andre motiver. Ertesvåg hadde allerede bekreftet i et brev til Lie at så var tilfelle.¹⁵⁷¹ Han nektet å godta Sundes medlemskap før sentralkomiteen hadde tatt ham opp, nektet å utbetale ham lønn, og nektet å godta at Lie kunne gi Sunde oppdrag for partiet. I en senere forklaring til Furubotn om dette opplyste Lie at det var organisasjonsapparatet i partiet som hadde engasjert Sunde ennå før partiledelsen dro fra Oslo, og at Sunde kun hadde opptrådt som han var bedt om i spørsmålet om medlemskap. Sunde arbeidet for Lie, og Ertesvåg hadde ingenting med å legge seg opp i hva han som organisasjonssekretær gjorde. Ertesvågs jobb var å skaffe penger. Punktum.¹⁵⁷²

I løpet av juli ser det ut til at partiledelsen har revurdert situasjonen. Det ble nå etablert jevnlige kontakter mellom Furubotn og Sunde. Bakgrunnen ser dels ut til å ha vært Furubotns behov for å få hjelp til å etablere et vaktmannskap for forlegningen, som nå var etablert i områ-

1569 Nikolai Danielsen var en av Furubotns sentrale kurerer under hele krigen. Intervju med Nikloli Danielsen 17.2.88.

1570 Knut til Einar, 29.8.42. NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1571 Fra Johnsen til Hermann 27.8.42. NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1572 Fra Herman til Einar, 29.8.42, NKPs krigsarkiv (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

det rundt Krosstølen i Hemsedal, dels en erkjennelse fra Furubotn om at veien til framgang når det gjaldt sabotasje lå i samarbeid med Sunde.¹⁵⁷³ Dette hang igjen sammen med en ny vurdering av vanskene med å få Nasjonalgarden ut i aktiv kamp. I et brev til regjeringen 6. juni la han all vekt på at situasjonen krevde sabotasje.¹⁵⁷⁴

Gjennom Monthey Røse som hadde stadig forbindelse med brødrene Rolf og Gerhard Gustavsen Frogner på Harestua, var Sunde orientert om flytteplanene til NKP.¹⁵⁷⁵ På forsommeren kom det opp forslag om å etablere et senter for utdanning av sabotører i Rukkedalen. Antakelig var ideen Sundes, og selve stedsvalget må vi anta stammet fra Gustavsen Frogner. De hadde nemlig også kontakter i Rukkedalen, hvor de også tidligere hadde leiet jakt. Det første kurset ble arrangert av Sunde selv og begynte 29. juli.¹⁵⁷⁶ Deltakere var en kameratgjeng fra Harestua, som Røse hadde fått kontakt med.¹⁵⁷⁷ Kurset ble holdt på selve Saupeset. Sunde gikk igjennom bruken av sprengstoff, beregning av profiler og sprengstoffmengder, tenningsmekanismer av forskjellige typer, samt våpenbruk. Etter noen dager reiste deltakerne hjem, og iverksatte tre vellykkede sabotasjeaksjoner. Sunde, og Bruun som også hadde vært til stede, dro umiddelbart etter til Oslo for å gjennomføre aksjonene mot Hans Eng og Stapo-hovedkvarteret. Sunde hadde allerede besluttet å fortsatte instruks-

1573 I et brev 4.8.42 ga Furubotn direktiver til NKPs illegale presse om å skrive korte konsentrerte artikler for å «utløse partisanekampen». Fra denne tid ble denne oppgaven ofret stor oppmerksomhet i avisene. Intervju med Roald Halvorsen 9.2.94. Det er verd å legge merke til at Furubotn brukte begrepene «sabotasje», «partisanaksjoner» og «gerilja» om hverandre. Dette var upresist utfra både Lawrence og marxistisk militærtradisjon, hvor den militære kamp ble inndelt i tre stadier: sabotasjeaksjoner, partisanstrid og regulær strid. Sjongleringen med disse begreper kan gi inntrykk av at det ikke lå en avklart teori bak de praktiske tiltak. Brev fra Furubotn 4.8.42, NKPs krigsarkiv (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1574 Men hadde fortsatt uklare tanker om at man samtidig kunne bygge opp geriljainheter og regulære avdelinger. Tankegangen fra Nasjonalgarden var fortsatt til stede, om enn i sterkt redusert form. Se Haakon Lie: *Krigstid* s. 120.

1575 Intervju med Josef Monsrud 10.1.94.

1576 Samtidig instruerte Alf Kristiansen i Oslo gruppa på bilverkstedene. Brev fra Oswald til Einar 30.7.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1577 Deltakerne på dette første kurset var Josef Monsrud, Åge Monsrud, begge fra Harestua, Jul Johansen fra Lunner, Halvor Østbråtan fra Katnosa, Egil Simonsen, stasjonsbetyrer på Harestua og Halvard Gustavsen fra Elverum. Intervju med Josef Monsrud 10.1.94.

sjonen etter aksjonene. Gjennom lokale kontakter var det gjort avtale om bruk av flere hytter og støler i området.¹⁵⁷⁸

Etter begivenhetene 21. august dro sabotørene til fjells via forskjellige ruter.¹⁵⁷⁹ Bryhn, Ellingsen og Malm hadde ment at Sverige ville vært best. Det var imidlertid ikke Sundes stil, og i strid med NKPs retningslinjer.¹⁵⁸⁰ Dessuten hadde han allerede nye instruksjonsopplegg og nye aksjoner som ventet. Det fortalte han imidlertid ingenting om. Det som for Bryhn fortonte seg som en flukt fra Oslo, var for Sunde starten på en ny periode i hans sabotasjekrig.

I Rukkedalen hadde Sunde kontakt med Erik Huse på gården Solheim, og fjellkaren Steingrim Sandabråthen, på gården Sandabråten. Begge var i sving med å forberede leie av hytter av forskjellige grunneiere både i selve Saupeset og innover fjellet i retning Torpo. Erik Huse trakk sin familie inn i forsyning- og forpleiningstjeneste.¹⁵⁸¹ Martin Lokheim, som hadde vært gardsgutt i Nesbyen, ble også med.¹⁵⁸² I løpet av kort tid hadde Monthey Røse og Haakon Sunde organisert en kurerrute til Krosstølen i Hemsedal, slik at det kunne være regulær kontakt til NKPs ledelse. Gården Sire ved Lien landbruksskole i Torpo ble valgt som et knutepunkt på denne ruten. Folket på Sire ble også trukket med i arbeidet i den grad det var mulig. Det var et vellykket valg. Sire-folket hadde tilgang til egne støler i fjellområdene opp mot Rundhovda, de hadde kontakt til den lokale Torpo-gruppa av Milorg gjennom Andres Haug, rektor på Lien landbruksskole. Og de kjente mange av Torpobygdas radikalerne, som etter hvert ble trukket inn i nettverket rundt Sundes baser i fjellet. På denne måten fikk Sunde ett nettverk i både Torpo-Gol og Rukkedal-Nesbyen,

1578 Erik Huse og Steingrim Sandabråten, begge fra Solheim i Rukkedalen, sto for dette praktiske arrangement. Intervju med Ingrid Bratteng 7.11.93.

1579 Sunde gjennom Nordmarka til fots fra Lommedalen. Peter Bruun og Finn Eriksen overnattet et par dager på Rudsetra ved Harestua, før Josef Monsrud fikk dem avgårde vestover til Jevnaker. Familien Monsrud hadde også installert SIS-stasjonen «Beta» på Rudsetra, men senderen skulle normalt ikke være i bruk på dette tidspunkt. Einar Hagness måtte imidlertid likevel sende og kom overraskende til Monsrud. Det ble noen nervepirrende minutter da Monsrud og Hagness utenom avtalte rutiner gikk inn til setra. Bruun og Eriksen tok imidlertid situasjonen rolig, og etter litt tid la de i veg vestover. Bjørn Rørholt fortalte om episoden i *Usynlige soldater* (s. 330), men daterte den ca. 8 måneder for sent. Det var heller ikke Sunde som var sammen med Bruun, som Rørholt hevdet, men den landskjente svømmeren Finn Eriksen. Monsrud, 10.1.94.

1580 Sunde følte seg neppe bundet av NKPs retningslinjer på dette tidspunkt, men han delte utvilsomt denne oppfatning.

1581 Både faren Levor, broren Ingebret og søsteren Gunvor.

1582 Intervju med Ingerid Bratteng 7.11.93. Bratteng var søster av Erik Huse.

som gjorde det mulig å holde virksomheten gående. En rekke sabotører ble denne høsten lært opp i hytter og støler innover fjellet og nede i selve Saupeset. Sabotører dro ut på oppdrag i alle retninger og vendte tilbake med nyheter om vellykkede eller mislykkede aksjoner. Fra fjellet løp et etterretningsnett ned i Hallingdal og derfra helt til Oslo.

En av de første dagene etter ankomsten i begynnelsen av september 1942 må Sunde ha hatt en samtale med Furubotn. På dette møte ser det ut til at de to i realiteten inngikk en overenskomst om at Sunde skulle være underlagt partiets ledelse, mot en praktisk og finansiell støtte. Furubotn skulle som ledd i denne overenskomst få seg tildelt et vaktmannskap av Sunde. Det var Sunde som bestemte hvem av hans folk som hadde denne vakttjeneste, men det var Furubotn som bestemte bruken av den på stedet. Denne ordningen kom til å bestå helt til det kom til brudd mellom Furubotn og Sunde i 1944, da Sunde trakk vaktmannskapet tilbake.¹⁵⁸³

En gang i september 1942 fikk Josef Monsrud beskjed av Sunde om å innfinne seg som vaktmannskap på Krosstølen. Han dro umiddelbart avgårde, og hørte til den første vaktgjengen sammen med Finn Eriksen og Einar Sørлие.¹⁵⁸⁴ Sørлие kom fra Standard Telefon og Kabelfabrikk (STK) i Oslo. En ny gruppe sabotører hadde nå vært på kurs. De ble innkvartert på Saupeset som den første gruppa, og reiste ned igjen med toget fra Bergheim 18. september. For å innkvartere neste gruppe ønsket Sunde å spre virksomheten opp i Myking-bygda, ved å leie hytter vest i fjellet mot Tunhovd. I et brev til Furubotn fortalte han at det allerede hadde vært tilfeller av plagsom sladder i bygda.¹⁵⁸⁵ Allerede 2. oktober kom en kurer fra Oslo med ilmelding til Krosstølen, med advarsel til Sunde om at en tyster spredte rykter om ham i Oslo. Meldingen var uklar, men undersøkelser brakte på det rene at den stammet fra politigruppa, og at tysteren var fra Nesbyen.¹⁵⁸⁶

1583 Torgrim Titlestad hevdet at Monthey Røse, Finn Eriksen og Einar Støreng var etablert som Furubotns vaktmannskap allerede på Harestua i mai. (Torgrim Titlestad: *Peder Furubotn. I kamp, i krig* s. 26.) Det kan neppe stemme. Vi vet at Røse og andre av Sundes folk hadde brukt Monsrud som dekningssted helt siden årskiftet 1941–42, og at gården var i bruk som det tidvis helt fram til aksjonen i Henrik Ibsens gate den 21.8. Men de var ikke på stedet som vaktmannskap for Furubotn. I denne tid var de engasjert nesten daglig i sabotasjeaksjoner. Intervju med Josef Monsrud 10.1.94.

1584 Intervju med Josef Monsrud 10.1.94.

1585 Fra Stig til Engen 22.9.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1586 Det var Arne Gauslaa i partiets organisasjonsutvalg som hadde mottatt meldingen i det nyetablerte sambandssenteret på Modum og som sendte meldingen videre til

Meldingen forårsaket et forslag fra Furubotn om at Sunde måtte evakuere Rukkedalen. Sunde svarte kategorisk at det ikke kom på tale å reise, verken til Sverige eller andre steder. Han hadde dessuten det spesielle problem at hans nye utseende etter Henrik Ibsens gate ennå ikke var overført til noe identifikasjonkort. Derfor var det kun aktuelt å gå til fots.

Det var i dette brevet Sunde utenom alle regler lot Furubotn få et innblikk i Wollweber-organisasjonens høyst hemmelige historie. I forbindelse med at Sunde avviste å reise til Sverige, skrev han følgende: «Etter at en hel del av vårt apparat røk i Sverige, blant annet Kiruna og Luleå, blev sjølsagt våre meldesteder og kurerposter for en stor del likvidert. Altså står jeg uten meldesteder på den andre sia av grensen [...]»¹⁵⁸⁷ Her fortalte han Furubotn at hans apparat både hadde en utstrekning og en historie langt utenfor partiet.

Håkon Sunde gikk over fjellet med brevet samme dag, og et par dager etter var han tilbake med svaret fra Furubotn. Det var en irritert Furubotn som hadde ført svaret i pennen. Nå insisterte han på at Sunde og hans folk forlot Rukkedalen og tok opphold i partiets sentralforlegning i Hemsedal. De måtte forlate Saupeset umiddelbart og i all stillhet. Når det var så viktig å iakta alle forsiktighetsregler, så var det fordi partiledelsen nå hadde bestemt seg til å gjøre Sunde til «en kampfane for alle virkelige patrioter her i landet», Sunde skulle skyves fram til å bli den norske sabotasjeleder. Forøvrig ønsket Furubotn at Sunde skulle fortsette sitt arbeide etter det politiske opplegg som de to tidligere var blitt enige om.¹⁵⁸⁸

Tyskerne slår til

Det er naturlig å se denne ensidige utnevnelsen av Sunde fra Furubotns side i sammenheng med en sterk politisk frustrasjon over arbeidet med Nasjonalgarden.¹⁵⁸⁹ I midten av oktober sendte Furubotn ut et direktiv til distriktsorganisasjonens politiske ledere, hvor han presisterte at krigspoli-

Hemsedal. Sambandssenteret hadde nettopp flyttet fra Stubdal i Åsa på Ringerike, fordi en hadde mistanke om at Gestapo var i ferd med å lokalisere stedet. Om dette, se brev fra Herman til Einar 28.8.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie). Om selve advarselen, se brev fra Stig til Einar 4.10.42 og fra Einar til Stig 5.10.42, samme sted.

1587 Fra Stig til Einar 4.10.42, NKPs krigsarkiv (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1588 Fra Einar til Stig 5.10.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1589 Et vikarierende motiv kan ha vært et ønske om å få innflytelse på eller å kontrollere Sunde.

tikken «skal omsettes i praksis».¹⁵⁹⁰ Her slo han fast at det nå var praksis som var svakheten i arbeidet. Det var sabotasjen som nå var hovedelementet i krigspolitikken. Sabotasje må videre organiseres med det for øye å «utløse en spontan sabotasjebevegelse i sjølvfolket», og det var nødvendig å avsette kadre på ulike plan for å sikre den organisatoriske gjennomføring av propaganda, forberedelser og gjennomføring. Partiet skulle i løpet av kort tid komme ut med en ny illegal avis for dette formålet, med navnet *Partisanen*. Særlig la han vekt på «lettere sabotasje», med nærmere retningslinjer for dette.

Samtidig hadde Ottar Lie hatt konferanser med lederen av Nasjonalgarden, Ragnar Nordli, og uttrykte skepsis til Nordlis evner til å gjennomføre partiets målsettinger. I en rapport til Furubotn uttrykte Lie forbauselse over «ubehjelpelighet i løsningen av denne oppgaven», og at situasjonen når det gjaldt partiets militære formasjoner var preget av «mye rot og løst snakk.»¹⁵⁹¹ I en oppsummering av samtalene, som var stilet til Nordli, var han om mulig enda skarpere, og pekte på at han burde ha fått organisert en stab som ledelse for partisangruppene hvis disse skulle utføre militære oppdrag som sprengninger og liknende.¹⁵⁹² Videre refererte han fra et brev fra Furubotn, hvor denne påla Nordli å sørge for at kadre fra Vestfold og Telemark kom til Sunde for å delta på instruksjonskurs.¹⁵⁹³ Trolig var dette det siste initiativet for å utvikle Nasjonalgarden som selvstendig organisasjon. Det vitner i realiteten om at prosjektet var kommet til veis ende.

Sunde reagerte positivt på Furubotns utnevning i et brev 6. oktober, men understreket at det nå var nødvendig å «få greid opp i disse flokene».¹⁵⁹⁴ Med hans utgangspunkt var det de økonomiske problemene som var det største hinder. For eksempel måtte han sende et helt sett av kursdeltakere til tannlegen. «En samling tannpinekandidater duger ikke

1590 Informasjonsbrev, udatert, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1591 Fra Tore Hegg til Ellingsen, 27.10.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv. Rapporten kan være skrevet av Arne Gauslå.

1592 Fra Tore Hegg til Moe, 25.10.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1593 Denne kritikken av Nordli kan oppfattes som urettferdig. Som jeg har pekt på tidligere, var de politiske betingelsene for å holde Nasjonalgarden som en egen militærorganisasjon det egentlige problem. På dette tidspunkt var Nordli allerede i kontakt med Milorg om sammenslutning.

1594 Fra Stig til Einar 6.10.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

i felten nu i vinter!», hadde han skrevet tidligere til Furubotn.¹⁵⁹⁵ Det var stort sett mangel på alt fra dynamitt til mat. Matmangelen var så vanskelig at Sunde senere i perioder måtte sende sine folk rundt på gårdene i Saupeset og Espeset for å bli bespist, til stor forskrekkelse for enkelte.¹⁵⁹⁶ Dette ble særlig et problem lenger ut på vinteren, og det kunne ikke løses uten understreking av en viss autoritet. Sunde ventet nå på en løsning av problemet med penger. Han hadde ikke lenger noen forbindelse med politigruppa, så inntektene fra det hold falt antakelig bort omtrent samtidig med etableringen i Rukkedalen.

Sunde ba nå om et nytt møte, ikke med partiledelsen, men med Furubotn personlig. Han ønsket å oppklare «ikke helt korrekte» informasjoner som Furubotn hadde fått muntlig om hans apparat. De to møttes på Sire i Torpo noen dager senere.¹⁵⁹⁷ Foruten å diskutere de økonomiske problemene, er det rimelig å anta at Sunde her for første gang informerte Furubotn om sin posisjon som leder av Wollwebers sabotasjeapparat i Norge, apparatets internasjonale tilknytning til Sovjetunionen, og følgelig også om hans spesielle vilkår for å kunne ta på seg de oppgaver som Furubotn ønsket.

Feil kronologi

Det framgår av ovenstående analyse at det tette samarbeidet mellom Sundes organisasjon og NKP kan dateres fra midten av oktober 1942. Før denne tid hadde det vært sporadisk, først og fremst fordi Furubotn satset på et annet prosjekt, nemlig Nasjonalgarden. Jeg har gått detaljert inn på denne utvikling fordi eksisterende behandlinger har forvekslet rekkefølgen av disse begivenhetene, og dermed snudd kronologien på hodet. Terje Halvorsen plasserte dette startpunktet til begynnelsen av året, og trakk i sin behandling en rekke konklusjoner vedrørende samarbeidet mellom de to. Disse erfaringer blir imidlertid av begrenset verdi, siden den avgjørende premiss, selve samarbeidet, ennå ikke eksisterte. Halvorsen har forvekslet kontakter med samarbeid. Det er derfor ikke overraskende at han i denne forbindelsen mente å ha registrert et brudd, eller en kime til brudd, mellom partene allerede sommeren 1942, og at dette var en kime til det senere «skismaet mellom Sunde og Furubotn». Så lenge det neppe var

1595 Stig til Einar 22.9.42, NKPs krigsarkiv 1940–45 (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv.

1596 Intervju med Ingerid Bratteng 7.11.93.

1597 Terje Østro har skildret møtet i «Femti år sidan det small på Krøss-stølo», *Jul i Hallingdal* 1992.

noe samarbeid sommeren 1942, kan det neppe være meningsfylt å trekke en så drastisk konklusjon som «brudd». Det er altså kronologien som er feil.¹⁵⁹⁸

Jeg har tidligere kommentert hovedkilden til Halvorsens tolking.¹⁵⁹⁹ Ifølge denne kilde begynte «Osvald-gruppa» første store utskielser («Entartung») etter at de kom til Hallingdal. De drakk og festet og pratet så mye, at ryktene gikk i bygdene og helt inn til Oslo. Dette førte til at sentralkomiteen grep inn, og truet med å bryte alle forbindelser med Sunde, hvis løslevenet fortsatte. Mens denne ryktestrøm var på det sterkeste, satte Gestapo i gang sin aksjon mot Furubotns forlegning i Hemsedal.

Den som satte disse ord på papiret i 1950 tok et stort moralsk ansvar. Det var klart for alle som leste dem hva man her antydte. Jeg skal la den tråden ligge. Det vesentlige i forhold til kronologien er at kilden postulerte trusler om avsettelse («brudd») der hvor det vitterlig skjedde en utnevnelse.

Thielicke Karlsen har vist i sin behandling av disse begivenheter hvor uetterrettelig hun er som kilde. Ifølge hennes beretning kalte Furubotn Sunde til seg etter aksjonen i Henrik Ibsens gate, og kritiserte ham for at han brakte så mange liv i fare. Deretter – og på dette grunnlag – skulle det ha blitt brudd mellom de to.¹⁶⁰⁰ Som man ser er tendensen i begge kilder den samme.

Ny organisasjon fra høsten 1942?

Jeg har i et tidligere kapittel vært inne på hvorvidt den økede rekruttering som fant sted endret organisasjonens karakter. Jeg har behandlet situasjonen i oktober 1942 såpass utførlig her nettopp fordi det ikke bare var selve volumet av rekrutteringen som endret seg, selv om endringene på dette området var store. I omlag halvannet år framover var Sunde NKPs sabotasjeleder, og partiets store motstandsarbeide ble hans viktigste kon-

1598 I Halvorsens intervju med Sunde 28.11.77 opplyste Sunde at det eneste brudd med NKP kom i januar/februar 1944, og benektet at det kom til noe direkte brudd i 1942. På den andre siden var han nokså upresis i sin karakteristikkk av arten av samarbeid i den mellomliggende tid. Jeg antar at man må tolke Sundes svar ut fra det perspektiv han nøye understreket i *Menn i mørket*, nemlig at hans organisasjon alltid var uavhengig av andre. Hans sterke motivasjon for å holde fast ved dette har jeg drøftet andre steder.

1599 «Asbjørn Sunde», beretning fra NKPs kontrollkomite 10.2.50, Aksel Bull Njås arkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv.

1600 Gertrud Thielicke Karlsen: *Die Tätigkeit [...]* s. 29

taktflate. Det var nytt, og det skapte helt nye og mye gunstigere arbeidsbetingelser for Sundes organisasjon.

Grunnlaget for å vurdere om vi har med en «ny» organisasjon å gjøre kan dermed stilles på noe bredere grunnlag. Betød Sundes nye stilling som NKPs sabotasjeleder, og de nye ressurser han nå fikk tilgang på, at den organisasjon han ledet også endret karakter? Terje Halvorsen har hevdet at det ville være galt å se Sundes sabotasjeorganisasjon som en ren videreføring av Wollweber-organisasjonen.¹⁶⁰¹ Han anførte to grunner for denne oppfatning, nemlig at de tidligere kontaktlinjene ble brutt, samt at den almenne norske motstandsbakgrunn som virksomheten nå fikk gjorde at «en kunne trekke med personer som ikke tidligere hadde hatt noen som helst befatning med Wollweber-organisasjonen».

Det er riktig at kontaktlinjene til NKVD i Moskva hadde vært brutt i en periode. De ble imidlertid gjenopprettet noe senere, som vi skal komme tilbake til. Noe avgjørende for organisasjonens lojalitet var slike midlertidige kommunikasjonsbrudd neppe. Som jeg har vist var det også et slikt kommunikasjonsbrudd i 1938–39, som ikke endret organisasjonens karakter, selv om det skapte problemer. Det andre element Halvorsen anførte var rekrutteringen.¹⁶⁰² Førte den nyrekruttering som startet høsten 1942 til at organisasjonen endret karakter? Det kan neppe være tvil om at Halvorsen her pekte på et vesentlig forhold. Jeg har anslått antallet kjente deltakere i organisasjonens norske seksjon fra 1936 til 1941 til 48 personer. Av disse hørte 35 til det Wollweber omtalte som operasjonsgrupper. De var med ett unntak sjøfolk, havnearbeidere eller andre kroppsarbeidere.¹⁶⁰³ Så fantes det 11 personer som var kurerer og sambandsfolk, et par etterretningsfolk, og et ukjent antall personer som stilte dekkleiligheter og andre fasiliteter til rådighet, men som vanskelig kan betraktes som «medlemmer» av organisasjonen. I 1938 og 1939 ble antallet medlemmer øket gjennom rekruttering av ti spaniakjempere. I 1940 forsvant minst fire til Sverige (samt Wollweber selv), men samtidig kom minst like mange til.¹⁶⁰⁴ Fra høsten 1942 økte så antallet medlemmer igjen, samtidig som

1601 *Parti og motstandsorganisasjon I* s. 63

1602 «Det ville [...] være galt å se Sundes organisasjon..som en ren videreføring [...] (fordi) [...] en kunne trekke med personer som ikke hadde hatt noen som helst befatning med Wollweber-organisasjonen.» Man må anta at en forutsetning for å trekke med nye personer må ha vært at de ikke allerede var med. Halvorsens formulering er strengt tatt en tautologi. *Parti og motstandsorganisasjon I* s. 63.

1603 Unntaket var cand.jur. Asvor Ottesen. Etter at hun flyktet til Sverige må hun regnes i forbindelsesapparatet.

1604 Til Sverige i 1940: Wollweber, Bargstädt, Gudrun Wiik, Baier og Hagge. Anta-

flere av den opprinnelige gruppe ble arrestert i løpet av 1941–42. Det er rimelig å anta at instruksjonsaktiviteten høsten 1942 og vinteren 1943 må ha omfattet nærmere 100 personer.

Sommeren og tidlig på høsten 1943 fortsatte instruksjonsvirksomheten etter noen måneders opphold, og mange nye ble rekruttert. En rekke av deltakerne kom fra NKU-miljøer, samtidig var de ofte trukket inn gjennom Milorg-arbeide av partikontakter der. Noen ble trukket med direkte gjennom annet partiarbeide. Noen ble også trukket med fordi de ikke lenger hadde annet tilbud på grunn av arrestasjoner. De var blitt «hengene» igjen uten andre kontakter. Det var derfor et mye mer sammensatt miljø som ble rekruttert. Tidligere var det kommunister eller ex-kommunister som samtidig var havnearbeidere eller sjøfolk eller kom fra andre proletære yrker. Nå spilte yrke ikke lenger noen rolle. Tidligere var det kommunistisk orienterte mennesker, nå stilte deres politiske oppfatninger ikke lenger så stor rolle utover deres antifascisme.

Viktig var kanskje at Sunde selv fra høsten 1942 gjennomførte rekrutteringen uten å forklare noe om organisasjonens tilknytning til Sovjetunionen eller dens tidligere leder Wollweber. Men han forsøkte å holde på Wollwebers metode: Han gjorde undersøkelser om den enkeltes bakgrunn, og vedkommendes opptak ble ofte markert med en «dåp» hvor dekknavn ble delt ut. Han beholdt også systemet med at dekknavn skulle angi hjemsted med første bokstav: L – «Ludvik» for Lunner¹⁶⁰⁵, M – «Molland» for Modum.¹⁶⁰⁶ Etter hvert som mengden av rekrutter steg, ble ikke denne framgangsmåte alltid brukt. Men Sunde forsøkte å følge den. Han forsøkte også å holde en politisk instruksjon ved opptak. Men mange intervjuer bekrefter at dette neppe var hans sterke side, og det ble mindre og mindre framtredd ettersom tida gikk. Det ble holdt politiske foredrag på Einastrand og Sollia, men mange eksempler på det kjenner jeg ikke til. Det var neppe vært viktig for Sunde.

Rekrutteringen skjedde altså svært ujevnt. Den største tilstrømming av nye folk skjedde ikke i perioden 1940–41, da begrepet «Osvald-gruppa» ble etablert, men i 1943–44.

Man kan derfor neppe snakke om noe sammenfall mellom økt rekruttering og etablering av noen «ny» organisasjon.¹⁶⁰⁷ Det er likevel ikke

kelig rekruttert i 1940: Finn, Øyvind og Håkon Eriksen, Bjarne Hansen og Bjørn Horgen.

1605 Jul Johansen

1606 Erland Hovde

1607 Størst relevans måtte et slikt syn ha på situasjonen i 1943–44, hvis rekrutteringsargumentet skulle tillegges avgjørende vekt.

dette argument som jeg tillegger størst vekt når jeg er skeptisk til Terje Halvorsens formulering. Det avgjørende spørsmål når en skal bedømme dette spørsmål, må være organisasjonens formål og oppgaver, og dens plass i NKVDs struktur. Her skjedde det ingen endring. I den sovjetiske ambassade i Stockholm hadde Zoja Rybkina ledelsen for organisasjonen uavbrutt i årene 1941–44. I NKVDs ledelse var hun i hele perioden underlagt partisanstaben.¹⁶⁰⁸ Jeg skal i et senere kapittel vise hvordan Sunde forsøkte å gjenopprette kontakten til Moskva via Sverige, og også lyktes med det. Det skjedde neppe noen endring i dens stilling som en i prinsippet sovjetisk ledet organisasjon.

En historisk parallell problemstilling ville vært å hevde at SOE/Norge ble en «ny» organisasjon fordi de norske deltakere øket dramatisk i antall fra 1941 til 1944. Rekrutteringen ga selvsagt organisasjonen en helt ny slagkraft, men virkemidler, mål og ledelse ble det samme. Sunde understreket selv at et viktig motiv hele tida var hjelp til Sovjetunionens kamp.¹⁶⁰⁹

Angiveri, oppriving og arrestasjoner

Arrangementet mellom forlegningen til Furubotn i Hemsedal og Sundes etablering i Rukkedalen var arbeidsmessig svært praktisk, men tok en brå slutt med det tyske angrep mot Krosstølen 31. oktober. Jeg har vist at Furubotn-fløyens flertall i NKPs kontrollkommisjonen i 1950 antydte at det angivelig var Sundes løselevnet i Rukkedalen som var den egentlige årsak til denne aksjon. Kan gransking av kildene bekrefte dette? Antydningen kan oppfattes som vag. Det kan hevdes at det er av mindre interesse å bruke plass til en slik undersøkelse. Det er imidlertid ingen tvil om at dette ryktet var en av kildene til en hardnakket teori i Furubotn-kretser etter krigen om at Sunde samarbeidet med Gestapo for å ødelegge Furubotn. Det kan derfor ha en viss interesse å undersøke dette.

Thielicke Karlsen hevdet i et avhør i 1945 at Gestapo visste om at Furubotn var i Hemsedal allerede etter arrestasjonen av Brynhild Strøm 17. mai 1942.¹⁶¹⁰ Dette er ikke sannsynlig, siden flyttingen til Hemsedal

1608 Fram til 4.7.41 NKVDs Avdeling for spesialoppdrag, fra oktober 1941 NKVDs 2. uavhengige direktorat, fra februar til høsten 1942 NKVDs 4. uavhengige departement, deretter ut krigen NKGBs 4. uavhengige departement (alle ledet av Sudoplatov). P. Sudoplatov: *Den røde terror* (1994) s. 148–150.

1609 I intervju med Terje Halvorsen 28.11.77.

1610 Brynhild Strøm hadde en sambandssentral for NKP i Oslo i sin leilighet i Våleirenggata 5. Der ble det funnet et brev hvor Hemsedal og «Gubben» var nevnt.

først fant sted i juni.¹⁶¹¹ Men 26. oktober arresterte Gestapo telegrafbetjent Karsten Sølvsberg, som etter tortur ga opplysninger om Ottar Lie og Arne Gauslås sambandssentral på Modum.¹⁶¹² Sølvsberg hadde kommet i kontakt med kommunistene etter illegalt arbeide helt tilbake til 1940, og hadde arbeidet med den illegale presse, med kurervirksomhet og med etterretning.¹⁶¹³ På tross av at han først var kommet inn i NKPs illegale apparat så sent som våren 1942, hadde han fått anledning til å besøke Furubotn i Hemsedal 14 dager før han ble arrestert. I hans almanakk fant tyskerne opplysninger om sentralforlegningen, som han muntlig bekreftet. I grålysningen 30. oktober angrep Gestapo med assistanse av norsk politi sambandssentralen på Modum. Sølvsberg var med og viste vei.¹⁶¹⁴ Også her fant man dokumenter som pekte ut Hemsedal som tilholdssted for Furubotn. Den store ekspedisjonen til Hemsedal ble organisert påfølgende dag. 2. november ble 6–8 biler med personell fra Victoria Terrasse sendt til Hønefoss, hvor de møtte en styrke fra Wehrmacht. Under Gestapo-sjefen Helmuth Reinhards personlige ledelse, og med Sølvsberg som veiviser kom de påfølgende dag inn i Hemsedal nordfra, og det lyktes å finne fram til Krosstølen.¹⁶¹⁵

Kildegrunlaget for denne sammenheng er solid og entydig. Det videre hendelsesforløp ble dramatisk. Tyskerne angrep først det vaktmannskap som var avgitt av Sunde. 31. oktober besto det av Finn Eriksen og Josef Monsrud, og deres tilholdssted var i en vakthytte på Hødnset, nede ved Hemsila.¹⁶¹⁶ De skulle holde vakt og varsle, men hadde selvsagt

Brynhild Strøm ble myrdet i forhør på Victoria Terrasse samme dag. L-dom 4151 Karsten Sølvsberg, Riksarkivet.

1611 I så fall må det ha vært reiseplanene som var nevnt. Det er imidlertid sannsynlig at opplysningen ikke er korrekt.

1612 Telegrafbetjent Karsten Sølvsberg var fra sommeren 1941 sekretær for formannen av Norsk Telegraf- og telefonforbund. Fra frifinnelsesdom L-dom 4151 23.5.49, landssvikarkivet, Riksarkivet.

1613 Han hadde tidligere avfattet en organisasjonsrapport for Telegrafverket, som ble sendt til London. Oppdragsgiver var Lars Evensen på LO-kontoret i Stockholm. Frifinnelsesdom L-dom 4151 23.5.49, landssvikarkivet, Riksarkivet.

1614 Angrepet er beskrevet at husverten Sivert Sulland og av enkelte blant gestapopersonellet, L-dom 4151. Ottar Lie ble hardt såret, mens Arne Gauslå, Sønju og en tysker ble drept. Ove Hansen kom seg unna. Ottar Lie ble skutt på Trandum 1.3.43.

1615 Sølvsberg innrømmet ikke under landssviksaken mot ham at det var han som hadde pekt ut de aktuelle hus, men det spiller i sammenhengen mindre rolle. Det var ham som hadde ledet tyskerne til det aktuelle området, og ikke rykter om Sunde.

1616 Hytta som var eid av Sebjørg Thorset. Hødnset ligger ved Hjelmene, og veien til stølene ovenfor passerte sørover like ved.

lite å stille opp mot et angrep av denne størrelsesorden.¹⁶¹⁷ Furubotn var allerede klar over at situasjonen på Krosstølen var blitt utrygg, og tiltak var gjort for å flytte det meste av utstyr og papirer til nye hytter ved Ål-rust.¹⁶¹⁸ Antakelig var mistanken knyttet til den advarsel som var kommet fra Bryhn til Sunde som jeg allerede har referert.¹⁶¹⁹ Sunde hadde selv for sikkerhets skyld flyttet sin forlegning opp fra Saupeset og inn i fjellet til stølen Buglebjørk, godt skjult i et uoversiktlig terreng.¹⁶²⁰

Tyskerne kom derfor til nesten tomme hus på Krosstølen. Tilfeldig-hetene gjorde at Nikolai Danielsen var den første som ble tatt, ikke lenge etter at han hadde forlatt vakthytta hvor vaktmannskapet lå. Hans skispor viste veien tilbake dit. Tyskerne kom ubemerket inn på hytta, og Finn Eriksen reagerte kjapt med å skyte da han så en tysk soldat mot vinduet. Monsrud og Eriksen var imidlertid håpløst underlegne. Hytta ble om-ringet og tatt under sterk ild. I skuddvekslingen ble Eriksen sterkt såret, mens Monsrud nærmest ved et under klarte seg uten å bli truffet. Monsrud ble tatt til fange, og sammen med den sterkt forkomne Eriksen etter hvert fraktet til Oslo.¹⁶²¹ Finn Eriksen døde av sine sår på nyåret 1943.¹⁶²²

De fire som ennå ikke hadde flyttet fra Krosstølen klarte å komme seg unna tyskerne.¹⁶²³ Nikolai Danielsen klarte også å komme seg unna. Etter nervepirrende flukt gjennom skogen ned mot Hemsila, klarte de å komme seg over isvannet i elva og opp i åssiden på Hemsedals nordside.

1617 Ragnvald Eikil opplyste at Eriksen og Monsrud hørte til NKPs kurer-tjeneste.

Denne opplysning har vært med å bygge opp under den påstand at vaktmannskapet ikke hadde noe med Sunde å gjøre. Mer om betydningen av dette senere. Ragnvald Eikil: «Det hendte i 1942», *Orientering* 2.5.69.

1618 Intervju med Nikolai Danielsen 17.3.88. Se også Terje Østro: «Femti år sidan det small på Krøss-stølo», *Jul i Hallingdal* 1992.

1619 Denne kilde som ikke hadde noe med Sølvberg å gjøre, stammet antakelig fra en angiver i Nesbyen, som hadde reist til Oslo etter å ha fanget opp rykter om Sunde i Rukkedalen. Denne person lar seg identifisere, men jeg ønsker ikke å identifisere vedkommende nærmere. Vedkommende hadde ingenting å gjøre verken med Sunde eller Furubotn.

1620 Fra Stig Engen til Einar 6.10.42. Forflyttingen til Buglebjørk skjedde samme dag. Det var Steingrim Sandabråten som eide Buglebjørk.

1621 Eriksen ble truffet i høyre arm, venstre lår, i maveregionen, og hans høyre øye var skutt ut. Det er ikke riktig som Torgrim Titlestad skriver i *Peder Furubotn. I kamp, i krig* (s. 34) at Eriksen skjøt seg selv. Monsrud fikk en geværkolbe i ansiktet, men antakelig var det hans unge alder (17 år) som reddet ham. I forhør forklarte han at han var på stedet for å mure en peis. Denne forklaring ble godtatt. Intervju med Josef Monsrud 11.1.94.

1622 I *Våre falne* opplyses at han døde på Ullevål i februar 1943.

1623 Samuel Titlestad, Ragnvald Eikil, Henry Tonheim og Olaug Karlsen

Der klarte de å gjenopprette kontakt med Furubotns stab, som hadde evakuert Ålrust for å finne tilflukt i Valdres. Oppe i fjellet ved Tisleifjorden klarte også Håkon Sunde å finne dem igjen senere.

Aksjonen kunne lett ha ført til en større katastrofe for Sunde. Det var hans bror Håkon som holdt forbindelsen mellom Krosstølen og Buglebjørk. Håkon Sunde hadde også ligget i hytta på Hødnet natten før angrepet. Han var på veg mot Sire da angrepet kom, og sto oppe i lia og var vitne til hele. Han var den eneste som visste nøyaktig hvor Sundes forlegning lå.¹⁶²⁴ Han avbrøt tilbaketuren, og klarte å ta seg fram til et kjent knutepunkt ved Lykkja i nordenden av Tisleifjorden.¹⁶²⁵ Dit kom etter hvert også flyktingene fra Ålrust og Krosstølen, som kunne orientere ham om det som hadde skjedd på Modum og nede i dalen. Deretter gikk han ned igjen i Hemsedal, hvor tyske styrker nå hadde erklært unntakstilstand og herjet mellom gårdene.¹⁶²⁶ Til slutt klarte han å komme seg over dalen og fram til Sire, hvor han fikk skiftet på seg tørre klær. På tross av det dårlige været fortsatte han umiddelbart opp til Buglebjørk, hvor han i nokså medtatt tilstand kunne orientere sin bror om det som hadde skjedd. Asbjørn Sunde har gitt et malende bilde av hans tilbakekomst.¹⁶²⁷

Den tyske aksjonen ble som helhet oppfattet som mislykket fra Gestapos side, kanskje særlig fordi man ikke hadde lyktes i å få tak i partiledelsen. At den ikke ble en fullstendig katastrofe for NKP skyldtes ene og alene den halveis gjennomførte flyttingen til Ålrust, som ikke hadde noe med Sølvberg-affæren å gjøre.¹⁶²⁸ Gestapo fikk imidlertid tak i mye papirer og satte igang et omfattende analysearbeide.¹⁶²⁹

Sundes tilholdssted på vidda ble imidlertid ikke berørt av aksjonen. NS-lensmannen i Nesbyen gjorde sine visitter i Rukkedalen og Saupeset,

1624 Terje Østro mente at Håkon Sunde gikk direkte til Sire, men det kan neppe stemme. Dagen etter var han i hytta til Davidsens ved Lykkja. «Femti år sidan det small på Krøss-stølo», *Jul i Hallingdal* 1992.

1625 Hytta til Davidsens. Om ankomsten av flyktingene, Stein Davidsen i intervju med Kåre Olav Solhjell 2.12.92.

1626 Om Håkon Sundes bevegelser, se intervju med Nikloai Danielsen 17.3.88, Stein Davidsen i intervju med Kåre Olav Solhjell 2.12.92.

1627 *Menn i mørket* s. 109–110

1628 Etter all sannsynlighet var flyttingen til Ålrust forårsaket av Bryhns varsel til Sunde.

1629 Det bør også nevnes at eieren av Krosstølen Tor Bråten ble drept under aksjonen. Det kan se ut som at han forsøkte å flykte etter arrestasjonen og kan ha blitt drept av tyske skudd da han hoppet i Hemsila. Intervju med Nikolai Danielsen 17.2.88. Tor Bråtens sønn Knut mener at han antakelig ble henrettet. Knut Bråten i intervju med Kåre Olav Solhjell 14.6.93.

men det ser ikke ut til at han la stor iver i det. Det ser heller ikke ut til at bygdefolket plaget han med anmeldelser som eventuelt måtte følges opp. Sundes gruppe hadde nå tilhold i fjelltraktene mellom Rukkedalen og Torpo helt fram til mars 1943. Til tider var det betydelig trafikk av tilreisende som skulle på instruksjonsskurs, og av sabotører som skulle til og fra.

I denne lange tida var det ikke til å unngå at Sunde selv og hans nærmeste ble kjent av mange i nabobygdene, og særlig i Rukkedalen og Torpo. Det sier seg selv at ikke alle var like begeistret for å ha sabotørene i bygda. Det var selvsagt mange som ikke delte deres syn på kampen mot okkupantene. Men slike synspunkter kom ikke okkupasjonsmakten for øre, på tross av at Wehrmacht var stasjonert både på Gol og Torpo. På Gol lå også en russisk fangeleir, med vaktpersonell fra SS.

Lokalhistorikeren Kåre Olav Solhjell, som har gjort et stort arbeide med å samle krigsminner i Hallingdalen, forteller at Sunde-karene gjerne blandet seg med folk i Rukkedalen. Nesten alle hus i Espeset-grenda hadde hatt besøk av dem. Han har ikke funnet noe tilfelle av folk som sladret på dem, enten for å tjene lette penger eller av andre grunner. Bygdefolket visste også at om det var farlig å hjelpe sabotørene kunne det være enda farligere å sladre på dem.¹⁶³⁰ Sunde hadde sørget for å understreke det poenget.¹⁶³¹

Ut på vinteren kom imidlertid Gestapo også til Rukkedalen for å lete etter «Osvald» og «Edgar». Det ser ikke ut til at det var som følge av lokalt angiveri. Lensmannen i Nesbyen fikk først en henvendelse om en forsvunnet nordmann fra en slektning.¹⁶³² Han antok at vedkommende – Martin Lokheim – hadde rømt til Sverige, og unngikk derfor å innberette saken.¹⁶³³ Noe senere fikk lensmannen ordre av Statspolitiet om å iverksette ettersøkninger etter fem, seks mann i fjellet. Da dette skjedde var allerede en gruppe fra avdeling IV A i gang med å avslutte en ukes søk på Hardangervidda etter Sundes sabotører. De hadde vært i Dagali, og undersøkte nå traktene Myking-Rukkedalen.¹⁶³⁴ Anledningen var an-

1630 Kåre Olav Solhjell: «Sunde og Furubotn i Hallingdal», *Hallingdølen* 4.2.93.

1631 Intervju med Ingerid Bratteng 7.11.93.

1632 Fra notat av lensmann Johs. Høva fra 1957, utlånt av Kåre Olav Solhjell.

1633 Først etter krigen ble han klar over at Lokheim hadde sluttet seg til Sundes organisasjon.

1634 Han tidfestet henvendelsen til første halvdel av mars, antakelig på grunn av SOEs sabotasje mot Vemork 27.2.43, som førte til stor tysk aktivitet over hele Hardangervidda. Det kan se ut som avd. IV A mistenkte Sundes organisasjon for å ha vært innblandet i Vemork-affæren. Det var ikke tilfelle. Thielicke Karlsen forklarte seg om aksjonen i avhør 9.8.45.

takelig SOEs aksjon mot Vemork. Gestapistene med Thielicke Karlsen i spissen, hadde kommet over Erik Huse på Saupeset. Huse hadde oppført seg som om han var mentalt tilbakestående, og lensmannen kunne bekrefte dette.¹⁶³⁵ Lensmannskontoret iverksatte deretter et søk i traktene vest i Mykin, konsentrert i fjellet ved Rødungen. Hensikten var å unngå en større tysk aksjon. Der ble også en gruppe ukjente personer observert. Men observasjonen ble ikke innberettet.¹⁶³⁶ Sunde registrerte aktiviteten, men sørget for å holde seg på trygg avstand.¹⁶³⁷

Det ser heller ikke ut til at det var aktive angivere i sving lokalt i Torpo.

1635 Etter forhør ble han blodig og forslått kastet ut av Gestapos bil ved Solheim. Lensmann Høve bekreftet overfor gestapofolkene at han var mentalt tilbakestående. Huse kunne vært riktig ille ute. Han hadde leid ut Saupeseter til Sunde, men hevdet at han ikke hadde brydd seg med å notere ned hvem han leide ut til. Lensmann Høve bekreftet at det var vanlig i bygda. Merkelig nok godtok gestapofolkene denne forklaring, og Høve lyktes å få tilbakelevert hans legitimasjonspapirer, som de hadde beslaglagt. Fra notat av lensmann Johs. Høva fra 1957, utlånt av Kåre Olav Solhjell, og intervju med Ingrid Bratteng 7.11.93.

1636 Det er uklart om dette var Sundes folk. Det kan også ha vært Milorgfolk fra Torpo.

1637 Sunde skildret i *Menn i mørket* en slik evakuering (s. 112–117), men denne skildring er vanskelig å plassere i tid og sted. Det er mulig at Sundes folk forlot Saupeset rett før den tyske aksjonen, og i så tilfelle har de gått norvestover til Buglebjørk. Når det gjelder dateringer og rekkefølger har Sunde forbeholdt seg en viss dikterisk frihet. Gestapos aksjon må antakelig ha vært i begynnelsen av mars 1942 eller noe tidligere.

Kapittel 21

Fra samarbeid til brudd

Kan du innlosjere på ditt kontor noen friske karer som skyter med skarpt når det er ugler i mosen?

«Kaka» til «Falken»¹⁶³⁸

Når jeg trenger deg kommer jeg og henter deg.

Sunde til Røse¹⁶³⁹

Hva sier sentralen til dette? Ble det ikke bestemt at NKP skulle gå inn for sabotasje? Har vi så dårlig partidisiplin at distriktene saboterer sentralens ordre, må de for fanden få tydelig beskjed nok en gang. Til helvete nok en gang! Vårt parti er da en kamporganisasjon!

«Marta» til «Knut»¹⁶⁴⁰

Fra mars 1943 til mars 1944 utviklet Sundes organisasjon seg sterkt. Ikke minst skyldtes det en målbevisst rekruttering av aktivister fra Milorg, fra NKP og sympatisører av partiet. Samtidig ble det nære samarbeidet med NKP fra høsten 1942 gjenopptatt, og Sunde kunne bedre enn tidligere nyte godt av partiets ressurser. Sundes folk reiste rundt og instruerte ungdommer som ble trukket inn gjennom NKPs apparat. Dermed ble det mulig å danne nye sabotasjegrupper. Disse gruppene iverksatte så sabotasjeaksjoner på sine hjemsteder.

Men hvem bestemte hvilke aksjoner som skulle gjennomføres? Ble Sunde i denne prosessen underlagt NKPs ledelse og dermed Furubotn?

1638 Kai Holst til Arvid Falkenberg, begynnelsen av mars 1943. Fritt etter Falkenbergs beretning til Wilhelm Münter Rolfsen, SL 65, NHM.

1639 Fritt etter Monthey Røse i intervju med Torgrim Titlestad 8.12.76. NKPs krigsarkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1640 Gunnar Arnfelt Knudsen til Asbjørn Sunde 3.3.44. Fra beslaglagt brev på Sollia, «Radionyttsaken» 2, mappe 11, Statspolitietts arkiv, Riksarkivet.

Var sabotasjeorganisasjonen iferd med å bli integrert i NKP, og Sunde iferd med å bli partifunksjonær? Endret denne utvikling på partiets holdning til sabotasje, og sabotasjeorganisasjonens syn på partiet? Ikke overraskende var det forskjellig syn på dette. I mars 1944 ble disse spørsmålene besvart med et endelig brudd i det nære samarbeidet.

I dette kapittelet skal jeg kaste lys over aktiviteten i tida fram til dette brudd, på bakgrunn av en skisse av de forskjellige oppfatningen av samarbeidet som kan ha hersket. Jeg skal til sist skissere opp ulike oppfatninger av selve bruddet, og reaksjonene på det.

Samarbeid eller innlemming?

En av grunnene til at det ble så mye strid mellom Sunde og Furubotn etter krigen lå utvilsomt i en forskjellig oppfatning av forholdet mellom Sundes organisasjon og partiet. Det finnes ikke noen skriftlig avtale fra oktober 1942, da Sunde ble utnevnt av Furubotn til sabotasjesjef for NKP. Noen muntlig avtale med et konkret innhold kjenner vi heller ikke til. Jeg er derfor nødt til å tolke karakteren av forholdet utfra de kilder vi ellers har. Furubotns uttrykte i et brev fra 1942 utvilsomt et ønske om at Sundes organisasjon skulle bli en integrert del av partiet.¹⁶⁴¹ Det rimer også med hans politiske planer om at partiet selv skulle lede kampen. De sentralistiske beslutningslinjene som var bygd inn i partiet, skulle også omfatte sabotasjeaktiviteten.

Sunde derimot ser ut til å ha hatt en annen oppfatning. For ham har forholdet i prinsippet vært likt forholdet til politigruppa: et samarbeid. Forutsetningen for samarbeidet var felles nytte, og det var opp til begge parter hvor lenge det skulle vare. Det er tvilsomt om det fra Sundes side noen gang var snakk om å la sitt apparat innlemme i partiet. En slik oppfatning kan iallfall ikke belegges.

Sunde kan ha sett på disse uenigheter som lite viktige å forholde seg til. Han var en praktisk mann. Han ønsket å skape total krig mot okkupasjonen, og hadde neppe særlig sans for det utall av politiske oppgaver som en partiorganisasjon nødvendigvis måtte forholde seg til. Sunde oppfattet parallellen til de sovjetiske partisaner og Titos kamp konkret og jordnært. Alle ressurser måtte kastes inn i militær kamp. Furubotn var opptatt av å skape en politisk situasjon for aktiv motstandskamp med alle partiets virkemidler, indirekte og direkte. Furubotn argumenterte for at partiet måtte skape en politisk situasjon i landet hvor befolkningen var

1641 Fra «Einar» til «Stig» 5.10.42, NKPs krigsarkiv (Haakon Lie), Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

moden for militær kamp. Sunde mente at det bare var den militære kamp selv som kunne skape en slik situasjon. En partiledelse som ikke selv var den fremste militære enhet var for han en feil bruk av ressurser. Sunde ville helst sett Furubotn og hans fremste kadre utstyrt med dynamitt og maskinpistol.

Når jeg likevel vil hevde at denne uenigheten kan ses på som formell, så henger det sammen med det håp Sunde antakelig hadde høsten 1943 om en slik utvikling i partiet. Partiledelsene i flere fylker oppnevnte sabotasjensvarlige, og det ble i noen grad avsatt personer på lavere plan til denne virksomheten. De trådte deretter i kontakt med Sundes apparat, og fikk funksjoner i det. De kom på den måten inn i samarbeid med personer som aldri hadde vært medlemmer av NKP eller hatt verv i partiet. De var på veg fra partiets til Sundes organisasjon, – de utøvet funksjoner i Sundes apparat i kraft av sitt tildelte partioppdrag. Det var noe nytt, en omforming av partiet i militær retning. Ville ikke da partiet ha overtatt Sundes målsetting, snarere enn det motsatte? Ville ikke da spørsmål om innlemmelse eller samarbeid bli uinteressant? Spørsmålet om de ulike kommandolinjer kunne løse seg av seg selv.

Forholdet mellom de to organisasjonene kunne altså oppfattes svært forskjellig henholdsvis fra Sundes og partiledelsen synspunkt. Vi skal senere se at etter bruddet valgte de fleste sabotørene Sundes side. Det var to markante unntak: Vestfold og Bergen. I Vestfold ble partiet en kort mellomstasjon før sabotasjegruppa gikk inn i Milorg. I Bergen oppsto en tredje variant. Sabotasjeorganisasjonen ble et samarbeidsprosjekt mellom SOE, Milorg og NKP.

Hovedkvarteret vinteren 1942–43

I 1943 la NKP større vekt på sabotasje som kampform enn partiet hadde gjort i 1942. Det kan ses som en korrigerende av manglende evne til å oppfylle de ambisiøse målsettingene fra begynnelsen av 1942, men det kan også ses som signaler for en reell kursendring. Terje Halvorsen mener at en kampanje for å styrke sabotasjeaktiviteten høsten 1943 må oppfattes som at partiet på dette tidspunkt prioriterte denne innsatsen høyere enn samarbeidet med ledelsen for hjemmefronten.¹⁶⁴² Denne situasjon skapte rammen om et tilfredsstillende samarbeid mellom Sunde og partiledelsen.

Riktignok startet perioden med store problemer for partiledelsen, som jeg har vært inne på. Katastrofen i Hemsedal rammet imidlertid ikke

1642 Terje Halvorsen: *Parti og motstandsorganisasjon II* s. 1

Sunde i det hele tatt, og da Håkon Sunde forlot partiledelsen ved Lykkja var han orientert om det som hadde skjedd.

Etter denne tid gikk det mange uker uten kontakt mellom Sunde og partiledelsen. Furubotn og hans folk brukte lang tid på å reetablere en ny sentralforlegning i nabodalforet Valdres, og det er grunn til å tro at det må ha tatt tid å få etablert nye, sikre kommunikasjonslinjer til NKPs forskjellige apparater rundt i landet. Meldestedet til Sunde var fortsatt på Sire i Torpo hele vinteren, men det ser ikke ut til at det har kommet igang regulær kontakt før sent på vinteren.¹⁶⁴³ Dette bruddet i forbindelsene må ses som en naturlig konsekvens av Gestapos Hemsedalsaksjon, og ikke som villet fra noen av partene.¹⁶⁴⁴ Sunde holdt derimot fortsatt sine kontakter til Milorg i Torpo, og derfra til politigruppa i Oslo. Hvordan forbindelser han i denne tid har hatt til NKPs Oslo-organisasjon er ikke klart. Det er imidlertid helt klart at ordningen med utlåning av vaktmannskap fortsatte.

Monthey Røse fulgte Furubotn og hans folk fra Ålrust til Lykkja, og derfra til Valdres og senere Etnedal. Med seg hadde han også Einar Støreng, som også kom fra Sundes apparat. Da NKPs sentralforlegning høsten 1943 flyttet til Sollia på Hov i land var han med der. Røse sørget for at vaktmannskapet var intakt, og hadde nok folk.¹⁶⁴⁵ Hvordan Røse kommuniserte med Sunde denne vinteren er noe uklart. Selv har han ikke fortalt mye om det.¹⁶⁴⁶ Men vi må regne med at Sunde har blitt holdt orientert om de ytre begivenhetene i NKPs apparat gjennom Røse. Sunde fortalte at forbindelsen ble gjenopprettet sommeren 1943, da det av praktiske årsaker igjen ble mulig. Med «forbindelser» må Sunde ha ment «normale forbindelser», slik de var høsten 1942. Dette virker som en rimelig forklaring.¹⁶⁴⁷

Sunde holdt sitt hovedkvarter på Buglebjørk inne på Hardangerviddas nordøstlige utløper mot Hallingdal utover senhøsten og vinteren, avbrutt av kortere opphold i Saupeset og vest for Buvatn i Myking. I perioder kom folk på instruksjonskurs. De kom da vanligvis til Bergheim ved Nesbyen, hvor de ble transportert til de rette stedene på fjellet av en

1643 I denne perioden er det brudd i korrespondansen i NKPs krigsarkiv.

1644 I intervju med Terje Halvorsen 28.11.77 sa Sunde at det «ble brudd i kontaktene» etter Henrik Ibsens gate. Som jeg har vist var det først etter Henrik Ibsens gate at forbindelsene ble nære, og det er rimelig å anta at Sunde her forvekslet de to tidspunktene. Det lå bare 9 uker mellom.

1645 Vaktmannskapene ble sirkulert av Røse. Han var sjefen i hele perioden. Antallet vaktmannskaper varierte en del, men antakelig overskred det aldri 8.

1646 Det finnes kun antydninger om dette hos Røse i intervju med Torgrim Titlestad 8.12.76, NKPs krigsarkiv 1940–45, intervjuer. Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1647 I intervju med Terje Halvorsen 28.11.77.

drosjesjåfør i Nesbyen. Utpå vinteren flyttet hovedkvarteret til Hovdestølen¹⁶⁴⁸ øverst i Ridalen mot Torpo, og Milorgs gruppe på Torpo tok på seg ansvaret for forsyninger og annen praktisk hjelp.¹⁶⁴⁹ Andres Haug, rektor på Lien landbruksskole og lokal Milorg-leder, sikret dette arbeidet, godt ute av syne for tyskerne i Torpo leir og på Gol, selv om den fysiske avstanden til tyskerne var liten. I dette støttearbeidet spilte både Olav og Torkel Sire sentrale roller. De var begge med i Milorg, og assosierte medlemmer av Sundes gruppe.¹⁶⁵⁰

Stort sett var forholdet godt mellom folk i Torpo og Sundes folk. De ble beundret for sin kaldblodighet og handlekraft, og deres livskraft ble oppfattet som en kontrast til det som ellers skjedde i dalen. Det gjorde inntrykk i den innviede krets da Sunde selv og Peter Bruun skulle til Bergen på oppdrag. De gikk rett ned på jernbanestasjonen og tok toget. Noen dager senere kom de tilbake etter endt oppdrag. Så enkelt var det.¹⁶⁵¹ Det var stadig reising. Peter Bruun var på oppdrag i Larvik-distriktet, og senere til Telemark.¹⁶⁵² På senvinteren flyttet Sunde folkene sine enda nærmere Torpo. De tok da inn på ei hytte som ble kalt «Neverdekkadn», like bak lysverkshytta ytterst i Ridalen. Det var et mer praktisk sted, som antakelig ikke var planlagt brukt så lenge.¹⁶⁵³ Avstanden til bygda, til stasjonen og riksveien var bare noen kilometer. I denne tida var det også adskillig kontakt med bygdefolket. Sunde holdt for eksempel ved en anledning et foredrag om krigssituasjonen på Sire.¹⁶⁵⁴

Jeg har i dette og i forrige kapittel vist at verken «utarting»¹⁶⁵⁵ eller

1648 Støl under Sire, øverst i Ridalen.

1649 Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

1650 I dette legger jeg at de fungerte som medlemmer av apparatet til Sunde så lenge Sundes folk var i dalen. Senere i krigen kom sabotørene tilbake fra tid til annen, og hadde da sitt tilhold på Sire. I deres fravær ser det imidlertid ikke ut til at det fortsatt har eksistert noen egen gruppe på Torpo.

1651 Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

1652 Peter Bruun hadde organisert og ledet en aksjon mot tyske anlegg på Rakke, hvor bl.a. dynamitt ble stjålet. En gruppe med Bruun i spissen hadde også vært i Skien på et sprengningsoppdrag. Dateringen av disse to aksjoner er uklar, men de må ha skjedd fra Hovdestølen. Intervju med Finn Bruun og Elsa Andersen 31.7.92.

1653 Hytta ble kalt «Hotellet», var dårlig utstyrt og i dårlig forfatning. Husgerådet måtte de frakte med seg fra Hovdestølen. Det var antakelig Andres Haug som hadde ordnet med lånet av hytta.

1654 «Vi satt tett i tett rundt veggene. Han snakket om krigen og om hvordan situasjonen kunne bli etter krigen. Det var voldsomt spennende», sa Ingemund Sire. Intervju 20.11.93.

1655 I skrevet «Asbjørn Sunde» av flertallsfraksjonen i NKPs kontrollkomite fra 1950, ble Sundes opphold i Hallingdal omtalt som en sammenhengende fyllefest.

bygdesnakk truet Sundes forlegning i Hallingdal 1942–43. Det var helt andre grunner til at organisasjonen avvirket sin virksomhet i området i slutten av mars 1943.

Vi vet ikke om Sunde selv hadde planlagt noen flytting på senvinteren. Det er imidlertid sannsynlig at han kan ha følt behovet for å forkorte avstanden til det sentrale østlandsområdet – og særlig Oslo –, som selvsagt lå i sentrum for sabotasjeinteressen. En rekke kommende sabotører hadde vært i gjennom instruksjonskurs i løpet av halvåret, og drev videre instruksjon andre steder.

Et eksempel på dette var Gunnar Arnfelt Knudsen, som hadde vært på instruksjonskurs på Saupeset i september 1942. Han hadde da allerede bak seg en viss praksis som instruktør i Milorg.¹⁶⁵⁶ Knudsen gikk tilbake til Milorg i Oslo. Ute i 1943 ble han plassert i spissen for en gruppe sabotasjeansvarlige fra Milorg på Finneflaksetra på Krokskogen. Der ble de gående uvirksomme. Antakelig var det uklart hvem som nå hadde ansvaret over dem etter politiaksjonene mot Milorg i Oslo. Irriterte dro Knudsen og hans karer til Oslo, hvor de kom i kontakt med Ragnar Sollie.¹⁶⁵⁷ Sollie kritiserte dem for å være uforsiktige, men kunne ellers ikke hjelpe. Knudsen fikk så kontakt med Sunde. En av hans tidligste oppdrag for Sunde var å avvikle to sabotasjekurs for Johan Myklebust i politigruppa.¹⁶⁵⁸ Deltakerne var politifolk.

På Modum var det i løpet av vinteren 1942–43 blitt etablert en

1656 Gunnar Arnfelt Knudsen, f. 4.12.12, hadde reist til sjøs som 16-åring, og kom i kontakt med AUF i siste halvdel av 30-tallet. I 1938 kom han inn i NKP etter en kortere periode i NKU. Han møtte 1940 som vervet i marinen, og 9. april var han om bord i «KNM Tordenskiold» i Horten. I 1941 kom han bort i en sabotasjeaffære om bord i et tysk lasteskip på Oslo havn, hvor han da var ansatt i laste- og lossegjengen, og ble ettersøkt. Etter dette ble han trukket inn i etterretningsarbeidet av NKPs Arne Stensrud, som hadde kontakt med Lars Nordbøs gruppe. Senere hadde han hatt våpeninstruksjon i Drammen, etter ønske fra milorgsjefen, Alf Ruth. På høsten 1942 ble han spurt av Henriette Danielsen om han ville være med på sabotasjekurs, og kom på den måten i kontakt med Sunde. Etter instruksjonskurs på Saupeset, ble han i en kort periode sendt til Furubotn, hvor han gjorde tjeneste som vaktmannskap. Intervju med Gunnar A. Knudsen 13.2.89.

1657 Knudsen og «Pelle» Sollie var gamle bekjente. Pelle arbeidet på denne tid med partiets forsyningstjeneste, og hadde ikke noe med sabotasjeaktiviteten å gjøre. Han dro til Sverige 26. mars 1943.

1658 Etter at Asbjørn Bryhn reiste til Sverige i oktober 1942 og ble sjef for sikrings-tjenesten ved Rettskontoret i Stockholm, overtok Odd Biltvedt ledelsen av politigruppa i Oslo. Biltvedt kom i søkelyset på våren 1943. Da han reiste til Sverige kort tid etter overtok Johan Myklebust («Mathiesen») ledelsen. Myklebust var gift med en kusine av Knudsens kone. De var derfor kjente fra tidligere.

egen sabotasjegruppe, antakelig utfra instruksjonsvirksomhet fra den tid Sunde hadde forlegning på fjellet i Hallingdal. Utgangspunktet for gruppa var det aktive kommunistlaget på Vikersund, hvor Erland Hovde var en nøkkelperson. Hovde gikk i illegalitet i april 1943.¹⁶⁵⁹ Med seg hadde han Oddvar Røed, Truls Røed, Lars Bottolfs, Andreas Granum og Ole Evan Torgersen. Noe senere kom også Eilev Granum og Erland Hovdes bror Einar med. Hovde hadde vært ansatt på jernbaneverkstedet i Drammen, og hadde der kontakt med Arne Gustavsen.¹⁶⁶⁰ Gustavsen var sentralkomite-medlem i NKP, og hadde mange bekjente og et vidt kontaktnett i nedre Buskerud. Ved Gustavsens hjelp fikk Hovde også kontakt med miljøet rundt den gamle sabotasjegruppa på Steinberg ved Mjøndalen, som Alf Kristiansen og Reidar Kristoffersen hadde bygd opp i 1940–41. Han rekrutterte Normann Olsen og Reidar Øen, begge bosatt på Steinberg, og de ble verdifulle tilskudd til organisasjonen.¹⁶⁶¹ Begge var ansatt på jernbaneverkstedet i Drammen.¹⁶⁶²

Hovde fikk i oppdrag å organisere instruksjonskurs på Ringerike.¹⁶⁶³ Via partinettet kom han i kontakt med aktive idrettsungdommer på Vågård og Haugsbygda, nord og øst for Hønefoss. På senvinteren 1943 ble de samlet til et instruksjonskurs i ei hytte på Øyangen innenfor Ringkollen, hvor sprengningsteori ble gjennomgått av Hovde og Ole Evan

1659 Avhør av Ole Evan Torgersen 27.7.45. L-sak 376/45 Ole Evan Torgersen, Landsviksarkivet, Riksarkivet.

1660 Opprinnelig var Gustavsen – «Ernst» – fra Drammen, men arbeidet i mange år i NSB i Bergen, før han på slutten av 30-tallet på ny slo seg ned i Drammen. Han fikk en sentral plass i kommunistmiljøet i Buskerud. Arne Gustavsen hadde en skarp nese for hvem som passet til hvilken type illegalt arbeide. Han må antakelig ha vært den person som i første omgang høsten 1942 formidlet kontakt mellom Erland Hovde og Sunde, dernest noen måneder senere bisto Hovde med å skaffe folk til gruppa i Modum/Vikersund og Steinberg/Mjøndalen. Gustavsen var medlem av NKPs sentralkomite. Gustavsen ble spesielt viktig for Sunde etter at Ragnar Nordli – «Moe» – ble tatt 9.6.43. Nordli hadde vært sjef for «Nasjonalgarden» og satt våren 1943 i ledelsen av Milorg Øst i Oslo. Han døde senere av lungebetennelse på Grini. Nordli og Gustavsen må ha vært Sundes viktigste kontaktmenn i NKP i første halvdel av 1943. Gustavsen ble tatt under uklare omstendigheter på Ringerike eller Jevnaker og henrettet 9.6.44 på Trandum.

1661 Opplyst av Finn Pettersen 3.3.94.

1662 «Viktor» og «Vildno». Normann Olsen ble sentral i operasjonsområdet Nedre Eiker-Mjøndalen-Hokksund. Øen ble i perioder gitt oppdrag både i Oslo og andre steder.

1663 Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94.

Torgersen.¹⁶⁶⁴ Etter kurset ble det organisert en sabotasjegruppe av kursdeltakerne fra Haug, Bølgen og Viul og en for dem fra Hen-Vågård.¹⁶⁶⁵

Det ser også ut til at det i Oslo eksisterte en egen gruppe med tilknytning til Sunde fra 1942 innenfor verkstedindustrien.¹⁶⁶⁶ Deltakerne var også her legale, og hadde i noen tid drevet med øvelser, instruksjoner og annen virksomhet. Lærlingen Arne Nilsen kom med i denne gruppa i 1942. Han kom fra Milorg i Oslo, hvor det skjedde for lite. En arbeidskamerat spurte om han ville bli med i «Osvalds» gruppe.¹⁶⁶⁷ Svaret var ikke vanskelig å gi. Han ble satt til å lage «blyanter» som skulle brukes til tenner, og dekkskjærere.¹⁶⁶⁸ Nilsen overleverte «blyantene» og traff Sunde som takket ham for vel utført jobb. Sunde inviterte ham til fjells for «å få litt frisk luft».¹⁶⁶⁹

Det fantes altså nye grupper under oppbygging i det sentrale Østlands-området vinteren og våren 1943, satt igang direkte eller indirekte fra Sundes hovedkvarter øverst i Buskerud. Bortsett fra i Oslo, var det i Buskerud aktiviteten fant sted. Trolig henger det sammen med at det var Arne Gustavsen som på partiets vegne hadde ansvaret for kontakten med Sunde. Hans partiansvar var nettopp Buskerud. Men noen brevveksling mellom Sunde og partiledelsen som kan bekrefte denne oppbygging fin-

1664 Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94.

1665 I Haug-gruppa var Georg Jenserud, Helge Olsen, Karelius Moen og Einar Skøyen, alle arbeidsfolk. Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94.

1666 Opplysningene om denne gruppa har jeg bare fra intervju med Arne Nilsen. Det ikke har vært mulig å kontrollere opplysningen mot andre kilder.

1667 Ole Evensen. De var begge ansatt på verkstedet til rørleggerbedriften Sunde A/S. Evensen var tillitsmann i Jern og metall. Også her var en kameratgjeng utgangspunktet. Ifølge Nilsen skal gruppa ha bestått av 5–10 personer. Intervju med Arne Nilsen 3.11.93.

1668 Tennerne besto av et messingrør som kunne skrus igjen i begge ender, med en pergamentpakning i midten. Det var altså et kammer til svovelsyre og et til sukker/natriumklorat. Dekkskjærerne besto av sammensveiste kors («spanske ryttere») på 7–8 cms lengde. Intervju med Arne Nilsen 3.11.93.

1669 Møtet fant sted på Torshov i Oslo, antakelig i slutten av januar eller begynnelsen av februar 1943. Nilsen kjente Sunde igjen på hans lett synlige gulltann. Nilsen ble arrestert kort tid etter, fordi han også var involvert i spredning av illegale aviser. Det ble derfor ikke noe av reisen til fjells. Hans arrestasjon kan dateres fordi en annen i samme avisgruppe, læregutten Knut Tharaldsen, ble plassert en kort periode på Grini, før han ble sendt til Sachsenhausen. Tharaldsens arrestasjon er registrert til 1.3.43 (*Norsk fangeleksikon*, nr. 7173). Intervju med Arne Nilsen 3.11.93.

nes ikke bevart fra vinteren 1943. Det er derfor fristende å slutte at en slik brevveksling ikke fant sted.¹⁶⁷⁰

Rent operasjonsmessig er det lett å forstå at behovet for å forflytte seg nærmere Oslo må ha vært til stede på ettervinteren. Flere måneders instruksjoner og planlegging hadde skapt nye grupper som sto klare til å bli tatt i bruk.

Det var likevel ikke organisasjonens egne behov som var den direkte årsak da flyttingen fant sted, i begynnelsen av mars 1943. Jeg har tidligere vært inne på at Andres Haug og Milorg-gruppa på Torpo hadde tatt ansvaret for å skaffe Sunde forsyninger og proviant. Haug hadde kontakter til Milorg i Oslo. Trolig hadde Sunde fra tid til annen brukt disse kontaktene for å kommunisere med politigruppa. Vi vet at Olav Sire på ettervinteren var i et slikt oppdrag i Oslo, og da han kom hjem igjen pakket Sunde sammen på «Hotellet» og reiste til Oslo.¹⁶⁷¹ Årsaken til denne raske avreisen var at Milorg hadde fått akutt behov for hjelp til å løse en truende krise i Oslo.

Fehmer blir snytt for et bytte

Den generelle bakgrunnen var omfattende arrestasjoner i januar 1943, som først og fremst rammet kommunistene, men også slo inn i det øvrige motstandsmiljø. Kriminalrat Siegfried Fehmers avdeling IV N ved Sipo hadde satt igang et forsøk på å trenge inn i kretsene rundt Sverre Ellingsen¹⁶⁷² og Gunnar Sønsteby og antakelig Milorgs Kai Holst.¹⁶⁷³ El-

1670 Sunde bekreftet i intervju med Terje Halvorsen 28.11.77 at forbindelsen i denne periode var sparsom.

1671 Olav Sire syklet hele veien til Oslo og hjem igjen. I Oslo var hans kontaktmann en lege. Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

1672 Sverre Ellingsen dro til Sverige 26.1.43 som den siste av de sentrale personer i det gamle 2A-nettet. Intervju med Gunnar Sønsteby 24.9.94.

1673 Kai Christian Middelthon Holst, f. 24.2.13, hadde opprinnelig overklassebakgrunn, men dro som 17-åring til sjøs. I 1933 gikk han i land, og livnærte seg som revefarmer. Han kom inn i Milorg via sin svoger Lasse Heyerdahl-Larsen, som satt i sentralledelsen (SL). Heyerdahl-Larsens etterfølger, Rolf Eriksen, introduserte Holst i det sentrale Milorg-apparatet rundt årsskiftet 1941–42. Holst ble hurtig høyt betrodd som kurer og hjelper for SL. Som følge av opprulling av Milorgs sentrale ledelse høsten 1942 og vinteren 1943, kom Holst til å spille en særlig sentral rolle i den daglige ledelsen av Milorg. På grunn av Holst spesielt aktive mostandsarbeide, kom han hurtig i Säpos interessefelt i Sverige. Materiale om han finnes i Statens utlänningsskommission, i en ordinær og en hemmelig persondossier, Riksarkivet i Stockholm. Holst døde under mystiske omstendigheter i Stockholm 27.6.45. Biografiske opplysninger om Holst og en analyse av omsten-

lingsen sto med ett bein i det gamle 2A-nettet, og ett i SOE. Sønsteby var inne i SOEs nye apparat i Norge.¹⁶⁷⁴ Kai Holst var representant for Milorgs sentralledelse, med ansvar for sikringsarbeidet og det svært viktige eksekusjonsarbeidet mot angivere.

Fehmer hadde kommet på sporet gjennom en fluktsak til Sverige, og det lyktes via en rekke ledd å kople den «negative» agenten «Monsen» på Ellingsen.¹⁶⁷⁵ Det var klart at både Sønstebys og Ellingsens identitet var kjent. Sønsteby og Ellingsen avholdt et møte med agenten¹⁶⁷⁶ for å danne seg en mening om realiteten i saken, og ble svært skeptiske. Det var imidlertid bare Fehmers valg av taktikk som reddet de to.¹⁶⁷⁷ Han hadde besluttet å la møtet finne sted ubevoktet, for å kunne følge sporene videre.¹⁶⁷⁸ Ellingsens forsøk på å skaffe en beskyttelse hadde helt sviktet: «Hele den livgarden jeg hadde stablet på beina, den hadde heller ikke turt møte. Så det var ikke en kjeft der, unntatt Kjakan og jeg!»¹⁶⁷⁹

Sønsteby og Ellingsen hadde et utall av bekjenskaper og kontakter i motstandsmiljøet. Situasjonen var derfor svært alvorlig, og krevde umiddelbare tiltak. Ellingsen kontaktet Milorg og politigruppa, og ba om hjelp fra Sunde. En uke etter var agenten likvidert¹⁶⁸⁰, og Sønsteby og Ellingsen trygt i Sverige.¹⁶⁸¹ Aksjonen og omstendighetene rundt den er

dighetene rundt hans død finnes i Tore Pryser: *Fra «varm» til «kald» krig: «Kuppet» mot Lillehammer Turisthotell, en svensk-norsk etterretnings-ekspedisjon i maidagene 1945 og et mulig mord*, Lillehammer 1994 (upublisert).

1674 Dette kan også ha vært målet for aksjonen eller ett av målene.

1675 «Negativ» agent var tysk politis betegnelse på en agent som optrådte som motstandsmann. Salgsjef Corneliussen i Shell var arrestert i den store tyske aksjonen. På Møllergata 19 var badetjener Kåre Otto Hagen en slik «negativ» agent for Fehmer. Han lyktes å oppnå fortrolighet hos Corneliussen, som på sin side så en mulighet for å bringe ut en beskjed og advarsel til Ellingsen. Beskjeden gikk rett til Fehmer. Ellingsen i intervju med Ulstein (grensetrafikken), NHM.

1676 Ved Bjørnefontenen ved Majorstua

1677 «Det var høyt spill», kommenterte Jens Christian Hauge. Rapport fra Hauge («Osvald og arbeidsinnsatsen»), Kjelstadli, boks 5, NHM.

1678 Fehmers rapport, s. 198, NHM.

1679 Ellingsen i intervju med Ulstein (grensetrafikken), NHM.

1680 Sammen med en frontkjemperkamerat ble Finn Roald Andersen, alias «Ivar Monsen», likvidert i Løvenskiolds gate 17, antakelig 31.3.43. Det framgår av Statspolitiets rapport om funnet av de to den 12.4 at det dreide seg om likvidasjon av tyske agenter. O.V. 829/43 Statspolitiets, Riksarkivet. Dateringen framgår av *Meldungen* nr. 55/1.5.43.

1681 Sønsteby riktignok bare for en kortere periode. Sverre Ellingsen overtok Daniel Rings arbeide på SOEs uoffisielle kontor i den norske legasjon.

godt beskrevet i kildene og krigslitteraturen.¹⁶⁸² Jeg kommer derfor ikke nærmere inn på den her.

Det kan imidlertid være på plass å spørre om hvorfor Milorg og politigruppa rettet en slik henvendelse til Sunde, særlig på bakgrunn av den svært kritiske rapport som Bryhn hadde skrevet i oktober 1942 til regjeringen. Var ikke Milorg sterk nok til å rydde opp selv? Nei, det er neppe tvil om at Milorg i realiteten fortsatt var «en temmelig puslete affære» i betydningen å ha mannskaper til å ordne opp i slike saker.¹⁶⁸³ Det fantes ingen aksjonsgrupper i Milorg på denne tida. Situasjonen var uholdbar, og noe måtte gjøres. Forsåvidt var denne situasjon et eksempel på hvordan alt illegalt arbeide uansett hvor «passivt» det var tenkt, hadde en tendens til å aktivisere motstanden. Gestapo var en uberegenlig motor.

Noe av det første Sunde gjorde etter etableringen i Oslo, var å innkalle Josef Monsrud til en konferanse i Bogstadveien. Kai Holst ble neppe informert. Monsrud ble innkalt som ledd i Sundes planmessige oppbygging, og meningen hadde nok opprinnelig vært å innkalle ham til Hallingdal. Monsrud fikk i oppdrag å organisere en egen gruppe med ansvar for aksjoner på Hadeland.¹⁶⁸⁴ Med i hans gruppe ble de gamle kameratene fra kurset i Saupeset: Jul Johansen fra Lunner, Halvor Østbråtan, fra Østbråtan i Nordmarka ved Katnosa, Halvard Gustavsen fra Elverum, Egil Simonsen, stasjonsbetjent på Harestua og Josefs bror Åge. De hadde allerede bak seg tre aksjoner, som ble gjennomført kort tid etter at kurset var gjennomført høsten før. 5. august 1942 var Henni Snekkerverksted og Lunner Trevarefabrikk blitt brent ned. Grua Sag og Høvleri gikk opp i flammer 23. september.¹⁶⁸⁵ Etter at Monsrud ble fengslet i Hemsedal var videre aksjoner blitt innstilt.

Det ser imidlertid ikke ut til at den reorganiserte gruppa kom til å utføre flere sabotasjeaksjoner, før Sunde selv etablerte sitt hovedkvarter i distriktet, og medlemmene i gruppa gikk inn i andre oppgaver i organisasjonen.

1682 Se f.eks. Gunnar Sønsteby: *Rapport fra Nr. 24* s. 91–96 og Sunde: *Menn i mørket* s. 118–124. Blant kildene går særlig Ellingsen inn på hvor alvorlig saken var i sitt detaljerte intervju med Ulstein, (grensetrafikken) NHM.

1683 Intervju med Gunnar Sønsteby 24.2.94.

1684 Josef Monsrud ble tatt ved Krosstølen og satt fri 19. februar 1943, etter at en tysk bekjent av familien hadde intervenert hos Sipo. Han ble sett på som en uvøren guttunge. Da han kom ut sendte han umiddelbart en rapport til Sunde, som etter en tid innkalte ham til møte i Bogstadveien i mars. Intervju med Josef Monsrud 10.1.94.

1685 Intervju med Arne Josef Monsrud 10.1.94 og Jul Johansen 16.1.94. Brannene ble omtalt i *Hadeland* 8.8.42, 26.9.42 og 29.9.42.

Etter konferansen med Monsrud, konsentrerte Sunde seg om Milorgprosjektet. At det var Kai Holst som fikk i oppdrag å «organisere en aksjonsgruppe» viser at Milorgs ledelse sto bak initiativet. Holst tenkte seg antakeligvis et samarbeid som omfattet mer enn bare hjelp i «Monsen»-affæren. Det framgår av at han ikke bare ordnet med dekkleilighet, våpen og sprengstoff og andre forsyninger, men også gikk inn i en diskusjon om et sprengningsprogram¹⁶⁸⁶, og ikke minst at to av Milorgs folk gikk inn i Sundes gruppe som sabotører.¹⁶⁸⁷

Hadde Holst spesielle forutsetninger for å samarbeide med Sunde og hans folk? Det vi kjenner til om Holst person tilsier at han som type neppe var særlig fordomsfull.¹⁶⁸⁸ Han hadde dessuten selv vært sjømann i utenriksfart i årene 1930–33, en periode hvor det kommunistiske sjømannsarbeide spilte en viss rolle i handelsflåten.¹⁶⁸⁹ Det er ikke usannsynlig at han følte seg mindre fremmed for dette miljø og enn mange øvrige blant Milorgs ledere. Sunde var effektiv og målrettet, og det var viktigere enn alt annet. Men viktigere var nok at Sunde i et svært viktig spørsmål for motstandskampen hadde forslag til løsninger som interesserte Holst. Det dreide seg om den truende tyske arbeidsmobiliseringen i Norge, et omfattende prosjekt med såvel politiske som militære konsekvenser for Milorg.

Arbeidskontorene i Oslo 20. april 1943

1. februar 1943 kom Terboven med sitt første varsel om at det ville bli nødvendig med en skjerpet arbeidsinnsats fra nordmenn. Årsaken var nederlaget ved Stalingrad.¹⁶⁹⁰ 22. februar kom så «Lov om den nasjonale arbeidsinnsats», med taler av Quisling og Terboven samme dag. Nå skulle norsk arbeidskraft registreres over hele landet, i første omgang for å øke innsatsen i norsk jord- og skogbruk. Det ble ikke lagt skjul på at nå skulle norske menn settes inn for å støtte krigsinnsatsen.

1686 «[...] som vi ikke kunne akseptere», skrev Jens Christian Hauge om det første forslaget. Rapport fra Hauge («Osvald og arbeidsinnsatsen»), Kjeldstadli, boks 5, NHM.

1687 Reidar Holtmon, sønn av NSB-direktør Olav Holtmon, og arkitekt Arvid Falkenberg. Begge var sosialt sett fremmede fugler i Sundes apparat. Falkenbergs arkitektkontor i Bogstadveien 31 ble gruppas hovedkvarter. Håkon Sunde og Reidar Holtmon ble innkvartert hos Sofie Bonnevie i Skovveien 8.

1688 «[...] en vennlig, sympatisk, rakrygget, utrolig modig mann og en god organisator», skrev Arvid Falkenberg i januar 1994.

1689 Det var svært uvanlig for en vestkantgutt.

1690 I sin årstale for «statsakten» på Akershus.

Den sivile motstandsledelsen reagerte vaklende og motstridende. «Kretsen» klarte ikke å bli enige om hvilken holdning man skulle ha. Et forslag om at alle som kunne måtte nekte å arbeide for tyskerne, ble avvist. Yrkesorganisasjonenes Koordinasjonskomitee (KK) forsøkte å skape rot ved å få folk til å sende inn falske skjemaer, og å fjerne skjemaer. I realiteten var imidlertid de registreringspliktige overlatt til seg selv.

Milorg så saken anderledes. Her var man klart i mot. Registreringen var rettet direkte mot de årsklassene som utgjorde Milorgs jegere. Gjennomføringen av Arbeidsinnsatsen ville føre til at Milorg ble revet opp. Sverre Kjeldstadli mente at Milorg reagerte i rent selvforsvar.¹⁶⁹¹ Likevel var handlemåten uklar. 24. februar oppfordret Milorgs Råd Regjeringen om å oppfordre over kringkastingen befolkningen til «å holde seg i ro og vise sindig opptreden», og å anmode den svenske regjering om å nekte transitering av norsk arbeidskraft til Tyskland.¹⁶⁹² Siden den registreringspliktige i praksis ville få valget mellom å registrere seg eller å gå i en eller annen form for illegalitet, eller dra til Sverige, var anmodninger om å vise «ro og orden» lite tilfredsstillende.

Det vil her falle for langt å gå videre inn på omstendighetene rundt kampen mot Arbeidsinnsatsen, og Arbeidstjenesten og Arbeidsmobiliseringen året etter. For motstandskampens videre utvikling kan betydningen av spørsmålet knapt overvurderes. «Den organiserte motstand mot denne tvangsmobiliseringen var den mest omfattende og vel også mest betydningsfulle aksjon som motstandsbevegelsen gjennomførte under okkupasjonen», mente Sverre Kjeldstadli.¹⁶⁹³

Sunde ønsket å løse problemet ved å ødelegge arbeidskontorene, hvor registreringskortene ble samlet og oppbevart. I masseomfang kunne dette neppe gjennomføres uten betydelig endring av det syn Milorg og den sivile ledelse sto for. På den andre siden kunne en slik aksjonsform hindre at en mengde unge menn ble tvunget i illegalitet, som i seg selv ville bli en ny motor i retning aktivisering av motstanden. Ennå var det relativt få i illegalitet i Norge. Noe ganske annet var å forholde seg til titusenvis av unge menn på flukt eller «på skauen». Alternativene: Å se Milorgs jeger forsvinne til Sverige, eller å se dem forsvinne til Tyskland, var like umulige å forholde seg til.

For mange i hjemmefrontens ledelse var ingen av disse alternativer spiselige. I ettertid er det lett å se at det var tilbakeslagene for den tys-

1691 Kjeldstadli, s. 278

1692 Kjeldstadli, s. 278

1693 Kjeldstadli, s. 274

ke krigførsel i øst og den tyske krigsøkonomis indre begrensninger som nå innsnevret handlefriheten i Norge. Det var ennå ikke lett å se i 1943. «Kretsen» hadde i det såkalte «Partisanbrevet» bare et par måneder tidligere i voldsomme ordelag angrepet ideen om væpnet oppstand og væpnede aksjoner. Partisankrig ble sett på som «det rene barnekorstog», som dessuten ville føre til væpning av hirden og dermed borgerkrig.¹⁶⁹⁴

Går vi halvannet år fram i tida var situasjonen totalt forandret. Sabotasje og aksjoner var blitt vidt akseptert, og Milorg satte selv opp aksjonsgrupper. Snakk om at represalier ville true motstanden var forstummet. «Da gikk det ikke an å komme fram i skogen for bare sabotører», sa Sunde.¹⁶⁹⁵ Sett i denne sammenheng kan en si at kampen mot tvangsmobiliseringen av arbeidskraften i 1943 utgjorde et motstandspolitisk vendepunkt av største betydning. Det er i dette lys Sundes innspill må forstås.

«Den sorte hånd» og «Den bleke hånd»

I de siste dagene i mars 1943 la Kai Holst et sprengningsprogram fram for Milorgs Råd. Forslaget var utformet mellom han og Sunde. 9. april – en passende dag – skulle arbeidskontorene gå i lufta.¹⁶⁹⁶ Rådet var midt oppe i diskusjonene om Arbeidsinnsatsen, og avviste programmet. Jeg vil anta at datoen ble ansett som vel provoserende. Rådet hadde nå nettopp fått etablert sin første kontakt med «Kretsen».¹⁶⁹⁷ Det var en rekke floker å oppklare mellom de to organisasjonene, og nå så det ut til at utskrivningen ikke skulle bli så omfattende som man hadde trodd. Man håpet selvsagt sterkt at krisen skulle gli over av seg selv. Det er rimelig å anta at «Kretsens» to representanter bidro til å dempe frykten.

Det gikk imidlertid ikke mange dagene før situasjonens alvor igjen ble påtrengende. Innkallingene i Oslo og Aker var igang. 6. april og i påfølgende dager skrev «Kretsen» at situasjonen ble kritisk.¹⁶⁹⁸ 7. april offentliggjorde Koordinasjonskomiteen til den hemmelige presse at den militære og sivile motstandsbevegelse sto sammen om kampen mot Arbeidsinnsatsen, og kom med oppfordringer om å unndra seg. Samtidig

1694 Om «Partisanstriden», se Kjeldstadli s. 302–325.

1695 I intervju med Terje Halvorsen 28.11.77.

1696 Om datoen, Falkenbergs beretning til Münter Rolfsen. SL 65, NHM.

1697 Det var den første formelle møtekontakt mellom «Kretsen» og Milorg og ble innledningen til en gjensidig anerkjennelse av hverandres ansvarsområder og myndighet. Først nå kan vi si at den formelle motstandsstrukturen begynte å falle på plass i Norge. Kampen mot tvangsmobiliseringen var fødselshjelperen i denne prosessen. Kjeldstadli, s. 308.

1698 Kjeldstadli, s. 278

overtok Tor Skjøsberg «Kretsens» representasjon i Rådet. Han var tilhenger av å bruke alle midler.¹⁶⁹⁹

Nå falt endelig Sundes og Holst forslag i god jord. De innsendte skjemaene måtte ødelegges med sprengning. I en fart ble det nå planlagt to aksjoner. Sunde skulle lede sprengning og oppbrenning av Oslo Kommunes registerkortarkiv i arbeidskontoret i Pilestredet 31. Holst skulle ta Aker kommunes register i arbeidskontoret på hjørnet av Heimdalsgata og Trondhjemsveien 3. Han skulle selv lede aksjonen med en Milorggruppe. Dato ble fastsatt til 20. april, Hitlers bursdag. Det var like utfordrende som 9. april, særlig fordi det denne dagen var planlagt militærparader i Oslo. Wehrmacht ville være tungt inne i byen. Rådet tok ansvaret for aksjonen og ga grønt lys.¹⁷⁰⁰ Det var første gang under hele krigen at Milorg iverksatte en sabotasjeaksjon av slikt omfang og betydning for egen regning.

Rett før halv elleve om kvelden 20. april spaserte de tungt bevæpnede brødrene Håkon og Asbjørn Sunde, Peter Bruun, Arvid Falkenberg og Reidar Holtmon inn på St. Olavs plass. I sidelommene på de lange frakkene hadde hver mann to molotov-coctails. To eller tre pakker dynamitt ble båret med, og i skulderhylstre bar de håndvåpen. For anledningen hadde gruppa tatt navnet «Den sorte Hånd».

En stor lastebil stoppet, og de fem sabotørene hoppet opp på planet.¹⁷⁰¹ Det som nå skjedde var nøye planlagt. I turnhallen i St. Olavsgate var det en tysk forlegning, med vaktpost. I gatene var det tyske militære mer eller mindre overalt. I Pilestredet gikk trikkene oppover og nedover med 3–4 minutters mellomrom. Alt måtte derfor skje helt presist. På signal kjørte bilen ned Universitetsgata, svingte opp Pilestredet og opp på fortauet foran arbeidskontoret, som lå i hjørnebygningen.¹⁷⁰² Der stoppet den ved at Sunde banket i taket på førerhuset. Gata var full av folk, men da Sunde brølte advarselen «Unna her. Nå smeller det!», løp folk som besatte.¹⁷⁰³ Så kastet han den første flasken. Uheldigvis traff den vindussprossene i et av vinduene, og flammene slo opp langs veggens utside. Et

1699 Tor Skjøsberg hadde foreslått at «Kretsen» skulle sende ut en slik parole, men var blitt stående alene. Kjeldstadli s. 276.

1700 Riktignok under «en del tvil», ifølge Hauge. Rapport, Kjeldstadli boks 5, NHM.

1701 Lastebilen var skaffet av NKP i Oslo og ble kjørt av Harry Erling Orby. Orby viste ikke hvilket oppdrag han skulle ut på. Derfor hadde han ikke sikret lastep Janet med lemmer, slik Sunde hadde gitt beskjed om. Spesialrapport til Kgl. Norsk Legasjon 10.5.43 fra kriminialbetjent Alb. Mellem, P443 OVS.

1702 Et vitne kunne sverge for politiet at det var en personbil. O.V. 895/43 Statspolitiet, Riksarkivet.

1703 Herfra til neste note, Falkenbergs beretning til Münter Rolfsen, SL 65, NHM.

voldsomt lysglimt fulgte, og bilsjåføren «mente det var tilstrekkelig illuminasjon for denne gang.» Han tråkket gassen i bunn. Bilen gjorde et så voldsomt rykk framover at alle fem slo saltmortale ned i gata. Bilen forsvant i stor fart. Så inntraff uhell nummer to. Sunde landet i asfalten oppå sin andre flaske, som dermed eksploderte i frakkelommen. De andre sabotørene hadde åndsnærværelse nok til å unngå panikk. Disiplinert kastet de sine flasker og sprengladningene inn gjennom de øvrige vinduer. Inne i bygningen kunne to politivakter med forskrekkelse registrere ladningene i tur og orden komme inn gjennom vinduene. Det var ikke noe annet de kunne gjøre enn å komme seg i sikkerhet.¹⁷⁰⁴

I mellomtida hadde trikken kommet fram til arbeidskontoret både oppover og nedover. Tyske soldater stormet også til. Midt mellom trikkene lå Sunde badet i lyset fra flammene i sine egne klær. En tysk soldat kastet en frakk over ham, og presset ham ned i gata. Sunde, som hadde besvimt, kom på grunn av dette til seg selv igjen og lyktes å skyte soldaten gjennom frakken. Så kom han seg på bena og løp oppover Universitetsgata, hvor andre soldater sperret veien. Etter nye skudd løp Sunde ned bakken igjen, og forsøkte å gjemme seg i en trikkekø litt lenger nede i Pilestredet. Han fortalte senere at en tilfeldig sykesøster i køen hadde hjulpet ham å stoppe de verste blødningene. På tross av at det nå var tyske soldater overalt i gatene, klarte han i denne tilstand å forsvinne upåaktet. Sterkt medtatt kom han seg ved midnatt tilbake til Bogstadveien 31.

Et stort politiapparat ble satt i sving, med veikontroller og Schnellkommando rundt i byen. Politiinspektør Rød ved Statspolitiets overvåkingsavdeling fikk ansvaret for etterforskningen og en lang rekke vitner ble avhørt. Vitneavhørene er i seg selv interessante, fordi de ser ut til å avspeile en negativ holdning til etterforskningen. Flere vitner løy åpenbart. En rekke hadde ikke sett noen ting, andre hadde sett helt feil. En fortalte at den ukjente – Sunde – hadde løpt nedover og ikke oppover Universitetsgata. Passasjerer på trikkene hadde verken hørt eller sett noe som helst. En tilfeldig forbipasserende ble arrestert fordi han hadde sagt «Recht gut!».¹⁷⁰⁵ Falkenberg fortalte senere at Bruun hadde blandet seg med publikum, og overhørt følgende bemerkning mellom to politikonstabler: «Her ser det ut til å ha hendt noe. Det er best vi snur ryggen til.»¹⁷⁰⁶

1704 Avhør av politikonstablene Bent Brenne og Kristoffer Hellum. Ingen av dem fikk en skramme. Deres eneste tap var at luen til politikonstabel Brenne brant opp. O.V. 895/43 Statspolitiet arkiv, Riksarkivet.

1705 Han ble senere løslatt, da han hevdet at han hadde uttalt ordene fordi en offiser rett etter attentatet hadde irettesatt to fulle tyske soldater, som hadde plaget ham.

1706 Falkenbergs beretning

Denne negative trend i vitneavhørene kan tyde på at aksjonen hadde en viss støtte blant publikum. Vitneavhør i tidligere statspolitisaker synes å mangle en slik undertone. Om dette avspeilte en mer generell holdningsendring til sabotasje er et interessant spørsmål, som ikke kan besvares her.¹⁷⁰⁷ «Det viktigste resultat av «Den sorte hånds» angrep var utvilsomt den enorme propagandamessige virkning dette attentat hadde for folkestemningen. Folk ble klar over at det satt makt bak parolene», mente Arvid Falkenberg.¹⁷⁰⁸ Kjeldstadli skrev at Sunde satte et eksempel med aksjonen, og at den innvarslet overgangen fra passiv til aktiv motstand.¹⁷⁰⁹ Da man kort tid etter forsto at mannskaper ble utskrevet til tyske militære formål, fikk man den endelige bekreftelse, og boykottparolene ble gjort helt klare. Nå var det ingen vei tilbake. «Hele saken førte oss [...] inn på den vei som nå var aktuell, veien fra ren åndelig motstand som i 1942, til mer militær motstandskamp.»¹⁷¹⁰ Det var selvransakelsens tid for den sivile ledelse, i særdeleshet i «Kretsen».

Det kan ikke være tvil om at aksjonen bidro avgjørende til å klargjøre at militære aksjoner kunne ha en meget effektiv politisk virkning. På tross av at den klare boykottparolen fra «Kretsen» først kom etter aksjonen, og etter at registreringen var kommet langt, ble Arbeidsinnsatsen likevel ingen suksess for tyskerne. Sprengningen, og allmen motvilje, som antakelig ble sterkt inspirert av sprengningen, samt rent slurv i administrasjonen av ordningen gjorde at kun et fåtall kom i arbeide. Sett i dette motstandspolitiske perspektiv var aksjonen en av de mest betydningsfulle sabotasjeaksjoner på norsk jord under hele krigen. Det kom nok en rekke

1707 Jeg savner et bredere forsøk på analyse av publikums holdning til sabotasje under okkupasjonen. I striden mellom tilhengerne og motstanderne av «aktiv» motstandskamp, ble publikums holdning – og særlig frykt for represalier – stadig brukt som argument. De samme argumenter har senere blitt gjentatt i en serie historiske framstillinger, uten at vi har mer eksakt viten om reaksjonene blant publikum på den sabotasje som faktisk ble foretatt. Et forsøk på å gjennomføre en slik drøfting er Håkon Østholms *Tyskere, motstand, opinion. En analyse av tyske vurderinger av sabotasjens virkninger på forskjellige områder, og hvordan de ville bekjempe den* (hovedoppgave i historie UiO 1972). Hans analyse baserer seg i hovedsak på *Meldungen aus Norwegen* for det siste året av krigen. Hans vurdering av publikums holdning har størst verdi i forhold til den opptrapping av sabotasjen som skjedde i regi av SOE og Milorg i 1945, på et tidspunkt da Sundes organisasjon i praksis var oppløst. En relevant innvending mot Østholms arbeide er at han identifiserer «militær motstand» med SOE/Milorgs virksomhet, og derfor opererer med et for snevert motstandsbegrep.

1708 Falkenbergs beretning

1709 Kjeldstadli, s. 280

1710 Kjeldstadli, s. 281

sabotasjeaksjoner senere, og av dem noen betydelig mer omfattende. De skjedde imidlertid i en politisk mer avklart situasjon, og fikk ikke like stor betydning for endring av oppfatningene.¹⁷¹¹ Sist men ikke minst ble aksjonen en direkte inspirasjon til liknende aksjoner mot arbeidskontor og registre andre steder i landet, særlig våren 1944.

Aksjonen ble altså en suksess, men det var skår i gleden. Kai Holst aksjon mot registrene for Aker i Heimdalsgate ble mislykket. Sjøføren nektet å kjøre i siste øyeblikk, og da det endelig lyktes å skaffe en ny, fikk Milorg-karene i gruppa kalde føtter og innstilte aksjonen.¹⁷¹² En slukøret Kai Holst måtte finne seg i å få tilnavnet «Den bleke hånd» da han orienterte karene i Bogstadveien 31. Sabotørene var ikke nådige med Milorg. Det var heller ingen god reklame.¹⁷¹³

Sunde var selv hardt såret. Reidar Holtmon hadde løpt rundt mellom hysteriske tyskere og gestapister i byen om natten for å få tak i lege. Til slutt hadde han lyktes og fått Sunde under behandling.

Drapene på Håkon Sunde, Peter Bruun og Reidar Holtmon

Det har blitt hevdet at Sundes organisasjon ble spesielt hardt rammet av opprullinger på grunn av uforsiktighet og lav prioritet av sikkerhetsarbeide. Var Sundes folk mer uforsiktige enn andre motstandsfolk? Slike argumenter har, som jeg har vært inne på tidligere, blitt brukt av så forskjellige personer som Jens Christian Hauge, Gertrud Thielicke Karlsen og Furubotnfolk i NKP i 1950.¹⁷¹⁴ Fra Milorgs side var dette et argument

1711 Jeg ser her bort fra SOEs Vemork-aksjoner i 1942–43, som kom i en stilling for seg. De var ansett som så viktige at eventuelle motforestillinger fra sivilt norsk motstandshold neppe ville blitt tatt hensyn til. De vedrørte i mindre grad norsk motstandspolitikk.

1712 Falkenbergs beretning

1713 Hauge fikk fullstendig rapport av Holst et par timer etter aksjonen. I sin rapport, hvor han generelt – ikke personlig – var svært kritisk mot Sundes aktiviteter, nevnte han ikke med et ord utfallet av aksjonen i Heimdalsgata. Lesere av Hauges rapport, som ikke samtidig orienterer seg i andre kilder, vil dermed få et mangelfullt bilde av Milorgs rolle i aksjonen. Hauges rapport, Kjeldstadli, boks 5, NHM.

1714 Om opprullingene etter Pilestredet skrev Furubotn-fraksjonens flertall i NKPs kontrollkomite i 1950: «Umiddelbart etter aksjonen holdt Sundes gruppe med Sunde i spissen en fest, og kom på denne måten i forbindelse med to kvinner, i den ene kvinnens leilighet. Det viste seg senere at en av disse kvinnene hadde forbindelse med tyskerne, med Gestapo, og under feiringen fikk kvinnene kjenskap til hva mennene beskjefteiget seg med. Da festen var slutt og medlemmene

for ikke å inngå et nærmere samarbeid.¹⁷¹⁵ Min oppfatning er at disse synspunktene tildels er uhistoriske og urettferdige. Det finnes enkeltavsløringer og opprullinger av de fleste illegale organisasjoner, hvor isolert sett uforsiktighet kan betraktes som årsak.

Men går vi nærmere inn i disse enkelttilfellene, viser det seg at slike gjennombrudd nesten alltid kan knyttes sammen med spesielt nidkjære etterforskere og prioritert ressursbruk.¹⁷¹⁶

Wollwebers og Sundes apparat hadde med sin spesielle bakgrunn i det illegale kommunistiske arbeid før krigen helt andre forutsetninger på dette området enn andre grupper. Forskjellen var derfor slående i begynnelsen av krigen.¹⁷¹⁷ Aksjonspresset skapte selvsagt en helt annen eksponering. Det var enklere for en organisasjon som ikke aksjonerte. Sist men ikke minst hang sikkerhet sammen med teknisk utrustning og opplæring. Mens Milorg fra 1944 fikk store mengder våpen, sprengstoff og annet materiell gjennom slipp, var manglene på disse ressurser et mareritt for Sunde. Dynamitt, penger og rasjoneringskort måtte i betydelig utstrekning stjeles, med den risiko det innebar.

Sabotasjen fram til midten av 1944 var gjennomført av et lite antall personer, som satte store spor etter seg. Presset i opinionen mot dem ble kontinuerlig bearbeidet og stimulert, og skaffet en strøm av angivere med varierende motiver. Noen var ute etter de store belønninger, andre hadde politiske motiver, og ytterligere noen søkte bare å gjøre seg interes-

i gruppa hadde dratt tilbake til sine bosteder, rykket Gestapo ut og arresterte alle uten en, nemlig Asbjørn Sunde.» Leseren får selv bedømme innholdet i denne teksten ved å sammenlikne med de begivenhetene som jeg drøfter i det følgende. Oversatt (fra tysk, LB) fra «Asbjørn Sunde», NKPs kontrollkomitee 1950, Aksel Bull Njaas arkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv.

1715 Et sentralt argument i Hauges rapport.

1716 Et godt eksempel var den såkalte «Hadelandssaken» i 1944. Arnold Kjærvik, statspolitibetjent med rykte som nidkjær nazist, var utnevnt som ny lensmann på Lunner i november 1943, og en intens etterforskning i forbindelse med et tilfelle av ulovlig elgjakt i 1944 ga muligheten til å trenge inn i Milorgs organisasjon. Resultatet ble en katastrofe med 65 arresterte og en utradering av Milorgs organisasjon i distriktet, på tross av at gruppa stort sett hadde fulgt Milorgs pålegg om av holde seg fra aktive motstandstiltak. L-sak 493/46 Arnold Margido Kjærvik, Riksarkivet.

1717 Det var et paradoks at da POT i 1948 forsøkte å rekonstruere aktiviteten til Sundes organisasjon under krigen, så hadde man bare noen få avisartikler å bygge på. Jeg gjør rede for dette materiale i siste del av avhandlingen. Et annet innlysende bevis på det samme er at det ennå ikke har latt seg gjøre å skrive historien til denne organisasjon. Dette faktum utgjør en del av bakgrunnen for denne avhandlingen.

sante. Både ved aksjonen mot Henrik Ibsens gate og Pilestredet var slike forhold den viktigste årsaken til de politimessige gjennombrudd. Det ser imidlertid ikke ut til at det var spesielle sikkerhetsmessige svakheter i seg selv som var årsaken til Sundes tap. I ettertid kan man selvsagt påpeke hvordan et gjennombrudd i etterforskningen faktisk skjedde. Noen ganger er det mulig å påvise dette i detalj, men oftest er det ikke mulig. Dette er en generell erfaring. Gestapos gjennombrudd kom vanligvis som resultat av stor innsats i en aktuell sak.

Sabotasjesaker før høsten 1944 hadde nesten alltid høy prioritet. Gestapo prioriterte i alminnelighet sabotasje høyere enn annen motstandsaktivitet, og siden Sundes organisasjon utførte det meste av sabotasjen i nevnte periode, var det heller ikke til å unngå at den ble rammet hardere enn Milorg. Det var ikke spesielt for Norge, men var nedfelt i organiseringen av RSHA.

Jeg skal her gi et eksempel på hvordan en kombinasjon av et aktivt samarbeid med det norske politi, mange angivertips, langsiktig etterforskning og aktiv bruk av provokasjon kunne gi resultater for det tallmessig lille tyske sikkerhetspolitiet.

Eksempelet gjelder ettersøkingen av Johan Peter Bruun. Bruun var en dristig og effektiv sabotør. Han var sjømann, var en habil bokser i arbeideridretten, og han hadde vært i Spania under borgerkrigen. Han hadde vært med i organisasjonen siden 1938. Som mennesketype har han sikkert hatt noe av det fändenivoldske i seg som mange sabotører utviklet. Som mange andre illegalister hadde han arrangert et formelt «brudd» med kone og barn, men prøvde likevel å holde en diskret kontakt. Familien ga ufrivillig politiet flere spor, som uavhengig av hverandre gjorde det mulig å nærme seg sabotørene. Ett slikt spor startet i Moss i februar 1943, hvor en ung hushjelp ufrivillig ble kilden til rykter, som kom politiet for øre via en rekke ledd. På dette grunnlag ble opplysninger om hans familie og særlig hans kone og hennes omgangskrets bearbeidet. Mistanken om at han holdt kontakt med henne ser ut til å ha blitt bekreftet.¹⁷¹⁸ Et annet spor startet hos SD i Larvik, som holdt hans familie der under permanent oppsyn og gransket deres bevegelser.¹⁷¹⁹

Et tredje spor kom noen dager etter aksjonen i Pilestredet, da forloveden til hushjelpen som ufrivillig ble opphavet til sporet fra Moss direkte gjorde et framstøt overfor Sipo. Han var arrestert i en kriminalsak, satt

1718 O.V. 3980/42 Statspolitiet, Riksarkivet.

1719 Hans familie og venner ble forhørt og gransket. Han søster og kone ble arrestert som gisler. Intervju med Finn Bruun og Elsa Andersen 31.7.92, Leif Kristensen 28.7.92 og Astrid Bruun Hansen 18.3.93.

på Botsfengselet og var opptatt av belønningen på 50.000 kroner. Onsdag 28. april insisterte han på å få kontakt med Sipo. Da dette ble ordnet fortalte han at Peter Bruun med familie skulle flykte til Sverige på langfredag.¹⁷²⁰ Sipo reiste med en gang til leiligheten til Bruuns, hvor naboer kunne fortelle at Statspolitiet hadde vært der og arrestert to menn for husbråk i leiligheten.

Dette ble det fjerde og avgjørende sporet. Ved henvendelse til Statspolitiet skjøt Barschdorf og Karlsen endelig full blink. Politibetjent Arne Usler var igang med avhøret av en Eilif Pisani, som var tatt for bråket i leiligheten. Han hadde nettopp fortalt Usler at han personlig hadde fulgt Peter Bruun med kone og to barn til et hus på Godlia, hvor de nå var før de skulle hentes til en samleplass før flukten.¹⁷²¹ Usler fortalte senere at kriminalråd Esser, Barschdorf og fru Karlsen formelig sitret av spenning da dette ble fortalt dem.¹⁷²² De tok med seg Pisani, og han tilbød seg å vise dem veien til huset.¹⁷²³ På dette grunnlag ble Elna Bruun arrestert med sine to barn kl. 04.00 om morgenen. Hun ble omgående slått til å tilstå at Peter Bruun skulle hente henne kl. 1200 langfredag. Da Peter Bruun langfredag kom til huset i forbindelse med flukten, satt Gestapo og ventet. Han klarte å skyte seg ut, men under flukten ble han hengende fast i et gjerde, og deretter truffet av et skudd i det ene øyet, og tatt. Sterkt forkommen ble han transportert til Ullevål Sykehus.¹⁷²⁴

1720 Avhør av Erling Birger Lindseth i L-dom 259/46 Bergen politikammer, Eilif Rye Pisani. Landssvikarkivet, Riksarkivet.

1721 Det var hos Kåre Henry Brubakk, Terrasseveien 8, Bryn.

1722 Avhør av Arne Usler 11.6.46 i L-sak Pisani.

1723 Eilif Rye Pisani innledet med dette angiveriet et av krigstidas mest beryktede angiverkarrierer. For en rekke slike forhold ble han henrettet i 1947, etter at Høyesterett skjerpet en livstidsdom fra Bergen byrett. Årsaken til at Pisani var i Bruuns leilighet var at han i noen tid systematisk hadde forsøkt å etablere et nært forhold til Bruuns kone. Det går fram av forskjellige avhør i Pisani-saken at han hadde presentert seg for henne som på flukt fra tyskerne og presentert en sammenhengende historie som kunne virke overbevisende. Han hadde fått lov til å være i leiligheten som forberedelse til flukt til Sverige. Elna Bruun forklarte at hun hadde diskutert saken med Peter Bruun, som hun i mellomtida traff illegalt rundt i byen. Han hadde vært skeptisk og ville ikke ha «Eilif Thomassen» med på flukten. Derimot hadde han gått med på å la han være i leiligheten en tid, husleien ble betalt for en viss tid framover. Årsaken til at naboene tilkalte Stapo til leiligheten i Trondhjemsveien 84 var at Pisani dro igang en fest, antakelig for å feire at hans slagplan hadde lyktes. L-dom 259/46 Bergen politikammer Eilif Rye Pisani, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

1724 Det ble senere gjort et forsøk på å få han reddet ut av sykehuset, i tilknytning til at to fanger fra Åkebergveien fengsel ble tatt ut. Han var for svak til å følge med,

I lommen hans ble det funnet en lapp med telefonnummeret til Sofie Bonnevis leilighet i Skovveien 8.¹⁷²⁵ I leiligheten ble Håkon Sunde overrasket, men han klarte å fyre av et skudd mot Barschdorf før han kom seg unna.¹⁷²⁶ Tett forfulgt løp han ned Skovveien, opp Bygdø Alle og ned Niels Juelsgate. Uhellet forfulgte ham. Ved Skillebekk møtte han en bil fra Wehrmacht.¹⁷²⁷ Detaljene i det som videre skjedde kjenner vi ikke. Han ble imidlertid tatt og fraktet til Victoria Terrasse.¹⁷²⁸ Reidar Holtmon ble møtt av en maskinpistolsalve da han første påskedag låste seg inn i leiligheten i Skovveien 8. Han døde på stedet.¹⁷²⁹ Det fjerde offer var Odd Thorson, Milorg-kollega av Kai Holst.¹⁷³⁰ Han kom til leiligheten i Skovveien 8 2. påskedag, ble tatt og omgående behandlet med diverse torturredskaper på Møllergata 19.¹⁷³¹

Sunde lå fortsatt sterkt såret i Bogstadveien 31. Andre påskedag

og ble dagen etter hentet av Gestapo. Johan Peter Bruun ble skutt på Trandum 2.3.44. Fluktforsøket er omtalt i brev fra Arna Ketilsson av 29.8.92. Ketilsson var sykepleier på den avdelingen hvor Bruun lå.

1725 Det var Lise Børsum som hadde skaffet denne dekkleiligheten for Kai Holst. Omstendigheten rundt leiligheten og hennes arrestasjon er beskrevet i Lise Børsum: *Fange i Ravensbrück* s. 10–19.

1726 Ifølge Karlsen ble Barschdorf, som ledet aksjonen, såret.

1727 Avhør av Josef Heinrich Seufert 4.5.46, i L-dom 259/46 Bergen politikammer Eilif Rye Pisani.

1728 Det verserer forskjellige versjoner av hvordan Håkon Sunde ble tatt. Gertrud Thielicke Karlsen ble opphavet til den variant at han ble arrestert fordi han nærmest sanseløs dødrukken ravet rundt i strøket omkring Victoria Terrasse. Denne versjonen gjengis av Ulateig i *Raud krigar, raud spion* (s. 175) og er lite troverdig. Fru Karlsen omtalte ved flere anledninger Sundes folk som drukkenbolter, f.eks. gjorde hun også det når det gjaldt selve aksjonen i Pilestredet. Det var kjent at Håkon Sunde hadde problemer med alkohol. Det er imidlertid liten tvil om at denne karakteristikkk var en del av hennes metode. En annen informant var kriminalsekretær ved Sipo Josef Heinrich Seufert. Han fikk forklaringen om arrestasjonen av Håkon Sunde på telefonen direkte av Fehmer på sykehuset hvor han hadde fraktet den sårede Barschdorf. Fru Karlsen fikk historien senere av Seufert. Avhør av Josef Heinrich Seufert 4.5.46, i L-dom 259/46 Bergen politikammer Eilif Rye Pisani. NKPs kontrollkomite brukte i 1950 også alkohol som forklaring: «Det er betegnende at NKPs sentralkomite gjentatte ganger i denne tid måtte gripe inn mot Sunde for utarting som følge av overdrevent alkoholbruk [...]» «Asbjørn Sunde», 1950.

1729 Omstendighetene rundt disse begivenhetene er beskrevet helt anderledes av Thielicke Karlsen og forfattere som bygger på hennes beretning. Håkon Sunde ble skutt på Trandum 2.3.44

1730 Thorson eide en herreekviperingsforretning i Storgata. Kjellerlokalet under butikken ble disponert av Sundes gruppe. Brev fra Arvid Falkenberg 7.2.94.

1731 Odd Thorson ble sendt til Natzweiler som NN-fange, og overlevde krigen.

hadde politigruppa fanget opp nyhetene, og Milorgs deknings- og eksportapparat ble satt i sving. I full fart fikk Holst fraktet Sunde over til en ny dekkleilighet.¹⁷³² Bare timer senere hadde Gestapo funnet fram til Bogstadveien 31. Gestapo fortsatte til Falkenbergs private leilighet, men der var også fuglen fløyet.¹⁷³³ Milorg forlangte nå at Falkenberg dro til Sverige. 28. mai krysset han grensen ved Finnskogen.¹⁷³⁴

Jeg stilte spørsmål om årsaken til arrestasjonen av Bruun var ufor-siktighet eller dårlig sikkerhetsarbeide. Var Pisani-avsløringen en tilfel-dighet? Et resultat av den høye belønningen på Peter Bruuns hode? Det finnes enkelte forhold i Pisani-saken som kan lede til å stille spørsmål om Pisanis eksistens var kjent av Gestapo allerede før han ble tatt av Statspo-litiet.¹⁷³⁵ Det er også mulig å se hans angiveri som en vel gjennomtenkt plan.¹⁷³⁶ Han hadde bakgrunn i SS-vaktbataljon, og hadde en belastende oppførsel bak seg i forhold til tyskerne. Selv hevdet han at han hadde rømt fra vaktbataljonen. Det kan imidlertid like gjerne ha vært en arran-gert flukt.¹⁷³⁷

Men uansett om han fra starten arbeidet seg inn på Bruun i samar-beid eller på oppdrag fra Sipo, eller om det var hans private prosjekt, så var det altså dette sammen med de andre spor som tilslutt ga Sipo gevinst. Isolert sett kan det hevdes at årsaken til gjennombruddet var at Peter Bruun ikke hadde brutt kontakten med sin kone og at han hadde skrevet opp et telefonnummer på en lapp. Dessuten at han selv hjalp sin familie å flykte, og dermed ble sårbar for en negativ agent. Det er selvsagt riktig, som Sunde selv pekte på.¹⁷³⁸ Det blir likevel urimelig å bruke disse feile-ne som argument for uansvarlig sikkerhet i Sundes organisasjon, når en

1732 «Edderkoppens» apparat. «Marianne» – Eva Christensen (senere Aars) – fikk ansvaret for sikringen av Sunde i den nye dekkstedet, som var hos Edel og Karen Johansen i Fougstads gate 31. Samtale med Wilhelm Münter Rolfsen 4.3.94.

1733 Hans kone ble satt under skygging. Først ca. 1. juni ble hun og deres barn tatt. Hun endte etter hvert på Grini, mens barnet ble sendt på barnehjem.

1734 Statens utlänningskommission, Arvid Falkenberg, Riksarkivet i Stockholm.

1735 Arne Uslér forklarte i sin beedigede forklaring at Gestapo kjente navnet Pisani – men ikke mannen – da de kom og hentet ham. Det kan tyde på at Pisani har vært i andres sold, og andre kan ha orientert Sipo. Uslérs forklaring står i motstrid til Karlsens og andre Sipo-folks forklaringer. Men som jeg har vært inne på er disse av svært varierende pålitelighet.

1736 Ulateig avskrev Pisani som «arbeidslaus fyllefant», og det er mulig at han hadde rett (s. 174).

1737 Pisani flyttet etter Bruun-saken sitt operasjonsområde til Bergen, hvor han ble kjent som en særdeles farlig og dyktig negativ infiltratør i motstandsbevegelsen, særlig mot Saborg, Sundes vestlandske avlegger.

1738 *Menn i mørket* (1987) s. 126

samtidig ikke bruker det samme argument mot Sønsterby og Ellingsen, som bevisst gikk til et møte med en de hadde sterke mistanker mot. Det var en større sjanse å ta. Det var utelukkende Fehmers valg av taktikk som reddet dem. Hvis de var blitt tatt kunne man analysert de enkelte ledd i deres brudd på de illegale prinsipper.

Nyoppbygging sommeren 1943

Sundes sykeleie tok flere uker. I *Menn i mørket* fortalte han at Kai Holst, Johan Myklebust og Rolf Pande, de to siste fra politigruppen, besøkte ham regelmessig.¹⁷³⁹ Sammen planla de nye omfattende aksjoner. De smertlige tapene til tross, Sunde hadde fortsatt en organisasjon med kampkraft. Tiltak var nå godt igang på Ringerike, Modum, Steinberg og Hadeland. I selve Oslo-området var det derimot behov for ny innsats etter de siste begivenheter.

Med en gang Sunde var på beina igjen, satte han igang med instruksjonskurs for Milorgfolk fra Oslo som var påtenkt til sabotasje i Milorgregi. Dette var et omstridt prosjekt. Milorgs sentrale ledelse ønsket ikke slik virksomhet. Men kontrollen med hva som foregikk på grunnplanet i Oslo var neppe særlig sterk. Milorg Øst hadde som tidligere nevnt oppstått etter at «Nasjonalgarden» gikk sammen med Milorg i Oslo i oktober 1942. Kommunistene hadde sterk innflytelse i ledelsen, og mange av jegerne var kommunister og sympatisører i Oslo-industrien. Milorg Øst var i 1943 antakelig preget av en mer aktivistisk innstilling enn Milorg andre steder i landet. Det var sterkt ønske om å skolere medlemmene i væpnet kamp og sabotasje. Olaf Østerud tok derfor initiativ til kurs hvor Sunde var instruktør.¹⁷⁴⁰ Disse kursene ble avholdt i Heggedal i mai og begynnelsen av juni 1943, og mange av deltakerne kom fra Milorgs gruppe i Heggedal.¹⁷⁴¹ Flere av dem jobbet på A/S Per Kure i Oslo, en av dem var heggedølen Olav Førland. Han var blitt rekruttert til Milorg på høstparten 1942. En annen var sambygdingen Harry Sønsterød.¹⁷⁴² En tredje var Roar Stub Andersen, bæring som jobbet på Skabo Mek. Verksted. Så kom de store opprullingene av Milorg i begynnelsen av juni og midten av

1739 «Samuelson», «Henriksen» og «Eriksen» (s. 151)

1740 Olaf Østerud – «Småen» – hadde selv vært aktiv i organiseringen av Heggedals-gruppen i Milorg Øst.

1741 Kursene ble holdt på Milorgs hytte i Underlandsåsen. Hytta var leiet av Olav Førland. Intervju med Olav Førland 1.2.94.

1742 Førland var våpenansvarlig, og Sønsterød var sabotasjeansvarlig i gruppa. Intervju med Førland 1.2.94.

august 1943, hvor sentrale personer i ledelsen ble tatt. Sunde kjente disse folkene fra kursene, og visste at de nå ble gående i et tomrom. De lot seg ikke be to ganger da de ble spurt om å gå over i Sundes organisasjon.

Hva særpreget disse nye rekruttene? De var neppe utypiske milorgjegere fra Oslo-området midt i 1943, aktivistiske og offervillige. De var nokså lei av prat om krig andre steder i verden, og følte et sterkt moralsk ansvar for å ta sin del av presset fra den tyske krigsmaskinen. De var mer opptatt av internasjonal solidaritet enn nasjonal patos. De var arbeidergutter i første halvdel av 20-årene, de hadde stort sett tilknytning til fagbevegelsen. Tilsammen var de i underkant av 20.

I slutten av juli ble de bedt om å reise til Sundes nye forlegning på Skjerva på Hadeland. I begynnelsen av august var Sunde og flere av hans gamle sabotører på plass i to hytter ved innløpet i nordvestlige ende av Skjervasjøen.¹⁷⁴³ Hyttene var leid av Johannes Nordengen, kjøpmann på Lunner. Nordengen hadde sagt seg villig til å bistå organisasjonen, og organisert et forsyningsapparat i Lunner.¹⁷⁴⁴ I to måneders tid ble nå Lunner basis for Sundes organisasjon. Sunde viste at han hadde lært adskillig gjennom de erfaringene som var gjort fra tida i Hallingdal. Foruten forsyningsapparat, ble et meldeapparat organisert.¹⁷⁴⁵ En drosjesjåfør sørget for transporten.¹⁷⁴⁶ Det ble også gjort avtale med en reservesjåfør. Under den kritiske situasjonen etter angrepet på Sollia, skulle denne avtale vise seg å være svært viktig.¹⁷⁴⁷

Før Sunde forlot Oslo hadde han fått organisert en sentral dekkleilighet midt i Oslo, i Sarsgate 66. Leilighetens eier var Gerd Sunnaas, som hadde anlegg for illegalt arbeide.¹⁷⁴⁸ Hun ble et viktig ledd i organisasjonens arbeide i Oslo. Denne leiligheten holdt helt ut til freden, og hadde mer eller mindre sammenhengende et stort belegg. Et betydelig organisatorisk arbeide måtte til for å sikre mat, klær og forsyninger til denne leiligheten.¹⁷⁴⁹ Gerd Sunnaas skaffet også en annen dekkleilighet i Fougstads gate 51. Til Sars' gate ble brakt to store sekker TNT fra Gullaug Sprengstoffabrikk og et mindre parti fra Engene.¹⁷⁵⁰ Det ble plassert

1743 De to hyttene ligger i dag rett nord for den nye veien som krysser bekken. I 1943 gikk veien ned mot Skjerva langs bekkens østside.

1744 Dekknavn «Larsen»

1745 Bestyrt av Ella Engebretsen på Lunner. Intervju med Jul Johansen 16.1.94.

1746 Jul Johansen, «Ludvik»

1747 Drosjesjåfør Sivert Buan. Han fraktet flyktningene fra Sollia fra Mylla etter den vanskelige marsjen fra Jevnaker.

1748 Gerd Sunnaas, f. Kristiansen – «Sara». Intervju 10.3.94.

1749 Intervju med Gerd og Roar Stub Andersen 10.3.94.

1750 Sprengstoffet fra Gullaug ble skaffet på en meget enkel måte. Arne Gustavsen og

i kjellerboden. Fire hirduniformer og et lignende antall statspolitiuniformer hørte også til utstyret i leiligheten, sammen med et utvalg våpen og ammunisjon og diverse sprengningsutstyr. Naboprat ville være naturlig å vente på grunn av den store trafikken. Antakelig har det virket vaksinerende på nysgjerrige at det fra tid til annen kom og gikk personer i både hird- og statspolitiuniform.¹⁷⁵¹

Den store jernbaneaksjonen

På Skjerva ble det i første uke av august samlet 12–15 mann. De ble oppkurset i løpet av en uke i bruken av en ny type sprengladning, som var produsert ved Raufoss Ammunisjonsfabrikker. Sunde hadde gjennom NKPs apparat fått kontakt med ingeniør Thor Hjulstad ved Raufoss Ammunisjonsfabrikker, som hadde konstruert en ny sprengladning og brannrør og sørget for produksjon av den i et tilstrekkelig antall.¹⁷⁵² Modellen var en tysk landmine. Bomben besto av fire og en halv kilo TNT innsmeltet i en flat blikkboks. To typer brannrør skulle brukes, ett som virket spontant og ett med forsinkelse.¹⁷⁵³ Transporten av sprengladningene ut av bedriften ble besørget av Ottar Ringstad, en av produksjonsarbeiderne som var blitt med i Sundes organisasjon, og Kristian Andresen.¹⁷⁵⁴ Begge var bosatt på Raufoss. Ringstad og Andresen fraktet bombene til Lygna, hvor de ble overlevert til Sunde.

Finn Pettersen fikk en avtale med direktør Alv Johnsen ved fabrikken. Han tok imot dem en sommerdag i direktørboligen ute ved Gullaug. De forklarte at det var sterkt behov for sprengstoff, og han lovet å hjelpe. To sekker TNT ble kort tid etter lempet ned i kjelleren i Sars' gate 66. Intervju med Finn Pettersen 10.3.94. Sprengstoffet fra Engene kom via en bonde på Nesodden, men hvordan kontakten kom i stand, har jeg ikke brakt på det rene.

1751 De oppdaget aldri at de hadde en farlig nabo. I Sars' gate 80, to oppganger nærmere Carl Berners plass, bodde Bernt Somdalen, en av kriminalsekretær Erwin Morios norske agenter. Somdalen deltok i 1943 og 1944 i infiltrasjonsforsøkene mot kommunistene, både i Oslo og på Gjøvik og Raufoss, men oppdaget aldri hvor nær målet tilfældighetene hadde brakt ham.

1752 En detaljert redgjørelse for sin befatning med jernbanesabotasjen ble gitt av Thor Hjulstad i rapport nr. 7/246 23.8.43 til Forsvarets Overkommando. FO II 8, boks 1 (Jensen), mappe «Kommunistene», NHM. Hjulstad oppga sin første kontakt som «Ernst Eide», antakelig Arne Gustavsen. Lederen identifiserte han som en tidligere spaniakjemper, etterlyst etter Henrik Ibsens gate, en mann med store brannsårl i ansiktet.

1753 De kopperrørene og hettene som Arne Nilsen hadde dreiet opp, ble brukt til disse brannrørene.

1754 Med dekknavn «Per Meidell» og «Mikkelsen»

Planen var at jernbanenettet skulle sprenges på fem forskjellige steder på alle hovedlinjene 18. august. Vognsettene skulle «låses fast» inne i tunnelene.¹⁷⁵⁵ Sunde hadde stor tro på sabotasjeaksjoner mot jernbanenettet av både praktiske og psykologiske grunner. For det første var det å slå mot det tyske transportnettets hovedoppgaven organisasjonen var startet for å utføre. For det andre var det praktisk svært ressurskrevende å hindre. For det tredje brakte det Wehrmacht direkte inn i sabotasjen, fordi Wehrmacht kontrollerte jernbanedriften. For det fjerde demonstrerte en samtidig aksjon mot mange punkter langt fra hverandre på hovednettet eksistensen av en organisert militær motstand, som ikke lot seg bortforklare.¹⁷⁵⁶

Av hensyn til konsekvensene ble Hjulstad 13. august sendt til Sverige.¹⁷⁵⁷

Sabotørene ble delt inn i smågrupper og sendt av gårde til sine respektive mål. Roar Stub Andersen fikk ansvaret for Rørosbanen.¹⁷⁵⁸ Med to bomber i sykkelvesker syklet han over Gjøvik-Lillehammer til Sjursjøen. Derfra måtte han bære sykkelstammen et stykke, inntil han kom inn på veien ned mot Rena, og derfra nordover mot Koppang. Ved jernbanetunnelen ved Stai la han seg til for å observere togpasseringene, traseen i tunnelen, og hvordan ladningene skulle plasseres. Han hadde med seg informasjon om tidspunktet for det tog han skulle sprengre.¹⁷⁵⁹ Ladningene ble plassert inne i tunnelen slik at første og siste passering skulle utløse sprengningen, og toget bli sperret inne. Etter hva vi vet ble denne sprengningen vellykket, og seks vogner ødelagt.¹⁷⁶⁰

1755 Hjulstad hadde laget utkastet til sprengningsplanen. Se rapport 7/246.

1756 Instruksjon i bruk og plassering av bombene var også utført av Hjulstad. Rapport 7/246.

1757 Rapport 7/246

1758 Intervju med Roar Stub Andersen 10.3.94.

1759 Skaffet til veie fra jernbanefolk. På Skjerva var Andersen døpt til «Stein».

1760 I Statspolitietts arkiv i Riksarkivet finnes det materiale etter etterforskningen av mange av Sundes jernbanesprengninger. Det finnes imidlertid ikke kataloger eller andre muligheter for en forsker til selv å lete i arkivet. Jeg har vært helt avhengig av velvillig innsats fra arkivar Ole Kolsrud, som har lett med lykt og lys etter slike saker for meg. Stai-sprengningen har han dessverre ikke funnet. En nøyaktig beskrivelse av skadene kan derfor ikke gis. NSB har etter krigen laget distriktsvise krigsskadebeskrivelser, men har heller ikke registrert resultatet fra denne sprengningen. Krigsrapportene fra NSB ligger i NHM. I en rapport til MI IV i Stockholm ble imidlertid skaden oppgitt til å være betydelig. Det aktuelle toget skulle ha avgått fra Hamar kl.0400. 6 kisivogner ble sprengt ut inne i tunnelen, som dermed ble blokkert i flere timer. Ingen personer ble skadet. Rapport fra Sigfrid M. Gundersen til MI IV, underbilag til rapport 7/246.

Olav Førland og Harry Sønsterød fikk oppdrag om å sprengre linjen ved Fåberg i Gudbrandsdalen.¹⁷⁶¹ Deres reise var også nøye sikkerhetsmessig lagt opp. Til Fåberg syklet de direkte via Biri, men før selve aksjonen hadde de plassert alt pargasset øverst i Vestre Gausdal. Retretten skulle foregå over fjellet. Det utvalgte stedet ved Fåberg var da nøye studert og forberedelsene gjort.¹⁷⁶² I to dager hadde de ligget oppe i dalen og studert togpasseringer, terreng og plasseringsmuligheter 2 km nord for Fåberg stasjon. Minst mulig var overlatt til tilfeldighetene. Uansett var en sabotørs liv farlig. Ved en tilfeldig stopp ved Lillehammer viste en politimann stor interesse for sykkelveskene. Oppe i dem var det ni kilo TNT. Av en eller annen grunn åpnet han dem ikke. Slike tilfeldigheter var det vanskelig å gardere seg mot.

Plasseringene av de to ladningene gikk greit, men sprengningen var likevel mindre vellykket. Den ene ladningen sprengte vekk en bit på 85 cm av skinnegangen. Den andre ladningen gikk ikke av, og ble funnet av politiet. Statspolitiet satte igang en større gransking, som konkluderte at den neppe kunne være produsert i Norge.¹⁷⁶³ Lokomotivet og en av vognene ble noe skadet, men toget klarte å holde seg på skinnene. Politiltak ble satt i verk i nedre Gudbrandsdalen, med kontroll av reisende, og telefon- og telegramtrafikk fra området. Nå kom de grundige forberedelsene til nytte. Førland og Sønsterød la veien opp i fjellet istedenfor nedover dalen. I Vestre Gausdal spendte de syklene på ryggen og la veien over Synnefjell mot Dokka. Derfra syklet de tilbake til Skjerva.

Lenger nord i Gudbrandsdalen var en tredje gruppe på oppdrag. Den besto av Per Tore Stensrud og Henry Bondkall.¹⁷⁶⁴ Deres mål var den 800 meter lange «Vendetunnelen» mellom Dombås og Fokstuen. 80 meter inne i tunnelåpningen plasserte de to ladninger, en som skulle utløses spontant og en med en kort forsinkelse. Planen var å sprengre toget inne i jernbanetunnelen. Plasseringen var dristig. Like ved lå en fangeleir med russiske krigsfanger. Stedet var godt bevoktet. Plasseringen gikk likevel etter planen. Men igjen sviktet den ene ladningen. Toget klarte å passere uten vesentlige skader. Også her fikk politiet en stor sak å arbeide med. Kontrolliltak i dalen ble iverksatt. Mistanken gikk også mot fangeleiren. Men heller ikke her kom man noen vei, og tysk Sipo overtok etterforskin-

1761 Sønsterød hadde fått dekknavnet «Helge», og Førland «Kurt».

1762 Intervju med Olav Førland 1.2.94.

1763 S.P. anm. A. 2390/43. Avd. IV. 77/44. Statspolitiets arkiv, Riksarkivet.

1764 Etter første utgave av doktoravhandlingen har deltakerne i aksjonen mot Vendetunnelen og ved Hauketo blitt korrigert.

gen.¹⁷⁶⁵ Sabotørene hadde igjen gjort grundig forarbeide. Tilbaketuren gikk over Valdresflya, langt fra nervøse søkelys i vaktårnet ved fangeleiren på Dombås, og langt fra veikontrollene nedover dalen. Ingen hadde brukt telefonen eller telegrafert, så heller ikke her kunne nitid gransking hjelpe politiet og Sipo.

Den fjerde aksjonen skjedde i Haverstingtunnelen på Bergensbanen mellom Ørgenvika og Rallerud. Det godstoget som skulle sprenges ble lettere skadet, men også her satte aksjonen støkk i Gestapo.¹⁷⁶⁶ Østfoldbanen ble sprengt i Sole tunnel ved Hauketo, 12 km sør for Oslo, av Arvid Haugene og Gjermund Skaarud. Resultatet var bare lettere skader.¹⁷⁶⁷ Sunde nevnte selv ytterligere to sprengninger: mot Sørlandsbanen ved Kongsberg og Vestfoldbanen ved Holmestrand.¹⁷⁶⁸

Også i Oslo ble en aksjon gjennomført samme dag, mot Kussius Metalvarefabrikk. En sprengladning og tre bensinflasker var plassert på innersiden av et vindu. Eksplosjonen forårsaket driftsstans ved noen dreibenker, men ellers begrenset skadene seg til mindre skader på bygningen.¹⁷⁶⁹ Sabotørene hadde gjort en teknisk feil, derfor ble ikke bensinen antent.¹⁷⁷⁰ Politisk var aksjonen velrettet. Kussius hadde 100 mann i arbeid, og 80–90 % av produksjonen var hylster til landminer og håndgranater. Bedriften kjørte med overtid til midnatt hver dag og drev arbeidstokken hardt.¹⁷⁷¹

Det var en viss skuffelse på Skjerva over at bombekonstruksjonen ikke holdt mål. Aksjonen var likevel det mest omfattende og kompliserte anslag mot transportnettets som hadde vært utført i Norge. Selv om de materielle skadene ikke ble så store, så beviste organisasjonen at den kunne håndtere en samordnet aksjon av betydelig omfang. Sett i forhold til målsettingen om å binde ressurser var den neppe mislykket. Den var i fokus for etterforskning i flere uker framover.¹⁷⁷² Statspolitiet sendte den ene ueksploderte minen fra Fåberg og andre gjenstander som var funnet

1765 S.P. anm. 2389/43. Avd. IV 78/43. Statspolitiets arkiv.

1766 Tagesberichte fra Sipo/SD Oslo 31.8.43. NMH 123.

1767 Tagesberichte fra Sipo/SD Oslo 18.8.43, NMH 123.

1768 *Menn i mørket* s. 143

1769 Aksjonen mot Sole tunnel og Kussius Metalvarefabrikk er omtalt i S.P. anm. A.2391/43. Avd. IV.76/43, Statspolitiets arkiv.

1770 Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 13.2.89. Aksjonen ble utført av Knudsen og Rolf Andersen, «Martha» og «Sancho».

1771 Avhør av kontorsjefen hos Kussius Metalvarefabrikk 20.8.43. S.P. anm. A.2391/43. Avd. IV.76/43, Statspolitiets arkiv.

1772 Og var et hovedpunkt i en rekke Tagesberichte fra Sipo/SD i Oslo fra 18.8. og utover.

ved Fåberg, Stai og Hauketo inn til Sprengstoffinspeksjonen, som igjen innhentet rapporter fra Gullaug Sprængsoffabrikk og Raufoss Ammunisjonsfabrikk. Inspeksjonen kunne opplyse at sprengstoffet var TNT, og at ladningen var på 4,2 kilo.¹⁷⁷³ Direktøren på Raufoss mente at verken sprengstoffet eller selve bomben var produsert i Norge, siden det var utelukket at det kunne ha skjedd ved Raufoss eller Gullaug. Luntene som var funnet på Kussius var av tysk fabrikat, et poeng som inspeksjonen ikke unnlot å understreke.¹⁷⁷⁴

Sunde skrev at direktør Alv Johnsen ved Gullaug sendte melding om at «det bare var noe rukkelt».¹⁷⁷⁵ Riktig så ille var det ikke. Det lot seg gjøre å finne ut av svakhetene ved tennmekanismen, og å utbedre feilene. Senere ble de brukt med bedre utbytte.¹⁷⁷⁶

Aksjonen ble registrert i utlandet. *Svenska Dagbladet* hadde et oppslag 21. august, og skrev at «den allmenne oppfatning er [...] i dette tilfellet at det dreier seg om en organisert aksjon i samband med krigføringen, og ikke om vanlige sabotasjehandlinger.» I den norske legasjon i Stockholm ble den selvsagt behørig registrert. Lasse Heyerdahl-Larsen sendte 12. november et brev med syv underbilag om saken direkte til Statsministeren og til Forsvarets Overkommando i London. Blant bilagene var redgjørelse fra Hjulstad, en vurdering av Alv Johnsens rolle, samt om den ansvarlige lederen, Sunde.¹⁷⁷⁷

Forholdet til politigruppa, XU og Milorg

Jens Christian Hauge skrev at samarbeid med Sunde i 1943 ble av kort varighet.¹⁷⁷⁸ Det er uklart hva han la i dette. Det er mulig at direkte samarbeid med Milorgs sentralledelse opphørte da Kai Holst dro til Sverige 5. august 1943, og at det er dette Hauge tenkte på.¹⁷⁷⁹ Vi vet imidlertid at samarbeidet med politigruppa fortsatte fram til Johan Myklebust måt-

1773 Fra Sprengstoffinspeksjonen til Stapo avd. IV 27.8.43. S.P. anm. A.2391/43. Avd. IV. 76/43, Statspolitiets arkiv.

1774 Fra Sprengstoffinspeksjonen til Stapo avd. IV 27.8.43.

1775 *Menn i mørket* s. 143

1776 Intervju med Roar Stub Andersen 8.3.94.

1777 Fra Kgl. Norsk Legasjon, Stockholm 12.11.1943 MI IV, til Statsministeren, FO I, FO IV, med underbilag 1–7.

1778 «Han (Sunde-LB) tilbød oss sin tjeneste, og det ble et kortvarig forhold». Rapport fra Hauge («Osvald og arbeidsinnsatsen»), Kjeldstadli, boks 5, NHM.

1779 Holst lå i dekning de siste ukene av sommeren i Mesnalia ved Lillehammer, og har neppe vært «operativ» for Milorg i denne tida. Tore Pryser: *Fra varm til kald krig* (1994) s. 58.

te flykte til Sverige i oktober 1943. Da overtok Rolf Pande Myklebusts kontakter.¹⁷⁸⁰ Pande holdt i en måned. Da han ble arrestert brøt den gamle politigruppa sammen og den sikringstjeneste den hadde organisert måtte senere bygget opp igjen av Milorg på annet vis.¹⁷⁸¹

Fra Sundes side var det Gunnar Arnfelt Knudsen som ivaretok kontakten med Myklebust fra sommeren 1943.¹⁷⁸² En fast ukedag annenhver uke møttes de ved Ankerbrua på Grünerløkka, hvor Myklebust formidlet de oppdrag som utemyndigheter eller Milorg ønsket utført. Det kunne dreie seg om regulære sabotasjeoppdrag, om likvidasjoner eller om spesialoppdrag av vanskelig type. Jeg skal her gi et par eksempler på slike oppdrag.

Under et slikt møte ba Myklebust om at det store uniformslageret i Sofies gate 7 ble nedbrent. Knudsen fikk ingen begrunnelse for hvorfor. Det var politiintendanturen som hadde kleslageret mellom Krumgata og Sofies gate 7, i strøket nedenfor Bislett. Lageret inneholdt store mengder uniformseffekter av forskjellig type.¹⁷⁸³

Tidlig om morgenen 20. september brøt en gruppe under Knudsens ledelse seg inn i politiintendanturens lokaler, og plasserte brannsprengladninger.¹⁷⁸⁴ Om morgenen ble ladningene oppdaget. Tennmekanismene hadde klikket igjen. Det ble bestemt å gjøre et nytt forsøk igjen om natten et døgn senere. Stedet var imidlertid så strengt bevoktet at det måtte oppgis.

Oppdrag fra SOE i Stockholm

På et slikt møte i slutten av juli 1943, ønsket Johan Myklebust at «Osvald» måtte komme til et møte med Milorg.¹⁷⁸⁵ Det hastet og var viktig. Det dreide seg om et svært hemmelig oppdrag, som skulle organiseres fra Stockholm. Milorg ville at enten Sunde eller Knudsen personlig skulle ta oppdraget. Mer informasjon ville han ikke gi. Knudsen reiste til Lunner, og diskuterte saken med Sunde. «Han satt og snuste som han pleide

1780 Johan Myklebust intervjuet av Ulstein 27.2.70. Ulstein (Grensetrafikken) NMH.

1781 Milorg overtok selv likvidasjonsdomstolen.

1782 Myklebust var fetter av Knudsens daværende kone. Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 13.2.89.

1783 Lagerets innhold, de tekniske undersøkelene og vitneavhør i anledning aksjonen ligger i S.P. anm. 2594/43. Avd. A 131/43, Statspolitiets arkiv.

1784 Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 13.2.89.

1785 Samme

når han konsentrerte seg. Så sa han til meg: – Nei, Karl. Ikke jeg. Ikke du.»¹⁷⁸⁶

Henvendelsen fra Milorg kom antakelig opprinnelig fra Sverre Ellingsen i Stockholm. Etter at Ellingsen kom til Stockholm, hadde han overtatt den viktige funksjonen som SOEs mann i den norske legasjon.¹⁷⁸⁷ Denne funksjon var av hensyn til svenske myndigheter og den norske ambassadør strengt konfidensiell. SOE ønsket gjennomført et grundig forbedret likvidasjonsforsøk mot Rinnan i Trondheim.¹⁷⁸⁸ Først ønsket man å få Sunde til Stockholm for å lære opp et spesialteam. Deretter skulle jobben utføres i Trondheim med Sunde som leder.¹⁷⁸⁹ Ellingsen hadde spesielle forutsetninger for å anbefale Sunde til et slikt prosjekt utfra deres tidligere samarbeid.

Men Sunde avslo altså å reise til Stockholm., Vi kan bare spekulere i hans grunner for å avslå. Knudsen antok at det var sikkerhetsmessige betenkeligheter, men det kan like gjerne ha vært motvilje mot at så sentrale personer skulle dra. I stedet plukket Sunde og Knudsen ut en av mannskapene fra gruppa i Oslo, Ole Halvorsen.¹⁷⁹⁰ Ved to anledninger hadde Halvorsen konferanser med Sunde om prosjektet, før han ble satt i forbindelse med «Oslo-gjengen» og reiste til Stockholm.¹⁷⁹¹ I Stockholm ble han i første omgang syk, og det tok flere uker før han var på beina igjen.

Han ble så tildelt en gruppe på fire mann.¹⁷⁹² Etter et spesialkurs med disse, reiste de via Storlien, Tydalen og Selbu til Trondheim, hvor de ankom en av de første dagene i oktober. Organisatorisk var ekspedisjonen underlagt Milorgkontoret – MI IV.¹⁷⁹³ Oppdraget var å likvidere Rinnan og hans nestkommanderende Grande. De ble tildelt ytterligere fire menn i Trondheim. 10. oktober 1943 ble attentatet utført utenfor Rinnans bolig

1786 Samme

1787 Etter Daniel Ring

1788 Det var gjennomført flere mislykkede forsøk allerede. Ellingsen mente grunnen var at de var amatører. Ulsteins intervju med Ellingsen (grensetrafikken), NHM.

1789 Intervju med Sverre Ellingsen 24.11.70, Ulstein (grensetrafikken), NHM.

1790 Ole Halvorsen (f. 14.11.12) «Rudolf Gundersen», hadde kjent Knudsen siden 1940. Han hadde tidligere gjort seg svært fortjent med å skaffe viktig opplysninger om transporten av tyske soldater til og fra Norge. Intervju med G.A. Knudsen 13.2.89.

1791 SOEs Oslo-gruppe underlagt Kp. Linge. Avhør av O. Halvorsen 19.2.54 i R 2564 54, OVS.

1792 Tre av disse var Johnny Pevik, Knut Brodtkorp Danielsen og en mann ved navn «Brekke», ifølge Erik Gjems-Onstad: *Lark. Milorg i Trøndelag 1940–45* s. 51–54.

1793 Omtalt av Knut Løfsnes i *Motstandsmann og politiker* s. 87–88 og 97.

i Landstadsvei 1, da han kom hjem i sin bil om kvelden.¹⁷⁹⁴ Han hadde latt Karl Dolmen, en av sine angivere, ta førerplassen. Dolmen ble truffet, men overlevde. At Rinnan kom seg uskadet unna i den skuddvekslingen som fulgte, skyldtes antakelig at han hadde hatt mistanke og hadde arrangert et bakhold. Halvorsen ble skutt i låret og i maven, men klarte å komme unna med alle i gruppa. Via Oslo kom de seg tilbake til Stockholm.¹⁷⁹⁵ Halvorsen mente senere at skuddene som traff ham kom fra en av grupped medlemmene som hadde vært med fra Stockholm, og at gruppa derfor hadde vært planmessig infiltrert helt fra starten.¹⁷⁹⁶ Gjems-Onstads framstilling synes å bekrefte dette.¹⁷⁹⁷ En annen framstilling antydte at Rinnan lyktes i å «snu» dette grupped medlemmet først etter aksjonen.¹⁷⁹⁸

Begge eksemplene viser at samarbeidet mellom Milorg, Politigruppen og Sunde ikke tok slutt etter aksjonen i Pilestredet. Det siste eksemplet – Rinnanaksjonen – gir også stoff til ettertanke når det gjelder behandlingen av dette aspektet i litteraturen. Aksjonen var diskutert og planlagt på høyeste hold i Stockholm, arrangert av MI IV, og utført av personer fra Sundes organisasjon og SOE. En spesiell henvendelse var rettet til Sunde om saken. I litteraturen om aksjonen er dette aspektet utelatt. Jeg har nevnt Løfsnes behandling. Erik Gjems-Onstad har i sin bok om Milorg i Trøndelag framstilt aksjonen som et samprosjekt mellom Kompani Linge og Milorg.¹⁷⁹⁹ Han navnga de to Lingekarene Johnny Pevik og Knut Brodtkorp Danielsen med deres virkelige navn, mens Ole Halvorsen ble omtalt som «Gundersen», som om han også var fra SOE. I en senere omtale ble Halvorsens navn og rolle omtalt, men også her uten hans virkelige bakgrunn.¹⁸⁰⁰ Antakelig har ingen av disse kjent til Halvorsens rette tilknytning.

Kjente ikke Hauge denne viktige aksjonen og Halvorsens rolle i den? Vi kan ikke se helt bort fra det, men det er ikke sannsynlig. Dette

1794 Datering av aksjonen er i henhold til opplysningene fra Ole Halvorsen.

Gjems-Onstad tidfestet aksjonen til 6.10.43.

1795 Avhør av Halvorsen 19.2.54, R 2564 54, OVS.

1796 Mannen (Brekke) hevdet selv at det var vådeskudd. Intervju med G.A. Knudsen 13.2.89. Ole Halvorsen gikk senere over i politistyrkene i Sverige og tjenestegjorde der resten av krigen.

1797 Gjems-Onstad ville selv ta Brekke for standrett, men ble stoppet av Johnny Pevik. Pevik ble kort tid etter tatt av Gestapo under tragiske omstendigheter i Namdalen og myrdet i Rinnans bandekloster. Løfsnes, s. 88. Onstad, s. 52.

1798 Ulstein, Jensen og Ratvik: *Kompani Linge* (1948) bd. 2, s. 68–71

1799 Erik Gjems-Onstad: *Lark. Milorg i Trøndelag 1940–45* (1990) s. 51–54

1800 Intervju med Tor Eggen av Arne Grevskott i Trøndelag Krigsinvalidforenings *Medlems-Nytt* nr. 2–3, 1991.

kan bare Hauge bringe på det rene. Det er også vanskelig å tro at han ikke skulle ha vært kjent med Myklebusts samarbeid med Sunde. Det er liten tvil om at hans beretning gir inntrykk av at Sundes organisasjon var en isolert og uansvarlig gruppe, som ingen ansvarlige hjemmefrontsorganer kunne samarbeide med.¹⁸⁰¹ Hagues betydelige autoritet må antas å ha hatt en viss innflytelse på andre forfatteres behandling av dette.

Samarbeid med XU

På flere av sine kontaktmøter med Knudsen hadde Myklebust med seg en tredje person, som kan identifiseres som Øistein Strømnes, en av de sentrale personene i XUs ledelse.¹⁸⁰² Bakgrunnen for Strømnes interesse for denne kontakten kan ikke fastslås med sikkerhet. En mulig forklaring er at det i Sundes organisasjon fantes tilgang til viktige militære data, som må ha vært av interesse for XU. XU hadde også ønsker om assistanse når det gjaldt likvidasjoner. Ved en anledning hadde XU behov for hjelp i forbindelse med en flukt fra Ullevål Sykehus.¹⁸⁰³

Da Myklebust måtte reise i oktober 1943 forsøkte Rolf Pande å holde politigruppa gående. Men etter ytterligere noen uker ble han tatt, og politigruppa gikk i oppløsning.¹⁸⁰⁴ Dermed mistet Sunde en viktig støtte-spiller. På oppdrag fra Sunde, som satte stor pris på det arbeidet han hadde utført, tilbød Knudsen Myklebust å gå inn i Sundes organisasjon. Det ble imidlertid til at han reiste til Sverige istedet.¹⁸⁰⁵

Kontakten til XU ble imidlertid beholdt videre. Først av Øystein Strømnes direkte, senere av Anne-Sofie Østvedt.¹⁸⁰⁶ Østvedts rolle ble først og fremst å assistere Sunde med forskjellige praktiske gjøremål. Det kunne være å skaffe så forskjellige ting som mat, rasjoneringskort og

1801 Interessen for Ole Halvorsen var derimot stor i etterforskningen av spionsaken mot Sunde i og før 1954. Halvorsen ble i den forbindelse etterforsket og avhørt av politiet om sin deltakelse i Rinnanaksjonen. Materialet ligger i R 2564 54 OVS.

1802 Knudsen har gitt en person- og yrkesbeskrivelse av denne tredje person i intervju med meg. Anne-Sofie Strømnes har bekreftet både at Øystein Strømnes hadde en slik kontakt med Sunde på dette tidspunkt, samt at han hadde et nært samarbeid med Myklebust samtidig. Intervju med Anne-Sofie Strømnes 19.9.92.

1803 Intervju med Anne-Sofie Strømnes 16.9.92.

1804 Gestapo hadde avslørt politigruppas avlyttingskontor. Dette kontoret, som lå i Esplanade-gården i Karl Johans gate, hadde koplet seg til telefonnettet i Victoria Terrasse. Omstendighetene rundt denne avsløring er omtalt i Ulsteins *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45* (1990) bd. 2, s. 313–318.

1805 Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 13.2.89. Myklebust kommenterte ikke det tilbudet i Ulsteins intervju med ham 27.2.70.

1806 Senere gift med Øystein Strømnes

dynamitt.¹⁸⁰⁷ Jeg antar at det gikk etterretninger den andre veien. Det var fortsatt Gunnar Arnfelt Knudsen som representerte Sunde. Stort sett fant disse møtene sted øverst i Fougstads gate, like ved dekkleiligheten i nr. 51. Kontakten ble holdt ved like ut over høsten og et stykke inn i 1944, da den ble avviklet for Østvedts del.¹⁸⁰⁸

Aksjonene høsten 1943

Den store jernbaneaksjonen 18. august 1943 ble lagt merke til, men av historikerne er den nesten ikke omtalt. Den ble ikke enestående, men tvertimot opptakten til en intensivering av sabotasjeaktivitetene. Det var imponerende at det så hurtig var mulig etter den harde opprullingen i forbindelse med Pilestredet å komme på offensiven igjen. Indirekte var noe av forklaringen at opprullingen av Milorgs ledelse i Oslo hadde etterlatt mange mannskaper i et vakuum. De ønsket å komme i aktivitet, og tok imot tilbudet om å gå inn i apparatet når Sundes folk fant fram til dem.¹⁸⁰⁹

Etter jernbaneaksjonen flyttet Sunde forlegningen ned fra Skjer-va til Lunner. Volla fortsatte som et knutepunkt, mens mannskapene ble fordelt i hytter på Grindvold, Lunner og traktene omkring.¹⁸¹⁰ Kjøpmann Johannes Nordengen var utrettelig i å skaffe husvære og forsyninger. Kort tid etter flyttet Sunde hovedkvarteret til Einastrand, hvor han fikk låne et hus av kjøpmann Ivar Amlie. Amlie hadde knyttet kontakt med Sundes organisasjon i Oslo, og ofret seg fra nå av helt for organisasjonens raskt voksende intendatur.¹⁸¹¹ Amlie hadde et vidt kontaktnett i Hadelandsbygdene, som nå ble tatt i bruk for å sikre forsyninger. Helt over til Hallingdal gikk hans proviantieringsekspedisjoner for Sunde.¹⁸¹²

Gjennom Ivar Amlie ble flytting av mannskapene fra Lunner og over til Eina forberedt, og en rekke hytter og hus ble leiet til det formålet. Sunde selv overtok Amlies butikk på Einastrand, som ble det nye hovedkvarteret fram til flyttingen til Sollia våren 1944.¹⁸¹³ Som en egen forleg-

1807 Intervju med Anne-Sofie Strømnæs 16.9.92.

1808 Østvedt mener at kontakten etter denne tid kan ha blitt tatt over av en annen i XU. Intervju med Anne-Sofie Strømnæs 16.9.92.

1809 Terje Halvorsens intervju med Sunde 28.11.77.

1810 Vienbråten, Lunnerbakken, Korsrud og Hammerud. Intervju med Jul Johansen 16.1.94.

1811 Intervju med Anders Thorsbakken, fetter av Ivar Amlie, 2.5.92.

1812 Ivar Amlie dukket opp på Sire i Torpo flere ganger for å organisere «børsvarer». Han var en politiserende kremmer, som ikke unnlot å holde politiske foredrag når han var innom Sire. Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

1813 Sundes folk ble fordelt til Øvre Sandbakken, Gosen, Svarverud, Bråtan og også

ning for sabotasjekurs ble leid husmannsplassen Husumenga. Husumenga lå avsides til, og var skjernet for innsyn.¹⁸¹⁴ Sunde var på plass på Einastrand litt ut i september. Selv om mannskapene over et noe lengre tidsrom ble flyttet etter, var mange av dekkstedene på Grinvold-Lunner i bruk utover i 1944. Volla og kjøpmann Nordengen fortsatte som sambandssentral til Sundes virksomhet var avviklet. Til Volla kom sabotørene når de skulle til og fra Eina på oppdrag, og trengte å vite om tyske kontroller på vei og jernbane. Her fikk de spise, hvile og sove når det var nødvendig.

Rekrutteringen av sabotører fortsatte. Det var ikke enkelt å skjule den store reiseaktiviteten. Det var heller ikke så enkelt å holde flere titalls sabotører liggende i hus og hytter uten at naboer begynte å stille spørsmål. Det var mange nazister blant bøndene på Hadelandsbygdene. I november 1943 ble Arnold Kjærvik ansatt som lensmann på Lunner. Han ble en farlig motstander for både Sundes organisasjon og Milorg i distriktet.¹⁸¹⁵ Sunde selv var borte i flere farlige situasjoner, særlig knyttet til veikontroller.¹⁸¹⁶ Takket være bestemt opptreden og et utvalg av hird- og politiuniformer, politiskilt, falske politilegitimasjonspapirer o.l. kom han seg alltid gjennom.

Aksjonene kom nå på løpende bånd. 7. september 1943 ble jernbanebrua ved Kværner i Lodalen sprengt etter alle kunstens regler, og et lokomotiv ble ødelagt.¹⁸¹⁷ Aksjonen i Politiintendanturen 20. september er

på hytter lenger nord i bygda, ved Hågård stasjon på jernbanen. Intervju med Anders og Malla Thorsbakken 2.5.92.

1814 Ivar Amlie ordnet med leie av den nedlagte plassen Husumenga, inne i skogen øst for gården Vildhagen, på Einavannets sørøstlige side. Plassen var eid av Eina Almenning og var i temmelig elendig forfatning. I dag er husene på Husumenga borte, og plassen er nesten igjengrodd. Intervju med Anders og Malla Thorsbakken 2.5.92.

1815 Kjærviks aktivitet gikk som tidligere nevnt særlig hardt ut over Milorg på Hadeland, som ble helt revet opp i april 1944, da 65 av organisasjonens folk ble tatt. Kjærvik ble idømt 18 års straffearbeide 17.3.47 i Eidsivatings lagstol, men ble benådet i 1953. L-sak 493/46 Gjøvik politikammer, Riksarkivet.

1816 Jul Johansen, som var bedt av Sunde om å kjøre drosje som dekkstilling for transportvirksomhet for organisasjonen, ble ved en anledning stoppet i en tyske veikontroll øverst i Lygnabakkene. Sunde og en partimann fra Bergen – antakelig Thorkild Jakobsen – var passasjerer. Sunde viste bryskt fram «sitt» politiskilt som «prispoliti», og de ble sluppet igjennom. Ved en annen anledning klarte de å kjøre fra lensmannsbilen. Intervju med Jul Johansen 16.1.94. I et brev av 5.10.43 advarte Sunde NKPs folk instendig mot å bruke bil. Brevet er antakeligvis skrevet kort etter den første av disse episodene. NKPs krigsarkiv (upaginert), mappe IX (Sabotasjen. Vemund Holm). Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1817 Aksjonen ble utført av Gunnar Arnfelt Knudsen, Rolf Andersen og Johan Sæther,

allerede nevnt. 27. september angrep Steinberg/Mjøndalen-gruppa Øvre Eiker forsyningskontor, Loe Bruk ved Hokksund og Vikstrand Bruk i Mjøndalen.¹⁸¹⁸ 7. oktober gikk jernbanelinjen ved Ryghkollen ved Mjøndalen i lufta, og tok med seg et tysk troppetog. Omkring 12. oktober ble kraftlinjer og andre høyspent el-anlegg angrepet i en samordnet aksjon på flere steder på Østlandet.¹⁸¹⁹ Tankegangen må ha vært å bryte strømforsyningen til Oslo. 26. november gikk jernbanelinjene i lufta rundt Oslo i en enda mer omfattende aksjon enn den som ble utført 18. august.

Av disse ble aksjonen i Mjøndalen gjenstand for en voldsom oppmerksomhet fra tysk hold. Den beskrivelsen av selve hendelsesforløpet som Sunde ga er antakelig i hovedsak korrekt.¹⁸²⁰ Toget hadde fem passasjervogner og to godsvogner, og hadde forlatt Drammen stasjon kl.22.45. Fire av passasjervognene var fulle av tyske soldater, mens en var reservert for norske sivile. I en kurve under Ryghkollen ved Mjøndalen ble ladingene utløst slik at en av vognene havnet i elva, og øvrige tyskervogner ble ramponert. Tidsforsinkelsen og plassering av de to sprenglegmene var nøyaktig beregnet av de tre sabotørene.¹⁸²¹ Den siste vognen med norske sivile ble derfor ikke ødelagt. Hvor store de tyske tap var ble aldri klarlagt. Opplysninger som Bjørn Myhre, lederen av det sivile luftverns sanitet i Mjøndalen, senere ga tyder på at de var betydelig større enn de offisi-

som Knudsen hadde rekruttert rett før aksjonen. Harry Hystad, som var ansatt på Bryn jernbanestasjon, holdt sabotørene orientert om hvilke tog som var i vente. Sæther ble tatt 2.3.44 i en gestapoaksjon mot Toftes gate 58, hvor han hadde hybel og Knudsen hadde dekkleilighet. Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 23.2.94. Han ble sendt til Tyskland som NN-fange på den siste fangetransporten 24.7.44 og overlevde opphold i både Natzweiler og Dachau. Opplyst av Kristian Ottesen 22.4.95. Et fotografi av det utsprengte lokomotivet er gjengitt i *Hjemmefront (Norge i krig* bind 6) s. 203. Det framgår av bildeteksten at forfatteren har blandet sammen to aksjoner.

1818 Øvre Eiker Forsyningskontor ble antent med 4 brannflasker, hvorav bare to eksploderte. Skadene ble derfor begrenset, og bygningen ble ikke ødelagt. Vikstrand Bruk og Loe Bruk, som produserte for Wehrmacht, ble begge totalskadet. Se Statspolitiets etterforskning i A.P. anm. B 2738/43. Avd. IV 145/43, Statspolitiets arkiv, Riksarkivet.

1819 Aksjonen er dårlig undersøkt. Olav Førland har fortalt om aksjoner mot høyspentmastene på Liertoppen og Norderhov, og Gunnar Arnfelt Knudsen om tilsvarende (antakelig mot et transformatoranlegg i området Bryn-Manglerud) i Oslo. Begge har fortalt at de var ledd i en større, samordnet aksjon.

1820 *Menn i mørket* (1987) s. 147 og 151

1821 To av sabotørene er fortsatt i live og ønsker ikke å stå fram. Den tredje var Reidar Øen – «Vildno».

elle tall på to drepte soldater og omlag 30 sårede.¹⁸²² Han beskrev at døde og sårede tyskere lå utover hele området, delvis også i elva. Nattemørket gjorde redningsarbeidet vanskelig, og bidro sikkert til at tallene ble større enn de ellers ville ha blitt.

De tyske reaksjoner ble voldsomme. Mjøndalen-distriktet ble finkjemmet av tysk politi og Wehrmacht. Tilsammen 64 gisler ble tatt fra Eiker, Mjøndalen og Drammen.¹⁸²³ I håp om å redde gislens liv lot 11 ledende drammensborgere seg bruke til å undertegne et opprop mot aksjonen. I oppropet ble befolkningen oppfordret til å vise ro, orden og sindig opptreden. 11. oktober ble oppropet tatt inn i avisene. Terboven lot likevel fem av gislene skyte, tragisk nok var en av dem direktør Alv Johnsen ved Gullaug Fabrikker. Dynamitten som var brukt kan ha vært fra det partiet som han hadde skaffet til veie.

Da sprengningen ble kjent i distriktet dagen etter begynte ryktene å svirre om hvem som sto bak. Milorg-folk visste at linge-karene Svein Blindheim og William Houlder var i distriktet. De hadde instruert i jernbanesabotasje. Mange regnet derfor at det var disse som sto bak.¹⁸²⁴ Den illegale avisen *Fri Fagbevegelse* antydte at «rebellerende tyske soldater kan ha ansvaret.»¹⁸²⁵ Den illegale drammensavisen *London Nytt* forsvarte aksjonen, og angrep de som hadde latt seg bruke til oppropet. Avisen framholdt at motstandskampen nå bare hadde ett våpen igjen: sabotasjen.¹⁸²⁶ *Fri Fagbevegelse* kritiserte aksjonen, men tok sterkere avstand fra de som hadde underskrevet oppropet. Oppropet skapte voldsom strid, særlig fordi to av undertegnerne var personer med nær tilknytning til den sivile hjemmefronten i Drammensdistriktet.¹⁸²⁷ De reaksjoner den førte til i Stockholm og London skal jeg komme nærmere tilbake til i neste kapittel.

1822 I en knapp kunngjøring fra Rikskommissariatet i avisene 14.10.43 ble det oppgitt at to tyske soldater ble drept. Bjørn Myhres beretning er referert i Audun Knappen: *Skjønt det mørkt så ut. Trekk fra lokal motstandskamp mot den tyske okkupasjonsmakt*, Skolesjefen i Drammen, Pedagogisk senter, s. 17–18.

1823 En beskrivelse av de tyske razziaene finnes i F.H. Schandy: *Drammen i krigstid 1940–45*.

1824 Audun Knappen: *Skjønt det mørkt så ut [...] s. 18*

1825 *Fri fagbevegelse* 23.10.43. NHM.

1826 *London Nytt*s politiske tendens var nærmest liberalt-borgerlig.

1827 Sogneprest O. Narum og kjøpmann S. Syvertsen. De fikk begge i 1944 nær tilknytning til det nystiftede Hjemmefrontsutvalget i Drammen, hvor også den illegale fagbevegelse og kommunistene var representert. Deres befatning med oppropet må antakelig ha blitt sett på mer som utslag av naivitet enn forræderi også blant kommunistene.

Den store jernbaneaksjonen rundt Oslo sentrum 26. november 1943 var planlagt for å skape uro og røre hos tyske myndigheter i Oslo. Jernbanen skulle kuttes på ti steder kl. 05.30. Det var altså først og fremst en aksjon for å påvirke stemningen blant tyskerne, ikke for å ødelegge mest mulig materiell. En mann skulle ta seg av hvert sprengningspunkt.¹⁸²⁸ Aksjonene skapte også stor røre, da meldingene begynte å komme inn til politiet.¹⁸²⁹ Beboerne i Gamlebyen var blitt vekt av en kjempesnell fra skinnegangen 90 meter vest for veibroen i St. Halvardsgate. Vindusrutene i gårdene omkring ble blåst inn. Det var inngående spor som var sprengt. Ved nærmere undersøkelse fant politiet en annen ladning 18 meter øst for broen. 100 meter sør for Bekkelaget stasjon på Skibanen hadde det vært en sprengning, og likeledes ved Furubråtveien ved Nordstrand stasjon. Ved broen over Olav Kyrresgate ved Skarpsno stasjon på Drammensbanen hadde en ladning gått i lufta på inngående spor, presis som planlagt klokken 05.30. Også der ble det funnet en ueksplodert ladning på utgående spor. Likeledes var det ved Rustadskogen holdeplass ved Lysaker, og ved Strand lenger mot vest. De tekniske undersøkelser av eksplosjonssteder og funn viste at det nå hadde vært brukt gummidynamitt og tjærelunte. Sunde var fornøyd med resultatet. I et brev til partiledelsen dagen etter skrev han at alle tog øyeblikkelig ble sperret ved Oslo Vest- og Østbanestasjon.¹⁸³⁰

Det var den siste omfattende sabotasjeaksjonen i 1943. Den skjedde på et tidspunkt da Sundes organisasjon var inne i en gunstig utvikling.

Innebygde konflikter

Fra slutten av august 1943 var regulær brevforbindelse gjenopprettet mellom Sunde og partiledelsen. Den varte fram til slutten av mars 1944.¹⁸³¹ Det er rimelig å anta at dette også var den perioden det var tettest samarbeid mellom partiledelsen og Sunde under hele okkupasjonstida. Dette stemmer med de uttalelsene som Sunde selv har gitt.¹⁸³²

For denne periode har vi en betydelig bedre kildedekning enn for tida før. Det foregikk nå stadig rekruttering og utbygging av organisasjo-

1828 Asbjørn Sunde: *Menn i mørket* (1987) s. 147

1829 Meldinger og rapporter som kom inn til Statspolitiet ligger i S.P. A 3162/1943 Statspolitiet, Riksarkivet. De følgende opplysninger er hentet fra disse.

1830 Fra Vemund Holm 27.11.43. NKPs krigsarkiv (upaginert), mappe IX. Arbeiderbevegelsens arkiv Oslo.

1831 Korrespondansen ligger i NKPs krigsarkiv (upaginert), mappe IX, Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1832 Terje Halvorsens intervju med Asbjørn Sunde 28.11.77.

nen, med nyetablering av et etter forholdene stabilt hovedkvarter. Kontakter ble knyttet i lokalmiljøet, hvor drivende folk som Johannes Nordengen og Ivar Amlie skapte nettverk for forsyninger av betydelig større omfang enn tidligere. Sprengstoff- og ammunisjonsprodusentene Gullaug og Raufoss kom inn som leverandører. Sabotasjeaktivitetene økte i omfang. Om det samtidig skjedde en endring i synet på sabotasjen, er mer usikkert. Det er ikke urimelig at NKPs opptrapping av agitasjon for sabotasje hadde en viss virkning.¹⁸³³ Den harde tyske reaksjonen etter aksjonen ved Ryghkollen kan sees som en forsøk på å bremse en slik endring i opinionen. I Tønsberg grep Milorg inn mot en planlagte sprengning av raffineriet på Vallø, og fikk aksjonen stoppet. Det var et tegn på at terroren hadde en slik virkning.¹⁸³⁴

Framgangen var et resultat av at NKP og Sundes organisasjon høsten 1943 var mer på linje enn tidligere. Sunde kunne bruke partiets ressurser, og partiet høstet politiske gevinster som aktivistparti og aksjonsparti. Men en bivirkning av utviklingen ble at forholdet mellom NKP og Sundes apparat på den ene side, og Milorg og hjemmefront på den andre side, gikk inn i en mer konfliktfylt periode.

I det daglige sabotasjearbeidet førte det økte aktivitetsnivå til at det ble mer struktur på organisasjonen. Jeg har nevnt de to sabotasjegruppene på Ringerike, gruppene på Modum, Steinberg og gruppa i Oslo.¹⁸³⁵ For å ivareta det økede behov for ledelse som nå oppsto, fordelte Sunde viktige oppgaver til noen av de mest sentrale sabotørene, og det oppsto i realiteten en slags operativ stab. Erland Hovde hadde ansvaret for Modum og Ringerike, etter at han kom tilbake fra tjenesten i vaktmannskapet for NKPs ledelse. Gunnar Arnfelt Knudsen fungerte som nestkommanderende i den tid han ikke var i Sverige, og var dessuten operativ sjef i Oslo. Reidar Øen var sabotasjesjef i Drammensdistriktet. Karl Seland fungerte i perioder som sambandssjef. Monthey Røse fikk også operativt ansvar etter at vaktmannskapet var avviklet. Etter at politimannen Ivar Ballestad hadde slutte seg til organisasjon fikk han ansvar for bokholderiet.¹⁸³⁶ Denne arbeidsdeling må ikke forstås for snevert. Den ble ustoppelig brutt når

1833 Terje Halvorsen: *Parti og motstandsorganisasjon II*

1834 Om Milorgs inngripen, se senere i dette kapittel.

1835 Det har antakelig vært Sundes plan å etablere en fast gruppe på Steinberg. Sabotørene herfra ble imidlertid trukket inn i aksjoner andre steder. Det er derfor neppe grunnlag for å snakke om en permanent gruppe etter aksjonene i distriktet høsten 1943.

1836 Disse personene ble uformelt omtalt som «stjernegruppa».

situasjonen krevde det. Riktigst er kanskje å beskrive denne krets av personer som Sundes mest fortrolige medarbeidere.

Sunde forsøkte selv å ivareta den operative, administrative og personellmessige ledelse, samt å holde forbindelsen til NKPs forskjellige ledd. Det var her mange hensyn å ta. Et eksempel på dette var da den illegale politiledelsen ble revet opp høsten 1943. Gunnar Arnfelt Knudsen hadde ivaretatt forbindelsen til politigruppa. Det oppsto derfor en akutt sikkerhetsfare for Knudsen og organisasjonen. Første løsning var å tilby Myklebust å gå inn i organisasjonen. Det ønsket han ikke. Løsningen ble at han istedet gikk i dekning, for senere å bli fraktet til Sverige. For å gardere seg mot virkningen av at de arresterte politifolkene skulle sprekke, måtte alle Knudsens forbindelser i Oslo avbrytes. Dernest måtte hans kone i dekning og snarlig eksporteres til Sverige. For å få Myklebust og Knudsens kone avgårde, måtte flyktningeapparatet koples inn via NKPs organisasjonssekretær Ørnulf Egge.¹⁸³⁷ Eksempelet viser hvor mye arbeid av denne art som fulgte i kjølvannet av aksjonene.

Sunde hadde sin bestemte lederstil og fattet selv de fleste beslutninger. Selv om han fra tid til annen innledet til politisk debatt blant sine mennskaper, ga han aldri noe rom for tvil om sitt suverene ansvar og sin absolutte myndighet i saker av operativ karakter. De fleste av hans mennskaper og blant hans forskjellige samarbeidspartnere var enige i at denne autoriteten var basert på fremragende egenskaper som sabotør og illegalist. Sunde var krigsveteran allerede da krigen startet. Men han hadde også et utpreget militært ledertalent, med en sterk drivkraft til aldri å gi opp, til alltid å finne en utvei uansett hvilke vanskeligheter som tårnet seg opp. Han kunne være brutal, og gjennomførte det han hadde bestemte seg for uten å se seg om til høyre eller venstre. Politiker var han ikke. Noen stor sans for ideologi hadde han ikke. Han hadde antakelig mer til felles med en partisanleder i det okkuperte Sovjet enn med den politiserende Furubotn, og forsto det selv også.

Hans stil ga ham et rykte som kompromissløs og hensynsløs, og dette rykte brukte han aktivt for å skremme mulige angivere på Eina og Lunner til passivitet. Det hadde han også gjort i Rukkedalen. Det hjalp også bra til for å sikre at bøndene i området «børset» til hans innkjøpssjefer. Det var en alvorlig sak å ha mange under våpen. Man måtte ha mat.

1837 Sunde beskrev denne operasjonen i brev til Ørnulf Egge 27.11.43. NKPs krigsarkiv (upaginert), mappe IX. Myklebust ble eksportert over NKPs flyktningeapparat. Intervju med Myklebust, Ulstein (grensetrafikken), NHM.

Likevel var matmangelen nesten et sammenhengende problem, noen ganger et mareritt.

Når selve sabotasjevirkningsheten ble så hardt angrepet fra forskjellig hold som den ble, var det ikke merkelig at Sunde selv ble utsatt for angrep og kritikk. Disse angrepene kunne ha utgangspunkt i mer eller mindre reelle forhold. Det vil føre for langt her å gå inn på en videre vurdering av holdbarheten av denne kritikk i sin alminnelighet. Noe av kritikken kan sikkert ha en viss holdbarhet.¹⁸³⁸ Andre deler av kritikken gir et sterkt fortenget bilde. Jeg skal belyse det med et eksempel.

Torgrim Titlestad ga i sin bok om Furubotn bred plass til en kritikk fra Furubotn om at Sunde hadde en uansvarlig lederstil, fordi han personlig ville lede enhver aksjon.¹⁸³⁹ Ifølge Titlestad skal Ørnulf Egge ha ment at bruddet mellom Sunde og Furubotn «ytre sett» kom på dette grunnlag. Sunde brakte sin organisasjon i fare, fordi han før eller siden ville bli tatt når han alltid selv skulle lede aksjonene personlig.

Dette synspunktet er også fremmet av Halvorsen i hans notat om Sunde.¹⁸⁴⁰ Ifølge ham dreide Furubotns kritikk seg om hvem som skulle bestemme hvordan Sundes personlige rolle skulle være. Furubotn insisterte på at Sunde skulle begrense seg til å organisere og planlegge, men ikke personlig delta. Tore Pryser har rendyrket synspunktet i sitt arbeide om arbeiderbevegelsen under okkupasjonen. Her skriver han: «Et typisk trekk ved Sunde var at han selv deltok aktivt i de fleste aksjonene».¹⁸⁴¹ Disse synpunktene er etter mitt syn representative for en vanlig oppfatning blant de som har interessert seg for kommunistenes krigsinnsats.

Innholdet i kritikken var altså konkret og enkel, en smal sak å etterprøve for Furubotn og hans nærmeste, som hadde skapt den. Det ble aldri gjort. For Furubotn hadde forlenget gått et skritt videre. For ham viste kritikken at Sunde egentlig var temmelig uansvarlig, en «anarkist», en eventyrer.¹⁸⁴² Dermed ble kritikken et argument for ikke å samarbeide med ham.

Påstanden om at Sunde personlig ledet nesten alle, eller samtlige aksjoner lar seg lett kontrollere, og resultatet er kanskje overraskende

1838 Det har for eksempel vært hevdet at Sunde i tida på Eina hadde problemer med alkohol. Hystad satte det i forbindelse med tapet av broren (intervju 30.3.94). Det har også vært nevnt at noen av mannskapene tok seg en fest etter vellykkede aksjoner. Det er vanskelig å si noe om dette har hatt betydning for virksomheten.

1839 *Peder Furubotn. I kamp, i krig* s. 60

1840 *Parti og motstandsorganisasjon II* s. 4 og 12

1841 «Klassen og nasjonen», s. 391

1842 Furubotn omtalte Sunde som «anarkistisk» ved flere anledninger.

for mange. Faktisk var Sunde med på svært få aksjoner personlig. Av det store antall rene sabotasjeaksjoner, kanskje omlag 70 aksjoner, deltok han personlig på minimum tre sabotasjeaksjoner, maksimum fem.¹⁸⁴³ Av helt sikre likvidasjoner kjenner vi kun to. Påstandene må derfor karakteriseres som en myte.¹⁸⁴⁴ På den andre side er det ikke vanskelig å forstå at denne myte har fått feste seg. Nettopp de tre aksjonene Sunde personlig ledet var de som han beskrev mest detaljert i *Menn i mørket*.¹⁸⁴⁵

Det er rimelig å se disse påstandene i samband med en uenighet om de organisatoriske beslutningslinjene når det gjaldt sabotasjen. I tråd med sine instruksjoner ønsket Sunde først og fremst å angripe de tyske sambandslinjer, og da særlig jernbanetrafikken. Dette syn ble ikke delt av Furubotn.¹⁸⁴⁶ Hvem skulle da bestemme? Dette problem kunne selvsagt ikke løses, men fra partiledelsens side kunne problemet lett sees som et disiplinærproblem. Sunde nektet å underlegge seg partiledelsen, hvilket var korrekt nok. Det hadde han ingen myndighet til. Jeg antar at det var fra denne grunnleggende konflikt partiledelsen utviklet sitt syn om Sunde som den aksjonsivrige, som alltid måtte være med der det smalt.

Den knoppskyting som nå fant sted i Vestfold og Telemark var eksempel på at Sunde heller ikke utførte alle instruksjonsoppdrag personlig. Isteden brukte han sine mest erfarne folk. Heller ikke kontaktene tok Sunde nå personlig. Tvertimot var han helt avhengig av partiapparatet for å få knyttet de rette kontaktene i et nytt distrikt. Roar Stub Andersen, som hadde blitt instruert i sabotasjeteknikk av Sunde i Heggedal, fikk for eksempel i oppdrag å legge forholdene til rette for aksjoner i Drammens-distriktet og Vestfold.¹⁸⁴⁷ I begynnelsen av september instruerte han på et kurs for en gruppe fra Tønsberg. Kurset ble avholdt ved Svelvik. Kort tid senere instruerte han for en gruppe fra Telemark på en hytte i søndre Vestfold. Mens Andersen deretter fikk i oppdrag å forberede aksjonene i Drammen-Mjøndalen-distriktet, overtok Harry Sønsterød jobben med å forberede aksjoner i Vestfold og Telemark.¹⁸⁴⁸ I Vestfold dukket han opp

1843 Sprengningen av jernbanen ved Nyland 21.7.41, Henrik Ibsens gate 7 21.8.42 og Pilestredet 31 20.4.43.

1844 Til grunn for denne konklusjon ligger en vurdering av opplysninger om Sundes deltakelse i mitt samlede kildemateriale.

1845 Forfatteren Sunde kjente naturligvis best til detaljene i de aksjonene han selv hadde ledet.

1846 Sunde intervjuet av Halvorsen 28.11.77.

1847 Intervju med Roar Stub Andersen 10.3.94.

1848 De følgende opplysningene om Vestfold og Telemark er ikke bekreftet eller vurdert av Sønsterød. Sønsterød har ikke ønsket å la seg intervju. Jeg ser derfor ikke bort fra at det her kan forekomme unøyaktigheter eller feil.

på NKPs meldeplass i Tønsberg, og satte seg i løpet av kort tid i respekt som en dyktig og samvittighetsfull leder.¹⁸⁴⁹ Hans kontakt i Tønsberg var Alberth Carlsson, tidligere redaktør av den illegale avisen *Ukenytt*. Sammen organiserte de sabotasjegruppa med advokat Thorvald Meyer som operasjonsleder, og en kjerne av aktivister som i løpet av tida fram til krigsslutt utviklet seg til å bli en betydelig sabotasjegruppe under navnet «Saborg».¹⁸⁵⁰

Organisatorisk var forbindelsene mellom partilaget i Tønsberg og Sunde blitt formidlet via fylkesleder og sentralkomiteemedlem Emil Reiersen i Larvik. Antakelig var det også Reiersen som hadde lagt forholdene til rette for kurset med telemarkingene, som Andersen allerede hadde avholdt.¹⁸⁵¹ Sønsterød overtok ansvaret også for denne gruppa senere, men her har vi nesten ikke noe kunnskap om hva som videre skjedde. I et brev til Furubotn 30. november klaget Sunde over at sabotasjegruppa i Telemark ikke var i stand til å skaffe nødvendig materiell.¹⁸⁵² Korrespondansen med partiapparatet om problemer knyttet til sabotasjegruppene viser at Sunde høsten og vintermånedene langt på vei var tvunget til å godta at organisasjonsarbeidet var blitt partisaker. Hans rolle var langt på vei i ferd med å bli partiadministrator, og selv om hans instruktører var aldri så dyktige var deres handlefrihet begrenset. Ikke bare var han avhengig av partiet, men partiet grep også inn på en måte som reduserte eller undergravde Sundes ledelse.

Et eksempel på det har vi nettopp fra Tønsberg. Harry Sønsterød hadde gjort ferdig planene for en sprengningsaksjon mot oljeraffineriet på Vallø ved Tønsberg i begynnelsen av oktober 1943.¹⁸⁵³ Aksjonen skulle skje kort tid etter sprengningen av troppetøget ved Ryggkollen. Så kom represaliene og oppropet i Drammensdistriktet. I Tønsberg var alle forberedelser klare, og nøkkelpersoner innenfor NKP og Milorg var informert om det som skulle skje. Men på grunn av de harde tyske reaksjonene ret-

1849 Egil Christophersen har i *Vestfold i krig* gitt en gjennomgang av Tønsberg-gruppa. Her er Sønsterøds ankomst til Tønsberg datert til i begynnelsen av mai 1944. Riktig tidspunkt er antakeligvis i midten av september 1943. Intervju med Alberth Carlsson 16.3.94.

1850 Foruten Meyer var de første medlemmer Kåre Gramer, brødrene Håkon, Einar og Arne Skarpås, og Sigurd Holtan. Intervju med Alberth Carlsson 16.3.94. Betegnelsen «Saborg» og «Sab» ble for øvrig også brukt på andre av Sundes grupper.

1851 Andersen opplyste i intervju 10.3.94 at av deltakerne var en fra Rjukan, en eller to fra Skotfoss og to fra Skien.

1852 Fra Vemund Holm til Alf 30.11.43, NKPs krigsarkiv (upaginert), mappe IX, Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1853 De følgende opplysninger bygger på intervju med Alberth Carlsson 16.3.94.

tet Milorg en henstilling til partiet om å stoppe aksjonen, og truet med at mange ville ha mye å stå til rette for etter krigen hvis det også ble tatt represalier i Tønsberg etter en slik aksjon. Etter konferanse med partiet grep Carlsson inn og stoppet aksjonen.¹⁸⁵⁴

Vestfoldpartiet hadde altså grepet inn og overprøvet Sundes myndighet. Dermed måtte det bli konflikter. Her lå det åpenbart uenigheter om kommandolinjer, og forskjellige vurderinger av represalietrusselen og dermed om krigspolitikken.

Terje Halvorsen har gitt et annet eksempel på hvordan partiapparatet og Sunde hadde helt forskjellige oppfatninger av hvordan partiapparatet skulle fungere.¹⁸⁵⁵ I brev etter brev i desember og januar klaget Sunde over manglende hjelp til sabotasjearbeidet fra partiapparatet. Noen instruks til de politiske ledere om sabotasjearbeidet kunne han ikke merke mye til. I et brev til partiledelsen klaget han på at nettopp Emil Reiersen i Larvik ikke ønsket å prioritere de beste partimedlemmene til sabotasjearbeide, men til politisk arbeide for å utbygge partiet med tanke på etterkrigstida. For Sunde var dette resonnement helt i strid med den krigspolitikken NKP nå skulle stå for, og hans brev til partiledelsen var skrevet i den tro at partiledelsen delte hans syn.¹⁸⁵⁶ Ørnulf Egge skrev tilbake at Sunde måtte ha misforstått Reiersen. Denne var ikke mot sabotasje, men for at de partifolk som hadde andre oppgaver ikke skulle blandes inn i sabotasjen.¹⁸⁵⁷ Dette svar tok imidlertid ikke opp den reelle prioriteringsuenighet som Sunde hadde reist i sin klage. Sunde skrev tilbake at han hadde trodd at partiet med alle krefter skulle organisere sabotasjearbeidet.¹⁸⁵⁸ «Nå først forstår jeg ingenting», skrev Sunde.

1854 Ifølge et brev fra Sunde skrevet noen dager senere gikk de så langt at de truet med å angi Saborgs folk til tyskerne: «Militærkomiteen truet nemlig med å angi de som de visste navnene på hvis noe skjedde. Vi er heller ikke uten kort på hånden. I Militærkomiteen har vi en mann. Vi vil da opplyse dem om at såfremt de gjør noe mudder, så angir vi hele klabbet. Dette skal de få beskjed om, etter at arbeidet er gjort, og etter at våre folk er i sikkerhet.» Fra Vemund Holm til Alf 2.12.43, NKPs krigsarkiv (upaginert), eske 1, mappe IX sabotasjen. Vemund Holm, Arbeiderbevegelsens arkiv.

1855 *Parti og motstandsorganisasjon II* s. 14

1856 «Vemund Holm» til «Alf» 21.12.43, NKPs krigsarkiv (upaginert) mappe IX, Arbeiderbevegelsens arkiv.

1857 «Finn Granli» til «Vemund Holm» 5.1.44. NKPs krigsarkiv (upaginert) mappe IX. Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1858 «Vemund Holm» til «Alf» 7.1.44. NKPs krigsarkiv (upaginert) mappe IX. Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

Veien mot brudd

Konflikten om Vestfoldpartiets prioritering gir etter mitt syn en nøkkel til å forstå det vesentlige i den strid som nå skjerpet seg, og som i midten av mars 1944 førte til det endelige brudd. For Sunde var det greit å formelt underlegge seg et parti som var i ferd med å forvandle seg til en sabotasje- eller partisanhær. Det var imidlertid slett ikke greit å underlegge seg et parti som i realiteten la mer vekt på de politiske spørsmål etter krigen enn på krigføringen mot okkupanten. På senhøsten 1943 var han antakelig ennå i tvil om hvilken vei utviklingen gikk.

Et viktig trinn i denne utvikling var en konferanse om situasjonen på Vestlandet, som ble avholdt i Sundes hovedkvarter kort tid etter etableringen på Einastrand.¹⁸⁵⁹ Til stede var Thorkild Jacobsen, sentralorganisasjon i Oslopartiet, Ørnulf Egge, sekretær i sentralkomiteen, Ivar Ertesvåg og Ragnvald Mauritzen, begge fra sentralkomiteen og Peder Furubotn. Fra Sundes apparat møtte Sunde og Norman Iversen. Det ble bestemt at Iversen skulle dra til Bergen for å reorganisere sabotasjevirkosomheten i byen, og at Jacobsen skulle reorganisere partiet i byen. Intet ble sagt om at sabotasjeorganisasjonen skulle være underordnet partiet i byen, ifølge Jacobsen. Sunde må ha oppfattet møtet som en seier for sin måte å organisere sabotasjen på. Etter konferansen ble Iversen en ukes tid hos Sunde for å få nærmere instruksjoner. Så returnerte han via Sundes sjømannsnett kystveien. Det var klart for Jacobsen at Iversen var underordnet Sunde, men han så ikke på dette som noe problem.¹⁸⁶⁰ Allerede 24. november ble den første sabotasjeaksjon i Bergen gjennomført.¹⁸⁶¹

Sunde fortalte at det videre ble avholdt fire møter på Dokka og Sollia med partiledelsen senhøsten og vinteren 1943–44, hvor de forskjjel-

1859 Torgrim Titelstads intervju med Thorkild Jakobsen 22.11.74. NKPs krigsarkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1860 Torgrim Titlestads intervju med Thorkild Jakobsen 22.11.74.

1861 Aksjonen ble utført av Norman Iversen og Rolf Olsen. Aksjonen ble mislykket. Iversen mente at et kraftig regnvær var grunnen til at ladningen ikke ble satt av da et ventet troppetog passerte. Sprengladningen ble montert under linjen i en kurve ved Grimevannet, like ved Heldal stasjon utenfor Bergen. Stedsvalget viser at aksjonen var planlagt etter samme prinsipper som aksjonen ved Ryghkollen. Resultatet ble imidlertid anderledes. Ved inspeksjon av linjen ble sprengladningen funnet. De tekniske undersøkelser viste at to tog hadde passert uten utløsning av tennmekanismen. Årsaken var ikke som Iversen trodde regnvær, men en konstruksjonssvakhet. S.P 3149/43 Sabotasjeforsøk ved Heldal stasjon. Statspolitiets arkiv, Riksarkivet. Iversen beskrev aksjonen i brev til Just Lippe, udatert 1964. Brevet er i Monica Schanches eie.

lige problemer knyttet til sabotasjen ble diskutert. Sunde nevnte spesielt uenighetene om jernbanesabotasjen.¹⁸⁶² Vi har ingen referater fra disse møtene.

Brevvekslingen fra denne tid bekrefter stadige problemer, men gir ikke noe forvarsel om snarlig skjerping av konflikten eller brudd mellom organisasjonene. Dette inntrykk er såpass iøynefallende, at det burde være et tankekors for forklaringer som forutsetter at bruddet kom som en logisk avslutning av en prosess. Jeg skal komme nærmere tilbake til den spesielle forklaring senere i dette kapittel.

Det ser ut til at misnøyen med partiorganisasjonens innsats har bygget seg opp blant Sundes folk etter årsskiftet. En rapport fra Gunnar Arnfelt Knudsen i Oslo fra begynnelsen av mars stilte sakene helt på spissen.¹⁸⁶³ I rapporten klaget han over at han ikke fikk de folkene han trengte til å kunne gjennomføre en større aksjon mot en tysk biloppstillingsplass og fortsatte:

Vi er således akkurat like langt med folk som før. Fy fanden for en skam for Norge at vi etter 4 1/2 års besettelse ikke kan stille mer enn 6 mann i Oslo for vårt arbeide. Og av hva slags ungdom er vel vår ungdomsbevegelse sammensatt? Blir det i det hele tatt drevet opplysningsarbeide blant dem? Om krigens forløp, over vårt arbeide og hjemmefrontens innsats? Eller blir det bare spilt poker og bridge. Og hva sier sentralen til dette? Ble det ikke bestemt at KPN skulle gå inn for sabotasje? Har vi så dårlig partidisiplin at distriktene saboterer sentralens ordre må de for fanden få tydelig beskjed nok en gang. Til helvete nok en gang, vårt parti er da en kamporganisasjon. Appelerer man overhodet til kameratenes æresfølelse og ungdom, eller blir de sånn i forbifarten spurt om de vil være med.¹⁸⁶⁴

Knudsens tålmodighet med partiorganisasjonen var på denne måten nær bristepunktet. Det er lett å forstå at sabotørene i Oslo ikke la fingrene imellom. Aksjonene fulgte tett på hverandre, det ble stilt harde krav til dem ikke bare fra Sunde, men også NKPs ledelse. Det var et dagligliv med døden rundt hvert gatehjørne. Situasjonen innbød neppe til forståelse for arbeidssituasjonen til partikadre eller partimedlemmer som hadde

1862 Halvorsens intervju med Sunde 28.11.77.

1863 Rapport fra «Marta» 3.3.44 (beslaglagt av Statspolitiet på Sollia), «Radionytt-saken» 2, mappe 11, Statspolitiets arkiv, Riksarkivet.

1864 I Uelands gate. Intervju med Knudsen 27.4.94.

mindre farlige oppgaver. Som sjef var det Sundes jobb å ta opp slike rapporter med Furubotn, og jeg antar at det ble regelmessig gjort.

Det fant imidlertid sted en begivenhet i NKPs hovedkvarter som kan se ut til å ha utløst en akutt situasjon, den såkalte «Johannes-saken». På ettervinteren 1944 var Torolv Solheim blitt invitert til Furubotn, og under oppholdet utviklet Solheim en skarp kritikk av Furubotns ledelsesmetoder. Jeg skal ikke komme nærmere inn på denne striden her. Den er en av hovedemnene i Titlestads bok om Furubotn under krigen og også omtalt av Solheim¹⁸⁶⁵ selv og Terje Halvorsen. Den handler mer om de interne forholdene i NKPs ledelse enn om forholdet til Sunde. Titlestad analyserte imidlertid saken slik:¹⁸⁶⁶ Solheims motiv for å skape splid i partiledelsen var ønsket om å sjalte ut Furubotn som partileder til fordel for seg selv. Til dette trengte han Sunde som alliert. For å oppnå dette klarte han å overtale vaktmannskapet til å rømme og å slutte seg til Sunde. Dermed var bruddet et faktum.

«Rømningen» av vaktmannskapet har derfor blitt den avgjørende begivenhet.¹⁸⁶⁷

Ifølge Titlestad skal Solheim ha sagt til Sunde at Furubotn egentlig var Gestapo-agent. Sunde skal ha svart at «hvis dette var riktig ville han egenhendig skyte Gubben».¹⁸⁶⁸ Hvorvidt Sunde har kommet med et slikt utsagn til Solheim lar seg neppe verifisere. Sunde fortalte at han hadde kontakt med Solheim pr. brev, og særlig om «hvor utholdelig Furubotn var».¹⁸⁶⁹ Det er imidlertid ikke lett å belegge at Sunde skulle gå med mordtanker mot Furubotn basert på Solheims mistanker. Titlestad tolket verken påstanden om utsagnet, eller innholdet i det. Jeg går utfra at hvis denne mistanke var blitt bevist under okkupasjonen, ville mange i Norge ønsket å realisere trusselen. Jeg går derfor ikke inn på Titlestads antydninger på dette punkt.

Men selve «rømningen» av vaktmannskapet har også Halvorsen

1865 Torolv Solheim: *I solnedgangstider* s. 221–246

1866 Titlestad, s. 79–82

1867 I midten av mars 1944 pakket vaktmannskapet sammen våpen og utstyr og reiste til Sundes hovedkvarter på Eina. De som dro var Monthey Røse, Erland Hovde, Karl Seland, Ole Evan Torgersen. To ble ikke med. Det var Arve Rosenberg, som var ute på oppdrag, og derfor ikke visste om det som hadde skjedd. Einar Støreng ble heller ikke med. Det kan ha sammenheng med hans nære forhold til Furubotns datter Magda. Se Titlestads intervju med Røse 8.12.76. Selv om Røse var sjef for vaktmannskapet antakelig hele perioden fra 1942 til 1944, sørget Sunde for en viss sirkulasjon på de øvrige.

1868 Titlestad, s. 79

1869 Halvorsens intervju med Sunde 28.11.77.

tatt for et faktum. Han omtalte den tilogmed som «desertering» med bakgrunn i økende misnøye i sentralforlegningen. Solheim har utlagt det slik i sin skildring av begivenhetene.¹⁸⁷⁰ Sunde skulle ha erklært seg villig til å ta imot dem. Halvorsen mente at for Furubotn og hans medarbeidere sto «utvilsomt vaktmannskapets flukt som resultat av et renkespill fra Solheim og Sundes side [...]»¹⁸⁷¹

Er det dekning for denne påstanden? Oppfattet Furubotn episoden med vaktmannskapets avreise som en flukt? Dette spørsmålet har blitt en av de alvorligste anklager mot Sunde fra Furubotn og hans krets etter krigen. I sin bok om Furubotn presenterte Titlestad den samme anklage i en lett tildekket form.¹⁸⁷² Her koplet han sammen Solheims kritikk, vaktmannskapets «flukt», Solheims avreise og den tyske aksjonen mot NKPs sentralforlegning i juni 1944. Til grunn lå en slutningsrekke som ble formulert av det Furubotn-kontrollerte flertallet i NKPs kontrollkomite i det allerede nevnte skriv om Sunde i 1950.¹⁸⁷³ Her ble det skrevet rett ut at årsaken til bruddet var at Sunde mente at NKPs sentralkomite var kontrollert av Gestapo. Sunde skal så ha lagt en plan for å utslette sentralkomiteen fysisk. Det første skritt var å sende folk til Østre Slidre for å lokalisere hovedkvarteret. Dernest skulle man «arrestere» medlemmene og skyte Furubotn. Utførselsen av denne planen falt sammen med den tyske aksjonen i juni, men kom ikke til utførelse fordi Sundes gruppe gikk i oppløsning.¹⁸⁷⁴ Hvor mye av disse forestillingene var klare for Furubotns medarbeidere allerede i 1944? Det er vanskelig å vurdere dette. Bergljot Egge, som hørte til Furubotns stab, fortalte at de ble sterkt opprørt over vaktmannskapets oppførsel. Da hun noen uker senere tilfeldigvis traff igjen Erland Hovde, skjelte hun ham ut etter noter. Tenk å desertere fra det kommunistiske partiet! Antakelig har hennes oppfatning vært representativ for medarbeiderne til Furubotn.¹⁸⁷⁵

Hva mente Furubotn selv? I brev fra Furubotn senere under krigen ble Sunde omtalt på en forsonlig måte, selv om bruddet ikke ble underslått. Han sendte også ut Svale Solheim og Christian Hilt med følere om forsoning, og understreket at NKP også skulle støtte Sundes organisasjon. «Knut er en bra kamerat, særlig er det derfor nødvendig at vi tar oss av

1870 Solheim, s. 241

1871 *Parti og motstandsorganisasjon II* s. 17

1872 Titlestad, s. 64

1873 «Asbjørn Sunde», skriv fra NKPs kontrollkomite 10.2.50. Aksel Bull Njaas arkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1874 «Entartet», eg. «utartet»

1875 Intervju med Bergljot Egge 16.3.93.

han [...]»¹⁸⁷⁶ Ville han ha formulert seg så forsonlig hvis han egentlig mente at Sunde hadde planer om å myrde ham? Vi kan selvsagt ikke se bort fra at Furubotn kan ha endret oppfatning. Likevel er dette lite sannsynlig, sakens drastiske karakter tatt i betraktning. I så fall er det vel rimelig at en så viktig revurdering måtte gi seg uttrykk i en kilde.

Det finnes en enklere forklaring. Jeg har tidligere vært inne på bakgrunnen for ordningen med vaktmannskapet fra 1942. Det var Sunde som ordnet med dette, og forutsetningen var en avtale om samarbeid. Under hele perioden fram til bruddet i mars var det Monthey Røse som var leder av vaktmannskapet. Det var også han som organiserte avreisen fra Furubotn. Bakgrunnen for avreisen beskrev han selv i det intervju som Titlestad hadde med ham i 1976.¹⁸⁷⁷ I dette intervju fortalte Røse at Sunde hadde kommet til Furubotns hovedkvarter noen dager før de dro. Det hadde da blitt et møte mellom Sunde og Furubotn, hvor Røse var til stede. Sunde sa at han var kommet for å hente Røse og vaktmannskapet. Furubotn svarte at det ikke gikk an, men Sunde holdt på sitt, og minnet Furubotn på at Røse bare var bortlånt av ham. Furubotn tok deretter opp at et norsk sabotasjeapparat måtte være under norsk ledelse ene og alene. Til dette svarte Sunde at de var norske, at de var opplært til sabotasje, at de var de eneste i landet som var opplært til sabotasje, og at han «måtte ha guttene tilbake» nå for å drive sabotasje.

Intervjuet med Røse ga altså en helt annen forklaring av vaktmannskapets avreise enn den Titlestad presenterte i sin bok. De fantastiske forestillingene om Gestapo-agenter og mordplaner ble helt unødvendige for å forklare det som skjedde. Solheims opptreden fikk også mindre betydning. Titlestad drøftet imidlertid ikke Røses synspunkter i det hele tatt, på tross av at Røse flere ganger i intervjuet forsøkte å presisere at Sunde var hans sjef, og at han bare var utlånt til Furubotn. Titlestad forsøkte også å få Røse til å bekrefte at det var planer om å likvidere Furubotn, men Røse distanserte seg fra en slik oppfatning.

Hvordan skal vi vurdere dette intervjuet som kilde? Som sjef for vaktmannskapet var Røse en nøkkelperson. Hvis anklagene mot Sunde hadde innhold, ville de ramme Røse mer enn andre. Da intervjuet ble avholdt var Røses forhold til Sunde forlenget sterkt kjølnet, så noen forpliktelse den veien ville neppe berøre ham sterkt. Intervjuet er omfattende, og inneholder opplysninger om en betydelig del av Røses liv. Kronologi og

1876 Brev fra Furubotn til Håkon Mollvik (Chr. Hilt) 26.9.44.

1877 Intervju med Monthey Røse 8.12.76, NKPs krigsarkiv. Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

sammenheng er mange steder sterkt forvrengt. En rekke feilerindringer og utelatelser forekommer. Alt dette er vanlig i veteranintervjuer. Det er imidlertid indre sammenheng i Røses synspunkt og vurdering av forholdet Sunde/Furubotn, med de detaljopplysningene han ga. I dette lys er han troverdig, og det er vanskelig å forstå at hans versjon ikke bare er utelatt i Titlestads bok, men heller ikke diskutert.¹⁸⁷⁸

Røses versjon var at vaktmannskapet ble hentet av Sunde, fordi det ikke lenger var grunnlag for den avtale som ble inngått i 1942. De ble kort og godt beordret tilbake. Det er slett ikke urimelig at Furubotn kan ha latt være å orientere sine nærmeste medarbeidere om den virkelige sammenhengen rundt Sundes og tidligere Hjelmens norske apparat, i den grad han selv ble fortrolig orientert av Sunde tidlig på høsten 1942. Jeg har tidligere lagt til grunn at en slik orientering virkelig fant sted.

Hvorfor beordret Sunde vaktmannskapet tilbake? Jeg har pekt på uenighetene om kommandolinjene i sabotasjen. Dette framholder Sunde som den viktigste grunn i intervjuet med Halvorsen. Dernest hadde Furubotn sluttet å betale ut penger til Sunde.¹⁸⁷⁹ Sist men ikke minst hadde NKP sendt ut direktiver som begrenset overføring av personell til sabotasjen.¹⁸⁸⁰ Særlig dette siste kan ha vært en direkte bakgrunn for at Sunde ønsket å trekke vaktmannskapet tilbake til operativ virksomhet. Sabotasjeorganisasjonen var i sterk ekspansjon, men hadde ellers mangel på alt – unntatt planer.

Det finnes enda en forklaring, som jeg allerede har vært inne på. Det var forholdet til Sovjetunionen. Det er denne forklaring som Titlestad anførte som hovedårsak til bruddet. Sunde nektet å bryte med russerne som «overordna instans».¹⁸⁸¹ Da Sunde var urikkelig, hadde ikke Furubotn annet alternativ enn å bryte med Sunde. Denne forklaring var en vesentlig del av grunnmuren i Titlestads monumentale forsøk på rehabili-

1878 Vi er Titlestad takk skyldig fordi han har foretatt så mange intervjuer. Når det gjelder Røse og Leif Myrmel, er Titlestads intervjuer de eneste vi har. Det er likevel vanskelig ikke å bli kritisk innstilt til Titlestads metodebruk når man leser disse intervjuene. Titlestad legger informantene sine egne oppfatninger i munnen. Hans spørsmål og teorier i intervjusituasjonen gjør det noen ganger vanskelig for den intervjuede å slippe til. Den intervjuede blir noen ganger avbrutt og forvirret med Titlestads sidespor, og hans forsøk på sammenhengende resonnementer blir altfor ofte avbrutt.

1879 Den siste utbetaling jeg kjenner til, kom i brev til Sunde fra Egge 5.2.44. Det var 2.000 kroner. Fra Vemund Holm til Finn 5.2.44, NKPs krigsarkiv (upaginert) mappe IX. Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

1880 Terje Halvorsen, note 1 på s. 16 i *Parti og motstandsorganisasjon II*.

1881 Titlestad, s. 60

tering av Furubotn som den store nasjonale kommunistleder, den norske Tito.

To innvendinger kan her anføres. For det første er det vanskelig å tro at dette var nytt for Furubotn i mars 1944. Særlig fordi han hevdet til Titlestad at han kjente til «apparatet» før krigen.¹⁸⁸² Mot dette kan det hevdes at Furubotn først følte seg sterk nok til å ta opp dette forhold i 1944. Dette er en rimelig innvending, særlig fordi oppløsningen av Komintern i 1943 stilte NKP mye friere enn tidligere. Som vi har sett var det imidlertid ikke bare Sundes forhold til Sovjetunionen som var problemet. Furubotn ville neppe slå seg til ro selv om Sunde brøt forbindelsen med Sovjetunionen. Furubotn ønsket, naturlig nok, kontroll over en virksomhet som erfaringsmessig hadde fått, og i framtida ventelig ville få store konsekvenser for NKPs stilling og partimedlemmenes sikkerhet. Det var et logisk, men lite praktisk standpunkt.

Hvem tok initiativet til selve bruddet? Titlestad hevdet at det var Furubotn, Sunde hevdet at det var han.¹⁸⁸³ Det kan neppe være tvil om at det var tilbaketrekkingen av vaktmannskapet som markerte begivenheten. Det var en aktiv handling fra Sundes side. Sunde hevdet at Furubotn allerede hadde stoppet pengeleveransene, og på andre måter begrenset sabotasjevirksomheten. Det er ingen grunn til å tvile på at pengemangelen har spilt en viktig rolle. Dette behøver ikke bety at all utbetaling hadde stoppet opp.¹⁸⁸⁴ Begge hadde derfor klare begrunnelser og det er ikke urimelig at de hver for seg tok ansvaret på egen kappe.

1882 Titlestad, s. 59

1883 «Det kom håpløst upraktiske krav fra Furubotn», var Sundes forklaring til Halvorsen i intervjuet 28.11.77.

1884 De påfølgende bankran viser at pengespørsmålet var svært viktig.

Kapittel 22

NKGB griper inn

Dette blir en vanskelig jobb Karl, men jeg må jo ha noen order!

Sunde til Gunnar Arnfelt Knudsen i mars 1944¹⁸⁸⁵

Høsten 1944 trappet Asbjørn Sunde ned sin sabotasjeorganisasjon, til stor overraskelse for både ledelsen i NKP, norske myndigheter og sine egne sabotører. Hvorfor gjorde han det? Noen tilfredsstillende forklaring ga han aldri selv. Spekulasjonene har i ettertid vært mange, noen av dem svært fantasifulle.

I dette kapittel skal jeg forsøke å vise at forklaringen må søkes i sentrale trekk ved sovjetisk nordpolitikk i siste del av krigen. Jeg må derfor bringe inn et felt jeg hittil ikke har behandlet i denne avhandling, nemlig utviklingen i de norsk-sovjetiske forbindelser hva angikk operasjoner i det okkuperte Norge, særlig etterretning og sabotasje, og ikke minst den sovjetiske frigjøring av Finnmark. På sovjetisk side ble Sundes organisasjon og etterretningsvirksomheten ledet av NKGB, selv om de innenfor rammen av NKGB hørte til separate strukturer. Det er utenkelig at de ikke skulle være nøye koordinert, på samme måte som SOE og SIS. Jeg har allerede beskrevet hvordan det sterkt britisk-orienterte 2A-miljøet i Norge inngikk samarbeid med Sundes organisasjon fra høsten 1941 til avviklingen av 2A, og hvordan dette samarbeidet fortsatte til politigruppa gikk i oppløsning i 1943. Hadde dette samarbeidet i Norge noen parallell i samarbeid mellom NKGB og SIS/SOE på nasjonalt plan? Samarbeidet NKGB med regjeringen i London? Hvordan kom et eventuelt slikt samarbeid i stand? Kan en sovjetisk vurdering av dette ligge til grunn for avvikling av Sundes organisasjon i 1944?

Dette er spørsmål som er av avgjørende betydning for å kunne gi

1885 Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 13.2.89.

rimelige svar på hvilke signaler NKGB har sendt til Sunde. Jeg må med en gang understreke at kildetilgangen på sovjetisk side er så begrenset at det bare er elementer av svar som kan gis. På vestlig side finnes arkivmateriale som gjør det mulig å rekonstruere deler av sovjetisk syn.

På tross av manglende sovjetiske kilder er det mulig å antyde svar på de ovennevnte spørsmål som går i retning av en betydelig revurdering av tradisjonelle oppfatninger av sovjetisk Norgespolitikk i de siste krigsår, særlig hva angår Sør-Norge.

På denne bakgrunn skal jeg så beskrive sabotasjeorganisasjonens virksomhet fra bruddet med NKP i mars 1944 til ordren om avvikling ble mottatt i juni 1944.

Narvik og Skibotn til Sovjetunionen?

13. mars 1943 la president Roosevelt fram en plan for utenriksminister Trygve Lie, som sendte sjokkbølger inn i norske eksilmyndigheter. Roosevelt ba Lie nøye vurdere internasjonale frihavner for Sovjetunionen i Narvik og Skibotn, med en korridor med jernbaneforbindelse til Sovjetunionen. Presidenten sa at det gjaldt å finne et fornuftig kompromiss for å imøtekomme «russiske ønsker». Lie hadde aldri hørt noe om slike ønsker, men presidenten kunne ikke opplyse noe om hvor de var kommet fra.¹⁸⁸⁶ Det var snakk om en permanent korridor gjennom finsk, svensk og norsk territorium.

I en senere samtale fortalte presidenten at planen kom fra Churchill. De to ønsket å komme eventuelle russiske forslag i forkjøpet. Den norske regjering mobiliserte omgående de kanaler man hadde for innflytelse for å torpedere forslaget. Det viste seg da at verken den britiske utenriksminister Eden eller den amerikanske Cordell Hunt kjente planen. Den eneste som kjente den var en polsk diplomat, som under et opphold i USA hadde bemerket til en norsk diplomat at Molotov under sin visitt i USA hadde ventilert muligheten for at Sovjetunionen kunne overta Narvik.

Statsadvokat Andreas Aulie, som var rikspolitisjef i London, tegnet et bakgrunnsbilde for en skjerpert kamp mot kommunistene hjemme, som var basert på at regjeringen i utgangspunktet var viklet inn i en skjult diplomatisk kamp mot et forslag som tilsynelatende ikke hadde noe opphav.¹⁸⁸⁷ Senere ble det imidlertid klarere at ideen ikke kom fra Stalin men

1886 Andreas Aulie: *Brev til etterslekten* s. 188

1887 *Brev til etterslekten* s. 188–195 (II). Norges Hjemmefrontmuseum.

fra Churchill, under hans samtaler med Stalin i dagene 12.–15. august 1942.

Dette møtet mellom de to store fortonte seg som et mareritt fra britisk side. Stalin krevde at britene og amerikanerne måtte etablere den annen front i Europa for å avlaste Den røde hær. Hans argument var uimotsigelig: Den røde hær tapte 10.000 mann om dagen, og de veldige sovjetiske frontene hadde et desperat behov for forsyninger. Churchill var under et voldsomt press, og trengte et avlastningsforslag, siden en invasjon på kontinentet ikke var mulig sett med britiske øyne. Hans motforslag var «Jupiter».¹⁸⁸⁸

«Jupiter» ble ikke noe av, til Churchills skuffelse. Ryktene derimot, spredte seg til polske eksilpolitikere i London, som brukte de effektivt. De kom på et tidspunkt da regjeringen måtte forholde seg til kommunistenes motstandsoffensiv hjemme, og Hjemmefronten krevde klargjøring av regjeringens forhold til SOEs aktivisme og Sundes aksjoner. Konsekvensene ble en ytterligere skepsis mot kommunistenes motstandspolitikk i Norge.

Aulie forteller at man i London forestilte seg at kommunistene var ledet fra Sovjetunionen. Rapporter hjemmenfra viste at NKP forsøkte å få i stand et samarbeid med Milorg. Hjemmestyrkenes ledelse avviste et slikt samarbeid. Kommunistene forsøkte også å infiltrere hjemmestyrkene, men det lyktes ikke. Det samme foregikk i politistyrkene i Sverige. «Dette vakte en viss bekymring og førte til sikkerhetstiltak.»¹⁸⁸⁹ Regjeringen ville ikke ha noe samarbeid med kommunistene, og deres bevegelser ble fulgt med mistenksomhet. Aulie hadde konferanser med Wold, Tranmæl og kontakt med HL om dette.

For Aulie var det frykten for en provisorisk regjering i Norge under sovjetisk beskyttelse som var den dypere beveggrunnen bak tiltakene mot kommunistene, og det var først kombinasjonen av Roosevelts plan om Narvik og Skibotn med kommunistenes framgang hjemme som gjorde denne muligheten til mer enn fantasier. Både Olav Riste og Sven G. Holtsmark har vurdert det kildematerialet som lå til grunn for bedømming av sovjetiske intensjoner, og begge konkluderer med at det ikke forelå noen substans bak formodningen om at Sovjetunionen hadde territorielle

1888 Churchill nevnte for sin livlege, Lord Moran, at han hadde skissert for Stalin planen «Jupiter», med tanke på å skaffe en isfri havn i Nord-Norge for lossing av krigsmateriell fra USA og Storbritannia. Lord Morans dagbok ble først tilgjengelig etter krigen. For den norske regjering var det naturlig å koble saken sammen med striden mellom de polske eksilregjeringene i London og Sovjet.

1889 *Brev til etterslekten* s. 193

eller andre krav som vedgikk norsk territorium.¹⁸⁹⁰ Antydninger om politiske regjeringseventyr med norske kommunister kom aldri fra sovjetisk hold.¹⁸⁹¹ Det har heller aldri latt seg påvise at NKP utformet sin politikk utfra sovjetiske retningslinjer. Tvertimot tyder de nyeste undersøkelser på at partiets kontakter til Moskva var svært dårlige.¹⁸⁹²

I sammenheng med den store krigsstrategi er det rimelig å se «Jupiter» som et av mange prosjekter som oppsto i bakevjen av de famlende britiske svar på det sovjetiske krav om den andre front. Den norske bekymring ble på denne måte en bivirkning av denne konflikten. Reaksjonene på «Jupiter» viser også hvor vare de norske følelsene var overfor Sovjetunionen, og hvor lite som skulle til for å bringe opp igjen den gamle tradisjonelle russerfrykten. «Jupiter» ble aldri noe av. Istedet for den andre front kom «Torch», invasjonen i Nord-Afrika».

Sammen utgjorde «Jupiter»/«Torch» et nødvendig kompromiss med de sovjetiske krav om den annen front. Likeså kan de britiske aksjoner mot norskekysten sees som ledd i samme strategiske tenking. Det sovjetiske press for å få opprettet en annen front i Europa var lett forståelig, og høstet en viss støtte fra USA. Det var Churchill og britene som holdt igjen, og isolert sett var britenes grunner også forståelig, selv om Churchill måtte innse at det var umulig å skape forståelse for det i Moskva. Han hadde derfor sterke behov for å vise russerne at noe også skjedde på vestalliert hold, og at man ikke minst var velvillig innstilt til mindre kostbare sovjetiske krav enn oppretting av en front i Frankrike. Men de politiske mottiltak denne utvikling produserte i den norske London-administrasjon var stikk i strid med britiske interesser. Resultatet ble – sett fra britisk side – utilsiktede og uforståelige konflikter om motstandspolitikken i Norge. Urimelige norske posisjoner ble ytterligere stimulert av alarmerende innspill fra motstandsbevegelsen i Norge.

Det var imidlertid ikke til å komme fra at britenes interesser i Norge var bestemmende. Den voksende norske redsel for aktivisme i motstandskampen framsto som smålig og uforståelig. At noe av dens

1890 Olav Riste: *Londonregjeringa*, særlig bd. 2, s. 260 m.v., og Sven G. Holtmark: *Mellom russerfrykt og brobygging* (hovedoppgave i historie 1988).

1891 Jeg ser her bort fra Molotovs forslag om delt norsk/sovjetisk suverenitet over Svalbard og sovjetisk suverenitet over Bjørnøya, som ble tatt opp med Trygve Lie i Moskva 11.11.44. Det ser imidlertid ikke ut til at saken var særlig høyt prioritert på sovjetisk hold. Riste: *Londonregjeringa* bd. 2, s. 201, 230, 337.

1892 Jeg har undersøkt dette i sovjetiske arkiver i 1993, og min konklusjon er at forholdet til NKP har vært lavt prioritert i Moskva. Det er tvilsomt om direktiver for krigspolitikken har vært gitt.

egentlige innhold – bekymring for kommunistenes og bak dem sovjetiske interesser – ikke ble delt i samme grad på britisk side, hadde dels sin bakgrunn i forskjellig situasjonsbedømmelse, dels i at det på militært grunnlag faktisk var i gang en ny utvikling i forholdet til Sovjetunionen.

Et vanskelig utgangspunkt

Hadde samarbeidet mellom Asbjørn Sunde og de andre grupper i Norge noen parallell i samarbeide mellom NKGB og SIS/SOE i forbindelse med Norge? I hvilken grad var norske myndigheter involvert? Sven G. Holtmark har i noen grad drøftet slike relasjoner på bakgrunn av en generell framstilling av de norsk-sovjetiske forbindelser under krigen.¹⁸⁹³ Men ellers har norsk-sovjetisk militært samarbeid i de okkuperte områdene ikke vært mye kommentert, antakelig fordi den kalde krigen gjorde temaet kontroversielt. Norske kilder er få og vanskelig tilgjengelige, og sovjetiske har ennå ikke vært tilgjengelige. De viktigste norske kilder er å finne i arkivet etter Forsvarsdepartementets etterretningskontor i London. Jeg skal her vurdere noen av dem i samband med det perspektiv jeg har trukket opp i det foregående.

I løpet av høsten 1940 og våren 1941 var det minimale kontakter mellom norske og vestallierte myndigheter og Sovjetunionen. Det var en viss usikkerhet fra norsk hold om Sovjetunionen de facto hadde godtatt den tyske okkupasjon. Fra norsk side var det tradisjon med skepsis mot Sovjetunionen og før 1917 mot Russland. I 1939–40 hadde kommunistjakt under vinterkrigen og mobilisering i Nord-Norge en brodd mot Sovjetunionen, og bidro til svekket beredskap mot angrep fra Tyskland. Generalstabens utenriks- og etterretningsavdeling hadde vært aktive premissleverandører for utformingen av det norske syn og dermed bidratt til de disposisjoner som ble foretatt. I London ble det skapt et helt nytt militært etterretningsvesen under Forsvarsdepartementet, i stor grad bemannet med personer uten tilknytning til den tidligere organisasjon. Dermed ble det et brudd både organisasjonsmessig og personellmessig, noe som var en nødvendig forutsetning for et nært tillitsforhold til britiske etterretningsorganisasjoner. Det var innenfor dette apparat at de første kontaktene til sovjetisk motstandsarbeide ble tatt.

Den nye institusjonen fikk betegnelsen Forsvarsdepartementets Etterretningskontor (FD/E), og som sjef ble tilsatt kaptein Finn Nagell.¹⁸⁹⁴

1893 *Mellom russerfrykt og brobygging. Sovjetunionen i norsk utenrikspolitikk 1940–45* (hovedoppgave i historie 1988)

1894 Finn Nagell (1899–1977) hadde gjort tjeneste i Rjukan Luftvern.

Kontoret ble opprettet i januar 1941 i samarbeid med britiske tjenester¹⁸⁹⁵, og registrerte de diplomatiske ryktene om tysk angrep på Sovjetunionen så tidlig som i begynnelsen av april 1941.¹⁸⁹⁶ Så gikk det over et halvt år før nye sovjetiske forhold av interesse ble registrert. Det skjedde vedrørende en melding i Det sovjetiske informasjonsbyrå 31. desember om norske partisaner på nordfronten, forøvrig med tvilsom sannhetsgehalt. 3. januar brakte *Pravda* en lengre artikkel med rosende omtale av norsk motstand og den norske regjering.¹⁸⁹⁷

På dette tidspunkt hadde vesentlige endringer skjedd i forholdet mellom Sovjetunionen og Storbritannia, og det var lagt et grunnlag for mer konkrete samarbeidstiltak.

En av de viktigste initiativ til disse tiltak var tatt av den britiske landsorganisasjonen TUC på dens kongress i Edinburgh i september 1941. Et forslag om å innby sovjetisk fagbevegelse til en samarbeidskomitee ble enstemmig vedtatt. I dagene 13.–15. oktober ble en slik komitee dannet på en konferanse i Moskva, hvor TUCs ledelse la hele sin tyngde inn. Komiteen arrangerte sine møter i det beleirede Moskva, og kamphandlingene bare noen få mil unna konferansestedet gjorde nok sitt til å understreke betydningen av initiativet overfor de britiske representantene. I den avtalen som ble inngått ble det slått fast at fagbevegelsene i begge lang skulle konsentrere sin virksomhet om organiseringen av gjensidig hjelp, å yte all mulig hjelp til regjeringene i Storbritannia og Sovjetunionen, å styrke med all makt øket krigsproduksjon, og særlig arbeide for å fremme britisk våpenhjelp til Sovjetunionen, å ta i bruk fagbevegelsens

1895 Kontoret – med betegnelsen FD/E – var underlagt forsvarsministeren. Det skulle betjene Utenriksdepartementet og de forskjellige institusjoner i forsvaret, samt danne bindeleddet mellom de samme og britiske etterretningsorganisasjoner. I mars 1941 ble også sikkerhetstjenesten underlagt E-kontoret, ved at «Det norske opplysningskontor» under Kristian Gleditsch, som hadde hatt dette ansvar fra november 1940, ble integrert i E-kontoret. Da Forsvarets Overkommando ble opprettet ble militærseksjonen 15.3.42 overført FO II/E, men FD/E ble fortsatt opprettholdt som et organ for militær sikkerhetstjeneste. Britenes MI5 ønsket fortsatt å håndtere sikkerhetsspørsmål og kontraspionasje denne veg. MI5s skepsis ble ikke mindre da FO IIs rettsavdeling etter norsk strid ble overført Justisdepartementet som ren politimessig overvåking- og sikkerhetstjeneste. Den militære kontraspionasje ble derfor beholdt i FD/E, inntil FD/E og FO II 1.7.44 endelig ble slått sammen. Fra «Beretning for Forsvarsdepartementets E-kontors virksomhet 1/1-41–1/7-44» av Finn Nagell, 15.1.46.» E-kontoret, nr. 1, FDs Londonarkiv.

1896 Meldingen kom fra pressemedarbeider Rolf Nerdrum ved legasjonen i Bern 2.4.41. Forsvarets «E»kontor, London, nr. 14, Riksarkivet i Oslo.

1897 «Det ubøyelige Norge», 3.1.42 av A. Dunajewskij. Begge i E-kontorets arkiv, nr. 14.

propaganda- og agitasjonsmidler for disse formål, samt å hjelpe og støtte befolkningen i de okkuperte land.

Fra britisk side var det stilt krav om at alle fellesmøter arrangert i Storbritannia skulle være i regi av TUC, og ikke det britiske kommunistparti, og dessuten at de sovjetiske delegasjoner heller ikke skulle pleie omgang med kommunistpartiet under sine reiser i landet. Disse krav ble godtatt fra sovjetisk side. I desember kom så en sovjetisk fagforeningsdelagasjon til Storbritannia, og en hektisk møtevirksomhet fulgte på verft, i industribedrifter og i gruver. De unge sovjetiske delegatene ble mottatt med voldsom begeistring. Deres entusiastiske taler oppfordret til en kraftinnsats for å øke krigsproduksjonen. De britiske etterretningsfolk som fulgte delegasjonen i kulissene rapporterte at de fulgte sine instruksjoner til punkt og prikke. Man fikk også tilgang på delegasjonsledelsens rapport, som konsentrerte seg om svakhetene i den britiske produksjon på fire områder: For dårlig utnyttelse av maskinparken, for få kvinner i industrien, for lav forståelse for betydningen av å lytte til forslag fra arbeiderne til endringer av produksjonen, og for liten kontakt mellom bedriftsledelsene og de tillitsvalgte.

E-kontoret ble orientert om samarbeidet gjennom en omfattende rapport av Konrad Nordahl i begynnelsen av februar 1942. Nordahl ga også en vurdering av de beveggrunner TUC-ledelsen hadde for å inngå samarbeidet. Den egentlige initiativtaker var generalsekretær i TUC Walter Citrine, en stødige antikommunist. Hans motiv var først og fremst å imøtekomme og utmanøvrere et stadig sterkere krav om tilnærming til russerene på grunnplanet i fagbevegelsen. Dernest hadde TUC innsett at de stadige krav til øket arbeidstempo ikke lot seg gjennomføre uten den nye intensiteten i propagandaen som sovjetdelegasjonen bidro avgjørende til. For det tredje ønsket TUC å utnytte situasjonen for å styrke sitt krav om medinnflytelse i bedriftene fra arbeidernes side, særlig gjennom felles produksjonskomiteer.

Noe dypere tillitsforhold er det ikke snakk om, forklarte Nordahl. Mangelen på tillit kommer tydelig fram i den nøyaktige og tildels perentlige måte som russerene overholder avtalen på. Men på den andre siden, fortsatte han, avspeiler situasjonen at kommunistene har fått ny vind i seilene i den britiske arbeiderklasse og intellektuelle yrker. Dette skifte i opinionen er ikke uten grunn: «Russland og Storbritannia trenger hverandre [...] I dag er øst-fronten det eneste lyspunkt engelskmennene har å se hen til.»¹⁸⁹⁸ Nordahl så at situasjonen innebar en annen betydelig

1898 «Samarbeidet mellom den britiske og russiske landsorganisasjon», 7.2.42. Fram-

fordel. Situasjonen innebar en mulighet for å se kommunistpartiene som et hinder, snarere enn som en fordel for et statssamarbeid UK-USSR. Hvis Stalin innså at det ville være lettere å bygge opp en pro-russisk front i Vest Europa uten «den vanlige omveien om kommunistpartene», ville konsekvensene kunne bli store for framskrittene på dette området, håpet Nordahl. I denne utvikling lå det også visse utsikter til forandring i Sovjetunionen: «På denne bakgrunn må vi bygge, og ikke sky noen anstrengelser for å skape et tillitsfullt samarbeid mellom Sovjetunionen-Samveldet og Vest-Europa. Den framtidige fred og trygghet i Europa avhenger av at denne tillit blir skapt.»

Det var en visjonær analyse. Nordahl visste ikke at Stalin var i ferd med å trekke de samme konklusjoner. Komintern ble oppløst i 1943. Han visste heller ikke at Wollwebers organisasjon i Norge i prinsippet var uavhengig av NKP, og allerede hadde innledet et samarbeid med borgerlige grupper og særlig Kompani Linge-karer i Oslo-området.

Vinteren 1942 kunne legasjonen i Samara (Kuibyshev), hvor de diplomatiske stasjoner var evakuert fra Moskva, melde om ytterligere sovjetiske militære krefter.¹⁸⁹⁹ I mai kunne legasjonen også melde om «Folkesenderen Norges Frihet». Torsdager og søndager sendte den på norsk fra sovjetisk territorium.¹⁹⁰⁰

Etterretningssamarbeidet innledes

Det var ingen overraskende nyhet i februar 1942 at amerikanske og sovjetiske hemmelige tjenester var interessert i et visst etterretningssamarbeid med norske myndigheter. Ved flere anledninger tidligere var det kommet forespørsler om slike opplysninger til underordnet personell ved det norske E-kontoret i London.¹⁹⁰¹

27. februar 1942 ble imidlertid saken tatt opp direkte med E-kontorets leder kaptein Finn Nagell av den sovjetiske legasjonsråd Tsjitsjajev.¹⁹⁰² Legasjonsråden var interessert i å få økonomiske, sosiale og politiske opplysninger fra Norge. Militære opplysninger ønsket han skulle

stillingen av det sovjetisk-britiske faglige samarbeid er hentet fra dette dokument. E-kontoret, nr. 14.

1899 Melding fra legasjonen i Kuibyshev 23.3.42. E-kontoret, nr. 14.

1900 Mottatt UD London 30.5.42. E-kontoret, nr. 14.

1901 Rapport fra Nagell 5.3.42. E-kontoret, nr. 14.

1902 Ivan Andrejevitsj Tsjitjajev, i 1940 NKVD-resident i Riga, NKVD-resident i London 1941–43, 1943–45 ansvar for etterretningssamarbeid med eksilregjeringene i London.

formidles direkte til den sovjetiske militærattachéen Kremer.¹⁹⁰³ Ifølge Nagells rapport om samtalen var han også interessert i å vite hva «vi kunne gjøre», særlig når det gjaldt noe mer «aktivt». Nagell var forbeholden på dette området, men antydte et generelt informasjonssamarbeid og samarbeid om aktive tiltak i Finnmark. Tsjitsjajev markerte interesse for et slikt prosjekt, og foreslo at man da burde bruke Murmansk som base. Men han mente at dette ikke var nok. Han hadde forstått at det var mange nordmenn i Tyskland, og antydte at man sammen kunne forsøke å få i stand illegalt arbeide der. Nagell var overrasket over dette forslaget, og svarte spontant at norske myndigheter forsøkte å konsentrere innsatsen til Norge. Men han holdt oppe muligheten for et samarbeid i Finland.

Selvsagt var Nagell usikker på hvordan han skulle tolke de sovjetiske signalene. Han så ingenting i veien for at etterretningssamarbeid på et lavt plan ble innledet. Møtet resulterte i at det ble avtalt rutiner for overlevering av slikt materiale med russerene. Omkring samme dato startet overlevering av slikt materiale som russerene ønsket. 5. mars anmodet Nagell regjeringen om å approbere ordningen. Han foreslo at framtidig materiale skulle forevises statsråden før overlevering.

Av hensyn til amerikanske interesser henvendte Nagell seg også til den amerikanske militærattaché i London med samme ærend, men oppdaget til sin overraskelse at amerikanerne ikke var særlig interessert i generelle etterretninger. De var først og fremst opptatt av quislingpartiets arbeide i Norge og den norske 5-kolonne. En rapport om dette som E-kontoret hadde utarbeidet sammen med britisk etterretning ble overlevert amerikanerne.¹⁹⁰⁴

Et liknende sovjetisk utspill ble foretatt overfor den norske militærattaché i Kuibyshev. Det var derfor klart at henvendelsen fra Tsjitsjajev var instruert med høy prioritet fra Moskva. Alfred Roscher Lund, som også hadde deltatt i møtet med Tsjitsjajev, så dette som en gylden mulighet til å utvide tilgangen på etterretningsmateriale hjemmenfra vesentlig. I en rapport til statsråd Torp i begynnelsen av mars refererte han til at den sovjetiske militærattaché hadde uttalt at «Ville det ikke være morsomt om vi kunne ta Nord-Norge og invitere Norges konge og regjering til å ta opphold i Norge igjen?» Roscher Lund foreslo at samarbeidet burde foregå både i Kuibyshev og i London, forutsatt at UD godtok en slik ordning. Det var imidlertid nødvendig at også britene godtok en slik ordning. Lund mente at i prinsippet var etterretninger fra Norge norsk-britisk fellesfeie.

1903 Simon Davidovitsj Kremer

1904 Rapport fra Nagell 5.3.42. E-kontoret, nr. 14.

På den andre side var britene neppe særlig interessert i etterretninger fra Nord-Norge, som i særlig grad angikk Sovjetunionen og Norge. Amerikanerne var, som vi har sett, heller ikke særlig interessert. Roscher Lund mente at amerikanerne først ville interessere seg for dette hvis det i framtida skulle bli noe av et invasjonforsøk fra Island.¹⁹⁰⁵

29. mars 1942 hadde Nagell et nytt møte med Tsjitsjajev, også denne gang på russerens initiativ. Han bekreftet nå at han var bedt om fra sovjetiske myndigheter om rapporter om den politiske tilstand i Norge. Han var selvsagt takknemlig for det materialet som allerede var overlevert, men ønsket å understreke at det var særlig politisk materiale som var viktig.¹⁹⁰⁶ Dessuten var han pålagt av Moskva å forelegge Nagell to konkrete spørsmål. Det ene var om man kunne være behjelpelig med å rigge opp en sender i Norge, som kunne sende direkte til Russland. Det andre var om det var mulig å skaffe en dekkleilighet i Oslo for en illegal agent fra Russland, samt også å hjelpe ham med falske identitetspapirer, kontakter etc. Nagell svarte ikke negativt på noen av spørsmålene, og innså fordelene av en slik ordning hvis også norske myndigheter kunne få nytte av resultatet. På spørsmål fra Nagell la Tsjitsjajev til at denne agenten skulle holde kontakt med et agentnett i Norge, med blant annet tyske og russiske agenter.

Det forelå nå flere forslag, og det var nødvendig å fatte en beslutning om man ønsket å gå videre i samarbeidet. I et møte mellom Lie, Torp, Nagell og representanter for FO ble man enige om å gå videre med samarbeidet på etterretningssiden.¹⁹⁰⁷ Hvilket standpunkt man tok til de øvrige sovjetiske forslagene er uklart. 22. april kunne Nagell informere russerene om at to norske agenter ville bli sendt til Murmansk for utplassering i Finnmark. Sovjetiske myndigheter skulle utstyre dem samt ta imot deres etterretningsmeldinger for videre distribusjon til sovjetiske og norske myndigheter. Planen var i tråd med et tidligere norsk forslag fra 15. april, og understreket at sabotasjeaktiviteter ikke måtte blandes inn. Forøvrig hadde russerne som allerede nevnt kun et viktig forutsetning: Man ønsket ingen britisk innblanding.¹⁹⁰⁸

Nagell forela likevel saken for Eric Welsh i SIS, og denne så på

1905 Rapport fra A. Roscher Lund 5.3.42. E-kontoret, nr. 14.

1906 Det er sannsynlig at sovjeterne var svært opptatt av å finne ut av stemningen og situasjonen i landet som ledd i vurderingen av NKPs nye krigspolitikk fra årsskiftet 1941/42.

1907 Møtet var 20.4.42. Innkalling, Nagells og Roscher Lunds forberedende notater i E-kontoret, nr. 14.

1908 Understreket av Nagell i et brev til Torp 19.4.42. E-kontoret, nr. 14.

den planlagte byttehandel med velvilje.¹⁹⁰⁹ Welsh var selvsagt klar over at britiske militære myndigheter allerede var igang med et etterretnings-samarbeid med sovjetiske myndigheter. Den planlagte ordning var derfor i tråd med britiske ønsker. Welsh stilte seg velvillig til å assistere med teknisk utstyr og praktisk assistanse både når det gjaldt det norske ønsket om innsending av to norske agenter fra Murmansk, og det sovjetiske, med innsending av en sovjetiske agent til Østlandet.¹⁹¹⁰

Motstanden kom imidlertid fra uventet hold. For å få det praktiske arrangement i orden, henvendte Nagell og Welsh seg sammen til etterretningsavdelingen i legasjonens militærkontor i Stockholm. Major Ørnulf Dahl ved kontoret «gjorde imidlertid de sterkeste innvendinger mot å foreta en slik ting i det hele tatt».¹⁹¹¹ Slike informasjonen kunne russerne få fra etterretningskontoret direkte framholdt han. Da Nagell framholdt den norske nytten av prosjektet i Finnmark, avfeide Dahl det med at han ved et slikt prosjekt kom til å komme i et uholdbart forhold til svenskene. Stilt overfor en slik kompakt motstand, sendte Nagell saken over til forsvarsminister Torp for beslutning. SIS derimot var ikke innstilt på å vente på at den norske motstand hjemme eller i Stockholm skulle gjøre slike prosjekter mulig. Via SOE i Stockholm ble så hele prosjektet gjennomført ved at en norsk kurer brakte en radiosender for Eric Welsh til Nord-Norge, etter oppdrag for russerne. Jeg skal komme nærmere tilbake til denne ekspedisjonen senere i dette kapittel. Senderen skulle på lufta 1. august 1942. Da kureren vendte tilbake til Sverige ble imidlertid hans rapport snappet opp av Dahl, som i et krasst telegram til Nagell meldte at han kom til å ta saken opp med Victor Mallet, den engelske minister i Stockholm. Nagell informerte Welsh, og denne sørget for at saken ble dysset ned.¹⁹¹²

Klarering av Finnmarksekspedisjonen var i orden 30. juni, og kort tid etter var de aktuelle agentene plukket ut for oppdraget. På grunn av sykdom ble det imidlertid ytterligere en usettelse. Omkring midten av august var alt klart.¹⁹¹³

Et britisk Catalina-fly brakte de to agentene til Arkhangelsk. Med

1909 Lieutenant Commander Eric Welsh, leder av den skandinaviske seksjon i SIS.

1910 Notat fra Nagell 3.6.42. E-kontoret, legg 102, nr. 14.

1911 Fra Nagells notat 3.6.42.

1912 Kureren var Simon Blix-Berg. I sitt telegram av 24.7.42 truet Dahl med å ta saken opp med Mallet. Welsh kom Dahl i forkjøpet ved selv å informere Mallet, kfr. påskrift på samme. E-kontoret, legg 62, nr. 8.

1913 De to som endelig dro, var Thor Peder Centzen, f. 10.12.17 i Svanvik, Sør-Varanger, og Hans Skjærv, f. 22.2.18 i Yttervåg, Trondheim. E-kontoret, nr. 14.

var også major John Turner fra SIS som forbindelsesoffiser, utkledd som norsk offiser. Turner knyttet forbindelsen til de sovjetiske etterretningskontaktene i Arkhangelsk, og forlot så, etter en del problemer med russerne, byen med den samme Catalinaen. Antakelig skyldtes Turners problemer maskeraden med den norske uniformen. Forutsetningen for ekspedisjonen var som nevnt at den skulle være norsk/sovjetisk, mens den i realiteten var overtatt av Welsh på grunn av problemene med Dahl.

Det som videre skjedde med de norske agentene er uklart. Ragnar Ulstein har drøftet de forskjellige kildene, som delvis er motstridende, og konkludert med at de ble satt ned på Enare i Nord-Finland i begynnelsen av oktober.¹⁹¹⁴ De forsøkte så å etablere en base i Sør-Varanger, men måtte gi dette opp. De forsøkte så å nå fram til Sverige, men ble istedet arrestert i Nord-Finland, og forhørt av finsk og tysk sikkerhetspoliti. De ble så overlevert til Gestapo i Kirkenes og skutt på Trandum 26. mai 1944.

Det er ikke klarlagt hva som videre skjedde med russerenes ønske om å få assistanse sørpå. De første månedene av 1942 var Lars Nordbøs etterretningsgruppe aktiv i Oslo-området. Denne gruppa foret sovjetiske myndigheter med militære etterretninger fra Oslo-området. 14. april ble Nordbø tatt, og sovjetisk etterretningsvirksomhet i Sør-Norge ble satt betydelig tilbake. Antakelig må henvendelsen ha hatt noe med hans gruppe å gjøre, kanskje var senderutstyret dårlig. Om en slik transport fra Sverige overhodet fant sted er uvisst.

Noe senere fremmet russerene nye ønsker. Deres interessefelt var nå mer orientert nordover. Antakelig var årsaken den økede betydningen av nordområdene. Den tyske marine hadde flyttet det meste av sine flåtestyrker til Norge for å ødelegge de allierte transportkonvoiene til Murmansk. De sovjetiske etterretningsinteressene ble fra denne tid konsentrert rundt Nord-Norge. Vi vet at russerenes nye ønske overfor Nagell var å få hjelp til å knytte opp etterretningskjeden fra Kristiansund N til Kirkenes.¹⁹¹⁵ Hvordan dette prosjekt ble avviklet har jeg allerede vært inne på. Welsh styrte som nevnt utenom den gjenstridige major Dahl ved den norske legasjon.

Det var den norske kureren Simon Blix-Berg som fikk oppdraget.¹⁹¹⁶ Han hadde opprinnelig fått forbindelse med den sovjetiske lega-

1914 Ragnar Ulstein: *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45* bd. 2, s. 179–181

1915 Ifølge en skisse av planen som ligger i Nagells papirer, skulle en sender bringes til Harstad, en annen til Trondheim. Hovedsenderen i Harstad skulle betjene stasjoner i Kristiansund, Trondheim og Kirkenes. Kodene skulle sendes til SOE/Stockholm via SIS-senderen «Lapp» i Nord-Sverige. E-kontoret, legg 100, nr.14.

1916 Rapport av kriminalbetjent Mellem 7.7.42. Rikspolisjefen, Svenskearkivet,

sjon gjennom norske kommunister, og var bedt av den sovjetiske militærattaché om å skaffe opplysninger om tyske militære forhold i Nordland, Troms og Finnmark. I første omgang hadde han skaffet slike fra norske flyktninger. Senere skaffet han også opplysninger om militære forhold i Sverige og Finland. Han hadde vært minst en gang i Norge, før han ble bedt om å sikre oppriggingen av et sendernett i Nord-Norge. 19. mai 1942 reiste han fra Stockholm, med en sender fra den britiske legasjon i ryggsekken. Senderen skulle til Tromsø. Blix-Bergs grensepassering ved Sandviken i Verdalen gikk greit, og hans omfattende oppdrag i Norge ble løst i tråd med planen. I Tromsø ble stasjonen betjent av to telegrafister som Blix-Berg lyktes i å få kontakt med.¹⁹¹⁷ To andre sendere var i mellomtida blitt transportert fra Stockholm til Kiruna, og ved hjelp av Blix-Berg utplassert til Vadsø og Kirkenes. Tilbaketuren gikk også greit, bortsett fra at han ble arrestert av svensk politi ved grensepasseringen 19. juni, og satt internert noen dager.

I juli reiste han så over for andre gang. Denne gang skulle nok en sender bringes til Tromsø. Blix-Berg, som reiste under navnet Alf Pettersen, kom opp i en skyte-episode på tilbaketuren og ble såret. Han klarte likevel å komme seg over grensen og til behandling ved sykehuset i Östersund. Han rapporterte så tilbake til Mrs. Waring ved den britiske legasjon i Stockholm, og overlot britene kodenøkene til senderne, som avtalt med russerne.

Blix-Bergs dristige og vellykkede oppdrag var altså arrangert over hodet på major Dahl og militærkontoret. Men Nagell var orientert. Daniel

prinsippaker, sak 205. Simon Blix-Berg (Bliksberg), f. 24.11.21 i Reipå, Helgeland, hadde deltatt som frivillig under vinterkrigen i Finland. Under felttoget i Norge deltok han i Gratangen og ved Narvik. Rapport av kriminalbetjent E. Storli 13.10.42. Jeg bruker navneformen Blix-Berg som selv brukes av Blix-Berg i de samtidige kilder. Ulstein bruker den senere formen Bliksberg.

¹⁹¹⁷ Torstein Pettersen og Alfred Meyer Henningsen. Rapport fra kriminalbetjent E. Storli 13.10.42. Rikspolitisjefen, sak. 201. Henningsen og Pettersen (senere Raby) bygde opp en effektiv etterretningsgruppe med sentrum i Tromsø og med kontakter langs kysten. 14.4.43 måtte de flykte til Sverige, hvor de i Stockholm rapporterte til sine sovjetiske og britiske kontakter og til Ørnulf Dahl på legasjonens etterretningskontor. De fikk ved denne og tidligere anledninger bekreftet at deres mange radiomeldinger om tysk skipsfart var nådd fram og hadde vært av stor betydning. Henningsen og Pettersen gikk inn i tjeneste for SIS. Pettersen ble senere kjent for sin befattning med Tirpitz-saken. Henningsen ble tatt til fange i kamp ved Sortvik i Finnmark 21.1.45, men overlevde tysk fangenskap. Han har gitt en spennende skildring av sitt etterretningsarbeide og samarbeid med Simon Blix-Berg i selvbiografien *Partisan og politiker* (1989) s. 37–60.

Ring ved legasjonens uoffisielle SOE-kontor sørget for at Blix-Berg ble hentet med fly til England etter endt oppdrag.¹⁹¹⁸

Britisk-sovjetisk samarbeid om etterretning og sabotasje

Det samarbeid som utviklet seg mellom Nagells kontor og tilsvarende sovjetiske tjenester kan bare forstås på bakgrunn av det samarbeid som allerede var utviklet mellom britiske og sovjetiske tjenester. Dette samarbeidet er beskrevet først og fremst av F. H. Hinsley i en autorisert behandling av britisk etterretning under krigen.¹⁹¹⁹ Dessuten har Oleg Gordievskij gitt ytterligere opplysninger i sin KGB-historie.¹⁹²⁰ I motsetning til utviklingene i de tilsvarende britisk-amerikanske forbindelser, som i løpet av kort tid etter at USA gikk inn i krigen, ble intimt og omfattende, startet de britisk-sovjetiske i en mistenksom atmosfære. Ganske langsomt ble de bedre, men britene ble aldri fornøyd med det de oppfattet som en enveis-traffikk.

Britene var særlig interessert i sovjetiske militære disposisjoner, men klarte aldri å oppnå en tilfredsstillende kontakt med Den røde hærs etterretningsledelse. Hinsley mener at britene ble bedre informert om sovjetiske disposisjoner gjennom oppsnappede og dechiffrerte tyske signalmeldinger, enn gjennom de meldinger som ble gitt fra de sovjetiske tjenester.¹⁹²¹ Likevel var det et omfattende samarbeid som etter hvert utviklet seg, i hovedsak knyttet til krigshandlingene på østfronten. At det fra tid til annen oppsto konflikter var ikke annet å vente, sett på bakgrunn av det kalde forholdet som hadde eksistert mellom de to land i siste halvdel av 30-tallet. Partene drev også etterretning mot hverandre, en kilde til

1918 Kriminalnbetjent E. Storlis avhør for Rettskontoret i Stockholm av 13.10.42, notat for E-kontoret i London av 2.4.43, samt Blix-Bergs eget notat (udatert) vedr. reiser og koder ligger i FO/Personellsikkerhetskontoret, eske 30, Riksarkivet i Oslo. Det er grunn til å merke seg at denne saken ble liggende i E-stabens arkiver helt til avlevering til Riksarkivet i 1992. Hva skjedde senere med Blix-Berg? Jeg har etter en del undersøkelser i forskjellige arkiv ikke klart å finne noe spor etter ham. Jeg har også spurt Alfred Henningsen om han noen gang har funnet ut hvor han ble av, men hele saken om denne framstående etterretningsmannens skjebne er like uforklarlig for ham.

1919 F.H. Hinsley, E.E. Thomas, C.F.G. Ransom og R.C. Knight: *British Intelligence in the Second World War*, særlig vol 2, s. 41 m.v.

1920 Gordievskij/Andrews: *KGB sett fra innsiden* (1991) I, s. 395–400

1921 Hinsley, bd. 2, s. 58

enkelte vanskeligheter.¹⁹²² Endelig hadde de to forskjellige etterretnings-systemer og tradisjoner. Det spilte også en viss rolle.

Mellom SOE og NKGB ble samarbeidet noe bedre. Det ble inngått en avtale om oppretting av gjensidige misjoner henholdsvis i Moskva og London, og det ble enighet om å samarbeide med undergraving og propaganda i alle land utenfor Det britiske samveldet og USSR. I august 1941 kom oberst G. A. Hill i SOE til Moskva, og etablerte der i samarbeid med NKGB en sambandsgruppe.¹⁹²³ I februar og mars 1942 ble Hill med en NKGB partisanenhet bak de tyske linjer for å studere partisanteknikk.¹⁹²⁴ I 1942 insisterte britisk UD på at avtalen ble begrenset til ikke å omfatte nøytrale land, og at sovjetiske agenter ikke måtte plasseres i vestlige land uten først å ha innhentet eksilregjeringens tillatelse.¹⁹²⁵ Slike fellesoperasjoner skjedde ikke bare i forhold til Norge, men også Tyskland, hvor tyske kommunister i sovjetisk tjeneste ble plassert ut i Tyskland av RAF og SOE.¹⁹²⁶ Mer kjent og beskrevet er den omfattende assistanse som SIS og SOE ga til jugoslaviske og italienske kommunistiske partisaner.

Dahls aksjon mot Arne Lund

Major Dahls prinsippfaste avvisning av samarbeid med kommunister hang sammen med en helhetsoppfatning av krigsutviklingen på den nordlige østfronten, som han delte med general Hansteen i FO. Som vi skal se var det Finlands stilling som var særlig viktig.

Dahl var villig og istand til å gå svært langt for å omsette sine synspunkter til virkelighet. Følgende eksempel belyser dette.

Sovjetunionen la som tidligere nevnt stor vekt på etterretning mot tysk skipsfart i Nord-Norge fra 1943 for å avverge angrep mot konvoiene

1922 Hinsley, bd. 2, s. 62. MI 6 opprettet i september 1943 Section IX med ansvarsområde for sovjetisk undergraving og spionasje, men NKVD lyktes som mottrekk å plassere Kim Philby som leder av seksjonen året etter. Philby har gitt en framstilling av hvordan dette mottrekk lyktes i *My Silent War* s. 127 m.v. Se også Nigel West: *MI 6* s. 386.

1923 Kodenaavn «SAM-Mission». Gordievkij/Andrews, I, s. 395.

1924 Gordievskij/Andrews, II, s. 396

1925 Hinsley, bd. 2, s. 66

1926 Utplasseringen av NKVDs ekspedisjoner i Tyskland i regi av SOEs «Special Duties» (SD) er beskrevet av K.A. Merrick: *Flights of the Forgotten. Special Duties Operations in World War Two* (1989) s. 73–75, 102, 113. Om samarbeid SD/NKVD i understøttelse av Titos partisaner, s. 227 m.v. Om utplassering av agenter i Belgia, Gordievskij/Andrews, II, s. 396, ellers i Vest-Europa, B.R. Smith: *The Shadow Warriors* (1983) s. 335–336.

til Murmansk. Betydningen av assistanse til slik etterretning var betont av russerne både overfor Nagell og de britiske tjenestene direkte.

Det var i denne sammenheng den norske kommunisten Arne Lund i april 1943 ble bedt av russerne om å etablere en sendestasjon i Selbufjellene. Senderen skulle rapportere om tyske konvoier, og spesielt om ubåter på veg nordover. For å beskytte utplasseringen ble radiosenderen overlevert via NKPs ansvarlige for kommunikasjon- og kurerapparat, Harald Sæhle.¹⁹²⁷ Senderen var antakelig av sovjetisk fabrikat, og var utlevert av legasjonen. Sammen med spaniakjemperen Arthur Folden og stortingsmann Ivar Garberg skulle han stå for transporten over grensen til Trøndelag.

Det er sannsynlig at Lund var blitt orientert om problemene med Dahl, for da han henvendte seg til MI II i Stockholm for å få assistanse til reisen gjennom Sverige, kontaktet han Knut Løfsnes og ikke militærattachéen. Løfsnes, som hadde ansvaret for XU-Trøndelag (XUT), tok imidlertid saken opp med Dahl. Ifølge Løfsnes, som beskrev episoden i sin selvbiografi, reagerte Dahl med et voldsomt raseriutbrudd.¹⁹²⁸ Han la ned et kategorisk forbud mot at Militærkontoret skulle hjelpe til med «oppbygging av røde garder, som kunne overta makten når freden kom i Norge». Lund måtte forlate legasjonen med uforurettet sak. Da han likevel forsøkte å gjennomføre reisen, ble han og hans følgesvenner arrestert av Säpo i Östersund. Deretter måtte han tilbringe to måneder i fengsel. Det var lenge uklart hvordan svensk politi kom på sporet, siden ruten over Östersund var blitt mye brukt uten problemer av XUT. Knut Løfsnes undersøkte saken med sine svenske forbindelser, og ble svært forundret da han fikk tilbakemelding om at Lund var arrestert på anmodning fra tjenestemenn ved den norske legasjon.¹⁹²⁹

Detaljene rundt arrestasjonen er beskrevet i flere rapporter fra svensk og norsk politi.¹⁹³⁰ De er ikke så interessante i denne sammenheng.

1927 Intervju med Arne Lund 11.11.93.

1928 Knut Løfsnes: *Motstandsmann og politiker* s. 121–124. Løfsnes tidfestet episoden i 1944, mens den fant sted i 1943. Lund ble arrestert 2.6.43.

1929 Løfsnes, s. 123

1930 Rettskontoret satte senere opp en spesialrapport vedrørende Arne Lund for å avklare de mange merkelige detaljer i tilknytning til denne reisen. Kriminalbetjent Mellem nedtegnet også en detaljert forklaring av Lund selv. Det ble også korrespondert med Säpo om saken. Utplasseringen av sendestasjonen i Selbufjellene må forstås i sammenheng med den sovjetiske henvendelse vedrørende samarbeid for å opprette skipsetterretning nordover, og hadde således en lang forutgående historie i London. Denne sammenheng ble aldri klarlagt legasjonens håndtering av Lund-saken. Imidlertid ser det ut til at man har forstått at Lund foruten sov-

Det kan neppe være særlig tvil om at det var Ørnulf Dahl ved etterretningskontoret (MI II) som sto bak. Hans motstand mot ethvert samarbeid med russerene fra året før hadde altså ikke mildnet seg, tvertimot. Om han kjente til de gamle mistankene i Säpo om Lunds tilhørighet til Wollwebers organisasjon er uklart. Løfsnes selv satte saken i denne sammenheng.

Etter at fengselsoppholdet var slutt, ble Lund sendt på nok et oppdrag til Norge.¹⁹³¹ Denne gang gikk turen til Oslo sammen med fire andre. Ved ankomst til Oslo gikk gruppa rett inn armene på en tysk patrulje, og det kom til skyting. Kontaktene var enten røpet eller på annen måte avslørt. Lund vendte som eneste mann tilbake til Stockholm for å melde om det inntrufne.¹⁹³² Sannsynligheten for at reisen fra Sverige var røpet var til stede. Lund avla rapport for rettskontoret. Deretter intervenerte legasjonen for Lund, og sørget for at han ble sendt til England som sjømann.

Britene var mindre opptatt av om Lund var kommunist. Rett før avreise ble han kontaktet av en nordmann med kontakter til britisk etterretning, og spurt om han ville gjøre tjeneste for SIS.¹⁹³³ Lund avsto. Etter ankomst England gikk han om bord i et norsk skip som sjømann for resten av krigen.

Lund-saken har forøvrig en svensk-dansk parallell. Karl Staf, som tidligere hadde blitt knyttet til Wollwebers organisasjon i Stockholm, ble anmodet av russerene om å utføre et liknende oppdrag i Danmark. Han lyktes høsten 1943 å etablere en sendestasjon, delvis i samarbeid med britene. Senere ble han imidlertid arrestert, og dømt til døden 19. februar 1943. Han unngikk henrettelse fordi han ble viklet inn i RSHAs langvarige forsøk på å utlevert Wollweber fra Sverige. Karl Stafs skjebne er beskrevet et annet sted i denne avhandling.

Simon Blix-Bergs etablering av NKGB-sendere i Nord-Norge var ikke enestående. Som hovedregel skjedde etablering av sovjetisk etterretning i Troms og Finnmark direkte fra Murmansk, enten utplassert av ubåter eller sluppet ned i fallskjerm. Norske kommunister som hadde flyktet

jetiske også hadde britiske kontakter. Da han senere i 1944 kom i konflikt med Säpo i tilknytning til en annen reise til Norge, engasjerte rettskontoret seg for å hjelpe ham. Men rettskontoret kom aldri til bunns i Lund-saken. Disse forhold, samt hans antatte Wollweber-bakgrunn, gjorde at han ble en interessant person for POT etter krigen. P7498, OVS.

1931 Spesialrapport fra kriminalbetjent Mellem 2.5.44, P7498 OVS.

1932 Lund reiste under navnet «Eilert Jensen» og fikk ved ankomst Kjesäter reg. nr. 26358.

1933 Herbert Helgesen, som hadde slike kontakter via FO IV i London. Intervju med Lund i *Adresseavisen* 12.6.93.

østover i 1940–41 utgjorde hovedtyngden av dette nett. Det faller utenfor denne avhandling å gå nærmere inn på denne virksomheten, som også i hovedsak var organisert av den sovjetiske marines etterretningsvesen. En av de som kom tilbake var Ingolf Aspås, som tidligere er omtalt. Han etablerte en senderstasjon på Arnøy, men ble oppdaget og drept 28. august 1943.¹⁹³⁴

Legasjonens finske kontakter

At major Ørnulf Dahl ved MI II hadde frihet til upåttalt å intervensere slik han gjorde mot Blix-Berg og Lund, uten motreaksjoner fra Nagells side, er betegnende for hvor omstridt det allierte etterretningssamarbeidet var. Her må vi skille mellom det etterretningsmessige samarbeidet og mer generell hjelp til NKPs egenaktivitet hjemme. Som vi har sett var Nagell tilhenger av det første. Dahl derimot, som var mot begge, brukte det andre for å ramme det første. Dessuten var Dahl underlagt Hansteen og ikke Nagell. Det var Nagell som hadde britene i ryggen, mens Dahl var opposisjonell.

Men Dahls suverene opptreden kan ikke bare forklares med tradisjonell antikommunisme og antisovjetisme. Dahl tjenestegjorde som militærattaché i Stockholm, og hadde ansvaret for de militære kontakter til den svenske Forsvarsstaben. Hans posisjon der blir først forståelig i forhold til den rolle den nyutnevnte sjefen for Forsvarets Overkommando, Wilhelm Hansteen spilte. Hansteen hadde overraskende for mange vunnet stillingen i konkurranse med den aldrende helt fra Narvikfelttoget, general Fleischer, da denne nye sjefskommandoen ble opprettet. Hansteen hadde vært militærattaché i Helsinki til 1941. Hans viktigste fortjenester der var at han under vinterkrigen lyktes å bevirke at en artilleribataljon og betydelige ammunisjonsmengder ble overlevert finnene, i strid med offisiell norsk politikk. Han hadde også vært mellommann i et uoffisielt etterretningsarrangement, hvor norske militære etterretninger om sovjetiske militære forhold ble overlevert den finske generalstab, og ved at det ble formidlet kontakt mellom det finske statspoliti og norsk politi i kommu-

1934 Om Arnøy-tragedien, se Gunnar Pedersen: *Militærmotstand i Nord 1940–45* (1982) s. 72–74. Ingolf og Leonard Aspås flyktet til USSR 16.10.41, og kom til USSR med klare ønsker om å bidra aktivt i kampen hjemme. Begge hadde vært mistenkt for å ha tilknytning til Wollwebers organisasjon. Deres videre skjebne i USSR viser at det ikke var tilfelle. De ble i første omgang internert sammen med andre norske flyktninger og hadde problemer før de ble godtatt til innsats. 495-247-211 og 495-247-339, Komintern, Moskva.

nistsaker høsten 1939 og vinteren 1940.¹⁹³⁵ Hansteen hadde opprettholdt kontakten til de tyskallierte finske militære myndigheter og dermed blitt et bindeledd over frontlinjene. Dette hadde han kunnet gjøre fordi den svenske Försvarsstabens Underättelsesavdelning og C-byrån hadde løpende kontakt med de finske militære. Dette arrangementet kom til å vare fram til Finland måtte trekke seg ut av krigen høsten 1944 og den finske etterretningstjenesten ble evakuert i hemmelighet over til Sverige.

Ørnulf Dahl forteller selv i en rapport til Hansteen at han via de svenske militære ble knyttet sammen med finske militære på sommeren 1943.¹⁹³⁶ Foranledigelsen var en henvendelse til den norske legasjon fra den finske legasjon i Sveits, som Hansteen brakte til den norske minister Bull. Et nytt perspektiv hadde nå åpnet seg for de finske myndigheter. Dahl fortalte at finnene hadde forstått at tysk tilbaketrekning fra Finland var uunngåelig, og at det ikke ville være mulig for finnene å bemanne en så stor frontlinje mot russerne på egen hånd. Finnene ville måtte konsentrere sine styrker ved den botniske bukt, mens hele nordfronten mot ishavet ville ligge forsvarsløs mot sovjetisk frammarsj. Formålet med henvendelsen til Dahl var å gjøre vestmaktene oppmerksomme på at finnene ville se en vestlig besettelse av disse områder som ønskelig, for å hindre en sovjetisk okkupasjon av Finnmark og Troms fylke. Generalleutnant von Uthman ved den tyske legasjon i Stockholm skulle være kilde til opplysningene om sannsynlig tysk tilbaketrekning fra Finland.

Den siste delen av Dahls rapport beskjeftiger seg med hvilke konsekvenser dette perspektiv bør få for norske myndigheters forhold til de norske kommunister. Han forteller at han er fullstendig klar over at de norske kommunistene bruker «utspekulert taktikk ved at de sier at bestemte personer ved Legasjonen står bak dem, men at disse personer naturligvis ikke kan vedkjenne seg å ha noen forbindelse med dem». At kommunistene er finansiert fra Sovjetunionen anså han som sannsynlig, og fortsatte:

Jeg tror det er riktig å se det utenrikspolitiske og militære problem som oppstår hvis tyske styrker trekker seg ut av Nord-Finnland og Nord-Norge, i forbindelse med den kommunistiske agitasjon som finner sted i Sverige og som vel først og fremst tar sikte på de indre forhold i Norge i krigens siste fase og etter en eventuell våpenstillstand eller fredsslutning. Hvis de tyske tropper trekker seg ut av

1935 Lars Borgersrud: «Den hemmelige våpenhjelpen», *Materialisten* nr. 2–3, 1988

1936 PM til Hansteen 27.9.43. Forsvarets E-kontor London, Hansteens arkiv nr. 1. Riksarkivet i Oslo.

Nord-Finland og endel av Nord-Norge, vil sovjetrussiske tropper meget fort kunne besette Finnmark og sannsynligvis deler av eller hele Troms fylke. Hvis det da er så at Sovjetunionen også understøtter norske kommunistiske elementer såvel i Norge som i Sverige, kan Norge løpe en meget alvorlig risiko for at russerene åpent allierer seg med norske kommunister. Har sovjetrussiske tropper først besatt de nordligste deler av Norge og de dessuten kan skilte med at de arbeider i full forståelse med nordmenn (d.v.s. kommunistene), tror jeg risikoen er meget stor for at de russiske tropper etter våpenstillstanden (fredslutningen) ikke vil gi slipp på de norske landsdeler som de har besatt.

Hansteen mente at det var «ingen tid å spille for motforberedelser fra vår og vestmaktenes side». De tiltak han foreslo var at norske og allierte tropper måtte komme til Finnmark før de sovjetiske. Ellers ville de aldri senere godvillig forlate området.

Jeg skal ikke forfølge de videre initiativ utfra dette skriv. Det som interesserer meg i denne sammenheng er at Dahl konsekvent avleder sitt syn på de hjemlige kommunisters motstandskamp utfra spekulasjoner om sovjetiske hensikter. Disse spekulasjoner har han fra tyskernes finske allierte, og de deles i stor utstrekning av finske og svenske militære. Dette syn står i konflikt med de vurderinger som både britenes SOE og MI 6, samt Nagells kontor hadde lagt til grunn i 1942, og som var forutsetning for det etterretningssamarbeidet som var etablert. I 1944 ble Dahl erstattet med major Knut Aas. Det er sannsynlig at hans håndtering av denne saken ble en belastning i forhold til britene. Om den spilte noen rolle for selve utskiftingen er imidlertid uklart.

Stemningen snur i E-kontoret

Sabotasjeaktivitetene i Norge høsten 1942 og våren 43 kom i nytt perspektiv på grunn av de strategiske endringene på østfronten i 1943. Forslaget om en sovjetisk havn i nord på våren 1943 trakk også opp nye perspektiver på den sovjetiske framgang. Finlandsperspektivet og mulig tysk evakuering i nord skjerpet skepsisen ytterligere.

Det var bare naturlig at E-kontoret mistenkte Sovjetunionen for å stå bak den kommunistiske framgang i Norge. Henvendelsen til Maisky etter aksjonen i Henrik Ibsens gate 8 21. august 1942 viser at forestillingen var sterk allerede da. Indirekte – i den forstand at den nye situasjonen på østfronten skapte sovjetisk goodwill – var dette tilfelle. Men med den

kjennskap vi idag har til kommunistenes framgang kan vi slå fast at Sovjetunionen hadde svært lite direkte innvirking på situasjonen i Norge når det gjaldt NKP. Aktiviteten til Wollwebers apparat under Sundes ledelse var derimot økende, selv om kontakten til Moskva var tilfeldig og sporadisk. I hvilken grad de diskuterte sine aksjoner med Moskva vet vi ennå ikke. E-kontoret satte imidlertid disse forhold i sammenheng. I et skriv til Torp fra begynnelsen av oktober 1943 foreslo Nagell vidtgående nye tiltak mot kommunistene.¹⁹³⁷ Man måtte nå starte med kamuflert registrering av kommunister, med hovedvekt på Stockholm. Spesielle personer måtte få dette som oppgave i Stockholm, og arbeidet må gjennomføres i samarbeid med Justisdepartementet og Utenriksdepartementet. Nagell mente at saken var så følsom at den kun kunne tas opp med Stockholm pr. kurer, og at ikke noe måtte settes på papiret.

Hvordan vurderte russerene selv Norge og nordområdenes plass i sovjetisk krigspolitikk? Sovjetiske kilder er ennå bare i begrenset grad tilgjengelige. Sven G. Holtmark har i to arbeider undersøkt tilgjengelig sovjetisk materiale, i særlig grad fra sovjetisk UD.¹⁹³⁸ Hans konklusjoner synes å peke i samme retning som det tilgjengelige materialet fra Nagells etterretningskontor. Noe ønske om politiske prosjekter med utgangspunkt i norske kommunistkretser ser ikke ut til å ha eksistert. Heller ingen ønske om å benytte en seier over Lapplandsarmeen til å endre på grenser eller å oppnå mer tidsbegrensede rettigheter i samband med havneanlegg eller baser på norsk territorium ser ut til å ha eksistert. Tvertimot ble fraværet av slike ønsker presisert fra sovjetisk hold. Først høsten 1944 ble det på lavere plan i sovjetisk UD reist enkelte slike forslag, og slike innspill lå til grunn for utenriksminister Molotovs forslag fra 12. november 1944 om endring av Svaldbards internasjonale status.¹⁹³⁹ Norske myndigheter uttrykte forståelse for de sovjetiske ønsker, men saken fikk deretter ikke høy nok prioritet til å kunne bli drevet igjennom.

Kilder fra sovjetiske militære myndigheter eller fra NKGB er ennå ikke tilgjengelige. Det er imidlertid lite som tyder på at sovjetiske militære myndigheter kan ha vært noe kraftsenter for sterkt avvikende syn. Det

1937 Fra E-kontoret til Torp 11.10.43. E-kontoret, legg 57, nr. 8.

1938 *Between «russophobia» and «bridge-building». The Norwegian Government and the Soviet Union 1940–45*, Institutt for forsvarsstudier 5/1988, og *A Soviet Grab for the High North?*, Institutt for forsvarsstudier 7/1993.

1939 Molotov ønsket at Svaldbard skulle komme under felles norsk-sovjetisk administrasjon og at Bjørnøya skulle legges under sovjetisk styre. Det ser ut til at forslaget ble fremmet uten de sovjetiske militære myndigheters kunnskap. Sven G. Holtmark: *A Soviet Grab for the High North* s. 51–64.

er lite som tyder på at problemstillingene rundt havner i Narvik og Skibotn, besettelse av Finnmark, eller Svalbard og Bjørnøyas militære betydning har vært særlig framtreddende. Operasjonene i nord ble sett på som nødvendig å bli ferdig med for å ta fatt på de presserende problemene på midtfronten i Europa. Det ser ut til at de generelt ønsket så stort norsk militært engasjement som mulig under besettelsen av Finnmark 1944–45.¹⁹⁴⁰ Det militære oppdraget i nord var et stort og komplisert prosjekt, og krevde innsats av betydelige ressurser, også på etterretningssiden. Rimeligvis er det først og fremst dette som må forklare den svært lave sovjetiske profil hva angikk Sør-Norge. Det var i sovjetiske interesser å opprettholde så gode forbindelser til norske myndigheter som mulig av hensyn til operasjonene i nord. Det er derfor grunn til å regne med at sovjetiske myndigheter har vært lydhøre for sterke norske synspunkter på den indre situasjonen i Sør-Norge. Det er ikke noe som tyder på at de har sett på Sør-Norge som aktuelt operasjonsområde eller besettelsesområde. På den andre side er det ikke vanskelig å forstå at stadig norsk mistenksomhet overfor sovjetiske motiver både i nord og sør kunne skape grunnlag for en viss irritasjon i Moskva, særlig fordi et større norsk engasjement i Finnmark kunne avlaste krigsinnsatsen andre steder. Det ser ellers ut til at russerene forsøkte å berolige norske myndigheter.

Fra NKGBs side ble forholdet til SOE og SIS betraktet med større mistenksomhet fra 1943. NKGB ønsket et nærmere samarbeid med de britiske tjenester, særlig i Norge. For å diskutere dette ble en høytstående NKGB-offiser sendt til London.¹⁹⁴¹ Hans samtaler der har antakelig vært ført direkte med SOE/SIS. Hans konklusjon på samtalene var at briterne nå først og fremst ønsket å kartlegge de to NKGB-organisasjonene i Sør-Norge, og tilsvarende andre steder.¹⁹⁴² SOEs Vemork-operasjoner ble tatt som et bevis på at det nå ikke lenger var til stede noe virkelig ønske

1940 De ønsker som hadde vært markert i god tid før den sovjetiske vestoffensiven i nord, ble ikke fulgt opp fra sovjetisk side i direkte forbindelse med offensiven. Norske myndigheter fikk først melding om invasjonen i Finnmark etter at den hadde skjedd. Det er imidlertid rimelig å regne med at sovjetiske myndigheter var oppgitt over manglende norsk respons på de tidligere følere, og ikke minst på manglende norske militære forberedelser på disse følere. En sovjetisk mistanke om at norske myndigheter bare var interessert i fellesoperasjoner på et tidspunkt da det var klart at de ellers ville foregå uten norsk innsyn, var ikke ubegrunnet.

1941 Antakelig var dette Konstantin Mikhailotitsj Kukin, som overtok stillingen som NKVD-resident i London fra 1943. Gordievskij/Andrews, II, s. 396. Opplysningene om samtalene, intervju med Pavel A. Sudoplatov 12.6.94.

1942 Etterretningsnettets og sabotasjeorganisasjonen.

om samarbeid. NKGB var ikke informert, og fikk først kjennskap til operasjonene direkte fra Norge.

Etter den siste Vemork-aksjonen innså de at britene ønsket fullstendig dominans i Sør-Norge.¹⁹⁴³ Likevel må vi anta at de kontakter som ble innledet gjennom Nagells felles prosjekter i 1942 og 43 fikk nok en viss betydning for de senere begivenhetene i Finnmark i 1944 og 45. De sovjetiske militære myndigheter ønsket selv norsk militær deltakelse i frigjøringen av Finnmark, som allerede var antydnet for Nagell i 1942. Det direkte ønsket om dette ble først framsatt under en middag hos den sovjetiske militærattaché oberst Sizov i midten av juni 1943, hvor blant andre Nagell og Roscher Lund var til stede.¹⁹⁴⁴ Sizov var akkreditert den norske regjering i London som militærattaché.

Ørnulf Dahls pessimistiske vurderinger fra sommeren 1943, basert på finske og svenske spekulasjoner, holdt ikke stikk. Kanskje ble det en slags trøst at det var hans bror, Arne D. Dahl som fikk oppdraget med lede å den norske militærkontingent i Finnmark fra høsten 1944, som den første norske kommanderende offiser i operativt samarbeid med sovjetiske styrker. Han ble imidlertid i praksis en «general uten soldater». De norske styrkene som lot seg disponere var i alt vesentlig polititropper fra Sverige. Offisielt var det mangel på vestalliert transportkapasitet som begrenset muligheten for utskiping av norske tropper fra Storbritannia til Finnmark. Det måtte imidlertid være vanskelig for russerne å forstå hvorfor det var så vanskelig å omdisponere norsk skipstonnasje som gikk på høye fraktrater mellom Sør-Amerika og den amerikanske østkyst, mens en norsk brigade lå uvirksom i Skottland. Ingen slik overføring var stabsmessig forberedt fra norsk militært hold.

Sundes kurérforbindelse til Stockholm

Fra sovjetisk synspunkt må situasjonen i Sør-Norge ha fortonet seg som komplisert 1943–44. Ambassadør Maisky i London hadde mottatt klager på kommunistenes kampmetoder i Norge fra norsk regjeringshold både i 1942 og 1943. Selv om NKGB gjennom sitt etterretningsnett i Sør-Norge stadig mottok informasjon om situasjonen, er det ikke sannsynlig at tilgangen har vært tilnærmet så god som britenes.¹⁹⁴⁵ Lite politisk materiale

1943 Intervju med Pavel A. Sudoplatov 12.6.94.

1944 Notat til Hansteen fra Nagell, Roscher Lund og Bull 21.6.43. E-kontoret, legg 100, nr. 14

1945 Sudoplatov hevder i intervju 12.6.94 at etterretningsorganisasjonen i Sør-Norge hele tida fungerte. Zoja Rybkina forteller at den norske kvinnelige etterretnings-

i Kominterns arkiv tyder på det. Enkelte rapporter nådde fram til Kominterns administrasjon, men de som leter etter dokumentasjon på at NKP ble ledet fra Moskva vil bli skuffet.¹⁹⁴⁶ På den militære siden kjenner vi ingen etterretningsvirksomhet etter at Lars Nordbøs gruppe ble revet opp våren 1942. Ikke en eneste sendestasjon er påvist. Antakelig har det vært slik virksomhet senere, men særlig omfattende kan den neppe ha vært. Ut fra en samlet vurdering av NKGB og GRUs virksomhet i Sør-Norge i siste halvdel av krigen, er det fristende å antyde at den manglende interesse virker påfallende. Sudoplatov hevder at den lave virksomheten var en konsekvens av at Sør-Norge de facto var et britisk-dominert område, og at det ikke var mulig å endre på dette. Sovjetiske ressurser ble prioritert andre steder.¹⁹⁴⁷

På sabotasjeområdet sto russerene overfor den særegne situasjon at de – i det minste i teorien – operativt skulle lede Sundes sabotasjeorganisasjon. Men også her ser det merkelig nok ut til at det har vært lite kontakt. Jeg har sannsynliggjort i et tidligere kapittel at Sunde fikk ordre om å iverksette sabotasjen i begynnelsen av juli 1941, og at ordren om det ble overbrakt av Willy Rauch.¹⁹⁴⁸ Men på det tidspunkt var Zoja Rybkina ennå ikke på plass i ambassaden i Stockholm, med spesielt ansvar for Wollwebers organisasjon.¹⁹⁴⁹ Så gikk det et helt år før vi kjenner til ny kontakt. Det virker derfor som om Rybkina har spilt en merkelig passiv rolle.

Kontakten sommeren 1942 ble opprettet av Asvor Ottesen, i god

agenten «Alma» var den første som orienterte NKGB om arbeidet med det tyske atomvåpenprogrammet, og tungvannsproduksjonen ved Norsk Hydro. Jeg har ikke klart å bringe hennes identitet på det rene. Zoja Rybkina: *Teper ja mogu skasatj pravdu* (1993) s. 105.

1946 En slik rapport var en orientering fra Furubotn om sammenslåing av NKP og DNA, som ble levert til den sovjetiske legasjon i Stockholm. Fra Fitin til Dimitrov 13.10.43, No 1/2 7328, 495-74-394 Kominternarkivet. Florin i Kominterns skandinaviske sekretariat utarbeidet sommeren 1941 en rapport om NKPs arbeide i 1940–41. 495-74-390 Kominternarkivet. Ingen av dem kan tas til inntekt for at Komintern eller SUKP motarbeidet Furubotn.

1947 Intervju med Pavel A. Sudoplatov 12.6.94.

1948 Antakelig er «ordre» riktig betegnelse. Jeg minner imidlertid igjen om at dette er utfra en indirekte slutning. Vi har ingen positive bevis for at han i det hele tatt hadde kontakt i 1941.

1949 Zoja Rybkina hørte til Serebrjanskijs Kontor for spesielle oppdrag, og hadde vært stasjonert i Finland. Jeg har tidligere referert at hun i 1938 fraktet forfalskede pass til Wollweber i Oslo. Zoja Voskresenskaja (Rybkina): *Teper ja mogu skasatj pravdu* (1993).

tid før aksjonen mot Statspolitiets hovedkvarter i Henrik Ibsens gate 7.¹⁹⁵⁰ Sunde hadde instruert henne om å kontakte en person i redaksjonen til kommunistavisen *Ny Tid*.¹⁹⁵¹ Gjennom ham fikk hun kontakt til en bestemt sekretær i den sovjetiske ambassade i Stockholm. Arbeidsforholdene var vanskelige i Stockholm, med intens overvåking fra Säpo. Zoja Rybkina, en vakker kvinne med en viss lykke i selskapslivet, hadde en dekkstilling som presseattaché i ambassaden. Hun lyktes under hele krigen å holde sine virkelige oppgaver skjult.¹⁹⁵² Hun hadde operativt ansvar for sabotasjeorganisasjonen fra 1941 til 1944, og alle henvendelser vedrørende sabotasjen i Norge gikk til henne.¹⁹⁵³

Ottesen fikk ansettelse på den norske legasjonens flyktningekontor, og kom av den grunn inn i Säpos interessefelt. Det var flyktningekontorets sjef Anneus Schiødt, som hadde ansatt Ottesen. Han hadde sett på ansettelsen som uten sikkerhetsmessig risiko, og hadde rutinemessig konsultert rettskontoret før ansettelsen. Rettskontoret hadde ikke hatt noen merknader. Da det ble kjent at Bryhns rapport satte henne i forbindelse med Sunde, ble imidlertid reaksjonene sterke. Jens Bull, ministeren selv, skrev et alarmerende brev direkte til utenriksminister Trygve Lie. Han understreket at det var svært uheldig at Ottesen hadde fått stilling på Flyktningekontoret.¹⁹⁵⁴ Bull hadde bedt Olav Svendsen på rettskontoret om en vurdering, og denne hadde funnet det svært uheldig at Ottesen var an-

1950 Ifølge Bryhns rapport av 22.10.42 hadde Sunde benyttet seg av 2As postforbindelse til Stockholm, fordi kommunistenes postforbindelse var «sene og vanskelige». Adskillig post var sendt til Håvard Langseth, som var i NKPs Stocholm-apparat. Men om dette i andre omgang skulle til Sundes sovjetiske kontakter eller til partikontaktene vet jeg ikke. Bryhns rapport, sak. nr.103 «Hjemmearbeidet», Rikspolitisjefens arkiv, Riksarkivet.

1951 De følgende opplysningene om Stockholmskontaktene er gitt av Asvor Ottesen i intervju 15.1.92.

1952 Peter Tennant, SOEs representant i Stockholm, med dekkstilling som presseattaché, og hans kone hadde en viss sosial omgang med Zoja Rybkina og hennes mann Boris Rybkin. Han gjennomskuet ikke Rybkinas virkelige oppgaver. *Vid sidan av kriget* (1989) s. 286.

1953 I 1944 ble Zoja Rybkina sjef for Tysklands-desken i NKGBs utenlandsetterretning. Intervju med Pavel A. Sudoplatov 20.6.94.

1954 Han koblet saken med Asvor Ottesen sammen med Hedvig Aubert, som også var ansatt av Schiødt. Mot Aubert var det diskvalifiserende forhold at hun var erklært kommunist og samboende med en tidligere tysk statsborger, som forøvrig Bull feilaktig identifiserte som Willy Rohde og ikke Franz Stephany. Det viser vel hvor grundig hans bakgrunnsmateriale var. Aubert-saken ble tatt opp spesielt med E-kontoret, men jeg vet ikke om hun til slutt ble fjernet fra sin stilling. Fra Bull til Lie 24.11.42, sak 103, Rikspolitisjefens arkiv, Riksarkivet.

satt der. Noe konkret hadde han imidlertid ikke mot henne, utover at hun hadde forbindelse med Sunde og den sovjetiske legasjon. Bull framhevet spesielt at svensk politi følte meget nøye med hvem som hadde kontakt med den sovjetiske legasjon, men ga ikke inntrykk av at det forelå noen uformell henvendelse fra svenske myndigheter.

Det ser ikke ut til at Bull presset ytterligere på for å få henne fjernet. Han nøyde seg med å stramme opp ansettelsesrutinene på flyktningskontoret, og forlangte å få alle ansettelsesforslag til godkjenning for ettertid.¹⁹⁵⁵

Sine første møter med den sovjetiske legasjonssekretæren hadde Ottesen rundt i byen på restauranter, kafeer og lignende tilfeldige steder. Men hun oppfattet slike møtesteder som lette å overvåke, og derfor farlige. Etter noen møter sa hun klart fra at det ikke kunne fortsette. De avtalte deretter at han skulle komme til hennes hybel istedet, eventuelt kamuflert som hennes elsker hvis de ble avslørt. Pussig nok fungerte dette enkle opplegget uten at det ble påtalt. Ottesen trodde at det ikke var avslørt, men det var nok basert på ønsketenking. Hun ble tidlig registrert av Säpo i sin virkelige rolle.¹⁹⁵⁶

Etter at Ottesen hadde etablert kontakten kom Sunde selv illegalt til Stockholm, og hadde samtaler med Rybkina. Hvordan dette var arrangert rent praktisk vet jeg ikke.¹⁹⁵⁷ Han ønsket å få en sender over til Norge, og ba om at den måtte skaffes av legasjonen fra Sovjetunionen. En tid senere kom Leif Myrmel til Stockholm fra Norge og fikk overlevert den bestilte

1955 Fra Bull til Lie 24.11.42, Sak 103 «Hjemmearbeidet», Rikspolisjefens arkiv, Riksarkivet.

1956 Som kurer mellom Sunde og den sovjetiske ambassade. Av en oversikt over sentrale norske NKP-medlemmer og medlemmer av Sundes organisasjon fra Säpos 6:te roteln 23.9.43 framgår det at Säpo kjente til denne funksjon. XV Norge, Säpos arkiv. Hennes personmappe fra det ordinære «lägerarkiv» (P 5576) ved flyktingemottaket på Kjesäter ble ikke avlevert det svenske riksarkivet sammen med de øvrige personsakene fra Statens utlänningskommission. Jeg vet derfor ikke fra hvilket tidspunkt hennes virkelige funksjon var avslørt for Säpo, eller fra hvilken kilde den kom. Det kan være fra personer ved den norske legasjon, eller fra flyktingeavhør. Vi vet fra Gertrude Thielicke-Karlsens rapporter og avhør at denne funksjonen også ble kjent i avdeling IV A1 på Victoria Terrasse, og det er sannsynlig at opplysningene om det må ha kommet fra Sverige. Det er imidlertid ikke helt sikkert, og antakelig umulig å bringe helt på det rene idag.

1957 Ottesen hadde vanskelig for å tidfeste Sundes besøk. Jeg antar at det må ha vært i januar eller første del av februar 1943, før Gestapos aksjon i Rukkedalen. Säpo registrerte at Sunde hadde vært i Sverige, men utfra et sammendrag av de opplysninger de hadde om ham pr. september 1943 framgår at de ikke hadde registrert at han fortsatt var i Norge. XV Norge, Säpos arkiv.

senderen via Ottesen.¹⁹⁵⁸ Han fikk klar beskjed om at senderen skulle leveres til Sunde. Myrmel opererte som kurer for både Sunde og Furubotn, og oppfattet legasjonssekretæren slik at han ikke skulle ha noe med Furubotn å gjøre.¹⁹⁵⁹ Myrmel leverte senderen til Sunde på Skjerva, antakelig i begynnelsen av august 1943.

Det viste seg vanskelig å finne en kvalifisert telegrafist. Antakelig må problemet ha vært diskutert på et av møtene mellom Sunde og Furubotn på høsten 1943. På denne tida fikk nemlig en av partiets medarbeidere i Oslo beskjed om å forsøke å skaffe en telegrafist.¹⁹⁶⁰ Denne ga oppdraget videre til en jernbanetelegrafist som allerede hadde kontakt med Sundes apparat, Harry Hystad. Hystad hadde assistert Gunnar Arnfelt Knudsen i forbindelse med sprengningene ved Kussius 18. august 1943 og gitt opplysninger om et tyske troppetog, som Knudsen sprengte av skinnene ved Bryn jernbanebru 9. september.¹⁹⁶¹ Han hadde også assistert ved den store jernbaneaksjonen i Oslo 26. november 1943. Hystad fikk ordre om å melde seg for partiledelsen, som da hadde forlegning på det nedlagte turisthotellet Sollia i Søndre Land. Da han kom til Eina ble han imidlertid dirigert direkte til Sunde på Einastranda.¹⁹⁶² Hystad kom til Einastranda, og ble etablert på et småbruk med senderen.¹⁹⁶³ I første omgang viste det seg at det manglet noen deler. Disse lyktes det å skaffe i Oslo, men likevel fikk man ikke senderen i orden. Sunde hadde imidlertid også et annet apparat, en primitiv, hjemmelagd sender. Med denne begynte Hystad å sende prøvesendinger etter en kode han fikk av Sunde. Han fikk ikke opplyst hva meldingene inneholdt, eller hvem som var mottaker av signalene. Noe svar kom aldri inn, så under all omstendighet var for-

1958 Bekreftet både av Myrmel (intervju med Titlestad, udatert, NKPs krigsarkiv) og Ottesen (intervju 15.1.92).

1959 Denne beskjed ble senere oppfattet av Torgrim Titlestad som bevis på at Moskva ikke ville ha noe med Furubotn å gjøre. *Peder Furubotn. I kamp, i krig* (1977) s. 60. Myrmæls oppdrag var fra Rybkina og Sudoplatovs organisasjon, og det var rimelig å forsikre seg om at disse kanaler ikke ble blandet sammen med politiske kanaler. Noe mer kan det vanskelig legges i en slik beskjed.

1960 Kristian Wold. Opplyst av Harry Hystad i intervju 30.3.94. I en samtale med Torgrim Titlestad opplyste Furubotn at « Vi [...] la oss ikke bort i senderne, men medvirket til å hjelpe dem [...]». Antakelig var det denne episode han hadde i tankene. *Peder Furubotn. I kamp, i krig* s. 59.

1961 Hystad var ansatt ved Bryn jernbanestasjon og kunne derfor holde Knudsen ajour med den tyske togtrafikken.

1962 Antakelig fordi partiledelsen allerede hadde flyttet fra Sollia.

1963 Hystad må ha etablert seg på småbruket «Gosen» i begynnelsen av mars 1944. Ikke lenge etter hans ankomst fortalte nemlig Sunde om at vaktmannskapet hos Furubotn hadde kommet tilbake.

søket mislykket.¹⁹⁶⁴ Derimot observerte de et tysk peilefly over åsen hver gang han sendte. Det hadde derfor ingen hensikt å fortsette sendingene.

Rett før påske 1944 bestemte Sunde seg for å sende en kurer til Stockholm. Denne gang valgte han å sende Knudsen selv, og det tyder på at det var et oppdrag av særdeles stor betydning. Sunde informerte Knudsen under fire øyne at han skulle ha med seg ordre tilbake.¹⁹⁶⁵

Knudsens reise må ses i lys av situasjonen i helhet. Utviklingen i forholdet til NKP var selvsagt en skuffelse. Det håp Sunde hadde hatt om å skape en partisanbevegelse av de norske kommunistene hadde fått et grunnskudd. Kunne det samme gjøres med utgangspunkt i hans egen organisasjon? Eller skulle han bare fortsette med sabotasje med egen styrke? Hvordan skulle han nå klare å løse problemet med våpen, utrustning, penger og mat? På dette siste feltet hadde situasjonen utviklet seg fra vond til værre. Ambisiøse militære planer måtte fortone seg som dagdrømming slik de nå levde. Kan Sunde på dette tidspunkt ha hatt mistanker om at NKGB på sentralt hold ønsket å prioritere ned virksomheten i Sør-Norge? Det ser ikke slik ut. Begrunnelsen for bruddet fra hans side var nettopp å intensivere virksomheten.

Mat, penger og våpen

Problemet med mat og penger, våpen og sprengningsutstyr til en stadig voksende organisasjon var høyst reelt. Det hadde ikke vært enkelt fram til mars 1943, selv med få mann i felten på illegal basis. Fra august 1943 var antallet steget betydelig. På Husumenga var det stadige instruksjonskurs, og 5–10 mann var stadig innkvartert. På Einastranda var et lignende antall innkvartert. I Oslo levde 5–10 personer illegalt. Alle skulle brødføes og ustyes med penger. Mange hadde også familier som måtte underholdes.

Som jeg har vært inne på var mangelen på penger fra NKP en kilde til konflikter. Regjeringen i London styrte store beløp til motstandsbevegelsen i Norge. Men pengene skulle bare gå til motstandsgrupper som var anerkjent av regjeringen, og som innordnet seg regjeringens motstandspolitik. I praksis betød det at grupper som Milorg og Hjemmefrontens ledelse mente ikke fulgte de parolene som ble utstedt, ble satt på svarteliste. Hvem som kontrollerte leddene i denne pengestrøm tilbake til motstandsbevegelsen, hvilke prioriteringer som ble foretatt og hvem som fikk utbetalinger er i liten grad systematisk undersøkt. I realiteten står vi her overfor en av de skjulte maktmekanismene i motstandsbevegelsen.

1964 Intervju med Harry Hystad 30.3.94.

1965 Intervju med Gunnar Arnfelt Knudsen 13.2.89.

Sporadiske mat- og pengeproblemer gjorde seg selvsagt gjeldende langt utover kommunistenes rekke. I de siste krigsårene hadde man innenfor Milorg og den sivile hjemmefront et betydelig nettverk å trekke på. Man hadde kontakter med betydelige private midler, som kunne hjelpe til i et knipetak. Man hadde betydelige leveranser av forskjellig type fra Sverige og gjennom slipp fra England. Sist men ikke minst hadde man alltid muligheten for å sende folk til Sverige.

Problemet var betydelig større for Sunde. Organisasjonens nettverk var i utpreget grad i arbeiderklassen, hvor yteevnen fra før var liten. Forsyninger fra slipp var det ikke snakk om. Av prinsipielle grunner sendte man personer i faresonen kun unntaksvis til Sverige. Istedet ble de tatt ut i illegalitet.

Furubotn hevdet i et brev i 1944 at Sunde hadde mottatt omkring 200.000 kroner fra NKP i løpet av krigen, i tillegg til lokale midler.¹⁹⁶⁶ Det er antakelig en overdrivelse. Beløpene fra NKP var som nevnt sporadiske. I brevvekslingen mellom Sunde og NKP høsten 1943 var emnet en gjenganger. Noe penger hadde kommet fra politigruppen, som igjen hadde fått dem fra legasjonen i Stockholm. Den kanalen tørket inn da politigruppen gikk i oppløsning høsten 1943. Noe kom direkte fra legasjonen, noe kom fra den sovjetiske ambassaden i Stockholm.¹⁹⁶⁷ Asvor Ottesen besørget flere slike pengetransporter til Norge. Men det var forholdsvis små beløp, og det var tungvint og vanskelig å få pengene fram til riktig adresse i Norge. Dessuten var det forbundet med adskillig risiko.¹⁹⁶⁸

I perioder var situasjonen desperat. Anne-Sofie Østvedt fortalte en historie om det da hun høsten 1943 ivaretok XUs forbindelse med Sundes apparat. Det var vanskelig med mat. Hun hadde derfor tatt med en pose

1966 I *Vårt partis politikk* ble denne opplysning utelatt i brevet til Chr. Hilt av 26.9.44. I kontrollkomiteens skriv om Sunde i 1950 ble den imidlertid tatt med.

1967 Harald Gram som sto for legasjonens pengeforsyninger hjem sørget stadig for at det kom penger til NKP og Sunde i Norge. Ottesen fortalte meg at Gram var en hyggelig person som ønsket å støtte fordi kommunistene var skikkelige folk som fikk utrettet ting i Norge. Intervju med Asvor Ottesen 15.1.92.

1968 Hvor komplisert dette var kan belyses med et eksempel. En gang i 1942–43 skulle Ottesen sende 10.000 kroner til Sunde i Norge. Pengene kom fra den sovjetiske ambassaden. Kurieren Adelsten Haugen hadde fått oppdraget med å frakte dem over til Norge, men han ble arrestert av svensk politi på grensen. Via omveier ble pengene levert tilbake til Ottesen av Lars Evensen. Et nytt forsøk ble gjort med Just Lippe, som imidlertid også ble arrestert. For andre gang kom pengene tilbake til Ottesen. Først i tredje forsøk lyktes det å få pengene over. Intervju med Asvor Ottesen 15.1.92.

med pærer, som hun overleverte «Andersen»¹⁹⁶⁹. Til sin forbauselse nektet «Andersen» å ta en eneste pære til seg selv. Alt måtte deles nøyaktig mellom alle i gruppa, sa han. Episoden gjorde et uutslettelig inntrykk på Østvedt. «Det gjorde et fantastisk inntrykk på meg å ha en slik moral», sa hun.¹⁹⁷⁰

En annen episode vitnet om det samme. Olav Førland fortalte at det var vanskelig med forsyninger våren 1944 på Einastranda.¹⁹⁷¹ Sunde innkalte bøndene på Eina vestsida til en orientering, hvor han understreket nødvendigheten av at de måtte samarbeide, og at de måtte finne seg i å selge mat til organisasjonen. «Hvis dere angir noen av oss vil denne finne dere», sa han og pekte på pistolen han hadde lagt på bordet foran seg. For ytterligere å understreke alvoret i situasjonen satt Førland ved døren med en Schmeisser maskinpistol på fanget. Sunde oppfordret de som ikke turde å samarbeide om å forlate salen, men alle ble. Førland fortalte at alle selvsagt var redde: «Det er klart at det ikke var lett for dem, men for oss var det jo ikke bønn. Vi måtte ha mat, og måtte beskytte oss.»¹⁹⁷² Det var en hard og effektiv måte, og hadde tilsiktet virkning. gruppa ble ikke angitt, og det helt nødvendige av mat lot seg skaffe for «børspris». Særlig elegant var ikke denne måten å understreke bøndenes risiko på.¹⁹⁷³

Mat måtte kjøpes for penger, enten direkte fra bøndene på «børs», eller i butikkene. Da måtte man også ha rasjoneringskort. Problemet måtte løses, hvis virksomheten skulle fortsette. Etter at forsendelsene fra Stockholm og NKP tok slutt, fantes det bare en mulighet igjen, nemlig selv å hente penger i banker. 15. mars 1944 ble den første bankaksjonen gjennomført. Det var Holtet bankfilial som fikk besøk av Oslo-gruppa. Aksjonen gikk gemyttelig og pyntelig for seg. Utbyttet ble bare omlag 12.000 kroner, og det ble derfor nødvendig å gjennomføre en ny aksjon kort tid etter. 17. april ble et beløp på 300.000 kroner hentet i Modum Sparebank, og dermed var de kortsiktige økonomiske problemer løst. Men slike aksjoner var ikke enkle å gjennomføre, og innebar betydelig

1969 Gunnar Arnfelt Knudsen

1970 Intervju med Anne-Sofie (Østvedt) Strømnæs 16.9.92.

1971 Følgende om møtet med bøndene på Eina vestsida er fortalt av Olav Førland i intervju 1.2.94.

1972 Olav Førland i intervju 1.2.94.

1973 I sin bok om Sunde ga Egil Ulateig en framstilling om dette møtet hvor hovedpoenget, å løse matkrisen, ble helt borte. Tilbake sto bare en uforståelig terrorisering av bøndene. Jeg antar at Egil Ulateigs kilde er Harry Hystads erindring om dette møtet. *Raud krigar. Raud spion* s. 183. Men Hystad hadde ikke vært til stede, ifølge intervju med Olav Førland 1.2.94.

risiko. Dessuten var de dårlig reklame fordi de skjerpet forholdet til publikum.

Uheldigvis ble en del av organisasjonens pengemidler tatt av tyskerne under aksjonen mot Sollia i juni 1944. Det ble derfor nødvendig å skaffe mer penger. Første forsøk var en bankfilial i Ullevål Hageby i midten av august, som ble mislykket. To nye forsøk ble gjort, men heller ikke de ble vellykkede. Endelig fikk man gjennomført en vellykket aksjon mot Holla Sparebank 7. september. Det var organisasjonens nye gruppe i Telemark som gjennomførte denne aksjonen. Selv om organisasjonen da var under avvikling, hadde man økonomiske forpliktelser å ivareta, delvis overfor pårørende til personer som hadde flyktet eller hadde falt, delvis til underhold av de som måtte holde seg i skjul i Norge til krigen var slutt.¹⁹⁷⁴

Rasjoneringkort ble ordnet på samme måte. Bryn forsyningsnemnd i Oslo fikk besøk, og et betydelig antall rasjoneringskort ble «hentet». I mai gjentok Vågård-gruppa en slik aksjon mot Finsand forsyningsnemnds kontor i Ådal, og skaffet til veie rasjoneringskort i mer enn tilstrekkelig mengde. De kortene Sundes organisasjon ikke trengte selv, ble fordelt til andre trengende på Ringerike.¹⁹⁷⁵

Mangel på våpen

Milorg mottok en betydelig strøm av våpen og utrustning fra England de siste krigsårene. Det var bittert for Sundes sabotører å registrere at så store mengder verdifullt materiell ikke ble satt inn i sabotasjeaktiviteten. Samtlige av mine informanter blant Sundes folk har understreket hvor stort og avgjørende dette problemet var. Noe håndvåpen hadde man fått fra politigruppa og Milorg, men det var snakk om ubetydelige kvanta.

Ellers kjenner jeg til to tilfelle av overtakelse av våpen fra Milorg. Det ene var da gruppa i Tønsberg beslagla et lite lager av sprengstoff og stenguns i Tønsberg, da Milorg ble revet opp i mars 1944. Dynamitten ble beholdt til eget bruk, men 10–15 stenguns ble sendt til Sundes forlegning.

1974 Det var ikke bare Sundes organisasjon som fikk merke at penger ble et kampmiddel. Både Saborg i Bergen og Saborg i Vestfold gjennomførte bankaksjoner. I Bergen ble Bergen Banks filial i Laksevåg tatt 9. november 1944, med assistanse av Sundes folk fra Oslo. Kemnerkontoret i Tønsberg ble tatt 30. oktober 1944 av gruppa i Tønsberg. Ragnar Sollies sabotasjegruppe «Pellegruppa» tok 29. august 1944 Oslo Sporveiers lønningskontor. Med på aksjonen var Leif Kjemperud fra Sundes Vågårdgruppe.

1975 Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94.

Dette kan knapt regnes som tyveri, da lageret sannsynligvis ellers hadde blitt tatt av tyskerne som følge av opprulleringen.¹⁹⁷⁶

Noe anderledes stilte det seg med et slipplager på Modum. Dette slippet var tatt imot og gravd ned av Milorg/Drammen i området Sne-kolltjern-Nykjua på Øst-Modum.¹⁹⁷⁷ Det var dårlig kamuflert, og privatfolk i bygda hadde begynt å forsyne seg.¹⁹⁷⁸ Slik ble Sundes folk oppmerksomme på lageret, og fjernet det som var igjen.¹⁹⁷⁹ Milorg på Modum fikk beskjed om å lete. 23. juli 1944 rapporterte områdesjefen at de var på sporet, og dagen etter at de stjalne våpnene var funnet ved Sandvollen, nord for Bumla.¹⁹⁸⁰ Milorggruppa skulle så opp å hente lageret, men «så kom ordonnansen fra Drammen med ordre om å innstille aksjonen.»¹⁹⁸¹

Milorggruppa hadde i lengre tid spionert på Sundes forlegning på Øst-Modum, og følte seg svært plaget av «rabulistenes» virksomhet.¹⁹⁸² De oppdaget gjennom leteaksjonen etter våpenlageret at Sundes forlegning var flyttet fra Breilivatnets østside til Bumla.¹⁹⁸³ I Sundes forlegning, som på dette tidspunkt besto av ca. 30 mann, var man oppmerksomme på ettersøkningen, og var i full beredskap for å ta imot dem.¹⁹⁸⁴

I virkeligheten ble det nesten krigstilstand mellom Milorggruppa og Sundes forlegning på Øst-Modum på grunn av episoden. Våpnene var klare på begge hold, og antakelig kom det til skuddløsning. Ørnulf Egge

1976 Intervju med Alberth Carlsson 16.3.94.

1977 «Gunleiksrud, intervju med Engebret Breili. NK Milorg Modum», fra konvolutt «Noen dokumenter vedr. kommunistenes virksomhet i D.14.1», Ahlert Horns arkiv, NHM.

1978 Noen av Sundes karer oppdaget at en bonde på Modum hadde en US-karabin. Han fortalte hvordan det hang sammen. Intervju med Gunnar A. Knudsen 23.2.94.

1979 Amund Svendsrud hevdet at slippet ble liggende til private forsynte seg. «Da hentet vi også». Amund Svendsrud i samtale med Svein Jørgen Temte 7.8.82, utlånt av Finn Pettersen.

1980 Fra Ahlert Horns rapport, s. 123, HHI 52 B, NHM.

1981 «Gunleiksrud, intervju med Engebret Breili. NK Milorg Modum», fra konvolutt «Noen dokumenter vedr. kommunistenes virksomhet i D.14.1», Ahlert Horns arkiv, NHM.

1982 Distriktssjefen i Milorg D-14.1 Ahlert Horn, innførte i rapportrutinene for sitt distrikt i 1944 et fast punkt om kommunistenes virksomhet. Arkivet er svært omfattende, og gir derfor et godt innblikk i kommunistenes virksomhet i Nedre Buskerud. Arkivet ligger i NHM.

1983 Forlegningen var flyttet på grunn av økt tysk aktivitet i området rundt Breilivanet. Intervju med Truls Røed 1.3.94.

1984 Intervju med Gunnar A. Knudsen 23.2.94.

rapporterte senere tilbake til NKPs ledelse om episoden.¹⁹⁸⁵ Ifølge ham ble to av Sundes folk «ille tilrett. Den ene måtte på sykehus, den andre ble tatt til fange og har sittet der i flere uker.»¹⁹⁸⁶ Antakelig var det bare oppløsningen av Modum-forlegningen som gjorde at episoden ikke førte til ytterligere konfrontasjoner. Det ser ikke ut til at Milorg fikk tilbake sitt utstyr. Det er det eneste tilfellet jeg kjenner til av så alvorlige konfrontasjoner mellom folk fra Milorg og Sundes organisasjon under okkupasjonen.¹⁹⁸⁷

Mange Milorggrupper fungerte i realiteten hovedsakelig som vakt- og tilsynsgrupper for våpenlagre som var etablert etter slipp. Det hendte også at våpen ble borte, og mistanken oppsto om at «kommunistene» hadde vært på besøk. Det er imidlertid ikke kjent at Sundes organisasjon var blandet inn i andre enn ovennevnte tilfelle, selv om det til stadighet ble hevdet.¹⁹⁸⁸ Den vanligste årsak ved tilfelle av våpentyperier fra slipp må antakeligvis søkes i alminnelige kriminalitet. Det skal sies til Sundes forsvar at våpnene kom vel med i en trengt situasjon.

Slippaffæren på Øst-Modum var neppe sentralt planlagt av Sunde selv. Det var kombinasjonen av sterk tysk aktivitet, mangel på våpen for en stor forlegning, og et lett tilgjengelig slipplager som skapte situasjonen. Lignende tilfelle oppsto også mellom forskjellige Milorggrupper, som i noen tilfelle stjal våpen fra hverandre.¹⁹⁸⁹ Det fantes også tilfelle da Milorg stjal fra våpenlagre som tilhørte Sundes organisasjon.¹⁹⁹⁰

1985 Fra Gunnar Roll 16.8.44, NKPs krigsarkiv 1940–45 (upaginert), eske 1, mappe II «Til Furubotn». Arbeiderbevegelsens arkiv.

1986 Tre av Sundes folk ble tatt til fange av Milorgkarene og tvunget til å vise hvor våpnene var gjemt, «og da de ikke ville fortelle noe i første omgang, blev rabilistene kraftig banket. Willy slo en forkjert i ansiktet slik at kjeven knakk og rabilisten måtte på Drammen Sykehus». Fra Ahlert Horns rapport, s. 80, HHI 52 B, NHM.

1987 Det ser også ut til å ha oppstått en lignende strid om et slipp i skogene sør for Drammen, hvor en kommunistgruppe hadde kommet over våpen. To av medlemmene i denne gruppa ble tatt til fange av en lokal Milorg-gruppe og banket opp. Hvorvidt det kom til skyting er mer uklart. Martin Gunnar Knutsen, som hadde med gruppa å gjøre, mener at det ikke var tilfelle, mens Finn Pettersen mener at det kan ha skjedd, begge i samtale med meg 9.4.94. Jeg har ikke fått anledning til å undersøke saken nærmere.

1988 For eksempel telegram fra «Greenfich» 10.9.44 og 8.9.44, FO IV Boks 14.1. Diverse. Viktige meldinger, NHM.

1989 Rapport «til SL 2/5. Vedrørende slipp i 1414 som er stjålet av D-15.» Perm h (1944), SL, Ahlert Horns arkiv, NHM.

1990 «Vi gjorde forleden innbrudd i et kommunistisk våpenlager hvor det angivelig skulle være våpen og sprengstoff. Det viste seg at det bare var 5–6 kilo dynamitt

Aksjonene mot banker og forsyningsnemdskontorer var derimot kalkulerte tiltak. Isolert sett kunne man hevde at dette som motstandspolitikk var sidespor. En slik kritikk ville hatt noe for seg hvis slike aksjoner var et mål i seg selv. Det var imidlertid ikke tilfelle. På det tidspunkt man bestemte seg for å iverksette slike tiltak, i første delen av mars 1944, var manglene prekære.

Fra mars til juni 1944

Før jeg kommer inn på resultatene av Knudsens kureroppdrag til Stockholm, skal jeg kort kaste et lys over de videre aktivitetene til organisasjonen i tida mellom hans avreise rundt 1. april og hans retur i begynnelsen av juni.

Knudsens avreise skjedde i en turbulent situasjon. Igjen var det Gestapo som hadde tatt initiativet. Jeg har tidligere vært inne på aktiviteten til angiveren Kåre Otto Hagen i Møllergata 19, i forbindelse med Milorgs innkalling av Sunde fra Hallingdal i mars 1943. En av hans medarbeidere het Oscar Strømstad. På sensommeren 1943 hadde Strømstad vært hovedmann bak en svært effektiv Gestapoaksjon mot Milorg i Oslo.¹⁹⁹¹ Kun noen dager tidligere hadde Milorg gjort et forsøk på likvidering av Strømstad, under ledelse av en «Karl», antakelig fra Sundes organisasjon.¹⁹⁹² Forsøket ble mislykket. På vinteren 1944 ble Strømstad sendt av Gestapo til Gjøvik for å spionere på motstandsbevegelsen i distriktet.¹⁹⁹³ Melding om dette kom fram til Sunde på Einastranda, og man

og noen få skudd. Vi har muligens vært for sent eller for tidlig ute for det skulle nemlig etter kommunistisk utsagn, ha kommet en bil med vp. og sprengstoff fra Drammen. Har områdene der noen peiling på saken tro? Vi fortsetter undersøkelsene for vi mener det er av stor betydning å få beslaglagt slike saker for å hindre aksjoner som vil kunne finne sted på egen hånd. Affæren foregikk i 14121. «Rapport fra «Fra Magne Ek til Jakob» 13-B-268. Perm h (1944), NHM.

1991 Både Hagen og Strømstad hadde klart å infiltrere Milorg og organiserte en stor arrestasjon 13.8.43 på Kafe Stabil i Oslo. En rekke rapporter avgitt til FOII høsten 1943 og vinteren 1944 beskriver denne aksjon og dens forutsetninger. Disse rapportene gir et tildels meget detaljert bilde av arbeidet i «Milorg-Øst» fram til opprullingene sommeren 1943, f.eks. «Spesialrapport fra Rettskontoret avgitt av Sigvald Johansen, Stockholm sept.1943.» FOII 8 boks 1, i mappe «Kommunistene», NHM.

1992 Antakelig Gunnar Arnfelt Knudsen. Forsøket på å rydde Strømstad av veien er beskrevet i rapport fra Arne Lorang Johansen, Stockholm sept.1943. Bilag 8 i brev fra MI IV til FO IV 20.11.43, FOII 8 boks 1, i mappe «Kommunistene», NHM.

1993 Avhør av kriminalsekretær Erwin Morio 3.7.45. L-dom 638/45 Oscar Strømstad,

bestemte seg for umiddelbart å forsøke å kidnappe Strømstad. 26. mars 1944 ble Karl Johan Nikolaisen fra Gjøvik og Arvid Mindolf Lund sendt til Gjøvik, for å gjennomføre aksjonen. Meningen var å frakte ham i bil til Einastranda. Imidlertid klikket den planlagte biltransporten. Mens Lund forsøkte å få Strømstad og hans forlovede med seg gående, forsøkte Nikolaisen å skaffe en ny bil.

Utpå morgensiden ble de tre anropt av en Wehrmachtpatrulje på torget på Raufoss. Lund mistet sine fanger, men klarte å skyte seg ut. Nikolaisen gikk det verre med. Etter den første skytingen ble det full alarm i Wehrmachtleiren på Raufoss, og da Nikolaisen kom gående fra Gjøvik ble han tatt inn i leiren. Under kroppsvisitasjon så han sitt snitt til å stikke av, og ble skutt under flukten av brakkevakten.¹⁹⁹⁴ Han døde kort tid etter av sine sår. Sipo fra Lillehammer ankom litt ut på dagen, og en omfattende arrestasjon av gisler ble iverksatt. Arrestanter ble brakt inn i Wehrmachtleiren, hvor gestapofolkene hadde opprettet sitt hovedkvarter i samarbeid med lensmannsfolkene på Raufoss. Det ble tatt sju gisler fra Raufoss og ca.33 i Gjøvik. Politiet oppførte seg så brutalt at Ortskommandanturen forlangte at de skulle forlate leiren.¹⁹⁹⁵ En av de aktive var politikonstabel Carsten Tank Lorange fra Gjøvik.

Lund klarte å ta seg tilbake til Einastranda, hvor det umiddelbart ble gjort klar til evakuering, i første omgang til Husumenga. I løpet av kort tid var husene vasket ned, og alle spor av sabotørene fjernet. Uten innsats fra bygdefolket hadde neppe dette endt så godt.¹⁹⁹⁶ Sunde skrev at de fikk meldinger oppe på Husumenga om hvordan tyskere og politi arbeidet seg sørover fra Eina langs vannets vestsida, og søkte gjennom hus og låver på søk etter dem. Så snudde de brått, og vendte tilbake til Gjøvik.

I mellomtida gikk arbeidet på spreng for å finne et alternativt sted for en ny forlegning. Stedet de til slutt fant var turisthotellet Sollia, noen kilometer nord i skogen for Trevatn.¹⁹⁹⁷ I mellomtida var bankaksjonen mot Modum Sparebank blitt gjennomført. Da de seks som hadde utført

Vestoppland politikammer, Landssvikarkivet, Riksarkivet.

1994 Avhør av Johan Schönegger, Feldwebel, 1.9.45, L-dom 638/45 Oscar Strømstad. Sundes framstilling av Nikolaysens død er ikke riktig. *Menn i mørket* (1987) s. 170.

1995 Avhør av Johan Schönegger, feldwebel, 1.9.45, L-dom 638/45 Oscar Strømstad.

1996 Anders og Malla Thorsbakken fortalte at mange deltok i vasking og brenning. Intervju 2.5.92.

1997 *Menn i mørket* (1987) s. 170–171. Sollia var brukt av Wehrmacht en kort periode i 1940. Senere hadde NKPs sentralforlegning holdt til der en tid på høsten 1943.

aksjonen vendte tilbake, ble de observert på Eina med tunge oppakninger. En av de som hadde sett dem var en kommuneansatt i Vestre Toten. Da han leste om banktyveriet i avisen, meldte han sin observasjon til lensmannskontoret.¹⁹⁹⁸ Lensmannsfolkene ble nødt til å rykke ut, men varslet på forhånd Sunde.¹⁹⁹⁹ Flytteproblemet ble dermed akutt, og skjedde kort tid etter, antakelig rundt 1. mai. Politi og lensmann ankom dagen etter flyttingen, men fant ikke noe mistenkelig.²⁰⁰⁰

Oppholdet på Sollia kom til å vare en måned. Sunde ble senere skarpt kritisert for flyttingen dit.²⁰⁰¹ Det ble hevdet at NKPs sentralkomitee hadde vedtatt forbud mot å bruke stedet av hans organisasjon av sikkerhetsmessige årsaker, og at da tyskerne senere angrep hadde det slike årsaker. Men NKP kunne ikke vente at Sunde følte seg bundet av partivedtak, etter bruddet i mars. Den tyske aksjonen mot Sollia 30. mai kom heller ikke fordi tyskerne allerede var oppmerksomme på stedet. Tvertimot var hotellet velegnet både når det gjaldt beliggenhet og utforming, forutsatt at sikkerhetsreglene ble fulgt. Det var også her det sviktet da angrepet kom.

Fra Sollia ble en serie med aksjoner på Østlandsområdet organisert. 5. mai gikk Kjemperuds gruppe til aksjon mot Arbeidstjenestens depot ved Ringerikes meieri mens gruppa i Haug sprengte Hønefoss Karosserifabrikk. Dagen etter gikk en gruppe til aksjon mot politikonstabel Karsten Tank Lorange på Gjøvik. Lorange hadde nær forbindelse til Gestapo i Oslo, og samarbeidet med Oscar Strømstad. Det var Lorange som ledet

1998 Etter krigen trodde Rasmus Amlie at denne kommuneansatte hadde angitt Sundes gruppe til lensmannen. Det var imidlertid ikke tilfelle. Rasmus Amlie reiste saken for Hjemmestyrkenes etterretningstjeneste etter frigjøringen, og de undersøkte saken på lensmannskontoret. Denne brakte på det rene at angivelsen 20.4 kun dreide seg om mulige bankrøvere. Han hadde ikke koblet saken til Sundes gruppe, som han allerede kjente til. Skriv fra HS etterretninggruppe til herr kjøpmann Rasmus J. Amlie 11.7.45, L-dom 3789 Oslo Politikammer Hein Magnar Henriksen, Landsvikarkivet, Riksarkivet.

1999 Lensmannsbetjent Trygve Tøsse var med i Sundes gruppe. Intervju med Anders Thorbakken 2.5.92.

2000 Harry Hystad hadde bestemt seg for å bryte med Sundes organisasjon på dette tidspunkt og ønsket derfor ikke å bli med til Sollia. Han kom seg med nød og neppe unna politiet med kone og barn og trodde seg angitt av en av Sundes folk. I alle år etter krigen har Hystad trodd at dette var en hevnakt fra Sunde, fordi han ikke lenger ønsket å fortsette i gruppa. Den angivelsen som faktisk forelå, dreide seg altså ikke om Sundes gruppe eller Hystad, men om bankrøverne. Intervju med Harry Hystad 30.3.94.

2001 I «Asbjørn Sunde», skriv fra kontrollkomiteen i NKP, 1950. Aksel Bull Njås arkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv.

ettersøkingen på Einastranda. Samtidig ble det iverksatt et innbrudd hos nazi-lensmann Margido Kjærvik på Lunner. Aksjonen var varslet i illegale aviser, og ble en uke etter fulgt opp med et mislykket likvidasjonsforsøk. Kjærvik var ansvarlig for opprullingen av Milorg i Lunner, og hadde mange liv på samvittigheten. 8. mai sprengte Modum-gruppa Bjerke jernbanebru på Ask. Ødeleggelsen var store, og aksjonen svært vellykket.

Noen dager senere aksjonerte Leif Kjemperud og Vågård-gruppa mot Finsand forsyningskontor i Ådalen, og tok med seg kontorets beholdning av rasjoneringskort. I Tønsberg ledet Harry Sønsterød Tønsberg-gruppa i dens første store aksjon 16. mai. Det var mot arbeidskontoret i byen. Ifølge bestyreren på kontoret brant hele arkivet opp.²⁰⁰² Deretter dro hele gruppa til Sollia.²⁰⁰³ 25. mai ble Møllefossen Bruk og Heen Dampsag på Hen nord for Hønefoss svidd av, begge var viktige trelastleverandører til den tyske flyplassen på Eggemoen. Det samme gjaldt Rud Sag på Drolsum, som Modum-gruppa tok seg av av. Fem dager senere angrep Oslo-gruppa transformatorbedriften Per Kure A/S i Oslo.²⁰⁰⁴ Aksjonen hadde vært planlagt en tid, men måtte iverksettes brått, da man hadde fått melding om at arbeidet med en stor transformator var avsluttet.²⁰⁰⁵

Aksjonen mot Per Kure A/S var en stor operasjon.²⁰⁰⁶ Planene var lagt på Sollia, og Oslo-gruppa hadde støtte av to grupper sabotører fra Sollia. Antakelig var omlag 20 sabotører med på denne aksjonen. Av sikkerhetsgrunner hadde de delt seg. En gruppe tok toget inn til Kjelsås, mens de andre syklet. Oslo-gruppa gikk inn i bedriften først, og fikk plassert vaktmesterfamilien og vakter ned i bomberommet i kjelleren. Så ble portene åpnet for sabotørene fra Sollia. En serie med sprengladninger ble plassert på maskiner, ferdige og halvferdige produkter. Olje og brennstoff ble tømte utover fabrikklokalet. Alt sprengstoff og sprengningsutstyr var nå av moderne britisk type. På et avtalt tidspunkt ble tidsblyantene bruket, og tilbaketoget startet. Syv av sabotørene skulle tilbake til Sollia, og

2002 Ifølge Egil Christophersen: *Vestfold i krig* (1989) s. 298–299, var bestyrerens rapport mer å stole på enn tyske kilder, som meldte det motsatte. SD bekreftet at hele bygningen ble ødelagt, men at underlagsskjemaene befant seg i et panserskap i Tønsberg Sparebank. *Meldungen aus Norwegen* nr. 61, 11.6.44, Riksarkivet.

2003 Christophersen skrev at de dro til Eina, men det er ikke riktig (s. 298).

2004 Aksjonen er feilaktig datert til 30. juni i *Sabotasje i Norge under 2. verdenskrig* (Brosjyre, Norges Hjemmefrontmuseum, Arnfinn Moland).

2005 *Menn i mørket* (1987) s. 185

2006 Denne framstilling følger stort sett opplysninger gitt av Olav Førland i intervju 1.2.94.

tok syklene fatt i to grupper. Fra bakkene opp mot Grefsen kunne de høre og se de store eksplosjonene fra fabrikkannlegget. Dessverre bestemte sabotørene i den ene gruppa å ta toget fra Kjelsås stasjon. Tyskerne var nå igang med sin store aksjon mot Sollia, og gjennomførte kontroll på toget. Alle de tre, Per Tore Stensrud, Åge Hansen og Karl Skårud, ble tatt, og senere skutt.²⁰⁰⁷

Offisielt norsk motstandshold tok avstand fra aksjonen, og hevdet at produksjonen bare gikk til offentlige og kommunale kraftverk. Fra tysk hold ble imidlertid aksjonen vurdert som en av de viktigste i 1944.²⁰⁰⁸

Et par ukers tid før dette, hadde Sunde selv og flere andre fra Sollia vært på Gol og på Sire, for å sette i gang en dristig operasjon, som fortsatt ligger mye i mørke. Siden tida på fjellet i Hallingdal i 1943 hadde man vært klar over den tyske fangeleiren på Gol, hvor russiske fanger var forlagt som arbeidskraft for Wehrmacht-prosjektene i området.

På Eina hadde Sunde mottatt den rømte fangen «Nils», som hadde kommet seg unna fangeleiren på Ulven ved Bergen. Han var blitt fraktet av Thorkild Jakobsen til Drammen.²⁰⁰⁹ Derfra ble han fraktet av Gunnar Arnfelt Knudsen til Eina.²⁰¹⁰ Hans virkelige navn var Leonid Djeprovskij, og var en bokbinder fra Odessa.²⁰¹¹ «Nils» viste seg å være en brukbar sabotør, og for Sunde kunne han spille rollen som bindeledd til fangene på Gol.

2007 Alle ble skutt på Trandum 6.9.44.

2008 I desember 1944 holdt tysk politi en samling for høyere politioffiserer, hvor Wilhelm Rediess (Höheren SS- und Polizeiführer) holdt foredrag om virksomheten i 1943 og 1944. Han kommenterte en del sabotasjeaksjoner i foredraget og gikk i gjennom de viktigste. Det første han fant å legge vekt på blant industriaksjonene var «der Anschlag gegen die Firma Per Kure in Oslo am 30.5.44, durch den wertvolle Transformatoren für kriegs- und lebenswichtige Betriebe zerstört wurden.» R 70 Norwegen/2 Deutsche Polizeidienststellen in Norwegen, Bundesarchiv Koblenz. I en annen tysk kilde ble Kure-aksjonen vurdert som en av de viktigste overhodet under besettelsen (inntil dato): «Mit diesem Anschlag wurde Der kriegswichtigen Industrie in Norwegen einer der schweresten Schläge seir der Bestzung versetzt.» 25 transformatorer befant seg i bedriften og skulle bl.a. leveres til Knabens Gruver med deres viktige molybdenproduksjon, til Norsk Hydros anlegg på Rjukan og til ferrosilisiumverket i Arendal. *Meldungen aus Norwegen* nr. 61, 11.6.44, Riksarkivet.

2009 Jakobsen i intervju med Titlestad 22.11.74.

2010 Intervju med Knudsen 13.2.89.

2011 Kåre Olav Solhjell har funnet fram til «Nils»s sønn i Bergen, Leif Daazenko, som velvillig har gitt opplysninger om sin far. Av disse framgår at det navnet han først brukte i Norge var Leonid Dnjeprovskij. Han var født 4.7.14, og hadde bopel i Odessa da han som soldat ble tatt til fange av tyske styrker på Krim. Av yrke var han antakelig bokholder. Etter krigen brukte han navnet Daazenko. Han ble senere gift med Ruth Sæverud, en yngre søster av komponisten. I 1958 forlot

Vi kjenner ikke så mye til detaljene i denne planen, men det er naturlig å sette den i sammenheng med diskusjonen om å lansere åpen partisanstrid. Det gikk ut på å bygge opp væpnede partisangrupper som skulle starte geriljakrig og operere fra egne baseområder. Dette var slett ingen urealistisk tanke. SOE var i samarbeid med Forsvarets Overkommando i London i full gang med å planlegge baser for milorgjegere på flere steder i landet, planer som ble delvis realisert i løpet av vinteren.²⁰¹² Ut fra de to basene som ble etablert, kom det også til åpen strid ved to anledninger.²⁰¹³

For Sunde var antakelig realismen i dette prosjektet sterkt knyttet til muligheten for sovjetisk hjelp. Utstrakt slippvirksomhet var også forutsetningene for de britisk/norske baseområder. Derfor er det naturlig å knytte Knudsens reise til dette prosjektet. I sin bok skrev Sunde at «vi sendte to mann østover for å konferere med kontaktene våre og legge ut depoter», og det var nok Knudsen og Lunds reise han hadde i tankene.²⁰¹⁴ Han skrev også at planen i første omgang var å frakte russerene med bil til Sverige. Dette er mer usikkert, hvertfall oppga han et antall på fangene som vanskelig kunne gjøre det mulig.²⁰¹⁵ Det ser imidlertid ut til at de slipp-plassene Sunde hadde rekognosert lå i skogområdene mot svenskegrensen i Midt-Hedmark. Stedsvalget var antakelig motivert av hensynet til flyavstand fra Sovjetunionen, og evakueringsmuligheter til Sverige.

Erland Hovde, Steingrim Sandabråten og Erik Huse ble sendt til Gol for å forberede operasjonen. Ti mann av gruppa skulle overføres til «hotellet», den gamle forlegningen fra 1943 ved Torpo.²⁰¹⁶ Derfra skulle operasjonen iverksettes. Det gamle nettet i dalen måtte selvsagt utnyttes maksimalt.

han Norge og bosatte seg i Sovjetunionen. Brev fra Leif Daazenko til Kåre Olav Solhjell 16.11.93.

2012 Planene omfattet baseområdene ELG, med senter i Vassfaret, VARG i Setesdalsheiene, BJØRN mellom Sognefjorden og Bergensbanen, ORM i Trysiltraktene og HJORT i Inn-Trøndelag. Av disse ble bare BJØRN og ELG etablert i noe omfang, mens VARG og ORM kom igang senere og i mindre målestokk. HJORT ble aldri noe av. For en bred presentasjon av disse, se Paul Strande: *Fallskjerm over Vassfaret*, Arnfinn Haga: *Jernring rundt Bjørn West* (1982) og Rolv R. Skre: *Bjørn West* (1946).

2013 Det såkalte «Haglebuslaget», 26.4.45 i Eggedal (Strande, s. 152–163), og kampe-
ne ved Matre-Klavefjellet 28.4–3.5.45 (Skre, s. 86–142 og Haga, s. 116–174).

2014 *Menn i mørket* (1987) s. 184

2015 Han oppga at planen var å befri omkring 5000 fanger. Ingemund Sire anslo antallet til langt mindre, antakelig rundt 100. Sire i intervju med Kåre Olav Solhjell 22.4.92. Tallet 5000 kan ha hatt sammenheng med tyske planer for leiren.

2016 *Menn i mørket* (1987) s. 184

Etter at Knudsen og Lund var sendt av gårde til Stockholm var første fase satt ut i livet. Sunde dro så rundt 15. mai med flere mann til Sire på Torpo.²⁰¹⁷ Etter et døgn reiste de fleste igjen, mens «Nils» og Erland Hovde ble tilbake på Sire. Hovde syklet fram og tilbake til Gol med meldinger til fangene, som «Nils» oversatte og skrev på sigarettpapir. Kontakter i Gol brakte meldingene ut og inn av leiren. Ingemund Sire fikk vite at de arbeidet med å organisere alle fangene i militære enheter, utstyre dem med tyske våpen og biler, og så å kjøre dem til Sverige i første omgang. Sunde skrev at det var knyttet kontakt til fangenes politiske ledelse, og at planene var konferert med dem.

Så plutselig kom det telefon om at Sollia var angrepet.²⁰¹⁸ Hovde reiste med en gang, men etterlot seg instruksjoner til Sire om å innstallere «Nils» på Hovdestølen, som ledd i Gol-planene.²⁰¹⁹ Der skulle han møte Erik Huse, og senere Hovde. «Nils» så imidlertid nå sitt snitt til å forlate gruppa. Etter at han var utstyrt med det beste som kunne skaffes på Sire, forsvant han til stor irritasjon. Etter en tid kom Huse, og senere Hovde tilbake. «Nils» var ikke å finne. Situasjonen var nå anderledes. Sollia var tatt, Sunde og forlegningen var etablert på nytt sted, og kontakter og forberedelser var satt tilbake. Det ser imidlertid ikke ut til at prosjektet ble droppet før Knudsen kom tilbake fra sin reise til Stockholm.

Angrepet på Sollia

På Hønefoss hadde Statspolitiet 16. mai opprettet en spesialkommando for å få bukt med den intense motstandsaktiviteten. Bakgrunnen var antakelig opprullingene av Milorg på Hadeland. De rekvirerte hovedbygningen på Teserud gård ved Klækken som hovedkvarter, hvor de hadde kontorer og arkiver. De seks stapofolkene bodde på Grand Hotell i selve Hønefoss. Umiddelbart begynte de med omfattende veikontroller rundt Hønefoss.

29. mai ble Ole Evan Torgersen sendt på et kureroppdrag til Modum fra Sollia. Ved 17-tida ble han varslet av en tilfeldig syklist om en

2017 De følgende opplysningene om forberedelsene til opprøret i fangeleiren er gitt av Ingemund Sire i intervju med Kåre Olav Solhjell 22.4.92. Sire mente at de kom 9 mann i alt, men det er mulig at Sire overdrev antallet noe. Han bekreftet nemlig at de kom i en eneste bil.

2018 Antakelig fra Ivar Amlie. Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

2019 Før dette kunne skje, holdt det på å gå galt. En dag kom lensmannen til Sire og holdt på å oppdage «Nils». Det viste seg imidlertid at han bare var ute etter poteter og hadde ikke mistanke om den farlige besøkende. Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

Stapo-kontroll ved Snyta, sør for Hønefoss. Han forsøkte å stikke seg vekk på en gårdsvei mot Sørgefoss, men ble til slutt tatt. Han ble så fraktet med til Grand Hotell, hvor han ble slått og herjet med.²⁰²⁰ Etter voldsom pågang ble han brutt ned, og tilsto hvem han var, og hvor han kom fra. Statspolitiet reagerte nå med stor effektivitet. Det tyske sikkerhetspolitiet på Victoria Terrasse ble varslet øyeblikkelig, og et improvisert angrep mot Sollia med støtte av soldater fra Luftwaffes kjøreskole på Brandbu ble beordret i all hast.

Angrepet på morgens 30. mai 1944 og utfallet av det er skildret av Sunde i *Menn i mørket*.²⁰²¹ Dårlig vakthold gjorde at tyskerne kom tett innpå og omringet stedet uten at de ble oppdaget.²⁰²² Likevel lyktes det å skyte seg gjennom ringen, og forsvinne i skogen.²⁰²³ En mann ble skadet og måtte etterlates, og en mann ble tatt til fange.²⁰²⁴ Sundes organisasjon viste sine beste kvaliteter i en situasjon som denne. Takket være stor handlekraft, sterkt samhold og en enestående evne til å improvisere, klarte Sunde igjen å snu en nesten-katastrofe til sin fordel. Flyktingene klarte å ta seg gjennom skogene fram til Fall. Der slo de seg til ro i en barhytte, mens Wehrmacht finkjemmet området mellom Randsfjorden og Eina/Raufoss. Monthey Røse og Erland Hovde, den siste direkte fra Torpo,

2020 Avhør av Thor Årebø og Nils Lysholm Gram, L-sak 376/45 Ringerike Politikammer mot Ole Evan Torgersen, Landsvikarkivet, Riksarkivet.

2021 *Menn i mørket* (1987) s. 175–193

2022 Angriperne besto antakelig av ca. 35 personer, og av disse var 25 fra Luftwaffe. De var utstyrt med maskingeværer og maskinpistoler. De delte seg i to partier for å ta Sollia fra to sider. Det ble en lang skuddveksling, og i denne ble to tyskere drept og en såret. Statspolitibetjent Gunnar Sørås fra Teserud-gruppa var med og ga disse opplysningene i et avhør 17.12.45. Hans forklaring på at Sundes folk likevel klarte å slippe vekk var at tyskerne slapp opp for ammunisjon. Kort tid etter kom det tyske forterkninger, som etter hvert utgjorde ca. 1000 mann. Han fortalte videre at en gårdbruker og hans sønn ble arrestert, at ca. 100.000 kr, endel papirer, våpen og ammunisjon ble beslaglagt. En samtidig inneberetning viste imidlertid at Sørås nok undervurderte resultatet av aksjonen, da han ble avhørt om det i sin egen landssviksak (se senere). Han anså aksjonen som temmelig mislykket. Sørås ble stasjonert på Sollia i to dager som tolk og vakt. L-dom 3004/1947 (Oslo politikammer) Gunnar Sørås, landssvikarkivet, Riksarkivet.

2023 Inklusive Sundes 11-årige sønn Rolf og hans mor Astrid, som var blitt hentet fra Horten til forlegningen på Lunner i slutten av august 1944 av Gunnar Arnfelt Knudsen. Intervju med Rolf Sunde 26.11.93.

2024 Halvor Flaskerud ga dekningsild med maskingevær mens flyktingene kom seg igjennom. Han ble truffet i bena, men klarte å holde seg i skjul og ble ikke funnet. *Menn i mørket* (1987) s. 208. Thor Årebø ble tatt til fange. Han hadde vært på Sollia siden 20.5.44. Se hans forklaring i L-sak 376/45 Ole Evan Torgersen, Landsvikarkivet, Riksarkivet.

lyktes med å gjenopprette kontakten til Eina og Oslo.²⁰²⁵ Før kryssingen av Randsfjorden ble det skaffet tilgang på hytter på vestsiden.

Men tyskerne satt ikke helt tomhendte tilbake. De fikk et visst krigsbytte på Sollia.²⁰²⁶ For det første ble begge radiosenderne tatt, flere radioer som antakelig sto der fra tidligere, to maskingeværer, sprengningsutstyr, ammunisjon og våpen, og en del dokumenter. Dessuten 102.000 kroner fra Modum Sparebank, og det materiell som var blitt fjernet fra lensmann Kjærviks kontor på Lunner. Torgersen var tatt med på aksjonen, og ved hans hjelp fant tyskerne fram til kjøpmann Ivar Amlies bosted på Eina. Han ble overrasket og skutt på stedet. Litt senere ble også Kristian Andresen på Gjøvik tatt.²⁰²⁷

De indirekte resultatene for Gestapo ble imidlertid betydelige, og som så ofte ellers fikk man hjelp av tilfeldighetene. På Sollia hadde man funnet et brev til en av Sundes grupper på Ringerike, som omtalte kommende aksjoner. Statspolitiets spesialgruppe på Teserud hadde allerede forberedt en aksjon mot motstandsbevegelsen i distriktet, og nå visste man i tillegg at aksjoner var under forberedelse. Ringerike-Hadeland var viktige motstandsdistrikt både for kommunistene og Milorg. De intense aksjonene til Sundes organisasjon og opprullingen av Milorg på Lunner hadde vist dette.²⁰²⁸ Distriktet hadde stor strategisk betydning i forhold til tyske planer om å stoppe mulig alliert landgang på Vestlandet, og var tildelt betydelige tyske forsvarsanlegg og styrker, blant annet flyplassen på Eggemoen. Det var denne spesialkommandoen som hadde arrestert Torgersen.

Natt til 7. juni utførte gruppene på Vågård, Haug og Modum den store sprengningsaksjonen mot jernbanebruene på Tyrstrand, Hen og Hval. Stapo hadde antakelig planlagt storaksjon 7. juni. Denne dag og

2025 Forklaringen på hvordan Hovde klarte å finne dem, må antakelig ha vært at Monthey Røse ble sendt til meldestedet på Einastranda, hos Jacob Endregaard («operasangern»), og kunne melde fra om oppholdsstedet i skogen. Erland Hovde kom til Endregaard fra Torpo. Røse dro videre og varslet gruppa i Oslo, mens Hovde via Sundes kontakt på Fall klarte å finne dem igjen i skogen.

2026 Det følgende er fra «Innberetning til Lederen av Statspolitiet, over Statspolitiets gruppe i Hønefossdistriktets arbeide og resultater.» 12.9.44, utlånt av Oskar Hasselknippe.

2027 Arrestasjonen av Kristian Andresen framgår av flere avhør i L-sak 376/45 Ole Evan Torgersen, Landsvikarkivet, Riksarkivet.

2028 Opprettelsen av Stapos spesialkommando må ikke minst forstås på bakgrunn av Milorgs uforsiktighet i Lunner, som førte til den katastrofale «Hadelandssaken», ifølge Milorgsjef Oskar Hasselknippe (D.14.2) i brev til meg av 30.9.93.

et par dager senere ble tilsammen ca. 70 arrestert på Ringerike.²⁰²⁹ Vågård-gruppa unngikk arrestasjonene fordi de hadde gått direkte i illegalitet på Hovseteråsen mellom Randsfjorden og Ådalen etter aksjonen. Ellers rammet arrestasjonene med full tyngde Haug-gruppa, NKP på Hønefoss og andre. Blant de arresterte på Hønefoss var dessuten Armand Stang, som var kurer for Furubotn. Denne arrestasjon forårsaket så i annen omgang operasjon «Almenrausch» mot NKPs sentralforlegning i fjellområdene mellom Østre Slidre og Nord-Etnedal i dagene etter 13. juni. Arrestasjonene ellers førte til oppklaring av en rekke av sabotasjeaksjonene i distriktet og en rekke dødsdommer.

I annen omgang førte den tyske aksjonen til unntakelsestilstanden på Ringerike og Jevnaker 19. september 1944, hvor omlag 270 ble arrestert og 236 ble sendt på Grini. Fem tilfeldig valgte ble skutt.²⁰³⁰ Det tyske aksjonen kan sees som reaksjon på den høye motstandsaktivismen i distriktet generelt, men spesielt som svar på to hendinger.

16. september 1944 hadde Leif Kjemperud og andre sabotører brutt seg inn i Thoresen & Bergs dynamittlager på Veienmoen, og stjålet innpå to tonn dynamitt.²⁰³¹ Denne aksjonen må av Gestapo ha blitt koplet sammen med en usedvanlig dristig aksjon utført av en aksjonsgruppe fra Milorg. Statspolitiets spesialgruppe hadde sine kontorer på Taserud Gård, mellom Klækken og Bølgen i Haugsbygda.

Natten mellom 30. august og 1. september ble Taserud angrepet og brent ned. Arkivene ble i stor utstrekning ødelagt, en tjenestemann ble drept, og en annen skadet. Stapos arbeide ble satt betydelig tilbake, og særlig gikk materialet vedrørende NKP tapt.²⁰³² Spesialgruppa ble nedlagt som følge av aksjonen. Som motstandsaksjon hadde denne aksjon mye til felles med aksjonen mot Henrik Ibsens gate 7 den 21. august 1942, som dengang hadde vakt sterke reaksjoner fra regjering, Milorg og andre motstandsorganisasjoner, og tilogmed forårsaket såvel angrep over London-radio som diplomatisk henvendelse til Sovjetunionen.

Nå kom det ikke slike reaksjoner. Aksjonen var godkjent i London. Det «uansvarlige» var ikke lenger uansvarlig, på tross av at de tyske represalier var betydelig hardere. Vi kan også sammenlikne med reaksjonene etter Ryghkollen-aksjonen 7. oktober 1943. Reaksjonene viste hvor

2029 «Innberetning [...]», 12.9.44, Statspolitiet, utlånt av Oskar Hasselknippe.

2030 Brev fra Hasselknippe 30.9.93.

2031 Dynamitten skulle brukes til skipssabotasje i Oslo. Aksjonen fant sted 23.11.44 i regi av Pelle-gruppa.

2032 Ifølge «Innberetning [...]» ble nettopp dette aspekt ved sprengningen understreket.

situasjonsbetinget angrepene i 1942 og 1943 var, og ikke minst hvordan det motstandspolitiske klima hadde endret seg.

Svaret

Vi skal nå vende tilbake til Gunnar Arnfelt Knudsens kureroppdrag til Stockholm i begynnelsen av april 1944. Som vi har sett var Harry Hystads forsøk på å opprette radioforbindelse med utenverdenen mislykket. Selv om Hystad ikke selv ble fortalt at det var en sovjetisk mottaker han skulle kommunisere med, er dette helt klart.²⁰³³ Han ble imidlertid orientert av Sunde da han sluttet seg til gruppa om den akutte våpen- og materiellmangelen, og at formålet med radiomeldingene skulle være å organisere slipp.

Sundes plan var å forsøke å løse sine forsyningsproblemer med slipp direkte fra Sovjetunionen. Knudsen var innviet i planene en tid før, og det var gjort en del forberedelser.²⁰³⁴ Alternative slipp-plasser var studert. Likeledes hvordan man skulle organisere slippgjenger til de alternative områdene, sikre lysbluss og de andre praktiske tiltak som måtte til. Ikke minst hvordan man med radioforbindelse skulle utveksle meldinger i tilknytning til slipp. De var kommet til at det i praksis ikke ville være mulig å få det til uten radiokommunikasjon. I den melding om dette som Knudsen skulle ha med til russerene var de forskjellige alternativer skissert. Men framfor alt måtte de medvirke til at radioforbindelse ble opprettet.

Knudsens melding behandlet i tillegg to andre forhold. Nøyaktig hvordan disse var formulert fikk han aldri vite. Det var følgende forhold: Sunde hadde i begynnelsen av mars mottatt den tidligere omtalte sovjetrussiske flyktning Daazenko og en tysk desertør på Eina. Begge ønsket å bli med i organisasjonen. Det reiste spørsmålet om hvordan han generelt skulle forholde seg til tyske og sovjetiske flyktninger i sin organisasjon. Spesielt var Sunde selvsagt interessert i å vite om sovjetiske myndigheter kunne gå god for den sovjetrussiske flyktning. Antakelig har han også ønsket å undersøke om det fantes opplysninger om tyskeren.

Det siste forholdet Sunde antakelig orienterte om var forholdet til

2033 Hystad forsto dette selv etter at hans opphold hos Sunde gikk mot slutten. Hystads siste kontakt var en av de første dagene i april 1944. Samtale med Hystad 30.3.94.

2034 Den følgende beretning om Knudsens reise og om innholdet i de meldinger han formidlet har til nå ikke vært kjent. Knudsens reiseberetning er omfattende og detaljert. Det er grunn til å tro at hovedbegivenhetene er korrekt memorert, særlig fordi reisens politiske konsekvenser ble så store.

NKP og de øvrige vanskelighetene med tilgangen på ressurser som følge av bruddet. Antakelig har han også stilt spørsmål om organisasjonen skulle fortsette aktivitetene.

En av de første dagene av april la Knudsen og hans følgesvenn Lund ut på turen til Sverige. De tok ingen sjanser med sine viktige meldinger, og gikk derfor utenom de vanlige kurerruter. På ski tok de seg fram til Mjøsa, og krysset isen ved Strandlykkja. Derfra bar det østover gjennom skogtraktene til grensen ved Finnskogen, hvor de kom trygt over, og ble sendt til Kjesäter. Derfra var det imidlertid vanskeligere. Knudsen lyktes i å få kontakt med NKPs apparat i Sverige gjennom Harry Hansen, som han traff på Kjesäter. Hansen ga videre instruksjoner.²⁰³⁵ De måtte si seg villige til å dra på tømmerhugst. På en bestemt togstasjon forlot de tog og økser, og reiste direkte inn til en illegal adresse i Stockholm, hvor de bodde en tid i dekning. Så gikk det galt. De måtte forlate leiligheten i en fart. Politiet var tipset. De unngikk imidlertid å bli arrestert, og kom seg i dekning et nytt sted. Så fikk de endelig kontakt med Asvor Ottesen, som overbrakte deres meldinger til rett person i den sovjetiske legasjon. Etter en tid fikk de så svarmelding, som skulle bringes tilbake til Sunde.²⁰³⁶

En gruppe på seks–syv personer skulle reise med Knudsen og Lund tilbake til Norge fra Arvika. Alle skulle til Sundes apparat. En av dem var Leif Aasen²⁰³⁷, som skulle være radiotelegrafist. To av dem var kurerer. En masse utstyr skulle også med, en radiosender, et par pistoler o.l. En svensk løytnant utstyrte gruppa med falske svenske vernepliktsbøker, med streng beskjed om å kvitte seg med dem hvis det ble kontroll. Selve reisen ble omstendelig lagt opp. Først med lastebil, så med tog og så med taxi. Likevel gikk det galt. Like ved grensen ble de avskåret av en avdeling soldater og tollere. Med den typen bagasje de brakte med seg var de håpløst kompromittert, og det bar rett i arresten hos nærmeste landfiskal. Knudsen fortalte at han i det minste lyktes i å spise opp den kodede meldingen til Sunde. Han hevdet at de var på oppdrag fra militærkontoret til den norske legasjon i Stockholm, siden det var 17. mai og han visste at ingenting kunne bekreftes på telefonen til legasjonen denne dagen. Løsningen ble at hele gruppa ble sendt tilbake til Stockholm. Her lyktes det Knudsen å få kontakt med Ivar Lie i partiapparatet, og kort tid etter var de

2035 Hansen antydte med en fleip at han kjente til vanskelighetene mellom Sunde og NKP: «Jeg vet ikke om jeg kan stole på deg», sa han, og føyde til «det er jo krig!»

2036 Den var innsydd i en skjorte.

2037 Dekknavn «Hagen»

på veg tilbake mot grensen igjen. Denne gang ble de kjørt ganske nær, og passeringen gikk smertefritt.²⁰³⁸

Grappa kom seg tilbake gjennom Norge, forbi sørenden av Øyern til Hauketo, hvor man fikk pålitelige informasjoner om at en sabotasje-gruppe var angrepet av tyskerne, og at alle var drept. De tolket det som at det var Sundes forlegning som var knust. De ble derfor enige om å dele seg i tre grupper av sikkerhetshensyn. Knudsen og Lund dro inn til Oslo, og fikk kontakt med restene av grappa i byen, antakelig i Sars' gate 66, som ikke hadde røket. Der fikk de orientering om at Modum-gruppas forlegning på Modum heller ikke var tatt. Utrustningen som de hadde hatt med fra Sverige ble hentet, og Knudsen og Lund tok toget til Åmot, og gikk deretter inn på åsen til Brekkehytta, hvor de fikk kontakt med grappa. De ble også orientert om at situasjonen ikke var så katastrofal som de hadde fryktet. Sunde selv og folkene fra Sollia lå nå på en hytte som ble kalt «Majorstua», og lå inne på Veståsen i Søndre Land, mellom Randsfjorden og Lomsjøen.²⁰³⁹ Knudsen reiste videre med en gang, og kunne noen timer senere overlevere meldingen fra Stockholm.²⁰⁴⁰

Etter en natt med dechiffrering hadde Sunde meldingen klar, og orienterte Knudsen med få ord om innholdet. Det var dramatisk nok. Forespørselen om å organisere slipp med våpen og annen utrustning med fly fra Sovjetunionen var avslått. Begrunnelsen var at de ikke kunne klare det så langt sørpå. Derimot åpnet de for at det var mulig å ordne nordpå. En slik åpning oppfattet Sunde ifølge Knudsen som illusorisk. Med de militære forhold som rådet i Nord-Norge ville det være umulig å transportere tilogmed små mengder våpenteknisk materiell illegalt sørover.

Når det gjaldt svarene på de andre spørsmålene, fortalte Sunde Knudsen innholdet med få ord: «Kvitt dere med russeren og tyskeren. Oppløs organisasjonen, og send folkene inn i polititroppene i Sverige.» Spørsmålet om å få etablert radioforbindelse var besvart med det faktum at Leif Aasen var vendt tilbake fra Sverige i Knudsens gruppe. Med seg hadde han en sender. Han satt nå i Sars' gate 66 og ventet på nærmere ordre.²⁰⁴¹

2038 De hadde imidlertid med seg en nordlending, som hadde med seg en melding til en gruppe nordover. Ifølge Knudsen skapte denne personen store problemer på hjemmarsjen, fordi han ikke klarte å holde tempoet, og dermed brakte hele gruppa i fare.

2039 Majorstua ligger vel fem kilometers gange rett vest for Askvik ved Randsfjorden, midtveis mellom Persvehaugen og Osphaugen.

2040 Dechiffreringen skjedde ved hjelp av en bestemt bok.

2041 Leif Aasen med dekknavn «Hagen» kom antakelig til Sundes organisasjon fra

Sovjetiske interesser bak bruddet mellom Sunde og Furubotn?

I et intervju i 1977 stilte Terje Halvorsen Sunde spørsmål om hvorfor det ble vedtatt å trappe ned virksomheten høsten 1944.²⁰⁴² Sunde svarte at «det var ikke behov for meg lenger.» I *Menn i mørket* begrunnet han dette med at det ikke ville bli noen krig i Norge i slutfasen, fordi «Terboven ikke ville kunne drive disse trette menn til kamp».²⁰⁴³ Sunde forsøkte her å gi en innenrikspolitisk begrunnelse, og holdt det sovjetiske innspillet for seg selv. Han fortalte aldri medlemmer utenfor organisasjonen om Knudsens reise og om de ordre han brakte tilbake. Vi må imidlertid regne med at Harry Hansen orienterte partiledelsen i Norge om Knudsens besøk i Stockholm.

Reisen kan ha blitt misforstått av Furubotn. Ennå i slutten av september 1944 var han ikke klar over at Sundes organisasjon var i en fase av nedtrapping.²⁰⁴⁴ Tvertimot ga han uttrykk for frykt for at Sunde kunne forvandle sitt apparat til en ny politisk bevegelse eller apparat i konkurranse med NKP. Til grunn for denne frykt lå en usikkerhet om hvilke kontakter Sunde hadde i Sovjetunionen, og i hvilken grad hans brudd med Furubotn hadde bakgrunn i sovjetiske ønsker. Noen åpen konflikt med Sunde kom ikke på tale. Furubotn skal ifølge Titlestad ha rettet en henvendelse til Sunde på høsten. Rapporten fra denne kontakt tydet på at Sunde mente at han hadde sovjetisk støtte.²⁰⁴⁵ Svale Solheim, som var gammel venn av Sunde, sendte også et brev.²⁰⁴⁶

Titlestad mente at en forklaring på Sundes nedtrapping kunne være at han var «i ferd med å byggja opp apparatet sitt til ein sterk organisa-

Milorg samtidig med Førland og Stub Andersen og var blant de sabotasjeansvarlige i Milorg som Sunde instruerte i Heggedal på forsommeren 1943. Aasen fikk kort tid senere ordre om å etablere sin sender på et egnet sted. Han valgte da Hvitsten. Her ble han oppdaget av Gestapo, og skutt i kamp 15.10.44.

2042 Intervju med Asbjørn Sunde 28.11.77.

2043 *Menn i mørket* (1987) s. 210

2044 Det framgår av et omfattende brev til Håkon Mollevik av 26.9.44, trykt i *Vårt partis politikk under krigen* (1945).

2045 «Helge Gutto» (Einar Andersen) ble sendt til Sunde, for bl.a. å få hans oppfatning av konflikten med NKP. Titlestad: *Peder Furubotn. I kamp, i krig* (1977) s. 83. I 1977-intervjuet ba Halvorsen Sunde kommentere de enkelte punktene i Ghuttos rapport. Sunde benektet at en slik samtale hadde funnet sted og holdt fast ved at begrunnelsen for bruddet fra hans side var at partisentralen motarbeidet sabotasjevirksomheten. Førøvrig avviste han innholdet i referatet som tøv.

2046 Gjengitt i *Vårt partis politikk under krigen* (1977) s. 106–109.

sjon etter krigen, kva som no måtte liggja i det. Det kunne tyde på at han sto budd på å halde fram med etterretninga også etter freden var eit faktum.»²⁰⁴⁷

Som vi har sett, oppfattet Torgrim Titlestad at den egentlige bakgrunnen for bruddet med Sunde var sovjetisk uvilje og motstand mot Furubotn. Sunde ble i hans øyne et sovjetisk redskap mot Furubotn. Sovjetunionen ønsket å satse på Sunde istedenfor Furubotn. Titlestad anførte bare to kilder for at SUKP skulle ha en slik oppfatning. Den ene har jeg allerede referert. Det var Leif Myrmels utsagn om at han i Stockholm ble bedt av den sovjetiske legasjonssekretæren om å holde seg til Sunde, og å avbryte forbindelsen med Furubotn. Den andre var en samtale som sentralkomiteemedlem Martin Brendberg hadde med en tjenestemann fra den sovjetiske legasjon i Stockholm sommeren 1944.²⁰⁴⁸ Han hadde stilt spørsmålet: «Kan vi stole på partiledelsen i Norge?» Titlestad tolket dette spørsmål som et uttrykk for sovjetisk fiendtlighet mot Furubotn. På bakgrunn av disse to kilder, de eneste som refererte til opplysninger fra sovjetisk hold, tegnet så Titlestad et bilde av full kamp mellom SUKP – og dermed Stalin – og på den andre side NKP – og Furubotn. Betegnende nok er denne analysen lagt inn i et kapittel med overskriften «Striden med SUKP når klimaks.»

Det er her et spørsmål om ikke Titlestads tolking av disse unektelig spinkle utsagn er dårlig begrunnet. De lar seg begge tolke i retninger som ikke behøvde ha noen brodd mot Furubotn. At Sundes brudd med Furubotn kunne ha noe å gjøre med forskjellig syn på motstandspolitikken, la han mindre vekt på. At det fra sovjetisk side skulle dreie seg om en veritabel kamp mot Furubotn under hele eller deler av okkupasjonstida har jeg heller ikke funnet belegg for i Kominterns arkiver eller i arkivene etter SUKPs internasjonale avdeling.²⁰⁴⁹

De sovjetiske myndighetenes spesielle forhold til Sundes organisasjon trenger heller ingen slik forklaringsmodell. De lar seg enkelt forklare av de historiske bånd som denne organisasjon hadde tilbake til 1935. Men det er bemerkelsesverdig at Sunde selv tok initiativet til å opprette kontakten i 1942, purret på den i 1943 og tok et nytt initiativ i 1944. Hvis det i Moskva ble oppfattet som viktig å etablere en radioforbindelse til Sunde, er det vanskelig å godta at ikke det kunne vært ordnet gjennom så lang tid. Det er mulig at det av flytekniske grunner var svært vanskelig

2047 Til grunn for dette syn lå også betraktninger av Einar Andersen. Titlestad, s. 86.

2048 *Peder Furubotn. I kamp, i krig* s. 82–83

2049 SUKPs internasjonale avdeling overtok utenlandskontaktene etter oppløsningen av Komintern i 1943.

å slippe ned våpenteknisk utrustning til Sunde i Sør-Norge i 1944. Men det virker heller ikke som at de sparsomme kurerkontakter som var kunne gi rom for særlig grundige undersøkelser av mulige alternative løsninger. Det er f.eks. nærliggende å spørre om hvor langt sør sovjetiske fly kunne nå. Det er nærliggende å konkludere med at Sundes ønsker neppe ble kreditert av sovjetiske myndigheter.

Vi har i dette kapittelet sett at sovjetiske myndigheter hadde en lav profil når det gjaldt Sør-Norge under okkupasjonen. Dette bekreftes av generelle diplomatiske kilder, av etterretningskilder, og av Sundes brev for å etablere kontakt. Ingen kilde kan bekrefte at Sunde noen gang under okkupasjonen hadde radiokontakt fra norsk jord til sovjetrussiske myndigheter. Tvertimot har begge de informanter som hadde førstehåndskjennskap til saken bekreftet at slik kontakt aldri kom i stand. Bare dette faktum alene indikerer at sovjetiske myndigheter ikke ønsket å engasjere seg.

Med alle de forbehold som fraværet av skriftlige sovjetiske kilder gir, kan det være rimelig å spørre hvorfor sovjetrussiske myndigheter ikke var i stand til å utstyre Sunde med våpen og utstyr i 1944. Hvorfor ble det gitt ordre til oppløsning av organisasjonen? Helt klare svar på dette kan ikke gis før arkivmaterialet fra Wollwebers stab i Moskva blir frigitt.²⁰⁵⁰ Men det er på bakgrunn av det materialet som har vært gjennomgått i denne avhandling mulig å indikere noen elementer av forklaringen.

For det første at sovjetiske myndigheter av storpolitiske strategiske årsaker ikke var engasjert i Sør-Norge, og mot slutten av krigen heller ikke ønsket å bli det. Press fra norske myndigheter om å dempe den kommunistiske sabotasjeaktiviteten i Norge kan ha vært vurdert opp i mot behovet for positivt samarbeid i forbindelsen med frigjøringen av Finnmark og sovjetiske baktanker og planer i nordområdene. Det er heller ikke usannsynlig at hensynet til NKP har spilt inn. Å forsøke å utløse en partisanstrid i Norge i 1944 kunne ende med forferdelse for NKP og dermed indirekte redusere sovjetisk innflytelse i norsk politikk i etterkrigstida. Med tanke på den politiske situasjonen i landet i overgangsfasen mellom krig og fred kunne det også være betryggende å ha prøvde og solide kommunister i politistyrkene i Sverige. En kunne ikke se helt bort fra at disse styrkene i en frigjøringsfase skulle bli viklet inn i politiske prosjekter i Norge. Nettopp en slik utvikling var i full utfoldelse i Hellas høsten 1944.

2050 Ifølge Sudoplatov ligger arkivmaterialet etter sabotasjeorganisasjonen pr. dato i arkivet til KGBs Første hoveddirektorat, i den nåværende utenlandsetterrettningens arkiv, og ikke i arkivet til den nåværende sikkerhetstjenesten (arvtakeren til KGB).

Væpnede partisanavdelinger var ingen forsikring mot at reaksjonære eller sovjet-fiendtlige regimer kunne bli satt inn ved hjelp av utenlandske tropper.

Slike vurderinger kan ha vært nærliggende for sovjetrussiske myndigheter sommeren 1944. Det fantes også en siste forklaring. Nemlig at russerne nå ønsket å omforme Sundes organisasjon – som var ganske synlig i terrenget – til en usynlig spionorganisasjon, med tanke på etterkrigstida. Ikke overraskende er det en slik teori Torgrim Titlestad tyr til for å forklare hvorfor Sunde la ned sin organisasjon.²⁰⁵¹

Noen definitiv avkreftelse eller bekreftelse av en slik teori kan kun gjøres etter gransking av sovjetiske arkiver. Det måtte i så fall ha skjedd i den største hemmelighet, også for de impliserte selv. For det kan ikke være tvil om at organisasjonen faktisk ble oppløst. Sunde sendte majoriteten av sine folk til Sverige og ga klare beskjeder om dette, som en rekke informanter har bekreftet. Hvis Sunde hadde til hensikt å bygge en etterretningsorganisasjon, ville det vært logisk at organisasjonen ikke ble oppløst, men ble forsøkt omskapt. Ut fra det vi samlet vet, må slike forklaringer avskrives som rene spekulasjoner. Det er mer rimelig at slike forklaringer oppsto fordi det har vært et politisk behov for det i den skjerpede politiske kampen som oppsto etter krigen.

Jeg har her forsøkt å rekonstruere elementer i en samlet sovjetisk vurdering, basert på norske muntlige og skriftlige kilder. En helt ny muntlig sovjetisk kilde må nevnes i tillegg. Opplysninger gitt av Pavel. A. Sudoplatov samtidig med avslutningen av denne avhandlingen, synes å bekrefte hovedtrekkene i min rekonstruksjon.

Sudoplatov bekrefter direktivet om oppløsning av organisasjonen på forsommeren 1944: «Bakgrunnen var at vår organisasjon ikke lenger var viktig for utviklingen av krigen. Det var ikke nødvendig å risikere livene deres. Britene var nå den dominerende part i Norge. Det var også en viss mulighet for at Quisling-regimet bestemte seg for å ta en siste kamp i Norge, etter at tyskerne var knust på kontinentet. I så fall ville det bli borgerkrig i Norge. I en slik situasjon ville det være viktig å ha medlemmene i organisasjonen i live og å ha organisasjonen intakt. Det ville da bli en kamp om makten i Norge. Vi ville trenge disse menneskene for å være i stand til å knuse nazi-regimet i en siste kamp. Vi ønsket derfor å ha dem forberedt på denne mulighet og ikke gå til spille i den store krigen, som ble vunnet uansett.»²⁰⁵²

2051 *Peder Furubotn. I kamp, i krig* (1977) s. 86

2052 Intervju med P.A. Sudoplatov 26.5.94.

Et slikt NKGB-direktiv for den væpnede kamp berørte selvsagt NKPs situasjon, men det kan se ut som at Sudoplatov og hans organisasjon ikke var opptatt av spørsmålet.²⁰⁵³

2053 Sudoplatovs bok *Den røde terror* (1994) berører NKVDs virksomhet i Norge ved flere anledninger, men aldri NKP. I intervju 20.6.94 karakteriserer han konflikten mellom gamle partiledere og sabotasjeorganisasjonen som en ordinær konflikt, med paralleller i liknende konflikter i andre vestlige kommunistpartier.

Kapittel 23

Avvikling i kamp

Sentralen har lagt og legger framleis alle mulige hindringer i vegen for Knut, enda sentralen vet at så og si alle sab. handlinger som er utført i landet for inntil en måned siden, er utført av Knut.

«Vildno» 26. september 1944²⁰⁵⁴

Ordren om avvikling var gitt, og det var bare for Sunde å innrette seg deretter. Det ser ikke ut til at han gjorde det med stor glede. Vi kjenner ikke detaljene i ordren og kan derfor ikke bedømme om han fulgte den til punkt og prikke. Hvordan skjedde avviklingen? Situasjonen da ordren ble mottatt var kaotisk. Tyske militære styrker og politi var i felten i søk etter sabotørene i et nesten sammenhengende område fra Drammensmarka til høyfjellet i nord. I fjellene mellom Østre Slidre, Vestre Gausdal og Et-nedal var operasjon «Almenrausch» i full sving, en stor innsirklingsoperasjon for å få has på NKPs sentralforlegning. I disse tre første ukene av juni 1944 var større tyske styrker i aksjon mot motstandsbevegelsen enn noen gang før eller senere under okkupasjonen. Det var ingen ideell situasjon å foreta en stille avvikling i.

Jeg skal i dette kapittelet forsøke å beskrive hvordan avviklingen skjedde. Ble sabotasjen stoppet omgående? Ble alle gruppene oppløst? Hva skjedde med mannskapene? Kom det til noen forsoning med NKP i avslutningsfasen? Det er naturlig å ta utgangspunkt i den kaotiske situasjonen mannskapene sto oppe i under den tyske maktutfoldelsen.

2054 «Vildno» (Reidar Øen) til «Helge Gutto» (Einar Andersen), i «Referat av samtale mellom Wilno, Mo og Helge», av Andersen 26.9.44. NKPs krigsarkiv 1940–45 (upaginert), mappe 2, Arbeiderbevegelsens arkiv.

Den første demobilisering

Sabotørene Lars Bismo og Olav Førland var på vei tilbake fra Kure-aksjonen, da de helt uforberedt kom opp i den store militære leteaksjonen som pågikk etter flyktingene fra Sollia.²⁰⁵⁵ Etter å ha syklet gjennom Nordmarka fra Kjelsås, møtte de den første tyske bilkolonne allerede ved Roa stasjon. En av bilene i kolonnen var den svarte «bandittbilen» som hadde vært brukt på mange aksjoner. Førland og Bismo klarte å snike seg opp i en godsvogn på et nordgående tog, og kom seg usett til Eina jernbanestasjon. Derfra forsøkte de å nærme seg Sollia fra øst. Det var imidlertid uråd å bringe på det rene hvordan det hadde gått med de enkelte. Tyske patruljer svermet rundt i skogen og på gårdene. De bestemte seg derfor for å ta seg fram til Dokkaveien, for derfra å dra nordover mot Etnedal. Bøndene i området var terrorisert og redde, og det var derfor vanskelig å skaffe seg mat og nyheter på gårdene.

Etter mange vidervedigheter kom de seg til Dokka. Derfra tok de bussen til Etnedal, hvor de skilte lag. Bismo dro til Meisdalshagen i Slidre, hvor han uforvarende kom midt inn i den tyske operasjon «Almen-rausch», som ble startet 13. juni.

Førland dro istedet til Jacob Endregaard på Einastranda, hvor han endelig fikk kontakt.²⁰⁵⁶ Der var også Erland Hovde, som hadde gjenopprettet kontakten til Sundes nye tilholdssted på vestsiden av Randsfjorden. Førland fikk tak i Bismo på telefon, og sammen ble de rodd over fjorden, og fulgt fram til Sunde. Der fikk Førland, antakelig som den første, beskjed om at organisasjonen skulle trappes ned. Han ble anbefalt å dra til Sverige.

Hovde fikk beskjed om å dra til Torpo for å avvikle den planlagte aksjonen mot fangeleiren på Gol. De pågående tyske razziaene mot Sollia og NKPs sentralforlegning gjorde det lite realistisk å klare å forflytte så mange personer østover.²⁰⁵⁷

Hovde reiste omgående til Sire, bare for å oppdage at «Nils» var forsvunnet. Ingemund Sire, Hovde og Erik Huse forsøkte å finne ham i traktene innover mot Hovdestølen, men til ingen nytte.²⁰⁵⁸ Resten av grup-

2055 Intervju med Olav Førland 1.2.94.

2056 Etter at organisasjonen hadde forlatt Einastranda var Jacob Endregaard det illegale meldepunkt i bygda. Han var en av de få som hadde telefon på Einastranda. I samme stilling var Johannes Nordengen på Lunner, Rasmus Amlie på Eina og Sire på Torpo. Sollia hadde også telefon.

2057 «Det var nærmest krigstillstand i Oppland», begrunnet Sunde avblåsingen med i intervju med Terje Halvorsen 28.11.77.

2058 Intervju med Ingemund Sire 20.11.93.

pa på Majorstua tok kort tid etter bussen til Jevnaker, og ga seg i vei gjennom Nordmarka mot Oslo. Normalt skulle det være en enkel marsj. De gikk seg imidlertid bort om natten, og situasjonen ble vanskelig. Tilslutt klarte de å få tak i reservesjåføren på Lunner, som fraktet dem fra Mylla til Hakadal, hvor de tok toget til forskjellige stasjoner i og rundt Oslo. Etter hvert ble de samlet i de samme to hyttene på Underlandsåsen i Heggedal, som Sunde hadde brukt til instruksjonskurs på forsommeren 1943.²⁰⁵⁹

I tida som fulgte startet Sunde demobiliseringen av organisasjonen. I første omgang ble medlemmer fra Østlandsområdet innkalt enkeltvis til Sunde personlig i Heggedal, og orientert om situasjonen. Han anbefalte at de dro til Sverige, og å søke tjeneste i polititroppene. Han ga også instruksjoner om hvordan de skulle opptre i Sverige. De skulle lage en enkel dekkhistorie for forhør, og ikke si noe om organisasjonen. De skulle i minst mulig grad kjenne hverandre. De fleste fulgte disse råd. En av de første som krysset grensen var Oddvar Røed fra Øst-Modum-gruppa. Han ankom grensen 28. august 1944 og ble avhørt på Kjesäter 2. september.²⁰⁶⁰ I avhøret fortalte han at han var blitt tvangsutskrevet til tyskerarbeide, og derfor måtte gå i dekning. Deretter søkte han seg over i politistyrkene. Røed hørte til de polititroppene som rykket inn i det frigjorte Finnmark i januar 1945. Han ble drept i den tragiske mineulykken i Karasjok 1. mai 1945.²⁰⁶¹

Olav Førland, Harry Sønsterød og Paul Olsen fikk i første omgang en annen ordre. Sunde ønsket ikke å oppløse organisasjonens meldested i Oslo. Det var nødvendig å skaffe penger til å holde driften av Sars' gate 66 igang.²⁰⁶² Leiligheten var nødvendig som dekksted for de som skulle videre til Sverige. Dessuten skulle ikke alle dra. Det var nå helt slutt med penger.

Lørdag 29. juli forsøkte Førland, Sønsterød og Olsen å hente et tilstrekkelige beløp i Oslo Sparebanks filial på Damplass i Ullevål Hageby. Aksjonen gikk ikke som planlagt, og kunne lett ha endt med forferdelse. Førland fortalte med et glimt i øyet at «Helge» først forsøkte å holde en

2059 Detaljene i reisen fra Randsfjord Vestside er fra intervju med Signe Raassum 18.1.94.

2060 Dos. 30915 Oddvar Røed, Statens utlänningskommision, Lagerarkivet Kjesäter, Riksarkivet i Stockholm.

2061 Oddvar Røed hørte til II Bataljon/Kp. 3, som i de siste dagene i april oppholdt seg i Karasjok-området. 1.5.45 var kompaniet beordret til mineinstruksjon i Karasjok. En antipersonellmine eksploderte under demonstrasjon, og 18 mann ble drept på stedet. 13 mann ble såret. I løpet av kvelden døde ytterligere 4 mann. Harald Sandvik: *Frigjøringen av Finnmark 1944–45* (1975) s. 155–157.

2062 Intervju med Olav Førland 1.2.94.

liten patriotisk tale for de ansatte. Talen ble ikke tatt i mot med forståelse av alle. Isteden ble alarmknappen utløst, og det ble utrykning. Tilbaketogget var forsmedelig, men foregikk uten arrestasjoner.

Noen dager etter begav Førland og Lars Bismo seg i vei mot Sverige. Begge to ble i Sverige tatt ut til kursvirksomhet i England, og ble sendt over med fly. De siste månedene tjenestegjorde de i de norske styrkene i Skottland.

Pengeproblemet var akutt, og måtte løses. Flere prosjekter ble vurdert, to ytterligere forsøk ble gjort i Buskerud, før det ved tredje forsøk endelig lyktes å hente 191.000 kroner i Holla Sparebank i Telemark 7. september 1944.

Ikke alle fikk beskjed om å dra. Telegrafisten Leif Aasen fikk beskjed om å forsøke å etablere senderkontakt. Han fant et høvelig sted på Hvitsten. Der ble han imidlertid oppdaget og skutt 15. oktober 1944.²⁰⁶³ Noen ønsket ikke å dra. Roar Stub Andersen gikk isteden inn i Milorg i Oslo, hvor han blant annet drev våpeninstruksjon i 1945.²⁰⁶⁴ De gjenværende medlemmene fra forlegningen på Øst-Modum ble innkalt samlet til fellesmøter hos Sunde i Heggedal. Vågård-gruppa derimot, som sto under kommando av Erland Hovde, ønsket Sunde å beholde inntil videre. Det hadde allerede skjedd en uventet begivenhet med gruppa. Flere av medlemmene var blitt rekruttert til en ny sabotasjegruppe, uten Sundes vitende og vilje. Hvorfor ønsket Sunde likevel å beholde denne reduserte gruppa, i steden for å sende de øvrige til Sverige?

Det første begrunnelsen kan ha vært en planlagt aksjon mot Nesbyen Sparebank, som Hovde hadde fått i oppdrag å forberede, i tilfelle alle øvrige bankprosjekter nærmere Oslo slo feil. Planen var at Vågård-gruppa skulle utføre aksjonen.²⁰⁶⁵ Etter det vellykkede Hollaranet ble aksjonen på Nesbyen unødvendig. Imidlertid ble Erland Hovde tatt få dager senere. Samtidig var det unntakstilstand på Ringerike, med nye arrestasjoner og terror. I de nærmeste ukene ble antakelig kontakten brutt.

Det var nå nye initiativ i gang når det gjaldt sabotasje. NKP forsøkte å starte lokale grupper. Direkte berørte ikke disse initiativ Sundes apparat, og fikk ingen betydning for hans beslutning om demobilisering. For Vågård-gruppa fikk imidlertid ett av disse initiativene betydning.

2063 Omstendighetene rundt hans død har jeg ikke klart å oppklare. Ifølge Roar Stub Andersen hadde praten begynt å gå lokalt, og på en eller annen måte hadde Gestapo fått kjennskap til ham. Han skal ha forsøkt å skyte seg ut da Gestapo kom, men ble drept på stedet. Intervju med Andersen 10.3.94.

2064 Intervju med Andersen 10.3.94.

2065 Samtale med Leif Kjemperud 1.7.94.

«Pelle-gruppa» og «Sabotørenes Landsforbund»

22. april 1944 hadde Ragnar Armand Sollie krysset grensen fra Sverige til Norge i spissen for en gruppe målbevisste kommunister. De var på vei til Oslo. Sollie hadde opphold seg i Sverige vel et år. Han hadde bakgrunn fra Sundes organisasjon i 1942, og var nå fast bestemt på å bidra til sabotasjen i Norge. Sollie bygde i løpet av sommeren 1944 opp en ny sabotasjeorganisasjon i Norge som ble kalt «Pelle-gruppa». Denne gruppes historie er beskrevet av Tor Arne Barstad i *Pelle-gruppa. Sabotører på Østlandet 1944–45*.²⁰⁶⁶

Jeg skal ikke her behandle Pelle-gruppas aksjoner nærmere. De fant sted samtidig som Sunde trappet ned sin organisasjon på høsten 1944. En av aksjonene var svært betydningsfull.²⁰⁶⁷ Man kunne kanskje forestille seg at begge organisasjonene hadde samme sovjetiske oppdragsgiver, og at den ene fikk ordre om å trappe opp mens den andre fikk ordre om å trappe ned. Det finnes imidlertid ikke noe materiale som tyder på at Sollie var satt i gang på sovjetisk initiativ. I stor grad ser det ut til at initiativet var hans eget, og at han hadde forsøkt å sikre seg organisatorisk støtte fra NKP i Norge. Det ser ikke ut til at han har vært klar over skismaet mellom Sunde og Furubotn mens han planla initiativet. Da han kom hjem, var hans initiativ velkomment for NKPs sentralkomite, som her så muligheten for å gjenvinne noe av initiativet på sabotasjefronten. Partiet utnevnte Sollie til sabotasjeleder i Oslo, og opprettet en instruks for hans arbeide.²⁰⁶⁸ Det går fram av instruksene at partiet forholdt seg til et apparat som allerede eksisterte.

Sollie peilet seg tidlig inn på å gjennomføre en stor sabotasjeaksjon på Oslo havn, og fikk som Sunde føle at partiet ikke uten videre var enige i så dramatiske aksjoner. Oslopartiet satte seg imot. Sollie skrev en indignert appell til partiledelsen, som godtok hans forslag.²⁰⁶⁹ Aksjonen ble en stor suksess. Sollie «har satt mange grå hår i hode på folkene», skrev Ørnulf Egge noen uker senere, men føyde til at «han er den dyktigste sabotør vi har».²⁰⁷⁰ Senere ble kritikken fra partihold skarpere. Sollie ble

2066 Tor Arne Barstad: *Pelle-gruppa. Sabotører på Østlandet 1944–45* (1987)

2067 Sprengning av 6 skip og en flytekran i Oslo havn 23.11.44. Barstad (1987), s. 198–199.

2068 Bilag til brev fra Gunnar Roll (Egge) til Simon (Sollie) 30.9.44. NKPs krigsarkiv 1940–45 (upaginert), eske 1, mappe II «Til Furubotn», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2069 Fra Ørnulf Jansen til Roll 8.11.44. NKPs krigsarkiv 1940–45 (upaginert), eske 1 mappe II «Til Furubotn», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2070 Rapport om sabotasje- og militærarbeidet 10.12.44. NKPs krigsarkiv 1940–45

omtalt som «egenrådig anarkist», og kritisert som Sunde tidligere hadde blitt, fordi han opptrådte som om han hadde rett til å kreve at partiet skulle støtte sabotasjevirksomheten som den viktigste oppgave.

NKP gikk sent på høsten inn for å opprette et «Sabotørenes Landsforbund», en løs sammenslutning av nye sabotasjegrupper, stiftet eller inspirert, men uavhengig av partiet. Det ble vedtatt å opprette en sentralledelse, hvor blant andre Sollie skulle sitte. En ung student fikk oppgave å være omreisende organisator for dette kommende forbund av sabotører.²⁰⁷¹ I september 1944 foretok han en reise i Vestfold, Telemark og Buskerud, for å rapportere til partiledelsen tilstanden på sabotasjefronten. En av formålene var å kartlegge virksomheten til Sundes organisasjon etter bruddet. Hans rapporter bedømte utsiktene til å få mer sving på sabotasjevirksomheten som positive, mens tonen overfor Sunde var svært negativ.²⁰⁷² I tillegg til de almene oversikter ønsket han å få Sundes gruppe i Telemark til å avgi utbyttet fra Hollaranet til partiet. Likeledes forsøkte han å få overgitt våpen som gruppa i Tønsberg opprinnelig hadde sikret seg fra et Milorg-lager i byen. Reidar Øen, som han diskuterte penge-spørsmålet med, tilbød partiet 25.000 kroner, men det var han ikke fornøyd med. Når det gjaldt våpen tilbød Øen et lån, men det falt heller ikke i god jord. Det ser ikke ut til at det ble noen løsning på noen av spørsmålene. NKP krevde nå alt eller intet.

I en av rapportene fikk Furubotn en politisk begrunnelse for bruddet mellom Sunde og NKP. Andersen forsøkte å få Øen til å fortelle hvordan Sundes folk så på forholdet til partiet. Øen gjorde det helt klart at Sunde hadde sine egne kontakter til Sovjetunionen, og at partisentralen hadde lagt alle tenkelige hindringer i veien for sabotasjen, på tross av at så å si samtlige sabotasjeaksjoner i landet fram til august 1944 var utført av Sundes apparat. Øen håpet at det igjen kunne la seg gjøre å få til en «sammenslutning» med partiet, men la ikke skjul på hvem og hva som måtte forandres hvis så skulle skje. Han understreket at organisasjonen ikke var noen «politisk retning», men at den kun besto av kommunister som «vil drive sabotasjevirksomhet, og som lar politiske problemer utstå til etter krigen.»²⁰⁷³

(upaginert), eske 1, mappe II «Til Furubotn», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2071 Hans navn var Einar Andersen, dekknavn «Helge Gutto».

2072 Hans sluttrapport med konklusjon er datert 27.9.44 og omhandlet et referat av en samtale med «Wildno, Mo og Helge», en rapport med tittel «Ad Knut i Telemark», samt rapporter fra Telemark, Larvik og Tønsberg. NKPs krigsarkiv, eske 1, mappe II «Til Furubotn», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2073 «Referat av samtale mellom Wildno, Mo og Helge» 16.9.44, av Helge Gutto.

Jeg skal ikke behandle det videre arbeidet med Sabotørenes Landsforbund. Forsøkene på å bygge denne organisasjonen pågikk til krigsslutt i 1945, men fikk aldri noen stor betydning. Dette hang særlig sammen med at både Pelle-gruppa og Saborg i Bergen var revet opp ved årsskiftet, mens Saborg i Vestfold gikk inn i Milorg. Etter at Sollies gruppe var revet opp, ser det ikke ut til at partiet har hatt ressurser til å ta nye sabotasjeinitiativ.

Det ser ikke ut til at Sollie forsøkte å ta opp noe samarbeid med Sunde. Enkelte kontaktpunkter har det likevel vært. Sollies gruppe kunne bygge på erfarne personer og teknisk utstyr fra Vågård-gruppa. Det skjedde også et visst samarbeid i Oslo.

Vågård-gruppa og siste fase på Ringerike

Sollies første og kanskje viktigste forlegning under hans gruppes korte eksistens fra juni 1944 til årsskiftet 1944–45, var Frøshaugsetra på Krok-skogen.²⁰⁷⁴ Her ble depoter med våpen, sprengstoff og proviant lagt opp. Herfra skjedde også kommunikasjonen med partiet. Det var her han samlet de første mannskapene før aksjonene kom igang. Hit kom også Leif Kjemperud med tre karer fra Vågård-gruppa i slutten av juni 1944.²⁰⁷⁵

Bakgrunnen for denne overflytting var den situasjon som utviklet seg på Ringerike etter aksjonene mot bruene ved Tyrstrand, Ask og Hval natten mellom 6. og 7. juni 1944. Denne samordnede aksjonen mellom gruppene på Øst-Modum, Haug og Vågård var planlagt og iverksatt fra Sollia før det tyske angrepet på Sollia. Jeg har tidligere fortalt om arrestasjonen av Ole Evan Torgersen 29. april ved Hønefoss. På Sollia hadde Statspolitiet funnet et brev til Georg Jenserud, som fortalte at noen gutter fra Sollia skulle komme for å delta i aksjonene. Dette konfronterte de Torgersen med umiddelbart etter beslaget, men Torgersen kunne ikke gi opplysninger.²⁰⁷⁶ Politiet visste altså om at noe skulle skje, men uten å

NKPs krigsarkiv (upaginert), boks 1, mappe II «Til Furubotn», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2074 Foruten Tor Arne Barstads bok *Pelle-gruppa. Sabotører på Østlandet 1944–45* (1987), har Barstad også behandlet gruppa i sin hovedoppgave i historie fra 1973, *Sabotasjen på Østlandet 1944–45*, som i 1977 ble utgitt under samme tittel i bokform. Av nyere arbeider er gruppa behandlet i Trygve Christensen *Marka og krigen* (1993) s. 71–75. En av gruppas tidlige deltakere, Odd Tiller, utga i 1983 *Ti unge liv. Hageby mot Gestapo* (1983), hvor han, sterkt kritisk til Sollies ledelsesstil, fortalte om sine opplevelser i gruppa.

2075 Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94.

2076 Antakelig kjente han heller ikke til aksjonene. L-sak 376/45 Ole Evan Torgersen

kunne gripe inn. Milorg, derimot, som også fikk kjennskap til brevet, forsøkte å hindre aksjonene.²⁰⁷⁷

Da sabotasjeaksjonene kom reagerte statspoliti og tyskerne med med voldsom aktivitet. I de påfølgende dagene ble en serie arrestasjoner gjennomført, blant andre ble både Georg Jensrud, Johan Karelius Moen og Helge Olsen tatt. Dermed var nesten hele Haug-gruppa utslettet. Reinhard Halvorsen, formann i den faglige samorganisasjonen i Hønefoss ble også tatt.²⁰⁷⁸ Det samme ble Reidar Hansen fra Vågård-gruppa, da han var på kureroppdrag til bygda. Alle ble skutt 5. september og lagt i massegrav på Trandum.²⁰⁷⁹ Vågård-gruppa unngikk katastrofen fordi de hadde opprettet en forlegning på Hvalsetra, inne på Hovseteråsen, allerede fra slutten av mai.²⁰⁸⁰ Medlemmene av gruppa i Haug hadde valgt å fortsett sitt legale liv og ble derfor tatt. Vågård-gruppa unngikk likevel ikke kontakt med tyskerne i den hektiske tida etter sabotasjeaksjonene. Etter noen dager på Hvalsetra hadde de flyttet forlegningen inn til Baarstuevannet, lenger nord i skogen. En tysk patrulje dukket overraskende opp i nærheten. Etter en kort skuddveksling trakk begge parter seg tilbake.²⁰⁸¹

Opprullingene på Ringerike førte til at Vågård-gruppa stadig flyttet, og mistet for en tid sine kontakter lokalt. Kontakten til Sunde var blitt brutt allerede 30. april. Sundes forlegning befant seg nå vel 50 kilometer

(Ringerike politikammer), Riksarkivet.

2077 5.6. sendte Milorgs sentralledelse telegram over SLs sender «Coppersmith» til London og informerte om at man hadde kjennskap til planlagte aksjoner mot jernbanebroer, karosserifabrikk og verksted på Hønefoss. Videre kunne «kilden» melde at lignende tiltak var planlagt andre steder i landet hvor «aktivistene» var sterke nok, og ba om at det gikk ut advarseler over BBC mot «uansvarlige aksjoner». Den norske oversettelse i London av originalteksten fra engelsk til norsk var lite nøyaktig. Bl.a. ved at ordet «activists» var oversatt med «ekstremister» bidro oversetteren til å dramatisere telegrammet. Jeg antar at «kilden» i dette tilfellet må ha vært politimester Neiden i Hønefoss, som samarbeidet med Milorg. Dagen etter, invasjonssdagen i Normandie, talte Kong Haakon over BBC, og mente til ro i det okkuperte Norge. Om telegrammet hadde noen betydning for talen har jeg ikke kunnet bringe på det rene. FO IV boks 23, mappe 15- A-4, NHM.

2078 Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94. 38 ble arrestert. Hans Pedersen fra Dompidal var den sjette som ble skutt, men det er uklart om han hadde noen tilknytning til sabotasjeorganisasjonen. «Fortegnelse over arresterte i Hønefoss og omegn 7. juni 1944 og påfølgende dager», Politimesteren i Ringerike, Landsvikavdelingen, Hønefoss 8.9.45. L-sak 376/45 (Ringerike Politikammer) Ole Evan Torgersen, Riksarkivet.

2079 Deres skjebne ble ikke klarlagt før de ble funnet etter krigen.

2080 I den følgende framstilling følger jeg opplysninger fra Leif Kjemperud i intervju 15.2.94.

2081 Trefningen fant sted ved Elgvika ved Nordre Vælsvannet.

rett nord for Vågård-gruppa i det samme skogsområdet, men det var det ingen i gruppa som visste. Resultatet var at mannskapene i gruppa ikke lenger ante om det i det hele tatt var noe igjen av sabotasjeorganisasjonen. Etter aksjonen mot forsyningskontoret på Finsand ved Sperillen i slutten av juni, hadde gruppa planer om å ødelegge bensinstasjonen på Soknaveien utenfor Hønefoss og et flybombelager ved byen. Ingen av disse aksjonene ble imidlertid noe av.

Slik var situasjonen da gruppa fikk en henvendelse fra en partikontakt på Hallingby senere på sommeren. Partikontakten ønsket å vite om gruppa var interessert i å samarbeide med Ragnar Sollie, som lå med folk på Frøshaugsetra. Svaret var positivt. Kort tid etter kom en lastebil, som kjørte fire av medlemmene og en del utstyr til Toresplassen, nord for Sollihøgda. Derfra gikk de til Frøshaugsetra. Kort tid etter hadde det imidlertid lyktes Erland Hovde å finne ut hva som hadde skjedd. Han innfant seg på Frøshaugsetra og ba karene om å bli med tilbake. De som var til stede valgte da å bli med Hovde. Kjemperud og Einar Skøyen, den eneste som var igjen fra Haug, var ute på oppdrag og ble derfor ikke kjent med tilbudet.²⁰⁸² Gruppa som hadde ligget det meste av sommeren ved Gåstjern, ble forlagt av Hovde øst for Vælsvanna, ved Gørrtjern. Det var i begynnelsen av september 1944.

Da Statspolitiet opprettet sin spesialgruppe på Tesserud Gård 16. mai, var utgangspunktet først og fremst å følge opp den vellykkede opprullingen av Milorg på Hadeland. Sjefen for Milorg D.14.2 Oskar Hasselknippe, oppfattet tidlig at aksjonene på Ringerike først og fremst slo mot kommunistene.²⁰⁸³ Det fantes ingen kontakt til kommunistene og ingen kontakt til sabotasjegruppene. Heller ikke SOE-mannen Birger Rasmussen, som opererte som Kompani Linge-mann på Ringerike, hadde noen kontakt med sabotasjegruppene.²⁰⁸⁴ Natten til 6. juni hadde Rasmussen i ledelsen for en aksjonsgruppe fra Milorg ødelagt arbeidskontoret for Arbeidstjenesten på Hønefoss. Samme natt hadde Vågård-gruppa aksjoner mot et lokale som den samme arbeidstjenesten hadde på Ringerikes Meieri på jakt etter arkivsaker. Ingen av gruppene visste om hverandres aksjon. Det viser hvor hermetisk adskilt forholdet mellom motstandsgruppene var på Ringerike.

På sensommeren fikk Hasselknippe et direktiv fra Milorgs sentralledelse om at distriktet skulle prøve å oppnå kontakt med eventuelle

2082 Ifølge Kjemperud hadde de også blitt med tilbake hvis de hadde vært der da Hovde kom.

2083 Oskar Hasselknippe i brev 30.9.93.

2084 Samtale med Birger Rasmussen 21.3.94.

kommunistgrupper med sikte på et visst samarbeid.²⁰⁸⁵ Sammen med sin stabsjef Per Faafeng klarte Hasselknippe å finne fram til Vågård-gruppas forlegning. Han hadde to siktemål med henvendelsen. For det første ønsket han at gruppa skulle slutte med sine aksjoner, som han mente skapte utrygge forhold også for Milorg, på grunn av de motreaksjoner fra tyskerne som ble resultatet. Særlig var Milorgs våpentransporter langs veiene utsatte. Dernest ønsket han å luften spørsmålet om sammenslutning.

På det siste spørsmålet fikk han klart svar. Gruppas sjef svarte at de hadde sine egne overordnede kontakter i Stockholm, og at de ikke var underlagt Forsvarets Overkommando eller andre myndigheter i London. Ellers var de ikke negative til et visst samarbeid. Det ble enighet om at de skulle få økonomisk støtte fra Milorg, mot å slutte med «disse bryssomme innbruddene».²⁰⁸⁶ Hasselknippe var særlig misnøyd med at en lagfører fra Milorg i Ådalen hadde gått over til gruppa med lagetets våpen. Han hadde tatt med seg seks stenguns og tolv rifler. Hasselknippe var imidlertid klar over at forholdene på alle måter var vanskeligere enn for Milorg, og han foreslo at de kunne beholde våpnene til krigen var slutt. Dette ble også resultatet, og det ser ut til at dette møtet ble innledningen til et bedre forhold: «Jeg vet ikke annet enn at vi forble gode venner resten av krigen. Vår «assistanse» ble også noe utvidet da vinteren kom. Blant annet fikk de ammunisjon fra oss til sine finske pistoler.»²⁰⁸⁷ Som vi skal se er det mulig at Hasselknippe skjønnet forholdet noe.

18. september 1944 ble Erland Hovde tatt. Muligens var arrestasjonen en ren tilfeldighet. En tysk patrulje påpekte dårlig blending hjemme hos lærer Andreas Aarebrot på Vågård, antakelig ved en rutinekontroll. Hovde lå tilfeldigvis der den natten, og misforsto situasjonen. Han trakk pistolen og det kom til skuddveksling. Hovde ble såret og brakt til Sinsen krigslasarett.²⁰⁸⁸

Leif Kjemperud og Einar Skøyen deltok hele denne høsten i Pel-

2085 Hasselknippes videre beretning er fra brev 30.9.93.

2086 Avtalen gikk ut på at de skulle få penger og doble rasjoneringskort pr. periode, som for Milorgs egne jegere. senere fikk de også noe klær, bl.a. undertøy og vindjakker.

2087 Hasselknippe i brev 30.9.93. Ingen i gruppa har kunnet bekrefte disse kontaktene. De hadde heller ingen finske pistoler.

2088 Denne framstilling baserer seg på Audun Knappens artikkel nr. 8 om Osvald-gruppene i Buskerud, trykt i *Fremtiden* 18.3.89, og er i hovedsak bekreftet av Leif Kjemperud. Jeg har undersøkt med arkivar Helge Paulsen i Riksarkivet om det finnes materiale om Hovde fra Sinsen krigslasarett, men han kunne opplyse at det ikke var tilfelle. Ifølge *Våre falne* ble Hovde dømt til døden av en tysk standrett, henrettet 10.2.45 og deretter senket i Oslofjorden.

le-gruppas aksjoner, og organiserte blant annet det store dynamitt-tyveriet fra Thoresen & Bergs sprengstofflager på Veienmoen 16. september 1944.²⁰⁸⁹ Tidsblyanter, fengheter og forladninger hentet Kjemperud hos sine gamle kollegaer i Vågård-gruppa. Det var materialer fra slippet på Øst-Modum.

Pelle-gruppa ble sprengt ved årsskiftet, og de som ikke ble tatt ble spredt for alle vinder. For Kjemperud var det naturlig å slutte seg til den gamle gruppa på Vågårdåsen. I perioder denne vinteren hadde gruppa forlegning ved Gåstjern i Ådalsskogene. I denne tida ble de utsatt for det de oppfattet som spionasje fra en Milorg-gruppe i samme området. Kanskje var grunnen at de hadde hatt en viss tilvekst.²⁰⁹⁰ Rett før fredsslutningen ble de bedt av Milorg om å komme til Andtjern ved Vikersetra. Ifølge Kjemperud ble de bedt om å gå inn i Milorg, noe de da godtok. Ifølge Hasselknippe godtok de det ikke. De godtok imidlertid å defilere sammen med Milorg i Hønefoss. Ifølge Kjemperud hadde deres skepsis mot Milorg bunn i en mistanke om at Hasselknippe og distriktsledelsen hele tida bedrev en viss politisk kontroll og var på vakt mot radikale elementer.²⁰⁹¹

Det er ikke vanskelig å forstå at det gjorde seg gjeldene en nervøsitet i Milorgs ledelse på Ringerike. Det var mange grunner til det. Det fantes sikkert en viss irritasjon blant jegerne mot Milorgs passive linje, og Kjemperuds folk nøt anerkjennelse for sin store personlige innsats og ofre. Selv om de var få i forhold til Milorgs jegere, hadde de betydelig større krigserfaring. Milorgs ledelse var inneforstått med at Sunde hadde en grunn for å holde Vågård-gruppa intakt, men klarte ikke å finne ut hvilken. Dette ligger fortsatt i mørke. Det eneste Sunde selv bekreftet var at det var på hans ordre.²⁰⁹² Vi må derfor regne med at han har hatt kontakt med gruppa vinteren 1944–45.

På Ringeriksbygda var det store spenninger lenge etter de harde tyske opprullingene i juni og unntakstilstanden 19. september. Endelig var det store tyske styrker til stede. Alt i alt må en kunne si at Hasselknippes forslag om samarbeid var fornuftig, slik situasjonen kom til å utvikle seg. Sundes organisasjon var under nedtrapping og Sollies var sprengt.

2089 Bl.a. brukt til skipssabotasjeaksjonen på Oslo havn 23.11.44.

2090 Gruppa besto da av 9 personer: Arne Langerud, Åge Langerud, Leif Torgersen, Arne Juliussen, Arnulf Aarebrot, Leif Kjemperud, samt 3 russere. Intervju med Leif Kjemperud 15.2.94.

2091 Blant annet hevdet Kjemperud at en tidligere AUF-formann fra Hønefoss som milorgjeger ble nektet å få våpen foran defileringen. Intervju 15.2.94.

2092 «Tjue mann ble holdt tilbake. En del dro til en forlegning i Ådalen, noen slo seg ned i og omkring Oslo.» *Menn i mørket* (1987) s. 210.

Øst-Modum

Sunde bestemte seg på Majorstua til å samle mannskaper til en egen forlegning på Øst-Modum, under Knudsens ledelse. Grunnlaget var den opprinnelige Modum-gruppa, som hadde utfoldet en stor virksomhet. Bakgrunnen for beslutningen er uklar, men den ga den fordel at mange kom under ordnet kommando, og var lett tilgjengelig for Sunde. Før jeg behandler demobiliseringen av denne forlegning, skal jeg kort gjennomgå virksomheten våren og forsommeren 1944.

Den tyske aksjonen etter brusprengningene rettet seg også mot Øst-Modum. Modum-gruppa hadde hatt ansvaret for å sprengte Skjærdalen jernbanebru på Tyristrand. Gruppa hadde rodd over fjorden fra Øst-Modum. I motsetning til den fullstendige ødeleggelsen av Bjerke bru på Ask 8. mai, var resultatet mindre vellykket.²⁰⁹³ Grunnen var at Skjærdalen bru var en massiv steinkonstruksjon med tre spenn, og det krevde kunnskaper om dens konstruksjon for å kunne få den overende med overkommelige mengder sprengstoff. Selv om det ikke gikk, ble likevel vel 30 meter av skinnegangen og en rekke sviller feid vekk under eksplosjonen.

Sporene pekte mot Øst-Modum, og dit kom en tysk kolonne fra Hønefoss dagen etter. På Ole Evan Torgersens anvisninger startet de razziaen hos familiene Røed og Granum. Asbjørn Røed, bror av Oddvar Røed, som hørte til sabotasjegruppa, ble tvunget til å vise dem vei innover åsen. De kom først til ei hytte som ble kalt «Tobruk».²⁰⁹⁴ Tobruk hadde vært benyttet av sabotasjegruppa tidligere, men skulle nå være tom. Asbjørn Røed kunne ikke vite at fire gutter som hadde flyktet fra Arbeidstjenesten hadde tatt hytta i bruk. To av dem, Finn Brede Bråthen og Gunnar Skinstad, hørte til sabotasjegruppa. Tre av de fire ble tatt og senere skutt.²⁰⁹⁵

Etter at tyskerne hadde lagt i vei innover åsen med broren som veiviser, så den 11-årige veslesøsteren Solveig Røed sitt snitt til å varsle sabotørene. Heldigvis ble det streign og dårlig sikt. Hun kom alene gjen-

2093 NSB lot etter krigen sine distrikter utarbeide beretninger om hendingene under okkupasjonene. Samtlige beretninger er velvilligst utlånt til NHM, hvor materialet er kopiert til biblioteket. Sprengningen på Skjærdalen bru 6.6.44 er beskrevet i beretning fra Drammen distrikt av NSB, s. 56.

2094 Det merkelige navnet kom av at hytta ble lagd og eiet av Oddvar Røed og hans søster sammen – altså to bruk. Intervju med Truls Røed 1.3.94.

2095 Finn Brede Bråthen, Gunnar K. Skinstad og Kåre Pettersen. Audun Knappen hevder at det var tre på hytta («Osvald-gruppen i Buskerud», artikkel 7), «Tyskerne angriper Sundes leir», *Fremtiden* 11.3.89. Finn Pettersen hevder imidlertid at de var fire. Samtale med Finn Pettersen 5.3.95.

nom skogen til forlegningen, som lå på Kleivhytta, hvor Truls Røed, Eilev Granum, Oddvar Røed, Lars Bottolfs og antakelig også Alf Svensrud oppholdt seg. Truls Røed og Oddvar Røed hadde nettopp kommet på oppdrag fra Drammen, de andre fra Tyrstrand-aksjonen. Da tyskerne noen timer senere fant fram til Kleivhytta, var fuglene fløyet.

Gunnar Arnfelt Knudsen hadde under samtalene med Sunde i Hov i Land fått ordre om å samle flest mulige av sabotørene i en ny forlegning på Øst-Modum.²⁰⁹⁶ I slutten av juli kom han tilbake til Åmot i spissen for de han hadde fått kontakt med i Oslo. En ny forlegning ble opprettet inne på Øst-Modum-åsen, i en stor fjellkløft i Bumledalen. Etter en tid ble det stor flyaktivitet over området, og i all hast ble forlegningen flyttet lenger øst til Maidalen. Våpen og utstyr ble fraktet samme vei. For å hindre at sabotørene skulle flykte til Holleia, Røyse eller Hole, ble årer beslaglagt og Tyrifjorden avpatroljert med stormbåter.²⁰⁹⁷ Så ble tyske patruljer sendt inn på Øst-Modum-åsen. Aksjonen ble avblåst etter et par dager, resultatløs.

I første del av august fikk alle ordre om å innfinne seg i Heggedal, hvor Sunde i mellomtida var kommet, og allerede hadde startet demobiliseringen.²⁰⁹⁸ Karene fra Øst-Modum-forlegningen ble delt i to puljer, som hver for seg hadde møter med Sunde. Sunde holdt en innledning. Han fortalte at krigen nå gikk mot slutten, og at organisasjonen måtte oppløses. Hvis det var mulig skulle karene fortsatt holde kontakten. Han understreket at det var mest fornuftig å dra til Sverige, og forsøke å komme inn i polititroppene.²⁰⁹⁹ Øst-Modum-forlegningen ble deretter avviklet i begynnelsen av september.²¹⁰⁰

Men også ved denne anledning hadde Sunde et spesialoppdrag. Tre

2096 Intervju med Knudsen 13.2.89.

2097 Audun Knappens artikkel «I dekning på «Skauhytta»», artikkel 8 i serien «Osvald-gruppen i Buskerud», *Fremtiden* 11.3.89. Parallellen til flukten over Randsfjorden av flyktningene fra Sollia var slående.

2098 Intervju med Eilev Granum 30.3.92.

2099 Møtet ble holdt i den samme hytta i Underlandsåsen i Heggedal hvor Sunde hadde holdt sine instruksjonskurs i 1943. For at alle skulle få være med på møtet, hadde Sunde ordnet med lokale vakter. Eilev Granum, som var til stede og har fortalt om møtet i intervju 30.3.92, oppfattet at vaktene var fra sementfabrikken på Slemmestad.

2100 I notat av G.N. 16.9.44 nevnes det at Mollevik (Christian Hilt) nettopp har rapportert fra Drammen til NKPs ledelse at Modum-forlegningen kort tid før var avviklet. NKPs krigsarkiv 1940–45 (upaginert), eske 1, mappe 2 «Til Furubotn», Arbeiderbevegelsens arkiv.

av de som var til stede ble bedt om reise til Bergen for å være instruktører.

Sunde og Saborg i Bergen

Sunde hadde forpliktelser å overholde i Bergen som også måtte tas hensyn til. Bakgrunnen var selvsagt at han av Wollweber i 1938 hadde fått ansvar for en sabotasjegruppe i byen. Dessuten hadde han forpliktelser i forhold til den beslutning som var fattet på Einastranda i september 1943 om at Norman Iversen skulle bygge opp en ny sabotasjeorganisasjon på Vestlandet. I forrige kapittel har jeg fortalt hvordan Iversen ble sendt tilbake til Bergen og etter kort tid gjennomført den første aksjon mot et troppetog ved Grime i Helldal, utenfor Bergen. Men Iversen trengte hjelp.

Vi har tidligere vært inne på at sabotasjegruppa i Bergen ikke gjennomførte noen skipssprenghninger før krigsutbruddet. Heller ikke etter 22. juni 1941 lyktes det å få i gang aksjoner. Norman Iversen fortalte i en redgjørelse fra 1964 at «det ble mye prat og lite ull».²¹⁰¹ Medlemmene av gruppa hadde engasjert seg i andre motstandsaktiviteter i byen. Leif Myrmel hadde etter hvert blitt kurer både for Furubotn og Sunde. Så kom opprullingene. Høsten 1941 ble Alfred Bjørkmann tatt, så i 1942, var det Olaf Rutledal, Frank Nilsen og Martin Lundberg som sto for tur. «Jeg sto nokså ene og forlatt tilbake», fortalte Iversen.²¹⁰² Sunde var flere ganger i Bergen våren og sommeren 1942, blant annet på instruksjonskurs.²¹⁰³ I juni 1942 hadde Sunde forsøkt å få utvidet gruppas kontakt mot det sivile motstandsapparatet i Bergen, men uten å lykkes.²¹⁰⁴ I slutten av august eller noe senere instruerte han på nok et kurs. Sunde kom dit fra Hallingdal. Det var bare noen dager etter at han hadde satt Oslo på hodet med

2101 Skrevet etter ønske fra Just Lippe, som underlag for bind 2 av NKPs historie. Just Lippe rakk aldri å fullføre dette bind. Etter hans død sendte hans kone Asvor Ottesen redgjørelsen til Iversens datter, Monica Schanche, som fortsatt har den i sitt eie. Iversen døde samme år.

2102 Redgjørelse til Lippe, 1964.

2103 Frode Færøys hovedoppgave i historie *Den kommunistiske motstandsbevegelsens historie i Bergensdistriktet, 1940–45* (1991) s. 195.

2104 Rapport fra Johan Refsdahl 14.10.42, FO IV boks 135b, NHM. Ifølge Frode Færøy representerte Refsdahl den sivile motstandsfronten i Bergen som orienterte seg mot «Kretsen» i Oslo. Da Refsdahl dro til London sent i 1942, advarte han på det sterkeste mot følgene av kommunistenes aktive motstandspolitik. Effekten av Sundes besøk var den stikk motsatte av hensikten. Færøy, s. 126.

sprengningen i Henrik Ibsens gate 7.²¹⁰⁵ Det lyktes imidlertid ikke å få sabotasjeaktiviteten i gang.

I oktober 1942 flyktet Iversen til Sverige, hvor han ble et års tid. Tidlig på høsten 1943 vendte han tilbake til Norge sammen med Leif Myrmel. Begge to så fortsatt på Sunde som sin sjef. Det var derfor naturlig for Iversen å slutte seg til hans forlegning på Eina.²¹⁰⁶

Aksjonen mot jernbanen ved Grime hadde ført til stort oppstyr med forhør, arrestasjoner og flere borgervakter. Ifølge Iversen fikk aksjonen to viktige konsekvenser. For det første ble Milorg svært interessert i å samarbeid.²¹⁰⁷ Det var Hans Langeland fra partiledelsen i Bergen som formidlet kontakten. Langeland hadde som medlem av partiledelsen i Bergen fått partiansvaret for å organisere Saborg sammen med Iversen, og møtte SOE-agentene Louis Pettersen og Helén Mowinkel Nilsen i løpet av mars og april 1944. Samarbeidet var imidlertid etablert tidligere.²¹⁰⁸ Deres oppdrag fra SOE var å få igang motstandsaktivitetene i Bergen. På møtene ble det enighet om at sabotasjeorganisasjonen skulle være uavhengig av Milorg, og forsynes økonomisk og materielt fra England.²¹⁰⁹ De to SOE-agentene kom i gang med instruksjoner av karene fra «Sab».

Dette ble innledningen til det nære samarbeidet som ble så spesielt for motstandsarbeidet i Bergen i 1944. Mowinkel Nilsen ga følgende karakterestikk av samarbeidet i en rapport ved avslutningen av sitt opphold i Bergen i april 1944:

Sabotørgruppen har fått en hel del direktiver og ideer innen skibs-sabotasje, forat de skal kunne ha sjangsen ved de muligheter det her kan bli tale om. De har et ukuelig pågangsmot i det fag de driver. Det er nok mest kommunister, men det spiller ingen rolle for oss, da de har utmerkede forbindelser på kaiene og kraner. Det er en stor organisasjon, og de har forbindelse over hele Vestlandet fra Egersund til Stadt, og har også sine egne reiseforbindelser og kontakter over alt. De vil gjerne ha mest mulig «stoff» av oss, men Louis og jeg er enige om å la dem få det rasjonert, da de ellers vil

2105 Kurset ble ifølge Frode Færøy holdt på hytta til Jakob Helle i Steindalen. Færøy, s. 196.

2106 Beretning fra Iversen til Lippe, 1964.

2107 Beretning fra Iversen til Lippe, 1964.

2108 Begge fra SOE – Kp. Linge, Pettersen som «Redwing» og Mowinkel Nilsen som «Merlin». Deres rapporter ligger i FO IV, boks 121, NHM.

2109 Startsignal for bruk av Saborg i skipssabotasje kom i telegram fra SOE 25.2.44. FO IV, boks 121, mappe «Redwing», NHM.

gå til med store planer, som bare skaper vanskelige vilkår for oss å arbeide under, så som sperring og gateforbud om natten. Det er den eneste måte vi kan ha litt hånd i hanke med dem. De står helt selvstendig og opererer med alt, for å skade tyskerne. Vi gjør bare det vi kan for å lede dem, og for å få samarbeid i stand, da det er best for begge parter.²¹¹⁰

Pettersen og Mowinkel Nilsen hadde ikke de samme betenkelighetene mot å samarbeide med kommunister som Refsdahl i 1942. Langeland var mer bekymret for effekten av kommuniststempelet i London enn Louis Pettersen.²¹¹¹ Antakelig var den den eneste sabotasjeorganisasjon i landet som både SOE, Milorg, NKP og Sunde kunne oppfatte som «sin». Sett fra NKP og Iversens side var dette arrangement helt i tråd med ønsket om å bygge brede allianser i motstanden, uten selv å miste initiativet. I tillegg til disse politiske gevinster, hadde SOE nøkkelen til en annen viktig forutsetning for suksess, nemlig tilgang på våpen og sprengningsutstyr. Gruppen hadde selv skaffet seg sprengstoff ved å ta et stort tysk sprengstofflager i Åsane 20. januar 1944, men manglet skikkelig, moderne tennsatser, forladninger og ikke minst våpen.

Etter de første kontakter med SOE og Milorg og aksjonen 20. januar gikk det ni måneder før Saborg slo til igjen, og da var det typisk nok behovet for rasjoneringskort som var det presserende.²¹¹² 21. oktober 1944 ble den første ordinære motstandsaksjon iverksatt.²¹¹³ Så kom aksjonene slag i slag fram til et siste forsøk på å likvidere angiveren Pisani 15. desember 1944.²¹¹⁴ Frode Færøy har registrert to aksjoner i 1945, begge kom etter omfattende opprullinger av Saborg i slutten av 1944.²¹¹⁵ Saborg, som også utstrakk sin virksomhet til Stavanger, hadde altså sin aktive periode i løpet av tre korte høstmåneder, omlag samme tidsrom som Pelle-gruppa.

2110 Fra Merlin (Helén Mowinkel Nilsen) til Martens Meyer, FO IV, 19.4.44, FO IV, boks 121, NHM.

2111 «Louis skulle sende over to navn for å få gruppa godkjent. Han ville oppgi Edvard Navdahl og mitt. Jeg sa at de norske i England da ville protestere, for de visste jo at jeg var kommunist. Men Luis sa at det kom ikke til den norske regjering. Det hadde ikke de noe med å bry seg med. De fikk ikke vite noe. Dette var britenes sak. Og slik ble det. Da fikk vi våpen, sabotasjeutstyr og penger, alt vi trengte.» Intervju med Hans Langeland 4.12.93.

2112 Et tyveri av rasjoneringskort fra NSB i oktober 1944.

2113 En brannstiftelse mot arbeidskontoret i Halvdan Kierulfs gate.

2114 Den samme Eilef Rye Pisani som anga Johan Peter Bruun i Oslo.

2115 Mot Fana Folkeregister 4.2.45 og et pengetyveri fra Vaksdal Sparebank i april. Om opprullingene og de siste aksjoner, se Færøy, s. 314–351.

Forklaringen på det relativt lange tidsrommet mellom januar og oktober må søkes i flere forhold. For det første kom ikke de lovede forsyninger fra Storbritannia, slik det var lovet. For det andre ble forbindelsen med SOE-karene brutt i en periode. For det tredje savnet NKP-ledelsen noe mer bestemt innsats fra ledelsen av Saborgs side, særlig fra Norman Iversen. Det gjorde seg derfor en viss kritikk gjeldene. Iversen var en erfaren sabotør fra borgerkrigen i Spania, men der var han en del av en stor organisasjon. I Bergen måtte han skape og lede en slik organisasjon, en ny og vanskelig rolle også for ham.²¹¹⁶

Thorkild Jacobsen og Norman Iversen var klar over hvor små erfaringene i Saborg var, og for å bøte på det tok Jacobsen kontakt med Sunde.²¹¹⁷ Sunde hadde lovet å sende folk over for å hjelpe det hele i gang. Antakelig har planen vært å iverksette det på forsommeren, og blitt utsatt på grunn av de tyske angrepene mot Sollia, Hønefoss-distriktet og Øst-Modum. Først i begynnelsen av september var det mulig å imøtekomme ønsket, etter at Sunde igjen hadde samlet tømmene i Heggedal. Kort tid etter reiste tre mann til Bergen.²¹¹⁸

Erling Pedersen og Gunnar Arnfelt Knudsen reiste sammen fra

2116 Færøy hevdet at NKPs ledelse faktisk avsatte Iversen som sabotasjeleder, og erstattet ham med Hans Langeland (s. 257). Langeland hevdet i intervju med meg at dette er å tolke kritikken for drastisk. Noen avsettelse av Iversen kom ifølge Langeland ikke på tale: «Det (er) viktig å være klar over at det alltid var Norman som var sjefen [...] Norman var sjefen uavhengig av NKP her. Det var bestemt av andre og før. Vi kunne ikke og ønsket ikke å endre på det.» Intervju med Hans Langeland 4.12.93. Thorkild Jacobsen skrev imidlertid i en rapport til NKPs partisekretær Ørnulf Egge 14.10.44 at «det er nu etter at Viggo (Langeland-LB) har overtatt ledelsen, litt mer fart i dette arbeidet [...]», og dette utsagn synes å støtte Færøys oppfatning. Iversen, derimot, ga etter krigen kategorisk uttrykk for at det var han som var leder. Han hadde også en bevitnelse fra Milorg om at så var tilfelle. Avhør av Iversen 19.2.47 i forbindelse med Hjelmens-saken, bilag 50 til Doss 34.2/16, UD's arkiv. Det er mulig at NKPs distriksstyre gjorde Langeland til partiansvarlig for sabotasjen uten å rokke ved Iversens ledelse av organisasjonen. Grunnen til at spørsmålet har interesse er selvsagt hvorfra Iversen hadde sin egentlige autorisasjon. I ovennevnte avhør og i sin rapport til Lippe fra 1964 var det Hjelmens han hevdet å ha fått oppdraget fra. Det er derfor naturlig at han kan ha ment at hans autoritet kom fra Hjelmens oppdragsgivere og var NKP uvedkommende.

2117 Jakobsen fortalte i intervju 22.11.74 med Titlestad at henvendelsen skjedde i jula 1943. NKPs krigsarkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv, Oslo. Dette er lite sannsynlig, fordi det bare var noen uker etter møtet på Eina da Iversen og Jakobsen fikk ordre om å dra til Bergen. Det er mer sannsynlig at henvendelse skjedde i påsken eller om sommeren.

2118 Gestapo i Bergen mente at det var 4 sabotører som kom fra Oslo, men det er ikke

Oslo på hurtigruten.²¹¹⁹ Om bord hadde de kontakt med en styrmann. Reisen ble turbulent. Avtalen var at de skulle gå av skipet i Stavanger, en kontakt i Sandnes skulle utstyre dem med nye legitimasjonspapirer. På grunn av opprullinger ble dette ikke noe av, og de to måtte ta en lokalbåt til Haugesund. På skipet ble det kontroll, som de klarte å komme seg unna ved å hoppe direkte på kaia i Haugesund. Tilslutt kom de seg fram til Bergen via buss og en ny lokalbåt, men i Bergen hadde de ingen kontakter eller kjente. Etter en tid ble likevel kontakten til Iversen etablert.

I mellomtida hadde også Rolf Andersen fått samme oppdrag av Sunde. Han reiste alene på samme rute. Knudsen og Pedersens første jobb ble å klargjøre et våpenlager og delta i instruksjon på Osterøy.²¹²⁰ Dette var våpen som endelig hadde kommet fra Storbritannia til Saborg.²¹²¹ Etter dette ble de innstallert i selve Bergen. Der fikk de fort merke at det var vanskeligere å leve illegalt enn i Oslo. Blant annet var det farlig å bære våpen, fordi de mange smale gatene og smugene gjorde det umulig å gardere seg mot overraskelser.²¹²² I byen ble de brukt til å bygge opp sabotasjeorganisasjonen igjen etter arrestasjoner, og deltok i den forbindelsen i viktige møter.²¹²³ De ble også brukt til å gjennomføre spesielt vanskelige aksjoner.²¹²⁴ Etter de store opprullingene i slutten av november 1944, interesserte Gestapo seg spesielt for karene fra Oslo, men klarte aldri å identifisere dem eller å ta dem.²¹²⁵

bekreftet fra annet hold. Fordi Rolf Andersen opererte adskilt fra Erling Pedersen og Gunnar Arnefeldt Knudsen, har mange fått oppfatningen at det kun var 2.

2119 Intervju med Gunnar Arnefeldt Knudsen 23.2.94.

2120 Deres virksomhet er såvidt omtalt i «Fredlause menn», av Johannes Blindheim, i *Mål og miljø. Årsskrift for Arna 1991*, utgitt av Arna Mållag.

2121 Deler av disse våpen ble tatt etter angiveri. Intervju med Knudsen 23.2.94.

2122 Knudsen fortalte at Iversen hadde gitt dem forbud mot å bære våpen til vanlig i byen. Knudsen ble selv stoppet av en gestapomann som spratt fram fra et smug, og stakk pistolen opp i ansiktet hans.

2123 August Rathke som var leder for NKPs ungdomsorganisasjon og utførte oppdrag for Saborg, deltok i et slikt møte sammen med Svale Solheim, Thorkild Jacobsen, Norman Iversen samt «to østlendinger», som han ikke kjente. August Rathkes beretning 27.1.77, Rathkes privatarkiv, Bergen. Knudsen kunne bekrefte at han og Pedersen deltok i slike møter. Intervju med Knudsen 27.4.94

2124 Likvidasjonene av Walter Pedersen og Olaf N. Njøten, begge Statspolitiet i Bergen. Omstendighetene rundt disse to likvidasjoner er beskrevet i «Gesamtschlussbericht» av 23.2.45 av SS-Hauptscharführer, kriminalsekretær Johan Arndt ved Gestapo i Bergen. Utlånt av August Rathke.

2125 I «Gesamtschlussbericht» av 23.2.45 skrev kriminalsekretær Johann Arndt ved Gestapo Bergen følgende om dem: «In Zusammenwirken mit dem Leiter der Sabotage für ganz Norwegen, Oswald Sunde, erhielt Iversen von diesem 4 Ter-

På grunn av de spesielt vanskelige forholdene for illegal virksomhet i Bergen høsten 1944, var det lite kontakt dem i mellom. Pedersen og Knudsen traff hverandre sjelden. For Knudsens del tok oppholdet brått slutt i midten av oktober.²¹²⁶ En dag kom Norman Iversen til Knudsen og fortalte at han ikke lenger var «Knuts mann». Nå var han partiets mann. Det var brudd mellom ham og «Knut».²¹²⁷ For Knudsen var det dermed uaktuelt å fortsette arbeidet i Bergen. I tillegg var han nå så sliten at det passet ham godt å avslutte. Kort tid etter denne beskjed fra Iversen gikk Knudsen om bord på det samme skipet som hadde brakt dem til Stavanger, og returnerte til Oslo.²¹²⁸ Detaljene i Rolf Andersens og Erling Pedersens tilbakereise kjenner jeg ikke. Antakelig skjedde den rundt midten av november.²¹²⁹

Det var altså bruddet mellom Sunde og Furubotn som her endelig hadde kommet til Bergen. Det er rimelig å sette tidspunktet for Iversens utsagn i samband med det omfattende «Brev til Håkon Mollevik av 26. september 1944», som ble sendt ut fra Furubotn.²¹³⁰ I dette brev som selv sagt også kom til Torkild Jakobsen og Bergen, ba Furubotn om støtte i konflikten med Sunde og Solheim («Johannes»), men uten at forholdet til Sunde ble unødvendig antagonisert. I tillegg hadde Furubotn sendt

roristen aus Oslo, die die Liquidierung der in Bergen als Angeber bekannten deutsch-und NS-freundlichen Norweger vornehmen sollten. Auf Anweisung des Norman Iversen sind von diesen Personen im Verrein mit dem Terroristen Reidar Olsen die beiden Polizeibeamten Pedersen und Njötén liquidiert worden.» Arndt føyde også til at «Oslo-terroristene» var delaktige i aksjonen mot Laksevåg Sparebank. August Rathke hevdet i intervju 5.2.93 at Arndt var en dyktig politimann, og at hans rapport ligger nær opp til sannheten.

2126 I en rapport fra Thorkild Jacobsen til Egge sies det at «Helga» er reist. Erling Berg til Roll 14.10.44, NKPs krigsarkiv (upaginert), boks XXI, mappe «Bergen og Vestlandet», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2127 Intervju med Knudsen 23.2.94. I Jacobsens rapport til Egge 14.10.44. ble det hevdet at «Helga» (Knudsen) hadde reist tilbake til Oslo «sannsynligvis fordi han ikke klarte å vinne Birger for Knuts standpunkt». Knudsen benektet imidlertid sterkt at han hadde noen form for politisk oppdrag for Sunde i Bergen. Hans oppdrag var kun å hjelpe til med å bygge opp Saborg, og grunnen til at de i det hele tatt ble sendt dit var at Norman Iversen hadde bedt Sunde om å få hjelp.

2128 Knudsen hadde ingen legitimasjon, og det var derfor vanskelig å reise. Han tilbrakte tilbaketuren liggende under en seng. Intervju md Knudsen 23.2.94.

2129 Det ble under den tyske etterforskingen klarlagt at Rolf Andersen og Reidar Olsen – den siste fra Saborg – hadde gjennomført ranet i Laksevåg Sparebank 9.11.44. Det er det siste spor av Oslo-sabotørenes innsats i Bergen. «Gesamtschlussbericht» 3.2.45 fra kriminalsekretær Johann Arndt, August Rathkes arkiv.

2130 Gjengitt i *Vårt partis politikk under krigen* (1945) s. 99.

en egen instruks til Jakobsen, om spesielt å sikre at saken ble tatt grundig opp med Iversen.²¹³¹ Furubotn var antakelig ikke klar over at Sundes organisasjon var under avvikling da han skrev dette brev, og dette kan forklare både den forsonlige tonen overfor «problemet Knut» og hans omstendelige instruks om å diskutere saken med Iversen. Det var viktig for Furubotn å sikre seg Iversens støtte mot Sunde. For Iversen må det ha vært en tung beslutning. Han hørte til veteranene i Wollwebers organisasjon.

Hva betød dette for Saborgs stilling? Hadde Norman Iversen regnet Saborg som en del av Wollwebers organisasjon fram til dette tidspunktet, mens den fra nå av måtte ses som en del av NKPs sabotasjeapparat? Noe helt klart svar på dette ga Iversen aldri. I et politiavhør i forbindelse med Hjelmen-saken i 1947 berørte han spørsmålet på en måte som kan tolkes i den retning.²¹³² Dette er likevel et for enkelt svar. Saborgs stilling kan neppe presses inn i en så enkel ramme. Riktignok var Iversen Sundes mann fram til et tidspunkt i november 1944, og det er nødvendig å trekke inn innsatsen til Sundes karer fra Oslo for å kunne forklare Saborgs suksess.²¹³³ Likevel er det ingen tvil om at det var NKPs innsats og kader som var hovedstammen.²¹³⁴

SOE og Milorg kunne også med en viss rett hevde at Saborg var deres barn.²¹³⁵ Sunde tok ansvaret på vegne av sin organisasjon for den

2131 Furubotn skrev bl.a. at «jeg vil be deg om å gi meg en særlig rapport om Birgers stilling til brevet, da spørsmålet Knut også er reist i dette brev. Etter min oppfatning er det av stor betydning at Birger blir orientert om Knuts stilling til partiet [...] selv om Knuts forhold til partiet på ny kommer i normale former, så kan det ikke endre noe på hans og hans apparats selvstendige stilling. Partiet kan ikke overta det politiske ansvar for de foreteelser som følger i hans apparats spor [...]» Klingenberg til Strøm 28.8.44, NKPs krigsarkiv (upaginert), boks XXI, mappe «Bergen og Vestlandet», Arbeiderbevegelsens arkiv.

2132 Iversen uttalte at han var blitt kontaktet av Hjelmen i 1939, og «fikk da i oppdrag av ham å forsøke å gå i gang med opprettelsen av gruppa i Bergensdistriktet, men grunnet den politiske situasjon i landet med Administrasjonsrådet fant jeg det ikke tilrådelig å begynne. Den faktiske oppbygning på Vestlandet foregikk først i løpet av året 1943. Vi fikk da materiell og våpen fra England.» Bilag 50 til Doss 34.2/16, UDs arkiv.

2133 Færøy regner med 23 iverksatte eller forsøkt iverksatte aksjoner, hvorav 11 sabotasjeaksjoner i egentlig forstand (s. 300).

2134 Det største antallet medlemmer ble anslått av Langeland til 60, og den tilsvarende indre kjerne til 20. Intervju med Langeland 23.2.94.

2135 Louis Pettersens tone i telegram til SOE kan til tider være ganske familiær – og usedvanlig lite preget av kommunistfrykt – som vist i dette eksempel: «The sabotage organisation have people in Stavanger and possibly in Haugesund. Helen

ene likvidasjonen i Bergen, og aksjonen mot Laksevåg Sparebank.²¹³⁶ Men han forsøkte aldri å hevde at Saborg var en del av hans egen organisasjon på det tidspunkt disse aksjonene ble utført. Knudsen mente at Saborg opprinnelig hadde vært del av Sundes apparat, men hadde vanskelig med å tidfeste når det endret seg.²¹³⁷ Konklusjonen må derfor være at Saborg i hovedsak må ses på som en organisasjon som oppsto i et fruktbart samvirke mellom NKP, Sundes organisasjon og SOE.

Det ser ikke ut til at eventuelle motforestillinger i Milorg eller den sivile hjemmefront i Bergen har kunnet hindre dette. Dessuten var det høsten 1944 i ferd med å bryte gjennom en mer aktivistisk linje i all motstandsaktivitet, nettopp i Saborgs mest intense aksjonsfase. Et interessant perspektiv som åpenbart har spilt en stor rolle i Bergen og på Vestlandet har i tillegg vært den nære kontakt til Storbritannia. SOE-agentene Louis Pettersen og Helén Mowinkel Nilsen spilte en dominerende rolle, og fant de personene de trengte i Saborg.

Adskillig mer kontroversiell ble sabotasjevirkosomheten i Vestfold, hvor Sundes apparat også hadde hatt en dominerende rolle. Jeg har tidligere vært inne på at virksomheten i Vestfold ble ledet av Harry Sønsterød. Også i Vestfold brukte NKP betegnelsen «Sab» eller «Saborg», og som i Bergen forsøkte partiet å ha en regional ledelse. Etter aksjonen på arbeidskontoret 16. mai 1944 dro gruppa til Sundes forlegning på Sollia. Etter noen dager ble de kalt tilbake, men grunnen er noe uklar. Egil Christophersen skrev i *Vestfold i krig* at de dro på grunn av bruddet med Furubotn, men det er tvilsomt.²¹³⁸ Alberth Carlsson, som hadde det politiske ansvaret i Tønsberg for sabotasjevirkosomheten, mente at grunnen hadde med stilen i forlegningen å gjøre. Han var misfornøyd med det han hadde hørt gjennom rapporter om alkoholbruk og dårlig sikkerhet.²¹³⁹ I allfall

is giving instruction to one of their people. Send us magnets. Had expected to hear something from you this week or have the boys drunk themselves..» Fra «Redwing» til Martens Meyer, 22.3.44. FO IV, boks 121, mappe «Redwing», NHM. Med «magnets» menes magnetiske sprengladninger til å feste på utsiden av skipsskrog, også kalt «limpets».

2136 I min aksjonsoversikt har jeg inkludert Heldal-aksjonen 24.11.43, likvidasjonen av statspolitibetjentene Njøten og Pedersen 25.10.44 og 3.11.44, samt ranet i Laksevåg Sparebank 9.11.44. Den første aksjonen var antakelig planlagt på Eina, og de øvrige tre var Oslo-karene sentrale i.

2137 Intervju med Knudsen 23.2.94.

2138 Det hadde vært brudd allerede i to måneder da de dro til Sollia.

2139 Harald Olsen var sentral NKP-mann på Kaldnes Mek. Verksted, hadde vært gruppeleder for Nasjonalgarden i Tønsberg og ble i 1944 områdesjef for Milorg. Hans navn var nevnt som mulig leder av Saborg i Vestfold, og han hadde i den

ble saborg-gruppa nå trukket ut av Sundes apparat, og fungerte selvstendig under NKPs fylkesledelse. Høsten 1944 kom det istand diskusjoner om sammenslåing med Milorg. Dette drøydde imidlertid på grunn av skarpe motforestillinger fra Milorgs side. Rett over årskiftet gikk Saborg inn i Milorg. Organisasjonen besto da av 35 mann, og hadde bak seg en imponerende aksjonsliste.²¹⁴⁰

Hva som skjedde i Telemark i 1944 har jeg ikke vært istand til å bringe på det rene. Sunde omtalte en forlegning i Telemark sommeren 1944, som antakelig har vært utgangspunkt for bankaksjonen i Holla Sparebank 7. september 1944.²¹⁴¹ Opplysninger om andre aksjoner i Telemark i 1944 har jeg ikke.

Rollebytte?

Etter at mannskapene var sendt til Sverige eller til sine hjemsteder, flyttet Sunde selv til en hytte i Hyggen-marka i Røyken.²¹⁴² Der ble han sammen med Steingrim Sandabråten og Erik Huse 25. november 1944 overrasket av en tysk patrulje, men klarte å skyte seg ut.²¹⁴³ Etter en dramatisk skogsmarsj klarte de å komme seg tilbake til Underlandsåsen i Heggedal, hvor de hadde ligget fram til midten av oktober. En tysk patrulje fant dem imidlertid også der, og for annen gang lyktes det å skyte seg gjennom og å komme seg i redning.²¹⁴⁴ I noen uker tok Sunde nå opphold i Sars gate 66, før han bega seg til Stockholm sammen med Sandabråten og Huse. I

anledning vært hos Sunde. Han vendte tilbake og var skeptisk mot måten Sundes apparat fungerte på Sollia. Antakelig var det fra ham Carlsson fikk negative rapporter, men det var noe uklart hva uoverestemmelsene gikk på. Intervju med Albeth Carlsson 16.3.94.

2140 Egil Christophersen har drøftet konfliktene med Milorg og sammenslutningen, s. 302–305.

2141 *Menn i mørket* (1987) s. 220

2142 «Skauhytta», som ligger vest for Villingstadvarden i Røyken. Hytta var leid ut via en mellommann til ukjente motstandsfolk av Erling Graff og Olaf Heggum. Sunde, Sandabråten og Huse lå der fra midten av oktober. Både Graff og Heggum ble tatt og satt på Grini etter det tyske angrepet på «Skauhytta». Audun Knappen «I dekning på «Skauhytta»», artikkel nr. 8 i serien «Osvald-gruppen i Buskerud», *Fremtiden* 18.3.89.

2143 To tyskere ble drept, og en ble såret. Arne Asbryn til Knappen, «I dekning på «Skauhytta»».

2144 Til Lierskogen. Fra Heia Meieri ringte Sunde en advarsel til støtteapparatet i Heggedal. Eieren av «Bekkestua» Bjarne Underland ble imidlertid tatt og satt på Grini. Knappen, «I dekning på «Skauhytta»».

Stockholm besøkte han sin kone Astrid og sønnen Rolf.²¹⁴⁵ og vi må anta avla rapport til den sovjetiske legasjon om nedbyggingen av organisasjonen. Sunde reiste så hjem igjen, og oppholdt seg de siste krigsukene på Eina.

Skjedde det nå et rollebytte med Sunde, fra sabotør til etterrettingsagent? Jeg har tidligere vært inne på at dette spørsmålet ble stilt av Titlestad i forbindelse med bruddet mellom Sunde og Furubotn i mars 1944.

Det har vært logisk å stille det spørsmålet utfra den kjenskap vi fikk i 1954 om Sundes etterkrigsvirksomhet. Det ville være naturlig å vente at NKGB ville søke sine framtidige kontakter blant de mest trofaste og offervillige kadrene fra okkupasjonstida. Men om dette faktisk var tilfelle er ikke et spørsmål om anledning eller mulighet. Det er kun et spørsmål om fakta.

I sin bok om Sunde har Egil Ulateig gitt en detaljert skildring av Stockholmsoppholdet, som vanlig uten angivelse av kilde.²¹⁴⁶ Kilden er imidlertid to telegrammer som ble referert av tidligere politiinspektør Ørnulf Tofte i 1987.²¹⁴⁷ Begge telegrammene omhandler Sunde, og Sundes forhold til NKGB, det første om hans ankomst til Stockholm, det andre om nye oppdrag i Norge.²¹⁴⁸ For Tofte var disse to telegrammene beviset på at Sunde nå opererte som sovjetisk etterrettingsagent, og at dette var en direkte fortsettelse av den virksomhet han tidligere hadde drevet. Dette er imidlertid neppe noen gyldig konklusjon. Teksten i de to telegrammene gir ikke dekning for annet enn at han har skrevet rapporter

2145 Knudsen traff Sunde tilfeldig på en restaurant, men hadde ellers ingen kontakt med ham under oppholdet.

2146 Ulateig; *Raud krigar, raud spion* (1989) s. 206–207

2147 Tofte; *Spaneren* (1987) s. 59–60

2148 Det første telegrammet var datert Stockholm 16.2.45 og var adressert til generalmajor Ovakimyan i Moskva. Teksten var som følger: «I overenstemmelse med dine instruksjoner innkalte vi Asbjørn Sunde (Osvald) til Stockholm. Han ankom hit 14. februar sammen med to medlemmer av gruppen. I samtale med Fedor Grigorevitsj Chernov rapporterte han følgende: Han og hans gruppe opphørte sabotasjeaktiviteten øyeblikkelig etter å ha mottatt våre instruksjoner i juni 1944. Etter dette krysset ca 35 medlemmer av gruppen grensen til Sverige, og er nå i politileirer. De resterende reiste til sine hjem i Norge.» Det andre telegrammet var datert Stockholm 8.3.45 og var adressert til generaløyntnant P.M. Fitin i Moskva. I teksten ble det referert at Sunde hadde fått i oppdrag å «rekruttere tre eller fire personer som verter til «sikre leiligheter», og at Sunde hadde skrevet rapporter som skulle oversendes Moskva «sammen med en oppsummering av samtalen». Man anmodet også om at hans reisekostnader ble dekket. Begge telegrammene var undertegnet Vasilij Feodorovitsj Fitin.

om demobiliseringen av sabotasjeorganisasjonen, og at han er bedt om å skaffe nye dekningsleiligheter i Norge. Tofte synes å ha glemt at det fortsatt var krig i Norge.

Men Tofte hadde enda et argument som styrket hans måte å analysere telegrammene på. Tofte hadde kjenskap til at Sunde fikk

[...] sitt eget kapittel i KGBs historie da den ble skrevet for noen år siden. Han blir omtalt som en av de store og legendariske personlighetene innen systemet. Hans oppdrag etter krigen gikk ut på direkte spionasje, men også planlegging av operasjoner med henblikk på en krigssituasjon. Han blir av KGB betegnet som en «illegale gruppe-resident».²¹⁴⁹

Dette avsnittet hos Tofte kan få stå som utgangspunkt for den siste del av denne avhandling, hvor vi så langt det lar seg gjøre skal se på realitetene bak denne påstanden. Først er det imidlertid nødvendig å dømme omstendighetene rundt disse to telegrammene noe nærmere. Hva er deres opphav? Den versjon som har vært godtatt som sannheten innenfor de hemmelige tjenester (og blant spesielt godt orienterte utenfor disse tjenester) siden 1954, kan føres tilbake til en avhopping i Australia. I april 1954 hoppet Vladimir og Evdokia Petrov, et ektepar med mange års tjeneste bak seg i KGB, av i Australia. De brakte med seg en rekke dokumenter, og blant dem de to fra Stockholm.²¹⁵⁰ Ifølge Tofte var denne versjon av bakgrunnshistorien om telegrammene konstruert for å skjule en mer følsom forklaring: Telegrammene kom direkte fra Säpo i Stockholm til MI 6.²¹⁵¹

Overvåkingspolitiet fikk trolig telegrammene fra MI 6.²¹⁵² I dag lar telegrammene seg ikke finne igjen i OVS' arkiver. Heller ikke andre

2149 Tofte, s. 61

2150 At de hadde brakt mange meldinger med seg, ble først kjent offentlig da Peter Wright i 1988 kom med sin bok *Spycatcher*. Det fulle omfanget av ekteparets avsløringer er imidlertid først beskrevet i Christopher Andrew/Oleg Gordievskij: *KGB. The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* fra 1990 (norsk utgave *KGB sett fra innsiden* (1991)).

2151 «Jeg tror nok at teorien om at de kom i klartekst fra Petrovs ble skapt for å dekke opp et litt pikant arrangement. Antakelig var den rette sammenheng at MI 6 fikk kopier av de telegrammene russerne innleverte til det svenske telegrafverket. Det skjedde ganske legalt. På grunn av sine kunnskaper i signal etterretning og dechiffrering kunne så MI6 tolke dem.» Tofte i intervju 15.2.94.

2152 Det lar seg ikke i dag med fullstendig sikkerhet å se bort fra at de kan ha kommet direkte fra Säpo til POT. Tofte i intervju 15.2.94.

telegrammer i samme ekspedisjon som omhandlet overføring av penger til Norge, lar seg finne igjen. Det er derfor adskillig problemer knyttet til bruken av disse telegrammene som kilde.²¹⁵³ Når jeg likevel velger å feste lit til innholdet er det fordi det i hovedsak rimer med ytre fakta som allerede er kjent, og referansen til Sundes demobiliseringsordre er bekreftet av Sudoplatov selv.²¹⁵⁴

Det var ikke bare de to telegrammene som gjorde at Tofte ikke var i tvil om at Sunde fra 1945 var sovjetisk etterretningsagent. Det var også opplysningen om at det fantes en egen KGB- historie med et eget kapittel om Sunde. Heller ikke her oppga Tofte kilde. I dag kan imidlertid denne kilde avsløres. Det var den sovjetiske avhopper Oleg Gordievskij. Gordievskij innledet et omfattende samarbeid med CIA i 1985, og utga i 1990 boken *KGB from within*.²¹⁵⁵ Han var en kilde til omfattende materiale om KGBs nett i Vesten, og hans opplysninger har i en årrekke vært utgangspunkt for omfattende søk etter agenter i alle vestlige land. Han kom også til Norge, hvor han ble intervjuet av personell fra POT, blant andre av Tofte. Gordievskij kunne fortelle at han som junioroffiser i KGB rundt 1978 fikk utlevert Sundes persondossier for å skrive et eget notat som utkast til et kapittel om ham til KGBs historie, og at han kjente detaljert til innholdet.²¹⁵⁶

Men var dette kapittel om Sundes virksomhet fra tida under eller etter krigen? Dette avgjørende spørsmålet stilte ikke Tofte til Gordievskij, antakelig fordi han ikke oppfattet skillet som meningsfylt. Idag er Tofte mer usikker på dette skillet, men mener fortsatt at Gordievskij må ha hatt etterkrigstida i tankene. Det er imidlertid påfallende at Gordievskij – og følgelig Tofte – ikke ga en eneste ny detalj om Sundes virksomhet etter krigen. Hvis Gordievskij kjente detaljert til den og selv skrev om den, og at det stemte at Sunde var «en av de store og legendariske i systemet»,

2153 Säpo fikk kun blanketter med kodegrupper. Dechiffrering av kodegrupper og transkribering fra kyrillisk til latinsk alfabet er ikke så entydig som det kan høres. Når ikke engang Toftes kopier kan skaffes til veie, har vi ingen muligheter for å kontrollere at kilden eksisterer, at den har identisk innhold og omfang, og endelig at tolkingen er entydig. Vi har strengt tatt ikke en kilde i det hele tatt, men en levning av en kilde.

2154 Vi kan likevel ikke se helt bort fra at deler av telegrammene er rekonstruerte, ut fra oversettbare deler av teksten. Et argument som kan peke i retning av en slik rekonstruksjon er at teksten ikke ble forsøkt brukt offentlig, og heller ikke ble lagt inn i Sundes dossier under eller etter rettssaken i 1954. Usikkerhet vedrørende telegrammenes autentisitet kan være årsak til en slik tilbakeholdenhet.

2155 I norsk oversettelse *KGB fra innsiden* (1991), bind 1 og 2.

2156 Intervju med Tofte 15.2.94.

som Tofte skrev, er det da ikke merkelig at han ikke kunne gi konkrete fakta om personen og virksomheten?

Spørsmålene er mange og svarene antakelig ikke så enkle som de Tofte ga.²¹⁵⁷ Det er også påfallende at Sundes navn ikke er nevnt i Gordievskijs bok, på tross av omlag 1500 personinnførsler, av dem et stort antall sovjetiske agenter. Pavel A. Sudoplatov nevner heller ikke Sundes navn, på tross av over 1000 personinnførsler.²¹⁵⁸

Fangeliv

Historien om Wollwebers sabotasjeorganisasjon kan ikke avsluttes uten å gi noen flere opplysninger om de skjebner som utspant seg i tukthus og fangeleire i Tyskland. Det hører også med til historien at en av dem som unnlapp fra Norge i 1940, Karl Bargstädt, skulle oppleve fangelivet i den staten han mer enn en gang hadde risikert sitt liv for å forsvare.

Karl og Erna Bargstädt hadde bosatt seg i Göteborg etter flukten fra Norge i april 1940.²¹⁵⁹ I begynnelsen av 1941 fikk de sovjetisk innreisevisum og reiste med fly til Moskva. I Moskva ble de møtt av en kvinnelig NKVD-offiser, som innkvarterte dem på det lukseriøse Savoy Hotel. Kort tid etter ble de kontaktet av en oberstløytnant i NKVD, som spurte etter Wollweber og ba Bargstädt om å skrive en beretning om hele sin virksomhet. Bargstäds beretning ble på over 200 sider. Hver kveld kom det bud fra NKVD som hentet det han hadde skrevet om dagen. Det var klart at de var under overvåking. Deres bevegelser ble holdt oppsikt med og deres hotellrom ble gjennomført. I denne tida møtte de Gudrun Wiik, som også bodde på Savoy. Bargstädt fikk en mistanke om at hun passet dem opp.

Etter angrepet på Sovjetunionen endret deres situasjon seg brått. De fikk beskjed om å pakke. Deretter ble de transportert til Lubijanka, NKGBs hovedkvarter. Gudrun Wiik var i samme situasjon. Karl

2157 Et eksempel: Tofte var sikker på at Gordievskij brukte betegnelsen «illegal gruppe resident» om Sunde, og at dette måtte bety etter krigen. Vi vet at begrepet ble brukt i hemmelige sovjetiske tjenester før krigen og etter krigen. Er det ikke da også sannsynlig at begrepet var i bruk under krigen? For Tofte var bruken av dette begrepet om Sunde et bevis på at han var etterretningsagent etter krigen, uten noen formening om begrepet var i bruk under krigen.

2158 Pavel A. Sudoplatov: *Den røde terror* (1994)

2159 Jeg følger her Bargstäds forklaring til Odd Biltvedt, avgitt i tida 19.–26.9.48. Det har ikke vært mulig å kontrollere hans historie mot sovjetiske kilder, men jeg antar at hovedtrekkene er korrekte. Avhør av Karl Bargstädt, opptatt av Odd Biltvedt i Hamburg 19.–26.9.48. Dok 13, P 10.231, OVS.

Bargstädt ble beskyldt for spionasje og fengslet i Lubljanka. Det ble mange avhør, først i Lubijanka, så i Butirka-fengselet og senere i et fengsel ved Saratow ved Volga. Et av ankepunktene var at Bargstädt i en periode før krigen hadde bodd hos Dr. Scharffenberg i Oslo, som NKVD mente de hadde beviser for var tysk spion. Bargstädt var umedgjørlig under forhørene og startet to ganger sultestreiker. Til slutt ble det et kompromiss med fengselsledelsen og forholdene ble bedre. Han skrev nye rapporter, fikk skrive brev til sin kone og motta brev fra henne.

I mai 1942 kom Bargstädt tilbake til Lubljanka og ble tatt i forhør av en general i den staben som ledet Wollwebers organisasjon. Generalen beklaget behandlingen og innrømmet at den avdelingen av NKGB som hadde håndert hans sak ikke kjente til virksomheten. Han fikk også vite at hans kone var død. Bargstädt ble så spurt om han ville fortsette arbeidet, men var nå så nedbrutt at han avslo dette. Istedet ba han om å bli overført til en interneringsleir så lenge krigen varte. Bargstädt tilbrakte resten av krigen i fire forskjellige leire, før han i 1947 kom med på en fangetransport tilbake til Tyskland.

Tyskland

11. august 1941 orienterte RSHA Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof om at sakene mot den belgiske, nederlandske og danske gruppe av sabotasjeorganisasjonen var avsluttet, og at arbeidet med den svenske og norske gruppe fortsatt var i gang.²¹⁶⁰ Opprinnelig hadde antakelig planen vært å arrangere en felles rettssak for Volksgerichtshof, men på grunn av den stadige utsettelse av utlevering av Wollweber fra Sverige ble det nødvendig å kjøre separate prosesser. Dessuten tok sabotasjesakene i Norge aldri slutt. Det var ganske klart at organisasjonen holdt det gående. Jakten på den berømmelige «Osvald» pågikk for fullt. Forekomsten av dekknavnene «Osvald», «Dagfinn», «Magnus» og «Max» i såvel persondossier som tiltalen for Volksgerichtshof for Hjelmen m.fl. avslørte det pinlige faktum at man ikke hadde en avsluttet sak.

Men på et eller annet tidspunkt måtte avdeling II N ved Gestapo i Hamburg sette en sluttstrek. Det tvang seg fram fordi Gestapo i Oslo hadde overtatt sakens norske forgreninger. RSHA i Berlin ønsket en prosess som kunne brukes offentlig av hensyn til krigen mot Sovjetunionen. Saken kunne derfor ikke utsettes i det uendelige. Gestapo i Hamburg innstilte til slutt på pådømming av de som avdeling II N selv hadde brakt

2160 Fra Krim. Komm. Kopkow til Staatsanwalt Meier 11.8.41, Z/C 10467 Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

til Tyskland.²¹⁶¹ Da var tre allerede døde. Osvald Abrahamsen døde 27. oktober 1942 i Sachsenhausen, Alf Torbjørnsen 8. januar 1943 i Sachsenhausen og Frank Nilsen 10. desember 1942 i Düsseldorf.²¹⁶²

Først 26. januar 1943 var sakene klare for Volksgerichtshof. Sammen med en sluttberetning om «Schaap/Wollweber»-organisasjonen og en utredning om den videre «Terrorgruppe in Norwegen», oversendte RSHA denne dag personalaktene for 17 norske statsborgere som man kunne tiltale, fire som var døde allerede, og fem øvrige. Det var Norman Iversen, Leif Myrmel, Sverre Solhaug, Lydia Viken og Ernst Wollweber. De to første var utenfor rekkevidde, den tredje og fjerde var uinteressant, den siste var i Sverige.²¹⁶³

De nederlandske og belgiske gruppene hadde vært klare for retten fra sommeren 1942. de var også i ferd med å bli desimert. Innen 13. juli 1942 var syv døde. 16 var aktuelle for retten.²¹⁶⁴ 2. april kom saken mot Schaap, nederlenderne og belgierne opp. 13 ble dømt til døden og henrettet. Av de øvrige 16 overlevde kun en krigen.²¹⁶⁵ 12. juli 1943 ble Lambert dømt til døden i en egen prosess for Hanseatisches Sondergericht i Hamburg og henrettet kort tid etter.²¹⁶⁶

Saken mot den norske gruppa dro i langdrag. Et bombeangrep mot RSHAs bygninger i Berlin ødela en rekke dokumenter, og førte antakelig til utsettelse.²¹⁶⁷ Omsider ble saken fastsatt til 26. januar 1944. Tiltale ble fremmet mot åtte.²¹⁶⁸ Dommene falt etter en dags behandling og lød på dødsstraff for Hjelmen og Pettersen, ti års tukthus for Braathen og Rutledal, og tre års tukthus for Bjørkmann. Nissen, Jensen og Thorsrud ble

2161 Det var likevel et unntak: Carl Johan Jacobsen. Selv om han var skutt i Oslo og avdeling II N ikke lyktes å få ham til Hamburg, fulgte hans persondossier saken helt til pådømming ved Volksgerichtshof 26.1.44.

2162 Dato for dødsfallene framgår av avhør av pårørende foretatt av norske tjenestemenn etter krigen. Bilag til doss 34.2/16 UD's arkiv.

2163 Til Dr. Barnickel 26.1.43, Z/C II 27 Bd. I, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

2164 Fra RSHA til Barnickel 29.7.42, Z/C 10467, Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

2165 Hans Dankkaart: *De organisatie Wollweber in Nederland en Belgie* (1978) s. 40

2166 Domsslutning mot Ernst Alexander Lambert, Z/C 10467 Bd. 2, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

2167 Fra ChdSiudSD til Barnickel 11.12.43, Z/C II 27 Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

2168 Fra Volksgerichtshof 1. Senat til Herrn Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof 17.1.44, Z/C II 27 Bd. 1, Bundesarchiv Abteilungen Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

frifunnet.²¹⁶⁹ Mot Eltvig og Wiik var etterforskningen gjenopptatt av RSHA 28. september 1943. Disse to sakene ble derfor skilt ut.²¹⁷⁰

Avdeling II N hadde funnet en uoverenstemmelse mellom forklaringene til Inga Ring og Olga Eltvig. Dette dannet grunnlag for at Volksgerichtshof ønsket nye runder med rettslige avhør av de to. 31. mars innstilte endelig Volksgerichtshof saken mot Eltvig.²¹⁷¹

Om saken mot Wiik noen gang ble innstilt er ikke klart. Sakene mot Henrik Larsen, Ole Fossen, Bergljot Jensen, Einar Martinsen og Inga Ring ble aldri fremmet for retten, selv om både Martinsen, Larsen og Ring var blant de RSHA ønsket tiltalt. Etter dommen engasjerte høyesterettsadvokat J. B. Hjort seg i et forsøk på omgjøring av dommen for Pettersen og Hjelmen.²¹⁷² Han besøkte dem i fengselet og utarbeidet en begrunnelse for deres benådningssøknader. I begrunnelsen argumenterte han dels juridisk, dels rasemessig. Den juridiske argumentasjon var basert på at de dømtes forhold ikke rettet seg mot besettelsesmakten i Norge, siden de var foretatt før 9. april 1940. Dessuten pekte han på at tysk lovgivning etter 9. april 1940 ikke var gitt tilbakevirkende kraft. Den rasebetonte argumentasjon var basert på at Hjelmen og Pettersen var halv-samer, og derfor hadde en mer primitiv kultur- og rettsoppfatning. Han forsøkte å begrunne dette resonnement med eksempler fra Knut Hamsuns og Olav

2169 Anklageskrift og domsslutning mot Hjelmen m. fl., RSHA Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

2170 Fra Wittmann (Volksgerichtshof) 28.9.43, Z/C II 27 Bd. 1, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten.

2171 Fra Wittmann til RSHA IV A 2 31.3.44. Ekspedisjonen vedrørende de nye forhør av Elvig og Ring ligger i Z/C II 27 Bd. IV, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

2172 J.B. Hjort ble arrestert høsten 1941 for tyskfiendtlig virksomhet og sendt til Tyskland i februar 1942. I Fuhlsbüttel traff han Hjelmen, som han da ikke kjente. Hjort ble så overført til forskjellige fengsler i Berlin og så satt fri i mai 1942 med pålegg om å oppholde seg i Tyskland resten av krigen. Han tok så opphold på godset «Gross Kreuz» vest for Potsdam, hvor også Universitetets rektor, professor D.A. Seip oppholdt seg. Det var Seip som i begynnelsen av februar 1944 fikk henvendelse om Hjelmen og Pettersen fra den tyske dosent Runtze, som hadde vært oppnevnt som tolk i rettssaken mot Hjelmen m.fl. Hjort henvendte seg så til Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof og satte igang sin aksjon for de to. 2.1.45 skrev Hjort på anmodning fra den norske legasjon i Stockholm en orientering om sin involvering i Hjelmen-saken. «Behandlingen i Tyskland av saken mot Martin Hjelmen og Barly Pettersen», til statsadvokat Harald Sund 25.1.47. Dette dokumentet og Hjorts utredning fra 2.1.45 ligger i U. J. nr. 5148/45–46 «Hjelmen og Pettersen», Rikspolisjefens arkiv, Riksarkivet.

Duuns forfatterskap.²¹⁷³ 3. april forsøkte Hjort å utdype den juridiske argumentasjon ytterligere med henvisning til tyske rettsprinsipper som ikke anerkjente prinsippet om tilbakevirkende kraft. Også Berlin-representanten for de norske NS-myndigheter, Sam Simonsen, anmodet om at dommene måtte gjøres om, av hensyn til forholdet mellom det norske NS-styret og Tyskland.²¹⁷⁴

Alt var til ingen nytte. 30. mai ble Hjelmen og Pettersen halshogd i Brandenburg.

5. januar 1945 døde Harald Braathen av tuberkulose i Brandenburg.²¹⁷⁵ De fleste av de øvrige kom hjem sterkt invalidisert etter tortur og sykdom. Ragnhild Wiik var den siste som kom fra Tyskland, etter fire år som NN-fange. Hun kom hjem i februar 1946, forkrøplet og 100 % invalid. Hun var 35 år gammel.

2173 Hjorts benådningssøknad er datert 25.2.44. Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

2174 Hjort kontaktet Sam. Simonsen og ba ham om å bistå for å redde Pettersen og Hjelmens liv. Simonsen skrev også til Reichsministerium der Justiz. Potsdam 1.3.44. Z/C II 27, Bd. 2, Bundesarchiv Abteilung Potsdam, Zwischenarchiv Hoppegarten, Berlin.

2175 Avskrift av Sterburkunde, Oslo 18.2.47. Bilag 37 b til doss 34.2/16, UD's arkiv.

Avslutning

I denne avslutningen skal vi først se på et sammendrag av sabotasjeorganisasjonenes historie internasjonalt og i Norge før 1940, deretter i Norge 1940–45. Dernest skal jeg forsøke å besvare de hovedproblemstillinger som er skissert i avhandlingens innledning. Jeg skal deretter skissere og drøfte et sammenliknende aspekt, som utgangspunkt for nye spørsmål. Til slutt skal jeg presentere et forlag til en ny prioritert forskingsoppgave.

Sabotasjeorganisasjonen internasjonalt og i Norge 1935–39

«Organisasjonen mot fascismen og til forsvar for Sovjetunionen» ble startet i 1935, på initiativ av Jakov Serebrjanskij, leder av Kontoret for spesielle operasjoner under Folkekommissariatet for statens sikkerhet (NKVD). Oppdraget som operativ leder ble gitt til den tyske kommunist Ernst Wollweber. Wollweber ble fritatt fra sine partioppdrag og hans medlemskap ble overført til Sovjetunionens Kommunistiske parti (SUKP). Organisasjonens formål var å forberede militær kamp bak en framtidig frontlinje i en ny verdenskrig, i første rekke ved skipssabotasje, dernest med det perspektiv å utvikle denne kamp videre til partisan- og geriljakrigføring.

På kort sikt ble det prioritert å ramme japansk, tysk og italiensk skipsfart, senere også spansk, polsk og finsk. Nøytrale staters skipsfart skulle ikke rammes. På noe lengre sikt var målet også å a) skape oppmerksomhet rundt eksistensen av en antifascistisk militær motstand, b) tvinge de fascistiske stater til å binde maksimalt av sine sikkerhetsapparater og militære styrker til vaktoppdrag for å sikre sine kommunikasjoner, og c) skade og redusere de fascistiske staters transportkapasitet.

Organisasjonen var i prinsippet strengt militær, hierarkisk organisert og kommandobasert, og den var illegal. På det politiske området var grunnlaget at det antifascistiske motstandsarbeidet i stor grad hadde vært mislykket. Spesielt hadde fagforeningsarbeidet gjennom den kommunistiske sjømannsinternasjonalen ISH bidratt til å svekke og isolere det antifascistiske arbeidet innenfor sjøfarten, mer enn å styrke det.

I løpet av 1935 og 1936 utnevnte Wollweber nederlenderen Joseph Schaap, lettlander Ernst Lambert og nordmannen Martin Rasmussen Hjelmen som operative ledere, med ansvar for henholdsvis vestlige, østli-

ge og nordlige deler av operasjonsområdet. Martin Hjelmen startet arbeidet med oppbygging av grupper først i Oslo, Bergen, Narvik, noe senere i Luleå, Kiruna, Göteborg og Stockholm. Wollweber opprettet i 1936 sitt hovedkvarter i Oslo, avbrutt av hyppige opphold i utlandet, særlig i København i 1936 og 1937. Hjelmen konsentrerte sin rekruttering særlig om sjøfolk og havnearbeidere. Til sambandsoppgaver og andre oppgaver rekrutterte han også intellektuelle, også en rekke kvinner. Et sentralt forbindelsesapparat ble organisert rundt søstrene Ragnhild og Gudrun Wiik, Ole Fossen, og Olga Eltvig. Den siste hadde spesielle oppgaver i forhold til et miljø rundt tyskeren Karl Bargstädt, som ble brukt av Wollweber til spesielle instruksjons- og sabotasjeoppdrag. En taktisk etterretningsgruppe ble også organisert, men vi vet lite om dens virksomhet. Sentrale personer i den var Ingeborg Bakken og Reinhardt Paulsen.

I Oslo ble havnearbeiderne Harald Braathen og Carl Johan Jacobsen samt rørleggeren Yngvar Jensen de sentrale sabotørene, og rundt seg hadde de en gruppe på et 10-talls andre. I Bergen ble de sentrale Leif Myrmel og Frank Nilsen, men også her var det andre med. I Narvik var det Barly Pettersen og Fredrik Nissen som var de sentrale.

Avslutningen av den spanske borgerkrig førte til at nye personer ble rekruttert blant de hjemvendte spaniakjemperne. Blant disse var Normann Iversen fra Bergen, Monthey Røse fra Solør, Johan Peter Bruun fra Larvik og Asbjørn Sunde fra Horten. Sunde ble i løpet av høsten 1938 ny leder for virksomheten i Norge, mens Hjelmen ble trukket ut til spesialoppdrag for Wollweber. Hjelmens oppdrag var særlig å sikre at organisasjonens gruppe i Nord-Sverige gjennomførte tyverier av tilstrekkelige mengder dynamitt fra malmanleggene i Kiruna, og å sørge for at de ble transportert sørover til operasjonsgruppene i havnebyene. Denne transporten skjedde stort sett med malmskip, enten fra Narvik eller Luleå, eller med kurerer.

Hjelmens oppgave var også å sikre kommunikasjonen med organisasjonens ledende tekniske produsent, Edvard Nyberg i Kiruna. Han utviklet sprenglegemer basert på svovelsyrebaserte brannrør, perkusjonsbrannrør, og til slutt magnetiske miner for utvendig montasje på skipsside.

Fra sommeren 1937 startet operasjonsfasen. Det første kjente forsøk som ble utført er fra september 1937. Fra denne tid til utgangen av året 1938 ble det gjennomført 19 sikre og bekreftede sprengningsforsøk, og fem antatte. Av disse 24 resulterte seks i totalskader, ni i forskjellige grader av skader, og seks ble oppdaget før detonasjon. I tre tilfeller er resultatet ikke bekreftet.

Gestapo mistenkte organisasjonen for ytterligere angrep i denne perioden, men disse aksjonene er etter min vurdering ikke sannsynlige. En nøyere datering viser at de enten falt utenfor den aktuelle tidsperioden, eller skipenes nasjonalitet gjorde dem uaktuelle som mål for aksjoner. Det dreier seg først og fremst om fem tilfeller, hvorav to var utført i Europa, begge med skader som resultat. De øvrige tre tilfellene er mistenkelige tilfeller av maskinhavari, grunnstøting og brann i last. To av disse kan være framprovosert av personer med tilknytning til ITF, det tredje tilfellet var neppe sabotasje i det hele tatt. Det er altså grunnlag for å anta at organisasjonen kan stå bak 24 tilfeller av skipssabotasje i perioden, hvor det er sikkert at minst seks resulterte i totalskade og ni i forskjellige grader av skade.

Resultatet av denne aksjonsbølgen ble at tyske myndigheter henvendte seg til de nordiske lands politimyndigheter, med tanke på samarbeid i etterforskning, og med den baktanke å utnytte et slikt samarbeid mer generelt. Fra sommeren 1938 ble det gjennomført hyppig reisevirksomhet, flere konferanser og tett korrespondanse med dette som formål. Resultatet ble i løpet av kort tid at Gestapo, i samarbeid med dansk, finsk og svensk politi, kunne identifisere Wollweber og flere av organisasjonens medlemmer.

Det første gjennombruddet i etterforskningen skjedde etter arrestasjoner i Danmark sommeren 1938 og noe tidligere i Belgia. En dansk tyster utenfor organisasjonen begynte å samarbeide med politiet. I Finland hadde Statspolitiet lyktes å infiltrere organisasjonen, og en politiagent reiste i Sverige og Norge for å hjelpe politiet. I Norge førte det ikke til noe, men i Sverige lyktes det ved hans hjelp å identifisere Ernst Lambert, som så noe senere ble arrestert av belgisk politi. I Sverige fikk politiet også kontakt med en tyster, som fra begynnelsen av februar 1939 innledet et veldokumentert, omfattende infiltrasjonsforsøk i samarbeid med politiet.

Wollweber hadde forsøkt å motvirke politietterforskningen ved å bytte om Schaap og Lamberts ansvarsområder, ved å rekruttere nye medlemmer, og ved andre tiltak.

Fra Norge forsøkte organisasjonen fra årsskiftet 1938–39 å gjennomføre sabotasjeaksjoner ved de tyske Leuna Werke i Halle. Disse aksjoner og ytterligere skipsaksjoner ble ikke noe av som følge av flere problemer. Viktigste årsak til aksjonspausen var antakelig utrenskingene i Moskva, hvor Jakov Serebrjansij og hans avdeling for spesielle operasjoner i NKVD ble avvirket. Først på våren 1939 ble det sovjetiske ledelelesorgan gjenopprettet, nå under ledelse av Pavel Sudoplatov. Wollweber ble kalt til Moskva, og orientert om situasjonen. Som følge av ikke-an-

grepsavtalen med Tyskland ble han beordret til å holde organisasjonen hvilende.

Organisasjonen i Norge og Sverige ble under vinterkrigen i Finland engasjert i forsøk på å gjennomføre sabotasjeaksjoner i Finland. Formålet var øyensynlig å skape inntrykk av at det eksisterte en militant opposisjon i Finland. Den finske del av organisasjonen var enten revet opp eller kontrollert av politiet. Forberedelsene skjedde i vesentlig grad i Oslo og Stockholm. Selve iverksettelsen av aksjonene skjedde fra Nord-Sverige. Sabotørene gikk på ski over Bottenviken til sine angrepsmål. Vi kjenner til to slike forsøk fra midten av februar 1940. Resultatet av disse forsøk er ukjent, men det er sannsynlig at målene for aksjonene har vært materialtransporter på jernbanen fra Sverige. Under arbeidet med disse aksjonene ble Martin Hjelmen arrestert i Sverige 10. februar 1940.

Sabotasjeorganisasjonens virke i Norge etter 9. april 1940

De tyske okkupasjoner 1940 førte til at Gestapo direkte kunne overta etterforskingen i Belgia og Nederland. En spesialkommando under Gestapo Hamburgs avdeling II N, fikk i oppdrag først å konsentrere seg om arbeidet i Belgia og Nederland, deretter Danmark, og til sist Norge. Ved hjelp av en av organisasjonens ledere i Belgia, lyktes det å rive opp denne delen av organisasjonen. Nesten samtlige belgiske og nederlandske organisasjonsmedlemmer ble enten henrettet eller døde i tysk fangenskap. I 1941 kom turen til Danmark. Takket være den spesielle danske okkupantstatus, respektere Gestapo dansk rett, og ingen av de danske medlemmer ble henrettet.

Norge var det eneste land hvor organisasjonen ikke ble revet opp.

Wollweber og Bargstädt flyktet fra Norge til Sverige og ble arrestert. For Wollwebers del førte det til fangenskap fra 18. mai 1940 til 15. november 1944. I Norge hadde Asbjørn Sunde overtatt ledelsen etter Martin Hjelmen høsten 1938. Under Sundes ledelse og med ett av forgjengeren Hjelmens dekknavn som betegnelse, fikk organisasjonen et nytt oppsving.

Noen av organisasjonens medlemmer hadde deltatt i felttoget i 1940, andre hadde deltatt i borgerkrigen i Spania og noen hadde deltatt i begge. De hadde altså en viss krigserfaring. Resultatet av sabotasjen før 1940 var relativt magre. Fra Oslo havn kjenner vi kun ett vellykket tilfelle fra 1938. Riktignok var aksjonene i Göteborg organisert fra Oslo, antakelig delvis ledet av Hjelmen og med hjelp av Bargstäds gruppe. En følge

av lavt aksjonsnivå i Norge før 1940 gjorde at organisasjonens medlemmer var lite eksponert, og kunne starte på en ny bølge aksjoner med en gang de politiske forutsetninger gjorde det mulig. De oppsto ved det tyske angrep på Sovjetunionen 22. juni 1941. Den første sikre sabotasjeaksjon fant sted 20. juli 1941.

Organisasjonens sabotasjeaksjoner 1941–44 kom i bølger. Den første bølge varte fra 20. juli og ut september 1941. Den neste bølgen varte fra februar til mai 1942. Fra juli til 21. august 1942 kom en tredje bølge. En kort og intens aksjonsfase ble så iverksatt i Oslo i mars og april 1943. Perioden fra midten av august til slutten av november 1943 ble så en ny intens periode med aksjoner, først og fremst rettet mot jernbanetransporter. Natten mellom 17. og 18. august ble jernbanen sprengt samtidig på fem steder fra Storelvdal i øst til Hallingdal i vest, fra Dombås i nord til Hauketo i sør. Samme natt ble en sjettede aksjon iverksatt mot en bedrift i Oslo som produserte for Wehrmacht. 27. september ble tre bedrifter ødelagt samtidig i Drammensdistriktet, 12. oktober ble høyspentmaster rundt Oslo sprengt en rekke steder. 26. november ble jernbanenettet sprengt samtidig på ti forskjellige steder rundt Oslo. Den siste aksjonsbølgen kom i perioden mars–juni 1944, med et stort antall aksjoner i Østlandsområdet.

Utenom disse intense aksjonsfasene, fant det sted enkeltaksjoner, likvidasjoner av angivere og aksjoner rettet mot dynamittdepoter og lagre av forskjellig materiell.

Organisatoriske hovedtrekk 1940–44

Før 1940 hadde organisasjonen en utpreget desentralisert struktur, som ble opprettholdt ved hyppig reise- og instruksjonsvirksomhet, først av Martin Hjelmen, dernest av Asbjørn Sunde. Hovedkvarter var i Oslo. Denne strukturen opprettholdt Sunde fram til august 1942. På dette tidspunkt flyttet han hovedkvarteret til Rukkedalen. På grunn av Gestapo-aktivitet ble det noe senere på vinteren flyttet nord i fjellet mot Torpo, først til stølen Buglebjørk, deretter til Hovdestølen. I perioden august 1942 – februar 1943 ble det i dette området arrangert instruksjonskurs i sprengningsteknikk og geriljakrig. Rekruttene til disse kurs kom delvis fra kommunistenes rekker, delvis fra Milorg. Kurs ble også avholdt i Bergen og Oslo. Sabotasjeaksjoner ble iverksatt med «reisende sabotører.»

I mars 1943 ble hovedkvarteret gjenopprettet i Oslo, men ble sprengt av Gestapo etter aksjonen mot arbeidskontoret i Pilestredet 20. april 1944. Sommeren 1943 ble nye instruksjonskurs startet med Mil-

org-mannskaper, og en rekke nye sabotører ble rekruttert fra disse kurs på ettersommeren.

Hovedkvarteret ble nå etablert ved Skjerva på Hadeland, og derfra ble den første store samordnede jernbanesabotasjen iverksatt 18. august 1943. Instruktører ble sendt ut for å lede lokale kurs som NKP lokalt hadde samlet i Vestfold og Telemark. På Ringerike var et slikt kurs allerede avviklet på våren. Den organisatoriske virksomhet i 1943 resulterte i dannelse av sabotasjegrupper i Vestfold, Modum og Ringerike, som ble underlagt Sunde og ledet av hans instruktører. Tilløp til grupper, eller kortvarige gruppedannelser, oppsto også i Telemark, og i Drammensdistriktet.

Hovedkvarteret ble på høsten 1943 flyttet til Lunner, hvor det var plassert i et par måneder fram til etablering på selve Einastrand. Her ble det også opprettet egen forlegning for rekrutter på instruksjonskurs. Basen på Einastrand ble beholdt til den ble tvunget til evakuering etter Gestapo-aktivitet i mars og april 1944. Fra 1. mai til 1. juni var basen forlagt til Sollia, nord for Trevatn i Søndre Land. Etter det tyske angrepet på Sollia 30. mai 1944, ble en midlertidig base opprettet på Majorstua ved Persvehaugen på Randsfjordens vestside i Søndre Land. Der mottok Asbjørn Sunde den sovjetiske ordren om avvikling av organisasjonen. Sabotasjegruppa i Vestfold hadde på dette tidspunkt trukket seg ut av sabotasjeorganisasjonen, og fortsatte sin virksomhet under NKPs ledelse.

Etter denne tid ble det opprettet en midlertidig forlegning på Øst-Modum i Drammensmarka, sensommeren 1944. Herfra ble noen avsluttende aksjoner iverksatt, og mannskapene ble innkalt til «briefing» for avvikling fra midten av august.

Selve «briefingen» ble foretatt i Heggedal. Herfra ble mannskapene sendt enten til Sverige eller til sine hjemsteder.

Sunde beholdt en gruppe i hvilende beredskap på Ringerike, og opprettholdt også dekkleiligheter i Oslo for å betjene avvikling, antakelig også for å sikre en viss beredskap. Han sendte på anmodning et team til Bergen, for å bistå sabotasjegruppene der i overgangsfasen til operativ sabotasje. Likeledes gikk noen medlemmer fra organisasjonen over i Pelle-gruppa, hvor de ble sentrale i denne gruppas aksjoner høsten 1944. Overgangen skjedde mot Sundes ønske.

Bakgrunnen for den sovjetiske ordren for avvikling var den motstandsstrategiske utvikling i Sør-Norge. NKGB var klar over at den britiske dominansen i motstandsbevegelsen var voksende mot slutten av krigen, og at Norge under frigjøringsfasen ville ligge under britisk kontroll. På denne bakgrunn ønsket man ikke å risikere oppriving og ødeleggelse av sabotasjeorganisasjonens personell i krigens slutfase. Delvis ønsket

man istedet å ha en viss beredskap hvis det skulle bli et sluttoppgjør mot tyskerne i Norge, delvis ønsket man å se etterkrigsutviklingen an.

På denne bakgrunn skal jeg forsøke å besvare punktvise de hovedproblemstillinger som jeg har skissert i avhandlingens innledning, og som angår avhandlingens første del. Jeg skal også drøfte noen tilleggsspørsmål som har blitt reist gjennom behandlingen.

A. Når ble organisasjonen startet – og hvorfor? Var den en fortsettelse av ISH?

Gjennom et grundig kildestudium er det et klart belegg for å hevde at sabotasjeorganisasjonens start kan tidfestes til senhøsten 1935. Den praktiske oppbygging i Norge skjedde i 1936. Tilgjengelig kildemateriale viser at det ikke var en spesifikk begivenhet som betinget starttidspunktet, men en generell erkjennelse på sentralt hold i Sovjetunionens og Kominterns ledelse om at krig mot fascismen var uunngåelig.

Til grunn lå også en erkjennelse på samme hold om at det faglig orienterte kommunistiske sjømannsarbeidet innenfor rammen av ISH sto i strid med situasjonens behov. Delvis fordi den kommunistiske profil denne organisasjon hadde, brøt med den nye antifascistiske folkefrontpolitikken, men også fordi enkelte få, men sentrale blant ISHs nøkkelkader trengtes til sabotasjeorganisasjonen. En tredje faktor var at ISHs sterkeste nasjonale seksjon inntil 1933, den tyske, var knust av nazistaten. ISHs lokale grupper og medlemmer gikk etter 1935 isteden inn i ITF.

Det er derfor ikke riktig først og fremst å betone kontinuiteten mellom ISH og sabotasjeorganisasjonen, men tvertimot bruddet – forskjellen – mellom de to. Wollwebers organisasjon ble skapt på ISH-politikkens ruiner. Noen forbindelse mellom disse organisasjoner eksisterte ikke utover at noen få ledere og aktivister fra ISH ble rekruttert av Wollweber. I 1933 var ISH en (til sammenlikning) omfattende internasjonal faglig sammenslutning for skipsfarten, som etter 1933 måtte se sin fagligpolitisk strategi knust. Wollwebers organisasjon var en liten og konspirativ militær organisasjon.

Sabotasjeorganisasjonen ble organisatorisk lagt under ledelsen av en spesialseksjon under Folkekommissariatet for statens sikkerhet (NKVD). Denne seksjon hadde i 1935 betegnelsen Kontoret for spesielle operasjoner, og ble ledet av Jakov Serebrjanskij. Betegnelsen endret seg flere ganger, men denne seksjon var under hele krigen strengt adskilt fra NKVDs øvrige virksomhet. Det er antakelig riktig å betrakte organisasjo-

nen som del av denne organisasjon. En rekke kilder til denne avhandling tilsier at dette er en korrekt konklusjon. Dens formål var ikke å bedrive etterretning, men sabotasje. Likevel bedrev organisasjonen taktisk etterretning for egne formål.

Utrenskingene av NKVD i 1938 rammet sabotasjeorganisasjons ledelse sterkt. Serebrjanskijs stab ble fjernet, og nesten hele personellet ble henrettet. Sabotasjeorganisasjonen ble som følge av dette svevende fritt uten ledelse fra høsten 1938 til våren 1939. Reorganisering av NKVDs ledelse våren og sommeren 1939 førte til at Pavel Sudoplatov overtok ledelsen av Kontoret for spesielle operasjoner, og dermed ansvaret for Wollwebers organisasjon. Wollweber ble tilkalt til Moskva, og skipssabotasjen ble midlertidig innstilt som følge av ikke-angrepspakten med Tyskland.

B. Var Sundes organisasjon en direkte fortsettelse?

Svaret på dette spørsmålet er i noen grad avhengig av hvordan en definerer begrepet «en direkte fortsettelse». En rimelig og vanlig definisjon vil være at det er snakk om samme organisasjon. Slikt definert kan spørsmålet besvares med et ubetinget ja. Sunde ble innsatt som leder for virksomheten i Oslo og Bergen fra høsten 1938. Hans rolle som leder er vel dokumentert. Hans lojalitet overfor NKVDs ledelse var ubetinget og udiskutabel helt til krigsslutt. Organisasjonen hadde samme navn, samme formål og samme ledelsestruktur.

Begrepet «en direkte fortsettelse» kan selvsagt defineres anderledes. En kan hevde at fordi situasjonen ble anderledes, endret organisasjonen nødvendigvis egentlig karakter. Eller, – fordi organisasjonen fikk dobbelt så mange medlemmer, hvorav et flertall fra andre yrker – så endret organisasjonen egentlig karakter. La oss gå nærmere inn på dette resonnement.

Under Sundes ledelse endret mannskapsstyrken seg endel. Inntil 9. april har jeg beregnet den til ca.35 medlemmer av operasjonsgruppene, samt et tilsvarende antall i støtteapparatet. Da Sunde avviklet organisasjonen i 1944 besto den antakelig av omlag 65 sabotører, med et (usikkert) tilsvarende antall i støtteapparatet. En rekke medlemmer var i mellomtida drept, eller satt i fangenskap. Mens så å si alle dens tidligste medlemmer var sjøfolk eller havnearbeidere, rekrutterte Sunde også fra andre yrker. Men organisasjonen beholdt hele tida et klart arbeiderklassepreg. Skulle disse endringer i mannskapsstyrken alene betinge at vi sto overfor en «ny» organisasjon?

Hvis en svarer bekreftende på dette spørsmål, bekrefter en også at en diskusjon om organisasjonens «vesen» ligger til grunn. En slik diskusjon kan være interessant, men berører i realiteten andre aspekter ved motstandsorganisasjonenes utvikling enn det som er hovedsaken her. Ved å bruke et par andre eksempler skal jeg understreke mitt poeng ytterligere. Utvilsomt endret Milorg seg i mange henseende fra 1941 til 1945. Likevel er det uproblematisk å betrakte Milorg som den samme organisasjon i tida 1941–44. De fleste vil være enige om at NKP i 1940 og NKP i 1945 var svært forskjellige både politisk og organisatorisk. Det vil imidlertid falle unaturlig og det vil bryte med allment aksepterte betraktninger å legge til grunn at vi her egentlig har med to forskjellige partier å gjøre.

I samme henseende er det etter mitt syn ikke den minste tvil om at den sabotasjeorganisasjonen som Wollweber startet i 1935–36, er den samme som Sunde senere ledet under betegnelsen «Osvald-gruppa» og andre betegnelser. Dette faktum er et helt avgjørende premiss for å forstå arten av samarbeid Sunde kunne inngå, og faktisk inngikk, men også for det brudd han tok med NKP, da Furubotn krevde at organisasjonen skulle underlegges partiet.

C. Forholdet til sabotasjen som kampmiddel

På enkelte områder av okkupasjonstidas historie betinger etter mitt syn denne avhandling revurdering av etablerte oppfatninger.

Den første og dominerende konklusjon er at sabotasjeorganisasjonens betydning for motstandskampen i vid forstand er undervurdert. Organisasjonen var – i tillegg til SOEs innsendte team – den eneste organisasjon som iverksatte sabotasjeaksjoner sammenhengende i perioden 1941–44. Den var den eneste organisasjon som var forberedt på væpnet kamp fra tida før 9. april 1940, og det var den eneste organisasjon som også hadde iverksatt slike aksjoner før 1940.

Antallet iverksatte aksjoner på norsk jord er betydelig større enn hittil antatt. Med unntak av den første – sprengningen av det tyske motorskipet «Claus Böge» 19. mars 1938 – er registrert totalt 109 sikre aksjoner, samt 11 antatte. Av disse 109 aksjoner foreligger resultater for 93. Fordelt på år faller sju i 1941, 17 i 1942, 35 i 1943 og 50 i 1944. 72 av disse aksjonene er rettet mot jernbaner, industrielle anlegg, lagre osv. Registreringen er ikke fullstendig. Det virkelige antall er større. Flere aksjoner er registrert på tysk hold, men er ikke tatt med i oversikten fordi de ikke er positivt bekreftet. Et flertall av slike aksjoner er etter alt å dømme utført av organisasjonen, siden ingen andre aktører var aktuelle.

Virkningen av denne store sabotasjevirksomheten på andre områder av motstanden er antakelig undervurdert. Den indirekte effekt av denne sabotasje var betydelig større enn den direkte materielle virkning. Det var nettopp i de motstandspolitiske vanskelige år 1941 og 1942 grunnlaget ble lagt for den motstandsbevissthet som viste seg på nye områder i 1943 og 1944. Sabotasjeorganisasjonen var en pionergruppe for den mentalitet som avviste trusler om represalier eller politiforfølgelse. Det hersker enighet blant historikerne om at slike virkemidler hadde mistet sin effekt for okkupanten i det siste krigsåret. Det kan neppe herske tvil om at en vesentlig del av fortjenesten for denne mentalitetsendring nettopp var den motstandsaktivisme organisasjonen sto for i de forutgående år.

Det bør understrekes her at det kan se ut som om det hersker en viss forvirring blant vanlige mennesker uten spesiell kjennskap til okkupasjonen, når det gjelder sabotasje under okkupasjonen. Det er en alminnelig oppfatning at sabotasje ble bedrevet under hele okkupasjonen, også i regi av Milorg. Ikke minst må flere populariserte verk ta ansvaret for denne feiloppfatning. Det er vanlig at sabotasjen før sommeren 1944 kommer helt i skyggen av sabotasjeaktiviteten vinteren 1944–45. Det er her behov for korreksjoner.

D. Forholdet til 2A, SOE og Milorg

Sabotasjeorganisasjonen inngikk allerede fra høsten 1941 et samarbeid med motstandsnettverket 2A. Da 2A i begynnelsen av 1942 fikk aktivisert og styrket sin politigruppe, ble denne sabotasjeorganisasjonens viktigste samarbeidspartner. Det ble gjort en avtale om hvilke forutsetninger samarbeidet var basert på i mars 1942. Gjennom 2As politigruppe ble kontaktene etablert til Milorg i mars 1943. Dette samarbeidet var rammen rundt lanseringen av sabotasje som virkemiddel mot de tyske forsøk på tvangsutskrivning av norsk arbeidskraft. På det motstandspolitiske plan, representerte kampen mot tvangsutskrivningen et gjennombrudd av nasjonal betydning.

Samarbeidet med tidligere 2A-personell, utviklet seg til samarbeidsprosjekter med SOE i Stockholm og XU i Oslo i 1943 og første halvår 1944. Samarbeidet var organisert gjennom regelmessige møter, og førte til forskjellige aksjoner.

Disse samarbeidsprosjekter i Norge, fant sted på basis av sentrale kontakter mellom NKVD og SIS/SOE, delvis i London, delvis i Moskva. Etter 1943 ble dette samarbeidet lite fruktbart for begge parter, som hver for seg hevdet at samarbeidet ikke var alvorlig ment fra den annen part.

I Norge ser det ut til at kontaktene til XU varte noen måneder ut i 1944. Etter denne tid ser det ut til at samarbeidet tok slutt.

Det står igjen som et faktum at sabotasjeorganisasjonen i mer enn 2 år av sin eksistens utførte oppdrag for 2A, Milorg og SOE. Dette gjaldt ikke minst følsomme oppdrag som sprengninger og likvidasjoner. Dette samarbeidet er i de fleste framstillinger av okkupasjonen nesten – eller fullstendig – neglisjert.

E. Samarbeidet med NKP

Sabotasjeorganisasjonen hadde kontakter i NKP helt tilbake til 1936. Disse kontaktene var av konspirativ art og ukjent for vanlige partimedlemmer og det store flertall av partiledere.

Kontakten med NKP ble ikke nærmere under partiets politiske utspill 1940–41. Heller ikke etter at Furubotn overtok partiledelsen ved årskiftet 1941–42, ble det samarbeid. I møter som ble avholdt kort tid etter, anmodet Furubotn Sunde om å innstille aksjonene. Først da NKP sommeren 1942 ble etablert i Hemsedal, hadde bak seg lansering av en aktiv krigspolitikk og tok organisatoriske tiltak for å styrke sabotasje og væpnet kamp, kom det til samarbeid. Dette samarbeidet førte til at det i begynnelsen av oktober 1942 ble inngått en avtale om at sabotasjeorganisasjonen skulle være partiets sabotasjeorganisasjon, og Sunde partiets sabotasjeleder. Som ledd i avtalen skulle Sunde utstyre partiledelsen med et vaktmannskap.

Tyske aksjoner mot Hemsedal i slutten av oktober og begynnelsen av november 1942 avbrøt det nære samarbeidet i en periode, men avtalene som var inngått ble holdt ved lag. Samarbeidet ble igjen tett fra sommeren 1943, og Sunde fikk organisatorisk kontakt med flere ledd i partiets organisasjon.

Høsten 1943 avslørte etter hvert motstridende syn på sabotasje og væpnet kamp som virkemidler i partiets politikk, særlig uttrykt gjennom prioritering av kader og økonomiske midler. Samtidig krevde Furubotn at sabotasjeorganisasjonen skulle underlegges partiledelsen, og Sunde underlegges Furubotn. Dette var krav som brøt med kommandolinjene innad i NKVD/NKGB, og som Sunde må ha forstått var utenfor hans myndighet å gå inn på. Disse uenigheter ledet fram til at Sunde avvirket avtalen om samarbeid med partiet i februar 1944, og trakk som følge av det tilbake vaktmannskapet fra NKPs hovedforlegning.

F. Politiforfølgelse og overvåking i Sverige

I Sverige var det vanskelig for sabotørene å bevege seg etter 9. april 1940. Säpo samarbeidet med Gestapo i jakten på organisasjonen ved utveksling av informasjon, praktisk talt uten begrensninger inntil 1943. Som ledd i dette ble Martin Hjelmen utlevert til Gestapo i Norge, og senere henrettet i Tyskland.

Sommeren 1941 ble størstedelen av den svenske delen av organisasjonen revet opp. Det gamle nettverket ble ødelagt gjennom politiaksjoner, arrestasjoner og rettssaker. De siste rester av organisasjonen gjennomførte en mislykket sabotasjeaksjon mot et finsk skip på sommeren 1941. Kort tid etter ble det gjennomført en vellykket sprengning av et tysk troppetog ved Krylbo, og tre svenske jagere i Hårsfjärden ble ødelagt etter tilsynelatende sabotasjesprengninger. Krylbo-aksjonen ble gjennomført av SOE, antakelig også sprengningen av jagerne i Hårsfjärden. Wollwebers organisasjon ble imidlertid utpekt som den skyldige av politi og media. Konsekvensene ble at forholdene ble svært vanskelig for de norske sabotørene.

Dette klima ble ytterligere forvansket etter at Asbjørn Bryhn kom til Stockholm etter attentatet mot Statspolitietts hovedkvarter i Henrik Ibsens gate, høsten 1942. Etter møter med rikspolitisjefen, ble overvåkingstiltak mot kommunister i sin alminnelighet og sabotører i særdeleshet etablert ved den norske legasjonen i Stockholm. Det var opinionen innen den sivile og militære hjemmefront i Norge som presset på for å skjerpe kontrollen, og deres motiver var at den aktivistiske motstandskamp i Norge indirekte og direkte gjorde forholdene for den øvrige motstand vanskeligere. Det ble også innledet samarbeid med Säpo og Försvarsstaben om slike tiltak. Dette ble særlig farlig på grunn av de allerede pågående kontaktene mellom Säpo og Försvarsstaben på den ene side, og Gestapo og Abwehr på den annen side.

G. SOE/SIS og NKVD – et sammenliknende perspektiv²¹⁷⁶

Den kalde krigens historieskriving har gitt krigsaktivitetene til organisasjonene SIS/SOE og NKVD/NKGB svært forskjellig beskrivelse. Det er nå på høy tid at forskingen ser med andre øyne på disse organisasjonenes motstandspolitikk.

2176 NKVD ble i 1942 omorganisert til NKGB, og den seksjon som ledet Wollwebers organisasjon ble vesentlig øket. Etter 1942 er det derfor korrekt å bruke betegnelsen NKGB. Jeg har ikke gjennomført dette overalt i avhandlingen, da jeg for sent ble klar over skiftet. Jeg ber leseren bære over med forekomsten av «NKVD» etter 1942. Det skal være NKGB.

Det er mange likheter mellom disse organisasjonene, både strukturelt og historisk. SOE oppsto opprinnelig som en seksjon i SIS, og selv om organisasjonene fra sommeren 1940 opererte hver for seg, var deres virksomhet nøye koordinert, i den grad det var behov for slik koordinering. NKVD hadde denne arbeidsdeling innebygd. Avdelingen for spesielle operasjoner opererte som en selvstendig enhet innen NKVD, med hovedoppgave innenfor sabotasje-gerilja- og partisanvirksomhet. NKVD var tidligere ute enn britene i den antifascistiske kamp, men SOE hadde også sine forløpere som bedrev spesielle operasjoner før krigen. Selv om disse ikke var spesielt rettet mot nazismen og fascismen, var de selvsagt rettet inn på å ivareta britiske stormaktsinteresser i forskjellige konflikter. NKVDs seksjon for spesielle operasjoner hadde også eksistert før 1935 med andre oppgaver.

SOE skapte «NORIC» – Norwegian Independent Company No.1 (senere «Kompani Linge») etter modell av de uavhengige kompaniene som opererte på Helgelandskysten under felttoget i 1940. Kompani Linge sendte inn grupper av sabotører til Norge, som utførte sine oppdrag og så vendte tilbake til Storbritannia. Forholdet SOE/Kompani Linge kan sammenliknes med forholdet NKVD/Wollweber-organisasjonen i mange henseende. Begge sto opprinnelig for aktivisme i forholdet til den generelle motstandskamp i Norge. Begge var spesialist-organisasjoner som helst samarbeidet med større motstandsorganisasjoner (Milorg og NKP). Viktigst er kanskje at begge motstandspolitisk var uttrykk for hver sin stormakts forsøk på å påvirke motstandskampens utvikling i Norge til sin fordel.

Forskjellene er også iøynefallende. Wollweber-organisasjonens kommunikasjon med sin ledelse i Moskva kan ikke sammenliknes med Milorg eller Kompani Linges kommunikasjon med London. Dette er best illustrert ved at det aldri lyktes Sunde å etablere radiokommunikasjon med NKGBs ledelse, på tross av flere forsøk, mens Milorg og SOE opererte en rekke sendere under de fleste krigsår. Mens Sunde kanskje hadde kontakt med sin ledelse maksimalt ti ganger i løpet av hele krigen ved hjelp av kurerer, sto Kompani Linge/Milorg i nesten kontinuerlig kontakt med London fra 1943 av. Antallet sendere ved årskiftet 1944–45 var omlag 35. Ved krigsslutt var det mer enn fordoblet. I tillegg kommuniserte et liknende antall rene etterretningssendere direkte med SIS, den første allerede i 1940.²¹⁷⁷

Enda mer markant var forskjellen på materiell- og utstyrs siden.

2177 *Hjemmefront, Krigen i Norge* bd. 6, s. 256

Våren 1944 ønsket Sunde å øke sin aktivitet ved hjelp av sovjetisk våpenhjelp, organisert som slipp på samme måte som britisk våpenhjelp til Milorg. Dette ble avslått av NKGB. Vi vet til sammenlikning at Milorg/Kompani Linge mottok i overkant av 700 slipp med våpen, ammunisjon og andre nødvendighetsartikler.²¹⁷⁸ Isteden fikk Sunde ordre om å avvikle virksomheten.

NKGB hadde med denne beslutning tatt til etterretning britenes dominans i Sør-Norge i slutten av krigen. Hvor formidabel denne dominans var, uttrykkes best ved den massive slippaktiviteten, som i all hovedsak fant sted det siste krigsåret. Vi kan gå utfra at var uaktuelt for britene å assistere med oppvæpning av Sundes organisasjon fra Storbritannia. Vi vet i det hele tatt ikke om NKGB tok dette opp med sine britiske samarbeidspartnere. Samarbeidsklimaet mellom sabotasjeorganisasjonen og Milorg/SOE var i 1944 betydelig vanskeligere enn i 1941 og 1942.

Hva hindret NKGB fra selv å organisere våpenhjelp til sabotasjeorganisasjonen i Sør-Norge? Jeg har drøftet dette i avhandlingen, og lagt vekt på to forhold. Det ene er de store avstander fra sovjetisk kontrollert luftrom. Det andre er en viss tilbakeholdenhet overfor det totale britiske hegemoni. Antakelig har den siste faktor veid tyngst.

Nye problemstillinger vedrørende sabotasjevirkosomheten

Problemstillingene som er drøftet i forrige avsnitt inviterer til interessante nye spørsmål. Særlig er dette knyttet til ikke frigitt sovjetisk arkivmateriale vedrørende Wollwebers organisasjon i Norge, og sovjetisk etterretningsaktivitet i Norge. Dette er nå blitt mulig fordi vi vet hvilken institusjon som ledet sabotasjeorganisasjonen, vi vet hvilke personer som satt i den sovjetiske ledelse, og hvor arkivmaterialet befinner seg. Det er håp om at det nå er i gang en prosess som kan føre til at disse kilder blir tilgjengelige. De nylig åpnete arkivene etter SOE gjør at britiske vurderinger av motstandskampen i Norge og forholdet til sabotasjeorganisasjonen kan bli belyst fra dette hold på en langt bedre måte enn tidligere. Dette materiale var dessverre ikke tilgjengelig da det var praktisk mulig for meg å bruke det. Det begrenser en grundigere komparativ studie av

2178 Luftveien kom 22 000 rifler, 7 000 maskinpistoler, 3 000 lette maskingenær, store mengder ammunisjon og sprengstoff. Det ble også sendt panservernvåpen og bombekastere. I tillegg kom over 300 tonn utstyr som kom sjøveien. *Hjemmefront, Krigen i Norge* bd. 6, s. 252–255.

NKGB/NKGBs og SOEs motstandspolitiske linje og praksis i Norge, med særlig vekt på Wollwebers organisasjon.

Når det gjelder NKGBs seksjon for spesielle operasjoner, er det særlig interessant å få tilgang til planmateriale og krigsrapporter, som vi vet er produsert. Hvilke planer har vært drøftet for utviklingen av sabotasjen i Norge ved begynnelsen av krigen? Har det eksistert forslag under den første del av krigen for mer vidtgående samarbeid med britisk-orienterte grupper og SOE? I hvilken grad var det samarbeidet som er dokumentert i denne avhandling et resultat av initiativ fra NKVD/NKGB sentralt? Eller var de hovedsakelig et resultat av situasjonen i motstandskampen i Norge? I hvilken grad var den avvikling av samarbeidet som skjedde i 1943 og i 1944 en konsekvens av liknende utvikling i de sentrale kontakter mellom NKGB og SOE/SIS?

Det er overveiende sannsynlig som vist i denne avhandlingen, at konflikten mellom NKP og sabotasjeorganisasjonen var et resultat av strid mellom Sunde og Furubotn om motstandslinjer, prioriteringer osv. Selve bruddet var et nødvendig resultat av et umulig krav om underleggelse. En slik underleggelse innebar nødvendigvis å utfordre NKGBs autoritet. Det er derfor av interesse å undersøke om denne striden ble registrert av NKGBs ledelse, og om NKGB i det hele tatt interesserte seg for utviklingen i NKP og NKPs plass i motstandsbevegelsen.

Behov for en bred registrering og dokumentasjon av sabotasje

Arbeidet med denne avhandlingen har vist at det er bred interesse for sabotasjevirkomheten under okkupasjonen. Denne interessen er sannsynligvis først og fremst motivert ut fra en antakelse om at sabotasje var den fremste og mest kompromissløse motstandsform. Sabotasjonen er for mange blitt en målestokk for det egentlige innhold i motstandskampen, og interessen for denne aktivitet er båret fram av en dypere interesse for hva som egentlig foregikk i det norske samfunnet under okkupasjonen.

Okkupasjonshistorien har ikke i tilstrekkelig grad imøtekommet denne interessen. Forsking om sabotasjonen under okkupasjonen er et underprioritert område i forhold til øvrig okkupasjonshistorie. Særlig gjelder dette sabotasjonen før årsskiftet 1944–45. Framfor alt er det behov for en dokumentasjon av sabotasjevirkomhet utenfor Oslo og Bergen. Det er behov for en registrering på linje med den som er utført for etterretningsvirkomheten av Ragnar Ulstein og Norges Hjemmefrontmuseum. En slik dokumentasjon bør ha som formål både å beskrive mengden av

aktivitet gjennom å registrere hver enkelt aksjon, dens formål, forløp og resultat, men også denne aktivitets geografiske fordeling, dens periodisering, dens innflytelse og forbindelse til annet motstandsarbeide. Ikke minst bør formålet være å identifisere hvem sabotørene var og hvilke grupper de hørte til.

Denne oppgaven bør gjennomføres i nær framtid, mens det ennå finnes informanter i live. Et første ledd i en slik undersøkelse burde være en registrering av informanter og nedtegnelse av deres minner.

DEL II

JAKTEN PÅ WOLLWEBER-ORGANISASJONEN 1945–55

Virkelighet, fantasi eller desinformasjon?

In 1946 Wollweber took over an innocent-sounding post in East Berlin. He became Deputy Head of the Directorate-General of Shipping. To Gehlen, however, this was a red light. He could not believe that the communist expert on ship sabotage was now going to build them instead of sinking them.

In Gramsch, the head of one of Wollweber's sections, therefore a man had appeared at just the right moment, who was able to keep his master under observation [...] and his reports confirmed what Gehlen suspected: Wollweber remained faithful to his trade – sabotage.. Wollweber had at any one time two hundred men uned training [...] they learnt to handle explosives; they were told how to form cells for subversive warfare and how to transmit secret information.

«The Wollweber Organisation,» Gramsch reported to Pullach, «is roughly divided into four groups – ‘seaports’, ‘inland ports’, ‘railways and other transports’ and ‘Allied supply lines’. Assignments are divided between these various groups which are responsible for preparing acts of sabotage. Issue of the executive order for sabotage is the prerogative of the Soviet Army High Command or the senior luminaries of the Soviet Communist Party.» A headquarters note on Gramsch's information read as follows: «The Wollweber Organisation is fully integrated into the Eastern Bloc secret services which are working against the West. Owing to the inevitable overlaps it is often difficult to tell whether one is dealing with an operational group, a base or an agent of the Wollweber Organisation.»

A series of further shipping mishaps soon betrayed the hand of Wollweber. On 25 January 1953 the liner «Empress of Canada» caught fire in the port of Liverpool; on 29 January flames swept through the world's largest liner, the «Queen Elizabeth», and on 30 January there was a fire on her sister-ship, the «Queen Mary». The main cable to the engine-room of the British aircraft-carrier «Warrior» was cut with an axe and a similar case of sabotage occurred on the aircraft-carrier «Triumph». An explosion tore the hull of the aircraft-carrier «Indomitable». Acts of sabotage were also reported from the destroyer «Duchess», the aircraft-carrier «Centaur», submarines, cruisers, transports and supply ships.

Heinz Höhne/Hermann Zolling:
The General was a Spy (NY 1972) s. 1

Innledning

I første del av denne avhandling har jeg undersøkt og beskrevet Wollweber-organisasjonen i Norge i den perioden den eksisterte fra 1936–45. Perspektivet har vært å beskrive dens politiske og ideologiske forutsetninger, dens virksomhet og betydning, og de mottiltak organisasjonen var utsatt for. Jeg har også, så langt det har vært mulig, forsøkt å plassere den innenfor dens sovjetiske ledelsesstruktur, NKVD/NKGBs administrasjon for spesielle oppdrag.

I andre del av avhandlingen er det nødvendig å anlegge et annet perspektiv. Her er det ikke dokumentasjonen om en faktisk eksisterende organisasjon, men ryktene, mistankene og teoriene om dens fortsettelse under den kalde krigen, som er tema. Dette er et mer problematisk emne. Denne første fase av den kalde krigen ligger ennå så tett opp til vår tid, at det er betydelige vanskeligheter forbundet med å påvise hva som faktisk foregikk. De viktigste kilder er arkivmateriale fra Politiets Overvåkings-tjeneste (POT) i Norge og fra den svenske Säkerhetspolisen om Wollweber-organisasjonen. Sovjetisk materiale er spinkelt, og særlig dette gjør at det er umulig å rekonstruere detaljene i NKGB/MGBs operasjoner i Norge. Dette faktum stiller store krav til kritisk metodebruk. Jeg må på den ene siden forholde meg til hva som er sannsynlig og mulig, delvis utfra en vurdering av den indre konsistens av overvåkingsmaterialet, delvis utfra generell kunnskap om perioden, men på den andre siden ikke utelukke at videre forskning med stor sikkerhet vil komplettere bildet, og kanskje også helt revurdere mine konklusjoner.

Sentralt i undersøkelsen er følgende problemstillinger: Tidlig under den kalde krigen oppsto det sterke mistanker om at Wollweber var i ferd med å bygge opp en ny sabotasjeorganisasjon. Ryktene mente å vite at Wollweber fra den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland startet skips-sabotasje mot vesten, ved hjelp av sine gamle kontakter. Så kom meldinger om at skip, ammunisjonslagre og havneanlegg var sprengt i luften. Den internasjonale situasjonen var farlig, og det var ikke unaturlig å sette disse meldinger i forbindelse med faren for ny krig. Men var ryktene sanne?

For å kunne evaluere ryktene må jeg undersøke innholdet i dem, hvor de kom fra, og i hvilken kontekst de oppsto. Hvilken rolle kan ryk-

tene ha spilt i Norge? Var forestillingen om en ny sabotasjeorganisasjon ledet av Wollweber sentral for de hemmelige tjenestenes sikkerhetsarbeide i Norge? Var de gjennomdrøftet, analysert og tatt på alvor, eller hadde de elementer av spillfekteri, eventuelt som kamuflasje for andre motiver? Fikk de praktisk betydning for det faktiske overvåkingsarbeidet mot etterretningsvirksomhet? Fikk de betydning for arrestasjoner og rettssaker mot etterretningsagenter? Fungerte forestillingene om Wollweber som et dekke for politisk overvåking mot kommunister og andre, direkte eller indirekte?

De grunnleggende spørsmål om realitetene i saken kan formuleres slik: Var disse forestillingene rent tøv, eller lå det realiteter bak? Ble det forsøkt eller faktisk bygd opp en ny sabotasjeorganisasjon? Skjedde dette eventuelt ved hjelp av Wollwebers krigsorganisasjon? Ble det faktisk foretatt sabotasjeaksjoner?

Jeg skal først nærme meg temaet ved en avklaring av to forhold. For det første: Hva vet vi om Wollwebers virksomhet fra avslutningen av hans svenske fangenskap til starten på hans politiske karriere i Tyskland? Finnes det kilder som kan gi et sannsynlig svar på om han fortsatte virksomheten for NKGB/MGB? For det andre: Hva er den sovjetiske versjon? Foreligger det sovjetisk materiale som kan gi et tilnærmet og helhetlig bilde av hva sovjetiske hemmelige tjenester faktisk foretok seg med hensyn til disse spørsmål i den aktuelle periode?

Fortsatte Wollweber som sabotasjeleder for NKGB?

Den viktigste kilde om Wollwebers virksomhet i Sovjetunionen i tida fra han ankom Moskva 15. november 1944 til han igjen sto på tysk jord 8. mars 1946 er *Lebenserinnerungen*.²¹⁷⁹ Han forteller lite om sine aktiviteter, men legger ikke skjul på at han fortsatt organisatorisk var underordnet NKGB.²¹⁸⁰ Han forteller at han hadde lite å gjøre. Ved en anledning fikk han i oppdrag å lage en utredning av presserende karakter, men han skriver ikke noe om hva denne dreide seg om.²¹⁸¹ Han forteller at han ofte

2179 *Lebenserinnerungen* s. 313–321

2180 Wollweber bruker aldri dette akronym. Når han omtaler organisasjonen, bruker han vanligvis «mine sovjetiske venner» og liknende omskrivninger.

2181 Wollweber omtaler sin sovjetiske kontaktmann med navnet «Kin», *Lebenserinnerungen* s. 315. Ifølge Pavel A. Sudoplatov arbeidet Wollweber i denne periode sammen med Jakov Serebrjanskij i Sudoplatovs IV direktorat for spesielle operasjoner. Hans oppgaver var først og fremst å gi råd vedrørende geriljavirksomheten bak de tyske linjer. Intervju med Sudoplatov 7.7.94. Det er derfor sannsynlig

gikk spaserter med Gudrun Wiik i Moskva. Ved en anledning snakket de om Sandlerkommissionens arbeide, som *Pravda* hadde brakt en melding om.

Wollweber tilbrakte en lang periode våren 1945 på et helsesanatorium i Kislovodsk i Kaukasus. Da Tyskland kapitulerte 7. mai 1945 oppholdt han seg der. Han forteller at han forsøkte å bringe nyheten til tyske krigsfanger som arbeidet ved sanatoriet, men med liten respons.²¹⁸² Det er grunn til å anta at den passiviteten Wollweber utviste i denne perioden var virkelig, og hadde med helseproblemer å gjøre. Hans helse var sterkt nedslitt. Det svenske fangeoppholdet hadde tatt sterkt på, og hans tidligere hektiske illegale tilværelse hadde satt spor. Selv om hans egen skildring av fangenskapet kan leses som skildringen av en ubøyelig og usårbar ideal-kommunist, vil man ved nøyere lesning se nok av hint om fysiske og mentale problemer, også selvmordstanker. Hans helsesvekkelse var av varig karakter, og la sterke begrensninger på hans videre arbeidsevne.

I begynnelsen av juni 1945 traff Wollweber KPDs leder Wilhelm Pieck i Moskva. Pieck kunne berette om nye problemer for det tyske kommunistpartiet.²¹⁸³ Mer enn 100 sentrale tyske kommunister var beskjeftiget i forskjellige sovjetiske institusjoner. Problemet var at disse institusjonene ikke ønsket å frigjøre tyskerne, og tilbakeføre deres organisatoriske tilhørighet til KPD. Pieck fortalte at han nå var forberedt på å skrive til Stalin om saken. Han ønsket også at Wollweber søkte seg overført til KPD. I Tyskland var det enorme problemer, og bruk for alle erfarne partikadre.

Wollweber tok umiddelbart opp saken med NKGBs ledelse. Der ble han møtt med smil og lite forståelse:²¹⁸⁴ «Hva vil du i Berlin? I Berlin er Den røde hær, der kan ingenting skje. Verden består av mer enn Tyskland. Du har store internasjonale erfaringer. Når du er frisk igjen, er det kanskje nødvendig å sende deg et annet sted, hvor Den røde hær ikke er, og arbeidet er mye vanskeligere?» Wollweber skrev at han denne dagen for første gang var utilfreds med «de sovjetiske vennene». Han skrev et langt brev til det organ som utgjorde hans ledelse. Det gikk et halvt år før

at «Kin» er identisk med Serebrjanskij. Zoja Voskresenskaja (Rybkina) omtaler imidlertid sin mann, Boris Rybkin, med det liknende klengenavnet «Kim».

Jeg vil derfor ikke helt utelukke at «Kin» er Rybkin. Rybkin døde i 1947. Zoja Voskresenskaja: *Teper ja mogu skasatj pravdu* (1993) s. 111.

2182 *Lebenserinnerungen* s. 316

2183 *Lebenserinnerungen* s. 319

2184 *Lebenserinnerungen* s. 319

han fikk beskjed om at man hadde akseptert hans argumenter, med konklusjonen: «Jeg går tilbake til mitt parti».

6. mars 1946 ble han i Berlin personlig avlevert til Wilhelm Pieck av en major i NKGB, og innledet deretter sin karriere som politiker og embedsmann i Tyskland.²¹⁸⁵

Etter 6. mars 1946 hadde Wollweber ut fra sin egen beretning ingen oppdrag for hemmelige sovjetiske tjenester. Hvor troverdig er denne versjon? Beretningen lar seg kontrollere på ett punkt mot samtidig kilde, men det er også et avgjørende punkt. 4. mars 1946 fylte Wollweber ut personalskjema for SUKPs internasjonale kontor hvor han opplyste at han fra 1935 til «denne dato» har stått til disposisjon for NKVDs 4. direktorat.²¹⁸⁶ To dager senere stod han i Berlin. Hvorfor dette personalskjema? Hva viser det faktum at han fylte det ut og at det ligger i Kominternarkivet?

Wollwebers partimedlemskap ble i 1934 overført fra KPD til SUKP, fordi hans arbeide ble lagt til interklubben i Leningrad. Overføringen skjedde via Komintern. Da han i november 1935 ble kalt til tjeneste i NKVD ble hans partimedlemskap overført til partikomiteen i NKVD. Den overføringen av partimedlemskapet vedgikk ikke Komintern. Men da han i 1946 ble overført tilbake fra SUKP til KPD, måtte det skje gjennom SUKPs internasjonale avdeling, som plasserte hans overføringspapirer på hans gamle dossier, arkivteknisk under Kominternarkivet. Han kunne selvsagt som agent for NKGB i utlandet være medlem av KPD, men ikke som operativ leder på noe plan. NKGB – Folkekommissariatet for statens sikkerhet – kunne ikke ha operative ledere som var underlagt en annen partisentralisme enn NKGBs partikomite. Dette var grunnen til at han ikke kunne være medlem av KPD i sin funksjon etter 1935.

Funnet av hans personalskjema i Kominternarkivet må derfor ansees som et bevis på at hans versjon i *Lebenserinnerungen* er korrekt.²¹⁸⁷

2185 *Lebenserinnerungen* s. 321

2186 «Anketa», pkt. 28: «Til disposisjon for NKGBs («V» er endret til «G») IV.

Upraleniye.» 495-205-8628, Komintern, Moskva. Ifølge Sudoplatov ble NKVDs utenlandsetterretning og sikkerhetstjeneste i juli 1942 skilt ut som et eget kommissariat: NKGB. *Den røde terror* (1994) s. 207. NKVD var den innarbeidede betegnelse for Wollweber, og det må være forklaringen på skrivefeilen og overstrykingen. Begrepet «upraleniye» lar seg ikke forvaltningsmessig entydig oversette. Det dekker «byrå», «kontor», «direktorat», men kan også brukes om det engelske «department», i betydningen «avdeling» («section»), men mer tvilsomt om det norske «departement» («ministry»).

2187 Jeg har forelagt spørsmålet om Wollwebers virksomhet etter krigen for Pavel Sudoplatov. Sudoplatov bekreftet at Wollweber ble overført til Tyskland, og ikke

Sovjetiske sabotasjeforberedelser i vest 1947–53

Den best oppdaterte og mest pålitelige framstilling av sovjetiske militære intensjoner i tilfelle krigsutbrudd for denne aktuelle tidsperioden er Pavel A. Sudoplatovs bok *Den røde terror*. I juli 1946 ble Sudoplatovs avdeling for spesielle operasjoner i utlandet, IV. direktorat, oppløst. Dette var ledd i en nedtrimming av det sentrale sikkerhetsbyråkrati i tråd med den reduserte betydning av slike operasjoner. I september 1946 gjenoppsto avdelingen, men denne gang som et beredskapskontor under departementet for statens sikkerhet (MGB).²¹⁸⁸ Sudoplatov var fortsatt sjef, med tittel av direktør. Hensikten med etableringen var å skape en administrasjon som raskt kunne omorganiseres til et større direktorat hvis den internasjonale situasjonen tilspisset seg.²¹⁸⁹

Fra slutten av 1946 utviklet situasjonen seg i en farlig retning, og nye omorganiseringer fulgte, som også angikk hærens, marinens og forsvarsdepartementets etterretningstjenester.²¹⁹⁰ Fra dette tidspunkt ble det i vesten organisert beredskapsorganisasjoner, som i tilfelle amerikansk angrep på Sovjetunionen skulle iverksette sabotasjeaksjoner mot militære installasjoner, skip, våpen- og ammunisjonslagre og infrastruktur. En av de første av disse organisasjoner ble skapt av Boris Rybkin, MGB-resident i Praha, i 1947. Han hadde organisert et import-eksport-firma som handlet med smykker. Hans oppdrag var at dette firma skulle brukes som kamouflasje for sabotasjeaksjoner i Vest-Europa og Midtøsten. Da Boris Rybkin døde i en bilulykke i Praha i slutten av 1947, var organisasjonen hans på plass.²¹⁹¹

Et annet initiativ omfattet tiltak i havnebyer som Bergen, Cherbourg og Le Havre, men hadde som hovedmål militærinstallasjoner på den amerikanske vestkyst. På den amerikanske vestkyst ble en egen sabotasjeorganisasjon organisert, med høyeste beredskap under Koreakrigen. De amerikanske marinebasene på vestkysten var nøkkelinstallasjoner for de kinesiske nasjonalistenes krigføring mot Folkets Frigjøringshær i Kina, og for den amerikanske invasjonen i Korea.²¹⁹² I 1950 eller i 1951 ble så

senere hadde noe med planlagt sabotasjevirksomhet å gjøre. Intervju med Sudoplatov 26.5.94.

2188 Med betegnelsen Spesialkontor nr. 1 for avledning og etterretning. Sudoplatov s. 265.

2189 Sudoplatov, s. 265

2190 Sudoplatov, s. 260

2191 Sudoplatov, s. 258

2192 Rudolf Abel alias William Fisher var den sentrale organisator av dette nettverk. Sudoplatov, s. 266–268.

et nettverk for sabotasje mot havner, militære lagre, flyplasser, oljeanlegg, rørgater og militære kommunikasjonslinjer i Europa påbegynt. I 1952 ble denne videreutviklet med en aksjonsplan rettet generelt mot amerikanske og europeiske militære installasjoner. Planen var et fellesprosjekt mellom MGB og GRU og inkluderte et angrep på NATOs militære hovedkvarter i Paris. 100 mål ble utpekt, fordelt på strategiske militærbaser utstyrt med kjernefysiske stridsladninger, militærinstallasjoner med lagre av våpen for forsterking av amerikanske militærenheter utenfor USA, samt anlegg for drivstoff-forsyninger.²¹⁹³

Disse planene fikk også betydning for Norge. Her kan jeg ikke støtte meg på Sudoplatovs skriftlige framstilling, siden han ikke gir detaljer vedrørende Norge utover en opplysning om at Bergen spilte en stor rolle etterretningsmessig. Jeg har derfor stilt ham spørsmål om hvilke sabotasjeplaner som ble utarbeidet for Norge. Jeg skal her gjengi Sudoplatovs uttalelser slik de falt. Mitt åpningsspørsmål var om Wollwebers sabotasjeorganisasjon fra krigen hadde noen plass i sabotasjeplanene etter krigen. Sudoplatov svarte:²¹⁹⁴

– It was made a big plan to reactivate the organisation. This was if there was a war with the Americans. We wanted that in case of war, they should attack American military establishments in Norway, such as factories, harbours, military bases, in case the Americans occupied Norway.

– When was this?

– In 1950, or maybe in 1949.

– How far did these plans develop?

– There was preparations to recruit. They tried to recruit some people, and some plans were made as to what should have been done in such a situation.

– Did sabotage actions actually take place?

– No, no. This was in case of war. It was preparations for such a situation. The situation did not develop.

2193 Sudoplatov, s. 268–271.

2194 Intervju med Sudoplatov 26.5.94.

– Was Wollweber at any time involved in this work?

– Not at all. He was after a while minister of security in DDR. He had nothing to do with this business.

Dette er den første bekreftelse fra (sovjetisk) russisk hold på at slike foretak ble satt iverk. Opplysningen er helt sentral for å kunne bedømme sovjetiske intensjoner. Den hadde åpenbart ikke vært mulig før oppløsningen av Sovjetunionen.

Parallelt og adskilt fra disse forberedelsene til sabotasjeaksjoner i tilfelle krig, ble etterretningsvirksomheten rettet mot militære mål trappet sterkt opp. Første prioritet hadde informasjonen om militære installasjoner for å kunne beregne hvor fort amerikanske forsterkninger kunne komme til Europa, spesielt som ledd i et overraskende amerikansk angrep.²¹⁹⁵

Hvordan skal disse informasjonen vurderes? Disse begivenheter ligger noe nærmere i tid enn begivenhetene rundt skipssabotasjen før krigen. Hva angikk denne, har jeg påvist at Sudoplatovs detaljopplysninger om Wollwebers virksomhet ikke er korrekte. Sudoplatov er den eneste fra det øverste lederskikt i NKVD/NKGB/MGB fra perioden etter krigen som har kommet til orde i vesten. Hans opplysninger er ikke ledd i noe oppgjør med hans fortid eller ledd i et forsøk på å ta avstand fra disse tiltak. Han regner seg fortsatt som kommunist, og ser sin beretning som et forsøk på å forstå den tid han arbeidet i. Selv om han hevder det motsatte, ligger det selvsagt et ønske om å rettferdiggjøre den rolle han selv spilte. Det betyr ikke at han ønsker å rettferdiggjøre de handlinger han selv satt 15 år i fengsel for.

Denne ideologiske motivasjon gjør at Sudoplatov som kilde er spesielt interessant. Selv om Sudoplatov bare har kjent til de beredskapstiltak i vesten som hans egen administrasjon var ansvarlig for, eller som ble organisert som ledd i et samarbeid med GRU, er det likevel tilstrekkelig til å kunne fastslå et hovedmønster: Det ble av sovjetiske hemmelige tjenester organisert en betydelig sabotasjeberedskap i Vest-Europa, inklusive Norge, som ledd i forberedelser mot et amerikansk militært angrep mot

2195 «I begynnelsen av 1950-årene hadde vi skaffet oss agenter med adgang til militære installasjoner i Norge, Frankrike, Østerrike, Tyskland, De forente stater og Canada. Planen var å bygge opp et system med en permanent overvåking av enhver uvanlig aktivitet rundt NATOs strategiske militære installasjoner.» Sudoplatov, s. 270.

Sovjetunionen. Disse tiltakene fant – for Norges vedkommende – tidligst sted fra 1949 av, og ble sett på som grunnleggende defensive.

Kunne disse tiltak være ledd i planer om sovjetisk angrep på USA og Vest-Europa? Kunne det beredskapsnett som Sudoplatov informerer om først og fremst være en femtekolonne som skulle slå til i ryggen på vestlige forsvarere i tilfelle sovjetisk angrep vestover?

Vi kan selvsagt ikke se bort fra denne mulighet. Det er imidlertid aldri blitt dokumentert at slike planer ble vurdert som aktuelle på sovjetisk hold i denne tidsperiode. Sudoplatov gir ingen informasjon om at en slik situasjon noengang ble vurdert som aktuell i perioden 1945–53.²¹⁹⁶ En slik opplysning ville vært et betydelig forsvar for de embedsforbrytelser han ble tiltalt for. Hele hans juridiske argumentasjon, slik den blir dokumentert i hans bok, bygger på at han til enhver tid strengt eksekverte ordre som var fattet på politisk hold. Det ville derfor være rimelig at hvis det fantes offensive strategiske planer som han kjente til, så ville han ha brukt dem.

Et betimelig spørsmål er om så dramatiske opplysninger ville vært mulig å offentliggjøre ennå. Et argument for at så ville vært mulig er at Sudoplatov sørget for at hans bok først ble utgitt i vesten, for å sikre seg mot russisk sensur. På den andre side er det helt klart at nåværende sikkerhetsmyndigheter har kjent til arbeidet med hans bok, og vi kan ikke se bort fra at sensur kan ha forekommet.

Selv om forestillingene om et strategisk sovjetisk angrep mot vesten har eksistert helt siden 1917, er det ikke fra forskerhold sannsynliggjort at det har vært vurdert på sovjetisk hold før Stalins død.²¹⁹⁷ Det er en rekke faktorer som støtter en slik vurdering. En kolossal desimering av Sovjetunionens befolkning under krigen, ødeleggelser av kommunikasjoner, fabrikker og hele landområder av et slikt omfang at behovet for ro og stabil økonomisk vekst var skrikende. Her bør også føyes til behovet for politisk konsolidering av de nye regimene i Øst-Europa, som var kommet under sovjetisk besettelsesmakt. Selv om Sovjetunionen i 1945 hadde økt sin posisjon betydelig som verdensmakt, kom det ennå til å gå fire år før

2196 Berlinkrisen i 1948 kan oppfattes som et sovjetisk forsøk på å skape en akutt internasjonal krisesituasjon. Sudoplatov analyserer imidlertid Berlinkrisen som en avledningsmanøver i forhold til de avgjørende militære begivenheter i borgerkrigen i Kina. Utfra denne analyse skapte Stalin Berlinkrisen for å hindre amerikansk militær intervensjon på nasjonalistenes side. *Den røde terror* s. 235.

2197 Det finnes ett unntak. Den sovjetiske generalstabssjef Sjukov foreslo i 1941 et preventivt angrep mot Tyskland før det tyske angrep på Sovjetunionen 22.6.41. Forslaget ble avvist av Stalin.

USAs kjernefysiske monopol ble brutt. Denne faktor alene må ha spilt en avgjørende rolle for maktbalansen på siste del av 40-tallet, selv om det antall stridshoder USA var istand til å produsere ikke tilsa total sovjetisk ødeleggelse ved et angrep.

Selv om min vurdering av disse strategiske spørsmål her i hovedsak heller i retning av Sudoplatovs versjon, spiller imidlertid en vurdering av mulig offensive sovjetiske planer ingen rolle for realiteten i undersøkelsen, selv om de selvsagt er av stor historisk interesse og av moralsk og politisk betydning. Det er den faktiske eksistens av en mulig ny sabotasjeorganisasjon under Wollwebers ledelse, og om det faktisk kom til sabotasjevirksomhet som skal forsøkes besvares, uavhengig av i hvilken strategisk ramme dette eventuelt forekom.

Ovenstående gir utgangspunkt for den videre behandling i en positiv og en negativ påstand: Det ble organisert en sovjetisk sabotasjeberedskap i Norge i tilfelle ny krig. Wollweber hadde ingenting med disse planer og forberedelser å gjøre.

I den siste del av avhandlingen skal jeg forsøke å bekrefte eller avkrefte disse to påstander.

Kapittel 24

Nye mistanker

Tysklands nye mystiske mann liker sitt arbeide under jorden, og forsøker på alle vis å skjule sin identitet [...] Hans virkelige navn og fingeravtrykk kan man finne i politiarkivene i alle verdens land.

Og nå i 1947 er han igjen leder for et mektig kommunistisk spion-nett, som strekker seg inn i alle de okkuperte tyske sonene, og når fra Polen til Frankrike, fra Romania til Spania, over hele Vest Europa.

Kurt Singer 1947²¹⁹⁸

Det gikk ikke lang tid etter krigsavslutningen før Wollwebers navn igjen ble dratt inn i fokus for overvåkings- og kontraspionasjetjenestene i Vest-Europa. De utroligste rykter begynte å svirre om en ny sabotasjeorganisasjon, med de videste forgreninger. Dokumentene fra krigen og fra før krigen ble studert på nytt, og navnelister ble utarbeidet over de som hadde vært med i skipssbotasjen før krigen. Etter hvert nådde også ryktene avisspaltene, og en rekke tilfeller av påståtte sabotasjeaksjoner ble omtalt.

Var det noe i disse ryktene?

De første meldingene fra utlandet

22. november 1946 orienterte rittmester Nils G.K. Palmstierna i den svenske försvarsstaben Statspolitiet om at en del av «Wollweber-ligaen» fortsatt var organisert i Nederland, selv om den for tida ikke var virksom.²¹⁹⁹

2198 Kurt Singer: *Stalins King of Saboteurs*. En avskrift av denne artikkel ligger i P 423 löp 7, Säpos arkiv.

2199 Rittmester og friherre Nils Gottfred Kule Palmstierna f. 1923 ved Försvarsstabens inrikesavdelning.

Palmstierna kunne også opplyse om at organisasjonens forbindelser til russerene gikk via den jugoslaviske legasjon.²²⁰⁰ Et halvt år senere kunne en av Forsvarsstabens agenter melde at Wollweber befant seg i den sovjetiske sonen i Tyskland, og at «det ser ut til at han har som oppgave å gjenoppta sine gamle kontakter og gjenoppta sin tidligere virksomhet i de britiske og amerikanske sonene.»²²⁰¹

Et par dager tidligere hadde Palmstierna orientert Erik Lönn ved kriminalpolitiets 3:e roteln om at man fra dansk hold hadde fått melding om at Kominterns etterfølger hadde startet en hemmelig sentral under Richard Jensen eller Wollwebers ledelse i København.²²⁰² Palmstierna ga streng beskjed om at ingen utenom 3:e roteln måtte få del i denne opplysning. 7. mai kom en mer utførlig rapport fra forsvarsstaben. Der hadde man fått informasjonene fra «troverdige kilde». Enten Ernst Wollweber, Richard Jensen eller Georg Hegener skulle være leder for den hemmelig sentral. Spaning hadde vist at Jensen var mye i Malmö, hvilket var mistenkelig. Ellers spilte en Kurt Citron og en Josef Stancke rollene som forbindelsesledd til utenlandske sjøfolk. Arbeidet, som var ledet fra Moskva, var særlig framgangsrikt i Danmark, Norge, Nederland og Belgia, men i mindre grad i Sverige og Frankrike. I England var det dårligst stilt. Formålet skulle være i første omgang å få igang en del streiker, for å få anslått hvilken støtte man hadde: «Man regnet innen internasjonale kommunistiske kretser med at en konflikt med USA var uunngåelig. For å lamslå USAs myndigheter forberedte man nå verden på motangrepet, som skulle gå ut på å gjennom sabotasje og streiker å lamslå de internasjonale transportene, først og fremst USAs handelsflåte og de handelsflåter som kunne tenkes å utføre transportarbeide for USA.»²²⁰³

Interessen for å se nærmere på det gamle materialet om Wollwebers organisasjon var vakt. En gjennomgang av vita for 23 arresterte norske medlemmer av Wollwebers gamle organisasjon ble skaffet til veie. Den bærer preg av å stamme fra norske militære eller sivile myndigheter.²²⁰⁴

2200 P 423 löp 7, Säpos arkiv.

2201 Melding fra «Maurice» 19.5.47, P 423 löp 7. Etter at Komintern ble oppløst i 1943, overtok SUKPs internasjonale avdeling SUKPs internasjonale partikontakter. Kominterns gamle sjef, Georgij Dimitrov, ble avdelingens leder.

2202 PM av 13.5.47 av Erik Lönn, P 423 löp 7.

2203 PM angående «Kominterns verksamhet i Skandinavien och Norra Europa», 7.5.47, P 423 löp 7.

2204 Forsvarsstaben 7.9.47. P 423 löp 7, Säpos arkiv. Materialet kan stamme fra det norske Utenriksdepartementet.

I oktober 1947 leverte Försvarsstabens agent en omfattende rapport, hvor et helhetlig bilde av den nye virksomheten under Wollwebers ledelse blir tegnet.²²⁰⁵ En ny organisasjon er skapt i Hamburg under ledelse av det russiske etterretningsvesen. Formålet skal være å gjennomføre mottiltak mot Marshall-planen. Det første tiltak er å utøve sabotasje mot handelsflåten. Wollweber er utsett som leder for organisasjonen. Sabotasjehandling er allerede satt ut i livet mot havner, magasiner og fartøy. Det har vært eksplosjoner i Brest og i Cadiz, og plastic er funnet i Le Havre. Man frykter en øking av sabotasje i form av ildspåsettelse m.m.

Det var altså dramatiske nyheter som forelå. Det var å vente at slike nyheter ble forsøkt dokumentert også fra andre kilder, men det merkelige er at slik dokumentasjon ikke foreligger. Tvertimot rapporterte en annen av försvarsstabens agenter tre uker senere at Wollweber nå var sjef for en avdeling i den russiskledede forvaltning i sovjetsonen, med ansvar for havner og sjøfart, og at «Ingenting tyder på noe liknende den virksomhet han var engasjert i tidligere.»²²⁰⁶ Försvarsstaben tok opplysningen på alvor og kontrollerte innholdet. 2. desember kom Palmstierna til 3:e roteln med en bekreftelse. Wollweber var ansatt i «Zentralverwaltung des Verkehrs». For sikkerhetskyld hadde man også skaffet til veie hans privatadresse og opplysninger om hvem hans samboer var.²²⁰⁷

Kurt Singers fantastiske innspill

Kurt Singer var av en annen oppfatning. Som aktiv journalist hadde Singer et visst navn i svensk og internasjonal presse. Han hadde gode kontakter med Säpo, og hadde personlig bidratt til opprullingen av Rickman-ligaen. Hans forbindelser med Säpo var ikke offentlig kjent.

Tidlig på høsten 1947 slapp han en artikkel i internasjonal presse under tittelen *Stalins King of Saboteurs*.²²⁰⁸ Med dramatiske farger tegnet Singer bildet av «Tysklands, nye mystiske mann.» Stilen var den samme som i Singers bok *Duel of the Northlands*, fra 1945. Singer visste å utnytte de nye rykter om en hemmelig spionasjeorganisasjon, som hadde sirkulert i Säpos og Försvarsstabens korrespondanse. Noen nye la han også til

2205 Fra Försvarsstabens inrikesavdelning til 3:e roteln 11.10.47. Rapporten fra «Mau-
rice» er datert til 11.10.47. Selve rapporten er lagt til P 4912. Det følgende er fra
det utdrag som ble lagt til P 423 löp 7. Begge Säpos arkiv.

2206 Rapport fra «Smith» 30.10.47, P 423.

2207 Leniz, Walderin 19, Oranienburg. Hans samboer var Cläre Vater. 3.12.47, P 423.

2208 Försvarsstaben tok en avskrift av artikkelen til sitt arkiv og oversendte en kopi til
3:roteln i Säpo. P 423.

for egen regning. Wollweber var nå Moskvas farligste mann i Tyskland. For de som ikke husket det, hadde han tidligere hørt til «den hemmelige Kremlinggruppen av skadegjørere som åpnet veien for Hitler.» Ikke bare var han en internasjonal forbryter av storformat, han var også usympatisk, hard og bitter. I tillegg var han stygg: En fet mann på 100 kilo, med fettglinsende hår og oppsvulmet alkoholkeransikte. Etter en beskrivelse av Wollwebers krigsmeritter i Skandinavia, Korea og Kina – som hadde lite eller ingenting med virkeligheten å gjøre – kunne Singer fortelle om hvordan hans medhjelpere satte spor etter seg i Amerika, Tyskland, Spania og Argentina. Jernbanen mellom Oslo og Bergen ble f.eks. sprengt på ca. 65 steder. Opprullingen av Wollwebers organisasjon i Sverige feide han over med total respektløshet for kjente fakta. «Og nå i 1947 er han igjen leder av et mektig kommunistiske spionnett, som strekker seg inn i alle de okkuperte tyske sonene og når fra Polen til Frankrike, fra Romania til Spania, over hele Vest-Europa.»

Selv om Singers artikkel var full av uetterretteligheter som han ser ut til å ha tatt rett ut av luften, så hadde han ett substansielt poeng, som ennå ikke hadde stått på trykk i media: Wollweber hadde vært i søkelyset for spionasje.

Norge

I Norge er det ikke lett å sette noen klar dato for den nye interessen for Wollweber og hans sabotører etter krigen. Grunnene til dette var flere. For det første hadde kommunistene generelt og sabotørene spesielt stått under overvåking i Sverige under krigen. Slik overvåking ble foretatt delvis fra norske myndigheter, delvis fra svenske i forståelse med norske myndigheter. I tilknytningen til krigsavslutningen i Norge var det betydelig usikkerhet knyttet til vurderingene av kommunistenes støtte i befolkningen hjemme, deres militære styrke, og deres evne til å utfordre det gamle politiske og økonomiske system som nå skulle gjenopprettes.

I tilknytningen til reetableringen av politimyndighetene i landet og nyetableringen av de militære myndigheter fra Storbritannia, skinner dette hensyn klart igjennom.

Vi kan tydelig se dette gjennom behandlingen av spesielle saker i landssvikoppgjøret og oppgjøret med krigsforbryterne. En rekke sentrale tyske politifolk ble bedt spesielt om å utrede sine kunnskaper om de norske kommunistene, og leverte også betydelige analyser om dette under behandlingene av sine egne saker. Fehmer leverte et omfattende materiale

om norske kommunister.²²⁰⁹ Gerhard Flesch fra Sipo-Trondheim gjorde det.²²¹⁰ Jeg har allerede nevnt Gertrud Thielicke Karlsen, som hadde bestyrt kommunistarkivet ved Sipo på Victoria Terrasse i Oslo. Hennes rapport var meget omfattende.²²¹¹ Dens første del omhandlet partiets virksomhet.²²¹² Den andre omhandlet Wollwebers organisasjon, og det Karlsen oppfattet som en etterfølger: de kommunistiske partisanene.²²¹³ Karlsen laget også en leksigrafisk gjennomgang av 132 personer, som etter Sipos oppfatning var de sentrale innenfor disse kommunistisk ledede grupper. En av de mer prominente var Asbjørn Bryhn. Han var oppført med dekknavnet «Hornæs» i den illegale politigruppa i Oslo. Sipo hadde også registret at han fra 1942/43 var forbindelsesmann til den sovjetiske legasjonen i Stockholm, foruten å være leder av den norske legasjonens rettskontor i Stockholm.

Karlsens rapport inneholdt helt sentrale informasjonen om både kommunistene og sabotasjeaktivitetene til Wollwebers organisasjon, men alt var ikke like nøyaktig. Hun måtte skrive uten dokumentstøtte, siden Sipos arkiver etter det vi vet ble brent før kapitulasjonen.

Men det var ikke bare landssviksakene som vi har nevnt eksempler på her som ble samlet sammen som bakgrunnsmateriale om kommunistene. Den allierte militærkommisjon hadde også iverksatt omfattende undersøkelser av tysk nøkkelpersonell i 1945–46. Det var britiske etterretningsoffiserer som foretok disse avhørene. Formålet med dem var først og fremst å finne og å bringe videre tyske krigsforbrytere. En rekke av dem hadde bestyrt Sipo-kontorer, og hadde derfor også viktige informasjonen om kommunistene. Materialet ble vurdert som interessant for den militære etterretnings og sikkerhetstjeneste, og ble derfor overtatt av

2209 Et eksemplar av hans rapport ligger i privatarkiv Peter Munthe-Kaas, Riksarkivet i Oslo.

2210 «Kurzer Auszug aus der Erfahrungen in der Bekaempfung der kommunistischen Arbeit in Norwegen waerend der deutschen Besetzung. Von Gerhard Flesch.» Rapporten er undertegnet 30.11.45 og er utarbeidet «på oppfordring». Han nevner Tingstad, Langseth og Lund, samt Nasjonalgarden. Videre at han fortsatt har et intakt nett. Eske 26, FO-personellsikkerhetskontoret, Riksarkivet. Eskene 26, 28 og 29 inneholder et stort materiale om Sipo/Trondheims etterretningsarbeide, særlig mot kommunistene (men også mot den norske legasjon i Stockholm, hvor oberst Strugstad og major Dahl var særlig interessante etterretningsobjekter).

2211 Med tittelen «Die Tätigkeit der norwegischen Kommunisten während der deutschen Besetzung».

2212 Med tittelen «Die illegale kommunistische Partei Norwegens».

2213 «Die kommunistischen Sabotagegruppen und späteren norwegischen Partisanen.»

Forsvarsstaben.²²¹⁴ Wollwebers organisasjon figurerer mer eller mindre sentralt i dette materialet. Det var neppe historisk nysgjerrighet som motiverte denne militære interesse. Et eksempel på det var et vitneavhør av Josef Groth, tidligere kriminalsekretær ved Sipo i Bergen. Da han ble avhørt i juli 1946 kunne han informere at han var blitt pålagt den strengeste taushetsplikt av politiet. Det kan se ut som at hans opplysninger ble tatt opp direkte med etterretningsstaben og den politiske ledelse.²²¹⁵ Groth var allerede avhørt av politiet, og hadde fortalt alt han visste om Wollwebers gruppe i Bergen, om hvilke personer som kunne være innblandet. En av dem legger han i munnen at de nok skulle sprengre tyske og engelske skip. Groth var overbevist om at kriminalpolitiet i Hamburg hadde meget godt kjennskap til alle norske som var med i den hemmelige organisasjonen, og han var ikke i tvil om «at den fortsatt arbeider i Norge idag, under et annet navn». Rapporten fra avhøret havnet i overvåkingspolitiet.²²¹⁶

Forsvarets Overkommandos 2. avdeling (FO II) under major Wilhelm Evangs ledelse, samlet materiale om kommunistene under og etter krigen, og materiale om kommunistene i Sverige. Et særlig interessant dokument er en studie av «Russisk og kommunistisk aktivitet i Norge juni 1945 – desember 1946.» Dokumentet er en bredt anlagt gjennomgang av kommunistisk virksomhet i Norge sett fra et overvåkings synspunkt, og gir et grunnlag for å forstå tankegangen.²²¹⁷ Jeg skal derfor her gå nærmere inn på innholdet.

2214 Restene av dette arkivet fra 1945–46 er nå nedgradert og overlevert Riksarkivet og dokumenterer de militære tjenestenes interesse for kommunistisk virksomhet. FO-personellsikkerhetskontoret. Riksarkivet.

2215 Joseph Groth var kriminalsekretær i avdeling IV A i Bergen fra 1940 til februar 1945. Avhøret var datert 5.7.46. Foruten militært tekniske hemmeligheter hadde han «wichtige Aufschlüsse über eine kommunistische geheime Spionageorganisation, die seit 1937 in Norwegen besteht». Avhøret ble utstyrt med en henvisning til Evang og Roscher-Lund, og påskrift: «Gerhardsen». Eske 6, FO/personellsikkerhetskontoret, Riksarkivet.

2216 Rapporten utarbeidet av konstabel Knut Seime fikk tittelen «Internasjonal kommunistisk spionasjeorganisasjon «Schaap-Wollweber»», dat. 19.2.46. P 10.231, OVS.

2217 Notatet er ifølge major Christian Christensen, antakelig utarbeidet av løytnant Rolf Roscher Lund, tidlig i 1947. FO II var på dette tidspunkt et lite kontor med diffuse oppgaver, administrativt ikke tilpasset den øvrige forsvarsledelse. Kontorets leder, major Wilhelm Evang, sorterte direkte under forsvarsminister Jens Christian Hauge, og hadde daglig kontakt med britene. Hvilke kilder hadde notatet? Det kan synes å ha tre kilder: Britene, MI II-arkivet samt alminnelig offiserssladder. Hvem var notatet beregnet på? Det er nærliggende å anta at det var forsvarsminister Hauge. FO II rapporterte ikke til de militære sjefer, og

Dokumentet starter med en analyse av den russiske etterretnings-tjenestes arbeid ved krigsavslutningen med å skille ut nyttige fra unyttige personer i sovjetiske fangeleire, forsøke å rekruttere og å plassere ut disse i vestlige land, deriblant i Norge. Når det gjaldt Norge forsøkte man å få kontroll med NKP og innflytelse generelt ved å reaktivisere kurer-kontaktene fra krigen, rekruttere frontkjempere²²¹⁸, fornye kontakten til kommunistene blant de norske sjøfolk, anbringe hemmelige kommunister i statsapparatet, infiltrering i forsvaret, i fagforeningene og gjennom presse- og propagandaktiviteter. Bakgrunnen for denne interesse for Norge var Norges store handelsflåte, kystlinje og strategiske beliggenhet.

Man hadde derfor gitt NKP instruksjoner om å ligge lavt ved kapitulasjonen, dempe sin kommunistiske karakter, delta i Hjemmefronten, og for all del ikke vise et «prorussisk syn». Bare halvparten av de våpen man hadde skulle innleveres.²²¹⁹ Sovjetisk etterretningsvesen hadde forsøkt å etablere seg i landet sommeren 1945, men med usikkert resultat.²²²⁰ Når det gjelder reaktivisering av kurerkontakter fra krigens dager, så meldes det om at slike er gjenopptatt i 1946, blant annet av Finn Pettersen og Asvor Ottesen. En av de som skal ha kontakt med den russiske legasjonen i Stockholm, og mottar instruksjoner derfra, skal være Peder Furubotn. Det er grunn til å være skeptisk til en slik opplysning. Det vi ellers vet om NKP og Furubotn tilsier ikke at han har vært blant de høyest betrodde norske partiledere i Moskva. Slike påstander bidrar derfor til å svekke seriøsheten betydelig.

Gjenoppliving av ISH?

Størst oppmerksomhet gir dokumentet til de kommunistiske sjøfolkene, særlig det man helt misforstått oppfattet som et forsøk på å gjenopplive ISH. Hvor denne forestilling kom fra er uklart. ISH ble blant kommunister etter krigen sett på som et fagforeningsprosjekt fra en forgangen

ikke til UD. Notatet er noe for «belærende» til at adressaten kunne ha vært MI 6. Kunne et slikt notat ha fått noen betydning i 1947? Antakelig var det tilfelle. Det er sannsynlig at Hauge kan ha referert fra det i en regjeringskonferanse, og innholdet ville gjort inntrykk på enkelte av regjeringsmedlemmene. Fra notat av major Christian Christensen 11.7.94. Selve dokumentet ligger i legg «Raymond LaRoche», eske 30, FO-personellsikkerhetskontoret, Riksarkivet.

2218 Som var eller hadde vært i sovjetiske fangeleire.

2219 Det er ikke dokumentert at det gikk slike instruksjoner fra Sovjet til NKP.

2220 Det materialet som i denne sammenhengen legges fram, er imidlertid så spinkelt at det er tvilsomt om det har noen verdi. En dr. Wiese Kalkowski skulle stå sentralt i dette forsøk. Hvor navnet stammer fra, er uklart.

sekterisk tid, og var tatt politisk oppgjør med i 1935. Ideen bak ISH stred grunnleggende mot prinsippene om front samarbeid for det kommunistiske sjømannsarbeidet.²²²¹ Likevel ble forestillingen om et nytt «ISH» en stadig gjenganger i tida som kom. «Det har vært forskjellige tegn på at kontakten med kommunister blant sjøfolkene har vært gjenopptatt og det er sannsynlig at internasjonale sjømannsforbund holder på å oppstå igjen», påstår det. Som bevis for denne påstand nevnes at sjømannen Arne Lund har opptatt hemmelige kontakter med Oscar Hedin i NSF, og tyskeren Georg Müller, som står «under kommando» av tyskeren Herman Johan Radaz, et «fremtredende medlem av Det internasjonale sjømannsforbund i mange år. Man vet at han er i direkte kontakt med Arne Lund.»

Her er igjen Arne Lunds navn dratt inn i en krets av illegale tyskere, og som vi skal se, Wollweber. Som jeg tidligere har vist, kom Arne Lunds navn inn i en slik sammenheng etter at belgisk politi gjorde Gestapo oppmerksom på hans navn i 1938. Den eneste opplysning som den gang kunne knyttes til hans navn var bostedsadresse i Antwerpen. Nå har altså opplysningen overlevet Gestapo, og blitt brakt inn i den nye tid. Man hadde også mistanke til lege Arne Halvorsen og Richard Jensen, men ingen beviser. Riktignok hadde man funnet ut at den andre hadde bodd noen dager på en gård i Son, som den første eide.²²²²

Man var selvsagt også opptatt av Asbjørn Sunde:

Et annet tidligere medlem av I.S.F, Asbjørn Sunde fra Horten, spilte en fremtredende og fortjenstfull rolle under krigen i det kommunistiske sabotasjearbeidet. Sunde brukte navnet Osvald, og hans arbeide var meget sjenerende for tyskerne. Etter kapitulasjonen uttalte Sunde offentlig at han var trett av kommunister og politikk i det hele tatt, og trakk seg tilbake til sitt hjemsted i Horten. Man vet ikke om hans holdning her er ekte, men det er et faktum at Sunde under krigen var en bitter fiende av den nuværende sekretær i NKPs sentralkomité Peder Lautiz Furubotn [...]

Deretter gikk man over til å behandle hvalfangerkonflikten i 1946, som ble tillagt en særlig betydning som «bevis» på ideen om at ISH fortsatt var levende og «at mennesker fortsatt er tilgjengelige for å utføre dets

2221 En barnelærdom for kommunister rett etter krigen.

2222 Det er mer sannsynlig at de gamle vennene besøkte hverandre av personlige grunner enn fordi de etablerte eller holdt ved like en overvåkingsrelevant «kontakt».

ønsker». Utgangspunktet i framstillingen var at Norsk Sjømannsforbund i 1946 skulle ha lagt ned forbud mot ansettelse av norske hvalfangere på britiske kokerier. Generelt sto forbundet på at bare norske besetninger kunne antas på hvalbåter under britisk flagg.²²²³ Forbudet fikk akutt betydning fordi det britiske skip «Saluta» var klar til å gå til Tønsberg for å ta inn mannskap.²²²⁴ Det ble hevdet at «denne aksjon var så ulik norsk holdning i alminnelighet at det ble gjort forespørsel som snart klarla at fru Wollweber (gift med Ernst Wollweber, den mest velkjente av alle ISFs medlemmer) hemmelig hadde deltatt i NKPs 6. nasjonale kongress i Oslo fra 8.6. – 10.6.46.» Det ble videre opplyst at hun skulle ha reist på falske papirer og overbrakt instruksjoner fra Wollweber om at hvalfangsttalen med England skulle saboteres.²²²⁵ Riktignok var det, fortsatt ifølge FO II, en trøst at formannen i sjømannsforbundet Ingvald Haugen «er en mann av fast karakter som gjorde en god innsats under krigen og slett ikke er en type som vil finne seg i å bli diktert av en fremmed makt enn si fru Wollweber.»

Det ble altså hevdet at «opprøret» i hvalfangsten i 1946 var resultat av infiltrasjon, selv om utgangspunktet var faktiske klager i tilknytning til tidligere hvalfangsekspedisjoner. Hurtig inngripen fra den norske regjering og sunn fornuft hos sjøfolkene forhindret at en alvorlig situasjon oppsto mellom Norge og England. «Den hensynsløse opptreden av Det internasjonale sjømannsforbund og dets ledere stemte godt med det bilde man har av organisasjonen fra tidligere og man må regne med nye vanskeligheter av samme art i fremtiden.» Så langt FO II.

Denne framstilling av tariffoppgjøret i hvalfangsten sommeren 1946 gir et fortegnet bilde av de virkelige begivenheter. Før jeg fortsetter

2223 For at dette skal bli forståelig, må vi anta at NSF hadde innført en uoffisiell kort-siktig blokkade for å tvinge rederne til å godta norske betingelser. Det har ikke vært mulig å få en slik blokkade bekreftet gjennom litteraturen om tariffoppgjøret i sjøfarten i 1946. På dette punktet røper notatets forfatter manglende innsikt i fagbegelsen og tariff-forhold i arbeidslivet. Det utelukker Ola Evensen, Trond Johansen og Einar Jacobsen som mulige forfattere til skrivet. De var alle sosialdemokrater. Notat av Christian Christensen 11.7.94.

2224 NSF's generelle krav var at norske kokerier skulle ha norske besetninger, selv om de seilte under bekvemmelighetsflagg.

2225 Her ble det også hevdet at hun het Sylvia og var søster av Arthur Samsing. Det er uvisst hva disse spekulasjonene om Gudrun Wiik bygde på. Det ser imidlertid ikke ut til at hun var politisk aktiv etter sin tilbakekomst fra Sovjet og kan neppe ha deltatt på NKPs kongress i 1946. Intervju med Leif Vetlesen 20.1.89. Vetlesen ledet på dette tidspunkt NKPs sjømannsarbeide. Det var forøvrig Ragnhild Wiik som var virkelighetens «fru Wollweber».

analysen av FOs skriv, skal jeg her komme inn på situasjonen i hvalfangsten, og skipsfarten mer generelt.

Oppsigelsen av tariffavtalen var en høyst ordinær praksis, og innebar på ingen måte noe «opprør». Men det nye ved forhandlingene i 1946 var at Norsk Sjømannsforbund ville ha slutt på den praksis at britiske redere forhandlet seg fram til dårligere betingelser med britiske forbund, all den tid det sto norske rederinteresser bak og norske mannskaper på disse skipene, som kun var å betrakte som under bekvemmelighetsflagg. Sjømannsforbundet ville at den avtale som ble gjort gjeldende i Norge også skulle gjelde for de skip som var plassert under britisk flagg. De fleste så på dette som et rimelig krav, men enkelte redere som spekulerte i å flagge sine skip ut for så å tilby dårligere avtaler, så selvsagt på det som en provokasjon. Dermed ville hele ekstragevinsten ved utflagging forsvinne.

Forhandlingene startet 24. juli i Sandefjord. Selv om det var stor avstand, var partene enige om å be om meglings. I statsråd 10. august ble en særskilt lønnsnemnd for hvalfangsten oppnevnt. I mellomtida hadde rederinteresser gjennom den britiske ambassade satt i gang en aksjon for å få hevet det tariffbestemte mønstringsforbudet. Formannen i Norsk Sjømannsforbund, Ingvald Haugen, reiste da til London og fikk tilsagn om at norske mannskaper som ble mønstret skulle få de betingelser som lønnsnemnda fastsatte. Da lønnsnemnda kom med sin kjennelse 1. september med et 10 % tillegg var i realiteten faren for konflikt over.²²²⁶

Sjøfolkene stilling etter krigen

At det kan ha vært agitasjon for streik i tilknytning til tariffsaken var verken uvanlig eller oppsiktsvekkende. Det var et avtaleregulert virkemiddel som partene i arbeidslivet anerkjente. Men på den andre siden, var det helt klart at sjøfarten som næring var på vei inn i konfliktfylt farvann i 1946. En selvbevisst sjømannsstand som hadde tatt store byrder under krigen, krevde nå en samfunnsmessig anerkjennelse i pakt med denne store innsats. Ingen hadde lagt skjul på i 1945 at sjøfarten var landets viktigste bidrag til krigen, og bevisstheten om dette hadde smittet over på sjøfolkene.

De rederne som møtte sjøfolkene i 1945 var også blitt mektigere og mer selvbevisste. De ønsket å reversere goder som sjøfolkene hadde oppnådd under den statsregulerte krigstrafikken knyttet til hyrer, ar-

²²²⁶ Framstillingen her er basert på *Beretning for forbundets virksomhet 1946*, utgitt av Norsk Sjømannsforbund, samt artikkelen «Resultatet av tariff-forhandlingene i hvalfangsten», i *Medlemsblad for Norsk Sjømannsforbund*, okt/nov. 1946.

beidsforhold og fleksibilitet. Utflagging ble et tiltak for å redusere hyrer. Oppsigelse av pool-ordning og tørn-ordning ble andre merkesaker for rederne.²²²⁷ Blant sjøfolkene hadde kommunistene styrket sine posisjoner betydelig under krigen. En kan si at det var det norske samfunnets ytterligheter som støtte sammen innenfor denne næringen. På den ene siden kommunistene med sitt sjømannsapparat²²²⁸ og på den andre siden et lite antall redere, Norges rikeste menn, som under krigen hadde bekledd ledelsen i Nortraship og Sjøfartsdirektorat, og gjennom disse organene spilt sentrale roller i det allierte forsyningsapparatet. Kampen om Nortraships hemmelig fond skulle bli en annen sak som ble sterkt preget av denne konflikt.²²²⁹

Det fantes derfor betydelige økonomiske interesser knyttet til den kommende kampen mot kommunistene innenfor sjøfarten. Formen på denne striden skulle få mange forskjellige former. Det skulle komme til å dreie seg om kommunistene som unasjonale, mulige 5. kolonnister, eller rett og slett som Sovjet-agenter, hvis egentlige mål var å ødelegge vestens transportapparat i tilknytning til en ny konflikt mellom øst og vest. Meget tidlig ble alle faglige konflikter i næringen sikkerhets- og overvåkingsmessig relevante. Kampen om Nortraship-fondet, som i sin kjerne dreide seg om hvorvidt sjøfolkene skulle få utbetalt deler av sin inntjente krigshyre, ble i stedet en kamp for og imot kommunistene.

Norges Sjømannsforbund ble tidlig en kamparena av største betydning. Allerede landsmøtet i 1946 fikk sin store betydning som gradmåler på kommunistenes innflytelse. Ingvald Haugen, forbundets formann, ble en av de sentrale personer i kampen mot kommunistene i fagbevegelsen. Det faller utenfor denne avhandling å gå nærmere inn på denne striden i seg selv. Her skal vi bare slå fast den sentrale utvikling: Først ble kommunistene fjernet fra forbundsledelsen i NSF på landsmøtet i 1946. I løpet av et års tid ble de fjernet fra andre sentrale posisjoner. I løpet av 1948–49 ble de i tur og orden ekskudert på alle plan i organisasjonen, og deretter ble de fratatt sine hyrer og svartelistet. Fra 1950 var deres posisjoner og organisasjoner i skipsfarten fullstendig lagt øde.

2227 Pool-ordningen innebar at 80 % av vanlig hyre ble utbetalt fra den dag en sjømann meldte seg til tjeneste. Tørn-ordningen innebar at man rolig kunne vente på sin tur når man hadde meldt seg for å få hyre. Disse to ordninger betød at rederne ikke kunne skalte og valte med folk, slik det hadde vært tidlig på 30-tallet.

2228 «Sjømenns landssentral av NKP» organiserte denne virksomheten de første årene etter krigen.

2229 En gjennomgang av Nortraship-fondets rolle i denne kampen er foretatt av Leif Vetlesen i *Reis ingen monumenter*, Oslo 1981.

Arbeiderbladet i Oslo, som ble et viktig redskap for å nedkjempe kommunistenens posisjoner i skipsfarten, kunne i en redaksjonell artikkel i 1948 gi følgende treffende analyse:²²³⁰

Det fins en 5. kolonne i Norge, den består av folk som driver en organisert virksomhet mot norske interesser. Det er neppe () ukjent at fremmede makter er særlig interessert i den norske handelesflåten og følgelig i Norsk Sjømannsforbund. Formodentlig er det tilstrekkelig å minne om Wollweberorganisasjonen.

Som vi ser er Wollweber-stempelet her brukt på samme måte som i skrevet fra FO II.

Infiltrasjon i sentrale institusjoner og Forsvaret

Utfra det foreliggende notat, kjente man til tre mulige forsøk på infiltrasjon i regjeringkretser. Mistankene rettet seg mot statsråd Peder Holt fra Finnmark, Hans Aanestad (som var sekretær ved UDs pressekontor), samt Hedvik Aubert (assistent i UD).²²³¹ Blant de 11 kommunistiske stortingsmenn anså man at to hadde etterretningsinteresse: Jørgen Vogt og Johan Strand-Johansen. Når det gjaldt forsvaret rettet mistanken seg mot «Militær-sambandet for folkehæren», NKPs organ for arbeidet med det nyopprettede Heimevernet. Forøvrig var fenrik Romberg i Narvik, løytnant Erling Staff, løytnant Johan Støa, samt sersjant Rafel Friedmann under mistanke. Den siste skulle ha klart «å anbringe ikke mindre enn syv medlemmer av kommunistpartiet innenfor luftforsvarets Overkommando. De mest framtreddende var: Åse Eriksen og Ida Eriksen.» I pressekontor hadde man også flere mistenkte, særlig knyttet til et angrep på Asbjørn Bryhn i *Dagbladet* 8.8.46, hvor man hadde merket seg O.G. Feydt, Harald Sæhle og Alfhild Hovdan. Man hadde også merket seg et tre andre presseoppslag mot landssvikavdelingen og FO II.²²³² Sist men ikke minst viet man bred omtale av spionsaken mot journalisten Raymond LaRoche,

2230 *Arbeiderbladet* 5.2.48

2231 Hedvik Auberts samboerforhold til Franz Stephany i Sverige var utgangspunkt for denne mistanke. Han ble mistenkt for å høre til Wollwebers organisasjon, selv om gjentatte spørsmål om dette i tilknytning til hans søknad om svensk statsborgerskap etter krigen ikke kunne bekrefte dette. Statens utlänningekontor, persondossier Franz Stephany, Riksarkivet, Stockholm.

2232 I *Arbeiderbladet* 14.11.46, *Vårt Land* 12.10.46 og *Nordland Arbeiderblad* 15.10.46.

en polsk journalist som ble avslørt av etterretningstjenesten og utvist fra landet i slutten av 1946.

Overvåkingsens interesse

Norge hadde ikke noe overvåkingspoliti i 1945.²²³³ Rettskontoret i legasjonen i Stockholm, hadde under sin leder Olav Svendsen, ivaretatt overvåkingsoppdrag i Sverige. Fra høsten 1942 til han ble hentet til England i 1943 var dette Asbjørn Bryhns arbeidsområde. Etter kapitulasjonen ble Bryhn leder for landssvikavdelingen ved Oslo politikammer, med spesielt ansvar for tyske krigsforbrytersaker. Med seg hadde han de gamle overvåkingsmennene Kaleb Nytrøen, Harald Pande og Odd Biltvedt som alle hadde gjort tjeneste under Welhaven i det gamle Politiets Overvåkingstjeneste, deltatt i 2As politigruppe under okkupasjonen, og deretter i sikringstjenesten under rettskontoret i Stockholm. De representerte derfor en enestående kontinuitet. Det var denne avdeling av landssvikavdelingen – avdeling G – som håndterte de første Wollweber-mistankene etter krigen. Gjennom de tyske krigsforbrytersakene, blant annet ved de allerede refererte spesialrapporter som ledende Sipo-personell ble anmodet om å utarbeide, fikk de tilgang på helt oppdatert kunnskap om kommunistene i Norge.

Det første offentlige innspill i Wollweber-saken kom fra NKP-hold, og hadde tilknytning til Hjelmen-saken i Sverige. 26. juni 1945 sendte Peder Furubotn på vegne av NKP en henvendelse til den svenske regjering, hvor Hjelmens og Pettersens skjebne ble reist.²²³⁴ Man krevde opphevelse av alle dommer mot norske patrioter i Sverige, og man krevde erstatning. Samtidig rettet NKP en henvendelse til den norske regjering, og ba om at det ble arbeidet for svenske skadeserstatninger.²²³⁵ Videre ba man regjeringen om å undersøke hvilke tiltak regjeringen Nygaardsvold og de norske representanter i Sverige hadde foretatt seg for å beskytte Martin Hjelmen og Barly Pettersen.

Henvendelsens politiske og juridiske del kom aldri til å bli besvart. Som jeg har vist hadde jakten på Hjelmen i Sverige pågått med norsk

2233 Personell fra sikringstjenesten ved rettskontoret i Stockholm gikk inn i en egen avdeling ved Oslo politikammer etter kapitulasjonen, med betegnelsen «Overvåkingen». Senere ble navnet byttet til «Sambandsavdelingen», et navn som henpeiler på avdelingens oppgave som forbindelsesledd til de vestallierte hemmelige tjenester. Roy Andersen: *Sin egen fiende* (1992) s. 132–133.

2234 På dette tidspunkt trodde man på NKP-hold at også Barly Pettersen var blitt utvist til Norge fra Sverige. Han ble arrestert i Narvik.

2235 Begge ble offentliggjort i *Friheten* nr. 46/1945.

medvirken i lang tid før hans arrestasjon 10. februar 1940. En gransking av dette forhold ville kunne få betydelige konsekvenser, ikke minst for politimester Welhaven, men også for andre.²²³⁶ Det ser ikke engang ut til at denne del av henvendelsen ble vurdert. Det økonomiske erstatnings-spørsmål ble derimot tatt alvorlig.

En første undersøkelse av hva som hadde foregått, ble påbegynt av landssvikpolitiet, og dokumenter fra utleveringen av Hjelmen til Norge ble funnet. Man fant også en lapp datert 22/1-41, hvor politimester Welhaven lakonisk hadde skrevet: «Martin Rasmussen Hjelmen. Løslatt fra fengselet, blir hentet av tysk sikkerhetspoliti, – meddeler Dybhavn.» Under denne påskrift hadde en betjent føyet til: «Angj. hentet av det tyske sikkerhetspoliti klokka 17.» Et notat med tittelen «Sak Martin Rasmussen Hjelmen» ble satt opp til Rikspolitisjefen 14. september, hvor de forskjellige dokumenter man hadde funnet ble gjennomgått. Det dreide seg om to svenske telegrammer i forbindelse med utvisningen, et avhør som Alf Dybhavn hadde hatt med Hjelmen 21. januar 1941, og noen andre papirer om Wollwebers organisasjon under betegnelsen «Den interskandinaviske bolsjevikbande».²²³⁷

De overlevende fra tysk fangenskap kom etter hvert til rette. Den siste var Ragnhild Wiik. 22. oktober 1945 brakte *Friheten* opplysninger om hennes skjebne. Hun hadde overlevd, og var i Amberg, hvor hun arbeidet for amerikanske militærmyndigheter. Hun var befridd av amerikanerne 26. april. Krigen hadde herjet stygt med familien Wiik. Faren, en bror og en søster var døde. En annen bror Willy, satt på Grini. Gudrun var antakelig i live i Sovjet, men Ragnhild visste man ikke noe om før hun ga liv fra seg i et brev som var sendt fra Praha 2. oktober. Odd Biltvedt i landssvikavdelingen klippet ut artikkelen, og limte den senere opp i overvåkingspolitiets personmappe på Ragnhild Wiik. På tross av at hun forsvant helt ut av politisk virksomhet etter krigen, ble hun ansett som overvåkingsmessig interessant fram til 1961.²²³⁸

Et nytt innspill i Hjelmen-saken kom da overrettssakfører Ragnar Solheim 20. februar 1946 henvendte seg til Sosialdepartementets fangekontor, og anmodet om at erstatningsspørsmålet overfor Sverige ble vurdert av Utenriksdepartementet. 15. februar hadde Just Lippe med flere meldt et liknende krav overfor den svenske stat, men med krav om

2236 F.eks. Welhavens politiske ansvarlige i Nygaardsvolds første regjering, Justisdepartementets politiledelse, samt personell ved den norske legasjon i Stockholm.

2237 I dag ligger denne ekspedisjon på «Statspolitisk 1535/41, melding nr. 2864-41 Rød/Foseid», Riksarkivet i Oslo.

2238 P 10.212 ble ført fram til 1961, men er i dag dessverre nesten helt makulert.

erstatning for urettmessig fengsling i Sverige, ikke i Tyskland. I UD konkluderte man at det var behov for både en prinsipiell folkerettslig utredning og en faktisk undersøkelse av hendelsesforløpet i Hjelmen-saken.²²³⁹ Parallelt med finlesing av Sandlerkommissionens innstilling, satte UD igang med å samle inn dokumenter vedrørende Hjelmen i Sverige. Samtidig fikk den tidligere svenske justitieråd Nils Alexanderson i oppdrag å utarbeide en juridisk betenkning. Denne var ferdig 2. november 1946.²²⁴⁰ 19. november ba UD Rikspolitisjefen om å utarbeide krav til den svenske stat.

Fungerende Rikspolitisjef Olav Svendsen, tidligere sjef for rettskontoret, satte så igang en omstendelig undersøkelse av det faktiske hendelsesforløp i Hjelmen- og Wollweber-saken. Hans rapport var først ferdig 15. juli 1947, og omfattet et sammendrag av saken på 38 sider, et stort korrespondansebilag med 51 personunderbilag. Blant disse personbilag fantes intervjuer, tyske fangedokumenter, rapporter fra leger og psykologer, vedrørende samtlige 22 som var arrestert i den egentlige Wollweber- og Hjelmen-sak i Norge.²²⁴¹ Svendsen hevdet i sin rapport at svensk politi var i overveiende grad ansvarlig for arrestasjonene av disse og deres videre skjebne, gjennom sitt samarbeid med Gestapo. Han hadde likevel ikke mye tro på krav overfor den svenske stat. Det beste man kunne ha håp om var billighetserstatninger fra svenske myndigheter. Det ble også resultatet.²²⁴²

Den politiske vinkling og brodd som saken i utgangspunktet hadde hatt da den ble reist, var blitt borte underveis. UD instruerte legasjonen om å håndtere saken «mest mulig i stillhet», fordi saken «har vakt oppsikt i visse kretser i Norge».²²⁴³

2239 «Erstatningskrav mot den svenske stat for svenske myndigheters overgrep mot norske statsborgere», E. Colban 26.4.46, Doss. 34.2/16, UD's arkiv.

2240 Og oversendt UD fra legasjonen i Stockholm 12.11.46. Doss 34.2/16, UD's arkiv.

2241 Materialet som er samlet i Doss 34.2/16 er en verdifull kildesamling for studier av Wollweber-organisasjonen.

2242 Martin Hjelmens mor Marie Hjelmen fikk til slutt utbetalt en billighetserstatning fra den svenske stat på SEK 7.000. Forutsetning for dette var at et like stort beløp ble betalt fra norsk side. Denne svenske forutsetning lå til grunn for at erstatningen ikke skulle kunne sees på som noen innrømmelse av ansvar, men som en felles norsk-svensk humanitær aksjon for å hjelpe en «hårdt rammet gammel dame». Fra minister Birger Bergersen til ekspedisjonssjef Rolf Andersen i UD 11.2.48, og fra utenriksminister Halvard Lange til Justisdepartementet 26.2.48. Utbetalingene ble registrert utbetalt i Justisdepartementet 20.1.49. Doss 34.2/16, UD's arkiv.

2243 Fra fung. utenriksminister Einar Gerhardsen til legasjonen 14.8.47. Doss 34.2/16,

I mellomtida purret advokat Solheim stadig på saken med de øvrige internerte nordmenn.²²⁴⁴ Sjefen for 4. politikontor i Justisdepartementet hevdet at kravet fra disse var både «uhjemlet og uberettiget», men at det «under enhver omstendighet neppe vil være mulig å unnlate å bringe kravet frem til svenske myndigheters kunnskap.»²²⁴⁵ UD inntok til slutt det standpunkt at erstatningskravet ikke skulle fremmes, delvis fordi det ikke ville stille Norge i noe gunstig lys overfor svenskene, delvis fordi konsekvensene kunne bli at staten ble gjort ansvarlig for å reise mange liknende krav. Man valgte istedet å ta de indrepolitiske konsekvenser av dette standpunkt.²²⁴⁶

Gudrun Wiik kommer hjem

18. februar 1946 fikk Kathinka Wiik et kort telegram fra Gudrun Wiik.²²⁴⁷ Gudrun ville hjem, men hadde problemer med å få ordnet pass i ambassaden i Moskva. Hun ba moren om å kontakte Einar Gerhardsen for å få hjelp. Saken lot seg tydeligvis ikke løse så lett. En måned senere kontaktet hun igjen ambassaden. Ambassaden fant det nødvendig å telegrafere UD for å be om instruks. Men saken var fortsatt vanskelig. Den ble oversendt Justisdepartementet for avgjørelse. 19. mars ba Ragnhild Wiik UD om å telegrafere følgende til Gudrun Wiik: «Far, Ragnvald og Samsing er døde, ellers står det bra til med den øvrige familien. Vi gleder oss til å se deg igjen.» Men 26. mars sendte Gudrun Wiik nok et telegram til Kat-

UDs arkiv.

2244 Det opprinnelige antall på 8 var øket til 12.

2245 I brev til ekspedisjonssjef Rolf Andersen 15.12.47, Doss 34.2/16, UDs arkiv.

2246 I et usignert notat (antakelig av ekspedisjonssjef Rolf Andersen) ble innstillingen fra sjefen for 4. politikontor kommentert slik: «Når 4. politikontor inntar det standpunkt, må det være fordi det frykter indrepolitiske konsekvenser, hvis de norske myndigheter ikke fremmer erstatningskravene. De 12 skadelidte er kommunister – enkelte til og med fremstående medlemmer av det kommunistiske parti. Hvis saken ikke fremmes, må man være forberedt på at de ansvarlige myndigheter og regjeringen vil bli beskyldt for å forsømme sin plikt til å ivareta norske borgeres interesse overfor utlandet. Hvis erstatningskravet fremsettes overfor svenskene, vil de norske myndigheter kunne toe sine hender og si at de har gjort hva de kunne, men dessverre så nektet svenskene å gi noen erstatning.» «Notat. Erstatningskrav mot den svenske stat for ulovlig fengsling og internering av nordmenn under krigen», 22.12.47. Doss 34.2/16, UDs arkiv.

2247 De følgende telegrammer vedrørende hjemreisen ligger i kopier i P 10.212/199 Gudrun Anastasia Wiik. Denne personsak består av restene av Ragnhild Wiiks opprinnelige sak (P 212 og P 7550) og Gudrun Wiiks (P 199 og P 7568) og bærer altså Gudruns navn. OVS.

hinka Wiik, og av det gikk det fram at ambassaden fortsatt ikke ville gi henne noe pass. Igjen ba hun om at Einar Gerhardsen måtte bli kontaktet. Først 30. mars ga Justisdepartementet beskjed til UD om at pass kunne utstedes.

19. april reiste Gudrun Wiik med tog til Helsinki. Da hun ankom Stockholm fem dager senere med båt, ble hun arrestert av svensk politi. Nå var det fred, men det gjaldt imidlertid ikke uten videre for Gudrun Wiik. Hennes utvisning fra Sverige 27. september 1940 sto fortsatt ved lag. Hun hadde ikke tillatelse til å vende tilbake til Sverige.²²⁴⁸ Arrestasjonen og forhøret førte til at hun brøt helt sammen.²²⁴⁹ Det er ikke vanskelig å forestille seg hennes sinnstillstand etter alle vanskelighetene med ambassaden i Moskva og fem års utlendinghet, og så kanskje et nytt fengselsopphold. Politiet forsøkte å få henne til å gi opplysninger om Wollweber og hva hun hadde foretatt seg i Sovjetunionen. Hun svarte at hun ville hjem, at hennes mor var syk, at hun hadde vært sykepleier i Gorki. Hun gråt og ville ikke si noe mer. Dagen etter plasserte politiet henne på flyet til Oslo.

Verken svensk eller norsk politi trodde noe på Gudrun Wiiks forklaring. For dem var hun en sovjetisk kurer med et hasteoppdrag til NKP i Norge. Dette var antakelig også bakgrunnen for hennes problemer med å få utstedt pass ved ambassaden i Moskva. Gudrun Wiiks persondossier i det nystiftede OVS fikk nummer 199. Hun kom til å bli overvåket i 18 år.²²⁵⁰ Da Odd Biltvedt i 1949 lagde et sammendrag om Gudrun Wiik for OVS, ga han forklaringen på mistankene fra 1946: Hun «skal ha» deltatt på NKPs kongress i pinsen 1946, altså vel en måned etter sin tilbakekomst. Hun «antas» å ha hatt forbindelse med «konflikten i hvalfangsten i august 1946».²²⁵¹ På hennes personalskjema ble det ført opp at hennes hjemreise fra Sovjet bare «angivelig» hadde med morens sykdom å gjø-

2248 Hennes arrestasjon i 1940 var kun basert på at hun reiste sammen med Wollweber og at hun oppholdt seg i en del av landet (Värmland) som krevde spesiell tillatelse. Hennes juridiske forgåelse var den samme som måtte gjelde for alle flyktninger som hadde krysset grensen fra Norge. Denne forgåelse fra 1940 måtte fortone seg som relativt ubetydelig, sett i lys av de 5 dramatiske krigsår. Det er rimelig å anta at svenske myndigheter var varslet av norske myndigheter, men det har ikke vært mulig å påvise dette.

2249 Et kort referat av avhøret ligger i Ragnhild Wiiks del av samsak P 10.212/199. Dokumentet ble makulert i Gudrun Wiiks opprinnelige personmappe. OVS.

2250 Og ble ført fram til 1964. Gudrun Wiik døde 6.9.77.

2251 «Notat» av 14.1.1949, P 10.212/199, OVS.

re.²²⁵² Mistankene lå klart i dagen. Hun var kurer fra Wollweber for å få i gang konflikt i norsk skipsfart.

2252 Sak P 10.212/199 Gudrun Anastasia Wiik er idag sterkt redusert ved at nesten alle dokumentene er makulert.

Kapittel 25

En sabotasjesentral i Berlin?

På direkt order från kommuniströrelsens generalstab inom Kominform har de börjat utrusta sig med en kader av sabotageexperter, en direkt motsvarighet till de sabotagegrupper som under kriget gick under namnet Wollweberligaen. Huvudmannen – Ernst Wollweber – är densamme som då.

Dagens Nyheter 1950²²⁵³

Som vi har sett kom de første innspill til svensk overvåkingspoliti om en ny sabotasjeorganisasjon fra Danmark. Ingen av de tilgjengelige kilder indikerer at disse meldinger var basert på etterforskning i Danmark. Deres almene karakter av rykteskriv kan selvsagt dekke over at en slik etterforskning kan ha forekommet, men det er ikke sannsynlig. Det er mer sannsynlig at de stammer fra infiltrasjonsforsøk eller politisk motiverte konstruksjoner, enn fra dokumenterte fakta. Det er videre sannsynlig at det generelle politiske klima innenfor det norske overvåkingspoliti må ha vært en viktig grunn til at disse meldingenes spekulative karakter ikke ble påpekt. Det kan også ha vært andre grunner.²²⁵⁴ Den skjerpede interesse for en ny sabotasjeaktivitet kom ikke alene. Samtidig, fra våren 1948, ble også den generelle overvåkingsinteresse rettet mot venstreorienterte personer sterkt stimulert. Overvåkingspolitiet utvidet kretsen av objekter betydelig, og Wollweber-aspektet ble bare ett av mange. Det spesielle ved Wollweber-saken var at de personer som hadde en slik tilknytning åpenbart hadde dokumentert et kommunistisk engasjement utover «det vanlige», og kunne tenkes å utgjøre en særlig interessant rekrutteringskrets fra sovjetisk side.

Foreløpig var man helt i villrede om hva som var hva innenfor

2253 Lederartikkel i *Dagens Nyheter* 18.3.50.

2254 Noen meldinger kan ha blitt tatt til etterretning i påvente av senere undersøkelse eller oppfølging.

sovjetiske aktiviteter her i landet. Innholdet i meldingene kunne tyde på at en ny terror- og etterretningssentral hadde oppstått i Berlin, under Wollwebers ledelse. Fra begynnelsen av 1948 var denne teori i fokus for oppmerksomheten i Norge. Men den var ikke den eneste. Hva var ren sovjetisk etterretning, og hva var generell sovjetisk undergraving i samfunnslivet?

En terrørsentral i Berlin?

I februar 1948 kom en ny melding fra «sikker dansk kilde». ²²⁵⁵ Ifølge meldingen har det tyske kommunistparti forlenget besluttet å gjenoppta sin virksomhet. ²²⁵⁶ Siden partiet regnet med å bli forbudt, hadde det lagt vekt på etablere illegale forbindelser til Danmark og Sverige. Særlig hadde en i tankene «Abschnittleitung Nord» fra tida før krigen, og dette var spesielt aktuelt på grunn av kvinnelige partimedlemmer som på grunn av ekteskap hadde blitt statsborgere av disse land. En hadde i tankene «terroristlederen» Hans Studt, som skulle stå i forbindelse med «terroristen» Karl Stannek.

Innføringen av begrepene «terrorist» uten det minste forbehold viser mangelen på presisjon i analysenivået. Det var Gestapos standardbegrep på kommunistiske partisaner fra krigens dager, som også Säpo hadde innført nokså konsekvent som betegnelse på samme type personer. Mente man etterretning eller sabotasje? Mente man begge deler?

En beslutning ble tatt om å opprette en personsak på Wollweber i arkivet til Overvåkingsentralen (OVS). ²²⁵⁷ Fra Säpo fikk man oversendt enkelte dokumenter om Wollweber, blant annet hans registreringsskjema, fingeravtrykk og signalement og diverse fotografier fra arrestasjonen i Sverige i mai 1940. Utover i 1948 og i 1949 mottok Politiets Overvåkingstjeneste (POT) en rekke dokumenter fra samme hold, som ble et grunnlag for en norsk beredskap. Det dreide seg blant annet om Hjelmens forklaringer til Gestapo om de svenske medlemmer av sabotasjeorgani-

2255 «Notat» av G.P.10 – 81/48, P 10.231, OVS. Personmappen hadde nummer 231 da den ble opprettet. Siffer «10» ble føyet til da angjeldende person døde. Personsak Wollweber ble 10.231 da Wollweber døde 3.5.67. I denne avhandling brukes denne referanse på de personsakene fra POT som omhandler avdøde personer, selv om den aktuelle mappe på det angjeldende tidspunkt ikke hadde dette prefiks.

2256 Dette hadde forlenget skjedd.

2257 Overvåkingsentralen i Oslo (OVS) ble hovedsentralen for det nyopprettede Politiets Overvåkingstjeneste (POT) i 1947. Asbjørn Bryhn var sjef fra starten, og med seg hadde han Odd Biltvedt, Kaleb Nytrøen og Harald Pande fra Sambandsavdelingen (og avdeling G i landssvikpolitiet).

sjasjonen, svensk etterforskning om «Partisan-Richard», og et sammendrag av Sandlerkommissionens innstilling. I løpet av 1949 og 1950 ble dokumentasjonen fra Sverige komplett ytterligere. Enkelte dokumenter fra korrespondansen mellom Säpo og Gestapo, materialet om den mistenkte Wollweberkureren Leonard Aspås, Hermann Knüfkens rapporter til Säpo, ikke minst en komplett oversikt over samtlige personer som hadde vært inne i bildet i den svenske etterforskning i Wollweber-saken, ga en bred bakgrunn for norsk etterforskning.²²⁵⁸

Kort tid etter at POT mottok meldingen fra Danmark, satte Kaleb Nytrøen opp et kort notat om at Wollweber skulle befinne seg i Berlin som «inspector for industrien eller i en liknende stilling.»²²⁵⁹ Tre måneder senere noterte Odd Biltvedt at Wollweber hadde vært på besøk i Skandinavia og returnerte til Berlin 9. mai. Oppholdssted og land var ikke kjent.²²⁶⁰

I norske politiarkiver fantes lite materiale. Noe hadde man imidlertid skaffet til veie under landssvikoppkjøret.²²⁶¹ Under avhørene av tysk Sipo- og Abwehrpersonell i 1945–46 hadde man, som jeg var inne på i forrige kapittel, vært framsynt nok til å be om rapporter om deres antikommunistiske arbeide generelt, og spesielt om den kommunistiske sabotasjevirksomheten. Dette hadde resultert i noen studier. Et slikt materiale var avhøret av kriminalsekretær Joseph Groth fra Sipo/Bergen. Hans forklaring inneholdt en rekke interessante detaljer om Bjarne Dalland, Martin Lundberg, Ludvig Hauge, og ikke minst Norman Iversen, en av Asbjørn Sundes nærmeste medarbeidere under krigen. Hans forklaring ble nå lagt i Wollwebers personsak.²²⁶²

Politikonstabel Gudbrand Melbostad» hadde i 1947 satt opp en oversikt over de nordmenn som skulle ha vært med i Wollwebers organisasjon. Men Gudbrand Melbostad» identifiserte organisasjonen feilaktig som førkrigstidas ISH og røpte dermed at han hadde forstått lite av særpregene ved Wollwebers organisasjon. Gudbrand Melbostad» hadde sikkert ikke de store forutsetninger for å forstå utviklingen i den moderne kommunistiske bevegelsens historie, så man kan knapt klandre han for en slik mangel på nyanse.²²⁶³ Men for etaten i seg selv var denne inkompetanse i

2258 106 personer, de fleste svenske statsborgere.

2259 «Notat» av Nytrøen 18.2.48. P 10.231. OVS.

2260 Fra Odd Biltvedt 27.5.48. P 10.231. OVS.

2261 OVS har antakelig samlet inn noe materiale fra arkivene til andre politikamre.

2262 Avhøret ble utført 19.2.46 ved Bergen politikammer. Forklaringen ble lagt til P 10.231. OVS.

2263 Gudbrand Melbostad, avd. G i landssvikavdelingen, 21.2.47. Gudbrand Melbo-

politisk historie mer regelen enn unntaket, og skulle få betydelige konsekvenser i den videre analyse av saken.

Utgangspunktet for interessen rundt Wollwebers eventuelle betydning for Norge var, som vi har sett, hvalfangerkonflikten i 1946, og situasjonen i skipsfarten generelt. Det var også det som var motoren i den overvåkingsmessige interesse i 1948. Asbjørn Bryhn hadde dette perspektiv klart for seg. Kort tid etter Biltvedts illevarslende påstand om Wollwebers skandinaviabesøk, skisserte han selv opp dette perspektiv i et arbeidsnotat.²²⁶⁴

Igjen var utgangspunktet en «ukjent» kilde. At kilden var betrodde kontakter i Sjømannsforbundet framgår imidlertid klart av notatet. Bryhn tok først for seg Oscar Hedin. Oscar Hedin var kommunist av «internasjonalt format». Som representant for NSF i Nederland og Belgia var det «ikke usannsynlig» at han var fast kontaktperson i et kommunistisk kurernett som benyttet seg av NSF. Han skulle også ha kontakt med en viss Durand i Frankrike. Fra slutten av april var Oscar Hedin overført til Liverpool, og blitt erstattet med en like suspekt Arne Fridtjof Baumann, som kom fra Australia. Det spesielle ved Oscar Hedins kontakter er at de er «kjent for å ha vært og ennå er medlemmer av terroristgrupper.» Selvsagt visste Bryhn at ingen kommunist har vært involvert i noen «terrorist»-aksjon etter krigen, og at dette ladede begrepet «terrorist» nettopp ble innført av Gestapo under krigen, bl.a. på ham selv. Likevel brukte han det uten å nøle.

De personer han så ramset opp var: Arne Lund, som «skal ha vært medlem av Wollweber-organisasjonen i 1938–39, og var da i forbindelse med Radatz, Leisler og Müller.» Dette var kjente navn for Bryhn fra tida i Sverige under krigen. Men han underslo at det var Gestapo som knyttet dem sammen med Lund og Wollweber.²²⁶⁵ Svensk politi eller norsk politi hadde aldri kunnet påvise noen forbindelse mellom Wollweber og Lund. Lunds eneste synd var at han var kommunist og sjømann. Georg Müller tok han også med, på tross av at han satt i tysk fangenskap under hele krigen. Beviset på Aage Dahl Eriksens tilknytning til «illegalt arbeide» var hans kontakt med Arne Lund fra 1946. Ifølge Bryhn var han nå kurer. Den tredje på Bryhns liste var Aage Dahl Eriksen, også han fordi han kjente Oscar Hedin fra Antwerpen.

Bryhn ga videre en beskrivelse av NSF's avdelingskontorer, og til

stad hadde heller ikke engang klart å oversette betegnelsen ISH korrekt. Gudbrand Melbostad var opprinnelig musiker. P 10.231. OVS.

2264 «Notat. Norsk Sjømannsforbund», O.P.10 681/48, 17.6.48. P 10.231. OVS.

2265 Det er også en mulighet for at han ikke visste det.

slutt en oversikt over «kommunistcellene» i NSF. Disse ble ledet av Ivar Brodin, som har bygget opp et «etterretningsorgan» innenfor NSF. Mellom Oslo og Antwerpen var det Arne Lund som var bindeleddet, mens Oscar Hedin sto for utekontaktene.

Svakhetene i Bryhns analyse var åpenbare. Han blandet sammen kommunister generelt, NKP, terrorister og etterretningsvirksomhet. Det er overraskende at en erfaren politimann, som i de lange krigsårene kunne studere hvordan Gestapo nettopp hadde ødelagt sine muligheter for nyantert etterforskning ved samme mangel på presisjon, nå gjorde samme feil. Det var all grunn til å regne med at sovjetisk etterretning arbeidet i vest, og det var sannsynlig at også enkelte kommunister var tilknyttet, kanskje også norske. Men hadde man noe som helst i nærheten av beviser på at terroristaksjoner var utført? At Wollweber sto bak? At samme krets av personer utførte både etterretning og terroraksjoner? Enhver profesjonell etterforskning må evaluere fakta, og fakta var det lite av i Bryhns notat, utover at de nevnte personer kjente hverandre og var kommunister.

På tross av i beste fall spinkelt materiale var altså Ernst Wollweber i høyeste grad nærværende i overvåkingspolitiets analyser i 1948. Det er nærliggende å anta at det var ønsket om å fjerne kommunistene fra skipsfarten som i siste instans var den motiverende faktor. Selv om vi idag kan se at det foreliggende materiale var nesten uten substans, må det den gang ha bekreftet og motivert allerede foreliggende mistanker. Oppmerksomheten var rettet mot Wollweber, østsonen i Tyskland og Berlin.

Ønsket om å skaffe tilveie etterretninger direkte fra Berlin må ha vært nærliggende. Vesttyske etterretningforhold var ennå uklare. Det nyopprettede CIA hadde riktignok bygd opp en ny hemmelig militær etterretningsorganisasjon ved hjelp av etterretningsfolk fra Wehrmacht. Organisasjonen fikk betegnelsen «Organisation Gehlen», og var nettopp etablert i Pullach, utenfor München. Men om det så tidlig som våren 1948 var etablert noen kontakt med Org. Gehlen fra POT er tvilsomt. Det var oberstløytnant Wilhelm Evangs militære etterretningstjeneste under forsvarsstaben²²⁶⁶ som hadde ansvar for å holde kontakt med Gehlen. Gehlen

2266 FO II ble omgjort til Fst II, på forsvarsminister Jens Christian Hauges initiativ i 1947. Som avdelingssjef i Fst II fikk Evang opprykk fra major til oberstløytnant. Endringen ble gjennomført fra begynnelsen av 1948. Betegnelsen Fst/E ble ofte brukt istedenfor den formelt korrekte betegnelsen Fst II. Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

hadde også vært i Norge.²²⁶⁷ Forøvrig vet vi ikke mye om disse kontaktene.²²⁶⁸

Det må ha vært nærliggende å sende en mann direkte til Berlin. Bryhn kunne ikke operere i utlandet. Det ville være å bryte instruksjonen for POT, og å trække inn på E-stabens område.²²⁶⁹ E-staben var allerede representert i byen med den norske militærmisjonen, men det ser ikke ut til at militærmisjonen engasjerte seg i saken. Grunnen kan ha vært at militærmisjonen hadde hendene fulle i tilknytning til arbeidet med den norske Tysklandsbrigaden, eller at Bryhn ikke ønsket å ta opp saken med E-staben av andre grunner.

I løpet av kort tid ble det likevel en løsning. En dyktig pressemann ble knyttet til misjonen som presseattaché, og med seg fra Norge fikk han en anmodning fra Bryhn om å være på utkikk etter nyheter om Wollweber. Hvordan omstendighetene rundt dette arrangement kom istand er fortsatt uklart. Det ser ut til at det var kretser utenfor både POT og E-staben som tok initiativet.

Per Monsen til Berlin

Journalist Per Monsen i *Arbeiderbladet* fikk tilsetning som presseattaché ved Den norske militærmisjon i Berlin sommeren 1948. Per Monsen var sønn av tidligere forsvarsminister Fredrik Monsen, og sto i 1948 foran en stor pressekarriere.²²⁷⁰ Før avreise fra Norge fikk Monsen en indirekte henvendelse om å forsøke å skaffe materiale om Wollwebers virksomhet.

2267 Og hadde kontakt med Evangs stab. For Evang var saken selvsagt følsom, og man ønsket å vite nøyaktig hvilke personer man samarbeidet med på tysk side. Det var en kjent sak at Abwehr-personell i stor utstrekning var rekruttert av Gehlen. Landssvikoppgjør og krigsforbryteroppgjør pågikk ennå i Norge. Kilden til disse opplysninger ønsker å være anonym.

2268 Evang satte av eget personell til kontakten med tyskerne. Det var antakelig først Ove Bang Overdale, senere Trond Johansen, og deretter Hans Ringvold. Geologen Oleg Adamson hadde antakelig i en periode dette som spesialoppgave. Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

2269 Evang var meget striks på at Bryhn ikke kunne etablere seg i utlandet. Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

2270 Per Monsen hadde førkrigs pressebakgrunn fra arbeiderpressen. Under krigen arbeidet han ved den norske legasjons pressekontor i Stockholm 1941–43 og ved regjeringens informasjonskontor i London 1943–45. I 1945 ble han journalist i *Arbeiderbladet* i Oslo. Hans oppdrag som presseattaché i Berlin varte bare ett år: 1948–49. Senere ble han redaktør av *Arbeiderbladet* i Oslo, og 1970–80 var han sjefredaktør i NTB.

Monsen var neppe i tvil om hvem henvendelsen kom fra, men valgte å rapportere via UD.²²⁷¹

Monsen kunne fortelle at Wollweber hadde fått stilling som generaldirektør for vannveiene i Østsonen, og at han ellers var et høyt betrodd partimedlem. Han skulle også ha en høy stilling i kommunistenes internasjonale apparat, og ha direkte forbindelse til den sovjetiske administrasjon. «Wollweber er bl.a. blitt rådspurt om plasseringen av folk i vestsonene.» Hva Monsen bygde det på, går ikke fram av hans rapport. Så kom han med opplysninger som må ha interessert Bryhn:

«I havnebyen Wismar ved Østersjøen har Wollweber sammen med en annen kjent kominternmann, Karl Mewis, en organisasjon som sender propagandamateriell og agenter med utenlandske skip. Denne organisasjon har vært i arbeid i lengere tid. I Hamburg har kommunistene en liknende organisasjon, men det er ikke opplyst om den også ligger under Wollweber.

Wollweber lever for tida sammen med enken etter en tysk kommunist August Creutzberg, som ble likvidert i Moskva under utrenskningen i 30-årene.²²⁷² Jeg nevner dette fordi fru Creutzberg etter at mannen var likvidert av russerne ble utlevert til Gestapo, og havnet i konsentrasjonsleiren Ravensbrück, hvor hun muligens har fått norske bekjenskaper.²²⁷³

2271 Henvendelsen fikk Monsen gjennom fremmedpolitiet, og vi må anta at dette ikke var en uvanlig måte å rette forepørsler til betrodd pressefolk i utlandet på. Vi kan imidlertid ikke se helt bort fra at det fra Bryhns side var en viss skepsis mot direkte forbindelser med folk utenfor tjenesten i så følsomme spørsmål. At Monsen valgte å korrespondere via UD kan ha vært en «takk for tilliten» og kan ha forårsaket en viss irritasjon. Monsens rapport ligger i P 10.231 og er datert 7.7.48.

2272 August Creutzberg, f. 6.3.92, medlem av KPD fra 1920. hadde en rekke tillitsverv i KPD før han flyktet 24.12.33 til Praha, kom i 1935 til USSR. Ble arrestert i Moskva i februar 1938 og dømt til 25 års arbeidsleir. Døde senere dette år i Saratov. «In den Fängen des NKWD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR», Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung (Dietz 1991) s. 50. Creutzberg ble rehabilitert 30.5.56. *SED und Stalinismus. Dokumente aus dem Jahre 1956* (Dietz 1990) s. 153.

2273 Cläre Vater, f. 6.5.00, medlem av KPD fra stiftelsen, en rekke ledende verv i KPD, sekretar i den sovjetiske handelslegasjon i Tyskland, flyktet fra Tyskland 1933, fra 1935 i Sovjetunionen. Arrestert 15.6.38 i Moskva, og utlevert til Tyskland 24.2.40. Hun satt fengslet i Lublin til november 1940, da hun ble dømt til 1,5 års fengsel. Ble satt fri i juli 1942. *In den Fängen des NKVD* (Dietz 1991) s. 244. Hun ble rehabilitert 26.11.59, og gjenopptatt som partimedlem (SED) fra denne dato. *SED und Stalinismus* (Dietz 1990) s. 174. Det er riktig at hun levde sammen med Wollweber de første årene etter 1946. Hennes datter med Creutzberg, Tamara, ble adoptert av Wollweber og fikk hans etternavn.

Karl Mewis oppholdt seg i Sverige som flyktning under krigen. Han var formann for det tyske kommunistpartiet i Sverige.»

Monsen håpet han kom til å klare å skaffe flere opplysninger fra Wismar. Monsens «hjemmelsmenn» i Berlin foreslo at man fra norsk side skulle forsøke å infiltrere Wollwebers organisasjon ved hjelp av en pålitelig sjømann, som kunne tilby sine tjenester ved et anløp i Wismar. Da kunne en få rede på om det ble organisert celler på norske skip, hvilke oppgaver de eventuelt hadde, og om det ble smuglet agenter til Norge. Monsen kjente til at Wollweber hadde et eget apparat i Norge før krigen.

Monsen finner Bargstädt

Det var naturlig for Per Monsen å ta opp spørsmålet om Wollweber med Willy Brandt, som han kjente fra Norge og Sverige. Brandt var blitt borgermester i Berlin, og var selvsagt godt orientert om et så viktig spørsmål. Brandt kunne fortelle Monsen at han kort tid tilbake var blitt kontaktet av Karl Bargstädt, som han hadde kjent under emigranttida i Oslo. Bargstädt var, ifølge Brandt, vendt tilbake fra seks års fangeopphold i Sovjet, og var overbevist om at det russiske system på mange måter var likt det nazistiske. Han hadde også personlige grunner til å ta et oppgjør med kommunismen. Nå ønsket han bare å leve normalt, og ville svært gjerne reise til Norge. Brandt mente Bargstädt var absolutt ærlig.

Monsen tok kontakt med Bargstädt, og hadde flere samtaler med ham. «Det er tildels fantastiske ting han har vært med på under oppholdet i Norge», kunne Monsen berette. 3. august sendte Monsen en strengt fortrolig brev til Rolf Gerhardsen i Arbeiderbladet om saken.²²⁷⁴ Det burde etter hans oppfatning være betydelig interesse for å få Bargstädt til Norge i all hemmelighet. Bargstädt hadde sagt seg villig til å opplyse om det underjordiske kommunistiske arbeidet.

Et eget sammendrag av Bargstädts historie sendte han separat med en kurer, av «lett forståelige grunner».²²⁷⁵ Han ba Rolf Gerhardsen om å forelegge saken for statsminister Einar Gerhardsen og «andre». Monsen var bekymret for Bargstädts sikkerhet: «Det dreier seg faktisk også om tid, fordi en ikke vet hva som kan hende her nede. Folk blir kidnappet praktisk talt hver dag.» Ellers føyde han til at det var stor reisevirksomhet av norske kommunister til Berlin, og håpet at han i framtida kunne skaffe bedre informasjoner om denne.

2274 I brevet av 3.8.48 gjorde Monsen rede for kontakten med Brandt og de første samtaler med Bargstädt. P 4385. OVS.

2275 Sammendraget ligger i P 4385. OVS.

Per Monsen sendte selvsagt ikke brevet til Rolf Gerhardsen fordi han ville ha historien trykket i *Arbeiderbladet*. Saken var ytterst delikat og trengte en politisk klarering. Men hvorfor sendte han da ikke saken til den politiske ledelsen direkte eller via UD? En forklaring kan ligge i de formelle vanskelighetene som var knyttet til å få Bargstädt til landet. En ordinær innvandring av den tyske ekskommunisten Bargstädt var knapt mulig. Det var en rekke tyskere som på denne tid ønsket innvandring eller norsk statsborgerskap ut fra de bånd som var knyttet i emigrasjonstida, men som fremmedpolitiet overhode ikke ønsket naturalisert.²²⁷⁶ En uformell klarering av en «statsløs» Bargstädt kunne derimot være mulig å tenke seg, forutsatt at den overvåkingsmessige interesse var stor nok. Monsen kunne derfor ikke henvende seg offisielt via UD. Som vi har sett hadde han ennå ingen åpen kanal til Bryhn.

Men hvorfor Rolf Gerhardsen? Monsens gir selv en forklaring på slutten av sitt brev, hvor han ba Gerhardsen hilse til Nytrøen og Biltvedt. Rolf Gerhardsen hadde altså ikke bare de uformelle kontakter til Einar Gerhardsen via familie og som redaktør av *Arbeiderbladet*. Han sto også i nær kontakt – Monsen antyder på vennskapelig fot – med Odd Biltvedt og Kaleb Nytrøen i overvåkingspolitiet, som begge var engasjert i overvåkingen av kommunistene generelt, og spesielt arbeidet med den nye Wollweber-saken.²²⁷⁷ Det er altså nærliggende å tro at det er som person med nær tilknytning til POT at Rolf Gerhardsen var Monsens adressat. Det er rimelig å anta at Monsen kjente til disse kontakter fra sin tid i *Arbeiderbladet*.

Uansett om Bryhn likte å få tilbakespill via personer som håndterte overvåking i DNA eller ikke, så ble det nå kjapt etablert direkte kontakt med Monsen. På Rolf Gerhardsens initiativ ble det avholdt en konferanse om saken med ledelsen i overvåkingspolitiet. Man besluttet å sende to mann til Tyskland for å avhøre Bargstädt. Gerhardsen tok ansvaret for å informere Monsen, som ble bedt om å arrangere sammenkomsten. 28. au-

2276 To av dem, Franz Stephany og Wilhelm Dietrichkeit, var sterkt mistenkt for sovjetisk spionasje og kontakt med Wollweber.

2277 «Hils Kaleb og Odd», avsluttet Monsen sitt brev. Brevet belyser i det minste de tette overvåkingskontaktene mellom Rolf Gerhardsen, Odd Biltvedt og Kaleb Nytrøen. Christian Christensen har imidlertid påpekt at denne 'hilsen' ikke først og fremst bør oppfattes personlig. Tidens alminnelige omgangsform i POT tilsier ikke at slike hilsner ble satt på papiret, annet enn som kode for følgende beskjed: «Informere Nytrøen og Biltvedt». Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

gust skrev Monsen tilbake, men denne gang direkte til Bryhn. Tonen var nå hjertelig.²²⁷⁸

Biltvedt varslet Lundqvist i Säpo i Stockholm, og ba om å få tilsendt materiale om medlemmene i organisasjonen. Resultatet ble, som jeg er inne på et annet sted, at en rekke av de sentrale dokumenter i Wollweber-saken ble oversendt etter hvert.²²⁷⁹ Etter en del utsettelse fant endelig avhøret sted i regi av det norske generalkonsulatet i Hamburg. Fordi Bargstädt hadde søkt offisielt om norsk innreisetillatelse, lot det egentlige formål med hans flytur fra Berlin til Hamburg seg lett kamouflere.

Det var ikke mye overvåkingspolitiet visste om Bargstädt.²²⁸⁰ Det var med store forventninger Biltvedt møtte han i Den norske klubb i Hamburg 19. september 1948. Nedtegningen av hans dramatiske livshistorie tok en hel uke, og ga en mengde nytt stoff både om Wollwebers organisasjon i Norge, om NKVD, og om forholdene i Sovjet. Avhøret fylte 43 tettskrevne sider.²²⁸¹

Dette var antakelig den første forklaring som noen «Wollweber-mann» ga frivillig. All kunnskap om Wollwebers organisasjon som norsk politi hadde tilgang til før dette avhør, var basert på politiavhør av personer under trusler om straff av varierende type, eller av perifere infiltratører. Mange myter ble erstattet av kunnskap. Likevel var Biltvedt mindre interessert i selve historien enn i navn, adresser og kontakter, som kunne lede fram til personer som fortsatt var aktive i Norge. Og ikke minst om Wollwebers virke i Tyskland pr. dato. Jeg skal derfor ikke her repetere hans versjon av hendingene fram til flukten fra Norge til Sverige i april 1940, eller om hans trøstesløse opphold i sovjetiske fengsler og fangeleire.²²⁸²

Bargstädt fortalte Biltvedt om sitt trøstesløse opphold i sovjetiske leire fram til 1947, da han endelig klarte komme seg til Tyskland i en transport av tyske krigsfanger. I Berlin tok han kontakt med Det sosialistiske enhetsparti (SED), men ble først oppfattet som spion.²²⁸³ Han fikk

2278 Brevet ligger i P 4385. OVS.

2279 Brev fra Lundqvist 14.9.48. P 4385. OVS.

2280 Biltvedt hadde 19.1.48 satt opp et kort notat om Bargstädt. Av det generelle svenske materialet om Wollwebers organisasjon visste politiet noe om hans rolle, men man hadde ingen detaljer om hans tid i Norge. P 4385, OVS.

2281 Biltvedts rapport av avhøret ble ferdig 18.10.48. Avhøret fant sted 19.–26.9.48. P 10.231. OVS.

2282 Dette er behandlet andre steder i avhandlingen.

2283 I 1946 gikk det kommunistiske parti (KPD) sammen med det sosialdemokratiske parti (SPD) i den sovjetiske okkupasjonssonen, og dannet Det sosialistiske enhetsparti (SED).

imidlertid kontakt med Wollweber, som hilste vennlig på han. Wollweber var bosatt i den sovjetiske sektor sammen med Klara Vater, og arbeidet i transportbyrået i Berlin.²²⁸⁴ Han kunne fortelle at «Anna» var tilbake i Norge, og at Olga Eltvig hadde sittet i Ravensbrück.²²⁸⁵ «Hilde» nevnte han ikke.²²⁸⁶

Wollweber forslo at Bargstädt skulle ta seg jobb som inspektør ved et skipsverft, siden alle skipsverft i sonen lå under hans ansvarsområde. Det var imidlertid et problem at Bargstädt ikke var kvalifisert for en slik stilling. Wollweber ville at han først måtte kvalifisere seg i en lavere stilling, og tilbød Bargstädt en slik på tross av at han da måtte si opp en annen mann. Bargstädt avslo imidlertid tilbudet, fordi stillingen betød mye kontakt med russerne. Bargstädt hadde fått russerne opp i halsen etter sitt ufrivillige opphold i sovjetisk fangenskap. Kort tid etterpå dukket det opp en stilling i det tyske jern-og metallarbeiderforbundet, som han tok. I desember 1947 ble han syk og sa fra seg stillingen. Et senere tilbud fra Wollweber om å ta en stilling i SED avslo han.

Av Wollweber hadde han fått adressen til Olga Eltvig i Oslo, som han forsto hadde hatt kontakt med Wollweber i den seneste tida. Han skrev til Eltvig, og forhørte seg om «Anna» og «Hilde». Grunnen til denne henvendelsen var at Bargstädt hadde en mistanke om at «Anna» hadde angitt ham til NKVD, og derfor indirekte var skyld i hans kones død og hans eget fengselsliv i Sovjet. Eltvig skrev tilbake at hun ikke visste hvem «Anna» var. Bargstädt hadde imidlertid fått vite «Annas» virkelige navn i Tyskland og skrev på ny. Eltvig kunne da opplyse at både Gudrun og Ragnhild Wiik hadde bodd hos henne i flere måneder. Eltvig opplyste også at Gudrun Wiik på spørsmål hadde benektet at hun hadde truffet Bargstäds i Sovjet.

Etter dette var Bargstäds videre kontakt med Wollweber sporadisk, siste gang høsten 1947. Wollweber hadde en av de siste ganger uttrykt at han gjerne ville tilbake til Norge eller Sverige. Da Bargstädt bemerket at det vel kunne være vanskelig for ham å vise seg der, hadde han trukket på skulderne og svart: «Det kunne vel hende det gikk.» Bargstädt mente det var mulig for ham å komme seg dit illegalt på et skip.

Bargstädt hadde ikke noe kjennskap til kommunistenes organisasjoner i Skandinavia etter krigen, men fortalte at han følte seg overbevist

2284 Wollwebers arbeidssted på denne tid var i den engelske sektor av Berlin. Generaldireksjonens kontorer lå i Knesebeckstrasse i Charlottenburg. *Lebenserinnerungen* s. 324.

2285 Gudrun Wiik

2286 Ragnhild Wiik

om at et liknende apparat som det han hadde tilhørt «er eller blir organisert i alle land. Et av russerenes farligste våpen i en ny krig er etter min mening sabotasjen. Særlig overfor en handelsflåte er den lett å iverksette og meget virkningsfull. En mann om bord i hvert fartøy er faktisk nok til å senke det.» Bargstädt var fortsatt medlem av SED, «for å ha alle muligheter åpne, selv om jeg har forkastet de kommunistiske ideer.» Han ønsket å komme til Norge, og uttalte at han var villig til å bistå myndighetene videre.

Biltvedt lagde et kort etterskrift, hvor han forklarte de mange hull og manglende detaljer i Bargstädt's beretning på bakgrunn av den korte tid som sto til rådighet. Han så imidlertid heller ikke bort fra at han holdt enkelte ting tilbake for å ha noe mer å kjøpeslå med overfor norske myndigheter. Biltvedt trodde imidlertid at alle detaljer ville komme på bordet hvis han ble innvilget innreisetillatelse. Ellers var Biltvedt's inntrykk av Bargstädt positivt. Han var intelligent, modig og hadde stor viljestyrke.²²⁸⁷ Vel hjemme igjen la Biltvedt fram de forslagene som Bargstädt hadde kommet med. Han var villig til å bistå norske myndigheter med ytterligere detaljer. Dernest var han også villig til å forsøke å få oppdrag fra Wollweber før han forlot Tyskland, og å samarbeide videre på instruks fra politiet om eventuelle andre provokasjonsprosjekter i framtida. Forutsetningen var at han fikk norsk innreisetillatelse.

Biltvedt mente at Bargstädt var typen på en god provokatør: «Smart og passe hensynsløs». Han ville sikkert kunne løse en slik oppgave utmerket, hvis han ble klokt ledet. «Personlig skulle jeg gjerne se han komme hit, både for at han kunne fylle ut hullene i sin beretning, og for at han kunne bli prøvet som provokatør mot kommunistene. Jeg tror i hvert fall vi ville få endel utbytte av det.»

Biltvedt så også noen motforestillinger mot å ta han til Norge. Det kunne være vanskelig med arbeide. At en tysker fikk innreisetillatelse ville selvsagt være påfallende, men ingen ville kunne vite at politiet kjente hans meritter her i landet. At han fremdeles kunne være russerenes mann utelukket Biltvedt kategorisk. Hvis det likevel ble vanskelig, foreslo Biltvedt at han fikk innvilget et midlertidig opphold, slik at trusselen om tilbakesending kunne brukes mot ham.

For å avklare de endelige detaljer i reisen til Norge ba Bryhn Monsen om å få ytterligere spørsmål besvart av Bargstädt, og 16. desember

2287 Fra «Notat» om Bargstädt av 20.10.48. Det følgende avsnitt følger framstillingen i dette notat. P 4385. OVS.

hadde Monsen svarene klare.²²⁸⁸ Det første dreide seg om Bargstädt ønsket innreise som statsløs, hvilket ville øke mulighetene. Dette ønsket Bargstädt, og nye skjemaer og levnetsløp var allerede fylt ut i generalkonsulatet. Det andre dreide seg om problemene med yrke. Bargstädt hadde svart at han i verste fall skulle kunne livnære seg som kokk. Hus- og språkproblemer ville la seg løse, etter begges oppfatning. Så ble han spurt om han var villig til å ta seg til Norge som blindpassasjer, og å melde seg for fremmedkontrollen som statsløs flyktning. Bargstädt og Monsen var enige om at dette i så fall måtte være en nødløsning, og forøvrig arrangert fra norsk side.

Saken ble stadig utsatt på grunn av uklare svar fra britene i Berlin, som Monsen hadde holdt informert.²²⁸⁹ De forsøkte å torpedere operasjonen da den endelig var klar. POT mottok en kategorisk advarsel, som uttrykte fare ved å bruke Bargstädt som infiltrasjonsagent.²²⁹⁰ Man hadde liten tro på at man ville kunne nå fram til Wollweber ved hjelp av en mann med Bargstädts forvirrede ambisjoner og kaliber. Britene hadde antakelig hatt egne avhør av Bargstädt, og falt ned på en annen vurdering enn Monsen og Biltvedt.

Konsul Blich i Hamburg hadde i mellomtida overtatt saken på instruks fra Bryhn. Det var fortsatt vanskeligheter med å skaffe innreise-tilatelse. Til slutt kom endelig Bargstädt til Norge, men bare for en kortere periode.²²⁹¹ Ytterligere avhør ble gjennomført, men om Biltvedts infiltrasjonsprosjekt ble gjennomført er ikke klart. Etter en periode ønsket Bargstädt å vende tilbake til Tyskland. Det er uklart hva som kom ut av hans opphold i Norge.²²⁹² POT sørget for at svenskene ble orientert slik at de kunne ta opp kontakten på egen hånd, og eventuelt invitere Bargstädt til Sverige. Noe nytt forsøk på å få han til Norge var ikke aktuelt.²²⁹³

Per Monsen var iferd med å bli spesialist på Wollweber-saker i Berlin. En av hans nærmeste kollega fra tida i Sverige var presse mannen Reidar Hedemann, som også hadde gjort tjeneste i pressetjenesten under legasjonen i Stckholm. Hedemann var i 1948 presseattaché i Stockholm. 6. november henvendte Hedemann seg til U. Frychius i det svenske utrikesdepartement med fortrolige opplysninger om Wollweber. Det er all

2288 Personlig brev til Pi Asbjørn Bryhn fra Per Monsen 16.12.48. P 4385. OVS.

2289 Brev til Bryhn fra Monsen 26.1.49. P 4385. OVS.

2290 Udatert og usignert notat i P 4385. OVS.

2291 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

2292 Tofte forteller at Biltvedt og Bargstädt «ikke skiltes som uvenner». Biltvedt fikk julekort av Bargstädt i de påfølgende år. Intervju med Tofte 15.2.94.

2293 Brev fra Pi Hasselroth 20.9.50, med svar 27.9.50. P 4385. OVS.

grunn til å regne med at kilden til Hedemann var Per Monsen i Berlin. Han hadde fått «nesten 100 % pålitelige» informasjon, kunne han meddele, som var av den største betydning for Sverige. Informasjonene gikk ut på at Wollweber nå var blitt direktør for vannveiene i østsonen i Tyskland, men dette var en kamouflasjestilling for andre hemmelige oppgaver. Han hadde sine hovedkvarter i Rostock og Wismar, og sendte illegale pakker med sjømenn til Sverige. Dette var som ledd i en organisasjon for hemmelige transporter. I Sverige var de tyske emigrantene Franz Stephany og Willy Rohde agenter for Wollweber. Hedemann kunne også fortelle at siden Rohde hadde søkt om innreisetillatelse til Norge, var det der gjort forberedelser til å sette han under overvåking med en gang han ankom. Frychius tok straks saken opp med Statens utlänningskommission, og med Säpo. Rohde ble omgående satt under spaning.²²⁹⁴

Verken Hedemann eller Frychius var antakelig klar over at både Försvarsstaben og Säpo allerede hadde fulgt nøye med i nyhetene om Wollweber. Men det er grunn til å tro at det var denne henvendelsen som var utgangspunktet for mistankene om at Stephany og Rohde også hadde vært tilknyttet Wollwebers organisasjon under krigen. Det var imidlertid like feilaktig som forestillingen om at de var det nå. Begge to var tvert i mot godt igang med å bryte med KPD og kommunismen, en utvikling som for dem begge hadde startet under krigen.²²⁹⁵

En bredere bakgrunn

Etter å ha gjort ferdig rapporten fra forhøret av Bargstädt, satte Biltvedt seg fore å skaffe tilveie et bredere materiale om organisasjonen og dens bakgrunn. Hans første tiltak var å gå igjennom det arkivmaterialet som forelå fra før krigen. Det var ikke mye, siden daværende POTs arkiver ble ødelagt i mai 1940.

I slutten av november var han ferdig og et notat ble satt opp.²²⁹⁶ Resultatet var ikke overbevisende. Hans første referanse var ekspedisjonen fra Holtermann i generalstabens E-kontor om Wollwebers arrestasjon i Harwich i 1934, og Martin Hjelmens rapport til ISH om sjømannsarbei-

2294 Fra UD til Statens utlänningskommission O. Wiman, 12. nov 1948: «PM angående Franz Stephany og Willi Rohde.» Personsak Franz Stephany, Statens utlänningskommission, Riksarkivet i Stockholm. På dette brevet er det skrevet med penn: «Rohde skal spänas. Hansen.» «Spänarna borttagna 12.6.52. Hansen».

2295 Dette framgår av deres forklaringer og handlinger i Sverige under og etter krigen, jfr. persondossier Wilhelm Otto Walter Rohde f. 17.8.08 og Franz Eduard Stephany f. 22.8.06, Statens utlänningskommission, Riksarkivet i Stockholm.

2296 «Notat ang. Ernst Wollweber» 23.11.48. P 10.231. OVS.

det fra samme år.²²⁹⁷ Mange irrelevante navn ble hentet fram igjen.²²⁹⁸ Så hadde han funnet fram Welhavens etterlysning fra juni 1938, og Centralpasskontorets undersøkelse fra våren 1940. Med disse skrivenene kom ytterligere fire nye navn inn i synsfeltet, samtlige uten interesse for saken. Fra sommeren 1940 hadde han festet seg ved to omtaler i de svenske politiunderrettelser, med utviding av personkretsen nok en gang.²²⁹⁹ Ingen av nevnene hadde noen relevans. Oppsummeringsvis systematiserte han 22 navn som han mente var relevante. Av disse var imidlertid 17 uten tilknytning til saken. Som grunnlag for videre etterforskning var det lite verdt.

Fra desember 1948 til mars 1949 forsøkte Biltvedt å orientere seg i de svenske arkivsakene. Han reiste selv til Sverige, og kom tilbake med kopier av relevante dokumenter fra Säpo.²³⁰⁰ Han oversatte i løpet av disse måneder en rekke dokumenter fra korrespondansen mellom Säpo og Gestapo, Olav Sveens forklaring fra fengselsoppholdet med Wollweber, materialet fra 1939 om Leonard Aspås, samt Hermann Knüfakens «Bifigurer til Ernst Wollweber.» Ett sett av disse dokumentene ble lagt i personalsaken på Wollweber, mens diverse kopier og utdrag ble lagt i de forskjellige personmapper på andre relevante personer, som han fortløpende opprettet. Innen utgangen av januar 1949 forelå personsaker på de fleste kjente antatte nøkkelpersoner i den gamle Wollweber-organisasjonen. Nummereringen av disse sakene forteller oss at de har hørt til de tidligste sakene i det nyopprettede overvåkingsarkivet.

Sant eller ikke sant?

Fantes det virkelig en ny hemmelig sabotasjeorganisasjon? Eller var denne forestilling skapt av den nye anti-kommunistiske bølge i vesten og Norge? Hvis man svarte nei på det første spørsmålet, fantes det en tredje mulighet: Var det gjort forberedelser til å skape en slik organisasjon, som ennå var usynlige? Det var ikke urimelig å tenke seg et slikt alternativ,

2297 «Eastern District RFO», som senere av flere forfattere har blitt mistolket.

2298 For eksempel Leif O. Foss, «Sylvia Samsing», (presentert som Wollwebers elskerinne, i realiteten en ikke-eksisterende person), Kitty «Andersen» (en Kitty Andresen forekommer i Richard Krebs bok), Erwin Lessner, Hermann Pinzow, Arno Berich, Herman Mater (skal antakeligvis være Matern), Wolfgang Popp. Ingen av disse navn kan assosieres med Wollwebers organisasjon.

2299 I PU 212 C 1940 briten Harry W. Gill, østerrikeren Lessner og Gudrun Wiik. Biltvedt trakk den feilaktige konklusjon at de to første var arrestert sammen med Wollweber i Sverige i 1940. I PU 3 C 41 ble dommen mot Wollweber for passforfalsking referert.

2300 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

som først ville bli synlig i en akutt internasjonal krisesituasjon. Verken Bryhn eller Biltvedt kan ha hatt noen illusjoner om hvilke valg norske kommunister ville bli stilt overfor i en slik situasjon, ikke minst gjaldt det de av sabotørene til Wollweber som hadde overlevd krigen.

Dette var et realistisk utgangspunkt, men det ga ikke mye praktisk hjelp. Den gamle historien fra 9. april viste hvor vanskelig en slik vurdering var. Overvåkingstjenesten hadde ikke løst sine oppgaver i tida før 9. april. Angrepsmaktens støttespillere i Norge satt ikke under lås og slå da angrepet kom. Den avgjørende begivenhet som hadde eksponert datidas femtekolonne var Quislings statskupp, og det var den spontane motstand mot Quislings aksjon som hadde definert den, ikke overvåkingspolitiet. En «dansk» løsning i Norge hadde selvsagt skapt et helt annet indre fiendebilde. En internasjonal krise rundt 1949–50, som for Norges del kunne medføre amerikanske militære operasjoner på norsk jord selv om det ikke var en åpen krigssituasjon, ville kunne skape helt andre politiske aktører enn en angrepskrig fra sovjetisk side.

Det var en gråsoner av problemer, og ingen kunne hjelpe Biltvedt med å sortere dem. De signalene som han mottok utenfra var motstridende. Var de meldingene om Wollwebers nye organisasjon som man mottok fra utlandet bare tøy? Foreløpig så det ikke slik ut. 14. januar 1949 sendte militærattachéen i Berlin en oppdatering om Wollweber som ikke tydet på det.²³⁰¹ Ifølge notatet arbeidet hele hans apparat direkte under russerene. Wollweber selv utfoldet ingen politisk aktivitet i SED. På den annen side stilte «man seg i Berlin» kritisk til meldingen om at han skulle ha besøkt Norge og Sverige høsten 1948. En annen detalj i meldingen antydte tvil: «Det er fastslått at han var til stede på en konferanse i Leipzig 28. og 29. oktober 1948, hvor østsonens transportproblemer ble behandlet. Wollweber ble der sterkt angrepet av general Kvashnin for uduelighet. Wollwebers offisielle stilling er som kjent generaldirektør for skipsfarten i Deutsches Wirtschaftskommission. Under ham ligger skipsfart, havner, verfter og kanalskipsfart.»²³⁰²

2301 «Notat fra A1/Berlin 14.1.49». P 10.231. OVS.

2302 Wollweber ble etter sin tilbakekomst først «Ministerialdirektor» under «Generaldirektor der Schiffart» med ansvar for innenriksskipsfarten i den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland. I slutten av 1946 (eller i begynnelsen av 1947) ble han utnevnt til «Generaldirektor der Schiffart», fra 1950 «Staatssekretär im Ministerium für Verkehrswesen», og fra juli 1953 «Staatssekretär für Staatssicherheit». Fra 17.6.53 var dette statssekretariatet underlagt innenriksdepartementet. Wilfriede Otto, innledning til Wollwebers artikkel «Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichts», s. 350–351, *BZG* nr. 3, 1990. Også: *Lebenserinnerungen* s. 322 m.v.

Kontroversen med den sovjetiske generalen kunne leses på to måter: Enten var den konstruert for vestlig etterretning, eller – hvis den var reell – kunne Wollweber da være den hemmelige leder av et sovjetisk sabotasjeapparat i vest? Her hadde man mulighetene for å rette et skarpt blikk inn i motsigelsene i det materialet som forelå. Hvis konflikten var reell var det grunn til å være meget skeptisk til forestillingene om en ny sabotasjeorganisasjon og Wollwebers rolle i den. Men ingen hadde noen sans for å gå nøyere inn i problematikken, der den faktisk var synlig og burde skapt grunnlag for tvil og nøkternhet.

I virkeligheten ser det ut til at konflikten i høyeste grad var reell, og skapte problemer for Wollwebers karriere. Den handlet om uenigheter om elvetrafikken i østsonen, tilsynelatende et lite viktig emne i internasjonal sammenheng. Tvertimot var saken både betent og viktig, og berørte sovjetiske og tyske interesser. Den sovjetiske okkupasjonsmakten og staten DDR var både av næringsmessige og militære hensyn svært avhengige av elvetrafikken. Wollweber la ikke fingrene mellom i sin versjon av konflikten i sine erindringer.²³⁰³ Det var det umulig for Biltvedt å vite. Men noen kunne stilt spørsmål.

Nytt materiale kom fra Danmark og Tyskland, antakelig fra dansk politi. 30. mars 1949 ble materialet systematisert i et dokument om illegale kommunistiske kurerlinjer, som nå også var utvidet til å omfatte Tyskland og Danmark.²³⁰⁴ Dokumentet var et diskvalifiserende håndverk. 30 personnavn ble gjennomgått, derav de allerede nevnte Oscar Hedin og Arne Lund. Carl Hoffmann skulle være Wollwebers kontaktmann inn i nettet, med base i Schwerin.²³⁰⁵ Aksel Larsen skulle høre til Køben-

2303 Konflikten var en del av bakgrunnen for at Wollweber trakk seg fra sin stilling som generaldirektør. *Lebenserinnerungen* s. 333–341.

2304 O.P.10 – 505/49 «Notat» av 30.3.49. P 10.231. OVS.

2305 Det er uklart hvem «Carl» Hoffmann det siktes til. Karl-Heinz Hoffmann, f. 28.11.10 i Mannheim, ble en av de sentrale aktører i oppbyggingen av Volkspolizei og NVA (Nationale Volksarmee, opprettet 1956) i DDR og hadde senere ledende verv i Warszawapaktens fellesorgan. Han hadde vært i USSR under krigen. *SBZ-Biographie* (Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen, Berlin/Bonn 1961) s. 149. Den andre Karl-Heinz Hoffmann det kan være snakk om, var født 28.7.19 i Magdeburg og var i 1940 dømt for ødeleggelse av Wehrmachtmateriell. Etter å ha sittet i forskjellige leire i Tyskland, ble han i 1941 dømt til døden for faneflukt, men benådet til 10 års arbeidsleir. I 1942 ble han plassert sammen med ca. 2000 tyske politiske medfanger i arbeidsleir i Nord-Norge, hvor han ble sittende til oktober 1945, da han ble overført til Wehrmacht-leiren Rohrbrunn ved Brevik. Fangene, som var redusert til 230 mann, ble sittende i fangenskap ut året i Brevik. Det ble i denne periode opprettet interne Wehrmachtsdomstoler, som «idømte» fangene straffer for forræderi, desertering m.v. for deres antinazistiske

havn-gruppa, mens Georg Müller skulle høre til Esbjerg-gruppa. Det virker som at navnene er hentet mer eller mindre rett ut av luften. Noe var tydeligvis hentet fra Securités dokument om den oppkonstruerte «Potsche-Biesmann-gruppa» fra 1939, som vakte så mye forvirring i Sverige i 1940. Den danske forfatter har ikke et eneste kildegitt fakta å holde seg til, men dekker seg bak «man antar at», «man har kunnskap om» i nesten samtlige biografier. Dokumentet gjorde jobben vanskeligere for Biltvedt. En skog av nye navn, sannsynligvis hentet fra en internasjonal navnebørs i kommunist saker. En Hugo Gill var også kommet inn som resident i Hamburg. Riktignok hadde en person med et liknende navn dukket opp og blitt arrestert i Sverige i 1940, og nevnt i Polisunderrättelser, men uten tilknytning til Wollweber.²³⁰⁶ Enkelte andre figurer var åpenbart tatt fra et notat av Hermann Knüfken til svensk politi.²³⁰⁷

Dette uvitenskapelige, kildeløse og synsende dokument ble lagt til grunn for nok en analyse fra slutten av oktober 1949.²³⁰⁸ «Det har fremkommet opplysninger», kan vi lese, som tyder på at kurer-linjer mellom Tyskland og Danmark med antatt forlengelse til Norge og Sverige har tre separate linjer: Direkte, via havnene og via de tidligere emigranter. Med analysen fulgte kartskisser. Warnemünde var nå også blitt sentral. Forøvrig var det de samme navn som i analysen fra 30. mars.

På det offisielle politiske plan skjedde det store endringer i Norge i 1948–50. Nye beredskapslover som rettet seg mot en ytre og indre kommunistisk trussel mot Norge, ble vedtatt i Stortinget. Norge meldte seg inn i NATO. Dramatiske utenrikspolitiske begivenheter dannet de ytre rammer rundt disse endringer. Berlin hadde stått i fokus for flere av disse begivenheter. Først ved den sovjetiske blokade av byen i 1948, og den påfølgende amerikanske luftbroen til byen. Dernest ved at det foregikk en hektisk skjult kamp mellom vestlige og østlige hemmelige organisasjoner i byen. Berlin spilte på denne tida en like sentral rolle i den hemmelige etterretningskrigen som Stockholm hadde gjort under krigen.

De meldinger som kom til Politiets Overvåkingstjeneste i Norge fra verdensbyen var i formen dramatiske, men i innhold spinke og spe-

virksomhet mot Wehrmacht før kapitulasjonen. Først etter at denne skandale var avslørt i pressen, ble fangene sluppet fri ved juletider 1945. Fra april 1948 gikk Hoffmann inn i Volkspolizei, og deltok som sin navnebror også i oppbyggingen av NVA. Karl-Heinz Hoffmann: *Am Eismeer verschollen* (Dietz 1988).

2306 Briten Harry Gill, PU 212 C 1940.

2307 «Bifigurer til Ernst Wollweber.»

2308 «Notat» fra 1220 av 25.10.49. Av sikkerhetsgrunner hadde POT innført bruken av siffer istedenfor signatur i internkorrespondanse. P 10.231. OVS.

kulative. Det foreliggende materiale viser at det ennå ikke forelå noen substans i meldingene. Eksistensen av en kommunistisk sabotasjesentral med eller uten Wollweber var ikke dokumentert. Det samme gjaldt formodninger om sovjetisk etterretning, også med sentral Berlin. Heller ikke på dette området hadde man harde fakta å forholde seg til. Dette var en kilde til bekymring, fordi eksistensen av etterretning i øst og vest var en normal foreteelse, og helt sikkert fant sted. Betegnende nok hadde man ikke avslørt noe sovjetspionasje av betydning i Norge siden den merkelige historien med Daniel LaRoche i 1946.

Media tas i bruk

Ennå før Bargstädt-saken var konkludert slapp *Arbeiderbladet* en artikkel om Wollwebers nye virksomhet. 25. april 1949 brakte avisen en artikkel under tittelen «Kommunistene har gjenoppbygd sitt spionasjesystem i Skandinavia.» Avisen bygde på en annen artikkel i den danske avis *Social-Demokraten*, som igjen hadde kilder i Berlin «som man har grunn til å feste absolutt tiltro til». I artikkelen ble Wollweber presentert som leder av en ny spionasjeorganisasjon i Skandinavia. Spionasjens hovedsentral skulle befinne seg i Danzig eller i Nord-Polen. Herfra fraktes «kurerpost», våpen og hemmelige agenter til de skandinaviske byer illegalt på skip. I disse byene hadde man legale firmer, kontorer o.l. som kamuflerte virksomheten. Agenter var plassert i nøkkelstillinger i alle land. Sabotasje-aspektet var det ikke nevnt noe om.

Rett over årsskiftet mottok POT en melding som igjen fokuserte på faren fra kommunistene innenfor skipsfarten. Meldingen fortalte at kilden var «ITF-komiteen for motarbeidelse av kommunistisk innflytelse blant sjøfolk, havnearbeidere m.v.», og fortalte at det i oktober–november 1949 ble avholdt et sabotasjekurs under ledelse av Wollweber i østsonen.²³⁰⁹ Det var deltakere fra Norge, Sverige, Danmark og Finland. Kilden hadde registrert at fire norske kommunister returnerte fra østsonen 15. desember, og to en uke senere, og antok at de hadde deltatt på kurset.²³¹⁰ Hvem denne komite representerte, når den hadde oppstått, og hvilke kilder den bygde på var ikke opplyst. De eksakte opplysninger om de utreisende nordmenn var imidlertid virkelige nok, og viste at det måtte foreligge en kilde.

2309 «Notat» av 1220 13.2.50. P 10.231. OVS.

2310 Rolf Bjarne Hansen, Ingeborg Marie Hansen, Finn Pettersen, Tore Paulsen og Kurt Wilfred Hagen. De to siste var Kristian August Wold og Hans Ingemann Kleven.

I august 1950 ble sjømannsaspektet igjen understreket i et notat om «aktivitet blant tidligere medlemmer av ISH», som tok for seg en del av de gamle navnene fra skipssabotasjen før krigen, og koplet dem sammen med nye.²³¹¹ I dette skrivet ble for første gang nevnt sabotasjeaksjoner etter krigen. Det ble hevdet at «en enorm sabotasjeorganisasjon som herjet i de britiske marinemilitæres rekker, minner i høy grad om ISHs aktivitet etter naziregimets fremtreden.» Men noe mer konkrete opplysninger ble ikke referert. Foruten Wollweber og Gudrun Wiik, ble syv navn nevnt, ingen av dem norske.²³¹² Wollweber skulle for tida være utsendt til Skandinavia, og arbeide med å opprette en sabotasjeorganisasjon og en «rekrutteringsmisjon» til denne, særlig gjaldt det Norge. Han var mistenkt for å bruke «Hans Zieglers» pass i Norge, siden denne var mindre kjent. Nye rekrutter skulle først instrueres ved «Karl Marx Schule» i Berlin, eller ved universitetet i Greifswald. Den endelige instruksjon skulle skje ved «sentralen i Berlin Prenzlauerberg».

Interessen for Wollweber var altså fortsatt på høyden høsten 1950.²³¹³ Vel en måned senere kom en svensk bekreftelse på at Wollweber kunne ha brukt navnet «Hans Ziegler» under sine reiser i Skandinavia.²³¹⁴ Fortsatt forelå det imidlertid ikke en eneste bekreftet melding om at Wollweber faktisk hadde reist i Skandinavia. 11. oktober kom saken til norsk media. *Hamar Stiftstidende* trykket denne dag en artikkel om «Mannen bak den kommunistiske sabotasje i Norden». I artikkelen ble det skrevet om sabotasjegrupper som utdannes i Nord-Tyskland. Bryhn været en lekasje, og skrev til politimesteren på Hamar med spørsmål om å finne ut hvem som var forfatter og hva som var hans kilder.²³¹⁵

Men saken var allerede kommet til media i Sverige. 18. mars hadde *Dagens Nyheter* (DN) på lederplass lansert alle ingredienser. Med utgangspunktet i en pågående spionasjesak i Canada, knyttet avisen an til Wollweber, som satt som «spindeln i nätet» i Berlin. Herfra styrte han «på direkt order från revolutionens generalstab inom kominform» et gedigent nett av sabotasjeeksperter, klar til å kaste seg over den frie verden. Foreløpig er alt rolig i vår del av verden, kunne avisen berette. «Bedrægligt lugnt!» Men så kunne man fortelle at vaktsomme menn innenfor fag-

2311 Av 1695 9.8.50. P 10.231. OVS.

2312 Gerhard Kratzat, Rudolf Leisler, Georg Müller, Nathan Notowitch, Herman Johan Radatz, P. Ruiter og en Saute.

2313 13.9.50 registrerte man at Wollweber hadde flyttet til Schumannstrasse 18 i Berlin, og at han fortsatt var i samme stilling. Det siste var imidlertid ikke riktig.

2314 «Notat» av 15 19.9.50. P 10.231. OVS.

2315 Svaret på Bryhns henvendelse 16.10.50 foreligger ikke.

bevegelsen har forstått hva som forberedes. «Vid att tilfälle har det även offentlig angivits: i samband med de skandinaviska sjöfolks- och transportarbetarförbundens överläggningar i Oslo för några veckor sedan. Ett kort meddelande däriifrån utpekade kommunisterna som färdiga att tillgripa våldsmedel och sabotage efter ryska direktiv.» Etter DNs oppfatning planlegger kommunistene å angripe den amerikanske våpenhjelpen med sabotasje. Skoler er opprettet i Øst-Tyskland, men små kurser arrangeres også rundt omkring i Sverige. Kommunistiske fuksjonærer er i full sving med å organisere forberedelsene. I små grupper søker de svenske kommunistene seg til Berlin, hvor de søker i all hemmelighet til «Karl Marx Schule» og universitetet i Greifswald, og deretter til Kominforms sabotasjeskoler.

I en annen artikkel i samme utgave av DN var Wollweber personlig slått stort opp, illustrert med et av bildene fra 3:e rotelns fotoarkiv. «Wollweber dirigerer nye sabotagegrupper. Svenske kommunister utbildas i Tyskland», kunne man lese med krigstyper.²³¹⁶ DN har konstatert at de hemmelige kommunikasjonslinjene går til Berlin, og derfra leder Wollweber det hemmelige sabotasjenettet. Nylig har han besøkt Danmark, og «troligen» også besøkt Skåne. «I Sverige har detta illegala arbete inletts under de senaste månaderna. Det betraktas som ett led i den internationella kommuniströrelsens kampanj mot vapenhjälpen». Avisen forteller at den har inhentet opplysninger i Danmark og Tyskland, og at det framgår at de deltakende skandinaviernes reiser til utdanningscentraene går over kurerlinjer til Tyskland. DN kan fortelle at avisen forbereder en serie artikler om emnet, som senere skal utgis som brosjyre. En medarbeider i avisen har besøkt «olika miljöer och företag in skilda delar av landet där dessa problem er brännande, och han har ingående orienterats om förhållandena». Til slutt fikk leseren vite at artikkelserien skal avsluttes med en behandling av forslag for å forsterke beredskapen mot spionasje, sabotasje og kupp.

Disse første mediaoppslag som knytter sammen Wollwebers navn med eksistensen av en ny sabotasjeorganisasjon inneholdt de samme ingredienser som den interne korrespondansen i POT skisserte. Det er rimelig å anta at de må ha blitt skapt ved lekkasjer, eller felles kilder.

2316 I lederen omtales han som denne «kallhammrade og hänsynslösa revolutionär», og bildet belyser utmerket disse poeng. Riktignok var det ikke så urimelig at Wollweber ikke smilte til politiet, da han ble arrestert i 1940.

Bargstädt's løse tråder

Under avhørene av Bargstädt i Hamburg i september 1948 hadde Biltvedt spesielt bedt han om å fortelle hvilke norske kontakter Wollweber hadde. Bargstädt's beretning ble derfor svært personorientert. De fleste navn som kom fram var kjent av Biltvedt, fordi de allerede var eksponert i den svensk-tyske korrespondansen, som han på dette tidspunkt kjente overflattisk. I tida fram til mars 1949 gikk Biltvedt grundig igjennom korrespondansen, oversatte mange av dokumentene. Gjennom dette arbeide identifiserte han de fleste som ikke var kjent. Likevel fantes det enkelte personer i Bargstädt-materialet som var ukjente.

En slik person var en kontakt Wollweber hadde i London i 1937. Han hadde vært sjåfør ved den norske legasjonen. I 1938 hadde Bargstädt møtt på den samme mannen i Oslo. Da hadde han vært sjåfør for den amerikanske legasjonssjef. Sjåføren, som var hjemmehørende i Oslo, kjente Bargstädt av utseende og hilste.

En annen var en mystisk lege, som hadde kontor i samme gård som en tannlege Solheim. Han hadde et typisk norsk navn som «Solvang» eller liknende. Begge formidlet kontakter til Wollweber når kurerer ga seg til kjenne blant pasientene på deres felles venteværelse.

En tredje var en tysk emigrant som arbeidet som bygningsarbeider i Oslo i 1939. Han var blitt oppsøkt av norsk politi på sitt arbeidssted, og flyktet på ordre fra Wollweber til Paris.

En fjerde var en tysk emigrant som hadde rømt fra Tyskland etter å ha vært med på å røve et skipsrederkontor i Hamburg. Bargstädt ble bedt av KPD i Danmark om å hjelpe mannen å komme illegalt til Norge, men likte ham ikke. En norsk pike hjalp ham med å skaffe falske legitimasjonspapirer, og deretter norsk pass, og hyre i Fredrikstad. Deretter dro han til Spania hvor han ble sjåfør for GPU's sjef, en russer. Etter sammenbruddet i Spania, ble han internert i en fransk konsentrasjonsleir. Etter å ha skrevet til den norske piken som hadde hjulpet ham tidligere, lyktes han ved hennes hjelp å flykte tilbake til Norge. Etter den tyske invasjonen av Norge, hadde han klart å komme seg til Skottland. Bargstädt mente at mannens navn var «Dietrichs». Det var ikke langt fra sannheten. Bargstädt hadde også flere steder omtalt en betrodd norsk medarbeider av Wollweber, som hadde utført forskjellige oppdrag, en person som åpenbart ikke var identisk med Martin Hjelmen. Men Bargstädt kjente ikke hans identitet, takket være Wollwebers sinnrike sikkerhetsinstruks.

Av disse personene er det enkelt å identifisere lege Ole Fossen, som hadde felles venteværelse med tannlege Martin Solheim i Schleppe-

grells gate 32, samme bygningen som Grünerløkkas Folkets Hus på Dælenenga. Fossen var kjent som kommunist, og figureerte på medlemslistene over de opprinnelige Wollweber-medlemmer, som ble satt opp i forbindelse med granskingen av Hjelmen-saken fra sommeren 1945. Den første av de fire må ha vært Reinhardt Paulsen, den fjerde Wilhelm Dietrichkeit. Den siste av de fire, den høyt betrodde norske medarbeider av Wollweber, som Bargstädt ikke klarte eller ønsket å identifisere må antakelig ha vært Asbjørn Sunde.

Fokus på Asbjørn Sunde

Gestapo hadde lyktes med å identifisere Wollwebers mann «Osvald» som Asbjørn Sunde på sommeren 1942, antakelig en gang i juli.²³¹⁷ Dermed ble også Sundes rolle som ansvarlig for organisering av transporten av de tre sabotørene til Finland i 1940 kjent. I de videre forhørene i Tyskland ble det klart at han hadde vært leder for den norske gruppa de siste årene før krigen.

20. oktober 1950 ble Sundes navn igjen knyttet til Wollweber av en helt ny kilde. Bryhn hadde fått en rapport fra en som selv hadde vært med i den norske gruppa.²³¹⁸ Overvåkingen av Sunde var nå i full gang. Kilden kunne fortelle at Wollweber hadde bodd sammen med Ragnhild Wiik fra 1937 til 1940 i Båhusveien 18 på Sinsen. Norske medarbeidere fikk Wollweber overlevert av Ottar Lie og Henry W. Kristiansen. Asbjørn Sunde ble vervet i 1937 og var sjef for den norske gruppa fram til krigen i 1940, hans nestkommanderende var Ole Kjell Karlsen, som ble skutt av tyskerne 1. mars 1943. Sentral meldested for forbindelser utad og til Moskva var hos Ole Fossen. Postadressen var hos Inga Ring, og konferansestedet var hos Olga Eltvig. Minst to skip ble senket etter anløp i Norge.

Hvem kilden var er uklart.²³¹⁹ Særlig viktig kan vedkommende ikke ha vært betraktet, fordi ikke noe annet har vært produsert av kilden

2317 Ikke som vanlig antatt etter attentatet på Henrik Ibsens gate 7, 21.8.42.

2318 Notat fra D9, Oslo 20.10.50. P 10.231. OVS.

2319 Hjelmen og Bargstädt nevnes ikke, og det kan tyde på at kilden må ha kommet med sent, kanskje etter 9. april 1940, eller vært svært perifert plassert uten direkte kontakt med sabotasjevirksomheten. Den feilaktige opplysningen om to skip kan bekrefte det. Det indikerer at kilden kan ha blitt rekruttert så sent som 1942 eller senere. Kilden nevner heller ingen av Sundes rekrutter fra Spania utover Sunde selv og Karlsen, og det skulle indikere at vedkommende må ha blitt med eller fått sine kunnskaper etter 1942, mest sannsynlig helt på slutten av krigen. Det er derfor rimelig å lete etter kilden blant Sundes rekrutter fra 1943 eller 1944, og det er logisk å anta at han må ha hørt om den tidligste historie av en av veteranene som

i forbindelse med Wollweber-saken.²³²⁰ Men kildens fokus på Sunde som hovedmannen allerede før krigen var en ny opplysning. Spanerne hadde allerede fått beskjed om å fordype seg i Richard Krebs *Out of the Night*, og hadde i bakhodet at de kunne risikere å treffe på selveste Wollweber på sine vandringer i Sundes kjølvann gjennom Oslos gater.²³²¹ Kilden må ha bekreftet hvor viktig dette spaningsarbeidet var, og kanskje brakt et visst historisk sus over dette enerverende arbeidet. Tofte fortalte i sin bok at han skaffet seg *Menn i mørket* og var ganske redd der han tuslet i mørket bak den nå temmelig beryktede Sunde.²³²²

ennå levde i slutten av krigen. Det kan forøvrig ikke bekreftes at Ole Kjell Karl-
sen var med i organisasjonen.

2320 Gjentatte henvendelser til Kaleb Nytrøen om denne kilden har forblitt ubesvart.
Det har skapt en mistanke om at kilden ennå i dag dekkes.

2321 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94

2322 «At det var belegg for å karakterisere ham som farlig, kunne jeg lese i hans bok
Menn i mørket, hvor han bl.a. forteller om hvordan han med kniv likviderte to
angivere i en leilighet på Majorstua», skrev Tofte. Det er ironisk at han anførte
denne aksjonen som bevis på hvor farlig Sunde var, en aksjon som var beordret
av Milorg og 2As politigruppe. Se forøvrig s. 528–530. Politigruppa hadde hatt
Toftes sjef Asbjørn Bryhn, hans overordnede Odd Biltvedt og hans kollega Johan
Myklebust som ledere. Dette var heller ikke den eneste likvidasjonen de hadde
beordret. Jeg velger å oppfatte Toftes anførsel som et bevis på at Bryhns samar-
beid med Sunde ikke var kjent for ham.

Kapittel 26

Sabotører, kurerer eller bare kommunister?

Under skibssabotasjen i Nord-Europa før krigen brukte Wollweber en sigarforretning ved navn «Carmen» i Narvik som anløpssted for sine kurerer [...]«Carmens» innehaver var en 40 år gammel mann av middels høyde, med et rød-musset og oppblåst ansikt. Man ville være takknemlig for å få identifisert denne mannen og få oppgitt hans nåværende tilholdssted.

Bryhn til Steinholt²³²³

I dette kapittel skal jeg se nærmere på overvåkingen av enkelte av de gamle Wollweber-medlemmene i perioden 1948–50. Overvåkingspolitiet hadde forskjellige utenlandske innspill å forholde seg til, men ingen klare teorier om hva man søkte etter. En uklar forestilling om en ny sabotasjeorganisasjon konkurrerte om oppmerksomheten med et amerikansk innspill om en hemmelig kurerforbindelse mellom Oslo og New York. Norske kommunistiske sjøfolk og tidligere (tyske) flyktninger var – hver for seg eller i kombinasjon – særlig mistenkelige. Massen av overvåkingsobjekter på generelt kommunistisk grunnlag ble i denne periode betydelig. Man søkte etter forbindelser til Wollweber, til Berlin eller til østeuropeiske land. Man fortsatte å analysere dokumentasjon om kommunistenes aktiviteter under krigen. Et omfattende arkivverk ble bygget opp i Overvåkingsentralen. Noe klart svar på om en ny sabotasjeorganisasjon var under oppbygging fikk man ikke, men man holdt alle muligheter åpne.

2323 Politiinspektør Bryhn til politimester Steinholt i Narvik 21.1.49. Op.10-79/49, P 10.231, OVS.

En hemmelig kurer på «Stavangerfjord»?

Reinhardt Willy Paulsen var den ukjente sjåføren som Karl Bargstädt forsøkte å identifisere.²³²⁴ Sammen med Ingeborg Bakken hadde han utført spesielle oppdrag for Wollweber i årene før krigen. Under krigen hadde han hatt kontakt med Asbjørn Sunde og Johan Peter Bruun, men hans navn var ikke blitt eksponert i tilknytning til sabotasjeaktivitetene.²³²⁵

Biltvedt klarte aldri å identifisere Paulsen som den ukjente sjåføren. Da Paulsen kom i Overvåkingspolitiets søkelys i 1948, var det av en ganske annen grunn. Paulsen var sjømann, og hadde etter krigen fått hyre på «Stavangerfjord» som stuert. Han var også valgt som tillitsmann om bord. Den første gang han pådro seg oppmerksomhet var i forbindelse med et møte i NKP i Kristiansand, hvor han ble observert av politiet. Politimester Rynning Tønnesen rettet i den forbindelse en henvendelse til Oslo politikammer og ba om identifisering.²³²⁶ Politiet mente at Paulsens oppdrag var å reorganisere Vest-Agder distrikt av NKP.²³²⁷ I et kort notat som Bryhn satte opp et par uker senere, ble Paulsen omtalt som «den farligste av kommunistene» om bord på «Stavangerfjord». Bryhns kilde var blant besetningen på skipet. Det var en kjent sak at det foregikk utstrakt smugling blant mannskapene på amerikabåtene, og Bryhn antydte også i sitt notat at Paulsen kunne være innblandet.²³²⁸

Denne mulige side av Paulsens virksomhet ble imidlertid torpedert grundig av ham selv. Som tillitsvalgt engasjerte han seg sterkt mot smugling, som han oppfattet som snylting. I POT ble et av hans avisinnlegg om dette fra 1948 klippet ut og lagt inn i hans personmappe. Paulsen holdt en høy profil som kommunist og tillitsvalgt, og det var denne siden av hans aktiviteter som kom til å oppta Bryhn videre. En av Bryhns kolleger i politiet hadde noe kjennskap til Paulsen fra begynnelsen av krigen, og Bryhn ba han om å skrive en utredning. Utredningen bekreftet at Paulsen hadde vært ansatt ved den amerikanske legasjon fram til legasjonen ble avviklet i 1941, men ellers ga den ikke noen nye spor.²³²⁹

Fra begynnelsen av mai 1948 ble Paulsen systematisk skygget av spanere fra POT når «Stavangerfjord» var i landet. Flere spaningsrapporter ligger i hans personmappe, men ingen av dem ga det minste

2324 Reinhardt Willy Paulsen, f. d.10.4.08.

2325 Intervju med Paulsens kone, Ingeborg Paulsen, 3.3.93.

2326 Og om å få tilsendt foto av Paulsen. «Notat» 16.4.48. P 10.210 (tidl.670). OVS.

2327 Påskrift personalskjema. P 10.210.

2328 «Notat» 1.5.48. P 10.210, OVS.

2329 «Notat» udat. av O.W.Ø. P 10.210, OVS.

holdepunkt for mistanke om at han kunne ha noen kontakt med russere, ambassadepersonell eller andre som måtte være i søkelyset for etterretningsvirksomhet. Spanerne arbeidet ut fra en teori om at Paulsen var et kurerledd i sovjetisk etterretning i USA. Paulsen selv var klar over at han var under spaning av FBI når båten var i USA.²³³⁰

Paulsen var under overvåking dels som «fanatisk kommunist», dels som mistenkt som hemmelig sovjetkurer. I midten av november 1948 ble hans rolle i det kommunistiske sjømannsmiljøet spesielt vurdert.²³³¹ Sammen med Bjarne Moi og Gustav Larsen hørte Paulsen til de «farlige tre kommunister» på «Stavangerfjord». Politiet var overbevist om at en av dem var den hemmelige kureren, men nå var man kommet til den konklusjon at det måtte være Gustav Larsen.²³³²

Anders Alsaker og Aage Dahl Eriksen hørte til det samme miljø, og en tredje tidligere sjømann, Eugen Rustad, ble også trukket inn. Alsaker og Dahl Eriksen hadde drevet «kommunistisk virksomhet» på bryggene i Oslo. Den siste av de to var ekskludert fra NSF, men siden han nå hadde begynt «å røre på seg» i Jern og Metall, ville han igjen «formodentlig snart bli ekskludert». Rustad og Alsaker ble betegnet som «de mest aggressive kommunistene blant sjøfolkene i land.»

Ingen av disse navnene var kjent fra Wollweber-etterforskningen. Derimot var deres politiske historie vel kjent innenfor sjømannsforbundet, og det var antakelig fra NSF Bryhn fikk bakgrunnsmateriale til et notat han satte opp en uke senere.²³³³ I notatet fortalte han at det i 1933–34 var dannet en internasjonal sjømannsforening i Norge, tilknyttet ISH. Kort tid senere ble det dannet en skandinavisk sjømannsforening, og i dens avdeling i USA var en rekke norske sjøfolk aktive, som «oppnevnte permanente medlemmer». Hva han mente med dette, er uklart. Men navnelisten var klar nok, og den var det viktigste. 15 personer var ført opp, av dem Gustav Franzen, Peder Stavenes, Anders Alsaker, Knut Brien, Ivar Brodin og «Reinholdt» Paulsen.²³³⁴ På NKPs landsmøte i februar 1949 ble Paulsen valgt som varamann til landsstyret. Nyvalget ble oppda-

2330 Fra spaningsrapport 5.5.48. P 10.210, OVS.

2331 «Notat» av 16.11.48 av L.Ø. P 10.210, OVS.

2332 Gustav «Gust» Larsen.

2333 «Notat. Ad Sjømennenes Landssentral av NKP.», b.2. 23.11.48.» P 10.210.

2334 Frantzen endret senere navn til Gustav Alexander. De øvrige navn Bryhn førte opp var: Harald Eriksen, Arvid Værnes, Thomas Christensen, D.V. Aagård (dansk), Eide, Gausheim, Oscar Wisnes, Åge W. Lund og Johannes Andersen.

get da overvåkingspolitiet rutinemessig opprettet personsaker på samtlige 49 tillitsvalgte til landsstyret.²³³⁵

Da «Stavangerfjord» ankom New York i mars 1949 ble båten ransaket, og samtlige om bord ble kontrollert. Ifølge *Aftenposten*, som hadde et oppslag om saken, nektet FBI å gi noen opplysninger om den uvanlige framgangsbåten. Ti dager tidligere hadde de gjort det samme ved den polske «Batorys» ankomst. Da skipet kom tilbake til Oslo, kunne Bryhns hemmelige tyster om bord melde at Paulsen nå hadde avmønstret «angivelig på grunn av sykdom». Tysteren hadde en annen forklaring. Paulsen hadde avmønstret på grunn av FBI's aksjon i New York.²³³⁶ Tre uker senere ble Paulsen og Arne Lund observert sammen i Oslo under 1. mai-feiringen. Paulsen ble også registrert i selve demonstrasjonstoget. Det lyktes en spaner å ta et bilde av de to sammen.²³³⁷

At merkelige ting skjedde på «Stavangerfjord» var nå iferd med å bli offentlig kjent. Den utløsende aksjon skjedde under «Stavangerfjords» tur til USA i mars 1949. Tillitsmann i NSF Rein Seehus, gikk om bord i Bergen 12. mars, og sammen med ham i all hemmelighet amerikanske etterretningsfolk. Seehus var om bord for å holde foredrag mot kommunismen og forholdene i Sovjet. Under dette foredrag eksponerte Paulsen seg ved å ta kraftig til motmæle. *Morgenavisen* skrev om saken 4. april, og hadde også registrert at det var amerikanske etterretningsfolk til stede.²³³⁸

Hvilke kontakter som i den etterfølgende periode var mellom FBI og norsk overvåkingspoliti i denne saken har det ikke latt seg gjøre å påvise. FBI fortsatte sin søking etter den hemmelige kurerlinje til Europa. I januar 1950 skjedde det nok en episode som var ytterligere belastende for Paulsen. På et medlemsmøte på «Stavangerfjord» før avgang i januar 1950 ble Harald Olsen Nordhagen valgt som NSF's skipstillitsmann. Bryhns tyster om bord kunne melde at han var «ivrig kommunist», og at det ikke var utelukket at han var den hemmelige kurer. Reinhardt Paulsen hadde foreslått han som tillitsmann, og etter tysterens oppfatning var det Paulsen som hadde ivret for å få Nordhagen ansatt. Nordhagen var som Paulsen kelner, og hadde som Paulsen vært aktiv i en ulovlig kelnerak-

2335 Landsmøtet ble avholdt 4.–6.2.49. Oversikt over valget til landsstyret ligger i P 10.210, OVS.

2336 «Notat» 1220 8.4.49. P 10.210, OVS.

2337 «Notat ang. Arne Lund og Reinhardt Paulsen», 1399, 21.6.49. P 10.210, OVS.

2338 Saken ble innberettet til Bryhn av politimester Brinchmann fra Bergen politikammer 12.10.40, med bilag. Av Brinchmanns rapport kan det se ut som at episoden var iscenesatt av amerikanerne. Hvem «Seehus» var, er ikke klarlagt.

sjon i 1949. Tysteren antydde at valget var ulovlig fikset av Paulsen, og ville bli omgjort.²³³⁹

2. april eksploderte saken. På et mannskapsmøte med NSF informerte Paulsen om at han selv samt Bjarne Moi, Birger Hagen og Håkon Aaby Lunde var blitt avmønstret av Den Norske Amerikalinje, fordi den amerikanske ambassade hadde strøket deres navn ved den rutinemessige visering av mannskapslisten. Det betød kort og godt at den amerikanske ambassade hadde gitt NAL ordre om å gi dem sparken. På møtet ble det vedtatt å gå til sit-down-streik i protest. Dagen etter ble det vedtatt å sende en deputasjon til utenriks- og justisdepartementet. Bryhn ble holdt orientert om begivenhetene om bord av sin kontakt.

Den videre del av denne historie skal bare kort refereres her. Deputasjonen oppnådde selvsagt ingenting. En av dem, Lilly Giertsen, skulle bli den neste som ble satt på land. NSF engasjerte seg svært forsiktig i saken. I en kort redgjørelse til UD 17. april ble det slått fast at strykingen av de fire navnene ble gjort «on the basis of information received by the Embassy».²³⁴⁰

Bryhns kilde på «Stavangerfjord» kunne snart melde at Paulsen, Lunde og Moi hadde søkt og fått hyre i Den Svenske Amerikalinje.²³⁴¹ 20. juni henvendte Forsvarets etterretningstjeneste seg til POT for å få dette bekreftet, og for å få nærmere personalia om de tre.²³⁴² Samme dag ble forspørselen besvart.²³⁴³ De tre fikk ikke hyre i SAL.

Antakelig var det samme kilde som en uke senere kunne melde at kommunisten Lars Strømsvåg hadde fått hyre på en annen av amerikabåtene til NAL, «Oslofjord», som tømmermann. Strømsvåg hadde fått sparken på Akers Mek. Verksted, fordi han som klubbformann ble holdt ansvarlig for en aksjon på verftet. Ansettelsen av Strømsvåg «er sannsynligvis noe Reinhardt Paulsen har fått arrangert», mente POTs tjenestemann.²³⁴⁴

Det ble aldri kjent at den egentlige bakgrunn for aksjonen var leitingen etter den hemmelige kureren. Forskjellige andre teorier ble lansert. Paulsen selv satte saken i samband med sin aktivitet som tillitsmann. Det var en rimelig betraktning. NAL beklaget neppe å bli kvitt en så dyktig og

2339 «Notat» fra en pålitelig kilde, 1220, 25.1.50. P 10.210, OVS.

2340 Kopi ligger i P 10.210, OVS.

2341 «Notat» fra 1220 24.5.50. P 10.210, OVS.

2342 «Til Sverre Krokaas, Victoria Terrasse 5–7», Oslo 20.6.50, fra Ove Bang Overdale. P 10.210, OVS.

2343 Påskrift: «FS. II meddel. oppl. 20.6.1950». P 10.210, OVS.

2344 «Notat» fra 1220 26.6.50. P 10.210, OVS.

engasjert tillitsmann. Leif Vetlesen, som i boken *Reis ingen monumenter* har gjennomgått saken på bakgrunn av det som hittil har vært kjent, kom til den konklusjon at det var det generelle ønsket om å rense handelsflåten for kommunister som var den egentlige bakgrunn. Denne betraktning har også mye for seg. Det kan ikke være tvil om at kommunister ble sett på som indre fiender på et generelt grunnlag, og at verken POT eller NSF hadde noe i mot den løsning saken fikk. Verken Paulsen selv eller Vetlesen hadde imidlertid muligheter for å kjenne til at den dypere årsak var FBI's leting etter en hemmelig sovjetisk kurer blant «Stavangerfjords» besetning.

Søkingen etter denne kureren hadde også ført til at man hadde kastet øynene på en annen i «Stavangerfjords» besetning. Mannen man hadde festet seg ved var en helt annen type enn Paulsen. Mens Paulsen var en utadvendt og aktivt engasjert talsmann for de ansatte om bord, og ikke gjorde det minste vesen av at han var kommunist, var denne andre personen en beskjeden og nokså innadvent type. Han var heller ikke medlem av NKP. Hans navn var Eilev Granum, og han var smører om bord. Granum hadde det til felles med Paulsen at han hadde bakgrunn i Wollwebers sabotasjeorganisasjon. I motsetning til Paulsens Wollweber-bakgrunn, som aldri ble oppdaget av overvåkingspolitiet, var Granum behørig registrert av både Gestapo og Säpo som sabotør og partisan. Fra Granum ledet sporene direkte til Asbjørn Sunde.

Ingeborg Bakken

Reinhardt Paulsen var i de mest intense perioder under daglig spaning, mens saken etter 1950 lå til observasjon. Det var en typisk overvåkingsoperasjon uten mulighet for kontroll ved åpne rettslige avhør. Hadde Paulsen blitt forelagt mistanken mot seg, ville han ganske sikkert kunnet bidra til å spare POT for store ressurser. Det lå imidlertid i kortene at formålet med overvåkingen var å avsløre forhold som aldri ville bli innrømmet under åpne forhør. Denne fordekte arbeidsmåten gjorde at man på den andre siden heller ikke kunne skaffe grundige kunnskaper til veie. Paulsens best bevarte hemmelighet, hans arbeide for Wollweber før og under krigen, ble aldri oppdaget. Det ble heller ikke oppdaget at dette arbeidet var utført i nært samarbeid med Ingeborg Bakken.

Ingeborg Bakken hadde utført oppdrag for Wollweber i England Tyskland og Norge. Da Olga Eltvik og Martin Hjelman ble arrestert mistet hun kontakten med organisasjonen. Da Ingeborg Bakken i 1948 ble satt under overvåking, hadde det derfor ikke noe med dette å gjøre.

Bakken var en svært aktiv kommunist, og denne aktiviteten var i seg selv mer enn nok til å trekke oppmerksomhet på seg. I tillegg var hennes navn kommet opp i en sak av internasjonalt tilsnitt, med en viss interesse for norske forhold. Denne saken dreide seg om virksomheten til eksilkommunisten Hans Holm.²³⁴⁵

Hans Holm kom til Norge som flyktning i 1939, etter at han var hjulpet ut av Polen av sekretæren i Nansenhjelpen, Ragnar Nordli.²³⁴⁶ Da de tyske tropper kom til Norge i 1940, ble han anmodet av NKP om å bli i landet, og deltok i organiseringen av NKPs illegale arbeide. Etter arrestasjon av Ragnar Nordlis bror Odd rett før jul 1942, ble både Ragnar Nordli og Hans Holm arrestert. Under Gestapos etterforskning ble det hevdet at Holm var sendt til Norge fra Moskva i spesielt oppdrag. En rekke personer ble arrestert i kjølvannet av denne etterforskning. Holm selv ble sendt til Sachsenhausen, hvor han satt til freden. Deretter kom han igjen til Norge.

I begynnelsen av 1948 ble han sendt som *Frihetens* korrespondent til Østsonen, og senere til Sveits, hvor han ble arrestert i 1949 mistenkt for etterretningsvirksomhet og kommunistisk agitasjon. Under hans arrestasjon beslagla politiet alle hans notater. Holm hadde imidlertid en meget plausibel grunn til å være mye på reisefot, han drev nemlig en utstrakt forlagsvirksomhet. Anklagene mot ham var først og fremst basert på hans store bekjentskapskrets, og den formodning at en kommunist som reiste mye i utlandet nødvendigvis måtte drive en eller annen form for etterretning. Saken var så tynn, at sveitsisk politi ikke engang fremmet tiltale, men bare utviste Holm til Frankrike. Det ble aldri verifisert noen substans i Holm-saken, men den ble likevel en av de sentrale referansesaker for en rekke spionmistanker i Norge i 1950. Senere gikk saken i glemmeboken, og det er typisk at de som har skrevet om denne perioden av norsk sikkerhetspolitikk overhodet ikke nevner den.

På bakgrunn av Hans Holms notater som sveitsisk politi beslagla, samt resultatet av Gestapos etterforskning mot ham i Norge, utarbeidet overvåkingspolitiet en navneliste over samtlige personer han hadde vært i kontakt med, og startet å registrere opplysninger om dem. Arbeidsteorien var at det blant personene på listen eksisterte et hemmelig sovjetisk etterretningsnett.

2345 Johannes Adolf Jürgen Holm, f. 3.1.1895 i Altona.

2346 Holm-saken ble en av de store overvåkings saker, som ikke førte til noe kjent resultat. POT utarbeidet en «Oversikt» og en navneliste over tilknyttede personer. Den følgende gjennomgang baserer seg på framstillingen i denne «Oversikt». O.P. 10-516/48. P 4682, OVS.

En av disse personene var Ingeborg Bakken, medlem av NKPs landsstyre og sentralstyre.

Kort tid etter kom hennes navn igjen i søkelyset. Som representant for NKP deltok hun på et møte i det tsjekkosllovakiske kommunistparti i begynnelsen av mai 1948, deretter som gjest på SEDs kulturdager i Berlin 5.–7. mai, og endelig som utsendt til SKPs kongress i Göteborg 15.–19. mai.²³⁴⁷ Nytrøen skaffet tilveie et detaljert referat fra kongressen som ble lagt i hennes personmappe i overvåkingsarkivet. Disse reisene kunne tolkes på to måter: Enten som normal partivirksomhet, eller som kamouflerte kureroppdrag.

Tre måneder senere kunne en anonym kilde rapportere at Ingeborg Bakken hadde nær forbindelse med Knut Sanne Brien, som hørte til ledelsen av Sjømennenes Landsentral av NKP.²³⁴⁸ Selv om flesteparten av dokumentene i Bakkens personmappe nå er makulert, kan det ikke være tvil om at hun til tider ble intimt spionert på. Fra midten av 1949 foreligger en spaningsrapport om hennes privatliv.²³⁴⁹ Da Arvid Hansen var i Stockholm i juli 1949 etter en reise til Finland, fikk man med seg at han snakket med Ingeborg Bakken i telefonen fra Stockholm.²³⁵⁰ En av hennes kvinnepolitiske artikler ble også lagt i hennes mappe, uvisst av hvilken grunn. 21. september registrerte man at hun hadde reist med fly til Tromsø. Under selve partioppgjøret i NKP i oktober registrerte man at selveste Furubotn hadde «gått i dekning» i Bakkens leilighet i Claus Riis' gate 6 b.²³⁵¹

Etter partioppgjøret ble hun sammen med de øvrige i Furubotns fløy fjernet med hard hånd fra NKPs organer. Overvåkingspolitiet fikk med seg at hennes nye arbeidssted var NITO, og mistet deretter interessen for henne. Et siste oppsett ble laget i 1967.

Hvorfor ble Ingeborg Bakken overvåket? Hadde man mistanker om at hun hadde hatt noe med Wollweber å gjøre? Det ser ikke slik ut. Hennes kontakt med Wollweber før krigen forble ukjent for politiet. Hennes viktigste kvalifikasjon i forhold til POT var at hun var en spesielt aktiv kommunist, og det generelle politiske klima i 1948–49 tatt i betraktning, var dette begrunnelse god nok. Etter at hennes navn kom inn i interessefeltet rundt Holm-saken, ga hennes (korte) politiske karriere i NKPs ledelse i 1946–49 med dertil hørende representasjonsoppgaver i Øst-Europa

2347 «Notat» av 26.4.48 av Kaleb Nytrøen. P 4682, OVS.

2348 «Notat» fra LØ 9.8.48. P 4682, OVS.

2349 «Notat» av 21.6.49 av 1220. P 4682, OVS.

2350 «Notat» av 1695 6.9.49. P 4682, OVS.

2351 «Notat» fra 1399 2.11.49, P 4682, OVS.

ytterligere begrunnelse. Ikke en eneste antydning om mistanke om etterretningsvirksomhet finnes i hennes sak. Men Bakken-saken etterlater også spørsmål. Man registrerte detaljer vedrørende hennes privatliv. Hvorfor gjorde man det?²³⁵²

Den anonyme legen

Den aktive kjernen av kommunister i Oslo var ikke stor i 1949–50, selv om NKP fortsatt hadde betydelig oppslutning. For en erfaren observatør burde det ikke overraske at de fleste i denne kjerne hadde relativt god politisk og sosial kontakt seg i mellom. For den utrenede spaner derimot, ble slike kontakter istedet en indikasjon på hemmelige kontaktlinjer og kurer-virksomhet. Noen av de sjøfolkene som kom opp i Paulsen-saken hadde hatt kontakt med en eksiltsjekker med navn Idl Zerkowska. Det samme navnet dukket opp i Holm-saken. Dermed var en vag forbindelseslinje etablert mellom disse sakene. Hvem var så Idl Zerkowska?

Idl Zerkowska kom til Norge før krigen med to døtre, på flukt fra nazismen. I 1949 var hun samboer med dr. Ole Fossen, i Rosenhoffgata 1.²³⁵³ Sammen hadde de to i 1946 besøkt Praha.²³⁵⁴ En anonym kilde kunne melde til overvåkingen at Zerkowska var aktiv med å overtale sine venner til å bli kommunister, og at hun var i Norge for å drive kommunistisk arbeide. I hjemmet i Rosenhoffgata ble det avholdt mistenkelige kommunistmøter, en fransk kvinnelig kommunist med dobbeltnavn var også observert der.

Overvåkingspolitiet var meget interessert i Idl Zerkowskas virksomhet, men det var ikke bare begrunnet i henne selv. Hennes samboer, Ole Fossen, var i seg selv en mistenkelig person. Fossen hadde overlevd konsentrasjonsleirene i Tyskland, og hadde ikke vært meddelsom under

2352 Slike observasjoner foreligger i noen saker og kan ha vært registrert helt tilfeldig. Hvorfor ble ikke slike observasjoner slettet? Vi vet fra litteraturen, at slike metoder var i aktiv bruk av vestlige etterretningstjenester. Det britiske MI 6 studerte systematisk sovjetisk etterretningspersonells privatliv, for å kunne bruke kompromitterende opplysninger mot dem. De forsøkte også å plante prostituerte på sovjetiske agenter. En egen avdeling (D4) av MI 6 «hadde et antall call-girls i luksusklassen som de brukte til slike operasjoner», ifølge Peter Wrights *Spionjeger* (1987) s. 312. Wright var selv med på en slik operasjon. Jeg har ikke funnet noe materiale som kan tyde på at POT tok i bruk slike metoder mot norske kommunister. Men eksistensen av rapporter med slike observasjoner etterlater likevel spørsmål.

2353 De ble noe senere gift.

2354 «Notat» fra en anonym kilde, T.S. 29.4.48. P 10.500 (tidl. 228), OVS.

forhørene med Gestapo. Man visste lite om ham, utover at han var en sosialt engasjert lege, som stadig stilte opp til innsats ved idrettsaktiviteter og sosiale tiltak. Han var en lavmælt og beskjeden person. Hans erfaringer fra Wollwebers organisasjon tilsa at han var blant de i NKP som hadde betydelige kunnskaper om illegal opptreden.

Blant de mange navn som forekom i Holm-saken fantes også Ole Fossens. At de var kjent var ikke merkelig, siden Ole Fossen hadde vært aktiv i hjelpearbeidet for eksiltyskerne. Hans Holm hadde dessuten bodd ikke langt fra Fossen. Hvilke teori hadde man om Fossens plassering i det antatte apparat til Hans Holm? Man festet seg tidlig ved Ole Fossens barndomshjem i Vestre Gausdal.²³⁵⁵ En kilde hadde rapportert at Roald Halvorsen ved en anledning i 1944 hadde benyttet seg av dette huset på veg fra NKPs forlegning i fjellet ved Skriulægret. Politiet i Lillehammer foretok undersøkelser omkring eiendommen, og man hadde mistanke om at det ubebodde huset ble brukt som overnattingssted for kommunister. Etter en slik undersøkelse i juni 1948 kom man til at noen hadde overnattet der flere ganger ganske nylig.²³⁵⁶ Senere neste høst rapporterte Lillehammer politikammer til Bryhn om at Fossen hadde fått kjørt opp et flyttelass til huset fra Oslo, bestående av møbler og ti kasser med ukjent innhold, muligens bøker.²³⁵⁷ Det indikerte mer permanent bruk av huset, men for hvem?

Fossen reiste også en del. I september 1948 var han i Berlin og i Tsjekkoslovakia.²³⁵⁸ I april 1950 reiste han og Idl til Praha og var der til juli.²³⁵⁹ Ved avreisen fra østbanestasjonen var spanerne til stede, og registrerte at foruten Zerkowskas ene datter og hennes forlovede var sekretær ved den tsjekkiske ambassade, en ukjent 35-årig kvinne og en ukjent mann mellom 20 og 25 år, trolig utlending, til stede. Den ukjente kvinnen ble skygget helt til hun gikk inn i en leilighet i Stensgata 38 A.²³⁶⁰

I det ytre var det altså mange faktorer som kunne peke mot Fossen som en hemmelig agent. Hans Wollweber-bakgrunn, hans tilknytning til Tsjekkoslovakia gjennom Idl Zerkowska, og ikke minst Idl Zerkowska selv, hans lavmælte profil, hans ubebodde hus i Vestre Gausdal, som tydeligvis var i bruk fra tid til annen, og det at han fortsatt var en betrodd

2355 «Notat», Lillehammer 15.6.48 fra K.L. P 10.500 (tidl.228), OVS.

2356 «Notat», Lillehammer 15.6.48 fra K.L. P 10.500, OVS.

2357 «Notat» av 7.11.49. P 10.500, OVS.

2358 «Notat ad. lege Ole Fossen», av Kaleb Nytrøen 9.9.48. P 10.500, OVS.

2359 «Notat» 10.9.50 av 1238. Avreise var 16. april. P 10.500, OVS.

2360 Spaningsrapporten ble satt opp 17.4.50 av 1238 og 1424. P 10.500, OVS.

kommunist, med bl.a. verv i NKPs kontrollkomite. Men alle disse forhold kunne like gjerne ha en helt normal forklaring.

Foreløpig veide mistankene tyngst. Kombinasjonen av Wollweber-bakgrunn og betrodd kommunist var den direkte årsak til at Fossen var satt under observasjon fra begynnelsen av november 1948. Det samme gjaldt tannlege Martin Solheim, som delte venteværelse med Fossens legekontor i Schleppegrellsgata 32. I et notat dvelte Nytrøen ved denne forbindelsen mellom Solheim og Fossen, og registrerte også at Fossen i årene 1945–47 faktisk hadde bodd hos Martin Solheim. Det kunne tyde på at deres kontorfellesskap var mer enn utslag av en tilfeldighet.²³⁶¹

En begivenhet i april 1950 må ha styrket mistankene ytterligere. Asbjørn Sunde var forlenget satt under daglig observasjon. Hvor han beveget seg hadde han spanerne i hælene. Sunde hadde det til felles med Fossen at han hadde Wollweber-bakgrunn. At han faktisk hadde ledet Wollwebers organisasjon i Norge før krigen visste imidlertid spanerne ennå ikke.

13. april 1950 gikk Asbjørn Sunde med sin kone Astrid en spasertur i området Carl Berners plass – Sinsen. Spanerne noterte seg omhyggelig de adressatene paret var innom. En av dem var Fossen i Rosenhoffgata 1. Sundes spasertur var som vanlig, aldri rett fram og rett tilbake. Istedet gikk det på kryss og tvers, og fram og tilbake. Sundes merkelige bevegelsesmønster kunne forklares normalt, som utslag av spontane og tilfeldige innfall. Men det kunne også sees på som forsøk på å forvirre spanerne, som han nå og da så snurten av. Spanerne, i dette tilfellet Tofte og Aalgaard, mente at Sunde under turen antakelig hadde gått rundt med brev eller liknende, som han la i postkassene på de forskjellige adressene.²³⁶² Det var nærliggende å slutte at det fantes en etterretningskontakt mellom Sunde og Fossen.

Jeg har i forrige kapittel presentert en kilde som overvåkingspolitiet skaffet seg på høsten 1950, og som selv hadde vært med i Wollwebers organisasjon. En av kildens viktigste opplysninger dreide seg om Fossen. Hans venteværelse hadde ikke bare vært meldested for internkurerer i Norge og Skandinavia, som man hittil hadde trodd utfra de tyske avhørene under krigen, men også vært organisasjonens meldested i forhold til Moskva. Med andre ord hadde Fossen vært Moskvas kontaktmann til

2361 Fra Nytrøen 1.11.48. P 10.500, OVS.

2362 «Skyggerapport» av 14.4.50. P 10.500, OVS.

Wollweber. Fossens betydning måtte følgelig ha vært betydelig større enn man hittil hadde trodd.²³⁶³

Mistanken slo merkelige veier. En lege som hadde fått pasienter henvist fra doktor Fossen, rapporterte til overvåkingspolitiet at hans post ble åpnet av uvedkommende og at et kartotekkort på Fossens pasienter var blitt fjernet. Politiets mistanker gikk i retning av en kvinnelig kommunist som hadde tilgang til lokalene som rengjøringshjelp.²³⁶⁴ Da NKP feiret 33-års dagen for Oktoberrevolusjonen 7. november 1950 var både Ole Fossen, Idl Zerkowska og overvåkingspolitiet til stede. Den siste registrerte med interesse at de to første var de eneste sentrale kommunistene blant tilhørerne.²³⁶⁵

I Fossens tilfelle samlet altså den overvåkingsmessige interesse seg ut fra både Sunde, Holm, Wollweber og NKP generelt. En mulig kontakt mellom Fossen og Sunde var registrert.

Fredrik Nissen

I kriminalkonstabel Melbostads oversikt for avdeling G over de opprinnelige Wollweber-folkene fra 1947 figurerte 15 navn. De som hadde overlevd krigen fikk alle opprettet sin personmappe i overvåkingsentralens arkiv i 1948. Det gjaldt også Fredrik Nissen, som ikke hadde spilt noen framtrekkende rolle i organisasjonen.²³⁶⁶ Da Senja politikammer systematiserte sin liste over overvåkingsobjekter på grunn av kommunistisk virksomhet i Narvik-området i 1952, sto Nissen oppført som nummer 117.²³⁶⁷

Nissen var sjømann og kommunist, men stakk seg ikke fram og hadde ingen ledende verv i NKP. Narvik politikammer hadde registret Nissens virksomhet tilbake til hans rekruttering av Hjelmen. Etter krigen hadde han seilt utenriks, og politiet skaffet detaljert oversikt over mønstringssteder og hvilke skip han hadde seilt med. Her er et eksempel. Fra 11. desember 1950 til 23. januar 1951 seilte han på «Flint 2» etter påmønstring i Narvik. Etter avmønstring i Newport, ankom han Narvik 8. februar 1951 på «Lailia Nurminen» fra Middelsborough. I perioden 1. mars

2363 «Notat» av D9 20.10.50. P 10.500, OVS.

2364 «Notat» av 140 8.11.50. P 10.500, OVS.

2365 Det er neppe dekning for å karakterisere Idl Zerkowska som «sentral» i NKP-sammenheng. «Notat» av 1477 9.11.50. P 10.500, OVS.

2366 P 17.167, OVS.

2367 Harstad politikammer 22.7.52, jfr. skriv fra Senja politikammer 23.7.52, j.nr. 2833/52. Listen er ført til nr. 129, men er ikke avsluttet. Det må altså ha vært flere enn 129 kommunistiske overvåkingsobjekter i Narvik pr. 1952. P 17.167 (tidl. 217), OVS.

1951 til 12. april 1951 var han på «Hektor» og 30. april 1951 til 28. mai 1952 på «Henrik Ibsen», som han endelig avmønstret i Luleå.²³⁶⁸

Ingenting i hans virke kunne tyde på illegal virksomhet, men det perspektivet var uinteressant for politikammeret. I et skriv fra 1960 ble han omtalt som «kommunist-Nisse», fordi han var godt skolert i kommunistisk litteratur, «men det er også alt.»²³⁶⁹ Begrunnelsen for overvåking var kort og godt at han var kommunist. «Han kan neppe få noen store oppdrag, men en er her heller ikke i tvil om at han absolutt vil utføre de ting som han måtte bli anmodet om. Dette på grunn av sin overbevisning med hensyn til kommunismen. I «partiet» har han ikke hatt noe tillitsverv. Det er trolig at han også her blir betraktet som «kommunist-Nisse». Ved denne avd. vil en fortsatt ha et øye med ham», noterte kammeret.

I 1961 sto Nissen fortsatt på listen over kommunistiske overvåkingsobjekter i Narvik.²³⁷⁰ Han hadde vært med i Wollwebers organisasjon fram til sin arrestasjon i 1941. Resten av krigen hadde han sittet i konsentrasjonsleire i Tyskland. Han sto som overvåkingsobjekt uten noe konkret holdepunkt eller mistanke, og fikk sitt privatliv, sine slektninger og sitt arbeidsliv nøye gransket i minst 13 år, trolig ennå lenger. Nissen var likevel en av de små sakene. Nå skal vi se på tre av de store sakene.

Asvor Ottesen

I august 1948 opprettet Biltvedt en personmappe på advokat Asvor Ottesen.²³⁷¹ Hennes bakgrunn var Wollwebers organisasjon, og nært samarbeid med Asbjørn Sunde siden 1938. I tillegg var hun gift med Just Lippe, og hørte derfor til en innerkrets i partimiljøet rundt Lippe, Emil Løvlien og Strand Johansen. Først i mappen plasserte han hennes kartotek kort fra flyktningeregisteret på Kjesäter, dernest hennes forklaring ved flyktningehøret på samme sted. Det tredje dokument var et notat om hennes antatt viktigste virksomhet i Sverige under krigen. I dekke av å arbeide på legasjonens flyktningekontor hadde hun operert en kommunistisk kurer-rute over Arvika-Skillingmark, en annen over Karlstad. Man hadde også notert seg hennes kontaktmann i Arvika.²³⁷²

Det var hennes historiske kontakter med Sunde som gjorde henne spesielt interessant for overvåkingen høsten 1948. Biltvedt konsulterte

2368 Fra ThP 14.1.60. P 17.167, OVS.

2369 Fra ThP 14.1.60, P 17.167, OVS.

2370 Brev nr. 28 av 20.4.61, Narvik politikammer. P 17.167, OVS.

2371 P 7564 (tidl. 579), OVS.

2372 «Ang. Asvor Ottesen Lippe», E. Storli 24.8.48. P 7564, OVS.

både Thielicke Karlsens rapport og avhørene av Finn Kaas. Begge hadde identifisert Ottesen som «Lilly Jensen». Hun hadde i Stockholm direkte kontakt med Madame Kollontaj, og formidlet oppdrag, penger og sabotasjemateriell fra Moskva via den sovjetiske legasjon i Stockholm. Hun hadde også diverse andre tvilsomme kontakter.²³⁷³

4. september 1948 registrerte Biltvedt at Ottesen hadde startet advokatforretning i Rådhusgata 8, værelse 509. Det var vegg i vegg med Norsk Sovjetrussisk Samband, i Biltvedts øyne neppe tilfeldig. På grunnlag av etterretningsmateriale fra sitt arbeide i Sverige under krigen, kunne Biltvedt bringe på det rene at hennes mann Just Lippe hadde hatt en rekke kontakter som kunne tolkes som etterretningskontakter.²³⁷⁴ To av dem hadde vært ved den sovjetiske legasjonen: 1. sekretær Andrei Gravour, og ingeniør Kirill Lax ved handelsrepresentasjonen. I 1948 hadde Lippe hatt en mistenkelig kontakt med en amerikansk borger. Denne kontakten var kort tid etter at Lippe skulle ha vendt tilbake fra et «sabotagekursus» i Russland. Det «var også blitt sagt» til Biltvedt at Lippe fortsatt hadde en illegal kommunistkontakt i Stockholm, i kunsthandelen til «jøden Selo-kowitz».²³⁷⁵

15. september ble alle kjente fakta om Ottesen samlet, gjennomgått og analysert.²³⁷⁶ 15. januar 1949 hadde Biltvedt ferdig et notat om resultatene av denne analyse.²³⁷⁷ Han beskrev Asvor Ottesen som en sentral person i kommunistmiljøet i Stockholm under krigen. På den ene siden hadde hun kontakter til Norge via en rekke kanaler og kurerer, på den andre siden til den sovjetiske legasjon. Hun formidlet tydeligvis også oppdrag. Olaf Lundby, en nordmann med bakgrunn fra borgerkrigen i Spania, ble arrestert i Sverige for spionasje i Göteborg i 1943.²³⁷⁸ Han hadde oppgitt at han hadde arbeidet sammen med Ottesens kontakt Grundell i Arvika. Av den organisasjon han hadde tilhørt, hadde han fått beskjed at han skulle vende seg til Ottesen (da ansatt i flyktningekontoret) for å få forbindelser og oppdrag. Ottesen hadde andre kontakter i Stockholm som hadde vakt mistanke. Det var Hedvig Aubert, Jakob Selekowicz, Isak Dworsky og Carles Koklin. Hva disse kontaktene betød hadde derimot Biltvedt

2373 «Ad Asvor Ottesen Lippe», 30.8.48. P 7564, OVS.

2374 «Notat» av 8.9.48. P 7564, OVS.

2375 I rapporten var Biltvedt også innom Lippes seksualliv.

2376 «Ad: Asvor Ottesen, sak nr.579», 1115.9.48 E. Su, P 7564, OVS.

2377 «Notat» av Biltvedt 14.1.49. P 7564, OVS. Notatet baserer seg åpenbart også på svensk politimateriale, som ikke ligger i mappen.

2378 Olaf Lundby er ikke registrert som deltaker i borgerkrigen av Yngvar Ustvedt, *Arbeidere under våpen* (1975).

ikke noe svar på. Derimot kunne han slå fast at hun i Stockholm hadde hatt forbindelse med Asbjørn Sunde, og det visste han hva betød.

Fra 23. februar 1950 begynte Tofte og Aalgård å registrere kontaktene mellom Sunde og Ottesen. Denne kvelden deltok Sunde på en sammenkomst med en engere krets av NKPs ledelse på Det Gamle Rådhus, og der var også Lippe og Ottesen.²³⁷⁹ 30. mars registrerte de at Sunde hadde vært på besøk hjemme hos Ottesen.²³⁸⁰ Så gikk det over halvannet år før et møte mellom dem igjen ble registrert. 12. desember 1951 møtte Sunde en av sine kontakter i den sovjetiske ambassaden, og tidligere på dagen hadde han truffet Ottesen ved trikkestoppen ved Ringen kino.

Utfra det foreliggende kildematerialet ser det ikke ut til at de traff hverandre flere ganger i årene 1950–54. Det kunne tolkes som et usedvanlig godt fordekt forhold, men mer naturlig var det selvsagt at det ikke var noe konspirativt forhold mellom dem i det hele tatt. Det ser imidlertid ikke ut til at man falt ned på denne mest naturlige tolking. Overvåkingen av Ottesen var intens før, under og etter Sundesaken. Dessuten hadde en kilde i Tønsberg i 1954 rapportert om at kontakten mellom de to under krigen hadde vært adskillig hyppigere enn man tidligere hadde forstått. Sunde skulle blant annet ved en rekke anledninger ha benyttet Ottesens hybel i Oscars gate 6 som dekkleilighet.²³⁸¹

Den stadige overvåkingen var en plage for henne. Reiser, møter, politisk virksomhet, også hennes advokatpraksis ble gjentatte ganger gått etter i sømmene. Hun var selvsagt klar over hva som foregikk. Etter et besøk i Bergen i juli 1951 skrev hun en irritert klage på Bergenspolitiet til statsadvokat Dorenfeldt. Hun hevdet at hun og hennes mann var blitt åpenlyst overvåket under besøket, og kunne tilogmed navngi synderen, som var konstabel ved Bergens politikammer.²³⁸² Politimester M. Brinchmann undersøkte saken, og utarbeidet en redegjørelse til Oslo politikammer, som ikke overraskende konkluderte med at ekteparet ikke var blitt skygget. Bryhn sendte redgjørelsen videre til Dorenfeldt. På følgeskrivet, som ikke skulle offentliggjøres, hadde han gjort følgende påskrift: «Skyggingen av Asvor Ottesen i Bergen».²³⁸³ «Skyggingen» sto ikke i anførselstegn.

2379 Spaningsrapport 20.2.50. P 7564, OVS.

2380 Spaningsrapport 30.3.50. P 7564, OVS.

2381 «Notat Asbjørn Sunde – Asvor Ottesen.» 7a 12.2.54 111. P 7564, OSV.

2382 Episoden fant sted 30.7. Den 6.8. tok hun saken opp med Dorenfeldt, og 28.8. med Bergen politikammer. P 7564, OVS.

2383 P 7564, OVS.

Arne Lund

Arne Lund hørte til den gruppe av kommunister som hadde vært i søkelyset av flere lands politietater helt siden 1938. Da han dukket opp i Sverige under krigen ble han sett på som sannsynlig Wollweber-mann, og ble behandlet deretter. Hans sak var derfor en av de første politiet tok fram igjen etter krigen. Kaleb Nytrøen satte 20. september 1947 opp et notat over de bevegelsene han hadde foretatt seg i Sverige, etter at han kom til Kjesäter første gang 7. februar 1943.²³⁸⁴

19. januar 1948 mente Biltvedt at man hadde noe konkret på Arne Lund. Man hadde fått opplysninger om at han fra høsten 1947 hadde forbindelse med Stefan Artemjeff ved den sovjetiske ambassade, via en ukjent mellommann.²³⁸⁵

Da Lunds skip «Bess», neste gang kom til Oslo, sto et par spanere klar til å følge Lunds bevegelser. De lyktes i å følge han til et pensjonat i Parkveien og så mistet de kontakten.²³⁸⁶ Bryhn var overbevist om at Arne Lund drev etterretningsvirksomhet i samarbeid med Oscar Hedin. Hedin var som tidligere nevnt NSF's representant i Antwerpen, men Bryhn var sikker på at hans kontor i virkeligheten var en «etterrettings- og samlesentral».²³⁸⁷ Da «Bess» kom til Oslo i juli var spanerne igjen på plass. Denne gang ble Lund fulgt til City Hotel. Spanerne noterte seg de som var innført i gjesteboken, men fant ingen opplagte mistenkte.²³⁸⁸ Odd Biltvedt hadde imidlertid allerede fått melding om at russiske og kommunistiske agenter fortrinnsvis oppholdt seg på City Hotel når de var i Oslo.²³⁸⁹

I mai 1948 hadde Bryhn fått flere opplysninger om Lunds kone, Chaja Vinihaite.²³⁹⁰ Hun var født i Litauen, og Lund hadde truffet henne i Antwerpen. Etter Bryhns oppfatning passet hun godt inn i det mønsteret politiet mente å plassere Lund i. Mens han var sambandsledd for kommunistene i NSF, og formidlet etterretninger mellom Hedin i Antwerpen og Brodin i Sjøfolkenes Landssentral i Oslo, var kontaktene til sovjetisk

2384 P 7498 (tidl. 201), OVS.

2385 «Notat» fra Biltvedt 19.1.48.

2386 Rapport fra J. Myklebust og H. Lømo 11.2.48, P 7498, OVS.

2387 Notat om Oscar Hedin av 6.3.48 av Bryhn. P 7498, OVS.

2388 Spaningsrapport av O.W.Ø 8.7.48. P 7498, OVS.

2389 Biltvedt skrev ikke hvor han hadde opplysningen fra. Det burde det være grunn til å være skeptisk mot en så generell opplysning. «Notat» av 11.5.48 fra Biltvedt. P 7498, OVS.

2390 Chaja Vinihaite, f. 30.6.06, var Arne Lunds første kone. «Notat. Ad Arne Lund», P 7498, OVS.

etterretning i Antwerpen skaffet til veie via hans kone.²³⁹¹ Det var hennes kontakter politiet interesserte seg mest for, bl.a. Bertha og Frantz Moriens, Ludovicus Rigouts og Franz Arnold Mortelmans. Den siste hadde adresse Dambruggerstraat 36 i Antwerpen, som var en av de stedene kriminalinspektør Bloch hadde gjort razzia før krigen, i ettersøkingen av illegale kommunister. Som vi husker var dette den opprinnelige grunn til at Lund var kommet i Gestapos – og dermed Säpos – søkelys før krigen.

1. oktober 1948 kunne Odd Biltvedt supplere ytterligere med opplysninger fra Sverige under krigen. Det gjaldt den norske statsborger Arthur Folden, som hadde blitt arrestert i Svenstavik sammen med Lund i 1943.²³⁹² Folden hadde benektet ethvert kjennskap til Lunds radiosender eller til reisens formål. Det eneste han visste var at han skulle til Norge for å drive illegalt arbeide. Folden var kommunist sympatisør, hvilket ble avslørt da han senere sendte bidrag til avisen *Ny Dag*. Han ble derfor dømt til utvisning, men dommen ble ikke iverksatt.²³⁹³ Men det kodemateriell som Lund hadde da han ble arrestert var av vanlig russisk type.

Bryhn fant nå tida moden til grundigere undersøkelser omkring Lunds bevegelser i Antwerpen.²³⁹⁴ Han var stadig i land der «Bess», anløp. Undersøkelser ble også foretatt hos belgisk politi. Det ble brakt på det rene at familien Lund fortsatt oppholdt seg på den gamle kjente adressen i Dambruggerstraat 36, men også oppholdt seg på en annen adresse, og hadde mye kontakt med Faivele Vinikas og Boruches-Joselis Vinikas. Om den siste visste man at han hadde vært med i en kommunistgruppe, og at han var kjent i jødiske kretser for sin kommunistiske innstilling. En særlig mistenkelig person som Lund også hadde omgang med når han var i land i Antwerpen, var den polske forretningsmann Leib Goldberg, som hadde vært arrestert i 1944.²³⁹⁵

Bryhn fikk arrangert en undersøkelse i Lunds lugar om bord i «Bess», men der fant man bare *Friheten*, kommunistiske pressenyheter og tidskriftene *Vår Vei* og *Neue Zeit*. Noe spionasjemateriell fant man ikke. Kort tid etter avmønstret Lund etter påtrykk fra rederi eller politi i

2391 Kontaktpunktene er gjort rede for i «Notat. Norsk Sjømannsforbund», skrevet av Bryhn 17.6.48. P 7498, OVS.

2392 Arthur Folden, f. 10.4.12, hadde deltatt i den spanske borgerkrig. P 7498, OVS.

2393 Fra Odd Biltvedt 1.10.48, P 7498, OVS.

2394 «Notat. Ad Arne Lund» av 15.11.48. Beskrivelsene av hans venner og lokalmiljø, samt om razziaen i hans lugar er fra dette skriv. Asbjørn Bryhn 15.11.48. P 7498, OVS.

2395 F. 31.12.04 i Mohilew-Podolsky.

Belgia. Lund flyttet familien til Norge og søkte ny hyre.²³⁹⁶ 3. juni 1949 fikk politiet fra en «pålitelig kilde» melding om at Lund var påmønstert «Stadion II», tilhørende rederiet I. B. Stang, som gikk mellom Norge og Danmark.²³⁹⁷

Perlekjede-saken

Saken tok nå en overraskende vending. 23. februar 1949 ble Arne Lund arrestert av ordenspolitiet i Oslo, siktet for smugling. Han avga en uforbeholden tilståelse, hvor han innrømmet å ha smuglet omlag 4000 perlekjeder til landet fra Antwerpen.²³⁹⁸ I forklaringen fikk politiet også en forklaring på hans mystiske besøk på pensjonatet i Parkveien. Lund var nemlig blitt kjent med en bestyrerske der ved et tidligere opphold, og det var hun som solgte perlekjedene videre.

«Perlekjede-saken» ble en ganske stor sak i 1949 og involverte en rekke personer. Den har forsåvidt ingen interesse for vårt tema utover Lunds innblanding i den. Det framgår heller ikke av Lunds personmappe hvordan Lund var blitt lokalisert av tollvesenet, men vi må gå utfra at de hadde drevet en selvstendig etterforskning.

Det er imidlertid ett aspekt av saken som har interesse. Lund fortalte ikke hva han hadde brukt pengene til. Til sammen hadde smuglingen gitt en fortjeneste på 7000 kroner, og det var ikke noe lite beløp, selv om det heller ikke var en formue. Tollvesenet regnet med at det hadde gått i Lunds egen lomme, og saken ble avgjort med en bot. Virkeligheten var imidlertid noe mer komplisert. Arne Lund var en samfunnsbevisst og aktiv kommunist. Det stred selvsagt mot hans prinsipper å engasjere seg i slik type kriminalitet. Saken var imidlertid at NKP var i stor pungenød for å kunne opprettholde sin politiske aktivitet på linje med andre partier, som enten fikk store pengegaver fra fagbevegelse, næringsliv eller velstående medlemmer. Inntektene fra smuglingen ga Lund til partiet. Vi må anta at flere enn han var engasjert i liknende virksomhet. Det var selvsagt en sjanse å ta, og Lund hadde neppe fått dette i oppdrag fra partiledelsen. Antakelig må ideen ha blitt unnfanget i Sjømannenes landssentral av NKP, hvor en rekke kreative kommunister hadde verv, blant dem Oscar Hedin og Leif Vetlesen.²³⁹⁹ Selv om Lund fikk en bot, er det neppe sann-

2396 «Notat. Arne Lund», 4.2. L.Ø. P 7498, OVS.

2397 Fra 1220 3.6.49. P 7498, OVS.

2398 Hans forklaring i «Perlekjede-saken» er i «Notat» 8.6.49 av 1782. P 7498, OVS.

2399 Leif Vetlesen fortalte meg 22.8.93 om «Perlekjede-saken» uten nærmere enkeltheter.

synlig at han så på saken som den store tragedie.²⁴⁰⁰ Den fortjener heller ikke det alvor som de langt alvorlige spionmistanker mot Lund betinger.

Spionasje likevel?

Mens avhørene i «Perlekjede-saken» pågikk i sommermånedene 1949, kom så en ny melding fra kilder i Belgia. Arne Lund var blitt arrestert da han forlot «Bess» natten mellom 13. og 14. desember 1948. Skipperen på «Bess» var blitt forelagt en utvisningsordre på Lund. Den var imidlertid ikke utferdiget etter anmodning fra tollvesenet. Det var avdelingen for den offentlige sikkerhet i det belgiske justisdepartement som sto bak.²⁴⁰¹ Overvåkingspolitiet lot seg ikke lure av at Lund skaffet seg hyre på et annet skip. Det var allerede tatt kontakt med det danske politiet om å overvåke Lund ved «Stadion II»s anløp i Danmark. 15. august skrev det danske politiet tilbake og ba om flere opplysninger om Arne Lund og anløpstidspunkter for skipet.²⁴⁰² Men så avmønstret plutselig Lund igjen og begynte istedet på Akers Mek. Verksted i Oslo.²⁴⁰³

Kort tid etter flyttet han og familien hjem til Ivar Brodin i Bekkedalen i Konnerud utenfor Drammen. Han fikk seg en jobb på Drammens Jernstøperi. Drammen politikammer hadde allerede engasjert seg i arbeidet med å holde øye med Brodin, og fikk plutselig nok en å holde oppsyn med. 15. mai 1950 sendte Bryhn en orientering om Lund til politimester Håvie, hvor han særlig la vekt på hans tilknytning til Wollweber. «Det er all grunn til å følge nøye med Arne Lunds eventuelle virksomhet, og i særlig grad etter at det er kjent at han bor sammen med Brodin», avsluttet Bryhn.²⁴⁰⁴

Men oppholdet i Drammen ble ikke langvarig. Lund dro til Oslo igjen, begynte senere i «stand-by-gjengen» på Fred Olsens brygge på Vippetangen. På grunn av lossingen av amerikansk våpenmateriell ble imidlertid bryggene satt under spesiell militær overvåking. Dermed kom Lund også inn i synsfeltet til oberstløytnant Wilhelm Evang i Forsvarets etterretningstjeneste. 23. mars 1953 informerte Evang Bryhn om Lunds tilstedeværelse på kaia, og ba om ytterligere opplysninger om ham.²⁴⁰⁵ Bryhns mann kunne notere med en viss overraskelse at Lund hadde vært

2400 Mer sannsynlig er at saken i ettertid har blitt til en ganske munter affære.

2401 «Notat» av 13.8.49 av 15. P 7498, OVS.

2402 København 15.8.49. P 7498, OVS.

2403 «Notat» 6..9.49 av 1220. P 7498, OVS.

2404 Brev til Håvie 15.5.50. P 7498, OVS.

2405 Fra Fst II til Bryhn 23.3.53. P 7498, OVS.

der helt siden 14. mai 1951 ifølge opplysninger fra trygdekassen. Vi må anta at han hurtig fikk andre arbeidsoppdrag på Oslo havn.²⁴⁰⁶

Ragnhild og Gudrun Wiik

Før de mange trådene i kommunist sakene begynte å samle seg i interessen for Asbjørn Sunde utover i 1949, kunne overvåkingen vise til få håndfaste resultater. Ressursene var spredt på oppfølgingen av en mengde overvåkingsobjekter, og av dem var det store flertallet i fokus av politiske årsaker, ikke sikkerhetsmessige. Bakgrunnen for denne motivasjonen var en antakelse om at i en gitt internasjonal og nasjonal situasjon ville hele partiet NKP bli en sikkerhetsrisiko. Dette var en rasjonell tankegang. Hvis det i forbindelse med en internasjonal krisesituasjon med Sovjetunionen ble amerikanske militære operasjoner i Norge ville man selvsagt ikke stille kommunistene overfor noen valgsituasjon. En skjerpet indrepolitisk situasjon uten noen direkte tilknytning til internasjonale forhold med NKP som hovedaktør, var mindre sannsynlig, men heller ikke en umulighet. Her hadde man erfaringene fra Hellas friskt i minne. En slik beredskapsmotivert overvåking kom i veien for den mer målrettede søking etter operativ etterretning eller sabotasjevirksomhet av rent kapasitetsmessige grunner.

Det var en rimelig antakelse at man blant Wollwebers folk ville finne de mest overbeviste og konsoliderte kommunistene, nettopp fordi disse hadde demonstrert sin pålitelighet før og under okkupasjonen. Men når man også forestilte seg at selve organisasjonen eksisterte i det skjulte etter krigen var man på svært tynn is. De internasjonale forholdene var helt anderledes, likeledes de nasjonale. I 1949 eksploderte NKP i en katastro-

2406 Evangs avdeling avsatte en egen person med ansvar for sikring av amerikanske ammunisjons- og våpentransporter. Den første som hadde denne oppgave var Andreas Lerheim. Oppgaven var også å påse de nødvendige forberedelser, herunder personellkontroll av de ansatte i Oslo havn. Forsvarsstaben hadde et personarkiv til slike formål. Dette arkiv ble – som personarkivet i OVS – holdt ved like, men neppe like kontinuerlig. I slike tilfelle var det naturlig å henvende seg til POT. For å sikre at disse skipningene alltid skjedde under betryggende forhold, hadde Fst II etablert et eget arrangement med spedisjonsfirmaet Gunnar Jacobsen. Han hadde som Christensen og Overdale bakgrunn i 830 S fra krigstida. Fst II hadde full kontroll med hans virksomhet og full tillit til ham. Hvilke konsekvenser fikk det for de kommunister man eventuelt oppdaget i lossegjenger? Man henvendte seg da til arbeidsgiver, og fikk vedkommende flyttet eller oppsagt. Dette var en innarbeidet praksis, og var aldri noe problem. Intervju med Chr. Christensen 18.7.94.

fal indre strid, som ødela partiet, og brakte en mengde partiaktivister og sympatisører i passivitet.

Bryhns oppgave var å overvåke kommunistene, men ikke slik at det ble for åpenbart for offentligheten. Med hans store interesse for Wollwebers folk var det et paradoks hvor lite man fikk ut av de helt åpenbart interessante sakene, som for eksempel i tilfellene Ragnhild og Gudrun Wiik.

Ragnhild Wiik var Wollwebers kone, og rimeligvis godt orientert om både personer og begivenheter. Karl Bargstädt antydet i sin forklaring at hun satt i Norge og ventet på initiativ fra Wollweber. Hennes personmappe inneholder imidlertid ingenting som kan antyde hvordan Bryhn forsøkte å nærme seg henne.²⁴⁰⁷ Et av de første dokumentene som ble lagt i mappen var Melbostads oppstilling fra 1947 over de sentrale medlemmene av Wollwebers organisasjon.²⁴⁰⁸ Så fulgte Biltvedts oversettelse av et avhør av Gudrun Wiik i Sverige i 1940, og en avskrift av notatet fra den anonyme deltaker i organisasjonen fra 20. oktober 1950.

Så ble Ragnhild Wiik gift med skipsmegler Rolf Biering og bare et par dokumenter ble senere lagt i hennes mappe.²⁴⁰⁹ Denne mangelen på interesse fra Bryhns side er merkelig, når vi sammenlikner med saken til Arne Lund, hvor forbindelsene var adskillig mer vage.²⁴¹⁰

Wilhelm Dietrichkeit

24. april 1948 utarbeidet en tjenestemann ved POT et notat om den tyske emigrant Wilhelm Dietrichkeit, som han mente det var «grunn til å holde øye med».²⁴¹¹ Hans førkrigsbakgrunn var uklar. I 1930 skulle han ha vært straffet med et års fengsel for heleri, i 1932 vært straffet for «politisk slagsmål», og i 1933 satt i konsentrasjonsleir. Så skulle han ha blitt løslatt mot løfte om å samarbeide med Gestapo, men gikk istedet i dekning. Senere ble han blandet inn i et attentat mot formannen i de arbeidsløses forbund, som hadde gått over til nazistene.²⁴¹² Denne ble senere myrdet, og Dietrichkeit ble etterlyst. Bargstädt hadde også gitt opplysninger om

2407 Personsaken på Ragnhild Wiik var opprinnelig nummerert 224, senere 7550, og endelig 10.212.

2408 «Ad ISH», avd G, 21.2.47. P 10.212, OVS.

2409 Rolf Biering f. 24.11.08. Biering hadde vært aktiv i Milorg under krigen.

2410 Heller ikke personalskjema finnes i hennes sak.

2411 Wilhelm Heinrich Adolf Dietrichkeit, f.28.5.06. «Notat» av L. Ø. 24.4.48. P 10.000 (oppr.93), OVS.

2412 Willi Kaiser. Det må antakeligvis dreie seg om det tidligere forbund for arbeidsløse som ble oppløst av nazistene.

Dietrichkeit. I samtalene med Biltvedt hadde han plasserte mannen i samband med et innbrudd på et rederikontor i Hamburg.

I 1934 kom Dietrichkeit til Danmark, hvor han ble straffet for tyveri av dokumenter, et tyveri han selv hevdet var politisk motivert. Han kom deretter til Norge, og meldte seg senere til frivillig innsats for den spanske republikken. Etter sammenbruddet i Spania, klarte han å komme seg tilbake til Norge etter flukt fra en fransk interneringsleir.

Under felttoget i Norge i 1940 deltok han i kampene ved Roa under 2. divisjons befalsskole, og var ved denne avdelingen til den kapitulerte i Vestre Gausdal. Derfra lyktes han i å komme seg nordover og kom seg derfra med «Fridtjof Nansen» til England. I England var han internert fram til 4. desember 1941. Dsa fikk han hyre i handelsflåten, hvor han var til krigsslutt.

I 1948 hadde Dietrichkeit hyre på «Kong Sigurd» i det Sønnefjeldske Dampskipsselskap, som hadde fast rute på Hamburg. Kombinasjonen kommunist og hyre på en regulær Tysklands-båt var nok til å bringe ham i søkelyset for politiet. Ved nærmere undersøkelser viste det seg at han hadde vært mange ganger i Sverige, Danmark, England og Tyskland i årene etter krigen. Kapteinen på «Kong Sigurd» fortalte politiet at han var sterkt i mot å ha Dietrichkeit om bord, men det var stor mangel på dyktige fyrbøtere. Om bord var Dietrichkeit under daglig observasjon.²⁴¹³

Dietrichkeit var statsløs, og uklarheter vedrørende hans ekteskapelige status ga utgangspunktet for et avhør hos fremmedpolitiet 4. mai 1948. Der opplyste han at han kom til å søke norsk statsborgerskap om kort tid.²⁴¹⁴ Avhøret ble oversendt Bryhn, som kunne supplere med materiale fra interneringsleiren i England. Materialet viste, ifølge Bryhn, at Dietrichkeit hadde kombinert entusiastisk Stalin-beundring med intim kontakt med nazistene i leiren.²⁴¹⁵ 17. juni kunne Bryhn supplere ytterligere. Fra «en kilde som i almindelighet har vært pålitelig» var det kommet opplysninger om at Dietrichkeit var under «en viss kommunistisk innflytelse», og at han fra 1941 var «fanatisk kommunist og sterkt anti-britisk».²⁴¹⁶ I september fikk politiet melding fra Tyskland om at hans bror var lokalisert til en adresse i Hamburg.²⁴¹⁷ Nå sto det bare igjen å få en oversikt over Dietrichkeits noe uklare ekteskapsforhold i Norge, etter at han ble skilt fra sin tyske kone i 1948 og giftet seg med Edel Hågensen

2413 «Notat» 3.10.49 av 1220.

2414 Avhørt av overkonstabel Skotnes, Fremmedavdelingen 4.5.48. P 10.000, OVS.

2415 «Notat» fra Bryhn 22.5.48. P 10.000, OVS.

2416 Fra Bryhn 17.6.48. P 10.000, OVS.

2417 «Notat» 30.9.48. P 10.000, OVS.

fra Hammerfest. Bryhn henvendte seg i oktober 1949 til politimesteren i Hammerfest, med spørsmål om Edel Hågensen og søsteren Margit, samt et par andre medlemmer i familien. Bryhn var interessert i slektskapsforbindelsene, men også om deres politiske innstilling.²⁴¹⁸ 29. november kunne politiet opplyse Bryhn om begge forhold.²⁴¹⁹

Føringsoffiser for Sunde?

Under Sunde-saken ble Øyvind Eriksens verksted i Rødfyllgata 8/10 vel kjent for spanerne. Man hadde dramatiske forestillinger om hva som foregikk i verkstedet, og vurderte flere alternativer. Var det illegal våpenproduksjon? Var det en russisk sambandsstasjon? En spionsentral? Produserterte man bomber? At det bare var et beskjedent verksted var vanskelig å akseptere når den hovedmistenkte, Asbjørn Sunde, hadde sitt daglige virke der.

Willy Dietrichkeit hadde også jobb der i 1950. Var det et sammen treff at to personer som begge var høyst mistenkelige hver for seg, fantes til daglig i samme lokale? Nei, mente overvåkingen. Da den østtyske kommunistleder Hermann Matern var i Oslo i 1950, ble Dietrichkeit spant for å se om de to tok kontakt. Resultatet ble imidlertid negativt.²⁴²⁰

11. november 1952 sendte politiet i Hamburg en gjennomgang av de politiske forhold i Dietrichkeits familie i Hamburg til POT. Ikke overraskende var de kommunistisk orientert. Politiet hadde registret at han fra tid til annen var på besøk når hans skip ankom byen. Noe materiale som kunne antyde etterretningsvirksomhet var det imidlertid ikke i rapporten. Men man visste om at Dietrichkeit hadde hatt forbindelser til Wollweber i Norge i 1937–40, og dessuten til Karl Bargstädt.²⁴²¹ Bryhn hadde allerede fått flere opplysninger fra en norsk kilde om forbindelsen til Wollweber. Denne kilden mente at Dietrichkeit var holdt utenfor NKP før krigen,

2418 Margit Hågensen ble gift med Dietrichkeit i Spania under borgerkrigen, hvor de begge var som frivillige. Ekteskapet gikk i oppløsning under krigen, og i 1948 giftet Dietrichkeit seg igjen med Edel Hågensen. Siden Dietrichkeit var opprinnelig gift i Hamburg i 1930, og først ble skilt i 1948 fra denne første kone, er det vel et spørsmål om ekteskapet med Margit Hågensen var reelt, eller om det var et proforma ekteskap med tanke på norsk statsborgerskap.

2419 Fra Vestfinnmark politikammer 29.11.49 til Fremmedavdelingen i Oslo. P 10.000, OVS.

2420 Spaningen gikk over de tre dagene 17.–19.2.50. Spaningsrapport fra 1780 og 1700 20.2.50. P 10.000, OVS.

2421 Hamburg 11.11.52. Det eksemplar av rapporten som ligger i P 10.000 er klippet av slik at signatur er fjernet.

fordi han hadde spesialoppdrag i tilknytning til Wollwebers sabotasjevirksomhet.²⁴²² I overvåkingen mente de nå at det var sannsynlig at Dietrichkeit i virkeligheten var en større personlighet innenfor sovjetisk etterretning, og at han som sådan var plassert i Norge som Sundes føringsoffiser. I bunn av denne teori, lå formodningen om fellesskapet med Wollweber og stedet – Rødfyllgata 8/10.

Det er imidlertid grunn til å ta Bargstädtts vurdering av Dietrichkeit på alvor. Det er nesten utenkelig at en eksiltysker som ham selv kunne ha arbeidet tett med Wollweber, uten å registrere om Wollweber også hadde en person som Dietrichkeit med i organisasjonen. Dessuten dro Dietrichkeit til Spania. Ifølge Bargstädt hadde Wollweber forbudt sine folk å dra til Spania. I så fall må han ha blitt rekruttert etter at han vendte tilbake til Norge, men det er heller ikke sannsynlig. Endelig må det sies at Dietrichkeits navn ikke ble dratt inn av noen andre medlemmer i Sverige eller Norge, og at Gestapo ikke knyttet hans navn til Wollweber. Det er uklart hvordan hans navn først ble assosiert med Wollweber, men det må ha skjedd etter krigen.

Sannsynligheten taler for at Wollweber holdt Dietrichkeit på avstand, som så mange andre aksjonsvillige. Ikke fordi de var upålitelige, men av andre grunner. En slik grunn kunne være at de ikke ble vurdert som stødige nok. I Dietrichkeits tilfelle var det nok heller en kombinasjon av en belastende politisk fortid, og en egen evne til å tiltrekke seg oppmerksomhet.

Var Dietrichkeit i realiteten en føringsoffiser, som KGB hadde «plantet» ved verkstedet for å lede Sundes etterretningsoperasjoner? Egil Ulateig antydte det i *Raud krigar, raud spion*.²⁴²³ Ifølge Ørnulf Tofte er dette å snu virkeligheten på hodet. Tofte mente at Dietrichkeits var en av Sundes agenter, ikke motsatt.²⁴²⁴ Det finnes imidlertid heller ikke noe materiale i POTs rapporter om ham som kan bekrefte en slik teori. Det var Dietrichkeits generelle (og merkelige) livsskjebne som gjorde ham mistenkelig.

2422 «Notat» av 12.6.52 fra 1695. P 10.000, OVS.

2423 Ulateig, s. 234–235

2424 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

Kapittel 27

Sunde-saken – bakgrunn

Sein Nachfolger, ein nicht weniger harter und kämpferischer Mensch, hat eine grosse Aufgabe erfüllt, die unter Nennung seines Namens erst später gewürdigt werden kann; denn er lebt noch in Norwegen. Und bei der NATO-Zugehörigkeit Norwegens muss man damit rechnen, dass man ihn weiteren Vervolgungen aussetzt.

Wollweber²⁴²⁵

Sunde-saken var full av motsigelser, uklarheter og uoppklarte problemer. Mange av disse var det vanskelig å se i den opphetede politiske atmosfære som omga etterforskningen og rettssaken. Men noen av dem ble pekt på allerede den gang. Det materialet som har vært tilgjengelig for meg i samband med denne avhandling er ikke fullstendig nok til at alle disse sider kan bli gjort til gjenstand for en tilfredsstillende analyse. Det ser heller ikke ut til at POT selv har prioritert en grundig gjennomgang av saken på et senere tidspunkt. Det bør imidlertid her sies at en slik analyse bør gjennomføres både av hensyn til de pårørende i denne store sak, men også for å få klarhet i politiets rolle i saken. Det er ikke å legge skjul på at det i dag i mange kretser hersker en oppfatning om at utgangen av saken ble et justismord, og at det er stor skepsis mot den versjon som ble gitt av rett og politi. I denne sammenheng vil bare de sider ved saken bli tatt opp, som har betydning for avhandlingens tema.

I to kapitler skal vi se nærmere på politiarbeidet før, under og etter rettssaken i Eidsivating lagmannsrett på forsommeren 1954 utfra denne synsvinkel. Kildematerialet til disse kapitlene er i hovedsak deler av overvåkingspolitiets eget arkivmateriale. Av denne framstilling vil det framgå at det svart/hvitt bildet som saken er preget av i så å si samtlige framstil-

2425 *Lebenserinnerungen* s. 214

linger ikke er tilfredsstillende. Vi skal se at politiet ikke fikk bekreftet noen forbindelser til Wollweber. Vi skal også se at politi og påtalemyndighetene viklet seg in i to alvorlige kriser takket være sitt eget politiarbeide. Til slutt skal vi vurdere om realiteten i Sundes etterretningsvirksomhet svarte til de proposjoner den ble tillagt.

«Kommunistkupp» og illegal våpenproduksjon?

De fleste som har skrevet om Sunde-saken tidfester starten på overvåkingen av ham til tidlig i 1949. Særlig har den vært knyttet til en samtale mellom Sunde og Asbjørn Bryhn på restaurant Cecil 12. mars 1949, hvor Sunde skal ha forsøkt å verve Bryhn til etterretningsvirksomhet for MGB. Jeg skal komme nærmere tilbake til denne begivenhet.

Det er ikke tvil om at innsamlingen av materiale om Sunde startet langt tidligere. Når starten på «overvåkingen» av Sunde av Ørnulf Tofte i *Spaneren* ble tidfestet til tidlig i 1949, så mente han den daglige spenningen. I første halvår av 1949 ble mannskapsstyrken i POT betydelig trappet opp, nettopp fordi det var nødvendig med betydelig større krefter i Sunde-saken og en del av de øvrige sakene som her er omtalt, som pågikk parallelt.

Jeg har tidligere beskrevet hvordan de nye teoriene om en eventuell ny virksomhet fra Wollwebers side etter krigen, og en eventuell tilknytning i Norge spilte en viktig rolle i forskjellige overvåkingsaker i Norge i den andre halvdel av 40-tallet.

Det er nødvendig å knytte noen korte kommentarer til utviklingen i vestlig kontraspionasje etter krigen. Jeg har allerede vist hvordan politiet uten resultat søkte etter en hemmelig kurer på «Stavangerfjord» i 1949. Bakgrunnen var FBI's forsøk på å avsløre sovjetisk spionasje i USA, et arbeide som fram til 1949 var nesten uten resultat.²⁴²⁶ De vestallierte hadde heller ikke lyktes i nevneverdig grad å trenge inn i det sovjetiske samfunn. De vestallierte sto i praksis hjelpeløse overfor en sovjetisk blokk som kombinerte ideologisk og politisk beredskap med terror og praktiske vanskeligheter. McCarty-tidas FBI hadde i voldsom utstrekning kartlagt sitt eget lands borgere, men klarte ikke å avsløre infiltrasjon med de politimetoder som var utviklet i gangsterkrigen i Chicago. I denne situasjonen kom teknikken amerikanerne til hjelp. Det de manglet i menneskekunnskap og finesser, kunne de ta igjen i form av brilliant teknologi.

Det var også det som skjedde. Allerede under krigen hadde FBI

2426 Kim Philby levner ikke FBI-sjefen J.E. Hoover stor ære på dette punkt. *My silent war* s. 189.

registrert sovjetisk radiotrafikk mellom ambassader, illegale residenter, le-gasjoner osv. Radiosignalene var kodede og uleselige for FBI, men de var registrert i et meget stort antall. I siste halvdel av 40-tallet kom så arbeidet igang med å analysere disse meldinger, til å begynne med i et svært lavt tempo. Det var slik den moderne form for etterretning som gjerne kalles signaletterretning eller signalspaning kom i gang.²⁴²⁷ Mot slutten av tiåret skøt utviklingen fart, og MI 5 og britiske analytikere ble også koplet inn i store fellesprogram.

FBI's finesse strakk ikke til for å avsløre sovjetiske agenter i sentrale institusjoner, men radiospaningen gjorde det. Etter hvert som dekodningen gikk framover ble det mulig først å registrere flere hundre agenter i USA, etter hvert å identifisere dem sakte, en for en. Det var slik Donald Maclean ble avslørt i den britiske ambassade, og det var også slik man oppdaget at det fantes en sovjetisk etterretningsgruppe i tilknytning til vitenskapsmiljøet rundt Los Alamos, de amerikanske atomanleggene. På denne bakgrunn kunne MI 5 arrestere Dr. Klaus Fuchs, som etter kort tid la alle kort på bordet. Sporene ledet fram til ekteparet Ethel og Julius Rosenberg, som nektet enhver befatning med saken, og endte sine liv i den elektriske stol.²⁴²⁸

FBI og Hoover levnet ikke Sovjet tekniske muligheter og innsikt til å kunne utvikle atomvåpen på egne forutsetninger.²⁴²⁹ Sporet fra Fuchs i New Mexico endte hos Rosenbergs i New York. Men derfra? Hvis det hadde blitt fraktet dokumenter dit, hvor hadde de tatt veien? Svaret var opplagt. Sovjet, selvsagt. Men det var et manglende mellomledd. Hvem (og hvordan) hadde fraktet disse dokumenter over Atlanteren? Det var i denne sammenheng at «Stavangerfjord», og mange andre Atlanterhavsskip kom i søkelyset.²⁴³⁰ Det manglende mellomledd ble en besettelse for FBI og NSA. Uten det kunne man ikke legge Rosenberg-saken død, og

2427 Utviklingen av den amerikanske signaletterretning, og det senere samarbeidet med britene i en hel serie med programmer («Drug», «Bride» og «Venona») fram på 70-tallet hører til vestlig etterretnings best bevarte hemmeligheter. Oppstarten, som skjedde i regi av National Security Agency (NSA) og dens forløper, US Armed Forces Security Agency, er beskrevet av Peter Wright i *Spionjeger*, kapittel 13.

2428 Sudoplatov bekrefter at Julius og Ethel Rosenberg hadde kontakt med NKVD fra 1938, men hevder at deres betydning for atomspionasjen var minimal. *Den røde terror* s. 237–241.

2429 Sudoplatov synes å bekrefte at dette ville tatt svært mye lengre tid.

2430 Et annet skip som også ble endevendt flere ganger, var ironisk nok det polske «Batory», som Wollwebers organisasjon ved to anledninger hadde plassert brannbombe i 10 år tidligere.

for en skeptisk opinion rettfærdiggjøre henrettelsene av dem. Det fantes dessuten en mulighet for at Rosenbergs hadde vært uskyldige. Men viktigst var selvsagt at en åpen kanal fortsatt kunne brukes. Men problemet kunne ikke løses enkelt. Den antatte transportkanalen fra New York kunne bare identifiseres ved lang tids sammenligning av kodegrupper med informasjon fra skipsregistre, lister over lasting og lossing, ankomst og avgang, tidevannstabeller og så videre for den dato meldingen ble sendt.²⁴³¹

Det mislykkede forsøket med Reinhardt Paulsen ble avløst av nye forsøk. Sunde-saken ga en ny mulighet, men som vi skal se, også dette mislykket.

Dette amerikanske preludium var nesten usynlig for det norske publikum, men det var der som en av flere forutsetninger for hvilke tiltak POT tok mot noen norske kommunister. Vi har allerede behandlet Paulsen-saken. På det tidspunkt amerikanerne kom med sine kurer-teorier, hadde man allerede en slik teori i POT, nemlig Lund-saken som del av forestillingene om en ny Wollweber-organisasjon. Og før dette fantes det en ennå eldre teori om kurer-forbindelse til kontinentet via Holm-saken, som selv om den ikke uten videre ble skrevet på Wollwebers konto, likevel hadde mye felles med de uklare teoriene om denne som oppsto hos Gestapo i Printz Albrechtstrasse 7 i Berlin på 30-tallet. Både Paulsen- og Lund-saken hadde sitt opphav i Wollweber-teorien. Paulsen-saken ble satt høyt i prioritet samtidig som det kom fart i etterforskningen mot Sunde, i annen halvdel i 1949. POT var i realiteten i en krysspress-situasjon mellom amerikansk radiospaning og sine egne Wollweber-fantasier allerede før Sunde-saken ble åpnet.

Det kan diskuteres hvor klart POT hadde for seg skillet mellom etterretning og sabotasje, og hvor strengt sovjeterne skilte disse to aktiviteter organisatorisk fra hverandre under krigen. Men det var nye tider, og det var enkelt å mistenke en kommunist for å drive med begge deler, ganske enkelt fordi han ville ødelegge samfunnet. Så enkelt var det imidlertid ikke. Men det tok flere år før POT nyanserte sine analyser av sovjetiske hemmelige tjenester. Denne sammenblanding ble gjennomgående for Sunde-saken. Når vi går tilbake på starten av Sunde-saken ser vi tydelig at den ikke ble sett som den rene etterretningssak som den senere skulle bli. Politiet var interessert i Sunde utfra en mer generell, men uklar interesse.

Det tidligste dokument i saken var en overvåkingsrapport fra Gjøvik politikammer fra januar 1948. Siste søndag før jul 1947 hadde Asbjørn Sunde og omlag 20 mann fra hans sabotasjeorganisasjon under

2431 *Spionjeger* s. 185

krigen vært på Eina. De gjorde ingen hemmelighet av besøket, og traff forskjellige kommunister på Eina. Av rapporten framgikk også at Sunde i lengre tid hadde hatt «kontakter» på Eina, som skrev seg fra okkupasjons-tida. En av dem var kjøpmann Rasmus Amlie. I «alminnelighet» kom Sunde alene når han pleiet disse kontakter, men nå skjedde det altså helt åpenlyst.²⁴³² I en mer utfyllende rapport fra midten av mars kunne politiet på Gjøvik utdype andre av Eina-kontaktene. Det dreide seg om kjøpmann Anker Worren i Vardal, Hundalen, som hadde en mistenkelig adferd. Anker Worren drev skinnhandel og systuevirksomhet, og reiste mye. Man mistenkte hans reisevirksomhet å være et dekke for hemmelig kommunistisk virksomhet.²⁴³³ En indikasjon på dette var at han sammen med en annen av Sundes kontakter, Gunnar Prøven, formann i NKP i Vardal, hadde vært i Oslo i forbindelse med et besøk av den finske kommunistleder Aina Kuusinen.²⁴³⁴

19. mars 1948 forsøkte Biltvedt å summere opp noen hovedtrekk i den kommunistiske trussel, slik han så den.²⁴³⁵ Det fantes en kommunistisk Milorg, som Biltvedt tidligere hadde levert en rapport om. Strengt adskilt fra denne fantes også et «etterretningssystem» lagt opp av «russerene». Systemet hadde hovedceller i Oslo, Bergen, Trondheim og Narvik, med mindre celler spredt utover. Nordmennene i systemet var hovedsakelig sympatisører og medlemmer av den «illegale del av NKP». En russer ved handelsavdelingen i ambassaden skulle være sjef.

Den kommunistiske Milorg hadde en våpenavdeling, og i denne spilte Asbjørn Sunde en framtrødende rolle. Via en kilde hadde Biltvedt fått tilgang til kartkopier fra etterretningssystemet. Kartene viste muligheter for minelegging, hvor grovt skyts og luftvernartilleri kunne plasseres, hvordan invasjonstyrker kunne sikres, hvordan landminer kunne plasseres. Så var det materiale vedrørende Norsk Hydro, særlig med tanke på jernbanemateriell, maskiner og produksjon, om tiltak mot kraftinntak (antakelig er det snakk om kraftverk), om vegsperringer, mulighetene for slipp etc.

Biltvedt ville ikke bedømme verdien av dette materiale, og la istedet vekt på å forklare hvordan det var skaffet til veie. Biltvedt hadde en

2432 O.P.10 – 98/48 JM 28.1.48, P 443. P 443 består av to permer. Perm 1 består av dokumenter som er registrert før rettssaken, perm 2 av dokumenter som er registrert etter juli 1954. Samtlige referanser til P 443 i dette kapittel er derfor fra perm 1. OVS.

2433 Notat av 11.3.48. P 443, OVS.

2434 Rapport fra kilde 16.3.48. P 443, OVS.

2435 Notat av Biltvedt av 19.3.48. P 443, OVS.

kilde som han kjente godt og stolte på. Dette var en person som hadde deltatt i en kommunistisk gruppe under krigen. Kilden hadde en kommunist-venn fra krigens tid som arbeidet i etterretningssystemet. Denne vei hadde Biltvedt allerede fått mange opplysninger om NKPs Milorg, og det var denne vei han nå hadde fått tilgang til kartkopiene av sabotasje- og sikringstiltak. Kommunist-vennen hadde dagen før Biltvedt skrev sin analyse reist på oppdrag fra russerene til Tyskland, fordi «det ventes å skje noe der i nær fremtid.» Biltvedt beskrev altså dels et sovjetisk etterretningsnett, dels et sovjetisk sabotasjeapparat. Det var i dette siste Asbjørn Sunde skulle spille en «fremtredende rolle».

På Eina hadde det ifølge politirapporter i et par år svirret rykter om at Sunde hadde skapt en ny hemmelig organisasjon. En av Sundes folk fra krigen, som Sunde hadde bedt om å melde seg inn i NS for å få en stilling som postbud på Eina, hadde ved enkelte anledninger kommet med bemerkninger som kunne forstås slik. Ved et par anledninger hadde han i beruset tilstand sagt at han hørte til en hemmelig organisasjon som Sunde skulle lede. Den ene gangen temmelig utfordrende, og en rapport endte på Biltvedts bord i slutten av april 1948.²⁴³⁶ Da han i 1954 ble forhørt om dette avviste han det imidlertid som fyllerør. De to andre som var involvert ved disse episodene oppfattet uttalelsene som forsøk på å gjøre seg interessant, og at det ikke lå noen realitet bak.²⁴³⁷ De to stilte seg også avvissende til realitetsinnholdet i disse ryktene.

Også fra Hønefoss kom det inn en rapport om at «Osvald» to ganger i løpet av sommeren hadde oppholdt seg på en av hyttene i Hensåsen. Der skulle han ha hatt samkvem med lokale kommunister, og særlig brødrene Karl Kjemperud og Leif Kjemperud, som hadde vært med i Sundes organisasjon under krigen. Kilden rapporterte at «alle måtte være klar over hva disse karene drev på med.» Rapportskriveren var skeptisk, og mente at kilden var «noe løs i munnen og sensasjonslysten».²⁴³⁸

Arbeidet hadde startet med å lokalisere personer i Sundes omgangskrets, kollegaer av ham fra borgerkrigen i Spania, og medlemmer av hans organisasjon under krigen. Man konsulterte Thielicke Karlsens rapport og merket seg hans forbindelse med Asvor Ottensen under krigen. En kilde med kontakter i kommunist-miljøet skaffet opplysninger om tre personer man ikke hadde vært oppmerksom på tidligere, og som kunne

2436 O.P.10-537/48 av 30.4.48. P 443, OVS.

2437 Avhør av Harald Furuseth 17.2.54 og Trygve Tøsse 19.2.54. P 443, OVS.

2438 «Notat» O.P.10-525/48 OB. P 443, OVS. Han oppdaget ikke at Karl var far til Leif, ikke bror.

være av interesse.²⁴³⁹ Man klippet avisene, hvor Sunde figurerte nå og da. Overlege Scharffenberg hadde dratt igang en polemikk mot Sunde i 1947, utfra et humanistisk perspektiv. Han var særlig opptatt av likvidasjonene som ble foretatt.²⁴⁴⁰ Et oppslag i *Friheten* i september 1948 merket man seg. Under en minnestund og avduking av en minnetavle over Håkon Eriksen, Sundes sabotør som ble skutt 8. september 1942, uttalte Sunde at hvis «vi hadde hatt 50 000 av din støpning i begynnelsen av krigen, så hadde ikke Norge stått der det står idag!»²⁴⁴¹

Det paradoksale var at mens Wollweber-tilknytningen var det historiske utgangspunktet for de forskjellige tråder som etter hvert samlet seg rundt Sunde, så lyktes det i liten grad politiet å skaffe opplysninger som kunne bekrefte dette etter hvert som spaningsrapportene begynte å strømme inn på våren 1949.²⁴⁴² Dette bildet bekrefte av Ørnulf Tofte. Han fortalte at da spaningen startet, fikk de sparsomme opplysninger, men at mistankene mot Sunde gikk ut på dels «at han kunne forberede kommunistisk kupp i Norge», dels at det forgikk «illegal våpenproduksjon» på et blikkenslagerverksted på Vaterland, hvor han arbeidet fra august 1948. Så føyde han til: «Det var først lang tid senere jeg fikk rede på den virkelige grunnen til mistanke mot Sunde.»²⁴⁴³

Det Tofte antydet med denne formuleringen, var at «den virkelige mistanke» – altså mistanke om ulovlig etterretningsvirksomhet for Sovjet – allerede forelå ved sakens begynnelse. Hvorfor følte Tofte det nødvendig å understreke dette? Denne merkelige presiseringen er et stikkord til å forstå noe av politiets hodepine under straffesaken mot Sunde. Det lovlige grunnlaget for overvåkingen av Sunde ble selvsagt knyttet til hans ulovlige etterretningsvirksomhet. Ikke til hans tilværelse som kommunist, eller til de ennå mer uklare og ryktepregede konspirasjonsteoriene knyttet til Wollweber, som etter Sunde-saken kom til å gå stille i glemmeboken. Toftes påstand om at han først fikk vite om etterretningsmistankene («den virkelige grunnen») på et langt senere tidspunkt har mye for seg. Men det ligger mer i hans formulering. Tofte skriver faktisk at Bryhn bevisst sendte ut sine folk med en fiktiv begrunnelse. Hvis det er riktig, så må det ha

2439 Ivar Magnus Søderlund, Arvid Haugene og Hans Mikael Andresen. O.P.10-1398/48 OB. P 443, OVS.

2440 *Dagbladet* 18.10.47, *Morgenbladet* 8.11.47. Sunde svarte motvillig og knapp i *Morgenbladet* 7.10.47.

2441 *Friheten* 9.9.48

2442 Jeg har i liten grad fått tilgang til disse spaningsrapportene og er derfor avskåret fra å analysere dem nærmere.

2443 Ørnulf Tofte: *Spaneren* s. 30–31

vært en temmelig merkelig situasjon. Her må vi huske på at det var snakk om en serie av POTs beste folk i en ressurskrevende helkontinuerlig overvåking. Sunde-saken har til dags dato vært en av POTs mest ressurskrevende enkeltsak.

Tofte hadde antakelig rett i at spanerne gikk ut uten å vite at den «egentlige» mistanken var etterretningsvirksomhet. Den rimligste forklaringen er at det ikke forelå noen slik mistanke. Dette stemmer med den gjennomgang av sakens første fase som er gjort over. Mistankene om etterretningsvirksomhet er ikke framtreddende før 1950. I lang tid etterpå er den kun en blant flere mistanker. Den første observasjon av et konspirativt møte mellom Sunde og en sovjetisk diplomat skjedde 8. juni 1950, altså 13 måneder etter Bryhn og Sundes samtale på Cecil. Først i august 1950 hadde man etablert en mulig kontaktflate som ga en mulig tilknytning til Wollwebers kurerer, hvis de fantes. Det skjedde ved en tilfeldighet.

Sammenhengen var følgende. En kelner ved restaurant Kaba i Oslo ble anmeldt av sin kone 6. juli 1950 for legemsfornærmelser.²⁴⁴⁴ Konen hevdet at kelneren hadde truet med å ta livet av henne, og pistolen til denne dåden kunne han skaffe fra en av tre venner som han året før hadde arbeidet sammen med på et verksted i Rødfyllgata på Vaterland i Oslo. En av de tre het Asbjørn Sunde. Da politiet avhørte kelneren, kunne han fortelle at han hadde vært kelner på «Oslofjord», og at en annen av hans nære venner var en ikke ukjent kelner fra «Stavangerfjord» med navnet Reinhardt Paulsen.²⁴⁴⁵ Paulsen og kelneren arbeidet nå sammen på restaurant Kaba. Verkstedet i Rødfyllgata 8–10, var eid av Øyvind Eriksen, som var en av Sundes sabotører fra krigen. Blant de øvrige ansatte var også Willy Dietrichkeit. Paulsen-Sunde-Dietrichkeit, her forelå det to kurer-mistanker i Sundes umiddelbare nærhet. Tofte fortalte at politiet på denne tida, altså i 1950, hadde begynt å se et mønster i Sundes bevegelser. Omtrent en gang i måneden forsvant han helt for spanerne. Hva han gjorde visste de ikke, men en av mulighetene var at han hadde hatt møte med Wollweber, som hadde vært på illegal reise til Norge.²⁴⁴⁶ Egil Ulateig hevder at politiet på denne tida hadde forvekslet Diedrichkeit med Wollweber.²⁴⁴⁷ Hvis det er riktig, må de ha forestilt seg at møtene fant sted i Rødfyllgata. Tofte innrømmet at man hadde merkelige forestillinger om

2444 O.P. VI – 658/50 14.8.50 av 1431. P 443, OVS.

2445 Han oppga skipets navn til «Oslofjord», men jeg går utfra at dette må være «slip of the pen».

2446 Tofte, s. 33

2447 Ulateig: *Raud krigar, raud spion* s. 238

verkstedet. Man trodde at det foregikk illegal våpenproduksjon der, men klarte aldri å konstatere det.²⁴⁴⁸

Restaurant Cecil

Under rettssaken mot Sunde i 1954 ble nesten ingenting om bakgrunnen for mistankene mot ham lagt fram av politiet for media eller i retten. Likevel flommet avisene over av spekulasjoner om Wollweber, Sundes krigsaktiviteter og beslektede emner. Det var faktisk mulig for Bryhn på denne måten saklig å distansere seg fra rykteflommen i media, og ingen dokumentasjon av generell kommunistovervåking kunne brukes mot POT. På denne måten ble ikke POT hengt ut som deltaker i den generelle politiske kampen mot kommunistene. Bryhn kunne også legge fram i retten et dokument som viste at man helt siden mars 1949 hadde vært klar over at Sunde drev etterretningsarbeide for Sovjetunionen. Det er dette dokument Tofte siktet til da han skrev at «først lang tid senere fikk jeg rede på den virkelige grunnen til mistanken mot Sunde.»²⁴⁴⁹ Det var et referat av en av mange samtaler som Sunde hadde hatt med forskjellige polititfolk, og av bestemte grunner var det det eneste som kom til å bli brukt aktivt mot ham.

Omstendighetene rundt referatet var at Sunde 12. mars 1949 ringte Sunde til Bryhn og spurte om han kunne møte ham på restaurant Cecil. De møttes, og snakket sammen i omtrent en time. Etterpå laget Bryhn et referat av samtalen, som han 11 dager senere fikk justisministerens underskrift på.²⁴⁵⁰ Sunde godtok aldri Bryhns referat av samtalen.

Slik samtida forsto Bryhn under rettssaken i 1954, hadde han gode grunner for å lage referatet. Her hadde han endelig noe konkret på Sunde, etter en periode på flere år med uklare teorier og formodninger. Justisministeren var med sin signatur hans sannhetsvitne. Bryhn fortalte selv i en rapport i 1954 at hensikten med å få justisministerens signatur var fordi «vi begge regnet med at den muligens kunne komme til å spille en rolle i en fremtidig sak».²⁴⁵¹ Deretter la han det signerte referatet i en forseglet konvolutt i sin safe, og hentet det først fram igjen under rettssaken.

Allerede her er det grunn til å stille et kritisk spørsmål til Bryhns

2448 Tofte, s. 32–33

2449 Tofte, s. 30–31

2450 Det dokument med referat av samtalen som ble lagt fram i rettssaken, er påført «Sett. 23/3-49 G».

2451 Rapport av Bryhn «Asbjørn Sunde – ulovlig etterretningsvirksomhet», Oslo 29.3.54. R 2564 54, OVS.

versjon fra 1954. Hvis dette virkelig ble oppfattet av ham i 1949 som den politiske bombe han hevdet det var i 1954, hvorfor tok han ikke umiddelbart aksjon? Hvorfor sørget han ikke for at referatet umiddelbart ble brakt til justisministeren, eller, hvis det av praktiske grunner ikke var mulig, til andre i den politiske ledelse? Hvorfor ventet han i hele 11 dager før han informerte andre eller brakte saken videre? Enda mer uforståelig er det hvorfor han ikke orienterte etterforskerne om samtalen. At han ikke gjorde det må ansees bekreftet både av ham selv og av Tofte. Disse to forhold tilsier at sammenhengen sannsynligvis var mer komplisert for Bryhn enn han selv ønsket å innrømme i 1954.

Før vi ser nærmere på Bryhns referat er det nødvendig å se på det personlige forholdet mellom Bryhn og Sunde inntil 1949. Krigsårene hadde brakt de to i tett personlig forbindelse. De hadde noen tunge hemmeligheter sammen som aldri har sett dagens lys. Bryhn hadde brukt Sunde til «skitten virksomhet» og andre livsfarlige oppdrag, for eksempel aksjonen i Åkebergveien i juli 1942.²⁴⁵² Men Bryhn hadde også satt sin families skjebne på spill ved å skjule Sunde etter attentatet i Henrik Ibsens gate. Et slikt tett skjebnesfellesskap skaper selvsagt en type personlig bånd som kan være vanskelig for utenforstående å forstå.

Krigstida hadde også gitt Sunde et historisk grep på Bryhn, som Bryhn meget vel var klar over. I realitetens verden hadde Bryhn samarbeidet med NKVD da han samarbeidet med Sunde, en sammenheng som aldri hadde vært kjent offentlig og som kunne inneholde sprengkraft for Bryhn. Karrieremessig innebar denne nære fortida en trussel, men hvor tungt Bryhn kan ha oppfattet dette vet vi ikke. Det er sannsynlig at enhver personlig omgang med eksponerte kommunister av Sundes kaliber kunne skape grunnlag for spørsmål i 1949. Bryhn hadde ikke avbrutt forbindelsen til Sunde etter krigen. Han hadde selv tatt initiativet til ikke-tjenestelige besøk hos Sundes i Horten, antakelig også i Oslo. Sunde hadde senere tatt slike initiativ flere ganger. Det var unektelig en smule merkelig at landets overvåkingssjef holdt personlige kontakter med landets mest suspekte kommunist. Det fantes ennå en hemmelighet i Bryhns liv. Bryhn hadde nemlig vært medlem av den kommunistiske studenbevegelsen Clarté fra 1926–28.²⁴⁵³ Visste Sunde om det? Om dette er kildene tause. Derfor kan vi ikke vite noe sikkert. På den andre siden må det være lov å anta at en

2452 «Skitten virksomhet» = likvidasjoner

2453 Roy Andersen hevder i sin biografi *Sin egen fiende* at jusstudenten Bryhn ble med i Clarté fra oktober 1926. I 1928 gled han ut av organisasjonen, uten å ha markert noen politisk begrunnelse for det (s. 23–24).

såpass våken person som Sunde ville ha interessert seg for en slik opplysning hvis han hadde kommet over den.

Disse forholdene sett i sammenheng tilsier at det var personlige bånd mellom Sunde og Bryhn i 1949, som ingen av dem uten videre kunne fri seg fra. Det er lett å tenke seg at Bryhn derfor må ha vært dypt sjokkert over det Sunde fikk seg til å si på Cecil. En slik sjokkreaksjon kan kanskje forklare at han ikke uten videre gikk videre med saken. Kanskje kan den også forklare at han la det kompromitterende referatet til side. Kanskje ville han gi Sunde en sjanse til å ro seg inn igjen?

Analyse av dokumentet

På denne bakgrunn skal vi se nærmere på selve referatet. Det har aldri blitt offentliggjort i sin helhet. Ørnulf Tofte var antakelig den første som siterte deler av det.²⁴⁵⁴ Han utelot et parti som har krav på oppmerksomhet. Her må vi se på detaljene. Komprimeringen av en times svært springende samtale omfatter litt over fire sider.

Samtalen startet med personlig snakk om familien, og Sunde spurte så om det fantes interneringslister i tilfelle «noe skulle hende» og om hans navn sto på denne liste.²⁴⁵⁵ Bryhn benektet at noen liste fantes, men henviste istedet til opplysningene om de private hemmelige etterretningsgruppene, som avisene hadde skrevet om. Så fortalte Sunde Bryhn at han synes de var «på linje med hverandre», og at det var underlig at de kunne sitte her og diskutere politikk, etter det arbeidet de hadde hatt sammen under krigen. Han beklaget at det ikke var mulig å «komme til» i overvåkingen, og fortalte at han selv arbeidet for et system som vil «fred over hele kloden». Skulle det likevel bli krig «vil vi selv trække på knappen når det skal bryte løs.» Bryhn svarer at Norge bare vil leve i fred, uten innblanding fra noen kant. Så hoppet Sunde plutselig tilbake til utgangspunktet, og gjentok spørsmålet om Bryhn kunne skaffe «lista». Hvis noe galt skulle skje, så skulle han fikse at Bryhn ble fløyet til Sovjetunionen eller et annet østland som han måtte ønske å reise til. Deretter spurte Sunde om Bryhn kunne hjelpe ham i å komme inn i forsvarsstaben. Bryhn av slo. Sunde oppfattet ikke avslaget, og sa at han kunne kontakte ham med

2454 Jeg må her ta et forbehold. Under rettssaken fikk pressen kjennskap til at samtalen hadde funnet sted, men ikke selve teksten. Jeg har ikke klart å bringe på det rene om deler av teksten er blitt publisert, men det ser ikke ut til at det har vært tilfelle. Den første som brukte deler av referatet må derfor ha vært Ørnulf Toftes i *Spaneren* (1987) s. 46–48. Referatet ligger nå i R 2564 54, OVS.

2455 Familiene var godt kjent.

lapper i postkassen, slik at de kunne treffes. Men Bryhn avsto å ta med seg opplysninger til Sunde. Så kom følgende replikker:

Bryhn: Nei jeg tror ikke jeg vil ta kontakt med noen. Det er utelukket i min stilling. Forøvrig er det noen jævlie spørsmål du er kommet med.

Sunde: Nå kan du jo tenke over saken, og så kan vi jo komme tilbake til saken. Nå har jeg vært helt åpen mot deg, så hvis jeg blir arrestert når jeg kommer ut herfra – (ser seg omkring) – Har du folk plasert rundt i lokalet her.

Bryhn: (Svarer smilende på en slik måte at det fremkommer som en tydelig benektelse) Har du?

Sunde: Ja jeg har noen her, men ikke for å passe på deg, men for at de skal se at jeg har forbindelse med deg.²⁴⁵⁶

Det springende punkt her er selvsagt omstendigheten rundt Sundes behov for å bli sett sammen med Bryhn. Hvis referatet er korrekt må Sunde ha hatt et behov for å fortelle Bryhn – enten som venn eller som overvåkingssjef – at «noen» måtte overbevises ved å observere de to sammen. Bryhn gjorde aldri noe poeng av denne passasje, men siden det er hans formulering må han ha hatt en mening med å sette den på papiret. Hvordan skal den tolkes med Bryhns øyne?

Ser vi på de ytre fakta rundt samtalen, så er følgende klart: Det var Sunde som bestemte tid og sted, hvilket selvsagt var nødvendig hvis formålet var å bli observert med Bryhn. Utfra en slik tolking er det rimelig at det som ble sagt var underordnet dette formål. Faktisk kan nøkkelen til hele samtalen ligge her. Men hvem var det som skulle se de to sammen? MGB? Eller andre? Dette spørsmålet skal jeg drøfte nærmere.

Samtalen ble avsluttet med at Sunde spurte Bryhn om hva han ville gjøre hvis amerikanerne satte seg fast i Norge, men Bryhn avviste problemstillingen. Bryhn spurte deretter om Sunde kunne tenke seg å reise

2456 I *Spaneren* (1987) s. 48, etter slutt på linje 5 og før start på linje 6, har Tofte utelatt 35 linjer av referatet. Linje 5 (hos Tofte) avslutter en replikk fra Sunde i Bryhns referat, og etter denne replikk følger de 11 linjene jeg har gjengitt. Så følger ytterligere 24 linjer i Bryhns referat, før linje 6 (hos Tofte). Linje 6 hos Tofte er altså fra en helt annen replikk av Sunde enn linje 5. Tofte har bygget disse sammen til en replikk.

«østover» for å studere forholdene der nærmere, hvilket Sunde oppfattet som et rekrutteringsforsøk. Samtalen ble avsluttet med at Sunde gjorde Bryhn oppmerksom på at hvis han ga opplysningene «så sklir du over med begge beina samtidig.»

Aksjon mot Bryhn?

Tolkingen av dette avsnittet, som ikke har vært offentlig kjent tidligere, kan sette referatet inn i en ny sammenheng. Som vi har vært inne på, var Sunde-saken i mars 1949 allerede over halvannet år gammel. Rent praktisk ser det ut til at Bryhn reagerte fort. Umiddelbart etter at samtalen fant sted, ble betydelig større ressurser satt inn i spaningen på Sunde, blant annet med daglig spaning. Han tok altså samtalen på alvor. Men spanerne fikk ikke kunnskap om den. Tilsynelatende må dette ha fortonet seg som noe nær en tjenesteforsømmelse. Hva var det Bryhn ønsket å skjule? Ville han beskytte Sunde? Det er det vanskelig å tenke seg. Ville han at spanerne skulle avsløre Sunde på uavhengig grunn, slik at saken dermed kunne stå sterkere? Det er lite sannsynlig. Vi vet fra andre saker at mistanker om kommunistisk aktivitet ble koplet med mistanker om kurervirksomhet og etterretningsvirksomhet på svært løst grunnlag. Løsningen må være en annen.

Den enkleste forklaring var 1954-versjonen: Sunde ville rekruttere Bryhn for MGB, og ønsket å ha dokumentasjon på et kompromitterende møte liggende. En slik dokumentasjon kunne MGB bruke til å true Bryhn hvis det senere oppsto «problemer» i samarbeidet. Denne forklaring er helt logisk, og har bare en – riktignok avgjørende – svakhet. Hvis sammenhengen var slik, hvorfor gjorde Sunde Bryhn oppmerksom på det? Ved å gjøre Bryhn oppmerksom på denne sammenheng falt selve poenget bort. Bryhn kunne dermed gardere seg. Og det var nøyaktig det Bryhn gjorde. Uten Sundes bemerkning ville denne forklaring vært iøynefallende, med Sundes bemerkning blir den selvmotsigende.

Bruken av samtalen i 1954 som et oppsiktsvekkende rekrutteringsforsøk fra MGB lar seg vanskelig forene med at saken ble lagt bort i 1949. Kunne samtalen være regissert av andre grunner for å belaste ham? Det er rimelig at denne tanken må ha slått Bryhn etter at det første sjokket etter samtalen hadde lagt seg, og han fikk tenkt seg om noen dager. Hva hvis det dukket opp fotografier i media eller i en samarbeidende tjeneste fra et «konspirativt» restaurant-besøket mellom landets overvåkingssjef og landets mest mistenkelige kommunist? Og hva hadde Sunde sagt? «Jeg har noen her for at de skal se at jeg har forbindelse med deg».

Det er rimelig at Bryhn må ha brukt noen tid før han forsto rekkevidden av denne bemerkning. Kunne det være hans posisjon som overvåkingssjef som hadde vært målskiven for samtalen? Var det dette som var forklaringen på Sundes invitasjon? I så fall kunne Sundes bemerkning enten tolkes som en forsnakkelse eller som en advarsel. Men hvorfor skulle Sunde advare Bryhn mot en intrige han selv var del i? I så fall måtte han ha gjennomført samtalen mot sin vilje, og hvordan lignet det den Sunde som Bryhn kjente? Ikke mye. Siden MGB ikke kunne være noen direkte trussel mot Bryhns stilling, hvem kunne ellers være det?

Hvem kunne ellers ha interesse av å ramme Bryhn ved å true med å kompromittere ham med Sunde? Den finnes en annen mulighet. For å forstå hvordan Bryhn kan ha tenkt, er det nødvendig først å komme med noen kommentarer om forholdet mellom den militære etterretnings- og sikkerhetstjeneste og politiets overvåkingstjeneste. Dette forholdet var i lange perioder svært konfliktsfyllt. Det er imidlertid antakelig en myte at det hadde sin opprinnelse tilbake til London-tida, eller reorganiseringen i 1945.²⁴⁵⁷ Bryhn hadde lært av erfaring at Evang spilte med kortene tett mot brystet overfor POT. I POT var man i alminnelighet misfornøyd med samarbeidet med Evangs etat fordi man mente at opplysningene stort sett kun gikk en vei, og at etaten ved enkelte anledninger strakk sin virksomhet ut til områder som Bryhn mente naturlig lå under politiet.²⁴⁵⁸ Det var ikke bare det tjenestemessige samarbeidet som var vanskelig. De militære beveget seg utenfor de forfatningsmessige bestemmelsene som Bryhn følte seg bundet av. De hadde betydelig større ressurser, et internasjonalt kontaktnett av helt andre dimensjoner og hadde tilgang til andre informasjoner.

Dessuten var det personlige motsigelser. Evang og Bryhn hadde aldri hatt noe godt forhold seg i mellom. Trolig så Evang på Bryhn som en ærekjær og smalsporet embetsmann i for store sko, med en ubendig kommunistfrykt som drivkraft. Bryhn på sin side ble aldri fortrolig med Evang. Den skepsis han hadde, delte han med mange i Evangs egen tje-

2457 I London så de lite til hverandre. Evang hadde ingen framtreddende rolle. Antakelig så Aulie og Bryhn på Evang som en simpel – i betydningen enkel – brevåpner. Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

2458 Løytnant Christian Christensen hadde oppgaven som liaison-offiser i forhold til POT i tida 1950–52. Omgangsformen var da enkel og problemfri. I Lerheims tid som liaison i 1947–48 hadde samarbeidet også gått greit. Christensen henvendte seg direkte til den han skulle snakke med, enten det var Nytrøen, Biltvedt eller Krokaas. Senere ble denne omgangsformen vanskeligere. Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

neste. Evang hadde i tillegg bakgrunn i Mot Dag og hadde ingen militær bakgrunn. Hans introduksjon til etterretningsmiljøet i London kom i stand sommeren 1940 på initiativ fra Johan Otto Øgrim, også han med Mot Dag-bakgrunn og senere i XU-ledelsen.²⁴⁵⁹ Det var som studentleder av den radikale type Øgrim kjente Evang, og i Bryhns øyne var dette en belastende start på en etterretningskarriere.

Det som kunne fortone seg som en personlig konflikt, var imidlertid først og fremst en tradisjonell konflikt mellom politi og militære, og det var en konflikt som vi i samme periode kan se i de fleste andre vestlige land. For Norges del kom den til å ende i en opprivende og ødeleggende strid knyttet til den såkalte Lygren-saken i 1965. Den faller utenfor denne avhandling.

Flere kommentatorer mener at Bryhn må ha hatt mistanker om at Evang hadde etterretningskontakter til Sovjet.²⁴⁶⁰ Det var selvsagt en ubehagelig mistanke å leve med i år etter år for lederen av landets overvåkingspoliti. Det er med denne sammenhengen for øye vi nå vender tilbake til Bryhns referat fra samtalen med Sunde på Cecil 12. mars 1949.

Vi kommer så til et annet parti av referatet hvor Toftes gjengivelse ikke er fullstendig. Jeg har nevnt at Bryhn ikke informerte sine spanere om samtalen. Til Sunde sa han rett over bordet: «Jeg kan bare si at din egen person ikke har interessert meg en døyt, fordi jeg hele tiden har visst hvor jeg har deg.» Sunde trodde på Bryhn, og ville istedet ha hjelp til å komme inn i forsvarsstaben: «Vi skulle forbanna gjerne vært inne der.» Bryhn svarte: «Jeg har jo vært innom der et par ganger.» Svaret overrasket Sunde: «Jaså. Ja det måtte ikke være gjennom noen som du kjenner.» Men Bryhn var avvisende: «Det tror jeg er meget vanskelig.» Men Sunde gravde videre: «Er du persona grata der nede?» «Nei det vet jeg sandelig ikke», svarte Bryhn, og satte selv strek under vet.²⁴⁶¹

2459 Sverre Midtsem kom på utenriksminister Kohts opprinnelige initiativ til Norge sommeren 1940 (SKYLARK), og henvendte seg til Øgrim i Oslo for å få kontakt med aktuelle norske samarbeidspartnere. Øgrim henvendte han til Evang. Evang var svært begeistret over henvendelsen. Det er en myte at Evang hadde noe med XU å gjøre. Samtale med Johan Otto Øgrim 19.7.94.

2460 Lygren-saken var fra Bryhns side utvilsomt et forsøk på å avsløre slike forbindelser. Bryhn var overbevist om at Ingeborg Lygren, Evangs sekretær, var «snudd» av sovjetiske tjenester da hun var på oppdrag i Moskva. Intervju med Christian Christensen 18.7.94.

2461 I *Spaneren* (1987) s. 48, er linje 1 autentisk. Linje 2 er konstruert av Tofte. Så følger i originalen følgende: (Bryhn:) – Jeg har jo vært innom der et par ganger. (Sunde:) – (overrasket) Jaså. Ja det måtte ikke være gjennom noen som du kjenner. (Bryhn:) – Det tror jeg er meget vanskelig. (Sunde:) – Er du persona grata

Det er mulig at Sunde og Bryhn hadde dette tema opp i samtalen, men i vår sammenheng er det Bryhns nøyaktige nedtegning som teller. Det var Bryhn som understreket 'vet', ikke for Sunde, som selvsagt ikke skulle lese referatet. Antakelig sa han det ikke til Sunde i det hele tatt. Hvorfor skulle han antyde for Sunde at han ikke var velsett hos Evang? Med den kjenskap vi har til Bryhns embetsførsel, er det lite sannsynlig at han kunne ha gjort dette. Han skrev det heller ikke for sine spanere, for de fikk ikke se det. Men for hvem?

Referatet var skrevet for justisminister Gundersens kjennskap, og det er svært nærliggende å tenke seg at Bryhns understrekning av 'vet' må ha vært gjort ikke minst av denne grunn. Understrekningen kan ha blitt gjort for å komme en mulig aksjon mot ham selv i forløpet. Denne rekkefølgen forklarer også tenkepausen på 11 dager.

Også en annen detalj i samtalen tyder på at Bryhns «ordrette» referat fra 1949 ikke skal tas for bokstavelig. 22. juni 1954 ble Cecil-samtalen tatt opp under rettssaken mot Sunde. Det som ble framhevet i avisene dagen etter, var at Sunde hadde spurt om han «kunne tenke seg å møte en person ved den russiske ambassaden som het Merkulov».²⁴⁶² Merkulov er imidlertid ikke nevnt i det referatet som O. C. Gundersen satte sine initialer på i 1949.

Det var ikke bare til forsvarsstaben Bryhn hadde et anstrengt forhold. Over hele landet hadde private grupper blitt dannet i 1946–47, som hadde overvåking, etterretning og diverse andre formål på tapetet. I realiteten var disse gruppene en hemmelig, privat hær, i første rekke rettet mot personer blant kommunistene som dette miljøet anså som upålitelige. Gruppene var blitt dannet utfra mistillit til de politiske myndigheters evne til å håndtere en indre og ytre trussel. Initiativtakerne var oberstløytnant Halvdan Haneborg Hansen, sivilingeniør Jens Lien, direktørene Theodor Platou og Rolf Riise, sivilingeniør Aksel Taranger og høyesterettsadvokat Carsten Lütken.²⁴⁶³

Et tidlig initiativ i dette arbeidet ble kjent etter et oppslag i *Vårt*

der nede? (Bryhn:) – Nei det vet jeg sandelig ikke. Først deretter følger Toftes linje nr. 3. Dessverre har Tofte gjort lignende sammendrag og forkortelser i sitt utdrag av referatet også andre steder. Hans utdrag bør derfor brukes med varsomhet.

2462 Sitatet er fra *Arbeiderbladets* referat 23.6.54.

2463 Riise, Lütken, Lien og Taranger hadde arbeidet sammen med Haneborg Hansen i første del av krigen. Lien og Taranger hadde senere vært med i Zero. Platou hadde vært i Sverige og London, og var kjent som kritiker av regjeringen. Han var direktør i Frydenlund Bryggeri, Riise var generaldirektør i Nork Phillips og Taranger i Alcan. Andersen, s. 165.

Land høsten 1946, og rikspolitisjef Aulie ba Welhaven om å sette igang etterforskning. Noen voldsom entusiasme lå det neppe i etterforskningen, og nærmere fakta ble ikke avdekket.²⁴⁶⁴ På forsommeren 1947 ble etterforskningen tatt opp igjen av Bryhn, etter at det var blitt kjent at den ovennevnte krets hadde hatt flere møter i Det militære samfund. Bryhn forlangte at gruppene skulle oppløses, hvilket neppe ble tatt i mot med stor glede. I løpet av 1948 ble de lagt under Evangs kommando i forsvarsstaben, og utgjorde grunnstammen i den nye stay-behind organisasjonen. I slutten av 1947 ble det avholdt et møte mellom Evang, Bryhn og Jens Lien, den siste som leder av gruppene. På møtet hadde Bryhn opptrådt temmelig bryskt, og truet med politireaksjoner mot organisasjonen. Bryhns reaksjon var konstitusjonelt korrekt, og den var lojal overfor landets lovlige regjering. Men Bryhn ble neppe populær i de næringslivskretser som sto bak, og det er rimelig å anta at han skaffet seg fiender.

Bryhn hadde altså fiender både i og utenfor forsvarsstaben i 1949. Trodde han dengang at Cecil-samtalen var innledningen til en aksjon mot hans stilling som overvåkingssjef? Bryhn var selvsagt ikke så naiv at han trodde at Sunde opptrådte på vegne av etterretningstjenesten. Det er ingen tvil om at Bryhn var overbevist om at Sunde hadde sovjetiske kontakter. Det Bryhn kan ha fryktet var neppe en direkte sovjetisk aksjon, for en slik hadde små muligheter for å lykkes. Men hvem visste hvor Evang hadde sine kilder? Hva hvis kompromitterende materiale om møtet endte opp hos Evang? Hva hvis andre kunnskaper om Bryhns fortid gikk samme vei?

En slik tolking av referatet fra Cecil gir et bedre svar på hvorfor det ikke ble brukt i 1949 og hvorfor det ble brukt i 1954 enn de tidligere forklaringer. Sett i dette lys ble Sundes reaksjon på samtalen da han fikk innholdet referert under rettssaken 5 år senere ikke så interessant. Det blir forståelig hvorfor Bryhn ikke informerte spanerne, det blir forståelig hvorfor Bryhn ikke insisterte på at hveringsforsøket skulle legges inn i tiltalen. Det blir også forståelig hvorfor riksadvokaten ikke la noen vekt på å vurdere holdbarheten av referatet som bevis.

Denne tolkningen forutsetter at Bryhns referat er omtrent riktig. Men den har fortsatt en svakhet. Den forutsetter at Sunde gjorde Bryhn oppmerksom på trusselen. Hvis vi ser på det som en reflektert uttalelse – hvilket en muntlig bemerkning sjelden er – må konklusjonen være at Bryhn bare skulle oppfatte at trusselen kunne bli en mulighet. Sunde ønsket at Bryhn skulle bli usikker og nervøs, kanskje med tanke på å gjøre

2464 Roy Andersen: *Sin egen fiende* s. 164

ham «mykere». Hvis det er riktig, så må Sunde i samme samtale ha både truet og lokket. Det er ikke umulig, selvfølgelig. Likevel virker det inkonsekvent og lite motiverende. Det er logisk å tro at et gjennomtenkt rekrutteringsforsøk måtte brukt en av disse strategier, ikke begge samtidig.

Referatet var ikke tenkt brukt i retten i 1954. Det ble tatt fram i sluttfasen. Bakgrunnen for at det til slutt ble brukt, var utviklingen i rettsforhandlingene. Sundes forsvarer, høyesterettsadvokat Blom og Sunde hadde lyktes i å redusere sakens innhold betydelig. Det var fra politiets og påtalemyndighetens side grunn til å være bekymret for utfallet. Det var derfor behov for å bruke referatet for hva det var verdt.

Rent personlig var også situasjonen for Bryhn en helt annen da referatet ble lagt fram for retten i 1954. Hans stilling var betydelig sterkere, kampen mot kommunistene var bygget inn i beredskapslover og Nato-medlemskap. Noen aksjon mot hans stilling var ikke på tale. Dermed var det et annet aspekt av samtalen som kom i fokus. Det som kan ha blitt vurdert som en indirekte aksjon rettet mot Bryhns stilling i 1949, var i 1954 uaktuelt. Det interessante ved samtalen i 1949 var ikke det interessante i 1954. Nå var det rekrutterings spørsmålet som ble interessant.

Var samtalen et reelt forsøk på å rekruttere Bryhn for MGB? Om dette er oppfatningene forskjellige. Det er ikke vanskelig å peke på formuleringer i referatet som gjør en slik slutning logisk. Utover det som her har vært nevnt, så er det først og fremst Sundes tilbud til Bryhns familie om flukt til et østlig land som peker i retning av vervingsforsøk for en sovjetisk tjeneste.

Når det likevel er mange som er skeptiske til en slik konklusjon, så er det først og fremst helheten i situasjonen som trekkes fram. Det var for utrolig at landets mest mistenkte skulle forsøke å rekruttere sjefen for overvåkingen, midt inne i etterforskningen av ham selv.²⁴⁶⁵ De opplysningene Sunde ba om – liste over interneringsobjekter – pekte mer i retning av behov i Norge enn i Sovjet. Hva som virkelig gikk for seg kan ikke avklares før sovjetiske kilder gjør det mulig.

Det synes imidlertid rimelig å slutte at samtalen på Cecil – med det som i 1954 ble presentert som et åpenbart bevis på Sundes etterretningsvirksomhet – i 1949 antakelig ble oppfattet av Bryhn først og fremst som en trussel mot hans stilling. Bryhn disponerte i tråd med dette. Referatet ble satt opp med tanke på en slik trussel. Det ble ikke brakt videre til spa-

2465 Major Chr. Christensen, tidligere i etterretningstjenesten, mener Sundes oppdrag må ha vært å tiltrekke seg oppmerksomhet ved å iscenesette Cecil-episoden. Intervju med Christensen 17.7.94.

nerne eller brukt som begrunnelse for den opptrapping av overvåkingen av Sunde som skjedde. At denne trussel rent faktisk lå til grunn for opptrappingen er det ingen tvil om.

Først sommeren 1950 kunne spanerne etablere en klar konspirativ forbindelse mellom Sunde og sovjetiske diplomater. Men fram til dette tidspunkt var det et annet perspektiv som opptok dem.

Før jeg går nærmere inn på Sundes aktiviteter, er det på sin plass å drøfte noe nærmere politiets bruk av begrepet «konspirativt», anvendt på Sundes daglige gjøremål. Betydningen av dette begrep er nær begrepet «fordekt», og det ligger svært ofte som en forutsetning i rapportene om Sunde, at når hans bevegelser ikke er åpenbart rasjonelle for spanerne, så er det ulovlig virksomhet han skal skjule. Men er dette en gyldig forutsetning? Svaret er ikke så enkelt. Sunde så tingene helt anderledes. I hans øyne var det nødvendig å beskytte seg mot en overvåking han hadde kjent hele sitt liv, og som han oppfattet som uberettiget. Det var en oppfatning han delte med mange kommunister, som i stort og smått hadde gjort det til en livsstil å hindre innsyn i sine aktiviteter fra statens side. Det var deres politiske program og deres internasjonale forbindelser som gjorde dem attraktive for overvåking. Også i Sundes tilfelle vet vi at han ble overvåket og observert lenge før hans «konspirative» møter med sovjeterne. Det er derfor ikke vanskelig å gi han medhold i at han hadde grunner til å gardere seg i sin generelle oppførsel.

Fra politiets side var det en generell analyse som lå i bunn når det gjaldt kommunister: Innføring av kommunisme var dypere sett «ulovlig». Det var ikke noen prinsipelle forskjell mellom kommunister og andre tidligere politiske grupper som ønsket å endre forfatningen utenfor de rammer som den rådende tolking av forfatningen satte. Her er parallellen til den parlamentariske opposisjonen før 1884 slående. Den ble også overvåket av konge og embedsstat, og det ble gjort militære forberedelser til å slå den ned. Sunde så ikke selv noe urimelig i dette. Tvertimot så han det snarere som en bekreftelse på at han ble tatt på alvor, selv om det kunne gå på nervene løs. Det «ulovlige» bak hans fordekthet eller konspirative adferd ble derfor temmelig subtilt, og sett i denne sammenheng så han vel på hele sin eksistens som «ulovlig».

På den andre siden hadde det «konspirative» for Sunde fått et rituelt preg. Flere av hans venner kan fortelle at man blant andre kommunister så på denne siden av Sundes stil som lett spesiell eller komisk, som om han aldri ble ferdig med krigen.²⁴⁶⁶ Han kunne for eksempel oppføre

2466 Intervju med Adam Egede Nissen 12.3.93 og Ole Fossen 3.3.89.

seg svært «konspiratorisk» i forhold til sine evige skygger på en reise fra Oslo til Horten en gang i 1953, for vel framme i Horten å betro seg åpenhjertig og oppgitt om dette til overvåkingspolitiets mann i Horten, som så omgående rapporterte om dette til Bryhn.

Noen ganger kunne Sunde bli fortvilet eller rasende over å ha folk hengende etter seg til stadighet. Men andre ganger kunne han ta det sportslig, og lage de merkeligste rebuser for spanerne. Det går mange historier om dette. En gang skal Sunde ha invitert en spaner inn på en pils på en kafe, etter at de to hadde krysset Oslo på kryss og tvers en halv dag.²⁴⁶⁷ Det var viden kjent blant kommuister på Oslo østkant at Sunde aldri gikk alene. Sunde la selv ikke skjul på det.

Da spanerne begynte å observere møtene mellom Sunde og sovjetdiplomater fra sommeren 1950, kunne de følge med Sunde som gjorde utallige krumspring på veg til møtene, mens sovjeterne kom åpenlyst i ambassadens bil – særdeles lite konspirativt.

Forsøket på å lage en «Lingeklubb»

Det materiale som framkom under etterforskingen fra Sundes arrestasjon 29. januar 1954 og fram til rettssakens avslutning på sommeren, gir oss muligheten til å vurdere om dette holder stikk. En rekke av sakens nesten 70 vitner, og 13 siktede ble spurt om deres aktiviteter i samband med Sunde i årene etter 1945, Jeg skal her rekapitulere hva summen av dette materialet indikerer når det gjelder Sundes faktiske aktiviteter etter krigen.

Sommeren 1945 hadde Sunde reist tilbake til Horten, og bosatt seg der. Kontakt med enkelte av medlemmene fra «Osvald-gruppa» hadde han fortsatt, det var det ikke det minste merkelig i. Noen av dem hadde han nærmest daglig kontakt med fordi det hørte til kommunistmiljøet i Horten og Vestfold. Andre traff han i Oslo, på Eina og andre steder. Han holdt en del kåserier om krigen rundt i landet, men oppsøkte også flere på rent kameratslig grunnlag. Ved disse sammenkomster ble det også diskutert om man skulle lage en slags klubb av de som hadde vært med.

Sunde spilte bridge sammen med Ole Slåtten, Karl Sæland og Arvid Lund. På disse bridge-kveldene ble man enige om å forsøke å sammenkalle medlemmene, og på sommeren 1947 innkalte Sunde til et møte i spisesalen til sporveisverkstedet på Torshov, like ved Lilleborg skole.²⁴⁶⁸

2467 Kilden ønsker å være anonym.

2468 Politiavhør av Cyril Becker 10.2.54, mappe Becker/Knutsmoen, R 2564 54, OVS.

Slåtten jobbet ved sporveien, så vi må rekne med at det var han som hadde ordnet med lokalet. Det ble snakket om å lage noe liknende som «Lingeklubben», helst ved å få tak i et fast lokale, hvor man kunne drikke kaffe, ha møter og spille kort. Antakelig ble det også snakket om at det burde skrives en bok eller beretning om gruppas virksomhet. Bare 10–15 av gruppas medlemmer var til stede, og det var ikke særlig mange. Et par uker senere møttes man igjen, denne gang hjemme hos Cyril Becker på Høybråten. Det var kameratslig samvær med kaffe og kaker. Diskusjonen gikk om klubben. Noe lokale hadde man ikke klart å få tak i. Sunde var selv ikke til stede.

En siste samling var i kantina på Østlandske Petroleumscompani på Sjursøya, Sundes arbeidsplass. Tidspunktet var antakelig ikke lang tid etter møtet hjemme hos Becker.²⁴⁶⁹ Sunde holdt der en orientering om virksomheten under krigen, og man hadde en minnestund over de falne. Så fortsatte diskusjonen om klubben.²⁴⁷⁰ Men bare 8–10 var til stede. Noe mer ble det ikke til med denne ideen. Litt senere på høsten 1947 besøkte Sunde Cyril Becker og hans kone for første gang etter krigen, og de kom i snakk om den planlagte klubben. Sunde mente at guttene hadde begynt å trekke seg fra prosjektet. Noe hadde det imidlertid kommet ut av det. Sunde var begynt å arbeide med en bok om hendingene under krigen. På denne tida var han sykemeldt, økonomien i familien var skral, men han håpet at boken skulle gi litt inntekter.

I forbindelse med arbeidet med boken reiste Sunde en del rundt og diskuterte krigserfaringer med sine gamle kolleger. En av dem var Asbjørn Bryhn, som fortalte at han traff Sunde tre, fire ganger i forbindelse med bokarbeidet i tida 1945–49: «For øvrig var det rent vennskapelige samtaler, som dreiet seg om samarbeid og erfaringene fra krigstiden, uten at det var noe som tydet på at Sunde var innblandet i noen ny form for illegal virksomhet.»²⁴⁷¹

Bryhn visste at dette ikke var sant. Man mistenkte Sunde for flere ting, som jeg har vært inne på. Men ikke spionasje.

Politiske ambisjoner?

Sunde ga opp forsøket på å få igang en «Lingeklubb» på høsten 1947, og

2469 Jeg må ta forbehold for rekkefølgen på disse møtene. Det er forskjellig syn på det blant de avhørte i Sunde-saken. Rekkefølgen har imidlertid ingen betydning for denne avhandling.

2470 Vitneavhør av Gunnar Carlsson 15.3.54, R 2654 54, mappe V, OVS.

2471 Rapport fra Bryhn til Oslo politikammer 29.3.54. R 2564 54, OVS.

den nøyaktige grunnen vet vi ikke. Kanskje var det flere grunner. «Osvald-gruppa» hadde vært politisk uensartet, og selv om sympatien fra de fleste helte i retning av NKP i slutten av krigen og det første etterkrigsåret, forandret dette seg. Imotsetning til SOE-karene i Lingeklubben, som ble feiret i media og oppnådde betydelig status som følge av krigsinnsatsen, må Sundes folk ofte ha følt seg trakassert i media. Av mange ble de ikke regnet som «ordentlige» motstandsfolk, men som eventyrere, halv-gangstere og, – selvsagt «kommunister», som liksom hadde kjempet for Moskva, ikke for Norge. Kritikken var urettferdig. «Vi stemples som tyver, ransmenn og kjeltringer», skrev Sunde sint i et brev til Ragnar Solheim i januar 1946. Foranledningen var at ukebladet *Alle Menns Blads* forløper «Mystic» hadde brakt et stort oppslag som Sunde fant æreskrenkende.²⁴⁷² Sunde hadde rett i at det strengt prinsipielt var mange iøynefallende likhetstrekk mellom SOE/Kompani Linge og Wollwebers organisasjon/«Osvald»-organisasjonen. Begge var ledd i hver sin stormakts Tyskland-politikk, begge var organisert under de respektive hemmelige tjenester (henholdsvis SIS og NKVD), begge var de i utgangspunktet sabotasjeorganisasjoner som startet sin virksomhet i Norge før 9. april 1940, begge var de i prinsippet uavhengig av den nasjonale motstandsbevegelse i Norge, men i praksis avhengig av et visst samarbeid. Den avgjørende forskjellen på dette prinsipielle plan kom først etter krigen, og da på den måten at den norske stats allianse- og sikkerhetspolitikk skapte ulike betingelser for beskrivelsene av den britisk- og sovjetiskinspirerte motstanden.

Det var også forskjeller som telte til Sundes fordel. Wollwebers organisasjon hadde for eksempel vært i sving lenge før SOE og Milorg. Men dette var hemmeligheter utad, og for mange også innad. For kommunistene var Wollwebers organisasjon et absolutt tabuemne. Isteden forsøkte Sunde med sin bok å skape myten om «Osvald-gruppa» som en frittstående gruppe, delvis i samarbeid med NKP. Denne historien ble god å ty til senere når kommunisthysteriet i Norge nådde de store høyder, men både Sunde selv og personer som sto ham nær visste at det ikke var den fulle og hele sannhet. Sunde fortalte aldri noe om dette, og det skapte et klima av mistillit fra enkelte blant medlemmene, med konflikter som resultat.

En tredje faktor som kan ha hatt betydning var at en rekke operasjoner under krigen var vanskelige å forsvare offentlig. Den pressede situasjonen mot slutten av krigen hadde ført til enkelte prosjekter som

2472 «Slikt hendte i Norge» het artikkelen i nr. 12, 1945, av Karl Spanser.

ikke var lette å forsvare offentlig, og som helst burde glemmes. Flere av likvidasjonene var vanskelige hemmeligheter å ha for seg selv, og skapte et press på de som hadde utført dem. Blant de beslag som politiet gjorde hjemme hos Sunde i 1945 fantes også et par svært skarpe brev fra kolleger i «Osvald-gruppa», som viser at konflikter som oppsto i tilknytningen til avviklingen høsten 1944, og som i utgangspunktet kan virke bagatellmessige, nå var blitt skarpe.²⁴⁷³

Linge-karene kunne på en helt annen måte sole seg i samfunnets beundring. Det var også en annen viktig forskjell. Ikke så få Linge-karer ble i løpet av høsten 1948 og våren 1949 trukket inn i de nye hemmelige antikommunistiske og antisovjetiske gruppene som etter hvert ble lagt under Evangs avdeling i Forsvarsstaben. Vi må regne med at de sikrings-tiltak disse gruppene skulle utføre i en beredskapssituasjon i stor grad var rettet mot de identifiserte personer i «Osvald-gruppa», selv om oversikten over disse i 1948 neppe kan ha vært særlig god.

En annen grunn kan ha vært at Sunde ønsket å prioritere sine krefter anderledes. Han var sterkt politisk engasjert, selv om han ikke ga signaler om politiske ambisjoner. Krigen hadde gitt han personlig en betydelig status langt utenfor NKPs rekker. Selv om han ikke var medlem av partiet, hadde han en naturlig plass blant de sentrale kommunistene i Norge. Denne plassen var ikke bare betinget av hans innsats under krigen, men også av hans forbindelser i Sovjet. Sunde hadde sterke meninger om Furubotn og hans fløy i NKP, og han ønsket i høyeste grad å delta i kampen mot den. Han fulgte med i den internasjonale situasjon²⁴⁷⁴, og hadde åpenbart stor bekymring for hvor Furubotn-fraksjonen ville føre partiet hen i den skjerpede internasjonale situasjonen fra våren 1948. I denne tida må han ha begynt å tenke på å bygge opp en slags beredskapsgruppe delvis innenfor, delvis utenfor NKP.

Konfliktene var store mellom Sunde og Furubotns fraksjon etter krigs avslutningen. Partiets kontrollkomitee hadde tatt initiativ til en gransking av både denne og andre konflikter fra krigstida.²⁴⁷⁵ Ole Fossen var

2473 Beslag, dok 2 og 7, I R 2564 54, OVS.

2474 Blant politiets beslag hjemme hos Sunde i 1954 var A. Sjdanovs tale om den internasjonale situasjonen på Warszawakonferansen i september 1947. Sunde hadde streket under at avsnitt der Sjdanov la stor vekt på at den væpnede kampen mot imperialismen fortsetter og fører til langvarige kolonikriger, særlig i Indonesia og Indokina.

2475 Sunde ble varslet av Asvor Ottesen om at «hans sak» skulle granskes. Sunde misforsto og trodde det var snakk om påtalemyndighetenes gransking av hans bankrøverier under krigen. I et brev til Sunde 7.7.46 ba Ragnar Solheim Sunde om å skrive en rapport til Ole Fossen. Beslag, R 2564 54, OVS.

formann i kontrollkomiteen, en reflektert mann som selv hadde vært med i Wollwebers organisasjon. Noen bilegging var neppe mulig. Til det var temperaturen for høy, og beskyldningene begge veier for bitre. Kontrollkomiteen kunne dempe konflikten, og på den måte utsette dramatikken. Men konflikten kom til overflaten under partioppgjøret i 1949, og ble en del av den dynamitt som sprengte NKP i fillebiter.

En siste mulig forklaring må nevnes. Kan Sunde ha blitt bedt fra sovjetisk hold om å avvikle sin «Lingeklubb»? Gunnar Arnfelt Knudsen mener at dette antakelig var den avgjørende grunnen.²⁴⁷⁶ En sosial klubb ville nødvendigvis bli lagt merke til. Dette ville ikke være forenlig med å bygge opp en ny sabotasjegruppe i all hemmelighet. Avviklingen av initiativet kan derfor ha vært en bekreftelse på at planene nå forelå, men ennå ikke var iverksatt.

Starten på den nye hemmelige beredskapsorganisasjonen

Når begynte Sunde å organisere sin hemmelige gruppe i og rundt NKP? Hvilke oppgaver skulle den ha? En rekke av de impliserte i den senere straffesaken mot Sunde ble spurt om det. Svarene sprikte endel, fra 1948 og ut i 1949, men utfra en sammenlikning av svarene kan vi tidfeste oppstarten ganske nøyaktig. Ved årsskiftet 1948/49 oppsøkte Sunde rørlegger Charles Aleksander Jensen i dennes hjem på østkanten i Oslo.²⁴⁷⁷ Sunde presenterte seg for Jensen, som ble bæret av et så celebret besøk. Jensen hadde hørt mye om Sunde, men kjente ham ikke. Jensen hørte til de mange unge aktivistene fra de siste krigsårene som hadde søkt til NKP, særlig utfra en frustrasjon over Milorgs passivitet. Jensen var ansatt i rørleggerfirmaet C. M. Mathiesen i Møllergata 9, hvor han også var klubbformann. Det var et stort firma, og NKP hadde en aktiv gruppe der.

Sunde åpnet samtalen med å fortelle om situasjonen i NKP, og om striden med Furubotn.²⁴⁷⁸ Han la ikke skjul på at situasjonen bekymret ham. På den internasjonale himmel samlet skyene seg, og innad i partiet hadde man en fraksjon som neppe var til å stole på. Jensen delte Sundes bekymring. Etter denne innledning spurte Sunde Jensen om hva han og hans kamerater på jobben hadde gjort under krigen. Jensen fortalte at

2476 Intervju med Gunnar A. Knudsen 27.4.94.

2477 Charles Aleksander Jensen (f. 4.3.19), Båhusveien 14 på Sinsen. Han må ikke forveksles med Yngvar Charles Jensen, som hadde deltatt i sabotasjeorganisasjonen under krigen.

2478 Politiavhør av Charles Jensen 15.2.54. Mappe VI, R 2564 54, OVS.

svært mange hadde vært aktive i Milorg, og at flere av dem hadde gått over til kommunistene i krigens slutfase. Vi må regne med at Jensen også la fram en vurdering av hvordan Jensens kamerater stilte seg i partikonflikten. Samtalen endte med at Sunde ba Jensen om å velge ut en gruppe blant sine kamerater og diskutere igjennom den internasjonale situasjonen og situasjonen i partiet med dem. Gruppen skulle være illegalt organisert uavhengig av NKP, og legges direkte under Sunde via Jensen. Man måtte være forberedt på at raske internasjonale begivenheter kunne tvinge fram en ny illegalitet. Ingen av de menige deltakerne skulle vite at Sunde var lederen. Samtlige skulle melde seg ut av NKP. Sunde ønsket også at Jensen skulle skrive opp en del opplysninger om den enkelte som ble med, og levere det til ham. Før han gikk presisterte Sunde at det var viktig at ingen i Furubotns fraksjon fikk noe kjennskap til dette.

Noen dager senere sammenkalte Jensen en håndfull av sine kamerater til et møte om saken i kantinen i bedriftens lokaler i Møllergata 9. Av de seks, syv som var til stede klarte politiet senere å identifisere fem sikre, og to mulige. Møtet ble innledet ved at Jensen orienterte. Han tok utgangspunkt i situasjonen i partiet. Det var i ferd med å bygge seg opp en strid mellom Furubotn og Strand Johansen, og det var nødvendig å organisere en uoffisiell gruppe for å kunne gripe inn hvis det ble nødvendig. Dernest fortsatte han med den internasjonale situasjonen og faren for krig. Norge kom til å bli med i A-pakten, og det var stor sannsynlighet for at NKP ble forbudt. Hvis det skjedde, måtte gruppa på kort sikt være forberedt på å gå til aksjon. Det var særlig partimedlemmenes sikkerhet, og mulighetene for å drive politisk arbeid i en slik situasjon han hadde i tankene.

Det ble så diskusjon om dette. En av Jensens kolleger, Asbjørn Magnus Kristiansen, mente at det ble mye snakk om at kampen for kommunismen i en slik situasjon måtte føres videre med de «nødvendige» midler, men det ble ikke noe direkte snakk om å bruke våpen eller å drive sabotasje.²⁴⁷⁹ Det var antakelig underforstått. Det ble snakket om bruk av illegale skrifter og propagandamateriell. Gunnar Knutsen kunne senere huske at det ble snakket om betydningen av å overvåke Furubotns fraksjon i NKP.²⁴⁸⁰ Det var klart forstått at dette bare var en av flere illegale grupper, og at de skulle tre i virksomhet enten i tilknytning til striden i NKP eller til et forbud mot partiet. Her, som i øvrige sammenhenger var det amerikansk okkupasjon Sunde var bekymret for.

2479 Politiavhør av Kristiansen 15.2.54, mappe VI, R 2564 54, OVS.

2480 Politiavhør av Gunnar Knutsen (f. 21.2.25), mappe VI, R 2564 54, OVS.

Grappa under Jensen besto av Kristiansen, Gunnar Knutsen, Ragnar Alfred Løken, Willy Thoren, samt to til som ikke ble sikkert identifisert. Årsaken til at politiet kunne identifisere dem var at det blant Sundes papirer i 1954 ble belaglagt en liste med deres personalia. Det var denne liste som Sunde hadde bedt Jensen om å ordne med, og som ble satt opp av de enkelte på slutten av det møtet jeg har referert fra over. Listen ble lagt fram i retten under straffesaken mot Sunde som en beskreftelse på spionverving.

Mot de fem ble det derimot fremmet tiltale etter straffelovens § 94, for å ha dannet en gruppe som i tilfelle krig skulle drive 5. kolonne-virkosomhet mot landets lovlige myndigheter. Avhørene av de enkelte viste at etterretningsvirksomhet for en fremmed makt ikke hadde vært nevnt verken av Sunde eller Jensen, heller ikke å danne noen 5. kolonne ved et sovjetisk angrep mot Norge. For samtlige ble derfor tiltalen frafalt 21. oktober 1954.

Etterforskningen i tilknytning til straffesaken viste at denne organisasjon delvis var tiltenkt interne oppgaver innen NKP, men også oppgaver hvis Norge ble okkupert av USA, og NKP forbudt. Noen detaljert drøfting av disse oppgaver ville ingen av de mistenkte gi seg inn på, naturlig nok. Vi må imidlertid anta at Sundes perspektiv har vært kortsiktig. I desember 1948 hadde han følt seg fram blant flere av sine tidligere kamper på Gjøvik og Eina, ganske sikkert for å finne ut hvem blant de som kunne være å aktuelt å forsøke å trekke med. Det ser ikke ut til at noen av dem ble spurt direkte om å bli med i en ny organisasjon. Fra Sundes side var det ingen forutsetning å ha bakbrunn i «Osvald-gruppa». Som vi har sett var det ingen i Jensens gruppe som hadde det. De kom tvertimot fra Milorg.

Det ser ut til at Sunde, Ole Slåtten og Arvid Lund har vært en slags organisatorisk kjerne. Lund knyttet kontakt mellom Sunde og politimannen Ole Jørgen Knutsmoen, og Sunde rekrutterte Ole Jørgen Knutsmoen på høsten 1948. Han fikk også beskjed om å holde seg klar til innsats, men noen direktiver fikk han ikke.²⁴⁸¹ Sunde instruerte ham i nødvendigheten av å opptre konspirativt, særlig var det viktig at Ole Jørgen Knutsmoen ikke ga inntrykk av å kjenne Sunde hvis de skulle møtes. Oddvar Storm Berg, en av veteranene fra krigen, ble også spurt om å være med, og svarte bekreftene. Han forsto at gruppa skulle være hvilende, og tre i

2481 Politiavhør av Ole Jørgen Knutsmoen 5.2.54. Mappe Cyril Becker/Ole Jørgen Knutsmoen, R 2564 54, OVS.

aksjon hvis situasjonen tilsa det.²⁴⁸² Han hadde forstått det slik at gruppa ikke hadde planer om å opptre i strid med Norges lovlige regjering.

Hvor mange var med? Det ser ikke ut til at det kan ha vært særlig mange. Det er typisk at på langt nær alle Sundes venner og kolleger fra krigstida ble spurt om å bli med. Noen ble også sjaltet ut i løpet av partioppgjøret.²⁴⁸³ Hvor mange oppdaget politiet? Dette er et vanskeligere spørsmål, fordi politiet egentlig ikke oppdaget denne gruppa i det hele tatt. Verken den enkelte forhørsleder eller etterforskerne i POT forsto forskjellen på «Lingklubben», denne beredskapsorganisasjonen og den senere etterretningsvirksomheten. De blandet det hele sammen, og dermed fikk Sunde-sakens totale persongalleri en direkte eller indirekte relevans. Som vi har sett, var virkeligheten adskillig mer komplisert. Disse uklare forestillingene gjorde at politiet ikke stilte spørsmål som klargjorde skillelne. Utfra avhør- og forhørsrapporter kan 10–15 blant de mistenkte ha vært med.

Politiet fikk selvsagt ikke full oversikt. Grunnen til at de i det hele tatt oppdaget Jensens gruppe var «verveskjemaene» som ble funnet hjemme hos Sunde. Sunde trengte disse fordi dette var nye personer som han ikke kjente fra krigstida. Vi må derfor anta at et ukjent antall av hans gamle sabotører ble spurt, og at en del av dem sa seg villige. Jeg antar at det virkelige tallet nye som Sunde trakk inn kan ha vært i størrelsesorden 25–30 mann. I tillegg vil jeg anslå et tilsvarende antall blant de gamle fra krigen.

Var våpen inne i bildet? Så langt ser det ikke ut til å ha vært tilfelle. Mange av de enkelte hadde våpen og annet utstyr fra krigens tid, men noe forsøk på organisert væpning er ikke kjent. Tvertimot forsøkte Sunde selv å fjerne våpen fra sin nærhet. En stengun, noe ammunisjon og noen tidsblyanter sørget han for å plassere i kjelleren hos en av krigskontaktene.²⁴⁸⁴ Han regnet antakelig med at hans egen kjeller kunne komme i søkelys. Hjemme hos Kristiansen fant politiet fire tidsblyanter i et skatoll. Det var alt.

Hva gjorde denne nye organisasjonen? Strengt tatt vet vi ikke om den i det hele tatt kom ut over en «hvilende» tilstand. Men vi vet at Sunde med et relativt lite antall personer høsten 1949 og tre måneder ut i 1950 opptrådte med et slags ordensvern innad i partiet. Det er sannsynlig at det er snakk om samme personer.

2482 Rettslig forhør av Oddvar Storm Berg 11.2.54. Mappe VI, R 2564 54, OVS.

2483 Blant andre Jensen, som gikk over til Furubotns side.

2484 Hos Johannes Aksel Hansen i Evald Ryghs gate 8. Hansen hadde hatt folk i dekning for Sunde under krigen.

Vi vet at Sunde nokså kort tid etter at gruppene var dannet forsøkte å skaffe seg oversikt over hva slags materiale overvåkingspolitiet hadde om hans folk. Han kontaktet Bryhn, inviterte han ut på en pils på Cecil, og forsøkte å få han til å fortelle hva han visste, men uten særlig hell. Bryhn ville heller ikke fortelle noe om forsvarsstabens virksomhet mot kommunistene. Han forsøkte også å få politimannen Ole Jørgen Knutsmoen til å skaffe slike opplysninger, men heller ikke det førte til noe resultat, siden Ole Jørgen Knutsmoen ikke hadde tilgang til opplysninger av interesse. Cyril Becker, en annen av Sundes veteraner, ble presset av Sunde til å forsøke å opprette kontakt i kriminalpolitiet i Oslo, men Cyril Becker løste ikke oppgaven.

Det er på denne måten godt dokumentert at Sunde forsøkte å skaffe materiale om politisk overvåking og at han som ledd i dette arbeide forsøkte å trenge inn i POT. Men forsøkene kan ikke uten videre forklares som etterretningsvirksomhet for Sovjet. Sunde var beskjefteget med å organisere den illegale beredskapsorganisasjonen for sabotasje som Sudoplatov har fortalt om. Det var kunnskap han trengte hvis det skulle bli krig, og hans folk måtte leve illegalt. Det er ikke vanskelig å forstå at det da ville være en stor fordel å vite hvem av dem som var kjent for politiet. Sunde kunne oppklart denne bakgrunnen for Cecil-møtet i retten, men ikke uten å avsløre sin «hvilende» organisasjon.

Noen måneder senere satte Sunde noen av sine folk i aksjon. Første gang det skjedde var under okkupasjonen av NKPs partikontorer i Klingenberggata 4, 26. oktober 1949. NKP hadde bak seg et katastrofalt valgnederlag. 20. oktober hadde sentralstyreremedlem og tidligere stortingsmann Johan Strand Johansen åpnet kampen mot Furubotn-fløyen på et tillitsmannsmøte i Oslo NKP, med voldsomme anklager.²⁴⁸⁵ I de påfølgende dagene fulgte han opp kritikken på andre partimøter, og 25. oktober vedtok sentralstyret at Strand Johansens anklager skulle undersøkes og forelegges «internasjonalt». I mellomtida skulle alle de enkeltpersoner Strand Johansen hadde anklaget tre tilbake fra sine verv, og et nytt sentralstyre konstitueres. 26. oktober rykket han i spissen for Sunde og noen av hans folk inn på partikontorene, og sørget for at Furubotn-fløyens tilhengere forlot stedet.

2485 Anklagene gikk på at Furubotn hadde skapt fraksjoner og fraksjonsstrid, at han hadde skapt en annen partiledelse på siden av det ordinære sentralstyret (et «annet sentrum»), at han hadde erstattet klassekampen med borgerlig nasjonalisme. Strand Johansen konkluderte med at oppgaven nå måtte være «fullstendig å likvidere det annet sentrum og dets fraksjonelle avleggere innenfor det sentrale apparat som i organisasjonene.» Terje Halvorsen: *NKP i krise* (1981) s. 25–26.

Hvem planla aksjonen på partikontoret og hvem bestemte at den skulle settes i verk?

Det har vært mye spekulasjoner om møtene før 26. og de påfølgende begivenheter var regissert av den sovjetiske ambassaden.²⁴⁸⁶ Det ser imidlertid ut til at sovjeterne har holdt en viss distanse til begivenhetene. Nordmannen Nikolai Danielsen, som på dette tidspunkt var ansatt av sovjeterne som bestyrer for Hotel Rose, ble spurt av den sovjetiske militærattaché Petrenko om å gå på NKP-møtet 20. oktober, for å holde ham informert om hva som skjedde.²⁴⁸⁷ Strand Johansens opptreden var ubalansert, og Danielsen ble bedt om å ta kontakt med ham privat etter møtet.²⁴⁸⁸ Strand Johansen forsvant for Danielsen. Danielsen antok at han hadde gått til Sunde, som bodde i Ola Narr 3 og la veien dit. Det viste seg å stemme. Sunde kunne fortelle Danielsen at Strand Johansen nettopp hadde vært innom. Han hadde bedt om at Sunde måtte sette folkene sine i sving. Sunde var imidlertid usikker på situasjonen, og hadde svart at han ikke hadde apparatet sitt i orden. Danielsen fikk inntrykk av at Sundes usikkerhet var basert på Strand Johansens sinnstillstand.

Samme kveld fortalte Danielsen Petrenko om det som hadde skjedd. Petrenko ba ham om å skrive en rapport, hvilket Danielsen gjorde. I rapporten omtalte han Strand Johansen som syk. Det var altså klart for Danielsen at Petrenko ikke var orientert på forhånd. Hvordan visste han om møtet? Danielsen mente at Petrenko hadde fått vite dette av Christian Hilt eller Georg Stokke.²⁴⁸⁹

Danielsen deltok senere på et møte hos Ragnar «Pelle» Sollie i Bergensveien, antakelig et par dager etter aksjonen i Klingenberggata, og fikk bekreftet at Strand Johansen var syk.²⁴⁹⁰ Det ser ut til at aksjonen på

2486 Torgrim Titlestad har i sin biografi over Furubotn, *Peder Furubotn 1890–1938* (1975), *Stalin midt i mot. Peder Furubotn* (1977) og *Peder Furubotn i kamp, i krig 1942–45* (1977), basert sin hovedkonklusjon om Furubotn som offer for en sovjetisk aksjon, på en antakelse om at sovjetiske hemmelige tjenester sto bak.

2487 Nikolai Danielsen hadde før krigen vært tilknyttet den sovjetiske legasjonen, og hadde arbeidet for Furubotn under krigen. Han drev nå Hotel Rose i Drammensveien 97, som ble brukt som innkvarteringssted for sovjetisk personell i Oslo. Danielsen plasserte selv dette møtet til 25.10 om kvelden, men han har her antakelig forvekslet møtene 20. og 25.10. Intervju med Nikolai Danielsen 17.2.88.

2488 Av Elna Nygård, som var bekymret for Strand Johansens sinnstilstand. Hun visste at Danielsen hadde godt kontakt med sovjeterne, og så det antakelig som fordelaktig at de fikk tilgang på kunnskap om dette. Intervju med Nikolai Danielsen 17.2.88.

2489 Men på spørsmål utelukket han ikke helt at det kunne ha kommet fra Sunde.

2490 Danielsen blandet sammen møtene før begivenheten 26.10. Han mente at møtet

partikontoret kom overraskende også på sentralstyremedlemmer som ikke hørte til Furubotn-fløyen. Arne Pettersen visste ikke om den, og fikk heller ikke lese Strand Johansens tale fra 20. oktober før den ble holdt. Det kan altså se ut som at såvel Strand Johansens voldsomme angrep på Furubotn, som aksjonen mot partikontoret var et soloprojekt iscenesatt av Strand Johansen selv. Under hvilke omstendigheter han overtalte Sunde til medvirking, på tross av Sundes første skepsis, er ikke klarlagt.

Danielsens opplysninger om Petrenko tyder ikke på at det var sovjetiske myndigheter som sto bak. Tvertimot er det sannsynlig at de ble overrasket over aksjonen. Selve aksjonen skjedde ved at Furubotns folk ble kastet ut av lokalene av Sundes folk. Deretter ble kontorene gjennom-søkt etter kompromitterende materiale om Furubotn, og det ble etablert vakt i de følgende dagene for at ikke uønskede personer skulle få tilgang. Gjennom denne aksjonen ble dermed Sunde etablert som en de facto sikkerhetssjef for Strand Johansens fraksjon. I de påfølgende dagene ble forskjellige andre aksjoner diskutert. Strand Johansen ville at man skulle gjennom-søke leiligheten til Ove Varreng etter papirer. Varreng var en av Furubotns nærmeste. Det ser også ut til at en slik gjennom-søking ble gjennomført. Strand ønsket også en aksjon mot Furubotns hjem på Ljansbruket, men det ser det ikke ut til at Ragnar Sollie og Sunde gikk med på.

Begivenhetene førte altså til at Sunde brått fikk en ny rolle å spille. Jeg går utfra at han i utgangspunktet benyttet seg av de personer han våren 1949 hadde samlet i sin uoffisielle gruppe. Imidlertid vet vi at minst en av hans folk senere ble ekskludert for å høre til Furubotns fraksjon, så heller ikke denne gruppa kan ha vært entydig. Vi må regne med at det også her har vært en del tilfældigheter med i spillet.

Sundes aktiviteter i sin nye rolle ble synlige igjen under en fest som et lokallag av NKU arrangerte på Godlia i Oslo 18. februar 1950. Det må ha vært mistanke om at det var planlagt en styrkedemonstrasjon fra Furubotn-fraksjonen under møtet. Sunde stilte opp med sine folk, og rensket med hard hånd ut deltakere som ble mistenkt å høre til opposisjonen. Vel en uke senere var Sundes folk i sving som møtevakter under NKPs ekstraordinære landsmøte.

20. oktober hadde funnet sted dagen før aksjonen, og at sammenkomsten hos Sollie derfor var samme natt. Hos Sollie hadde Strand Johansen kommet med voldsomme beskyldninger mot Danielsens. Intervju med Nikolai Danielsen 17.2.88. Arne Pettersen, som også var til stede hos Sollie, hevder bestemt at dette skjedde et par dager etter aksjonen. Samtale med Arne Pettersen 16.7.94. Jeg antar at årsaken til at Danielsen var til stede var den samme som tidligere: for å holde Petrenko orientert.

Politiet fikk med seg disse begivenhetene, men forsto ikke sammenhengen med Sundes tidligere aktiviteter. Mange trodde at det var «Moskva» som sto bak utrensingen av Furubotns folk, og politiet hullet etter hvert også til denne teorien. Militærattaché Petrenko var i 1948 blitt observert på påskeferie sammen med Sunde, og siden man forutsatte at Petrenko var GRU-resident i Norge, var det logisk å forbinde Sunde med denne organisasjonen. Slike forbindelser kan godt ha vært tilfeldige. Jeg har tidligere forestilt meg at en forbindelse mellom Sunde og GRU måtte være umulig, men har nå blitt tvunget til å revurdere en så kategorisk konklusjon. I Sudoplatovs gjennomgang av sovjetisk etterretningsstrukturer mellom 1945 og 1954, er det lagt betydelig vekt på den rolle som den såkalte «Informasjonskomiteen» (IK) spilte. Ifølge denne framstilling overtok IK agentansvar for både MGB og GRU i perioden 1947–52, også med GRU-residenter som ansvarlige.²⁴⁹¹

Forvirringen om hvem Sunde arbeidet med ble først avklart da han begynte å ha faste møter med den sovjetiske kultutattaché, Boris Mešjevitinov. Man var rimelig sikker på hans MGB-bakgrunn.

På den andre side er hovedkonklusjonen klar: Det kan neppe være noen tvil om at Sunde hadde skapt en liten uoffisiell organisasjon under sin kommando. Mønstrer fra tidligere var nokså likt. Man fikk beskjed om å melde seg ut av NKP, og skjule virksomheten for politiet med konspirative metoder. Ingen offisielle partirepresentanter skulle heller vite noe. Noen av deltakerne var hentet fra «Osvald-gruppa», men på langt nær alle.

Var dette en del av en internasjonal organisasjon, som Wollweber eventuelt kunne stå bak? Ble det under etterforskningen av Sundesaken oppdaget noe som kunne styrke en teori om at Sunde fortsatt samarbeidet med Wollweber, eller at hans nye gruppe hadde tråder utenfor Norge? Her kan vi gi et veldig klart svar. Ikke noe slikt materiale framkom. Prosjektet bærer preg av å være skapt og styrt av Sunde. Det var han som tok initiativet, han som diskuterte, og han som ledet de aksjonene gruppa iverksatte. Kombinasjonen av partikrise og krigsfare var bakgrunnen for at gruppa oppsto. Da den akutte partikrisen var over, og Strand Johansen-fløyen hadde stabilisert situasjonen til sin fordel, forsvant gruppa like fort som den oppsto. Siste gang den var i sving var antakelig som ledd i

2491 Men IK var altså ikke det samme som GRU, snarere var det et forsøk på å skape et felles sovjetiske etterretningsarbeide i utlandet. I 1952 ble forsøket oppgitt. *Den røde terror* (1994) s. 257 m.v., særlig 260–261.

sikkerhetsforanstaltningene ved NKPs ekstraordinære landsmøte 12.–23. februar 1950.

Alt dette synes uomtvistelig sant. Men var det hele sannheten? Vi vet idag utfra Sudoplatovs avsløringer at så ikke er tilfelle. Det fantes også i utgangspunktet et sovjetisk innspill for å skape en beredskaps organisasjon for sabotasje. Det kan neppe være tvil om at det er den samme organisasjon det er snakk om. Kunne aksjonen på partikontorene være i tråd med disse innspill? Her må jeg igjen bygge på ren logikk. Jeg vil anta at den eksponering av Sundes folk som her skjedde neppe kan ha vakt begeistring. At Sunde skulle ha satt inn sine folk på sovjetisk initiativ – som ledd av en mer omfattende kampanje for å fjerne Furubotn – anser jeg for å være høyst spekulativt. Ikke noen foreliggende dokumentasjon styrker en slik konklusjon.²⁴⁹²

Sikkerhetssjefen

Aviklingen av beredskapsgruppa har sin logiske forklaring. Da den ble startet var oppgavene uklart definert, som vi har sett. Situasjonen i partiet var også uklar, og den internasjonale situasjonen kunne man bare spå om. Gruppas viktigste funksjon ble å gi maktmidler til Strand Johansen-fløyens maktovertakelse, i praksis å sikre overtakelsen av organisasjon og lokaler. Etter aksjonene satt Sunde for en periode som en uoffisiell sikkerhetssjef for partiet, og hadde det nye organisatoriske apparat i ryggen. Hans private hær var ikke lenger nødvendig. Den nye situasjonen ble be-lyst med all mulig tydelighet for politiet nærmest ved en tilfældighet.

I mai 1953 meldte en tidligere politimann seg med en merkelig be-troelse på Larvik politikammer.²⁴⁹³ Han ønsket å rette en feilaktig opplys-ning han hadde gitt sent på høsten 1949, da han ble forhørt etter å ha be-søkt den sovjetiske ambassade. Nå ville han gjerne fortelle.²⁴⁹⁴ Han hadde vært uten arbeide i 1948 etter at han ble sagt opp ved Oslo politikammer. Han hadde ønsket sterkt å få ansettelse ved forsvarsstaben, og siden dette

2492 Terje Halvorsen har i artikkelen «Stalinist Purges in the Communist Party of Nor-way 1948–49?» vurdert nylig frigitt arkivmateriale fra Kominternarkivet og fra SUKPs internasjonale avdeling, vedrørende sovjetisk vurdering av Furubotn og partioppgjøret i NKP i 1949. Han har ikke funnet noe materiale som kan belegge en teori om at oppgjøret med Furubotn-fløyen var regissert fra Moskva. Det må imidlertid understrekes at arkiver etter MGB, IK eller GRU ikke er tilgjengelige, og derfor ikke er undersøkt. *Scandinavian Journal of History* 18 (1993) s. 149–161.

2493 Ad. Odd Eugen Svendsen (f. 6.6.20), fra 7d-26.9.53 441, perm 1, P 443, OVS.

2494 Odd Eugen Svendsens forklaringer ligger i perm 1, P 443, OVS.

var vanskelig å oppnå, bestemt seg for å skaffe seg nødvendig kompetanse ved i tur og orden å henvende seg til den amerikanske og sovjetiske ambassade, NKU og NKP, for å fallby sine uklare tjenester. På sistnevnte sted hadde han hatt en lengre samtale med Roald Halvorsen, som ba ham å komme tilbake en tid etter.

Da han så kom tilbake, viste det seg at Furubotn-tilhengerne var kastet ut. I stedet ble han forhørt av Sunde, som hadde en slags stilling som NKPs etterretningssjef. Sunde hadde vært bestemt og temmelig aggressiv, og han fikk ikke noe klar forståelse for om han ville få noe hemmelig oppdrag eller ikke. Men Sunde hadde klart å skremme ham ettertrykkelig, ser det ut til. Noen oppfølging av dette møtet kom det ikke til, siden han ble arrestert av politiet.²⁴⁹⁵

Denne bakgrunnen som uoffisiell sikkerhetssjef for NKP er viktig for å forstå det spill som Sunde i de kommende tre år ble viklet inn i. Sovjetisk personell i Oslo hadde selvsagt i årene etter krigen hatt kontakt med ledende personer i NKP. Slike kontakter mellom nordmenn og diplomatisk personell var normalt for alle diplomatiske stasjoner. Det dreide seg ikke bare, og kanskje heller ikke først og fremst om partipolitikere. En lang rekke praktiske problemer og generell orientering i den norske samfunnet kunne løses på den måte, uten at dette kunne betegnes som etterretningsevne. Det spesielle med slik kontakt med østambassadene var den politiske utvikling som gjorde disse vanskelige. Fra 1949 av fikk norsk personell ved østambassader sterkt og skeptisk lys på seg, og vi må regne med at også NKP har følt behovet for en viss offisiell distanse.

Sunde derimot, var verken tillitsvalgt i partiet eller partimedlem, og han hadde et kontaktnett som ikke var knyttet til NKP. I tillegg var han en person man kunne stole på. Sunde har aldri fortalt hvordan kontaktene ble opprettet, men det er både logisk og sannsynlig at det nettopp var begebenhetene rundt 1949 og Sundes uoffisielle gruppe som var grunnlaget. Petrenkos henvendelse til Nikolai Danielsen viste at ambassaden følte et behov for å bli orientert om hva som var på gang. Sundes rolle, som Danielsen oppfattet som avventende, ble kommentert i rapporten til Petrenko.²⁴⁹⁶ Det ville derfor være logisk at ambassaden henvendte seg uformelt direkte til Sunde, som en formelt utenforstående part. Danielsen var en

2495 Politiet luktet et vitne som kunne bekrefte et klart rekrutteringsforsøk for spionasje og underkastet Svendsen et nytt avhør etter arrestasjonen av Sunde i 1954. Forklaringen ble satt opp av politibetjent Olav Gundersen ved Larvik politikammer i vitners nærvær, men Svendsen signerte den aldri.

2496 Intervju med Nikolai Danielsen 18.2.88.

menig kommunist uten tilgang på kunnskap om hva som foregikk i de innerste partisirkler. Sunde derimot, var av et annet format.

Vi vet at Wollwebers apparat før og under krigen var organisert via daværende NKVD. Som jeg har vært inne på tidligere, var kontakten til Sudoplatovs stab i IV avdeling av NKVD under krigen sporadisk og dårlig. Sudoplatov forteller at MGBs forsøk på å reaktivisere sabotasjeorganisasjonen kom i 1949 eller 1950. Det er viktig å ikke glemme at Norge neppe var prioritert høyt i sovjetisk hemmelige tjenester i denne periode. Men det er grunn til å anta at den sovjetiske ambassade lokalt har hatt behov for følsom assistanse, som ikke angikk den sentrale MGB-strukturen. Politiet her i tida etter Sunde-saken ikke vært i tvil om at det var MGB sentralt som hadde kontakten med Sunde. Det er imidlertid en rekke fakta i saken som kan tyde på at Sunde i realiteten drev en slags service-sentral for ambassaden. Det er få fakta som tyder på at han drev etterrettingsvirksomhet rettet mot sentrale politiske eller militære mål.

Ørnulf Tofte kom på et senere tidspunkt til den oppfatning at Sunde var en av MGBs mest sentrale internasjonale agenter i perioden, og at han har blitt beæret med et eget kapittel i KGBs hemmelige historie.²⁴⁹⁷ Jeg har tidligere drøftet hans anførsler for denne konklusjon, og drøftet uklare forutsetninger hos Toftes kilde, Gordievskij, og det merkelige i at han ikke er nevnt verken av Gordievski eller Sudoplatov. Her skal jeg anføre et annet argument som gjør Toftes syn problematisk. Det var den påfallende og lite profesjonelle måte MGB-agenten Mensjevitinov omgikk Sunde på. At Sunde opptrådte svært konspirativt i forhold til Mensjevitinov, hjalp lite når Mensjevitinov kom direkte til møter i offisiell ambassadebil. Det var rimelig at Sunde ønsket å beskytte seg selv, uansett hva hans kontakt med Mensjevitinov dreide seg om. Noe bevis i seg selv på etterrettingsarbeide er ikke Sundes beskyttelsestiltak.

Jeg skal i det følgende gå igjennom de viktigste opplysningene om Sunde som overvåkingen av ham etter 1949 skaffet fram, og som dannet grunnlaget for politiets vurdering.

Spaning

Den daglige spaningen, som startet i mars 1949, ga i den første tida et sprikende inntrykk. Det var detaljerte rapporter om Sundes hverdagslige gjøremål, noen private, andre politiske, og endelig mer mistenkelige gjøremål. Svært mange av hans bevegelser ble registret, enten det dreide seg

2497 Tofte: *Spaneren* s. 60

om å ta en pils på hjørnet eller foredrag om krigen i Horten. I den grad det var mulig ble personene han hadde omgang med registrert og etter hvert identifisert. Observasjonene var såpass mange at politiet tidlig mistet evnen til å skille mellom trivielle og ikke-trivielle gjøremål. Ikke bare Oslo politikammer var i sving. Da Biltvedt i september 1949 fikk en rapport fra en kilde om at Sunde fortsatt hadde kontakter i Rukkedalen, og at han ihvertfall hadde en hytte der, ble Ringerike politikammer bedt om å undersøke saken nærmere.²⁴⁹⁸

Samme kilde meldte at byfogd Harald Gram, Gregers Grams far, hadde tatt seg av Sunde etter krigen, og hjulpet til med utgivelsen av *Menn i mørket*. Kilden mente at Sunde nå var igang med en ny bok.²⁴⁹⁹

Ringerike politikammer sendte saken til Nes lensmannskontor, som etter noen tids undersøkelse konkluderte at det ikke fantes spor av kommunistisk virksomhet fra Sundes side i Rukkedalen.²⁵⁰⁰ Under krigen hadde «Osvaldgruppa» holdt til på forskjellige hytter i Rukkedalsfjellene, meldte lensmannskontoret, og Sunde hadde hatt mye kontakt med kjøpmann Levor Huse og dennes sønn Erik Huse, som døde i 1948. Sunde hadde ikke vært i dalen siden Erik Huses begravelse i oktober 1948. Sunde var så godt kjent av befolkningen i dalen, at det uten tvil ville blitt snakk om det hvis han hadde vært der. Man så ingen grunn til å tvile på denne opplysning, men lensmannskontoret ønsket også å føye til at Sunde var kjent som «hensynsløs og hevngjerrig», så det ville være vanskelig å få opplysninger om hans tidligere virksomhet fra folk i dalen.

Byfogd Gram var neppe Bryhn bekymret for, men noe annet var det med Sundes nære familie. I slutten av september ba han politimesteren i Horten om en detaljert rapport om Asbjørn og Oddvar Sundes tid i Horten. Oddvar Sunde hadde et ubeskrevet blad i Wollweber-sammenheng, men han ble observert i Oslo på et legebese hos Ole Fossen, og kom dermed inn i interessefeltet.²⁵⁰¹ Under arbeidet med svaret på denne forespørsel oppdaget politiet i Horten at Sunde hadde tatt ut flytting til Oslo.²⁵⁰² Noe senere gikk en liknende forespørsel til politimesteren i Hau-

2498 O.P10-525/48 19.9.49 med påtegning av OB 30.9.49. P 443, OVS.

2499 Det dreide seg om romanen *Stormen*. Flere av Sundes venner mente senere at romanen virkelig var skrevet av Sunde, særlig fordi den formmessig har en del til felles med Sundes stil i *Menn i mørket*. *Stormen* ble imidlertid utgitt av forlags-sjef Hans Jacob Braarvig, og han forklarte til politiet at Sunde hadde vært konsulent på boken. Uansett hva som er sannheten om dette, kan det ikke være tvil om at den er inspirert av Sunde og bærer hans preg.

2500 Nes lensmannskontor 20.10.49. P 443, OVS.

2501 Fra Gunnar Haarstad til politimester Sundet 30.9.49. P 443, OVS.

2502 Rapport fra politibetjent Torleif Lund til politimester Sundet 21.10.49. P 443,

gesund, for å få kartlagt familien Sunde med utgangspunkt i Kopervik. Svaret fra politimesteren i Haugesund kunne tyde på at han ikke var særlig begeistret for oppgaven. Han hadde funnet fram til noen slektninger, men hadde ingen interessante opplysninger å bidra med.²⁵⁰³

7. november ble Asbjørn Sunde observert i mottakelse i den sovjetiske ambassaden sammen med flere sentrale personer i NKP. En «Pelle» var også til stede, og politiet var usikker på om det var Ragnar Sollie eller Per Moen.²⁵⁰⁴ Høsten 1949 ble mye tid brukt på å følge med i de dramatiske hendingene i NKP, som kom overraskende på politiet. Materiale fra Horten og tystermateriale ble brukt til å danne seg et bilde av hvem som hadde deltatt i Sundes organisasjon under krigen. At dette var viktig skjønnte man nå. En tyster rapport fra 1948 hadde brakt fram navn som var helt ukjente, og i desember dukket det opp ennå flere navn.²⁵⁰⁵ Bryhn fikk skaffet til veie rapporter fra krigstida, og sirkulerte dem til kamrene for identifisering av enkeltpersoner.²⁵⁰⁶

Noe slikt materiale hadde Nytrøen og Biltvedt antakelig mottatt fra en tyster som Gjøvik politikammer via et mellomledd hadde opprettet kontakt med på sommeren 1949. Kontakten hadde ført til møter med Nytrøen og Biltvedt, og en var innstilt på å holde kontakten med tysteren.²⁵⁰⁷ Han hadde en dramatisk historie å fortelle. Han var blitt med i Sundes organisasjon omkring nyttår 1943/44. Da hadde gruppa hatt tre ruter til Sverige, over Fetsund for flyktninger, Elverum – Heradsbygd for ordonanser, og Rena for politiske ledere. Rutene var fortsatt i bruk. Tysteren hadde også hørt om en fjerde rute over Trysil. Man hadde radiokontakt til madame Kollontaj i Stockholm, og man hadde brukt en amerikansk sender med tre faste bølgelengder. Forbindelsen var imidlertid dårlig.

Han var meget kritisk til Sundes ledelse under krigen. Egentlig var Sunde en feig leder, kunne han fortelle. Han terroriserte de som ikke var redd ham til å gå til aksjoner, så å si med «pistol i ryggen». Det mest oppsiktsvekkende ved tysterens fortelling var at han var sikker på at gruppa,

OVS.

2503 Alf Reksten til politimester E. Brinchmann i Bergen 15.2.50. P 443, OVS.

2504 OP 10-1266/49. P 443, OVS.

2505 En «pålitelig» kilde hadde trukket inn Ivar Magnus Søderlund, Arvid Haugene og Hans Mikael Andresen i en rapport av 15.11.48 -OP 10-1398/48. I et notat av 17.12.49 kom to ytterligere ukjente navn. P 443, OVS.

2506 F.eks. sendte Haarstad for Bryhn en slik rapport om kommunistenes arbeide til politimester Rynning-Tønnesen 28.1.50 for å få identifisert og avklart om Håkon Henriksen fra Kristiansand fortsatt var aktiv. P 443, OVS.

2507 «Notat» av A1 Gjøvik 8.8.49, OP 10-525/48. P 443, OVS.

som hadde en kjerne på 20–30 mann, fortsatt var i virksomhet. Allerede i 1945–46 var det gått ut parole om å samle så mye våpen som mulig. Han trodde at Sunde sto bak et våpentyreri på Grorud, hvor det dreide seg om tysk materiell som skulle tømme i Oslofjorden. Tysteren var blitt spurt om å være med, men hadde funnet på en grunn til å få slippe. Det var underforstått at Moskva sto bak, og Furubotn var fortsatt under Moskvaskommando, selv om han «hadde kjørt kommunistpartiet i grøfta.»

Forsvarsstaben melder sin interesse

Første halvår i 1950 ble saken trappet ytterligere opp. Sundes navn figurerte ofte i avisene, dels i tilknytningene til forsikringssakene rundt de bankranene som Sundes gruppe hadde foretatt under krigen, i forskjellige andre rettsaker, i forbindelse med hans virksomhet knyttet til oppgjøret i NKP. En rekke nye personer ble også satt under observasjon. Det gjaldt hans familie og venner i Horten, det gjaldt noen av hans venner i Oppland, blant dem Gunnar Prøven og Anker Worren.²⁵⁰⁸ I Oslo ble man på denne tida også oppmerksom på forbindelsen til Ole Slåtten og Gunvor Marka.

Det nøyaktige tidspunkt for Evangs interesse for Sunde-saken er uklart. Det er imidlertid klart at Bryhn rundt 25. mars 1950 fikk en henvendelse med blant annet spørsmål om å få et fotografi av Sunde.²⁵⁰⁹ Vi vet fra før at forsvarsstaben hadde interessert seg for Arne Lund. Bryhn sendte bildet over 12. april, med en syrlig bemerkning om at en forutsatte at bildet ikke ble brukt utenfor Evangs kontor.²⁵¹⁰

Bryhn måtte ikke vente lenge på neste innspill fra Evang. 26. april etterlyste kaptein Lerheim opplysninger i POT om Sundes organisasjon under krigen. Nå måtte Bryhn bli irritert også av profesjonelle grunner. Forsvarsstaben hadde ikke noe med å drive indre overvåking. Det var Bryhns bord. Hvorfor ønsket Evang disse opplysningene? Var det hans «stay-behind»-nett som skulle informeres? Var det utenlandske samarbeidspartnere? Eller drev Evang en egen undersøkelse? Det siste må Bryhn ha forstått i det minste var tilfelle. Strengt tatt var det å gå langt utover sitt arbeidsområde. Om Bryhn tok saken opp med de politiske myndigheter vet jeg ikke. Det er neppe trolig at den politiske situasjonen gjorde det mulig. Det var også en annen mulig bakgrunn for henvendel-

2508 Bryhn skrev til politimester Vigen på Gjøvik 3.3.50 og ba om dette ut fra behovet for å kartlegge besøk fra Sunde. P 443, OVS.

2509 Fra Fst. II Lerheim til Bryhn 23.3.50. P 443, OVS.

2510 Bryhn til Fst. II/Lerheim 12.4.50. P 443, OVS.

sen, nemlig at Evang ønsket å kartlegge hvor langt POT var kommet i saken. Uansett begrunnelse ønsket ikke Bryhn å bidra. Svaret til Lerheim var like knapt som på den forrige henvendelse. «Det kan meddeles», opplyste Bryhn, «at man her ikke har satt opp noe eget register over de personer som tilhørte «Osvald-gruppa» under krigen på grunn av at ikke på langt nær alle var kommunister. – Det vil derfor være et uforholdsmessig stort arbeide å gå igjennom registrene og plukke ut de av gruppa som måtte finnes der av en annen grunn.²⁵¹¹ Det var ikke helt sant. Man gjorde det man kunne nå for å sortere ut de rette personene.

10. mai kom en ny henvendelse fra Lehrheim. Forsvarstaben hadde fått opplyst at Sunde «for tiden» kjørte rundt i A-85, bilen til kommandør Neledin, den sovjetiske marineattaché, og ønsket dette bekreftet eller avkreftet. Dette hørtes jo fantastisk ut, og Bryhn har antakelig trodd at det var rent tøv. Det ga Bryhn anledning til å trekke noen konklusjoner om kvaliteten på Evangs arbeide. Bortsett fra opplysningen om Sundes påskeferie i 1948 med Petrenko, tydet ikke mye i Bryhns etter hvert omfattende Sunde-arkiv på at Sunde arbeidet sammen med GRU, som Lerheims brev antydte. Hvilket materiale satt Evang på – hvis noe overhodet? Var det et forsøk på å introdusere et annet spor? Bryhn må ha stilt seg disse spørsmål, men var avskåret fra å ta dem opp direkte. I stedet sendte han tilbake et svar hvor han opplyste at denne opplysning var helt ukjent i POT, og forøvrig lite sannsynlig. Med den mistro Bryhn hadde, var det helt naturlig at han forsøkte å finne ut hva som var Evangs kilde. Han tilbød seg å undersøke saken nærmere hvis han fikk opplysning om når det skulle ha skjedd og «eventuelle opplysninger» om kildens pålitelighet.²⁵¹² Men han var antakelig klar over at han neppe ville få noe svar. Utveksling av opplysninger om kilder var ikke kotyme, selv mellom samarbeidende tjenester. Han fikk heller ikke noe svar. Om observasjonen av Sunde i Neledins bil ble bekreftet framgår ikke av dokumentasjonen, men vi vet nå at det kan ha vært mulig at Sunde i denne periode hadde slike kontakter.²⁵¹³

20. oktober ble forbindelsen mellom Sunde og Wollweber understreket i et notat, og dermed også sakens sabotasjeperspektiv.²⁵¹⁴ Dette var et av de få innspill som trakk opp de litt større linjene i saken. I den store mengden rapporter og notater i saken fra sommeren 1950 og fram

2511 Bryhn til Fst. II 26.4.50. P 443, OVS.

2512 Bryhn til Fst. II/Lerheim 31.5.50. P 443, OVS.

2513 Fordi NKVD og GRU i denne periode samarbeidet om utenlandsetterretning under Informasjonskomiteen (IK).

2514 Fra 1695 20.20.50. P 443, OVS.

til arrestasjonene 29. januar 1954, er det de detaljerte opplysningene som dominerer. Venner av Sunde ble observert og kontrollert. Besøk han måtte få eller brev han måtte ha skrevet ble vurdert. Alle opplysninger ble sjekket opp, i håp om å finne bekreftelser på kontaktledd.

Det må også sies at det var nok av merkelige begivenheter å granske. Som jeg har vært inne på, kombinerte Sunde en sjeldent utviklet evne til å opptre konspirativt når han visste seg overvåket, med helt åpent og usensurert snakk om det samme. Helt besyndelig må det ha fortonet seg at han uten forbehold kunne ta overvåkingen av ham selv opp med overvåkingsfolk. 23. desember 1950 dukket han for eksempel opp på Horten politikammer hvor han oppsøkte politibetjent Thorolf Lund. Lund og Sunde hadde hatt kontakt under krigen, og Sunde betraktet Lund som en gammel venn. I sin senere rapport om saken, ga Lund inntrykk av en plaget Sunde, som ikke helt klarte å komme fram med det han hadde på hjertet.²⁵¹⁵ Da Lund i vennskapelige former spurte om hva han jobbet med i byen, svarte Sunde at «det vet vel du som er kontaktmann». Da Lund forsvarte seg med at han ikke forsto, forklarte Sunde at det var tatt ut minst en mann ved hvert kammer som skulle overvåke kommunister. Hvis det ikke allerede var tatt ut en i Horten, regnet han med at det måtte bli overbetjent Solhøi. Fra den kanten mente Sunde at han ikke hadde noe godt i vente, siden han hadde vært avhørt av Solhøi om en streik ved meieriet i Horten i 1936. Så fortalte Sunde om sitt forhold til NKP. Han var ikke medlem, fordi en granskingssak mot ham fra krigen var til behandling av Høyesterett, og da skulle de ikke få det å anføre at han var partimedlem. Han elsket ikke amerikanerne, fortsatte han, men han ville forsvare sitt land uansett hvor angrepet kom fra. Hans arbeide var også å beskytte gode nordmenns liv. Når statsrådene Hauge og Lange kom hjem fra Brüssel ville det bli skyting her. Han for sin del ville ikke bli sittende rolig og se på at 5.000 tyskere kom tilbake bevæpnet på norsk jord.

Så spurte han om ikke Lund kunne sende ham navnene på de som sto på politiets lister i Horten. I så fall ville Lund hjelpe sitt eget land og sine landsmenn i en vanskelig tid. Hans tidligere venn Bryhn var nå blitt leder av den store «Hysj» avdelingen i Oslo, og ville ikke lenger ha noe mer med ham å gjøre. Nå visste de begge hvor de hadde hverandre. Han var sikker på at hans telefon ble avlyttet og at hans post ble sensurert. Lund svarte, ifølge rapporten, at han selvsagt ikke kunne skaffe ham disse opplysningene, men på tross av det svarte Sunde at han ville kontakte ham igjen.

Politiet tolket denne samtalen som et rekrutteringsforsøk. Det er

2515 Til politimesteren i Nord-Jarlsberg 11.1.51. P 443, OVS.

imidlertid tvilsomt om dette er korrekt. Sunde beviste selv ved en senere anledning at han bare så på Lund som en kamerat. Sunde henvendte seg ofte til Lund, og det ser ut til at Lund har hatt vondt av ham. Lund måtte selvsagt rapportere når Sunde tok kontakt, ellers hadde han selv kommet ut å kjøre. En slik rapport fra Lund litt over to år senere belyser Sundes tanker i denne tida. Jeg skal derfor referere litt fra den.²⁵¹⁶ Scenen var makaber nok. 25. januar 1953 ringte Sunde og spurte om Lund hadde tid til en prat. De møttes hjemme hos Lund. Med seg hadde han bare en flaske brennevin og noen penger for å betale en veksel i Horten sparebank. Mens de satt og pratet ringte politivakta og fortalte at to spanere hadde kommet fra Oslo ens ærend i hælene til Sunde. Sunde var lei av å bli overvåket. Åpenhjertig fortalte han at han visste at overbetjent Solhøi ved kammeret ville ha ham i «fatet». Sunde mente han visste grunnen også. Han ville hevne seg fordi en slektning av Solhøi i Oslo var blitt kommunist. Sunde fortalte hvem han var uten å gjøre noe vesen av det.

Han var nå blitt temmelig matt av å være overvåket til stadighet. Han hadde inntrykk av at det skjedde natt og dag. Han så igjen de samme ansiktene overalt, og han hadde tatt nummeret på en rekke biler som ble brukt for å skygge ham. «Alt i alt», mente Sunde, «var det nå fire forskjellige organer som skygget kommunistene. Det var politiet, forsvaret, justisdepartementet og Det Norske Arbeiderparti». De snakket mer om dette, og han fortalte villig vekk om hvilke metoder som var tatt i bruk. «Selv gikk han aldri ut uten at han forsøkte å konstatere om han ble skygget eller ei. På veien til eller fra et sted, pleide han å undersøke om han ble skygget.» Lund spurte om hva som var grunnen til at han ble skygget. Til dette svarte Sunde at det var fordi de gikk utfra at han var en stor kommunist. Men det var han ikke. Han var enig i ideologien, men ikke medlem av partiet.

I den videre samtalen fortalte Sunde hva han jobbet med i Oslo, og om hva hans bror Oddvar drev med for tida, om sin kones sykdom. Etter at de skildtes dro Lund rett til politivakten og fortalte spanerne fra Oslo om samtalen med Sunde.

En ny juletradisjon i Horten

Det var Odd Biltvedt som ledet den operative spaningen. Han ga ikke mye hjelp til spanerne med oppsummeringer eller analyser over hvor man sto i saken. På de rutinemessige appeller han holdt hver uke for spaner-

2516 Lund til politimesteren i Nord-Jarlsberg 26.1.53. P 443, OVS.

ne, ble stort sett den siste tids spaning gjennomgått, og nye oppdrag delt ut.²⁵¹⁷ Analysearbeide forekom nesten ikke. Den store datamengden ble derfor ustrukturert og sprikende, og ga Sunde et forsprang på sine forfølgere. Konsentrert innsats etter spesielle teorier og spor ser ikke ut til å ha forekommet, utover den årlige satsingen knyttet til familien Sundes julebesøk i Horten. Da ble hvert skritt registrert, hver personkontakt notert ned. Familien Sunde oppførte seg som familier flest i julehøytida, og spanerne kunne nok ha tenkt seg en hyggeligere jul enn å stå og fryse i snøslapset utenfor Falkensteinveien 3.

Det kom lite fruktbart ut av denne intense oppmerksomheten, som etter hvert ble en fast juletradisjon for Horten politikammer. Men etter som årene gikk ble hele kommunistmiljøet i Horten grundig gjennomgått. Spanerne kom også over enkeltsaker som hadde sin egen historie uavhengig av Sunde. En lokal fotograf fra kommunistmiljøet tok bilder ved militærøvelser, og ble sett nærmere på. I desember 1953 oppdaget politiet at en av Sundes venner, Kjell Gustav Olsen, hadde jobb som fyrbøter inne på Forsvarets Forskingsinstitutt i Horten. Politiet hadde et møte med forskningssjefen om sikkerheten ved anlegget.²⁵¹⁸ Denne var imidlertid temmelig avvisende, og viste til at Forsvarsstaben hadde ansvaret for sikkerheten, og at alle ansatte var gransket. Utfra samtalen kunne ikke politiet gjøre seg opp noen klar formening om han var klar over hvem han hadde ansatt som fyrbøter. Tjenestemannen avsluttet sin rapport med følgende megetsigende kommentar: «Asbjørn Sunde og hans forbindelse ble under konferansen selvsagt ikke nevnt».

Konspirativ – og åpenhjertig

Det var en merkelig spion politiet jaktet på. På den ene siden var han så konspirativ som noen. Det gjaldt ikke bare hans omgang med russere, men også venner av forskjellig slag. Sunde gjorde seg de omstendligste omveier, tok trikk og buss i forskjellige retninger, tilsynelatende formålsløst, ja han kunne reise fram og tilbake i Oslo sentrum i mange timer kun for å forvirre politiet. Dess mer han gjorde det, dess sikrere var politiet i sin sak.

På den andre siden var han åpenhjertig om dette, som vi har sett også overfor politifolk og politiske motstandere. Det finnes mange eksempler på det. Ved en anledning i 1950 hadde sønnen Rolf fått låne en pistol, som han viste til en kamerat. Sunde hadde glemt å kontrollere at

2517 Fortalt av Sigurd Andresen. Samtaler 1.3.93–15.8.93.

2518 Fra Tønsberg politikammer 5.12.53. P 443, OVS.

det ikke var ladd. Resultatet ble at et skudd gikk av og traff Rolf i beinet. Pistolen ble beslaglagt av politiet. Sunde ønsket å få den tilbake, og henvendte seg til en tidligere politimann i Horten for å få hjelp av ham.²⁵¹⁹ På Sundes initiativ hadde de en samtale om saken, og politimannen rådet Sunde til å ta kontakt med Bryhns avdeling. Det hadde ikke Sunde lyst til. Men han fortalte at han arbeidet for å få en ung mann inn i Bryhns avdeling, uten at dette var gått i orden ennå. I den ordlyd som den tidligere politimannen brukte i sin rapport til nettopp Bryhn, fortonte samtalen seg som et rent infiltrasjonsforsøk. Det er imidlertid ikke vanskelig å forestille seg at Sundes ordvalg kan ha vært noe anderledes.

Å tusle rundt i byen bevæpnet med pistol så politiet også på som mistenkelig og kompromitterende. For Sunde derimot var det en del av livet, som han ikke la skjul på overfor politiet. En gang glemte han igjen en veske med en pistol på trikken, og ble innkalt til avhør om forholdet.²⁵²⁰ Han gikk ofte i byen med pistol, sa han, og insisterte på få den tilbake. Politiet ønsket å foreta en ransaking hjemme hos ham i sakens andeldning, og det hadde Sunde ingenting i mot. Ikke noe kompromitterende ble funnet.

Det senere bildet av den kompromissløse Strand-Johansen bakmannen, som på oppdrag fra Moskva hadde regissert maktskiftet i NKP og som i alt og ett sikret denne fløyen, stemte heller ikke med det innsamlede materiale. Et dokument fra en tyster-kilde på Gjøvik i slutten av 1950 kunne røpe for politiet at sentrale personer i Furubotn-fløyen var overbevist om at Sunde egentlig hadde tilknytning til britisk «Secret Service», og at man fra denne fløy ville bli i stand til å bevise dette.²⁵²¹ Der i gården mente man tydeligvis at Sunde lurte Moskva trill rundt. Gjøvik politikammer avfeide ikke teorien, men skrev til Bryhn og ba om nærmere opplysninger om de kretser i Furubotn-fløyen som sto bak teorien. På høsten 1953 kunne en tyster fortelle politiet at Sunde ønsket å bruke kontante metoder for å bli kvitt Strand Johansen. I en engere krets av kommunister var det kommet forslag om enten å få ham i «dekning» ute på landet, eller «eksportert» til Sovjet. Sunde skulle sikre gjennomføringen av operasjonen med eller mot Strand Johansens samtykke, men han ønsket ikke selv å delta fordi han hadde vært så sterkt i fokus ved de tidligere aksjoner. Mest praktisk, hadde Sunde uttalt, ville det være å avlive ham. Men det syntes Adam Egede Nissen var «noe for drøyt».²⁵²²

2519 Notat fra 4-140 Oslo 1.9.50. P 443, OVS.

2520 Avhør av Asbjørn Sunde 30.5.51. P 443, OVS.

2521 Fra a 1 Gjøvik, 18.12.50. P 443, OVS.

2522 Notat fra D/Oslo 1903 19.9.53. P 443, OVS.

Stemte dette med bildet av Moskvas hemmeligste mann i Norge? Kunne en mann som eksponerte seg slik være den norske «Kim Philby»? Rimte bildet med arbeidsmetodende til den beregnende, systematiske, og usynlige Ernst Wollweber, som politiet hadde så stor respekt for? Det var unektelig et annet bilde, selv om det ikke var hele bildet.

Politiet var virkelig i villrede. Mange av deres prioriteringer er vanskelig å forstå. Her er noen korte eksempler: Man brukte tid og penger på å forsikre seg om en som hadde angitt Sunde til Gestapo i 1942 egentlig kunne være agent for Sunde. Da familien Sunde ble matforgiftet etter å ha spist bedervet hummer i 1951, gikk man legen som hadde behandlet dem grundig etter i sømmene.²⁵²³ Da Sunde sammen med vennen Knut Sanne Brien i 1952 forsøkte å starte mineralvannproduksjon for å sikre seg et utkomme, endte alle detaljer vedrørende foretaket på Bryhns bord.²⁵²⁴ Uvenner av Sunde ble mistenkt for å være hans hemmelige agenter.²⁵²⁵ Da sønnen Rolf Sunde skulle i militærtjeneste på høsten 1952, skrev overvåkingen til Evang for å sikre at han ble passet på.²⁵²⁶ Han hadde vært i Øst-Tyskland, var medlem av Østkanten Kommunistiske Ungdomslag i Oslo, og nært beslektet med en spionmistenkt. Rolf oppfylte alle kriteriene for å bli satt under observasjon i Forsvaret. Men hvor sannsynlig var det at en høyt prioritert hemmelig agent innvidde en unggutt i virksomheten?

Trådene sprikte i alle retninger, og politiet fulgte dem alle sammen.

2523 Notat AB 23711-51. P 443, OVS.

2524 Politimester Sundet til Bryhn 29.9.51. P 443, OVS.

2525 For eksempel Johs. Andersen, «Gulosten» i Horten, som Asbjørn Sunde mente var «engelsk-vennlig». Notat fra 7a 10.3.54. P 443, OVS.

2526 Fra politifullmektig K. Haavik til Evang 14.8.52, perm 1, P 443, OVS.

Kapittel 28

Våpensmugler og sabotør?

Moskva [...] har [...] selv i de roligste fredsperioder, rundt i alle land de såkalte «aktivister», folk som dirigeres direkte fra Moskva når det gjelder spesialoppdrag som organisering av ulovlige streiker, sabotasje og livideringer.

Gunnar Haarstad²⁵²⁷

Før jeg behandler begivenhetene rundt Asbjørn Sunde i 1954, skal jeg forsøke å kaste lys over noen trekk av den internasjonale bakgrunn, mens saken pågikk på etterforskningsplanet i Norge. Jeg bygger her delevis på overvåkingsmateriale, delevis på presse- og mediameldinger, og delvis på litteratur. Denne bakgrunn er nødvendig for å forstå under hvilke forståelsesrammer det norske overvåkingspolitiet arbeidet.

Sabotasjerykter

I 1951 begynte avisene over hele Vest-Europa igjen å skrive om Wollweber, smugling, spionasje og sabotasje. I juli nådde nyhetene Oslo. I en artikkel i en hovedstadsavis ble Wollweber og Karl Hoffmann uttropt som sjef for en ny illegal kommunistisk sjøfartsorganisasjon, som brukte østeuropeiske skip. Kilden til artikkelen var «den frie faglige internasjonales hovedkontor.» Artikkelen i avisen fortalte om et «JUG» apparat under Kominform, ledet fra den polske by Wrzeszcz over Danzig, med «kontaktpunkter» i Antwerpen og Rostock.²⁵²⁸ I Rostock ble agenter, våpen, radioutstyr og propagandalitteratur tatt om bord, og i Antwerpen ble

2527 Gunnar Haarstad i brev 9.5.53. P 10.231, OVS.

2528 «Oppsiktsvekkende utbygging av agentvirksomheten i handelsflåten», 9.7.51. Jeg har kontrollert de 5 største Oslo-avisene uten å finne artikkelen. Jeg antar derfor at dateringen ikke er helt korrekt. Artikkelen foreligger imidlertid i avskrift i bre-

den så omlastet. «Meldingene om dette agentnett er oppsiktsvekkende og det skal ikke stor fantasi til for å skjønne at jernteppestatene her har et organisasjonsapparat som har sine kontakter i handelsflåten utenom jernteppestatene og mellom annet i den norske handelsflåte.» Tønsberg politikammer følte seg så engasjert i saken at en tjenestemann laget et notat basert på artikkelen og sendte den til Bryhn og fire andre kamre.²⁵²⁹

Avisens oppslag med FFI som kilde hadde altså en variant av den antatte organisasjonen hvor smugling av agenter, våpen etc. var det egentlige innhold. Dette var en betydelig mer omfattende organisasjon en den som tidligere var beskrevet, selv om ryktene om sabotasje hadde versert siden 1947. Før oppslaget i avisen, hadde Willy Brandt en artikkel i *Arbeiderbladet* 24. mars 1951, med tittelen «[...] så sees vi igjen i Argentina. Wollweber utdanner sabotasjegrupper. Har gode kontakter med de nordiske land.» Det var ikke bagateller Willy Brandt kunne fortelle *Arbeiderbladets* lesere. Wollweber var avansert til stillingen som statssekretær i kommunikasjonsministeriet, men hans egentlige virksomhet var den konspirative. Brandt fortsatte:

En som kjenner forholdene, har nettopp gitt en del nye opplysninger i et lite hefte som kalles «Ost-Probleme» og som utgis av amerikanerne. Vedkommende bekrefter at Wollweber fremdeles har hånd om utdanningen av sabotasjegrupper. Han har gode forbindelser over til Hamburg. Og han reiser ofte opp til den russisk-kontrollerte Østersjøkysten. Kontakter til de nordiske land er det nok ingen mangel på. Illegale våpentransporter synes å være blant de løpende forretninger.

Artikkelens overskrift henspeilte på en uttalelse «den kyniske» Wollweber skulle ha kommet med hvis det «kunne 'gå galt' for kommunistene i sovjet-sonen.» Den oppmerksomme leseren av *Arbeiderbladet* ville, kanskje på grunn av det fantastiske innholdet i artikkelen, merket seg Brandts referanse. Det var fra amerikanerne opplysningene kom. Hvis disse opplysningene ikke skulle betraktes kun som svart propaganda, var det rimelig at noen måtte undersøke hvor disse våpenmengdene ble av. Ikke minst politiet. Det ser imidlertid ikke ut til at noen slike spørsmål ble stilt.

23. juni 1951 dukket en mer utbrodert versjon av historien opp i *Münchener Illustrierte*, denne gang med ukjent kilde. «SOS! Operation

vet, og det er ikke tvil om at den er autentisk. Det spiller derfor ikke stor betydning for min sammenheng om datoen er helt korrekt. P 10.231, OVS.
2529 Fra Hans Bjørnstad til Bryhn 12.7.51. P 10.231.

Wollweber» var den prangende tittel i rødt og svart. Artikkelen henviste til Wollwebers gamle kollega Herbert Wehner, som etter sin overgang til SPD etter krigen hadde avansert til stillingen som formann i forbundsdag-sutvalget for felles-tyske saker, og forbundesdagsrepresentant. Wehner hadde tatt til orde for å få slutt på «transport av krigsviktige materialer ved hjelp av vesttyske firmaer til Sovjet og satelittstatene.» Spesielt hadde han angrepet rederiet Rickmers i Hamburg, som skulle ha samarbeidet med kommunistene i slik smugling. Et av rederiets skip «Mai Rickmers», var blitt oppbrakt av Taiwan-regimet på veg til Kina. Hvilken rolle spiller Wollweber-organisasjonen i smuglingen til Kina, spurte Wehner. *Münche-ner Illustrierte* kunne nå offentliggjøre nye opplysninger om den i brede lag helt ukjente «Wollweber-organisasjonen» og dens bakmenn, kan vi lese.

I det østtyske kommunikasjonsministeriet finnes en avdeling for skipsfart, og under den to hemmelige avdelinger: En for våpensmugling og en for sabotasje. Siden Wollweber med rette er kjent som en kapasitet på begge områder, er det han som er sjef for skipsfartsavdelingen. På denne bagrunn gikk så artikkelen gjennom Wollwebers aktiviteter tilbake til 1918, ikke uten unøyaktigheter, og tok så for seg de siste år: Allerede under krigen skulle han ha utdannet en ny elitetropp av sabotører i Sovjet, selvsagt på sovjetisk oppdrag. Disse ble så sendt tilbake til sine hjemland, særlig Italia og Frankrike. Middelhavet var nemlig et hovedområde for den nye organisasjonen. Så, etter det tyske nederlaget i Stalingrad, dukket Wollweber opp i tyske fangeleire for å rekruttere «pålitelige menn» for spesielle oppgaver. Så dukket han i 1946 opp som avdelingsleder i skipsfartsdirektoratet i sovjetsonen. Kort tid etter var han blitt leder av den samme. I partiskolen i Klein-Machnow og i Greifswald ledet han så personlig utdanningen av nye sabotørgrupper. En rekke sabotasjeaksjoner, særlig i Middelhavet, er skrevet på hans konto. Idag beskjeftiger han seg ikke bare med å lede sabotasjeaksjoner. Han har nå også ansvaret for en rekke politiske initiativ, med den hensikt å opprette kontakt med vesttyske firmaer og handelsorganisasjoner, for å sikre «våpensmugling til Sovjet-Kina». Artikkelen tar riktignok det forbehold at det ikke er bevist at han har hatt med tilfellet «Mai Rickmers» å gjøre. «I hvertfall vet man i Berlin at hans oppdragsgiver er like fornøyd med smugleren Wollweber som med sabotøren. «Bei Wollweber muss es explodieren», uttalte en av hans ivrigste elever fra Klein-Machnow.»

«Mai Rickmers»-affæren var blitt kommentert allerede i svenske aviser i slutten av mai. *Stockholmstidningen*s Christer Jäderlund lagde en reportasje fra Hamburg, hvor han blant annet intervjuet Herbert Wehner-

er.²⁵³⁰ Wehner hadde lite sans for østsonens behov for transitthandel via frihavnen i Hamburg, eller for de økonomiske interesser spedisjonsfirmaene i byen hadde av å opprettholde sin stilling som en av Øst-Tysklands største eksporthavner. Han så på transitten kort og godt som undergraving av vesten: «Hele jättesmugglingen via hamnerna runt Östersjön och Nordsjön organiseras av den beryktade Wollweberorganisationen.» Han kunne føye til at det politiske politi i alle vestlige land er etter Wollweber, men at denne kan sitte trygt i Berlin og utdanne sabotasjegrupper i partiskolene i Klein-Machnow og Greifswald.

Jäderlund kunne referere at det «bare noen måneder siden» var skjedd attentat mot britiske krigsskip, som «ennå i dag ikke har blitt oppklart». Hver uke kommer det SOS-signaler fra fartøyer i åpen sjø, og alltid er det eksplosjoner i maskinrom eller brann i lasterom som er årsaken.

Et forsøk på nøkternhet fra Hamburgs borgermester druknet fullstendig i artikkelen. I en uttalelse til byens forretningsmenn forsøkte han å berolige med at det ikke fantes noe forslag om å stenge frihavnen. Dessuten var østhandelen over Hamburg betydelig mindre enn den britiske østhandelen over Genova, Marseille og andre havner. Skulle man stoppe denne handlen, ville det være mer rettferdig å gjennomføre en fullstendig embargo, etter hans oppfatning.

«Smugleren» Wollweber ble igjen avlagt en visitt i *Aftenposten* helt i slutten av året. «Han skaffer Sovjet råstoffer fra vest», kan vi lese. Av artikkelen framgår det at initiativet opprinnelig kom fra den amerikanske høykommissær I Tyskland, og at «lekkasjen» ennå ikke var slutt.

Artikkelen illustrerer det saken antakelig egentlig dreide seg om. Fra amerikansk hold var det et sterkt ønske om å gjennomføre en så langt som mulig effektiv økonomisk blokade av såvel Øst-Tyskland som de øvrige øst-statene. Pågående handel ble definert som «lekkasje», og selvsagt sto «sabotøren» Wollweber bak, siden han ledet skipsfartsavdelingen i Samferdselsministeriet.

Høne med ris

Neste utspill kom i *Der Spiegel* 5. september 1951. Det var om mulig ennå mer dramatisk. Over fem sider ble Wollweber-organisasjonens virksomhet under og før krigen gjennomgått. Mens artikkelen i *Münchener Illustrierte* inneholdt en hel serie med feil og unøykatigheter, var *Spiegels* forbausende korrekt. Det gjaldt sentrale personer i organisasjoner, om-

2530 *Stockholmstidningen* 30.5.51

stendighetene rundt starten i 1935, Wollwebers tid i Sverige som fange, og forfølgelsen i tyske fengsler og straffeanstalter. Det er sannsynlig at det har ligget betydelig arbeide bak analysen, og at det må være både svenske, norske og tyske kilder.

Det dramatiske i oppslaget lå ikke i den historiske analysen, men i beskrivelsen av nåtida. Wollwebers viktigste problem, hevdet den anonyme artikkelforfatteren, var hvor han skulle hente sine nye sabotører fra. Av de gamle hadde Roland Freislers folkedomstol tatt 22 liv, og de øvrige var knekt gjennom livet i kz-leire og straffanstalter. Noen få av Wollwebers gamle medarbeidere satt i Hamburg, men de var blitt lei av bombelivet. Så Wollweber måtte skaffe nye.²⁵³¹

Løsningen ble et nedlagt gods ved flyplassen Ladebow ved Greifswald, hvor «Fagskolen for Samferdselsministeriets skipsfartsavdeling» ble etablert, under ledelse av en «Dr. König.» Kilden til *Spiegel* har åpenbart ikke selv vært på skolen, siden opplysningene er svært uklare. «Dr. König» skulle være balter, med bakgrunn i OKWs Abwehr II, som utdannet skipssabotører i slutten av krigen. Elevene var utvalgte partifolk, men også utlendinger med «nordisk aksent», og underoffiserer fra Division Brandenburg. «Dr. König» hadde dessuten brakt med seg en rekke av sine nazisabotører inn som elever. *Spiegel* siterte et brev fra en av elevene til en adresse i Vest-Tyskland, om forholdene ved skolen. «Vi bor i et herskapshus,» skrev han. «Forpleiningen er utmerket, og betalingen er bra. Søndagsmiddagen er aldri dårligere enn høne og ris.»

Hva kunne *Spiegel* fortelle om resultatene av denne skolens virksomhet? Siden disse kunnskapene ble kjent, forsøker overvåkingsekspertter og kriminalspesialister i havner verden over å finne ut om Wollweber er ansvarlig for hyppige eksplosjoner i amerikanske transport- og forsyningskip. Amerikanske skip frakter nå våpen, ammunisjon og andre krigsforsyninger til havner i Korea og Vest-Europa. Situasjonen er lik den som var under starten av den spanske borgerkrig. Dengang var det tyske våpen og forsyninger som gikk fra havnene i Nord-Tyskland til Spania. Ikke lenge etter slo Wollweber-ligaen til, med eksplosjoner og branner og synkende skip som resultat.

Nå var det samme igang igjen. En rekke sabotasjeaksjoner hadde allerede skjedd. Det britiske hangarskipet «Illustrious» fikk ødelagt kjeleventiler og andre viktige deler da det skulle løpe ut fra Devonport

2531 Denne henvisning til gamle medarbeidere i Hamburg må utvilsomt referere seg til Karl Bargstädt. Siden Bargstädts virksomhet ennå ikke var omtalt i media, men bare i den interne overvåkingsbørsen, er dette et pekepinn om at artikkelen også har opphav i det samme miljø.

til Korea. Da skipet ble undersøkt, fant man eksplosive «lyspatroner» i kjelerommet. I Swansea hadde det brutt ut brann etter en eksplosjon i et tankskip som skulle til Korea. I britiske marinearsenaler eksploderte plutselig store ammunisjonslagre kort før de skulle lastes om bord i transportskip. Som man ser av de refererte tilfellene er materialet spinkelt og uklart. Kun i tilfellet i Devonport forelå data som var såpass eksakte at de kunne la seg gjøre å kontrollere.

Og *Spiegel* hadde mer på lager. Alarmmeldinger kom fra Skandinavia. På den danske østkyst kom hurtiggående båter av samme type som det øst-tyske Volkspolizei brukte, og satte i land agenter. Før det danske politi rakk fram, var båtene forsvunnet i havet og agentene i skogen. Svensk politi meldte at det i lengere tid hadde vært hektisk trafikk av utenlandske agenter fra polske handelsskip.

Etter disse opplysninger tok dansk politi affære, og trakk inn Wollwebers gamle kamerat Richard Jensen til forhør. Han ble spurt om han fortsatte hadde kontakt med Wollweber, og om denne hadde dukket opp i Skandinavia etter krigen. Men Jensen benektet ethvert kjennskap til dette. I Sverige krevde de konservative i Riksdagen at navnene på de «kommunistiske fremmedlegionære» i Sverige skulle offentliggjøres, etter private anslag 160 personer spredt rundt i landet. De bruker Sverige som operasjonsbasis, og derfra stråler organisasjonen via Norge og Danmark ut til de havnene hvor den amerikanske våpentransporten pågår, for i størst mulig grad å redusere den med brannstiftelse og sprengningsanslag. Som rekrutter til organisasjonen ble både eksilpolakkene i Sverige og svenske deltakerne på ungenkommunistkonferanser i Berlin brukt. Sluttlig kunne *Speigel* også melde at «Revolver-Harry-Söderman, den svenske mesterkriminalist», som for tida var konsulent ved opplyggingen av tysk politi, også hadde et hemmelig oppdrag i Tyskland. Det dreide seg om den store våpensmuglingen som pågikk fra Polen og Sovet, over Skandinavia til den kommunistiske «undergrunn» i Vest-Europa. Også her støter vi på navnet Wollweber.

Det skjema som *Spiegel* konstruerte i sin artikkel var vel så fantastisk og usannsynlig som Gestapos teorier om internasjonale sammensvergelses mot Det tredje riket. Men detaljrikdom tydet på at det lå betydelig arbeide bak den, og at man hadde skaffet etterretninger fra Øst-Tyskland. Muligens eksisterte det en slik fagskole, muligens drev den en form for sabotasjeopplæring. Men i tilfelle til hvilket formål? Var det offensiv sabotasje? Var det «stay behind» forberedelser? Et utall av spørsmål reiste seg selvsagt i kjølvannet av et så veldig materiale, men ingen av dem ble forsøkt besvart – så langt vi vet. Rimeligvis var det Org-Gehlen som var

opphavet til artikkelen. Vi vet at Gehlen også senere brukte *Spiegel* til utkjør i vesttysk media.²⁵³² Artikkelen ble sett på som autoritativ, og Willy Brandt brakte umiddelbart et sammendrag til *Arbeiderbladets* lesere.²⁵³³

Artikler om Wollweber spredte seg med *Spiegel* som kilde over hele den vestlige verden. Om formålet med den opprinnelig hadde vært å feste vestens oppmerksomhet på ham, så var det svært vellykket. En internasjonal hoggestabbe og syndebukk, et skremmebilde som alle verdens konspirasjonsteorier kunne henges på var nå skapt. Da den svenske kommunist Fridtjof Enbom i 1951 ble arrestert for spionasje, ga *Verdens Gang* Wollweber skylden.²⁵³⁴ 25. juni kunne en svensk avis opplyse at det var Wollweber som hadde fraktet de sovjetiske etterretningsagentene Donald Maclean og Guy Burgess i trygghet bak jernteppet 25. mai året før. Kilden var Berlinavisen *Der Telegraf*, som hadde avsluttet slik: «Som spindeln i sitt nät sitter Wollweber och dirigerar alla kommuniststrejker och sabotagehandlingar litet varstans i världen från organisationens centrum i østberlin».²⁵³⁵

Det var rent tøy, men ikke mindre sannsynlig enn mesteparten av det som angikk Wollweber i vestlig presse.²⁵³⁶

2532 Samarbeidet med *Der Spiegel* ble innledet i 1950, i forbindelse med den første offentlige presentasjon av general Reinhard Gehlen. Se Heinz Höhne/Hermann Zolling: *The General was a Spy* (1972) s. 273 m.v. De unektelig fantastiske opplysningene om sabotasjeskolen blir brakt videre nesten ord for ord ukommentert av Jan v. Flocken/Michel F. Scholz i *Ernst Wollweber. Saboteur. Minister. Unperson* (1994) s. 126–127. Mangelen på kildeanvisninger skaper inntrykk av at de baserer seg på nyere informasjon, særlig fordi en må anta at det idag måtte være mulig å finne en eller annen form for dokumentasjon for den påståtte eksistensen av sabotasjeskolen i DDR-arkiver. Jeg er ikke kjent med at noen slik dokumentasjon til dato er lagt fram. I en kommentar til boken skriver Erika Wollweber (Wollwebers kone) følgende: «Ich war in der Zeit von 1951 bis 1957 in der Generaldirektion Schiffart zuständig für die Berufs-, Fach- und Hochschuleausbildung sowie Erwachsenenqualifizierung der Seeleute, Hafenarbeiter, Binneschiffer und Wasserbauer [...]. Zu meiner Verantwortungsbereich gehörte demnach auch die Betreuung der Seefahrtsschule Wustrow. Meines Wissens hat es in dieser Zeit eine solche von den Autoren geschilderte zusätzliche Ausbildung nicht gegeben. Da ich an der Seefahrtsschule sehr häufig zu tun hatte (im gegensatz zu Ernst Wollweber), hätte ich etwas davon wissen oder bemerken müssen, zumal ich einen sehr engen und vertrauensvollen Kontakt zum Lehrkörper hatte.» Erika Wollweber, 11.11.94, LBs arkiv.

2533 *Arbeiderbladet* 11.9.51

2534 «Ernst Wollweber». Organisatoren av den kommunistiske spionasjen i de nordiske land, *VG* 22.2.52.

2535 *Arbetarbladet* 25.6.52

2536 Burgess og Maclean reiste direkte med ferjen fra Southampton til St. Malo. Der-

På leting etter Wollwebers kurerer

Mens spanerne tuslet etter Sunde i Oslos gater, forsøkte overvåkingsentralen å skaffe flere opplysninger via omveier. Keramiker Hans Peter Pfeifer i Tjølling var mistenkt for å ha hemmelige kontakter med Wollweber.²⁵³⁷ Særlig interesserte politiet seg for en danske som hadde vært ansatt på hans keramikerveksted. Danskens faglige dyktighet var ikke overbevisende på politiet. Det var mistanke om at hans keramikerpraksis bare var et dekke.²⁵³⁸

Hans Peter Pfeifer kom i søkelyset etter et tips til politiet og var bare ett i en rekke løse tråder fra høsten 1952. Et annet tips kom fra Berlin og var like vanskelig å bedømme innholdsmessig.²⁵³⁹ Tipset gikk ut på at en «Dr. Grynbaum» skulle være sjef for det nå herostratisk berømte sabotasjeinstituttet i Greifswald. En annen kilde hadde nevnt en Dr. Grynstein fra Berlin, kanskje samme mann. Denne mannen hadde vært i Spania under borgerkrigen, vært med på å organisere mordet på Trotski, og senere sendt til Sverige for å arbeide med Wollwebers gruppe for «diversjonsarbeide»,– «stab RA i avd. IV», under dekknavnet «Brun» og «Grynberg». Melderer har her antakelig forvansket sin kilde. Meningen må ha vært IV avdeling i Generalstaben i Den røde hær. Kanskje var det Richard Stahlmann? En tjenestemann mente åpenbart det, og skrev hans navn på notatet om tipset fra Berlin.²⁵⁴⁰ Man undersøkte i fremmedpolitietts E-register og i hotellregisteret, men alle navnene var ukjente. I stedet satte man opp et varselkort, hvilket betød at man ville få melding fra hotellene hvis navnene dukket opp.

Nok et tysk tips i midten av desember omtalte en Willi van Horste fra Bremen, som Wollwebers kontakt.²⁵⁴¹ Han fikk også sitt navn på et varselkort. Samme kilde tipset på «Wollwebers hovedkontakt i Vest-Tysk-

fra reiste de på falske papirer til Wien, og derfra direkte til Moskva. Andrew/Gordievskij: *KGB* II, s. 45. Rositzke: *KGB* s. 189–194.

2537 «Notat. Ad Hans Peter Pfeifer» Op VI – 3137/52, Oslo 21.8.52. P 10.231, OVS.

2538 Axel Johannes Christensen (f. 6.8.95). Notat av 21.8.52. P 10.231, OVS.

2539 «Notat. Fra en kilde hvis pålitelighet ikke kan bedømmes [...]», satt opp i Oslo 6.10.52 av 1695. P 10.231, OVS.

2540 Den mystiske «Grünstein» var den høyst eksisterende Herbert Grünstein, f.

27.12.12, en av de sentrale personene bak oppbyggingen av Volkspolizei. Han vendte tilbake til Tyskland i 1948, og avanserte før avviklingen av den sovjetiske besettelsesonen til vise-innenriksminister med rang av generalmajor i Volkspolizei. *SBZ-biographie*, Bundesmin. für gesamtdeutsche Fragen, Bonn/Berlin 1961.

2541 Et notat fra 1695 17.12.52. P 10.231, OVS.

land», Otto Karl Dietrich Wagner, også fra Bremen.²⁵⁴² Han var legalt i Sverige i 1950 og 1951, «og det er ingen tvil om at han hadde oppdrag fra Wollweber.» Vi sårer neppe kildens minne ved å markere en hvis skepsis til denne mangel på tvil. Uansett, Wagner fikk også sitt varselkort. Det fikk også Lothar Theodor Hoffmann, som i samme kildes øyne også «er Wollweber-mann». Hoffmann drev et firma i København, men «det er helt på det rene at Lothar Theodor Hoffmann ble plassert i København av Wollweber, og det er grunn til å anta at også selve firmaet er suspekt, antakelig et dekke for illegal kommunistisk virksomhet i Norden.»²⁵⁴³

Den samme dagen fikk man også nye opplysninger om Stahlmann, som korrigererte meldingen fra oktober om «Brun/Grynstein.» Stahlmann var sjef for agentavdelingen i den tyske østsonens etterretningstjeneste, og var ikke i noe konkurranseforhold til Wollweber. Men den anonyme tjenestemannen hadde det med å overdrive, og kunne heller ikke nå dy seg. «Begge apparater», fortsatte han,»skal omfatte minst hele Europa og være fullt utbygd.»²⁵⁴⁴

Ikke noen av disse meldinger førte et skritt nærmere lokalisering av noen sabotasjeorganisasjon, våpensmugling eller ulovlig etterretningsvirksomhet. Meldingen om Hans Peter Pfeifer viste seg å være tøv. En ansatt i Hans Peter Pfeifers bedrift hadde «hørt» at Hans Peter Pfeifer var i slekt med en beryktet tysker som het Wollweber. Men på en eller annen måte kom saken ut, og resulterte i at en representant i Tjølling formannskap uttalte at hun så med skepsis på Hans Peter Pfeifers bedrift i et møte i formannskapet om kjeramikkbedriften.²⁵⁴⁵

Men søkingen etter hemmelige kurerer fortsatte. I januar mente «en pålitelig kilde» at Olga Eltvig hadde reist til Øst-Berlin for å treffe Wollweber og Ulbricht.²⁵⁴⁶

Motstridende rykter

I begynnelsen av mai 1953 leste politimester Magne Steinholt ved Narvik politikammer en overraskende nyhet i *Dagens Nyheter*. DN kunne opplyse fra Berlin at Wollweber hadde vært i Moskva 10.–24. april og fått nye

2542 Også av 1695, 17.12.52, P 10.231, OVS.

2543 «Notat» av 1695 17.12.52. P 10.231, OVS.

2544 Notat om Ernst Wollweber og Richard Stahlmann av 1695 17.12.52. P 10.231, OVS.

2545 Notat av 26.1.53. P 10.231, OVS.

2546 Fra 15 12.1.53. P 10.231, OVS.

ordre.²⁵⁴⁷ Sabotasjeskolen skulle avvikles, og Wollwebers organisasjon skulle avvikle sabotasjevirkksomheten til fordel for propaganda-arbeide. Hovedagentene i Skandinavia, åtte fra Danmark/Sverige, elleve fra Norge og seks fra England, hadde fått ordre om å innstille seg til konferanse hos Wollweber. Omorganiseringen skulle være avsluttet 1. august.

Steinholt klipte ut artikkelen og sendte den til OVS, med spørsmål om man skulle legge noen vekt på den, og om det var mulig å finne ut hvem de elleve nordmennene kunne være.²⁵⁴⁸

Det var Gunnar Haarstad som svarte på Steinholt's brev.²⁵⁴⁹ Når det gjaldt de elleve nordmennene var OVS av den oppfatning at innholdet i artikkelen var sterkt overdrevet og uriktig. Det var ukjent i POT at en rekke nordmenn var innkalt til omskolering hos Wollweber, og man anså det heller ikke for å være sannsynlig. Når det gjaldt eksistensen Wollwebers organisasjon forøvrig, ga Haarstad en inngående beskrivelse av POT's oppfatning som det her har betydelig interesse å sitere fra:

Derimot antas det å være riktig at en ny organisasjon som tilsvarer Wollweber-organisasjonen fra før siste krig er under oppbygging eller kanskje riktigere er bygd opp i alle land. Det er likeledes sannsynlig at Wollweber står bakom organisasjonen som ganske sikkert bygges opp omkring Spania-kjempere og gamle Wollweber-folk. Forholdet er at Moskva, selv i de roligste fredsperioder, rundt i alle land har de såkalte «aktivister», folk som dirigeres direkte fra Moskva når det gjelder spesialoppdrag som organisering av ulovlige streiker, sabotasje og likvideringer. Disse «aktivister» arbeider isolert fra såvel det stedlige kommunistparti som Sovjet-Unionens representasjoner. Det er grunn til å tro at dette systemet nu under den spente verdenssituasjon er bygd ut videre slik at Moskva i alle land har et apparat som ligger klart til å settes inn for eksempel ved en sabotasje.

Som det vil forstås, er et slikt apparat vanskelig å lokalisere så lenge det ligger passivt. Det anbefales å være oppmerksom på personer som enten deltok som frivillige på de rødes side i den spanske borgerkrig, som tilhørte Wollweber før siste krig eller som under siste krig deltok i kommunistenes sabotsjeapparat. Man har her er-

2547 Artikkelen har overskriften «Wollwebers agenter i Sverige omskolas för Sovjets nya giv», udatert, og er signert Bo Järborg. Ligger i kopi i P 10.231, OVS.

2548 Narvik 9.5.53. P 10.231, OVS.

2549 Fra Haarstad til Steinholt 15.5.53. P 10.231, OVS.

faring for at slike personer fremdeles brukes av russerne, både når det gjelder etterretningsvirksomhet og når det gjelder organisering av «aktivist»grupper. En smule aktivitet vil man imidlertid også kunne spore hos «aktivistene» før de settes inn i full virksomhet, både i form av kommunisering seg imellom og i form av den rekognosering eller etterretningsvirksomhet som alltid må foretas før en sabotasjehandling kan iverksettes. Som kjent er aldri slike «aktivister» medlemmer av kommunistpartiet, noe som for øvrig også gjelder for personer som er engasjert i russisk etterretningsvirksomhet. Man har her i den senere tid sett flere eksempler på at personer som er vervet til russisk virksomhet har skilt lag med kommunistpartiet, enten ved direkte å melde seg ut eller ved å undlate å betale kontingenten slik at de er blitt strøket som medlemmer.

Skulde noe nytt komme frem angående slik virksomhet som foran nevnt, vil De selvfølgelig bli underrettet.

Hvilke erfaringer kunne Haarstad vise til? Bortsett fra noen ubetydelige saker var det kun saken mot Per Danielsen, den pågående Sunde-saken samt de mange saker i tilknytning til det tema som denne avhandling behandler som var aktuelle. I realiteten hadde man ennå ikke noe påvist at noen kommunister forberedte sabotasje eller drev med etterretningsvirksomhet i Norge. Alt var på rykteplanet i den internasjonale etterretningsverdens ryktebørs. Når Haarstad spesielt henviste til at de aktuelle personer arbeidet isolert fra det stedlige kommunistparti og Sovjets representasjon, så var det også en lærdom han hadde fra den tidligere Wollwebers organisasjon. De to eneste sakene han hadde fra etterkrigstida, Danielsen- og Sunde-sakene, var jo nettopp kommet opp på bordet på grunn av kontakt med sovjetiske representanter.

Haarstad illustrerte også manglende skjønn ved unyansert å hevde at «aktivistene» var styrt fra Moskva, og at «ulovlige streiker» etc. var ledd i sovjetisk undergraving og krigsforberedelser. Denne manglende forståelse for de samfunnsforhold som også skapte kommunister i Norge av økonomiske, sosiale og politiske årsaker, var selvsagt svært uheldig i et overvåkingspoliti som skulle finne virkelige etterrettingsagenter og ikke oppkonstruerte. Når Haarstad brukte «sovjet-stempel» på indre opposisjon på denne måte, ga han legitimitet til gransking av venstreo-orientert samfunnsopposisjon generelt som prinsipielt ikke var ulik den Gestapo hadde anvendt.

Til Haarstads forsvar kan man si at dette var helt i tråd med de sig-

naler som kom internasjonalt, og med de politiske signaler i Norge. Faglig sett kunne man selvsagt ha ønsket at ledelsen i landets overvåkings-tjeneste hadde større evne til nyansert analyse enn det som kom til syne i den politiske propaganda på den politiske scene, og dermed større evne til å fange virkelige etterretningsagenter. Haarstads svar ga en dekkende beskrivelse av forståelsesrammen rundt den pågående etterforskningen i Sunde-saken.

Som vi har sett fantes det ennå ingen reell substans bak de mange påstander og oppslag i media om Wollwebers påståtte organisasjon. Rykter ble til fakta. Nok et godt eksempel på det var da det internasjonalt velrenomerte amerikanske tidsskriftet *Newsweek* 29. juni 1953 kunne slå opp at Wollweber skulle ha vært sporet opp av svenske etterretningsfolk i svenske havner, samt at svenske myndigheter trodde at dette forklarte den bølgen av sabotasje i båter som man hadde hatt i den siste tid.

I POT ble artikkelen kommentert som usannsynlig. Det var lite trolig at Wollweber ville forsøke å reise i Sverige utfra hans tidligere virksomhet i Sverige.²⁵⁵⁰ Det var betegnende for klimaet i saken at oppslaget kom uten noen undersøkelser med svensk politi. Innholdet var rent tøv. Svensk politi hadde ikke sporet opp Wollweber i svenske havner, og hadde heller ingen slik forklaring av de antatte sabotasjeaksjoner, som ingen hittil hadde bevist hadde funnet sted. I en vurdering av Wollwebers forhold til Sverige som Säpo utarbeidet tre måneder etter *Newsweeks* oppslag, ble det tørt slått fast: «Enligt rykten har han återigen byggt upp en sabotageorganisation och det sägs även, att han i detta syfte illegalt skall ha besökt Norden, bl.a. Sverige. Några bevis härför har icke erhållits.»²⁵⁵¹

Säpos nøkterne skepsis hadde lite samsvar med oppslagene i svensk presse. Et kort utsnitt av ett års Wollweber-oppslag fra sommeren 1952 til sommeren 1953 skulle vise det:

15. mai 1952 meldte *Sydsvenska Dagbladet* at Wollweber-ligaen hadde 100 agenter i frihet i Sverige. Med chefsredaktør Henning Karlsson i Centralkommitten Folk och Försvar som kilde, ble det opplyst at 120 agenter var utplassert i næringslivet, og at det nå var på tide å gripe inn mot «kommunismen, samhällskroppens kräftsjukdom». *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* og *Svenska Dagbladet* meldte 30. mai med Reuter-Berlin som kilde, at Wollweber ledet en spionorganisasjon fra Lübeck

2550 Fra 5-15 20.7.53. P 10.231, OVS.

2551 «Kortfattad sammanställning rörande Wollwebers verksamhet och utvisning från Sverige», «C.C» 9.9.53, P 423 löp nr.10, Säpos arkiv Stockholm. «C.C» er anonymisert etter beskyttelsesinstruksen.

til Cherbourg. Wollweber var dessuten ansvarlig for «så gott som alla kommunistiske sjöfartstrejker och sabotagehandlingar i världen.»

31. juli kunne *Stockholms Tidningen* melde med AEP-Berlin at Wollweber var blitt «Spionrektor» ved en internatskole for Volkspolizei i Wustrow, Mecklenburg. 14. januar 1953 meldte en rekke aviser at Wollweber i egenskap av statsekretær i Samferdselsdepartementet i Øst-Tyskland i en artikkel i SEDs organ *Neues Deutschland* hadde anklaget den dårlige utnyttelse av det østtyske jernbanenettet for å være et resultat av «bristfällig organisation» og «planmessigt sabotage från fientliga agenter».²⁵⁵² I DAP-Berlin telegrammet, kilden til oppslagene som ble gjengitt stort sett ordrett, kunne man også lese at Wollweber ledet streiker og sabotasjeaksjoner rundt i hele verden fra sitt kontor i Øst-Berlin. Dagen etter hadde Willi Brandt en artikkel i den sosialdemokratiske pressen, hvor han spekulerte i at Wollweber sto for fall fordi han hadde fått «offentlig kritikk fordi han har vist seg udugelig som statssekretær i samferdselsdepartementet.»²⁵⁵³ I en artikkel i *Fria Ord* 25. april om situasjonen i øst etter Stalins død, kan vi lese at Wollweber leder utdanning av skipssabotører i «sabotageskolene» «i Warin og Goldberg.»²⁵⁵⁴ 2. mai kom en nøktern melding i *Svenska Dagbladet* om at Wollweber hadde fått en ny, finere stilling som statsekretær i sjøfartsdepartementet etter at samferdselsdepartementet var blitt oppløst. 26. juni meldte *Dagens Nyheter* at han var blitt regjeringsmedlem.

11. juli meldte *Norrländska Socialdemokraten* med *Frankfurter Rundschau* som kilde, at Wollweber illegalt hadde besøkt en rekke havner i Sverige. Ifølge kilden var formålet med reisen å organisere sabotasjekupp mot havnesteder i Skandinavia. NS tilføyde for egen regning at det var mer sannsynlig at besøket var for å sikre strategiske varer til øststatene. *Frankfurter Rundschau* mente at reisen kunne settes i samband med observasjonen av en ikke-identifisert u-båt i Gävle-bukten 23. juni. Tidspunktet rimte bra med at han ble utnevnt til statsekretær i sjøfartsdepartementet 26. juni, hevdet *Rundschau*, og føyde til: «Alt tyder på at ryktene om Wollwebers nye aksjon i Skandinavia ikke er løse antakelser, men har grunnlag i virkeligheten.» *Stockholms Tidningen* spekulerte 26. juli om at den østtyske meldingen om kritikken av Wollweber som «udugelig» var sluppet ut i den østtyske pressen for å avlede oppmerksomheten fra hans «inspeksjonsreise i Skandinavia».

2552 Sitatet er fra *Norrländska Socialdemokraten* 14.1.53.

2553 Sitert fra M.T. 15.1.53.

2554 Artikkelen har tittelen «Sovjetrysk omvändelse».

24. og 25. juli brakte avisene meldingene om Wollwebers utnevning til ny sikkerhetsjef. I *Dagens Nyheter* pranget typene «Spionen Wollweber- østysk polischef» 25. juli, heller ikke det var helt korrekt.

Kapittel 29

En siste teori

Hvor Asbjørn Sunde og hans liga står i dette bildet er ikke godt å si, men man må være utrolig naiv for å tro at Wollweber ikke har sine kontakter i Norge idag.

Verdens Gang 1954²⁵⁵⁵

Det synes innlysende at han (Granum) spilte en viktig rolle.

POT til MI 5 1955²⁵⁵⁶

Fra 8. juni 1950 til arrestasjonen av Sunde 31. januar 1954 overvar politiet ca. 40 møter mellom Sunde og sovjetiske diplomater. Det ble aldri konstatert den minste forbindelse til mistenkelig skipssabotasje eller til Wollweber i Øst-Tyskland. Før saken ble tatt til retten gjennomførte politiet en lang rekke avhør av siktede og mistenkte. I løpet av denne avhørsrunde ble den siste tilknytning til Wollweber-saken begravet i stillhet. Saken sto nå fram som en ren etterretningssak, med særlig en avgjørende tilknytning til internasjonal etterretningsvirksomhet. Denne falt også sammen. Logikken i saken var dermed svekket, og man satt tilbake med en vanskelig prosederbar sak.

Jeg skal her ta for meg hovedtrekkene i denne utvikling. Formålet er å kaste lys over realitetsvurderingene fra begge parter, ikke å drøfte sakens juridiske aspekter.

Den mystiske smører på «Stavangerfjord»

Politiet var klar over vanskelighetene ved å føre bevis for ulovlig etterret-

2555 Signaturen «H.Ø.» 13.7.54.

2556 «Minute 298», 8.10.55, perm 2, P 443, OVS.

ningsvirksomhet etter frifinnelsen av Per Danielsen.²⁵⁵⁷ Danielsen-saken hadde vært et nederlag for POT, og det er rimelig å anta at det har vært et sterkt press på etaten for å oppnå resultater.²⁵⁵⁸ At arrestasjonen av Sunde kom 31. januar 1954 var et resultat av lekkasje til svensk presse. Fra påtalemyndighetens side var saken ennå ikke moden for retten, men man måtte slå til for å unngå spolering i media.

Da Sunde ble arrestert befant ett av sakens hovedspor seg bokstavelig talt midt ute i Atlanteren. Det var smører på «Stavangerfjord», Eilev Granum. I det minste rent teoretisk var det mulig at advarsler kunne bli sendt og mottatt. «Stavangerfjord» kom til Bergen først sent på kvelden 5. februar, og Granum ble arrestert. Dagen etter ble han ført til Oslo og avhørt av politiet.²⁵⁵⁹ Han innrømmet å kjenne Sunde. Etter krigen hadde han truffet han på et møte i Folkets Hus i 1948. Senere hadde de hatt

2557 Løytnant Per Danielsen ble arrestert 17.4.51, mistenkt for etterretningsvirksomhet for Sovjetunionen. Danielsen var sønn av sjefen for sjøforsvaret, viseadmiral Edvard Danielsen, hadde et kjent navn som en dristig MTB-sjef under krigen og var dekorert med Krigskorset. Han var erklært kommunist og ansatt ved Statens Sjøkartverk da han ble arrestert. Politiet hadde observert at Danielsen ved tre anledninger hadde møtt den sovjetiske marineattaché. Da saken kom for retten, ble Danielsen forsvart av Asvor Ottesen, som førte den fram til full frifinnelse i september 1951. POT godtok aldri de vurderinger som lå til grunn for dommen, selv om de måtte ta nederlaget til etterretning. Roy Andersen, som har skrevet om saken, mener at den kan ha hatt en viss forbindelse med den politiske strid mellom forsvarsminister Jens Christian Hauge og offiserene, de siste anført av viseadmiral Danielsen. Andersen mener samtidig at mistankene mot Danielsen var berettiget. *Sin egen fiende* (1992) s. 216–228.

2558 I hvilken grad lå det politiske ønsker bak spionsakene mot Danielsen og Sunde? Er det mulig at kretser i DNA så det som politisk ønskelig å kunne konkretisere de forutsetninger som lå til grunn for beredskapslovene fra 1950 gjennom pådømte saker? Følgende episode gjør et slikt spørsmål rimelig å stille. Fst. II ble varslet om arrestasjonen av Danielsen et par dager før den skulle finne sted. Evang var bortreist, og Chr. Christensen var fungerende NK. Han henvendte seg til forsvarssjef Ole Berg, som bestemte at man skulle forsøke å henvende seg til justisminister O.C. Gundersen for å få forhindret arrestasjonen. Vurderingen var at saken var usedvanlig tynn, og at den kolliderte med et viktig møte som admiral Danielsen, Per Danielsens far, skulle ha samme dag med britiske militære. Kapteinene Christensen og Jacobsen orienterte deretter Gundersen om FOs syn. Christensen forteller: «Hans reaksjon var total taushet. Jeg oppfattet hans taushet dit hen at han ikke hadde oppfattet hva jeg hadde sagt. Jeg startet derfor om igjen. Han avbrøt meg, og sa at han hadde oppfattet hva jeg sa. Jeg husker han lå bakover i stolen. Så sa han bare en setning: «Statsminister Einar Gerhardsen ønsker en spionasjesak på det nåværende tidspunkt.» Vi var temmelig rystet. Saken var jo uhyre tynn.» Intervju med Chr. Christensen 18.7.94.

2559 Politiavhør av Granum 7.2.54. Mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

vennskapelig kontakt over en øl når Granum hadde landlov. Siste gang var høsten 1952. Mer ville ikke Granum fortelle politiet.

To dager senere ble han framstilt for forhørsretten, og ga en oversikt over sine forbindelser med Sunde.²⁵⁶⁰ Eilev Granum hadde reist til sjøs sommeren 1950. Før det hadde han truffet Sunde 2–3 ganger etter krigen. I 1953 hadde de truffet hverandre i Folkets Hus på vinteren, og i mai hadde Granum besøkt familien hjemme på Ola Narr. Han hadde hatt med seg en flaske brennevin til Sunde og noen småsaker til kona hver gang. Sunde hadde sagt at det bare var hyggelig å få besøk, og Granum syntes på sin side at det var fint å treffe gamle venner på land. I den siste tid hadde de truffet hverandre på spise- og drikkesteder rundt i byen. Forhørsretten avviste imidlertid Granums versjon om at forholdet mellom han og Sunde hadde vært en kameratslig forlengelse av krigsvennskapet. Istedet godtok de politiets begjæring om fengsling utfra skjellig grunn til mistanke om brudd på lov om forsvarshemmeligheter av 18. august 1914.

Politiet hadde lagt fram et dokument for forhørsretten som viste at Granum hadde møtt Sunde regelmessig når «Stavangerfjord» var i Oslo, og nesten alltid hadde Sunde hatt møter med Mesjevitinov enten dagen etter eller dagen før, eller begge deler.²⁵⁶¹ Det dreide seg om 16 møter mellom Sunde og Granum mellom 5. mai og 21. desember 1953. Det var rimelig å anta at Granum var et bindeledd mellom en spionring i USA og sovjeterne i Oslo, og at Sunde formidlet denne kontakten. Granum var helt uforstående til dette. Enda mer himmelfallen ble han da han ble fortalt at man visste at han leverte atomhemmeligheter til russerne.²⁵⁶² Overleveringen skulle skje i en park i New York, hvor Granum spilte sjakk når han var i land.

Granum følte seg voldsomt provosert over aksjonen mot ham, og forlangte å få advokat Ragnar Solheim som forsvarer. Politiet varslet Solheim om at man kom til å gjøre innsigelser mot dette, fordi Solheim var kommunist og engasjert av den sovjetiske ambassade som juridisk konsulent. Solheim protesterte skarpt mot denne argumentasjon, men nektet samtidig å ta på seg forsvaret før politiet hadde trukket sine innsigelser. Resultatet ble at Granum ikke fikk noen advokat. Stilt overfor denne situasjon bestemte han seg for å nekte å forklare seg mer.

I mellomtida hadde fire av Granums kolleger fra «Stavangerfjord» blitt avhørt, og de ga alle et eksemplarisk bilde av den unge maskinisten.

2560 Rettslig forhør av Eilev Granum 8.2.54. Mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

2561 Dokument nr. 2 i mappe Eilev Granum, R 2654 54, OVS.

2562 Intervju med Granum 15.5.87.

En av dem hadde vært med til sjakkparken i New York, uten å se noe til atom-hemmeligheter.²⁵⁶³

Det var viktig for politiet å oppnå en tilståelse fra Granum. Man anså hans forhold som åpenbart, og at hans alder og forhold til Sunde forklarte hans medvirkning. For å få han på gli, hentet man fram hans troppsjef fra polititroppene i Sverige til cellebesøk. Han klappet Granum på skulderen, og sa at han fikk ordne opp slik at han kom seg ut. Det var nok også reelt at politiet hadde forståelse for at Granum hadde vært i en tvangssituasjon.

Granum hadde ingen planer om å legge inn årene. Han sto på sitt. Istedet var det politiet som fikk sitt første store nederlag etter arrestasjonene. Igjen var det dårlig politiarbeide som var den direkte årsaken. Granum hadde sterkt benektet at han hadde møtt Sunde så ofte som politiet hevdet. Bedømmingen av det underliggende materiale kom til å bli temmelig avgjørende for en eventuelle videre fengslingskjennelse.²⁵⁶⁴ Flere fakta forelå ikke i saken. Innholdet i politiets materiale var imidlertid ikke helt presist. Om det var Dorenfeldt som fikk mistanke til at alt ikke var som det skulle, kommer ikke klart fram. En juridisk brist ble imidlertid påpekt rundt midten av februar, med den konsekvens at politiet måtte trekke det avgjørende dokument tilbake.

Tilbaketoget kom i en politirapport 19. februar. Jeg skal sitere noen linjer fra denne rapport: «Fra sommeren 1953 var Asbjørn Sunde ekstra forsiktig når han oppsøkte sine kontakter. Med det begrensede antall tjenestemenn man hadde til å sette inn i skyggetjenesten, var det meget vanskelig å følge Sunde skritt for skritt. Når det i dok 2 er nevnt at Sunde til de nevnte tider har hatt møter med representanter for Sovjet-Samveldets Ambassade i Oslo, mener man å kunne slutte seg til dette ut fra de erfaringer man hadde høstet om Sundes forberedelser i forbindelse med andre hemmelige møter og tidspunkt for disse. Disse har jevnlig funnet sted med månedlige mellomrom og Sunde har ved disse anledninger erfaringsmessig alltid kommet meget tidlig ut. Senere, i november måned 1953, da man satte flere tjenestemenn inn i skyggetjenesten, kunne man igjen følge Sunde helt fram til møtestedet.»²⁵⁶⁵

Bak disse formuleringer lå altså at den påståtte kontakten fra Granum til kulturattaché Boris Mesjevitinov var basert på en antakelse og ikke på observasjon. Med denne erkjennelse falt tiltalen mot Granum

2563 Avhør av fyrbøter Oskar Ask, smører Osvald Heen, fyrbøter Otto Meyer og maskinist Einar Funnerud Madsen, mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

2564 Dokument nr. 2 i mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

2565 Avgitt av Arnulf Bye 19.2.54. Mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

sammen. Politiet hadde likevel vanskelig for å godta denne utgangen på saken. I en egen rapport i begynnelsen av mars foretok man en gjennomgang av samtlige 16 møter mellom Granum og Sunde, og sammenlignet med observasjonene av Sunde og Mesjevitinov. Det framgikk at det først var 25. november 1953 de igjen var observert sammen. I hele perioden etter 5. mai 1953 var de observert i byen hver for seg. Politiet regnet med at de sikkert hadde hatt kontakt også ved disse anledninger, selv om man ikke hadde lyktes i å observere dem sammen. Det er imidlertid ikke vanskelig å se svakheten ved dette resonnement. Først en fullstendig gjennomgang av samtlige av Sundes og Mesjevitinovs bevegelser i samtlige mellomliggende dager kunne gjøre en slik konklusjon gyldig, ikke bare de som skjedde i tilknytning til «Stavangerfjords» ankomsttider.

I mellomtida var forsvarerstriden oversendt riksadvokat Aulie, som sendte den tilbake til statsadvokatene uten å ta standpunkt. Bryhn nektet å godta Solheim fortsatt. 6. mars oppnevnte forhørsretten Harald Aarbakke som forsvarer. Han fraskrev seg vervet som følge av arbeidspress. 24. mars ba Granum om at Otto L. Johnsen ble oppnevnt på egen kostnad, og seks dager etter ble han oppnevnt. 3. april ble Granum løslatt – fratatt pass og sjøfartsbevis. Da hadde Tofte gjort to ytterligere forsøk på å få en tilståelse. Granum hadde imidlertid ikke mer å si, og bare henviste til forhørsrapporten.²⁵⁶⁶

For Granums del var saken slutt med dette. I august fikk han besøk av Tofte, som hadde med seg pass og sjøfartsbevis. Politiet hadde ikke lengre noe imot at han tok seg hyre, kunne han fortelle. Noen endelig beslutning om tiltale var ikke fattet.²⁵⁶⁷ 21. oktober ble saken rutinemessig henlagt sammen med de fleste andre tiltalene i Sunde-saken.

Da Granum-saken falt sammen, på samme måte som den tidligere mistanken mot Reinhardt Paulsen, falt også den internasjonale rammen rundt Sunde-saken. Det fantes ikke lengre noen muligheter for å sannsynliggjøre at Sunde hadde spilt rollen som mellomledd for atomspionasje i USA. Man sto tilbake med enkeltobservasjoner i Norge. Sunde nektet fullstendig å forklare seg. En rekke av hans kontakter hadde gitt forklaringer, og noen av dem hadde bekreftet at Sunde hadde spurt etter opplysninger som hadde sikkerhetsmessig verdi. Skulle politiet nå ha håp om å få Sunde dømt, var det nødvendig å kunne føre bevis for ikke bare at han hadde samlet viktige opplysninger, men at de faktisk var blitt overlevert

2566 Rapport fra Tofte 1.4.54. Mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

2567 Rapport fra Tofte 14.8.54. Mappe Eilev Granum, R 2564 54, OVS.

til sovjeterne. Dette var ikke enkelt, og en kan stille spørsmål om hvor godt det lyktes.

Attester og depoter

Hvilke opplysninger leverte Sunde til sovjeterne? Det er en vesentlig forskjell mellom å være en sentral og høyt skattet KGB-agent og det å utføre løst og fast i oppdrag for ambassaden. Det er rimelig å anta at den eksponering som fører med det andre, umuliggjør det ene. Tofte skriver at han «vet» at Sunde var en av de «store» i KGB, men gir ingen referanser for denne kunnskap. Det er grunn til å være skeptisk mot denne påstand. I årenes løp har hundrevis av KGB- og GRU-agenter hoppet av i vest, og en serie av dem har gitt omfattende og detaljerte opplysninger om sovjetiske agenter i vest. Gjennom dette materiale har en lang rekke personer blitt identifisert og avslørt. Det er imidlertid merkelig at Sundes navn ikke har vært framme i en eneste av disse beretninger.²⁵⁶⁸ Denne betraktning har vært møtt med påstanden om at Sunde var så høyt skattet at hans identitet kun var kjent blant svært betrodde personer i KGBs ledelse. Dette er ikke rimelig. Kim Philbys identitet var kjent og omtalt i en ganske stor krets etter hans avsløring, på tross av at han hadde en helt sentral posisjon i MI 6.²⁵⁶⁹

Som en avslutning på denne behandlingen av Sunde-saken, skal jeg gå igjennom det vesentligste innholdet i anklagene om ulovlig etterretningsvirksomhet. I 1952 hadde Asbjørn Sunde tatt opp igjen kontakten med Gunnar Arnfelt Knudsen, som hadde vært en av hans sentrale sabotører i siste halvdel av krigen. Sunde hadde spurt ham om han var villig til å starte opp igjen med «full fart forover igjen». Det var litt uklart hva dette innebar, men Knudsen hadde forstått at det dreide seg om mulig illegal virksomhet. Noe bestemt oppdrag fikk han ikke, bortsett fra at Sunde hadde fortalt hvem han måtte holde seg spesielt unna i politiet.²⁵⁷⁰

Forholdet mellom dem hadde vært anstrengt siden krigen, men ble noe bedre nå som de hadde mer kontakt. På sommeren 1952 fortalte Knudsen til Sunde at det var kommet et skip med ammunisjon til Oslo.

2568 Alle disse er selvsagt ikke blitt offentlig tilgjengelige, så det er nødvendig med et forbehold her. Vi kjenner heller ikke til hvilke opplysninger som kan ha blitt gitt av vestlige agenter i de sovjetiske tjenester, framfor alle av oberst Oleg Penkovskij. Penkovskij var den høyest rangerte sovjetisk offiser som samarbeidet med vesten under den kalde krigen.

2569 Philby er beskrevet av en rekke avhoppere.

2570 Det var førstebetjent Johan Fredrik «Mattis» Myklebust. Avhør av Gunnar A. Knudsen 5.2.54, mappe III, R 2564 54, OVS.

Siden han var formann ved Oslo Havnelager, kjente han rutinemessig til slike transporter. På våren 1953 ba Sunde han om å undersøke noen forhold i tilknytning til en norsk dame som var ansatt i den amerikanske ambassade, og i juni ble han spurt om han kunne reise til Stavanger for å finne ut noe om to personer der. Det første av disse oppdrag ble lite vellykket, det andre fikk Knudsen delvis utført. På høsten 1953 spurte Sunde om han kunne sørge for å få trykket opp bostedsbevis og fødselsattester. Knudsen fant fram til en gammel bekjent som var trykker ved City-trykkeriet, Johannes Mortensen, og denne besørget etter noe undring jobben. 100 eksemplarer av attestene ble levert Sunde, og denne ønsket da også å få trykket opp vigselsattest, dåpsattest og vandelsattest på samme måte. Johannes Mortensen var imidlertid blitt mistenksom, og ville ikke utføre jobben.

Var attestene til bruk for sovjeterne? Retten fant det bevist at dette var spionasje. Men var det riktig? Spørsmålet kan ikke besvares med et nei eller ja. Politiet var av den oppfatning at MGB ønsket attestene for å kunne utstyre illegale agenter med norske identifikasjonspapirer, helst til bruk i andre land enn i Norge. Det var slik Wollwebers folk hadde operert før og under krigen. Det var derfor også nødvendig å skaffe norske pass som man kunne forfalske. Flere venner og bekjente av Sunde innrømmet etter hvert at Sunde hadde spurte om å få deres pass. At politiet satte disse i sammenheng med attestene var rimelig og logisk.

På den andre siden er det rimelig at Sunde må ha sett det som nødvendig å skaffe en serie med identifikasjonspapirer utfra egne behov. Hvis det ble krig, var det avgjørende å kunne ha et stort antall identiteter. Erfaringene fra okkupasjonen hadde klart vist det.

Denne siste forklaringen er mer sannsynlig enn den første. Sunde trengte disse attestene mer enn sovjeterne. En viktig rimelighetsbetraktning som styrker denne konklusjon er at MGB selv selvsagt disponerte såvel trykkingsmuligheter og grafisk ekspertise i Sovjet. Det måtte fortone seg som direkte latterlig å eksponere en viktig agent og to av hans kontakter for å produsere disse i Norge. Det praktiske arrangement for å skaffe attestene til veie for sovjeterne måtte i tilfelle ha latt beslag på minst 3–4 møter mellom Sunde og Mesjevitinov, og en rekke kontakter mellom Sunde, Knudsen og Johannes Mortensen. Bare denne enkle operasjonen måtte legge beslag på mange ukers arbeide i Norge, mens den i Sovjet ville ha vært en liten grafisk jobb, utført på noen timer. Dette alene gjør det mer sannsynlig at Sunde trengte ambassadens hjelp til å skape identifikasjonspapirer enn at sovjeterne trengte Sundes hjelp.

Den alvorligste del av Sundes etterretningsvirksomhet var etter

politiet og rettens oppfatning at han hadde skaffet og overlevert opplysninger om IR 2 s depoter i Oslo. Til dette hadde Sunde brukt sin sabotør fra krigen, Erling Nordby, som var ansatt som våpensmed ved regimentet. Retten fant at Sunde planmessig hadde skaffet seg oversikt over regimentets depoter og oppsetninger, og levert dem til sovjeterne, men et mindretall dissenterte i spørsmålet om Nordbys medvirkning.²⁵⁷¹ Kombinasjonen av stadige møter med Mesjevitinov og Sundes diskusjon om IR 2 saker med Nordby gjorde det rimelig å trekke en slik konklusjon. Men også i denne logikken lå det en svakhet. Hvis man godtar det resonnement at Sunde ikke bare drev etterretningsvirksomhet, men også drev forberedelser for en ny illegal situasjon, så må man vurdere om kunnskaper om IR 2 hadde betydning for Sunde selv. Som i spørsmålet om attestene blir det nødvendig å vurdere Sundes motiv. Fordi retten kun i liten grad gikk inn på en vurdering av Sundes motiv, ble denne militære interesse fra Sundes side ensbetydende med spionasje.²⁵⁷²

For Sunde var imidlertid interessen for militære spørsmål like naturlig som det å være kommunist. Revolusjon og illegal kamp betød for ham at det var nødvendig å forholde seg til militære spørsmål, og selvsagt særlig den militære styrke i hovedstaden. Jægerkorpset som skulle settes opp av IR 2 hadde – sammen med H M Kongens Garde før krigen vært et nøkkelledd i den indre militære beredskap mot opprør i hovedstaden.

Går vi nøyere inn på dokumentasjonen rundt det som omtales som «møtene» mellom Sunde og Nordby hvor disse militære forhold ble diskutert, så er det lett å se at at rettens framstilling var tendensiøs. For det første var bruken av begrepet «møter» neppe dekkende. Kontakten mellom de to virker tilfeldig og sosial, og kan neppe kalles møter. Noen ganger var det Sunde som tok initiativet, andre ganger Nordby. Samtalen gikk om løst og fast, og selvsagt også om det som interesserte de begge

2571 Domsmannen, sekretær Sverre Handegård, fant «det ikke bevist at Nordby forsto at det var voldt betydelig fare ved å røpe disse opplysninger til Sunde, og heller ikke at hemmelighetene ville bli forrådt til en annen stat.» Dissensen fikk ingen betydning for straffeutmålingen. Dom i Eidsivating lagmannsrett mot Asbjørn Edvin Sunde og Erling Nordby 3.7.54, s. 21.

2572 Retten ga en konsesjon til dette syn ved å godta som vist at han kunne ha personlig interesse av å skaffe opplysninger om forsvaret, samt at han «syslet med planer om å ha en fullt ferdig organisasjon for det tilfelle at Norge igjen skulle komme opp i krigerske forviklinger med andre land eller for det tilfelle at det skulle bryte ut uroligheter i landet». På denne bakgrunn fant retten ikke bevist at Sunde hadde levert opplysninger om amerikanske våpen ved to depoter, om vakholdet ved depotene eller at han hadde levert et nummer av *Infanterinytt*, som han hadde fått av Nordby. Domsslutning, Eidsivating lagmannsrett 3.7.54, s. 25.

mest: kommunismen, faren for krig, militære spørsmål. Det lå ikke for Sunde å respektere Nordbys diskresjonsbehov, de var begge kommunister, og for kommunister var kunnskap om militærmakt et spørsmål om liv og død i en gitt situasjon. Nordby på sin side, slet mellom respekt for Sunde og loyalitet til jobben. Det var ikke lett for ham å la være å snakke med Sunde om slike forhold. Når de treftes var alkohol en del av den sosiale ramme. Ofte kom Sunde hjem til Nordby søndag formiddag, til plage for Nordbys kone. Det var altså flere grunner til at Nordby ikke likte situasjonen, og militærpratet var bare en.

Det er ikke tvil om at Sunde etter hvert fikk en god oversikt over IR 2, men han innrømmet aldri at han overleverte opplysningene videre til sovjeterne. Det var sannsynliggjort, men ikke bevist. Hvis han gjorde det ville det være av en viss interesse for MGB. Adressen til depotene kunne ambassaden ha skaffet seg fra telefonkatalogen, men ikke opplysninger om hvilke og hvor store avdelinger som skulle settes opp på det enkelte sted. Retten fant det bevist at han hadde overlevert disse opplysningene for godtgjørelse, selv om også dette bare ble sannsynliggjort. Noe bevis i egentlig forstand forelå heller ikke på dette punkt. At hans motiv for å overlevere slik informasjon til MGB skulle være økonomiske og ikke ideologiske er svært lite sannsynlig.

Eriksen og andre

Sunde ga få opplysninger om hva han gjorde for ambassaden. Vi må anta at han utførte en rekke praktiske oppdrag for dem, særlig knyttet til å sjekke personalia på personer som hadde søkt sovjetisk visa, eller andre personer som sovjeterne var interessert i. Vi vet at Sunde satte Mesjevitinov i direkte forbindelse med Ole Slåtten og Øyvind Eriksen etter anmodning fra denne. Det var spørsmål om «småjobber» som de skulle utføre. Vi kjenner til at Slåtten utførte en slik jobb, ved å spane en ansatt i Tass. Politiet gjorde beslag i en navneliste over fire nordmenn hjemme hos Sunde. Disse hadde søkt sovjetisk visa, og skulle sjekkes av Sunde. Gunnar Arnfelt Knudsen var i Stavanger på et slikt oppdrag.

Politiet hevdet at alle var engasjert i militær etterretning, og de hadde et eksempel til som var overbevisende. Gjennom Eriksen hadde Sunde kommet i kontakt med en kvinne som vasket på kontoret til Generalinspektøren for Heimevernet. Da kvinnen senere ble arrestert, innrømmet hun at Sunde hadde spurt henne om å ta med innholdet i hans papirkurv. Sunde forklarte retten at han var interessert i Heimevernet av samme grunn som IR 2. Øyvind Eriksen innrømmet på sin side at Mesje-

vitinov ved en anledning hadde spurt hvordan det sto til med denne kvinnen, og han kunne neppe kjenne henne fra annen kilde enn Sunde. Det kan derfor ikke være tvil om at Sunde må ha nevnt henne for Mesjevitinov. Det er overveiende sannsynlig at det må ha skjedd i forbindelse med overlevering eller diskusjon av materiale fra henne, selv om ikke dette heller ikke er et juridisk bevis på spionasje.

Den siste overraskelsen

Siktelsene vedrørende Eriksen og Nordby ga Sunde-saken en viss substans. Den juridiske holdbarheten var tvilsom i begge tilfelle, og rettens domslutning var basert på sannsynligheter. I Gunnar Arnfelt Knudsens tilfelle var det anderledes, siden det forelå tilståelse for ulovlig trykking av offentlige dokumenter. Men alle kunnskaper Sunde hadde skaffet seg gjennom sine kontakter og venner kunne ha relevans i forhold til en ny illegal motstandsbevegelse. Sunde kunne ha bedt sovjeterne om å skaffe seg alternative legitimasjonsdokumenter ved hjelp av de pass og offentlige skjemaer han hadde samlet inn. Opplysninger om militære depoter kunne være nyttig for en ny sabotasjeorganisasjon. Kunnskaper om overvåkingspoliitet selvsagt det samme. De militære kunnskaper vi vet han skaffet seg kan derfor forstås innenfor en slik ramme. Det øvrige arbeide han bedrev for Mesjevitinov kunne ses på som gjenytelse for slike tjenester fra sovjeternes side.

De samme fakta lar seg også forstå innenfor den ramme som ble den offisielle: etterretningsvirksomhet for Sovjet. Det er imidlertid ikke mulig å oppfatte virksomheten som etterretningsvirksomhet på høyt plan utfra det som til nå er kjent.

Uansett hvilke versjoner som var den korrekte, er det helt på det rene at Sunde ønsket å renavaske seg. 12. juni 1954, mot slutten av behandlingen i lagretten, ba han overraskende om

ordet, og fortalte at to pass og de trykte skjemaene lå i en pakke sammen med endel penger i hans leilighet. Han hadde selv plassert pakken i leiligheten mellom jul og nyttår i 1953, og informert sin advokat Blom om dette 8. april. I en påfølgende husundersøkelse ble pakken funnet, og innholdet stemte med beskrivelsen. Det oppsiktsvekkende funnet feide grunnlaget bort under påtalemyndighetenes bevisførsel. Tilsynelatende var sakene aldri levert til sovjeterne.

Dagen etter funnet brakte politiet innholdet i pakken til identifiseringscentralen, og derfra til Norges Banks seddeltrykkeri, hvor seddelnumre ble kontrollert mot utsendingsdatoer. 14. juni kunne Norges Bank

slå fast at minst fire av sedlene var sirkulert etter Sundes arrestdato, selv om de var trykt i 1953. Med andre ord måtte pakken være plassert i Sundes leilighet for å gi Sunde et alibi. Denne konspirasjonsteori forutsatte at Sunde hadde hemmelige kontakter ut av fengselet, og et aktivt hjelpeapparat. Det kunne se ut til at hendelsen derfor bekreftet mistankene mot Sunde, snarere enn å svekke dem. En rekke senere kommentatorer har oppfattet episoden slik. Det er imidlertid flere 'men' knyttet til denne konklusjonen.

Sunde hevdet at politiet måtte ha byttet ut disse sedlene. Han sannsynliggjorde denne påstand med følgende: Blant beslagene hos Sunde hadde politiet funnet en falsk passerseddel til Marinekommando Vest, pålydende navnet Jack Haug. Sunde hevdet at han aldri hadde sett denne før, og at den aldri hadde vært i hans eie. Politiet derimot kunne produsere en fotokopi av dokumentet, med følgende påskrift fra politikonstabel Arnulf Harry Bye: «Pålitelig vitne opplyser at Asbjørn Sunde lørdag 26.1.52 hedde nedenstående dokument på bopel. Kilden tok foto av seddelen.»²⁵⁷³ Med andre ord måtte dokumentet være plantet i hans koffert, enten ved beslagleggelsen eller tidligere. For å få klarhet i dette forlangte Sunde at retten skulle pålegge konstabel Bye å oppgi navnet på den tyster som hadde tatt det foto som politiet la fram i retten som indisiebevis. Bryhn gikk voldsomt mot dette, og lagretten ga politiet medhold.

Dermed mistet politiet en gyllen anledning til å bevise sin versjon en gang for alle. Sunde derimot må ha hatt en mistanke om at kilden/tysteren ikke fantes, men var konstruert av politiet. Sunde resonerte videre slik: Siden dette dokument var oppkonstruert eller ulovlig plantet, var det sannsynlig at politiet også hadde plantet nye sedler i pakken som ble funnet i hans leilighet. En politiprovokasjon skulle på denne måte bevise en annen.

Pengebeviset

Norges Banks analyse av pengenes sirkulasjonsdato ble det endelige psykologiske vendepunkt i rettssaken. Både retten og media anså det som en udiskutabel dokumentasjon på at MGB var i aktivitet under rettssaken for å beskytte sin agent. Dermed ble det også en pekepinn på Sundes betydning som agent. Ved en nøyere gjennomgang av dette pengebeviset viser det seg imidlertid at denne konklusjon ikke er like opplagt.

12. juni gjorde identifiseringssentralen en fingeravtrykkundersø-

2573 Fra kjennelse i Eidsivating lagmannsrett 16.5.54.

kelse av det skatollet hjemme hos Sunde hvor pakken var funnet. Det ble ikke funnet avtrykk av Asbjørn Sunde. Det kunne forklares ved at skatollet sto på sønnen Rolfs rom. Enda merkeligere var det at det heller ikke fantes avtrykk av Rolf. Skatollet måtte altså ha vært tørket nylig for å skjule uønskede fingeravtrykk. Identifiseringscentralen undersøkte også innholdet i pakken, og fant på nederste skjema avtrykk som ikke kunne identifiseres med noen kjente personer. Det ble ikke funnet avtrykk av Gunnar A. Knudsen eller av Asbjørn Sunde. Igjen måtte det bety at skjemaene måtte ha vært tørket før undersøkelsen ble foretatt. Men av hvem? Og for å oppnå hva? Hvem hadde motiv for å fjerne alle avtrykk fra skatollet, men å etterlate sine vistkort på det ene skjemaet? Fra politiets side var det underforstått at det var MGB som hadde plassert pakken under skatollet etter arrestasjonen for å redde Sunde. Men hvorfor hadde MGB da fjernet Sundes fingeravtrykk?

Dette merkelige funnet ble ikke analysert nærmere. Politiet tok seg heller ikke bryderiet med å registrere nummrene på pengesedlene på funnstedet, hvor også advokat Blom, som var Sundes forsvarer, var til stede. Nummrene ble først notert opp av politifullmektig Kaare Haavik dagen etter, da pengene ble levert til Norges Bank for å kontrollere sirkulasjonstidspunkt.²⁵⁷⁴ 14. juni kom det en telefonisk rapport fra banken, som ble notert ned av Arne Paulsen. Da bankens skriftlige rapport kom dagen etter, viste det seg at sirkulasjonsdatoene for de aktuelle sedlene fra 1953 ikke stemte med Paulsens notat. Var grunnen at Paulsen hadde skrevet feil? Eller hadde banken først kommet til en konklusjon, og så endret den etterpå? Var det usikkerhet i banken? Avviket ble ikke forklart.

Samme dag ble innholdet i bankens notat lagt fram i retten. Haavik var klar over at det ikke fantes noen dokumentasjon på at det var de samme sedler som var funnet under Rolf Sundes skatoll som Norges Bank hadde undersøkt. Han var også klar over at det hadde vært en uklarhet mellom Paulsen og banken når det gjaldt sirkulasjonsdatoene. Begge forhold ble forbigått i taushet, og konklusjonene ble presentert som entydige og klare.²⁵⁷⁵

Ørnulf Tofte hevdet at han senere fikk vite den «rette» sammenhengen.²⁵⁷⁶ Sunde hadde arrangert det hele fra fengselet. «KGB»

2574 Rapport av Kaare Haavik 13.6.54, mappe VII, R 2564 54, OVS.

2575 I Toftes framstilling i *Spaneren* er bildet forenklet ytterligere. Han hevdet at pengesedlene ikke var satt i omløp før flere måneder etter at Sunde var arrestert. Det var slett ikke tilfelle. Det var kun noen få sedler, og for disse kun noen uker etter (s. 55).

2576 *Spaneren* s. 55

hadde levert tilbake pakken med penger, pass og skjemaer. «Ved hjelp av en person som sto ambassaden nær, ble så pakken plassert under skatollet.» Egil Ulateig antydte i sin bok om Sunde at denne person måtte være Asvor Ottesen.²⁵⁷⁷ Odd Biltvedt hadde mistanke om hvordan forbindelsen inn og ut av fengselet var organisert av Sunde, men det skulle gå ennå et år før han fikk sin mistanke bekreftet.²⁵⁷⁸ Den uortodokse og dristige lege Arne Arne Halvorsen hadde vært fengselslege i Oslo helt siden 30-tallet, og da Sunde etter dommen var plassert i Åkebergveien fengsel forsøkte Arne Halvorsen å etablere en illegal brevforbindelse via andre fanger. Det var overveiende sannsynlig at det samme hadde skjedd under varetekstida i Møllergata 19. Ørnulf Tofte mener imidlertid at beskjedne ut av fengselet til Asvor Ottesen gikk via en slektning av Sunde, som satt der i anledning en kriminalsak.²⁵⁷⁹ Tofte føler seg sikker på at dette var den virkelige sammenheng, fordi en av Sundes nærmeste på et senere tidspunkt skulle ha innrømmet for Tofte at han var blitt bedt om å medvirke til at pengene ble plassert. Han ønsket imidlertid ikke å medvirke. Utsagnet svekkes av at vedkommende må ha sittet i varetekt da dette skulle ha skjedd, og derfor vanskelig kunne utføre dette.²⁵⁸⁰ De mange motstridende opplysninger indikerer at man kanskje ikke kom til bunns i affæren, men snarere fant forskjellige indikasjoner på mulige løsninger.

Tofte var fullstendig klar over at «Sunde hadde fått anskueliggjort sine eminente evner som en illegal operatør, og det var ikke hans skyld at statsadvokaten hadde fått et nytt godt kort på hånden».²⁵⁸¹ Hvilken versjon var den rette, statsadvokat Haaviks eller Sundes? Mitt materiale kan ikke gi noe endelig svar på dette. Imidlertid går det først og fremst i retning av et tredje svar. Det er mulig at Sunde kan ha hatt rett i at den falske ledgitimasjonsseddel til «Marinekommando Vest» var plantet hos ham. Sunde hadde ikke noe motiv for å beholde denne seddel, av den enkle grunn at den også var utgått datomessig. Den hadde altså ingen verdi for Sunde, selv om den hadde vært en virkelig forfalsking. Det var latterlig å beholde så kompromitterende materiale av affeksjonsgrunner, helt ulikt Sunde. Antakelig trodde Blom på Sundes versjon på dette punkt. Det er mulig at Sunde snakket sant om at pakken under skatollet var plassert der

2577 *Raud krigar, raud spion* s. 252. Asvor Ottesen hevder at hun på dette tidspunkt var i Paris, ifølge intervju 15.1.92.

2578 Notat av Odd Biltvedt 14.7.55. Perm 2, P 443 OVS.

2579 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

2580 Intervju med Tofte 15.2.94.

2581 *Spaneren* s. 55–56

av ham før arrestasjonen, men det er uansett sikkert at den var plassert der før 8. april, da Sunde orienterte Blom om pakken.

Derimot er det sannsynlig at passene, skjemaene og pengene var et ledd i illegal trafikk med sovjeterne, av den enkle grunn at pakken inneholdt penger. Beløpet var for lite til å forklare underskuddet i Sundes økonomi, og rent praktisk fantes det ikke noe motiv for Sunde å skille ut et så beskjedent beløp fra sin egen økonomi. Pengebeløpet var et indisium på at pakken var plassert der for å beskytte Sunde. Rotet med numrene på sedlene åpner for den mulighet at politiet i desperasjon i sakens slutfase forsøkte å snu beviset med å bytte ut noen av sedlene. Episoden med den falske passerseddel til Marinekommando Vest indikerer i det minste at det innenfor politet eller noen alliert med politiet ikke vek tilbake for slike uortodokse trekk. Det kan ha vært trekk og mottrekk av to parter som begge framstilte seg i uskyld, men som i sakens slutfase – helt uavhengig av det egentlige skyldsspørsmål i saken – viklet seg inn i et spill for å skaffe det avgjørende bevis.

Realiteten i saken var imidlertid at episoden med passerseddelen brakte Sunde-saken fram til sin andre og alvorligste krise etter at Granum-sporet måtte begraves. Rotet med numrene på pengesedlene ble aldri lagt fram i retten, og ble aldri kjent for Blom og Sunde. Det var mye på spill for politiet, og motivet for å holde forholdet skjult var åpenbart. Hadde det kommet fram er det sannsynlig at politiets troverdighet hadde blitt svekket i retten, selv om det neppe hadde hadde snudd saken. Til det var indisierekken mot Sunde for overveldende.

Dom på svevende grunnlag

Sunde og Nordby fikk dommer 3. juli 1954, henholdsvis åtte og tre års fengsel. Gunnar A. Knudsen, Cyril Becker, Ole Jørgen Knutsmoen, Øyvind Eriksen og Ole Slåtten fikk symbolske dommer.

Knut Blom var alvorlig i tvil om hva som hadde foregått i kulisene. Et siste forsøk på å legge ballen død gjorde han i september ved en henvendelse direkte til Bryhn.²⁵⁸² I brevet spurte han om politiet hadde identifisert noen av fingeravtrykkene på det ene skjemaet i pakken som ble funnet hos Sunde, og om de hadde mottatt andre opplysninger eller andre papirer fra den påstått tyster enn passerseddelen fra Marinekommando Vest. To dager senere svarte Bryhn at fingeravtrykkene ikke var

2582 Brev til Bryhn 21.9.54. Perm 1, P 443, OVS. De følgende skriv i denne ekspedisjon ligger i samme perm.

av Mortensen (som hadde trykt dem) eller noen andre kjente personer i saken.

Til det andre spørsmålet henviste Bryhn til sin egen forklaring i retten, «nemlig at politiet verken fra denne eller andre tystere har mottatt andre dokumenter i Sunde-saken enn den nevnte fotostatkopi.» Blom var klar over at dette neppe var i tråd med sannheten. Den påfølgende dag presisterte han derfor sine spørsmål i et nytt brev. Når det gjaldt fingeravtrykkene forsto han Bryhns svar dit hen at det overhode ikke var foretatt noen identifisering av fingeravtrykkene, og ville ha dette bekreftet. Når det gjaldt tysteren ba han Bryhn presisere om politiet hadde mottatt andre dokumenter eller andre opplysninger overhodet. I tilknytning til en slik presisering ba han også om å få bekreftet om det forelå andre dokumenter i politiets besittelse som ikke var sirkulert mellom påtalemyndighet og forvarer.

Det siste spørsmålet er avslørende for hvilket klima det hadde vært i sakens slutfase, og bekrefter at Blom hadde dyp mistillit til politiets opptreden. Bryhn svarte neste dag. Nå presiserte han endelig at det ikke hadde forekommet identifisering av noen personer utfra fingeravtrykkene på skjemaet. Henvendelser fra tystere hadde man mange av, fortsatte han, men ingen andre saker var lagt fram fordi de ikke hadde betydning for saken. Alle offisielle dokumenter i saken var sirkulert til forvareren. Det var et halveis-svar. Bryhn hadde en lang rekke henvendelser fra tystere av betydning for saken. Det var ikke betydningen av deres rapporter som var grunnen til at de ikke ble referert, men beskyttelsen av deres identitet.

Sunde-saken ble i realiteten avsluttet uten visshet for noen parter. Hovedpersonen selv, Asbjørn Sunde, gjorde ingenting for å hjelpe politiet. Han benektet like standhaftig ved sakens avslutning som ved arrestasjonen at han hadde arbeidet med etterretning for Sovjet. Dette holdt han fast ved også overfor sine nærmeste resten av livet. Politiet på sin side oppfattet det rettslige resultat av saken som lite tilfredsstillende. Arbeidet ble derfor ikke avsluttet selv om Sunde satt i fengsel. Miljøet rundt Sunde ble fortsatt gransket på leting etter resten av den etterretningsorganisasjonen de var overbevist om at Sunde hadde ledet.

Da Astrid og Rolf Sunde var på sopptur sammen med Ole og GUNVOR Slåtten i Heggedal samme høst, ble de plaget av sine overvåkere. Astrid fortalte fortvilet til sin mann om det som hadde skjedd, og Asbjørn skrev et rasende brev til Blom: «De hadde med seg følgesvenner helt opp i brødpakken, hadde jeg nær sagt. Kan ikke de idiotene skygge min kone slik at hun ikke merker det, eller er det meningen at hun skal drives inn på

Dikemark?»²⁵⁸³ Blom henvendte seg til Bryhn og ba om at overvåkingen av fru Sunde måtte bli opphevet eller «i hvert fall praktisert på en slik måte at hun ikke blir genert av det.» Ikke uten grunn var han alvorlig bekymret for at Astrid Sunde skulle bryte sammen. Rettsaken, ryktene, og avisskriviene som koblet hennes mann til alle verdens forferdeligheter, hadde krevd sitt. I over fem år hadde hun sett sitt privatliv fingrasket og snudd opp ned, inkludert ingredienser som hemmelige innbrudd i leiligheten natterstid av politiet.²⁵⁸⁴ Blom sendte kopi av skrivet til Dorenfeldt.

Bryhn reagerte straks. Samme dag som han mottok brevet ringte han til Blom og forsikret om at det var utelukket at det hadde skjedd fra POTs side.²⁵⁸⁵ Det kan være han hadde rett i det.²⁵⁸⁶ Men noen var det, og mulighetene var i praksis bare tre: POT, Arbeiderpartiets etterretningsapparat, eller forsvarsstaben.

Som jeg tidligere har vært inne på var en viktig svakhet ved politiarbeidet i Sunde-saken at lite eller ingen oppmerksomhet var gitt til behovet for analytisk arbeide. Innsamlingen av materiale ved de lokale overvåkingsdistrikt skjedde svært spontant og ofte på lokalt initiv. Analyser forekommer nesten ikke. Etter at dom var falt i saken ble det utarbeidet en rapport til «belæring for de som har interesse av det.» Rapporten ble også oversatt til engelsk og sendt til samarbeidende tjenester.²⁵⁸⁷ Selve rapporten er imidlertid fjernet fra saksarkivet eller destruert. Det er derfor uklart hva den har inneholdt. Det kan imidlertid se ut som at det etter denne rapport har vært en viss konsentrert innsats for å skaffe tilveie et bredere materiale om Sundes organisasjon under krigen, i håp om å blottlegge et større persongalleri.

Særlig Tønsberg overvåkingsdistrikt oppnådde resultater på dette området. Grunnen til dette var at kammeret hadde kontakt med en tyster i miljøet rundt Sunde, som selv hadde oppholdt seg i Sundes forlegning på Sollia våren 1944. I et notat til Bryhn av betjent Eivind Odd Lüten, som hadde kontakten med tysteren, hadde man klart å identifisere enkelte i en indre krets av Sundes medarbeidere fra våren 1944.²⁵⁸⁸ Det dreide seg

2583 Brev fra Blom til Bryhn 14.9.54. Perm 1, P 443, OVS.

2584 Om noe innbrudd virkelig fant sted, er ikke dokumentert. Asbjørn Sunde var imidlertid overbevist at det hadde funnet sted, og det er neppe tvil om at hans kone delte denne oppfatning.

2585 Påskrift på Bloms brev, datert 15.9.54.

2586 Jeg har ikke fått innsyn i POTs spaningsmateriale vedrørende Sunde.

2587 Den er nevnt i et notat av Biltvedt 29.7.54. Perm 2, P 443, OVS.

2588 Notat av EOL til Bryhn om identifisering av dekknavnet «Max», fra 71 29.3.55. Perm 2, P 443, OVS.

om sju personer, med dekknavnene «Vildno», «Max», «Moland», «Vikstrøm», «Skive», «Frank» og «Paulsen». «Vildno» var fra Drammen, og hadde vært Sundes nestkommanderende.²⁵⁸⁹ «Max» var Monthey Røse, som tysteren hadde oppfattet som en nervesterk harding, som også hadde hatt oppdrag som livvakt for Furubotn. «Max» hadde ledet gjennombruddet av den tyske innringing av Sollia, og dermed banet veg for de andre. Tysteren ville ikke være forbauset om han hadde samarbeidet med Sunde om spionasjen. Han var helt sikker på identifiseringen av ham, fordi han hadde truffet ham tilfeldigvis på gata i Tønsberg etter krigen. «Moland» var Erland Hovde. «Vikstrøm» visste han ikke hvem var²⁵⁹⁰, men «Skive» mente han måtte være en baker fra Skien.²⁵⁹¹ «Frank» ble identifisert ved hjelp av et bilde (som Lüten viste tysteren) som Rolf Andersen, og «Paulsen» som Einar Ballestad. Tysteren ga også opplysninger om en ukjent politimann, en rømt russisk krigsfange, og en mystisk tysker som ble likvidert som provokatør.²⁵⁹²

Denne identifisering av «Max» dannet grunnlaget for nærmere undersøkelser om avlegger av spionasjen til Moss, hvor Monthey Røse hadde slått seg ned. Det ble imidlertid med rene spekulasjoner. Et par rapporter fra den norske legasjonen i Stockholm fra 1943 angående Sundes aksjon mot arbeidskontoret i Pilestredet ble også hentet fram igjen og sett nærmere på. De inneholdt imidlertid sparsomt med navn. Liknende undersøkelser ble gjort andre steder i landet. På en lapp man hadde funnet i Sundes leilighet sto to navn fra Nittedal oppført: Rolf og Karl Midsem. Lillestrøm politikammer ble i slutten av 1955 bedt av Bryhn om å finne ut det som var å vite om de to.²⁵⁹³ Det ble etter hvert påvist at de hadde hatt oppdrag for Sunde under krigen, og at Rolf Midsem i denne sammenheng skulle forsøke å infiltrere NS. Forsøket var mislykket, og han ble deretter beordret av Sunde til Sverige.²⁵⁹⁴ Ingen av dem kunne mistenkes for å ha noe med Sundes virksomhet for sovjeterne å gjøre.»

Sunde-saken sluttet der den begynte, i et kaos hvor de ukjente faktorene var flere enn de sikre. En viss preventiv virkning var oppnådd, men den hadde større betydning politisk enn sikkerhetsmessig.

2589 Reidar Øen. Det var Gunnar Arnfelt Knudsen som var Sundes nestkommanderende i denne periode.

2590 Ole Evan Torgersen

2591 Karl Seland

2592 David Leonid Daazenko («Nils») og Günther Scheskat («Gunnar»)

2593 Bryhn til politimester D. Stuart 15.12.55. Perm 1, P 443, OVS.

2594 Rolf Holm Midsem, f. 15.7.13, ankom Sverige 3.11.41. Hans bror, Karl Johan Midsem, f. 14.5.18, ankom 15.11.41.

En brevveksling med MI 5 i slutten av 1955 belyser hvor lite man egentlig hadde fått ut av saken. MI 5 var orientert gjennom et «very valuable material which you have made available to us», men ønsket å avklare flere problemstillinger.²⁵⁹⁵ POT forsøkte så godt det lot seg gjøre å besvare spørsmålene, som alle var konsentrert om sakens svake punkter.²⁵⁹⁶ Nesten alle dreide seg om hva man faktisk visste om de illegale sidene ved saken. I POTs tidligere orientering til MI 5 fra desember 1954 ble det orientert om at Øyvind Eriksen ble koblet utenom Sunde direkte til Mesjevitinov. Var dette forberedelser til at en illegal resident skulle inn på scenen? Men dette ble aldri verifisert. Eriksen hadde fått beskjed om å ha direkte kontakt med Mesjevitinov i brev levert av Sunde. MI 5 var opptatt av eksakt hvilke instruksjoner Eriksen hadde fått av Mesjevitinov, selvsagt fordi bare disse instruksjoner kunne avklare om det var et faktisk grunnlag for å hevde at det var forberedelser for en illegal resident. Men POT kunne ikke gi noen nærmere avklaring, utover at Eriksen fikk beskjed om å bryte forbindelsen med Sunde. Ellers var MI 5 særlig opptatt av Slåtten og «B.I.»s rolle. POT svarte at det var helt innlysende at «B.I.» spilte en viktig rolle. Når Sunde hadde seilingslistene for «Stavangerfjord», så var det for å vite når han skulle avtale neste møte med Mesjevitinov.

Hva visste POT om bruken av illegale metoder som «døde postkasser» o.l.? Heller ikke her kunne POT svare med konkrete data. I realiteten ble det aldri klarlagt om slike metoder ble brukt.

Hva med bruk av biler? POT kunne her bekrefte at kun tre biler ble brukt for å holde kontakten, samtlig registrert på den sovjetiske ambassaden, to av dem med CD-skilt.

Det var en gjennomslagslig og lite dreven måte å gjøre det på, i det minste hvis formålet var å operere illegalt. Men det rimet med det man ellers visste om hvordan kontakten ble opprettholdt. Sunde ringte f.eks. direkte til Mesjevitinov, på tross av at han selvsagt visste at ambassadens telefoner ble avlyttet. Det var ingen hemmelighet.

Tofte startet og avsluttet sin omtale av Asbjørn Sunde med tilknytningen til Wollwebers organisasjon, som han ikke visste når startet eller sluttet. Sunde-saken oppsto trygt innenfor rammene av forestillingene om en slik organisasjon, men i realiteten var de ikke annet enn kulisser. Det fantes ingen fakta i saken som bekreftet dem. Derimot var saken som be-

2595 «Memorandum. The Sunde Case», MI 5. Perm 2, P 443, OVS.

2596 Spørsmålene var formulert i «Minute 298», og svarene datert 8.10.55. Perm 2, P 443, OVS.

stilt for å løse et amerikansk problem, som startet i Los Alamos og sluttet i New York. I dette perspektiv hadde den mer å gjøre med Paulsen-saken enn med Danielsen-saken, som det er vanlig å sammenlikne med.

Sundes etterkrigsaktiviteter kan kort oppsummeres slik: Han startet med å forsøke å bygge opp en «Lingeklubb» blant sine krigsveteraner. Da dette ikke ble noe av, forsøkte han å skape en beredskapsorganisasjon som skulle utføre sabotasje i tilfelle ny krig. Jeg antar at dette skjedde i samarbeid med MGB. Organisasjonen hadde på grunn av Sundes konflikter med Furubotn og hans generelle politiske engasjement, allerede fra starten også en profil mot Furubotn-fløyen i NKP. Det lyktes Strand Johansen å engasjere Sundes folk i partioppgjøret. I egenskap av denne rolle, ble Sunde de facto sikkerhetssjef for NKP, og han og hans nærmeste medarbeidere ble eksponert i betydelig grad. Det er sannsynlig at dette ikke skjedde med sovjetisk medvirkning, og virkningen av det var negativt med hensyn til de opprinnelige planer. Antakelig har MGB tatt denne utvikling til etterretning, og i stedet søkt å utnytte Sundes nye rolle maksimalt. Sunde ble dermed en naturlig person for sovjetisk personell å henvende seg til med diverse problemer. I første omgang ble det en ren service-gruppe. Etter hvert har sovjeterne utviklet det i retning av enkle etterretningsoppdrag. Hvor langt det kom vet vi ikke. Sunde opptrådte inkonsekvent og forvirrende i sin nye rolle, ved å forsøke å forene konspirative arbeidsformer rettet mot overvåking med en rørende personlig åpenhet, mens sovjeterne holdt kontakten uten særlige forholdsregler.

Den nye rolle som begivenhetene under partioppgjøret hadde plassert Sunde i, må ha undergravet eller betydelig vanskeliggjort den rolle Sunde opprinnelig var tiltenkt som sabotasjeleder av MGB, selv om Sunde selv ikke ville innse dette. Han så fortsatt så på seg selv som en mulig framtidig sabotasjeleder.

Politiet hadde liten evne til å se denne utviklingen i Sundes aktiviteter, og blandet sammen persongalleriet kritikkløst. En tilbakevendende usikkerhet om hva man lette etter og mangel på analyse, la grunnlag for at man kan ha tatt i bruk tvilsomme metoder for å hindre sammenbrudd i saken.

Den viktigste virkning av arrestasjonene og rettssaken var at Sundes beredskapsorganisasjon ble endelig pulverisert og ødelagt, mens dens etterretningsmessige relevans antakelig var mindre viktig. Sett i denne sammenheng kan man si at rettssaken avsluttet det partioppgjøret startet.

Kapittel 30

Spionkrigen 1953–54

Jeg kan bekrefte at det faktisk er svært farlig for disse agenter å arbeide i DDR. Når de faller – før eller siden kommer de til å falle og tidspunktene for de enkelte organisasjonenes fall bestemmes av oss – da faller de hardt.

Wollweber²⁵⁹⁷

Høsten 1953 og vinteren 1954 ble et dramatisk halvår i kampen mellom de vestlige og de østlige hemmelige tjenestene i Tyskland. Denne periode ble innledet med opprøret i Berlin 17. juni 1953, som uansett andre perspektiver og innhold demonstrerte for den sovjetiske besettelsesmakt i Tyskland at den østtyske kontraspionasjetjeneste var impotent. De videre begivenheter skulle bekrefte at Org. Gehlen hadde lyktes i å trengte inn på ulike plan. Dette var bakgrunnen for utskiftingen av Wilhelm Zaisser som sikkerhetsminister i DDR.²⁵⁹⁸

I perioden mellom Stalins død 5. mars 1953 og arrestasjonen av Lavrenti Beria 26. juni skjedde visse endringer i sovjetisk innenrikspolitikk og sovjetisk Tysklands-politikk. Dagen etter Stalins død ble innenriksdepartementet (MVD) og departementet for statens sikkerhet (MGB) slått sammen i en nytt forstørret innenriksdepartement under be-

2597 Sitert etter «Lindansare utan skydds nät», *Ny Dag* 22.4.54 Uttalelsen skal ha falt på SEDs partikongress 1954.

2598 Wilhelm Zaisser ble minister for det nyopprettede Ministerium für Staatssicherheit (MfS) 8.2.50, med Erich Mielke som statssekretær. Som følge av opprøret, ble MfS i juli 1953 redusert til en avdeling av innenriksdepartementet, med Wollweber som statssekretær og Zaissers reelle etterfølger. Höhne/Zolling: *The General was a Spy* (1972) s. 241. Wollweber var fra juli 1953 til november 1955 også stedfortredende innenriksminister, og da MfS ble gjenopprettet som eget departement i 1955, ble han dets minister. Denne stilling hadde han til han ble tvunget til å gå av i 1957. *SBZ-Biographie* (Bundesmin. für gesamtdeutsche Fragen 1961) s. 387.

tegnelsen MVD. Denne sikkerhetsstrukturen ble maktbasis for Beria-administrasjonens kortvarige regime.

Sudoplatovs kontor for spesielle operasjoner ble kraftig forstørret og gjort til niende avdeling i MVD. I løpet av Beria-regimet ble det lagt planer for en dramatisk opprioritering av avdelingens prosjekter ved internasjonale krisesituasjoner.²⁵⁹⁹ Samtidig som det ble tatt innenrikspolitiske initiativ for rehabilitering av de siste offrene for utrenskinger og prosesser, ble det tatt initiativ til en ny Tysklands-politikk. Det viktigste element i denne nye politikk var at sovjetiske interesser var bedre tjent med et forent, nøytralt Tyskland, enn et ustabilt sosialistisk DDR, som måtte basere seg på støtte fra Sovjetunionen for å overleve.²⁶⁰⁰ Det sovjetiske forslag ble møtt av sterke protester fra Ulbricht-regimet, men de tyske interesser ble satt til side.²⁶⁰¹ Disse forsoningsfølere etter Stalins død gikk i graven da opprørsfanen ble heist i Berlin, og selv om oppstanden hadde sine sosiale og økonomiske årsaker, og var stimulert av aktivitetene til de vestlige hemmelige tjenester, kan man ikke se bort fra at Ulbricht-regimet også kunne være interessert i at situasjonen kom ut av sovjetisk kontroll.²⁶⁰² Opprøret kan også ha blitt stimulert av en illusjon om at Sovjetunionen ikke lenger støttet Ulbricht.

2599 Avdelingen skulle utstyres med spesialstyrker med kommandoenheter, enheter fra marine og flyvåpen. «Forberedelsen av sabotasjeoperasjoner forutsatte en utvidelse av virksomheten i en målestokk vi aldri hadde sett tidligere», kommenterte Sudoplatov (Sudoplatov, s. 391). I realiteten er det her ideen om «Spetsnaz»-tropper dukker opp for første gang. Ideen ble først senere realisert, og KGB Spetsnaz («Alfa-gruppa») ble brukt ved stormingen av presidentpalasset i Kabul i 1979, aksjonen som utløste krigen i Afghanistan. Sudoplatov skriver at da KGB Spetsnaz senere ble dannet, var dette et mottrekk til president Kennedys «Green Berets» (Sudoplatov, s. 446).

2600 Sudoplatov, s. 394

2601 Sudoplatov forteller at Wollweber ble innkalt til konferanser i Moskva i mai 1953, og at han fortalte om alvorlig splittelse innad i den østtyske ledelse, som følge av en uttalelse av Ulbricht om å bygge proletariatets diktatur i DDR. Wollweber fortalte også om stigende sosial og økonomisk uro, og handlingslammelse i regjeringsbyråkratiet. Som følge av disse sonderinger ble Ulbricht innkalt til Moskva, og forelagt den nye politikk. I møtene med den tyske delagasjon kom det fram at Ulbricht var sterkt uenig, og «Berija, Malenkov og Krusjtsjov bestemte seg for å fjerne ham.» Sudoplatov, s. 394–395. Ifølge Wollweber kom Ulbricht med sitt overraskende utspill om proletariatets diktatur på en partikonferanse i SED 9–12.7.52 uten at det på forhånd var diskutert i partiledelsen. «Ich war platt [...] über diese für ihn typische Art, an die Aufgabe heranzugehen». Wollweber: «Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichts», s. 357, *BZG* nr. 3, 1990.

2602 Sudoplatov hevder at Ulbricht kan ha provosert fram oppstanden ved å nekte å imøtekomme kravene om økt lønn. Sudoplatov, s. 395.

De internasjonale signalene ble ytterligere bekreftet 19. juni, med henrettelsene av de to sovjetiske etterretningsagentene Ethel og Julius Rosenberg i USA. I det store internasjonale perspektiv gikk dermed den korte periode i sovjetiske utenrikspolitikk mot slutten, som var innledet med den sovjetiske forsoningspolitikken i Korea-krigens siste fase.

I DDR kom denne utvikling til å bli bekreftet gjennom innsettelsen av Wollweber som ny sikkerhetssjef, og med ham en ny politiserende og aggressiv sikkerhetspolitikk. I løpet av kort tid høsten 1953 og våren 1954 tilføyde hans initiativ Org. Gehlen en serie med knusende slag. På vår hjemlig scene ble spaningen av Sunde oppprioritert, og den godt synlige Sunde selv arrestert 29. januar 1954. I dette perspektivet ble Sunde-sakens siste fase en norsk avlegger av økende spenning mellom Øst- og Vest-Tyskland.

Wollweber rydder opp

«Svinstian skall jag nog röja upp», skal Wollweber ha uttalt da han vendte tilbake fra Moskva der han hadde vært for å få nye instruksjoner i begynnelsen av august 1953.²⁶⁰³ I motsetning til Zaisser ble Wollweber en utpreget politiserende sikkerhetssjef. Hans hverdag ble preget av agitasjon på arbeidsplasser, universiteter og folkemøter, like mye som den hemmelige agentkrigen. Han gjorde sikkerhetsspørsmålet for Øst-Tyskland til et politisk spørsmål for vanlige mennesker ved politisk mobilisering. For tilhengerne av den tradisjonelle deling mellom parti, stat og forvaltning skapte han dermed usikkerhet og uklare grenser, for Org. Gehlen ble han en katastrofe.

Media i vest og i Norden begynte å rapportere om en ny aktivisering av «Wollweber-ligaen.» I slutten av august og i september kunne man lese om masseinnsmugling av kommunister til Vest-Tyskland foran valgene til forbundsdagen. Flere tusen hemmelige agitatorer skulle vært sendt inn for å påvirke utfallet. Kort tid etter kom det meldinger om at de av agentene som hadde lyktes i vest, nå skulle settes inn i agitasjon i de store bedriftene i øst. Disse nye agenter skulle være grunnstammen i Wollwebers nye sikkerhetstjeneste, mens det blant de gamle ble gjennomført utrenskninger.²⁶⁰⁴ Den amerikanske okkupasjonsmakts avis *Neue Zeitung* kunne 12. september melde at Wollweber var i full gang med sin

2603 *Svenska Dagbladet* 14.8.53

2604 *Sydsvenska Dagbladet* 6.9.53

møtevirksomhet i bedriftene, utrensning av sikkerhetstjenesten, samt med å forberede en ny infiltrasjon i vest.²⁶⁰⁵

Ikke mange detaljer kom til overflaten i den egentlige agentkrigen. Svært få tyskere var i det hele tatt klar over eksistensen av Org. Gehlen. Men noen aviser meldte i slutten av november om omfattende arrestasjoner av vest-agenter i Øst-Tyskland. 29. oktober hadde en av Org. Gehlens Berlin-agenter flyktet til øst, og med seg brakte han et omfattende materiale om Gehlens etterretningsnett i øst.²⁶⁰⁶ Et førtitalls personer, mange av dem allerede under observasjon, ble arrestert den påfølgende natt.²⁶⁰⁷ I de følgende dager falt Gehlens etterretningsnett i Øst-Tyskland fullstendig sammen, og Org. Gehlen ble eksponert for vest- og østtysk publikum av Wollweber.²⁶⁰⁸ Vestlig media begynte å interessere seg for denne merkelige organisasjon, som var bygget opp på basis av rekruttering av tidligere Wehrmacht-etterretningsoffiserer, under amerikansk overoppsyn og med amerikanske midler. Offisielt eksisterte den ikke, reelt var den etablert med store anlegg i Pullack utenfor München, og forbindelsene til Konrad Adenauers kanseli i Bonn var tette. Slaget var så katastrofalt at det tok mange år før Org. Gehlen igjen hadde operative agenter i øst av noen betydning.²⁶⁰⁹

2605 Referert i *Göteborgsposten* 12.9.53.

2606 Hans Joachim Geyer («Grell») infiltrerte Gehlens lokalavdeling «X/9592» i Vest-Berlin i 1952. Höhne/Zolling: *The General was a Spy* (1970) s. 252 m.v.

2607 Höhne/Zolling, s. 248–251

2608 Geyer ble presentert for verdenspressen på en pressekonferanse 9.11.53, hvor han formelt overleverte en mengde dokumenter, som han hadde tatt med seg fra Gehlens avdeling i Berlin. Höhne/Zolling, s. 236–254.

2609 Gehlen klarte tilsynelatende å få to av sine mest verdifulle agenter i DDR tilbake til vest, uten at de ble avslørt. Den ene var Hermann Kastner («Helwig»), tidligere visestatsminister i DDR, og den andre – og kanskje viktigste – var Walter Gramsch («Brutus»), som hadde infiltrert Wollwebers statssekretariat og hadde kontor like ved Wollweber. Höhne forteller med basis i dokumenter fra Org. Gehlen og samtaler med Gehlen-personell at Gramsch rapporterte så detaljert om Wollwebers bevegelser, hans politiske aktivitet, hans privatliv, hans adresser, reiser osv. at det neppe kan være tvil om at vi her står ved opphavsmannen til den store mengde dokumenter om Wollweber fra tyske kilder som jeg har sitert fra i denne avhandlings annen del. Höhne forteller også at det var Gramsch som var kilden til teoriene om den nye sabotasjeorganisasjon under Wollwebers ledelse. Höhne stiller imidlertid ikke spørsmål om at Gramschs informasjon, som bidro til en kolossal etterretningsfokusering på Wollweber i så mange år, kan ha vært desinformasjon. Gramsch overdrivelser når det gjelder Wollwebers sabotasje under Andre verdenskrig, gjør han mistenkelig. En serie av de analyser jeg har gjort av det av hans materiale som kom til POT, gir samme konklusjon. Jeg må her understreke at jeg bygger på at Höhnes gjengivelse av Gramsch rapportering er

Ny skipssabotasje?

7. januar 1954 meldte *Svenska Dagbladets* korrespondent i London at det var kommet opplysninger fra Berlin om at «den kommunistiske erkesabotøren» Wollweber var mistenkt for å stå bak en brann i det kanadiske «Empress of Canada». Brannen skulle ha skjedd i januar 1953 på havnen i Liverpool.²⁶¹⁰ Det var rederiets advokat som hevdet dette i forbindelse med undersøkelsen av brannen. Antakelig var aksjonen utført av britiske sjøfolk som hadde vært på kurs i Wollwebers hemmelige sabotasjeskoler. 20. januar brakte *Morgenbladet* et noe fyldigere referat av saken.²⁶¹¹ Det framgikk at en britisk undersøkelseskommissjon hadde levert en rapport fra sjøforklaringen etter saken. Under sjøforklaringen hadde representantene for skipets eiere brakt Wollwebers navn på bane. Imidlertid hadde sjefsinspektøren med ansvaret for etterforskningen etter brannen ikke kunnet bekrefte noe av ryktene. Brannen hadde ødelagt alle spor etter brannårsaken.

Morgenbladets korrespondent satte også en lignende brann på det danske skip «Kronprins Fredrik» i Harwich i forbindelse med Wollweber. Skipet skulle ha sunket etter brannen. Noen nærmere tidfesting av denne brannen ga ikke avisen.

Noen uker senere kunne en svensk avis avslørt hele sammenhengen.²⁶¹² En organisasjon i Bonn med navnet «Freiheit – Aktion der Jugend» var den opprinnelige kilde, med utgivelsen av brosjyren *Vom Höllenmaschinisten zum Staatssekretär*. Brosjyren var i helhet ofret Wollwebers liv og levnet og kunne fortelle følgende om brannene i 1953:

Som bakgrunn ges inledningsvis en översikt över de mordbränder som i början av 1953 utbröt på de stora brittiska passagerarfartygen Empress of Canada, Queen Elizabeth och Queen Mary, sabotagen på britiska hangarfartyg, eldsvådorna på det svenska fartyget Antarctic Ocean i Hamburg och det danska passagerarfartyget

autentisk, ikke bygger på annenhånds kilder, og at Gramsch ikke bygger på annenhånds kilder. Jeg har henvendt meg til BND i Pullack for å vurdere Gramsch autentisitet. BND har imidlertid avvist min forespørsel. Hvis Gramsch er autentisk, kan han være en av de mest vellykkede østlige infiltrasjonsagenter i vest på 50-tallet. Höhne/Zolling behandler Gramsch på s. 124–126, 130–132, 253.

2610 Rederiet Canadian Pacific. *Svenska Dagbladet* 8.1.54.

2611 Med tittel «Ernst Wollweber som mesterspion igjen».

2612 *Sydsvenska Dagbladet* 13.3.54. Tittelen var «Wollweber ligger bakom förra årets stora båtbränder».

Kronprins Fredrik i Harwich, den stora branden hos Orenstein & Koppel i Lübeck etc.

Sabotørene hadde kommet fra Wollwebers sabotasjeskoler i Ladebow, Warin og Goldberg. I 1953 skulle 100 sabotører være uteksaminert. I november 1952 hadde en kontingent britiske sjøfolk vendt hjem fra Goldberg, hvor de hadde hatt en Ernst Brundert som sjef. På skolen hadde man en rekke modeller av skip og havner, og disse ble brukt i planleggingen av aksjonene.

Den britiske forfatter E.H. Cookridge²⁶¹³ har i sin bok om Gehlen *Spy of the Century* gitt den mest dramatiske skildring av det som skjedde, eller mer presist det han forstilte seg skjedde.²⁶¹⁴

Ifølge ham hadde Gehlen blitt spurt om å assistere amerikanerne i å undersøke saken. Gehlen hadde lyktes i å plassere en agent i Wollwebers direktorat, og hadde rapportert en rekke detaljer tilbake. En rapport fra Gehlen til CIA ble overlevert til MI 5 i november 1952. Rapporten inneholdt opplysninger om at 96 sjøfolk og 16 havnearbeidere, alle fra Storbritannia og det britiske samveldet, hadde vendt hjem med farlige oppdrag etter å ha blitt skolert av Wollweber. MI 5 sto allerede overfor en veritabel trussel. I 1947 og 1948 hadde 30 ship blitt skadet i britiske havner, med en skadeverdi på over 10 millioner pund. blant de skadede skip var passasjerskipet «Monarch of Bermuda». Det var 12 mystiske branner i Clyde. I løpet av 1950 hadde brannanstiftelser gjort store skader på britisk skipsfart. Det var en stor eksplosjon i Pembroke Docks, og på ammunisjonsfabrikken Kingswood Ordnance eksploderte ammunisjon i ett døgn. Skipet «Indian Enterprise» som fraktet ammunisjon til de britiske styrker i Midtøsten eksploderte. Marinens hangarskip «Vengeance», «Thesus» og «Glory» var skadet etter sabotasjehandling. Alle var på vei til Korea. Forsyningsskipet «Bedenham» ble sprengt i luften i Gibraltar.

2613 E.H. Cookridge, journalist i *Daily Telegraph*, eg. Edward Spiro. Spiro var opprinnelig en venstreorientert journalist og aktivist fra Wien. Han ble reddet ut av Dachau i 1938 etter et initiativ fra den britiske avis han skrev for. Under krigen arbeidet han i Ministry of Economic Warfare. Under navnet Cookridge har han også skrevet to bøker om SOE, *They came from the Sky*, om «Section F» i Frankrike og *Inside the SOE*. Cookridge er kjent for å ha gode kontakter i britiske sikkerhetskretser. Nigel West: *Secret War – The Story of SOE* s. 6–7 og 355. Se også s. 134–135, 168, og 360.

2614 E.H. Cookridge: *Gehlen – Spy of the Century* (1971) s. 277–278. Igjen kan vi følge skildringen fram til Flocken/Scholz bok *Ernst Wollweber. Saboteur. Minister. Unperson* (1994) s. 131, via Ulateigs *Raud krigar, raud spion* s. 213.

Destroyeren «Cavendish» ble utsatt for maskinsabotasje i Rosyth, og ubåten «Tabard» fikk ødelagt kabler på Malta.

På tross av at Gehlens advarsel førte til at fordoblet innsats fra britisk politi og sikkerhetstjeneste, fortsatte sabotasjen mot britiske skip i 1952 og 1953. «Empress of Canada» ble ødelagt etter en mystisk brann i Liverpool. Tre dager etter ble «Queen Elisabeth» stygt ødelagt av brann i Southampton, og «Ribera» kom i brann i Hull. Store skader oppsto i hangarskipene «Indomitable», «Centaur», «Warrior» og «Triumph», og i destroyeren «Duchess», og en rekke andre skip. Likedan ble flere Nato-skip skadet, blant annet det amerikanske hangarskipet «Bennington», som måtte tas ut av tjeneste i flere måneder til reparasjoner. «Sabotasje ble særlig rettet mot britiske, danske, norske, italienske og tyrkiske skip som sto under Nato-kommando», avsluttet Cookridge.

Cookridges liste over sabotasjeaktivitet er så omfattende at begrepet «kald krig» blir misvisende. Cookridge har imidlertid et problematisk forhold til kildene. Han oppgir ikke en eneste kilde, men viser bare til et dokument fra Gehlen til CIA, som ikke er tilgjengelig for kontroll. Cookridge oppgir ellers ingen kilde i sin bok når han gir inntrykk av å ha «interne» kilder. Dermed er hele avsnittet utenfor muligheten for verifisering.

Cookridge har imidlertid også skrevet et avsnitt om Wollwebers aktiviteter før og under krigen, og her lar hans opplysninger seg kontrollere.²⁶¹⁵ Han har fått med seg «Tajima Maru», om enn feilplassert i tid. Forøvrig lister han opp ti franske, to tyske, to amerikanske, et japansk, tre britiske og to nederlandske skip, samt refererer til en hel serie andre. Felles for dem alle er at ingen av dem er nevnt eller assosiert med Wollwebers organisasjon i noe kjent tilgjengelig dokument, det være seg tysk, fransk, belgisk, nederlandsk, dansk, svensk, finsk, baltisk eller norsk politi. Mens Cookridge nevner disse tilfellene, er de ukjente i en lang rekke vestlige arbeider om disse emner. Det kan med absolutt sikkerhet slås fast at Cookridges opplysninger ikke er korrekte. Selv om det ikke er mulig direkte å overføre denne slutning til hans behandling av den påståtte sabotasje etter krigen – fortsatt i regi av Wollweber – så gir eksemplet i det minste grunnlag for skepsis.

Cookridge behandler også Wollweber-organisasjonens innsats under krigen. Opplysningene i dette avsnitt har heller ikke mye basis i virkeligheten. Det er knapt en eneste av hans konkrete opplysninger som er korrekte, og framstillingen er preget av fantastiske overdrivelser. Han

2615 Cookridge: *Gehlen – Spy of the Century* s. 273–275

hevder for eksempel at Wollweber i de første krigsår hadde senket minst 70 skip fra aksemaktene, og over 100 var skadet. I tillegg kom en rekke skip fra nøytrale land, og «talløse havneinstallasjoner, dokker, skipsverft og jernbanelinjer.»²⁶¹⁶ Disse opplysningene er i så liten grad i overenstemmelse med kontrollerbare fakta, at de nødvendigvis må reise alvorlig tvil om Cookridges seriøsitet.

Utover i 1954 skrev avisene stadig om «agentkrigen» mellom Wollweber og Gehlen. I Norge ble Asbjørn Sunde framstilt som partisan i Wollwebers hær. Fra tid til annen kom det også nye rykter om sabotasjevirksomhet i vest, men det ble aldri til noe mer enn rykter. 2. september hadde *Svenska Dagbladet* igjen et oppslag om «Sabotagskola för sjömän från Norden». Biltvedt la vekt på artikkelen, antakelig fordi den omtalte et kurs som ennå ikke var ferdig. Det kunne tyde på en interessant kilde. Denne gang dreide det seg om en gruppe på seks eller syv skandinaver, som var på sabotasjekurs på et avsperrt området på marinebasen i Wustrow. Alle opptrådte under falskt navn. 15. september skulle de være ferdige. Kilden var et oppslag i *Verdens Gang*, «som säger sig ha fått upplysningarna på välunderrettat håll i Västtyskland..»²⁶¹⁷

Biltvedt summerte i et eget notat 21. september opp de siste opplysningene i saken:²⁶¹⁸ I lengre tid var det kommet opplysninger om at det i Øst-Tyskland og i Polen foregår utdanning av spionasje- og sabotasjeagenter til Skandinavia. Avisene har brakt forskjellige opplysninger om hvor det skulle foregå. Eberswalde utenfor Berlin er nevnt, Forst Zinna i Lausitz er nevnt. Den seneste opplysning stammer fra januar 1954, «og kommer fra en kilde som skal være fullt pålitelig.» Den tidligere ministraldirektøren og sjef for flåten og havnen i Øst-Tyskland var kilden for helt klare opplysninger om saken.

Han kunne fortelle at Wollwebers organisasjon fortsatt eksisterte. Den var tilogmed blitt betraktelig utvidet etter 1945. Den lå direkte under Den røde hær og det russiske kommunistpartiets politbyrå. I traktene rundt Kaiserslautern fantes det organisasjonsgrupper, som den faglige verdensføderasjonen spiller en avgjørende rolle for oppsetningen av. Sabotørene blir i de fleste tilfeller utdannet i Ladebow ved Greifswald, og i Niederbowritz ved Pillnitz i Sachsen. Lederne blir utdannet ved det russiske militærakademi.

Med sin bakgrunn er det vanskelig å forstå at Biltvedt ikke ble mis-

2616 Gehlen – *Spy of the Century* s. 277

2617 Sitert etter «notat» J.nr. 003306/1954, av Biltvedt 21.9.54. P 10.231, OVS.

2618 J.nr. 003304/1954 fra Biltvedt 21.9.54. P 10.231, OVS.

tenksom til en påstand om at russerne blandet sammen sabotasje og faglig arbeide. Dette mistenkelige punktet i kildens beretning svekker dens troverdighet. Men Biltvedt markerte ikke skepsis.

Fantasirike innspill

Politiet var ikke uvant med at saker som får stor mediadekning også tiltrekker seg profitører av en bestemt type: personer med en kriminell eller belastet bakgrunn som forsøker å høste gunst hos politiet. Politimester Welhaven hadde selv erfart hvordan Quisling hadde brukt beretninger fra slike personer for å bevise at arbeiderbevegelsen forberedte statskupp med våpensmugling m.m. under den såkalte Quislingsaken i Stortinget i 1932.

Etter Sunde-sakens store mediadekning gjentok denne historien seg. I juli 1954 fikk en tjenestemann ved overvåkingen besøk av en tidligere NS-mann, som hadde en fantastisk historie å fortelle.²⁶¹⁹ Mannen kunne fortelle at han visste at en gren av Wollwebers organisasjon var i virksomhet i Norge, og at endel tidligere frontkjempere var involvert. Noen navn ville han ennå ikke oppgi, men han visste at de hadde omgang med sovjetiske ambassadepersonell. Bakgrunnen for henvendelsen var at mannen skulle reise til Tyskland for å oppsøke den tidligere Hauptsturmführer Dehn, for å finne ut hvilke nordmenn som hadde gjennomgått spesialkurs ved SS-Führerschule Tölz, hvor man hadde utdannet sabotører og agenter. Det var disse som var i virksomhet, etter hans oppfatning. For sin egen referanse oppga han Ola Fritzner, oberstløytnant Wilhelm Due og advokat Robert Meinich.

Tjenestemannen ved overvåkingen visste ikke hva han skulle tro. Hadde han noe å fare med, var han en fantast eller provokatør? Grunnen til at henvendelsen ikke havnet i papirkurven må ha vært at den passet litt for godt inn i det øvrige materialet man satt på.²⁶²⁰

2619 Sten Witt, tidligere NS-medlem og journalist i *Hirdmannen*. «Notat. Gjelder: Wollweber – ev. org i Norge», 1370 12.7.54. P 10.231, OVS.

2620 Historien var antakelig obskur. Wilhelm Due kjente Sten Witt, som hadde forretningsforbindelse med Dehn i Tyskland. Dehn hadde ifølge Due tjenestegjort i Abwehr under krigen, og hadde etter krigen etablert seg med en sportsbutikk i Vest-Tyskland. Due fikk ved noen anledninger besøk av de to sammen, men ikke så tidlig som i 1954. Sten Witts historie er helt ukjent for Due. Samtale med Wilhelm Due 20.7.94.

Wollweber illegalt i Norge?

Overvåkingspolitiet var klar over at sovjetisk etterretning ikke ble blandet sammen med partikontakter. Det som forvirret i Sunde-saken var imidlertid at Sunde stadig hadde kontakt med sentrale personer i NKP. Kunne han da passe inn i rollen som etterretningskontakt? Erfaring stemte ikke med teori, og teorien måtte vike for observasjonene. Ørnulf Tofte forteller at man fra første halvår i 1950 hadde registrert at Sunde forsvant for overvåkerne ca. en gang i måneden. Når han så dukket opp igjen var han tydelig avslappet og hadde godt med penger. Hva hadde skjedd? En av hypotesene man hadde om disse forsvinnelsesnumrene var at Sunde hadde møter med Wollweber som var illegalt på besøk i Norge.²⁶²¹

Denne forestilling lå også under spaningen av Dietrichkeit, og observasjonene av Øyvind Eriksens verksted i Rødfyllgata. Kanskje var det der Wollweber møtte sine norske agenter? Som vi har sett dukket også forestillingen opp i media i Tyskland, Sverige og Norge. Selv etter at det var klart at Sunde på sine månedlige turer faktisk møtte høyst eksisterende sovjetisk ambassadepersonell, slapp man ikke helt teorien om personlige oppmøte i Norge av Wollweber personlig. Faktisk søket overvåkingspolitiet etter Wollweber personlig i mange år framover.

9. november 1955 ble nordmannen Fridtjof Lund arrestert i Stockholm for bedrageri, underslag og hotellbedrageri.²⁶²² Da han ble avhørt av Statspolitiet fortalte han en obskur historie. 28. oktober hadde han møtt Wollweber i København, påsto han. Kontakten hadde kommet stand fordi Lund hadde truffet en mystisk hollender på et hotell i København. Lund ble 12. november transportert til Norge, og med ham kom en henvendelse fra svensk statspoliti om hva man i Norge mente om hans historie. Biltvedt ble tilkalt av kriminalpolitiet, og avhørte 23. november Lund. Lund fastholdt sin historie, og broderte også ut enkelte detaljer. Biltvedt ble ikke overbevist, og noterte at Lund var en typisk bedragertype. Helt sikker var han imidlertid ikke. For sikkerhets skyld la han en kopi av avhørene i Wollwebers personmappe.²⁶²³

Så ble det stille om Wollweber i POT i vel ett år. I Larvik fortsatte imidlertid politikammeret å etterforske Hans Peter Pfeifer, og ryktet om hans kontakt med Wollweber. I slutten av november 1956 mottok POT et foreløpig notat om hva man hadde funnet ut.²⁶²⁴ Politiet hadde klart å

2621 Tofte: *Spaneren* s. 33

2622 Fridtjof Lund (f. 23.12.25)

2623 Avhør av Fridtjof Lund 11.11.55. P 10.231, OVS.

2624 Larvik 20.11.56. P 110.231, OVS.

få kontakt med en tyster som vanket i samme miljø som stortingsmann Strand Johansen, som hadde en hytte i Sandefjord.²⁶²⁵ Han hadde hadde notert seg en rekke pikante detaljer fra dette miljøet rundt 1952. «I den nærmeste krets» rundt Strand Johansen vanket en Reidar Ottesen, og denne hadde plutselig fått jobb på keramikkverkstedet til Hans Peter Pfeifer i Tjølling. Tysteren mente at Ottesen måtte være kurer mellom Strand Johansen og Pfeifer, og at «kretsen» rundt Strand Johansen førte en høyest mistenkelig oppførsel med fyllefester, konebytte og en pengeforbruk langt over inntekt bare i brennevin. Det var derfor klart at Strand Johansen måtte ha skjulte inntekter.

Larvikpolitiet gjorde i sin rapport spesielt oppmerksom på et annet forhold som de hadde funnet mistenkelig. Hans Peter Pfeifers lokaler var etter deres oppfatning ikke egnet til keramikkverksted. Derimot lå de på et sted som under krigen var brukt som flytningerute til Sverige. Politiet hadde også klart å få kontakt med en dame som arbeidet hos Hans Peter Pfeifer, og som etter hvert var blitt god venninde med fru Hans Peter Pfeifer. En dag sto det et bilde av Wollweber i avisene, i forbindelse med hans utnevnelse i Øst-Tyskland. Fru Hans Peter Pfeifer sa da at han var en venn av hennes mann, og at han hadde vært eller skulle komme på besøk til dem i Kjerringvik.

Kilden kunne opplyse at en «fanatisk» dansk kommunist med navn Eilert Martin Jensen kom hit og begynte å arbeide for Hans Peter Pfeifer i 1952. Særlig denne opplysning mente Larvik-politiet bekreftet fru Pfeifers utsagn, og var grunn nok til å be POT om å skaffe tilveie opplysninger om Pfeifer i Vest-Tyskland.

Larvik og Sandefjord politikammer fortsatte å jobbe med saken. I en rapport til Bryhn fra august 1958 forelå en oversikt over to års ytterligere observasjoner, spaning og andre undersøkelser.²⁶²⁶ Hans Peter Pfeifer var nå gått grundig etter i sømmene. Han var kommet til Norge første gang i 1935, men vendte så tilbake til Tyskland. Like før krigsutbruddet i 1939 kom han seg ut av Tyskland til Amerika, og ble statsborger av El Salvador. I 1941 søkte han om opptak ved flyskolen i Canada, men ble avvist. I 1946 kom han tilbake til Norge som representant for et maskin-

2625 Johan Strand Johansen falt ut som stortingsmann ved det katastrofale valgnerlaget for NKP i 1949, men ble valgt inn igjen i 1953, med Henry Hoff som vara-representant.

2626 I brev til Bryhn fra distriktssentralen, Tønsberg politimesterembete 18.8.58 med bilag. Det ble understreket at saken fortsatt var til observasjon. Den følgende framstilling av den skjøre tråd mellom Hans Peter Pfeifer og Wollweber i Vestfold bygger på denne rapport. P 10.231, OVS.

firma i Milwaukee, og fikk oppholdstillatelse fra 15. august. Han bosatte seg i Kjerringvik, og giftet seg med den finske Marja Liise Aaltonen i 1947. Politiet hadde funnet ut at hennes far, kunstprofessor og billedhogger Vaino Aaltonen i USA ble betraktet som kommunist.²⁶²⁷

I 1952 reiste Hans Peter Pfeifer tilbake til El Salvador for å bestyre et kraftverk, ekteparet ble separert, og konen reiste tilbake til Finland. I 1955 vendte begge tilbake og opptok samlivet. De bosatte seg på Snarøya i Oslo, og Hans Peter Pfeifer fikk ansettelse som konsulent i A/S Årdal og Sundal Verk i Oslo. Politiet hadde vært i kontakt med flere i hans omgangskrets, og de karakteriserte ham alle som en typisk antinazist.

I april 1958 opplyste en kilde til Larvik politikammer at Ernst Wollweber hadde vært på besøk to ganger i Norge siden 1945, siste gang i 1951. Siste gang skulle han ha hatt opphold hos en Peder Dreyer i Sandefjord. Dreyer var en aktiv kommunist, som nå hadde meldt seg ut av NKP. 8. august 1958 var Dreyer iakttatt kjørende på scooter fra Kjerringvik mot Sandefjord, samtidig med at politiet i det samme område spanet etter en sovjetisk ambassadebil. I Kjerringvik lå som kjent Hans Peter Pfeifers gamle keramikkverksted, som han fortsatt eide, men som ikke lenger var i bruk. Politiet fant at disse sammenfallende fakta var påfallende. Noe møte mellom CD-bilen og Dreyer hadde de imidlertid ikke observert. Politiet reflekterte ikke på at det nok også måtte befinne seg noen ti-talls andre kommunister i samme området av den enkle grunn at de bodde i området. Det var Dreyers sammenkopling med Wollweber som var sakens kjerne, og observasjonens betydning var selvsagt helt avhengig av denne svært tvilsomme påstand.

Men politiet hadde også en annen Wollweber-observasjon. Wollweber hadde vært sammen med en lokal Larvik-kommunist, Odd Kristensen i Larvik. Kristensen ble av politiet betraktet som den ledende kommunist i Larvik, og hadde bl.a. besøkt Sovjet. 2. august ble en CD-bil med Tass-korrespondent Juri G. Beliaev observert i Larvik, og politiet mente at de to hadde hatt kontakt. Her var altså en mulig kontaktlinje avdekket. Politiet reflekterte imidlertid ikke over hvorfor i alle verden Wollweber skulle ha bruk for en nordmann til å ha kontakt med sovjeterne. Hvorfor skulle han ta bryderiet med å reise illegalt til Norge for å ta kontakt med russerne? Hvorfor skulle han risikere et illegalt oppdrag i Norge med å eksponere seg med en ambassadekontakt, om enn indirekte? Dessuten måtte vel en slik kontakt være enklere i Berlin? Det hele var ulogisk og lite troverdig.

2627 P 25.354, OVS.

Men saken ble tatt med det største alvor av politiet i distriktet, og den lå fortsatt til observasjon. Ekspedisjonen ble sendt til ni politikamre, samt OVS, hvor Dreyer, Pfeifer, Aaltonen, Aaltonens far, Kristensen foruten Beliaev hadde fått sine personmapper.²⁶²⁸

Styrtet – men likevel i aktivitet?

I slutten av februar 1958 hadde POT mottatt en inngående rapport fra Den norske militærmisjonen i Berlin om utfallet av SEDs sentralkomiteemøte 3. – 6. februar.²⁶²⁹ På møtet ble Wollweber og Karl Schirdewan fratatt alle sine sentrale tillitsverv og utstøtt av sentralkomiteen. Utfallet av møtet var i hovedsak som ventet, etter at Wollweber i oktober 1957 ble fjernet som minister for statsikkerhetstjenesten.

En videre analyse av den politiske bakgrunnen for dette partioppgjøret faller utenfor denne avhandlings rammer. Det kan imidlertid være av interesse å notere at militærmisjonen hadde registrert «fra pålitelig hold» at den nye statsikkerhetsminister Erich Mielke og statssekretær Marcus Wolf hadde vært i Moskva, og der fått beskjed om at russerne ikke ville ha noen voldshandlinger eller råskap. Wollweber holdt fortsatt til i det sovjetiske militære hovedkvarteret i Karlshorst, ble det påstått. Kilden – vi må anta BND – hadde også fått med seg at da folkekammeret strødde sand på beslutningene fra sentralkomiteemøtet 10. og 11. februar, ble Wollweber kjørt til og fra nasjonalforsamlingens bygning av sovjetisk transport. Det kunne derfor se ut til at de sovjetiske militære holdt hånd over Wollweber, på tross av Ulbrichts voldsomme angrep mot ham for sammensvergelse og det som værre var. Militærmisjonens slutning var at Sovjeterne neppe var svært begeistret for oppgjøret, men at de av økonomiske grunner var avhengig av å beholde Ulbricht.

Det gikk ennå et par år før Wollweber-saken ble lagt til side. Delvis fordi overvåkingssentralene rundt i landet hadde forskjellige prosjekter igang, men sikkert også fordi meldinger om politiske oppgjør av denne type av mange i tjenestene ble sett på med en viss skepsis.

Da den gamle kommunisten Karl Raddatz kom til Norge på besøk i pinsen 1960, ble han spanet av Kristiansand politikammer. Raddatz hadde i mange år vært mistenkt for å høre til Wollwebers organisasjon. Han hadde imidlertid selv sittet i Sachsenhausen under krigen, og blitt kjent med

2628 Eilert Martin Jensen (f. 17.2.15), Peder Dreyer P 25.904, Hans Peter Pfeifer P 25.351, Marja Liise Aaltonen (f. 1.10.24) P 25.352, Vaino Aaltonen P 25.354, Odd Kristensen (f. 21.11.21) P 2191 og Juri G. Beliaev (f. 1.7.22) P 21.534.

2629 Fra G.F.C. Collin 24.2.58. Avskrift OP VI-1362/58. P 10.231, OVS.

flere nordmenn. Nå oppsøkte han noen av disse. Hans arbeide var å oppspore tyske krigsforbrytere, og i denne forbindelse var han med i ledelsen for et prosjekt for å gjøre Sachsenhausen til et minnesmerke. Norge var tildelt 70 kvadratmeter for en egen stand, og Raddatz skulle sikre de praktiske avtaler om denne, blant annet arkitektonisk utforming. Alt dette var greit nok. Men Raddatz var også nabo med Wollweber, og da Wollweber hadde hørt at han skulle til Norge hadde han nærmest i spøk sagt at han gjerne skulle vært med. «Spøken» ble registrert av POT, og Raddatz ble fulgt, hans kontakter ble notert.²⁶³⁰

Året etter var politiet i Vardø i gang med å finne ut av Wollwebers reiser i Nord-Norge før krigen, antakelig for å se nærmere på lokale kontakter han kunne ha hatt.²⁶³¹ Dunin-saken fra 1961 ble sett nærmere på, og særlig Gudrun Wiiks rolle i den.²⁶³²

I Cairo?

Wollweber hadde vært en seiglivet myte i vesten i deler av sitt liv, og ennå var ikke mulighetene helt uttømt i ustoppelige vestlige media. Det britiske tidsskriftet *The Economist* kunne i sin konfidensielle nyhetsbulletin *Foreign Report* 10. desember 1964 viderefremde en særdeles merkelig historie som nå sirkulerte. Med henvisning til *Basler Nachrichten* kunne man opplyse at Wollweber var observert i Cairo. Der skulle han være i full gang med å rekruttere tidligere tyske nazi-vitenskapsmenn, som hadde meldt seg til tjeneste for Nasser i kampen mot Israel. Hans oppdragsgiver skulle være sovjetisk etterretningsvesen. Vestlig og israelsk etterretning hadde i noen tid rapportert til media at en rekke ex-nazister hadde dukket opp i Egypt. Hensikten skulle være å føre kampen mot jødene videre. Etter det britiske tilbaketog etter Suez-krisen i 1956, hadde dette innslag i britisk propaganda mot Nasser vist seg å gjøre inntrykk i vesten.

Wollweber, som etter sitt nederlag i Berlin i 1957–58, var rapportert som en bitter og innesluttet pensjonist i det sovjetiske hovedkvarteret i Karlshorst, skulle nå ha fått rollen som russernes mann i Cairo.

Det var en plump konstruksjon, et forsøk på å få tre av verdens onder til å bli ett. Wollweber satt i virkeligheten under politiobservasjon i sitt hjem ved Möggensee i Øst-Berlin. Hans helse var redusert, og hans

2630 «Notat. Øst-tysk borger Karl Raddatz» 13.6.60. P 10.231, OVS.

2631 Fjernskriv til fremmedpolitiet Oslo 14.1.61, samt svar samme dag. P 10.231, OVS.

2632 Skriv 13.2.61 fra Bryhn til Haarstad i Kirkenes. P 10.231, OVS.

politiske virksomhet var begrenset til forsøk på å diktere sine erindringer til sin kone. Noe skrev han også selv, men ble nektet tilgang til arkivmateriale. En del av skriveingen, særlig av et sterkt kritisk kapittel om Ulbricht måtte, ironisk nok, skje illegalt.²⁶³³ De spaserte på tur i parkene, og Wollweber fortalte mens hun stenograferte. Innendørs kunne de bli avlyttet. De delene av manuskriptet som til slutt ble ferdig da Wollwebers siste sykdom utviklet seg, ble gravd ned i hagen for å unngå MfSs oppmerksomhet. Etter Wollwebers død roet situasjonen seg, og hans kone gravde det opp igjen. Originalen ble overlevert til Erich Honnecker 15. august 1974, med tanke på publisering. Denne original «forsvant» imidlertid i Mielkes panserskap, og ble aldri senere gjenfunnet. Erika Wollweber hadde imidlertid sørget for å ta kopi av manuset.

Foreign Report kjøpte ikke historien om Wollweber i Cairo. Noe uavhengig bevis for at han hadde vært der fantes ikke, etter bulletinens oppfatning. Ifølge ryktene skulle han vært kjent igjen av østtyske kommunister, men ingen kunne angi presist av hvem. Det var heller ikke sannsynlig at han var en person som russerene ville gitt et slikt oppdrag, ei heller at Nasser ville latt han stjele sine verdifulle nazi-assistenten. Bulletinen anførte lakonisk: «London sources are inclined to smell an Israeli plant [...]»²⁶³⁴

Wollweber døde 3. mai 1967.

2633 Det dreier seg om «Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichts», offentliggjort separat i *BZG* nr. 3, 1990, s. 350–378.

2634 Denne setningen var satt i kursiv i artikkelen, for ytterligere å understreke at dette ikke var hvilken som helst «London source». Det er rimelig å slutte at MI 6 var kilden.

Kapittel 31

Mistankene som aldri slapp

Jeg vil forsøke å ta spørsmålet op påny [...] men tillater meg først å forespørre om det hos Dem foreligger opplysninger [...] som kan gjøre det standpunkt ambassaden har tatt berettiget.

Adv. Hjort til Bryhn²⁶³⁵

I en tankerekke var antikommunisme ensbetydende med jakt på sabotører og spioner blant kommunister, ganske enkelt fordi en kommunist måtte være underlagt Moskva, og følgelig var en potensiell sabotør eller spion. I en slik tankerekke betød det å være kommunist å foreta et ideologisk valg, som innebar å stå til disposisjon for Moskva. Denne samfunnsanalyse så ikke kommunisme som et produkt av våre egne samfunnsforhold, men som resultat av noe ytre: en sammensvergelse regissert fra Moskva. Kommunister som hadde hyre på amerikabåtene måtte være plassert der av Moskva. Rosenberg-saken i USA hadde vist at det var logisk å regne med en transatlantisk kurerute. Det var behov for den, og den ble skapt. Om den virkelig hadde eksistert ble aldri bevist. Eksistensen av en skips-sabotasjeorganisasjon – en ny Wollweber-liga – var også en logisk konsekvens av Moskva-lojalitet, det var rimelig at den fantes, ergo måtte den finnes.

Slik er det mulig å se de store overvåkingsprosjektene som et resultat av de behov som var skapt i den politiske kamp i Norge. Men var det så enkelt? Fanten den ingen realiteter bak?

Forestillingen om en ny Wollweberorganisasjon og en kurerute i skipsfarten samlet seg i Norge i de aktive overvåkingssakene i perioden 1948–55, og ennå noen år senere. I de sakene vi har sett nærmere på, samlet disse forestillingene seg. Særlig gjaldt det i Sunde-saken, som

2635 Skriv om Reinhardt Paulsen 30.9.57. P 10.210, OVS.

personifiserte begge tankerekkene. At man i Sunde-saken faktisk hadde pulverisert en hvilende sabotasjeorganisasjon ved hjelp av en tynn etterretningssak, gikk i praksis upåaktet hen. Sundes navn ble uaktuelt, siden han satt i fengsel. Wollwebers navn var fortsatt en magnet.

Sjøfolkene i Atlanterhavs-farten hadde ingen muligheter for å renske seg, siden de virkelige anklagene mot dem aldri kom på bordet. Og en ting var å renske seg overfor *Dagbladets* lesere og Asbjørn Bryhn, noe ganske annet var FBI, som fortsatt søkte etter sin transatlantiske kurer.

Reinardt Paulsen – renvasket og ikke renvasket

Etter oppsigelsen i NAL i 1950 begynte Paulsen en lang og seig kamp for å rehabilitere seg. Det tok han syv år. Etter at han ble satt på land fikk han en kortere ansettelse hos broren Erling Paulsen, som drev et rørleggerfirma i Asker. Politiet i Asker og Bærum fortsatte imidlertid oppsynet med ham.²⁶³⁶

Paulsen ble en av de mest kjente ofrene for den kommunistjakt som det politiske klima på 50-tallet skapte.

Han forsøkte seg på flere jobber i land, og prøvde også å få hyre igjen. Han ble imidlertid stadig møtt med at han var «Paulsen fra Stavangerfjord», den farlige kommunist som var kjent fra utallige artikler i avisene. Personlig var det en stor belastning å leve under et slikt press, og økonomisk ble det vanskelig for ham å skaffe underhold til kone og barn.

Først høsten 1957 ble det bevegelse i saken. Det begynte med at sjømannsforbundets Oslo-formann Bendik Øyan 4. september reiste saken for den amerikanske ambassade. Samme dag skrev han til Bryhn, og ba han om å følge opp. Henvendelsen er nokså beskrivende for det tette forholdet mellom POT og NSF som eksisterte, og jeg skal derfor referere fra eksepedisjonen.

Øyan mente at det nå ikke lenger var noen grunn til å nekte ham sjømannsvisum til USA, siden han nå var «helt nøytralisert politisk» og fortsatte:²⁶³⁷ «Undertegnede burde kanskje være den siste i rekken som kom mannen til hjelp for jeg har jo hatt spesiell behandling for retten av «gjengen» fra «Stavangerfjord» – men – en kan jo heller ikke leve av å hate andre. Jeg synes Paulsen har hatt straff nok som det har vært, og det er vår plikt å hjelpe ham inn i arbeidslivet igjen.» Det var jo vakre ord etter det som hadde skjedd. I brevet til ambassaden understreket Øyan

2636 «Notat» av 7.11.52. P 10.210, OVS.

2637 «PM» av 4.9.57. P 10.210, OVS.

at «[...] hans politiske innstilling så langt fra er kommunistisk idag».²⁶³⁸ Samtidig gikk Paulsen selv til ambassaden og søkte om visum. Ambassaden sto imidlertid på sitt standpunkt fra 1950, og avslo henvendelsen og søknaden med henvisning til Paulsens medlemskap i NKP.²⁶³⁹

Øyan, som øyensynlig hadde ventet et annet resultat, reagerte med raseri. I en telefon til Bryhn 27. september karakteriserte han avslaget som skandaløst. Samme dag sendte han kopi av avslaget med et offisielt brev fra NSF til Bryhn, og han la ikke fingrene i mellom: «Reinhardt Paulsen vil, hvilken dag som helst få medlemskap i vår partigruppe og er dermed medlem av Det norske Arbeiderparti. Imidlertid bør dette ikke ha det ringeste å si i denne saken. Jeg vil ikke finne meg i at Den Amerikanske Ambassades folk desavouerer min bedømmelse for så vidt angår mannens politiske stilling idag. Jeg akter å ta selve problemet med USAs uberettigede inngripen i, og forsøk på å bestemme over hvilke personer som skal bemanne den norske handelsflåten i framtida opp til offentlig debatt. Jeg hater av mitt innerste hjerte en slik innblanding. Den er like usmakelig som om Sovjet-Russland skulle forsøke seg i liknende retning. Tendensen må slås ned med hård hånd så lenge Norge er et fritt demokratisk land, for såvidt mer demokratisk enn USA på mange måter.» Øyan avsluttet med å true om å ta saken opp offentlig i dens fulle bredde «så får vi se reaksjonen etterpå».

Tre dager senere mottok Bryhn en henvendelse fra Paulsens advokat, Johan Hjort. Hjort lurte på om det forelå andre opplysninger om Paulsen i overvåkingspolitiet enn den feilaktige referansen til hans partimedlemskap, som kunne berettige ambassadens standpunkt.²⁶⁴⁰ Her pirket han, antakelig helt uvitende, borti sakens historiske utgangspunkt, noe Bryhn selvfølgelig var avskåret fra å orientere ham om. Men Bryhn engasjerte seg istedet personlig. Han ba Paulsen om å komme opp på kontoret for selv å danne seg et inntrykk av ham. Etter samtalen var Bryhn overbevist om at Paulsen ikke lenger hadde noen kommunistisk tilknytning, og han ba ambassaden om å innkalle Paulsen til en fortrolig samtale.²⁶⁴¹ Dette skjedde også, men ambassaden fastholdt fortsatt sitt standpunkt. Bryhn gikk videre. Han tok en personlig kontakt, antakelig til en av POTs kontakter i ambassaden, og anmodet om at denne måtte personlig oriente-

2638 P 10.210, OVS.

2639 Brev til Paulsen av 25.9.57. P 10.210, OVS.

2640 Fra Hjort til Overvåkingspolitiet, 30.9.57. P 10.210, OVS.

2641 Bryhn spurte også om Paulsen hadde sendt hilsen til *Friheten* i 1953. På dette svarte Paulsen at det var hans bror som hadde sendt denne hilsen.

re seg. Men uten resultat. Tilbake sto nå kun den juridiske vei.²⁶⁴² Likevel sendte Bryhn samme dag et brev til ambassaden, og fem dager etter en henvendelse til UD.²⁶⁴³

Bryhns engasjement kan synes overraskende. Det er imidlertid sannsynlig at han hadde en høyst rasjonell begrunnelse, som han ikke kunne bringe opp i dagen. Utgangspunktet for den opprinnelige interessen for Paulsen var mistankene om at han var den hemmelige kurer, som forbandt den sovjetiske spionasjering i USA med sovjetiske agenter i Norge. Som vi har sett, falt denne mistanken senere på Eilev Granum. Men Sunde-saken hadde vist at heller ikke i Granums tilfelle kunne disse mistanker bekreftes eller sannsynliggjøres ytterligere. Paulsen var altså i realiteten forlenget renvasket. Tilbake sto hans kommunistiske bakgrunn på mer generell basis, som neppe kunne tillegges all verdens vekt. I den sammenhengen var Paulsen ingen betydningsfull person. Bryhn var en rasjonell overvåker, og han hadde neppe sans for å sette sin prestisje inn mot en tung organisasjon som NSF på et så tynt grunnlag. Kjernen i Paulsen-saken var forlenget borte.

Det fantes ingen bevis, ingen indisier eller kjennsgjerninger som ikke var prøvd. Tilbake sto kun det faktum at man ikke hadde funnet noen kurer i det hele tatt. Men på den andre siden var teorien om en slik kurer så spekulativt fundert, at den nå ikke lenger ble nevnt i det hele tatt. Det var som om hele Paulsen-saken hadde vært en fiksjon i seg selv, et obskurt utbrudd av antikommunisme uten noen spesifikk forklaring. Men slik var det jo ikke.

Paulsens skjebne ble reist flere ganger i avisene i de påfølgende år. Helge Seip reiste saken i Stortinget i 1959, men utenriksminister Lange kunne ikke svare annet enn at det var lite man kunne gjøre. Ukebladet *Aktuell* hadde igjen et stort oppslag om Paulsen 30. januar 1960.

Paulsen oppnådde aldri å få opphevet sin visumnektelse, og fikk derfor i praksis aldri retten til igjen å få hyre. Mistankene om ham fra 1949–50 som den hemmelige sovjetkurer, kom aldri til offentlighetens kjennskap, heller ikke til hans egen.

Bryhn var en av de få som kjente den egentlige sammenheng, og visste hvilken håpløs oppgave det var å bevise hans uskyld så lenge ingen annen kurer var funnet. Men Bryhn kunne legge sin tillit inn for Paulsen, og han skal ha ære av at han virkelig gjorde det. Uten forbehold garanter-

2642 Bryhn satte opp to notater om sin befatning med saken 9. og 12.12.57. P 10.210, OVS.

2643 Begge i P 10.210, OVS.

te han skriftelig overfor den amerikanske ambassade at Paulsen ikke var noen fare for USAs sikkerhet.²⁶⁴⁴ Paulsen døde 18. mars 1972.

Den evig mistenkte lege

I et tidligere kapittel har jeg vist at et av de prioriterte overvåkingsobjekter i 1949–50 var Ole Fossen. Mistankene mot ham hadde bakgrunn i en rekke enkeltstående observasjoner og andre større saker. Hans personmappe i overvåkingssentralens arkiv ble ført fram til 1976. Fram til 1962 inneholdt den 115 dokumenter.²⁶⁴⁵ Det dreide seg om spaningsrapporter, rapporter om reiser, om Fossens politiske arbeid i NKP, en rekke avisartikler, hilsningsannonser i Friheten og generelle analyser. Et flertall av disse dokumenter er idag makulert.

Det ble aldri produsert noe konkret materiale som kunne knytte Fossen til Wollweber eller etterretningsvirksomhet etter krigen. POT fikk ikke med seg at Fossen og hans kone faktisk besøkte Wollweber en gang i Berlin, kort tid etter at han var styrtet.²⁶⁴⁶ Men selv om POT hadde registrert besøket hadde antakelig ikke datoen betydd så mye. Fossens navn var oppe i så mange forskjellige observasjonssaker at han på sett og vis ble mistenkelig i dem alle, det være seg Sunde, Paulsen, Dietrichkeit, Lund eller Ottesen. Fossen er selvsagt klar over at han ble overvåket i lange peroder av sitt liv, men han lærte seg på sin intelligente og beskjedne måte å leve med det. Han har utnyttet alle de måter han kunne arbeide politisk på, og har ikke latt overvåking hindre han i å reise til land i øst eller vest, eller å drive det politiske arbeide som har vært meningsfullt for ham. Hans kone Idl døde høsten 1992, og Fossen selv har hatt flere tilfeller av slag. Men han er fortsatt en høyst oppegående og tenkende person.

Advokaten som ikke lot seg knekke

Asvor Ottesen var den eneste av Wollweber-organisasjonens folk som holdt en høy profil i NKP-miljøet etter Sunde-saken. Denne høye profilen var ikke basert på sentrale hverv i partiet, men først og fremst på ekteskapet med Just Lippe, som satt i partiledelsen en rekke år. Dessuten var hun en av de få advokatene i miljøet, og fikk dermed selvsagt en betrodde posisjon. Det var først og fremst hun og Ragnar Solheim som ble brukt av partimedlemmene i den utstrekning de trengte advokatbistand. I til-

2644 Brev til den amerikanske ambassade 12.12.57. P 10.210, OVS.

2645 Jeg har bare fått tilgang på 22 dokumenter fram til 1950.

2646 Intervju med Ole Fossen 4.4.89.

legg hadde Ottesen blitt kjent gjennom sin innsats i Danielsen-saken, som hun prosederte til frifinnelse. Utfallet av Danielsensaken var et betydelig nederlag for Bryhn og påtalemakten, som hadde vært overbevist om at det ville bli avsagt en fellende dom etter at Danielsen var blitt arrestert i møte med en sovjetdiplomater. Ottesen hadde også tatt på seg rettslige oppdrag fra den sovjetiske, tsjekkosllovakiske og kinesiske ambassade, hvilket understreket at hun stadig var høyt betrodd. Hun assisterte norske statsborgere som hadde kontakt med øst-ambassadene i forskjellige ærend, og ble i den forbindelse fra tid til annen telefonavlyttet i forbindelse med avlyttingen av disse institusjonene.

Da hun i 1961 deltok som «æresdelegat» til Østersjøuka i DDR ble hun selvsagt registrert sammen med de øvrige. Da hun 20. april 1963 deltok i en demonstrasjon mot Franco utenfor den spanske ambassade ble hun registrert sammen med et knippe kjente kommunister. Da den greske kommunist og frihetskjemper Antony Ambatielos kom ut av fengsel i 1964 etter å siddet i fengsel siden opprøret i Hellas i 1946, tok bl.a. Leif Vetlesen initiativ til et besøk av ham i Norge. Asvor Ottesen skulle stå for arrangementet. Overvåkingspolitiet fikk tips om reisen fra britisk politi, som selvsagt ikke var særlig begeistret. Det var britiske styrker som hadde slått ned opprøret i Hellas, og britiske myndigheter som hadde sørget for justisen etterpå. Ottesen var igjen i POTs fokus. Også da Lippe og Ottesen skulle kjøpe seg hytte ble de fulgt med argusøyne.²⁶⁴⁷

Asvor Ottesens personmappe ble ført fram til 8. februar 1971, med tilsammen 80 dokumenter. Det ble aldri bevist at hun hadde hatt etterretningskontakter.

Evig mistenkt – Arne Lund

Arne Lund må ha vært en av de nordmenn som ble overvåket lengst, mer eller mindre sammenhengende fra 1937–38 til 1967, altså ca.30 år. Notater om ham har versert innen belgisk, nederlandsk, tysk, dansk, svenk og norsk politi. Utgangspunktet var en adresse i Antwerpen. Det ble aldri bevist at han var innblandet i Wollweber-organisasjonen eller hadde noe med sovjetisk etterretningsvirksomhet å gjøre.

Av det ovenstående forstår leseren at denne historien ikke var slutt i 1953 heller, da Lund ble interessant for forsvarsstaben. I 1954 kom et nytt innspill. Denne gangen kom det fra Trondheims politikammer, som hadde foretatt nye analyser av Rinnans utsagn om kommunistenes virk-

2647 Div. skriv, P 7564, OVS.

somhet i Trøndelag under krigen. Man ønsket å identifisere en illegal kommunist med dekknavnet «Bjordal», som Rinnan hadde gitt en rekke opplysninger om i avhør etter kapitulasjonen. Ifølge Rinnan hadde «Bjordal» vært leder for den kommunistiske «Nasjonalgarden» i Trøndelag, direkte underlagt NKPs sentralforlegning og Ørnulf Egge. Det var selv sagt grunn til å interessere seg for en slik person i 1954, og man hadde kommet fram til at det måtte dreie seg om Leif Lund fra Hasselvika. Både denne Leif Lund og hans far Peter Lund hadde vært viktige i denne organisasjonen. Faren hadde vært løytnant, og ingen av dem var tidligere registrert av overvåkingen i Trondheim.²⁶⁴⁸

Etter noen uker hadde man løst gåten. Leif Lund var avgått ved døden i USA i 1944, så han kunne det ikke være. I en utredning som Uttrøndelag politikammer satte på papiret 8. april 1954 var det klart at «Bjordal» var identisk med Leif Lunds bror Arne. Arne Lund hadde flyttet til Oslo etter krigen. Trondheim politikammer skrev derfor til Bryhn og ba han interessere seg for Lund.²⁶⁴⁹ Pr. januar 1955 var han fortsatt oppført på en «liste» som «medlem av en terroristisk organisasjon hvis formål er å sabotere fartøy i nøytrale lands havner. 1940.»²⁶⁵⁰

I årene fram til 1967 ble personalmappen til Arne Lund holdt ajour med adresseforandringer på bopæl, nye arbeidsgivere, observasjoner fra 1. mai tog, valglistor m.v. Da hans gamle kamerat Arthur Folden reiste til Sovjetunionen i 1956, mente politiet at han ville bli brukt til «utførelse av spesialoppdrag utenfor Sovjet, utstyrt med ny identitet.»²⁶⁵¹ Siden Lund var nevnt i Foldens sak fra Sverige under krigen, ble hele Lund-saken også hentet fram igjen. Et notat om forbindelsen mellom Lund og Folden ble satt opp 27. april 1960. En henvendelse til tysk politi om de to ble resultatløs.²⁶⁵² Likeledes et forsøk på å finne nye hittil upåaktede personer blant norske kommunister som var arrestert i Sverige under krigen for spionasje.²⁶⁵³

2648 «Notat», Trondheim politikammer, 16.2.54. P 7498, OVS.

2649 Fra Erling Østerberg til Bryhn 20.4.54. P 7498, OVS.

2650 «Notat» udat. januar 1955. P-sak 7498. «Utdrag av liste, inneholdende opplysninger fram til mars 1953, (7/15, Oslo, januar 1955)». Oppføringen må tolkes slik: Han var fortsatt i 1955 mistenkt for å ha hørt til en slik organisasjon i 1940.

2651 Notat om Folden 27.4.60. P 7498, OVS.

2652 Svar av 13.7.60. P 7498, OVS.

2653 «PM av 23.9.60 ang. norske borgere som i Sverige siden 1939 enten er dømt eller mistenkt for spionasje eller ulovlig etterretningsvirksomhet for russisk regning, satelittlandene iberegnet». Man hadde åpenbart glemt at «satelittlandene» oppsto etter 1945. De nordmenn som man så nærmere på var: Ole Johan Høe (f. 28.5.22), Rolf Haakon Hellberg (f. 6.8.17), Anders Hansen (f. 5.5.18), Harald

27. august 1960 avgikk den polske båten «San» fra Moss til Arendal for å laste feltspat. Derfra gikk den til Polen. Om bord var Oscar Hedin, Arne Lund og Kåre Arvig Lehre. Politiet i Arendal fulgte deres bevegelser i Arendal nøyte, og holdt Bryhn løpende orientert. I begynnelsen av oktober var den tilbake etter ny last. Bryhn ble holdt orientert pr. fjernskriver. Interessen for Lund og Hedin var altså høyst levende ennå. Da Lund sommeren etter deltok på «Arbeiderkonferansen» i Rostock, fikk Bryhn en rapport fra en av de øvrige deltakerne²⁶⁵⁴.

27. oktober 1962 fremmet Arne Lund på medlemsmøte i Oslo Bryggearbeiderforening et forslag om boykott av skip fra USA hvis ikke USA hevet blokaden av Cuba. Forslaget ble vedtatt, og en rapport om det inntrufne ble lagt i Lunds personmappe i OVS.²⁶⁵⁵

Inne imellom avisartikler i *Friheten* og julehilsner til NKPs medlemmer, ble i 1967 utdrag av et større amerikansk dokument om kommunistisk undergraving også lagt i hans mappe. I dette dokument var han oppført som ISH- og Wollweber-medlem.²⁶⁵⁶ Sammen med Oscar Hedin og Ivan Brodin var han «known to [...] maintain foreign liaison Communist in West Germany, Belgium and Holland.» En svensk gruppe av det samme nett eksisterte også, og en av dem skulle være vår gamle kjenning Heinrich Buhr. Deres oppgave skulle først og fremst være å holde kontakt med Danmark og Øst-Tyskland, «[...] and particularly with Wollweber, Karl Hoffmann, and the Soviet Kommandantura in Schwerin.»

Da Lunds personmappe endelig ble lukket i 1967 inneholdt den 76 dokumenter. Men den ble studert i både 1973, 74 og 77.²⁶⁵⁷ Da endelig ser det ut til at Lund var ute av POTs interessefelt. Omlag halvparten av dokumentene er idag makulert.

Kvande (f. 5.9.19), Arnold Nomme (f. 11.1.22), Rolf Lunde (f.26.9.23), Arvid Johan Wæhre (f.9.4.17), Sverre Johan Martinsen (f.27.10.12), Ole Bjørnsen Garberg (f. 8.7.98), Harry Johnny Kvamli (f. 8.7.02), Bjørn Johan Wengersberg (f. 10.12.25), Robert Nygaard-Hansen (f. 28.5.08), Bjarne Stub-Hansen (f. 31.1.08), – samt selvfølgelig Lund og Folden. P 7498, OVS.

2654 Brev av 29.9.61 fra Tønsberg politikammer til POT. P 7498, OVS.

2655 «Notat» av 30.10.62. P 7498, OVS.

2656 Dette dokument ligger i utdrag i flere mapper, men ingen steder i helhet. POT har ikke gitt opplysninger om dette dokumentets opprinnelse eller betydning, og hevder at originalen er ødelagt. Det bærer tittelen «Enclosure IV: The Wollweber Organization» og er journalført Ov.J.nr. 02512 1967. Dets opprinnelse er antakelig CIA.

2657 Mapper fra OVS blir kvittert ved utlån.

Føringsoffiser eller vanlig kommunist?

I løpet av Sunde-saken ble opinionen pisket ganske dramatisk opp i spionhysteri, og folk registrerte spioner som amerikanere registrerer flyvende tallerkner. En nabo av Dietrichkeit, som hadde fulgt med i Sunde-saken, meldte til politiet om skumle forhold i den mistenkelige tyskerens leilighet.²⁶⁵⁸ Det kom og gikk merkelige mennesker. Han hadde tilogmed sendt sine barn på ferie i fly til Øst-Tyskland! Men Bryhn tok likevel henvendelsen alvorlig.

En obskur henvendelse 2. desember 1955 gjorde at Nytrøen kunne studere Dietrichkeit på nært hold. En annonse i *Aftenposten* hadde kunngjort at etterretningsoberst V. Kaledin skulle holde foredrag om MVD i Folkets Hus 1. desember. Tilsammen ti tilhørere troppet opp, av dem Kaleb Nytrøen og tre til fra OVS. Samt Wilhelm Dietrichkeit, og hans nære venn Per Moen, som også hadde vært i Spania. Etter fordraget var Nytrøen sterkt i villrede om ikke denne Kaledin måtte være en sjarlatan uten kjennskap til emnet. Men Dietrichkeits tilstedeværelse var også merkelig. Nytrøen gjorde noen undersøkelser omkring Kaledin, men ble ikke klokere av dem.²⁶⁵⁹

I januar 1957 reiste så Willy Dietrichkeit til Øst-Tyskland for godt. Hans søknad om norsk statsborgerskap ble aldri innvilget. Hans kone og barn fulgte etter på sommeren samme år, og ble der et år. Siden kom de tilbake til Norge for å bli. Men overvåkingen av hans kone Edel Dietrichkeit fortsatte. Mistanken om at mannen når som helst ville dukke opp igjen var sterk. Dessuten var hun selv aktiv kommunist, og flere av hennes venner var aktive kommunister. Et oppsett om Dietrichkeit ble sendt til tysk politi 2. mars 1959, men man fikk ingen opplysninger tilbake.²⁶⁶⁰ Særlig var politiet opptatt av Per Moen, som flere ganger ble observert i hennes leilighet på korte visitter. Politiet mente at han brakte beskjeder.²⁶⁶¹ Spanerne registrerte at hun hadde stadig kontakt med Ole Fossen, som selv var svært i søkelyset.²⁶⁶²

I juni 1959 begynte man å spane Edel Dietrichkeit og hennes to barn daglig. Spaningen ga ikke som annet resultat enn at man brakte på

2658 «Notat» av 28.10.55, sendt med i henvendelse fra Tønsberg politikammer til Bryn av samme dato. P 10.000, OVS.

2659 Referat av talen nedtegnet 2.12.55. P 10.000, OVS.

2660 Ov 6/59 2.3.59. P 10.000, OVS.

2661 Notat fra pålitelig kilde 8.6.59 av EAA. P 10.000, OVS.

2662 Notat av 4.3.59 av EAA. P 10.000, OVS.

det rene at hennes daglige liv var strevsomt.²⁶⁶³ I mellomtida ble nye undersøkelser gjort i Nord-Norge. Fra Hammerfest politikammer kom det rapport om familien Haagensen, og en rekke personer i familiekretsen ble gjennomgått. Samtlige var «innbitte kommunister». Willy Dietrichkeits tidligere kone Margit, hadde etter kammerets oppfatning vært i «berøring» med Wollwebers organisasjon. Om mannen selv kan vi lese at han «utvilsomt var Wollwebers agent».²⁶⁶⁴ En undersøkelse som Sør-Varanger politikammer foretok syntes å tyde på at tilogmed Margit Haagensens nye mann, Hans Mortensen, var mistenkelig.²⁶⁶⁵

I august 1959 observerte overvåkingen at Edel og hennes to barn flyttet til Dietrichkeits nye hjem i Stralsund. Trivielle brev og telegrammer mellom ektefellene ble skrevet av og arkivert. 17. november kom en ny melding fra Tyskland om at ytterligere undersøkelser om Dietrichkeit var resultatløse.²⁶⁶⁶

I de videre år skaffet man så mange opplysninger som mulig om Dietrichkeit. Da han 25. mai 1961 sendte et burdsdagstelegram til en norsk sjømann, slapp man ikke saken før rederi var kotaktet, og nye undersøkelser om sjømannens bakgrunn av utført.²⁶⁶⁷ Ennå i 1962 hadde man mistanke om at det besto en illegal forbindelse mellom Dietrichkeit fra hans hjem i Stralsund til «kommunistiske illegalister i Oslo.»²⁶⁶⁸ Da en ungdom i Alta søkte medlemskap i NKP i slutten av 1963, ble han registrert av overvåkingen og en personsak ble lagt på han i arkivet. Han var sønn av en venninde av Margit Haagensen, Dietrichkeits kone fra 1938.²⁶⁶⁹

29. april 1964 døde Dietrichkeit, uten at man hadde kommet noe videre med saken. Hans død ga en vag bekreftelse på at det måtte ha vært en illegal forbindelse mellom ham og Asbjørn Sunde. 20. mai fikk Rolf Sunde, Asbjørns sønn, høre om dødsfallet i en telefonsamtale med en kvinnelig kommunist, en felles bekjent med familien Dietrichkeit. I samtalen fortalte hun at hun hadde fått beskjeden fra en annen felles bekjent, Sigurd Mortensen, og Georg Rosef, NKPs ansvarlige for Østersjøuke-ar-

2663 Spaningsrapport for 16.–22.6.59. P 10.000, OVS.

2664 Elvebakken 26.6.59. P 10.000, OVS.

2665 Brev av 20.8.59 fra Sør-Varanger. P 10.000, OVS.

2666 Antakelig fra CIAs kontor i Berlin 17.11.59. P 10.000, OVS.

2667 Det var andrestyrmann Oddmund Hordin på MS «Polarvind». En serie dokumenter vedr. identifisering av Hordin ble lagt i P 10.000, OVS.

2668 Notat om Nils Hakon Haagensen 9.1.62. P 10.000, OVS.

2669 Fra Vestfinnmark politikammer til Bryhn 29.11.63. P 10.000, OVS.

rangementene. Samtalen ble tolket av POT som en orientering til Asbjørn Sunde.²⁶⁷⁰

Saken Willi Dietrichkeit måtte avsluttes uten noen konklusjon. Hadde han vært en hemmelig agent i et nettverk mellom norske agenter og et sentrum i DDR? Eller hadde han bare vært en litt uvøren og hyperaktiv kommunist, med eventyrlyst og uro i blodet?

Som personlighetstype kunne han minne om Asbjørn Sunde. Men de karaktertrekk de hadde felles, var svært uvanlige for sovjetisk etterrettingspersonell i vest etter krigen. Sunde hadde en vel kjent virksomhet fra krigen bak seg, og hans konspirative kontakter til sovjetisk ambassadepersonell var vel dokumentert. Når det gjaldt Dietrichkeit hadde man ikke en eneste slik kontakt dokumentert. Hans antatte kontakt med Wollweber var en konstruksjon. Det nett han skulle tilhøre ble aldri dokumentert. Verken tysk eller alliert etterretning hadde noen opplysninger om ham.

Alle disse faktorer skulle tilsi svært forsiktige konklusjoner. Da Ørnulf Tofte senere behandlet tilfellet Dietrichkeit i sin bok *Spaneren*, brukte han imidlertid saken for å underbygge konklusjonen i Sunde-saken og knyttet den til Wollweber.²⁶⁷¹ Et par eksempler viser at han baserte dette på en forenkling: Om Dietrichkeits virksomhet i Stralsund fortalte han at «[...] vi vet at han [...] var virksom i flere Østersjøhavner i Øst-Tyskland i forbindelse med skandinaviske båtanløp.» Formuleringene «flere» og «havner» gir leseren assosiasjoner om en viss aktivitet. Men bak «flere» ligger kun den refererte episoden om Dietrichkeits bursdagstelegram til den norske sjømannen, som jeg har referert i det ovenstående. Tofte kjente i virkeligheten kun ett tilfelle i en havn, og denne kunnskapen var basert på oppsnappingen av ett telegram. Men Tofte gikk videre, han koplet denne opplysning til Wollweber: «Wollweber var på denne tid en mektig mann i Øst-Tyskland. I 1953 ble han sjef for innenriksministeriets sikkerhetsavdeling. Før det har det vært sagt at han var i full sving med å bygge opp et kontaktnett for illegal virksomhet i Norden, nettopp med base i øst-tyske havner ved Østersjøen.» Den første siterte setning er premiss for den andre. I den andre setning blir den første formulering brukt

2670 Det var Rigmor Rinde som ringte Rolf Sunde. Rigmor Rinde var nær venninne av Rolf Sunde og ble senere hans første kone. POTs kilde var ifølge et notat om samtalen «i følge sikker kilde», hvilket svært ofte betød en avlyttet samtale. I dette tilfelle er det temmelig sikkert at Astrid og Rolf Sunde ble telefonavlyttet en rekke år etter domfellelsen av Sunde. «Notat Willi Dietrichkeit», 15.6.64 HK, P 10.000, OVS.

2671 Ørnulf Tofte: *Spaneren* s. 32–33

for å underbygge en allerede etablert sannhet: Det faktum at Wollweber har et nett, underbygges ytterligere av Dietrichkeits aktivitet. Dermed underslo Tofte at det var nettopp var Dietrichkeits reiseaktivitet som var det viktigste bevis på Wollwebers nett, og hadde vært det i mange år. Wollwebers nett var en teori, en antakelse, ikke en dokumentert sannhet. Tofte må ha følt at hele resonnementet sto og falt på Dietrichkeits betydning. For å styrke denne anførte han så følgende: «Hva vår tyske venn fra blikkenslagerverkstedet i Vaterland egentlig arbeidet med i Øst-Tyskland, vet vi ikke sikkert, men det må ha vært noe viktig. For da han døde for noen år siden, ble han begravet i Øst-Tyskland på statens bekostning og under full honnør. En slik begravelse tilfaller bare betydningsfulle personer.»

Denne begravelsen ble dermed det avgjørende bevis på slutningsrekken, og har også senere blitt brukt som bevis på Dietrichkeits illegale aktivitet.²⁶⁷² Tofte avslører sin unøyaktighet ved bruken av ordene «for noen år siden». Hans bok kom i 1987, hele 23 år etter Dietrichkeits død, mens Dietrichkeit døde omlag fire år etter at han forlot Norge for godt. Det er dermed nærliggende å slutte at Tofte ikke forholder seg til noen eksakt kilde, eller at kilden er upresis. I Dietrichkeits personmappe foreligger ingen opplysninger om denne offisielle begravelse. Hvis Toftes kilde var blitt tillagt vekt, ville et notat etter vanlig praksis blitt satt opp og lagt i mappen. Heller ikke i tilgjengelige norske media har det vært mulig å få det bekreftet. Blant norske kommunister som hadde tilknytning til familien Dietrichkeit er historien om begravelsen ukjent.²⁶⁷³ Blant østtyske Norges-kjennere er den også ukjent.²⁶⁷⁴

Toftes kilde kan nå avsløres. Det var Dietrichkeits kone, som etter den endelig tilbakereise til Norge fortalte at Dietrichkeit hadde fått en påkostet statsbegravelse i DDR.²⁶⁷⁵ Hennes forklaring kan ha blitt påvirket av den press-situasjon hun var i. Den kan ikke avvises, men heller ikke danne basis for så omfattende konklusjon som Tofte trekker uten å ha blitt nærmere bekreftet. En slik bekreftelse har ikke latt seg gjennomføre, som referert over.

Utfra det foreliggende materiale er det derfor grunnlag for å være

2672 Egil Ulateig: *Raud krigar, raud spion* s. 236–239

2673 Opplyst av Arne Pettersen, Georg Rosef og Ole Fossen.

2674 Professor Jan Peters, journalist Walter Voss og professor Fritz Petrick.

2675 Hans kone søkte ifølge Tofte om å komme tilbake til Norge. For å demonstrere samarbeidsvilje fortalte hun at Dietrichkeit hadde vært ansatt i et skipshandlerfirma i Stralsund, men hadde hatt andre oppgaver. Det var i den forbindelse hun fortalte at han hadde fått statsbegravelse. Tofte kontrollerte ikke opplysningen. Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

skeptisk til Toftes konklusjon. Det er mer logisk å se Dietrichkeits hjemreise i lys av helt normale ønsker. De fleste eksiltyskere reiste hjem til slutt. I Dietrichkeits tilfelle er det også logisk å tro at han må ha følt seg trakassert av overvåking og fremmedpoliti. Hans søknad om norsk statsborgerskap ønsket man ikke å imøtekomme. Dietrichkeit hadde tross alt deltatt i krig sammen med norske soldater mot sine egne landsmenn på norsk jord i 1940, og kan neppe ha følt at det ble satt særlig pris på. Som eksil-tysker er det ikke urimelig å anta at han har fått henvendelser fra øst-tyske sikkerhetstjenester. Det er grunn til å være skeptisk til om han kan ha respondert på slike henvendelser, i hvertfall i noe vesentlig omfang.

Wiik-søstrene

Gudrun Wiik ble tilsynelatende gått mer etter i sømmene enn sin søster. Av de opprinnelige 27 dokumenter er imidlertid kun sju tilbake, resten ble makulert i 1976. Personmappene for de to søstrene ble samtidig slått sammen.²⁶⁷⁶ For Gudrun finnes også personalskjemaet, og av dette framgår at en betydelig del av opplysningene fra tida før 1940 egentlig handler om hennes søster.²⁶⁷⁷ Samtlige dokumenter vedrørende hennes aktiviteter i Norge mellom 1946 og 1961 er destruert. Det ser ut til at hun figurerte på en navneliste som overvåkingen skaffet seg over aktive i en kelnerkonflikt i 1949.

I begynnelsen av 1961 var man i forbindelse med en sanering av OVS-arkivet kommet over en rapport fra Narvik politikammer i 1953, om en reise som den sovjetiske borger og landbruksforsker Mikhail Dunin foretok i Nord-Norge dette år. Med ham reiste Gudrun Wiik som tolk. Rapporten var dengang blitt oversett av OVS. Bryhn skrev 13. februar 1961 til politikamrene i Nord-Norge og ba om rapporter fra denne reisen.²⁶⁷⁸ Rapporter kom inn fra Troms og Sør-Varanger politikamre, men av de framgikk svært lite av interesse. Reisen hadde skjedd ubemerket, og de to hadde antakelig overnattet privat under reisen. Dunin hadde holdt diverse foredrag om jordbrukssaker, og reisen var arrangert av Norsk-Sov-

2676 Personsak Gudrun Wiik var opprinnelig 199, senere 7568, og endelig 10.212.

2677 Ifølge dette skjema ble Gudrun Wiik gift 1.12.36 med Martin Brendberg. Forbindelsen med Brendberg var Gudruns, ikke Ragnhilds. Om de virkelig var gift eller bare var samboere, er imidlertid uklart. P 10.212, OVS.

2678 Ifølge påtegning fra Nytrøen ble det kun lagt kopier på Dunin og Wollweber-saken i arkivet. P 10.212, OVS.

jetrussisk samband.²⁶⁷⁹ Forøvrig var hun registrert i forbindelse med artikler i *Friheten*, enkelte pengebidrag til forskjellige formål som også ble registrert gjennom *Friheten*, et besøk til Østersjø-uka i 1964 og diverse andre reiser.

Både Gudrun og Ragnhild Wiik var registrert i den amerikanske henvendelse fra 1967.²⁶⁸⁰

De siste årene av sine liv bodde de to søstrene sammen. Ragnhild døde 14. mars 1964, og Gudrun 6. september 1977.

2679 Fra Troms politikammer 18.5.61 og fra Sør-Varanger politikammer 20.7.61. P 10.212, OVS.

2680 «Enclosure IV: The Wollweber Organization», ant. fra CIA, registrert Ov. J. Nr. 02512 1967. Dok 67 i P 10.231, OVS.

Kapittel 32

Sabotasje eller ulykker?

Mye tyder på at båten er etterstrebt, og det er all grunn for Dem til å ta opp saken med det engelske politi [...] det må være en sabotasjehandling som er årsaken, og [...] formentlig må det være en organisasjon i Wollwebers regi som står bak.

Brev fra Arendal politikammer til Bryhn²⁶⁸¹

Jeg har i foregående kapitler undersøkt om det i arkivsakene fra overvåkingstjenestene i Sverige og Norge finnes dokumentasjon for en fortsettelse av sabotasjeorganisasjonen fra krigstida under Wollwebers ledelse. Undersøkelsen har så langt ikke gitt noen konkrete holdepunkter for en slik konklusjon. Derimot finnes det store mengder rykter om en slik organisasjon. Disse fant veien til avisene, og derfra inn i litteraturen, men kan ikke underbygges.

Hittil har undersøkelsen tatt for seg de generelle og konkrete ryktene om en slik organisasjon, men det er selvsagt ikke tilstrekkelig til å konkludere med at den ikke fantes. Vi vet nå at en slik hvilende beredskapsorganisasjon ble forsøkt skapt mellom 1948 og 1954 i Norge, og vi vet at det var Asbjørn Sunde som forsøkte å få det til. Hvor langt han kom og hvor omfattende organisasjon ble, kan bare en gransking av arkivene fra de relevante organisasjonene i det tidligere Sovjetunionen avgjøre. Den politiske situasjonen i Russland gjør at dette ennå ikke mulig.

Vi kan imidlertid ikke si oss tilfreds med en slik generell undersøkelse. Det er også nødvendig å undersøke om det i denne periode kan knyttes sabotasje til norsk skipsfart. Ble det foretatt sabotasje mot norske skip etter krigen? En slik undersøkelse er relevant. Vi må huske på

2681 Sitatene er fra to brev fra politimester N. Onsrud ved Arnedal politikammer til Bryhn. Sitatet foran () er fra brev av 27.6.53 (P-90:612 a) og sitatet etter [...] er fra brev av 12.6.54 (referert i «Skipsbranner», s. 28, P-90:612), begge OVS.

at resonnementet bak mistanken om at en slik sabotasjeorganisasjon ble gjenskapt, var basert på følgende forutsetninger: Formålet skulle være å motvirke effekten av Marshall-hjelpen og NATO ved å angripe våpen- og ammunisjonstransporter, dels som krigsforberedende tiltak, dels som svekking av den vestlige militære innsats i aktuelle konflikter, særlig Korea-krigen. Noen av disse forutsetninger er rimelige, og må ligge tett opp til faktiske sovjetiske vurderinger.

Norsk skipsfart var tungt inne i denne trafikken. Hvis det virkelig foregikk sabotasje mot vestlig skipsfart generelt, antar jeg at den også måtte ramme norsk. Det må derfor antas at det er relevant å stille opp en teori om at forekomster av sabotasje mot norsk skipsfart er en sterk indikasjon på en generell forekomst av sabotasje. En tilsvarende undersøkelse i amerikanske og britiske kilder har ikke latt seg gjennomføre.²⁶⁸²

Denne undersøkelsen er nødvendig å gjennomføre i en viss detalj. I motsetning til rykteskriv og sensasjonspregede presseoppslag, som i de færreste tilfelle ble kontrollert av POT, er politietterforskning og andre politiundersøkelser i konkrete saker mer verdifulle som kilder. Det er flere grunner til det. I slike saker måtte politiet ofte forholde seg til andre etater og til rederikontorer, og slik ekstern kontakt stilte krav til form og innhold på henvendelser og saksbehandling. Motsigelser og uklarheter kommer bedre fram.

Jeg vil derfor i dette kapittel presentere leseren for en betydelig mengde nye data om antatt sabotasje, og ber om tålmodighet for at presentasjonen kan oppfattes som omstendelig. Det vil framgå av avslutningen at denne behandling er vesentlig for de konklusjoner som kan trekkes.

DS «Skoghaugs» forlis i 1947

24. desember 1947 avgikk dampskipet «Skoghaug» av Haugesund fra Rotterdam med kurs for Oslo. «Skoghaug» var eid av Alf Lindø, Hauge-sund, var på 2100 br.t, og hadde byggeår i 1930. Om bord var en besetning på 27 mann, to passasjerer og en stor kullast. Kløkken 22.30 rystet skipet som om det var grunnstøtt. En stor eksplosjon hadde slått hull i skipssiden, og etterlatt seg en bulk utover midtskips på styrbord side. I løpet av 25 minutter forsvant skipet i bølgene.²⁶⁸³ Mannskapet på en nær

2682 Henvendelser til britiske og amerikanske tjenester og institusjoner er ikke besvart.

2683 Omstendighetene rundt forliset er beskrevet i sjøforklaringen ved det norske generalkonsulatet i Rotterdam, 7.1.48. P-90:612 a, OVS.

klarte å komme seg fra borde i en delvis ødelagt livbåt, som var full av vann. Den grove sjøen og kulden tok i løpet av tre timer livet av samtlige, unntatt fyrbøter Arnt Røkke fra Trondheim. Røkke ble reddet i land av to fiskere.

I Haugesund ble nyhetene om katastrofen tatt i mot med stor sorg. Et flertall av de omkomne var fra distriktet, og mange av dem var familie-fedre. NRK la om sine programmer og spilte sørgemusikk da telegrammet kom. Bare ti av de omkomne ble senere funnet.

I slutten av desember 1947 brakte *Aftenposten* et innslag om saken. «Skyldes forliset en mine?» spurte avisen.»En ting vet jeg sikkert», uttalte Røkke, «det var ingen mineeksplosjon». Et par dager senere brakte avisen resultatet av den nederlandske undersøkelseskommissjonens arbeide. Den var entydig. Det fantes ingen tvil om at det hadde vært en mineeksplosjon. Dagen før hadde *Haugesunds Dagblad* skrevet det samme. Avisen hadde vært i kontakt med sjøkyndige folk og personer som selv hadde vært utsatt for mineeksplosjoner, og de var ikke i tvil.

Da Røkke kom hjem til Trondheim i midten av januar ble han intervjuet av *Arbeider-Avisa*. «Beretningen om tragedien, slik den er omtalt i den norske pressen, er fullstendig misvisende», uttalte han til avisen. Det var særlig alle omtalene av ham selv som den store helt, han hadde reagert på. Men han hadde heller ingen tvil om at årsaken til forliset var feilaktig framstilt. Det var uten tvil en mine, som hadde eksplodert midtskips.

I Overvåkingspolitiet hadde Kaleb Nytrøen fått med seg Røkkes uttalelser til *Aftenposten*. I et notat 9. januar konkluderte han med at Røkke måtte avhøres.²⁶⁸⁴ Vi vet fra annet materiale at på denne tid hadde de nye ryktene om Wollwebers virksomhet begynt å sirkulere. Her hadde POT kanskje et tilfelle som kunne bekrefte at det lå noe bak. De hadde registrert at Røkke hadde tatt inn på et hotell i Oslo 8. januar, men så var han forsvunnet igjen. Man hadde også iverksatt videre undersøkelser ved Trondhjem politikammer, men uten å få opplysninger av betydning for saken. Nytrøen varslet likevel politikamrene i Kristiansand og Trondheim, og sendte ut et signalement på ham. Endelig 21. januar lyktes det politiet å få til et avhør.

I avhøret ble Røkke spurt nøye om hvem han hadde latt seg intervjuet av etter forliset.²⁶⁸⁵ Han forklarte seg greit om det. Dernest ble han

2684 «Notat. Ad «Skoghaugs» forlis julenatt 1947 utenfor den hollandske kyst», O.P.10-25/48, med tillegg av H. Lømo. P-90:612 a, OVS.

2685 «Notat ang. D/S «Skoghaug» av Haugesund», 27.1.48 Sv. L. P-90:612 a, OVS.

spurt om utsagnet om at det ikke var en mine. Han svarte at han ikke hadde ment å uttale seg bestemt om dette. Han hadde mer tenkt på kjeleeksplosjon, mente han, og begrunnet det med at bare den ene fyrbøteren hadde klart å komme seg på dekk. Denne var også skadet i armene. Bullen han hadde observert midtskips hadde vært over vannlinjen, og han var sikker på at det ikke var sprengt hull i den. Han nevnte som en mulighet at det kunne ha vært en magnetisk mine, som hadde detonert under skipet, og at skipssiden var blitt sprengt utover.

Han hadde også en annen opplysning som interesserte politiet. På forrige tur hadde «Skoghaug» lastet kis i Sauda, da Røkke mønstret på. Det hadde vært en passasjer om bord, en belgier. Han snakket norsk, og blandet seg med mannskapet. Han hadde flere ganger vært i mannskapslugarene og diskutert, men såvidt Røkke hadde fått med seg diskuterte han ikke politikk. Han hadde også avlagt et besøk på fyrdørken.

Det hadde oppstått en del misnøye blant mannskapene på denne turen. Bakgrunnen var at mannskapet mente at kapteinen delte ut for få sigaretter. Tillitsmannen fikk beskjed om å kreve flere, og det hadde kapteinen imøtekommet. Politiet var svært interessert i å få vite om belgieren sto bak denne aksjonen, men det trodde ikke Røkke. Men politiet mente å konkludere med at mannskapene ikke var helt tilfreds med kapteinen.

Hva skulle man tro? Politiet likte ikke saken. Hva det var ved Røkkes person som var mistenkelig kommer ikke fram av dokumentene. Men skepsis var det. «Foreløpig har jeg, av visse grunner, ikke villet legge for stor mistenksomhet for dagen», avsluttet politimannen rapporten fra avhøret.²⁶⁸⁶

Bryhn besluttet at saken måtte undersøkes nærmere. Haugesund politikammer fikk i oppdrag å undersøke skipets tidligere bevegelser, og spesielt undersøke om det hadde gått i malmtrafikk på Narvik, og skaffe tilveie mannskapsliste og sjøforklaring.²⁶⁸⁷ Politimester Reksten kunne i svar til Bryhn avkrefte at «Skoghaug» hadde gått i malmtrafikken.²⁶⁸⁸ Noen dager senere fikk Reksten henvendelse om å bringe på det rene omstendighetene omkring den belgiske passasjeren fra Sauda.²⁶⁸⁹ 7. februar hadde han svaret klart. Belgieren het Eric Josef Rameckers, og ifølge et vedlagt kort fra fremmedregisteret var han handelsagent, gift med en

2686 Sv. L. understreket at det ikke var noe formelt forhør, men kun en «samtale».

O.P.10-25/48. P-90: 612 a, OVS.

2687 H. Lømo til Alf Reksten 19.1.48. P-90:612 a, OVS.

2688 Alf Reksten til Bryhn 28.1.48, P-90:612 a, OVS.

2689 Lømo til Reksten 30.1.48, P-90:612 a, OVS.

dame i Haugesund, som han også hadde en liten pike med.²⁶⁹⁰ Han var ankommet til landet i 1946, og hadde lovlige oppholdspapirer.²⁶⁹¹

Politiet gransket Rameckers.²⁶⁹² Hans ekteskap og barn i Hauge-sund var lett å få bekreftet, likeså hans handelsvirksomhet. Han var agent for en rekke firmaer i Nederland, og hadde gode forbindelser i Norge. Det var vanskeligere å finne ut av hans aktiviteter under krigen. Undersøkelser hos noen av hans kontakter viste at han hadde blitt tvangssendt til Tyskland fra Nederland i 1942, så sendt til Norge, hvor han i Bergen i 1944 klarte å komme seg unna tyskerne, inntil han ble arrestert og satt på Akershus rett før kapitulasjonen. Politiet fant det merkelig at han ikke selv hadde opplyst dette i sin forklaring til fremmedkontoret i Oslo. Men utskrift av fangeprotokoll fra Akershus viste at det stemte.

15. mars fikk man opplysninger om ham fra Norsk Sjømannsforbunds avd. i Haugesund. Rameckers hadde nemlig søkt om å ta hyre som stuertlærling på norsk båt, og NSF hadde lovet å hjelpe. Ryktene om at det var en undersøkelse på gang, må imidlertid ha nådd Centralpasskontoret. Kontoret avsto hans søknad med den bemerkning at han fikk søke sin framtid i Holland.²⁶⁹³

Bryhn hadde fulgt den tråden som fantes i saken ut til enden. Etablerte fakta var at alle sakkyndiges vurderinger om «Skoghaugs» forlis var enige om at årsaken var minesprengning. Den spinkle mistanke som var uttrykt hadde ledet mot Rameckers, men den hadde vist seg grunnløs. Det er betegnende for saken at det tross fakta lå en udefinerbar skepsis, først rettet mot Røkke, dernest Eric Josef Rameckers. Bakgrunnen for denne skepsis er vanskelig å finne i saken selv, og må antakelig søkes i de forventninger politiet følte seg omgitt av.

«Skoghaugs» tragiske skjebne bringer inn en av de store «naturlige» farene for skipsfarten etter krigen: minefaren. Store deler av farvannene langs den britiske, nederlandske og nordtyske kyst var svært godt dekket med miner under krigen. I de første etterkrigsårene var posisjonsavmerkede korridorer sveipet rene, og manøvrering utenfor disse var beheftet med meget stor fare. Minemeldinger, som anga posisjoner for endringer i disse korridorene eller frittdrivende miner, var vanlige helt ut på 70-tallet. En

2690 Eric Josef Rameckers (f. 18.3.22 i Voerendal).

2691 Reksten til Bryhn 7.2.48, P-90:612 a, OVS.

2692 Resultatet av granskingen forelå i rapport «Ad O.P.10-25/48-S/S Skoghaugs forlis» av H. Lømo 18.2.48, samt «Ad O.P.10-25/48-S/S Skoghaug – Eric Josef Rameckers, notat av 15.3.48 av H. Lømo. Begge i P-90:612 a, OVS.

2693 «Ad O.P.10-25/48-S/S Skoghaug – Eric Josef Rameckers», notat av 15.3.48 av H. Lømo.

rekke ulykker og nesten-ulykker forekom i Nordsjø-bassenget som følge av miner.

Russisk oppbringning av motorskipet «Farnes»?

Om det var en mine som førte til motorskipet «Farnes» forlis utenfor Halland-kysten natten til 29. desember 1948 ble aldri klarlagt. Skipet på 540 bruttotonn forsvant sporeløst uten overlevende. Åtte omkomne ble funnet i sjøen. Det var hardt vær i området da skipet forsvant, og det er sannsynlig at det ble brutt ned av sjøen. Dette forliset har først og fremst interesse i vår sammenheng fordi det noe senere førte til en undersøkelse som kan dokumentere hvilke forestillinger som på dette tidspunkt var mulig å ta alvorlig, ikke bare i media, men også i politiet.

Enken etter en av de forulykkede, en sykepleierske fra Sandefjord, som her bare skal omtales anonymt, meldte seg i april 1952 til overvåkingspolitiet i Oslo med en dramatiske historie. Hun hadde våket over den i nesten fire år. Hun kunne fortelle at hun hadde oppholdt seg om bord i «Farnes» i 14 dager i november 1948. Hun hadde da fått mistanke til en bestemt person om bord. Hun trodde ikke skipet var forlist. Skipet hadde før siste reis vært i Stettin, og hun hadde hørt at russiske offiserer ved den anledning hadde vist stor interesse for skipet, som var et ombygd britisk marineskip. Det var sannsynlig at en person om bord hadde «fikset» en maskinskade, og så hadde russerne «berget» skipet. Alt sammen var avtalt fra Norge, trodde hun. Enken hadde utvist stor energi i saken før hun la den fram for overvåkingspolitiet. Hun hadde også rettet en henvendelse til kriminalpolitiet i København.

Det framgår av hennes forklaring, at hun var blitt stimulert til å trekke sine konklusjoner av en bestemt begivenhet. Avisene hadde brakt meldinger om at et amerikansk fly var blitt skutt ned over Østersjøen, og dette hadde inspirert henne til å rette en henvendelse til den amerikanske ambassade. Hun hadde vært i Utenriksdepartementet og i det britiske konsulat. Hennes teori var at skipet var kapret av sovjetiske hemmelige tjenester, at hennes mann befant seg i fangenskap i Sovjetunionen, og at de som var funnet døde i sjøen var blitt drept fordi de hadde satt seg til motverge.

Disse forestillingene hadde antakelig sin årsak i kvinnens tragiske situasjon. Men at politiet prioriterte ressurser på hennes forestillinger, kan bare forklares utfra det politiske mønster som hadde dannet seg rundt denne og liknende saker. Politiet tok kvinnen alvorlig, og satte i gang gransking av forliset utfra hennes teorier. Etter avhøret av enken, fikk

man utlånt saken om forliset fra Skipsfartsdepartementet.²⁶⁹⁴ Man skaffet til veie meteorologiske data. Bryhn tok saken opp med svensk politi. Den ble til en stor og resultatløs undersøkelse.

Med «Wollweber» i bunkersen

I 1950 ble to prosaiske tilfeller registret i sabotasjesammenheng av overvåkingspolitiet. Det ene tilfellet var motorferjen «Solfrid», som trafikerte Tysfjorden mellom Skarberget og Bognes ved Narvik.²⁶⁹⁵ 17. april 1950 fikk skipet maskinskade i Bognes. Ved nærmere undersøkelser ved Pedersens Mek. Verksted i Lødingen ble det fastslått at det fantes slipepasta i et av smøreapparatene om bord. Saken ble anmeldt og etterforsket av Narvik politikammer. Under avhør innrømmet maskinisten om bord at han hadde blandet inn slipepasta i smøreapparatet for å dekke over maskinskaden. Han var redd for å få skylden av eieren for slurv og dårlig service fra hans side.

En ganske dagligdags affære, altså. Likevel ble saken innrapportert til Bryhn fra politimester Steinholt i Narvik. Bryhn henla saken uten bemerkninger under påskriften «hærverk» på «Solfrid», Tysfjord.²⁶⁹⁶

Det andre tilfellet dreide seg om «Nesoddtangen», en av Nesodden-båtene som gikk i rute fra utstikker B i Pipervika i Oslo til Nesodden. 9. november 1950 fikk overvåkingspolitiet en anmodning om å se på en sak om «formodet sabotasje».²⁶⁹⁷ Ved nærmere undersøkelser viste det seg at båten i løpet av natten var blitt fylt med vann.

Igjen viste det seg at forklaringen var lett å påvise. Båten var klargjort for maskinbytte, og ved en misforståelse var en ventil for kjølevann ikke blitt stengt. Normalt var utløpet av ventilen over vannlinjen, men ved lavvann hadde båten huket seg fast i kaja, og høyvannet hadde krenget båten slik at utløpet ble liggende under vannlinjen. Det tok bare noen få timer å pumpe båten lens. Politiet opptok avhør, og var helt klar i sin konklusjon: «Etter underskrevnes mening synes det ikke å være noe motiv for sabotasje mot denne båten. Såvel vedk. maskinist som fyrbøteren betegnes som pålitelige karer. Uhellet må vel derfor betegnes som «hendelig». Begge sakene var uten overvåkingsmessig interesse, men det

2694 Saksnummer 7787/49. Saken ligger i P-90:612 a, OVS.

2695 «Notat» O.P.VI-586/50 10.8.50 av 1695. P-90:612 a, OVS.

2696 Bryhn til Steinholt 11.8.50. P-90:612 a, OVS.

2697 «Formodet sabotasje på DS «Nesoddtangen» tilh. Nesodden-Bundefjord DS», O.P. VI-1068/50 av 1220 9.11.50. P-90:612 a, OVS.

måtte undersøkelser til for å bringe det på det rene, og man var innom sabotasjemistankene.

I dag er det vanskelig å forstå hvordan slike vurderinger i det hele tatt var mulige. Hvilken politisk logikk skulle ligge bak å sabotere Nes-oddbåten? Hvilke politiske forestillinger gjorde seg gjeldende i politiet? Det er lett for oss å dra på smilebåndet. Til forsvar for politiet må det sies at selv om slike saker ble etterforsket fordi man rutinemessig skulle etterforske innkomne mistanker, så betød ikke det at den enkelte politimann trodde på dem. Når en sak var lagt «død» etter gransking, ble ikke dokumentasjonen fjernet fra arkivet som irrelevant. Likevel må det understrekes at det ikke var tilfeldig at slike saker endte hos POT. Det politiske klimaet rundt 1950 var dramatisk anderledes. Saker som idag kun ville føre til tekniske undersøkelser eller kriminaletterforsking, kunne den gang få et mistenkelig politisk lys over seg.

Alle saker av denne karakter havnet ikke i overvåkingspolitiet, men som vi skal se videre var det mange nok til at dette bildet blir bekreftet. I 1951 var det ingen slike saker, og i 1952 kun et tilfelle i oktober da noen gutter i syv, åtte årsalderen fant noen signalpatroner i sjøen foran «Oslofjord» ved kai i Oslo. Saken ble oversendt overvåkingspolitiet, men Biltvedt fant fort ut at «en har ikke funnet det sannsynlig at det her foreligger sabotasjeforsøk».²⁶⁹⁸ Men i 1953 så det ut til at man skulle få bekreftet sine mistanker.

6. mai 1953 skrev en tjenestemann ved overvåkingen et notat med den dramatiske overskriften «Skibssabotasje?». Innholdet var like dramatisk som overskriften.²⁶⁹⁹ En kilde med kontakter i shippingkretser kunne fortelle at det norske skipet «Tora» av Hauges Rederi A/S, Tromøy, hadde lastet et parti på 250 tonn panserstål i Hamburg. Da det viste seg at lasten skulle til Polen, nektet kapteinen å undertegne papirene, og forlangte skipet losset og erstatning til rederiet. Fra tysk hold ble det ytret at han skulle komme til å angre på dette. Skipet gikk så til en engelsk havn for å ta inn en kullast til Nederland. Underveis til Swansea inntraff en eksplosjon, og skipet måtte reparere i 14 dager på engelsk verksted. Kilden la til at engelsk politi satte eksplosjonen i forbindelse med episoden i Hamburg.

Bryhn satte sitt navn under notatet og sendte det til Arendal politikammer, med spørsmål om alle detaljer i saken.²⁷⁰⁰ Politimester Nils Onsrud kontaktet med en gang rederen, som gjorde rede for det som had-

2698 «K» til Biltvedt av 30.10.52, med påskrift av 1220 av 10.2.53 og av Sv. Krokaas 10.2.53. P-90:612 a, OVS.

2699 1903 den 6.5.53. P-90:612 a, OVS.

2700 Bryhn til politimester Onsrud 11.5.53. P-90:612 a, OVS.

de skjedd.²⁷⁰¹ Det viste seg at historien var litt anderledes enn han hadde trodd. Hans skip «Tora IV» var chartret for en tur fra Hamburg til Wismar eller Rostock. Befrakteren var et nederlandsk firma, «vistnok» på vegne av en franskmann. Da lasten på vel 1150 panserstålplater var vel om bord, ble den beslaglagt av det tyske tollvesen som kontrabande.²⁷⁰² For å komme ut av floken, foreslo avskiperne at skipperen skulle gå med på å endre destinasjonssted til Ålesund. Skipperen kontaktet deretter rederiet, som nektet ham å underskrive de nye papirer. Grunnen var enkel. Formålet var selvsagt å omdirigere skipet i sjøen, hvilket bare ville føre til at skipperen ved en senere anledning kom til å bli arrestert av vesttysk tollvesen. Alternativet var da å ta beslag i frakten, eller å losse for befrakters regning. Etter at bankgaranti var stillet, ble så skipet losset. Det forelå ingenting om trusler i saken.

Etter å ha redgjort så langt, kunne Onsrud gå over til omstendighetene rundt eksplosjonen. Det viste seg at det ikke dreide seg om «Tora IV» i det hele tatt, men om et annet av rederiets skip, «Tora». Eksplosjonen, som skjedde 2. april i sjøen, var etterforsket av engelsk politi, og deres konklusjon var helt klar. Det var kommet vann fra styremaskinen opp i en karbidbeholder. Vann blandet med karbid framkaller som kjent eksplosjon. «Det er således en naturlig forklaring på eksplosjonen om bord i «Tora».» Rederiet og engelsk politi var enige om at det ikke dreide seg om sabotasje. «Dessuten», avsluttet Onsrud i sin rapport, «er jo situasjonen endel anderledes enn antatt på forhånd, fordi det dreier seg om to forskjellige skip, selv om dog begge tilhører samme rederi.» For sin egen del la han imidlertid til, at det eneste spørsmålet som kunne stå igjen, var om en av mannskapet hadde helt vann i karbidunken med vilje. Med rapporten til Bryhn sendte Onsrud også bilag med engelske etterforskningspapirer og opplysninger om befraktningen av «Tora IV». Et par dager etter fulgte også en mannskapsliste for «Tora» for 2. april. Onsrud kunne opplyse at politiet hadde undersøkt de av mannskapet som hørte hjemme i Arendals-området, og funnet ut at samtlige var «meget bra folk som ikke kan tenkes å ha nogen forbindelse med saken.»²⁷⁰³

Den engelske etterforskningen av eksplosjonen var grundig gjennomført, og en teknisk rapport som analyserte de fysiske og kjemiske funn slo kategorisk fast at årsaken var acetylengass, oppstått ved at vann

2701 Det følgende referat ble nedtegnet i rapport fra Onsrud til Bryhn av 15.5.53. P-90:612 a, OVS.

2702 Som ledd i den amerikanske handelsboycott av Øst-Tyskland. Mistanken var at bak «franskmannen» sto østtyske myndigheter.

2703 Onsrud til Bryhn 5.6.53. P-90:612 a, OVS.

fra styremaskinen kom i kontakt med karbid. Andre funn om bord var også analysert og forkastet som irrelevante.²⁷⁰⁴ Dermed skulle en tro at saken var ute av verden.

En ny dramatisk begivenhet hadde imidlertid skjedd. 11. mai, mens «Tora» var på vei fra Porsgrunn til Arkhangelsk, hvor det skulle laste trelast for England, fant fyrbøteren en pakke dynamitt i kullbunkersen. Det var bare så vidt han ikke hadde skuffet pakken inn i fyren med kullene. Pakken ble sendt til rederiet i Arendal da skipet ankom Hammerfest tre dager senere.

Men ikke nok med det. Etter lasting i Arkhangelsk, satte skipet 27. mai kursen for Tayport i England. Da fyrbøteren 28. mai nesten hadde tømt kullbunkersen, fant han en utbrent bit av en tjærelunte, og rester av en fenghette.²⁷⁰⁵ Begge deler ble sendt rederiet fra Honningsvåg.

På tross av disse tre merkelige hendinger med samme skip i løpet av kort tidsrum, tok rederen det hele med stor ro. Da pakken med sprengstoff fra Hammerfest og lunten fra Honningsvåg var ankommet, overlot han det til politikammeret i Arendal, og ba samtidig om at det måtte bli undersøkt hvilken opprinnelse dynamitten hadde. Han kunne opplyse at skipet hadde bunkret i Barry. Onsrud sendte dynamitten og luntebiten med fengheten til sprengstoffinspeksjonen. Når det gjaldt dynamitten var han opptatt av om det var mulig at dynamitten kom fra en kullgruve, og var kommet om bord med bunkersen. Han var også interessert i å få vite om jernkapsler var i bruk som fenghetter i England.

Sprengstoffinspeksjonen svarte noen dager senere at sprengstoffet var produsert ved Nobels Explosives Company i Ardeer ved Glasgow. I Norge ville det bli klassifisert som dynamitt, på grunn av det høye sprengoljeinnholdet. I Norge var det ikke tillatt brukt i kullgruver. Lunten var også av helt vanlig type. Når det gjaldt spørsmålet om bruken av dynamitt og jernfenghetter i engelske kullgruver, hadde man satt igang undersøkelser, men ikke fått noe svar. I et brev noen dager senere fortalte Eilif Platou fra inspeksjonen at han hadde tatt saken opp med en kollega i den tilsvarende institusjon i Storbritannia. Han var dessuten interessert i å få vite nøyaktig dato og havn for bunkringen av de aktuelle kullene. Onsrud skrev 27. juni tilbake at «Tora» hadde bunkret i Partington 1. april og i

2704 Undersøkelsen ble foretatt av Glamorgan Constabulary, Cardiff, og oversendt rederiets agent 6.5.53. Den tekniske undersøkelse ble oversendt politiet fra Forensic Science Laboratory 29.4.53. Rapporten i P-90:612 a, OVS.

2705 Rapport fra skipsfører Olaf Hansen av 14.5 og utdrag av maskindagbok for «Tora» av 1.6.55. P-90:612 a, OVS.

Barry 23. april. Det var uvisst fra hvilke av disse ladningene de aktuelle kullene kom.²⁷⁰⁶

27. juni ga Onsrud en ny orientering til Bryhn om saken. Han var nå ikke i tvil. «Meget tyder på at båten er etterstrebt», hevdet han, og la til at «det er vel all grunn for Dem til å ta opp saken med det engelske politi. Mannskapsliste vedligger, og de mannskapene som er fra dette distrikt, er det intet å bemerke med, men det er flere fra andre distrikter, og frem for alt flere utlendinger.»²⁷⁰⁷

Det gikk 11 uker uten at vi vet hva som foregikk. Av et skriv fra Bryhn til Onsrud 14. oktober framgår at man har festet mistanke ved en mystisk person fra Manchester som antakelig kan ha besøkt skipet. Bryhn skrev at det var av betydning for «sabotasjeteorien» å få avklaring på hvem denne personen var. Bryhn mente at dette besøk om bord måtte ha noe å gjøre med at skipet skulle til Arkhangelsk. «Det forgår jo saker og ting på disse båtene som kan lede tankene hen på et slikt besøk», mente han, og hadde antakelig hemmelig kurerer og spionasje i tankene. Bryhn ønsket nå at Onsrud selv direkte skulle henvende seg til engelsk politi, etter først å ha foretatt avhør av skipper og styrmann om det mystiske besøk om bord. Bryhn avsluttet med at «for øvrig er engelsk politi så sabotasjeminded at de ikke vil la en slik sjanse gå fra seg, dersom de ikke var overbevist om det motsatte.»²⁷⁰⁸ Hva som videre skjedde vet vi ikke. I et resyme over saken som ble utarbeidet i 1957, refererte man til avhør av mannskapene, som mente at noen hadde kastet noe «djevleskap» i fyren, og beskrev følgende konklusjon:²⁷⁰⁹

I skriv av 12.6.1954, j.nr. U.B. 370/53, fra politimesteren i Arendal, O.P. VI-2173/54, fremholdes det at etter de undersøkelser Arendal pollitikammer har foretatt «må det være hevet over tvil at sprengningen ikke skyldes karbid». Det konkluderes med at det må være sabotasjehandling som er årsaken, og at det formentlig må være en organisasjon i Wollwebers regi som står bak. I skriv av 4.8.54 O.P. VI-2173/54, til politimesteren i Arendal, meddeles det at Sprengstoffinspektøren i en erklæring av 22.9.1953 uttaler seg enig i det britiske laboratoriums konklusjon. Sprengstoffinspektøren har avgitt denne uttalelse etter at de nevnte pakker «Høy-eksplosiver var funnet, mens britenes konklusjon framkom før eksplosivene ble

2706 Samtlige tre brev i P-90:612 a, OVS.

2707 Onsrud til Bryhn 27.6.53. P-90:612 a, OVS.

2708 Bryhn til Onsrud 14.10.53 O.P.VI – 3067/53/Br/BØ, Brev nr. 23, H-4335.

2709 «Skipsbranner» s. 28–29, P-90:612, OVS.

funnet. Britene ble ikke underrettet på senere tidspunkt om eksplosivene. Arendal politikammer finner at det neppe er grunn til å mistenke noen av mannskapet. Etterforskningsdokumentene er henlagt ved Arendal politikammer med bemerkning om at politiet antar sprengningen skyldes sabotasje, men er uopplart.

Påstandene fra Arendal politikammer var høyst usannsynlige. Spekulasjonene om at Wollweber sto bak var en ren politisk spekulasjon, og har ingenting med sakens fakta å gjøre. Den var simpelthen tatt ut av luften.

En kort rekapitulering av saken viser at den oppsto i første omgang som sak som følge av en politisk betont spekulasjon i rederkretser, og var basert på en forveksling av to skip, «Tora IV» og «Tora». Da dette ble opplart, fortsatte saken, men nå knyttet til «Tora». På tross av entydige tekniske analyser med en kategorisk konklusjon, valgte Arendal politikammer å forklare eksplosjonen på fyrdørken 2. april som sabotasje. Funnet av dynamitten og den utbrente luntestumpen i kullene en og to måneder senere ble beviset for denne konklusjon. Men her var også en inkonsekvens. Å kaste noe «djevleskap» inn i fyren forutsatte at den skyldige var blant mannskapet, siden eksplosjonen hadde skjedd mens skipet var i sjøen. Men politiet var kategorisk på at den skyldige ikke var blant mannskapet.

Ifølge resymeeet fra 1957, hadde undersøkelsen med den engelske sprengstoffinspeksjonen vist at den dynamitten som var funnet ikke «vanligvis» ble brukt i de aktuelle gruvene, men den avviste altså ikke at det kunne forekomme. Dynamittrester og rester etter andre rekvisita i forbindelse med sprengninger var vanlig under kullbryting og annen sprengningsvirksomhet. Utbrente lunter fantes overalt hvor sprengning ble foretatt. Dette er også den mest sannsynlige forklaring i dette tilfelle. Antakelig hadde sprengstoffet og lunten kommet om bord med bunkersen fra en eller annen gruve.

Men det er et annet forhold som, i tillegg til alle de øvrige merkevordighetene i denne saken, sparker bena fullstendig under Arendal politikammers slutninger. Vanlig dynamitt eksploderer nemlig ikke ved antenning, men brenner ganske rolig. Fyrkjelen hadde neppe eksplodert hvis dynamitten var blitt lempet inn, antakelig hadde effekten vært umulig å registrere i det hele tatt. Hvis dynamitten skulle ha forårsaket en eksplosjon, måtte den ha vært ustyrt med en fenghette, som igjen måtte bli antent. Men fengheten ble funnet et annet sted i bunkersen, og dessuten var lunten utbrent – altså brukt – og fengheten var det kun rester igjen av – altså var den også brukt. Dermed faller hele sabotasjeteorien sammen.

Sabotasje var neppe mulig slik saksforholdene er beskrevet. Intens søking i mannskapslistene, undersøkelser av mistenkelige besøkende, blandet med vidløftige teorier om Wollweber kunne ikke føre noe steds hen. Bryhns antydning i brevet av 10. oktober – om det mistenkelige i selve farten på Arkhangelsk – viser også at han er på leting på ganske andre stier. Det virker som om et eller annet mistenkelig måtte finnes. Det er også et spørsmål om ikke et slikt funn ville undergrave hele saken. Hvis skipet ble brukt av sovjetiske kurerer, ville det ikke da være meningsløst av kommunister å sprengte det?

Andre opplysninger i POT om mulig skipssabotasje

Norge hadde etter krigen en stor handelsflåte, og i årene fram til midten av 50-tallet vokste flåten betydelig.²⁷¹⁰ I 1945 bestod den av 4142 skip over 100 bruttotonn, mens den i 1955 var øket til 6106 skip. Tonnasjen økte i samme tidsrom fra 3 028 000 til 7 766 000 bruttotonn. I samme periode skjedde en betydelig teknologisk endring i skipsfarten. Mange av de gammeldagse dampskip ble erstattet av moderne damp-turbinskip. I 1945 hadde man fortsatt 1078 dampskip på sammenlagt 892 000 bruttotonn, hvorav mange var eldre dampskip. Slike skip ble ikke bygget etter krigen. I perioden 1945–55 skjedde det derfor ikke bare en betydelig øking av skipsfarten, men også overgang til betydelig mer komplisert teknologi, som stilte økede krav til kunnskapsnivå og arbeidsdisiplin.

Som vi har sett så hadde politi og media utviklet en teori om at det fantes en internasjonal skipsfartssabotasjeorganisasjon, med bakgrunn i skipsfartens strategiske betydning for vesten og de historiske forestillingene om Wollwebers sabotasjevirksomhet. Koblingen av disse forhold gjorde at overvåkingspolitiet fikk til vurdering saker som på landgjorda ikke ville blitt sett på som sabotasje, men som ville blitt vurdert som ordinære kriminalsaker. Med «Skoghaugs» forlis i 1947 og fram til «Tora»-saken i 1953 var de politiske undertoner klare. I de tilfellene jeg har funnet dokumentert etter 1954, forsvant disse undertonene, selv om selve begrepet «sabotasje» ikke forsvant. Den praksis som var innledet med at tilfeller av eksplosjoner, brann, havarier o.l. ble tatt opp av overvåkingspolitiet, ser ut til å ha blitt gradvis avvirket. Begrepet «sabotasje» var fortsatt i bruk, men ble nå sjeldnere koplet med «kommunistisk». Jeg skal i slutten av dette kapittel gi noen eksempler på dette.

Det kan være nyttig å relatere de videre oppgaver med statistiske

2710 Tabell 181. Skip og tonnasje, NOS XII 291 s. 376, Statistisk Sentralbyrå (1978).

størrelser for skipsforlis i perioden 1946–55. I 1946 forliste 20 skip med en gjennomsnittlig tonnasje på 809 nettotonn. I 1955 forliste 18 skip med en gjennomsnittlig tonnasje på 294 nettotonn. Toppåret var 1949 med 33 skip, bunnåret 1954 med ti skip. Fra 1955 til 1962 pendlet det årlige antall forlis rundt 20, fra 1963 var tendensen økende med et toppår i 1966 med 38 tilfelle. I 1968 var det igjen nede på 20.²⁷¹¹

2. september 1951 hadde Mosvold Shippings «Mosbay» blitt dokksatt i San Pedro, og umiddelbart før dokken ble fylt ble bunnventilene funnet åpne. Resultatet ble vannskader i maskinrommet anslått til 50.000 dollars. Det var mistanke om sabotasje, skrev avisene. Om overvåkingspolitiet behandlet saken vet jeg ikke. Men en avisartikkel om saken ble klippet og tatt vare på.²⁷¹² Da denne «sabotasje-saken» kom for retten i mai 1954, ble den av *Aftenposten* omtalt som en «høyst vidløftig sak hvor en rekke momenter er til stede og som krever en langvarig behandling».

I september 1956 ble overvåkingspolitiet koplet inn i en sak med mistanke om sabotasje om bord i motorskipet «Tamesis» i Brisbane, Australia, 26. juni samme år. Det var funnet knust glass i bærelageret i en generator om bord, og senere samme dag sand i et annet lager. Det australske politi ble koplet inn, og da skipet kom til Norge tok overvåkingspolitiet opp saken.²⁷¹³ Avhørene av mannskapet viste at politiet foruten personlige motiv, også forhørte seg om det kunne dreie seg om sabotasje av andre årsaker. Ryktene hadde gått om bord, og flere av de avhørte antydte muligheten av sabotasje. Politiet forsøkte å finne ut om uvedkommende kunne ha vært om bord i skipet eller i maskinrommet, men sannsynligheten for det viste seg å ha vært liten. «Ondsindede» forhold om bord kunne ingen bekrefte. Avhørene pekte i retning av en motormann som ansvarlig, med en relativt klar personlig motivkrets. Men politiet forhørte seg også om hans motiver kunne være av politisk karakter, uten å få dette bekreftet. Det er underlig at politiet ennå så sent som i 1956 fortsatt var opptatt av muligheten for sabotasje med politiske undertoner. Saken ble ikke oppklart.

En annen sak man så på var «sabotasjeforsøk» i maskinen om bord i motorskipet «Vito», under et opphold i Dunedin, New Zealand 20. mars 1955²⁷¹⁴, og mange tilfeller av branner og skadeverk i 1955 og 1956. Det

2711 Tabell 186, Forliste skip, ikke medregnet krigsforlis, NOS XII 291 s. 381, Statistisk Sentralbyrå (1978).

2712 *Aftenposten* 14.5.54

2713 Avhørene ble foretatt av betjentene Strøm og Krokaas 19.5.56 i Fredrikstad. Rapportene ligger i P-90:612 a, OVS.

2714 Henvisning til H-4335 sak 43.709 i P-90:612 a. OVS.

dreide seg om «Hammersborg» 13. januar 1955 i Aruba, «Ringstein» 8. juni 1955 i Antwerpen, «Evita» 8. september 1955 i Barry, «Stamsund» 24. august 1954, «Mildred» 1. august 1954, «Julian» 5. juni 1955, «Snar» 8. april 1955, «Fru Inger» 28. juli 1955, «Elin Horn» 25. september 1955, «Haukefjell» to tilfeller i februar 1956, «Stella Størmer» 26. januar 1956, «Høegh Belle» 29. mars 1956 i Hamburg, «Avenir» 24. april 1956 i Vera Cruz, «Reinholt» i august 1956 i sjøen mellom Japan og Nauru. I samtlige av disse tilfeller gransket overvåkingspolitiet mannskapslistene, kontrollerte mannskapene mot registrene i fremmedavdelingen og overvåkingsentralen. Noen av sakene endte med sivile dommer og avskjedigelse, når det kunne påvises forsett eller grove forsømmelser. Ellers var det snakk om ulykker. Det foreligger ikke noe materiale i OVS om disse tilfellene som antyder at de kunne ha politiske over- eller undertoner.²⁷¹⁵

På foråret 1959 ble det foretatt skadeverk ved to anledninger mot styremaskinen om bord på Sandefjord-båten «Thorstar». En konstabel fra Sandefjord politikammer ble sendt om bord i båten, og etterforsket saken som meget alvorlige tilfeller av sabotasje. Etter forhør tilsto en av mannskapet skadeverket, som hadde foregått under påvirkning av alkohol. I et fjernskrivtelegram om saken og i presseoppslag ble nå begrepet «sabotasje» brukt uten noen politiske undertoner, synonymt med begrepet «skadeværk».²⁷¹⁶ I en sak om tømning av brannslukkingsapparater om bord på motortankeren «Pepita» i 1961 og 1962, som også var innom overvåkingspolitiet, ble det temmelig klart at det verdinøytrale begrepet «hærverk» var mest anvendelig. Det dreide seg om guttestreker. Men fortsatt var altså saker av denne type innom avdelingen, og det var Bryhn som tok initiativet til etterforskningen.²⁷¹⁷

I 1957 ble det satt opp en oversikt over – hovedsakelig – branner som forekom i årene 1946–57, og som det fantes dokumentasjon på i OVS.²⁷¹⁸ Oversikten inneholdt også tilfeller av eksplosjoner og andre tilfeller som ikke hadde med brann å gjøre.²⁷¹⁹ I 1946 var det ett registrert

2715 Samtlige saker i P-90:612 II. OVS.

2716 *Aftenposten* 2.5.59. Fjernskriv i P-90:612 a, OVS.

2717 Ekspedisjon i saken i P-90:612 a, OVS.

2718 «Skipsbranner». Oversikten ligger i P-90:612 I. Det framgår av innholdet at den bygger på skriv til og fra overvåkingspolitiet, andre politi- og skipsfartsmyndigheter, samt diverse artikler fra pressen. Oversikten er neppe komplett over det virkelige antallet branner, siden det bare var noen av disse sakene som kom til POT eller ble registrert der. Men jeg antar at oversikten inneholder de mest relevante tilfeller, saker som hadde hatt interesse å undersøke i en sabotasjesammenheng. Bakgrunnen for at den ble utarbeidet er ikke på det rene.

2719 Ligger i P-90:612 I, OVS.

tilfelle, med brann i last om bord i «Tarv» i sjøen mellom Santa Cruz og Cape Town. Brannårsaken ble ikke fastslått. I 1947 var det i alt 15 tilfeller. Årsakene var: Ukjent/ikke angitt: 4, uforsiktighet: 4, selvantennelse: 3, andre tekniske forhold: 3. I kun ett tilfelle var det mistanke om brannpåsettelse. Det var en lugarbrann om bord i «Herbrand», tilhørende av Sigurd Herlofsen & Co i Oslo, 13. desember i sjøen mellom Buenos Aires og Curacao. Saken ble henlagt av politiet.

I 1948 var det i alt 12 tilfeller. Av disse var årsakene: Ukjent/ikke angitt: 2, uforsiktighet: 2, selvantennelse: 1, og tilfeller andre tekniske forhold: 7. I 1949 var det i alt 28 tilfeller. Årsakene var: ukjent årsak: 7, uforsiktighet: 4, selvantennelse: 4, andre tekniske forhold: 11, hendelig uhell: 2. I det minste ett av tilfellene med ukjent årsak var totaltap. Det var «Polykarp» tilhørende Einar Rasmussens rederi i Kristiansand, som ble totalvrak etter brann i Puerto Calbello 1. oktober.

I 1950 var det i alt 30 tilfeller. Årsakene var: Ukjent/ikke angitt: 11, uforsiktighet: 4, selvantennelse: 6, andre tekniske årsaker: 8, mistanke om påsettelse: 1. 29. januar dette år ble hurtigruteskipet «Kong Harald» utsatt for mindre eksplosjoner. I undersøkelsen av saken opplyste direktøren for Store Norske Kullkompani i Oslo at både lunter og fenghetter forekom i kullene fra bedriften. Saken hadde parallelle trekk med «Tora»-saken fra 1953. I 1951 var det i alt ni tilfeller. Årsakene var: Ukjent/ikke angitt: 3, uforsiktighet: 2, selvantennelse: 2, andre tekniske årsaker: 1, hendelig uhell: 1.

I 1952 var det i alt fem tilfeller. Årsakene var: Ukjent/ikke oppgitt: 3, uforsiktighet: 1, andre tekniske forhold: 1.

I 1953 var det i alt fire tilfeller. Årsakene var: Tekniske forhold: 2, mistanke om sabotasje: 2. Den ene av disse var «Tora»-saken, som jeg har behandlet over. Den andre var motorskipet «Black Falcon» av Sigurd Herlofsens rederi. 2. november brøt det ut brann om bord i Boston, og åtte amerikanske lossearbeidere skal ha omkommet. Det ble nedsatt en kommisjon for å undersøke om sabotasje var årsaken, men ingen opplysninger om at dette ble bekreftet foreligger.²⁷²⁰

I 1954 var det i alt 24 tilfeller. Årsakene var: Ukjent/ikke oppgitt: 5, uforsiktighet: 5, selvantennelse: 2, andre tekniske forhold: 8, mistanke om sabotasje: 4. I den siste gruppa var motorskipet «Fernplant» av Fearnley & Eger, som fikk brann i en bomullslast i Yokohama 28. desember. Det forelå et skriv i saken fra Sjøfartskontoret og et skriv i overvåkin-

2720 *Arbeiderbladet* skrev om saken 4.11.53.

gen.²⁷²¹ Ifølge disse mente politiet i Japan at brannen skyldtes kommunistisk sabotasje, mens Skipsinspektøren mente årsaken var feil i det tekniske anlegget. Det andre tilfellet var motorskipet «Folga», tilhørende Ludv. Mowinckels rederi Bergen. «Folga» var forlist etter en eksplosjon 1. november. Det forelå ett skriv om saken i overvåkingen.²⁷²² Ifølge dette hadde man mottatt et skriv fra Bergen som hevdet at en hollandsk pressemelding slo fast at det dreide seg om sabotasje, ikke minesprenging. Rederiet kunne imidlertid ikke fastslå grunnen til forliset. Ytterligere opplysninger foreligger ikke. Til sist dreide det seg om dampskipet «Mildred», tilhørende Bachke & Co i Trondheim, og motorskipet «Stamsund», tilhørende Vesterålens Dampskipsselskap i Stokkmarknes, som henholdsvis 1. og 24. august var utsatt for maskinbrann i Nordsjøen. «Mildred» ble totalskadd. En rekke skriv om sakene forelå.²⁷²³ Fordi begge skip kom fra samme distrikt, og fordi det forelå uttalelser om at brannene måtte skyldes sabotasje, etterforsket politiet begge med henblikk på dette. Noen bekreftelse på at dette ble fastslått foreligger imidlertid ikke.

I 1955 var det i alt 15 tilfeller. Årsakene var: Ukjent/ikke angitt: 2, uforsiktighet: 1, selvantennelse: 4, andre tekniske forhold: 8. I 1956 var det kun tre tilfeller, fordelt på ukjent/ikke angitt, selvantennelse og brannstiftelse, og i 1957 fem tilfeller, fordelt med tre ukjent/ikke angitt, ett tilfelle av hærverk på en styremaskin – altså ikke brann i det hele tatt – , samt ett tilfelle av brannstiftelse.

I alt inneholdt oversikten 150 tilfeller. Ikke i et eneste av dem forelå det en klar konklusjon om fastslått sabotasje med politisk motivasjon av kommunistisk eller annen art. Det foreligger kun ett tilfelle hvor politiet opprettholder en slik konklusjon, i strid med faginstansene, og det er tilfellet med «Tora» fra 1953. Min analyse av «Tora» saken konkluderer med å avvise politiets konklusjon. De øvrige mistankene som politiet har antydnet i et lite antall saker er hovedsakelig å betrakte som løse spekulasjoner. På bakgrunn av det gjennomgåtte materialet, som var overvåkings eget, kan vi konkludere med at det ikke var påvist et eneste tilfelle av politisk motivert sabotasje mot norske skip i perioden 1946–57.

En sammenlikning av antallet forlis og antallet mistenkelige og derfor etterforskede branner for perioden 1947–57 slik ut:²⁷²⁴

2721 I.D. Sjøf.ktr. j.nr. 16658/55, og O.P. VI-3064/55, OVS.

2722 O.P. 3805/54

2723 «Mildred»: Trondheim og Strinda pkm. j.nr. 873/54, og O.P. VI-3068/54 (3185/54 og 4215/54). «Stamsund»: Trondheim og Strinda pkm. j.nr. 873/54, Statspolisen nr. S 537/54, og O.P. VI-4524/54 og 3986/54.

2724 Etterforsket eller gransket med tanke på sabotasje.

År	Forlis	Branner (inkl. eksplosjoner)
1947	29	15
1948	23	12
1949	33	28
1950	20	30
1951	21	9
1952	24	5
1953	21	4
1954	10	24
1955	18	15
1956	19	3
1957	22	5
Til sammen	240	150

Toppåret for forlis (1949) korresponderer med høyt antall branner, men bunnåret for forlis (1954) korresponderer ikke med lavt antall. I gjennomsnittsårene for forlis (1950–1953 og 1955–1957) er antallet branner mindre. Det er vanskelig å se noen sammenheng mellom disse størrelser.

Hva var årsakene til ulykkene i skipsfarten? Det faller utenfor denne avhandling å gi noen fyllestgjørende analyse av dette. Jeg skal her begrense meg til noen elementer av betydning.

Generelt kan man si at forklaringene i de etterforskede saker viser at forekomsten av skader og hærverk også inneholder varierende grad av forsett. Alkohol og røyking var ofte blandet inn i branner og ulykker. Det samme gjaldt bajaseri og alminnelig slurv. Men det overveiende antallet av brannulykker hadde åpenbart sammenheng med at sjømannen hadde et farlig yrke, hvor tekniske og organisatoriske forhold gjorde det vanskelig å gardere seg mot farlig last og farlig arbeidsmiljø. Katastrofale skipsforlis med stort tap av menneskeliv forekom hvert år.

Generell kriminalitetsutvikling må også ha spilt en rolle. Antallet sysselsatte i utenriksfart økte fra 1947 til 1957 fra 23 257 til 47 760.²⁷²⁵ Det var snakk om en befolkning tilsvarende en middelsstor norsk by. Det er å vente at blant et så stort antall mennesker ville hyppigheten av krimi-

²⁷²⁵ Tallene er ikke helt sammenliknbare, fordi statistikken fra 1947 omfatter skip ned til 500 br.t, og fra 1955 omfatter skip ned til 100 br.t. Forskjellen i beregningsmåte har liten betydning. Da forandringen ble gjennomført fra 1950 til 1951, øket bemanningen bare med 866 personer. Tabell 46, Sysselsetting i handelsflåten, NOS XII 291 s. 82, Statistisk Sentralbyrå (1978).

nalitet av varierende slag forkomme av lignende årsaker som på landjorden. I tillegg er det å vente at særegne former for kriminalitet ville oppstå fordi sjømannsyirket fortsatt var ekstremt i mange henseender, med lange perioder med «isolat» fra resten av samfunnet, ekstrem kjønnsmessig adskillelse, kombinert med relativt sett god fortjeneste og periodevise havneopphold med få tilbud.

Utfra disse forhold måtte en vente at det innenfor sjøfarten også måtte oppstå andre former for kriminalitet enn på landjorden.

Avslutning

6. mars 1946 ble Ernst Wollweber, tidligere leder av den sabotasjeorganisasjonen som har fått hans navn, avlevert av den sovjetiske Folkekommissariatet for statens sikkerhet (NKGB) 4. direktorat for spesielle operasjoner til det tyske kommunistparti. Bak seg hadde han en karriere med fire år som operativ sabotasjeleder for skipssabotasje 1936–40, og med fire år i svenske fengsler. Fra november 1944 til krigsslutt hadde han vært rådgiver i partisankrigføring for NKGBs 4. direktorat.

Fra 1946 til 1953 arbeidet han med skipsfartssaker i Tyskland. Fra 1953 til 1957 var han leder for DDRs statssikkerhetstjeneste, inntil han dette år ble fjernet av Walter Ulbricht som ledd i et indre politisk oppgjør. Våren 1958 ble han fratatt sine sentrale politiske verv, og levde de siste ni år av sitt liv en ubemerket pensjonisttilværelse som politisk utstøtt og dissenter.

Ryktene – første runde

På høsten 1946 dukket de første rykter opp i vesten om at Wollweber sto i spissen for en ny hemmelig sabotasjeorganisasjon i vest. De første ryktene kom via danske kilder til det svenske overvåkingspolitiet Säpo og den svenske forsvarsstaben. Forfatteren Kurt Singer sørget for å gjøre disse ryktene kjent for offentligheten gjennom presseartikler og bøker. Nytgivelser av psevdonymet Jan Valtins bok *Out of the Night* stimulerte interessen ytterligere. Rett over årsskiftet 1947 ble ryktene referert i et omfattende notat fra den norske militære etterretningstjenesten FO II til forsvarsminister Jens Christian Hauge. Ryktene ble koplet sammen med en faglig konflikt i hvalfangsten høsten 1946, og ble særlig vurdert som viktige i forbindelse med NKPs faglige arbeide blant sjømenn, og spekulasjoner om at kommunistene hadde gjenopplivet den kommunistiske sjømannsinternasjonale ISH fra begynnelsen av 30-tallet. Som et særlig bevis for at Wollwebers organisasjon var igang igjen ble Gudrun Wiiks tilbakekomst fra Sovjetunionen på våren 1946.

I Norge ble den politiske overvåkingstjeneste og den militære sikkerhets- og etterretningstjeneste rekonstruert i nye organer i 1947–48, og forestillingene om en ny kommunistisk sabotasjeorganisasjon ble et viktig – om enn noe varierende – innslag i begge tjenesters arbeidsfelt i over en 10-årsperiode. Materialet for FO II og Fst II er ufullstendig, men for Politiets Overvåkingstjeneste (POT) er dokumentasjonen for denne konklusjon relativt god.

I 1948 ble oppmerksomheten rundt forestillingene om en ny sabotasjeorganisasjon ytterligere stimulert gjennom nye kontakter til Tyskland og Berlin. Disse kontakter ble først formidlet gjennom etterretningsapparatet til de sosialdemokratiske partiene i Norge og Tyskland. Sentrale roller spilte her Willy Brandt, Per Monsen og Rolf Gerhardsen. Dette nett brakte Karl Bargstädts kunnskaper om saken til Norge i september 1948, og ble utgangspunkt for at Odd Biltvedt i POT gjennom samarbeid med Säpo skaffet svensk arkivmateriale til Norge. De tyske kontakter skaffet fra denne tid en rekke nye dramatiske meldinger om sabotasjevirksomhet til Norge, som i særlig grad konsentrerte oppmerksomheten rundt Wollwebers person og hans rolle som antatt leder av virksomheten. Et mistenkelig persongalleri av tyskere og nordmenn i betydelig omfang ble analysert og ble en del av grunnstammen i det nye personarkiv i Overvåkingssentralen i Oslo. Deler av dette arkivmaterialet var allerede bygd opp under de siste krigsår. Innslaget av tyske kommunister og ekskommunister, som hadde vært flyktninger i Norge og Sverige etter 1933 var dominerende. Blant norske mistenkte ble medlemmer av Wollwebers organisasjon før og under krigen dominerende, i særlig grad konsentrerte oppmerksomheten seg rundt Asbjørn Sundes sabotører.

Oppmerksomheten rundt det kommunistiske sjømannsarbeidet fra 1947 skapte tidlig forestillinger om hemmelige kommunistiske kurerruter, som ble antatt å betjene sovjetisk etterretningsvirksomhet til kontinentet og til USA. Det som forente disse teorier med forestillingene om en sabotasjeorganisasjon var det kommunistiske sjømannsarbeidet. Innenfor Norsk Sjømannsforbund fantes det kilder for POT, som ved flere anledninger bidro til å fokusere på sabotasjemistanke og kurerruter. Fra 1948 samlet disse teorier oppmerksomhet rundt Reinhardt Paulsen, Granum og Asbjørn Sunde, alle tre med bakgrunn i Wollwebers sabotasjeorganisasjon under okkupasjonen.

Realitetene

Etter kildestudier i norske, tyske og sovjetiske arkiver supplert med muntlig informasjon fra gjenlevende sentrale aktører, er det klart at NKGB ga ordre om avvikling av sabotasjeorganisasjonen i 1944, først og fremst for å unngå unødvendige krigsofre, men dernest for å sikre at man hadde tilgjengelig personell i Norge ved et mulig sluttoppgjør med tyskerne eller på et senere tidspunkt etter krigen.

I de første etterkrigsår forsøkte Sunde å holde en viss kontakt med sine tidligere sabotørkolleger, blant annet ved å forsøke å organisere en

«Lingeklubb» for de kommunistiske sabotørene. Forsøket lot seg ikke gjennomføre. Fra 1948 ble Sunde av NKGB trukket inn i et forsøk på å organisere en hvilende beredskapsorganisasjon, som i en krigssituasjon skulle starte sabotasjevirksomhet i Norge, rettet mot amerikanske militære installasjoner, våpen- og ammunisjonslagre i Norge.

Sunde eksponerte seg imidlertid overfor overvåkingstjenesten ved flere anledninger, særlig kjent er en samtale med overvåkingssjef Bryhn på restaurant Cecil 12. mars 1949. Han var da allerede satt under observasjon av POT. Mest ekstremt eksponerte han seg under partioppgjøret i NKP, da han av Johan Strand Johansen lot seg bruke til å organisere utkastelsen av Furubotn-fløyens folk fra NKPs partikontorer 26. oktober 1949. Satte Sunde seg her utover NKGBs direktiver? Spørsmålet er relevant, men kan ikke avklares ut fra foreliggende arkivmateriale. Sunde ble etter denne begivenhet en uoffisielle sikkerhetssjef i NKP, og hadde som sådan mye kontakt med sovjetisk diplomatisk personell. Han brukte sine folk til å utføre forefallende oppdrag for ambassaden, og som motytelse fikk han antakelig hjelp fra ambassaden til sin virksomhet.

Det er liten tvil om at Sunde fortsatt arbeidet med sin hvilende sabotasjeorganisasjon, men det kan etter partioppgjøret se ut til at NKGB nå i realiteten avvirket prosjektet. Det var en påfallende diskrepans mellom Sundes konspirative oppførsel ved sine møter med de sovjetiske diplomater, mens disse omgikk Sunde uten tilsvarende diskresjonshensyn. Denne opptreden førte til at POT kunne observere en rekke møter mellom ambassadepersonell og Sunde, og på dette grunnlag ble Sunde arrestert 29. januar 1954. Sunde ble først forsøkt tiltalt for både oppretting av illegale væpnede grupper og etterretningsvirksomhet. Det første aspekt falt imidlertid bort, og han ble dømt til åtte års fengsel for etterretningsvirksomhet 3. juli 1954. Grunnlaget for dommen var at retten fant en indisekjede bevis. Det forelå ingen dokumenterte bevis for etterretningsvirksomhet for sovjetiske myndigheter, eller tilståelser av slike forhold. Det var imidlertid klart at Sunde hadde gjort den sovjetiske ambassaden mange tjenester. Tilgjengelig kildemateriale og muntlig informasjon fra tidligere aktører styrker oppfatningen om at NKGB i realiteten hadde avvirket prosjektet for Sundes del.

En av sakens viktigste effekter var å sette en effektiv stopper for den beredskapsorganisasjon Sunde hadde forsøkt å bygge opp. Forsøkene på å knytte saken til atomspionasje i USA og Wollwebers formodede organisasjon falt vekk da det ikke lyktes å påvise at Granum var den hemmelige kurer på «Stavangerfjord».

Ryktene – siste runde

I 1953 fikk ryktene om Wollweber ny næring. Mellom Stalins død 3. mars og opprøret i Berlin 17. juni, hadde Sovjetunionenes sterke mann Lavrenti Berija lansert flere nye politiske prosjekter, deriblant lansering av en plan om å gå inn for et forent og nøytralt, men ikke-sosialistisk Tyskland. Opprøret 17. juni satte en stopper for planene og førte til Berijas fall, mens Wollweber ble utnevnt til ny leder av den østtyske statsikkerhets-tjeneste.

Meldinger om utført sabotasje mot vestlig skipsfart ble nå tallrike. Kildene synes å være de samme som tidligere. I Norge stimulerte de nye omganger med undersøkelser av mistanker om sabotasje. Ingen tilfeller av sabotasje ble noengang dokumentert, på tross av at betydelig arbeidsinnsats ble investert i å granske mistenkelige tilfeller. Det ser ut til at de siste undersøkelser med dette perspektiv ble foretatt i 1957–58. En rekke av de personer som i løpet av tida siden 1947 var kommet i POTs søkelys, ble fortsatt holdt under tidvis observasjon, og deres personsaker ble holdt ved like til ut på 60-tallet. Etter slutten av 50-tallet kom hele sakskomplekset i bakgrunnen for overvåkingsvirksomhet i Nord-Norge, og overvåkingsvirksomhet mot annen form for etterretningsvirksomhet.

Politiarbeidet

Politiets Overvåkingstjeneste rekrutterte dyktige og framtreddende polititjenestemenn etter krigen. De toneangivende blant dem hadde gjort tjeneste ved legasjonens rettskontor i Stockholm og under Rikspolitisjefen i London. Tre av dem – Asbjørn Bryhn, Odd Biltvedt og Johan Myklebust – hadde i perioder ledet den illegale politigruppa, og hadde dermed førstehånds kjennskap til Asbjørn Sunde og hans nærmeste krets. De hadde svært gode forutsetninger gjennom sin politierfaring for å kunne forstå hvordan personer i denne krets tenkte og handlet.

De kom likevel til kort i den nye situasjon som oppstod da den kalde krigen var et faktum. Det framgår av arkivmaterialet fra tjenesten at man i liten grad var i stand til å orientere seg i det nye overvåkingsmateriale som ble samlet inn fra norske, svenske og tyske kilder. Man ble tidlig et offer for detaljrikdom og et uoversiktlig persongalleri. Mange innspill av fantasirik karakter ble tatt seriøst.

Forklaringen på denne utvikling ligger på flere plan. Den store mengden empiri gjorde trolig at man tidlig mistet oversikten. Manglende evne til å utvikle et politisk analyseapparat er påfallende. Kan – i motset-

ning til hva som var tilfelle i den militære sikkerhets- og etterretningstjeneste – en forklaring være at personellet i POT har hatt få tilknytningspunkter til arbeiderbevegelse og fagbevegelse? En faktor av betydning her kunne være at DNAs etterretningsnett tidlig spilte en viktig rolle som en uformell samarbeidende tjeneste, som kan ha gjort at et slikt behov ble ansett for dekket. En slik forklaring virker ikke rimelig. Tvertimot tyder kildematerialet i Bargstädt-saken på at det var usedvanlig nære og gode forbindelser mellom DNAs etterretningsnett og POT. Det er rimelig å anta at denne kontakt måtte skjerpe POTs evne til analyse. Mitt kilde-materiale har her klare begrensninger. Det er håp om at den pågående gransking av POT vil bringe fram bredere dokumentasjon, som på vesentlige områder vil skape bedre grunnlag for å vurdere hvordan forholdet til DNAs etterretningsnett påvirket POTs arbeide.

En viktigere enkeltfaktor ser ut til å ha ligget i organiseringen av tjenesten i seg selv. Det er her påfallende at POT ikke har hatt noen egentlig operativ stabsfunksjon i perioden. Under Sundesaken hadde Biltvedt sine ukentlige appeller for spanerne, men disse dreide seg først og fremst om å fordele spaningsoppdrag. En av tjenestemennene forteller at spanerne ble avhengig av å forsøke å selge sine teorier til ledelsen.²⁷²⁶ Konferanser og analysemøter forekom ikke. Analysearbeide var en sjeldenhet. Vanlig arbeidsform når en henvendelse eller en ny opplysning kom inn, var at en tjenestemann satte opp et notat, som så ble fordelt. Spaningsrapporter ble satt opp og fordelt på samme måte. Det var ikke vanlig at slikt materiale ble drøftet.

Det er derfor ikke overraskende at vi i arkivmaterialet kan finne motstridende teorier og rapporter så å si i samme dokument, uten at disse ble klargjort, verifisert eller falsifisert. Sunde-saken gir mange eksempler på denne arbeidsformen. Den begynte som en sabotasjesak, fikk underveis et innslag av kurermistanke, og endte som spionsak. Denne utvikling i saken ble aldri oppsummert eller kommentert. Under en etterforskning av et mistenkelig tilfelle av skipssabotasje, satte Bryhn på papiret mistanker om sprengningsattentat og kurervirksomhet på samme skip til samme tid. Slike urimeligheter ble ikke påpekt eller klargjort.

Denne arbeidsform må til en viss grad ha gjort det lett for tilfeldighetene å dominere. Innkomne skriv med oppsiktsvekkende nyheter ble lettere fulgt opp enn de kanskje burde ha blitt. Viktige spor man allerede hadde, kunne bli liggende uten oppfølging. Et eksempel på det er at man under forhørene etter arrestasjonene i Sunde-saken faktisk fikk doku-

2726 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

mentert Sundes arbeid med å bygge opp en ny sabotasjeorganisasjon, men uten at man forsto rekkevidden av det som framkom. Man blandet sammen forsøket på å danne en «Lingeklubb», bridgeaftener, Sundes arbeid med *Menn i mørket*, Sundes ulike aktiviteter av politisk, personlig og konspirativ art, med hans arbeid for å skape denne hvilende sabotasjeorganisasjon. Bryhn og Biltveds lederstil var i tråd med den gamle embedsmannstradisjon, med sterk grad av sentralisme. Bryhns behandling av referatet fra Cecil-møtet er det beste eksempel på det.

Samarbeidsforholdet mellom Bryhn og Evang i Fst II var i perioder problematisk, og kunne gi seg slike utslag som at Bryhn holdt tilbake opplysninger om mistenkte i Sunde-saken. Samarbeidsforholdet mellom andre tjenestemenn i POT og lavere personell i Fst II var ikke i samme grad preget av denne mistenksomhet. Fst II var, i motsetning til POT, organisert med en stabsfunksjon, men dens liaisontjeneste måtte i praksis forholde seg direkte til den enkelte tjenestemann ved POT. Noe korrektiv til etaten kunne derfor innspill fra Fst II vanskelig bli.

Samlet kan man si at POT, på tross av personell med stor erfaring, hadde en lite dynamisk organisasjonsform, med lite rom for korrigerende innspill, og svakt utviklede evner til å registrere virkelige endringer og signaler i den kommunistiske verden hjemme og ute. Denne stivbente struktur må ta hovedansvar for at etaten i perioden hadde lite framgang.

Den farligste konsekvens av en slik organisasjonsform var at etaten – i den grad den hadde en bevisst motspiller – lett kunne bli utsatt for desinformasjon og avledning.

Wollweberspøkelset – et resultat av desinformasjon?

Ble Politiets Overvåkingstjeneste offer for desinformasjon i Wollweber-saken? Dette spørsmålet har aldri tidligere blitt stilt offentlig, og heller aldri av etaten selv. Bakgrunnen for å stille et slikt spørsmål er den påfallende mangel på sammenheng mellom den store mengden av meldinger om eksistensen av en slik organisasjon under Wollwebers ledelse og de realiteter som det er mulig å finne fram til.

Under Sunde-saken presenterte høyesterettsadvokat Knut Blom en teori han kalte «hareteorien». Hareteorien gikk ut på at NKGB bevisst stilte Sunde til syne for POT. Formålet skulle være å la ham pådra seg så stor oppmerksomhet, at NKGBs virkelige virksomhet kunne få pågå i fred for politiet. Bloms grunnlag for å fremme teorien var den mangel på interesse for konspirasjon som de sovjetiske diplomatene viste når de møtte Sunde. De kjørte stort sett – ikke alltid – rett til møtestedene i di-

plomatbiler. Cecil-møtet passet meget godt inn i et slikt mønster. Fordi Hareteorien var en del av forsvarsargumentasjonen for Sunde, ble den stort sett avvist av media, ikke trodd av allmenheten, og avvist av retten. Toftes argumentasjon mot teorien idag er basert på de mange detaljer i observasjonene av Sundes omgang med russerene. De viste at det ikke kunne dreie seg om avtalt spill.²⁷²⁷ Antakelig har Tofte rett i dette. Tofte legger altså til grunn at Hareteorien forutsetter avtalt spill. Han kan også ha rett i en slik vurdering.

Men det eksisterer også andre muligheter. Sunde kan ha blitt manipulert av russerene, og på den måten medvirket til å dra på seg oppmerksomhet uten selv å være klar over det. Blom la nok denne forutsetning til grunn, og henviste nettopp til forskjellen på Sundes konspirative oppførsel og russerenes åpenhet. Med en slikt utgangspunkt vil Toftes innvending bortfalle.

Spørsmålet om Sunde var en «hare» eller ikke, er interessant i forhold til Wollweber-affæren som helhet, men er neppe avgjørende for hvordan denne skal vurderes. Wollweber-affæren har langt større perspektiver. Det er ingen grunn til å tro at det bare var norsk og svensk overvåkingspoliti som i perioden 1947–57 fikk en strøm av henvendelser om at Wollweber ledet en sabotasjeorganisasjon i vesten. Jeg antar at dette gjaldt de fleste land i Vest-Europa og USA.

Hva er desinformasjon? Desinformasjon – eller svart propaganda – var et svært utstrakt hjelpemiddel i den hemmelige krigføring før og under Andre verdenskrig. Svært mange av de store militære operasjoner hadde sine desinformasjonsspill og avledningsmanøvre. Alle krigførende stormakter tok dette middel i bruk, enten for å skape politiske effekter eller militære feildisposisjoner. Tyske myndigheters utspill høsten 1939 og våren 1940 om at Storbritannia sto bak (Wollwebers) skipssabotasje var et eksempel på det. Som jeg har vist i første del av denne avhandling, førte det til stor forvirring i Säpos etterforskning av sabotasjeorganisasjonen.²⁷²⁸ Sudoplatovs organisasjon i NKVD gjennomførte desinformasjonsspill med Abwehr under hele krigen. Flere av disse spill fikk ifølge Sudoplatov betydning for krigsoperasjonene.²⁷²⁹ Det kan neppe herske tvil om at NKVD/NKGB behersket denne teknikk.

2727 Intervju med Ørnulf Tofte 15.2.94.

2728 Biltvedt fikk med seg oversettelser av noen av disse tyske dokumenter i 1948, og det ser ikke ut til at han gjennomskuet hvilken situasjon de var oppstått i. Oversettelser av dem ligger i P 10.231, OVS.

2729 Et internasjonalt kjent spill, med betegnelsen «Kloster» – et samarrangement mellom GRU og NKVD – var bygget opp rundt NKVD-agenten Aleksandr

Basis for alle vellykkede desinformasjonsspill, var at graden av realisme i dem måtte være høy. De som ledet slike spill utviklet en følsom sans for kombinasjon av det sannsynlige og mulige med det forvirrende og avledende. Klassiske eksempler på dette var de mange britiske utspill under krigen for å få tyske myndigheter til å vente invasjon i Norge. Denne desinformasjon hørte til krigens mest vellykkede, og besto i realiteten av en hel serie med spill. For å være troverdige, forutsatte utspillene desinformasjon på høyt plan. Utformingen av Milorgs strategi var i tråd med dette spill. Likeså måtte britiske myndigheter på ulike plan overbevises om dens realisme, i realiteten kunne dette aspekt best understrekes ved gjennomføringen av mange raid med betydelig tap av menneskeliv. Noen realistiske desinformasjonsspill var avledning fra virkelige planer til andre geografiske områder («Dieppe» – i forhold til Normandie, «Kloster» – i forhold til Kursk), og ha intim forbindelse med virkelige (tidligere eller samtidige) prosjekter.

Sudoplatov hevder at den sovjetiske blokade av Berlin i 1948, var et slikt avledningsspill. Formålet var å hindre USA å gripe inn militært i den avgjørende fase av borgerkrigen i Kina. Sovjetiske myndigheter hadde beregnet at USA ikke hadde store nok mengder med kjernefysiske stridshoder til å kunne gripe avgjørende inn begge steder.²⁷³⁰

Av de eksemplene jeg har nevnt her framgår at det i strategisk henseende finnes få begrensninger for hvor omfattende slike spill kan være, og for i hvor intrikate sammenhenger de kan inngå. Jeg skal nå vende tilbake til spørsmålet om Wollweber-affæren kan ha vært et slikt spill.

Jeg har over nevnt noen av de allmene betingelser som i utgangspunktet må være til stede, hvis slike spill skal ha utsikter til å oppnå sine mål. Jeg skal nå anvende disse betingelser på Wollweber-affæren, og forsøke å rekonstruere hvordan en slik plan kan ha sett ut. Jeg skal så drøfte realismen i et slikt tankeeksperiment utfra noen pro- og kontra-argumenter.

Demjanov («Heine»/»Max»). Han betjente Abwehr med militære informasjoner fra Moskva under hele krigen, og hans meldinger skal ha fått betydning for de tyske troppedisposisjonene ved både Stalingrad og Kursk. Sudoplatov, s. 148–184.

2730 Sudoplatov, s. 235

Elementer i et tenkt «Wollweber-spill»

A. Virkelige planer

Det må ansees bekreftet at det ble bygget opp et system av hvilende beredskapsorganisasjoner i vest, som i tilfelle krig skulle angripe militære installasjoner, lagre og kommunikasjoner. Dette skjedde også i Norge. Slike operasjoner ble tillagt stor betydning i en framtidig krig.

B. Formålet for desinformasjonsspillet

Vestmaktene må antas å ha hatt relativt godt kjennskap til betydning av sabotasje og operasjoner i fiendens bakre linjer, utfra erfaringen under Andre verdenskrig, deriblant fra Norge. Det var å vente at store anstrengelser ville bli lagt ned for å avsløre de sovjetiske forberedelser i god tid før en internasjonal krise. Avgjørende for å lykkes i de virkelige sabotasjeforberedelser, blir å engasjere de vestlige overvåkings- og sikkerhetstjenester i leting etter sabotørene i en feil krets av personer.

C. Nøkkelpersonell til bruk for desinformasjonsspill

Sovjetiske myndigheter disponerte personell som var godt kjent og berømt i vest etter sin virksomhet under krigen. Av disse var Wollweber en prominens, med stor vestlig mediafokusering på seg. For Norges vedkommende spilte Sunde en liknende rolle.

D. Nøkkelpersonells troverdighet

Wollwebers anonyme tilværelse, lave parti-politiske profil, og anonyme arbeidsoppgaver på samferdselssektoren, var i åpenbar strid med hans mediabilde i vest. Hans krigsrenommé og betrodde stilling i NKGB tilsa at han måtte ha andre oppgaver. I Norge: Sunde hadde en viss mediaprofil, og lav – eller ingen – partiprofil. Han var mistenkelig, nesten inntil det ideelle.

E. Troverdige kanaler

Troverdige kanaler til vestlige hemmelige tjenester og media var ukomplisert å etablere. De åpne grensene mellom besettersessionene i Tyskland 1945–48 og den høye etterretningsaktivitet i Berlin og den sovjetiske sonen

forøvrig fra SPDs etterretningsnett, Org. Gehlen og andre vestlige etterretningsgrupper, skapte muligheter for kontrollert infiltrasjon og stor nærhet. Walter Gramsch var plassert i Wollwebers skipsfartsadministrasjon.²⁷³¹ For Norge: En militærmisjon var etablert i Berlin, rimeligvis med en viss affinitet på nytt fra øst. Det var å vente at Tysklandsbrigadens sikkerhetsoffiserer hadde instruks om å interessere seg for øst-informasjon.²⁷³²

F. Desinformasjonsspillet faser 1946–47

Forberedelser ved å sikre at ingen av spillets nøkkelpersoner eksponerte andre aktiviteter enn de som passet for spillet. 1948–49: Første iverksetting gjennom 1) Karl Bargstädt, og 2) SPDs etterretningsapparat for å sikre ekstra troverdighet (for Tyskland: Willy Brandt, for Norge: Per Monsen, Rolf Gerhardsen), oppfølging for å få tyngde og bredde gjennom Org. Gehlen (Walter Gramsch). 1949–53: Oppfølging med kontrollert strøm av meldinger om sabotasjeplaner, sabotasjeskoler og sabotasjeaksjoner i Wollweber-regi.

G. Avslutning av desinformasjonsspillet i 1953

Opprøret i Berlin gjorde at Wollweber måtte omdisponeres for å sikre at situasjonen kommer under kontroll. Hans lave mediaprofil avløses av en høy. Spillet måtte derfor avsluttes. To faktorer gjorde at spillets effekt varer ved fram til 1957–58. For det første var spillet ikke avslørt i vest, men tvertimot hadde det skapt en sterk mediafiksering med betydelig egenkraft. For det andre ga Wollwebers nye og virkelige rolle som østtysk sikkerhetssjef ytterligere, men utilsiktet næring til de forestillinger spillet hadde skapt.

Argumenter mot

Det viktigste argument mot en slik teori er at det ikke er bevist at Wollweber-affæren etter krigen faktisk var tøv. Dette er åpenbart en reell innvending. Bare evaluering av fakta i saken, slik jeg har forsøkt å gjennomføre i denne del av avhandlingen, og evaluering av kilder fra sovjetiske arkiver, kan gi en klar konklusjon om dette. I noen desinformasjonsspill

2731 Se kapittel 30, note 2609.

2732 Chr. Christensen gjorde tjeneste som sikkerhetsansvarlig ved Tysklandsbrigaden i 1947–48. Evang hadde instruert ham ved avreise at han var mest interessert i øst-informasjon. Intervju med Chr. Christensen 18.7.94.

er det mulig å finne slik entydig positiv bekreftelse. Men det gjelder slett ikke alle. De mest problematiske hører til dem hvor nærheten til det realistiske er størst.

La meg fortsette med et eksempel jeg allerede har vært inne på. De britiske planer om invasjon i Norge under krigen var strategisk og faktisk å betrakte som desinformasjonsspill, men det er slett ikke sikkert at det er mulig å påvise at det var et planlagt og bevisst gjennomført spill fra ende til annen. Til det var realismen for stor sett i lys av de allierte invasjonsplanene før freden i Finland 12. mars 1940, den igangsatte, men avbrutte landgangsoperasjonen umiddelbart før 9. april, og de senere operasjonene under selve felttoget. En slik invasjonsoperasjon var dessuten omfattende og kompleks og involverte mange allierte militære institusjoner som ga realistiske bidrag til hvordan de kunne gjennomføres. Det ble bekreftet av tysk spionasje. Enkelte av de aksjonene som faktisk ble gjennomført, som Måløy- og Lofoten-raidene og landsettingen av SOE-personell i Nordland («Majavatn-affæren») ble bevisst brukt fra alliert side til å spre rykter om invasjon. De motstandspolitiske konsekvensene i Norge var store. Britene gjorde nemlig ingen hemmelighet av at formålet med å bygge opp Milorg var å understøtte en slik invasjon. Dette ble oppfattet av Milorgs ledelse, som sørget for at det ble nedfelt i Milorgs statutter sammen med forbud mot væpnet kamp unntatt ved invasjon. Informasjoner om dette kom til Gestapo gjennom et utall av arrestasjoner av milorgpersonell. Ut fra et slikt perspektiv, kan det se ut som at britenes hovedintensjon med Milorg var å forvirre fienden. Førrige og denne generasjons norske historikere har imidlertid lagt til grunn at det var realistisk med en alliert invasjon. Det kan derfor være vanskelig å påvise enkelte desinformasjonsspill.

I utgangspunktet var det både logisk og sannsynlig at sabotasjeeksperten Wollweber ble brukt til å skape en ny sabotasjeorganisasjon. Det var stor nærhet og realisme i forholdet mellom virkelig operasjon og avledning, både når det gjaldt hvem, hvor og når. Hvordan passer våre kunnskaper om Sunde-saken inn i en slik teori? Noen elementer av saken kan sees som motargumenter. Hvis lagmannsretten, påtalemyndigheten og POTs slutninger om at han virkelig var en sovjetisk storspion er korrekte, så svekker dette teorien, i den grad man forutsetter at Sunde i utgangspunktet hadde en rolle i spillet. Etter mitt syn var imidlertid Sunde ingen storspion.

Andre elementer ved Sunde-saken kan sees på som argumenter for at han, uten å være klar over det, deltok i et internasjonalt desinformasjonsspill. En forklaring på Cecil-samtalen med Bryhn er at Sunde ble instruert av NKGB om å legge ut – for ham uforståelige – spor for Bryhn.

Det kan forklare Sundes opptreden, men selvsagt ikke Bryhns. Et annet element er Sundes forsøk på å få kontakter i overvåkingspolitiet, som ble lett avslørt. Ved en anledning fortalte Sunde selv til overvåkingens mann i Horten om et slikt forsøk.

Et annet motargument er om det er sannsynlig at sovjeterne ville ofre en mann som hadde gjort Sovjetunionen så mange tjenester? Dette er et godt argument, og jeg har liten tro på at det er sannsynlig.²⁷³³ Men argumentet forutsetter at dette var en kalkulerbar eller sannsynlig konsekvens, sett fra NKGBs side. NKGBs erfaring måtte, etter mitt syn, tilsi en motsatt konklusjon: Spillet representerte liten fare for Sunde. Fram til Danielsen-saken i 1951 var ingen dømt for spionasje, og Danielsen ble også frikjent. Gangen i prosessen mot Sunde synes et stykke på vei å bekrefte en slik forhåndsvurdering. Det forelå ingen beviser i Sunde-saken, og de tilståelser som etter hvert kom bekreftet kun kontakter. Tvertimot kan det se ut som om det var de ikke-kalkulerbare trekkene og mottrekkene i prosessens slutt-fase som snudde saken, og ga påtalemaktens indisiekjede bevisstatus. Her kunne sovjeterne ha undervurdert påtalemaktens operasjonsevne.

Det argument som etter mitt syn sterkest indikerer at Sunde ikke kan ha deltatt i et desinformasjonsspill, er at politietterforskingen faktisk avdekket at han var med i den virkelige beredskapsorganisasjonen. Merkelig nok ble rekkevidden av de avhørene som avdekket dette aldri forstått av politiet. Sunde hørte sannsynligvis til den krets av personer som spillet skulle avlede oppmerksomheten fra. Som vi har sett, var effekten av Wollweber-ryktene i Norge snarere den motsatte enn desinformasjon. Ryktene avledet riktignok i den forstand at de ble gitt stor oppmerksomhet i en årrekke, og en betydelig arbeidskapasitet ble bundet til å granske deres antatt norske utløpere. De avledet ved å bringe inn merkelige teorier, en mengde irrelevante navn og forbindelser. Men samtidig – og viktigere – ledet de oppmerksomheten nettopp mot Sunde. Dette kan ha vært en ukalkulert effekt. I mitt tankeeksperiment har jeg lagt inn Sunde som en person i spillet, og det er fristende å gjøre det. De fakta vedrørende Sundes virksomhet som ellers foreligger i denne avhandlings andre del, bekrefter imidlertid at Sunde hadde en rolle i den virkelige sabotasjeorganisasjon. Det er fortsatt min hovedkonklusjon.

Kan man tenke seg at Wollweber-affæren var et desinformasjonsspill som ikke inkluderte Sunde? Etter mitt syn må svaret være et ubetinget ja. Hvis Wollweber-affæren under den kalde krigen ikke var et produkt av desinformasjon, er det vanskelig å forstå hvorfor den kunne vare så lenge.

2733 Denne vurdering vil Ørnulf Tofte være uenig i.

En hysteribølge?

Var Wollweber-spøkelset et hysterisk resultat av det generelle politiske klimaet i vest, – skapt av avhoppere (Richard Krebs), spekulanter (Kurt Singer) og politiske misjonærer (Håkon Lie), godt støttet av private anti-kommunistiske etterretningsapparater (Willy Brandt, Per Mønsten og Rolf Gerhardsen) og offentlige profesjonelle kommunistjegere (POT, Fst II, Säpo, Org. Gehlen)?

En slik teori kommer nærmest den oppfatning Sunde selv og hans krigssabotører hadde. Gjennomgangen i denne avhandlingen viser at en slik teori har mye for seg. Det lar seg lett dokumentere at de ovennevnte aktører spredde disse historiene og ukritisk bidro til utformingen av dem. Deres motiver for å gjøre det var frykt for Sovjetunionen internasjonalt, og tillit til at de vestalliertes innsats mot fascismen og nazismen garanterte demokratiet i tida framover. For dem var kampen mot Sovjetunionen ensbetydende med kampen mot kommunismen i Norge, og det overordnede mål å hindre at Stalin-tidas terrorstyre skulle være mulig å overføre til Norge. En videre drøfting av premissene for dette syn, og gyldigheten av deres konklusjoner faller utenfor denne avhandling.

Før jeg går videre, vil jeg ta et forbehold for bruken av begrepet «hysteri». At det innenfor det tidsrom jeg behandler var perioder med hysteri rundt Wollweber-affæren er antakelig en overdrivelse. Enkelte presseoppslag kan kalles hysteriske eller hadde elementer av hysteri, men som helhet er det mer treffende å bruke betegnelsen usannsynlige. Det kan neppe herske tvil om at det var oppslag som i mange tilfelle søkte å få maksimalt ut av spinkle kilder. At det var organisatorisk virksomhet i arbeide for å bringe inn politiovervåking som virkemiddel og for å sikre at fagbevegelse og i særdeleshet personer innenfor Norsk Sjømannsforbund deltok i jakten på mulige kommunistiske spioner og sabotører, er det ingen tvil om. Normale demokratiske rettigheter var satt til side for de ofrene man mistenkte. De metoder som her ble anvendt kan i visse aspekter sammenliknes med de metoder som man bekjemper. Hysteri er ikke den betegnelse som dekker denne virksomheten best.

Et argument som svekker teorien om at Wollweber-affæren helt og fullt var skapt av media, er den lange tidsperiode meldingene forekom i. Det er nærliggende å slutte at en mediaskapt forestilling som ikke lot seg verifisere ville dø bort av seg selv, etter en viss tid. Hvor hentet denne seige forestilling sin kraft fra?

En konklusjon synes klar. Wollweber-affæren var ikke noe hjemlig produkt. Det kom stadig meldinger fra tyske kilder, og de var en forut-

setning for at forestillingen kunne holde seg så lenge også i norsk media. Som i teorien om desinformasjonsspillet står vi også her ved det faktum at en undersøkelse av det sannsynlige opphav i Org. Gehlen – nåværende BND – er en forutsetning for å kunne svare klart ja eller nei på spørsmålet: Ble vi offer for desinformasjon? En slik undersøkelse vil også kunne bringe klarhet i om en av de viktigste vesttyske infiltratørene i DDR-staten, i virkeligheten opererte for «den andre siden».

Kilder og metode

Ut fra de midler som har vært stilt til rådighet, har jeg i denne avhandlingen tidlig følt meg tvunget til å foreta valg når det gjelder metode og framstillingsform, for å tjene forskningsinteressene på best måte. I utgangspunktet hadde jeg håpet på å skape et bredere prosjekt, kanskje også med flere forskere engasjert. Et nytt, stort kildemateriale, som det tidligere var grunn til å frykte var gått tapt, er funnet. Her kan jeg for eksempel nevne at bare omfanget av arkivet i Säkerhetspolisen om Wollwebers organisasjon, som har vært utlånt til meg, omfattet ca.2 hyllemeter. Dette arkiv sto til min rådighet i en kort tidsperiode, uten mulighet for å kopiere dokumenter. Det samme gjaldt de arkivsakene jeg fikk tilgang til fra OVS.

Totalt har prosjektet hatt 23 måneder til rådighet. Jeg valgte å prioritere kildetilegnelse, kildefordøyelse og å presentere mest mulig av denne historie, i en overveiende deskriptiv form. Jeg tror at forskningsinteressene er best tjent med at mest mulig av kildematerialet blir lagt fram. Tid til sammenliknende analyser har det knapt vært, og overhodet ikke til modelldrøftinger. Historieforskning er en kumulativ vitenskap. Eksisterende forskningsresultater blir stadig revidert gjennom ny forskning. I denne avhandling finnes det en rekke drøftinger og analyser av eksisterende arbeider, og forhåpentligvis har jeg på enkelte områder gitt grunnlag for nye oppfatninger. Det hadde vært ønskelig med en grundigere gjennomgang av mine konklusjoner i forhold til eksisterende forskning, men dessverre finnes det ikke ressurser til videre arbeide. Etter min oppfatning har mitt valg av en nær deskriptiv metode vært et riktig valg, selv om det ikke har kunnet bringe arbeidet så langt fram som større ressurser kunne gjort mulig.

En rekke spørsmål må stå ubesvart. Jeg håper at denne avhandling har vært et bidrag. Jeg håper at andre tar opp hansken.

Bilag 1

Aksjonsoversikt

Sikre opplysninger om aksjon: Navn understreket.

Ubekreftet, men antatt aksjon: Navn ikke understreket.

Sammendrag

A. Skip 1937–41

Sikre aksjoner:	19	Totalskade/havari:	6
Antatte aksjoner:	5	Skade:	9
		Oppdaget:	6
		Usikre oppl:	3

I alt (ekskl. «Figge»): 24

B. Andre aksjoner 1938–40

Sikre aksjoner:	3
Resultat usikkert:	3

C. Aksjoner 1941–44

Aksjoner el. aksjonsforsøk etter type mål (S = sikre; A = antatte):

	1941		1942		1943		1944		Sum	
	S	A	S	A	S	A	S	A	S	A
Jernb./komm.	4	1	2	–	19	1	11	–	36	2
Ind/mil	1	–	6	2	10	1	12	–	29	3
Skip	1	–	2	–	–	–	–	–	3	–
AT	–	–	–	–	1	–	3	–	4	–
Bank/rasj.kort	–	2	–	–	1	–	12	–	13	2
Annet	1	1	7	2	4	1	12	–	24	4
Sum	7	4	17	4	35	3	50	–	109	11

*Samlet antall sikre aksjoner med henblikk på resultat
1941–1944 (inkl. «Figge»):*

Vellykkede:	50
Delvis vellykkede:	12
Mislykkede:	31
Ingen opplysninger:	16
Totalsum resultat:	93
Totalsum:	109

Underlaget for disse oppgaver er den følgende aksjonsliste. Aksjonslisten er barbert for opplysninger av plasshensyn. Opplysninger om hvilke personer som utførte aksjonene er ikke tatt med. Jeg ønsker ikke å gi opplysninger om likvidasjoner utover de som er omtalt i litteraturen forøvrig. Likvidasjoner er derfor ikke spesielt skilt ut.

Kildene til aksjonene er mitt samlede kildemateriale. Når en aksjon er satt opp som «sikker» betyr det i de fleste tilfelle at den er bekreftet både fra politihold og sabotør, men ikke alltid. Aksjoner som er oppført som «antatt» utført av sabotasjeorganisasjonen, kan sannsynliggjøres fra minst en troverdig kilde. I noen tilfeller er det motstridende opplysninger om datoer, type aksjon eller resultat av aksjon. Det er i slike tilfeller min vurdering som ligger til grunn. Når det gjelder resultatet av aksjonene, så er her en aksjon regnet som vellykket hvis den oppnådde sitt taktiske mål, for eksempel at en sprengning fant sted og hadde en tilnærmet effekt lik den planlagte. Dette er en snever begrensning, siden da mer generelle opinionsmessige effekter av mer indirekte art faller utenfor.

Listen er ikke fullstendig. Informanter har gitt opplysninger om ytterligere noen aksjoner, men med mangelfulle opplysninger. Slike er ikke oppført fordi jeg ikke har maktet innenfor den knappe tidsramme å etterprøve disse nærmere. Dette gjelder særlig i tilfeller hvor datering er mangelfull. Etterprøving er i slike tilfeller en tidkrevende oppgave.

A. Skipssabotasje 1937–38

- Sept. 37 Uidentifisert tysk skip 6–7000 bruttotonn, Antwerpen. Resultat uklart.
Sept. 37 ALFREDO ORIANI italiensk skip. Brannbomber plassert i Antwerpen eller Rotterdam. Resultat uklart.
18.11.37 BOCCACCIO italiensk skip, rederiet «Navigazione Tirrenia». Eksplosjon i Den engelske kanal. Totalskade.
23.12.37 CESARE BATTISTI italiensk skip. Kjele-eksplosjon i Massauas, antakelig fra Antwerpen eller Rotterdam. Ubekreftet.

- 20.1.38 NICHIE-MARU. Dampskip i Ysen Nippon Line. Brannbombe ble funnet om bord i Seattle, USA. Ubekreftet.
- 29.1.38 BATORY polsk skip. Funnet brannbombe om bord i havnen i Gdynia.
- mars 38 SAAR tysk dampskip, eksplosjon i Reval. Skade.
- 9.4.38 BATORY på reise til New York. Funn av brannbombe.
- 2.3.38 TAJIMA-MARU japansk skip. Eksplosjon i forskipet i Bremen. Skade.
- 19.3.38 CLAUS BÖGE tysk skip. Bomber plassert i Oslo. Totalhavari ved Skagens rev.
- 18.5.38 NORDERNEY tysk skip. Brannbombe funnet om bord i Hamburg. Skipet kom fra Reval.
- 22.5.38 CIERZO spansk armert tråler. Attentat i Fredrikshavn. Skade.
- 22.5.38 ABREGO spansk armert tråler. Attentat i Fredrikshavn. Skade.
- 23.6.38 HESTIA tysk skip. Rederiet Neptun. Brann i Passarges, Spania. Kom fra Bremen. Skade.
- 30.6.38 AVENTINO italiensk dampskip. Rederiet Achille Lauro Neapel. Forsvant i sjøen mellom Tripoli og Tunis. Totalskade.
- 27.6.38 FERONIA tysk skip. Eksplosjon i Kieler-kanalen. Fra Göteborg. Skade.
- 30.6.38 FELCE ital, rederiet Achille Lauro Neapel. I Tarento ble funnet dynamitt. Fra Bremen.
- 24.7.38 KASII-MARU japanski skip. Eksplosjon i Den engelske kanal. Fra Antwerpen. Nødhavn i Barry. Totalskade.
- 7.8.38 RELIANCE tysk troppeskip. Brann i Hamburg. Fra København. Totalskade.
- 22.9.38 PHILA tysk skip. Eksplosjon i Königsberg. Kom fra Riga. Skade.
- 25.10.38 DEUTSCHLAND tysk skip. Eksplosjon ved New Foundland. Skade.
- 3.11.38 VANCOUVER tysk skip. Eksplosjon ved San Francisco. Totalskade.
- 27.11.38 WESER tysk skip. Etter avgang fra San Pedro/Los Angeles ble det funnet en brannbombe.
- 17.12.38 KARPFANGER tysk skip. Emil Offen & Co, Hamburg. Brann i lasten. Kom fra Sprängsviken med cellulose. Skade.

B. Andre aksjoner 1938–40

- 1938–39 LEUNA WERKE, Halle i Tyskland. Sprengningsaksjon delvis iverksatt, så avblåst.
- 1.3.40 Finland, jernbaneaksjon fra Luleå. Resultat usikkert.
- 15.3.40 Finland, jernbaneaksjon fra Obbola. Resultat usikkert.

C. Aksjoner 1941

- 20.7.41 Nyland, Groruddalen i Oslo. Jernbanesprengning. Skade på banelegeme.
- 29.7.41 Kværner bru, Oslo, sprengningsforsøk. Oppdaget.
- 19.8.41 Löwenbräu, tysk bordell i Oslo forsøkt sprengt. Oppdaget.
- 26.8.41 FIGGE finsk skip. Stockholm, Hammarbyhavnen. Oppdaget.
- 26.8.41 Aksjon mot Wehrmachtbiler. Piggebrett utlagt i veibane ved Sandvika. Oppdaget.
- 24.9.41 Frogner ved Leirsund. Forsøk på jernbanesprengning. Oppdaget.

- 24.9.41 Likvideringsforsøk i Oslo. Mislykket.
- 28.9.41 Blaker ved Rånåfoss. Forsøk på jernbanesprengning. Oppdaget.
- 11.11.41 40 kg sprengstoff og 200 fenghetter stjålet fra sprengstofflageret i Moss.
- 26.11.41 30 kg dynamitt, 400 fenghetter, 4 kg minekrutt, stjålet på Nordre Modum.
- 2.12.41 Togavsporing i tunnelen ved Eidsvold.
- Des. 41 Oslo Ø. Brannangrep mot bensinstasjonen. Resultat usikkert.

D. Aksjoner 1942

- 1.2.42 Oslo Ø. Sprengningsaksjon mot stasjonsbygningen. Totalskade.
- 1.2.42 Oslo V. Sprengningsaksjon mot stasjonsbygningen. Skade.
- 21.2.42 Voldsveien 22, Jar. Likvidasjonsforsøk mot statspolitibetjent Einar Dønnum. Resultat mislykket.
- 25.2.42 Vippetangen, Oslo, sprengningsforsøk mot oljelager på utstikker III. Resultat mislykket.
- 1.3.42 To tyske patruljebåter sprengt i havnebassenget, ved Oslo Ø. Totalskade.
- 26.3.42 Årnes, Akershus. Likvidasjon. Vellykket.
- 31.3.42 Norma prosjektil, Oslo. Sprengningsforsøk. Små skader.
- 1.4.42 Sprengning av tysk bombefly/værvarslingsfly (Condor) fra Værnes. Ubekreftet. Usikkert resultat. Datering usikker.
- 13.4.42 Ammunisjonslager på havna i Oslo, Utstikker II. Sprengstoffangrep. Resultat skader på anlegg. Ammunisjonen gikk ikke av.
- 15.6.42 Likvidasjon i Oslo. Ukebreftet.
- Sommer 42 Wehrmacht-anlegg, Skøyen i Oslo, angrepet med bensinflasker.
- Sommer 42 Wehrmacht bensinstasjon ved Oslo Ø angrepet med bensinflasker. Resultat usikkert.
- 15.7.42 N. Jacobsens Elektriske Verksted, Gøteborggata 38, Oslo. Skader.
- 22.7.42 Åkerbergveien fengsel, aksjon for å sette fri 2A-medlemmene Jens Ropstad og Rolf Karlsen. Vellykket.
- Sommer 42 Mjøndalen Forenede Industrier («Pelsen»), tyveri. Delvis vellykket.
- 5.8.42 Henni snekkerverksted, Lunner. Nedbrenning.
- 5.8.42 Lunner trevare, Lunner. Nedbrenning.
- 20.8.42 Likvidasjonsforsøk mot stapolege Hans Eng, Oslo. Mislykket.
- 21.8.42 Henrik Ibsens gate 7, sprengning av Statspolitiets hovedkvarter i Oslo. Betydelige skader.
- 23.9.42 Grua sag, Grua. Nedbrenning.
- 29.9.42 Filipstad, Oslo. Nedbrenning av sandsilo. Ubekreftet.

F. Aksjoner 1943

- Febr 43 Sprengningsaksjon mot tysk anlegg ved Rakke, Vestfold. Ubekreftet. Resultat usikkert.
- 13.4.43 Løvenskiolds gate 17. Likvidasjon av to angivere.
- 20.4.43 Arbeidskontoret i Pilestredet 31, Oslo. Sprengningsaksjon. Totalskade. Deler av arkivet ble reddet.
- 2.6.43 Forsøk på sabotasje mot transformator i Sandvika. Ubekreftet.
- 6.6.43 Likvidasjon av tysk offiser på Raufoss.

- 31.7.43 Likvidasjon av mistenkt angiver i Oslo.
- 3.8.43 Snetunnel nedbrent på Bergensbanen ved Torpo. Totalskade.
- 4.8.43 En brannbombe mot en ammunisjonstransport på Bergensbanen mellom Ål og Myrdal. Små skader.
- 18.8.43 Haverstingtunnelen, jernbanesprengning. Resultat: Linjen revet opp, en vogn skadet.
- 18.8.43 Jernbanetunnelen ved Hauketo, jernbanesprengning. Skader på banelegeme, og på en vogn.
- 18.8.43 Jernbanetunnelen ved Stai, Storelvdal, jernbanesprengning. Stor skade på flere vogner.
- 18.8.43 Fåberg, sprengning av jernbanelinje. Tog passert uskadet, små skader på banelegemet og en vogn.
- 18.8.43 Vendetunnelen, ved Dombås. Sprengning av linjen. Skader på banelegemet, men toget ble uskadet.
- 18.8.43 Kussius Metallvarefabrikk, Bryn. Sprengningsforsøk. Mislykket.
- 7.9.43 Kværner bru, Loelvdalen. Jernbanesprengning. Tysk tog sprengt. Store skader.
- 20.9.43 Politiintendanturen, Sofies gate 7, Oslo. Sprengningsforsøk. Oppdaget.
- 27.9.43 Øvre Eiker forsyningskontor, forsøk på nedbrenning. Skader.
- 27.9.43 Loe Bruk, Øvre Eiker. Nedbrenning. Totalskade.
- 27.9.43 Vikstrand bruk, Nedre Eiker. Nedbrenning. Totalskade.
- 7.10.43 Ryggkollen, ved Mjøndalen. Tysk troppetog sprengt. Totalskade.
- 12.10.43 Liertoppen, Asker. Sprengningsforsøk mot høyspentmaster. Oppdaget.
- 12.10.43 Steinsletta, Norderhov. Sprengning av høyspenmaster. Resultat usikkert.
- 12.10.43 Manglerud/Bryn, Oslo. Sprengningsforsøk mot høyspentmaster eller andre el-installasjoner. Resultat usikkert.
- 24.11.43 Helldal, utenfor Bergen. Sprengningsforsøk mot troppetog. Resultat mislykket. Oppdaget.
- 26.11.43 Gamlebyen, Oslo. Sprengning av jernbanen ved Schweigaard gate 91–93. Vellykket.
- 26.11.43 St. Halvards bru, Gamlebyen i Oslo. Sprengningsforsøk. Oppdaget.
- 26.11.43 Strand. Sprengning av jernbanen. Vellykket.
- 26.11.43 Strand, Sandvika. Sprengningsforsøk av jernbanen. Oppdaget.
- 26.11.43 Bekkelaget stasjon, Oslo. Sprengning av jernbanen. Vellykket. Skader på banelegemet.
- 26.11.43 Nordstrand stasjon, sprengning av jernbanen. Vellykket. Skader på banelegemet.
- 26.11.43 Lysaker, Bærum. Sprengning av jernbanen. Vellykket.
- 26.11.43 Lysaker, Bærum. Sprengningsforsøk av jernbanen. Oppdaget.
- 26.11.43 Skarpsno stasjon, Oslo. Sprengning av jernbanen. Vellykket.
- 26.11.43 Skarpsno stasjon, Oslo. Sprengningsforsøk. Oppdaget.

G. Aksjoner i 1944

- 20.1.44 Haukås i Åsane, Bergen. Dynamittyveri og sprengning av sprengstofflager. Vellykket.

- 25.2.44 Ål i Hallingdal. Sprenging av jernbanelinjen ved undergang mellom Ål og Hol. Vellykket. Skader på banelegeme og brukonstruksjon.
- 2.3.44 Nordstrand, Oslo. Likvidasjonsforsøk mot angiver. Mislykket. Datering usikker.
- 4.3.44 Nordstrand, Oslo. Likvidasjonsforsøk mot angiver. Mislykket.
- 11.3.44 Sundland jernbaneverksted NSB/Drammen. Vellykket.
- 15.3.44 Akers Sparebanks filial på Holtet, Oslo. Bankaksjon. Resultat: kr 12.000.
- 27.3.44 Forsøk på kidnapping av angiver på Gjøvik.
- 1.4.44 Langaards Tobakkfabrikk, Therese gate 31B, Oslo. Beslaglegging av tobakkvarer for Milorg Øst. Resultat: 600 kg tobakk.
- 4.4.44 Aker forsyningsnemd, Bryn. Forsøk på beslaglegging av rasjoneringskort. Resultat mislykket.
- 5.4.44 Aker forsyningsnemd, Bryn. Beslaglegging av rasjoneringskort. Resultat vellykket.
- 5.4.44 Møllergata 19, skuddveksling med Statspolitiet i forbindelse med arrestasjon av gruppemedlem Rolf Andersen.
- 10.4.44 Ullevål Sykehus, første forsøk på å befri Rolf Andersen fra Ullevål. Skuddveksling med politiet. Resultat mislykket.
- 13.4.44 Ullevål Sykehus, befrielse av Rolf Andersen. Vellykket.
- 17.4.44 Modum Sparebank, Vikersund. Bankaksjon. Resultat: kr 157.371,66.
- 17.4.44 Geithus, sprenging av jernbanebru. Resultat vellykket. Totalskade.
- 18.4.44 Katfos jernbanebru. Sprenging. Stor skade.
- 27.4.44 Haverstingtunnelen, jernbanesprengning. Skader.
- 5.5.44 Ringerikes meieri, Arbeidstjenestens depot, beslaglegging av arkiver etc. Resultat mislykket.
- 5.5.44 Hønefoss karosserifabrikk, sprengningsaksjon. Vellykket. Skader.
- 5.5.44 Karsten Tank Lorange, statspolitikonstabel, Gjøvik. Likvidasjon.
- 6.5.44 Lensmannskontoret i Lunner. Innbrudd og beslaglegging av arkiver.
- 8.5.44 Bjerke jernbanebru, Ask på Ringerike. Sprenging. Vellykket. Totalskade.
- 15.5.44 Lensmannen i Lunner. Sprengningsattentat. Mislykket.
- 16.5.44 Tønsberg, ødeleggelse av arkiver i arbeidskontoret. Vellykket.
- 22.5.44 Drammen, Arbeidstjenesten. Brenning av arkiver. Vellykket.
- 25.5.44 Møllefossen bruk, Hønefoss. Brannaksjon. Vellykket. Totalskade.
- 25.5.44 Hen dampsag, Hønefoss. Brannaksjon. Vellykket. Totalskade.
- 25.5.44 Rud sag, Drolsum. Brannaksjon. Vellykket. Totalskade. Datering usikker.
- 30.5.44 A/S Per Kure, Oslo. Sprengnings- og brannaksjon. Vellykket. Totalskade.
- 6.6.44 Skjærdalen jernbanebru, Tyristrand. Sprengningsaksjon. Resultat mislykket. Store skader på banelegemet, men brua holdt.
- 6.6.44 Hval jernbanebru, Hønefoss. Sprengningsaksjon. Vellykket. Skader.
- 6.6.44 Hensfoss jernbanebru, Randsfjordbanen. Mislykket. Små skader.
- juni 44 Finsand forsyningskontor, Ådal. Beslaglegging av rasjoneringskort. Vellykket. Datering usikker.
- 20.6.44 Nedre Eiker, likvidering av lensmann. Vellykket.
- 29.7.44 Oslo Sparebanks filial i Ullevål Hageby, Oslo. Bankaksjon. Resultat mislykket.
- 29.7.44 Drammen Sparebank, bankaksjon. Mislykket.
- 10.8.44 Eiker Sparebank, bankaksjon. Mislykket.

- 7.9.44 Holla Sparebank, bankaksjon. Vellykket. Resultat: kr 191.245.
- 13.10.44 Sprengning av godstog 5374 mellom Burud og Skotselv.
- 14.10.44 Sprengning av godstog 5801 mellom Vestfossen og Darbu.
- 25.10.44 Nygårdsgaten, Bergen. Likvidering av politibetjent i trikkevogn.
- 3.11.44 Valkendorfs gate, Bergen. Likvidasjon av statspolitibetjent.
- 9.11.44 Bergen Bank, filial i Laksevåg. Bankaksjon.

Bilag 2

Falne

- Abrahamsen, Osvald, f. 26.4.96, bryggearbeider Oslo. Død 27.10.42 i Sachsenhausen.
- Amlie, Ivar, f. 18.6.14, kjøpmann Eina. Skutt 30.5.44 på Eina.
- Andresen, Kristian, f. 23.4.11, elektrisk sveiser Gjøvik. Skutt 5.9.44 på Trandum.
- Bruun, Johan Peter, f. 6.8.13, sjømann Larvik. Skutt 1.3.44 på Trandum.
- Bråthen, Finn Brede, f. 1.12.23, gårdsarbeider Modum. Skutt 5.9.44.
- Braathen, Harald, f. 26.7.98, bryggearbeider Oslo. Død 5.1.45 i Brandenburg.
- Eriksen, Finn, f. 8.3.08, murer Oslo. Død febr.1943 på Ullevål sykehus etter skuddsår.
- Eriksen, Håkon, f. 3.8.20, rørlegger Oslo. Skutt 7.9.42 på Trandum.
- Hansen, Bjarne, f. 14.4.18, bygningsarbeider Nedre Eiker. Skutt 7.9.42 på Trandum.
- Hansen, Reidar, f. 22.1.21, skogsarbeider Norderhov. Skutt 5.9.44 på Trandum.
- Hansen, Rigmor, f. 8.11.08, husmor Oslo. Død 29.10.42 på Grini.
- Hansen, Sigurd, f. 8.4.08, rørlegger Oslo. Skutt 7.9.42 i Trondheim.
- Hansen, Åge, f. 21.12.21, mekaniker Oslo. Skutt 6.9.44 på Trandum.
- Hjelmen, Martin, f. 24.1.04, sjømann Ski. Halshogd 30.5.44 i Brandenburg.
- Holtmon, Reidar, f. 31.8.14, agronom Oslo. Skutt i kamp 26.4.43 i Oslo.
- Horgen, Bjørn, f. 29.1.15, sjåfør Nedre Eiker. Død 31.5.45 etter fangenskap i Tyskland.
- Hovde, Erland, f. 9.2.16, jernbanearbeider Modum. Skutt 10.2.45 på Akershus.
- Jacobsen, Carl Johan f. 2.11.07, bryggearbeider Oslo. Skutt 8.9.42 på Trandum.
- Jenserud, Georg, f. 20.9.20, gårdsarbeider Norderhov. Skutt på Trandum 5.9.44.
- Kristiansen, Alf, f. 6.1.13, jernbanearbeider Drammen. Skutt 7.9.42 på Trandum.
- Kristoffersen, Reidar, f. 24.7.18, sjåfør på Renholdsverket i Oslo. Skutt 7.9.42 på Trandum.
- Moen, Johan Karelis, f. 2.3.20, salmaker Norderhov. Skutt 5.9.44 på Trandum.
- Nikolaisen, Karl, f. 7.9.18, skiarbeider Gjøvik. Skutt i kamp 29.3.44 på Raufoss.
- Nilsen, Frank Hagbart, f. 30.12.89, bryggearbeider Bergen. Død 10.12.42 Düsseldorf.
- Næsman, Arne Emanuel, f. 29.11.15, skofabrikkarbeider Oslo. Drept under tortur 27.5.44.
- Olsen, Helge, f. 27.6.17, fyrbøteraspirant Norderhov. Skutt 5.9.44 på Trandum.
- Orby, Gunnar, f. 24.4.08, bussjåfør Oslo. Død sept.44.
- Pettersen, Barly, f. 18.2.00, havnearbeider Narvik. Halshogd 30.5.44 i Brandenburg.
- Røed, Oddvar, f. 16.5.19, snekker Modum. Drept i mineulykke 1.5.45 i Karasjok.
- Skinstad, Gunnar K, f. 18.6.21, ekstrabetjent, Modum. Skutt 5.9.44.
- Skaarud, Gjermund Karl, f. 10.8.24, elektrikerlærling Oslo. Skutt 6.9.44 på Trandum.
- Stensrud, Per, f. 30.4.24, lærling Oslo. Skutt 6.9.44 på Trandum.
- Sunde, Håkon Marinius, f. 9.6.11, sjømann Kopervik. Skutt 2.3.44 på Trandum.
- Torbjørnsen, Alf, f. 24.4.08, bryggearbeider Oslo. Død 8.1.43 i Sachsenhausen.
- Aasen, Leif, f. 15.2.18, telegrafist, Vestby. Skutt i kamp i Hvitsten 15.10.44.

Bilag 3

Dekknavn

Brukt i kilder om og av personer med relevans til sabotasjeorganisasjonen i perioden 1936–45.

ADOLF	Alfred Bem
ALF	Adolf Andreas Baier
ALF	Furubotn. Også «Ole Bull», «Klingenberg»
ALMA	Edel Gulborg Johansen
ALVEBAKK	Kristian Beck, Narvik
ANDERSEN	Gunnar Arnfeldt Knudsen
ANNE-LISE	Jette Danielsen
ANNA	Gudrun Wiik
ANNA	Harry Sønsterød
ANTON	Wollweber
ARNE	Rolf Hagge, brukt i Sverige
ARNE	Arvid Haugene
ARNE	Paul Georg Olsen
ARVID	Brukt av Hagge i Stockholm 1940
ARVID	Arvid Mindolf Lund
ASLE	Ottar Lie
AVOTIN	Lambert. Også Awortin
BERNT	Frank Nilsen
BERNT	Wollweber
BEREND	Wollweber
BERNHARD	Eilev Granum
BIRGER	Norman Iversen
BJØRN	Erik Huse
CARLOS	Rolf Berg
CHARLES	Gunnar Arnfelt Knudsen
CONRAD	Uidentifisert tysk medlem, også «Gustav»
DAGFINN	Alf Kristiansen
DIDRIK	Reidar Kristoffersen
EDGAR	Johan Peter Bruun. «Trond»
EINO	Agent «M» i Finland. Ernst Leopold Ahola
ELSE	Ragnhild Wiik. Også «Hilde»
ERIK	Gösta «Göken» Andersson
ERIKSEN, SVEN	Karl Risto
ERNST	Arne Gustavsen
ESLON	Ernest Lambert
EUGEN	Egil Sørle
FOSS, VIGGO	Ottar Lie
FRANK	Rolf Andersen

FRANS	Barly Paul Devold Pettersen
FRED	Josef «Joop» Schaap
FRED	Brukes også av Bem
FRIMAN	Schaap i Finland
FRITZ	Schaap i Finland
GERD	Aslaug Olsen
GERD	Rigmor Hansen
GRANLI, FINN	Ørnulf Egge
GRETE	Signe Raassum
GUNDERSEN	Ole Halvorsen.
GUNNAR	Günther Seschat
GUNNAR	Jul Johansen
GUNNAR	Thor Arebø
GUSTAV	Ukjent tysk emigrant, også «Conrad»
GUTTHO, HELGE	Einar Andersen
GÖKEN	Gösta Andersson
HAGEN	Leif Olsen
HALFDAN	Ragnar Sollie, også «Pelle»
HANS	Håkon Sunde
HANSEN, OLE	Rolf Hagge, også «Arne»
HAUGLAND	Harald Flaskerud
HELGE	Harry Sønsterød
HELGA	Gunnar Arnfelt Knudsen
HELGA	Elsa Karlsen
HERMANN	Martin Brenberg
HILDE	Ragnhild Wiik
HOLM, VEMUND	Asbjørn Sunde
INGVALD	Gunnar Carlsen
JAKOB	Karl Bargstedt
JENNY	Oskar Harry Eriksen
JENS	Karl Nikolaisen
JENSEN, LILLY	Asvor Ottesen
JENSEN, OSVALD	Martin Hjelman
JOHANNESSEN, F	Hjelman, brukt i Sverige 1939–40
JOHANNESSEN, K	Hjelman, brukt i Sverige 1939–40
JOHN	Kåre Hansen
JOHS	Erling Nordby
JOHS. PEDERSEN	Harry Hystad
JOLLY	Ole Slåtten
JORDFRESERN	Alf Svendsrud
KALLE	Johan Markstrøm
KALLE	Lambert i Finland og Sverige
KARI	Kvinnelig medlem, brukt på Sollia
KARL	Gunnar Arnfelt Knudsen.
	Også «Martha», «Charles», «Lars», «Helga»
KARLSEN	Carl Johan Jacobsen
KARSTEN	Carl Johan Jacobsen

KETNERS	Ernest Lambert
KNUT	Asbjørn Sunde
KOLLER, FRANS	Wollweber
KOMMUNE	Birger Augland
KOTOV	Leonid Eitingon
KRISTEN	Steingrim Sandabråten
KUBY	Arild Holst
KURT	Olav Førland
KURKISS	Ernest Lambert
LAMBERTS	Ernest Lambert
LANGE	Reidar Holtmon
LARS	Viktor Sundberg
LARSEN	Johannes Nordengen
LAURA	Gustav Ceder
LENA	Uidentifisert kurer i Paris
LENE	Ernest Lambert, brukt i Sverige i 1936–37
LEO	Alfred Deter
LUDVIG	Gustav Ceder
LUDVIK	Jul Johansen
MAGNUS	Reidar Kristoffersen
MARIANNE	Eva Christensen, Riis
MARTHA	Gunnar Arnfelt Knudsen
MARTIN	Uid. tysk emigrant, spaniakjemper
MAX	Monthey Røse. Også «Ole»
MAXIM PETR	Jakov Sererjanskij (før 1939)
MAXIM PETR	Pavel A. Sudoplatov (etter 1939)
MEIDELL, PER	Ottar Ringstad
MIKKELSEN	Kristian Andresen
MO	Ragnar Nordli
MOEN	Frank Pettersen
MOLAND	Erland Hovde
MOLANDER	Uid. medlem av finsk gruppe
MONSEN	Oddvar Røed
NANSEN	Arvid Haugene
NIELSEN	Martin Hjelmen
NILS	Leonid Daazenko
OLAF KOMMUNE	Birger Augland
OLE	Monthey Røse
OLHOFF	Ernest Lambert
OLAV	Asbjørn Sunde 1940
OLLE	Rolf Hagge. Brukt av Baier i Sverige
OLSEN	Harald Braathen
OLSEN, KARL	Hjelmen i Luleå, aug. 1938
OLE HANSEN	Rolf Hagge i Sverige
OPERASANGERN	Jacob Endregaard
OSKAR	Sigurd Hansen
OSKAR	Martin Hjelmen

OSVALD	Asbjørn Sunde
OTTO	Osvald Abrahamsen
PAUL	Kontaktmann i Paris, som R. Wiik fikk penger til W. av.
PAULSEN	Einar Wilhelm Ballestad
PEDER	Erling Pedersen
PER	Adolf Baier
PETTER	Cyril Becker
PEHRSON, WILLY	Willy Wiik
PERSSON, OSKAR	Martin Hjelmen
PIET	Uident. Brukt av Hagge/Baier etter arr.
PIPE-LARS	Fritz Andresen, Milorg
RAGNAR	Hans Mikael Andresen
REIDULF	Karl Skårud
RUSTAD	Arne Kirkemo
SARA	Gerd Sunnaas
SAMUELSEN	Kai Holst. Også «Kaka»
SANCHO	Rolf Andersen. Også «Frank»
SHELLEY	Bem/Adolph/Alfred/Schripolski
SCHULZ, KARL	Gunnar Arnfelt Knudsen
SIGGE	Erik Herman Lundahl
SIGURD	Per Stensrud
SKJÅNES	Lars Bismo
SKIVE	Karl Seland
STEIN	Roar Stub Andersen
STEN	Johan Edvard Nyberg til sept. 1938
STIG	Edvard Nyberg etter sept. 1938
STIG ENGEN	Asbjørn Sunde, 1942
STRØM	Torkild Jakobsen
SVEA	Karl Staf 1940
SVEN	Gustav Söder
SVERRE	Arne Blattmann
RITA	Karl Risto, 1940
ROBERT	Adrian Johannes Feij
ROGER	Uid. medl. av av fransk gruppe
TOR	Finn Eriksen
TORBJØRN	Åge Hansen
TORSTEIN	Josef Monsrud
TRETEN (13)	Håkon Eriksen
TROND	Johan Peter Bruun. Også «Edgar»
VESTLI	Ivar Amlie
VIGGO	Hans Langeland
VIKSTRØM	Evald Torgersen
VIKTOR	Norman Olsen
VILDNO	Reidar Øen
WALTER	Uid. sovjeter
WALTHER	Walther Gullichsen
ÅKE	Westerlund i Åbo, finsk gruppe

Bilag 4

Forkortelser

Sovjetiske:

GPU	Det statlige pol.direktorat. Inn i NKVD 1923.
NKVD	Folkekommissariatet for indre anliggender. 1923–42.
NKGB	Folkekommissariatet for statens sikkerhet. 1943–46.
MVD	Innenriksdepartementet. 1946. 1953.
MGB	Sikkerhetsministeriet. 1946–53.
GRU	Generalstabens etterretningstjeneste.
IK	Informasjonskomiteen (fellesorgan for GRU og MGB 1947–52).
INU	Avdeling for utenlandsetterretning (i NKVD/NKGB/MGB), motstykket til Avdeling for spesielle operasjoner.
KIK	ommunistiske Internasjonale (Komintern).
OMS	Kominterns internasjonale kurer- og sambandsavdeling.

Britiske:

MI 5	Military Intelligence – security.
MI 6	Military Intelligence – intelligence.
MI R	Military Intelligence – research.
SIS	Secret Intelligence Service (MI 6).
D	Section D (av SIS).
Z	Section Z (av SIS).
SOE	Special Operative Executive.

Tyske:

ABWEHR	Den tyske militære overkommandos sikkerhets- og etterretningstjeneste (OKW).
FH	Den tyske hærstabs sikkerhets- og etterretningstjeneste (OKH).
BND	Vest-Tysklands etterretningstjeneste (1955–).
MfS	Statssikkerhetsministeriet (DDR).

Amerikanske:

OSS	Office of Strategic Studies (1942–45)
CIA	Central Intelligence Agency (1947–)
NSA	National Security Agency.
FBI	Federal Bureau of Investigation.

Norske:

POT	Politiets Overvåkingstjeneste (1937–40. 1947–).
OVS	Overvåkingssentralen i Oslo.
Genst. IV	Generalstabens utenriks- og etterretningsavdeling.
FD/E	Forsvarsdepartementets etterretningskontor i London.
FO/II	Forsvarets Overkommando, etterretningskontoret.
Fst/E	Forsvarsstabens etterretningsavdeling.

Bilag 5

Avdelingen for spesielle operasjoner (USSR)

Kort historikk

- 1935 Kontor under NKVDs sentralledelse. Sjef Jakov Serebrjanskij (antakelig «Maxim»).
- 1938 November. Serebrjanskij arrestert, kontoret oppløst. Berija utnevner Pavel Sudoplatov til fungerende sjef for NKVDsutenlandsetterretning i tre uker, også med ansvar for Serebrjanskijs arbeidsområde.
- 1939 Mars. Sudoplatov får fast ansvar for Serebrjanskijs arbeidsområde.
- 1941 Juli. Sudoplatov utnevnt som leder for en ny rekonstruert Avdeling for spesialoppdrag. Serebrjanskij løslates fra fengsel, og blir utnevnt til seksjonssjef i avdelingen.
En spesialbrigade opprettes som avdelingens operative gren. Politiske emigranter overføres dit.
- 1941 Oktober. Spesialbrigaden utvides og reorganisert til NKVDs 2. uavhengige departement.
- 1942 Februar. 2. uavhengige departement omdannet til NKVDs 4. uavhengige direktorat, med Sudoplatov som toppleder.
- 1942 Juni. Direktoratet blir utstyrt med fallskjermjegeravd (særlig aktuell for den sentrale partisanstaben).
- 1942 NKVD og NKGB slått sammen til et nytt NKGB.
- 1946 September. Nedrigging av 4. direktorat. Et lite beredskapskontor for avledning og etterretning opprettes med Sudoplatov som sjef under MGB.
- 1947 KI opprettes, og noen funksjoner overføres dit.
- 1953 Mars. Stalin dør. MVD blir opprettet og tar opp i seg MGB, under Berijas ledelse.
- 1953 Mai. Drastisk utvidelse av Sudoplatovs kontor planlegges. Oppsettes med egne styrker.
- 1953 26. juni. Berija arresteres. Sudoplatov og hans sentrale stab arresteres.
28.–29. juni.

Utarbeidet på grunnlag av Pavel Sudoplatov *Den røde terror* (1994).

Bilag 6

Intervjuer og samtaler

Andersen, Roar Stub
Andersen, Gerd Stub
Anderson, Elin (Karlsson)
Andresen, Sigurd
Backer, Ina
Bratteng, Ingrid (Huse)
Bruun, Finn
Bruun Hansen, Astrid
Bø, Randi (Martinsen)
Carlsson, Alberth
Christensen, Christian
Diedrichson, Paul
Danielsen, Nikolai
Egge, Bergljot
Engzell, Gösta
Egede-Nissen, Adam
Eriksen, Olav
Eriksen, Rolf Rynning
Florelius, Sten
Førland, Olav
Fossen, Ole
Granum, Eilev
Gullachsen, Bjørn
Hasselknippe, Oskar
Hystad, Harry
Jensen, Alfhild
Jensen, Bergljot
Johansen, Jul
Karlsen, Johan
Kjemperud, Leif
Knudsen, Gunnar Arnfeldt
Kristensen, Leif
Langeland, Hans
Lund, Arne
Madsen, Ruth
Malm, Ole Jakob
Monsrud, Arne Josef
Munthe-Kaas, Peter
Møllerstedt, Alf
Nergaard, Gunnar
Nilsen, Arne

Olsen, Harald
Ottesen, Asvor
Paulsen, Ingeborg
Peters, Jan
Pettersen, Arne
Pettersen, Finn
Raassum, Signe
Rathke, August
Reed Olsen, Oluf
Ringstad, Ottar
Røed, Truls
Rolfsen, Wilhelm Münter
Rosef, Georg
Rom, Willi
Schanke, Edvard
Schirdewan, Karl
Schwarz, Hans Paul
Sire, Ingemund
Skaugen, Morits
Solberg, Valda (Hjelmen)
Solheim, Torolv
Skoglung, Kari (Andersen)
Sønsteby, Gunnar
Strømnæs, Anne-Sofie (Østvedt)
Sudoplatov, Pavel Anatolievitsj
Sunde, Rolf
Sverdrup, Børre
Thorsbakken, Anders
Tofte, Ørnulf
Tveit, Liv Rusten
Vetlesen, Leif
Weihe, Ruth
Wiik, Hans
Wiik, Willy
Wollweber, Erika
Øgrim, Marit
Øgrim, Johan Otto

Bilag 7

Arkivkilder

Jeg har her prioritert lite kjente, utenlandske kilder. Av plasshensyn for øvrige arkivkilder, se fotnoter.

Krigsarkivet i Stockholm

C-Byrån i Generalstabens

Diarier og avgangsregister finnes ikke. Innkommende rapporter ble vanligvis brent. En serie rapporter fra 1942–43 (serie F II og F IV) er imidlertid bevart. Utgående rapporter ble sendt til forsvarsstabens underrättelsesavdelning. De innkommende rapportene dannet underlag for «Fasta underrettelser om Norge» (serie F III).

Fst, C-byrån, H, Diverse, Vol 1: «Utredning ang. vissa förhållanden vid försvarsstabens numera avvecklade s.k. C-byrå».

Rapport fra granskingskommisjonen av 30. juni 1948 til FD (130s).

Referater fra avhør og forklaringer i en egen perm, bl.a. vedr. «Norgesförsändelsen».

Fra forhør i C-byrån saken, 2.2.48: Uno Erik Wilhelm Willers.

B I Rapporter, vol 8, 1942: Rapport från Norge 6.10.42, bl a om britisk aksjon mot kraftverket i Glomfjord, 25. september 1942.

Senking av «Prinsesse Ragnhild» av Trondhjem. 18.8.42.

Iakttakelser från Norge, 17.8.42: Om sprengningene ved Bårdshaug og konskv. for driften ved Orkla gruver.

Etterretninger fra Kongsberg Våpenfabrikk, Hamar jernstøperi, nikkelgruvene på Hosanger. 31.8.42.

Skriv fra Abwehr ang. «Sabotage mit magnetischen Sprengkörpern an Wasserfahrzeuge», 16.6.42.

I B II utgående skrivelser 1942 Vol 2: «PM rörande norska flyktningar».

Om registrering og klassifisering av flyktninger, 8.10.42.

Om smugling av nazilitt. på tyske skip.

Diverse skriv vedr. møter med Abwehr-offiserer: Fra P til Juhlin-Dannfelt, ang. Korv. Kapt. Schüler, 22.4.42, fra P til samme ang. samme, 13.6.42, fra P til Schüler, 13.6.42, fra P til Piekenbrock, 13.6.42, fra P til Salzinger, 13.6.42, fra Törnberg til Mil.att Helsingfors ang. Freg.Kapt. Liebenschütz.

Vedr. Kjesäter: Fra P ang. overvåkingsarrangementet på Kjesäter, bilag om Horndahls instruks og funksjon, 7.8.42.

B I Rapporter Vol 9 1942–43: Mil. etterretninger fra Norge 16.12.42.

Terbovens møte med ledende norske industrimenn på Skaugum 8.1.2.42, av 14.12.42.

Fra B II 1943 Vol 3: Rapport om motstand Trondheim og infil. i Stockholm 5.11.43.

Brev til Engzell om kommunismen i Norge og Danmark 10.11.43.

Rapport om kommunistenes stilling i Norge og registreringen av dem i Sverige 30.10.43.

«PM angående kommunistiska organisationer i Norge», 1.11.43.

«Angående den kommunistiska verksamheten i Danmark», 1.11.43.

Om problemer med kommunistisk sabotasje vedr. vaksinasjoner av 1.9.43.
Om å hindre kommunister for å reise til Norge i illegalt øyemed, 26.8.43
Fra B II Vol 4 1943: Orientering om at man ikke ønsker å gi Sandlerkommissionen
oppl. om kurertrafikken til Norge, 19.2.45.
Om forskriftene for ill. kurertrafikk til Norge, 11.10.44.
Om nazi-infiltrasjon ved Socialstyrelsens utlänningsbyrå, 30.12.44.
Om C-byråns agenter (Kapten Hansen), udat.
Innkome skrivelser Vol 2 1944–46: Rapport om FO II og om norsk overvåkings- og
etterretningsevne generelt (9 s.), 17.12.45.

Överbefälhavarens säkerhetsavdelning

F VIII B (Kommunism) Vol 1: Div. skriv ang. «Grupp Fritiof» 1945–56.
Div. matr. vedr. SKP.
F VIII B Vol 4: Meddelelser fra DNB 10.5.40 (28 s.).
Div. med. fra OKW 4.–10.5.40.

Försvarsstaben

Underrättelsesavdelningen: Serie E 1:12. Innkomna skrivelser 1937–42.
Militærattaché-rapporter. Vol 1:
Fra Marinattachéen i Oslo kapt. G.B. Winell til underrettelsesavdelningen 11.11.38
ang. sabotage.
To avisutklipp ang eksplosjonen på Vancouver, «vilken explosion oppgives vara orsaka-
kad genom sabotage.»
Oslo 10.11.30 Nr. 44, meddelande 15/38.
I rapport 10.4 direkte til «Översten m.m. C. Adlercreutz» bl.a.: Befolkningen visar stort
lugn. Cafelivet fortsetter».
I meddelande nr. 2 om panikkdagen. (Hendelserna i Oslo 9–10/4.)
I meddelande nr. 2 om at forlystelseslivet er som vanlig i Oslo.
Videre om effekten av panikkdagen.
Svenska Beskickningen i Norge 1945–48:
Mil.att. Oslo 1945–46
B I Vol I: Rapport om den kommunistiske bevegelsens styrke i Norge, 20.9.45.
B I Vol II: Om FO IIs reetablering i Norge 4.3.46.
Mil.att. Oslo 1947–48
B I Vol 3: Fra von Horn til Kom. Tham om ru. reaksjon på rykter om no-sv mil. sam-
arb, 151/48.
Til Tham om reorganisering av FO II, 45/48.
Om norsk mil. beredskap mot kommunistene i Norge, og om kommunistenes motstand
under okk, 169/48.
«Russian military activities and its interests in Norway», fra US Mil. Att Norway
15.12.47.
Fra von Horn til Fst. 22.1.48 ang. forrige.
Fra Horn til Tham videre i 1948: 101/48, 150/48, 163/48, 181/48, om Evang (412(52)),
om forsvarstiltak mot sabotasje (410/74/77), om ekstraordinær innkalling av mi-
litære styrker i forbindelse med beredskapsøvelser i 1948 (420).

Utrikesdepartementets arkiv i Stockholm

R 70 CT I: Omfattende samling av skriv og dokumenter vedr. de tyske krav om utlevering av Ernst Wollweber.

R 70 CT II: Brev og dokumenter om UD's befatning med utleveringen av Martin Rasmussen Hjelmen.

Arkivsaker fra Säkerhetspolisens arkiv

Ur  ldre aktsystemet:

I B 6 Spionoppgifter smugglage från Norge till Sverige i j rnbanevagn 1941–42. 1 perm.

I C 2 c Lule  rendet (Wollweber) 1938–1945.

Materialet er ordnet slik:

Hovedgrupp 1 (de ligger nå i eske 1):

Samlingspermer 1–5 (gammel 1–7 strøket over) og

Samlingspermer 1–5 8–9 inneholder handlingene kronologisk fra 1938 til medio 1942.

Permene 6–7 (8–9 strøket over) inneholder en sammenstilling av personer som høsten 1940 ble mistenkt for   høre til organisasjonen.

Permene 10–12 er utredningsmateriale fra dansk politi.

Permene 13–14 er domsprotokollene fra ransakningene i København, med medlemmer av den danske gruppa.

Perm 15 Retsbog og Dombog fra Københavns byrets 8. avdeling dommene 7.7.41.

Permene 16–18 inneholder uttalelser fra sakkyndige, SKA, samt matr. vedr. Hammarbyaksjonen 25.8.41.

Perm 19: Fotografiske kopier ang. sabotasje mot skip i Tyskland og Danmark. Matr. ble overlevert til svensk politi av tyske tjenestemenn i Sthm juli 1941.

Permene 20–22: Domsprotokollene fra rannsakingarna ved Stockholms R dhusrett med Hagge, Stig Erik Jonasson, Baier (Hammarbyhavnen).

Hovedgrupp 2 (de ligger i eske 2):

Permene 1–9: Inneholder rapporter med en del bilag vedr. spesielle personer, med henvisning til de enkeltes p-akter.

X V Norge, skrivelser 1939–1944. Tre permer:

Pärm 1, s. 1–100 Norge, Skrivelser

Navnelister over personell, legasjonen s. 1–60. «Erh. f r inl gning.» «Norska legationen i Sthlm. Ca. 2160 navn. PM over personer som kommet til Sverige etter sprengningen av Milorg 1941, Sthm 23.10.41 tils. 20.

PM. «Angående hemlige organisationer i Norge riktade mot Tyskland och Nasjonal Samling.» «Organisation X enligt oppgifter från norska flyktningar.» «LO-ledningens sm deskrift mot norska arbetare», fra SKP.

Svar på «Kommunisterna i Norge spela f rr darens roll», Presseinformasjon LO, 2.4.41.

Et PM om organiseringen av Milorg 6.s, fra Fst. Underrättelsesavd på bakgrunn av politirapporter 13.3.41 til 6:e roteln.
Ekspedisjon om styrmann Alfred Thommesen, Arendal, vedr. sov. vervningsforsøk.
Avhør av OPs krim.avd. K. Stenerud av styrmann Alfred Ingemann Thommessen, Oslo 20.4.39.

Pärm 2a. s. 101–152. Norge Skrivelser

PM om en etterretningsorganisasjon som tyskerne har sprengt i Norge 29.7.42.
Amund Lorange, Arne Haar. Ragnar Frisell. Knut Møyen m.fl.
Fra Fst 21.8. Korrespondanse mellom Norsk ill. sender WRO og inoff. eng sender WDC, som snappes opp av tysk spaningsstasjon QDO og «forcerats».
Ca. 25 telegrammer Østfold, litt Vestfold.
P.M. 26.8.42. ang. de medlemmar av den av tyskarna i Norge den 29/7 1942 sprængda spionerorganisationen, vilka ännu icke anhållits men av polisen i Norge efterspanas.
Brev fra Stockholms krim.avd, 6:e roteln 9. juli 1942 om at noen kommunister i Norge er illojale.
Spaningsrapport fra 6:e roteln fra festmøte ang. 17. mai i Uppsala bland nordmenn der. «Avl. av Crr.» 2.6.42. Antall til stede, hvilke sanger, taler, program.
Spaningsrapport over møte mellom Reidar Hedemann og Herbert Frahm, Sthm 19.6.42.
«Frahm har egen P-akt 1738 ved roteln».
Spaningsrapport fra møte i Norgeshjelpen 17.3.42.
Personrapport om Birgitta von Hofsten.
Liste fra legasjonen over ca.475 kvinner. «Kvinnor. 1941».

Pärm 2b, s. 153–256. Norge Skrivelser

Rapport fra Sven Grafström – sv. generalkonsul i Oslo 8.5.44 om kommunister i Norge.
Div. avskrifter av oppsnappede brev, bl.a. fra Brendberg til «Gustaf» (Haavard Langseth) av 1.5.44, fra Johan Berget, Eriksberg til Hans Skjønsberg, Øreryd, av 2.2.44.
Rapport om illegal fluktorganisasjon til Sverige, 21.2.44 V.M. Vogel, Kurt. Mistenkes at han har hatt forbindelse med Wollwebers sabotasjeliga, og at han har vært «levende kartotek» for Gestapo. Rømte i februar 1942.
Kartotek over vita på personer fra «Kommunistiske terror- og sprænggruppen» fra 1943.
PM om en bror til Rolf Hofimo, som settes i forbindelse med eksplosjonen i Stapos lokaler i Ibsens gate
Brev til de forskj. overvåkingsområdene i Sv. om norske kommunister som er bosatt i angj. områder, navnelister er vedlagt. De inneholder utskrifter av Säpos kommunistarkiv over norske kommunister, alfabetisk og geografisk ordnet, i et betydelig antall. Listene er datert oktober–november 1943.

P.M. R.15.2.43 S.K om mistenkelige norske kommunister, Brenberg, Sørum, Langseth, Lindegård, Tangen, Hofmo, og om den «kommunistiske terrorgrupp, vars medlemmar utaom två redan anhållits».

X X V I I I Norge, fartyg, skrivelser 1940–43. To permer

P-akter:

P 423 Wollweber, Ernst Friedrich. 12 permer.

P 905 Martin Rasmussen Hjelman. 4 mapper, som bl.a. inneholder brev, forklaringer i Sverige, avhør i Tyskland.

P 3339 Kvarstadsbåterna 1942–45. 3 permer.

Ur Allmänna säkerhetschefens kanslis arkiv:

Bunt IV, dokument 4, Handlingar ang. norska och danska polisutredningen 1943–1944. 1 hefte.

Bunt IV, dokument 11, Norska kurirtrafiken 1944. 1 hefte.

Ur IV. Övervakningsområdets arkiv:

M Handlingar ang. kvarstadsbåterna Dicto och Lionel 1940–1942. 1 hefte.

Riksarkivet i Stockholm

Statens utlänningskommissions arkiv

A. Persondossier: Adolf Andreas Bayer, Arvid Falkenberg, Harald Gram, Ove Arthur Hansen, Adelsten-Haugen, Kai Holst, Harry Hystad, Richard Stahlmann, Gunnar Arnfeldt Knudsen, Franz Eduard Stephany, Wilhelm Rohde, Ragnhild Wiik, Gudrun Wiik, Ernst Wollweber, Ragnar Sollie m.fl.

B. Lägerarkivet Kjesäter: Vol E 2: 1 (Personrapporter gjennom Kjesäter) 5576 Asvor Ottosen. Fjernet. 10196 Ove Hansen. Fjernet. 17700 Helge Hansen (Stavanger), 17702 Arvid Falkenberg, 22080 Rolf Thure Andersen, 30915 Oddvar Røed, 33317 Signe Else Josefine Orby, 33318 Astrid Kristine Sunde, 43094 Monthey Røse, m.fl.

Harry Södermans arkiv

Nr. 72. Fra Vol 24. «Utrikesdepartementet – div meddelelser» om IPKP.

Gösta Bagge: Minnesanteckninger, 1940–42

Socialstyrelsens arkiv (Gustav Möller)

Sandlerkommissionens arkiv (Nr.984): Vol F 1:1: PM ang. politimyndighetenes inngripen i Långmora og Smedsbo flykningeforlegninger 13. nov 1942. Wilhelm Lange. Ferdinand Panzenböck. Paul Peschke.

Fra Utrikesdepartementet, cirk. Nr. 86, Sthlm. 27.10.38: Om «jøde-pass».

I mappe «Dankworth m.m.», avhør av ambassaderåd Werner Dankworth, om Wagner, Utermark, Schumann (og småfolk), Schrott i Göteborg.

Avisartikler vedr. Poulssonsaken i 1945.

Om byråinspektør Karl August Robert Paulsson 16.1.86. 30 s.redgjørelse fra Socialstyrelsen. Finnes to Vol F 1:2: Paulsson. Forklaringer m.m. Fra forklaring av Robert Paulsson, for Kungl. Svea Hovrätts kanseli 11. december 1945. Med ny forklaring av John Lönnegren, Falun 27.12.45. Så brev fra samme «Dr.» Avvisning av tysk spion Werner Schwager, 26 år, vært i Norge før 9. april 1940. Av 23.5.40. Rob. Paulson. Pflugk-Harttung.

Vol F 1:3. Akt ang forb med da og no politi: Polisintendent Martin Lundqvist til kommisjonen 1.11.45.

Brev fra Nothin til Sandler, 7.11.46, om møtenr 19.–21. mars 1939 om fartøys sabotasje.

Vol 1:3 IPKP: Pfliging. Randbemerkinger av Harry Söderman til Pfligings artikkel. Div. skriv. Vol 1:3 Forbindelse med tysk politi: «Verzeichnis über deutsche kommunistische Funktionäre in Schweden.»

Div skriv fra Sandler til Norge og Danmark for å spore opp Hans-Hendrik Neumann og Georg Heinrich Müller, som hadde samtaler med svensk politi i 1942. Brev til vicerikspolitichefen Olav Svendsen av 30.1.46 om dette.

Avhør av kriminalkommissarie E. Lönn og overkonstabel A. Ottosen på PUs kanseli 5.12.45. Av dette framgår: Neumann og Müller representanter for sikkerhetspolitiet i Berlin.

«PM ang. Gestapo och SD». Til UD fra Säkerhetsschefen av 22.12.41 med anbefalning om å gi Gestapo de aktuelle opplysninger det er spørsmål om.

Fra Martin Lundqvist til Säkerhetschefen av 20.12.41. Referat av minister S. Söderbloms yttrande. Stockholm 29. juni 1945. Vedlegg fra Eric Hallgren av 22.12.41. 17.1.1942. Brev til kommisjonen, 15.12.45 fra Gösta Engzell, ang Rickman.

Brev av 20.8.42 til Fontell fra Neumann.

PM fra Erik Lönn, Stockholm polis, om besøk i Berlin, mars 1941.

Notat fra K. Bergqvist 29.7.45 om overvåking av Neumann.

Brev til Sikkerhetsjefen, skrevet av Martin Lundqvist 10.11.41.

Vol 1:3. Forbindelse med tysk polis: «PM til Parlamentariska undersøkningskommisjonen», innk 22.11.45 fra Martin Lundquist. «PM ang Säkerhetstjenestens forb med utländsk polis. Före krigsutbrottet 1939.» Brev til stadsfiskal Martin Lundqvist av 9.10.46 fra Den parl. UK (Sydow), med svar fra Lundqvist.

Skriv vedr. våpenhandler Joseph Johann Mattias Veltjens.

Fra A. Ottosson 28. juni 1946 et skriv om Maria Reese (tysk spion), Richard Krebs, Hugo Albert Willsch.

PM ang. det krim.tekniske samarbeid med Gestapo.

Vol 1:4 SKAs forhold til tysk politi: En liste på 18 tyske, 4 norske og 2 danske statsborgere. De norske: RM 1) Jørgensen, Jens Henrik AD 126 ET 2) Larsen Leif AD 289 GvS 3) Rasmussen-Hjelmen, Martin AD 296 Gestapoakt 4) Wiik, Gudrun Gestapoakt

Skriv av 30.12.39 blir Statens Kriminaltekniska Anstalt istedenfor polisschefen i Stockholm pålagt å ha forbindelsen med politiorganer i utlandet vedr. forbrytere og «brottslighet».

Fra Gustav Möller. I denne pakken ligger en serie dokumenter over forskjellige IPKP-saker, vedr. bl.a. Erwin Isaaks.

Skriv fra IPKP om kampen mot den internasjonale passforfalskingen 20.8.40.

Skriv om «Karl Knudsen) fra Söderman 17.11.39 til Centralbureauet for identifikasjon, København. Spørsmål om identitet (Knüfken). Telegram fra København med svar.

Fra SKA til Centralbureauet for identifikasjon i København om Rolf Konrad Hagge av 29.9.41, oversending av foto og fingeravtrykk. Svar 1.10.41 med bekreftelse. Ytterligere tre skriv om Hagge, så om Fritz Rom.

Identifisering Oslo Polis: Om Hjelmen. Fra Söderman til Oslo Politi av 14.2.40. Spørsmål om id, og opplyses at han ikke vil gi opplysninger. Svar fra Reidar Sveen av 23. feb 1940, hvor det feilaktig opplyses at Hjelmen er tiltalt for brudd på straffelovens para 222 i 1930. «Ytterligere opplysninger om Hjelmen er meddelt i ekspedisjon fra Overvåkingspolitiet av 13 ds till statsintendent Georg Thullin.»

Om Gudrun Wiik, fra Harry Söderman 3.6.40 til OP. Svar fra Sveen 26.6., om at saken er oversendt Aker.

Avisartikler utfra at kommunistenes Nils Holmberg i remissdebatten i riksdagen 18. jan 1945 tok opp spørsmålet om «Hestap» hadde hatt samarbeide med IPKP.

«Referat over forhør holdt ved Den parlamentariske undersøkelseskomisjonen med docent Harry Söderman den 14.9.45».

Vol 1:5 Norsk kurertrafikk: Div. skriv om ordningene fra 1943–44 med den norske legasjonen, og Paulsens rolle.

Stenografisk referat av PUs samtale 11. mai 1945 med byråsjef Bexelius.

Vol 1:5 Utrikesdepartementet: Skriv. vedr. liste på 101 tyske kommunister som oppholdt seg i Sverige, med spørsmål om deres adresser, hvem som er internert, og hva som er kjent ang. dem. Avslag 13.4.45 av Statens utlänningskommission. Avslått tysk forespørsel om Behnke av UD 27.12.43.

Kungl. Biblioteket i Stockholm

Hugo Lindbergs privatarkiv. Korrespondanse, notater, rettsdokumenter vedr. Wollwebers opphold i svenske fengsler og rettsinstanser.

Stockholms stadsarkiv

Överståtshållarämbetes 1:a kansliavdelnings Fångdiarium 1940

Gällivare tingsrätt

Jukkasjärvi tingslags Häradsrätt. Dombok 12. november 1941 (vedr. Wollweber m.fl.)

Bundesarchiv Bonn, Politischen Archivs des Auswärtiges Amts

AA. Ges. Oslo 243/4. 1939–40. Spionage: Br. statsborger Secombe, arrestert av SIPO, reist videre til Finland 10.3.40. Arr. av Richtenberg-Hallstedt i Kristiansand, 6.3.40. Oslo forhørsrett 13.12.39.

Presseklipp fra Richtenberg-saken. Ruppin-saken.

Skriv vedr. no. politi. AA. Ges. Oslo. Kommunistische Proteste gegen Entwicklung in Deutschland 1933–36.

316/ A IV: Matr. vedr. postkort-aksjonen i 1934.

Skriv vedr. Munch-Pedersen og S. Lindroth som blir nektet adgang til riket i tilknytning til valg møter 1934.

Presseklipp. Gerhard Seeger.

Presseklipp *Arbeideren* og andre. Protester fra DNS og andre org. vedr. mordet på Edgar Andre.

Pol 3. Nr. 4/144. Spionage. Kommunisten: Ernst Harthern, ty. spion i Norge 1. verdenskrig. Legasjonsråd von Neuhaus beskyldes for å være spion.

Presseklipp fra *Arbeideren*. Von Küchlers aktivitet i Bergen.

Pers. 69a 212: Konsulatet i Bergen. 80-46/60.

AA/Inland II. Geheim: Korrespondanse vedr. Politisamarbeide Spania, Finland, Sverige. 83-60/A.

AA/Inland II Geheim: Div. skriv vedr. politisamarbeid. 83-60A.

AA/Inland II. Geheim: Om politikonferansen i 1937. 83-60A/65.

AA/Inland II. Geheim: Bulgarsk politidelagasje til Berlin 2-9/12-36. Om gresk politi som hadde beslaglagt arkivet til det greske KP, og deriblant også en kodenøkkel. Gestapo skrev og ville ha AA til å spørre om å få materialet tilsendt. Brev av 20.2.37 tilbake med omfattende kodemateriale. 83-60E/61.

AA/Inland II. Geheim: Politiatasje alment. SD- og OKW-ansatte i AAs utenriksstasjoner. SD-agenter i utlandet kamuflert i AA: Zipkows i Shanghai, Brinkmann i Kabul. 83-60E AA/Inland II.

Geheim: SD i Sverige som politiattaché. 83-43/57.

AA/Inland II. Erfasster Sabotagematerial der Kommunistischen Schiffsfartsorganisation.

Gruppe Schweden 1940: Ceder-saken etc., bl.a. stort fotomateriale. Oversikt m. foto av teknisk sabotasjestyr fra Sverige og Norge. 89-69/47.

AA/Inland II. Geheim: Attentatmistanker mot der Führer, Duce m.fl. 83-69/46.

AA/Inland II. Geheim: Attentater forts. 83-69/48.

AA/Inland II. Geheim: Attentater, forts.

83-69/49. AA/Inland II. Geheim: Sabotasje og attentater 1941–42. Enkelttilfeller. Sarandos (Grekeren Axioti) mord på Doehring 19.1.1941 i Bukaresti. Maienberger, Holzgang, Schneller. Martin Hauber. Werner Mikkelsen. Stevens-Best. Luis Al-letrino. «Six ways to kill Hitler». Fra PIC/USA 28. okt.41. Med bilder. 83-69/50.

Samme. 1942–43: Attentatet mot Heydrich 27.5.42. 83-69/ 51.

AA/Inland II. Geheim. Sicherheits-polizeiliche Tätigkeit auf dem Gebiet der Sabotage und Terrorbekämpfung im Reich, in den besetzten Gebieten und anderen europäischen Staaten. Zetabschnitt: Juli/august 1941: Gjennomgang av all sabotasje i hele det tyske området. 83-69/52.

AA/Inland II. Geheim: Sabotasjeorganisasjoner i Ostmark og på Balkan, 1940–41. Aksjoner i Jugoslavia, Jugenburg, tyskfiendtlige aksjoner på Donau. 83-69/56.

AA/Inland II. Geheim: Fotografier av sabotasjemateriale som ble funnet nedgravd ved den br. legasjonen i Beograd 3.9.41. 83-43/54.

Sabotage-Anschläge u. andere machenschaften im In- u. Auslande. Bd. 1 1940–41: Sab. på Donau, aug 40. Wollweber-org. Krylbo-sab 1940. Igjen Wollweber samt sammendrag 1942. 83-43/55.

AA/Inland II. Geheim: Oversikt over sabotasje i des-41 i Norge. Kieler havn. Sab. i Ungarn. «Fredheim» affæren. Bomber i posten til led. pers i 3. rike 6.3.43. Sabotasjestatistikk fra 1942. Agenter pr. fallskjerm i Danmark. Om Tito 1944.

Perm: «Sabotage und terrorist-organisationen in der Ostmark 1940.» Bilder fra sabotasjesteder. Engelske og tsjekkiske forsøk på å sabotere den tysk-italienske jernbanen. R 46535.

AA/Rechtsabteilung. Sweden: Utlevering til Tyskland. Camillo Fiala. Brev fra OK/Heeres 15..5.41 til AA/Berlin om utleveringsavtalen av 19.1.1878. Reichskomm/No til AA 15.10.42 om utlevering av flyktede mil. 17.11.42 var Terboven i Berlin og orienterte AA om utviklingen i flere slike. Skriv fra AA til OKW/Aussland, OKW/Sonderstab, HKW, OKW Heimatstab Übersee, OKM, Reichsführer für die Schifffahrt, Seeschiffartsamt. Vedr. utl. av desertører fra Sverige. R 46801.

AA/Rechtsabteilung: Sak fra Dienststelle Hamburg 17.5.40 om jøden Goldfeld, som hadde løpt over linjene på Østfronten i 1918. Skriv vedr. amnesti for Spania-kjempere. fra RmJ 18.12.34 til en rekke rettsinstitusjoner m.m. om retningslinjer for behandlingen av viktige straffesaker. R 48969.

AA/Polizei. Norwegen: Avtaler No/Ty om div flyktningesaker. R 48802.

AA/Polizei. Fremdenpolizei. Sweden: Fra ty leg Sth. 23.12.41 til AA, som ref meddelelser fra socialstyrelsen vedr. utl. statistikk.

Bundesarchiv Potsdam, Zwischenarchiv Dahlewitz Hoppegarten

Tidl. Zentrales Staatsarchiv, Aussenstelle Freienwalderstr.18.

Z/C II 27. Bd I–V, materiale om den norske gruppe: Bd I: Div. sakspapirer og notater. Utkast anklage Hjelmensaken. Hovedsakelig fra Volksgerichtshof. Bd II: Anklage og dom, Hjelmensaken. Bd III: 6 x av domsskrift, samt 3 x dom. Kvitteringer fra sendte brev. De fleste fra Ragnhild Wiik til sin mor. Div. brev til Bergljot Jensen fra Alt Moabit. Brev til andre av de anklagede. Bd IV: Fra «Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof». Vedr. Ragnhild Wiik og Olga Eltvig. Notater fra Wittmann, handskrevne. Bd V: Olga Eltvig, Avhør 1940/41, Grini. Senere Ravensbrück. Om Bargstädtts bevegelser 1936–40.

Z/C 12902: Ruiter og andre. Notater, tiltale, dom. Div. brev.

Z/C 19265: Tagesbericht Nr. 11 des Regierungspräsidenten in Düsseldorf. Beslaglegging av illegale skrifter. Eksplosjon i Düsseldorf 2.8.34.

Z/C 10467. Bd. I: Skriv fra Gestapo/Heydrich, dat. Berlin 21.7.41, 15 s: «Bericht über die schiffartssabotageorganisation Schaap/Wollweber.» Tiltale mot Makurat og Hölzer. Tiltale mot Ruiter. Skriv fra Oberreichsanwalt der VGH til RSHA med spm om sit i saka mot brødrene Lehmann, dat 4.2.42. Svar 4.3.41 om at saken ikke kan avsluttes ennå. Werner Lehmanns selvmord 21.9.41. «Havenstein». Fra Gestapo 29.7.42 om hvor de enkelte befinner seg. Statuspapirer fra VGH. Haftbefehl for belg/nederl, 11.8.42. Anklagen mot Fichtels m.fl. 48 s. Mot Hoonard m.f. 37 s. Mot Achille m.fl. 31 s. Skriv fra VGH av 15.9.42 med påskyndelse og behov for rask avslutning. To skriv fra tiltalte på slutten, fra Wouters av 30.9.42 og fra Vercammen dat 11.10.42. Bd. I. Schaap. Anklageskrift og dom. Bd. II: Politimateriale vedr. Schaap. Fra RSHA dat 15.7.42 vedr. Knüfken/Lehmann-gruppa.

Videre om den norske gruppe i Z/C 39. Bd. I–X: II. Personal-Akten Olaf Rutledal, fra Gestapo-Hamburg. III. Personal-Akten Olaf Bjørkmann, fra Gestapo-Hamburg. IV. Personal-Akten Fredrik Nissen, fra Gestapo-Hamburg. V. Personal-Akten

Bergljot Jensen, fra Gestapo-Hamburg. VI. Personal-Akten Kristian Beck, fra Gestapo-Hamburg. VII. Personal-Akten Henrik Larssen, fra Gestapo-Hamburg. VIII. Personal-Akten Ole Fossen, fra Gestapo-Hamburg. IX. Personal-Akten Inga Ring, fra Gestapo-Hamburg. X. Personal-Akten Sverre Solhaug, fra Gestapo-Hamburg. Alle disse personsakene er omfattende mapper, med personalia, avhør, sluttberetninger, samt overføringsmateriale for Volksgerichtshof. I noen tilfelle ligger også materiale vedrørende deres fengselsstatus.

Resten av bindene i serien Z/C 27 og 39 inneholder saker vedrørende de nederlandske og belgiske medlemmene. Z/C 39 er nummerert i bind fra I til XXIX.

NJ 17561, 1–9: Håndskrevne utkast til anklageskrift mot de norske, samt en del notater. NJ 17015: Straffesak mot Peter Paul Scholzen, Alois Huber og Wilhelm Kogelschaft for høyforræderi, dat. 29.11.34. NJ 13089: Scholzen. Ingen domsslutning. Philip Sams. Frans Gemüth, anklageskrift av 4.12.34 for samme. Anton Greser, samme dato. Ernst August Hirsch, 13.12.34. Kaspar Ludwig, 15.12.34, sammen med Friedrich Werner. Friderich Müller, anklageskrift av 29.10.34, sammen med: Walter Wilhelm Seib, Emil Krauth, Erich Paul Otto Kownetka, Jacob Schlaut, Jacob Ludwig Ebling. 15.11.34 mot Johann Frischauf.

Bundesarchiv Potsdam

Tidl. Zentraler Staatsarchiv Potsdam

RSHA 701 St.3/836. Personalakten Ernst Wollweber 29.10.98:

«Bericht betr. Sprengstoffanschlage auf deutsche, italienische und japanische Schiffe in den Jahren 1937 und 1938. Fra «Geheime Staatspolizeileitstelle Hamburg. Hamburg 2.9.40». Datert Hamburg 2.9.40. Fra «Staatspolizeistelle II N – 209/40-g-», datert Hamburg den 3.9.1940», med vedlegg: «Zur Sache». Fra «Geheime Staatspolizei Staatspolizeistelle II N», datert «Hamburg, den 2.9.1940». Et sammendrag av materiale Gestapo har fått fra dansk politi. Fra samme, datert «Hamburg, den 19.9.1940». Avskrift av avskrift av Memorandum vedr. «Die Terrorakte an Bord..(osv)», av Krim.kssr. Block. Fra «II N –209/40 g», datert «Hamburg, den 15.10.1940», med overskrift «Auszug zur Akte Wollweber». Fra samme, datert 4.11.1940 «Auszug» (fra handpaginatur 101–105). Fra samme, datert 8.11.1940 «Auszug» (handpaginatur 106–109). Fra samme, datert 10.11.1940 (110–111). Fra samme, datert 21.11. Fra samme, datert 27.2.41 1 side (113). Fra samme, datert «Kopenhagen, den 11.2.1941». Oversettelse av de danske forhørene av div. Fra samme, datert Hamburg 28. april 1941. 4 sider. Oversettelse av dansk forhør. Fra samme, datert Hamburg 21. mai 1941. Forskjellige dokumenter vedr. Ragnhild Wiik (paginert 144–163).

RSHA, Abt. IV, St. 3/830: «Entwurf», fra som over – II B2-5275/38 – datert Hamburg 19. oktober 1938. Vedr. å frata W. tysk statsborgerskap. Paginert 51–55.

RHSA, Abt. IV, St. 3/439: «Bericht des «Gi 22» uber seine Reise nach den skandinavischen Landern in Sachen Schiffsabotage», datert Berlin 14. (24.?) September 1938. Div. vedlegg s. 62–111.

RSHA, Abt. IV, St. 3/114: «Sonstiges», vedr. Rutledal, Nilsen, Braathen, Abrahamsen og Jacobsen. Gestapo melding nr. 1, 1. mai 1942.

- RSHA, Abt. IV, St. 3/543: «Meldungen aus dem Reich», vedr. okk. av Norge. Denne mappen inneholder SD-rapporter vedr. stemningen i Tyskland m.m. ang. okkupasjonen av Norge.
- RSHA, Abt. IV, St. 3/828: «Monatliche Lagerberichterstattung», 30. nov. 1938. Om «Vancouver» og «Deutschland», fra Gestapo IIA.
- RSHA, Abt. IV, St. 3/246I: «Lageberichte» fra Gestapo Aachen 5. jan 1938. Vedr. spredning av illegale aviser fra Holland. s. 142–148. Lageberichte fra Schwerin, som særlig analyserer forholdene i Danmark for emigrantene.
- RSHA, Abt. IV, St. 3/540: V-menn, kvitteringer, egne legg for Norge, Danmark, Sverige og Tyskland.
- RSHA, Abt. IV, St. 3/56: «Lageberichte» for 1937. Sammenfattende kunnskap om Gestapos arbeide generelt, særlig om omorganiseringen i 1936/37, dernest om kommunister internasjonalt og i de enkelte landene.
- RSHA, Abt. IV, St. 3/117: En oversikt over samtlige arrestasjoner i 1942.
- RSHA, Abt. IV, PSt. 3/212: «KPD – Überwachung der Tätigkeit in Danemark.» 1937–39. Inneholder div. skriv vedr. overvåking av KPD og DKP, ISH osv. Pflug-Hartung, Wollweber osv.
- RSHA, Abt. IV, PSt. 3/154, s. 1–39: «Tätigkeit der Kommunisten in Deutschland und in den von Deutschland besetzten Gebieten vor und nach Beginn des Krieges mit der Sowjetunion».
- RSHA, Abt. IV, PSt. 3/155: Samme som over, bare at den omhandler tida etter 20. juni 1941.
- RSHA, Abt. IV, PSt. 3/179I: S. 37–55, 71–79, 90–102. Innhold: V-materiale ang. smugling av illegale aviser, sjømannsaktiviteter etc.
- RSHA, Abt. IV, PSt. 3/6: Pakken inneholder rapporter fra V-menn, s. 49–66 angår Norden og Norge.

Bundesarchiv Koblenz

- R 58 – Reichssicherheitshauptamt.
- R 70 – Polizeidiensstellen in eingegliederten und besetzten Gebieten.
- R 43 – Reichskanzlei.
- R 22 – Reichsjustizministerium.
- R 60 I – Volksgerichtshof und Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof.
- R 60 II – Volksgerichtshof und Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof.
- R 58/489. Sabotage und Demonstrationen in Schweden. 1941–42. Fra V-mann i Göteborg ang. sabotasje i Sverige. Wollweber, Rom.
- R 58/594. Politische Verhältnisse, insb. Marxismus und Kommunismus in Norwegen. 1936–40. Fra «Akten Norwegen». Overvåking av dannelsen av en «Internasjonal kontakt-komitee» i 1934. Materiale om DNAs ledelse, *Transportarbeideren*. Nordisk kvinnekongress. *Jern og metallarbeideren*. Div. fagfor.matr. kommunistene, – en vurdering av deres styrke fra 1937–38. 1. mai i Bergen 1939, henvendelse til Göring fra Avholdsfolkets landnevnd, Studentersamfunnet, Norges Fredsforening og Venneses Samfund ang. Ossietzky, dat 14.2.37. DNAs innmelding i Amsterdam-Internasjonale 29.3.39. Div. presseklipp. Dokumenter om DNAs program-revisjon i 1939. Kontakter mellom Komintern og Am.int

- om samarbeide. DNA, analyser, avisartikler, dokumenter. Nordiske komite i Helsinki 18.12.35. Tale/artikkel av A. Hansen i et tidsskrift *Rundschau Basel* 9. jan 1936. «Einheitsverhandlungen in Norwegen». Nordisk sos.dem. samarbeide 1936. Internasjonale Sports-Olympiade i Amsterdam 37. En grensesekretærkonferanse for de sos.dem. partiene i Paris 25. april 39. Emigranter. Flyktninger fra Tsjekkoslovakia.
- R 58/693. Politische Verhältnisse, insb. Marxismus und Kommunismus in Norwegen. 1933–35. Fra ty. legasjonen ang. NKP. vennsk. for Norge-SU. Rapport fra en V-manns reise i Sverige/Norge nov. 34. rapp. dat Berlin 10.11.34. Brev til RGI fra LO-kongressen i Norge, og svar fra RGI, årskiftet 34/35. Norske aviser om Thalmann. tale av Ottar Lie, ref. i *Rundschau* 49/35. Fra Bergen, ty. konsulat om to tyske emigranter som skulle være arrestert i Bergen for tysk-fiendtlig virk. Bergen 16. okt. 35, undertegn. gez Meyer. Til Ausw. Amt, Berlin.
- R 70/Norwegen/17. Deutsche Polizeidiensstellen in Norwegen. Fra SD/Führer Trondheim til SD/Befehlshaber/Oslo. 27.10.40. Skudd mot flyvakt ved Namsos av nordmann, natten 23/24. okt. 40. Russiske partisaner i Kirkenes, sept. 42. Telegrammer. Div. angiveri. Fra Himmler (Reichsführer SS) til politi, SS, SD, RSHA. 8.12.42. Sak: Organisering av «Grossen Sonderkommissionen» vedr. Sabotasjeaksjoner. 1952/613–619. Dokumenter, brev og avskrifter fra/SD/Norw. ang. tiltak mot sabotasje, V-rapporter, milorg-materiale, vedr. arrestasjonen av motstandsfolk i Østmarka sommer 1944, aksjon «Wochende 19.9.44», Milorg D-18. Vest-Agder. Fra 9.9.44 til 20.4.45.
- R 70/Norwegen /15. Deutsche Polizeidienststellen in Norwegen. SD-meldinger fra 29/12-44 til 22/4-45. Inneholder meldinger og rapporter vedr. sabotasje aksjoner over hele landet i denne periode. Ca. 100 dok. Jernbanesabotasje-rapporter.
- R 70/Norwegen /2. Deutsche Polizeidienststellen in Norwegen: «Vortrage des Höheren SS- und Polizeiführers Wilhelm Rediess über seine Tätigkeit in den Jahren 1943–1944» (ufullstendig manuskript) omfatter 1943 og første kvartal av 1944.
- R 22/3390: «Lageberichte» fra Oberreichsanwalt fra 27. jan.40 til 19. feb.44. Før 40 kun des. 35, feb. 36 og april 36. Forøvrig mangler des. 42, des og apr 43. For 44 kun feb. Skipsfartssabotasje.
- R 60 I/244: Dommen i Volksgerichtshof i Hjelmen-saken.
- R 58/1144: «Personalkartei über Agenten und Informanten im Einsatz des RSHA oder ihm nachgeordneter Dienststellen in vielen Länder Europas.»
- R 58/121: «Wirksamkeit des deutschen Nachrichtendienstes in Schweden.»
- R 58/517: «Agenten und Vertreuensleute in marxistischen und kommunistischen Organisationen, insb. Warnlisten der Sopade vor Gestapo-Spitzeln und Mitteilungen über unverlässige V-Leute.» Kartotek. Sopade matr. vedr. «upålitelige» flyktninger, 1933. Meget omfattende materiale, 100-vis av spitzel med korte vita.
- R 58/536: «Kommunistische Partei Schwedens– Flugschriften, Propaganda und Spionage.» Dok. vedr. Sverige. SKP. Engelske spioner. Rapport fra «W.07 4» vedr. komm. 17.6.42. «V.07 23» om havnen i Göteborg. «W.24 14» om emigranter i Stockholm. Dok. «Sverige skal försvaras!». «V.07 133» melder om svensk HV. 29.10.42. «W.07.4» 8.8.42 mil. spionasje Stockholm/Vallvik.
- R 58/1051: Sabotasje. Flybase Dresden-flymotor 44. Ubåt i Rostock 43. A.G. Weser i Bremen, ubåt-kompressor. des 43. Brann i KL Auschwitz des. 43. Eksplosjon på Scharnhorst 8.4.43. E-Werk Kowel 15.12.43. Brann i Dynamit Nobel, Wien,

10.1.44. Akkumulatorer. Jernbanetransport Pilsen-Eger 6.3.44. Samme Oderberg-M.-Osterau 6.11.43. Deutschen Sprengchemie 28.3.44. Jernbanesab 11.4.44 Vinkovci-Brcke. Brann i torpedo-arsenalet i Rudolfstadt 20.4.44. Eksplosjon i Bergen 44 (kopiert). Hufnagelfabrik i Saaz 26.5.44. Lagersabotasje Karlsbad 26.5.44. Eksplosjon ved Wolf & Co. Bomlitz juli 44, kruttexplosjon. Selvmord – major Ulrich von Oertsen 14.7.44. 20.9.44 Herrenwald verkene – sprengstoffeksplosjon. Skipet «Stormarn» i Danzig høst 44 (kopi). Storbrann i Luftwaffenbygg i Greulich, 19.11.43. Brann i forskingsanstalt i Vielitz 11.12.44. Eksplosjon i telegrafrommet på jernbanestasjonen i Warnemunde 21.1.45.

R 58/1198: Kartotek over SD-agenter. Hver person er ført opp med navn, sted, stand, organisasjon.

R 58/1282: SD-agenter, forts.

R 60 II/76. Volksgerichtshof: «In Namen des Deutschen Volkes», 19. nov. 42. Mot de 7 belgierne, domsskrift. Fra Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof, dat Berlin 13. jan 43. Til Reichsminister der Justiz. «Betrifft: Todesurteile gegen den Hafenarbeiter Luis Schokkaert aus Antwerpen und neun andere wegen Sprengstoffverbrechens». Forslag om å endre dødsstraffen til Wouters. Forslag om å omgjøre dommen mot Wouters, Berlin 11. mars 43. Avslag på benådningssøknaden fra de 6 dødsdømte, for Beguin, samt de øvrige tre. Berlin 25. aug. 43. Reichsminister der Justiz. Brev til Reichsminister der Justiz, fra «Im auftrage..» (uforståelig sign) Der Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof, Berlin 17. sept. 43. paginert 149. Skriv fra Reichsminister der Justiz. Avslag på nådesøknad. pag 150, håndskrevet 66. Fra Oberreichsanwalt til Reichsminister der Justiz, vedr. dødsdommen mot Schokkaert m.fl. Berlin 3. mars 1943. Forslag om å avslå benådning. Pag 111. Fra samme til samme. Berl. 27. mars 1943. Overrekking av benådningssøknad fra fru Roderigers. Pag 118 Fra Reichsführer SS chef des SS-Hauptamtes til Oberreichsanwalt, Berl 20. febr 43. Oversendelse av skriv mot nåde for Wouters, pag 112. Fra Oberreichsanwalt til Reichsminister, Berl. 18. mar 43. Vedr. Nådesøknad for Vercammen. Pag 116. Fra Der Staatsminister und Chef der Präsidialkanzlei des Führers und Reichskanzlers, Berl. 2. jan 1943. Oversendelse av nådesøknade fra dronning Elisabet av Belgia. Pag 99. Dommen mot de nederlandske. Fra AA til Reichsm.d.J, dat. 28. febr 43. Om utenrikspolitisk effekt. Oversending av 6 nådes. Pag 110. Fra samme dat 20. jan. Undertegnet Speiser. Pag 96. Fra RmJ 25. aug. 43, pag 151. Avslag på nåde. Fra Reichskomm-Ned-erl. til RmJ, Haag 10. jun.43. Ønsker ingen nåde. Pag 126. Fra AA til RmJ, Berl 15.2.43 vedr. dødsdommene. Pag 109. Håndskrevet fra fru Vreswijk, R.dam 6.4.43 til RmJ. Pag 117. Stellungnahme. Berl 28. jul. 43.1s pag 128. Aufzeichnung. Berl. 19. jan. 43. Pag 97. Domslutning mot Beguin, Seegers, Fleere. Fra Der Präsident des Volksgerichtshofs til RmJ, Berl. 16. aug. 43, merket «Persönlich!». Pag 146. Avslag på nådes, Berl. 25. aug. 43. Pag 152. «Pressevermerk». Pag 108. Dom mot Schaap.

R 58/18: «Der tatigkeit des Weltkommunismus seit dem Abschluss des sowjetisch-deutschen Nichtsangriffspaktes vom 23.8.1939, und die Auswirkung in Grossdeutschland.» Dok. på 25 sider. I et statistikkbilag anslås det at det i løpet av 1937 ble spredd ca. 600 000 illegale skrifter.

R 58/161/162: «Meldungen aus Dem Reich.» Juni og juli 1941.

- R 58/273: Politiltak mot kommunister og opposisjon generelt. Oppsigelse av upålitelige, registrering. Skjemaer til det formål. Overvåking av alle offentlige steder. Beskyttelse av V-folk og spioner mot oppsigelser ol. Sikring av mob. ved hjelp av V-menn i rustningsind. Reliefkart – tiltak mot offentliggjøring. 20.1.36. Tiltak mot spionasjelitteratur. 30.1.36. Skolering av Abwehr-folk. Post-telefonavlytting. 1934. Sikring av militærøvelser. Kontroll av besøksbøker i Kasernene. Tiltak mot hjemvendte fremmedlegionærer. Tiltak for sikring av telefonsamtaler i politi m.m. Tiltak for å sikre mot at innholdet av taler ved bedriftskonf. o.l. kommer utenlands etterretning for øre. Overvåking av militære øvelser. Tiltak mot offentliggjøring av militære opplysninger. Forbud mot flyfoto. Ut-innreise kontroll. Utenlandske arbeidere i rustningsindustrien. Plikt til hemmeligholdelse i priv. firmaer. Spionfare pga. sigøynere.
- R 58/274: Sabotasjetilfeller i Luftwaffe, Flak ol. Lengre utgreiing for 1939. Akkumulatorfabrikker. Vitenskapspionasje og ødeleggelse av våpen. Spionasje i nyhetsbyråer. Kontroll av arbeidskraft. Bruk av kortbølgesender fra okkuperte land. Norge. SD 1942. Skriv om Interclubs fra 1936.
- R 58/683: Div. etterretningsmateriale 1935–36. Vedr. arrestasjonen av svenske sjøfolk, og komitee i Bergen.
- R 58/760: Komintern. Dok. av Albert Walter. Spanske borgerkrig. «Ausschnitt aus «Nachrichtdienst» der Antikomintern. Antikominternmateriale. Div oppsnappede brev.
- R 58/1033: Sabotasjefare – Mähren. Beskyttelse av jernbanetransporter. Spionasjevirkosomhet i KPD. Regulering av kartproduksjon. Forbud mot offentliggjøring av stedsnavn. Bevæpning av betrifsværn. Oppsigelse av upålitelige elementer fra bedrifter.
- R 58/1034: Matr. vedr. beskyttelse av industri, krigsviktig industri, spionasje i bedriftene, beskyttelse av jernbane- og festningsanlegg m.m. Endringer i justis. ang. høyforræderi. Kartendringer: I brev fra innenriksministeren av 4. mai 1939 blir det innført salgsforbud av topografiske kart i de tyske grenseområdene (1:25000). Beskyttelse av vannverk mot sabotasje. Tiltak mot fremmedlegionærer. Beskyttelse av industrien – IG Farben. En sabotasjegruppe i Polen under innmarsjen i Polen i 1939 (kopiert).
- R 58/331: Tiltak mot jernbanesabotasje som utføres ved å løsne en enkelt skinne. Tiltak mot fallskjermagenter, som utfører etterretnings sabotasje eller annet oppdrag 1942 april. Læreplan for sabotasje-abwehr. Kurs om sabotasjebekjempelse i Bernau okt 1942. Sabotasje ved pakkeforsendelse. Funkabwehr. Spielen i negatives Raum – Funk – 28. sept. 43. Skolering – sabotasjeabwehr– 1. jan. 43 fra Kaltenbrunner. FB 1816 N (P): Innhold: Oversikt over tilsatt SD-personale i Norge pr. 1944. Kartotek over tyskere som ble internert i Norge 1945. Egne lister for SD/SS personell. FB 1817 N (P): Årsberetning for SD-arbeidet og annet politiarbeide i 1943.
- R 43 II/1517a. Justiz. Hochverrat, Landesverrat und Spionage: Betenkninger. Også: 1517b.
- R 43 II/1518. Volksgerichtshof: Utnevnelser, ansettelses.
- R 19/117. Polizeiverwaltungsbeamte in Bereich des BdO. Oslo. BdO: Befehlshaber der Ordnungspolizei: Beordringer til Norge.

- R 19 /332. Chef der Ordnungspolizei. Hauptamt Ordnungspolizei. Ordnungspolizeiforsterking til Norge. 22.12.43.
R 19/404. Chef der Ordnungspolizei.

Bundesarchiv Freiburg, Wehrmacht

- RW 39 Wehrmachtbeholdninger i Norge (med Armeekommando Norge)
RW 49 Dienststellen und Einheiten der Abwehr
RW 5 OKW/Amt Ausland/Abwehr
RH 24 Armeekorps
RW 49/122. Skriv fra Höh. SS m.m. vedr. fordeling av Ordenspolitiet av 23. feb. 44, m/kart.
RW 49/126. Skriv oppmåling av mur- og bygningsarbeider utført av norske malere. Eksp. Stvg. 25.10.43. osv. Abwst/Stvg. Abwehr er bymret for at oppmålerne spionerer. Flere brev, Bergen, Trondheim. Bokettersyn hos firmaer med Wehrmachtoppdrag. 2.6.44. Forbud mot fotografering av militære områder (vedr. byggearbeider) 17.2.44. Skriv vedr. borgervakt 44. Vedr. sabotasje på Bergensbanen 44.
RW 49/127. Oppsnappede brev. Postsensur. 1943–44. To eksp. vedr. sabotasje fra 1943 og 1944.
RW 49/123. Stillingstilsetninger. Organisasjonssaker. Kurs. Tjenesteforhold. Alle Ast/Nor.
RW 39/3. Saker fra AOK/Norge, av overveiende strategisk karakter. Ref. fra et møte om skipsfart 8.7.42 på Terbovens kontor. Dok fra AOK om den strategiske sit. med fare for angrep på vestkysten av 10.10.42. Dok er et utkast. Fra AOK 16.10.42 om angrep på Jan Mayen. Fra AOK om unntakstilstand i Trøndelag 6.10.42. Fra 25. panser-div om situasjonen 6. jan 43. Best. kopi. Fra AOK ang. faren for angrep i Oslofjorden 12.3.43. Operative Studie Schweden, av 31.3.43. Etterretningsrapporter fra V-mann i Sverige. Høst 39–vår 40.
RW 5/v 647. Etterretningsrapport vedr. sit. i Sverige 1943. RW 5/v 594. V-mann beretning fra reise i Norge februar 1939. Øvrig materiale fra Sverige sommer og høst 1939. Hovedsakelig politiske analyser.
RW 5/v 497. Abwehr/Ausland fra oktober 39 til april 41. Dagsmeldinger.
RW 5/v 498. Tagesberichte A/A april 41– aug 43.
RW 39/4. AOK Norge. Herbstreise. 30.8.40–10.3.41. Chef. Brev fra Stellv. Generalkommando X.A.K. 5.3.41. Avsluttes juni 41. Avledningsmanøvre for Seeløwe.
RW 39/69. Richtlinien für Partisanenbekämpfung. Tätigkeitsberichte AOK-Norge.
RH 2/2166. Fremde Heere Ost. Skriv fra 1943 om sit. i Norge.

Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, Zentrales Parteiarchiv, Berlin

Tidl. Institut für die Arbeitergeschichte, tidl. Institut der MLM

- «KPD Bezirk Wasserkante». I 3/16/60 FBS 294/12930 . To dokumenter: 1. Sidene 316–317: «Hafen und Wassertransport. Bericht über die Kontrolle und Instruktion in Hamburg, am 17.4.31». 2. Samme sted, side 318: «Gemeinde – verkehr. Bericht über Kontrolle und Instruktion in Hamburg am 18.4.31.»

- «ZK der KPD Politburo. I 2/3/110–111, FBS 278/12611 Gesperrt» Med håndskrift påført «kaderfragen» Ber. 1945. Innh. alfabetisk matr. med vita på KPDs antatte utenlandske medarbeidere eller utenlandske medlemmer (Gestapo) «Internationale tatige Kommunisten.» (bl.a. om Alfred Bem, Heinz Neumann, Adam Egede Nissen, Ragnar Nordli, Ernst Wollweber.
- Boks merket «NKFD» S 238/149–154. FBS 89/876. Nr. 153 har følgende tittel: «Bestand: Nationalkomitee «Freies Deutschland», Moskau. Radiosender «Freies Deutschland». Arbeitsunterlagen: Informationsunterlagen aus Presse und Rundfunk betr. Ergebnisse in Dänemark und Norwegen. 1943–45.» Innh. radiomeldinger, underlag.
- Boks merket «VVN-DDR. ST 62/4/107–109. FBS 141/6427». Dokumenter vedr. nazi-agent Georg Paris fra 1948. I skriv fra ZK/SED ang. denne saken til VVN, Berlin dat. 28/12-48, opplyser brevsriveren at «Auch Genosse Wollweber, der in der DWK, Abt. Wasserstrassenverkehr arbeitet, wird Auskunft über P.»
- Boks merket «ZK der KPD Politburo. I 2/3/344–345. FBS 278/12557. Det er første dokument på rullen med tittel: «Abschnittleitung NORD KPD. Jüle Jürgensen: «Antifaschistischer Widerstandskampf in Skandinavien – Abschnittsleitung Nord der KPD». s. 1–53. Samme film, s. 53. Brev til J. Jürgensen, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, datert 23.10.57 vedr. Wollwebers vurdering av innh. i ovennevnte. Samme film s. 54: Joop Schaaps siste brev til sin familie fra Berlin-Plözensee, 30. juli 1943. Resten av 344: Div. beretninger av KPD-emigranter om forholdene i Danmark, Sverige og Norge under emigrasjonstida. Samme film, Nr. 345: Div. skriv «Zentralkomitee der Kommunistischen Partei Deutschlands. Abschnittsleitung Nord. Briefe betr. Überfall auf die Sowjetunion – Spannungen innerhalb der Parteiorganisation – 1941/1942.» Dokumenter vedr. «Freier Deutscher Kulturbund in Schweden», ang. krigs avslutningen, ill. aviser. Film merket «NL 91/176–177. FBS 158/19316 Besperrt». Dette materialet er (Nachlasse) fra B. Koenen. Håndskrevne referater og dokumenter fra møtene i ZK 1957–58. bl.a. «Diskussionsbeitrag des genossen Bernhar Koenen zum 35. Plenum.», hvor han sterkt angriper Wollweber. Film merket «Sammlungen- NaT.-Revol. Krieg Spanien.
- V.237/12/192. FBS 196/10395. Innh. materiale vedr. tyske Spaniakjempere. består av brev, utfylte skjemaer, vita etc. Omfatter anslagsvis 150–200 personer. Bare ført fram til bokstaven «K» i alfabetisk orden. S. 206 brev fra SEDs personalavdeling «Schw/Re» og datert 30.9.46 til Gustav Szinda, Schwerin i/M, med spm. Willy Fahrensen, Alfred Bewernick og Ernst Wollweber. Film merket «NL -A.NORDEN. NL 217/13–14,43. Gesperrt». Vedr. Wollweber er Nr. 43 (20 sider): «Diskussionsbeitrag des Genossen Prof. Albert Norden, Mitglied des ZK und Sekretar des ZK auf der bezirksparteiaktivtagung am 18.2.1958». Film merket «NL. Herbert Warneke. NL 175/11,13–14». Fra Nr. 14: «Ang. principerna för flyktnigars behandling i Sverige», 22. mai 1943.

Osobii-arkivet i Moskva

1323-2-58 Internasjonale politikommisjonen: En skrivebok med journal over korrespondanse.

1323-2-103 Polizeibehörde Hamburg. Beslaglagt materiale fra KPD i Hamburg. Div artikler, illegale aviser, henvendelser til SPD. 1934–35.

I arkivet oppbevares «Personalakten» fra Gestapo Hamburgs avdeling II N, som etterforsket Wollwebers organisasjon. Det dreier seg om originalaktene. Alle mappene er gjennomarbeidet og oppsummert i egne introduksjonsskriv, som nå ligger først i mappene. Materialet er avlevert fra KGB i 1952, og introduksjonsskrivene er antakelig utarbeidet ved overlevering. Det framgår at mappene ikke ble nedgradert ved levering til Osobii i 1952. Skrivene har samme mal i alle mappene: Først kommer en undersøkelse vedr. personen i form av et kort sammendrag av dokumentene i mappen. Så en russisk oversettelse av personalskjemaet («Merkblatt»). Tilslutt en påskrift med «Bekreftet av Ansvarlig for operasjonsavdelingen (seksjon) «A» av ministeriet for statsikkerhet av USSR, major i MGB Jefanov. Stemplett: Fullstendig hemmelig. Dateringene oktober 1952 – mars 1953. Det dreier seg om følgende saker:

- 1323-2-108 Personalakten Sonderband Jan van den Hoonard: Diverse dokumenter fra hans originalmappe i Gestapo Hamburg.
- 1323-2-110 Personalakten Norman Iversen, 15.10.10: Skriv fra Stapolst. Hamburg Ref N -209/40-g- z z Oslo 14.4.42, Fock u. Christiansen. Hamburg 28.4.42. Utdrag fra akten Bjørkmann ang. Norman Iversen. Stapoleitstelle Hamburg, Hamburg 29.4.42. Rapport om N.I, bl.a. om hans flukt. Johan Fock. Fra IV A 2 Berlin 25.1.43. «Vermerk..» (vedr. flukten).
- 1323-2-112 Personalakten Leif Myrmel 1.1.12: Geheime Staatspolizei, Staatspolizeileitstelle Hamburg. Merkblatt: 1.1.12 Edwardsensgate 21, zur zeit flüchtig. Lichtbild nicht vor Handen. Angelegt 12.8.42 F. Utdrag fra Hjelmens forklaring om «Hansen» – Leif Myrmel. Sign. Martin Hjelman. F.d.R.d.A: Christiansen. Brev fra Gestapoleitstelle Hamburg, Ref 209/-40-g, z z Oslo 8.4.42, beretning om «Hansen»/ Frank Nielsen. Etter beslutning av RSHA – Amt IV – ble også de videre meldinger (Ermittlungen) i denne sak overdratt Staatspolizeistelle Hamburg. Hamburg 10.6.42. Utdrag av Personalakten Olaf Rutledal 12.8.10, Kirkegata 17 I, zur Akte der Leif Myrmel 1.1.12. Sign. Olaf Rutledal. IV A 2 Vermerk (osv).
- 1323-2-115 Personalakten Carl Johan Jacobsen: Merkblatt: Jens Bjelkes gate 78 III. Bemerk: Ist beim BdS in Oslo verbleiben. Karteikarten angelegt am: 29.4.42. Utdrag av avhør av Hjelman, Osvald m.fl. (Oslo) 15.4.42, 16.4.42, 19.4.42, 23.4.42, 24.4.42, 25.4.42, 27.4.42, 30.4.42, 22.6.42, alle ved Fock og Christiansen. Vermerk, Berlin 25.1.43, vedr. hans henrettelse 27.8.42.
- 1523-2-107 Personalakten Lydia Wiken, 6.2.95: Avhør av Hjelman, utdrag fra 25.1.42 – Hjelmens forklaring. Fra rapport 16/4-42. Bericht. Lydia Wiken, født 6/2-95 Storelvdal, adresse Grønland 4 VII. Rapport utfra Hjelmens utsagn 20.11.41. John Fock og Christiansen. Notat avdeling II N z.z. Oslo 26.6.42 Ref. N-209/40 Johan Fock. Notat om Hjelman og Wiken. N-209/40 28.7.42. Johan Fock.
- 1323-2-105 Personalakten Osvald Abrahamsen, 26.4.96: Utdrag av Hjelmens forklaring 19.1.42. Notat vedr. arrestasjon og transp. til Tyskland 11.4.42, Fock og Christiansen. Signert forklaring av O.A 13.4.42, z z Oslo. Overføring av O.A.

- til Tyskland, Hamburg 28.4.42, Fock. O.A.s forklaring om Hjelmens utsagn, Hamburg 15.5.42. Sluttberetning, Hamburg 28.7.42. Vermerk, ang. O.A.s død i Sachsenhausen, Berlin 25.1.43. IV A 2.
- 1323-2-113 Personalakten Frank Nilsen, 30.12.89: Utdrag fra forklaring av Hjelm, Hamburg 20.1.42. Notat vedr. Nilsens arrestasjon, overføring til Tyskland, og vurdering av hans forklaring vedr. Osvald. Fock og Christiansen, z z Oslo 8.4.42. Notat om Nilsen, Hjelm og Osvald, z z Oslo 14.4.42. Skriv om overføring av Nilsen til Tyskland, Hamburg 10.5.42. Utdrag av P-akten Rutledal, Hamburg 11.5.42. Samme, vesentlig om Osvald, datert 14.5.42. Avhør av Nilsen, Hamburg 15.5.42. Sluttberetning. Hamburg 8.8.42, Fock. Vermerk, vedr. Nilsens død i Sachsenhausen.
- 1323-2-114 Personalakten Alv Johan Torbjørnsen, 24.4.08: utdrag av Braathens forklaring, dat. Hamburg 9.6.42. Utdrag av Hjelmens forklaring, dat.10.6.42. Om arrestasjon og id. av A.T, z z Oslo 23.6.42. Forklaring, Oslo 23.6.42. Vedr. overføring til Tyskland, Hamburg 8.9.42. Sluttberetning, Hamburg 17.8.42. Fock. Vermerk, vedr. A.T.s død i sachsenhausen 8.1.43. Fock.
- 1323-2-111 Personalakten Einar Waldemar Martinsen, 6.4.95: Utdrag av Hjelmens forklaring, Hamburg 19.1.42. Notat om id. og arrestasjon av E.M., samt overføring til Tyskland z z Oslo 15.4.42. Forklaring av E.M., Hamburg 28.5.42. Sluttberetning, udatert. Christiansen. Overføring til VgH, Berlin 25.1.43.
- 1323-2-106 Personalakten Birger Augland, 1.3.90: Utdrag av Braathens forklaringer, dat. Hamburg 9.6.42. Utdrag av Hjelmens forklaringer, Hamburg 10.6.42. Vedr. arrestasjon, id, z z Oslo 23.6.42. Forklaring av B.A, z z Oslo 23.6.42. Vedr. overføring til Hamburg, Hamburg 3.9.42. Overføring til VgH, Berlin 25.1.43.
- 1323-2-109 Personalakten Yngvar Charles Jensen, 3.9.06: Utdrag av Hjelmens forklaringer, Hamburg 8.1.42. Forklaring av Hjelm, 12.1.42 (særlig om Pettersens forklaring vedr. Jensen). Notat vedr. arrestasjon av Jensen, Hamburg 30.4.42. Utdrag av Jacobsens forklaring, Hamburg 14.5.42. Notat vedr. overføring av Jensen til Hamburg, Hamburg 27.5.42. Forklaring av Jensen 27.5.42 (om Hjelm, Osvald). Forklaring av 30.5.42. Forklaring av 9.7.42 vedr. Hoelseter. Hoelseters forklaring av 25.6.42. Utdrag av Osvald Jenens forklaring 25.6.42. Bergljot Jensens forklaring 25.6.42 (særlig om Røse). Forklaring av Jensen 17.7.42 vedr. Hoelseter, Røse, Hjelm. Fock og Christiansen. Sluttberetning om Yngvar Jensen 6.8.42. Overføring til VgH 25.1.43.

Kominternarkivet i Moskva

- 495-205-8628. Ernst Wollweber: Paginering er på liste, dvs. to sider på samme nummer. 34–31 Personalskjema over W 1946 (ANKETA). 30–29 Lebenslauf Ernst Wollweber. Fylt ut av W. 4.10.45. 28 En kort pressemelding Radio-Sector Moskva. Har påskrift med blyant: 1 Katalog. Moltke, datert 18.8.41. 9 Til WCSPA (ledelsen av sov. fagbev) Inoburo. Anbefaling av ansettelse av W som instruktør blant de utenlandske arbeiderne. Pieck. 4.10.35. 8 Hemmelig. Fra partikomiteen av Interklubben i Leningrad. Vedr. overføring av partimedlemskapet til W. Sjefen av personalavdelingen av EKKI Krajevski. 20.10.34. Svar til partikomiteen. Heckert, Moskva 13.10.34. 7 Fra Interklubben i Leningrad, 15.9.34, til den tyske seksjonen av komintern, ber om oppl. om W. Leder av partiorg Sch-

midt. 6–7 Personalskjema fylt ut av W 2.9.34. 4 Personalskjema for overføring fra KPD til SUKP undertegnet Ernst Behrend 5.10.34. 3 An die Genossin Stasowa, Moskau den 2.7.34. Vedr. Ws øyeblikkelige behov for å komme til USSR. Deutsche Vertreter beim EKKI, Heckert. «An das CK der KP Schwedens», 27.6.34. Beskjed til Otto Kühne om å medvirke til at W må forlate Sverige. Fra «MELS des EKKI».

De paginerte dokumenter er senere blitt supplert med de lakuner i pagineringen som framgår av ovenstående. Dette var dokumenter som i 1993 ikke var frigitt, men som det lyktes å få frigitt i januar 1994. Pagineringen av disse dokumenter er bare delvis påført mine kopier, derfor er disse dokumenter i det følgende kun referert fortløpende:

Utdrag av protokoll nr.153 i RFIs sekretariat 26.4.35 om W. Anmodning til SK/KPD om å stille W til disp. Til kam. Genlin 17.5.36. Notat om Ws politiske arbeide. Til informasjon, Topp hemmelig, 26.8.38. Bekreftelse på at W er i USSR. Usign. Brev fra Berendt til «Werter Genosse» 11.5.35. Om beskjed om å dra til Moskva. Til Berendt fra Richter/EKKI, 3.6.35. Om overtakelse av Ws arbeide i Leningrad. «Über Nazimanövrer und Provokationsabsichten in Leningrad», brev fra W 20.8.35. Fortrolig, fra Mertens, 27.4.36. Vita om W.

Andre saker fra Kominternarkivet:

495-275-686 Risto, Karl Einar 26.6.11: Notat om at han var i Spania siden 30.12.37, og om hans tjeneste der.

495-247-349 Ole Skåkberget: Artikkel fra *Arbeideren* av 12.8.40. Bilde. Her står at han var medlem av SUKP, og at han var i Spania det siste krigsåret der, og kom hjem i april 1939.

495-74-684 Karl Staf: Biografia de Militantes 7659. Vært medlem av Seamens Club i USA.

495-205-530 Rolf Hagge: Notat om hans tid i Spania og USSR. Sign. 3.2.40 Gustav. Notat av 21.12.38 fra Andrejev. Om Haggens bakgrunn, politiske utvikling, forhold til NKVD. Bekreftelse, med hensyn til «Op» nr. 2115 av 6.3.51. Bekreftet, instruktør A. Baranov (vedr. overføring av Hagge til Tyskland i 1951). Notat om Hagge, Rolf. Arbeider i politiet i Meclenbourg (Tyskland). Beskjeden er fra kamerat Vasilijeva, 7.5.47. M. Gudakov.

495-247-211 Leonard Aspås: Brev til Dimitrov fra LA, Moskva 8.6.45, om å starte opp et filmbyrå i Norge. Avreisenotat til Leningrad med tog, dat. 27.8.45. Personalskjema. Av det framgår at hans dekknavn i USSR var Arnfinn Pettersen. Selvbiografi, dat. 10.7.09. Omhandler 1933–37 med internasjonalt arb, og deretter hans retur til Norge.

495-247-339 Ingolv Aspås. Håndskrevet selvbiografi 18.4.41, som handler om barndom, ungdom, og flukten til USSR i 1941. Informasjon (på russisk). Samtale med Ingolv Aspås. 21.4.41 Festerling. Omhandler vilkårene for de no. flyktningene i USSR, deres ønske om å slåss mot tyskerne, og om org. av motstanden hjemme.

495-247-437 Leif O. Foss: 1. Kort kaderskjema fra 26.3.33. 2. Kort personbeskrivelse til kaderavd i SUKP skrevet av LF 29.1.32. 3. Avisart i anl. hans 60-årsdag 27.8.59 (*Friheten* el *A-bladet*).

- 495-247-540 Arthur Samsing: Mappen mangler mange sider. Notat om Samsing og Wollweber. Om S. at han var arrestert i Norge, og at han var sendt til Tyskland. Sign. 16.7.41 Vilkov/Moltke. Brev til Moskvinn om Samsing, 25.10.36. Inneholder opplysninger om konflikten med Samsing i Leningrad, og at han måtte sendes tilbake til Norge. Sign. G. Alikhanov. Anketa List, personalskjema vedr. jobben i interklubben, 5.4.33.
- 495-247-602/3 Norman Iversen: 1. Personalskjema med PCE fylt ut i Barcelona 4.3.38. Av dette ser det ut til at han har kommet 19.2.37 fra Frankrike. 2. Et ark hvor er oppklistret tre strimler med samme tekst: Iversen Normann – Siehe deutsche Mappe 47. s. 10, 14 og 8. 3. Fragebogen zur Überführung in die Kommunistische Partei Spaniens. Opplyser at han var leder av distr.kom av NKU i Bergen, medlem av DK-NKP/Bergen. Vært i Spania siden 24. april 1937. Sign 6.8.37. 4. Melde skjema in case of death: K. Iversen, Keppersmuget 7. 5. Legeskjema: Alt er «gut». Truppengattung: Spez. Ausb.
- 495-74-394: Til Dimitrov fra Fitin, Stockholm 13.10.43. vedr. forslag om sammenslutning av NKP og DNA, Furubotn og Brenberg.
- 495-74-389: Fra Lozovsky til Dimitrov 11.2.40, om *Arbeiderens* bruk av annonse for Finlandshjelpen.
- 495-74-390: NKP i løpet av tida etter okkupasjonen. Hemmelig fra Florin, juni 1941. 69-625: Central Staff of the Partisan Movement: CSPM – Ccentralnyj Shtaaab partizanskogo dvizenija. Interessant materiale ligger i to arkiver: Fond 69 og fond 625. Arkivet fra CSPM inneholder en rekke fonds. Dette er et svært spennende materiale, som jeg har sett utvalgte deler av. Jeg har imidlertid ingen direkte referanser. Her følger kun en oversikt over særlig relevante deler: 21. Etterretninger om partisanbevegelsen. Noe om Smersh. 22. Om jernbanekrigføring, noe tysk materiale også. 29. Sentralt materiale. Kronologisk oversikt over begivenheter. 41. Etterretning og kontraetterretning. Om Nürnberg-prosessen. 44. Om forræderi. 46. ULA og Vlassov. 47. Fiendtlig propaganda. 48. OKW om partisanekrigføring. Gehlen. 49. Tyske ordre om partisanekrigføringen. 57. Om Pentagons aktiviteter. Amerikanernes syn på partisanekrigføring. 58. Vestlige vitenskapsmenns syn på partisanekrigen i Sovjet. 60. Brev, artikler og bøker av Ponomarenko. 86. Om kampen bak fronten og andre undergrunnsorganisasjoner bak fronten. 87-89. Om partisanekrig i framtidig krig. 102. Forberedelser om krig. Tysk økonomi. 106. Om tysk motstandsbevegelse.

Internasjonal avdeling av SUKP

- 17-137-137: Div. dokumenter vedr. partioppgjøret i NKP.
- 17-128-381: «Notater fra diskusjonen med Hilt (og K. Hansteen-LB) 27.9.47». Til Panjushkin fra Kirilov, 24.6.47, med spm. utfra SUKPs meglerrolle i partistriden. En kommentar av Moltke, dat.14.6.47.
- 17-128-810: Omhandler Norge. Informasjoner, brev, om reptatriering av POWs fra Norge, Jordbruk i Norge, andre pow, fagbevegelsen, andre spm. febr 1945 – des 1945. Illegale aviser. Om NKPs styrke.

Overvåkingssentralens (OVS) arkiv

«P 10.231 Personalmappe «Wollweber»: Dokumenter paginert etter to systemer, som er blandet sammen. 1–68. Dokumenter ikke ført etter 1/1-76. Mappen satt opp i 1960.» Alias: «Behrendt», Johansen, Ragnvald, f 26.1.1901, Koller, Fritz «Valentin».

1. Div. fotografier. *Dagens Nyheter* 9/10-40.
2. Fingeravtrykk m/sign og personalia. Fra svensk politi.
3. Navneliste fra «Wollweber-saken». Sandlerkommissionen s. 173–183, s. 51–67.
4. Navneliste over navn som forekommer i W-saken, Oslo 25.1.49 O.B. Dok. utenfor dokumentliste: Fra Gunnar Haarstad 18.3.82 til politimester Ivar L. Schrøen i Narvik. Brevet refererer til brenningen av O-arkivet i 1940, samt Narvesen-saken. Viser til vedlegg om dette. Påtegning om at Narvesen-saken angår bl.a. Wollweber. Vedlegg 1. Fra Schrøen til Haarstad 8.3.82 om Blombergs besøk i Narvik i 1936, samt at B. kom med «Grille». Orginalene finnes i Narvik. Vedlegg 2. Notat av Reidun Øgle Ingvoldstad om ødeleggelsen av arkivene i 1940. Signert Reidunn Øgle Ingvoldstad 10.3.82. Vedlegg 3. Rapport til major J. Turner ang. ltnt. Sverre Narvesen, 13.2.46 av Aasmund Bakka og Gunnar Haarstad. Gjennomgang av Narvesen-saken. 69. (Står ikke i dok-liste). Etterlysning av W.O.P. 29.7.38. Kr. Welhaven, Ivar Hagen. Dokumentet er påtegnet slik: «2 bilder, kopier av de bild. som vedl. varselkortet i reg av 16.10.41 ute politibetj. Gulbrandsen, Statspolitiet.» Annen påtegning: Oslo pol.frk nr. 3608-1938 SI.68. Samtale mellom Georg Rosef og Sigurd Mortensen 4.1.69 om W. 67. Enclosure IV: «The Wollweber Organization.» Stemple: Ov.J.Nr.02512 1967. 66. Notat ang. Fartøys-sabotasjeorganisasjonen Schaap/Wollweber. 4 siders gjennomslag som er datert O.P.10 79/49, Oslo 16.3.49. 1695. 65. «Notat. Lambert-Schaap-organisasjonen.» Oversettelse. 9.6.1941. L. O.P.10-79/49. Dokument på 11 sider, datert 1.3.49, sig 1695.
3. «Notat», sig. Oslo 16. juni 1948, OB, vedr. Stahlmann i Sverige. 64.VG, 27.8.65.
6. Tidsskjema for Wollweber. Utarbeidet 21.3.49 av 1695. Fra 1933 til 1940.
7. (På rapportskjema) avgitt til politimesteren i Bergen konst. Knut Seime 12.2.46. «Ad Internasjonal kommunistisk spionasjeorganisasjon – «Schaap-Wollweber». Avhør av Storscharführer og kriminalsekretær Joseph Groth, f 5/8-06 i Essen, tysk sikkerhetspoliti i Bergen.
8. Navneliste satt opp av krim.konst Gunnar Melbostad ved avd. G «Ad ISH», dat 21.2.47. 15 navn. Gir sabotasjeorganisasjonen navnet «ISH».
9. Av KN, 18.2.48, hvor opplyses at W nå befinner seg i Berlin som Inspector for industrien.
10. OP 10- 648/48, sig OB, Oslo 27.5.48. Wollweber var på besøk i Skandinavia i beg av mai, og ret Berlin 9.5. Ukjent hvilket land og sted.
11. «Notat. Norsk sjømannsforbund.» Analyse av Oscar Hedins virke Norsk Sjømannsforbund.
12. Fra Per Monsen, Berlin 7.7.48, Den norske militærmisjon, presseatt. «Ernst Wollwebers virksomhet».
13. Avhør av Karl Bargstädt i Den norske klubb, Heimhuderstrasse 31, Hamburg, i tida 19.–26.9.48, av Odd Biltvedt. KB søker norsk innreisetillatelse.
14. «Notat. Ang. Ernst Wollweber». 4. Et sammendrag av Bargstädts forklaring på 4 s.

15. «Notat», oppl. fra Müller vedr. Hjelmens situasjon i Hamburg. Oslo 1.12.1948, O.B.
16. «Notat» av 1.12.48. Om Tajima Maru, Claus Bøge og Feronia. O.B.
17. Liste på 12 skip som Gestapo har oppgitt som senket. Også dat 1.12.48 av O.B.
18. Opplysninger fra Olav Sveen, fra 5. og 5.11.1944. vedr. W i fengsel. Oslo 1.12.48 O.B. 3. (Dette er det 2. dok med denne paginering) «Notat. Rapport angående den svenske gruppe av sab.org Schaap/Wollwber, iflg uttalelser fra Martin Rasmussen Hjelman». Oslo 8.2.1949. OB. (Er ant. sammendrag av en rapport fra 7.3.1942 fra Gestapo.)
20. Ws adresse i Berlin, samt om ham pers. A I, Berlin 14. januar 1949.
19. (Nytt dok med denne pag.). Opplysninger om Leonard Aspås.
20. OP VI Jnr 4766/52. Om Lothar Theodor Hoffmann, 13.1.1952.
21. Liste over 21 tyskere som skal være spioner i vesten. OP.10- 79/49 21.2.1949 brev nr. 12 til politimester Steinholt, Narvik, fra A.J. Bryhn, politiinspektør.
21. (Nr. 2 med dette pag.) «Bifigurer til Ernst Wollweber.» Avhør med Hermann Knüfken. Satt opp av OB, Oslo 25.1.1949.
- 22/4. SED-Berlin. Franz Dahlem og Anton Ackermann, Richard Stahlmanns oppgaver. Plansje. Udatert.
23. Avskrift av Notat. «Organisation Wollweber», L, 23.6.1952. Navneliste på 10 tyskere. Påtegnet og notert på av OB 6/3-53 OB. 23/2. «Organisation Wollweber». «Die auffallende Ruhe.», OP VI Jnr.001119 1953.
24. Nok et notat om Lothar Hoffmann.
23. «Ad Wollweber-organisasjonen», om sv. medl. av W-org. Oslo 21.2.1949 1695.
24. Ny adressemelding for Wollweber. A I, 15/3-49. 15
25. OP.10-79/49/1695. Brev av 30.9.1949 til politimester Brinchmann, Bergen, sign. E.B. Gunnar Haarstad. Vedr. oversendelse av dok. om W-org.
26. Fra ITF-komiteen for motarbeidelse av den kommunistiske innflytelse blant sjøfolk, havnearbeidere m.v. Om sabotasjekurs i Øst-Tyskland. 13.2.1950. 1220.
27. «Aktivitet blant tidligere medlemmer av ISH». OP 9. aug 1950. D3 1695. 27/3. Av samme og samme dato. Om Wollweber som «agent for centralen Berlin-Prenzlauerberg», Oslo Politikammer, 9. august 1950, D3 1695.
28. Ny adressemelding på W.
29. Fra svensk hold om kopling Wollweber-Ziegler.
30. Fra Asbjørn Bryhn til politimester Beichmann, Hamar, 16. okt 1950, ang. art. i *Hamar Stiftstidende* for 11. ds.
31. O.P.VI -79/49 Notat. Om W og Ragnhild Wiik i Norge, samt om hvem som var med i Norge. D9 Oslo 20. oktober 1950. 1695.
32. Om en artikkel i en hovedstadsavis 9.7.51 11/7.1951 7a-111. Tønsberg politimesterebete, politibetjent Hans Bjørnstad, 12.7.1951.
33. Notat om Hans Peter Pfeifer. 7a, 21.8.1952. 110.
34. Notat om dr. Grynbaum fra Berlin. Oslo, 9.10.51. 1779. Med hånd er påført: «Ant. Richard Stahlmann.»
35. «Notat» om div. tyskere. Oslo 17. des 1952. 1695. D25.
36. «Notat. En av Wollwebers hovedkontakter i Vest-Tyskland, Otto Karl Dietrich Wagner f. 11.12.1894, tysk borger. Oslo 17.12.52. 1695.
37. Nok et notat om Lothar Hoffmann. Oslo 17.12.52. 1695. D25.

70. I et skriv fra Gunnar Haarstad til Politimester Ivar L. Schrøen 18.3.82 , vedr. div. brev.
63. Fra *The Economists* konfidensielle «Foreign Rapport», dec.10, 1964. Artikkel «Nassers Nazis», som rapporterer om at Wollweber nå er sett i Cairo.
62. Fra Vestfinnmark politikammer til Asbjørn Bryhn, 29.11.1963, vedr. overvåkings-sak med W-aspekter. Hammerfest 29.11.1963. Otto Heyerdahl, Georg Johnsen.
61. Skriv av 13. februar 1961 til politim. Gunnar Haarstad, Kirkenes, om Gudrun Wiik, K. Nytrøen.
60. Skriv med oppl om GW, dat. JV Oslo 1.2.61.
59. Fjernskriv fra Oslo, til Vardø, med div. sv. oppl. om W.
58. Fjernskriv fra Vardø til Oslo, fremmedavd, med spm. om hvor mange ganger Wollweber tok seg illegalt til Fiskerhalvøya før krigen.
57. Rapport fra Kristiansand, 13.6.1960 TR om Karl Raddatz.
56. Et skriv dat Oslo 2. juni 1960 OB, om at østtysk borger Rolf Schneider er nektet svensk innreise, fordi han skal være en bekjent av Wollweber.
55. Rapport fra Tønsberg politimesterembete om påg. spaning. Erling Th. Hegglund. Eiv. Odd Luthen.
55. Om Hans Peter Pfeifer.
54. Om Wilhelm Otto Walter Rohde, som søker sv statsb. Oslo 11/4-58 OB.
53. Om Rohde, Wilhelm Walter Otto. 2.6.1958 RT
52. Fra militærmisjonen i Berlin, 24.2.58, sign. GFC. Collin. En gjennomgang av parti-kampene mellom Wollweber og Ulbricht.
50. Fra Sør-Varanger politikammer til Bryhn, Oslo. Om Johan Alfred Halvaris virk-somhet. Lurer på om W ble fraktet 5 ganger av Halvari. Spør om det ellers finnes noe om Ws virksomhet på deres kanter. Kirkenes 11. des 1956. Jonas Madsø/R. Carlsen.
49. Mer om Pfeifer.
48. Norsk borger Fridtjof Lund. OB 12.11.1955.
43. Fridtjof Lund, avhørt av fremmedavdelingen 22.11.55. OB 22.11.55.
47. Referat fra *Svenska Dagbladet* 2.9.54, som slår stort opp om «Sabotagskola før sjömän från norden», om kursene i Wustrow. OB 21.9.54.
46. Skriv fra Biltvedt 21.9.54, som refererer til «pålitelig kilde» om at «Wollwebers organisasjon eksisterer fremdeles, og er siden 1945 blitt betraktelig utbredt.»
45. «Gjelder Wollweber – ev. org. i Norge», 12.7.54. 1370.
44. Artikkel i *Newsweek* 26/6-53 om Wollweber i svenske havner.
43. Notat om Kittelsen/Sveen. Utdrag av brev 302 fra Trondhjem, 12.5.53.
42. Svar på dok. 41, datert 15.5 53. Man mener at dette er betydelig overdrevet, men mener at det er mulig at noe nytt er under oppbygging, undertegnet Haarstad.
39. Pålitelig kilde opplyser at en Olga Eltvig har oppholdt seg 20/9 til 30/9 i Hamburg, hvorfra hun skal ha reist for å treffe Wollweber og Ulbricht i Øst-Berlin. Olga Eltvig var i Ravensbrück. 12.1.53. 15
41. Brev fra Steinholt i Narvik, til Bryhn, dat 9.5.53. Oversendt kopi av artikkel i «Dagens Nyheter» om Wollweber.

Dessuten følgende personsaker:

P 7498 Arne Lund, f. 18.4.10 i Rissa

P 4385 Karl Max Bargstädt

P 10.210/d43 Reinhardt Paulsen
P 4682 Ingeborg Olava Bakken
P 10.500/d8 Ole Fossen (tidl. 228)
P 17.167/d.48 Fredrik Kristian Nissen
P 7564 Asvor Ottesen
P 10.212 Ragnhild Wiik (tidl. 224)
P 10.212/d99 Gudrun Wiik (tidl. 7550)
P 10.000 Wilhelm Dietrichkeit (tidl. 93)
P 443 Asbjørn Sunde. 2 permer
R 2564 54 Straffesak mot Asbjørn Sunde
P 6747 Skåkberget, Märtha Karlsson f. 5.2.13 Russland
P 6478 Skåkberget, Ole G. f. 1.1.07 Grue
P 10.207 Martin Hjelmen
P 4585 Richard Stahlmann

Følgende emnesaker:

P 90: 612 a Mistenkelige skipssabotasje
P 90: 612 I og II. Mistenkelige skipssabotasje

Arbeiderbevegelsens arkiv

Norges Kommunistiske Partis krigsarkiv 1940–45.

De internasjonale sjømannsklubbene (Interklubbene) i Norge og i internasjonale havner.

Det Norske Sjømannsforbund 1930–40.

Mikrofilm vedr. den tyske folkedomstolens sak mot Martin Hjelmen, Barly Pettersen m.fl.

Materiale fra div. ledende skikkelser innen NKP.

Materiale fra Haakon Lie og Leif Vetlesen.

Materiale om «Røde Hjelp» (Spaniahjelpen).

Frank Refsdals materiale om de norske frivillige til Spania.

Materiale om DNAs og AUFs distriktslag i Horten 1930–36.

Riksarkivet

Militærarkivene

FO –Personellsikkerhetskontoret:

Eskene 1, 4, 6, 15, 26, 29, 31. Her finner vi avhør av Joseph Groth (6), særlig «Bericht» fra Oslo 5.7.46, – Joseph Groth Nr. 4577, materiale om Friedrich Georg Preiss (15), Gerhard Flesch (26), med sin «Kurzer Auszug aus der Erfahrungen in der Bekaempfung der kommunistischen Arbeit in Norwegen waerend der deutschen Besetzung. Von Gerhard Flesch.» samt «Nachrichtenverbindungen nach Schweden». Rester av Jonas Lies kommunistkartotek fra Finnmark 1940 (28). Avhør av Gerhard Flesch (29), med en referanse til Herta Herzog, b.H. «Wullenweber», Hamburg. Materiale om Gertrude Thielecke-Karlsen (30), saker vedr. aksjonene mot NKP 1940, samt siste utgave av hennes rapport. «Russisk og kommunis-

tisk aktivitet i Norge juni 1945 – desember 1946» (FO II), i legg «Raymond LaRoche». SD materiale om NKP og oppløsningen av NKP 1940. Rødt omslag – «NKP – tyske rapp 1940»). Tätigkeitsberichte fra 19.–, 26.–, 29.8, samt Tagesrapport fra BdSuSD Oslo av 23.6.40. «Russische Agenten bei der SIPO Drontheim». Anastasia Minakova-saken. Russiske etterretning og spionasje i Norge. Stapo Kirkenes, 9/11-43. Simon Blix-Berg. Saker fra 6. Div., sovjetisk spionasje i Finland, tysk spionasje i Nord-Norge før 1940, bl.a. Georg Reder-saken og om Vitalis Patenburg.

Generalstabens arkiv, II, III og IV avdeling 1930–40

Forsvarsdepartementet i London 1940–45

Forsvarsdepartementet 1930–40

Forsvarets Overkommando 1942–45; II og IV avdeling

Centralpasskontoret 1930–40

Justisdepartementet, Politikontoret 1930–40

Kaleb Nytrøen og Harald Pande: «Framstilling av overvåkingstjenesten før 9. april 1940,» (m/bilag).

Materiale etter Fremmedkontrollen før 1940, bl.a. Oslo Politikammer, Fremmedkontrollen, sak.6733-46 «Richard Krebs».

Politidepartementet; Lederen for Sikkerhetspolitiet 1940–45, om Den Internasjonale Kriminalkommisjonen fra slutten av 1920-årene og fram til 1944, registrering av norske kommunister 23. og 24. september 1940, og «Osvaldgruppa».

Landssvikarkivet:

Landssvik-/ krigsforbrytersaker mot: Ingolf Antonius Andresen, Albert I.W. Andersen, Alf Maria Amble, Georg Angerer, Einar Dønnum, Siegfried Wolfgang Fehmer, Thorbjørn Finnerud, Thorleif Thorgeir Fjeldstad, Julius Flesjø, Knut Johannes Gulbrandsen, Hein Magnar Henriksen, Gertrude Thielicke Karlsen, Arnold Margido Kjærvik, Ole Kristian Kolsrud, Ole Olsen Landerud, Charles Willy Nystrøm, Eilif Rye Pisani, Karsten Ludvig Sølvberg, Oskar Strømstad, Reidar Sveen, Ole Evan Torgersen, Rolf Ulleberg Andreassen, Arne Usler, Jørgen Viermyhr, Johan Wesselwold m.fl.

Statspolitiets arkiv:

Statspolitiskak 1535/41, «Martin Rasmussen Hjelmen» med bl.a. «Den hemmelige interetskandinaviske bolsjevikbande». Attentat mot jernbanen ved Dombås S.P. anm. 2389/43.

Avd. IV 78/43. Øst- og Vestbanen i Oslo, Stapo-sak 475/1942.

De tyske patruljebåtene, Stapo sak 1329/42.

Jernbanesprengning i Øyer, S.P. anm. A. 2390/43.

Avd. IV. 77/44. Politiintendanturen i Sofies gate 7, S.P. anm. 2594/43.

Avd. A 131/43. Arbeidskontoret på St. Olavs pl. 5 20.4.43, O.V. 895/43.

Henrik Ibsens gate 7 21.8.42, Sak O.V. 4174/42.

Voldsveien 22 (Dønnum) 21. februar 1942, O.V. 781/42.

Loe Brug i Hokksund, Vikstrand Brug i Mjøndalen, Forsyningsnemnda i Hokksund, A.P. anm. B 2738/43.

Avd IV 145/43. Jernbanesprengninger i november 1943, S.P.A 3162/1943, H 3162/43.

Norma Prosjektil 31.3.42, Stapo sak O.V. 1343/42, O.V. 1568-42.

Sabotasjeforsøk ved Heldal stasjon 24.11.43, S.P 3149/43.

Attentat mot Kussius Metalvarefabrikk, Bryn, og jernbanen ved Hauketo st, S.P. anm. A.2391/43.

Avd. IV. 76/43. Tysk soldat skutt i Mjøndalen 16.7.41, O.V. 1837/41.

Div. vedr Murernes Fagfor. samt kommunister i fag.bev, O.V. 1775/42.

Motarbeidelse av NS, O.V. 3402/42.

Bortkommet dynamitt på vei fra Oslo Ø til Nybergsund i Trysil i 1943, O.V. 4478/42.

Sprengstoffattentat på skinnegangen Oslo Sporveier 28.9.42, O.V. 4493/42.

Sprengning av Henrik Ibsens gate 7, Peter Bruun, Alf Kristiansen, O.V. 3980/42. Gjenparter av etterforskede tips etter HI gt. 7. gjenparter av brev fra Statspolitiet til Sipo, O.V. 3980/42 (Gjenparter).

Oppriving Milorg Bærum, Bittern, S.P. anm 2157/43 III. S.P. 1408/43.

Sprengstofftyveri 21.5.43 fra Wehrmachtanlegg ved Gjersø bro, S.P. 219/43 og Sp 2580/43.

Sprengstofftyveri i Kristiansand 1.9.43, S.P. 2581/43.

Dokument avd. 0577/46. Harald Haraldsen, Kjell Paulsen m.fl. Siktet for drap.

Særtrykk fra PT 18.4.44, Nr. 6 med bilde og oppl. om Becker, Ballestad, Orby, Andersen og Nystrom.

Andre arkiver:

Justisdepartementet i London 1940–45

Arkivet etter Militærattachéen i Stockholm og Helsinki 1939–46

Rikspoliets arkiv 1943–46

Arkivet etter Det Norske Flyktningekontoret i Stockholm 1940–45.

Riksadvokatens arkiv 1945–50.

Justisdepartementets 4. sivilkontor.

Fangeprotokoller og kartotek fra Møllergata 19 og Åkebergveien.

Diverse NS-arkiver.

Oscar Torps privatarkiv (fra London), materiale om kommunistene i Norge under okkupasjonen.

Arkivene etter Reservepolititroppene i Sverige 1943–45. Inneholder materiale om «Osvaldgruppa» som blei sendt til London høsten 1944. Kjesäterkartoteket (på mikrofilm).

Statsarkivet i Oslo

Diverse politisaker 1935–45. Bl.a. Tønsberg politikammer, etterforskning, forskjellige saker 2 (1938).

Norges Hjemmefrontmuseum

Materiale om Milorg, SOE, SIS, FO II og FO IV, XU.

Hauge, Jens Chr.: Rapport om mitt arbeide under okkupasjonen, Hjemmefrontens historiske institutt, Oslo 1948.

Materiale fra NSB vedr. sabotasje.

Utenriksdepartementet

Materiale om norske frivillige i Spania.

Legasjonen i Stockholm og Moskva 1940–45.

Dos 34.2/16 (Hjelmen-saken).

Dos 38.5/7.B (Overvåkingstjenesten i Sverige. Politikontoret – rettskontoret, Sverige.)

Riksadvokaten

Lagrettsdommen og høyesterettsdommen mot Asbjørn Sunde.

Bilag 8

Litteratur

- Aktion der Jugend – Freiheit (Hrsg): *Vom Höllenmaschinisten zum Staatssekretär*, Bonn 1953
- Aleksander, Gus: *Society's Stepchildren fight back. The Story of the Scandinavian Seamen in America*, New York 1945
- Andersen, Roy: *Sin egen fiende*, Oslo 1992
- Anderson, Gösta: *Partisaner*, Stockholm 1975
- Aubert, Vilhelm: «Den hemmelige organisasjon – Undergrunnsbevegelsen som et sosialt system», i *Det skjulte samfunn*, Oslo 1969
- Aukrust, Odd og Bjerve, Petter Jacob: *Hva krigen kostet Norge*, Oslo 1945
- Barea, Arturo: *Opprøret*, Oslo 1947
- Barstad, Tor Arne: *Sabotasjen i Oslo-området 1944–45*. I serien «Studier i norsk samtidshistorie», Oslo 1975
- Barstad, Tor Arne: *Pelle-gruppa. Sabotører på Østlandet 1944–45*, Oslo 1987
- Becker, Petra m.fl: *In den Fängen des NKWD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR*, Berlin 1991
- Benum, Edgeir: *Maktsentra og opposisjon. Spaniasaken i Norge 1946–47*, Oslo 1969
- Berggrav, Eivind: *Da kampen kom*, Oslo 1945
- Bessie, Alvah: *Men in Battle. A Story of Americans in Spain*, San Francisco 1975
- Blindheim, Johannes: «Fredlause menn», i *Mål og miljø. Årsskrift for Arna*, 1991
- Blindheim, Svein: *Offiser i krig og fred*, Oslo 1981
- Boberach, Heinz og Sládek, Oldfich: *Inventar archivalischer Quellen des NS-Staates*, Saur, München 1991
- Boheman, Erik: *På vakt. Kabinettssekreterare under andra världskriget*, Stockholm 1964
- Borgersrud, Lars: «Den hemmelige våpenhjelpen», *Materialisten* nr. 1–2, 1988
- Brandt, Børge og Christiansen, Kai: *Bopa – Sabotasje i København*, Oslo 1979
- Brandt, Willy (til Leo Lania): *Min vei til Berlin*, Oslo 1960
- Brome, Vincent: *The International Brigades*, London 1965
- Brown, Anthony Cave: *The Secret War Report of the OSS*, New York 1976
- Braarvig, Hans: *Stormen*, Oslo 1949
- Buchheim, Hans: «Die SS – das Herrschaftsinstrument», i *Anatomi des SS-Staates*, bind 1
- Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen: *SBZ-Biographie. Ein Biographisches Nachschlagebuch über die sowjetische Besatzungszone Deutschlands*, Bonn/Berlin 1961
- Böhme, Klaus-Richard: *Svensk polis och Gestapo. I orkanens öga*, Stockholm 1992
- Carlgren, Wilhelm M.: *Svensk Underrättelsetjänst 1939–45*, Stockholm 1985
- Carlgren, Wilhelm M.: *Svensk utrikespolitikk 1939–1945*, Stockholm 1973
- Christensen, Christian: *Det hemmelige Norge*, Oslo 1983

- Christensen, Christian: *Av hensyn til rikets sikkerhet*, Oslo 1990
- Christensen, Trygve: *Marka og krigen. Oslomarka 1940–1945*, Oslo 1993
- Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, Tønsberg 1989
- Cookridge, E. H. (eg. Edw. Spiro): *Gehlen. Spy of the Century*. London 1971
- Cruikshank, Charles: *SOE in Scandinavia*, London 1986
- Dallin, David J.: *Soviet Espionage*, London 1955
- Deist, Wilhelm m.fl.: *Ursachen und Voraussetzungen des Zweiten Weltkrieges*, Frankfurt am Main 1989
- Dahl, Hans Fredrik: *En fører for fall*, Oslo 1992
- Davidson, Basil: *Special Operations Europe. Scenes from the Anti-Nazi War*. London 1987
- Den norske regjerings virksomhet fra 9. april til 22. juni 1945. Departementets meldinger.* bind I–IV, Oslo 1948
- Denham, Henry: *Inside the Nazi Ring*, London 1984
- Dimitrov, Georgi: *Krigen og arbeiderklassen*, Oslo 1940
- Dimitrov, Georgi: *Enhetens og folkefrontens problem*, Stockholm 1939
- Dyrhaug, Tore: *Norge okkupert! Tysk etterretning om Norge og nordmenn 1942–1945*, Oslo 1985
- Eckert, Rüdiger: *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung*, Hamburg 1969
- Ekman, Stig og Grimnes, Ole Kristian (red.): *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, Oslo 1991
- Eriksen, Hans Kristian: *Partisaner i Finnmark*, Oslo 1969
- Eriksen, Hans Kristian: *Partisanenes død*, Oslo 1972
- Eriksen, Knut Einar, Bergh, Trond og Pharo, Helge Ø.: *Vekst og velstand. 1945–65*, Oslo 1977
- Eriksen, Knut Einar: *DNA og Nato*, Oslo 1972
- Eriksson, H.: *Frihetskriegeret mot fascismen*, Stockholm 1941
- Farago, Ladislas: *The Game of the Foxes. British and German Intelligence Operations and Personalities which change the Course of the Second World War*, London 1971
- Flocken, Jan von og Scholz, Michael F.: *Ernst Wollweber. Saboteur, Minister, Unperson*, Berlin 1994
- Flyghed, Janne: *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*, Sthlm. 1992
- Folketinget: *Beretning til Folketinget afgivet av den af Tinget under 19. december 1945 nedsatte kommission i henhold til grundlovens paragraf 45 (med bilag)*, København 1946–49
- Foot, Michael R.D.: *Resistance*, London 1963
- Fosse, Knut: *Motstandskampen i Modum og Sigdal 1940–1945*, Drammen 1984
- Freiheitlicher Juristen, *Untersuchungsausschuss: Der Staatssicherheitsdienst. Terror als System*, Berlin 1954
- Friedrich, Jörg: *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik*, Frankfurt am Main 1984

- Fricke, Karl Wilhelm: *Die DDR-Staatssicherheit*, Köln 1989
- Furubotn, Peder: *Kampen for Norges suverenitet. Brev til Undersøkelseskommissjonen av 1945*. Oslo 1948
- Furubotn, Peder m.fl.: *Norge i automasjonsalderen*, Oslo 1969
- Galaaen, Jens: *Norske frivillige i Spania*, Oslo 1938
- Gerassi, John: *Premature Antifascists*, New York 1986
- Gehlen, Reinhard: *Der Dienst*, Mainz 1971
- Gerhardsen, Einar: *Fellesskap i krig og fred*, Oslo 1970
- Giertsen, Børre R. (red.): *Norsk fangeleksikon, Grinifangene*, Oslo 1946
- Gilberg, Trond: *The Soviet Communist Party and Scandinavian Communism*, Oslo 1973
- Gjems-Onstad, Erik: *Lark. Milorg i Trøndelag 1940–45*, Trondheim 1990
- Gjelsvik, Tor: *Hjemmefronten*, Oslo 1977
- Gordievskij, Oleg og Andrews, Christopher: *KGB – sett fra innsiden*, Oslo 1990
- Graebner, Norman A.: *The Cold War*, New York 1963
- Grannes, Einar: *I skyggen av Jupiter*, Oslo 1989
- Greve, Tim: *Bergen i krig*, Bergen 1978
- Greve, Tim: *Spionjakt i Norge*, Oslo 1982
- Grevskott, Arne: Intervju med Tor Eggen i *Trøndelag Krigsinvalideforenings Medlems-Nytt nr. 2–3*, 1991
- Grieg, Nordahl: *Spansk sommer*, Oslo 1937
- Grimnes, Ole Kristian: *Et flyktningsamfunn vokser fram*, Oslo 1969
- Grimnes, Ole Kristian: «Sabotasjen i norsk og dansk motstandsbevegelse», i *Motstandskamp, strategi og marinepolitikk*, Oslo 1972
- Grimnes, Ole Kristian: *Hjemmefrontens ledelse*, Oslo 1979
- Gyptner, Richard: «Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationale (1928–1933). Erinnerungen an Dimitrov», i *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbevegung nr. 3*, 1963
- Haga, Arnfinn: *Jernring rundt Bjørn West*, Oslo 1982
- Haga, Arnfinn: *Da Steinorganisasjonen ble sprengt*, Oslo 1987
- Hagberg, Hilding: *Röd bok om svart tid*, Uddevalla 1966
- Halvorsen, Terje: *NKP i krise*, Oslo 1981
- Halvorsen, Terje: «Stalinist Purges in the Communist Party of Norway 1948–49?», i *Scandinavian Journal of History nr. 18*, 1993
- Hauge, Andreas: *Milorg D-13 i kamp*, Oslo 1961
- Hauge, Dagfinn: *Slik dør menn*, Oslo 1945
- Hauge, Jens Christian: *Frigjøringen*, Oslo 1971
- Haugland, Jens: *Dagbok frå Kongens råd*, Oslo 1986
- Haukaaas, Kaare: *Faktaregister for okkupasjonstiden*, Oslo 1947
- Hedemann, Reidar (m.fl.): *Gestapo i Norge*, Oslo 1946
- Hegna, Trond (m.fl.): *Arbeidernes leksikon*, bind 1–6, Oslo 1932–36
- Hegna, Trond: *Min versjon*, Oslo 1983
- Hegna, Trond: *Spanias frihetskamp*, Oslo 1937
- Hegna, Trond: *Stalin og generalene*, Oslo 1939
- Henningsen, Alfred: *Partisan og politiker*, Oslo 1989

Hinsley, F.H. (m.fl.): *British Intelligence in the Second World War*, bind I–III, London 1979

Hirdmann, Yvonne: *Sveriges kommunistiske parti 1939–45*, Stockholm 1974

Hjeltnes, Guri: *Sjømann. Lang vakt* (upubl.). *Handelsflåten i krig*, bind 3

Hoffmann, Karl-Heinz: *Am Eismeer verschollen*, Berlin 1988

Holtmark, Sven G.: *Between «russophobia» and «bridge-building». The Norwegian Government and the Soviet Union 1940–45*, Oslo IFS 5/88

Holtmark, Sven G.: *A Soviet Grab for the high North?*, Oslo IFS 7/93

Houmann, Børge: *Kommunist under besættelsen*, København 1990

Hubatsch, Walther: *Weserübung*, Frankfurt 1960

Höglund, Zeth: *Alliansen Hitler-Stalin*, Stockholm 1939

Höhne, Heinz og Zolling, Hermann: *The General was a Spy*, New York 1972

Høiland, Rolv (red.): *Per Røed – den ukjente sabotør*, Oslo 1988

Haarstad, Gunnar: *I hemmelig tjeneste*, Oslo 1988

Innstillingen fra Undersøkelseskommisjonen av 1945. Regjeringen Nygaardvolds virksomhet fra 7. juni 1940 til 25. juni 1945, Oslo 1947

Jacobsen, Alf R.: *Muldvarpen*, Oslo 1983

Jacobsen, Kurt: *Mellom København og Moskva*, København 1989

Jacobsen, Kurt: *Moskva som medspiller*, København 1987

Jensen, Richard: *En omtumlet tilværelse*, København 1957

Jensen, Richard: *Frem i lyset. Jan Valtin, Gestapo-Agent Nr. 51*. København 1946

Järneck, Benkt: *Folket uten frykt*, Oslo 1945

Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest*, Oslo 1984

Johansen, Per Ole: «Da Generalstaben var overvåkingspoliti», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2, 1982

Johansen, Per Ole: *Samfunnets pansrede nevne. Statspoliti og overvåking 1914–1941*, Oslo 1989

Kahn, David: *Hitlers Spies*, London 1978

Kari, Leo: *De danske spaniensfrivillige*, København 1952

Karlsen, Torleif: *Lang dag i politiet*, Oslo 1979

Kjellstrøm, John: *Rørleggernes Fagforening 1884–1959*

Kjeldstadlie, Sverre: *Hjemmestyrkene*, Oslo 1959

Kluge, Rolf: *Hjemmefronten tar form*, Oslo 1970

Khoklov, Nikolai: *I samvittighedens navn*, København 1960

Komintern: *6. verdenskongress sept. 1928*, Stockholm 1929

Kompani Linge, bind 1–2, Oslo 1948

Kraglund, Ivar og Moland, Arnfinn: *Hjemmefront*, bind 6 i *Norge i krig*, Oslo 1987

Krupinski, Kurt: *Die Komintern seit dem Kriegsausbruch*, Berlin 1942

Kubu, Mert: *Gustav Møllers hemmelige polis*, Halmstad 1971

Lawrence, Thomas E.: *Revolt in the Desert*, London 1922

Lawrence, Thomas E.: *Seven Pillars of Wisdom*, London 1935

Lazitch, Branko og Drachovitch, Milorad M.: *Biographical Dictionary of the Comintern*, London 1986

- Leche, Hakon: *Huvuddragen av de militära insatserna på säkerhetstjänstens område, i Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Stockholm 1982
- Leirfall, Jon: *I storm og stille*, Trondheim 1990
- Leverkuehn, Paul: *German Military Intelligence*, London 1954
- Liddel Hart, B.H: *Den andre verdenskrig*, Oslo 1971
- Lie, Haakon: *Lofstrydding*, Oslo 1980
- Lie, Haakon: *Krigstid 1940–45*, Oslo 1982
- Lie, Haakon: *Skjebnear*, Oslo 1985
- Lie, Haakon: *Kaderpartiet*, Oslo 1954
- Lie, Haakon: *Slik jeg ser det*, Oslo 1975
- Lindboe, Asbjørn: *Fra de urolige tredveårene*, Oslo 1965
- Lindbæk, Lise: *Bataljon Thälmann*, Oslo 1938
- Lindbæk, Lise: *Spania og vi*, Oslo 1946
- Lindstrøm, Ulf: *Fascism in Scandinavia, 1920–1940*, Stockholm 1957
- Lippe, Just: *NKPs historie*, bd. 1, Oslo 1963
- Lorenz, Einhart: *Exil in Norwegen*, Baden-Baden 1992
- Lorenz, Einhart: *Det er ingen sak å få partiet lite*, Oslo 1983
- Lorenz, Einhart: *Norwegische Arbeiterbewegung und Kommunistische Internationale 1919–1930*, Oslo 1978
- Luihn, Hans: *De illegale avisene*, Oslo 1960
- Løfsnes, Knut: *Motstandsmann og politiker*, Oslo 1991
- Mader, Julius: *Dr. Sorge-Report*, Berlin 1986
- Madsen, Carl: *Vi skrev loven*, København 1969
- Madsen, Carl: *Flyktning 33*, København 1974
- Madsen, Per: «Nøytralitet og ettergivenhet», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2, 1982
- Madsen, Per: «Kriminaliteten i Norge under den tyske okkupasjon 1940–45», i Takala, Hannu og Tham, Henrik (red.): *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, Oslo 1987
- Magnergård, Omar: *I andra världskrigets skugga*, Borås 1985
- Manus, Max: *Det vil helst gå godt*, Oslo 1945
- Manus, Max: *Det blir alvor*, Oslo 1946
- McKenzie, Kermit E.: *Comintern and World Revolution 1928–43*, London 1964
- McLachlan, Donald: *Room 39. Naval Intelligence in Action 1939–45*, London 1968
- Merrick, Kenneth A.: *Flights of the forgotten. Special Duties Operations in World War Two*, London 1989
- Meyer, Gertrud: *Nacht über Hamburg. Berichte und Dokumente 1933–1945*, Frankfurt am Main 1971
- Mewis, Karl: *Im Auftrag der Partei*, Berlin 1972
- Milward, Alan S.: *The Fascist Economy in Norway*, Oxford 1972
- Molin, Karl: *Hemmakriget. Om den svenske krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*, Stockholm 1982
- Moltke, Kai: *Mordet på Komintern*, København 1976
- Munthe, Malcolm: *Sweet is War*, London 1953
- Myklebust, Jon Olav og Årdal, Ottar: *Pasaremos! To nordmenn i spansk borgarkrig*, Oslo 1982

- National Council of the National Front of Democratic Germany: *Brown Book. War and Nazi Criminals in West Germany*, Berlin 1965
- Nelles, Dieter: ««Landsforræderi» som motstand! Den Internasjonale Transportarbeiderføderasjonens (ITF) samarbeid med engelsk etterretningstjeneste 1939–1945», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* 1994
- Nelles, Dieter: «Jan Valtins «Tagebuch der Hölle» – Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselsromans der Totalitarismustheorie», i *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* nr 1, 1994
- Neuberg, A (eg. Tuure Lehen): *Det väpnade upproret*, Stockholm 1971
- Neumann, Franz: *Behemoth. Struktur und Praxis des nationalsozialismus 1933–44*, Frankfurt am Main 1984
- Nevakivi, Jukka: *The appeal that was never made*, London 1967
- Nilsson, Göte: *Svensker i spanska inbördeskriget*, Stockholm 1972
- Nollau, Gunther: *International Communism and World Revolution*, London 1961
- Nordahl, Konrad: *Minner og meninger*, Oslo 1967
- Nordahl, Konrad: *Med LO for friheten*, Oslo 1969
- Norges Kommunistiske Parti: *Hvitboka om 1940*, Oslo 1975
- Norsk Tidende i London, 1940–45*
- Nytrøen, Kaleb: «Fremstilling av overvåkingspolitiets virksomhet før den andre verdenskrig», deponert i Riksarkivet 1980
- Nørgaard, Erik: *Revolutionen der uteblev*, København 1975
- Nørgaard, Erik: *Den usynlige krig*, København 1975
- Nørgaard, Erik: *Drømmen om verdensrevolutionen*, København 1985
- Nørgaard, Erik: *Truslen om krig*, København 1985
- Nørgaard, Erik: *Krigen før krigen*, København 1986
- Nørgaard, Erik: *Krig og slutspil*, København 1986
- Oldberg, Ulf: *Attentatet mot Norrskensflamman*, Stockholm 1972
- Olsen, Oluf Reed: *Vi kommer igjen*, Oslo 1946
- Olsson, Sixten: *Spanska frontminnen*, Stockholm 1938
- Oslo avdeling av Norsk Sjømannsforbund. *50 års beretning 1908–58*
- Ottosen, Kristian: *Natt og tåke*, Oslo 1989
- Ottosen, Kristian: *Liv og død*, Oslo 1990
- Ottosen, Kristian: *Bak lås og slå*, Oslo 1993
- Ottosson, Jan og Magnusson, Lars: *Hemliga makter. Svensk hemlig militär underrättelsetjänst från unionstiden till det kalla kriget*, Stockholm 1991
- Ousland, Gunnar: *Fagorganisasjonen i Norge*, Oslo 1949
- Paulsen, Helge: «Terboven i konflikt med Kriegsmarine», i *Norge og den 2. verdenskrig*, Oslo 1977
- Pedersen, Gunnar: *Militærmotstand i Nord 1940–45*, Oslo 1982
- Petersen, Hans Uwe: «Die Kommunistische Partei Deutschland (KPD) in dänischen Exil 1939–1941/43», i Petersen, Hans Uwe (red.): *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–45*, Kiel 1991

- Petersen, Ole Stender: Exilleitung und innerdeutscher Widerstand, i Petersen, Hans Uve (red.): *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–45*, Kiel 1991
- Peters, Jan: *Antifascistische Kundschafter in Schweden während des zweiten Weltkrieges*, Nordeuropa-Studien, Sonderheft 7, Greifswald 1978
- Peters, Jan: *Exilland Schweden. Deutsche und schwedische Antifascisten 1933–1945*, Berlin 1984
- Philby, Kim: *My Silent War*, London 1983
- Pryser, Tore: *Fra varm til kald krig*, Oslo 1994
- Pryser, Tore: «Klassen og nasjonen», bind 4 i *Arbeiderbevegelsens historie*, Oslo 1988
- Regjeringen og Hjemmefronten under krigen*, Oslo 1948
- Reid, Margaret og Rolstad, Leif C.: *April 1940*, Oslo 1980
- Ringdal, Nils J.: *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*, Oslo 1987
- Rintelen, Franz von: *The Dark Invader*, London 1933 (Finnes kun i UB i Bergen)
- Riste, Olav: *London-regjeringa*, bind 1–2, Oslo 1973/75
- Rohrwasser, Michael: «Richard Krebs – Jan Valtin», i *Exil* nr. 1, 1986
- Rohrwasser, Michael: *Der Stalinismus und die Renegaten. Die Literatur des Exkommunisten*. Stuttgart 1991
- Rothfels, Hans: *Deutsche Opposition gegen Hitler*, Frankfurt am Main 1986
- Rolfsen, Wilhelm Münter: *Usynlige veier*, Oslo 1946
- Rositzke, Harry: *The KGB. Eyes of Russia*, London 1983
- Rybkina, Zoja, se Voskresenskaja, Zoja
- Rørholt, Bjørn: *Usynlige soldater*, Oslo 1990
- Sagolla, Bernhard: *Die rote Gestapo. der Staatssicherheitsdienst in der Sowjetzone*, Berlin 1953
- Sandlerkommissionen, bind I: *Betänkende angående flyktingars behandling*, SOU 1948:36
- Sandlerkommissionen, bind II: *Betänkende angående utlämnande av uppgifter om flyktingar*, SOU 1946:93
- Sandlerkommissionen, bind III: *Betänkende angående Säkerhetstjänstens verksamhet*, SOU 1948:7
- Sandvik, Harald: *Frigjøringen av Finnmark 1944–45*, Oslo 1975
- Schandy, F.H.: *Drammen i krigstid 1940–45*, Drammen 1991
- Scheldrup, Ferdinand: *Over bakkekammen*, Oslo 1949
- Scheldrup, Ferdinand: *På bred front*, Oslo 1947
- Schellenberg, Walter: *Den usynlige fronten*, Oslo 1964
- Schellenberg, Walter: *Aufzeichnungen. Unter Verwendung bislang unveröffentlichter Dokumente neu kommentiert von Gerald Fleming*, München 1979
- Schumacher, Horst m.fl. (red.): *Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung in Daten*, Berlin 1986
- Schwarze (Wendt), Erika: *Kodnamn onkel*, Stockholm 1993
- Schramm, Percy E. (Hrsg.): *Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht 1940–45*, bind 1–8, München 1982
- Schramm, Wilhelm von: *Geheimdienst im Zweiten Weltkrieg*, München 1987
- Selle, Per: *Norges kommunistiske parti 1945–50*, Bergen 1983

- Selliaas, Arnt-Erik: «Politisk politi i Norge 1914–1937», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2, 1982
- Selliaas, Arnt-Erik: «STAPO 1941–1945. Norsk politi i tysk tjeneste», i Takala, Hannu og Tham, Henrik (red.): *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, Oslo 1987
- Sigurdsson, Sverre: *Jaget. Sagaen om grenselosene*, Oslo 1973
- Singer, Kurt: *Duel of the Northlands*, Stockholm 1945
- Singer, Kurt: *Spioner og forrædere i den annen verdenskrig*, Oslo 1947
- Skar, Alfred: *Fagorganisasjonen i Norge*, bind III–IV, Oslo 1949
- Skre, Rolv R.: *Bjørn West*, Oslo 1946
- Skodvin, Magne: «Den norske ikke-voldelige motstanden under den tyske okkupasjonen», i Roberts, Adam (red.): *Hele folket i forsvar*, Oslo 1969
- Skodvin, Magne: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge fram til 25. september 1940*, Oslo 1956
- Smith, Bradley F.: *The Shadow Warriors. OSS and the Origins of the CIA*, London 1983
- Sohn, Ole: *Fra Folketinget til celle 290. Arne Munch-Petersens skæbne*, København 1992
- Solheim, Svale: *Kretsen og provokatør-teorien. Bakgrunnen for krisen i Norges kommunistiske parti*, utgitt av det Furubotn-dominerte landsstyret i NKP i 1949
- Solheim, Torolv: *I solnedgangstider*, Oslo 1976
- Solhjell, Kåre Olav: «Sunde og Furubotn i Hallingdal», i *Hallingdølen* 4.2.1993
- Spanser, Karl: «Slikt hendte i Norge», i *Alle Menns Blad* nr. 12, 1945
- Strande, Paul M: *Fallskjerm over Vassfaret*, Oslo 1977
- Sudoplatov, Anatoli og Pavel: *Den røde terror*, Oslo 1994
- Sunde, Asbjørn: *Menn i mørket*, Oslo 1947
- Sveri, Knut: *Landssvikoppgjørets merkeligste rettssak*, Riksarkivet (småtrykk 2970)
- Szinda, Gustav: *Die XI Brigade*, Berlin 1956
- Søhr, Johan: *Spioner og bomber. Fra opdagelsespolitiets arbeide under verdenskrigen*, Oslo 1938
- Tanner, Väinö: *The Winter War. Finland against Russia 1939–1940*, 1957
- Toreskaas, Halvor: *Frihetskamp fra prekestol til hjemmefront*, Skien 1991
- Tennant, Peter: *Vid sidan av kriget*, Stockholm 1989
- Thomas, Hugh: *The Spanish Civil War*, London 1961
- Tiller, Odd: *Ti unge liv. Hagebyen mot hakekorset*, Oslo 1982
- Titlestad, Torgrim: *Peder Furubotn*, bind 1–3, Oslo 1975
- Tofte, Ørnulf: *Spaneren*, Oslo 1987
- Tortzen, Christian: *Søfolk og skibe 1939–1945. Den danske handelsflådes historie under anden verdenskrig*, 4 bind, 1981–85
- Tuchman, B.W.: *The Zimmerman Telegram*, London 1959
- Ulateig, Egil: *Raud krigar, raud spion*, Oslo 1989
- Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken*, bind 1–2, Oslo 1974–76
- Ulstein, Ragnar: *Etterretningstjenesten*, bind 1–3, Oslo 1989–92
- Ulstein, Ragnar, Jensen, Erling og Ratvik, Per: *Kompani Linge*, bind 1–2, Oslo 1948
- Ustvedt, Yngvar: *Arbeidere under våpen*, Oslo 1975

Utenriksdepartementet: *Norges forhold til Sverige under krigen 1940–45*, Oslo 1947
Utrikesdepartementet: *Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget*, Stockholm 1947

Valen, Terje: *De tjente på krigen*, Oslo 1974

Valtin, Jan: *Ut af mørket*, København 1941

Vetlesen, Leif: *Oktobereksplosjonen i NKP*, Oslo 1980

Vetlesen, Leif: *Reis ingen monumenter*, Oslo 1981

Volkogonov, Dmitri: *Stalin. Triumph and Tragedy*, London 1991

Voskresenskaja (Rybkina), Zoja: *Teper ja mogu skasatj pravdu* (Nå kan jeg fortelle sannheten), Moskva 1993

Voss, Walter: «Sabotage als Waffe», i *Berliner-Linke* hefte 42, 1993

Våre falne bind I–IV, Oslo 1949

Vårt partis politikk under krigen, utgitt av NKP i Oslo 1945

Wangel, Carl-Axel (red.): *Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Stockholm 1982

Weber, Hermann: *Die Wandlung des deutschen Kommunismus*, bind 1–2, Frankfurt am Main 1969

West, Nigel: *Secret War. The Story of the SOE, Britain's Wartime sabotage Organisation*, London 1992

West, Nigel: *Unreliable Witness. Espionage Myths of the Second World War*, London 1986

West, Nigel: *MI6. British Intelligence Service operations*, London 1985

Wistrich, Robert: *Wer war wer im Dritten Reich*, München 1983

Wollenberg, Erich: *Der Apparat*, Berlin 1952

Wollweber, Ernst: «Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichtsw», i *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* nr. 3, 1990

Wright, Peter: *Spionjeger*, Oslo 1988

Wyller, Trygve: *Nyordning og motstand*, Oslo 1953

Ziemke, Earl F.: *The German Northern Theater of Operations 1940–45*, Washington D.C. 1959

Østro, Terje: «Femti år sidan det small på Krøss-stølo», i *Jul i Hallingdal* 1992.

Aagesen, Knut: «Fagopposisjonen av 1940», i Paulsen, Helge (red.): *1940 – Fra nøytral til okkupert*, Oslo 1969.

Åmlid, Johanne: *Ut av kurs*, Oslo 1966

Aviser og tidsskrifter

Aftenposten 1930–54

Arbeiderbladet (Oslo) 1930–40, 1945–54

Arbetarbladet 1952–53

Arbeideren 1930–40

Arbeidet 1930–40

Angrep – De arbeidsløses avis i Horten 1934/35 (redigert av Sunde og Mostad)

Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (BZG) 1953–1990

Dagbladet 1930–40, 1945–54

Dagens Nyheter 1953–54

Die Kommunistische Internationale

Friheten 1945–54

Fritt Folk 1933–45

Göteborgsposten 1953–54

Horten Arbeiderblad 1930–40, 1945–54

Krigsinvaliden, diverse numre

Klassekampen 1930–40

Materialisten nr. 1–2, 1988

Morgenbladet 1939–54

Rundschau 1930–40

Stockholmstidningen 1951

Sydsvenska Dagbladet 1953–54

Tidens Tegn 1933–40

Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie (TFAH) nr. 2, 1982

Veien Frem 1936–39

Utrykte hovedoppgaver, avhandlinger etc.

Aulie, Andreas: *Brev til etterslekten I–II* (Norges Hjemmefrontmuseum)

Bakke, Per: *Hvorledes Danmarks og Norges kommunistiske partier reagerte etter okkupasjonen 9. april 1940*, Oslo 1977

Brunvoll, Per-Arne: *Scandinavian Seamens Club of America*, Oslo 1993

Drangel, Louise: *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk motstandsørrelse*, Stockholm 1972

Færøy, Frode: *Den kommunistiske motstandsbevegelsen i Bergensdistriktet, 1940–45*, Oslo 1991

Hagen, Reidar: *Oslo-pressens syn på den spanske borgerkrig*, Oslo 1955

Haldorsen, Torstein: *Norges Kommunistiske Parti 1936–38. Om NKPs rolle og innflytelse i norsk arbeiderbevegelse i folkefrontens periode*, Bergen 1972

Halvorsen, Terje: *Parti og motstandsorganisasjon I–II*, Lillehammer 1979

Halvorsen, Terje: *Sikkerhetspoliti, statspoliti og NKP*, Lillehammer 1979

Holtmark, Sven: *Mellom russerfrykt og brobygging*, Oslo 1988

Karlsen, Halvdan: *Partisankrigen – nasjonal og sosial reisning*, Oslo 1975

Krogstad, John Atle: *Kommunistene i Trøndelag 1936–45. Kamp mot krig og fascisme*, Trondheim 1975

Lundgren, Lars: *Kontroversiell representasjon. Det svenska generalkonsulatet i Oslo 1941–1945*. Stockholm 1990

Rogstad, Sofie: *Fra konflikt til samarbeid. «Partisanstriden» i Norge våren 1943*, Oslo 1969

Sjølyst, Steinar: *Krigslov og dødsstraff. Om bakgrunnen for beredskapslovgivningen og diskusjonen om lovforslagene høsten 1950*, Oslo 1971

Stubbraaten, Per: *Milorg D-14 – 1940–45*, Oslo 1972

Titlestad, Torgrim: *NKP mellom nasjonale og internasjonale straumdrag 1939–41*, Bergen 1972

Weihe, Ruth: *Bibliographie zur Geschichte der Gewerkschaftsbewegung der Seeleute*, Berlin 1989

Wollweber, Ernst: *Lebenserinnerungen*, utrykt manus 1974, i Erika Wollwebers eie (Berlin)

Østholm, Håkon: *Tyskere, motstand, opinion. En analyse av tysk vurdering av sabotasjens virkninger på forskjellige områder, og hvordan de ville bekjempe den*, Oslo 1972